A. ZEKİ VELİDÎ TOGAN

Bugünkü

TÜRKİLİ

(TÜRKİSTAN)

ve yakın

TARİHİ

Cilt I

BATI ve KUZEY TÜRKİSTAN

2. Baskı

İstanbul - 1981

ENDERUN YAYINLARI 8

ENDERUN KİTABEYİ
Beyazsaray, Kitapçılar Çarşısı
No. 46 Beyazıt - İstanbul
Tel. : 22 40 51

Basıldığı Yer : AKSİSEDA MATBAASI
Çff : 27 21 99 İstanbul

O N S O Z

Hazar Denizi doğusunda Rus ve *Çin idaresinde yaşıyan T'ürkîerin tarihine ait olarak kaleme alman bu eserin 1928 - 1939 yıllan arasında Mısırda eski hurilerle basılan bu ilk cildinin önsözünde kitabın yazılış tarihi anlatılmıştı. O, 1918 - 1921 senelerinde, daha Türkistanda iken, Rusya dışında neşredilmek üzere, kaleme alınmıştı. Eser 1924 - 28 de ("sonsöz„ kısmı 1929 da) son şeklini bulmuştur. Eserin her iki tasnif şeklinde gaye : Türk aydınlarına Hazar Denizi ötesindeki Doğutürklerinin bugünkü hayatları ile doğrudan doğruya ilgili olan yakın mazisi hakkında toplu malûmat vermek, bunların tarihte milletler arasında işgal ettiği mevkilerini belirtmek olmuştur. Bu Türklerin ülkeleri nasıl oldu da Rus'a ve Çin e maloldu?. Bu mesele ancak 16 ncı asırda başlıyan umumî ve tedricî inhitat prosesi ile ilgili bir şekilde izah edilebilir. Batı ve Doğu Türkistana ait muhtelif dillerde yapılan neşriyat şimdi bir kütüphane teşkil edecek kadar zengindir. Bu neşriyattan ve sayısı pek çok olan yazma menbalardan öğrendiğimiz bu mevzuu, son yarım asır zarfında hadiselere bizzat iştirak ederek, daha yakından öğrendim. Bu eser, ülkenin 16 ıcı asırdan sonraki tarihine ait elde mevcut malzemenin bir sentezinden ibarettir. Doğutürkistanm, Çağatay hanları merkezlerini 16. asır başında o zaman "Moğolistan„ tesmiye olunan Yedisu'dan Aksu ve Kaş- gar taraflarına aldıktan sonraki siyasî hayatı Çin ve Moğolistan ile bağlı olduğundan ülkenin doğu yansından ayrı bir ciltte bahsetmek icabetti. O da bu eserin ikinci cildini teşkil edecektir* ve *taba hazırdır. Biz bazılarının " Şimal Türkleri diye adlandırdıkları Kazan Türkleri ile Başkurtları da " Doğu Türkleri „ nden saydığımızdan onların hayatına bu eserin üçüncü bir cildini tahsil etmek fikrinde idik. Fakat değerli arkadaşım Abdullah Taymas (Battal) bu mevzua ait "Kazan Türkleri,, unvaniyle özel bir eser neşrettiğinden buna lüzum kalmadı. Başkurt istiklâl luırekeileri tarihi ise "Tür kili (Türkistan) Biîik,, serisinin 7. sayısını teşkil etmek üzere ayrı bir ci!d olarak yazılmıştır ve taba hazır bulunmaktadır.*

Bütün Türkiîi (Türkistan) Bitik,, serisi gibi bu eserde de dâvaları mehazlar göstererek aydınlatmak yolu takip edilmişse de, bizim, "Tarih araştırmaları,, serimizde tetkik mevzuu eniğimiz ağır İlmî meselelere girmeyip eserin popüler mahiyetini muhafaza etmek esasına sadık kalmak istedik. Böyle olduğu halde eserin her iki tabında tarihimize ait bazı mudil meselelere temas etmek ye onları mehazlar göstererek incelemek icabeimiştir. Meselâ ülkenin eski tarihine ve *ahalisinden bazılarının menşeine ait zihinlerde yerleşmiş yanlış fikirler vardır. Bunlar V. Griğoryev, Fr. v. Sehiv arz, Sir Denison Ross, V. Barthold, Masalski, Ma- chatchek gibi zevatın Türkistana ait maruf eserlerine geçmiştir. O cümleden ülkenin Huni ar, hattâ Göktürkler devrinden önce münhasıran Ary anîlerle meskûn kaldığı; Türkistan'ın şehirli Türk, bizim tabirimizle " Kent tür k„ ahalisinin türk- leşmiş Iranîler olduğu; Türkmenlerin şimdiki vatanlarına ancak miladî 8. inci asırdan başlayıp Moğolistan'dan kalkıp gelerek yerleşmiş oldukları gibi hususlar tarihî hakikatlermiş gibi yazılır durur. Bu hataları tashih etmeden adı geçen müelliflerin yanlışlarını tekrarlamak, yahut sükûtla geçmek yersiz olurdu. Kitabın bu ikinci tabı geçen yıl intişar eden "Umumî Türk Tarihine Giriş,, kitabımdan. sonra basılmış olsaydı, s. 86 - 99 dahi haşiyeler İayedilmiş olurdu. Nasıl ki " Giriş „ in ikinci cildi çılanca bu kitabın s. 123 - 135 de münderec uzun haşiyeler de ona geçirilmiş ve üçüncü basımı bu ağır yüklerden kurtarılmış olacaktır*

Kitabın ilk tabından sonra Tıırkilinde zuhur eden hâdiseler "1929-1940 sene* icrı :iraüind'r Türkistanm vaziyeti,, adıyla neşrettiğim bir ek risalede anlatılmış it. Simdi de bu risaleyi, 1947 yılma kadar ki hâdiseleri ihtiva etmek üzere tevsi ı-derek yeniden neşretmek zarureti vardır. Bilhassa, ki bu son yedi sene zarfında gvrek Doğutiirk illerinde, ğerekse Ortaasya ile ilgili beynelmilel siyasî hayatta, büyük inkişaflar vaki olmuştur. Eserin ilk tertibinde Asya'da Rusya ya rakip devletler sıfatiyle İngiltere, Fransa ve Japonya'dan bahsedilmişti; son harp ise bütün bu devletleri ikinci dereceye atarak muazzam bir cihan kuvveti sıfatiyle Anıcrikayı ortaya çıkarmıştır. Dünyanın küçülmesi bir daha ilerledi. Bugün A - ineri kn He Rusya Ortaavrupa'da ve Uzakdoğu'da sınırdaş bulunmaktadırlar. E- serde s. 602 - 603 madde a de anlattığım "Avrupa faşizmi,,, Bolşeviklerle uğraşacağı yerde diğer milletlere saldırdığından, iflas etti; ayni yerde madde 3 te anîat- iğneniz "Rus faşizmi,, harpten muzaffer çıktı, şimdi Fanslavizmi gerçekleştiriyor; daıhlen de bilhassa Türkistanda "İndüstri esasında kaynaşarak tek Rusya milleti vücuda getirmek,, işini bütün kuvvetiyle gerçekleştiriyor; Türk cumhuriyet- lerinden Başkurd ilini Rus yanın petrol, çelik ve makine sanayii, Kazakili ile Oy- rat (Altay) Ülkesini bakır, demir, kurşun ve kömür, Tannutuva Cumhuriyetini atom sanayii merkezlerine çevirerek bu ülkelere Rusyanm muhtelif ırklarına mensup, fakat anı dilleri rusça olan kavimlerini tehcir ederek yerleştirmek, yerli Tür!: ahaliyi Rusyanm başka taraflarına dağıtmak ve Rusya mikyasında "ahali harmanlaması,, işini bilhassa Ortaasyada ve Sibiryada tahakkuk ettirmek uğurunda. çalışıyor. Ruslar bu son harpta kendi saflarında Sovyet Rusyanm azameti için savaşan Asycdı kavimlerin büyük Rusya idesini, imparator Vespasyan zamanında asıl İtalyanları geride bırakırcasına. büyük Roma patriyotu kesilen Gaflardan. İspanyollardan vc Afrikalılardan daha çok benimsemiş olduklarım gördüklerini söylüyorlar. Bununla beraber bu eserde, s. 388, st. 8 v. d., s. 602, st. 15-18 de Rus büyümesinde esas âmilin Ruslara komşu Asyafı kavimlerin bünye gev- rekliği ve Avrupallların da bunu kendileri için, Asyada hâkimiyet bakımından, müsait saymaları olduğuna, fakat bunun yanlış olduğu ve bu kavimlerin bünye sağlığının lüzumu büyük devletlerce pek yakında anlaşılacağına dair rnüialeala- rımrzm yerinde olduğu görülmüştür. Türkiye'ye, İran'a ve Çin'e bu yolda radikal yardımlar yapılmakta olduğu gibi, Hindistan'da da, bundan üç hafta önce (ra. 8. 947), merkezi Dehli olmak üzere, bir mecusi "Hindistan„ ve, merkezi Karacı olmak üzere de, bir rnüslüman "Pakistan„ devleti kuruldu. Pakistana tekmil Sind havzası ve Kaşmir dahil olduğundan Tiirhili (Türkistan) güneyde Afganistan'ın yanında yeni bir İslâm devletine komşu olmuş bulunuyor. Bunun gibi Afganistan m, Tibet'in Doğutürkistan'ın ve Moğolistan'm da Rus yayılmasına karşı "bünye sağlama,, ameli yedine tâbi tutulabilmesi pek mümkündür.

Kitabın ille tabında teknik miişkilat yüzünden birçok eksiklikler vaki olduğu önsözünde anlatılmıştı. 1942 - 43 senelerinde basılan, fakat hazı sebeplerden dolayı satışa çıkanlamıyan bu ikinci tabında o eksikliklerin mühim kısımları, bilhassa ilk basımda tay etmek mecburiyetinde kaldığımız haşiyeler, haritalar, sülale şecereleri ve endeks ilâve edilmesiyle tamamlandı. Bununla beraber bu yeni basımda bazı değişiklikler de yapılmıştır : Kitabın eski harflerle basılan ilk tabı bilhassa Türkistanlı okuyuculara tahsis edilmişti; yei]\ harflerle pasuan bu ikinci tabı ise Türkiyeli okuyucuların mütalaasına arzedilirken ilk tabında 130 sşy- fa tutan altıncı bap (Türkistanm komşu devletler ve milletler arasında^ rpeVkifne ait mütalaalar) ve "sonsöz,, bu yeni basımda 33 sahifeye indırılerek kıs^Jpltnış yani ilk tabından 103 sahile t ay edilmiş bulunmaktadır. B ununla * rtşty1* ilk basımında İçtimaî ve fikrî hayata aiİ bm.bMaer'^n.h^ büyü müş olması dolay isiyle taypdilmişti, onlar bu yeni basımda (a. 440-42, 4 3~7X) tekrar yerlerine konmuştur. Diğer bazı ulak ilâveler ve yeni bibliyografya kayit- lori |] içine alınmıştır.

Biz "Türkistan„ tabirini Hazar Denizinden ve aşağı EdiVden Çin Sed- diıre kadar uzanarTieEmîT Doğutiirkleri manasında kullanmıştık. B^TtâbıTPröf. '^ e!Dn.ow

OIzscha tarafından 1942 de intişar eden "Türkistan,, kitabında da bu manada kullanılmıştır. Ayni 1942 yılında bize bazı münevvver hemşehrilerimiz hırsça ' ıstan,, edatı yerine tiirkçe "iî„ kelimesini alarak Doğutürkleri manasında Türkili,, tâbirini ihtiyar etmeyi, "Türkistan,, kelimesini de bunun mura- uifi olarak kullanmayı, bilhassa bu ülkenin güney kısımlarına itlak etmeyi teklıı ettiler. Ayni zevat bana bu "Türkili,, tâbirinin daha 1917 yılında Ferğane'de Asur Ali Zahiri ile Salioğlu Pulat⁹m neşrettiği "İl Bayrağı,, gazetesinde ve Taşkenttc l\I ehmet Emin Efendizade ile Şakircan RahimV nin yayınladığı "Türkili,, ğazete- :nnde Uluğ-Türkistan,, manasında kullanılmış olduğunu da hatırlattılar (1). Biz ele bu fikri kabul ederek kitabımızın unvanını "Bugünkü Türkili (Türkistan) \ e yakın tarihi,, şeklinde değiştirdik; keza bu "ili,, kelimesini .Kazak, Türkmen, Başkurt ve Tatar gibi uruğ isimlerine de ekîiyerek kullandık.

Bugün haritalarda hep rusça isimleri ile geçen coğrafî mevkiler bu eserde ve haritada yerli ahalinin dilinde kullanılan ve tarihlerde maruf yerli isimleri ile kaydedilmiş, rusçaîan parantez içinde yazılmıştır. Keza Ruslarca Kazaîinsk, Ak- molinsk, Aktiubinsk, şeklinde "ski,, edatiyîe yahut "zaili,, şeklinde "ötesi,, manasında "za„ ile'yazılan rusça isimler türkçe adlariyle Qazalı, Aqmola, ve Aq- nihe "ı ersky İle,, şekillerinde yazılmıştır. Rusça isimler, mesela Prjivalski, Ver- nıy yeri ilerce kullanılmaz. Yerli isimlerden "Ceti tam,, (2) "Qızılsu„ ve "Bağlan„ eıhi bazıları yerli ahalice de kısmen bırakılarak rusçaîan olan ."Semipal at „ "Kras- novodsk,, ve "Zvernıy„ kullanmağa başlamış olanlarını da biz kitabımıza ve haritamıza aldık. Kâşiflerin ismi olan coğrafî isimleri, bilhassa yerli isim malûm değilse edebiyatımıza almak gerekir; fakat siyasî mülahazalarla yerlilerini atarak büyüklerinin isimleriyle adlandırılan dağ ve zirve isimlerinin yerlilerini al- chk (3). Rus haritalarına "kol,, (göl) kelimesi, "İle,, gibi isimler "kul,, ve "İli,, şeklinde yazılmışsa da biz bu nevi isimlerin tesbıtinde Kazak-Kırğız, Türkmen ve Özbeklerin telâffuzlarını ve tarihî eserleri esas edindik. Bu cihetten eserimiz bazılarınca dünya haritalarında tersim olunan bir ülke yerine, coğrafî mevkileri muhayyel isimlerle adlandırılan bir ülkeden bahsediyor gibi görünebilir. Keza Tür- kistandaki muhacir Rus ahalinin hayat ve faaliyetinden, şehir ve kasabaldnn- dan pek az bahsedişimiz de eserimize bugün meselâ Sovyet coğrafî eserlerinde tasvir edilen "Reel Oriaasya,, dan çok bir "tarihi Türkistan,, dan bahsediyor intibaını verecektir. Varsın bir defa da böyle olsun; yani Türk okuyucular "Tür kist anlıların T ürkistanı,, nı öğrenmiş olsunlar. Bizim eserlerimizin ve haritamızın bugün mevcut jrusça veya herhangi diğer bir Avrupa dilindeki Türkistan ta h ve. haritalarından farkı kullanılan coğrafî isimlerden bir çoğunu yerli isimlerin yanında parantez içinde yazmamızdır. İlâve olunan harita 1:2 200 000 mikyaslı rusça askerî haritadan alınmıştır, fakat bu haritanın Başkurt ve Tatar illerinin kuzey kısımları ve Doğutürkistari m Khoten ve Kiıça% d an itibaren doğu tarafları elimizde bulunmadığından Doğutürklerini tam olarak gösterememektedir.

(!) Bk- Türk Yurdu, *XXVI 1942 s. 2-4.*

(2) Bu ismi müverrih M ur a d Remzimden öğrendim; şehrin Içalmulıçası " DarJçhan Zorci-JCcl ' Ur. biç. W. Radolff, Sibirskiya Drevnosti, *III, priloj. s. 58.*

Q) Bunlardcn Çara nisbetle Aîeksandrovsk'ı Khribcl " tesmiye olunan silsilenin ismi olan Çu-Talas , keza ' Ça-île ", ' ' Tersle *", " Terskey Alatav ", " Terskey Alay , " Kaz Tavı ", 1917 Haziranında Ta§I(enite Özbek* ve *Kazak muallimleri içiimaında ihtiyar ettiğimiz isimlerdir,*

Eserde Doğutiirk şivelerinden aitnan şiirler, cümleler, uruğ yer *ve şahıs isimleri mahalli lehçeleri tebarüz ettirerek yazılmıştır. ı\ harlı* fi *şeklinde £ ve Tında ayrı bir İslâm devleti seklinde teşekkülü İngiltere hükümeti taralından ten- j hurileri de, İslam Ansiklopedisinde kullanılan transkripsiyon işaretleri eserimiz basılan matbaada bulunmadığından, Kh ve Q ile gösterilmiştir. Zaten Batı ve Doğutiirkistan Kenttürkleri şivelerinde vokal ahengi çok del a bozulduğundan meselâ Semerqand, Qerşi, Çernep, Khoqend gibi isimlerle, keza kazakça ve al- tayca'dq Cligindi, Quduqönii, Aytqönü ve Aqeke gibi sözlerde Q ile K yt aynı harllerle yazmak iltibası mucib olduğundan Q harfinin bugün orada kullanılan alfabelerdeki Q yü eserimize almak bizim için de zaruri olmuştur. Zaten Ortaas- ya'ya ait son eserlerde (meselâ Olzscha / Cleinovv'un "Türkistan„ ve Minorski, "Hudud al-Alem,,) yerli isimlerin doğru tesbitinde kullanılmıştır. Fakat biz bu harfi,* ftve *KH'yı ancak telâ! i uzu tesbit ederken kullandık, diğer yerlerde isimleri sade Batıtürk harfleri ile Semerkand, Kırğız, Karlık şeklinde yazdık.*

Bu eserin ilk basımı harp dolayısiyle .nakliyat güçleştiğinden dağıtılamadı, Mısırda istif edildiği yerde kaldı. Mamafih onun Türkiye'ye, Afganistan'a ve Hindistan'a giden tek tük nüshaları münevver Türkistanlılar ve Batıtürk aydınlan arasında zikre değer eyi intiba bırakmıştır. Bunlardan bazılarını reklâm için değil, hatıra olarak zikredeyim. Rahmetli Akçuraoğlu Yusuf'un fotoğrafı buraya ekli mektubuna göre o (kültür tarihimiz bakımından) "bir hazine,, dir. Afganistan'da Kand&harda 23-2-1942 yılında vefat eden ve bu eserde müteaddit defa zikri geçen Taşkentli mücahit, müftü Sadreddin Han'a göre bu kitap genç nesillere karanlıkta yol gösteren "bir Temirkazıktır,,. Eserin formaları bazı müsteşrikler, o cümleden Sir Denison Ross (London), Prof. G. Jaeschke (Berlin), H. Jansky (Viyana) ve P. Wittek (Brüksel) tarafından daha tabı esnasında okunmuş, İngiliz ve *Alman dillerine tercümesine teşebbüs edilmişti. Sir Denison Ross bana ȷ1-7-939 tarihiyle GÖttinğen'e yazdığı mektubunda eser hakkında ezcümle şunları yazmıştı: "Bizim 1898 de intişar eden The Heart of Asia'da yoldaşım Skri- ne tarafından Ortaasya'nıtı son cağlarına ait yazılan yazılar sizin ilk kaynak mahiyetinde olan bu muazzam eseriniz yatımda ancak bir medhal mevkiinde kalmaktadır. S. 555 te zikrettiğiniz A Manuel of Turanians benim telif imdir. Tabii b/z ancak Rus kaynaklarından malûmat almakla iktifa ettik. Zikrettiğiniz Ayükeoğ- îu Kanaat gibi kahramanlarınız ve millî kıyam hâdiselerine ait destanlar benim için yeni şeylerdir. Sir Aurel Stein ve ben eserlerinizin İngilizce neşri yolunda çalı- şacağız,,. Sir Denison Ross kitabı tercüme ettirerek neşretmeği bizzat kendisi iltizam etmiş* ve *işe başlamıştı ise de ömrü vefa etmedi. Prof. Jansky eserin kültür tarihi bakımından "fevkalâde ehemmiyeti,, nden daha 1931 senesinde Deutsche Orientalistische Literaturzeitunğ mecmuasında (s. 488) bahsetmiş ve "bu eserin almanca olarak neşri çok mucibi şükran bir iş olacaktır,, demiştir. Bizzat H. Jansky tarafından başlanan nlmancaya tercüme işini Prof. W. Eberhard (Ankara) ve Dr. G. Anheğğer (İstanbul) tamamladı ise de bu tercümenin neşrini üzerine alan Essener Verlağesanstali harpte tahribata uğradığından artık başlanmış olan tab işi yarıda kaİdı.*

Eserin ikinci basımının tashihi ile fedakârane uğraşmış olan talebem Fahrettin Kirzıoğlu ile ayni işe iştirâk eden ve kitabın Endeksini itina ile tertip eden refikam Nazmiye'nin mesailerini burada minnetle yadetmek borcumdur.

Zeki Velidi. Toğan
İstanbul - Beyazıt 6 - 9 * 947

İstanbul Mebusu
Akçuraoğlu Yusuf

aKCuraO^lu Vuîu'

Ankara. 26.XL (J31

Aziz ve muhterem Zeki Velidi Bey.

Dün Istanbuldan sizin mühim eserinizin 505 inci sayfasından 552 nci sayfasına kadar olan formaları seldi. Pek çok teşekkür ederim. Çok ehemmiyetle takip ettiğimden derhal okuyup çıktım; burada da, evvelkilerinde olduğu gibi, bilmediğim bir hayli şeyleri öğrendim. Ezcümle «Çokan» adlı Kazak münevverine dair hiçbir şey ne işitmiş ne de okumuştum; bu bana bir keşif oldu. Şoriri*- Gasprinski'nin «Avrupa Medeniyetine Bir Nazarı Muvazene» adlı eserini de evvelce kendisinde görüp okumuş isem de, tamamen unutmuştum. Yanımızda nüshası da yoktu; «Türk Yılı» nda Gasprinski'nin tercümeihalini yazarken içtima! fikirlerinin bu risalede görü-' len mühim ve esaslı bir kısmından bahsetmeyi hatırlayamamışım.

Çokan ve İsmail Beyi ayni kataoriden saymakta esas itibariyle haklısınız; fakat dediğiniz gibi İsmail Bey hayatında bir hayli tahavvül (evoliis- yon) geçirdi; ilk merhaledeki fikirleri (Rusya Müslümanlığı) , sonralarda çok değişti. «Tercüman» koleksiyonları baştan aşağı gözden geçirilirse bu evolüsyonun grafiğini çizmek kabildir. Zavallı Çokan bu ilk merhalede ikpn, ruhî bir revolüsyonla birdenbire değişmiş ve kırılmıştır. Bu adamı çok sevdim ve çok acıdım; zavallı pek de genç gitmiş. Ateşin zekâsı, şair ve kararsız tabiatı bana Turgenev, Tukay ve Petöfi gibi kendi kendilerini yakıp gençken mahveden talihsiz dehaları hatırlattı.

Zeki Bey, fazla dalkavukluk sevmediğimi bilirsiniz; samimî olarak diyorum ki sizin bu eseriniz cidden bir hâzinedir. Bunun devamı intişarine bir yardım yolu bulamadığıma çok çok müteessir ve mahcubum. Bu nüshaların gelmesi yol bulabildiğinizi zannettirerek beni sevindirdi.

DÜZELTMELER

Gölden kaçan yanlışlıklar düzeltilirken ancak onların doğru şekilleri .gösterilmiş ve bunların yeri de sahifeleıı gösteren büyük, ve satırları gösteren küçük rakamlar ile bildirilmiştir. Satırlar yukarıdan ve "aş„ işareti ile de aşağıdan sayılmıştır. Ehemmiyetli yanlışlıklar «ivalı harflerle tertip edilmiştir.

19.»: Küngey Âl'av- 15«0 : çartag (terasse) . 174 : Çınğız Tav. 18,4 : Burabay. 23 unvan : TÜRKİSTANIN İDARİ TAKSİMATI VE AHALİSİ. 23n : Beled üt-Türk. 26ar> : Bükey. 31 u : işlediğinde e»ir olarak 33, aş.2 : Khıtay Baba Ali'nin. 34 aş., : J a n k e n s o n . . 40ö : Çubar. 40,; : Bay ceğit. 44 aş.7 : bilhassa Khorezmde ve Cızak tümeninde. 48, : Çıı Etcâsb.60fi : eller savuşması. 7215 : Curuv (= Curuq). 7517 : Yumut, Çonu; : Badıaq, Yoqmaz; 20 : Şakhna - Süki; 2;,: Ogur- çalı. 76u> : Ersası (Eıseri). 80,0 : İstakhr. 80 aş. 8: H ü b s c h m a n n . 100 aş.n Nachwort zur İnschrİft d o s Tonjukuk. 1040 : Çıta (Cuta). 111 aş.3 : illâ ahi u 'l-'amad i. 111 aşr,: fî rasâtîqihâ 114 aş 8 : M z i k . 1 2 9 aş.,; : Yarlıgaş; aş 0 : Don-Edil. 135 aş., Va li'l-'asâkır-i. 138 aş : Zolotoust. 154n : Nedir Muhammed Han. 162 aş13 : Albiiz = Alba- ytr-~Ablayır 169,,,: İlbars. 176aş..4:b*ı Atoıfoy bn.Cihangir. 179- : Can k organ.2G30: Âlim Han. 209«,a : Çiaokhoy. 215,. : binlerce hektar yer 24(>u, 254lt) : Krjejano vsky. 245 aş.0 : a'ndıgan böri. 247 aş..15 : hen Baş- quıttun'. 251 aş.0 : atası Baraq, atası Tursun. 257 aş.14 : fâsık.269u: Bekçurin. 302 aş.u : 18,5 milyon. 305 aş.5 : L a g o f e t. 307aş.8 : Filon e n k o . 321 &şu: Barsuk barkhanı. 3241g : Dos oğlu. 34710: Berim- can. 351 aş.7: sten. 35921 : ayrılmaları. 388 aş.8: Gerbaba (Gcrvâ). 399 aş.1g : Trabzon. 484 aş.5 : Dr. Nazım. 4457 : Şekürl. 5271a: yog. 545aş.12: V e s e i o v s k i . 5501u V e n i u k o v . 598 aş. 5 Curzon.

S. 153 aş. 4 : keza ilâve N. 3 şecere'de Kiçik Muhammed Han'ın. nesebi yanlıştır; bu hanın Reşideddin Şu'bl pencg&ne ve MU4IZ ol - ansâb'a göre tesbit edilen ecdat listesi, Ebulgazı Hana da uygun olmak üzere, şöyledir :

Kiçik Muhammed Han b. Tomflr Han b. Tem&rkutlug Han b. Tensttrbek O#lon b. KutlugtemOr b.Numagan b. Abay b. Kittte- mur b. Tokaytemilr b. Coçı Han b. çenglz Has.

İ Ç İ N D E K İ L E R

\\\

TÜRKİSTAN TARİHİNDEN. 86-238.

<

) < .' • v .

I

Türkistanm Coğrafî Durumu

Türkistanm Sınırları, Mesahası ve Ârızaları

Tabiî coğrafya, etnoğrafî ve tarihî mânası ile «Türkistan» cenup* ıan «G urgan» ırmağı, Horasan dağları, Küpet Dağ, Kuhi Baba (Kara Dağ, Kohzâr-i Mescid), Mezdûran, eski Yunanlıların Paropamis dedikleri Topçak ve Ak Dağ (Köh-i Sefîd) dağları, Hindügûş sırtları, Mus- lağ-Küenlün sıradağları; doğudan Şarkî Türkistanm doğu sınırları, «Su- cav»' civarında 98°,,50' tûl, 40c arz noktasından Moğol Altaymda Buıucan» geçidi —93°,,50' tûl ve 40°,,50' arz noktası—; şimalden Cungarya ve Kazakistanm şimal sınırlarını teşkil eden İrtiş havzası ve Aral-lrtiş su ayrımı hattının şimal yamaçları; batıdan Cenubî Ural Dağı, Yayık ırmağı, Edil'in denize döküldüğü yer (Bökey Orda) ve Haza; Denizi ile sınırlanmıştır. Bütün bu geniş ülkenin —Afganistan sınırları içinde olan «Afgan Türkistan!» ve İranın Astarâbâd ve Deregiz vilâyetlerinden ibaret plan «Iran Türkistanı» sayılmadığı halde—- mesahası 5.340.066 kilometre murabbaıdır.

Türkistan, Çine tâbi ölan doğu yarısı «Doğu Türkistan» ve Rus- yaya tâbi olan batı yarısı «Batı Türkistan» diye ikiye bölünür. «Doğu. Türkistan» 1,503.563 kilometre murabbaı olup bunun 1.118.71 3 kilometre murabbalık bölümü Tarım havzasından ibaret olan «Kaşgarya» ya 384.850 kilometre murabbaı da «İle» vilâyeti ile «Cungarya» ya aittir. «Batı Türkistan» ise 3.836.503 kilometre murabbaı olup bunun

1. 979.816 sı sabık «Türkistan' Umumî Valiliği» ni teşkil eden vilâyetlerle sabık Buhara ve Hıyve hanlıklarına, 1.856.687 kilometre murab- baı da sabık rus idari taksimatında «Sahra vilâyetleri» (Stepnıye ob- lasti) denilen «Kazakistan» a aittir.

Farsça bir tâbir olan «Türkistan» sözü bilhassa «Türkistan», «Türküi» eski çarlık vaîiiumumîliğine ve Doğu Türkistan» ve «Büyük Türkistan» itîâk olunduğundan, Hazar Denizinden ve Edil Tâbirleri (Volga)dan Çin Şeddine, Altaylardan Hindü- jgûs'a kadar uzanan ülkeler mânasında umumi isim olarak «Uluğ (BüyükV Türkistan» ve «Türkili» tâbirleri kullanılmıştır. Biz de bü eserimizde «Türkili» tâbiri ile beraber «Doğu Türkil- îeri» ve «İki Türkistan» tâbirlerini kullandık. Kitabımızın bu cildi Batı- türkistanâ tahsis edilmişse de dağlardan . bahsederken Doğııtürkistana da temas etmiş olacağız.

Her iki Türkistanda hayat, meskûn olmıyân sonsuz çöller arasındaki ırmak havzalarına, yüksek ve az meskûn dağların eteklerine mün-. hasır kalmış gibidir. Bundan dolayı ülkenin muhtelif bölgelerinde nüfus kesafeti pek değişiktir. İki Türkistanda bütün nüfus 17.00C.000 *U* geçmez. Ortalama hesapla her kilometre murabbama 3 kişi düştüğü halde «Taklamakan» çöllerinin bazı bölgeleri, tamamen gayrımeskûn, Karakum çölünde 100 kilometre murabbama 6, Pamir dağlarında 100 kilometre murabbama 7 kişi, münbit Ferğana vilâyetinde ise kilometre murabbama 29, Semerkand vilâyetinin «Kette Kurgan» tümeninde 45 kişi, Aşhâbâd civarında daha çok kişi düşmektedir. Böylelikle ülkenin bir çok bölgeleri gayrımeskûn olduğu halde diğer yerlerinde nüfus Avrupa kınasının ortalama nüfus kesafeti ile bir çıkıyor.

Amaların Umumî UmUm! heyeti bak,m,ndal' °rta Asyanm çöl de- Hatları denilebilecek olan şimal yarısını kaplıyan Türkili (lürkistan), cenupta sıradağlarla sınırlandırılmış olduğu gibi, tam ortasında yer y üzün * n en yüksek dağlurmdan olan ve ülkenin her tarafına hakim bulunan sıradağlara dayanıyor. 95 şarkı tul ve 43 şimalî arzdan başlayıp «Tanrıdağî»rrr«Tiyanşan-Pamir» umumî adını taşıyan bu dağlar î 200 kilometre kadar batı ve 1 000 kilometre kadar da batı-cenup istikametinde devam eder ve cenup bölümlerinde «Dünyanın Beşiği» denilen Pamir yüksekliklerini teşkil ederek «Hmdügûş». «Himaîaya», «Küenlün» sıradağlarının birleşme noktalarına gelip yetişir. Büyük kısmı daima karlarla örtülü olan «Tiyanşaıv Pamir» Türkili'nin hayat kaynağıdır. Dediğimiz gibi Türkistanın en mâmur kıtaları da işte bu «Tjyanşan» ve «Pamir>>*' adlarını taşıyan büyük sıradağların eteklerindeki otlaklarla, kendisinin zengin cümudiyelerinden çıkıp batı ve doğudaki çöllerin içerisine; akıp giderek yine çöl içerisinde kapalı göller, bataklıklar teşkil eden ırmakların havzalarından ibarettir. Yoksa memleket o kadar kuraktaki. ' meselâ, bilhassa Doğu Türkistanda ırmakların yanı başındaki çöllerde, binlerce yıl önce **yazılıp yahut** dokunup toprakta' gömülü.^lajykâğn; yahut kumaş parçaları —üzerlerindeki yazılar/ ve resin&ri/Ie-------------------- olduğu **gibi muhafaza-** olunuyor. Bu bakımdan Büyüle Sahra^e **'Mısır** gibi. Türkistan' da. hafriyat yapıldığı zaman insanlığın enj/eskı • medeniyetine ait . kendi sinesinde sakladığı değerli ve mühim vesikaları ihda ediyor ve bütün medeni insanlığın

dikkatini çekiyor. Türkistanın çöllerinde deniz seviyesinden **daha, aşağı** noktalar vardır. Dağlarında ise yüzlerce kilometre uzunluğunda. 3-4 bin metre yükseklikler devam ediyor ve zır- veler 7000-7 5.00 metreye varıyor.

Türkistanın **Dağları**

Biz, Do^u Türkistanın en doğusundan başlayıp batıya, sonra batı- cenuba uzanıp giderek Hındıstanın Karakurunı* Dağlarına eklenen bü - tün sıradağların hepsine birden «Tıyanşan-Pamir» ve türkçe olarak «Tenri Dağı» umumî adını veriyoruz; orta bölümüne ise Tiyanşan diyoruz. Bütün uzunluğu 2000 kilometreden çoktur. Bu büyük sıradağlar 94ö,,55/ tul, 43°,,20' arzda «Karlık Dağ» adındaki dağlarla başlıyor. Oradan ta Hindügus Dağına kadar iki bin kilometrelik mesafe tutan dağların sırtı takip edilecek olursa bugün Doğu ve Batı Türkıs- tanda yaşıyarı türklerin yaylaları, uzaktaki göllere karışmak için dağın iki tarafına akıp giden ırmaklar ve üzerlerindeki münbit havzalar, şehirler görünmüş olurdu. Türkistanın büyük ırmakları zirvelerindeki kar ve koltuklarındaki cümudiyelerden fışkırıyor. Irmakların taşmaları da ilkbaharda değil, güneşin sıcaklığı artarak o kar ve cümudiyeleri erit tiği vakit, temmuz ve ağustos aylarında olur.

Türkistanın sonsuz çöllerinin ortasındaki bu, akla şaşkınlık veren yüksekliklerin sırtlarını, sıradağların istikametlerini, ırmakların akışlarını öğrenmek, onlara terettüp eden medeniyeti öğrenmenin esasını teşkil eder. Tenri Dağının sırtı takip edilirken dağların başlangıcı olan «Karlık Dağ» a çıkınca sağ tarafta «Bar Göl», sol tarafta «Kamul» (Khami) şehirleri bulunur. Sonra, sıradağların eski İslâm kaymaklarında «Tafkan» Çinlilerde «Tan-han» -) denilen bölümüne gelinir. Burada dağın şimalinde eski «Beş Balık», şimdiki «Urumçı* vilâyetleri, cenubunda da «Kara Khoca» (Qoçu) ve «Turfan» vilâyetleri bulunur. [1]

---

1) *Hudud ül-Âlem.* 6.

-) D e g u i g n e s tercümesi, T. 50-51: E. C h a v a n n e s : *Documents* sur ües *Tou-Kiue.* 3G3.

Sı m 4 ağların eri kolay geçidi olan «Davunçm» ı geçtikten sonra çok. yüksek olan ve ilim ehli tarafından daha tetkik edilmiycn «Boğdu» dağlarına gelinir. Eski gök türklerin, Kau-çang (Turfan)ın şimal-batı- emdaki dağlarda en eski ataları adına kurban keserek her yıl millî bayramlar yaptıkları mukaddes bölgeler [a]) burada otaa gerektir. Bu dağın 3-4 bin metre yükseklikte olan sırtını takip ederken sağ (şimal) tarafında «Ururnçı» şehri ve türk destan kahramanı «Manas» ın adını taşıyan «Manas» şehri, sol (cenup) tarafında «Bağraş» gölüne ve «Ka- raşehir» e bakan dağlar kalır. Sonra «Manas» şehrine akan «Manas» ırmağının baslarına geldikte yine ilim ve fen tarafından pek tetkik olunmamış ve daha muayyen bir ad da verilmemiş olan pek yüksek zirvelere erişilir. Türkçe umumî adı malûm olmadığı için bunu biz «K,az Dağı» tesmiye ediyoruz. Bu dağın bakir çam ormanlarıyla örtülü olan şimal tarafından Manas ırmağı; batısına, Ghulca tarafına, efsanevî Tuna Alp (Afrâsiyâb) m kızı «Kaz» m adını taşıyan «Kaz» (tarihlerde Qas ve Qaş) ırmağı buna muvazi olarak kalmuk ve kazaklarla meskûn olan «Künes» (Kaşgarlı Mahmudda: «Künget») ırmağı ve cenuptan da Bağraş gölüne dökülen Yulduz Göl ırmağı akıyor. Bütün bu sayılan ülke! ere, ırmak havzalarına ve «İle» havzasına manzara açan bu muhteşem «Kaz Dağı», «İle» havzasının şimaline ve cenubuna iki kol ayı- rıy or.

Birinci kol «Araşan» ȝ'ani maden suyu, «Min Maral», Küyük Tav. Talka (Reşîd eddînde «Temür Kahılqa» yani «Demir Kapı») geçitlerinden geçerek yüzlerce kilometre uzunluğunda olan «Cungar A-latav» sıradağlarım teşkil eder, ki bunun «Yaş Kan» ve «Sarı Kan» adiarın- daKİ 3-4 bin metre yüksekliğinde, ebedî karlarla örtülü zirveleri var- d'r. Bu sıradağlar doğudan «Süt Göl» (Sayrnm Nor)e, şimalden «Arghm» ve «Yayman» kazaklarının yaylalarını teşkil eden «Emil» (Kaşgarlı Mahmudda: «Yamar») ırmağı havzasına, batıdan «Ecps», «Kapa! >;• şehirlerine ve uzaktaki «Balkaş» gölüne, cenuptan vaktiyle 1 ürkistanm ülke merkezi olan yaylaları ve dünyanın en güzel yerlerinden biri sayılan «ile» havzasına bakar. Eler tarafı bakir çam ormanlarıyla Örtülü ve güzel yaylalarla doludur.

«Kaz Dağı» ndan ayrılan ikinci kol ise aşağı yukarı 400 kilometre kadar batı-cenup istikametinde giderek 3-5 bin metre yüksekliğinde daimî karlarla örtülü şimal ve batı yamaçları tamamen çam ormanlarıyla kaplanmış olan sırtları ile gelerek sıradağların «Khan Tcnri» ye

■) Bk. *Jcunıal A^iatinuc,* 6. serie, t. III (.1864) p. 333.-

L i İşık olan batıdaki yarısına geliyor. Bunun bölümleri Narat, Terskey, Kıarlık lav, Eşik Başı, Muz Tağ adlarını taşıyan, kat'iyen geçilmez karlı dağlardan ibarettir. «Kaz Dağ» ile «Khan Tenli» arasında buludan bı; sıradağların bugün umumî adı yoktur. Lâkin bu dağlar daha milâdın biriıçi asrında Çinlilerce «Ak Dağ» mânasında olduğu açıkça :■ oyiıoı ı:n «Age-tan» adı ile, yunanlılarda «Ektag», manihaî efsanesinde «Aktağ» tesmiye olunmuştur. Bundan dolayı biz de bu sıradağlara «■Ak Dağ» diyoruz. Milâdı altıncı asırda gelen Bizans elçilik heyeti gök ;;rk kağanlarıyla, bu «Ak Dağ» daki karargâhlarında görüşmüşlerde v. Kuça va bakan tarafında, « Temür Beg» in bütün Doğu sürklerini* ioi.ljy vak cihangirlik zafer bayramını serdiklerle yaptığı çok güzel Yuî- duz yaylalar? bu dağın cenup eteklerini teşkil eder. Bugün burada kai- mukîar oturmaktadır.

«&hatı 1 enrı» ve ^

Khan Tenrı. Tıyansan,sıradağlarının merkezi ve en yüksek noktasıdır. 1 ürkıstanın her tararına ba kan 7315 metre yüksekliğinde bir dağdır. Orta Tiyan.şamn bütün büyük sıradağları bundan çıkmaktadır. Bu dağm şimal ve cenup inişlerinden, hepsi şimal-doğudan batı-cenuba yönelmiş .sıradağlar olarak «Terskey İle Tav» (rusça «Zaili»J, «Çu-lle», onun cenubunda ve Işık Gölün şimalinde Küngcy-Alatav», «Çu-Talas» *)? bunların ve İşık Gölün cenubunda «Terskey-Alatav» sıradağları birbi- riyle muvazi olarak uzanmaktadır. Bir de «Çu-Talas» ile «Terskey- Alatav» m batı bölümlerini birbirine bağlıyan «Talas-Alatav» sıradağdan vardır. Bunların cenubunda «Çitim Tav», «Narın Tav», «Atbaş Tav» (avap coğrafyacılarında: «At Başı»), «Fargana Tav» (arap coğ- ■ı-afyacdarında: «Cebel ül-Ferghân») sıradağları birbiri arkasından gelerek yine aynı istikametle (yani şimal-doğudan batı-cenuba) uzanıyorlar. Işık Göl, Çu ve Sır-Derya havzaları arasında bulunan ve ebedî karlar la örtülü olan bu sıradağların hepsi «Tokmak» (eski adı scBalasa- V;ÜP.:>) şehrinden Sır-Derya ırmağı üzerindeki «Khocend» şehrine uzanan ve bizim «Talas-Çatkal» adını verdiğimiz .aykırı

yon 4000 metre yüksekliğindeki bölgede muhteşem «Manas Tav» dağını teşkil eder. Bu dağın şimal taraflarında bu liirk destan kahramanına, nisbet edilen mezar, cenubunda Taşkent. Angeren (eski «Şaş» ve «IIaq») vilâyetleri bulunur. Buradan bu «sıradağlar topluluğu» batı istikametinde «Kara Tav» (tîirk destanlarındaki «qaı*şı yatan Qara Dağ» ve «Qaraçuq Dağ») sıradağlarını teşkil ede-

dağlarla bağlanımlar ve bağlandıkları noktada

' i Çu-Talas sıradağlarına ruslar «Âleksandrovskiy Khribet» diyorlar.

rek uzanır ve 64°,,50' tûl ve 44°„50' arzda Tiyanşan dağlarının en "batı kolunu teşkil ederek biter. Dağın şimal tarafında Talaş havzası, cenup tarafında da münbit Sır-Derya havzası sonsuz çöllerde uzanır. Orta Tiyanşanm bu batı kolları tamamiyle kırğız ve kazak türkîeriyle meskûn iken şimdi bir çok rus göçmeni kendi kasabalarını kurarak yerleşmişlerdir.

Tiyanşanm «Khan Tenri» den çıkan bu batı kolları, dediğimiz gibi, hep karla örtülüdür. Bunlardan «Terskey İle Tav-Çu İle» sıradağları ile «Küngey Alatav-Çu-Talas» sıradağları arasındaki yaylaların doğu yarısı Çarın ve Kigen ırmakları havzalarından ibaret olup, buraları, vaktiyle Türkistan hükümdarlarının yazlık karargâhları idi. Burada bilhassa <<Gök Dağ» ve «Kuyaş» yayla ve şehirleri tanınmıştır. Bugün de kırğız ve kazakların «Karkarlı» panayırı ve «Çarın» yaylaları pek mâruftur. Batı yarısı ise münbit Çu havzasından ibaret olup pek mamurdur. «Küngey Alatav-Çu-Talas» sıradağlarıyla Terskey Alatav sıradağları arasındaki• ovaların doğu bölümlerinde (1574 metre yüksekliğinde) «İşık Göl», ve ona dökülen ufak ırmaklar, batı bölümünde ise vaktiyle karahanlıların yazlık karargâhları, bugün kırgızlârm mâruf yaylaları olan «Koçkar» (Kaşgarlı Mahmudda: «Qoçunqarbaşı»), «Susa- mır» (Kaşgarlı Mahmudda: «Sığın Samır») yaylaları bulunur.

A A Tefıri Dağının Pamir ve Hindigûsa uzanan, Ta-

zıgart ş0ar av ve gır-Derya (Narın) havzaları için su ayrımı hattı olan esas sırtı ise Khan Tenrinin «Sarıbaş-Küyli», «İnilçak- Terekli», «Kaymlı-lzıgart» adlarıyla adlandırılan üç muvazi kolu ile 140-150 kilometre devam ederek büyük «Ak Çiyrek» sıradağlarını teşkil’ eder. Bu kolların her biri 3-7 bin metre yüksekliğinde olup hiçbir yerinde yol vermiyen karlı dağlardır. Bu sırtların daha tetkik olunmamış olan birçok tepeleri Khan Tenriden aşağı değildir. Buraların en küçük zirveleri yanında Avıupanın Alp Dağları küçük kalır. Işık Gölden Doğu Türkistan yaylalarına giderken geçilecek mezkûr üç muvazi sıradağların üçüncüsünü teşkil eden «Kayınîı-Jzıgart» silsilesi ve ‘ bilhassa bunun cenup yarısı destanlarda türklerin en eski atası «Türk» ün asıl durağı olarak tanınmıştır. Eski kaynaklarda ismi «Izık Art» yahut «Adhık Art» (yani mukaddes geçit) yazılan dağ bugün haritalarda oradaki kırgızlârm söyleyişine göre «Isıgart» şeklinde kaydolunmuş- tur. Destanlarda kazak söyleyişine göre «Asgar» (=Asıq-art) söylenmiştir. Umumiyetle burası türklerce «Tefıri Dağı» - «Tiyanşan» m en mukaddes noktası sayılmıştır.

Türk destanı diyor ki: «Türklerin atası olan «Türk» bütün doğu taraflarını gezdi. Nihayet bir-yere geldi. Oturmak için orasını uygun buldu. Buranın adı «Isıq Göl» dü. Çünkü burada deniz vardı. Suyu sıcaktı. Çeşmeler çok olup yanında zengin otlaklar olan büyük dağlar vardı. «Türk», Tanrıya yakarıp orasını istedi..-'Yakarışı kabul olunup orada ikamet etti. Bir gece «Türk» bu civardaki büyük dağın başında ateş gördü. Gündüz oraya gitti. Ateşi bulamadı. Fakat orası pek hoşuna gitti. Güzel otlakları vardı. Sevindi ve o dağa «Idhuq Art» adını verdi. Keçeden türk çadırım, soğuğa karşı koyun derisinden kürk ve («qulaqçm» yahut «tımaq» denilen) türk kalpağı dikmek usulünü «Türk» orada keşif ve icat etti».

Bu ′ dağ çin kaynaklarında «Sien-sse-çu-çe-şi» adı ile. geçer. Bu rivayete göre bu dağlar pek soğuktu. Türklerin atası «Na-tülu-şe:» (yani «Natul Şad») ,burada ateşi keşif ve onunla ısınmayı icat etti. Bununla kardeşlerini soğuktan korudu. Bu yüzden «Na-tulu-şe» yi padişah tamdılar ve «Türk» adım verdiler[2 3 4]).

Türkistanın Türk destanlarında daima «Asqar Asqar Asqar Tav 8 Asqar Tavdan biyik tav bar mı?» yahut «Asqar Asqar As- qar Tav 8 Asqardan büyük tav bolmas 8 Başına balaban torgay çırlap uçup yete almaş 8 Bavrına közen qazıp öte almaş» °) gibi şekillerde söylendiği gibi Anadolu türkleri de kaç asır Önce Türkistandan ayrılmış olmalarına rağmen bu «Aşqar» dağını söylüyorlar: (Atıma bindim de .gittim Aşcjara 8 Çok güzel sevdim de aydın aşkâre) [T]).

Yukarıda adı geçen üç muvazi dağın birleşme noktasını teşkil eden «Ak Çiyrek» (kırgızca «Aq Şiyrek») dağı 50 kilometre uzunluğunda, 30 kilometre genişliğinde, 5-6 bin metre yüksekliğinde ulu bir dağdır, ki «Narın» (Sır-Derya) ve Sarıbaş (Tarım) havzalarının su ayrımı hattını teşkil eder.

Bu üç muvazi esas dağın batısında (Işık Göl tarafında) «Terskey Alatav» sıradağları uzandığı gibi doğusunda (Doğu Türkistanın Tarım havzası tarafında) da «Gök Çağal» sıradağları uzanır. «Gök Çağal», «Khan Tenri» den başlayıp cenupta «Ak Say» ırmağına kadar devam

---

[c]) Bu rivayetlere ait bibliyografi malûmat için, şimdi bk. Z e k i V e l i d î T o g a n , *îbn Fadlan's Reisebericlıt,* s. 313.

[3]) Türkiye türkçesiyle: «Askar Askar Askar Dağ. Askardan büyük dağ olmaz. Başına büyük serçe kuşu uçup yetişemez. Bağrını közen (^:bir nevi sincap) kazıp geçemez» demektir.

[4]) Ramazanoğlu Niyazi Beğin rivayeti. *f*

erler. Aşağı yukarı 350 kilometre uzunluğundadır. Eski çinlilerin «Kuş Geçmez Bidil» dedikleri «Bidil Art» (1480 metre), pek yüksek olaıı «Canar-t» ve yüksekliği daha ölçülmemiş olan «Boz Tağ» tepeleri buradadır. Umumiyetle bunun tepeleri 5-7 bin metreden eksik değildir. Bütün bu dağlar doğudan «Bay», «Aksu», «Uç Turfan» şehirlerine hamakta olup Tarımın sol kolu olan «Tavışkan-Derya» (Kaşgarlı Mahmudda: «Tavışqan-Oküz») bunu delerek geçer ve sonra hep bunun eteğinden akar. Rus-Çin sınırı da bugün bu sırt üzerinden geçiyor.

Bundan sonra «Tenri Dağı» şimalden «Ak Say» ırmağına varmakta olan «Gok Kaya» (5500 metre) dağlarından başlıyarak «Kaşlar Tav» adını alıyor. 200 kilometre uzanan bu dağ sağ tarafına kendine muvazi olarak batı-cenuba giden «Kara Koyun» sırtlarını ve batı- şimal istikametine Ferganenin doğusundan batısına uzanan «Fergane» dağlarım verdikten sonra «Süyek» adındaki sırtlar vasıtası ile Pamir zümresinin şimal bölümlerini teşkil eden «Alay» sıradağları ile borleşiyor. Burası Tenri Dağının nisbeten alçak yerleridir, ki «Yedisu» dan ve umumiyetle Batı Türkistandan Kaşgara inilecek en kolay, hattâ kışın bile yol veren geçitler burada bulunur. Bunlardan «Tirek» (3900 metre), «Turugart» (3880 metre), «Toyın» ve «Süyek» geçitleri bellibaş- ıiîarıdır. Bunlardan birincisi bugün Işık Göl ve Narın taraflarından Kaşgara geçen ve üzerinde en çok yürünen geçittir. «Turugart» (Kaşgarlı Mahmudda: «Turug Art») ise «Yedisu» dan Doğu Türkistana dağ üzerinden tiren yolu geçebilecek biricik kolay geçidi teşkil eder.

«Alay» ve «1 urkıs- ~ «Süyek» sırtına bitişik olan «Alay» sıradağları wl **«1 art Kol» geçidinden sonra biraz batıya, «Ayıltan» Sıradağları** c

tapam» tepesinden sonra biraz cenuba, «Şart
Davan» geçidinden sonra batı-cenuba yönelerek 300 kilometre kadar uzanır. Ortalama yüksekliği 4-5 bin metre, yüksek tepeleri 5-6 bin metre kadar olan bu sıradağlar da daimî karlarla örtülüdür. Dağın sırtı takip edilirse batıda en eski medeniyetli Fergane ülkesi, doğuda Kaş- gar vilâyetleri kalır. Batı tarafının inişleri pek az meyilli ve arça ormanlarıyla kaplı olduğu halde doğusu çok sarp ve çıplaktır. Batıya Sır-Der- yanın ayaklarından «Kara'Derya» ve «Türk» ırmaklarını, doğuya Tarım havzasına «Kara Tirek» ve demir-bakır maden ocaklarıyla tanınmış «Markan» (Kaşgarlı Mahmudda: «Barkhan») ırmaklarını verir ve şimalden cenuba gittikçe yükselir. Şimaldeki geçitlerinden «Kuvugart» (Kaşgarlı Mahmudda: «Qıfıq Art») ve «Kara Cılga» mâruftur. Bu son geçit pek eskidenberi çetinliği ile tanınmış olup «Başına belâ gelmeyince Kara Yılga geçidini geçme» «Qara mun kelmegünçe Qara Yılga.

keçme) diye darbımesel söylenmiştir (Kaşgarlı Mahmudda). Da'ha cenupta Ferganeden Kaşgara geçen büyük, yol —ticaret yolıı -------------------- üzerinde «7 erek Davan» (4158 metre), «Şart Davan» (3880 metre). «Taldık» f 35 30 metre) geçitleri vardır ki, bunlardan «Şart Davan» ve «Taldık» hattâ arabaların geçmesine bile müsait olup yolcu hayvanları için de otu çoktur. Terek Davan ise bütün yıl açık olup yalnız nisan ve mayısta su tasmaları zamanında kapanıyor. Çünkü muntazam köprüler yoktur.

Bu geçitlerin cenubunda «Terskey Alay» sıradağlarının başlangıcı olan «Kızıl Bel» ve «Muz Tav» yine Orta Tiyanşandaki «Khan Tenri» gibi bir sıradağlar merkezi olup buradan batıya «Alay» m iki büyük kolu olan «Küney Alay»-, «Terskey Alay» sıradağları ve cenuba «Pamir» in Himalaya dağlarıyla birleşme noktasına uzanıp giden ^ırtı ayrılır. . «Muz Tağ» dan doğuya Tarım ırmağının sol kolu olan «Ka.şgar Kızıl Su» ırmağı, batıya Arnıı Deryanın kolu olan «Alay Kızıl Su» ırmağı akıyorlar. «Alay Kızıl Su» ırmağı havzasında bugün kırgız- îarın oturduğu çok güzel «Alay» yaylaları (Kaşgarlı Mahmudda: «Ala») vardır ki bu yaylanın şimalinde «Küngey Alay», cenubunda Terskey Alay» (rusca «Zaalai» yani «Alayın ötesi») sıradağları bu- .ur.uyor; bunlardan birincisi, yani «Küngey Alay», şimal tarafında tekmil Fergane vilâyetine, cenup tarafında Alay yaylasına, «Kara Tegin» (arap cağrafyacılarında: «jaşt») adı ile mâruf vilâyete bakmakta olup ebedî karlarla örtülüdür. Batıya doğru yüzlerce kilometre uzanarak «Gök Su» adındaki pek yüksek yerlere varmaktadır ki burası fen tarafından daha pek incelenmemiştir [8]). Burası şimalden Ferganeye «Sdkh», batıdan Semevkant ve Bukharaya «Zerefşan» ırmaklarını veren merkezî bir noktadır.

Şu «Gök Su» bölgesinde «Küngey Alay» sıradağlar* iki büyük bölüme ayrılıyor. Bunlardan biri «Türkistan sıradağları» (arap coğrafyacılarında: «Cebel ül-Büttem») adı ile tanınmış oîııp sağ tarafı Sır-Der- ya, sol tarafı Zerefşan havzalarına bakarak batıya doğru uzanır ve Se^ merkant şimalinde «Usmat» ve belki daha batıda «Nur Ata» sımrmda sona erer. Usmet hududuna kadar karlarla örtülüdür, öteki bölümü ise bugün « Hisar Sıradağları » (arap coğrafyacıların eldi : « CibâUi Sir hâm va Nihâm ») adı ile mâruf . olarak, bir taraftan -Zerefşan havzasına. Makedonyaîı Iskenderin vaktiyle arsîan avcılığı yaptığı rivayet olunan yerlere, bugün «Yağnub» ve «Maça» tacikleriyle meskun

im eseı basıldıktan sonra alman ve Tuşların Pamir ekspedisvonlan hu- rr-r kırda çok eren iş. mikyasta tetkikatta bulunmuşlardır.

dağ aralarına bakmakta olup, cenup tarafından da Şarkî Buharada Fey- zabad, Hisar ve Dinev (arap coğrafyacılarında«Vâşgird», «Şûman» ve «Çaghâniyân») ülkelerine bakıyor. Bu dağ^Temür Beğin doğduğu yer olan «Şehrisebz» (Keş)in doğusunda, yerli bir evliyaya nisbetle türkler tarafından «Hazreti Sultan» adını alan ve daha iyice tetkik olunmamış 4500-6000 metre yüksekliğindeki tepeleri teşkil eder. Sonra gittikçe alçalarak cenuba uzanıp «Termıdh» civarında «Köyten» ve «Başkurt» dağlarını teşkil ederek Amu Derya'ya ulaşıp biter. Hisar Dağları daha «Hazreti Sultan» bölgesine erişmeden kendilerinden batıya doğru bir de «Zerefşan Sıradağları» nı ayırırlar ki Semerkantla Şehrisebz arasından batıya, uzanır ve Buhara sınırında sona erer.

«Kaşgar Kızıl Su» ve «Alay Su» ırmaklarının kaynaklarından başlıyarak Alay yaylalarının cenubundan geçen «Terskey Alay» sıradağları ise Amu Derya'nın, yukarıda söylediğimiz üzere, «Kızıl Su» ve daha aşağı bölümünde yerli türklerin söyleyişinde «Oghış» (arap cağrafyacılarında: «Vakhş») denilen büyük sağ kolunu, «Kara Tegiıı» ve «Hisar» vilâyetlerini sağ tarafında tutarak çok defa 5-7 bin metre yüksekliğinde, daima karlarla örtülü göklere yükselmiş bir duvar gibi 500 kilometreden fazla devam eder ve Şarkî Bükharada Karategin vilâyetinde «Mük Su» ırmağının «Oghış» ırmağına döküldüğü 'yere gelir ve buradan ötesinde «Terskey Karategin» sıradağlarını teşkil ederü). «Terskey Alay» sıradağları bilhassa batı bölümünde tamamen bir buz dünyasından ibaret olup ortalama yüksekliği. 4500-5500 metreden aşağı olmaz. Sıradağların en yüksek noktası, bizce «Boz Alay»- (haritalarda «Pic Kaufmann» [10])) * 7160 metre yüksekliğindedir. Bu sıradağ-

·J) Ruslar «Karategin Sıradağları» diyerek ancak Şurhab (Oghış) nehrinin şimalinde bulunan «Küngey Karategin» dağlarını tesmiye etmektedir; nehrin cenubunda olan sıradağlarını ise 1880 ve 1898 de buralarda bulunan rus âlimleri «Büyük Petro Sıradağları», burasının en yüksek cümudiyesini de bu çarın ismiyle adlanmışlardır.Bu sun'î isimler kâğıt üzerinde kalmaktadır; sıradağlar halkın dilinde «Karategin Dağları» ve mezkûr cümudiye de «Bözirek» tesmiye edilmektedir (bk. *îzvestiya Russk. Geogr. Obşç.* XXXIV, 311-13). «Karategin Dağları» eski İslâm coğrafyacılarında o zamanlar buralarda yaşamış olan türk kavmi «Kü- midh» lerin ismiyle tesmiye edilmiştir (bk. *Hudûd Üİ-Alem,* 9a: •)» el-Bîrûnî ise burada zamanımızda (bk. mezkûr *«İzvestiya»,* s. 294) olduğu gibi yıykanan altınlar dolayısıyla bu dağları «Khuttalân Dağlar» tesmiye etmektedir Ibk. Zeki Velidî Togan, *Bîrîını's Picture of the World,* s.. 93]*

.[1w]) Bu yüksek tepeye rus ceneralmın ismini burasında 1871 de tetkikatta

larm biraz daha batıda «Kızıl Ağın» (6544 metre), «Kurumdu» (6634 metre), «Müz Cılgha» (6385 metre), «Saghanak» ve «Sarı Kavdal» (4900 metre) gibi geniş, akla şaşkınlık veren tepe ve eümudiyeleri mâruftur. «Küngey Alay» ve «Terskey Alay» sıradağları arasından akan «Alay Kızıl Su» ırmağı «Alay» yaylaları üzerinden Şarkî Buharaya geçiyor ve orada «Oghış» adı ile Amu Derya'ya dökülüyor.

«Pamir», «Afrâsiyâb-**Muz** Tağ Ala» ve «Gök Türk»

Tenri Dağının, yukarıda söylediğimiz üzere,'ken- disinden batı tarafına «Küngey Alay» ve 1 ers- key Alay» sıradağlarını ayırdığı yerden cenup tarafında ta Hindügûşa kadar Pamir tepeleri devam eder ki bunun «Dervaz», «Rüşan»" (yahut: «Alıçur»), «Şughnan», «VâkTân» ve başka isimlerdeki batı silsileleri de Orta Tiyanşanm silsileleri gibi şîmal-doğudan batı-cenuba doğru dizilmişlerdir. Bunların aralarında^ Amu Derya'nın türlü isimlerdeki baş cereyanları akıyor. Bu sıradağlardan «Vâkhân» sıradağları «Pamir» adını alan ırmak tarafından acayip bir surette ortasından kesilmiştir. Bu 'dağın eski İslam menbalarında «Kasak» tesmiye olunan[5] [6]) en yüksek ve en mühim kısımları rusıar tarafından «İmparator İkinci Nikola Sıradağları» diye adlandırılmıştır ve Pamir ırmağının sıradağları. delerek geçtiği bölgenin batısındaki tepelerden 6000 metre yüksekliğinde olan birisi «Çariçe» ve 7000 metre yüksekliğinde olan öteki de imparator «Üçüncü Aleksandır» a jıisbetle «Pik Mirotvortsa» diye adlandırılmıştır. Pamir ırmağının doğusunda olan en yüksek tepeye de 1895 yılında İngilizlerle rusların yaptıkları Pamir andlaşması hâtırası olarak «bağdaşma» (Soglasie) adı verilmiş ve o vilâyetin pek güzel olan «Torumtay», «Yeşil Göl», «Zor Göl» gibi göllerinden sonuncusu da İngiliz impara- toriçesi «Victoria» mır adıyla adlandırılmıştır. Pamir dağlarının Hin- dügûş, Küenlün ve Himalaya dağlarının birleşme noktasına giden esas sırtı «Kızıl Bel» ve «Muz Tağ» sınırında «Terşkey Alay» dağlarının ayrıldığı yerden başlayıp doğru cenuba gider ve «Aftâsiyâb-Muz Tağ Ata» adlı muhteşem bayırlara gelir. Bütün Doğu ve Batı Türkistanm en büyük dağı olan bu «Muz Tağ Ata» 7860 metre yüksekliğinde olup buna göre «Khan Tenri» ikinci, «Terskey . Alay» da üçüncü [7]) dere-

---

bulunan Fedçenko vermişti [şimdi ise sovyetler bu tepeyi «Pic Lenin» tesmiye etmektedirler].

[6]) Bk. *Hudüd iil-Âlejn*.. v. 6b. 9:

[7]) Son Pamir Ekspedisyonları incelemelerinde Pamir-Alay silsilelerinde «Pic Kaul'mann» tepesinden-daha yüksek tepeler bulunduğu tesbit olunmuştur.

cecie kalıyorlar. Aynı zamanda Himalayanın en yüksek tepesi (8840 metre) ile Karakurıımun «Muz Tağ» (8596 metre)ından sonra bütün dünyada üçüncü dağdır. Yerli türklere göre kutlu bir dag olduğundan «Muz Tağ Ata» adını almış ve biz de bunu Öteki «Muz Tag Ata» lar- rlan ayırdetmek için, yanı başındaki dağcı nisbetle «Afrâsiyâb Muz Tağ Ata» diye tesmiye ediyoruz. Bu «Muz 1 ağ» ; «Darşat»,' «Tegirmen Tağ» (7000 metreden yüksek) ve «Afrâsiyâb» tepeleriyle giderek «Karakulum Muz Tağ» ı ile birleşir. «Afrâsiyâb Muz Tağ Ata» nın batı bölümü «Sarı Kol Tağ» diye de adlandırılır, ki «Çingiz Khan» m ç.eri- İ er i Türkistan padişahı Nayman «Küçlüg Khan» ı burada yakalamıştır. «Afra.siy âb» dağları ise batıya «Amu Derya» (Penc) ırmağının «Ak Su». «Baykara» adlı esas cereyanlarını, «Tarım» (Yarkent Derya) ırmağının da «Kara Çukur», «Taş Kurghan» adlı esas cereyanlarını verir.

«Afrâsiyâb» dağı, Türkistan dağlarıyla Hindistan dağlarının ve siyaseten de İngiliz, cin, ve rus nüfuzlarının 3inırını teşkil eder. Bu dağın batıya Amu Derya'nm «Gök Su» yunu, doğuya Tarım ırmağının «Kara Çukur» unu akıtan bölümlerindeki büyük tepe ve geçitlerden biri «Gök Türk», bir başkası «Karlık» ve bir üçüncüsü de «Kıpçak» adını taşır. İşte oradan «Karakurum Muz Tağı» başlıyor, ki bunun batıya giden bolümü «Hindügûş» olup devamını teşkil eden dağlar, söylediğimiz üzere, Hazar Denizinin cenup kıyılarına doğru uzanır. Doğuya miden öteki bölümü ise cince adıyla «Küenlün» diye adlandırılır ve Çin Şeddine kadar uzanan Doğu Türkistanm cenup sınırını teşkil eder.

« Tenri Dağı » nın .Türkistan Medenî Hayatına-ve Sekenesine Tesiri

Temi Dağının etekleri, oyaları ekinciliği yaşattığı gibi, onlara bitişik yaylalar da yarı göçebe hayat için pek uygun gelmiş ve pek bol olan yer altı servetleri de dağlarda ve yamaçlarda oturanları madencilik, demircilik gibi işlerle uğraşmağa şevket miş, demirden yapılan silâhlara mâlik ols.nlar da kuvvet bakımından komşularına üstün olmuştur. Orta Tiyanşanır. yarı göçebe «Khakanî», «Türk» ve «Türgiş» türkleri yazlarını Tenıi Dağının serin ve güzel yaylalarında geçirmişler, kışlarını da ya Batı Türkistanm Çu, Talaş. Fer- 2 an e, Hisar vilâyetlerinde yahut Doğu Türkistanm Koçu, Küça, Barınan, Üç, Kaşgar vilâyetleri gibi Tenri Dağına bitişik sıcak ovalarında kışlamışîardır. Doğu ve Batı Türkistanda hüküm süren göçebelerin yazın. yayla birleşme noktası olan dağlar —bilhassa Alay, .Arpa, Atbaş, Smsamır, Koçkar, Kuyas yaylaları ve Işık Göl çevreleri---------- Doğu ve Batı Türkistanm ahalisinin medenî husussta birliğine, İdarî ve siyasî husus-

kırda da birbirinden farksız olmasına sebep olmuştur. Bazan aynı hükümdarlar bir kışı Ferganede «Özgend», «Yeti Kent» mmtakasında, ikinci kışı «Kaşgar» veya «Turfan» taraflarında geçirmişler, «Atbaş», < Susamır» vc «Kuyas» yaylalarında ise her yılın yazında bulunmuşlardır. Dağlarla yaylaların böylelikle Doğu ve Batı Türkistanda, hüküm sürmeyi kolaylaştırması bakımından, türkler için büyük ehemmiyeti olmuştur. ihtimal ki bu coğrafî durum Orta Tiyanşan türklerini («Saka», «Şu», «Usun» 1ar, «Türk» 1er ve «Khakânîler» i) daha tarihin bilmediği zamanlarda hâkimiyet yoluna sevketmiştir. Netekim türklerir. kendileri de bunun böyle olduğuna inanmışlardır.

On birinci asır türk bilgini Kaşgarlı Mahmudun şu cümleleri dikkate değer: «-.Tanrı, kendisinin öz çerisi olan «tiirk» leri. istediği zaman dünyanın her tarafına saldırtmak için doğuda, dünyanın en yüksek ve havası en güzel yerlerinde yerleştirdi. Tanrının öz çerisi olmak vc iyi yerlerde oturmak başka milletlere göre «türk» lerin üstünlüğüdür» 1:î).

İhtimal yine bu ehemmiyetleri dolayısı iledir, ki eski türkler hayat kaynağı olan cümudiyeli yüksek dağları canlandırarak «Khan Tenri», «Muz Tagh Ata» gibi ülûhî ve «Afrâsiyâb», «Gök Türk», «Manas» gibi destanî isimler vermişlerdir.

Türkistan Dağları

o- *i-* r~.. ... Türkistanm şimal bölümünde ehemmiyetleri ikinci Şimali derecede olan, doğudan batıya yönelmiş « İ arha- ■ 1 gatay»* «Ulu Tav» sıradağları vardır. .100.0 kilometreden fazla süren bu dağlar doğuda epeyce yüksek olmakla beraber batıya doğru gittikçe alçalıyor ve Batı Türkistanm şimal bölümlerinin umumî düz görünüşüne çok bir değişiklik vermiyor. Sıradağların doğu bölümü olan «Tarbagatay», Tiyanşanm şimal bölümü olan «Cu- nar Alatav» ile «Altay» arasında bir zincir halkası işini görür. Cungar Alatav'ın şimalinde umumiyetle türk ve moğollarm doğudan batıya ve yahut batıdan doğuya seferlerinde «kapı» hizmetini gören ve ona gÖTs «Cungar Kapısı» adını alan düz bir açıklık vardır. Bu açıklık«Tarbagatay» dağının cenup yamaçlarına ulaşır. Tarbagatay, İrtiş havzasında «Ulun- gur» gölü batısında «Kara Adır» dağlarıyla başlıyarak yükselir ve daimî karlarla örtülü «Savur» adındaki tepelere çıkar ve bir tarafı ile şii-

male İrtiş havzasına ve Altayın «Katun» tepelerine bakar. Savur dağlarının en yüksek noktası da 3 6 3 0 metre yükseklikteki «Muz Tağ» tepesidir. Bundan sonra «Tarbagatay» dağı şimal-batı istikametinde devam eder. Şimal tarafı İrtiş havzasında Kazakların «Kirey» ve «Nay- rnan» uruklarının bulunduğu yayla ve boV.kırlara; cenuptan Ala Göl ye Balkaş havzasına bakar. ve gittikçe alçalarak Çingiz Hanın adıyla «Çmgız Tav» denilen dağlara gelir. En yüksek noktaları Ural dağlarının yüksekliklerinden fazla olmıyan bu dağın şimal-batı bölümü «Kan Çmgız» adını alır; sonra Türk destanlarında ve Temür seferlerinde «Or Tağ»^ «Kür Tağ» ve «Kiçik Tağ» adlarıyla tanınmış olan ve yalnız 700 metre yüksekliğinde olan sırtlara gelir. «Uluğ Tag» m en yüksek yerine (ki bugün «Ediğe Tepesi» diye tanınmıştır ve 631 metredir) Temür Beğ ve daha sonra Şıbanlı Abdullah Han, Kıpçak seferinde bir heykel dikmişlerdi; şimdi yoktur [8] [9])). Buraları umumiyetle, bugün olduğu gibi Ebülgazi Han zamanında da «Arka» diye adlandırılmıştır. Biraz daha batıya uzanarak alçalıp bozkır içinde kaybolup gider.

Türkistanırı Çölleri ve İrmakları

Dağlar üzerinde çok malûmat verdiğimizden dolayı Türkistan ülkesinin dağlık araziden ibaret olduğu sanılmasın. Bilâkis Ortaasya (Hi- mâlaya) irtifalarının birer kolu sıfatıyla uzanan «Tiyanşan-Pamir» silsileleri çöl denizleri içinde bir yarımada şeklini gösterir. Batı Türkista- nm bütün mesahasına (3.800.000 kilometre murabbama) nisbetle «T»- -yanşan-Pamir» in batı bölümlerinin mesahası (380.000 kilometre mu- rabbaı) ancak onda biri teşkil eder. Kalan dokuzu hep çöller ve bozkırlardan ibarettir.

Batı Türkistanın bozkırlarını Tiyanşan dağlarının Şır-Derya şimalinden batıya uzanan «Kara Tav» (Karaçuk) dağlarıyla Aral Gölü ve Hazar Denizi arasındaki «Üst Yurt» irtifakının şimal sınırları «Cil Tav» ,[5]) istikametinde uzanan bir çizgi ile «cenup bozkırları» ve «şimar bozkırları» diye ikiye ayırabiliriz.

Cenup Bozkırları

Cenup bozkırları şimalden şimdi söylediğimiz: «Kara Tav - Cil Tav» hattı ile, batıdan Hazar Denizinin doğu kıyıları ile, cenuptan Küpet Dağ, Hindügûş ve doğudan.

---

[8]) Temürün Uygur harfleriyle türkçe olarak yazdırdığı bu yazıt son zamanlarda bulunmuştur.

[9]) «Üst Yurd^un diğer çıkışları ğibi «Cıİ Tava da «Çin» tesmiye edilmektedir.

Pamir ve Tiyanşan eteklerine kadar uzanan düzlüklerden ibaret olup mahsuldar yerleri yalnız dağ etekleri yakınlarında «Iös» dedikleri fevkalâde verimli topraklarla örtülü bölgelere, ırmakların dağlara yakın bölümlerine yahut deltalarına (Khorezme) münhasır kalmaktadır. Bu bozkırların deniz seviyesinden yüksekliği pek ehemmiyetsiz olup 25-35 metredir. Orta bölümü olan Aral Gölü denizden ancak 50 metre yüksekliktedir. Batı bölümünde yirmişer bin kilometre murabbaı teşkil eden «Ongüz» ve «Sarı Kamış» çukurları deniz seviyesinden 16, 48 metre aşağı bulunmaktadır. Cenup bozkırlarının suyu, gölleri azdır. Bu bozkırlar, kendisini tam ortasından delerek geçip Aral Golüne dökülen Amu Derya ırmağının ve «Aral» m batı tarafından ibaret olan «Kara Kum» ve «Üst Yurt»; doğu tarafından ibaret olan «Kızıl Kum» ve teferruatından ibaret olmak üzere iki 'takıma ayrılır.

Üst Yurt Çevresine göre yüksek olduğu için «Üst Yurt» adını alan irtifalar 160.000 kilometre murabbar genişliğinde dümdüz bir seki şeklini gösterir: Burası, «Aral» dan 240. deniz sathından 1 90. metre yüksek olup büsbütün susuz, kuru, çok defa yarı çıplak toprak ve çoraklıklardan ibarettir. Bu yüksek düzlük, etrafındaki çöllerden, Hazar ve Aral denizlerinden «Çın» adını alan ve çok defa bir sarp dağ gibi görünen «Çar Tağ» (Terasse) larla yükselmektedir. Eskiden bu yüksek toprak, kendisinin batıya, Hazar Denizinin içerisine uzanan «Mangışlak» yarımadasındaki «Kara Tav» sahası ile bir sayılmış ve eski arap coğrafyacılarında bu kelimenin farsca tercümesiyle «Cebel-i Siyah Kûh» adını almıştır, ki buradaki oğuzlar, Türkistan türk tarihinde müstesna bir hâdise olmak .üzere, denizde balıkçılık ve korsanlıkla geçinirlerdi. Bugün burada balıkçılık rusların elinde bulunmaktadır. «Mangışlak» (arap!arda: yahut <U^. yani türkçe «min qışlagh», yahut oğuzca «bin qışla») adı eski zamanlarda daha cenuplara, «Balkhan» dağlarına kadar, itlâk olunmuştur. «Üst Yurt» kenarlan ve «Mangışlak» eskiden olduğu gibi bugünde de hakikî göçebe türk olan «Aday» (tarihlerde «Adag») boylarıyla meskûndur. Buradaki kuyulardan, suları az çok tatlı olan bazılarının yanında küçük köy -kabilinden bir kaç evlik mamureler de bulunur, ki buralarda «Aday» ların imam ve «işan» ları oturur. Bu mamurelerden «Üst Yurd» un tam ortasında «Şam» —bugün kazakların telâffuzuyla «Sam»-— mevkii eskiden arap coğrafyacılarına da «Şem» adında bir kale olarak malûm olmuştur[16]). Khorezmin Altın Ordaya tabi olduğu devirde ise bu Şam. çöl ortasında bir şehir şeklini almıştı.

(Y£qût) IfüU! V*. 8 3 cJL-jY

ve . Kara ve Kızıl Kumların yaylaya elverişli verle- Kara Kum
^ j ^ rınde; turkmeıı ve kazak lurklerı oturmaktadır

Çöllerin en ıssız olması gereken yerlerinde bile insanlara raslanır. Orta ana çöllerde ancak bir ovadan ötekine geçerken istifade olunacak, çok defa acı ve bazan çok derin kuyu (quduq) 1ar vardır. Çöllerin Amu Derya ve Sır Deryaya bitişik yerlerinde oturan tüıkmen ve kazaklar ekincilikle de az çok uğraşıyorlar. Bununla beraber çöllerin Khorezmden yukarı Amu Derya kıyılarında birbirine yaklaştıkları bölgeler tamamiyle «burgan», yani göçebe kum sahalarından ibarettir. Bunlardan Kızıl Kumdaki «Adam Kırılgan» burganları çok geniş ve tehlikelidir, i 873 yılındaki Khıyva seferlerinde ruslar burada çok zarar görmüşlerdir. ,Aynı zamanda bu göçebe kumlar Zerefşan ve Amu Derya havzalarındaki mamur yerlere (Buhara, Kara Köl ve Hıyva sınırında) yavaş yavaş hareket ederek' istilâ ediyorlar. İnsanlar buna karşı ancak göçebe kum kenarlarında kamış ekmek ve çöle mahsus «Seksevül» denilen ağacı dikmekle mukabele edebiliyorlar. 300.000 kilometre murabbaı sayılan Kızıl Kum sahrasının Sır Derya'ya bitişik simal-doğu bölümleri düz bozkırlardan ibaret olup sulanırsa ekilebilir. Khorezm kıtası Kara ve Kızıl Kum çöllerinin insan eliyle sulanarak imar edilen bölümünü teşkil eder. «Tiyanşan-Pamir» in batıya uzanan kolları arasına içeri girerek sahra körfezlerini arzeden «Fergane» (30.000 kilometre murabbaı) ve «Zerefşan» ovaları da Kızıl Kum çöllerinin insan eliyle imar edilen bölümlerinden ibarettir. Bunlar bütün Türkista- nın en zengin ve en verimli ülkeleridir.

~ . Cenup bozkırlarının gölleri ve ırmakları azdır.
Cenubun İrmakları o , , . . ' .. ..

Bozkırların batı kenarı 2Ö0U kilometrelik bir mesafede Hazar Denizine bitişik ise de ıssız çöllerden ibaret olduğu için ne denizcilik ve ne de ekincilik için istifade edilebilir. Eskiden, Amu D erya'nın Hazar Denizine döküldüğü zamanlarda Kara Kum batı köşesindeki «Balkhan» dağjarı ve körfezi sınırında az çok şehir hayatı olurdu. Bugün buralarda biricik medenî merkez olan «Kızıl Su» (rusça «Karasnavodsk») şehri ancak demiryolu geldikten sonra vücude gelmiştir. Cenubî Türkistan sınırında Hazar Denizine dökülen tek ırmak «Etrek» de pek derinden aktığından ekineilik için pek istifade edilememiştir. Cenup bozkırlarının ırmakları Aral Gölü istikametinde akan Sır Derya (uzunluğu 1886 kilometre) ve Amu Derya (uzunluğu 2350 kilometre) ile kollarından (Oghış, Kâfirnihan, 'Surkhan, Aksaray, Çır- çık —İslâm coğrafyacılarında: Perek) ve yahut vaktiyle onların kollarını teşkil eden ırmaklardan (Belkhâb, Zerefşan, Kaska Derya, Sokh), Kara Kum çöllerinde sinip biten iki ırmaktan (Murghâb, Tîcan~Herî-

:udh) ibarettir. Zamanımızda bunlardan Sır Derya dan 1.706.403, Amu Derya'dan 300.000 kilometre murabbaı ve Zerefşan'dan 400.Ö00, Çırçık'tan 154,000 rus hektarı yer sulanmaktadır. Irmakların aktığı Aıal Gölü, cenup bozkırlarının tek büyük golüdür. Mesahası 14.490 kilometre murabbaı olup deniz sathından 50 (Hazar Denizinden 75)[1] metre yüksektir.

Şimalî Türkistan Bozkırları

Şimalî Türkistan bozkırları umumiyetle «Kazak Dalası» adını alır. Bu bozkırlar üçe ayrılabilir:

I) Aşağı yukarı 67 tul derecesinde «İşim-Sarı Su» ve «Tobul-Turgay» havzalarını ayıran su ayrımı hattının batısındaki bölüm; buna «Turgay-Yayık Düzlüğü» denilir.

2) Bunun doğusundaki «Kazak Adırlığı» (tabiiyûndan «Berg» e göre «Kırgız-Kazak Buruşuk Ülkesi» [1T])).

3) ' «Tili Göl-Balkaş-Çmız Tav» bölgesinin cenubundaki «Gu-Bal- kaş Bozkırları». «Turgay-Yayık Düzlüğü» batıdan Bükey Orda'da «Buskunçak» çöllerinin batı kenarlarıyla; şimalden, Doğu Başkurt bozkırlarını da ihtiva etmek üzere Yayık ırmağı başlarına kadar «Batı Ural» sırtları (rusça: Obşi Sırt) ve «Cenubî Ural» la; cenuptan Üst Yurt «Çın» ı (Cıl Tav) ve Aral Gölü ile sınırlanmış olup bu bölgede Cenubî Türkistan bozkırlarıyla birleşir. Bunun tam ortasından Ural dağlarının devamını teşkil etmek üzere şimalden cenuba «Mugacar» tepeleri uzanır ki «Cim» (Emba) ve «Irgız» havzalarını birbirinden ayırır. Muga- carın yüksek noktaları ancak 600 (Bar-Çugur) ve 575 (Eyrük) metre olup, gerek bu dağ ve gerek «Işim-Turgay» su ayrımı hattı (950-1000 fut) «Tuıgay-Yayık Düzlüğü» nün umumî şeklini pek değiştirmiyorlar. Düzlük, Hazar Denizine bitişik çöllerde bu denizin sathından hissediî- miyecek bir surette az ve tedricî surette, yükselir, («Irgız» şehrinin denizden yüksekliği 1 1 2 , «Orsk» (Yaman-Kala) nın 2 1 1 , «Ak Tübe» n:n 249 metre) ve denizin bu düzlüğe bitişik bölümleri de büyük kayıkların, gemilerin yanaşmasına elverişli olmıyacak derecede sığdır. Turgay- Yayık Düzlüğünün cenup-doğu köşesinde demiryolunun cenubunda küçük ye büyük «Barsuk» (yahut «Borsuk») kumlukları bulunuyor, ki eski türk' destanlarında (Oğuznâmede) efsanevî «Oğuz» un kışlaklarından biri olarak gösterilmektedir. Küçük Barsuk 80, büyüğü 200 kilometre uzunluğunda olup genişliği 10-40 kilometre arasındadır. Oğuz [10]

---

[10]) Rusça olarak: ***Kirgizskaya skladçataya strana; bu*** **ismin tercümesinde kullandığımız «buruşuq* kelimesi kat kat, sıra ile demektir.**

destanında ve Çingiz oğlu Coçı Khanın [1,H]) seferlerine ait rivayetlerde (müverrih «Cüveynî» de) burada çöl ortasında «Karakurum» adında bir kışla-şehir olduğu zikredilmektedir. Bugün yalnız çölün şimalinde «Balgasun» harabeleri bulunmaktadır [10]). «Turgay-Yayık Düzlüğü»nün. şimal ve doğu bölümleri bugün Kazakların en zengin ve aristokrat urukları olan Cagalbaylı, Kıpçak, Argın, Yeti-Uru urukları ve başkurtlarla; cenup bölümleri ise «Elim-Oğlı» ve «Bay-Oğlı» urukları ile meşgul bulunmaktadır. Münbit yerlerine de çok sayıda rus göçmenleri yerleşmektedir. . '

«Kazak Adırlığı» nın şimal bölümü düz olmakla beraber, cenup bölümü dalgalı bir sahradan ibarettir, ki yükseklikleri ehemmiyetsiz: dağ ve tepelerle bozkırların birbiri ardından geldiği böyle topraklara türkler «adır» derler. Umumiyetle buranın yükseklikleri hiçbir yerde 1 5 0 0 metreye çıkmaz. En yüksek tepeleri Karkâralı cenubundaki «Kay— sili Day» (1 4 7 0 metre), «Karkaralı» (1 340 metre), «Bayan Ayul» (960 metre) ve yukarıda adı geçen «Ulu Tav» sıradağlarıdır. Cenup bölümünde Şimalî Türkistanın «Üst Yurd» u demek olan «Badbak Dala» düzlüğü vardır. Ortalama 300 metre yüksekliğinde olup «Sarı Su» tarafındaki sınırları «Üst Yurd» un «Çın» ı şeklinde yükselmiştir. Umumiyetle «Kazak Adırlığı» gayet güzel yaylalardan ibarettir. Bütün «Kazak Dalası» nın 50° şimal arzının şimalindeki toprağı kestane renginde olup ekilmeğe elverişlidir. Semi Palat, Gökçe Tav, Üsergen Başkurt yaylaları ise kara toprak olup çok münbittir. Tobulda «Nayruzum» ve Gökçe Tav yanında «Borabay» (rusçası: Borovöy) adlı ormanlıklar' çöl içinde cennet gibi yerlerdir.

Çu-Balkaş Bozkırları ise «Tav Kum» ve «Sarı Eşik Otrav» gibi adlar taşıyan ve sulanırsa ekilebilir sahralardan Tiyanşan kollarına bitişik ve Balkaşa mütemayil münbit ve mahsuldar düz veyahut «adır» ovalardan ibarettir: Yalnız «Kara Tav» ile «Balkaş» arasındaki «Mo- yun Kum» çölleri durgan yani göçebe kumdur* Umumiyetle «Çu-Balkaş», eski asırlarda olduğu gibi, bugünde de medenî köy ve şehir hayatı ile göçebe hayatı aynı zamanda birlikte yaşatmaktadır. Burası, dağların bitişiğindeki ahaliye ekincilikle uğraşarak .ye aynı zamanda, dağlarda hayvan besliyerek yaşamağa elverişlidir.

Şimal bozkırlarının gölleri, akarsuları boldur. Buranın en büj'ük golü «Balkaş» (Kaşgarlı Mah- mudda: «Tiren Köl»; Haydar Mirza Doglatta: «Kökçe Teniz») 22.789 kilometre murabbaı olup 325 metre yüksekliktedir. Sonra «Teniz» (15.000 kilometre murabbaı), «Çalkar» (1 7 8 4 kilometre murabbaı), «Zaysan Nor» (1608 kilometre murabbaı), «Ala Gol» (Temür seferlerinde «İt içmes Ala Köl») ve destanlarda mâruf olan «Tili Göl» gelir. Çu-Baikaş bölümünün bütün ırmakları «Tiyan- şan» ve «Cungar-Alatav» sıradağlarından gelir. Hepsi Balkaşa ve yahut «Tili Göl» üzerinden Arala akmağa mütemayildir. Aralarından yalnız «İle», «Karatal» ve «Lepse» Balkaşa erişebilip kalanları çöllerde siner. «Kazak Dalası» nın cenubundaki tek ırmak olan «Sarı Su» da öyledir. Dalanın öteki ırmakları Şimal Buz Denizine (İrtiş, İşim [Esil], Tobul) yahut Hazar Denizine (Yayık, Sakız, Cim) akarlar. Tuıgan ve Irgız ırmakları Aral Gölü, «Uyıl» ırmağı da Hazar Denizi istikametinde akarak çölde tuzlu göller teşkil ederek bitmektedir.

Türkıstan Bozkırlarının Türk Milletinin Mukadderatına Tesiri

Türk milletinin bozkırlarda yaşıyan büyük böiü-rnünün seciyesine ve mukadderatına bozkırların tesiri büyük olmuştur. Asya tarihine bir giriş olarak türk ve moğol tarihini yazan L e o n C a h u n, Türkistan ve Moğolistan bozkırlarında yetişen çöl türkleıini Avrupa- mn şimal iç denizinde yetişen «wiking» korsanlarıyla mukayese ederek diyor ki: «Wiking korsanları için şimal denizi nasıl bir dolaşma yeri idiyse ve oradan gemilerine binen vvikingler nasıl her tarafa koşar ve deniz çapulculuğa ederler idiyse, Türkistan ve Moğolistan çöllerinde yetişen türkler için de, Asyanın çöl denizi demek olan bu bozkırlar öyle bir dolaşma yeri idi. Burada da türkler bu çöl denizlerinde öğrendikleri binicilik ve askerlik sayesinde her tarafa koşmuşlar, Cungaryada ata binen fürk hiç inmeden doğuda Çinin Sarı Irmağı ile batıda, Doğu Avrupanm Tuna ve Vistül ırmakları arasında dolaşmış ve her tarafa saldırmıştır». Aynı zamanda bu çöl türkleri Tanrı Dağında hükümet kuran «Hakanlı Türk» lerin, türgişlerih idaresinde toplandıkları zaman Türkistanın büyük ve kuvvetli bir memleket şeklinde yaşamasına, bu hakanlarla uyuşamadıkları zaman Tanrı Dağının her iki yanındaki verimli ovalarda oturan türklerin ve oradaki aryanîlerin inkişaf ettirdikleri medenî hayatın sekteye uğramasına sebep olmuşlardır.:

Bu çöllerdeki çetin hayat, türkleri gövdece küçük, fakat çok sağlam ve dayanıklı, herhangi bir güçlüğe, açlığa, susuzluğa, sıcağa, soğuğa yüksünmeden dayanır bir hâle getirmiş, sahra kadar geniş kalbli, kıskançlıktan uzak, onun kadar monoton fakat sükûnet, vekar ve ta-

lerans sahibi, coğrafî **görüşü** yine **okadar geniş kavrayışlı, aynı zaman**ca kum çölleri kadar sert, **ve merhametsiz yapmıştır. Bozkır türklerinin** bindikleri küçük **ve sağlam alları da kendilerine benzemiştir. JTürklerin** mucizeli **bir** şekilde **gölden çıktığına inandıkları diğer bir nevi asîl «ar-** gımak» atlar **ise, çöllerle dağların birleştiği yerlerde türemiş, onlar mi**lât zamanlarında **bile çinlilere ve daha sonra araplara (Birdhavn-ı tur kî, Birdhavn-i tukhârî) malûm olmuş ve buradan etrafa celbedilmiştir.**

Türkistan Dağ ve Bozkırlarının Geleceği

Eski zamanlarda medenî ve yarı medenî unsurları besliyen dağlar ve civarlarıyla, hâlis göçebe kavimler yetiştiren bozkırların arasındaki tezat, bugünkü demiryolu, elektrik ve sanayi çağında ortadan kalkmış ve büyük **bir gövdenin ayrılmaz azalan şeklini almıştır,** ileride Tenri **Dağı** ve **kolları ağır endüstrinin, demir, kömür ve ağaç** istihsalinin merkezi olacak; **dağ aralarından yaman bir kuvvetle atıla**rak **akan** büyük **ırmaklar ve çağlıyanlar bütün ülkeye kuvvet ve elektrik** verecektir. **Bugünkü mühendisler Tenri Dağının yalnız Fergane ovasına** bitişik yerlerindeki ırmak **ve çağlıyanlardan en sâde vasıtalarla 1.250.000** beygir kuvveti kadar **elektrik almak projelerini yazıyorlar. Bu ise, otuz** altı milyon insan **kuvveti demektir. «İle», «Çu», «Zerefşan» ırmakları** jie Amıı Deryayı teşkil **eden Pamir ırmak ve çağliyanlarmdan neler, ne** kuvvetler elde edileceği **bundan ölçülebilir.**

Türkistan bozkırlarının, **bilhassa cenup bölümü ile Çu-Balkaş boz-**Kirlarmm durumu da **bu ülkenin medenî istikbali için çok şeyler söyle**mektedir. Cenup bozkırlarının **ancak dağlara bitişik yerleri biraz yük**sek (Kunduz 335, Karşı **45** 7, **Marghilân 450, Endicân 460, Nemengân** -♦02, Taşkent 45 7 **metre) olup bozkırların kendi kenarları ise deniz** seviyesinden ancak **250-300 metre yüksektir (Merv 226, Çarcuy 257,** Bukhara 244, Cızak **265, Khocend 260 metre).**

Bu bölgelerin ve **Çu-Balkaş bölgesinin bütün ırmakları Hazar De**nizine doğru mütemayildir. **Fakat bu temayül görüldüğü -üzere gayet** zayıftır. FeTgane ağzındaki **Hocend şehrinden (Sır Derya havzası ve** KKorezm üzerinden) Hazar **Denizinin** Kızıl Su **(Krasnovodsk) kör**fezine kadar olan mesafe **2000 kilometre kadardır. Hazar Denizi deniz** se\'iyesinden 2 5 metre aşağı **olduğu için Khocend, Hazar Denizinden** ancak 285 metre, merkezî **bölüm olan Aral ise 75 metre yükseklikte** bulunuyor. Demek, ki ırmak **yüzlerce kilometreyi olsa olsa yüz metre**lik inişten (sath-ı **mailden) akıyor. Aynı zamanda bozkır gayet düz ve** ırmakların aktığı mecraların **sağ ve solu da aşağı yukarı aynı yükseklik**te olduğundan, ırmaklar **yataklarını çabuk değiştiriyor ve türlü yerler**de geniş, fakat gayet siğ **göller ve batakıklar teşkil edebiliyorlar. -Son-**

ıa oralara da toprak getirip sathını yükselttikten sonra başka tarafa dönüyorlar. Amu Deryanın esas yatağı milâttan önceki devirlerde yunan ve arap kaynaklarının (el-Bîrûnî ve Muqaddesî)- rivayetlerine göre önce Çarcuy yukarısından («Kelif özboyu» ve «Onguz» yatağından) Kara Kum içi ile Hazar Denizine dökülmüş ve Murghâb ırmağı da, aynı yunan kaynaklarının zikrettiği gibi, bu yatağa («Obruçef» ve «Machatscek» e göre «Üç Hacı» istasyonunun yanında) dökülmüştür. Biraz sonra Amu Deryanın evvelce de Khorezm tarafına akan kısmı kuvvet alarak bütün ırmak «Aral» a dönmüş, 10-12 nci asırlarda Aral Gölü, zamanımızdaki gibi büyük göl hâlinde bulunmuştur. Fakat 13-16 ncı asırlarda Amu Derya, Khorezm bölgesinden batıya dönüp Sarı Kamış çukurlarını doldurup 800 kilometre kadar mesafe giderek Balkhan (Kızıl Su) körfezinde «Ogurca» da Hâzar Denizine dökülmüş ve yaK mz 1 6 ncı asrın son dörtte birinde yatağını tekrar değiştirip yine Arala dökülmüştür. Sır Derya ırmağının mühim bölümü de 14-15 inci asırlarda Aral Golüne değil (galiba «Yeni Derya» mecrasından) Amu Deryaya ve onunla beraber Hazar Denizine dökülmüştü. 16 ncı asır başlangıcında Sır Derya «Aral» a döküldüğü hâlde bu daha bir «büyük göl» değil, bir «geniş kamışlı bataklık» teşkil ediyordu. Fakat her iki ırmak «Aral» a dökülmeğe başladıktan sonra bu göl yavaş yavaş eski halini aldı. Aralın seviyesi vakit vakit yükselir ve alçalır! 1885 yılında Aral, Hazar Denizinden 71 metre yüksekti. Kendisini Amu-Deryanm Kara Kum daki eski yatağından («Özboy» dan) ayıran eski «Ay Bo- gir» bataklıklarından 7 metre alçaktı. Fakat 1901 yılma kadar Amu Derya ve Sır Derya'nm getirdikleri su ve topraklardan dolayı 3 metre yükselip Hazar Denizinden 74 metre yüksek oldu. Ozaman «Aral» m oenup-batısındaki «Urga» burnu yanındaki eski mezarlıklar ve kervan yolları su altında kaldı. 1906-1907 yılları arasında durum, bazı değişiklikler olmakla beraber, çok değişmedi. 19 l 7 kuraklığında 1,3 metre kadar alçaldı. 1924 te yine biraz yükseldi -[w]). İşte bu gibi değişikliklerle beraber Aral Gölünün sathı zamanımızda gittikçe yavaş yavaş yükselmektedir. Eğer daha 4 metre yükselerek «Ay Bogır» ı atlarsa Amu Derya ve Sır Derya ırmakları aşağı Khorezmi tekrar bataklığa çevirip yine Sarı. Kamış ve Hazar Denizi tarafına dönebileceklerdir. «Çu» ırmağının herhangi bir zamanda Sır Deryaya döküldüğü malûm değilse de, muasır mühendislerin tetkikatma göre, bunun, hattâ Balkaş Gölünün bile, insan çalışırsa, şimdiki «Ak Mescid» (Perovski) yanında Sır Deryaya akıtılmâları mümkündür. Eğer bu olursa «Aral» m yükselmesi

-°) Bk. L. Molçanov, *Ozera Sredney Azlyi,* Taşkent. 1929. s. tf.

çabuklaştırılmış olur. Umumiyetle ırmakları «Tiyanşan-Pamir» den ve onun cümudiyelerinden gelen Batı Türkistan, bu ülkede, Amerik«, Hindistan ve Mısırda olduğu gibi, asrı sülama tekniklerinin tatbiki ile muntazam kanallar

açıldığı zaman tamamen başka bir şekil alabilir. «île», «Çu», «Sır Derya», «Arnu Derya» ırmakları «Özboy» yoluyla ve bilhassa Amu Derya, mühendis Rosenkampfın düşündüğü üzere, belki «Kelif Özboyu» yolu ile Hazar Denizine dökülebilir. Tabiiyat bilginleri Türkistan dağlarının bazı bölümlerinde cümudiyelerin de büyümekte olduklarını, bundan dolayı kurak çöllerin sulanması için ırmaklarla gelen suların ilerde daha bol olacağını söylüyorlar [21]).

---- ---- ;------------------------- ' \

-[1]) Türkistanda iklim değişmesi ve bu ülkenin tedricen kuruması hakkında vaktiyle bilhassa Taşkent rasat noktası müdürü. Fr. v. Cchwaı*z tarafından *(Turkestan, die Wiege der inâogermanischen Völker;* ve *Alezander des Grossen Feldzug in Turkestan* München, 1893 nam eserlerinde) büyük bir katiyetle ileri sürülen nazariyeler, muahharen jeoloji âlimleri tarafından yapılan tet- kikat neticesinde reddedilmiştir (bk. meselâ A. Woe.ikow ve L. B e r g'ın 1914 te *Geographische Abhandlungen*, X._„, da çıkan tetkikatı). [Ortaasyanm metroloji vaziyetine ait tetkikatta bulunan Albert'Penck ise (Zeitschrift der Gesellschaft tur Erdkunde, Berlin, 1931, s. 12) bu ülkede tedricen kurumak şöyle dursun, bilâkis suların daima arttığını ve burasının daha 40 milyon kadar ahali besliyebile- ceğini söylemektedir].

II

Türkistanın İdarî Taksimatı

«Türkistan» Istılahı

1 ürkistanın İdarî taksimatından bahsederken en Önce, bir coğrafya ismi olmak bakımından «Türkistan» kelimesinin ruslar tarafından pek suiistimal edildiğini kaydetmek icap eder. .İran kaynaklarına göre Horasandaki «Mezdûran» geçidinin, Kûhzâr Mescid dağlarının şimal tarafı, efsanevî çaglardanberi, «Türkistan» diye adlandırılmıştır. Sasanlılar ve Araplar çağından başlıyarak «Türkistan» adı Mâverâünnehir (şimdiki «Özbekistan») ın doğusundaki dağlıklara ve şimalindeki ülkelere, bilhassa Doğu Türkistanla şimdiki Kırgızistan ve Kazakistan ülkelerine verilmiştir[11]). Islâmiyetten önce, Şaşardılar çağındaki durumu söyliyen Musa Khorenaki eserinde « Turkastanak » tâbirini eski yunanlıların «Skythia» si karşılığı olarak kullandığı[12]) gibi, on beşinci asrın bidayetinde yazılan Temiir Beğ sefaretnâmelerinde dahi «Türkistan» tâbiri Mâverâünnehir dışında yaşıyan türk ülkeleri mânasında kullanılmıştır. Bununla beraber Hazar Denizinin şimalindeki Khazar, Oğuz, Peçenek, Bulgar ve Başkurt ların ülkelerine de İbn Fadlân'da (arabî metni § 8, 15, 17) «Balad üt-Türk», Ahmed Tusî ve sairede farsî olarak «Türkistan» denilmiştir.[2]a). Keza ermeni müellifi Sebeos ve araplar (Ya'- qûbî) Pamir yaylasını «Türkistan» diye adlamışlardır. Bugün Şimalî Afganistan da türklerle mtfskûn olan Balkh (Mezari Şerif) ve Badakh- şan tarafları «Türkistan» tesmiye edildiği gibi, İranın Horasan vilâyetinin Türkmenlerle meskûn olan kısımlarına da «Türkistan» denir. Muahhar arap coğrafyacısı Şemseddin Muhammed Dimaşqî (öl. 1 32 7)

---

3) Taban, I, 531 ve Yaqut-i H a m a v î, *Mu cam iil-Buldân* «Türkistan'», /maddesi.

-) Bk. M a: r q u a r t, *Eranşahr.* s. 140.

-a) Bk. *İbni Fadlan,* s. 205.

I* er o an eve «7'ürkistun» elemekte ::) ise de, Mâverâünnehrin diğer kısımlarına, bilhassa Sogd'a «Türkistan» denilmemiştir. Ruslar «Türkistan» sözünü kazak-kırgızlar vasıtasıyla öğrenmişler ve onlara mutaba- at ederek şimdiki Kazakistanın cenup bölümünde Şeyh Ahmed Yese- vî'nin türbesi bulunan «Yese» şehri ve civarını, keza Sır Deryanın orta ve aşağı mecralarını «Türkistan» tesmiye eder olmuşlardır. «Türkis- tana gidiyorum» diyen Kazak mutlaka Ahmed Yesevînin mezarı bulunan şehri ve bu türk şeyhinin türbesini kasdetmiştir. Halbuki araplar zamanında olduğu gibi, lemürlüler ve Özbekler zamanında da, Türkistan demek, Kazakistan ve Yedisu demekti. Ruslar, Ahmed Yesevînin: mezarı bulunan bölgeleri zaptettikten sonra «Orenburg» a tabi bir vilâyet olarak bir «Türkistan Vilâyeti» (Turkestanskaya Oblast) teşkil etmişlerdir. Sonradan buna Fergane ve Semerkand vilâyetlerini de eklediklerinde oralara da «Türkistan vâliliğine tabi» mânası ile Türkistan denilmiş, Mâverâünnehir ahalisi nazarında «hakikî Türkistan» sayılan bugünkü «Kazakistan» ise ruslarca ayrı bir vilâyet hâline konularak «Sahra Vilâyetleri» (Stepnıya Oblasti) adı verilmiştir. 1868 de kurulan «Türkistan Umumî Valiliği» ne Sır Derya havzası, Fergane ve Semerkand dahildi. Daha önce zaptedilen «Yedisu» vilâyeti «Batı Sibirya Umumî Valiliği» ne, 1869-1884 yılları arasında' işgal edilen «TürkV menistan» ise, «Hazar Denizi Ötesi Vilâyeti» Zakaspiskaya Oblast) adıyla Tifüsteki Kafkas ütesi rus «Namistnik» ligine (çarın nâibine) tabı idiler. 1898 de bu iki vilâyet (Yedisu ve Türkmenistan) de Türkistan Umumî Vâliliğine eklendi ve o vakit Türkistan kelimesi 1867-1897 yıllarına nisbetle daha şümullü bir mâna aldı. Bolşevikler çağında ise ruslar, «Türkistan» kelimesinin bütün o taraflardaki türkler için bir siyasî birlik şiarı olduğunu anladıklarından, daha 1920 de büsbütün ortadan kaldırmak fikrini ileri sürmeğe başladılar. Nihayet 16 eylül 1924 karan ile bu kelimeyi ortadan kaldırdılar ve yerine de boy adlarıyla vilâyetler kurdular.

Çar Zamanının İdarî Taksimatı

Çar zamanında «Bukhara» ve «Khıyva» hanları «Türkistan Umumî Vâliliği» İdarî taksimatına dahil sayılmıyordu. Umumî, vâlilik «Yedisu», «Sır Der3ra», «Fergane», «Semerkand» ve «Zakaspi» diye beş vilâyete bölünmüştü. Amu Derya kıyılarında merkezi «Törtkül» (rusçası: Petro- aleksandrefski) olan Karakalpak ülkesi Sır Derya vilâyetine tabi ayrı bir «Amu Derya Şubesi» (Amudaryinski Otdel) diye adlandırılıyordu.

:) Fergane için bk. Dimaşqî, *Nukhbat ııd-Dahr,* s. 94-95, *221;* Sebeos için -îvl a r q u a r t ayru eser. s. 148.

«Sahra Vilâyetleri Umumî Vâliüği» ise «Ural», «Turgay», «Akmola» ve «Semi Palat» diye dört vilâyete ayrılmıştı.

«Türkistan Umumî valiliği»ne tabi beş vilâyet ile Bukhara ve Khıjfrv* hanlıklarında 1911 yılında 9.838.100 nüfus olup bunun 483.000 ■yanı '%5 i rus ve avrupalı hıristiyan'lar, kalan 9.355.1 00 ü yani r/< 93 i verli müsîliman idi. Merkezi «Omsk» olan «Sahra Vilayeti Umumi Valiliği» ne tabi dört vilâyette ahali 1911 yılıncja 3.681.464 kişi olup, bunun 2 681.464 ü yani [A 58 i müslüman, 1.536.215 i yani % 42 si de hıristiyan rus idi. Türkistan ve Sahra Umumî Valiliklerinde 1 3.5 19.564 nüfus olup, bunun da 1 1.493.059 u yani 85,i müslüman ve 2.026.505 i yani [A 14,9u hıristiyan-ıus ahali idi. 1918.-ve' 1921 kıtlıklarında Türkistanın yerli ahalisi epey kırıldı. Buna karşılık rus göçmenlerinin sayısı arttı. ,

Bolşevik Çağındaki İdarî Taksimat

Bolsevikler Türkistanın idarî taksimatını değiştirirken, eski «Türkistan Umumî Valiliği» yine Taşkent merkez olmak üzere «Orta Asya Bölgesi» (rusça: «Kıay») diye adlandırılmış, Sahra Vilâyetleri ise merkezi «Kızıl Orda» (eski «Ak Mescid», Perövsk) şehri olmak üzere «Kazakistan Cumhuriyeti» adını almıştır. Sabık Türkistan Vâliliğine tabi vilâyetlerden «Yedisu» dan Almatı, Carkend, Lepse ve daha diğer bazı yerler, sabık «Khıyva Hanlığı» nm ve «Amu Derya Şubesi» nin Kara- kalpaklarla meskûn olan yerleri, sabık «Zakaspi» vilâyetinin Kazaklarla meskûn olan Mangışlak-Aday hududu, keza sabık Astarkhan vilâyetine tabi «Bökey Orda» bölgesi şimdi Kazakistana tabi kılınmıştır. Bukhara ve Khıyva Hanlıklarındaki İdarî taksimat tamamen ortadan kaldırıldığı gibi, sabık Türkistan Umumî Vâliliğinin «Kazakistan» a girmiyen parçaları da bugün boylara göre «cumhuriyet» adını alan vilâyetlere taksim edilmiştir. Bu Vilâyetlerin 1926 daki taksimatı, mesahaları ve nüfusları aşağıda gösterilmiştir:

1) Cumhuriyetlerin en batıda olanı «Türkmenistan Cumhuriyeti» olup merkezi «Aşkâbâd» dır. Sabık Zakaspi vilâyetine dahil olan Aşk- âbâd, Merv çevresi, sabık Khıyva Hanlığının türkmenlerle meskûn «Taş Havuz» bölgesi ve sabık Bukhara Hanlığından «Çarcuy» ve «Kerki» bölgeleri Türkmenistana dahildir. Mesahası 463.100 murabba kilometredir. Nüfusu 940-033 kişidir.

2) «Özbekistan Cumhuriyeti», olup merkezi Taşkenttir. Buna eski Mâverâünnehir, Semerkand ve Fergane vilâyetleri, Bukhara ve Khıyva Hanlıklarının Özbeklerle meskûn bölümleri dahildir. Dört vilâyete ayrılmıştfr: Bukhara Vilâj-eti (eski Bukharau Hanlığına dahil yerlerden

Zerefşan havzasının aşağı bölümleri), Zeıefşan Vilâyeti (Zerefşan havzasının orta bölümleri), Kaşkaderya Vilâyeti (Karşı, Şehrisebz, Khu- zar, Yekkebağ beğlikleri), Surkhanderya Vilâyeti (Şarkî Bukharadan Baysun, Şîrâbâd, Yurcı, Serasya, Dihnev [Dînev] beğlikleri). Özbekis- tanın mesahası 178.632 kilometre murabbaı, nüfusu da 3.963.300 kişidir. '

[1] 3) «Tacikistan Cumhuriyeti» olup merkezi, Şarkî Bukharad'aki «Düşenbe» şehridir. Muhtelif bölgelerdeki Tacik unsur.unu toplamak maksadıyla kurulduğundan birbirinden pek uzak vilâyetlerin kıt* al arı sokulmuştur. Buna sabık «Şarkî Bukhara» dan Hisar (Düşenbe), Kurgan Tepe, Gharm (Karategin), Külâb beğlikleri; sabık «Bukhara Pa- miri» (Dervaz, Şughnan, Vakhan) ile «Fergane Pamiri»; Şemerkand vilâyetinden de Pençikent, Ura Tepe, (Maça ve Falgar) muzafatlarınm taciklerle meskûn bölgeleri dahildir. Mesahası 135.619 kilometre mu- rabbaı olup nüfusu 739.500 kişidir.

4) [1] «Kırgızistan Cumhuriyeti» dilf. Buna Vedisu ve Sır Derya vilâ- yetlerinden *Çu, Talaş ve Narın ırmaklarının yukarı cereyanları; Işık Göl mmtakası (Çu, Pişpek, Talaş; Karakul, Narin bölgeleri) ve Fer- ganeden Alay ve Pamir yanındaki Celâlâbâd ve Oş bölgeleri dahil olup; mesahası 140.041 kilometre murabbaı ve nüfusu 7 14.700 kişidir.

5) Beşinci cumhuriyet olan «Kazakistan» ise şimdi yedi vilâyet ve bir bölge (rusça: okrug) ye ayrılmıştır. Vilâyetler ve onları teşkil eden tümenler (yani sancaklar) şunlardır:

Ural (tümenleri: Ural, Bökey, Üyçik, Cimbiti, İlek); Ak Tübe (tümenleri: Ak Tübe, Temir, Çalkar, Turgay); Ak Mola (tümenleri: Ak Mola, Kızıl Car, Atbasar, Kökçe Tav) ; Yedi Su (tümenleri:.Almatı, Çarkend, Lepsi, Taldı Qurgan, Çu) ; Sır Derya (tümenleri: Taşkendin şimali garbı' nahiyeleri, Türkistan, Evliya Ata, Kızıl Orda, Kazalı); Karakalpak (tümenleri: Çımbay, Törtkül, K'hoca Eli, Konrat); Semi Palat (tümenleri: Semi, Kirekev, Üstkamin, Boktarma, Zaysan, Kar- karalı). Bir de Kustanay ayrı bir bölgedir. Kazakistanın mesahası 2.947.0 kilometre murabbaı olup nüfusu 5.382.800 kişidir. Bütün bu beş cumhuriyette ahali I 1.740.323 kişidir.

Bu cumhuriyetlerden Türkmenıstanla Özbekistan bolşevik ıstılahı ile «müstakil» olup «Sovyet Cumhuriyetleri Birliği» ne, Kazakistanla Kırgızistan ise «muhtariyetli cumhuriyet» olup «Rusya Sovyet Cumhuriyeti» ne dâhil sayılıyorlar. Tacikistan da Özbekistana tabi sayılıyor. Karakalpak vilâyeti, muhtariyetli Kazakistan içinde yine muhtariyetli

bir vilâyet sayıldığı gibi ■), Bukharanm şimalinde Kazakların oturduğu Taş Kuduk ve Ayu'Tiren bölgesiyle Nur Ata. sınırındaki Bayman laptı bölgesi de Kân-i Mikh mıntakası adıyla Özbekistana tabi bir muhtar kaymakamlık sayılıyor. Tamirdeki «Alay» kırgızlarıyla Orta 1 iyanşan- daki İşık Göl, Çarın havzası ' Kırgızlarmı, Sır Derya havzasındaki Ura Tepe T acikleriyle. Hindistan'ın Çıtral sınırındaki Vakhan Taciklerini bir vilâyete tabi saymak, elbette yalnız bir gösterişten ibaret olup, hakikatte bunların hepsi Taşkenddeki Moskova Umumî Valiliğine tabidirler. Kırgızlarla meskûn olan Çin sınırlarını güya «merkezî Rusyaıım daha sıkı, ciddî yardımına muhtaç bir ülke» sıfatiyle bir vilâyet yaparak vasıtasız olarak Moskovaya tabi tutmakta bilhassa sevkülceyş maksatları takip edilmektedir. Vilâyetlere cumhuriyet adları verilmek, ayrı mmtakaları da boylara göre taksim edilmekle beraber, bolşevik taksimatı çar devrine göre daha, ziyade merkezileştirici olmuş, evvelki hanlık, beğlik, vilâyet, tümen (rusça: uyezd) gibi taksimat ve yerli hâkimlerin kendi başlarına idareleri gibi cihetler tamamiyle ortadan kaldırılarak bütün ülke rusça «gubernia», «uyezd», «kanton» (yahut «rayon» yani nahiye) lara taksim edilmiş ve evvelce ruslarm aıcak vakit vakit ziyaret ettikleri nahiye (rayon) lere şimdi rus siyasî, İdarî ve İktisadî memur ve murakıpları ve askerî kıt'aları yerleştirilmiştir.

Yerli ahalinin Tcicik ve bir miktar «Bukhara Ya- hudileri» nden başkası hep türk milletine mensuptur.. Türklerin de en kalabalık olanları kazak ve Özbek boylarıdır. Kazakistanın yedi vilâyetinde müslüman ahalinin hemen hepsi Kazak 1 ürkleridir. Çar zamanındaki istatistik malûmata göre, Kazaklar 1911 yılında dört sahra vilâyetinde 2.681.464, Türkistan Umumî Vâîiliğine tabi vilâyetlerde 2.000:000, Astarkhana tabi Bökey Ordada 240.000 kişi idiler ve Altaym cenup yamaçlarındaki bazı oymaklarıyla 5.000.000 a varıyorlardı.

Kazaklardan sonra en kalabalık olan «Özbek» lerdir, ki bunlar 1897 nüfus sayımında beş vilâyette 726.072, hanlıklarla beraber 2.062.072 kişi idiler. Machatschek'e göre' 1911 yılında özbekler 1.832.000, şartlar 2.346.000 (hepsi 4.178.000) gösterildiği hâlde, 1922 hesabında ikisi birlikte 3.757.309 kişi olarak gösterilmiştir (bunlardan 957.569 kişi eski Bukhara Hanlığında, 3^1.800 kişi de eski Khıj'va Hanlığı'ndadır). !

'*) [Bu malûmat 1926 yılma aittir. Ondan sonra yine değişmiş ve soıı yıllarda Kazakistaş. Kırgızistan, -ve Tacikistan da «müstakil cumhuriyet», olmuşlardır].

Özb eki erci en sonra «Kırgız» 1ar gelir, ki 1910 sayımında bütün Türkistan vilâyetlerinde 5 35.000 kişi olarak gösterildikleri halde, 1924 yılında (S e m e n o v ve Y e mç i nko'nun hesabında) 614.551 kişi sayılmışlardır.

Bunlardan sonra gelen «Türkmen» 1er 1922 hesabında 625.007 nüfus **gösterilmiştir (bunun 174.135 i eski Bukhara Hanlığında, 184.200 ü eski Khıyva Hanlığı'nda, kalanı Türkmenistan sabık «Za-** kaspi» **vilâyetindedir).**

Türkmenlerden sonra «Karakalpak» 1ar gelir, bunlar 1922 yılı Hesabında 7 7.825 kişi olarak gösterilmiştir.

Başka türklerden Ferganede «Kaşgarlık» (Kaşğarlı) 1ar, Yedisuda «Tarançı» 1ar, muhtelif yerlerde dağınık halde «Kazan Türkleri» ve Aral Gölü cenubunda Karakalpak heyetine dahil olan «Başkurt» (İstek) lar vardır. v

Menşe bakımından türk olmıyan milletlerden «Tacik» ler 1914- 19 18 savaşından önceki hesaplarda 750.000 kişi sayılıyordu, ve bundan 400.000 kadarı da Bukhara Hanlığımda gösteriliyordu. Şimdi Rus- lar, eski Bukhara Hanlığı'nm doğu bölümündeki bazı Türk unsurlarını da Tacik sayarak, sayılarını 602.632 ye ve bütün Türkistanda 1.240.286 e çıkarıyorlar. Taciklerden başka Bukhara ve Semerkand taraflarında Iranlı muhacirler (12.964), Çinden gelen «Döngen» muhacirleri (14.130), biraz «Kalmuk» (2000), Türkistanm yerli «Yahudi» leri ve pek az sayıda «Hindli» ve «Çingene» ler Türkistanm millî azlıklarını teşkil ediyorlar.

Zerefşan havzasında asırlardanberi yasayıp dillerini kaybederek bugün Özbekçe konuşan ve kendilerini Özbeklerden bir uruk sayan «Arap» lan da Ruslar şimdi ayrı bir millet sayarak, sayılarını 72.000 kişi gösteriyorlar. Bunların Bukhara civarında tacikleşmiş olanları da ayrılırsa sayıları elbette artabilir.

• ■ -

Türkistanm Türk ve gayrıtürk yerli ahalisi ve boylarının etnik sekli, bunların birbiriyle münasebeti hakkında bu ülkeye ait «kılavuz» kitaplarında çok defa pek garip ve yanlış fikirler ileri sürülüyor. Bu bakımdan yerli ahalinin kavmiyeti hakkında burada biraz geniş malûmat vermek gerekiyor.

Türkistan Türkü

Türkistan Türkleri etnoloji ve tarih bakımından üç gurup teşkil ederler:

İ) «Kıpçak Grupu» ; bunlar Kazak, Uruğlu Özbek, Mangıt-Nogay, Başkurt ve Kazan Türk (Tatar) lerinden ibarettir. 2) «Tüvk-Çiğil Grupu»; buna şehir ve kasabalarda yaşıyan Kenttürkleri, Tarançılaıv Kaşgarlılar ve Kırgızlar dahildir. 3) «Türkmen-Oğuz Grupu». Bunlardan 1. ve 2. grupları, Önasya 7 ürkleri ile birlikte «Güney-Bat» Türkleri» zümresine dahil olan Türkmen-Oğuzlara, Yakutların, Sayan ve Altay Türklerinin teşkil ettiği «Kuzey-Doğu Türkleri» ne mukabil «Ortatürkler» ismi altında birleştirilmektedir.

Bunlar arasında en mühimi olan «Türk-Çigil» gurupu, Kırgızlar müstesna olmak üzere, medenîdir. Kıpçak gurupunun büyük kalabalığı ise daha yarı göçebe hayat sürmekte olan uruk ve oymak hayatını daha unutmamıştır. ; «Mangıt-Nogay» 1ar Astarkhan, Şimalî Kafkasya, Kırım, Ronrçanya (Köstence civarı) ve Türkiyede (Eskişehir, Ankara ve Adana civarında) «Nogay», Türkistanda, bilhassa Bukhara ve Khıyva- da «Mangıt» adlarıyla tandır.

Kjpçak Gurapunun Kazak' Uruglu öibek> No8ay ve Başkurtlarm Müşterek Unsurları ekse"y®'* her yerde hemen aynı uruklardan te- şekkül etmiştir ki şunlardır: Kıpçak, Kanglı. Kırgız, Katay (Khıtay). Nayman, Min, Kir ey (Kirayıt), Argın, Tabın, Barın (Bahrin), Mangıt, Gagalbaylı, Alçın, Salcıyut, Calayır, Konrat. Bunlardan bilhassa Kıpçak, Kanglı, Nayman, Konrat, Argın, Kirey (Kirayıt) ve Uyşun urukları Kazak, Özbek, Nogay heyetlerinde tamamen hâkim bir ekseriyet teşkil ederler. Çokluk teşkil eden bu uruklarla beraber Kazak, Özbek, Nogay ve Başkurtların her birine ayrı hususiyet veren unsurlar da vardır. Kazaklarda «Aday», «Kerderi», «Elim- olı» ; özbeklerde «Arlat», «Saray», «Katagan», «Kineges», «Yâbı» (eski «Yabgi—Yabaqu») ; Nogayiarda «As» ve «Şirin» ; Başkurtlarda kadîm «Başkurt» larm esas kütlelerini teşkil etmiş oldukları muhtemel olan «Geyne», «Bürcen» ve «Yurmatı» urukları gibi. Fakat bu hususi unsurlar müşterek unsurlara göre azlıktırlar. Bu müşterek unsurlardan Kirey, Nayman, Argın, Barın, Mangıt, Salcıyut, Calayır, Konrat urukları, moğollar çağında Moğolistan ve Cungaryadan gelmişlerdir. Çin- giz fütuhatından önce Ortaasyada hâkim olan m.öğol boyu «Karakhıtay» ların döküntülerinden ibaret olan «Katay» (Kıtay, Khıtay)lar ise, daha 12 nci asırda Karakhıtay ordusunun batıdaki öncüleri olarak Kıp- çaklarla bideşmîşlerdir^, ki moğollar çağındaki yeni uruk birlikleri te- [13] şekkül ettiği zaman, bunlara artık Kıpçaklarm bir parçası diye bakılmıştır. Yine o zaman Kıtaylarla birlikte Uzakdoğudan «Kıpçak Bozkırı» na gelmiş olan urukların biri de müellifin mensup olduğu «Kay» (bizimki «Soklı Kay» yani «püskül damgalı kay») uruğudur. Kay'lar 12 nci. asır ortalarında Karakhıtay ordusuna dahildiler. Fakat bu müşterek unsurların esası ve temeli de eskiden burada yaşamış olan Kıpçak

---

13 Kazaklarda'atasözü: >Qıpçaqnın savrısı (asili) Qatay, Argınmn savı*ıs4 Altay».

ve Kanglılardır. DaHa doğrusu eski Kimâk, Yemek, Kıpçak, Kanglı unsuru Moğollar çağında kendisine doğudan gelip eklenen boy ve urukları temsil etmiş ve «Coçı Ulusu» nu teşkil eden arazide yaşıyaıı bütün diğer kavimleri de yutmuştur. Moğol hükümeti kendilerini dağıttığı zaman Kıpçak-Kanglılar eskiden Kıpçak Bozkırında yaşıyaıı ka- vimlerle, meselâ Orta Edildeki Bulgarlarla, Aşağı Edil ve Kırımdaki «Tat» («Khazar» lar, türkleşmiş «As» ve diğer kavimler) lar la birleşmişler ve yahut fatih kavmin uruklarına dehalet edivermişlerdiı*. Bunlardan meselâ Orta Edil havzasındaki Bulgarlar, Aşağı* Edildeki «As» ve Kırımdaki «Tat» gibi medenî kavimlere iltihak edenler onlara kendi dillerini vermekle beraber, kıpçaklıklarını kaybetmişler, göçebe fatih kavmin uruklarına ve yahut meselâ Karakalpak, Başkurt gibi daha önce Kıpçak boyu sayılan boyların içerisine girenler ise onları büyüterek her yerde kıpçak lehçesinin yayılmasına sebebiyet verdikleri gibi, bütün bu muhtelif göçebe kavimlerin isimleri altında kendi kıpçaklık ananelerini tamamile muhafaza etmişlerdir. Kıpçaklarm «Karakalpak» (arap kaynaklarındaki «Qaıa Börkli»; rus kaynaklarındaki «Çerniye Klobukhi») adı altında yaşıyanları' pek dağınık olduğundan, sayılarını tâyin miimkürı olmuyor. Bugün bunlar KKorezm ve Mâverâünııehirde
124.0 kişi olarak gösteriliyorlar. Başkurt heyetindeki Kıpçaklar pek kalabalık sayılmıştır. Ebülgazi Bahadur Han, kendi zamanındaki Baş- kurt-lştek çokluğunun Kıpçak boyundan teşekkül etmiş olduğun^ kaydetmiştir^)- Hakikaten bugün Başkurtlarda Kıpçak-Kanglı zümreleri Cenubî Başkurdistanm hemen hemen yarısından fazlasını işgal ediyorlar («Kıpçak» 13 ulus[14 15]) yani nahiye, «Kaüglı» (Üsergen) 1 2 ulus, Kıpçakla daima beraber görülen «Katay» lar 5 ulus). Kazak ve Özbeklerde yine öyledir. Bunlar Turgay vilâyetinde «Orta Yüz» Kazak heyetinde «Kıpçak» adıyla (70.000 kadar nüfus), Fergane ve Semerkand Vilâyetlerin

14 «Çoçı Khan kelgiinda Qıpçaqnı qırdı. qolıga tüşkenini ö'llirdi, qutulgân-lar İştekke bardı. İşteknin köbreği bu vaqıtda oşal Qıpçaqnm nesimden turur» (Şecere-i Terâkime).

15Nahiye yahut kaza mânasında kullanılan «ulus» kelimesi, rusçada, eski bulgur şivesindeki -vulus* tan ahnarnk, «volost» diye söylenmektedir.

de (191 7 yılı hesabına göre 42.114 nüfus) «Kıpçak» ve «Kangb» isimleriyle ay ji uruk olarak yaşıyorlar. Şimdiki Mangıt-Nogayîar zümresine dahil ICıpçaklar: Türkistandaki kadar değilse bile, yme epey nüfus teşkil ec,erler. Bu itibarla müsteşrik «Radloff» Özbek, kazak ve Mangıt-Nogay zümrelerini pek haklı olarak «Kıpçak gurupu» diye adlandırmıştır.

^ Tarbagatay Dağlarıyla Sır Derya havzasından ve

Tatar, 'P£a ı Khorezmden Edil havzasına ve Kırıma kadar bü- 1 Z ~ tün «Deşt-i Kıpçak» göçebe ahalisi mogollar çağında islâmiyetin daha pek yayılmadıgı zamanlarda «Toğmak» diye adlandırılmıştır. Khıyva Özbeklerinde (Ebıil- gazi) de «Toğma», Başkurtlarda «Tuvma», Nogaylarda (Cevdet Paşa Tarihine göre) «Tokmâ» kelimesi aslî, nesebi belli olmıyanîara, suç işlediği için esir olarak satılacaklara deniliyordu. Kıpçaklara ve Altın Orda Tatarlarına umumî bir ad olan bu kelimeye böyle kötü mâna verilmesi, islâmiyetin yayılmasından sonra olsa gerek. Coçı Ulusu ahalisinin bu adı kullandıkları malûm değildir. Her halde evvelce «Boğmak» denilen bu kavim, «Özbek Han» (1312-1340) dan sonra «Özbek» umumî adı ile adlandırılmıştır. «Özbek» yahut «Özbek Ulusları» tâbirleri, Barthold'un tâyinine göre, Ortaasyada kavim adı olmak itibarıyla «Çağatay» kelimesine karşı tutulmuş; Ö?:bek Ulusunun bütün askerî halkı,, on beşinci asırda Altın OrdaTıın yıkılmasına ve urukların da Özbek, Kazak ve Nogay Uluslarına ayrılışına kadar tek bir kavim sayılmıştır. Savaşta hepsinin kullandıkları «uran» (parola) bir olup «alaç» sözünden ibaretti. Özbeklerin menşei olan Coçı Ulusunda kullanılan bazı etnik tâbirler izah edilmek ister; Bugün Mâverâünnehirde ve Khorezmde bulunan uruglu Özbekler, Coçı Ulusunda «tatar» umumî adı altında tanınmış olan hâkim unsurdan ibarettir. Fakat «tatar» tâbiri daha geniş bir surette kullanılıp, yalnız hâkim değil, belki mahkûm olan kavimlere de itlâk olunmuştur. Kıpçak tâbirinin de bir taraftan bu adı taşıyan boya ad olmak sıfatıyla dar, diğer taraftan bütün Kıpçak Bozkırı ahalisine ve o cümleden Özbeklere itlâk olunmak bakımından geniş mefhumları vardır. Öğrenebildiğimize göre Coçı Ulusunda «tatar» tâbiri, başlangıçta yalnız doğudan gelen türk ve moğol unsuruna yani hâkim, unsura, «kıpçak» tâbiri de Kıpçak Bozkırında onlara tabi olan göçebe kavimlere itlâk olunmuştur. «Toğmak» ise bunların 'hepsine birden umumî bir ad olmuştur. Özbek Handan sonra «Özbek» kelimesi de «Tatar» ve «Kıpçak» ların hepsine birden verilmiş bir ad olup, «Toğmak» tâbirinin yerini tutmuştur. Fakat Kıpçaklar ve doğudan gelen «Tatar» lar moğollair çağında memleketin eski me-

r-er\î unsurlarıyla karışıp onlarla birlikte göçebelere karşı, diyelim ki, «Yataq Tatar» yahut «Yataq Kıpçak» ,s) unsurunu teşkil etmeğe başlamışlardır. «Tatar» adı işte ozaman «Özbek» adından daha geniş bir mâna almış; «Özbek» adı ise sonradan Özbek, Nogay, Kazak ve Başkurt cemiyetlerine ayrılmış olduklarını gördüğümüz Tatar ve Kıpçak'ların göçebe aristokrasisine ad olmuştur. Bununla beraber «Tatar» kelimesi eski mânasını bilfiil kaybetmekle beraber, halk dilinde «Elin Tatarı», yani «Elin asilzadeleri» demek mânasında kullanılmakta devam etmiştir. Bununla beraber moğollar çağında ticaret Tatar (bilhassa Moğol ve Uygur) «ortak» şirketleri elinde bulunduğundan «tatar» tâbiri «tüccar» mânasında da kullanılmıştır. Özbek heyeti 1 4-1 5 inci asırlarda bu sem şeklinde, yani Coçı Ulusunun Tatar ve Kıpçak boyları halitasından ibaret göçebe hâkim askerî tabaka sıfatıyla teşekkül ettiğinde, memlekette bu tabakaya dahil olmıyan kavimler mukabil tabaka teşkil etmişlerdir ki şunlardır:

1 — Kıpçak Bozkırının eski medenî kavimleri olan, Astarkhan ve Saray tarafındaki «As» 1ar; Orta Edilde «Bulgar-Kazan» Türkleri, Burta?. Mokşı (İslâm ve moğol kaynaklarında «Möks»), Kırım taraflarında «Tat» 1ar ve eski Hazarların döküntüleri, Batı Sibıryada İstek ve Ibır-Sıbır kavimleri.

2 — Medenî hayata geçmiş 'olan Kıpçak ve Başkurtlar, ki bunların Ural taraflarındakilerine divan ve deftere mukayyet olmaları itibariyle «Tepter» (defter) denilmiştir.

3 — Şimdiki Kazak ve Başkurtların vaktiyle Kıpçak Bozkırının şimalinde Sibirya kavimleri («İstek»)lerle komşu olarak oturan ve siyasî hayattan uzak yaşıyan bazı urukları.

Coçı Ulusu Türklerinin içinde hâkim ve tabi olan urukları bugün bile ayırt etmek kabildir: Hâkim uruklar, tarihî kahramanlara ait destanları ve bozkır aristokrasisi ananelerini hatırlarlar. Onlara tabi olarak yaşıyan uruklar ise, yalpız şamanî mitolojisine ait destanları ve «çar- va» !) ananelerini bilip siyasî ve tarihî destanları pek bilmezler. İlerde doğu Türklerinin asrı millî teşekkülleri hakkında söz söylerken, Caçı Ulusundaki etnoğrafî, İktisadî ve İçtimaî tabakalar meselesine bir daha temas edeceğiz.

iS) «Yataq» yahut «cataq» oturan, meskûn yahut yarı meskûn, hareket kabiliyeti olmıyan, barışsever insanlar anlamında kullanılmıştır.

!>) «Çarva» farsça «çaharpa» dan alınmış ve dört ayaklı hayvan beslemek demektir.

Eski Kıpçak-Özbek-lerin Ahlâkları, Âdetleri ve Dilleri

On dört ve on beşinci asır arap muharrirleri (İbn Battûta, İbn FadI aîîah al-*Umarî ve İbn 'Arab- şah) Kıpçak Bozkırındaki Özbek ve Kıpçakların hayat, ahlâk ve seciyelerini güzel tarif etmişlerdir. İbn 'Arabşâha göre, bu Özbek (Dest) Türkleri bütün Türkler arasında dilleri en fasih, zeki, erkek ve kadınları çok güzel, umumiyetle aristokrat olup yalana, dolana tenezzül etmiyen centilmenler sayılmışlardır [16 17]). Yedisüdan Kırıma kadar uzanan bozkırlarda yaşıyan bu öz- beklerin dili, ozamandan kalan halk şiir parçalarında ve diğer âbidelerde görüldüğü gibi, hemen hemen bir olmuş; bugün yine Özbek, Kazak ve Mangıt-Nogaylarm dillerinde o müşterek Kıpçak hususiyetleri kısmen muhafaza olunmuştur [n]). Hayat tarzları ve âdetleri de «Türk- Çigil» ve «Türkmen-Oğuz» guruplarına mukabil olarak birdir. Yazma tarihleri [18]), halk edebiyatı, bilhassa Kıpçak Bozkırı kahraman destanları, Çingiz, Coçı ve oğulları, Ediğe, Toktamış, Nureddin, Cura Batır, Koblandı, manzum halk hikemiyatı, Cirençe Çeçen hengâmeleri ve başkaları her yerde birdir. Başkurt ve göçebe özbeklerin havaları, bugün Kırım ve Köstence Nogaylarmda taganni edilir. Nögay destanları Kho- rezm Karakalpak ve Kazaklarında bazan harfbeharf söylenir. 1920 sonbaharında, Aral Gölü cenubunda vaki «Çımbay» kasabasında eski Edüge Toktamış destanlarını mükemmel bilen Karakalpak halk sairi Nureddin'i bulmuştuk; 1925 senesi yazında Rumanyada Köstenceden geçtiğimizde aynı Edüge-Toktamış destanlarını çok güzel bilen belki de son nogay halk şairi diye tanınan bir zatın, yine tesadüf eseri* olarak, Nureddin adında bulunduğunu öğrendik. Eski ve yeni Kıpçak Türkleri son derecede bir zaruret olmadıkça ekinciliğe geçmemiş, ekincilik hayatını kendi bozkır aristokratlık Tuhuna aykırı saymış, iktisadı büyük buhranlar geçirdiği zamanlarda bile medenî kavimlere kız ver-

---

16) Vî- <**$*+*$ iN/yig-it

ıi) Bu dil hususiyetleri şunlardır: 1) Başka türkçelerdeki «ç* ler'«ş* yahut -es» olur; 2) «1» ve «n» ile başlıyan edatların, baş harfi açık yani sesli harfle ni- hayetlenen kelimelerle birleşmelerinde «1» ve «n» harfleri «d» olur; 3) kelime ortasındaki ve sonundaki «ghv ve «g* harfleri sesli harften sonra gelirse «v», «y» •olur; 4) «gh», «g» harfleri sesli harften önce gelirse sesli harfi uzatır; 5) açık «a» yerine imaleli «e» kullanılır.

12) ***Tarikh-i Dost Sultan,*** Baba Alinin Tarikh-i ***Kttay'ı,*** Ebülgazi Bahadur Hanın ***Şecere-***i ***Türk'ü,*** 'Ali Calayırın, ***Câmiiittevârih'i.***

memiş, onlara kara hizmet [13]) etmemiş, kendisini asker ve efendi bilmiştir. Bu hususta Nogaylar pek fazla mübalâğa göstermişler ve o yüzden bilhassa Kalmuk ve Rus istilâları çağında on binlerce ve yüz binlerle kırılmışlardır. Bunların nazarında Çingiz, Toktamış, Edüge, Er Targın, Urak Mamay, Adil Sultan gibi tarihî ve destanı kahramanlar bozkır aristokrasisi ruhunun idealleridir. Bugünkü Özbek, Kazak, Man- gıt-Nogay ve Başkurt halk edebiyatındaki müşterek destanlarda görülen eski Coçı Ulusu Ozbeğinin ahlâk ve seciyeleri karakterindeki şu noktalar göze çarpar: Himmet yüceliği, namus ve ırz için ölmek, ideal hayatın ancak cemiyet ve devlet hayatı olduğunu düşünmek, güçlüklere kolaylıkla katlanmak, hayatın güçlüklerine insana tekâmül yollarını açan dakikalar nazarıyla bakmak, uzak ve güç seferlere istek ve kıvançla katlanmak, kadınların da ancak bu gibi erkekleri sevmeleri, asil kadınların, anaların el içindeki, yüksek mevkii... İşte bunlar hep eski Ta-, tar ve Kıpçak aristokrat zümresinin yani Özbeğin halk edebiyatında söylenen, şeylerdir. Umumiyetle eski Türklerin iyi ve kötü âdet ve huyları eski Özbek-Kıpçaklarda daha açık olarak görülmüştür. Soğukkanlılık, telâşı ve şaşkınlığı sevmemek, itidal, cesaret, âmirliği sevmek^ arap şiirlerinde anlatıldığı gibi savaşta fazla merhametsizlik, barış zamanlarında ziyadesiyle sakin olmak, esirleri öldürmemek fakat satmak, saflık ve doğruluk, düşmanların istifade edeceği derecede fazla samimiyet, şahıslar ve uruklar arasındaki ufak dâvaları büyütmek ve bunu yıllar, hattâ nesiller boyu uzatmak, İktisadî müşkülât görüldüğünde çoluk çocuğunu satmak yahut başkalarının çocuğunu çalarak satmak derecesine varan fazla maddîlik... İşte bunlar, Özbek ve Kıpçaklarin daha 14 üncü asırda Özbek Han zamanında Altın Ordaya gelen arap seyyahı İbn Battûtadan başlıyarak, bütün seyyahların kaydettikleri hususiyetlerdir[19']).

«Özbek» Cemiyetinin Özbek, Kazak ve Mangit-Nogay- lara Bölünmesi

Özbeklerin «Özbek», «Kazak» ve «Mangıt-No- gay» guruplarına ayrılması artık Edil havzasında değil, Sır Derya havzasında yaşadıkları zaman vaki olmuştur. Coçı oğulları «Batu» ve «Berke» Hanlar zamanında Çağatay Ulusu *na da nüfuzları olup Mâverâünnehir ekseriya bilfiil Altın Ordaya tâbi olmuştu. Kho- rezm ülkesi Sır Deryanın Ötrar'dan başlayıp aşağı kısmı, Moğol memleketinin taksimatına göre Coçı Ulusu'na ait oldu. Burası Coçı Ulusu

---

[19] *) «Kara hizmet» köy işleri, ırgatlık demektir.

[rl]) Buna ait kayıtlar İbn al-Faqîh, İdrîsî, İbn Fadl allah al-'Umarî, Bed- reddin al-Aynî ve İngiliz Yevkenson'un eserlerinde vardır.

E-.skerî teşkilâtında «Sol Kol» kabilelerini, İdarî taksimatta ise «Gök Orda» yı teşkil ediyordu. 1^358-1361 yıllarında merkezî Altın Orda (diğer tâbirle Ak Orda) işleri karışınca, o zam an bu ordanın bütün askerlerine kumanda eden «Kıyat» beğleri «Sağ Kol» kabilelerini Kırıma, «Sol Kol» kabilelerini ise Sır Deryaya getirdiler. Ozaman Batu Teslî münkariz olduğundan, yasaya, veraset kanununa göre, yüksek hâkimiyet Coçı'nın beşinci oğlu olan Şıban 1->) Hanın oğullarına geçiyordu. Birçok Özbek urukları şimdiki Turgay vilâyetinde, «Ak Göl» civarında Şıban şehzadelerinden Hızır Hanı banlandılar. Nayman, Karlık, Uygur, Koıirat, Böyrek gibi uruklar buna taraftardı. Fakat bu Şıban şehzadesinin hâkimiyeti «Sol Kol» boylarının bir takımına ve Batı Sı- biryada Tobul havzasında bulunan «Tura» kalelerine münhasır kaldı. Sol Kolun Sır Derya havzasında bulunan urukları ise Coçı Hanın o güne kadar hükümet işlerine pek karışmıyan «Tokay Temür» adlı oğlu neslinden Sü Baş oğlu «Kara Nogay Khan» ı harılandılar. Buradaki «Sol» urukları, «Yedi San» denilen Şirin, Barın Kıpçak, Argun, Alçın, Katay, Mafigıt, Kürlevüt'lerden ibaret olduğu anlaşılıyor. Bu Sol hanlarının dayandıkları şehirler Yenikent, Cend, Barçmlığ Kent, Sabran, Otrar ve merkez olarak da Sığınak idi. Bu uruklardan bazıları galiba ozaman bile Mâverâünnehir işlerine karışmağa başlamıştı. Femürün askeri içinde Kıpçak ve Naymanlar mühim rol oynamışlardır. Temürün oğulları zamanında (142 7) Özbekler Tokay Temür neslinden «Barak Khan» in' idaresinde Sır Deryada pek kuvvetlendiler. 1429 da Barak öldürülünce Sır Derya havzasını da Şıban Oğulları işgal ettiler. Bununla Coçı Ulusunun asıl merkezî ordası (Ak Orda) Mâverâünnehrin ya- nıbasma gelmiş oldu. O sıralarda Tokay Temür oğullarına taraftarlık eden boylardan Mangıtlar, «Altın Ordanın Temür Beği» demek olan reisleri «Ediğe Beğ» in idaresinde büyük nüfuz sahibi oldular. Bunlara diğer uruklar da iltihak etti; ve hepsi birden hâkim uruğa nisbetle bir taraftan «Mangıt» adıyla ve diğer taraftan da (galiba vaktiyle Kara Nogay Hanı hanlanmaları itibarıyla)1,;) «Nogay» adıyla mâruf oldu-

3r>) Bu kelimeyi arap kabilesi ismi olan «şe3rban» şeklinde okumak yanlıştır; «şıban» kıraeti bu hanların uygur harfleriyle yazılan şecerelerinden ve bazı yazmalarda bu ismin şeklinde, yazılmış olmasından anlaşılmaktadır.

K;) «Nogay» adı, ihtimal bu kabileleri idare eden «Mangıt» aşireti emirlerinin, Edüge Beğ'in ecdadı vaktiyle On Kol uruklarını idare etmiş ve Bizans sınırlarında yaşamış olan şehzade «Nogay» (yahut «Nokay», öl. 1299) a tabi olmuş olduklarından neşet etmiş, olabilir; fakat buna dair bir kayda tesadüf olunamadı. Behemehal «Nogay» adı. hu isrni taşıyan kabilelerin batı ve şimalinde yaşıyan

lar. Biz de bu eserimizde bunların her iki adını birleştirerek «Mangıt-Nogay» diye adlandırdık. 16 ncı asrın başında «Şıban-Özbek» Kanları ve onlara tâbi uruklar Mâverâünnehir ve KKorezme gidip yerleşiyorlar. Ozaman şimdiki Kazakistanın batı bölümleri, keza Başkurt ve Tura ülkeleri tamamiyle Mangıt-Nogaylara tâbi oluyor..İşte böylelikle Özbek camiasına karşı kuvvetli bir Mangıt-Nogay câmiası husule geliyor.

Yukarıda zikri geçen Barak Hanın oğulları Kirey ve Canibek sultanlar, başlangıçta Şıban Oğullarının meşhur hanı Ebulkhayır Hana tâbi idiler;* M66 yılında onlar bu handan ayrılıp «kazak» oldular ve doğularındaki Çağatay Oğullarına (Kaşgar ve Yedisu taraflarında hükümet süren hanlara) sığınıp, onlardan bazı urukları kendilerine tebaa edindiler ve onların yardımıyla ,Şıban Oğulları elinde kalan ve önce kendilerine tâbi bulunan kabileleri geri aldılar. Böylelikle «Şıban Oz- beki» nin yanıbaşmda bir de «Kazak Özbeki» camiası meydana geldi. Özbek topluluğu, on beşinci asrın son yarısında tamamiyle üç kuvvetli grupa bölünmüş bulunuyor. Önceleri Gök Orda hanlarına ve Tokay Temiir Oğullarına ait olan yerler Şıban Oğullarına, Şıban Oğullarının mülkleri de Nogay mirzalarına geçiyor. Kazaklar ise bu ikisinin ve Çağatay hanlarının ortalığında hak dâva ediyorlar. 16 ncı asrın ortalarında «Mangıt-Nogay» emirleri bugünkü Kazakistanın merkezî kısımlarını teşkil eden «Arka» da «Ulu Tav» da iken buradan başlayıp Edilin garbine, hattâ Azak kıyılarına kadar uzanan ellerin işlerine karıştılar ve yavaş yavaş garbe kaydılar. O güne kadar niza* mevzuu olan aşağı Sır Derya havzası ve Arka tarafları boşaldı. Neticede buraları, o güne kadar Talaş ve Çu taraflarında yaşıyan Kazak hanlarının idaresine girdi. On yedinci asrın ikinci yarısında «Nogay» ve nihayet on sekizinci asrın ilk yarısında «Kalmuk» işleri karışınca, Kazak hanları Yayık nehrinin şarkındaki bütün bozkırlara mâlik oldular, Nogaylar da Kırım ve Şimalî Kafkasya taraflarına doğru çekildiler.

Kazak Hanları, Şıban Özbeklerinden ayrıldıktan sonra da, komşuları Kazakları «Kazak Özbekleri» diye adlandırır oldular. Haydar Mirza Doğlatın tarihinde Kazak Hanları, hep böyle adlandırılmıştır[20]).

---

uruklar tarafından verilmiştir. Mangıt mirzaları rus çarına yazdıkları yazılarda kendilerine «Nogay hükümdarı» tesmiye etmişler. Şark ve cenuplarında, Mâverâünnehir ve Khorezmde yaşıvan kabileler ise, bunları ancak «Mangıt» tesmiye etmişlerdir.

[IT]**)** ***The Tarikh-i Rashidi oj Mirza Muhammad Haidar Dughlat*, edited by N. E1 i a s and E. D e n i s o n R o s s , London, 1898. p. 120 *, 119, 122, 272-274.**

Kazaklar

«KAZAK» Kelimesi
ve
«KAZAK» Mefhumu

«Kazak» adı ilkin ancak sultanlara mahsus idi. Sonra onlara tâbi kabilelere ve tüzümek istedikleri devlete de itlâk olundu. O vakte kadar «Kazak» kelimesi, devlete değil, kabileler heyetine bile ad olduğu görülmemişti. «Kazak» adı, ekseriya siyasî bir maksatla, bir isyan neticesinde ailesiz (boydak) halde ve bazan da aile ile birlikte cemiyetten uzaklaşarak dağ ve sahralara çekilen ve fırsattan istifade ederek hükümet işlerini ele alana kadar el ve kabilenin himayesinden dışarıda dolaşan sergüzeştçilere; Türk kavimlerinde ergenlik çağma eriştiğinde erkek çocukları hayata alıştırmak için sahraya çıkarmak gibi âdetlere göre ve yahut alelade eşkıyalık maksadıyla elinden ayrılanlara itlâk olunmuştur. Türklerin tesiriyle bu gibi âdet, yani oğullarına silâh vererek dışarı çıkarmak âdeti, Ruslarda da olduğu gibi, İslam menbalarmda kaydedilmiş ve hâlâ olduğu gibi, eskiden de bunlar türkçe «Kazak» adıyla tesmiye edilmişlerdir. Kazaklık eden siyasî bir zat, bir şehir veya ülke fethederek yerleştikten ve yahut diğer bir siyasî şahsiyete iltihak ederek kendisini kanunlaştırdıktan sonra kazaklıktan çıkmış olur. Ve ozaman kendi «Kazaklık» mâzisini, gençlik, gayret ve zahmetlere tahammül günleri olarak tahattur eder (Temür ve evlâdından Ebu Sait Mirza, Hüseyin Baykara, Babur Mirza, Özbekler- den Şaybak Han ve rüfekası gibi). İnsan elbette ömründe ancak birkaç yıl kazak olur. Bu mâna ile «Kazaklık» mefhumu, devlet mefhumuna mugayirdir. 15 inci asır sonunda kazaklığa çıkan Canibek ve Giray sultanların evlâdı bilhassa Kasım Han ve oğlu Halt Nazar Han kendi devletlerine tam mânasiyle devlet olamıyan bir teşekkül diye böyle bakmışlardır.

Kazak sultanları, 1 6 ncı asrın sonunda (1 599) doğuşimalde Kalmuklarm sıkıştırmasıyla «Çu» mıntakasmı bırakarak Taşkende ve civarındaki kalelere sığındılar. 1723 yılında tekrar bir Kalmuk bozgunluğu vaki oluncıya kadar oralarda temelli yerleşip sahra kabilelerini ziraate alıştırmıya çalıştılar. Bu münasebetle «Tuğ bağlayıp» yani resmî devlet bayrağı ilân edip bir nevi idare apparatı vücude getirip, «Yüz» ve «Bin» lere taksimle asker teşkil ederek «devlet tüzümek» teşebbüslerinde bulundular. Han ve sultanların orda (karargâh)lan da, «UIuvüz», «Ortayüz», «Kiçiyüz» diye üçe taksim edilmişti. Özbeklerde hükümdar, veliaht, ikinci veliaht mukabilinde «Han», «Kalgay»; Nogayîarda ise «Bek», «Nuradin», «Keykubad» adları kullanılıyordu. Kazaklarda han ordalarını «Uluyüz», «Ortayüz» Ve «Kiçiyüz» (yahut «Uluğorda»,

«Ortaorda» ve «Kiçikorda») diye tefrik etmek de bu devlet apparatı vücuda getirmek tecrübeleri zamanından kalma bir şey olduğu zanno-, lunuyor. Lâkin Kalmukların ve nihayet Rusların (Sibiryadan) tazyiki, bunlara, umum sahra kabileleri tarafından itiraf edilmiş temelli bir hükümet teşkil edip yaşamıya yol vermedi. Sahranın doğuşimal kısmında kendilerine tâbi olarak «Kazak» adını alan kabileler, Özbek ve Nogay heyetlerini teşkil eden aristokrat kabileler mukabili olarak bu camiaların « hayvan besleyici, çadır ehli » (khayme nişin) zümrelerini teşkil etmişlerdir. Kazakların devlet teşkilâtının zayıflığında elbette bunun da tesiri vardı.

Mangıt-Nogay Hesabına Kazaklığın Büyümesi

Sahranın Özbeklerden sonra Nogay kabileleri tarafından işgal edilen kısmı da 1 8 inci asırda Kazak hanlarına tâbi oldu.' 16 ncı asırda (Saydak ve Yusuf Mirzalar zamanında) burada Mangıt- Nogaylar, yalnız Edil doğusunda iki milyon :kadar sayılıyorlardı. İleride tarih kısmında da anlatacağımız üzere,, doğuda Temürîler devle- tiniri teşekkülü ve batıda Istanbulun alınmasıyla Kırımın Anadoluya ilhakı, Edil sahasındaki kabileleri «Bukhara» (Mâverâünnehir) ile ;«Rûm» (Türkiye) dan ikisinin birini seçmiye mecbur edince, aşağı Edil ve Yayık’ta kabileleri alıkoymak ve kuvvetli hükümet tüzümek imkân haricinde kalmıştı. Ozaman buraya Rus girip ve 1558 yılı kıtlığında hayvan (tuvar)larmdan mahrum kalan kabilelerin rus ekmeğiyle geçinmek mecburiyetinde kalması, Nogaylar içinde «Alçı İsmail» gibi rus taraftarı adamları iş başına getirdi; kabileler de dağıldı. Kalmukların mütemadiyen taarruzları, nihayet 1643 te Edil ve Yayık arasında yerleşmesi, Nogayların mühim bir kısmını, siyasî ve aristokrat zümrelerinin ekseriyeti başta olduğu halde, Kırıma ve oradan da Kafkasya ve Rumeli taraflarına attı. Fakat o iki milyon Nogaym kahir ekseriyeti Edilin doğusunda kalmakta devam ettiler; bunların da bir kısmı Kho- rezm ve Sır Derya sınırlarına gitjtiler. Bu münasebetle Bukharadaki As- tarkhanî hanlardan Abdülaziz (1645-1680) ve Süphan Kulı (1680- 1702) Hanların zamanında, Deşt-i Kıpçak’tan Mâverâünnehre yeni kabileler gelmiş ve Sır Derya havzasında Kazak hanları kuvvetlenmiştir. Elyevm Turgay ve Ural vilâyetlerinde yaşıyan «Kazak» kabileleri evvelce «Nogay» heyetine dahil olan kabilelerden ibarettir. 16 ncı asrın

ikinci yarısında ve 17 nci asırda Edil havzasının türk kabileleri tarafından tahliye edilmesi o kadar ciddî idi, ki Kalmukların bir kısmının Edilin garbına ve diğer bir kısmının da Cungaryaya- muhaceretinden sonı- ra, Edil-Yayık arası 19 uncu asır başına kadar büsbütün boş kaldı. 1801 yılında Kiçiyüz Kazak Jkanı Bükey’in idaresi altında buraya gelip yer-

Üçsen «Kazak» kabileleri, evvelce yine buradan doğuya çekilmiş olan «Nogay» kabilelerinden ibaretti.

18 inci, asrjn_ üçüncü çeyreğinde Kazak hanları «Edil» ve «Yayık» tan Cungaryaya kadar lizanan bozkırlara mâlik olup, batıda rus (Pet- resburg) ve doğuda çin (Pekin) hükümetlerinden fermanlar alıyorlar ve o fermanları da, mezkûr hükümetlerin Kazak sultanlarına olan mahsus iltifatları olarak telâkki ediyorlardı. Bu kadar geniş bozkırları işgal • ederek birbirinden uzak yaşıyan kabileler, dil ve âdetleri itibariyle yek- diğerinden uzaklaşmadılar. Bilâkis her zaman ve bilhassa Ralmuk zamanında ve ondan sonra hanların mücadeleleri: zamanında yekdiğe- riyle pek ziyade karışmak, mıntakadan mıntakaya sürüklenmek, batidakiler doğuya, doğudakiler batıya geçmek suretiyle, kalmuk mücadelesinde olduğu gibi, bütün sahraya müşterek kahramanların zuhuru ve o zamanlardaki büyük içtimalarda (hanlar ve beğlerin düğün ve «aş» yani «yoğ» merasimleri gibi) bütün «Kazak» kabilelerinden mümessiller ve halk şairleri toplanıp müşaereler tertip edilmesi, burada söylenen hitabeler şiirlerin şairin ibare ve üslûbiyle bütün kabilere dağılması neticesinde âdât ve ananeler birliğini^ümmî oldukları halde, konuşma lehçesinin birliğini muhafaza ettiler. Bugün Cungaryadan ta Edil havzasına kadar tekmil Kazakların lehçesi tamamen birdir'. Fakat uzun zamanlar umumî hanlara tâbi olmadan ve büyük siyasî hâdiselere ka- rışmayıp,. beynelmilel siyasî hayattan uzak kalıp aşiret entrikaları ve buna ilâveten «Kazaklık» ruhiyle yaşamış olmaları, bu Türklere tesirsiz kalmamıştır. Ekseriya siyasî ve fikrî hayatta da eski «Kazaklık» hâlâ bir fazilet addediliyor. Komşıı medenî Türklerden fazla çekinmek vardır. Elbette bu, kazaklığın kusuru ve menfi tarafıdır ; bununla beraber Kazaklar, eski bir medeniyetin kuvvetli tesirinde olmadıklarından, yeni asrî medeniyeti, asrî ilim metodunu ve fikir sistemlerini, komşu medenî Türk kabilelerine nisbeten daha çabuk kavrayıp benimsiyebiliyorlar.

Kazak kabileleri ve bölümleri şunlardır:

«ULUYÜZ» on bir kabile (uruğ) dan ibarettir[21]). Duvlat (oymakları: Buptay, Cımır, Sıyqım, Canıs), Adban, Suvan, Çapraştı, Esti, Oçaktı, San Uysun, Calayır, Qanglı, Çançkılı, Sirgeli.- «Uluyüz» eski hesaplara göre 460.000 nüfustur. Yedisu ve Sır Derya vilâyetlerinde yaşıyorlar.

«ORTAYÜZ,> beş kabile (uruğ) dan ibarettir: Girey, Nayman, Argın, Qıpçaq, Qonrat. *«Girey»* iki oymaktan ibarettir: «Uvak Girey» (Arışları: Cantıqay, Cadık, Çıruçı, İteli, Qaraqas, Mülgü, Çobar-Aygır, Merket, İt-İmgen, Cas-Taban,

---

/ [18]) Kabile taksimatını gösterirken bu ıstılah ve alâmetler kullanılmıştır: «uruk»un taksimatı «oymak» (); oymağın taksimatı «arış» (); arısın taksimatı «soy» []; soyun taksimatı «tire» (); tirenin taksimatı «ara» [].

Sarbas, Çı-Moyun); «Qara Girey» (arışları: Morun [soyları: Bayıs (tireleri: Morun, Sıban, Qurdcay, Turna), Baysıyıq (tireleri: Semiz Nayman, Bulatçı, Toqpaq)], Bay-Ciket [soyları: Cumuq, Tugas]). Gireyler Kara İrtiş, İrtiş, Obagan, Kısma İşim ve Oy nehirleri havzalarında yaşıyorlar. «*Nayman*» kabilesi on iki oymaktan ibaretir: Aqbora, Bulatçı, Ters Tamgalı, Törtovul, Kökcarlı, Ergenekti, Semiz Baganalı, Sadır, Matay, Sarı Cumart, Qazay, Baltalı. Naymanlar: Ulutav, Balkaş ve Tarbagatay taraflarında yaşıyorlardı. Eski hesaplara göre 530.000 kadar nüfustur. Bunlardan Baganalı üç arıştan ibarettir: Toqbulat [soyları: Cırıq, İbiske, Qızıl Taz, Qara Bala, Sarı Sargaldaq], Şustan- [soyları: Boydalı, Bes Bala], Aq Taz [soyları: Teney, Balıkçı, Qarmaqçı, Seyid (tireleri: Bay Emet, Çurtay [araları: Atalıq, Mamay, Babas, Bulatçı Nayman], Cumuq, Çalman, Badana). «*Argın*» kabilesi üç büyük oymağa ayrılır: Mumm (arışları: Bigendik, Çigendik [soyları: Atıgay, Bagıs, Qancagalı, Tobuqtı, Qaravul, Sarı, Çaqçaq (tireleri: Tuman, Amancul, Küçey, Baqay, Cüzey, Aq Nazar, Tenet, Qarabaş, Qalqaman, Bay Emet, Qoçqar), Cetim], Madyar, TÖlek), Quvandıq (arışları: Altay, Qarpıq, Temeş, Agıs, Qalqaman, Aydabul), Söyündük (arışları: Qurucas, Quzgan, Qusqal, Töki); bir de müstakil «Qara Kisek» arısı [soyları: Törtovul, Taraqtı]. Argın eski hesaplara göre 89.000 nüfustur. İrtiş, İşim, Tobıl havzalarında yaşıyorlar. «*Qonrak*> kabilesi iki büyük oymağa ayrılır: Köktin Oğlı, Kütençi (arışları: Cetimîer, Maıîgıtay, Qara Köse, Quyusqansız, Teney, Toqbulat, Bay- lar-Cancar, Buşman). Qofiratlar Sır Derya havzasında bulunuyorlar. «*Qıpçaq*» dört büyük oymaktan ibarettir: Kök Mürün, Küldenen,

Buçay, Qara Balıq. Kıpçaklarda da müteaddit arış, soy ve tireler bulunur. Bunlar başlıca «Oy», «Tobıl» ve «Turgay» havzalarında yaşamaktadırlar.

«KIÇI YÜZ» üç kabiledir: Alimoğlu (kazak söyleyişince «Eli- molu»), Bayoğlu (kazak söyleyişince «Bayolı»), Yedi Uruğ (kazak söyleyişince «Ceti-rû»), «*Alimoğlu*» nun arışları: Qarasaqal [soyları: Çunqara (tireleri: Qanıldı, Kütküleç, Şekerbay, Batan. Car Boldı), Sarıbas (tireleri: Baqtı-Berdi, Bavbek, Nazım), Busurman (tireleri: Nogay, Gasıkür, Cekey), Törtqara (tireleri: Turum [araları: Çavdar». Avıqman, Qaçan, Toguz Seksen], Tcqman [araları: Şaqal$_y$ Can-Keldi, Şekerbay, Kütküleç, Khan Geldi], Qasım [araları: Ayıt, Seksek, Madı$_r$ Baqcan], Appaq [araları: Qara-Kese, Aq-Bes, Batan])], Qara-Kisek„

Kite, Tört-Qaı*a, Çümekey, Çekli, Qara-Kisek, Qazan-Taban, İstek, Bayıs, Esen Geldi, Cakcv. «*Bayoğlu*» nun arışları: Aday [soyları: Ba- lıqçı, Aqman, Tübüş (tireleri: Zarubay, Çunqay, Bavbek, Tabunay, Çikern, Bebkey), Mugal (tireleri: Çavlay, Çeküy, Çibeney (tireleri: Cumaıt, Çelim), Qonaq (tireleri: Urus, Toq-Sara), Qosay, Tüküçey], Cappas [soyları: Kineki, Kirman, Sumruq, Andarçay, Qoldıqay, Qara- Köz, Qalqaman], Alaça,-Baybaqtı [soyları: Qanq (tireleri: Küli Sun- duq, Bavb'ek, Alız), El-Teke, Bataq (tireleri: Çabaçı, Qolçıq, Sagaj^' Cavgatı, Tuqabay, Buganay, Köçmen, İtemke), Masqar [soyları: Qut- luç-Atam, Babanazar,[1] Masaq]. Beriş [soyları: Sıbaq, Nogay, Qaylı~ Qaç, Can-Mırza (tireleri: Toqman, Beş-Qaşqay) Isıq], Tazlar, İsen- Temir, Çirkes [soyları: Küsün (tireleri: Samay, Umurzaq, Ütegen, Ulcabay), Cavqaçıq, Qış-K}istek, Küyüs, İlmen], Tana, Qızıl-Qurt [soyları: El-Çula, Subı], Şeyikhlar, Altun [soyları: Cabalaq, Aydur- gay, Sagay]. «*Yedi Uruğ*» un arisları: Tabın, Tama, Kirderi [soyu: Yabagu], Cagalbaylı, Kireyit, Tilev, Ramazan.

Bu kabilelerden «Elimolu» Ural vilâyetinde, Sır Deryanın aşağı kısımlarında, Aral gölünün cenupdoğu, Khorezmin doğu taraflarında ve Şarkî Bukharada; «Bayolı» kabilesi Bökey Ordada, Ural vilâyetinde, Mangışlakta yaşıyor ve tekmil Üst Yurt İrtifalarmı işgal ediyorlar. «Yedi Uruğ» 1ar ise, Ural ve Turgay vilâyetlerinde bulunuyorlar. «Kiçi Yüz» Kazakları eski hesaplarda 800.000 nüfus kadar gösteriliyorlar.

Özbekler

Mâ verâünn ehre Gelen Özbek Kabileleri

Bugünkü Özbekler, Şıban Oğullarının Özbekleri Mâverâünnehir ve Khorezm Coçı Ulusundaki bütün müesseseler! ve teşkilâtlarıyla gelmişlerdi. Hattâ hükümette kabilelerin işgal ettikleri yerler («orun») bile eskisi gibiydi. Özbekler Temürîleri istihlâf ederken her yerde kendi (teşkilâtlarını yerleştirdiler.

Buraya Altın Ordanın «İç Eli» sayılan saray devairine yakın unsurlar, yani oldukça medenî unsurlar da gelmiştir. Bununla beraber Mâverâünnehre gelen Şıban Oğulları, müverrih Ötemiş Hacı'nm tâbiriyle, eskiden «Özbek Eli» (yani Altın Orda)nm «Tura demekle meşhur M an git karyeleri», yani Garbı Sibiryanm Mangıtlarm oturak ulusları yaşamakta olan «Tura» vilâyeti, yani oldukça medenî kısnıı üze- rinde hâkim olan* unsurdu.[lft]). Merkezi şimdiki «Âk-Göl», «Çalkar- [22]

---

[22]) İleride de zikri geçecek olan Khorezmli Ötemiş Hacının Altın Orda

Col» olmak üzere Turgay vilâyeti Şıban Oğullarına aitti. Bidayette buralarını idare eden, sonra Sır Deryanın aşağı mecralarını ve 1 4 3 1 de Khorezmi de ele geçiren Abulkhâyır Han, «Tura ye Başkurt» taraflarını Şıban Oğullaıının~^diğer kolundan Garbı Sibirya Kanı Mahmüdek in elinden almıştı. Yani bu zat devlet idaresini Coçı Ulusunun cenup ve şimal taraflarındaki ziraat sabalarına, meskûn ülkelere dayandırmak siyasetini takip etmiştir. Zaten zamanının büyük âlimlerinden Hüseyin Khorezmî, bu hanın adına, kendisinden sitayişle bahsederek, güzel bir türkçe «Kaside-i Burde» şerhi yazmış [23]) ve Mes'ûd Kohistanî isminde diğer bir âlim de, onun hayatını tavsif ederek bir farsî tarih kitabı telif etmiştir [24]). özbekîerin ibüyük bir bölümü daha on altıncı asırda Zeref- şan havzasında ve Khorezmde hemen köy ve ziraat hayatına geçti. Bunlar, daha Sır Derya havzasında ve «Tura» taraflarında iken--köy. haya-. tına geçmeğe başlamış olan Unsurlardan ibaret olsalar gerektir. Şaybak Khan ise Sır Derya .ile Astarkhan arasında dolaşan bir sultandı. Şaybak'tan daha önce Mâverâünnehre gelen Şıbanlı Mehdi ve Hamza Sultanlar evvelce «Tura» vilâyetinin kale ve istihkâmlarına ve mamur bölgelerine mâlik olan Bahtiyar Sultanın oğullan idi. Onlarla gelen özbek- lerin,' daha son Temürıler -zamanında geçmiş olacaklân zannçlunur.

Kabile teşkilâtına gelince, «Özbek» leri her yerde «doksan iki boy Özbek» (Toqsan iki bavlı Özbek) diye anıyorlar. Bav, boy (kabile) demektir. Başkurtlar için de «On iki bavlı Başqurt». denilir. Özbekler- de bu 92 «kabileyi sayan bir «Nesebnâme» vardır.

Nesebnâmenin 16-17 nci asırlarda yazılan nüshalarıyla yeni nüshaları pek az bir farkla aşağı yukarı aynıdır (meselâ «Akhund Kur- banali v* Khanikov ve Şeykb Süleyman neşirleri). Şüphe yoktur, ki . bu nesebnâme, Özbekîerin Altın Orda zamanındaki, yani Mangıt-No-

---

ve Özbekler tarihine ait 1550 hududunda yazdığı' bu ***Tarikh-i Dost Sultan'ın*** yegâne yazma nüshası benim hususî kütüphanemde, yalnız baş tarafından bir parçası Taşkent umumî kütüphanesinde bulunmaktadır; şimdi burada naklettiğimiz kayıt, bizim yazmada vr. 72b de bulunmaktadır.

L02-104 «Abul-Khayir maddesi; «Tarikh-t

üshası British Museum'da bulunmaktadır.

-°) ***Ke§f ül-Hudâ*** ismindeki bu eserin yazılışı, önce ancak bazı nakillerden malum idi (bk. E. B1 o c h e t, Paris farsî yazmalar fihristi, H, 122), 1924 te bu eser, Berlin Devlet Kütüphanesine M. H a r t m a n n tarafından verilen yazmalar meyanmda, tarafımdan bulunmuştur (Hartmann yazmaları sıra N. 69).

-[1]) Bk. ***Enzyclopiidie des İslam,*** I,

Abul-Khaytr Khanî ismindeki bu eserin n

gay ve Kazakların ayrılmalarından önceki heyette bulunan kabileleri saymaktadır. Bu kabileler şunlardır:

Mih, Yüz,, Qırq, Üngeçıt, Calayır, Saray, Oh, Qohrat, Alçın, Nayman, Argın, Qıpçaq, Çıçaq, Qalmaq, Uyrat, Qarlıq, Turgavut, Büfla:q, Buslaq, Çemerçin, Qatagan, Kileci, Kineges, Böyrek, Qıyat, Bb- zay, Qatay (Khıtay), Qahlı, Özce Bulucı (?), Topçı (?) , Upulaçı, Çulun, Cıt, Cuyut, Salçavut, Bayavut, Otarçı, Arlat, Kireyit, Unqut, Mangıt, Qangıt, Oymavut, Qaçat, Merkit, Borqut,Qurâlas,Qarlap, Ilacı,Gülegen(?). Qışlıq, Oğlan, Küdey, Türkmen, Dürmen, Tabın, Tama, Meçet, Kir- deri, Ramadan, Mumun, Aday, Tuqsaba, Qırgız; Uyrucı, Coyrat, Bozacı, Oysun, Corga, Bataş, Qoysun, Sulduz, Tumay, Tatar, Tilev, Qayan, Şirin, Kürlevüt, Çilkes, Uygur, Yabu(r=Yabaqu), Ağır(~Ağıran), Buzan, Buzaq, Müyten, Macar, Qocalıq, Çoran, Çürçüt, Barın(z=Beh- rin), Möğul, Nöküs.

Bu sayılan kabile isimlerinden 33 kadarı moğol kabilelerinin, diğerleri ise Çoçı Ulusundaki bütün meşhur türk kabilelerinin, bir çoğu da, bugün bizce bilinmiyen kabilelerin adıdır. Özbekler gelmeden önce Mâverâünnehirde yaşayıp sonra onlara iltihak eden Barlas,
. Kavçm gibi kabileler burada yoktur. Burada zikrolunan 92 kabileden ancak 45 kadarı bugün Özbek heyetine dahil bulunuyor. Zikrolunan moğol kabileleri ise elbette Coçı Ulusuna gönderilen moğol kıt'alarım teşkil eden moğollardır. Moğolca ad taşıyan kabilelerin büyük kısmı şimdi Mâverâünnehir ve Khorezmde bulunuyorlar. Anane şeklinde" yaşıyan bu fihrist (nesebnâme) bize, Mâverâünnehir ve Khorezm Öz- beklerinin bu fihristte münderiç tekmil kabileleri havi olduklarına inanmış olmalarını, binaenaleyh Altın Ordanın asıl istinatgahı olan bütün kuvvetleri temsil edip, oradaki teşkilâtın hepsini Mâverâünnehre beraber naklettikleri fikrinde olduklarını gösterse gerektir. Kabilelerin bugünkü bölünüşü ise şu şekildedir:

1) *Konrat* kabilesi. Bunun büyük oymakları beş tane olup birincisi Qancagalı, şu 14 arıştan ibarettir: Orus, Qara-Qursaq, Çöl- lik, Quyan, Quldavlı, Miltek, Kür-Tuğı, Gele, Top-Qara, Qara-Boz, Nogay, Bilgelik, Döstelik. İkincisi Oyınlı oymağı, dokuz arıştan ibarettir: Aq-Tana, Qara, Curan, Türkmen, Quvuq, Beş-Bala, Qaraqal- paq, Qacay, Khoca-Böce. Üçüncüsü Qoştamgalı oymağı, yine dokuz arıştır: Kül-Abı, Baı*maq, Küce-Khur, Köl-Çuburgan, Qaraqalpaq, • Qoştamgalı, Sefeıbiz, Dilberi, Caçaqlı. Dördüncüsü Oqtamgalı oymağı, ki yedi arıştır: Tartuğlı, Ağamaylı, Işıqalı, Qazancılı, Üyükli, Bü- keçli, Qaygalı. Beşincisi.. Qır oymağı, ki beş arıştır: Güzili, Küsevli, Ters, Balıqlı, Quba. Bütün bu Konrat uruğu şubeleri Amu Derya

deltasında, Bukharamn Khuzar (Ghuzar), Şirâbâd, Qurgan-Tepe vilâyetlerinde bulunur. Bukharada göçebe hayatı oldukça muhafaza edenler bunlardır. Khorezmdekiler ise meskûndurlar.

2) *Nayman* kabilesi, bunun oymakları üçtür: Qoştamgalı, Uvaqtamgalı, Sadır; Khorezmde ve Semerkand civarında bulunurlar.

3) ***Kinegp.s*** beş oymaktan ibarettir: Qayrasalı, Taraqlı, Aça- maylı, Çıkhut, Abaqlı. Bunlar Şehrisebz ve Khıyvada bulunurlar.

4) ***Mangıt*** üç oymaktan ibarettir: Toq-Mangıt, Aq-Mangıt, Qara-Mangıt. Bunlar Khıyvada vc Qarşı civarında bulunurlar.

5) ***Tuyaqh.*** Semerkand ve Kette-Qurgan tümenlerinde bulunurlar.

6) ***Miiyten.*** Semerkand ve Ketie-Qurgan tümenlerinde bulunurlar.

7) ***Saray.*** Şehrisebz-Yekke-Bağ hududunda otururlar.

8) ***Barın.*** Fergane vilâyetinde ve Kette-Qurgan tümeninde yaşıyorlar.

9) ***Khıtay*** ve 10) Çıpçaq. Semerkand ve Kette-Qurgan tümenlerinin en mühim kısımlarını işgal ediyorlar. Khıyvada ve Ferganede bunlar pek kalabalıktır.

11) ***Min.*** Semerkand, Pençkent, Cızak taraflarında ve Ferganede bulunurlar.

12) Üç *Uruğ:* Misit, Tama, Yabu. Bukharamn Ziyaeddin civarında yaşarlar.

13) ***Burqut*** Çilek ve Kermîne sınırlarında;

14) ***Arlat.*** Qara-Kölde;

15) ***Qanlı.*** Cızak hududunda;

16) ***Qırq***, *Yüz*, ***Min.*** Cızak tümeninde;

17) *Bataş.* Qarşı, Ghuzar taraflarında yaşarlar..

18) ***Qaraqalpaq;*** beş oymaktan ibarettir: Qara-Qoylı, Qara- Singir, Oymavut, îstek, Açamaylı. Bunlar Amu Derya deltasında ve Semerkandin şîhıalinde «Ak-Tepe». de bulunurlar.

Ozbeklerin eski şivelerini ve âdetlerini oldukça iyi saklamış olan- ları bilhassa «Cızak» tümeninde bulunuyor (Qırq, Qanlı, Salıq, Türk, Türkmen, Nayman, Mangıt, Qıtay-Yüz, Solaqlı, Tuyaqlı, Alaça, Bur- aut, Sirkeli, Baymaqlı, Calayır, Qırgız, Yüz, Quyan-Tuyaqlı, Parça-Yüz, Qarapça, Quşçı, Oraqlı, Toqcarı, Qoştamgalı, Saray, Qancagalı). Fakat bu kabileler nüfusça pek azlıktırlar. Şarkî Bukharada yine göçebe hayatını tamamen terketmiyenler «Düşenbe» civarında «Laqay», «Mar- qa Kiçi Yiiz», Feyzâbâd civarında «Qarlıq» gibi kabilelerdir.

Afgan Türkistanmdaki Özbek aşiretleri hakkında ancak 19 uncu asır başlasrında Hindistanlı Mîr Izzetullah tarafından tertip edilen bir cetvele mâlikiz--). Buna göre, oradaki kabileler şunlardır: Şıbırgan yanındaki «Serpül» de «Min» kabilesinin «Açamaylı» oymağı; onun yanında «Sayyad» adlı yerde «Açamaylı». ve «Qazayağlı» «Min» lerL Sencayrek'te «Qıpçaq» uruğu; Kunduz'da tamamen «Qatagan», «Balkh» civarında «Saray» ve «Möyten» urukları. Badakhşanda «Eşkemiş» te Qataganların «Bürge» ve «Timiş» adlı oymakları. «Narın» da «Çağatay» uruğu. Mîr Izzetullah Möyten ve Qatagan uruklarının oymaklarına ait de bilgi veriyor: *Möyten* yedi oymaktır: Tilikhane, Germsili, Qazayaqlı, Çağar, Sum, Aqşayıq, Çüçen. *Qatagan* uruğu ise üç oymaktır: Beş-Qaban, Salcavut, Tört-Ata. «Beş-Qaban» m beş arısı var: Laqqa(=Laqay), Yanı-Qatagan, Kesmever, Qayan, Manas. Kesme- verin dört tiresi var: Aq-Tağlıq, Endicanî, Qalasi, Bomın. «Manas» m üç tiresi var: Tehıiş, Sar-Bağış, Bürge. «Tört-Ata» nm dört arısı

var: Sarığ-Qatagan, Çuraq, Başsız, Mardad. «Çuraq» m iki tiresi var: Qız Atizi, Şölen. Mardadm üç tiresi vardır: Üçata, Bozan, Cutuduq.

Özbek kabileleri içinde aristokrasi «Bekzad» lâkabını alanlar vardır, ki bunlar vaktiyle hanların tahta çıkmaları merasimini icra etmiş ve memleketin idaresinde ve orduda faal rol oynamışlardır. Bunlardan Khıyvada bilhassa Qıyat-Qongrat, Uygur - Nayman, Qanglı - Qıpçak, Nüküs - Mangıt kabileleri, Bukharada ise Şıban Oğulları zamanında «Quşçu», «Nayman», «Qarluq» ve «Böyrek» kabileleri, MafigıtlaT zamanında (R a d 1 o f Fa göre) Min, Arlat, Barın, Bataş urukları mâruf olmuşlardır. «Qataghan» 1ar da «bekzâd» sayılıyorlar. Uruklar içinde Tuyaqlı, Möyten, Khıtay (Qatay), Mangıt urukları ve Qongratlarm Bukharadaki ekseriyeti Deşt-i Qıpçaqtan en sonra gelen uruklardır. Bunlar evvelce «Mangıt-Nogay» ve «Kazak» heyetlerine dahil olup sonradan Mâverâünnehre gelmişlerdir.

-[2]) Mîr İ z z e t u l l a h ' ı n ***Ahvâl-i Sefer-i Bukhara*** adındaki farsça eserinin yazma nüshası Paris Millî Kütüphanesinde, Suppl. Pers. 1346 da bulunmaktadır. Biz o nüshadan istifade ediyoruz. Bu eserin W i 1 s o n tarafından «***Calcutta Cuarterly Magazin and Riview,*** III-IV, 1820» de neşredilen tercümesi eksik ve pek yanlıştır. Mîr Izzetullah, seyahati ve eseri hakkında bk. «Yeni ***Türkistan***» 1928, Numara 14, s. 41-44.

Uruğlı özbeklerin ®ufün Özbekler art,k '"»«niyle meskûndur.

Ahlâk Âdet ve nız bazı uruklar yaz günlerinde tarlaları ya-

Lehçe Hususiyetleri "mda <<dermeevs leîe "> ve $arkî Bukharadaki bazı uruklar da hayvanlarını ve dermeevîerinı alarak dağlara çıkar.. Özbeklerde artık şeriate ve yahut Avrupa kanununa mukabil olan .ananevi âdetler ve örfî türk kanununun hükmü kalmamıştır. Eti çok yerlerse delkimiz, Cızak tümeninde, Şarkî Bukharada ve Khorezm deltalarında bulunan Özbeklerden başkalarında unutulmuştur. Kadınları da, ekseriya Kent Türklerinin ve -Taciklerin tesiriyle kendi köylerine mensup olmıyanlardan kaçmağa başlamışlardır. Bununla beraber aşiret taksimatı siyasî ■ ve İçtimaî ehemmiyetini hâlâ kaybetmemiştir. Bu cihet bihlassa 'son milli savaş sırasında görülmüş ve R uslar bundan istifade-etmiştir. Özbek ağırbaşlı, ciddî ve samimîdir. Savaşlarda yine eskisi gibi cesur ve .merhametsizdir. Siyaset bulutları, karardığı ve yahut köyün bir tarafında kavga başladığı zaman yerlerinde rahat oturamazlar. Fikrî faaliyetten ziyade ciddî ve ağır vücut idmanlarına ehemmiyet verirler. Özbek ve Kazaklarda «Kök Böri» (yahut «Köpkeri») denilen eski usul askerî sporlara rağbet fevkalâdedir, Özbekler medenî hayata geçtikleri halde bile eski askerlik ruhunu muhafaza etmişlerdir. Türkistanın siyasî hayatında en mühim rolü bunların oynıyacağı şüphesizdir. Eski destanlar,'hele o ölmez «Özbek Köroğ-

-*) Türkün binlerce yıllaıdanberi içerisinde yaşayıp geldiği «ev» e, biz huğun eskiden olduğu gibi sadece «ev», yahut «oba» diyemeyiz. Avrupalİları «yurt» hattâ «yurta» (!) demek gülünçtür, zira «yurt», yahut «yurd» ev değil göçebelerin evlerinin bulunduğu yer, mânzil'dir. Göçebe Türkün «ev» ini «çadır» tesmiye etmek de olmaz, çünkü çadır, «çetir» şeklinde hükümdarların başında i«âk olunduğu gibi, keten ye kumaştan yapılan, daha ziyade yağmur ve güneşten muhafaza eden çadırın ismi olmak üzere en eski eserlerimizde (bk. Mahmud Kaşgarî, I, 340) mevcuttur. Türk «eV» ine «köçer ev», ve «köç- oba» da denir; fakat bu kelimeler bütün göçer evleri (meselâ «küterme», «telegen», «alaçık», «kâbıt», «küymeli araba» v. s. [bk. ***İbn Fadl&n, 119-1SZ]*** adlandırmak için umumi ıstılahlar olarak kullanılabilirler. Türk, «ev» ine «keçe ev», Kazaklarda «kiyizöy» denilse de, Ortatürklerde kullanılan «termeöy», yani «dermeev» daha münasiptir, zira bü evin esas hususiyeti portatif iskeletten ibaret, olmasıdır; o cihetten kendisine sadece «kirege» de denilmiştir (M. Kaşgarî, I, 333, 373). «Dermeev» in örtüsü keçe olduğu,gibi, avcı kabilelerde hayvan derisiyle, hükümdar- Jann ve zenginlerin «orda» larında da ipekle dokunmuş halılar olmuştur. Böyle «dermeev» lerin kirege ve «ok» 1ar. altınla ve .fil.dişleriyle zineUenmiş ve milyonlara mal olan bir mesken ve medeniyet âbidesi olmuştur. Bu,-«çadır» değil ♦ev» dir, yalnız «derme ev» dıı\

IUÜU» bütün müşkülât günlerinde kendilerine refakat eder. Bunların nazarında «Özbek» kelimesi filhakika «kendi kendine hâkim» mânasında anlaşılmıştır. Kendi aralarında halk şairleri, bakşılar toplantılarda «özbekdin basqaga bcklik yaraşmas» şiirlerini söylüyorlar ve yabancı istilâsına karşı düşmanlık ve kin besliyorlar. Köylerine sığman rus düşmanlarını metanetle ' himaye ediyorlar. Türkistanda 1916 d* başlıyan bütün isyanlar bunların hesabına olmuştur. Şarkı Bukharada Konrat, Şehrisebzde Kineges, Semerkandda Nayman, Ferganede Kıpçak uruklarının savaşta kahramanlıklarını biz bizzat görmüşüzdür. «La- kay» ve «Dürmen» urukları cesur, fakat fazla serkeştirler. 1831 de İngiliz seyyahı «Borns» Lakavları cengâverlik ve şakavetle tavsif etmiştir. Kadınları bile, erkekleri evde yokken, sahraya çıkıp kervan basarlarmış. Bu münasebetle İngiliz seyyahı bunlara «Özbek Amazonları» diyor. Hâla da Lakay o Lakaydır. Kazaklarda *höy\^h}t_uruk_*. «OsJ„_ Yurt» ta yaşıyan «Aday» lardır. 1919 da Ural-Rus-Kozak askerleri Bolseviklerden Mangışlağa kaçarken Adaylar «ulca» (^ganimet) ve yağma ananelerine daha ne kadar sadık kaldıklarını göstermişlerdir, özb eki erin etnik teşkilâtı ve İçtimaî hayatı daha öğrenilecek sahadır.

Mâverâünnehri* işgalden önce Özbeklerin dili, Kazak ve Nogay lehçesrjd^TTnrdîrT)zân^ e yazılan coğrafî isimleri (meselâ «Tarîkh-i Abulkhayır Khanî» de görülen şu kelimeler: «Citıser calqm», «Taraqtı», «Qaymdı») tamamen nogayca ve kazakçadır. Fakat Khorezm ve Mâverâünnehre yerleştikten sonra oralarının eski sekenesi olan «Kent Türkleri» yle sıkı karışma neticesinde, yavaş yavaş dil hususunda da onların tesirine düşmüşlerdir. Bununla beraber, yukarı Sır Derya kıyılarına yakın yerlerde, Cızak, Nurata, Şimalî Khorezm, Şarkî Bukharada ve Karşı çölünde yaşıyanları, bugüne kadar eski lehçe hususiyetlerini saklamışlardır. Kelimelerin orta ve sonundaki «gh», «g» sesleri «v» ve «y» ye, «1» ve «n» sesleri de «d» ye, kelime başındaki «y» «c» ye münkalip olmak hususiyetlerini muhafaza etmişlerdir («ötagh», «tagh», «yagh», «kigiz», «tig» kelimeleri yerine «otav» , «tav», «cav»;, «kiyiz» ; «tiy» demek gibi). Bu husus bazı, yerlerde Kent Türklerine ve hattâ bazı Taciklere de tesir etmiştir. Mef’ulü ileyhte «gh» , «g» ve mefîulü fihte «y» , «d» sesleri yerine, eski Şaybak Han ve Ebulgazı Han m eserlerinde tesadüf edildiği gibi, kıpçakça «n» kullanılması bazı yerlerde muhafaza edilmiştir («atasıga» yerine «atasına», «qalasıda» yerine «qalasmda» demek gibi). Son zamaıdarda, bilhassa 1924 yılında Türkistan idari taksimatı uruk gurupları taksimatına göre yapıldığı zaman, Mâverâünnehrin eski medenî Kent Türkleri de «Özbek» adını kabhTittiler^ ve belki bugün bu adı taşımakta fazla taassup gösterenler de bunlardır. Şöyle, ki eğer «Özbek» ismi böyle bir Umumî mâna alırsa

etnografya tetkikatmda Altın Ordadan gelen Şıban özbekleri için «Uruğlı Özbek», Mâverâünnehrin eski medeni Türkleri için de «Kent Ozbeki» demek gibi ıstılahlar kullanmak icap ederdi (bk. Türkiyat Mecmuası, II, 606). Türkistanm medenî Türklerinin eski zamanda kendilerine nispetle aşağı ve barbar saydıkları Özbeklerin adını uruk adı olarak kabul etmelerinin, Türkistanm yeni etnik teşekkülâtmda tesiri olması da mümkündür. Şimdiden şehirli Özbek münevverleri İran tesirindeki eski şehir esatiri yerine, Uruğlı Özbek halk edebiyatını öğrenmeğe başlıyorlar. Bu elbette «Uruğlı Özbek» lehçe hususiyatmm, bir taraftan şehirli «Kent Türk» lehçesine tesirini mucip olacağı gibi, bozkır Özbekinin eski hakikî «Özbek» hususiyatmm yeniden yaşatılmasına da sebep olabilir.

Kent Türkleri

Bizim «Kent Türkü» tesmiye ettiğimiz eski medenî Türkler, Moğol çağında ülkelerini idare eden «Çağatay Han» ve oğullarına nispetle «Çağatay dili» denilen edebî dile yakın bir lehçenin muhtelif şivelerinde konuşurlar. Batı ve Doğu Türkistanm bütün şehir ve kasabalarında, 1 aşkent, P ergane, Kaşgar, Küça, Turfan ve Kulca vilâyetlerinde otururlar.

Kent Türklerinin türkistanm medenî ülkelerine asırlardanberi ya- Aslı ve Menşei va$ ^ava? oeÜp yerleşmekte olan muhtelif uruk mümessillerini muhtevi bulunan bu Türkler, daha milâddan Önceki devirlerde köy ve şehir mânalarını ifade eden «kent» ve «bahq» kelimelerini ve devletin merkezî teşkilâtı, hükümet mânasıyla «erk» kelimesini kullanmış olan «Şu» (eski çin menbalarmca: «Su» yahut «So»), «Saka», «Türk», «Usun» kavimlerinden çıkmışlardır. En eski zamanda «Türk» adını taşıyan «Çu» ve «Işık Göl» Türkleri, «Türk» , «Türgiş» , «Ezgiş» , «Çigil» , «İIaq» , «Barsghan» , «Tün», «Arghu», «Çumuk» (Çümük) gibi kavimler bunların esas unsurudur. Bununla beraber İran destanı efsanevî devirlerin Iran-Türk hududunda Türk önderleri sıfatiyle Karlık «Khallukh)Iardan bahseder, ki Balkh yanında Amu Deryayt geçerken bunların ülkesine geliniyor- muş 24) ve oradan Talaş mıntakasma kadar bunların ülkesi olmuş imiş25). Bununla beraber bu rivayetlerde Semerkandî ve Bukhara yanında Râmitân şehrini bina eden ve çin medeniyetinin hâmili olarak tasvir edilen Afrâsyâbın, oğlu Ercasphn ve maiyyetlerinin mensup ol-

->4) Firdevsî, ed. Mohl, IV, 3 7 8 : y 694: *çh.* £^*3

2u) Yine orada, s. 548:. 3 3 * / , c ^ 3 -

dukları kavim sıfatiyle «Türk» yahut «Türk-Çigil» zikrediliyor 2G), ki bunlardan burada, İrana karşı sefer vaktinde, yüz bin kadar asker çıkarılmış imiş-7). «Karlık» ve «Türk-Çigil» ile «Çin» üç müstakil kavim gibi zikrediliyorlar '25); hikâye her halde «Türk» isminin daha tekmil Türkler e umumî millî isim olmayıp ancak kabile ismi olduğu zamana aittir. Bu destanlarda Bukhara yanındaki Beykend ile Semerkand şehirleri «Keng Diz», yahut «Kumidhân Diz» tesmiye edilmektedirler26 27 28 29 30 31), yani bu şehirler «Keng» yahut «Kumidh» kavminin kaleleri telâkki olunmuşlar demektir. «Keng Diz» in daha birisi Khörezmde de olmuş gibi gösteriliyor. İran destanında Mâverâünnehrin eski Türk sekenesi sıfatiyle zikrolunan bu kavimierden Karlıklar milâdı altıncı asra kadar buralarda hükümet süren Eftalitlerin bir kabilesi sayılmışlardır "°). Bunlar Araplar geldiği sıralarda Tokharistan'da ';1), tekmil Pamir, Vakhan ve Kabil mmtakasında "~) hâkim bulunuyorlardı; Hind usulü cevherli kılıçlara, bu Karlıkların ülkesinden gelmiş olmaları dolayısiyle olacak, Şarkî Avrupada «Kharalug Kılıçları» denilmiştir ""). Karlıkların «Tür- giş Karlığı» denilen kısmı İsfîcâb (Sayram), Taşkent ve Çatkal üzerinden Ferganenin şarkına kadar uzanan dağlık mmtakaları 'H) ve Orta Tiyanşanı ve Cenubî Cungaryayı 32) yaşamıştır. Bunların «Üç Karlık» denilen üç kabilesi de Göktürklerin «Uç Tuglı Türk» denilen üç kabi-

---

2i>) Yine orada, **s. 444:** s. 520: **jA- ;** Ramitan için bk. Narşakhî, ***Tarikh-i Bukhârâ,*** ed. Schefer, s. 6, Barthold, ***Turkestan doıon to the*** Mon- ***<7ol Invasion,*** s. 116.

-7) Firdevsî, ed. Mohl, IV, 30.

-8) Yine orada, s. 570. v.s.

[2u> Bk. Marquart, ***A. Catalogue of the provincial capitals of Eranşahr,*** Roma, 1931, s. 34, 36.]

27 Bk. Zeki Velidî, ***Türk Tarihi'Dersleri,*** İstanbul, 1927, s. 100-101.

3 1) Bk. Tabarî, II, 1206, 1224-25; Bar t hol d, ***Historische Bedeutung der alttürk7 înschriften***, s. 16; yine o, ***Alttiirkische Inschriften und die arabischen Çuellen,*** s. 27.

29 Bk. ibn Havqal, Topkapı nüshası, N. 3346, vr. 118b: *S* *j* ; [Kramers, İbn Havqarin yeni tabında, s. 426 (ihtimal bu müellifin Karlıkları diğer yerlerde diye yazdığına aldanarak) bu ismi okumuştur, ki yanlıştır, bk. ibn Rusta, s. 92: *dr*'.* v^->]

[33) Bk. ***Zeitschrift d. Deutsch. Morgenl. Gesellschaft***, XC, 33-34.]

31 Istakhrı, s. 290 [; Çatkal için İbn Havqal, yeni tabı, s. 509.]

[35) Bk. şimdi Minorsky, ***Hudûd üWÂlem,*** transl. s. 286-297.]

leşi ile beraber Moğolistanda :ui) bulunmuş, sQnra 8 inci asırda oradan? tekrar «Türgiş Karlıkları» yanma dönüp gelmiştir. Karlık kabilesi göçebe dağ aşireti olup ismini de dağlık yerlerde yaşıyan bir kavim sıfa- tiyle almış ise de, bunların ovalarda yaşıyanları medenî hayata' geçmişlerdir. Mâverâünnehirde Islâmlarla ilk temasa gelen ve islâmiyeti ilk. kabul eden Türkler orta Sır Deryada oturan Oğuz ve Karlıklar olmuştur :57). Çigiller'e gelince bunlar filhakika, İran destanında söylendiği gibi, «Türk» (Tu-kiu)ların bir kabilesidirler, çok eski zamanlarda Şaıkî Avrupada ve.Hind hududunda hâkim unsur, olarak yaşamışlardır.3S); Mâverâünnehre Araplar gelmeden bir asır önce (629 da) buralarını33 34 ziyaret eden çin seyyahı Yüan-çang Semerkandde

---

3tt) Ramstedt, *Uigurische Runeninschriften,* 15-16 [şimdi bk. Hüseyin. Namık, *Eski Türk Yazıtları*, I, 166, 182.]

[37> İbn Havqai, yeni tabı, s. 511.J

[:is) Bk. şimdi *İbn Facllans Reisebeıdckt*, s. 215-36, 223.]

:fi') *Hiöuen-Thsang, Memoires sur les countries occidentales*, trad. par* Stanislas Julien, Paris, 1857, p. 18.

•*°) *İqd al-Cumân,* Taşkent, 1927, s. 393-98.

34J) Aristo v, *Zametki oh etniçcsk. sostave tiurksk. plemen narodnostiy,* Petersbürg, 1896,s. 380.

4-) «K'ang» kelimesi Milâddan sonraki zamanlara ait çin kayıtlarında sâdece «derin gözlü, yüksek burunlu, tüccar Sogd'lular» mânasında kullanıldığından (bk. E. Chayanııes, *Documents,* s. 132-147; [Eberhard, *Türkiyat Mecmuası,* VII-VIII, 141, 147: K'ang-çü ve K'ang-kuo]) bazı âlimlerin (W. Sch o 11, *Chinesische Naclırichten über die Kanggar und das Osmanische Reich,* Bierlin, 1844, s. 154; N. Ar İst ov, *Zametki.* s. 292; Shiratori bei Frank e, *Geschichte des Chinesischen .Reich e s,* III. 185). Milâddan önceki ve Hunlar zamanındaki «K'ang» larm türk kabilesi olan «Kanklı» ve «Kenger» lerle bir olacakları hakkmdaki fikirleri, diğer âlimler tarafın-' dan. (bk. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen,* 168, *Wehrot und Arang,* 187-88: «K'ang»miranî «Kanha» dıı* diyerek)' kat'î surette reddedilmiş, diğer bazıları (meselâ Barthold, *Zapiski Vost. Otdelenyaj* XI, 348) tarafından da şüphe ile karşılanmıştır. Buna rağmen «Oangar», «Kenger» (Peçeneklerde), «Qanqlı» (Kırmızlarda «Qandı») ve «Qımqlı» (bk. Mubarekşah Ghurî, s. 47) aşiretleri ve coğrafî isim «Keng-diz» ve «Keng-deh» (bk. Tomaschek, *Soghdiana,* 135-37) ve «Kenger» (orta ve yukarı Sırderyada, bk. Marquart, *Chronologie der alttiirkisch. luschriften,* s. 5, 10) hep ayni «Kank» yahut «Kefik» (Kefıg) kavmine ait olduğu aşikârdır. Zira bir taraftan Çinliler eskiden Türklerden öğrendikleri Batı Türkistan kavim ismi olan «K'ang » («Kank) ı « Sogd » lılara da itlâk ettikleri halde, Sogd'lann kendileri «Kank» yahut «Keng» tesmiye olunduklarına ait hiçbir kayıt yoktur; bilâkis bu isim hep türk kavimlerinin ismi olarak görülmektedir; diğer taraftan Çinin «Wei» sülâlesi tarihinde «K'ang» hükümdarının milâdî S35-439 seneleri arasında Çine elçi

hâkim tabaka sıfa-- tiyle, «Çe-kiye», yani Çigil'lerden bahsetmiştir *°). «Keng» lere gelince, bunlar Karlıklara ve Oğuzlara da akraba bir kavim sıfatiyle «Keng» yahut «Kank» isimleri altında tanıdığımız «Kenger» ve «Kanklı», Kırgızların telâffuzunca «Kandı» [40]) ve «Kank» [41]) kabilelerinin ceddi diye- bildiğimiz kabiledir. Çinliler Sogd'lara (muahharen ancak bunlara) burada, Zerefşart havzasında, yaşamış olan o eski hâkim kavmin ismiyle* «K'ang» tesmiye etmişlerdir [41>]). Kank*lar daha ziyade Peçenek Oğuz* ye Kıpçaklala yakın bir kavim olmuştur. Zaten milâdî birinci asırda ya- şıyan Romalı Plinius bu Kank'larm yaşadıkları yerlerde Kıpçak ve Kanklı'ların bir kolu olan «Kemaklar» (Camacae)dan bahsetmiştir. Araplar Karlık (Khallukh)lara akraba bir kavim sıfatiyle ismini «Ken- cıne» yahut «Khancîne» şeklinde yazdıkları bir kabileyi, Göktürkler- clen önce Mâverâünnehirde hâkim olan Türklerden saymışlardır; bunların bakiyesi olarak kabul edilmek icap eden bir küçük «Kencine» kabilesi de, daha 10 uncu asırda Şarkî Bukharada şimdiki Feyzâbâd

---

gönderdiği ve bu hükümdarın «Tou-kiu Ta - tu Kağan», yani Tukiu'larm kadim cedleri olan Tatu Kağanın neslinden geldiği hakkında sarih bir kayıt vardır, bunu C h a v a n n e s (*Documents*, s. 100), Göktürk- ler ancak 6 ncı asırda zuhur etmişler dâvasiyle boşuna tevil etmiştir.

[4:(]) ««Keng» ve «Kencine» ve Karlıkların karabetini gösteren kayıtlar için bk. Z e k i V e l i d î , *Türk Tarihi Dersleri*, s. 100-106; Babadağmdaki Kencineler için bk. *Hudûd ul-Âlem*, vr. 25a.

[*JI]) Kş. Zerefşan havzasında «Kümiçket», şimdi «Kümüş ata», Yenisey başında «Kümücket» *(Hudûd iil-'Âlem*, metin vı*. 17b), [Şarkî Tiyanşanm ucundaki

<Komul» şehrinin ismi Sogd vesikalarında «Kmıdh» yazılmıştır bk. M i n o r s k y , *H'tdûd ül-'Âlc.m*, terem, s. 275].

Bk. Kafkasyada Heftalitlerden «Kemçik» için bk. M a r q u a r t , Uu- *garisehe Jahrbiic. ter*, IX, 1929, s. 98; Hindistanda «Kumidh» için T o m a s ch e k, *Soghdiana*, S. 139; İranda «Kum» şehrinin esas sekenesini yedi «Kumidhân» köyü teşkil etmiştir, bk. Haşan bn Muhammad Qumî, *Târikh-i Qum*, Tahran tabı, s. 23, 35-40.

[4(;]) Bk. meselâ «Qaraçun» (Bukhara-Nesef arasında, İstakhrî, 337), «Kül Sıgm» (şimdi «Kül Melik» İbn Khurdadbeh, 26), «Barmış» (İbn Havqal, yeni tabı, 495), «Buzmaçim (ibid. 496), «Eski Fagan» ve «Sevniç» (ibid. 502), «Min» (ibid. 506), «Cingaket» ve «Süyük» (yahut «Süydük», ibid. 506), «Sagırç», yani «Sagırçı» (burasının ahalisi Türk olduğu hakkında Faqih Ebu '1-Leyth el-Semerqandî'nin bir kaydı vardır.)

[-»7) Bk. *ibn Fadlân*, s. 209.]

[4S]) Bk. M a r q u a r t , *Ungarische Jahrbücher*, IX, 1929, s. 90. [Yinebenim *Bîrûnî's* Picturc of *the World*, s. 49.]

[40]) Bu köyleri 1921 de bizzat tesbit ettim, Rusların 1:840000 mikyaslı büyük haritalarında d ı bu köyler kayıtlıdır.

ve Babadağı mıntakasında yaşamıştır '1").

Zikri geçen «Kümîdh» yahut «Kümîçî» Türkleri Şarkî Bukharada, Karategin ve Feyzâbâd mıntakasında yaşamıştır; bunlar Sakaların bir kabilesi sıfatiyle burada daha milâddan önceki zamanlara ait kayıtlarda zikrediliyorlar; bunlar da on birinci asra kadar burda «Kencine» lerin kopnşusu olarak yaşamışlardır. Fakat çok eski zamanlarda, her halde Saka'larm hâkimiyeti zamanında, bu Kümiçi'lerin Doğu-ve Batı Tür- kistanın muhtelif yerlerinde yaşadıkları coğrafî isimlerden anlaşılmaktadır. Her iki Tiirkistanda, hattâ daha şimalde, Yenisey nehri başlarında, bu Kümiçi'lerin çok eskiden medenî şehir hayatına geçmiş j^) ve

Türklerin en eski fütuhatlarına iştirak etmiş oldukları Kafkasya, Iran ve Hinci is tanda bıraktıkları izlerinden 4'J). görülmektedir. Arap menba- lar m d a Mâverâünnehrin Sır Derya havzasında, Şaş ve Fergane taraflarında olduğu gibi Zerefşan ve Kaska Derya havzalarında dahi türkçe ■köy ve kanal isimlerine tesadüf olunuyor Hî)- Bunlar arasında «Suvar» yahut «Sabir» Türklerinin isimlerini taşıyanları da vardır ,7), ki bunlar türkçenin «Z» sadası yerine «R» kullanan lehçede konuşmuşlardır. «Semerkand» şehrinin ismi türkçe «Semizkend» diyerek de telâffuz olunduğu kendi menbcflarımızdan başka çin ve arap menbalarmda da görülüyor ve «semir» sözü de «semiz» diye izah edilmektedir *s). Zere f san ve Kaska Derya havzalarındaki eski türkçe coğrafî isimlerin bu eski Karlık, Kank, Kümidh'lerden kalmış olması muhtemeldir. Meselâ Bukhara ve Keş taraflarında Karlıkların pek eskiden yerleşmiş oldukları muhakkaktır. ıBukhara civarında yerleşip, sonra kısmen tacikleşen Karlıklar epey kalabalıktır, bugün burada «Khallukh», yani «KaTİık» ismini taşıyan on bir kadar köy vardır 4Î)). Bundan maada vaktiyle Karlık Türklerinin iskân sahası sayılan Pamir de Şugnan (Şigni). Vakhan ve Khuttal tarafları dahi 1 0* uncu asır arap müellifleri tarafından «Türklerle meskûn ülkeler» ve «Türk bekleri» nin ülkeleri sıfatiyle zikredilirler '°) ; ovalardaki Tacikler yerlerini Türklere terketmek mecburiyetinde kalarak dağlara çekildikleri zamanlarda kamilen tacikleşmiştirler.

İki Türkistanda medenî hayata geçerek yerleşen ve şimdiki Kent Türklerinin teşekkülünde en büyük hisse sahibi olanlar da «Türk» adını kabil e ismi olarak taşıyan «Türk» (çinlilerce: Tu-kiu) ve «Türgis», kısa olarak «Türk-Ttirgiş» 1er olmuştur. İşık Göl mmtakasmdaki «Izık Art"Asgar» (bk. yukarıda s. 6-7)ın asıl vatanları olarak tanıldığmı yukarıda dağlar bahsinde zikrettiğimiz bu «Türk» lerin, ve yine orada ya- şıyan «Usun» larm reisleri «Khakan» ve «Bay» olmuştur 51). Hero- dot'ta ismi «Argım-pay» okunan ve muntazam bir devlet kurmuş oldukları haber verilen bir kavmin bu Orta Tiyanşan «Türk» lerinin cedleri olduğu zarfnolunuyor G-) . Milâddan Önce yedinci asırdaki Saka'larm reisi olan Afrâsyâb (Tuna Alp) da bunların'ilk hükümdarlarından sayılmıştır ;,:l). Termiz Demirkapısmın eski İran ile Türk memleketleri arasında hudut olduğu hakkında kendi zamanında söylenen, Fakat çok eski zamanlara ait rivayeti Hüan-çang, «Tu-kiu», yani Göktürklerin ecdadına nisbet vermiştir "4). Bunların efsanevî cedleri olan on «kam» («qam», yani «şaman») Türkstanın İşık Göl mıntakasmda Çin sanatını yaşatan şahsiyetler sıfatiyle tavsif olunurlar. Bunlardan Barsganlar çinicilik, nakkaşlık, demircilik ve marangozluk gibi sanatları iyi bilmişlerdir; bu husus onların islâmiyetten önceki devirdekl-hayatlarına ait rivayetlerde anlatılmış; el-Bîrunî de Barsganlarda bu sanatların artık sukut etmiş olduğunu on birinci asırda çin taklidi olarak yapılmakta olan kazan ve aynalardan bahsetmiştir r,r>). Araplar geldiği sırada Zerefşan havzasında hâkim ahali sıfatiyle «Türk» ve «Sogd» ile

beraber [35] [36]

[r,°]) Şugnan ve Vakhanlarm Türklüğü için' bk. İbn Khurdadbeh, s. 178; Mas'ûdî, *Tanbîh,* G4; Ya'qûbî, *Buldun,* s. 292 Şugnanlıların reisleri «Khumar Bek? tesmiye edildiğini kaydetmiştir, bk. daha M i n o r s k y , *Hudûd ül-'Âlem,* s. &63-4. Khuttal «bek» lerinin şeceresi için bk. M a r q u a r t, *Eranşahr,* 300-302; KhuttaTda türkçe ve tokharca konuşulduğu hakkında 727 yılında çin kaydı vardır, bk. *Bulletin dc l'Ecole Français de VExtreme Orient,* VIII (1908), p. 511-12, XII (1912), 10.1-102.

[1,1]) M a r q u a r t , *Über das Volkstum der Komanen,* 68-9. p-) Bk.

Z e k i V e l i d î T o g a n , *îbn Fodlan,* 281].

p;î) Ayni eser, mukaddime, s. XXXI ve bizim *Umumî Türk Tarihine. Methal,* s. 13-14].

[36]) *Histoire de la vie de Hiouen-Tsang,* ed. par S t a n . J u l i en, s. 61.

[r,r0 Buna dair çin ve İslâm menbaları kayıtlarının 'muvafakati hakkında bk. *İbn Fodlan,* 312; on «kam» in ve Barsganlılarm sanatkârlıklarına dair Gardîzî, *Mucmal üt-Tavârikh ve'l-Qisas* ve el-Birûnî'nin kayıtları için bk. Z e k i V e 1 i d î T o g a n , *Bîrûnî's Picture of the Worldy* s. 106-107].

«Türgiş» ler de gösteriliyor'37'1). Badghis ve Balkh hükümdarları gibi merkezi Semerkand olan «Sogd Ülkesi» padişahlarının da bu Türgiş'- lerden olduğu tasrih ediliyor r,T). Demek bu şehirde Çigil'ler ile birlikte Türgişler yaşamıştır. Bu Türgişler tarafından Zerefşanın iki kolu arasındaki Mıyankâl'da tesis edilen Aferinkent kasabasından bahsedilirken, bunlar, «medenî Türkler» tesmiye edilmişlerdir i,s).

«Türgiş» ler asıl «Türk» (Tu-kiu)larm bir şubesi, «belki de hakikî Türkün kendisi», «mâmur ülke ve köy sahipleri» olarak tarif edilmişlerdir[19]). Bukharayı ilk defa bina eden kavim sıfatiyle de Evliya Ata (Taraz) tarafından buraya en eski zamanlarda gelmiş olan tüccar «Cümük» (yahut «Çümük» ve «Çumuq») Türklerinden bahsedilir G0). Taraz, Isfîcâb ve Balkh taraflarında kasabalara malik olan G1) bu kavim Araplar geldiğinde Zerefşan havzasında «Küşan» Türkleriyle birlikte türk aristokrasisi sayılmıştır[02]). İlk islâmiyette yeni din kurucusu Mukanna'in vakayiinde (780 yıllarında) Bukhara ve Keş (Yaşılşehir) hududundaki Karlıklar ile beraber Taşkendin şarkında, şimdiki Ahen- [38] [39]

37;4) Keş ye Nesef bekleri için bk. Tabarî II, 1448; III, 79-80; Y a k i n f - B i ç u r i n , *Svedeniya o narodakh* **Sredney** *Aziyi* I, 370; tudhun Aklırid'in hâzineleri için bk. Tabarî, III, 79-80.

50) ibn A'tham el-Kûiî, *Futûh,* arabî aslı, Tapkapı nüshası, N. 2956, cild. 2, vr. 134b:

aıi—il^ jü- yine 148b:

r,T) Sogd hükümdarı Gûrek'in altıncı batındaki bir hafidi ve İslâm tarihlerince de malûm bir şahsiyet olan Merzuban bn. Türkiş Biqî (bk. İstakhrî, 292, 323:) nin nesebi Muhammed bn. Abdülcelıl el-Semerkandî'nin *Mun- takhab uL-Qand fî Târiklı-i Samurqand,* Paris nüshası, arab. 6284, vr. 38b şöyle yazılmıştır: ^ Cr. ^ u5J. »>. î Badghis hükümdarı Nîzek'in Tiirgişlerden olduğu hakkında bk. İbn A'tham, mezkûr cild, 133b, 136b:

39) Ebu İshacı el-Nedîm, *Kitnb iil-Filırist,* s. 18: .

r,!>) Bk. İdıisî, iklim 5. cüz' 10 (Paris nüshası, 2221, vr. 305b): ; İbn ül-Faqih, Meşhed nüshası, vr. 168b: 1

G0) M a r q u a r t , *Er ansa lir,* 308-309, *Wehrot und Arang,* 146, bu Çümük- lere ait rivayeti daha muahhar zamana ait zannetmiş. ^

(;1) Muqaddasî, s. 48, 263, 275: -brb* , Naşiri Khusrev, *Sefer Nâme,* Berlin tabı, 44: ; Hamdallah Qazvînî, *Nuzhat ül-Qulüb,* ed. Le S t r a n g e, 176: ûbi-jî* ; Yaqut, II, 573: o¹/.}: î bugünkü «Çimkent» te aslında «Çemük kent» olacak; Narşakhî, *Târikh-i Bukhârâ,* ed. S c h e f e r , *s, 5* A>r ve yerine iîj*- ve *ZAS'jr.*

G-) Tabarî, ed. De G o e j e, II, 1613. Addinda DCCVIII; [karş. M a ı* q u a r t, *Wehrot und Arang,* s. 146]: ^ l.ı£jl

geran havzasını işgal eden «İlak» ahalisi bu zatın ve «manihai» (mubayyada) lerin müfrit taraftarları sıfatiyle zikredilirler ü;) • Araplar geldiği şıralarda Keş'de «tudhun», «sığın» ve «vek» (= «bek») lâkapları taşıyan beğlerin hâkim bulundukları, bunlardan «Akhrid» ismindeki tudhun'un evinden Araplara emsali görülmemiş nâdir çın mamulatı, vazolar ve kumaşlar geçtiği zikredilir. İlak Türkleri şimdiki Taşkent civarının başlıca Türkleridir, bunlar da Barsgan ve Çigillerle beraber «Türk» (Tu-kiu) grupunun başlıca kabilelerinden sayılmışlardır. Hak ahalisi manihaizma daha 1 1 inci asra kadar sadık kalmışlardır; Karlıklar ile komşu bulunan Vasgird (Feyzâbâd) tarafında bir «İlak» şehri zikrediliyor[40'4]).

Doğu-ve Batı Türkistanda tüık şehir ve köyleri yazın yaylaya çıkmağa müsait yerlerde, yüksek dağların hemen eteklerinde teessüs etmiştir. Doğu Türkistandaki şehirlerden bir çoğunun hangi kabile tarafından tesis edildiğine dair kayıtlar bile mevcuttur. Onuncu asırda Kas- gar «Ordukent» Khakanîlerin merkezi olduğu halde şehir eminleri Karlık yahut Yağma kabilesinden olurdu; demek bu şehirde Khakanîlerle beraber bu iki uruk çokluk idi. Şehrin etrafında bazı köyler Çigillerle meskûndu, keza Kırgızlar da şehre yakındılar. Şimdiki «Artış» m ve ona yakın olan «KhirekÜ» n?.n ahalisi Yağma, Karlık ve Tokuzoğuz karışık idi, Uç (yani Üç Turfan) ahalisi Karlık idi. Şimdiki Maralbaşı yanındaki Barcuk şehrinin ahalisi «Caruk» kabilesine mensuptu. Barçuk, Kaşgar ve Barman (=Aksu) efsanevî Tuna Alp tarafından bina olunmuş sayılırdı. Bütün Doğu Tiyanşan şehirlerinin ahalisi Uygur idi. Küça (yahut Küsen.) şehrinin ahalisi Küsen (yahut Kuşan) kabilesi idi. Doğu Türkistan türk şehirlerinin teşekkülünde en fazla rolü, Karahanî sülâlesinin esas istinatgâhı olan, Yağma kabilesi oynamıştır. Bunların ekseriyeti daha onuncu asırda göçebe idi. Türkte Oğuz, Kıpçak, Karlık ile beraber en ziyade kalabalık olan kabile bu Yağma idi. Hudûd ül-'Âlem bunların bin yedi yüz kadar kabileden ibaret olduğunu, tekmil Tiyanşan (Ugraç Art)m bunlarla meskûn olduğunu, Kaşgar şehri Karlık, Yağma ve Kırgız

---

40 388, 112, 288, III, 272.

•cü) Bu malûmat İbn al-Faqih'in Meşhed nüshasında bulunmaktadır, vr. 170:

sZj gji 3 û'..r-P

l/j ; hikâyenin dönüş yoluna ait olduğu yolun Nuşecân (=Barsghan) Taraz ve Şaş (Taşkent) istikametinde gösterilmesinden anlaşılıyor. [Haberin ait olduğu zaman için bk. M i n ö r s k y , *Hudûd Ül-'Âlem,* s. 481.]

67) Bk. Yâqût, I, 828: (=

«[8]) Bk. Yâqût, Ü^/(= O^-J-.) ve ih-/. maddeleri; «Ezgiş» 1er için bk. Kaşgarî, I, 89 [ve benim *İbn Fadlan* p. 196].

66) Bu.köy Ve kasaba isimleri T'ang sülâlesi tarihinde, Yüan-Çang seyahatnamesinde, İslâm menbalarından Muqaddesî, Gardîzî ve M. Kaşgarî'niri eserlerinde, *Hudûd Ül-'Âlem*'de ve hafriyat esnasında bulunan vesikalarda bulunuyor.

kabilelerin toplandığı yer ise, Cungarj'a cenubunda Beşbalığa tabi Camgar şehri de Karlık, Yağma ve Kimakların toplandığı yer olmuştur. Yalnız bu şehrin yanında Karlıklardan iki yüz ka- 41 *

G3) Abd iil-Qâdir al-Baghdâdî, *El-Farq-u beyn el-Firaq,* Mısır tabı, 1910, s. 243, Mukanna' ve «mubayyada» taraftarları: dtyVi s*jkS*'? r*y.j* .

dar'kabile yaşamıştır[05]). İşte bütün bu kabileler zaman geçtikçe Doğu ve Batı Türkistanmın dağlara yakın mmtakalarında yerleşerek «Kent Türkü» olmuşlardır. Sekizinci asrın ortasında, Tokuzoğuz hanları daha Orkhun sahasında bulunduğu zaman Moğolistana gidip gelen arap elçisi Temim ibn Bahr dönüş yolunu tasvir ederken, Işık Göl kenarındaki. Barsganîarın şehrinden geçtiğini ve bu yolda yirmi gün memleket pos- tasiyle giderken (yani Komul-Turfan-Küça }'Oİunda) hep mâmur köyler üzerinden gidildiğini, bunların ahalisinin «hepsi yahut ekserisi me- cusî yahut manihaist Türkler» olduğunu tasrih eder [G(>]). Batı Türkista- rina gelince, burada, Semerkand tarafında «Türgiş» ve «Çigil» lerden başka bir de «Tukhsi» kabilesi olduğu anlaşılıyor [(“]). Evliya Ata (eski Taraz), Taşkçnt taraflarındaki bazı şehirler «Çigil», ve «Barsgan» adlarını taşımışlar. Taraz tarafındaki Cümük’ler gibi, Işık Göldeki Bars- . ganlar da, hem Taraz yanında ve hem de Bukhara yanında kendi şehirlerine mâlik olmuşlardır. Ferganede OzgencTin ahalisi, keza İle havzasında şimdiki Kulca taraflarının şehirli ahalisi «Ezgış» Türklerinden olmuş[08]), Khorezmde «Kücat», «Cugrak» ve «Kerder» (şimdiki: Kereleri) Türkleri, Yedisuda «Çu» ve «İle» havzalarında «Argu», «Çigil» ve «Tukhsi» kabileleri şehir ve köylerde oturmuşlardır. 14 üncü asra kadar İşık Gölden Taşkent şimalindeki «Sogdak» 1ar şehri Isfîcâb (— S ay ram) a kadar Çu ve Talaş (Taraz) havzası üzerinde uzanan yolda yüzlerce türk köy, kasaba ve şehirleri bulunmuştur, her yeni bulunan vesika buralarda bulunan şehir ve köylerin isimlerini bize haber vermektedir [6Î]) . [42 I,]

[Gr>]) Bunlar için bk. *Hudûd ül-'Âlem,* vr. 17a-18a [ve M i n ö r s k y , 277 v.m.]; Caruk için M. Kaşgarî, I, 318; Barçuk, Kaşgar ve Barman şehirlerinin efsanevî zamanlarda yapılan eski türk şehirleri oldukları hakkında da bk. ayni müellif,

* Türkistanın Kent Türklerinin menşei meselesi hakkında burada, tafsilât Vermek icap etti, çünkü bizim burada bu meseleye ait serdettiği- miz mütalâalar Türkistana ait Avrupada, hattâ bizim kendi edebiyatımızda yerleşmiş olan fikirlere taban tabana zıttır. Türkistamn tarihine ait tetkikatta bulunan âlimlerin ekseriyeti Milâd çağında Hunlar, bilhassa 6 ncı asırdan başlıyan Göktürkler hâkimiyeti zamanından önce Doğu-ve Batı Türkistanmda, umumiyetle Cungaryanm cenubunda kale aıncaka Hiç bir Türk unsuru bulunmadığını İsrarla iddia ederler. İra- niyatçılardan hakikî ilim müntesibi olanları bile «Huıılardan önce Tuna munsabmdan Ortaasyadaki Sogdların ülkesine kadar uzanan bütün sahada yekpare bir İran Saka kavmi hâkim olmuş, ki bunlar şimdiki Kafkasya Oseti.*lerinin dilinde konuşan Skit ve Sarmaklardır» demektedirler[43])- Dcsğu Türkistanmda hafriyatlar neticesinde bulunan eski İran dillerine ait vesikaların hangi kavimlere ait olduğu meselelerini izah eylemek işinde iraniyatçılara hempaye olan muasır çiniyatçılar ise, Sogd- îılarm şarkından şimaligarbî Cinde Ordus sahasına kadar uzanan yerlerde yaşayıp Hunlar tarafından şimdiki Afganistan taraflarına atılan ve «Hindo-Skit» ismiyle tanınan kavimleri (Saka, Yiieçi, Kuşan Eftalit) İran kavimleri saydıkları gibi, bir Türk kavmi sıfatiyle hayatlarını tarihimizde bugüne kadar iyi takip edebildiğimiz «Usun» (Uysun, Uysun) lan bile kat'î olarak bir İran kaVmi telâkki ederler[44]). Hunlardan ve Göktürklerden önce Kırgız Sahrasının ve Cungaryanm cenubunda hiç bir türk unsuru bulunmadığı, buralarının yalnız Hind-Germen, ve İran ka- vimleriyle meskûn olmuş olduğu hakkmdaki kanaat ilmi kamuslar (meselâ Pauly Wıssowa)da ve Doğu Türkistanmda Huten vp Küça taraflarında bulunan eski İran dili yadigârlarına ait tetkikat sâyesinde artık bir mütearife şeklini almıştır. Bugüne kadar bu meselelerle uğraşan zevat Dogu-ve Batı Türkistandaki Ke,nt Türklerini, ancak pek ni^ıahhar zama'nlarda, bilhassa Moğol hâkimiyeti zamanında türkleşmiş olan eski Iranlılar olarak telâkki ederler. Kent Türklerinin türkleşmiş Iranîler olduğu kanaatinde olan birisi «Ortaasyadaki medenî İranîlerin barbar kavimi erle birçok asırlar boyu kahramanca .mücadeleleri» nin safhalarını göstermek maksadiyle Kent Türklerinin uydurma bir tarihini, 350 sahifelik büyük bir eser halinde, Pariste neşretti [45]). Halbuki bütün bu

---

[79 .Bk. Fr. W i İh e m K ö n i g , *Alte Geschichte der Meder und Per&er,* Kannover, 1934. s. 18.)

[71) Bk. meselâ G. Hal o u n , *Zar Üe-tsi-Frage' (Zeitschrift d. Deutsch. Morgenk Ges. KCI),* s.* 246.] .

[45]) P i er re K o u z n i e t s o v , *La Luttf des Civili^ations et des Langes*

dalâlet, Ortaasya dahilinde etnik gruplaşmaların tarihini öğrenmekte medar olabilecek menbalar ve vesikaların lâyikiyle öğrenilmemesin- den ileri gelmektedir. Akhemenid ve Grek-Baktralar istilâsından önce her iki Türkistanda hâkimiyet muhakkak, ki muahhar «Göktürk» -«Tür- gis» lerin ecdadı elinde bulunmuştur T[3]). Grek-Baktraların istilâsı neticesinde bu hâkim unsurun bir kısmının Türkistanın şimaline çekildiğini [74]), yalnız «medenî Türkler» in ecnebi boyunduruğunu kabul ederek yerlerinde kaldıklarını «Altın Dağı» na, yani Altaya çekilip giden Khakanların eski karargâhları olan Çu havzasına tekrar dönüp gelmiş olduklarını anlatan rivayetler vardır, ki tarihe uygundurlar. Eftalit- ler ve Göktürklerin hâkimiyeti devresinde, Türkler bir daha Hind ve Horasan sınırlarına kadar her yerde yerleştiler. Fakat gerek Sasanîler ve gerek Araplar zamanında İran unsuru Mâverâünnehri bir daha doldurdu. Mahmud Kaşgarînin dediği gibi «artık Acem memleketi şeklini alan» Mâverâünnehirde îranlı ahali arasında kalan Türkler tacikleşti; vaktiyle bir Önasya yazısını her halde Batı Fürkistanmda türkçeye ta- dilen tab*'ettirmiş olan «Göktürk» lerin şimalişarka çekilen bu kısmı, Orkhun ve Yenisey havzalarında hâkimiyet sürdükten ve orada âbide- *dans VAsie Centrale.* Paris, 1912; bu eserde bk. ezcümle s. 184-5: Les Sartes sont d es Tadjiks turquisee, et sette supposition paraît confirmee par les caracteres phy- siques et moraux de la race, par rhistoire et par les indications linguistiques. Par leurs traits physiques, les Sartes se rattaehent â la race caucasienne. Câ et quel- ques lâ traits decelent uııe origine mongolique; mais ces exceptions assez rares ne modifient pas l'expression generale: le sang iranie a prevalu si bien, qu'il n'est pas toujours possible de distinguer les Sartes des Tadjiks. 350 sahifelik eserinde müellif bu davayı bütün teferruatiyle isbat ettiği fikrindedir.

[7;;) ***İbn Fadlan***, s. 312-13/J

[74]) M,. Kaşgarî, III, 304-308. «Türk-Türgiş» lerden Yenisey-Altay sahasında âbideler kaldığı gibi, bugün orada yaşıyan «Çulım» ve «Obı» Türklerinin dillerinde dahi eski Türgiş* ve bugünkü Kent Türk lehçesi izi ile müşterek hususiyetler vardır.

[73]) M. Kaşgarî, III, 30G: 22 kabile «Turkman» m İskendere itaat edip kalması; İbn ül-Faqih, s. 299: 24 kabileden ancak «Türkülerin İskender itaatinde kaldığı; Qudame ibn Cafer ise (s. 264) İskenderle ancak bozkırın göçebe Türkleri harbedip, şehir Türklerinin kendisine itaat ettikleri (tfjLü'd/«J» ö

J fcVi o-utd,.) ve bu ^medenî Tür kİ er in ülkesi Sogd yerine bitişik»

olduğu ^ j ^) hakkında

: |ı ■

rivayetler naklederler.

lerini bıraktıktan sonra, 8-9 uncu asırlarda tekrar eski vatanlarına dönüp geldiler, kıyansan Dağları sahaları 10 uncu asırda müthiş bir Türk kalabalığı arzediyordu; önce türk ülkelerine gelip yerleşmiş oİan Sogd (Yedi Suda «Sugdaq»)!ar türkle.ştiler; Türk ve İranın asıl müsademe sahası olan İsfîcâb (şimdiki Sayram)m Sogd'lıları 1 1 inci asırda, M. Kaşgarînin dediği gibi, «iki dilli (dhu •'l-lisâneyn) oldular. Fakat Sogd ve Ferganenin muhtelif yerlerinde Türkler de tacikleştiler. Meselâ yukarıda adı geçen «Aferinkent» kasabasının eski ahalisinin medenî Türk- ler olduğu malûmdur.; halbukTbugün etrafları Türk-Özbek olduğu halde bunlar tacikçe konuşuyorlar. Yine Zerefşan havzasında «Bukhara» ve «Pençkent» civarında «Karlık» (Khallıkh) ve «Türk» adlarını taşıyan ve Türk ananelerini kısmen muhafaza eden Türkierin de anadilleri tacikçedir. Bukhara etrafında bulunduklarından yukarıda da bahsettiğimiz ori bir Karlık köyünün dili bugün tacikçedir. Taşkent şehrinin ve şimdiki Ahengerân havzasından ibaret olan «İlak» vilâyetinin ahalisi evvelce «Türk» idi. Araplar geldiği zamanlarda Taşkent hâkiminin Mâverâünnehir vakıalarında «kendi Türkleriyîe» [7G]) yürüdüğü kaydolunmuştur. Hattâ onbirinci asırda yaşıyan bir âlim «en önce islâmiyeti kabul eden Türkler Taşkentlilerdir» [T7]) diyor. Demek Araplar geldiğinde ve islâmiyetin yayılması zamanında bunlar Türktü. Fakat biraz sonra (onuncu asırda) Horasandaki İran lehçesinden bahseden bir bilgin, Taşkent ahalisinin dilini «Mâverâünnehrin en fasih lehçesi», yani tam mânasıyla Iranda konuşulan farsça saymıştır [46]). Türk «İlaq» aşiretinin ismini taşıyan vilâyet de iranî «Ahengerân» havzasına döndü. Türkl erce Tacikler İslâm medeniyetinin baş mümessili sayıldıkları gibi, medeniyet hususunda da önder sayılmışlar. Mahmud Kaşgarî önce Doğu ve Batı Türkistanında Türkler kendi başlarına yaşadıkları zaman buralarda hiçbir şehir bulunmadığı, şehirlerin, bu ülkeye Önasya fatihleri geldikten sonra bina olunduğuna dair bir türk rivayetini nakletmiştik™)* Zaten İslâm devrinde edebî dil olarak arapça ve farsça kullanıldığı gibi, islâmiyetten önce de sanskrit, tokharça ve sogdça, türkçeye tercihen, kullanılmıştır. Ancak onbirinci asrın başında memleketin ida-

---

•«) Tabarî, III, 712:

") Abd i'ıl-Ghafir ibn il-Huseyn cl-Kaşgarî (B a r t h o l d , *Turkeslan.* I, Petersburg, 1900, s. 130): dı/ı ^ jl .

[7!S]) Muqaddesî, 335: ji«J; Üu müellifte d[15];* «Mâverâünnehir» demektir ve «Hayta! dilleri» diyerek buradaki İran şiveleri lcasdedilerek niimu- neleri de verilmiştir.

[7!)]) *Divân Lügat it-Tiirk,* III. 306.

dalâlet, Ortaasya dahilinde etnik **gruplaşmaların tarihini öğrenmekte** medar olabilecek menbalar ve **vesikaların lâyıkiyle öğrenilmemesin-** den ileri gelmektedir. Akhemenid ve **Grek-Baktralar istilâsından önce** her iki Türkistanda hâkimiyet muhakkak, **ki muahhar «Göktürk»-«Tür-** gis» lerin ecdadı elinde bulunmuştur [7:î]). **Grek-Baktraların istilâsı neti**cesinde bu hâkim unsurun bir kısmının **Türkistanm şimaline çekildi**ğini[74]), yalnız «medenî Türkler» in **ecnebi boyunduruğunu kabuİ ede**rek yerlerinde kaldıklarım *1:')*, «Altın **Dağı» na, yani Altaya çekilip gi**den Khakanlarm eski karargâhları olan **Çu havzasına tekrar dönüp gel**miş olduklarını anlatan rivayetler vardır, **ki tarihe uygundurlar. Eitalit-** ler ve Göktürklerin hâkimiyeti devresinde, **Türkler bir daha H.ind ve** Horasan sınırlarına kadar her yerde **yerleştiler. Fakat gerek Sasanîler** ve gerek Araplar zamanında İran unsuru **Mâverâünnehri bir daha dol**durdu. Mahmud Kaşgarînin dediği gibi **«artık Acem memleketi şeklini** alan» Mâverâünnehirde Iranlı ahali **arasında kalan Türkler tacikleşti;** vaktiyle bir Onasya yazısını her **halde Batı Türkistanmda türkçeye ta-** clilen tab ettirmiş olan «Göktürk» lerin **şimalişarka çekilen bu kısmı,** Orkhun ve Yenisey havzalarında **hâkimiyet sürdükten ve orada âbide-** *dans VAsie Centrule.* Paris. 1312; bu eserde **bk. ezcümle s. 184-5: Les Sartes sont** d es Tadjiks turquisee. et sette supposition **paraît confirmee paı* les caracteres phy-** siques et moraux de la race, par Thistoire **et par les indications linguistiques. Par** Ivuus traits physicjues, les Sartes se rattaehent **â la race caucasienne. Câ et quel-** <jues ki traits decelent uııe origine mongolique; **mais' ces exceptions assez rares** ne modifient pas rcxpression generale: le sang **iranie a prevalu si bien, qıTil n'est** pas toujours possible de distinguer les **Sartes des Tadjiks. 350 sahifelik eserinde** müellif bu davayı bütün teferruatiyle isbat **ettiği fikrindedir.**

[T:;) *İbn Fadlan-,* s. 312-13.]

1 l) M,. Kaşgarî, III, 304-308. «Türk-Türgiş» **lerden Yenisey-Altay sahasında** abideler kaldığı gibi, bugün orada yaşıyan **«Çulım» ve «Obı» Türklerinin diller**inde dahi eski Türgi.ş- ve bugünkü Kent **Türk lehçesi izi ile müşterek hususiyet**ler vardır.

“') âl. Kaşgarî, III, 30G: 22 kabile **«Turkman» ın Iskendere itaat edip kal**ması; İbn ül-Fanili, s. 299: 24 kabileden **ancak «Türkülerin İskender itaatinde kal**dığı; Qudame ibn Caier ise (s. **264) İskenderle ancak bozkırın göçebe Türkleri** harbedip, şehir Türklerinin kendisine itaat **ettikleri (öV ıffjh»OH/Jl** **.JLAJî-IJ**) vc bu Pmcdenî **Türklerin ülkesi Sogd yerine bitişik»** olduğu j *g.j *)* **hakkında** rivayetler naklederler.

lerini bıraktıktan sonra, 8-9 uncu asırlarda tekrar eski vatanlarına dönüp geldiler. Tiyanşan Dağlan sahaları 10 uncu asırda müthiş bir Türk kalabalığı arzediyordu; önce türk ülkelerine gelip yerleşmiş olan Sogd (Yedi Su da «Sugdaq»)!ar türkleştiler; Türk ve İranın asıl müsademe sahası olan İsfîcâb (şimdiki Say ram) m Sogd'lıîarı 1 1 inci asırda, M. Kaşgarînin dediği gibi, «iki dilli (dhu ■'l-lisâneyn) oldular. Fakat Sogd ve Ferganenin muhtelif yerlerinde Türkler de tacikleştiler. Meselâ yukarıda adı geçen «Âferinkent» kasabasının eski ahalisinin medenî Türkler olduğu malûmdur; halbuk'-bugün etrafları Türk-Ozbek olduğu halde bunlar taci'kçe konuşuyorlar. Yine Zerefşan havzasında «Bukhara» ve «Pençkent» civarında «Karlık» (Khallıkh) ve «Türk» adlarını taşıyan ve Türk ananelerini kısmen muhafaza eden Türklerin de anadilleri tacikçedir. Bukhara etrafında bulunduklarından yukarıda da bahsettiğimiz ori bir Karlık köyünün dili bugün tacikçedir. Taşkent şehrinin ve şimdiki Âhengerân havzasından ibaret olan «İlak» vilâyetinin ahalisi evvelce «Türk» idi. Araplar geldiği zamanlarda Taşkent hâkiminin Mâverâünnehir vakıalarında «kendi Türkleriyle» 7G) yürüdüğü kaydolunmuştur. Hattâ onbirinci asırda yaşıyan bir âlim «en önce islâmiyeti kabul eden Türkler Taşkentlilerdir» 7T) diyor. Demek Araplar geldiğinde ve islâmiyetin yayılması zamanında bunlar Türktü. Fakat biraz sonra (onuncu asırda) Horasandaki İran lehçesinden bahseden bir bilgin, Taşkent ahalisinin dilini «Mâverâünnehrin en fasih lehçesi», yani tam mânasıyla Iranda konuşulan farşça saymıştır 78). Türk «Ilaq>> aşiretinin ismini taşıyan vilâyet de İram «Âhengerân» havzasına döndü. Türklerce Tacikler İslâm medeniyetinin baş mümessili sayıldıkları gibi, medeniyet hususunda da önder sayılmışlar. Mahmud Kaşgarî önce Doğu ve Batı Türkistanında Türkler kendi başlarına yaşadıkları zaman buralarda hiçbir şehir bulunmadığı, şehirlerin, bu ülkeye Önasya fatihleri geldikten sonra bina olunduğuna dair bir türk rivayetini nakletmiş- tir™). Zaten İslâm devrinde edebî dil olarak arapça ve farsça kullanıldığı gibi, islâmiyetten önce de sanskrit, tokharça ve sogdça, türkçeye tercihen, kullanılmıştır. Ancak onbirinci asrın başında memleketin ida- [47] [48]

---

*'9 Tabarî, III, 712: d .

") Abd iiI-Ghafir ibn il-Huseyıı cl-Kaşgarî (B a r t h o l d , *Turkestan*, I, Petersburg, 1900, s. 130): efl-b ^*"^1 -ihA Jj* o' .

[48]) Muqaddesî, 335: jUJ; bu müellifte «Mâverâünnehir» demektir ve c.Havtal dilleri» diyerek buradaki İran şiveleri kasdedilerek nümu- ııcleri de verilmiştir.

7:>) *Divân Luc/at it-Türk*, III, 306.

resi Karakhanîlere, sonra Moğollara geçtikten sonradır, ki Türkler Mâverâünnehirde muntazaman tacikleşmek belâsından kurtulabildiler. Mo- ğollar zamanında bu mesele en cezri tedbirlerle halledildi. Tacik ahali zorla yahut vakayiin şevkiyle kısmen cenuba, Kabil, Gazne ve bilhassa müstakil müslüman Hind hükümdarları tarafından idare olunan Sind taraflarına, kısmen de Uzakdoğuya, Şimalî Çine atıldı. Şimalî Türkis- tanda ve Tiyanşan Dağları sahasında yaşıyan kalabalık Türk kütlelerinin mer* alan şarktan gelen yeni fatih kavimîere lâzım olduğundan, daha, Karakhıtaylar zamanında bu fatih kavimlerin eline geçmeğe başlamıştır Moğollar ise bütün Orta Tiyanşan' sahalarında önce Yağma, Karlık, Çigil» Argu, Türkmen ve Khalaçlara ait yaylaları şarktan getirdikleri . kabilelere verdiler, ve ötekilerini Mâverâünnehir ve Kaşgair taraflarına ittiler. Bu hâdisenin cereyanını tarihlerden takip edebiliyoruz. Mâverâünnehir Çağatay Ulusunun ordusunu teşkil eden J3arlas, Doglat, Cala- yır, Arlat ve Kavçm aşiretleri idaresine verilmişti; ülke yalnız bunlarıp değil Ögeday ve Coçı Oğullarının; da yağma sahası oldu. Çingizin taksimatına göre dört ulusun üçüncüsü olan Ögeday Ulusu gittiliçe cenuba kaydı, Talaş ve Taşkent tarafları onların eline geçti, Çağataylılar ile aralarında bu vilâyetler yüzünden savaşlar oldu. Nihayet 1268 de Se- merkand şimalinde Katvanda bir içtima, 1269 ilkbaharında Taraz-_ Kencek'de Coçi ulularının da iştirakiyle bir Kurultay olup, önce Çağatay Oğullarına ait olan Orta Tiyanşan sahası ve Mâverâünnehrin üçte biri Ögeday Oğullarına, bunun cenubu Çağatay Oğullarına olmak, yaylaları dağlarda, kışlaları ovalarda bulundurmak kararı verildi, ögeday Oğulları (Kaydu ve biraderleri) İle ve Çu nehirleri ve Işık Göl aralarındaki dağları, bu iki nehir ve Talaş havzasını kışla, Çağatay Oğulları (Barak ve biraderleri) da Çaganyan (Hisar) dağlarını yayla, Keş ve Nesef bozkırlarını kışla edindiler. İşte bu muazzam hâdise, yani ulusların yerlerini değiştirmesi, Al tay ve Cungaryada oturan ögeday Ulusu kabilelerini, yüzbinlerle ve belki de milyonlarca ahalinin Orta Tiyanşana, Çağatay Ulusu kabilelerinin de Şarkî Bukhara, Hisar taraflarına taşınması neticesinde, Moğollardan önce Tiyanşan sahalarını, işgal edip oturan eski sekene ovalara inerek «Kent Türkü» oldular. Bu muazzam «Elbir x sıvışması» bütün acılıklariyle Temür^ zamanına kadar devam etti[49]).

---

[49]) Katvan içtima'ı için bk. V a s s a f , Bombay tabı, s. 68-69; Talaş küruk- tavl îcin de R e ş i d e d d i n xt a r i h i, Topkapı nüshası, N. 1518, v. 243b-244b; Çu vfe Talaş havzasındaki Argu ülkesi Türklerinin Kaşgar tarafına hicreti C e m â l Q â r ş î'de, burada artık tahliye edilmiş olan, gayrimeskun şehirlerin manzarası

Ülkeyi böyle cezri tedbirlerle kendi eline alan Türk ve Moğol unsurları Mâverâünnehirden ayrılmıyan Tacikleri türkleştirmek gibi meselelerle kat iyen alâkadar olmamışlardır. Tacik unsuru tamamiyle Türk- ler tarafından işgal edilen sahalarda tek tük köylerde yaşayıp kalmışlarsa, kendi dil ve milliyetlerini zamanımıza kadar muhafaza etmişlerdir (meselâ Taşkendin şark ve şimalişarkmda Âhengerân ve Piskem havzalarındaki, Kızıl Kuma bitişijk Nuratanm . şimalindeki ve Ferganenin halis Türk mıntakalarında dağıVıık yaşıyan tacik köyleri gibi). Mâveıâ- ünnehir tekrar Türk ülkesi olduktan sonra da burada yaşayıp kalan Iranîler yalnız kendi dillerini muhafaza etmiş değiller, çokluk olarak yaşadıkları yerlerde Türkleri tacikleştirmek işinde bile devam ettiler. (Meselâ Bukhara şehrinde Özbeklerden «Mangıt» ve «Kineges», Kho- cend'de «Yüz» aşiretlerine mensup zümreler, Baysunda Çağataylar ancak son asırlarda tacikleşmişlerdir; Semerkand ve Oratepe'de de vaziyet böyledir). Ahalisinin ekseriyeti Türk olan Taşkent, Khokand, Karşı (Nesef), Keş, Gızak, Margilan gibi şehirlerin Tacik unsuru ise tamamen türkleşti. Bu karışmanın izi şehir ahalisinin farsçasmda olduğu gibi türk- çesinde de görülür. Tacik ahalinin tesiri sâyesinde eski Kent Türklerinin zirarat ve şehir hayatında, daha M. Kaşgarî zamanında kullanılan türkçe ıstılahlar bırakılarak, yerine farsçaları yerleşmiştir. Dilin yapısında da telâffuz âhengini bozmak; meFulü bih, mefulü ileyh, mefulü fih ve izafe eklerini birbiriyle karıştırmak, yine o Tacikle karışmanın tesiridir.. Kent Türklerinde bu nevi karışık unsur bilhassa Cenubî Türkistan ve Fergane şehirlerinde mevcuttur; maamafih bunlar arasında türkleştikleri halde İran âdât ve karakterini muhafaza eden sâbık Ta- cikler bu nevi şehirlerin Türk ekseriyeti içinde farkedilmektedir. Daha I 6 ncı asır başında Babur tarafından bir «şart» yani acem şehri olarak tesmiye edilen Margilan şehrinde, Calayır gibi Türk mahalleleri ile yan- yana Tacikten turkleşmiş olan unsurun yaşadığı mahalleler arasındaki âdât farkını bizzat müşahede etmişimdir. Taciklerle karışmak ancak ^ şehirlerde olmuştur; köylerde ise «Kent Türkü» her yerde saf kalmıştır; halbuki Kent Türkünün kahir ekseriyeti köylerde yaşamaktadır.

hakkında 1330 hududunda oradan geçen bir tüccarın ifadeleri 'de İ b n F a d l ' A l l a h a l - U m a rî'nin eserinde nakledilmiştir; 1275-1282 arasında tamamen tahrip edilen Bukharada ve civarında tacik ahalinin katliâmları, Semerkand ve diğer şehirlerde bu gibi hâdiseler, buranın Iranlı ahalisinin dağılmasını, yerlerine Türk ve Moğol kabilelerinin gelip yerleşmesini intaç etmiştir. Bütün bunlara ait tafsilât *sMoğollar Devrinde Türkistan»* unvaniyle Çağatay ulusu, Temür ve oğulları tarihine tahsis edilen; ve daha tabedilmiyen eserimde toplanmıştır.

Biz burada Kent Türklerinin ecdadı sıfatıyla Milâddan Önceki za- inanlardan başlıyarak her iki Türkistanm ova ve dağ mıntakalarmda yaşadıkları tarihçe tesbit edilebilen eski Türk kabilelerini saydık. Eski Kang ve Saka ları bir tarafa bırakırsak yine oğuzca olmıyan Orta Tiyan- şan Türk şivelerini kendi

ismiyle «çigilce» diye tesmiye ettirebilecek derecede kalabalık ve kudretli olduklarını M. Kaşgarîden öğrendiğimiz «Çigiîler», şimalde Cuırgaryadan, cenupta Kaşgar Dağlarına kadar bütün sahayı işgal eden bin yedi yüz kabileden mürekkep Büyük «Yağma», Cungaryadan Kabile kadar bütün 1 eriri Dağı-Pamirin üstlerini ve garbi yamaçlarını işgal eden ve yüzlerce kabileden ibaret «Karlık» lar. tekmil Yedi Su yu işgal eden «Türk-Türgiş», Tukhsi ve Argu'lar; işte iki 1 ürkistanm «Kent Türkü» bunlar demektir. Bütün bu kadar kavim ve kabileler, kabile isimlerini unutarak oturak oldular, ve asırlar içinde tedricen teressüp ederek «Kent Türkü» oldular. Batı Türkistandan hicretler vâki oldu3'sa, onu ancak Oğuz ve Peçenekler, kısmen Kanglı - Kıpca^iar yaptı, Kent Türkünü teşkil eden kabilelerden hiçbirisi toplu bir halde ülke haricine çıkmadı, hicret etmedi. Kent Türklerinin menşei mesele;: niçbir mugalâtaya mahal bırakmıyacak derecede vazıhtır, yalnız mevcut menbaları hüsnüniyetle ve dikkatle Öğrenmek ister.

Kent Türkünün en yeni bir tabakası, bilhassa Özbekler zamanında hükümet merkezi olan şehirlerin, Balkh, Semerkand ve Taşkendin etrafında toplanmış ve yerleşmiş olan Özbek ve Kazak kabilelerinin karışık parçalarıdır. Bunların bugün Taşkent civarında yaşıyanları gibi, Balkh şehri civarında oturanları dahi, daha î 7 nci asırda «Qurama» tesmiye edilmişlerdir SI), ki muhtelif parçalardan mürekkep demektir. Bugün Taşkent civarındaki Kurama'nın bazıları kendilerini Kent Türkünden ziyade Kazaklardan, yahut Özbeklerden addeder. Fakat onlar artık ne Kazak ve ne de Özbektirîer, ekseriyetleri hangi kabileden olduklarının farkında olmıyan Kent Türkü olmuşlardır.

Kent Türklerinin Dili Teşekkülü, Ahlâk ve Âdetleri

mevzuumuz olan Batı Türkistanm Kent - m.ıı »»i• • > Türkleri dili onücüncü asra kadar eski «Khakanî» Kavını ~ < - §ll>> (Kutadgu. Bılık m ve Mahmud Kaşgarının dili) olmuşsa da, Moğollar çağında gelen 1 ürk ve Moğol unsurlarının da bu dile mühim tesiri olmuştur. Moğol istilâsı başlarında Taşkent ve Evliya-Ata taraflarında ('Aybet ül-Haqâyiq) ve daha Temürün gençliği zamanında Isık-Köl civarında yazılan tûrkçe yazılar («Cıvka» acili yerde bulunan Süryanî hıristiyan mezar taşı) bildiğimiz «Çigil tüıkçesi» lehçesinde, yani eski «Türk» (Kent Türk) edebî şivesinde yazılmış ise de, Temürün çocukları zamanında bu gibi eski eserlerin dili «Kaşgarî til»; sayılmıştır s-). Yani Moğol çağında «Kent Türk» dili okadaı açık inkılâba maruz kalmıştır. Medeni Türkler onbeşinci ve onaltıncı asırlardan başlayıp Özbeklerle ve Kazak- K ir g iz 1ar lak a r ı ş mak mecburiyetinde kalmışlardm Ve bugün asrî millî— medem~karakTerTer münasebetiyle bıı proses eskisine nispetle daha kuvvetle devam etmektedir. Şimdiki «Kent Türk»

SJ) Bk. Mir Muhammed Münşi Bukharj, *Ubeydullah Nâme,* Kabil Şehir Kütüphanesi nüshası üzerinden tarafımdan yapılan türkçe tercümesi, vr. 43b.

lehçesinde bütün bu gibi değişikliklerin, tesirlerin ve inkılâpların izleri pek açık olarak yaşıyor. Khorezm türkçesinde oğuzcanm tesiri, daha 12 nci asırda Mah- mud Zemakhşerî'nin eserlerinde bile pek açık olarak görülmüştür; sonra bu tesir Horasanda Türkler zamanında bir daha arttı. Zerefşan havzasında ve Şarkî Bukharada bugün Özbekçe tesiri galiptir. Kent Türklerinin Ferganenin dağ Kırgızlarma ve yahut çöl Özbek ve Kıpçakları- ıa bitişik yerlerdeki kasabalarında Kıpçak ve Kırgız lehçelerinin büyük tesiri, evvelce Oğuzlarla meskûn olan «Kızıl Ku'm» sahralarına bitişik kasabalarının lehçesinde C>ğuz tesiri görülüyor (meselâ Zâmin yanındaki «Cam» kasabasında «kelmer», «kitmer» gibi şekillere tesadüf ediliyor). Çimkent tümeninde «Mankent» köyü lehçesinde ve eski Otrar sekenesini muhtevi bulunan «Kara-Bulak» kasabalarının geçen 1927 julında tetkik olunan lehçesinde, yine eskiden Sır Derya havzasında oturmuş olan Oğuzların tesirleri görülmüştür («boldı» yerine «oldı», «yoqnın» yerine «yoğun» gibi). Eski «Yese» (Türkistan), «Karıı aq», «Savran», «ikan», «Met» ve «Cağa» kasaba ve köyleri bu Türklerin en eski mümessilleridir. Onlarda da oğuz ve argu lehçeleri tesiri vardır. Bu kasabalardan Yese, ikan ve Sağnak şehirleri vaktiyle Islâm Alemine büyük biglinler ve şeyhler yetiştirmiştir. Bununla beraber Ferga- nenin bilhassa doğusundaki Türkler ve Taşkentliler, eski «Türk» ve «Türgiş» lehçelerinin Kaşgarlılarla müşterek olan esas hususiyetlerini (meselâ kelimelerin orta ve sonlarındaki «gh» ve «g» harflerfni, ki diğer lehçelerde uzun seslilere rnünkalip olmuştur) muhafaza edebilmişlerdir. Diğer bütün tiirk şivelerine şuhudî sigasındaki «ik», «ıq» eki yerine, Taşkent şivesi Orkhun âbidelerindeki «miz», «mız» şeklini muhafaza etmiştir («bardıq», «keldik» yerine «bardımız», «keldimiz» demek gibi). Halbuki bu şehrin dili Özbek, kazak lehçelerinin tesirine şiddetle maruz kalmakta olan bir lehçedir. [50]

---

[50]-) Bk. «*Hibet ül-Haqcıyiq*», N e c i b Â s i m neşri, s. 93 de Arslan Khoca Tarkhan'm sözleri.

Kent Türkleri, incelemelere göre, antropoloji bakımından da muhtelif Türklerin halitasıdır. Eski Usun* Göktürk, Türgiş ve Ezgişler öteki Türklerden farklı olarak Aryanîlere yakın bir tipti: Elmacık kemikleri çıkık, gözler dar, burun basık idiyse de sarışın idiler. Sakal da bazan boldu. Bundan bazı muasır tetkikçi ve seyyahlar (meselâ G r u m G r j i m a y 1 o) bu Türklerin menselerine dair spekülâsyonlar yapıyorlar. Kent Türklerinin bazi kısımlarında Aryanîlere yakın bir tip dikkati çeker. Bu, İranlıİarla karışmadan ileri gelebileceği gibi, Göktürk Tür- gişlerden kalma irsî hususiyet olarak-da izah edilebilir. Kent Türklerinin en güzeli Taşkent Tûrkleridir. Bunlar umumiyetle Türk tipinin güzelidir. Pek eskiden medenî olan «Kent Türkü» uruk, oymak hayatını tamamen unutmuştur. 13-16 ncı asırda bile bunlar «Almalıgî», «Otrar- lık», «Kaşgarlık», «Yenğdig», «Taşkentlig» diye şehirlere göre tesmiye edilmişlerdir. Yakın asırlarda tunlarla karışıp «kentleşen» Özbek ve Kazaklar da uruklarının adlarını unutmuşlardır ve yahut unutuyorlar. Uruk adları ancak şehir ve kasabalardaki mahalle ve sokak adlarında görülebilir. Meselâ Taşkent şehrinin mahalle ve sokak isimlerinde en eski türk isimlerinden «Türk» (Üç yerde), «Kengirâk», «Çaqar» (üç yerde), «Yabgu» («Yavve», iki yerde), «Yabgulıg» (Yapuğlıg» iki yerde), «Kencek» (iki yerde), «Qanglı» (bir yerde) «Tarkhan» (dört yerde), Moğoldan sonraki isimler de' «Qıyat» (dört yerde), ■ ,x<Moğul» ve «Muğal» (iki yerde), «Çağatay» (yedi yerde), «Quşçı» (bir yerde) adlarına tesadüf ediliyor. Bukhara, Karşı, Semerkand, Mar- gilân gibi şehirlerde de pek çok uruk adları vardır. Umumiyetle medenî Türklerde, AzerbaycanlIlar, Bulgar-Kazanlılar, hattâ Osmanlılarda olduğu gibi, Türkistan medenî Türkleri de ken öderine şehir ve vilayet adından başka umumî bir etnik isim kullanmamışlar; İslâm çağında «Türk» kelimesi ekseriya gayrimüslim Türkiere itlâk edildiğinden, Mâ- verâünnehir'medenî Tfürİçleri de kendiletini «Türkten başka rüidet» saymışlar ve .«Müslüman» *diye ad almışU rdır. Zaten yukarıda getirdiğimiz malûmattan da görüldüğü üzere, bu Türkler türk kavimlerinden yalnız birine mensup sayılamaz. Bunların arasında bütün Türkler Vardır. Milletin bütün urukları, diğer milletlerin merkezlerinde, payitahtlarında olduğu gibi karışmıştır. Netekim Batı Türklerinin payıtâhtıo lan Istanbulda da böyle olmuştur. Kent Türklerinin içinde en eski Türk ye Türgiş, Çigil, Karlık ve Yağma unsurlarının galip olduğuna biz bugün yalnız tarihî incelemelerle az çok tâyin edebdiyoruz. Buna göre «Kent Türkleri» kendilerine «Türk» adını, pek hakb olarak, uruk -adı olarak da kullanabilirlerdi. Nasıl ki Semerkand ve Fergane vilâyetlerinde böy- leleri vardır. Her ne ise, bunlar «Türk» adını kendilerine mal edine-

ımemişler, ona daha şümullü bir ıstılah nazariyle bakarak şimdilik bırakıvermişler dir. '

Doğu Türkistanda Taciklerie Çinlilere ve bazan Uygurlara; Kırım, Azerbaycan ve Türkmenistanda medenî Türkiere ve Farslara «Tat», denildiği gibi, Batı Türkistanın göçebe kavimleri olan Kazak, Kırgız ve Özbekler de, Batı-ve Doğu Türkistanın Kent Türklerine «Şart» demişlerdir. Moğollar çağında umuraen Müslümanlara ve bilhassa İran- lılara «Tacik» denilmiştir. Bununla beraber Türklerle karışan ve türkçe bilen Iranlılara ve yahut farsça konuşan, Taciklerie düşüp kalkan ve Iran medeniyeti tesirinde bulunan Türkiere «Şart» demişlerdir. Babur .Mirzanın eserinde Tacik, Şart, Türk ayrı ayrı kullanılmıştır. Çingiz Han, Yedisu şimalinde «Kayalık» ta (şimdiki «Kapal» yanında) oturan Karlık hükümdarlarına da «Şart» demiştir. Nevayı,, eserlerinde farş diline «Şart tili» diyor. İranlılaşan Selçük sultanlarını da «Şart padişahları» tesmiye ediyor. Ruslar Astarkharida meşgul olan türk tüccarlarına da ıgaliba «Mangıt-Nogay» lan takliden «Şart» (yasaşniy şart) tesmiye et- .mişlerdir. Özbek ve Kazaklar ise, bu kelimeyi ancak Mâverâünnehrin medenî müslüman türk ahalisine itlâk etmişlerdir. «Şart» kelimesi aslında türkçe (Radloff un' fikrince sanskritçe) olup «tacir» mânasmda- dır. Bu mâna da Kaşgarlı Mahmudda ve Uygur yazılarında kullanılmıştır, ilk önce bilhassa hind tacirlerine ve sonra İranlılara itlâk olunduğu zannolunuyor. Türkistanın aşiret usulünü muhafaza etmeleriyfe pek mağrur olan göçebe Türklerinin umumiyetle medenî Türkleri «Şart» diye adlandr^ıaları, medenî ahalinin hepsini göçebelere karşı bir inildet saymak ve 'onlara pek aşağı gözle .bakmaktan ileri gelmiştir. Hattâ bazkn yerli Yahudilere de «Şart» demişlerdir. Umumen Kazaklarda «kent» kelimesi bile göçebe olmıyan yabancı mânâsında kullanılıyor. Göçebeler nazarında ticaretle meşgul olmak en alçakça iş sayıldığın- dan, «şart» kelimesi, aynı zamanda tahkir edici bir kelime sayılmıştır. ‘fterÇİ Fergane ve Taşkent taraflarındaki Kent Türkleri «şart» keiimesi- 'iıi 18-19 uncu asırlarda yaj?i Khokand hanları zamanında kendileri için ■bir kavim adi olarak kabul etmişler ve ozaman yazılan tarihlerde «sar- J®.?* tâbiri Tacik, Kırgız ve özb eki erin yan ıb aşın d a yaşıyan bir türk kavmini belirtmek için hiçbir mahzursuz kullanılmıştır [51]). Bunun gibi Xhokand hanlarının Beklerbegi ve bek’leri de meselâ Taşkent vilâyeti Türklerine hitaben yazdıkları emir ve fermanlarım «Sartiye ve Qaza- qıve iarga malûm bolsun» diye başlıyorlardı [54]). Fakat rus devrinde:, «şart» adı bilhassa istihkarla kullanıldığından. Kent Türk münevverleri zaten etnografı bir mâna

[51]) Bk. meselâ Molla Niyaz Muhammed Khoqandî, *Târîkh-i Şahruklıî,* Kazan, 1885, s. 74: «özbekiye, tacik ve sartiye», s. 136, 251: «sartiye, qıpçaqiye ve sabiye?, s. 146*. «türk, tacik, qıpçaq ve şart», s. 279: «ilatiye-i özbe- Iciye,. sartiye ve taçikiye».

ifade etmiyen «şart» adını kabulden istinkaf[1]
ediyorlar.

Avrupa medeniyeti tesiriyle milliyet ve kavmiyet duyguları uyandığında, Ortaasya Türkîerince bütün Türkistan uruklarının bir millet teşkil ettiği daha anîaşılmayıp, her uruğun bir millet sanılması dolayısıyla Kent Türkleri de böyle bir «uruk-millet» adına ihtiyaç duymuşlardır. «Kent Türkü», «Türkistan Türkü» gibi bir isim uydurulmamış,. «Türk» adı da, umumî bir isim olduğundan, uruk mefhumunu ifade etmemiş ve onu millî isim olarak kullanmağa Ruslar ve bilhassa Bolse- /j ^ vıkler müsaa~de etmemişlerdir. Nihayet 1924 yılında Özbeklerin ve şe- jj j hirli Türklerin hepsini birden içine alan umumî bir ad olarak «Özbek»- \ | j adı kullanılmağa başlanmıştır. Bu ise «Kıpçak» ve «Türk-Türgiş» un— j surlarına mensup iki büyük gurupu birleştirmekle iki gurupun lehçesini de birleştirmeğe sebep olabilecek bir ismi ihtiyar etmek olması bakımından ehemmiyeti haiz ise de, Kent Türkünün doğudaki yarısını teşkil eden Tarançı ve Kaşgar Türklerinin «Özbek» adını kabul edecekleri şüphelidir. Onlar arasında (Barthold'un da kaydettiği gibi yanlış olarak) «Uygur» adını kullanmak istiyenler vardır. Kent Türkleri bir taraftan Tarançı ve Kaşgarlılarla, diğer taraftan da Kırgız ve Kazaklarla bir millet olduklarını hissedince, tekrar «Türk» yahut «Türkistan Türkü» adı ortaya çıkacaktır. Bu itibarla «Özbek» adı, Türkistanm, millî Türk birliğini idrâk edip «Türk» adına geçmesi yolunda ancak bir merhale teşkil edecektir.

Türk millî ve harsı birliği muvacehesinde Kazan Türklerinin Başkurt ve Nogaylarla birleşerek ayrı bir «Türk-Tatar» milleti teşkil ey-
jemek tecrübeleri gibi Mâverâünnehir Kent Türklerinin Özbekleri ve __________
hattâ Tacikleri kendilerine ilhak ederek ve Kent Türk dili esas olmak, üzere ayrı bir «Özbek» milleti '"yaratmak temayülleri de, yabancı boyunduruğu altında yüz gösteren boş hayalden ibaret olup kalır; Garbî Türkistanm Kent Türkünün «Özbek», Şarkî Türkistanm Kent Türkünü Uygur, yahut Tarançı diyerek birini digerinHenş ayırmak ancak bu ül- .. kelerin biri rus diğeri cin idaresinde kalacaklarına inanmak neticesinde kabul edilebilirdi. Türkîstanda «Türk» yahut «Orta Türk» medenî

's ') Bk. O s t r o u m o v *Şartı,* Taşkent, 1896, s. 6..

ve harsı birliği vücuda gelecekse, «Kazak-Kırgızlar» ile «Uruğlı Özbek» lerin eski müşterek ananeler esasında birleşmemeleri, ve bunların bir taraftan Kent Türklerini, diğer taraftan da Başkurtları ve Kazan Türklerini' kendi camialarına alabilmeleri esasında husule,gelebilir; yoksa Ortatürkler bir çok ufak kabilelere inkısam eder gider. Kazan Türkleri hiç de «Tatar» olmadığı gibi Taşkentliler de «Özbek» değildir. Bunların biri «Kazan Türkü», diğeri «Taşkent Tükü» dür. Aşiret hayatını unutarak şehirli olan her Türkün kavmî adı sâdece «Türk» tür. Her bir mıntaka Türkünün mutlaka bir kabile adına mâlik olması icap ettiği lıakkındaki kanaat rus idaresi devrinde husule gelmiştir. «Göçebe Türk- ler» e karşı «medenî Türkler» i ifade etmek için bir ad lâzım gelse o °a <<^-en^: Türkü» gibi bir isim olur. Her halde bugüne kadar «Şart» diye adlandırılan Türklerin kavmî adı sâdece «Türk» olacaktır. «Kent t ürkleri» nin doğu yarısı demek olan Doğu Türkistan Türkleri, Kaş- «Türkî» tâbiri halk dilinde olduğu gibi, muasır seyyahların (A u r e l S t e i n e, S v e n H e d i n T r i n k l e r ve s?.irenin) eserlerinde de kullanılmaktadır. Bu ad Batı Türkistan Türkleri için de mak-HTTâadediİmelidir. Ahlâk itibariyle «Kent Türkleri» ile Kırım, Kazan ve Azerbaycanm şehir Türkleri birbirine pek benziyorlar. Ziraat ve ticaretle fazla meşgul olduklarından savaşçılıkla fazla temayüz etmezler. Rus istilasından evvel de Çağatay, Özbek, Kırgız ve Kazak gibi göçebe ve yarı göçebelere istinat eden sülâlelere tâbi olmuşlardır. Karakhanlı- ların inkırazından sonra, (Kaşgarın «Khocalar» sülâlesi -—ki bunlar kendilerini «Seyid Kılıç Burhanettin» vasıtasıyla Karakhanlılara çıkarmaktadırlar— müstesna olmak üzere), kendilerinden bir sülâle ve hâkim unsur çıkarmamışlardır. Kent Türklerinin aile hayatları, eskiden kabul ettikleri iran-islâm medeniyeti tesirindedir. Son yıllara kadar kadınlar kapalı içli. Muaşerette de bunun tesiri açıktı. Bununla beraber kendilerini Taciklerden pek açıkça ayıran esk: medenî Türk an'anatı da yaşamıştır, ki intihaplarda ve mahkemelerde vâzıh olarak görülür; siyasî ve İçtimaî hayata alâkadarlık Kent Türklerinde Taciklerîe kıyas kabul etmez derecede büyüktür. Kent Türkü, Tacikîerin pek sevdiği ziraatten ve yeraltı maden işçiliği gibi ağır işlerden ziyade, ticaret ve sanatkârlığı sever. İçlerinden iyi mimarlar, taşçı ve oyfnacılar yetişir. Diğer Türkler kadar değilse bile, yine Taciklere nispeten, tenbel ve kaygısız görünmelerine rağmen, çok çalışkan bir kavimdir.

Kent Türklerinin şehir musikisi kılâsik musiki ve şarkıları da kitap (Dîvan edebiyatı) tesirindedir. Destanları Ebu Müslim Horasanî, Ham- za, Çihar Derviş gibi İslâm kahramanlarına aittir. Bunları söylemek için mahsus meddahlar sınıfı vardır. Bunları, Temür ve millî türk meşayihi

gibi millî tipler hakkında da söylerler. Düğün ve ağıt merasimleri de zengin hususata mâliktir. Şamam («baksı») usuliyle tedavi âdetleri de vardır. Fakat bu «baksı» ların İlâhilerindeki cinler ve «ervahlar», Kazak ve Özbek «baksı».larınınkinden nispeten farklıdır. Son zaman umu-, mî Özbek milliyeti fikri tesiriyle Kent Türk münevverleri, yukarıda da bir defa dediğimiz gibi, Özbek ananeleri destanlarını öğrenip 'benimse- miye başlamışlardır. Biz Kent Türklüğünün tereddi edip Özbeklere tamamen iltihak devresi başlamakta olduğunu söylersek hata etmiş olıı- îlJziKöylü Özbekler şehir Türklerine tesir edebilecek kadar ileri gide- ■ memişlerdir. Bu yüzden «Özbek» adı hakikî Özbek olan Kazaklarla U birleşmek yerine, onlardan ayrı bir millet olmak için kullanılmaktadır. . j

Batı Türkistan vilâyetlerinde «Kent Terkleri» 189 7 yılındaki nüfus sayımına göre Masalsky'nin hesabında «Özbek» lerden .ayrı, fakat «Tarançı» ve «Kaşgarlı» larla birlikte 2.193.656 kişi. Fergane vilâyetindeki «Kıpçak» ve Khorezm şimalindeki «Karakalpak» 1ar da dahil olduğu halde «Özbek» lerle birlikte 4.361.807 kişi gösterilmiştir. Şimdiki hesapla/da «Özbek» ve «Kent Türkleri» için ayrı sayı gösterilmeden hepsi «Özbek» sayılıp, 1923 nüfus sayımına göre N e m ç e n k o hesabında 3.757.309 kişi gösterilmiştir. Yani 1897 yılındaki hesaba göre 604.498 nüfus eksik gösterilmiştir, ki bu, 1918 kıtlığında ölen ahaliden özbeklerin ve Kent Türklerinin payına düşen kadarı olacak. Kent Türklerinin sayısı Doğu Türkistanda iki milyona yakın olup. Batı Türkistanın «Kent Türklerbyle birleştiklerinde Türkistanin Kazak-Kır - ğizîardan sonra en kalabalık unsurunu teşkil ederler.

Kırgızlar

Türkistanda etnik bakımından «Kent Türkleri» ne yakın plan Türk unsuru Kırgızlardır. Ruslar «Kazak» Türkleriyle ilk defa Sıbiryada ta- nıştıklarından ve on yedinci asırda Kalmuklaruı cenubu ' umumiyetle «Kırgız» diye adlandırdıklarından, Kazakistan Türkleri .Ruslar tarafından bugüne,'kadar «Kırgız» tesmiye olunurdu. Kazan Türkleri de «Kazak» lan, bu veçhile olmalı ki, «Kırgız» diye adlandırmışlardır. Halbuki «Kırgız» kelimesi, Kazaklarda ve bütün Türldştanda kullanıldığı üzere, ancak Orta Tiyanşan ve Pamirde yaşıyan göçebe Türk uruğunun adıdır. Rus bilginleri bunu anladıktan sonra; • «Kâiak» ları «Kır- gız-Kazak» (yahut «Kirgız-Kaysak»), Tiyanşan Türklerini ise «Kara- kırgız» diye adlandırır olmuşjardı. Bugün ise «Kazaksi, ve . «Kırgız» lar,

idare hususunda da birbirlerinden ayrı olduklarından, artık «Kırgız» mefhumu yerinde kullanılır oldu.

«Kırgız» ların Menşei

Kırgızlar kavmiyet bakımından esasen Orta Tiyanşanın «Usun» ve «Türgiş» lerine yakın bir kavim olmuştur. Eski zamanda bunlar Aral gölünün ve Khazar Denizinin şimalinde, şimdiki Tobul ve Başkurdistan sınırlarında bulunmuşlardır. Milâttan önceki üçüncü ve birinci asırlarda da o civarda görünüyorlar[85]). Fakat daha o zamanlarda bile bazı bölümleri doğuya gelerek Yenisey havzasında yerleşmişti. Bunlar, bize tarihçe malûm olmıyan pek eski bir çağda, Türk-Orkhun yazılarıyla 3'azmışîardır. Bunların bu yazıyı milâdî dört ve beşinci asırlarda memleketlerine gelen Türgişlerle temasta bulunduktan sonra öğrenmiş olmaları muhtemeldir. B a r t h o I d ise, Orkhun yazıların^ Kırgızların batı tarafından kendileriyle birlikte getirmiş olmaları ihtimalini ileri sürüyor. Türgişler gibi bunlar da, daha pek keski çağlarda Türk şaman âdetlerine ve diğer Türk ananelerine pek bağlı olmuşlardır. Türk takvimini havi olan Orkhun yazıtlarının yazıldığı tarihlerden cıaha önce Çin kaynakları, Kırgızlarda t ürk takviminin kullanıldığını kaydetmişlerdir. İslâm âleminde Kırgızlar «misk» leriyle tanınmışlardır. Yenisey Kırgızlarınm, milâdî 1702 yılma kadar Yeniseyde oturdukları malûmdur. Bunların başka bir kolu, tarihçe bize malûm olmıyan bir çağda, Tiyanşan ve Pamir taraflarında yerleşmişti. Tarihî ve edebî eserlerde çok zikredilen «Kırgız miski» nin («ıpar»ın) bu Tiyanşan ve Pamir Kırgızlarma a:t olması muhtemeldir. Milâdî onuncu asrın Arap coğrafyacısı İstakhn ve İbn Havqal Yenisey havzasında yaşıyan Kırgızlardan bahsettiği gibi, Fergane, İlaq ve Şaş (^.Taşkent)a bitişik dağları da «Kırgız Dağları» diye adlandırıyor™). O asrın İran coğrafyacısı («Hu- clûd ül- Âlem» müellifi) da, Kırgızların «Üç-Turfari» yerinde olan bir şehri (Benciil) başka bir türk uruğu elinden aldıklarını söylüyor. Yenisey taraflarında bulunmadığı anlaşılan Mahmud Kaşgarî Kırgız lehçesini öğrendiğini zikreder, ki elbette bunu Tiyanşan Kirazlarından öğ-

f[85]) Bk. *İbn Fadlan,* 186-187, 328-329].

[Mi]) Bk. İbn Havqal, Topkapı nüshası, N. 3346, vr. 119b [şimdi ed. K r a in e r s,s. 445]:>>-*>

129b [=ed. K r a m e r s , s. 488]:

(* J î M f f O ***6 J» *Ji* ;

Muhammed

bn. Necıb Bekrân *(Cihânnümâ,* B a r t h o 1 d , *Turkestan,* I, s. 81 > Khırkhız'Iarın ülkesini, Ferg^nenin şimalindeki ova kısmına kadar inen dağlık mıntaka olarak anlatır.

-bı milli tipler hakkında da söylerler. **Düğün ve ağıt merasimleri** de zengin hususata mâliktir. Şamanı («baksı») **usuliyle tedavi âdetleri de** vardır. Fakat bu «baksı» ların İlâhilerindeki **cinler ve «ervahlar», Ka**zak ve Özbek «baksı» larınınkinden nispeten **farklıdır. Son zaman umu-,** mî Özbek milliyeti fikri tesiriyle Kent **Türk münevverleri, yukarıda da** bir defa dediğimiz gibi, Özbek an'aneleri **destanlarını öğrenip benimse-** miye başlamışlardır. Biz Kent Türklüğünün **tereddi edip Özbeklere ta**mamen iltihak devresi başlamakta olduğunu **söylersek hata etmiş olu-** ruz. Köylü Özbekler şehir Türklerine **tesir edebilecek kadar ileri gide**memişlerdir. Bu yüzden «Özbek» adı **hakikî Özbek olan Kazaklarla [,■** birleşmek yerine, onlardan ayrı bir millet **olmak için kullanılmaktadır. 1**

Batı Türkistan vilâyetlerinde «Kent **Türkleri» 1897 yılındaki nü**fus sayımına göre Masalsky nin hesciblnda **«Özbek» lerden ayrı, fakat** «Tarançı» ve «Kaşgarlı» îarla birlikte **2.193.656 kişi, Fergane vilâye**tindeki «Kıpçak» ve Khorezm şimalindeki **«Karakalpak» 1ar da dahil** olduğu halde «Özbek» lerle birlikte **4.361.807 kişi gösterilmiştir. Şim**diki hesaplarda «Özbek» ve «Kent Türkleri» **için ayrı sayı gösterilme**den hepsi «Özbek» sayılıp, **1923** nüfus **sayımına göre N e m ç** e **n k** o hesabında **3.75 7.309** kişi gösterilmiştir. Yani **1897 yılındaki hesaba** göre **604.498** nüfus eksik gösterilmiştir, ki **bu, 1 9 1 8 kıtlığında** ölen ahaliden Özbeklerin ve Kent Türklerinin **payına düşen kadarı** olacak. Kent Türklerinin sayısı Doğu Türkistanda iki **milyona yakın olup. Batı** Türkistanın «Kent Türkleri»vle birleştiklerinde **Türkistanm Kazak-Kır-** gazlardan sonra en kalabalık unsurunu teşkil **ederler.**

Kırgızlar

Türkistanda etnik bakımından «Kent Türkleri» ne yakın olan Türk unsuru **Kırgızlardır. Ruslar «Kazak» Türkleriyle ilk defa Şıbiryada tanıştıklarından ve on yedinci asırda Kalmukların cenubu umumiyetle «Kırgız» diye adlandırdıklarından, Kazakistan Türkleri Ruslar tarafından bugüne, kadar «Kırgız» tesmiye olunurdu. Kazan Türkleri de «Kazak» ları, bu veçhile olmalı ki, «Kırgız» diye adlandırmışlardır. Halbuki «Kırgız» kelimesi, Kazaklarda ve bütün Türkistanda kullanıldığı üzere, ancak Orta Tiyanşan ve Pamirde yaşıyan göçebe Türk uruğunun adıdır. Rus bilginleri bunu anladıktan sonra; '«Ka2ak» lafı «Kır- gız-Kazak» (yahut «Kırgız-Kaysak»), Tiyanşan Türkleririi ise «Kara-kırgız» diye adlandırır olmuşlardı. Bugün ise ^Kazalç», ve; «Kırgız» 1ar,**

idare hususunda da birbirlerinden ayrı olduklarından, artık «Kırgız» mefhumu yerinde kullanılır oldu.

«Kırgız» ların ^ski Kırgızlar kavmiyet bakımından esasen Orta Menşei Tiyanşanm «Usun» ve «Türgiş» lerine yakın bir kavim olmuştur. Eski zamanda bunlar Aral gölü nün ve Khazar Denizinin şimalinde, şimdiki Tobul ve Başkurdistan sınırlarında bulunmuşlardır. Milâttan önceki üçüncü ve birinci asırlarda da o civarda görünüyorlar[85]). Fakat daha o zamanlarda bile bazı bölümleri doğuya gelerek Yenisey havzasında yerleşmişti. Bunlar, bize tarihçe malûm olmıyan pek eski bir çağda, Türk-Orkhun yazılarıyla yazmışlardır. Bunların bu yazıyı milâdî dört ve beşinci asırlarda memleketlerine gelen Türgişlerle temasta bulunduktan sonra öğrenmiş olmaları muhtemeldir. B a r t h o 1 d ise, Orkhun yazılarınlı Kırgızların oatı tarafından kendileriyle birlikte getirmiş olmaları ihtimalini ileri sürüyor. Türgişler gibi bunlar da, daha pek^eski çağlarda Türk şaman âdetlerine ve diğer Türk ananelerine pek bağlı olmuşlardır. Türk takvimini havi olan Orkhun yazıtlarının yazıldığı tarihlerden daha önce On kaynakları, Kırgızlarda türk takviminin kullanıldığını kaydetmişlerdir. Islâm âleminde Kırgızlar «misk» leriyle tanınmışlardır. Yenisey Kırgızlarınm, milâdî 1702 yılma kadar Yeniseyde oturdukları malûmdur. Bunların başka bir kolu, tarihçe bize malûm olmıyan bir çağda, Tiyanşan ve Pamir taraflarında yerleşmişti. Tarihî ve edebî eserlerde çok zikredilen «Kırgız miski» nin («ıpar»m) bu Tiyanşan ve Pamir Kırgızlarma a:t olması muhtemeldir. Milâdî onuncu asrın Arap coğrafyacısı Istakhrî ve Ibn Havqal Yenisey havzasında yaşıyan Kırgızlardan bahsettiği gibi, Fergane, İlaq ve Şaş (—Taşkent)a bitişik dağları da «Kırgız Dağları» diye adlandırıyor[52]). O asrın İran coğrafyacısı («Hudûd ül- Âlem» müellifi) da, Kırgızların «Üç-Turfaıi» yerinde olan bir şehri (Bencıil) başka bir türk uruğu elinden aldıklarını söylüyor. Yenisey taraflarında bulunmadığı anlaşılan Mahmud Kaşgarî Kırgız lehçesini öğrendiğini zikreder, ki elbette bunu Tiyanşan Kırgızlarından öğ-

---

[S5) Bk. *ibn Fadlan,* 186-187, 328-329].

S(i) Bk. İbn Havqal, Topkapı nüshası, N. 3346, vr. 119b [şimdi ed. K r a - m e r s,s. 445]:>^- Jl , 129b [=ed. K r a m e r s , s. 488]:

'4^; Muhammed bn. Necib Bekrân (*Cihânniimâ,* B a r t h o 1 d , *Turkestan,* I, s. 8D Khırkhız'larm ülkesini, Ferganenin şimalindeki ova kısmına kadar inen dağlık mmtaka olarak anlatır.

renmiş olacak. Arap bilgini «Dimaşqî» kendisinden önceki müelliflerin eserlerinde Pamirde gösterilen «Karlık» ların yerinde «Khırkhız» îarı zikrediyor [87]). .Temürlülerin müverrihi «Mîrkhond» da Kırgızları «Uratepe» (Usrûşene) ve «Alay» dağları sekenesi olarak gösterij'or.
1 6 ncı asırda bu Kırgızlardan çıkan kuvvetli beğler bütün Orta Tiyan- şan ve Pamirdeki göçebe Türkleri kendi idarelerinde birleştirdiler. Bundan dolayı bu uruğun adı, bugün olduğu gibi şümullü bir şekil almıştır. Önceleri Babur Mirza ve Haydar Doğlatın eserlerinde meselâ Çıgrek, İçkilik, Turug ve Mangıs gibi boylar, Kırgızlardan ayrı ve müstakil tiirk Ve moğol boylan olarak, zikrediliyorlardı. 16 ncı. asır vakıasından sonra bunların hepsi Kırgızlara dahil oldu. Türkçe tarihî eserlerde Garbî Sibirya (Küçüm) Hanlığına bitişik olan Türk boyları bile bazen «Kırgız» diye adlandırılıyorlar. Bu ise Yenisey Kırgızlarının zaman zaman îrtiş havzalarına kadar ilerlemesi dolayısıyla olsa gerek. 1 7 1 0 yılında Başkurtların lstanbula, Üçüncü Sultan Ahmede gönderdikleri elçi, o vakit Sibirya taraflarını istilâ etmiş olan Ruslardan kurtulmak için «Kırgız» larla ittifak etmiş olduklarını söylemiştir [s"]).; Bu haber elbette şimdiki Batı Sibirya hattı hududunda yaşıyan ve rus istilâsına ağrıyan şimalî Kazak, Baraba ve Tobıl Türklerine ait olsa gerektir. Kırım hanı Fetih Girey Khan (1 736-1 737) m divan kâtibi İbrahim Efendi tarafından Şark meselelerine ait yazılan eserde, Rusların Stenko Razin İhtı-, lâline Nogaylarla birlikte iştirak eden Başkurt ordusu, «Kırgız askeri» tesmiye edilmiştir [s0]). Bu da, Kırgızların ozaman çok popüler olduğunu gösteriyor. 18-19 uncu asırda Kırgızlar Fergane Khokand ve Kaşgavr işlerine karıştılar. 18 inci asrın ilk yarısında bilhassa Kubad Mirza adlı reisleri mâruftur. Bu zat aynı zamanda Fergane ve Kaşgar işlerine de karışmıştır. 16 ncı asrın son dörttebirinde Türkistanı ziyaret eden Seyfi Çelebi, Kırgızlar hakkında diyor ki: «Bunların padişahları yok, beğleri vardır. Beğlerine «kaska» diyorlar. Ne kâfir, ne de müslümandırlar., Yerleri sarp dağlardır. Oralarını muvaffakiyetle müdafaa ediyorlar. Yadacılıkta ustadırlar. Ölenin cesedini gömmezler. Tabuta koyup ağaçların üzerine bırakırlar» [°°]). .

175 7 yılından sonra Kırgızlar Çin tabiiyetini, kabul ettiler. Ozaman reisleri «Çin valisinin naibi» mânasıyla yazılarda «nîb-i manab» tesmiye ediliyorlardı. Bundan dolayı Kırgız beğleri, eski «kaska» adı yerine, «manap» adlandırılmışlardır. Bugün ise manap kelimesi umumiyetle kırğız aristokrasisi anlamında kullanılıyor. .

Bugünkü Kırgızlar ve Urukları

Bugün Kırgızlar «Khuten», « Kaşgar » sınırından Semerkand (Cızakh) civarına kadar, «İle» ırmağı havzasından Hindügûş eteklerine kadar bütün Orta Tiyanşan ve Pamirde yaşıyorlar. Rusya sınırında sayıları 1923 yılı hesabında 614.551 kişi gösteriliyor. Doğu Türkistanda, Kornilov'un hesabına göre, 43.000 kadar sayılıyorlar. Kırgızlar, galiba on altıncı asırda aldıkları askerî bir duruma göre «Ön» (yani sağ kolordu—bıran- gar), «Sol» (yani sol kolordu — cuangar) diye iki büyük kola ayrılıyorlar. Eskiden göçebe türk ananelerine pek sadık olan bu kavim, bugünde de savaşçılık ve siyasî teşkilâta çabuk alışmakla temayüz ediyor. Türk destanlarının en zenginleri bunlarda saklanmıştır. Bunlardan tarihî çağlara ait destan olan «Manas», şamanî efsaneleri tipi destanlardan da «Er Tüştük» pek mâruftur. Türkistan millî savaşlarında Özbeklerle birlikte en çok faaliyet gösteren unsur bunlar olmuştur. Aralarından ülkücü münevverler yetişmiştir. Menşe ve kavmiyet bakımından sarışın Türk-Türgişlere yakın, doğrusu «Türk» unsurunun göçebesi olmakla beraber, uzun asırlar Orta Tiyanşandaki Kıpçak, Kazak uruklarıyla karışma sonunda Kırgızların dili, on birinci asırdaki Kaşgarlı bilginin bıraktığı Orta Tiyanşan göçebe Türk lehçeleri örneklerinde görülen şiveden farklı olmuş ve kazaklaşmıştır. Bununla beraber, Profesör Samoi- loviç'in dediği gibi, bu lehçe kendisinin, şimdiki Türkistan medenî Türklefi, Kent Türkleri lehçesine yakınlığını gösteren hususiyetlere de maliktir, yani asıl yapısını muhafaza etmiştir. Bu lehçenin Kent Türk ve Özbek topluluklarıyla Kazakların dil ve hars sahasında birleşmesi yolunda vasıta rolünü ifa edeceğini tahmin edebiliriz.

Kırgızlardaki ikili uruk bölümüne göre «Ön Qol» da «Tagay», «Edigene», «İçkilik», «Monguş» urukları vardır. «Ön Qol» esasen Ta- gay ve Edigenelerden ibaret olup, İçkilik ve Monguşlar «Edigene» uruğunun arışları sayılır, ön Qol'daki uruk, oymak, arış ve soy bölümü şöyledir:

TAGAY uruğunda şu oymaklar vardır: Buğu (arışları: Arıq- Toqum * {soyları: Küçük, Öndün, Sirke=Sarıg], Baba [soyları: Çük, Çöd, Çilbek], Böri [soyları: Qara-Böri, Sarı Böri], Qıdıq [soyları: Yaqşılıa, Yamanbay, Turgay, Khuday-Bagtı. Qara-Qoytun, Bıyüm],

Celden [soyları: Quraçbek, Sarı-Qatın, Balıq], Allahyad, Toqaç, To- qabay, Toqay, Tülöbay, Selmek [soyları: Toğulbay, Çökür], Tenimseyit- [soyları: Subaq, Ayan], Belek [soyları: Şapaq, Min-Murat, Taıırabek,. Bir-Nazar]); Sarı-Bağış, (arışları: Mongul=Biri-Bulat [soyları: Asıq,. Isıq, **Çirteki, Çagal.daq, Abla, Sabar, Çeçey, Tazlar, Qalmaq-Cantay, İdeger, Eyüge, Monguldar, Yarban-İtegen, Baş-Körül]); Soltu (arışları: Bölükbay, Qıtay, Tolqan [soyları: Çun-Bağış, Qanay, İsa-Khoca, Karı-Boz, Quytu, Çalbaq, Qaraqçı]); Bağış (arışları: Qutluq-Sarı, Çı- çar); Cirik (arışları: Qara-Qol [soyları: Nogay, Qunçay, Nazar], Sazan [soyları: Tagay, Şarı-Küben], Üç-Tamga [soyları: Baqtı, Qızıl- Toqıım, Duvan, Sarıça], Aq-Çuvaq); Sayaq (arışları: Tün-Qatar, Beş- Kempir, Kül-Çugaç, Qurman-Khoca, Tüntey-Çura); Bassız; Çun- Bağış.**

EDİGENE uruğunun oymakları: Budı, Bargı, Ülceki, Qara-Bargı,_ Kökçe-Oğlı, Elçi-Bek, Şartlar, Sabay, Curu, Arday, Monaq, Baqal, Kökçiler.

İÇKÎLİK. uruğunun oymakları: Qadırşa (arışları: Qanlı, Nay- man, Otuz-Oğlı), Qandı, Nayman (arışları: Qun, Bustudugas, Qıyaq, Mirza), Tayıt (arışları: Bargı, Qızılbaş, Zarif, Navruz, Qara-Tayıt,, Sart-Tayıt), Kisek (arışları: Bustan, Qadırşa. Qanlı), Urgu, Tölesr Qıpçaq (arışları: Şart, Qırgız-Qıpçaq, Qara-Baytal).

MONGUŞ uruğunun oymakları: Qudagaçın, Capalaq, Töleygen, Cuvuş, Cel-Geldi, Şarlar. Saray, Kök-Catıq, Soqulaq, Teyni, Erke- Qaşqa, Mongul.

SOL QOL'un urukları ise şöyledir: Sarı, Quşçı, Mundus, Qırq Oğul (oymakları: Bes-Qabaq, Maşaq, Keldey, Uzun-But), Murat-Ali (oymakları: Alaqçm, Satıqay, Olcaçı, Börkimek, Boş-Moyun), Togay- Berdi (oymakları: Kenceçiger, Bola-Sürü, Nazar-Bek, Bustan), Müfidi (oymakları: Bülek-Tal, Saqav, Ogutur, Qaşqa-Taman, Qızıl-Qulaq, Balıqçı, Colda-Caqşı), Töntürt, Kölpeş, Tazanay, Qaratal (oymakları: Qıtay (arışları: Qıra, Tün-Qatar, Qara-Qıtay, Torduş, Aq-Tonlı, Bü- keceme), Quşçı, Çuvaş).

Türkmenler

Türkistanın Özbek, Kazak ve Kırgız kadar mühim olan diğer büyük bir kabilesi Türkmenlerdir. Bunlar « Hazar Denizi Ötesi » yahut «Türkmenistan Çölleri» nde; Küpet Dag, Kara Dag ye Badgis in şimali münbit sahalarında, Amu Derya kıyılarında ve Khıyvanm çöllere bitişik: yerlerinde yaşıyorlar. Ayrıldıkları uruklar şunlardır: Teke (Akhal-Teke>.

Merv, Tican tümenlerinde) ; Sarig (Yolutan, Pencdeh —Pendik havalisinde ve Mürgab havzasmdâ)T v Baiur, Qaraman (Sirakhs civarında); Y avmut (Yumut), lmreli (“ «Eymür- Eli»), Göklen, İğdir, Abdal, Ali- Eli, Çavdır («Etrek» ve «Gürgen» ırmakları havzasında, Karakum çöllerinde, Khorezm ve Amu Deryanın aşağı bölümlerinde) ; Er-Sarı, Saqar-Oğlı (Amu Deryanın orta mecrasında ve Bukhara hududunda). Aralarında eskidenberi medenî hayata geçmiş olanları Nukhurlı (~ Ya- zar), Murçalı, Ogurçalı, Arabacı, Khızır-Eli, Er-Sarı’lar olup, esasen Salurların bir kolu olan «Teke» kabilesi de, şimdi demiryolu hattı üzerinde bulunmaktan istifade ederek, tamamen köy ve ekincilik hayatına geçmiştir.

Türkmenlerm Türkmenlere Kıpçak, Çağatay ve başka uruklar ^sjj karışmışsa da eski Türkmen âdetlerini ve anane lerini saklamışlardır. Uruk bölümlerinde eski Oğuz boylarının ekserisi bulunur. Bugünkü Türkmenlerin esas temelini teşkil eden Türk unsuru bu ülkelerde, tarihçe tâyin edilemiyecek kadar eski zamandanberi yaşayıp gelmişler ve Milâttan önceki çağlarda Alan ve As gibi Aryanî kavimlerle komşu yaşıyarak bunlarla birlikte «Masagıt» heyetini teşkil etmişlerdir. Arap ve İran müverrihlerinde Oğuzların ölülerini Amu Deryaya iple asdıkları yani bunları suda defnettikleri ve bu ırmağı kutlu saydıkları hakkında kayıtlar vardır. Hekim Ata ve Korkut hikâyelerinde de Oğuzların Amu Deryaya ve Sır Deryaya taptıklarının izlerine tesadüf edilir[91]). Bu hususlar Türkmen-Oğuzların, tarihçe tâyini güç olan çağlardanberi Amu Derya havzalarında-yaşadıklarını gösteren diğer delilleri tasdik ediyorlar. Daha Strabön’da zikredilen «Sa- karaul» isminde bugünkü «Sakar» yahut «Sakar-Öğlı» kabilesi görülüyor [92]). Dördüncü ve beşinci milâdî asırlarda İran kaynaklarında ve «Âvestâ» da «Khiyunit» yani «Hun» 1ar adı ile şimdiki Türkmenistan- da Kızıl-Avrat, Oğurça, Balkan, Kızılsu, Dihistan / ve Gürgen taraflarında yaşıyan Türk kütleleri («Sol» Türkleri), Araplar v geldiğinde yine oralarda idiler ve Zerdüşt mezhebini kabul etmiş bulunuyorlardı [ö3]). ^edįnci „asrın 3^ yarısında daha Araplar gelmeden önce, Çinliler, Oğuzların Amu Deryanın yukarı mecrasında sağ kolu Kafirnihan nehri üzerinde oturanlarını «Hi-su» (yahut «Kie-su» ve «Ho-su») [°4]), Tiyanşanıı garbinde ve şimalinde oturanlarını «Kou-su» [...J]) şeklinde okunan alâmetlerle kaydetmişlerdir. Araplar zamanında Herirud havzasında «Gur» ve Gazne taraflarında da Oğuzlar zikrediliyor; Kabil hükümdarları bunlardan aldıkları köleleri vergi yerine Araplara göndermişlerdir[0G]). Horasan şehirlerini koyun ve atla temin etmek oradaki Oğuz, Gur ve Khalaçlara aitti. Horasanın muhtelif bölgelerinde, o cümleden Khorezm şimalinde[97]), «Endkhûdh» (yahut diğer adıyla «Aşiıkh») civarında ve «Esferayin» in batısında ") bunlardan bazılarının daha ozaman yerleşmiş oldukları görülüyor. «Aşiıkh» m kendisi de türkmence bir kelime olsa gerektir. Karlık ve İChalaç gibi urukları da içine alan «Türkmen» topluluğunun «Oğuz» yahut «Guz» ve «Uz» adlarını hassatan taşıyan bölümü, Sır Derya şimalinde Kara-Tav (Qaraçuq), Ulu-Tav hududunda ve cenupta Gürgen, Astarâbâd hududunda yaşıyanları pek

eskiden bir siyasî ziimre olarak temayüz etmiş, eskiden Kanglı ve Kıpçaklarla beraber oldukları halde «Hun» (= «Quh») adıyla Çin sınırından Tuna boylarına kadar olan yerlerde dolaşmış; Türkistanda Araplar hâkim bulunduğu zamanda, bunların, bir bölümü Ural vilayeti üzerinden Cenubî Rusyaya ve diğer bolümü Horasan ürerinden İrana, hatta Ana- doluya kadar yayılmıştır. Halbuki. Türkmenîerin gayrısiyası kısmı sıfatıyla yalnız hayvan beslemekle barış içinde yaşıyanları, bugün olduğu gibi eskiden de, o siyasî kareketlere iştirak etmemiş ve Amu Derya, Sır Derya havzalarında oturmakta devam etmişlerdir. Mâverâünnehrin medenî ahalisiyle sıkı temasta bulunduklarından Araplar geldiğinde herkesten Önce islâmiyeti kabul etmişlerdir. Oğuz oldukları halde gayrı siyasî kalan uruklara daha ziyade «Türkmen» adı verilmiştir[99]). Şim- [53] [54] [55] [56] [57] diki Türkmen heyetinde yine eski siyasî Oğuz yığınlarının İran ve Horasandaki vakayie iştirak ettikten sonra Moğollar ve Safavîler çağında eski yurtlarına dönüp gelmiş olanları da vardır. Türkmenler, 19 uncu asır vakayiinde olduğu gibi, şimdi de savaşçı bir kavim olarak kendi varlıklarını gösteriyorlar.

Bugün Rusyaya tâbi Türkmenlerden başka İranın Gürgân ve Astarâbâd vilâyetleriyle Afganistanm Herat, Meruçak, Andkhoy, Akça taraflarında tahminen iki-üç yüz bin kadar Türkmen nüfusu vardır.

Yukarıda verilen malûmata ek olarak. Türkmenlerin de uruk bölümlerini gösteriyoruz. Türkmenler başlıca şu uruklardan ibarettir:

Çavdır, Eymür-Eli, Yavmut, Göklen, Teke, Sarıq, Salur, Er-Sarı. «Çavdur-Eymürdi» uruğunda Abdal (soyları: Sarı, Köse), İğdır, Esen- lü, Qara-Çavdur, Burunçuq, Şeykh, Aq-Doğlat, Toqmaq, Bozaçı, Bek- temir, Ödemiş, Kiçi-Göz, Çaqa, Aq-Bilek, Adaq, Yarım, Tarkhaıı, Mı- rış, Khâmay, Mireke, Mılış, Khadır-Qazaq, Goçulduq, Alaca-Baş, Daş- qı, İgrenni, Sarar, Doylat, Uğrı adındaki oymak ve arışlar vardır.

---

94) C h a v a n n e s , *Documcnts*, s. 195, 276; M ar qu ar t, *Eranşahr*, s. 226.

54 C h a v a n n e s , , mezk. eser, s. 62: «Koiı-su»lar burada «Ko-lo-luv (Karlık) ve «Pey-şe» (Peçenek) lerle beraber zikredilmişlerdir. «Kou-su» yanı «Oğuz» isminden başka bir de, «Ko-şou» (galiba=«Qoşçu»), s. 35, 68 de zikrediliyor, ki Oğuz olmayıp GÖktürklerin Nuşebi aşiretlerinden birisi idi.

oo) Buna dair kayıtlar için bk. M a r q u a r t , *Eranşahr*, s. 250. 289, *Fest- schîrift jür E. Sachaıı*, Berlin, 1915, s. 257.

56 Amu Derya deltasında «Qarategin», «Cuğrager» (bk. İbn :Havqal, 354.) ve «Baqıı*gan» mevkileri bulunan yerler.

57 Balkh'la Merv arasında yaşayan Türkmen köylüleri hakkında bk. Muklı tar ez-Zahidi *îslamica*, III (Leipzig, 1927) s. 209.

[Sili] Bk. şimdi benim *Umumî Türk Tarihine Methal*, s. 109.]

YAVMUT uruğu başlıca şu oymaklardan ibarettir: Çunı (arışları: Daz, Batraq, Maşrıq, Qan-Yuqmaz, İğdir, Küçük-Eymür, ICen- germe), Küçük Tatar (arışları: Danrıq, Khıyvadı, Kakı, Qıfrıq, Aq- Qırrm, Qızıl, Kürüme, Migrime, Atabay [soyları: Döyünci, Saknı, Sü- ki, Tana], Aq [soyları: Sarcalı, Gökcalı]), Şerif (arışları: Cafarbay, Bağa, Düyeçi, Qara-Üy), Bayramşahlı (arışları: Saluq, Şaq, Öküz, Urus-Quşçı, Qara-Khoca, Cüneyd), Uğurçaîı (arışları: Kirey, Nedim, Terekeme, Samadın).

GÖKLEN uruğunun oymakları şunlardır: Qoy, Bayat, Qıuq, Qara-Balqan, Bayındır, Yangaq, Kite, Qızıî, Buqgaça, Senrik (arışları: Akh-Şur, Qara-Şur, Quşçı), Gayı. (=Qayı).

TEKE uruğu iki büyük oymaktan ibarettir: Ötemiş, Tokhtamış. Ötemiş'in arışları şunlardır:. Sıçmaz [soyları: Aq-Sofı, Khoca-Sofı, Arap, Qızıl-Göz, Qıı-, Boğaca, Berin, Qara-Abmet, Bögür-Dağ, Qışaq, Asıq, Şıfıl, Tümen, Alaca, Kör, Sağrı, Kel, Melek-Aman, Birler, Kümsi, Sirkeler], Daş-Ayaq [soyları: Bağşı, Salakhlı, Mırış, Çiltek, Şu, Qa- rmçıq, Mınçe, Mit er, Qorcı. Burqaz, Sultan-Aziz, Tufaz, Aq-Taş-Ayaq, Qaı*a-Taş-Ayaq, Yaplan]; Tokhtamış oymağı 64 arıştır: Bek, Vekil, Alaşa, Gökçe, Khar, Qongur, Aq-Qongur, Qara-Qongur, Aq-Gökçe, Qara-Gökçe, Er-Gökçe, Oğlanlar, Şeykhlar, Qancıq, Yusuf, Qağşai, Bukrü, Qara, Khalil, Khann, Yarıq, Qaraca, Aq-Yusuf, Qara-Yusuf, Tilki, Qaı*a-Yürme, Dili, Kefil, Kör, Tin, Toqlı, Far, Çal, Asaq, Uraz- Mehmet, Qayıtlar, Kelesin, Ayım, Bağşı,' Dökçe-Ağa, Çal-Taz, Köpek-

leı, Korler, Çarıqlar, Köseler, Mirgekler, Bay-Sofı, Ger-Üçmek, Bekler, Danalar, Khiicek, Tirçiler, Ufaq, Dılakhlar, Toğalaq, Çaplan, Cü- gıtldek, Devler, Arlatlar, Türeler, Maqrıb, Çübeler, Çalgarlar.

SARIQ uruğunun oymak ve şubeleri şunlardır: Bıraş, Badanm, Alaca, Barzaqlı, Qızıl-Marat, Düveci, Qaçağlı, Khorasanî, Qanlı-Başlı, Sukhtı, Bayraç.

SALUR uruğunda bulunan oymaklar şunlardır: Qaraman (arışları: Oğurcıqlı, Bek-Gazan, Alan), Ana-Bilgi, Qıpçaq, Yalvaç (arışları: Udu-Khoca, Daz, Bek-Saqar).

ER-SARI uruğu dört oymaktır: Oq (arışları: İner-Baş, Ağır- Bas, Aq, Ağır, Devlet-Şah, Kökim, Sağır, Qoyunlı, Qızıl-Ayaq, Din- Acı. Qaçır, Baqır), Alaç (arışları: Qara-Tüpe, Çikek), Qara (arışları: Erik, Çub-Baş), Bükevil (arışları: Qır, Kâr).

Tacikler

Türkistanııı Türk olmıyan ahalisinden Tacikler, muhtelif asırlarda Türkistana gelen İran unsurunun, bilhassa Sasanîler ve Araplar çağında İrandan gelen Parslarla iranlılaşan Türklerin halitasından ibarettir.

Khorezmliler, Tokhar ve Soğdlar

Eski Tiirkistanda Aryanı unsur olarak Baktra (Bakhter), Soğd, Khorezm, Alan ve As gibi kavimler malûmdur. Bunlardan « Alan-As » Iarın şimdiki Khorezmin batısında oturanları, evvelce Doğu Avrupadan Orta Asyaya gelirken Şimalî Kafkasyada yerleşip kalan Alanlara iltihak etmek üzere, islâmiyetin ilk asırlarında geri dönmüşlerdir[100]). Şimdiki Osetin kavmi onların adını taşımaktadır. Türkistanm muhtelif bölgelerinde dağınık yaşıyan diğer kısımları ise türkleşmişlerdir, muhtelif yerlerdeki «Alan» ve «As» adlarıyla görülen türk boy yahut tireleri bunlardan kalmış olacak. Aryanîlerden ilk önce Türkistana gelenler **Kho-** ıezmljler dir Bunlar da bilhassa on üçüncü asırda Moğollar çağında dağıtılarak tamamen tüıkleşip bittiler. Bunların dilleri, İran dilleri arasında tamamen ayrı bir yer tutuyordu. Hiçbir hâtıra bırakmadan kaybolduğu sanılan bu dilin enkazı, bugün İstanbul kütüphanelerindeki nrapça fıkıh ve lügat kitaplarında bulunmuştur.

Örnekler :

*Kinû hiwrika.ni ı zirni ni dwaç iv iş 'hare **hikâm** bahi ispenî **khi-** navıkam* yani rr Sen bana bu altını vermezsin. Senin hesabına bir

rıoo) Bk. şimdi «*İslâm Ansiklopedisi** türkçe neşri c. I, s. 376-378 «Allan» maddesi].

dirhem bile vermem. Ben o altına demir satın alırım.

Hiwç dî parûzda yani ~ Sana verildi.

Kamma bir khiyanet ikkikh, udh w yari finunan ravnna giprikh yani =r Sen hiyanet edersin ve yahut bilhassa şu çiftliğe dönüp gelirsin1^1).

Baktra'lar ise Şimalî Afganistan, Balkh, Badakhşan ve Doğu Bu- khara taraflarında bulunup, bunların Doğu Bukhara taraflarındaki bölümleri, milâttan önce birinci asırda Sır Derya taraflarından gelerek oralara hâkim olan Tokhar adında bir kavmin ismiyle «Tokhar» (jUJ* v«) ve işgal ettikleri saha da «Tokharistan» tesmiye olunmuştur. Bunlar farsçaj'a pek yakın olan bir İran diliyle konuşmuşlardır[58 59]). Bugün Balkh, Badakhşan, Doğu Bukhara, Pamir ve Doğu Türkistanm Khuteıı ve Yarkend taraflarındaki Tacikler bunların torunlarından ve yahut onlar tarafından temsil edilip dillerini kabul etmiş olan diğer unsurlardan ibaret olsa gerektir. Yukarıda «Kent Türkü» bahsinde an- ^ lattığımız .gibi, Vakhan ve Şugnan ahalisi Tacikleri, arap kaynaklarına göre, ilk İslâm asırlarında Türk sayılıyorlardı. Bunlar menşe bakımından galiba Türk olmuşlar, sonra Tokharistan hanlıları tarafından temsil edilmişlerdir. Umumen Baktra-Tokhar'lar İran yoluyla Şimalî Afga- nistana gelen aryanî unsurlarının en eskisi ve kuvvetlisi olmuşlardır. MakedonyalI İskender ile gelen Yunanlılarla da karışarak vaktiyle kuvvetli bir medenî unsur teşkil etmişler ve Türkistanda Buda dininin ya- yılmasında büyük rol oynamışlardır. Eski türkçe buda eserlerinin mühim bir bölümü tokharcadan tercüme edilmiştir.

Soğd'lar ise yine Avrupadan, bir bölümü Kafkasya-İran yolundan, diğer bir bölümü Kırım taraflarından ve Hazar Denizi şimalinden geçerek Türkistana pek eskiden gelmiş olan bir kavimdir. Kırımda «Sudak» (Suğdaq), Gürcistanda eski «Soğdbil» şehri, Kazakistanda Kara-Tav ın şimalindeki «Suzak» («Sugdaq») bunların müstâmereleri olmuştur. Soğdlar Türkistan *ve Möğolistanm muhtelif yerlerine dağılarak oturmuşlardır. Bunların mühim kısımları Bukhara ile Semerkand

kendi adlarıyla «Soğd» (Yunan menbalarında «Sogdiana») tesmiye olunan bölgede ve «Yedisu» taraflarında Çu havzasında yaşayıp, diğer kısımları Şimaligarbî Çinde, Doğu Türkistanda (Turfanın batısında) ve Moğolistanda «Selenge» ırmağı havzasında («Bay-Balıq» şehri) yaşamışlar ve hepsi ticaretle

---

J O î) Bu örnekler M u k h t â r e l - Z â h i d î tarafından Khorezmde tasnif olunan *Qunya* kitabının İstanbul nüshalarından alınmıştır.

59) Lisaniy atçılar m Doğu Türkistandan Küça mmtakasmda hafriyat esnasında bulunan bir eski Hind-Cermen dili yazılarına «Tokharca» ismi vermeleri doğru olmasa gerektir. 'Tokharistandaki Tökhârlarm dili farsçanm bir şivesi olduğu el-Bîrûnî'nin daha neşredilmemiş eserlerinden^ ve Muqaddesî'den anlaşılmaktadır, ki bu hususta burada tafsilât verilemez.

meşgul olmuşlardır. Tiirkler bunlara «Suğdak» demişlerdir. Soğdlarm ticarette rolleri fevkalâde mühim oltıp, Turan ve Iran arasındaki savaşlar bazan bunların İranlılarla ticarî rekabetleri yüzünden çıkmıştır. Bunlar eski zaman Türkistanınırr Ya- hudileri mesabesinde olmuşlardır. Bütün sermaye bunların elinde olmuş, bu cihettendir ki eski Türkler «Başsız börk olmaz, Tatsız Türk olmaz» demişlerdir' «Tat» kelimesi eski zamanın Suğdak, Khorezmli ve As gibi tüccar aryanı kavimlerine itlâk olunmuştur. Khorezmlilerle Tokharlar kendi ülkelerinde siyasî hâkimiyete mâlik oldukları halde, Soğdlular hiçbir zaman siyasî hâkimiyete mâlik olmamış ve belki de ona ciddî olarak temayül bile göstermemişlerdir. Bu kavim, daha pek eski zamanlarda kendi dillerinden başka türk ve fars dillerinde de konuşmuşlar; her yerde türk ve İran unsurları arasında azlık olduklarından yavaş yavaş türkîeşmiş yahut tacikleşmişlerdir. Bunun neticesinde İslâm çağında Mâverâünnehirde birbiriyle mücadelede bulunan diller olarak «türkçe» ile «farsça» (tacikçe) kalmıştır. Araplar yeni geldiği zaman Semerkand ve Bukharanın etrafındaki Suğdaklar kendi dil. leriyle konuşuyorlardı; hattâ müslüman Suğdaklara camilerinde namazda kendi dillerini kullanmaya bile müsaade edilmişti [10a]). Milâdî onuncu asırda Bukhara civarında ancak bazı «rustak» (nahiye) 1ar suğdakça bilirlerdi. 1 1 ve 12 nci asırlarda bu dil tamamen unutuldu. Ancak bazı kısımları, Zerefşan havzasının yukarı bölümlerinde «Yagnub»' ırmağı üzerinde «Yagnub» adında bir küçük tacile uruğu şeklinde, eski dilini kısmen saklıyabilmiştir.

Bugün alman ve rus ıisaniyatçılan tarafından öğrenilmekte olan Yagnub dili, buralarda incelemelerde bulunan iraniyatçı A n - d r e e v'in malûmatına göre, Yagnub ırmağının sol kıyısında oturanların lehçesi «Birinci Yagnub» ırmağın sol kıyısında oturanla- rınki «İkinci Yagnub», Yagnubun başmdakilerinki «Üçüncü Yagnub». Yagnubun «KÖl» adlı kolu boyunda yaşıyanlarının lehçesi de «Dördüncü» olmak üzere dört grupa ayrılmaktadır.

Meselâ «rükû ediniz» yerine soğdça olarak *bakmtankint.* «secde ediniz •> mânasında *negûniya negunî* demişlerdir, bk. N a r ş a k h î . *Tarikh~i Bukhara-,* ed.' £!h. Schefer, s. 47.

Bunların l'ars diline yakınlığını göstermek için birkaç kelime veriyoruz:

Farsça		Birinci Yagnub	İkinci Yagnub	Üçüncü Yagnub	Dördüncü Yagnub
Se	(üç)	*lir ay*	*ter ey*	*saray*	*siray*
dik	(köy)	*mayn*	*rneyn*	*meyn*	■*me'in*
giyah	(ot)	*vayeş*	*uy eş*	*veys*	*vcş*
dod	(duman)	*payesi*	*payist*	*past*	*paizd*
da s	(orak)	*dir ut*	*dirut '*	*dar us*	*darus*
ralı	(yol)	*ruut*	*ruut*	*rus*	*rut*
sek	(köpek)	*kot*	*kot*	*kos*	*koot*
goft	(o dedi)	*avu*	*avu*	*avu*	*avi*
mîbud	(oluyordu)	*uuteşt*	*vuta*	*viça*	*veçe* [10J]).

Eski soğdçadan bir çok es erler kalmıştır. Doğu Türkistan kazıları sırasında bulunan bu eserleri alman, fransız, ve rus bilginleri (M ü 1 1 e r, G a u t h i o t , P e 1 1 i o t, R o s s e n b e r g) neşretmişlerdir ve et inektedirler. Eski soğd dilinin bugünkü tacikçe ve farsçaya ancak ar- yanî-iran dilleri zümresinden olmakla ilişikliği vardır. Yoksa büsbütün başka bir dildir.

Örnek için bir cümle (Rosenbergden):

İş ykny çnn kndi wyh yw knd ıtyry dhw' mrty nyjy'nt rty çnn ptsurdh gw yiv mrty prw nyw rdhh ıvytrty'pnyn gw'dhwty prw'nyw rdh rty'yk dhwr zyh şıo'nt rty çnn gıo'yıo kpnı/yky' *wnty rty gw dhyiüty' w kştyçkry':* yani: «Bu iki kişi gibidir ki şehirden ve aynı kapıdan çıktıktan sonra bunların biri bir yolu, öteki başka yolu takip ederek gittiler. Epeyce mesafe gittikten sonra bunların biri balıkçılıkla, öteki ekincilikle meşgul olmağa başladı»[100]).

Bu cümledeki kelimelerden farsçaya uyanlar şunlardır: *dhıo*—do, ' *mrty*=merd, rd/ı=:rah, *dhwr=zdıiY, şıvnt*—«şuden», *dhyıvty'—dovum, kştyçkry*—kist u kân.

Gerek Suğdakçanm bu örneklerinden ve gerekse bu dili bugün temsil eden Yagnub lehçesinden görüldüğü üzere, Mâverâünoehir İranlIlarının islâmiyetten önce konuştukları dil (yani suğdakça), Mavera - ünnehirde islâmiyetten sonra kuvvet alan ve bugün yaşıyan l'arsî taçikçeye göre tamamen başka bir dil olmuştur.

. iio*) Bk. *Tadjikistan* mecmuası, Taşkent, 1925 te M. A n d r e e v ' i n «Tacik Etnografisi» adlı makalesi.

1°5) *Bullçtin de VAcademie des Sciences de Russie,* 1910, p. 817 f.

Sogdç.a muhtelif şivelere ayrılmış bulunuyordu. Meselâ şimdiki hayranı (eski «Isfîcâb» yani «Sefîd Ab» — «Aq Su») şehrinin ahalisini teşkil eden Suğdakların dili, El-Bîrûnî'nin verdiği malûmata göre, ayrı bir şive olmuştur. Soğdça vesikalarda da bu lehçe farkları görülmektedir.

«Tacik Kelimesi ve Taciklerin Menşei

Arapların, «Tayy» kabilesi adının bîr pehlevî ta- havvülü demek olan «Tacik» kelimesi[1015]), Tür- kistanda evvelâ bilhassa Araplara itlâk olunmuş, Orkhun türk âbidelerinde de Araplar « Tezik >• tesmiye olunmuşlardır. Türklerden alarak Cinliler de Araplara «Daşik» demişlerdir; eski «Tacik» den ermeni müellifleri şimalî Arabistan mânasında «Tâckastan» tâbirini kullanmışlardır[107]). Fakat Araplar geldiğinden bir iki asır sonra «tacik» kelimesi, umumiyetle «müslüman» mânasında kullanılıp, Milâdın on birinci asrında artık yalnız «farsça konuşan Iranlı» mânasında kullanılır olmuştur. Bu mâna ile «Tacikler» yani farsça konuşan İranlılar, Türkistanda nispeten son devirlerde bilhassa Eftalit ve Sâsânîler devrinde ticaret maksadıyla ve yahut Sâsânî Irandaki sınıf ve din mücadeleleri sonunda ve daha fazla Araplar devrinde, hâkim milletin cebren yaptığı muhaceretler sonunda ve tüccar sıfatıyla Türkistana gelip dolan unsurlardan ibarettir. Bunlar meselâ Bukhara ahalisinin «Istahar» dan geldiği ve Iranın edebî saray farsçası de konuştukları[108]), Taşkendin şimalindeki «Şelci» şehrinde yaşıyan en bin kadar Tacikin Isfahandan gelmiş olduğu [101)]), Terganedeki Taciklerin ise Iranın her tarafından, her bin haneden bir hane olmak üze- je, ayrılarak Sâsânîler devrinde gönderilmiş oldukları [no]), Arap coğrafya eserlerinde kayıtlıdır. Umumen Araplar Horasanda, divan ve muamelât dili olarak arapçayı değil, farsçayı kullanmışlar, Sâmanîler ise bunu terakki ettirmişler, bu da memlekette farsçanm revacına büyük sebebiyet vermiştir. Ferganedeki Iranlı Tacik unsuru ancak Grek- Baktriya saltanatı devrinde gelmiş ve burada önce yaşıyan «Saka» ve «Kuşan» kavimlerini ve Şarkî Sogd kabilelerini yutmuşlardır. Taşkent [60 61]

[10;]) Bk. H ü n s c h m a n n , *ArmeniscJıe Grammatik*, I, 86-87; Dul a u er, *7\ücherches sur la chrorıologie armeniemıe,* s. 225.

[a07]) Muasır Iranlı müellifler de şimdi bazan «arap» mânasında ve «arabistan» mânasında da tâbirlerini kullanmaktadırlar, bk. K u s r a w î ' . r a b r i z î , *Şçhriyârân-i Gumnâm,* II, Tahran, s. 1-16.

[61]) İstakhrî, s. 314-315,

i"-') Muqaddasî, 275.

[no]) İbn Khurdadbeh, s. 30.

civarında, daha yedinci asırda Soğdlular yaşadığı, halde, onuncu asırda burada Farslar «fasih farsça» konuşur oldular. Evvelce Buda merkezi olmakla «Bukhara» adını (bu kelimenin aslı sanskıritçe «Vîhârâ», budakların medrese ve manastırı demektir) alan şehre gelip yerleşen İranlIlar tagallüp ettikten sonra, burası bir Zerdüşt dinî merkezi şeklini almıştı. Araplar birinci defa Türkistana geldiklerinde elli bin kadar arap ve tacik ailesini Türkistana hicret ettirdiler; Uratepe müstesna olmak üzere, Fergane ve Şaş taraflarına çok arap ve tacik, sonra da mütemadiyen İrandan muhacir gelmiştir. Bu muhacirler Bukharada ve diğer bazı şehirlerde her evin yarısını işgal ederek yerleşiyorlar; ve yerli ahaliyi oturdukları «iç şehir» («şehristan») dan «rabd» lara koğuyojrlar- dı [1! 1]). Bukharadaki Farsların dili Sâsânî İran padişahlarının merkez mıntakalarmda konuşulan «derri» lehçesi idi [J1]-) ki, farsçada padişahın saray dili demek olan bu kîhçe, türkçedeki «khâkanî» ye mukabil idî. Zaten İslâm devrinde edebî farsça dili Mâverâünnehir ve Horasanda tekrar hayata dönebildi. Araplar ve Sâmanîler zamanında bu Fars-1 a- cik unsuru Türkistan ve Mâverâünnehirde öyle kalabalık idi ki, hanlılar Mâverâünnehri «İranşehir» ve yahut «İraniyüîâlâ» tesmiye eder olmuşlardı *[1:l]) .Bu meseleye temas eden Kaşgarlı Mahmud da «Mâverâünnehir Türk ülkesi idi, şimdi tamamen bir Acem ülkesi gibi oldu» diyor, Soğdlular «Suğdak» adıyla ancak Yedi Su şehirlerinde yaşıya- bilmişlerdi. İslâm devrinde Mâverâünnehre gelen Tacik unsurunun kesafeti ve medenî tagaîlübü her yerde kendisini gösteriyordu. Gerek Sâmanîler ve gerek fCaTabanlılar devrinde buralara gelip yerleşen Araplar gibi bütün Türkler de farslaşıyorlardı.

Türk ve İran Dilleri Mücadelesi

Türk ve Tacik dilleri mücadelesindeki eski mü- vazene Çingiz ve Temür fütuhatından sonra tamamen türk dili lehine değişti. Çingiz oğulları zamanında Mâverâünnehir Taciklerinin ekserisi Doğu Türkistana ve Horasana, İlhanlılarla Çağatayhlarm mücadeleleri sırasında Tacik unsuru yine Horasana inmek mecburiyetinde kaldı. Bunların yerlerini Türkler doldurdular. Yukarıda «Kent Türkleri» babında bahsolunduğu gibi, Moğollar ve Temürlüler hâkimiyeti zamanında, eskiden farsça konuşan «Karşı» (Nesef), Çarcuy, Mergilan, Cızak gibi şehirlerde o dil orta- [62 63]

---

[11]T Horasanda arap kabileleri yerleşmesi tarihi için bk. J. W e l l h a u s e n ***Das arabische R'eich und sein Sturz,*** **Berlin, 1902, s. 247-306.**

[3 1] -) Istakhrî, s. 314, Muqaddesî, s. 335.

[63]) Ebu lshaq el-Nedîm, ***Kitâb ül-Fihrist,*** **s. 18.**

dan kalktı. Ancak Bukhara, Semerkand ve Khocend gibi eski Fars medeniyeti kökleşmiş ve kuvvetli olan şehirlerde medreselerde öğretme dilinin Farsça olması dolayısıyla bu dil yaşıyabildi. Her yeni gelen Türk unsurunu da yutmakta devam etti. Bununla beraber bu devirde temsil edilen Türk unsuru büyük şehirlerin Tacik unsurunun dil, âdet ve simalarını değiştirdi. Bugün türkçe konuşan Khokand, Mergilân, Taşkent ve Sayram ile farsça konuşan Semerkand, Ura-Tepe, Khocend ahalisi arasında ancak ailede dil farkı vardır. Bu şehirlerdeki Tacikler o civarda köylerde (meselâ «Karşı» yanında «Kâsân», . Semerkand yanında «Ürgüt», «Magyan», «Farab» da) yaşıyan Taciklerden farklıdırlar. Şehir Tacikleri ekseriya türkçe bilirler. Bunların Mâverâünnehirde türkçe konuşan şehirlerin ahalisinden medeniyet bakımından farkları pek azdır. Bu fark ancak bu şehirlerin hakikaten menşe itibariyle de İranlı. olduklarını gösteren hususiyetlerini iyi muhafaza etmiş olan ayrı mahallerinde görülür. Bugün türkçe konuşan şehirlerin ahalisinin çoğu evvelce farsça konuşuyordu. Türk galebesi neticesinde dilini kaybetti. Bugün farsça konuşan şehirlerin de ahalisi ekseriya menşe bakımından Tiirktürler. Türkler bu şehirlerde, diğer şehirlere olduğu gibi, çok olarak gelip yerleşmemiş, yavaş yavaş ve azar azar gelip yerleşmişlerdir. Bunun neticesinde, meselâ Ura-Tepe gibi şehirlerde Fars unsuru az olup, ahalinin çoğu, hattâ Türk uruk adlarım bile saklıyan Türklerden ibadet ise de farsça konuşuyorlar. Çoğu farslaşmış Çağataylarla meskûn olan ve bugün de ahalisi «Çağatay» adını taşıyan «Baysun», «Kü- lâb» ve «Balcuvan» gibi şehirler de öyledir. Bu türlü şehir Tacikleri kendilerini hiçbir vakit İranlı saymıyor, «Kent~Türkleri» yle kendi!e- ıini bir kavim sayıyorlar. Bugün Özbek Cumhuriyetinin hükümet reisi olan Feyzullâh Khoca ve Özbek edebiyatının mühim erkânından olan Abdurrauf Fıtret bu nevi Taciklerdendir. İstanbula gelip tahsil edenlerin pek çoğu da Taciktir ve memlekete döndükten sonra da türklük yolunda çalışıyorlar. Zaten Türkistamn Bukhara, Semerkand, Khoçend, Hra-Tepe gibi farsça konuşan şehirlerinin ahalisi farsçayı bırakmak üzeredir. Bunlar arasında, Rusların *1 ürklere karşı nefret ve düşmanlık yaymak, İran medeniyetinin dirilmesinde fazla gayretkeşlik göstermek tecrübeleri netice vermiyor.

Iran ve Türk halitasını teşkil eden şehir Taciklerinin şivesi, bilhassa Bukhara ve Semerkand şehirlerinde, bünye bakımından asıl fars~. çadan epey uzaklaşmıştır.

Tacik dilinin eski Örnekleri saklanmamıştır. Yalnız Mâverâünneh-, ıın muhtelif noktalarında ya'zılan fıkıh kitaplarında ve bazı edebî eserlerde ayrı ayrı cümlelere tesadüf olunuyor. O cümleden on altıncı "asır

baslarında Ali-Şîr Nevâı'ye rekabet eden Heratlı şair «Bennâyî» nın Semerkandlıları hicvederek yerli lehçede yazdığı şiirleri pek dikkate değer[111])* Bu gibi örneklerde Mâveıâünnehir tacikçesinin asıl faısça- dan farkının bilhassa türk dilinin tesiriyle doğmuş olduğu gözüküyor.

Bugünkü Mâverâünnehiı* tacikçesinin türkçe ve farsça ile olan münasebeti şu cümlelerden de görülebilir:

Âmede mi? (geldi mi?), ***lesker-*i *bisyâr qati*** (çok askerle), ***dude netüvfhiesten*** (cağatayca: bere almadılar, farsçadaki «netüvânisteııd dâd» karşılığı), ***7nerdilm-i qışlaq dûte sete resîden giriften*** (köylüler ikişer üçer olarak gelip yetişmeğe başladılar), farsçadaki «târâc mîkünend» karşılığı olarak ***târâc. herde istâde end*** (çağatayca: târâç qılaturub- dur), ***heme Semeraand bııdegîhâ*** (Semerkandda bulunanların hepsi), ***Tİşebay gürîkhte reft*** (Tişebay kaçıp gitti), farsçadaki «bedân vaqt ki güft» yerine ***güjtegî vaqt beh: der Bukh&vâ beh*** (Bukharada),incâ ***beli*** (burada), ***hemerâ bcşehirhu-yi khöd khohem kerdânîde revâne herden*** (hepsini kendi şehrine göndereceğim), ***köpkeri tamâm yâften ba'd*** (köpkerı tamam olduktan sonra), ***nîm seb klıaber resîden zaman*** (gece - yarısı haber eriştiği zaman), ***khat küşâde dîde zaman*** (mektup açılıp görüldüğü zaman), ***esbhâ hâzır kerde âverden zaman*** (atları hazırlayıp getirdikleri zaman).

Oı7/171- (içtima'), ***toy*** (düğün), ***eke, öke, toörı*** gibi ayrı türkçe kelimeler çok kullanılır. Taeİkler, Türklerle olan konuşmalarını birbirine anlatırken, Türklerin sözlerini olduğu gibi türkçe naklederler.

Asıl hakikî fars ve iranlılığmı saklıyabilen Tacikler köy ve dag Tacikleridir. Bunlar bilhassa Zerefsan havzasının yukarılarında, Nurata, Okhum, Fâriş ve Sentâb dağlarında'; Fergaııe ve Semerkand vilâyetlerinin eskidenberi hakikî fars ve soğc! isimleri taşıyan ve bugün de dillerini muhafaza eden köylerinde yaşıyorlar. Şehirlerin Türk ve İran halitası olan (Kaşgarlı Mahmudun tâbiriyle «dhu 1-lisâneyn» yani «iki dilli») ahalisi dillerini önce türkçe, sonra farsça, daha sonra yine türkçe kullandıkları halde, bu köy ve dağ Tacikleri kendilerine mahsus eski Iran tip, dil, âdet ve ananelerini saklıyorlar. Şehir ve ovalardaki Ta- ciklerde ekseriya türk destan, mitoloji ve ananeleri yaşadığı Kaide, dağ Taciklerinin mitolojileri tamamen ayrıdır. Fakat bu türlü hakikî Ta- —

[314]) Bu parçalar Zeyneddin Mahmud al-Vâsıfî'nin ***Bedâyı ül-Vaqayı*** nam eserinde münderiç bulunmaktadır, ki nüshası Petersburg Asya Müzesinde bulunuyor (N. 586 ca).

cn-cıer, 1 iirkıstanda Rusların neşrettikleri istatistik malûmatta gösterilen 4 acık sayısının (1.240.288 kişi) ancak yarısını teşkil edebilirler. Zaten şimdiki Tacikistan Cumhuriyeti sınırlarının içinde bulunan Taciklerin sayısı da ancak 400.000 kadardır. Tacikler çok çalışkan, zeki, ziraatçı ve tüccar bir kavimdir. Savaşçılıktan mahrumdurlar. Fakat gariptir, ki csrtı arap coğrafya ve tarihî eserlerinden menşelerinin türk olduğunu öğrendiğimiz Şugnan, Kara-Tegin Tacikîeri ve ancak son zamanlarda tacikleşmiş olan

«Külâb» ve «Baîcuvan» ın farsça konuşan Çağatay- l uı, son Basmacı hareketinde görüldüğü üzere, savaşçılıkarmı sakladıklarım göstermişlerdir.

Yerli Yahudiler, Ruslar

Fürkis t andaki Türk olmıyan unsurların TacikLerden sonra İkincisi yerli Yahudiler» dir ki «Bukhara Yahudisi» diye adlanırlar. Bunlar *L* 0.000 kadar nüfusturlar (Semerkand vilâyetinde, l 9 1 6 yılında, 13.261; herganede 2000, Türkmenistanda 1000, Bukharada 10.000). Bunlar tacıkçenin ayrı bir jargonu ile konuşuyorlar. Hattâ Özbekler arasında yasadıkları zaman bile öyledir. Giyimleri ve âdetleri tamamen yerlidir, bunlar islâmiyetteıı önceki zamanlarda da Türkistanda yaşamışlardır. 1 iattâ şimdiki Afgan Türkistamndaki «Meymene» şehri islâmiyetin ilk zamanlarında «Yahûdiyye» adını taşımıştır. Kendi inanışlarına göre ounlar, Asûrı padişahları tarafından esir edilerek Horasana sevkedilen ü ah udilerin torunlarındandırlar. Türkistanda ticaret hayatında bunla- : rolü pek mühimdir. Türk ve Tacik tüccarlarından daha müteşebbis-
f rler. Artılarında vaktiyle Ferganenin pamuk ticaretinde pek mühim rol oy rüyan <Patilakhov» gibi büyük tüccarları vardı. Şimdi de Sovyet iktisadi müesseselerinde çalışanları çoktur.

Türkistanda müstevli ve hâkim olan Ruslar, bilhassa ülkenin şimal ve şimal-doğu bölümlerinde toplanmışlardır. Toptan 1.824.587 Rus n uf usu vardır. Bu Rusların, Türkistanm muhtelif bölgelerine dağılışları şöyledir: Kazakistanda: 1.433.195 (1925 yılı hesabına göre) %36; Özbekistanda: 194.000, % 4,4; Kırgızistanda: 135.892 (1922 yılı herkin a göre) ; Türkmenistanda: 41.000 (Î 9 1 D yılı hesabına göre) ; Ta- c.:kistanda: pek az.

Köylü olarak yerleşen Ruslar Kazakıstanın bilhassa şimal taraflarında Kustanay, Kızıl-Car, Kökçe Tav bolgelerindedir. Yedisu'da bilhassa Çin sınırında bulun'uyorlar. Yedisu'd.aki Ruslardan « Kazaçi » (Kozak) askerî sınıfı pek mühim olup, bunlar 1906 yılı hesabında 35

köyde 44 7.385 nüfus idi. Yedisu'nun, «İle» havzasının ye «lsık-Göl»üh en havadar, en münbit ve güzel yerlerini bunlar işgal ediyorlar. Rusya- nm Türkistanı istilâsından daha önce gelip yerleşen «Uralsk;» yahut yerliler ıstılahı ile «Babay» denilen bir nevi eski ortodoks mezhebindeki Ruslar vardır, ki Aral Gölü havzasında: yerleşmişlerdir. Bunlar 6000 kişidir. Balıkçılık yaparlar.

Ruslar, Şimalî Türkistanda şehir ve köylerde, Cenubi Türkistanda .nehirlerde yerleşmişlerdir. Kasden yerli şehirlerden uzakta yapılan demiryolu durakları yanında ayrı ı us şehirleri yahut rus kısmı teşkil ederek yaşamaktadırlar. Türkistanm asrı medenî hayatı, hükümet müesse- seleri, bankalar ve oteller oralarda, yerli ticaret ise yerli şehirlerde top- lanmış bulunuyor.

III
Türkistan Tarikinden

Türkistamn 16. ncı Asra Kadârki Hayatı

Türkistanın 1 6, ncı asrili“ortasından evvelki , ve bundan sonraki tarihi jpek kesin olarak. ayrılmakta, şimdiki Türkistan ise tarihinin üçüncü devre

Türkistanın asıl sekenesi meselesi

sine girmektedir. 1 6. ncı asırdan önceki Türkistan tarihi, muhtelif milletlerin ve onlarla gelen muhtelif medeniyetlerin, milletler arasındaki muhtelif sınıf ve gurupların mücadeleleri, memleketin o şartlar içinde gösterdiği tedricî ve mütemadi ilerleme ve ölgünjâşma safhaları, bu ülkenin bilhassa ortaçağlar kara ticaretindeki mevkiinin gittikçe yükselmiş olması şeklinde tasvir edilebilir.

Batıtürkistanın güney bölgelerinde, Aşkabad yanındaki eski Anau şehri harabelerinde eski bir medeniyet keşfedilmiştir. Zaman: M. ö. 4500-9000 seneleri kadar eski tahmin* olunmaktadır. Tobul ve Yayık havzalarında da M. ö. 800-1300 senelerine ait ve ayni Anau tipinde bir medeniyet 1920-25 kazılarında meydana çıkarılmıştır. Ortaasyada ev hayvanlan M. Ö. 5000, at ise 4000 senelerinde ehlileşmiş'bulunuyordu. Bu en eski medeniyetin hâmillerinin ırkını tesbit etmek müşküldür. Ancak M. Ö. 9-7 .asırlarda yaşadığı Çin, Yunan ve Asuri kaynaklarım dan öğrenilen Saka Devletı’nin hayatı ilk tarihî hâdise olarak malûmdur. Galiba daha Aryanilerin gelmesinden önce Batıtürkistanın güney taraflarında bir Kaspi kavmi yaşamıştır. Bunlar Hindüküşteki Büruşki- ler ile, M. ö. 5-1 asırlarda Hazarın güney ve güneybatısında yaşıyan Kaspi’lerin ecdadıdır. Sakaların Tiyanşan, Mâverâünnehir ve Doğutüı- kistanda yaşıyanları Saka, Yedisu'da yaşıyanları Şu ismini taşımış gö rünüyor. Sırderya ve Âmuderya havzalarında da Yunanlıların Massaget (galiba «Masaq»*m cem’i) ve Daha dedikleri kavimler yaşamıştır. Sakalar ve Şu* lar galiba Uysunlarla Göktürklerin ve Türkistanın şimdiki [64] [65]

---

64 Buru.şak ve **Kaspiier için bk. J. Marquart, Unteraucnungen ztır Geschichte von Eran,**

III

II, 141.

65 Kirus, Darius ve İskender zamanında Tiirkistanı idare eden Sakalardan

Kent Türklerinin, Kaşgarlıların, Tarançıların, şimaldeki «Yakut» Türk-

kalan bazı isimler (meselâ «Carthasis» = «Kardaş», bk. G u t s c h m i d , *Geschichte İrans,* s . 2 v e G . N e m e t h i n *Asia Maiör,* anniv. vol. s. 274; keza «saruk», «sirak», «sarine», «kidrey») türkçe izah ediliyor; İran destanında ve türk rivayetlerinde (M: Kaşgarî. I, 288, III, 272) Kaşgar (Ordukent) ı ve «Çu» havzasını merkez karargâhı bulunduran büyük hükümdar Afrâsyâb' (Tuna Alp) Medya ve Asur kıratları muasırı gösteriliyor; eski hind rivayetlerinde *(Bündehişt,* ed. *Justi¡* I^eipzig* 1868, cap XXX, s. 39-40) ise o doğrudan doğruya «Saka hükümdarı» tesmiye ediliyor; bununla beraber bu hind menbaları «Saka», «Turuşka» (Türk) ve «Huna» (Hun) isimleriyle aynı türk kavimlerini tesmiye ediyorlar (bk. O. F r a n k e , *Eeitrcige aus chiııesischen Qv ellen zur Kenntnis der Türkvölker.* Berlin, 1904, s. -60). Bunları itibar nazarına alan âlimler Sakaları kuvvetli bir ihtimalle (b k . A r i s t o v , *Zametki.* 409-410, ve E d u a r d M e y e r, *Geschichte des Altertums,* X>, s! 905) yahut kat'î olarak (bk. M o r d t m a n n in d. *Zeiischrift d. Deutsch. Morgenl. Gesellschajt.* XXIV, 61, 77, 79, 82) Türk telâkki ediyorlar. Maamafih «Saka» ismi Sakalara tâbi iranî kavimlere, Sogdlara da itlak olunarak, kavimden •ziyade bir memleket ismi şeklini aldığından, keza göçebe hâkim Sakalar iranlı tebaalarının medenî tesirine düşerek (müahhar Karakhanîler, Selçükîleı* ve Mo- ğollarda olduğu gibi) belki de İran dilinde şahıs isimleri kullanmış olduklarından (bk. F. W. T h o m a s, «Sakastan» in *Journal oj the Royal Asiat. Society,* 1906., s. 181 ff, 460 ff). Kirus'ün idaresine giren Pamir, «Amirgıoi» Sakalarının ülkesinde, bugün bile eski *PtaÇavânt)* ismini hatırlatan «Koşan» (Şugan ve Vakhan) Tarikleri oturduğundan zamanımızın âlimleri, kadim Sakaları da bunların ve Khö- ten Tariklerinin ceddi bilirler. Hattâ Khoten taraflarında kazılarda bulunan iranca yazıları da muasır iraniyatçılaı «Saka dili yadigârı» bilirler [; şimdi «Saka dili ^grameri» - S t e n K o n o w , *Khotansakische Grammatik*, Berlin, 1941 - bile çıkmıştır] . Gerçi Hindistanı fetheden Sakaların iranca konuştukları lehine H e n r i c h L ü d e r s tarafından getirilen lisanî nazariye *(Die Sakas mnd die nordarische Sprache* iıı d. *Sitzungsberichten d. Preussisch. Akademie*, hist. phil. Cl. 1913, s. 414: «YŞ für Z») ancak garbı Hindistanda yaşamış olan bir İran kavminin dilini gösterir: fakat bu dilin Sakaların dili olduğunu, yahut bunların .< türkçeyi unutunca konuştukları irancamn bu lehçe olduğunu gösteren hiçbir . delil yoktur. Sakaların ismini alan «Siyistan» (Sakastan) da konuşulan irancamn «eski segzî», ve «yeni segzî» diye iki lehçesi olduğunu el-Bîrûnî'nin *Saydale* kitabındaki nümunelerden •görüyoruz; fakat bu dil Şakaların Türkistandan getirdikleri bir dil değil, oranın yerli irancasıdır. Bütün bunlar pek vazıh olduğu halde. Sakaları bir İran kavmi tanımaktaki kanaat zamanımızda okadar ileri gidiyor, ki bunlara ait başlıca tet- kikatın müellifi olan A l b e r t H e r r m a n n (*Pauly*s Realencyclopadie,* 2. Reihe, Bd. I, 1920, 1611-1620 « Saçaraucae», 1770-1806 «Sakai »,1807-1811 «Sakastane »

ierinir. a t a l a r ı o l a c a ğ ı n ı ; Masagitlerin ise, pek eski zamanlardanberi Sır

maddeleri) bu kavmin tarihi hakkında, tarihî menbalarda bulunmayan malûmatı kendi hayalhanesinden ikmal etmiş (bk. s. 1795; Wegen ihrer iranischen Herkıınft müssen die Saken blond gewesen sein), ve bütün bu büyük cihangir l^vmin tarihini ıssız Pamire sığdırmıya çalışmıştır. Hakikatte ise bu kavmin (doğrusu «Saka Tigrakhuda» nın) vatanı, daha Milâddan

önce 160 senelerinde Çinlilerin kaydettikleri gibi, Kaşgâr ve Orta Tiyanşan tarafları olmuş, Pamir Sakaları (Amir- gioi) ise ancak Göktürkler zamanında burada yaşamış olan «Karlık»larm «Tokharistan yabguluğu» nun (bk. C h a v a n n e s , *Documents,* p. *155-160)* yerini tutmuş, yani büyük bir devletin küçük bir parçasını teşkil etmiştir. Tarihî menün Sarımızda Orta Tiyanşanda «Saka» ve «Şu» isimleri aynı kavmin siyasî kudretlerini bilmünavebe belirten iki kolunu ifade etse gerektir. İhtimal «Saka» ismi bu kavmin Tiyanşanm doğusunda, «Şu» 1ar onun garbinde, «Çu» havzasında yaşamış elan şubeleri olmuştur. Yahudî rivayetlerinde (bk. Taberî, I, 348) Horasanda yaşayıp Khazarlara «Khakanlığı» öğreten üç kavim sıfatıyla zikredilen «Zamiran» (*Bibeî,* Genesis, 25, 2: «Zamran», ihtimal = Sabir + an»), «Yasbuk» ve «Sukh» *(Bibel:* « S u k h » yahut « Sakh », F l a v i u s J o s e p h u s , *Judische Altertümer,* übers, v. H. C l e m e n t z , I, Halle, 1899, s. 53: «Su») kavimlerinden bu sonuncusu muhakkak, ki «Sak», yani «Saka» yahut «Suk», yani «Şu» dur. Bu rivayete göre, «Khakaılık» bidayette bunların elinde olmuştur, ki sonra bunu onlardan Khazar- lar almış oluyorlar. Göktürkleri Çinliler «Su» (bk. D e g u i g n e s tercümesi, II, 273; çince işareti F. H i r t î ı , *Nachwort zum Tonjukuk,* s. 42) ların ahfadı diye tanıttıkları gibi, bizans müellifi Menander Protektor (bk. K. D i e t r i c h *,Byzan- tinisehe Quellen zur Lander-und Völkerkunde,* II, 17) da bunları sarih olarak Sakaların ahfadı tesmiye etmiş ve «bunlara eskiden Saka diyorlardı» demiştir (cümlenin yunancası, F r a n k e , s. 58). Ptoİemeüs'te *(Geographia,* VI, 13.,) Fer- gane civarında Sakaların şubeleri olarak sayılan kavimlerden *Kcûfzrjdal* (yani «Kümidh, bk. yukarıda, s. 51-52) Türk oldukları gibi, *KaçaraL* («Karat»lar), *Kofiagoî* («Kumar»lar) ve *TSoçvoi*(yani «Turun»lar) da tarihte olduğu gibi zamanımızdaki türk kabileleriyle de bîrleştirilebiliyorlar *(Kaçar* için bk. «Qarat-ay», Naymanların şubesi, A r i s t o v , *Zametki.* 360, «Qaray» *Mücmel ül-Tavârîklı-i Nâdiriye,* ed. O. M a n n , s. 49, 62, «Qara-yıt», R e ş i d e d d i n - B e r e z i n , I, metin, 121; [*Kopaç* için bk. Bulgarların ceddi «Kümari», *tbn Fadlân,* 312]; yine P l i n i u s S e c u n d u s , *Naturalis Historia,* 16, 18; «Comare» ve * Coamanae », P o m p o n i u s M e l a e , *De Situ orbis,* I, 40 = ed. Leid. 1722, s. 19: «Cfomari» vte «Coamani», de bugün Pamir Kırgızları kabilesi olan «Qun» 1ar ile birleştirilebilir, bk. A r i s t o v , 436, yani bunlarda «Qun», «Qun-er», «Quman», yani «Qun-man» gibi kabileler yaşamışlardır. *Tâoçv* için bk. Alimolu şubesi «Turum», A r i s t o v , .

Derya ve Amu Deryanın kıyılarıyla Aral Gölü etrafında ve Hazar De-

380, ve Türkmenlerde «Durun»). Bunun gibi Çinlilerin, Sakaların mühim bir kısmı Milâddan önce 2. nci asırda Siyistan tarafına gittikten sonra da Kümidh («Kiu- mi» yahut «Kiu-mi-to», bk. C h a v a n n e s , *Documents,* s. 164) lerin yanında Fergane ile Kaşgaı* arasında yaşayıp kalan Saka kabileleri sıfatıyla zikrettikleri «Hıu-sün» ile «Kün-tu» 1ar (bk. F r a n k e , *Beitrage,* 48-51) ise şüphesiz türk urukları idiler (bk. bugün yine aynı mıntakalarda yaşıyan Kırgız urukları «Üşen» ve «Konçu», *îqd Ül-Cuman Bartoldu,* Taşkent, 1927, s. 292, 299). Siyistana gidip oraya kendi isimlerini veren Sakaların payitahtları o zamanın kayıtlarında (İsidor de Charaxe'de) «Sigal» yazılmış, ki «Çigel», «Çigil» demek olacak (kş. Kanda- har'm eski ismi olan «Çigilâbâd», *Festschrift jür Sachau,* s. 276); bundan başka yine «Min» (-«Min») ve «Palas-kent» isimleri geçiyor. Araplar zamanında da burada Zerenc'in iç kalesi, Ortaasya türk şivelerinde «salatant ve icrai emr, yani hükümet» (bk. M. Kaşgarî, I, 45) ve «hükümet mevkii ve konağı» mânasını ifade eden türkçe «Erk» ismini taşımıştır (bk. Istakhrî 241, *Târikhi-Siyistan,* Tahran tab'ı, s. 11); bundan başka «Ok», «Bargin», «Tekin» («Tekinâbâd») ve «Ürenk» (yani «beyaz») gibi türkçe şehir ve köy isimleri gelmektedir. Hindistanda Sakalardan kalan bitiktaşların Orkhun türk bitiktaşlarma benzediği (bk. S. L e v i e t C h a v a n n e s , *Vltineraire d'Ou-K'ong,* s. 42), Hind menbalarında «Saka», Tu- ıuşka» (Türk) ve «Huna» (Hun) isimleriyle aynı türk kavimlerinin ifade edildiği (bk. F r a n k e , s. 60) kayda değer. Çinliler, Sakaların Ferganedeki bakiyesi sıfatıyla bahsettikleri Hiu-sün'ler hakkında, «bunların âdât, kıyafet, sima ve karakter itibarıyla Usunlardan farksız» olduklarını kaydetmişlerdir (bk. F r a n k e , s. 53). Halbuki kabilelerin mebdeine ait hâtıraları bize ecdadımıza ait hikâyeler gibi anlatan destanlarımız (kş. biz bu hâtıraları Oğuzların daha Türkistandan ayrılmadıkları zamandaki şeklinde anlatan *Dede Korkut'ta* Uşun-Khoça, Qanlı Khoca, Salur [yani Salğır] Qazan) da söylenen Uysunlar tarihlerimizde (bk. Re- şîdeddin:

«Huşin») olduğu gibi, bugün de aynı ülkelerde yaşamaktadır (bk. A r i s t o v , *Jivaya Starina,* 1894, s. 422-27, *Zametki.* 352, 422); keza «Uysun» un oğulları sıfatıyla zikredilen «tgpek» ile «Şigrek»de türk kabileleri sıfatıyla tarihî menbalarımızda mezkûrdur. (Dede *Korkut,* ed, O r h a n Ş â i k , s. 9 8 : » v e . i f ; *Babur Nâme,* e d . B e v e r i d g e , vr. 228a; 250b: ahj,C,ı , vr. 32a: ıljC*. *Târikh-i Reşidi,* ed. De n i s o n R o s s , 165: «Cagirak»; yahut guttural olarak Mahmud Kaşgarî ve Cuveynî, *CiJıanküşâ,* II, 138: ; *Hudûd ül-Âlem,15a,* 17a: yerine yanlış olarak '\ç\jr\ ; *Târikh-i Bayhaqî, ed.* Mor l e y , 91: >*, Abulfeda, ed. S c h i e r , 216: jj**. ; İstakhrî, 304: ^^ yani «Çıgraq er», kş. M. Kaşgarî, I, 389: j\£\Jiy) . ÇigrekTer bugün bile büyük bir kabile halinde eski yerlerinde yaşamaktadırlar (bk. Kırgız kabilesi «Çigrek», yahut «Çirek» ve

nizi doğularında yaşıyan Türkmenlerin, Peçenek, Kun ve Oğuzların [8])

«Çerik», bk. *İqd* ul-Cu-mân, s. 291-2, ve «Çirik», bk. A r i s t o v , Jiv. Star, 1894, s. 441).

Milâttan önce Türkistanda cihanşümul bir devlet kuran milletin Türkler olduğu, İran ve türk destanlarında bunların fütuhatına' ait söylenen rivayetlerin milâttan önce 7. nci asra ait olduğu (bk. bizim *Türk Tarihi Dersleri,* s. 11-18), Iskenderin zamanında Türkistanı idare eden hâkim kavmin Türk olduğu hakkm- daki tekmil İskender kıssalarının, ezcümle süryanî ve arap rivayetlerinin (bk. meselâ Gotha ârabî nüshası, N. 2391, vr. 85a: îskendere karşı Semerkandı müdafaa eden «Türk hükümdarı» nın ismi «Khutlancin», , galiba == «Qutlancı») karşısında Pamir dağlarına belki ancak lO.uncu asırdan sonra çıkan (bk. Şugnan ve Vakhan hakkında, yukarıda s. 53 haşiye 50deki nakilleri) ve devletçilik ananesine bir zaman mâlik olduğunu, ne bildiğimiz tarihî devirlerde ve ne de eski
ve bugünkü dil ve folkloründe göstermiyen Tacİkleri güya bütün Ortaasyanm
o kadim hâkim kavminin bakiyesi telâkki 'etmek ve tarihte ancak Sakalar, Skitler ve Türklerde gördüğümüz göçebe devlet an'anelerinin mucidleri bu Taçikler olacağını tasavvur etmek tamamiyle manasızdır. Eğer Türkistanda İran unsurunun bîr zaman, burası merkez olmak üzere, büyük bir imparatorluk kurduğu ve bunun asırlarca yaşamış olduğu bir tarihî hakikat ise, onu bize,8-10.uncu asırlarla Türkistanda eskiden hâkim olan milletler hakkında bü kadar hâtıralar bırakan Maverâünnehrin İranlı âlimleri ve râvîleri işitmiş olurlardı; halbuki onlar (Daqîqî, 'Umer Nesefî, Bal 'amî, Narşakhî v.s.) o eski mazide ancak türk kavimleri hâkim olduğundan bahsederler. Sakaların Milâddan önce Siyistana ve Hindistana gidenleri oradaki îranlı ve Hindli kavimlere temessül edip kayboldukları muhakkaktır; fakat 8-10.unçu asırlarda arap hâkimiyeti zamanında Sakaların Pamirde oturanları (Kümidh'ler) daha türklüklerini muhafaza etmiş oldukları gibi, onlarııi Siyistandaki bakiyeleri de belki daha Türk addedilmişlerdir. Bunu gösteren deliller de vardır (bk. Muhammed bn. Selâm el-Cumahî, *Tdbaqât üş-Şu'arâ,* Leiden, 1916, s. 135-36; şâir 'Ubeydallah bn. Qays, Mus'ab bn. Zübeyrı methederken Siyis- tanın merkezi olan Zerencin kalelerinde esir alman Türk kızlarından bahsediyor:

£jj 4;»- û^JJ 0*

^JLJU^ *b*y*ö*

Sakaların tarihi bugün yeni baştan tetkika muhtaç bir haldedir. Buna dair yegâne bitaraf tetkik O. F r a n k e'nin tetkikidir, *(Beitrttge,* s. 46-61);. fakat bu da çok eksiklidir, bunun için çin ve greko-lâtin kayıtlan yanında İran ve türk destanları tam olarak istifade edilmelidir. Sakalar ve Şular meselesine dair tafsilât vermenin yeri burası değilse de.[1] bu tafsilâtı vermeden de geçemedik.

, [3]) Masagit'lerin esas unsurunun türklüğü, bâzı' yunan mfcnbalarmdan (The-
ophanes de Byzance, Photios, ve Prokopios ve ermeni müellifi Sebeos, bk. M.ar- **belki de Eftalit (Abdal), Kank ve Karlıkların ataları olacağını sanıyoruz. Masaget gurupu kavimlerle birlikte Hararın şimalinde yaşamış olan Khazar, Bulgar ve Suvar lann da bir vakit güney Türkistanda yaşadıklarını gösteren deliller- vardır*[1]») . Khazar ve Bulgarların dili diğer Türklerinkinden, şimdiki çuvaşça gibi, Z. ve Ş seslerini R ve L telâffuz etmekle ayrılmıştır. Bu fark eski türk urug isimlerinde (meselâ Kümidh. Oğuz, Toquzoğuz ile muvazi olarak Kiimeri, Oğur, Toquroğur), coğrafî isimlerde (Semeıqand ile Semizkent, Öküz ile Ogurça, Özi ile Oor) görülmektedir[413]). R-L konuştuğu anlaşılan Oğur'lar ihtimal ilk Türk siyasî zümresi olmuştur. Bu eski**

zamanlar için arkeoloji, mitoloji ve dil mukayesesi gibi şeylerden başka vesika bulunmadığı için Türklerin aslı, Saka ve Masagetler hakkında her türlü ve biribirine .zıd nazariyelcr ileri sürülür durur. Fakat bugün kesin olarak' söylenebilecek bir cihet Türklerin asıl vatanının önce zannolunduğu gibi Moğolistan ve Aîtay[66 67 68]) olmayıp, Batıtürkistan, Tiyansan ve Aral mıntakaları olduğudur. Eski Khazar ve Göktürk menşe' menkibeleri de bunu müeyyittir. Khazar, Bulgar, Başkurt ve Peçenek uruğları tarihî devirlerde her vakit Hazar- Aral mıntakalarında yaşamışlar, fakat hiç bir zaman Altay-Tiyanşan hattının doğusunda görülmemişlerdir[69]). Türk dili ve medeniyeti Tüv- kistanın güney bölgelerinde eski Hindistanm 'Dravid ve Hindukûs ka- vimleri ile tarihten önceki devirlerde temas neticesinde inkişaf ettiği anlaşılmaktadır[70]).

Aryanîlerin istilası Aryanî kavimlerin **bandan gelerek Türkistana gir- meleri M. ö. 2000 senelerinde başlanmış ve bu binyılın son yarısında gelişmiştir. Bunlar başta Hazar Denizinin güneyinde kaldılar ve Gürgan nehri, onların diline göre; «Sind» ismini taşıdı. M. ö. 1700 hududunda Vedik Aryanîler Hindistana geçmiş ve İndus nehrine «Sind» ismini vermiştir. Diğer Aryanîler de Türkistana gelmişlerdir. Bunlardan, kuzey Afganistanda yerleşen Baktryalılarla Mâverâünnehirde yerleşen Sogdlarm ve Khorezmlilerin önasya ve İran yoluyla, As(Alan, Aorsi)larm Hazar Denizinin kuzey sahili yoluyla gelmiş oldukları görülmektedir. Baktryalılar siyaselen İranın bir parçası** sayılmış, Sogdlar **Sakalara, Khorezmlilerle Aslar da Masaget zümresi**ne **iltihak etmişlerdir. Demek Sogdlarla Khorezmiler Türkistana ilk ge**len **Aryanîlerdir. El-Bîrûnî'nin naklettiği eski Khprezm rivayetine göre, onlar bir «Türk padişahının müsaadesiyle» gelerek kendi isimlerini alan ülkede yerleşmelerinin Selevk takviminden önce 982 de, yani**
M. ö. 1 2 9 2 de **vaki olduğuna inanmış ve bu seneyi kendi takvimlerinin** mebdei **saymışlardır. 3u rivayetin 10. uncu asır müellifi Mukaddesi ta**rafından **nakledilen şeklinde ise KHorezmlilerin «Şark padişahına» 400** bekâr asker **olarak geldikleri, o padişahın verdiği 400 türk kızı ile ev**lenmiş, **böylelikle İranlı ve Türk melezi bir kavim vücuda gelmiş oldu**ğu **anlatılmıştır.**

Sogd, Khorezm ve Aslar müstakil siyasî teşkilâta malik olmamışlar, hâkim unsur Sakalarla Masagetler olmuştur. M. ö. 932 de «bazı garp **barbarları» nın Çin'in batı sınırlarında zuhur ettiğini Çin kaynakları kaydeder. Bunlar Sakaların doğu kolu olsa gerektir. M. ö. 9 uncu asırda Saka (Skit), Masaget ve Kîmmeriej/siyasî Önderlik için Amu-** derya **havzasında savaştılar. Herodot'a göre bu mücadelfe neticesinde Kirnmerler MasagetleT tarafından Doğuavrupaya tazyik edildiler. Bir**

4a) Bk. Z. V. Togan. İbn Fadlan, s. 209.
4b) *Oı» ismi Hereodot'ta «Oaı*» şeklinde yazılmıştır..
68 W. Tomasclıek, Kritik der Nachrichten über den skythischen Norden, II. 117; N. Aristov, Zamefki, s. 280-8-.
69 Z. V. Togan, İb*n Fadlan, 264-66-.-312-14. ve mukaddeme, s. XXX-XXXTT
70 Bk.. ayni eser, s. 265 ve Prahistorische ForscHıngen in den indo-iranisehen Grenzlândern. Tiirkische Post, 1935, N. 48-9.

kaç batın sonra Sakaların bir kısmı Skit adı altında Doğuavrupaya gelerek, bazı şimalî İran kavimleri (Sarmatlar)la birlikte, muahher Batı- Hun ve Kıpçak-Möğollarınkine benzer bir devlet kuruyorlar. 665-615 lerde Sakalar önasyanin bazı kısımlarını fethediyorlar. Sakalar 623 te «Su» ismi altında Çinin batı sınırlarında görülüyorlar. Burıa dair Çin kaydını De Groot «Türkistana ait ilk mevsuk tarihî kayıt» olarak kabul etmiştir. M. ö. 6.-2. nci asırlar arasında Aryanı kavimllr sel gibi akıp geliyor ve Türkistanm cenubî kısımlarını istilâ ediyorlar. Akhemen lranîleri, ve MakedonyalTBüyük İskender, onun halefleri olan Greko-Baktra kıralları. eski Baktralıların yaşadığı Balkh mıntakasını merkez edinerek, kendi devletlerini kurdular, Semerkand gibi eski şehirleri yıkarak, yerine yeni şe*fiirler bina ettiler ve bunlarda Aryanî unsurları iskân ettiler. Memleketin yerleşik ve göçebe yerlileri kuzey ve doğuda bozkır sahalarına çekildiler. M. o. 1 122 de kuzey Cinde büyük bir devlet kurmuş ve oraya Ortaasya din ve nizamını getirmiş olan Çu (Chou) sülâlesinin buraya batıdan yapılan bir tazyik neticesinde geîmiş olduğuna dair rivayetler söylenmiştir. Kaşgarînin eski Türk rivayetlerinde dahi Çu havzasında yaşamakta iken batıdan, İran üzerinden gelen bir fatih kavmin tazyiki neticesinde Çin taraflarına giden bir «Şu» sülâlesinden bahsedilmektedir[71]). Buriuri gibi kuzey Sibiryada yaşıyan ve kendi

71 Mahmud Kaşgarî. III, 305, 307 de mezkûr ile Çin sülâlesi «Çu» birdir

lerini «Saka» diye adlandıran «Yakut» Türklerinin atalarının da, milâttan birkaç asır önce dışardan gelen bir saldırış sonunda, cenuptan kaçarak Yenisey İrmağı ve Baykal Gölü yakınlarına sığınmağa mecbuT olduğu hakkında rivayetler vardır î>). Aryanı «Soğd» kavmine mensup tüccar sınıfları da, galiba Türkistanı istilâ eden aryanı hükümdarlara dayanarak, Türkistanm muhtelif noktalarına yayılmış ve kendi müsta- merelerini vücuda getirmişlerdir.

«i» »-'v ı rp ı , Bir kısım Turanlılar (yani «Turan» umumî adıyla Bir Daha TuranlIların adlandırdığımız «Ural-Altay» kavimleri), bilhassa Oğuzlarla Kıpçak ve Kimakların cedleri Milâttan önce ikinci asırda Çinlilerin «Hun» yahut «Hiung -nu» dedikleri büyük «Kun» yahut «Koyunlu» Devletini kurdular[72] [73]) ..Bunların gerek Moğolistanda müstakil ve gerekTür-

w

ve Muhtelif Medeniyetlerin Türkistanda Teması

kistanda kısmen müstevli Aryanîlere tâbi bulunanlarının beraberce başladıkları anlaşılan bu büyük teşebbüs, bu Aryanîler hâkimiyetini tamamen ortadan kaldırmak gayesine müteveccih idi. Aryanîlerin istilâsı zamanında Çin ve

---

olsa gerektir; Milattan Önce 1122 de teessüs eden bu sülâle Tür kist andan gelmiştir. (bk. F r a n k e , *Geschichte des Chinesischen Reiches*, I, 94-119), Milâttan Önce 7ıncı asırda yaşıyan prenslerinden «Mou» ram Türkistana seyahati dolayısıylam bunların menşei Türk olduğu söylenmiştir (bk. *J.oumal Asiatique,* 1920, II, 153- 154); bunların «tabo» âdetleri de tıpkı Türklerin âdeti olmuştur (bk. *Legge, The Chinese Classics,* vol. V, part. I, p. 50). Mahmud Kaşgarî'de mezkûr bu eski tiirk rivayetlerinde Önasyadan gelen bütün kadîm fatihler farsça konuşan İran, hükümdarları gibi telâkki ve tasvir olunan İskender'in şahsiyetinde birleştirilmiştir.

°) Yakutların aslı «Saka» (Sakha) hakkında bk. W. R a d l o f f , Die *jaku- tisehe Sprache* s. 78-79; bunların ilk cedlerinin birinci ve sonuncu oğulları hakkında söylenen rivayetler (bk. *Jivaya Starına,* II 1890, s. 29) «Gök Türk» lerin ceddinin birinci ve sonuncu oğullarının rolünün (bk. Y a k i n f - Bi ç u r i n , Sob- *ranye Svedenyi,* I, 258) aynıdır. Yakutlar kendilerinin cenuptan geldiklerini söylerler ve dillerinde pek çok cenup ıstılahları vardır.

[73]) Hun=Hiung-nü için F. H i r t h , *Über die Wolga-Hunnen und Hiung-nu* (Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie d. phil. hist. Cl. GI, 1899, s. 245-278); «hiyung nu» == «koyunlu» için bk. Oğuz destanında «aq qoyun» «aara qoyun» (W. B a n g u n d R . R a ç h m a t i ,. *Die Leğende von Öğfıüz Qaghdn.* Berlin, 1932, s. 24); «hun» = «qun» için bk. bizim *Türk Tarihi Dersleri*, s. 61-67.

[n]) «Türk» (Tu-kiu) ve «Kun» (Hun) kavimlerinin, doğuya Aryanî kavim- lerin istilâları neticesinde çekilmiş olmaları meselesi için bk. benim *Türk Tarihi*

Moğolistan sınırına sığınmak mecburiyetinde kalan Türkistanlılar [al]) bu sefer Hun=Kun, Oğuzların idaresi altına girdiler

ve bu zamanda müstevli Aryanîlerin kendi aralarında çıkan kargaşa- lıklardan istifade ederek Batı Türkistandaki eski mevkilerini istirdada kalkıştılar. Neticede İskenderin halefleri tarafından kurulmuş olan «Grek-Baktriya» devleti yıkıldı (milâttan önce 126). Çin ve Moğolistan sınırından kalkıp gelen Turanlıların çoğu, önce de bazı türk ka- vimlerine vatan olan şimdiki Doğu Avrupa [74 75]) taraflarına geçti. Cenubî Türkistanda eski yurtlarını geri alan Turanlıların Şimalî Afganistan ve Çamirde, Hazar Denizi doğusu çöllerinde göçebe olarak yaşıyan bölümleri kendi milliyetlerini sakiıyabildilerse de, o vakit mahsuldar, mâmur ve medenî ülkelerde kalabalık olup yerleşen Aryanî kavimlere, Mâverâünnehirde Soğdlara, cenupta Baktriyalılara karışarak oturanları ve bilhassa Siyistan ve Bülücistan taraflarına geçenleri dil ve milliyetlerini kaybettiler. Bu vak’alaı* sonunda Çin-Baktriya ,ve Çin-Iran ticaret yolları açıldı. Çin-Baktriya yolu Balkh, Pamir, Yarkend, Khoten tarafları birçok Hind unsurunu cezbetti. Ülkede hâkimiyeti Aryanî unsurların elinden alan Turanlılar Şimalî Hind ülkelerinin ahalisiyle ihtilât ettiler. Gerek bu yolla ve gerek eski zamanda Türkîstana gelen Hind tüccarları vasıtasrçda Türkistanda Budizm ve -Grek-Budist sanatı intişar etti. ,

Merv, Bukhara, Semerkand. Uratepe (Usruşeni), Fergane, Kaş- gar üzerinden geçen ve pek kârlı olan büyük Çin-Iran ticaret yolu ise milâttan sonra, bilhassa Sasânîîer devrinde, tacir İran unsurunu celbetti; ve İrandaki sınıf ve mezhep mücadelelerinde mağlûp olan İran unsurları ve Önasya kavimleri daha pek eskidenberi din işlerinde müsamahakârlıkları ile temayüz eden Türklerin ülkelerine sığınarak muhacirlerin sayılalım çoğalttılar. Aynı zamanda Türkistanda hıristiyanlık ve manihaizm gibi Önasya ve Mezopotamya mezheplerini, Bukhara civarlarında zerdüştlüğü yaydılar. Bu dinlerin Türkistanda birbirieriyle temas etmesi neticesinde doğu ve batıya ait insanlık medeniyetinin temelleri kuruldu. Grek-Romen sanatiyîe Uzakdoğu, Hind ve Türkistanm

---

Dersleri, s. 34-46.

75 Bulgar, Suvar, Asgil ve Buraç (Baraç oğlu), Khazar; Ağaçeri aşiretlerinin Milât çağında, hattâ ondan önce Şarkî Avrupada yaşadıkları meselesi için bk. *İbn Fctdlân,* s. 156-158, 209. 312. Şarkî Avrupada «Türk» ve «Çigil» ler için yine orada, s. 215-216, 224; Şarkî Avrupada Hunlar, Başkurtlar,. Geyne, Tabmlar (bk. aynı eser, s. 224 ve mukaddime, XXX) ve Kıpçaklar (bk. Z e k i V e l i d S, Völ- *herschaften des Chazarenreiches,* in *Körösi Csoma Archivum,* III, s. 66) m da daha ûynl zamanlarda yaşadıkları greko-lâtin menbalarından öğrenilebiliyor.]

yerli sanatı burada birleşti[1*]). Türklerin evvelce kullandıkları runik yazılar yerine, Soğdlularm batıdan getirdikleri bir samı yazı doğu Türkistan Türklerinde daha Budizniin yayılmasından Önce bildiğimiz «Uygur yazısı» şeklini aldı, fakat Çin usulünde fırçayla yazıldı. Zikrolunan büyük kara ticaret yolunun açılmasrve muhtelif kavimlerin Türkistanda temasa gelmesinin maddî medeniyet hususunda da ehemmiyeti büyük olmuştur. Çinliler Ferganeden üzüm ve yonca ziraatini buradan ve Hijttelândan güzel at terbiyesini; Ferganeliler ise Çinlilerden altın ve gümüş zarflar ve demirden silâh yapmasını, çinicilik ve cam sanayiini öğrendiler. Umum Türkistana böylece Çinlilerin ipek sanatı girdi. Milâdın altıncı asrında Soğd ipeği pek meşhurdu. Çin çiniciliği ve cam sanayii ve Soğd ipeği Doğu ve Batı Asya arasında esas ticaret maddesi olmuştu [76 77]). Sonraları Iranlılar bunu Türkistandan öğrenerek yavaş yavaş Türkistan iktisadiyatına hâkim oldular. On ve on birinci asırda arap kaynaklarında olduğu gibi, beşinci asrın çin menbalarında dahi bir «Türkmen Ülkesi» tesmiye olunan Talaş ve Çu nehirleri, havzasında (, ki diğer ismi «Argu» dur) milâdî 424-452 yıllarına ait bir çin kaydına göre, o zaman dört yüz kadar şehir ve kasaba bulunmuştur [78]).

Göktürkler ve İslâmiyet

Iran ve Önasya muhacirlerinin (medenî ve İktisadî sahada) Türkistandaki muvaffakiyetleri, Batı Asya ve İran medeniyetinin arap rehberliği ve «İslâm» şiarı altında yeni ve daha kuvvetli bir istilâsına yol açtı. Azer_ baycanda ve Cenubî Kafkasyada olduğu gibi, Türkistanda da, daima Iran unsuruna dayanan ve bu ülkelere İran göçmenleri dolduran arap hâkimiyeti, o zamana kadar Türkistanda hâkim olan mahallî ufak kültürleri ortadan kaldırdı. Araplardan önce, Azerbaycanda olduğu gibi Türkistanda dahi her derenin bir dini ve ekseriya bir lehçesi, her tepe-

---

[76]) Bk. E. W a ı d s c h m i d t, *Gandhara-Kutsoha-Turfan,* Leipzig, 1925.

[77]) Eski Uzakdoğu, Önasya ve Şarkî Avrupa ticaret münasebetleri için bk.. B a r t h o ı d'un Greko-Baktriya üzerinden yapılan ticaretlere dair makalesi *(Bulle- iin de l'Academie des Sciences de Russie,* 1916, s. 823-28); F. H i r t h , *China and. The Roman-Orient,* Leipzig, 1885; yine onun *Chinesische Studien;* München, 1890, s. 1-25; J. M. Kh wo s t o w, *îstorıya vostoçnoy torgovli greko-rimşkago Egiptd;* Kazan, 1907;. A l b e r t H e r r m a n n , *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien,* Berlin, 1910.

[1,>]) F. H i r t h , *Üher Wolga-Hunnen und Hiung-nu,* s. 264; Mahmud. Kaşgarî'de (I, 391. III. 304-305). «Türkmen» ve «SugdaCp ülkesi olarak tarif edilen bu mmtaka Çinlilerin beşinci asra ait haberinde «Tö-kü-möng» ve cSuk-tak» tesmiye edilmiştir.

nin bir derebeği vardı. Araplar bunları kırdı, bitirdi. Araplar gelmeden daha bir buçuk asır önce, milâdî altıncı asır ortasında, Orta Tiyanşanda c Göktürk » devleti kurulmuştu. Bu devlet milâdî sekizinci asrın ilk yarısında doğudan Çinlilerin ve batıdan Arapların istilâ ve taarruzları altında yıkıldı; ve Ortaasyada, Uzakdoğu ve Önasya medeniyet ve ka- vimlerinin rekabetinde, önasya üstün geldi. 75 İ yılında Çinliler «Evliya Ata» yakınında tamamen yenilip mevkilerini Araplara bıraktılar. «Göktürk» Hükümeti milâdî yedinci asrın başında (610-620 yıllarında, Batı Göktürklerinin büyük kaanı «Tufi Yabgu» nun zamanında) Amu Deryanın cenubundaki ülkeleri eline geçirmiş ve o bölgelere Türk unsuru yerleştirmeğe başlamıştı. Batı Göktürklerinin hükümet merkezi de V[u] Havzasındaki Suyab ve Balasagun (şimdiki Tokmak) tan. biraz daha cenubugarbe, şimdiki Evliya Ata (Talaş) ile Sayram (Isfîcâb) arasında vâki «Min Bulak» a nakledilmişti.

Milâttan önce ikinci asrın son yansında Turanlılarm Cenubî Tür- kistanda «Grek-Baktriya» devletini yıkmakla başlıyan hareketleri ve oralarda tekrar yerleşmeleri, « Göktürk » kağanlarının yedinci asır başında Amu Derya cenubundaki bu faaliyetiyle kuvvetlendirilmişti, belki de bitirilmiş olacaktı [1G]). Fakat arap Hâkimiyeti bunu durdurdu. Bununla aa kalmıyarak memlekete İran göçmenleri doldürulclu. Fakat buna mukabil, Samanlılar sülâlesi de dahil olarak üç asır devam eden ara^ hâkimiyeti Türkistanm, idaresinde bulundurduğu bölgelerinde, hattâ kısmen bunun dışında (Yedisu ve Kaşgar civarında) medenî anarşi ve feodalizm yerine, «bir medeniyete ve mütecanis bir millete dayanan bir devlet» sistemi zarureti fikirlerini neşretti; ve kendi medeniyetini bütün beşeriyete şâmil bir medeniyet şekline sokmak ve ona yeni bir şekil ve kuvvet vermek için Horasan ile Türkistandan (bilhassa Mâverâünne- hirden) yeni kuvvet ve yeni ruh aldığı gibi, bu ülkelere de müteaddit medeniyet ve mezheplerle müteaddit fikir vc terbiyelerin tesirinde inlemek belâsından kurtuluş yolunu gösterdi. Bu suretle Türkistanm medenî ve İktisadî Hayatftıda yeni gelişme ve olgunlaşma yollan açılmış oldu. Türkistanm büyük bilgini El-Bîrûnî, eski Yunanlıların doğuya ait malûmatının eksik ve zayıf olmasından bahsederken, işlâmiyetten önce bu memleketlere (Türkistana) batı bilginleri gelemezdi, emniyet yoktu; şimdi şarkla bir memleket oldu, İslâm fütuhatı Uzakdoğu ile Batı arasında medenî münasebetlerin yaşatılmasını temin etti diyor [1T]).' [79] [80]

***«) Bk. bizim *Umumî Türk Tarihine Methal*, s.38-41.**

[80]) Bk. bizim *Der İslam und die geographische Wissenschaft* i. d. *Geog- raphische Zeitachrift*, XL, 1934, s. 369-372.

Türkistanm bu yeni tekâmülü Uzak.dQgud.a_9 10. ve Karahanlılar Mâverâünnehirde 999 milâdî yıllarında vâki olan iki hâdise ile başladı ve on beşinci asırda kemalini bularak o asrın sonunda nihayete erdi. Moğolistanın şimaidoğusunda oturan ve Moğol uruğu olan «ICıtay» 1ar 9 1 5 yılında şimalî Çinin ve Moğolistanın fethini tamamladılar. Moğolistanın şimaidoğusunda yaşıyan kavimlerin cenuba ve cenupbatıya yayılması, Orta Moğolistan ve Cungaryada yaşıyan urukları batıya hareket etmeğe icbar etti. Moğol kavimîeri ve Kıtaylarla müttefik olarak hareket eden «Tatar» ve «Kırgız» 1ar, daha 840 yılında Orta Moğolistanda çıkan müthiş bir kıtlıktan istifade ederek, orada eski bir idare taksimatına ve teşkilât ananelerine göre «Dokuz Oğuz» adını taşıyan urukları ve o heyete dahil olarak hükümdarların esas dayanağını teşkil eden «Uygur» lan, Cungarya ve Tiyanşan Dağları sınırlarına sığınmağa mecbur etmişlerdi.

Karaşehirde oturan ve adı çin kaynaklarında «Te-men-le» yazılan bir «Khakanî» prensi bu hâdiselerden istifade etti. O ve halefleri doğudan gelerek kendilerine sığman urukları ve Orta Tiyârişaridaki «Yağma», «Çigil» lerle diğer uruklara ve Doğu Türkistanm eski medenî budist şehir Türklerine dayanarak eski Khakanlılar yahut Kara- hanhlar sülâlesini dirilttiler. Kaşgar ye Aksu civarını merkez edinen bu sülâle hiçbir türk aşiretine mensup olmayıp eski Göktürk, Türgiş ve Tokuzoğuz kağanlarının mensup olduğu Asena, «Khakanlılar» neslinden gelmiştir [IS]).

18) Türgiş Devletinin inkirazı ve Türk (Tu-kiu) aşiretlerinin üzerindeki hâkimiyetin Karlık yabguları eline geçmesi hakkında malûmat veren Tang sülâlesi tarihi: «Türgiş hakanı Hu-se-lo'ya tâbi iki grup (yani Tu-lu ve Nu-şe-bi) kendilerini zaif gördüklerinden Karlıklara itaat ettiler, kalan (Tu-kiu) aşiretleri Uygur (Tokuzoğuz) hakanlarına tâbi oldular (766); fakat Uygur Devleti (842 de) bozulduğu zaman bu Türklerden Te-meng-le (Te-peng-le) isminde bir reis (prens) bir miktar Türk (Tu-kiu) ile gidip Yen-ki (Karaşehir) şehrini işgal ve kendisini Şe-hu (yani yabgu) ilân etti. Türk (Tu-kiu) lardan 200,000 (can) kadar bir kısmı Kin-so (yani Şarkî Tiyanşan, bk. C h a v a n n e s , *Documents,* 97, 348) taraflarına çekildiler» demektedir (bk. P a r k e r , A. *Thousend Eares of the Tartars,* s. 186; Y a k i n f , *Sobraniye,* I, 372). Chavannes (s. 85-86) Te-meng-le'ye ait bu kaydı 766-779 yılı hâdiselerine ait gibi anlamıştır. İslâm melihalarının 850 senelerine ait kayıtlarında Karaşehir, Kürle taraflarında *(Hudud Ül--Âlerrı* Mi- n o r s k y, 207, 278; Gardizî, ed. B a r t h o l d , 81-84 J}1 = = Kürle) Tokuzoğuz hanları yaşadığı, Kârahanîlerin dayandıkları en büyük aşiretlerden Yağmaların Tokuzoğuzlardan olduğu (Gardizî, 84), bunların «bughra khan» la-

Manihaist Uygurlar Doğu Türkistanda daha önce budistliği kabul, eden ırkdaşlarıyla birleşerek evvelce kendi şehzadeleri tarafından idare:

kabım taşıyan (bk. *Mücmel iit-Tavârikh,* ve I-Qisas'dan parça, B a r t h o l d , *Tur~ kestan,* I, 20) hanları Tokuzoğuz hanları neslinden olduğu *(Hudûd ül-'Âlem,* 17a, satır 21) zikredilir

(Qudâme, 206 ve Muqaddesî, 341 de bunlara ait olmak üzere* «Uygur hükümdarı «Bughra Khaqan» dan bahsederler). Bunun gibi Karahan hanlarınca kullanılan «tlik Khan» lâkabı da «Yağma ve Tatar hanları» nın lâkabı olarak zikrediliyor *(Divân-i Abu-'l-Faradj Rûnî,* Tahran tabı, 13); fakat bu men- balarda Karahanîlerin en ziyade Tokuzoğuzlara ilişikli, hattâ onlardan türemiş bir sülâle gibi gösterilmiş olmaları bu hanedanın da eski Göktürk ve Tokuzoğuz hanları ile ayni Asena neslinden gelmiş olmasından ve Türkistanm tekmil eski hükümdarlarını bazan Tokuzoğuzdan saymaktan (kş. *Hudûd Ül-'Âlem,* vr. 16b, satır 22) ve Yağmalar da asıllarırida Tokuzoğuz *(Oğuz* nâme'ye -Reşided- din Paris, nüshası suppl. pers. No. 1364 vr. 161a- göre = Biaburlu, Bayürlu) sa-. yıldıklarından ileri gelse gerektir, yoksa «Te.-meng-le» vazıhan «Türk» (Tu-kiu) lardan sayıldığı gibi, Yağmalar da diğer Tokuzoğuzlardan ayrılarak Çin hududundan Türgişler memleketine geldikten sonra «Türk Hakanı», yahut «Türgiş Hakanı» (Gardizî, 84, satır 16 Jr*-* sözü aLsry okunmalı) na tâbi oldukları tasrih edilmektedir.

İslâm menbalarında «Kaşgar Dihkanı», «Türk padişahı Tarkhan» (775-735 senelerinde, bk. Ya'qûbî, *Târikh.* II, 479), Nemengan yanındaki Kâşân'da yaşamış oian «Fergane padişahı» (aynı eser. II, 478), Halife Mû'tasim zamanında Bağdada gelen Akhşid «Tugüç»un babaları (İbn Hallikân, I, 53-54: ^ OtSoh *Cr.* j\iU. jr ,v. . Ya'qûbî,*Târikh,* II, 465-6: *js*\ *&* ^t^). keza 739Ha zikredilen Fergane hükümdarı «Arslan Tarkhan» (C h a v a ı i n e ş , *Documents*, A-si-lan ta-kan; 721 hâdisesinde Tabarî'de, II, 1440 . ûV-i yerine hataen: jlU1) , keza 893 te Samânîlere mağlûp olan «Türk hükümdarı Tafkas», (Masû'd*u'Murûc,* VIII, 144, 420: crXil*) yani «Tavgaç» hepsi Karahanîlerin cedleridir. Zikri geçeri Fergane hükümdarı jiisJt , yani Arslan'm Biladha (bvu..) nam oğlu Esfere valisi olduğu ve onun da islâmlarca mâruf bir şahsiyet gibi zikredilen Anucur un babası* olduğu söyleniyor (Tabarî, II. 1440). Şu «Anuçur» Cemal Qarşrde Karahanîlerin ceddi sıfatıyla zikrettiği «Bilga Nuçur» (B a r t h o l d , *Turkcstan,* I, 130 : , kelimenin aslı «Bilga Anuç çur» olacak) olacağı anlaşılıyor; Taş kent ile Isfîcâb da buna tâbi idi; Samânî Nuh 840 ta cndan İsfîcâbı aldı (Sem'ânî, *Ensâbi* ed. M a r g o l i o u t h , vr.. 286b). Karahanîler başlıca Yağma ile Çigil uruklarına dayanarak Türkistanm idaresini tekrar kendi ellerinde birleştirebilen harçlardır. Bunlar 842 yılında Uygur-Tokuzöğuz Devleti bozulmasından istifade ederek:

olunmuş olan «Koçu» da ve «Beş Balık» ta yeniden hükümet kurdular. Karahanlılardan «Bilgençur Kağan» 840 ta ve «Tafgaç Kağan» (öteki adı galiba «Oğulçak» idi) 893 te Samanlılarla harbetti[10]). Fakat isi amutla olan bu türlü ciddî temasları neticesinde islâmiyeti kabul ettiler, Doğudan Kıtay ve Tatarlar tarafından tazyik edilen Moğolistan urukları onuncu asrın ortasında Orta Tiyanşana gelip yerleştiler. Milâttan önceki çağlarda Turan kavimleri boyundurukları altında bulundukları Aryanîlerden (Akhemenidlerden ve Greko-Baktralardan) onların me- deniyetini öğrendikten sonra, kendilerine kıyam etmişlerdi. Bunun gibi A raplar ve

İranlılardan islâmiyeti, medeniyetini ve halifelik ülkelerinde inkişaf eden tekniği öğrenen Karahanlılar da, doğudan Orta Tiyanşana sığınan yeni kuvvetlerden istifade ederek, 940 yılında «Çu» havzasını (eskiden Göktürklerin merkezi olan Suyab'ı ve Balasagunu) ve 999 da Mâverâünnehri Samanlılardan aldılar. Karahanlılarm islâmiyete giriş: Edil boyundaki «Bulgar» larla bir zamanda, 920 yıllarında vâki olmuştur-[0]). Abdülkadir-i Bağdâdî'nin beyanına göre, İran mecusîleri, bin yıldan sonra dünyaya Zerdüştîlerin hâkim olacakları hakkında Zerdütş [81 82]

---

memleketin idaresini bir daha kendi ellerinde' birleştirmeğe muvaffak olmuşlardır. Yerlerini gösterdiğimiz bu kayıtlardan tam kafiyede anlaşılan bir hakikat varsa o da, Karahanîlerin ta 760 senelerinde mevkilerini Karlık ve Tokuzoğuz hanlarına terketmekle beraber Yağma, Çigil gibi kabileler arasında ayşayıp, Kaşgar, Fer- gane ve Taşkent taraflarını idare edip gelen eski Hakan evlâdından olduğu keyfiyetidir. Karahanîlerin menşei meselesine dair bugüne kadar söylenen yanlış na- zariyelerin bibliyogarafisi için bk. Barthold, *Enzyklipddie des İslam,* «İlek Khan» maddesi ve M i n ö r s k y = *Hudûd ül-Âlem,* 278, 280.

[3!]) Sâmânîlerin 893 te mağlûp ederek payitahtlarım işgal ettikleri, Tabari, 82 2138, İbn ül-Ethiı\ ed. T o r n b e r g , VIII, 310 vesairede zikredilen «Türk Hakanı» nın ismi Mas'udî'de (*Murûc*, Paris tab'ı, VIII, 144, 240) «Tafkas», yani «Tav- *gaç*» olarak yazılmıştır. Bu hakana karşı yapılan sefer Taraz tarafından yapıldığından (bk. Narşakhî, s. 84) ve hakanın payitahtının zaptı Tarazın istilâsından sonra vâki olduğundan, bu şehrin Balasagun yahut Suyab olduğu anlaşılmaktadır. Bu zaman KaSgar tarafında yaşıyarak Sâmânilerle münasebette bulunan türk hakanı ise, Cemal Qarşı'de (B a r t h o l d , *Turkesran.* I, 130-132) «Ogulçaq Qadıı Khan» tesmiye edilmiştir. Balasagun ve Kaşgar taraflarının tekmilini idare eden hu hakan Karahanîlerin diğer «büyük han» (hakan) İarı gibi, «tavgaç» lakabını taşımış olacak.

-°) Sâmânilerin Horasan Alevîlerine karşı seferlerinde daha 920 senesinde bir «Buğra Khan»; iştirak etmişti. ~bk. İbn Khaldûn, IV, 339 [yine *İbn Fadlân* s. (T , ve XXIV.].

-[1]) Bu husus için bk. El-Bırûnî, *el-Âthâr ül-Bâqiye,* Bayazıt Umumî kütüphanesi, N. 4667, vr. 108b; bu kitabın matbu nüshasında bu kısım nakıstır.

--) Eski 15 kabile için bk. F. H i r t h, *Nachıvort zum Tonjukuk,* s. 132; 18 kabile için, B r e . t s c h n e i d e r , *Mediaeval Researches jrom eastem sources,* I ,

tarafından yapılan va'din milâdî 929 senesine tesadüf etmesi dolayısıyla o yıl için bütün İranda umumî millî isyan hazırlıkları görüyorlardı. Fakat bu aralık Türkistan Türklerinin islâmiyeti kabul etmesi ve nihayet Balasagunun Müslümanlar (yani Karahanlılar) eline geçmesi, diğer Türklerin İslâmiyet adına Hindistan hududundaki faaliyeti, İranlIların bütün pilânlarını bozmuş, yani Karahanlılarm islâmiyete girişi, İslâm dünyasını büyük bir buhrandan kurtarmıştır "J).

Milâdî onuncu asrın ilk yarısında Türk uruklarının doğudan batıya doğru olan hareketlerine başlıca «Oğuz» 1ar iştirak ettiler. Bunların bir bölümü (Selçuklular) on birinci asırda İran üzerine, diğer bölümü de «Peçenek» ve başkalarını takip ederek Doğu Avrupanın cenubuna doğru yayıldılar. Çin kaynaklarının, Kıtay'larm baskısı. neticesi olarak gösterdikleri bu göçü, İslâm kaynakları İktisadî âmillerin, ahalinin çoğalıp otlakların azalmasının neticesi olarak gösteriyorlar. Her halde, milâdî sekizinci ve dokuzuncu asırlarda Moğolistanda yaşıyan 15 Töles uruğu ile Tokuz Oğuz adını alan dokuz uruk yerine, çin kaynakları Karakhıtaylar çağında tamamen başka adlar taşıyan 18 uruk zikrediyorlar J*).

Moğolistan uruklarının batıya, bilhassa Orta Tiyanşana hareketleri bundan sonra da devam etti. On birinci asrın ilk yarısında Kıtay- ların kendileri de Orta Tiyanşana gelip yerleştiler. Karahanlılar çağında Zerefşan ve Sır Derya havzalarında Taciklerin oturduğu yerlere, Tacikleri tazyik etmeksizin, birçok Türk unsuru (Çigil, Karluk, Yağma urukları) yerleşti. Türkçede uygur yazısıyla İslâm esasında dinî edebiyatın ilerlemesi için çalıştılar. 1914 yılında «Karşı» (eski • Nesef) da bulunan bir türkçe tefsir, Kaşgarlı Mahmudun eserin'de münderiç edebî parçalar, Kutadgu - Bilig, Ahmed Yesevî ve halifelerine ait tasavvuf eserleri, hep o zamana aittir. Türkçe, o zamanda resmî devlet dili oldu. İslâm ülkelerine hâkim olan türk sülâleleri (Karahanlılar, Selçuklular) birbirleriyle ve Çin'le ' olan mektuplaşmalarını uygur yazısıyla türkçe idare eder oldular -3) .

Karahanlılar ülkesinin esasî ahalisi medenî Türk unsurundan, yani [83]

83 ve *Festschrift für HirtJı*, 299.

~A) **Bk. M. Kaşgarı, I. 10 «bu yazıyı türk hakanları ve sultanları kullanıyorlar^» derken «sultanlar» tâbiriyle Selçukîler kasdedilmiştir.**

arap coğrafyacılarının öteki göçebe Türklerden tamamen farklı olarak «Medenî Türk» yahut «Hakikî Türk» diye kaydettikleri «Türgiş» yahut alelitlâk «Türk» lerden ibaretti. «Çu» ve «Tarım» boylarında ya- şıyan bu Türklere dayanan Karahanlılar sülâlesi, göçebelik ananelerini de yaşatmakla beraber «Medenî Türk» sülâlesiydi. Bu sülâle son devirlerinde medenî Iran tesirine kapılmağa başlamıştı. Yalnız Türklerle meskûn olan yerlerde (meselâ Yark^ndde) bile İslâm kadıları tâyin olunmuştu. Bunlar.ise resmî yazılarında arapçayı kullanmışlardır[84]). Hakanlar arasında farsça şiir söyliyenler de olmuştur[85]). Memlekette Türk unsuru isyan ettiğinde, bu gibi hanlar bazan Mâverâünnehrin lranh Tacik unsuruna dayanır oldular. Nihayet sülâle on birinci asırda Moğolis- tandan göçleri devam eden göçebe kavimlerin, Karakhıtay, Karluk vetirenin çıkardıkları kargaşalıklar ve ticaretin sukutu neticesinde zayıfladı. Memleket bir taraftan İran unsurlarına daha yakın olan Khorezm türk beğleri eline, diğer taraftan da göçebelere daha yakın olan Moğol lardan Karakhıtay ve Türklerden Nayman (türkçe adları «Sekiz»)[20]) hanları eline geçerek iki nüfuz bölgesine ayrıldı. On üçüncü asrın başında Türk ve Turan kavimlerinin doğudan batıya göçleri tekrar kuvvetlendi. Gerek bu sülâle, gerek Khorezmşahlar sülâlesi (ki yine doğudan yapılan baskılar neticesinde İrtiş boylarını bırakarak Khorezmi istilâ eden «Yemek», «Kıpçak» uruklarına dayanarak kuvvetlenmişlerdi) ve nihayet Karakhıtaylar, Çingiz Han'ın idaresi altında devam eden yeni göç dalgalarıyla yıkıldılar.

Moğol Çağı Müthiş bir tufan ve sel şeklini alan bu harekete daha ziyade halis göçebe hayatı yaşıyan uruklar jstirak etmişti. Orta Tiyanşanda «İle», «Işık Göl», «Çu», «Talaş» havzasında Usun, Göktürk, Türgiş ve Karahanlılar çağında kurulan türk şehirleri, ilerde bahsedilecek bazı hâdiseler dolayısıyla, Moğol idaresi zamanında harap oldu. Çingiz Oğulları oralarını otlaklara çevirdiler. Buradaki medenî ahali (Argu, Çigil, Tükhsı uruklarıyla meskûn şehirlerin ahalisi) bilhassa on dördüncü asrın ilk yarısında Mâverâünnehir

---

[84]) Bk. Cl. Hu a r t , *Trois actes notaries arabes de Yarkend,* in *Journal Asiatique* 1914, nov. -decemb. 607-627.

-•') Kılıç Tamgaç İbrahim'in farisî şiirlerinden parçalar Aufî, *Lubâb ül- Elbâb,* I, 42, yine Yabgu Melik'in şiirleri orada, I, 24, son hakan Osman Hanın şiirleri yine orada I,- s. 44-46.

[[2<î]) Naymanların türklüğü ve bunların «Sekiz» ve «Saqız» isimleri için bk. Z e k i V e l i d î T o g a n , *Moğollar, Çingiz ve Tnrklük*, s. 12.]

taraflarına geçtiler[1'7]). Evvelce Taciklerle meskûn olan Mâverâünnehrin birçok mühim şehirlerinin ahalisi, Çingiz fütuhatı sırasında Doğu- Tür- kistana, Çağataylılarla Ilhanlılarm savaşları şırasında Horasana sevko- lunmuşlardı. Bunların yerlerini Türkler doldurdular. Bu devirde de Mâverâünnehirde resmî dil türkçe idi; uygur ve arap yazıları kullanılıyordu.

Turkıstanda Mede- niyetler Mücadelesi . Fakat «Maveraunnehır-Kasgar» la «Yedısu ve Do- 1 ıyansan» arasında medeni mücadeleler pelc T mür B k kuvvetli bir surette devam etti. I 3-1 4.uncu asırda bu mücadele bir taraftan Kaşgar ve Mâverâünnehirde İran unsurlarıyla müttefik olan medenî müslüman Türkler ve onlara dayanan «bek» 1er (ümerâ) ve bazı hanlar, diğer taraftan Yedisu ve Uyguristandaki budist ve hıristiyan Uy gurlara ve Yedisuyun medenî gayrimüslim Türklerine dayanan göçebeler ve Çingiz oğullarının ekseriyeti arasında pek şiddetle devam etti. Yani 1) İslâmlar, İslâmiyet ve müslüman medenî Türkler; 2) budizm ve şamanizme dayanan göçebe Türk-Moğol ananeleri şiddetle çarpışıyordu. Çağatay hanları merkezlerini bazan Taşkent,. Bukhara ve Karşı hududunda, bazan da «İle» ırmağı havzasında Almalıkta yahut daha doğuda Beş Balıkta bulunduruyorlardı. Türkistan böyle iki kuvvetin, iki medeniyet cereyanının arasında sallandı. 1334-1338 yılları arasında Almalık civarında yaşıyan Çağatay hanları Buzan ve Cenkşi kendileri budist ve oğulları hıristiyan olup İslâm düşmanı idiler; Ispanyalı, Burgondiyalı ve İskenderiyeli hı- riştiyan misyonerleri himaye ediyorlardı. Almalıkta hıristiy<an piskor posluğu kurulmuştu. Fakat müslümanlara dayanarak hükümeti ele geçiren Ali Sultan, 1339 yılında bütün hıristiyan papaslârmı kesti[86 87 88]). (Yedisuda bulunan süryanî yazılı türk hıristiyan mezar taşlarının şimdiye kadar bulunan en son tarihlisi Işık Gölün cenup-doğu kıyısında bulunan 1330 tarihli kitabedir). Bu aralık Altın Orda, yani Goçı Ulusunda da Özbek Han (1 21 2-1240) müslüman olarak ulusundaki Türk ve Moğolun kâmilen müslüman olmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Çağataylılardan tasavvuf yoluna girerek dervişlik eden, hattâ şeyh olan «Khalil Sultan» (=Khalil Ata», ki Khoca Bahâeddin bunun müridi idi), öteki adıyla «Kazan Han» -[a]) Türkistanın cenubunda ve «Tuğluk

---

86) Bk. yukarıda, s. 60-61.

87) Bk. B a r t h o l d , *Ogerki iscoriyi. S emir eçy a*, 64-68.

-y) «Halil» ile «Kazan» ın aynı şahsın adları olduğunu ilk defa B a r t h o l d ileri sürmüştü (*Orta Asya Tiirk Tarihi Hakkında Dersler*, 186-187). Bunu kat'î olarak teyid eden kayıtlar sonradan bulunmuştur.

Temür Han» (1348-1362) bu ülkenin şimalinde gayrimüslim unsuru tamamen yok ettiler. Böylelikle Çingizliler hâkimiyetinin Mâverâünne- hirde islâmiyetin ve İslâm medeniyetinin Türkistanın şimal bölümlerine de yayılmasıyla neticelendiğini görüyoruz. Fakat mesele bununla halledilmedi. Medeniyetler ve hayat tarzı mücadelesi artık her taraf için umumî din şeklini alan islâmiyetin mezhep ve tarikatları şiarı altında devam eftir Moğolların müslüman olmasına rağmen, devlet idaresi usulleri tamamen mecusî Türk-Moğol ananeleri yolunda devam etti. Moğolların takdire değer bir hizmeti de, Türkistanda Karahanlılar ve Kho- rezmşahlar zamanında devlet idaresi işlerine karışmağa başlıyan dini vcT şeriatı dünya işlerinden uzaklaştırmalarıdır. Müslüman hanlar ülkeyi, gayrimüslim olan babalarının devlet idaresi usulleriyle idare ediyorlardı. Fakat gayrimüslim şamanî ve budist unsurların resmen yenilmiş olması, ancak bunlara ve eski ananelere dayanarak yaşıyabilen «Khan» ların (yani Çingiz torunlarının) itibar ve nüfuzunu azalttı. Aynı zamanda Şimalî Türkistanın türk evliyaları kılavuzluğuyla gelişmekte olan sâde «Türk islâmiyeti» (Khalil Sultan ve evvelemirde türk meşayihi yolunu takip eden .Khoca Nakışbend Bahâaddin) ile ülkenin bilhassa Tacik- lerle meskûn olan cenup bölümündeki iran-islâm meşayihi, tacik ruhanî aristokrasisi (Khalil Sultan tarafından öldürülen Tirmiz şeyhleri) [89]) ve onların «Iran islâmiyeti» arasında mücadele başladı. Bu mücadele siyaset sahasından çıkarak medenî sahaya döküldü ve Cenubî Türkis- tandaki Moğol beğleri tacik ruhanî aristokrasisi ile birleşti (Emîr Kaz- gan). Aynı zamanda Horasan ve Mâverâünnehirdeki şehirli Tacik ahalisi; arasında, hâkim Moğol sülâlesine ve askerî aristokrasisine karşı sı- nıfî mahiyette bir mücadele başladı ve 1365 te Semerkandda bir demokrat «Serbedarlar» cumhuriyeti kuruldu[90]). Öyle ki, umumî durum bu gibi karışık dinî, medenî ve smıfî mücadelelerden istifade etmesini T>ilen birisi için gayet uygun şartlar gösteriyordu. Daha ziyade müslüman terbiyesi alarak müslüman Tacik unsuruyla Türkleri telif edebilecek ye aynı zamanda hakanlık ananelerinden ziyade, mahallî halk menfaatlerine dayanabilecek «Moğol beği» cenubun kuvvetiyle şimali elde edebilirdi. Bundan sonra Türk-Moğol askerî zümreleriyle ve Çingiz neslinden gelen sülâle ile olan münasebetlerini de yoluna korsa, şimalin - (göçebelerin) kuvvetiyle cenubun tesirinden de kurtulur ve geniş fütuhat yapabilirdi. İşte bu durumda Barlas uruğundan «Temür Beg»

---

y°) Termiz seyyidlerinden Hudavendzade Alâ'ül-Mülk'in Kazan tarafından katli için bk. İbn Battûtatercümesi, I, 428 ve Zap. Vost. Otd. XXIII, 24 v.d.

[90]) *Zapiski Vost. Otdel, Russk. Archaeol. Obş.* XVII, 0İ,Ö19.

(Emîr Timur, Aqsaq Temür, Temurleng, Tamerlan)- vaziyete hâkim ol d vı.

Temür Beğîn «Temür Beğ», türk-moğol devlet ananelerine ta- Ulkiisii mamiyle sadık kaldı ve bütün ömrünce yalnız «beğ» yahut «atalık» kalıp ozaman han neslinden olmıyanlar için iddiası kabil olmıyan «hanlık» dâvalarıyla katiyen uğraşmadı ve kendi yanında daima bir «han» bulunurdu. Fakat kendi idaresine tâbi olmıyan hiçbir hanlığı tanımadı. Gerek Yedisu ve Doğu Türkistan («Çite» yahut Yedisu mânasıyla «Moğolistan») ve gerek Coçı Ulusu (Deşt-i Qıpçaq=zzToğmaq) hanlarına karşı ölüm savaşı açtı; onların dayanabileceği şehirleri yıktı, urukları kırdı. Türklerin ancak kendi ananelerini İslâm ananelerine uydurabildikleri, göçebe hayatı bırakarak medenî ve mahsuldar ülkelerde yerleştikleri ve tacik-islâm medeniyetiyle türk ananelerini türklük ve moğolluğu esas tutmak üzere cemedebildikleri zaman, Türkistanda sağlam bir hükümet kurabileceğini gayet açık bir surette anlıyan ve onu esas düstur edinen «Temür Beğ», hakikî bir türk millî siyaseti güttü. Mâverâünnehirde, müteaddit yerlerde kanallar kazdırdı. Oralara belki yüz binlerce Türkü her taraftan (hattâ Deşt-i Qıpçaqtan ve Anadoludan) zorla getirerek yerleştirdi. Mâverâünnehirde Calayır, Khorezmde Kongrat, Çite'de Doğlat gibi büyük kabileleri dağıttı, onların birini diğeriyle karıştırdı. Birçok kabileleri ekinciliğe alışmağa icbar etti. Bu zatın, Semerkândm cenup ve şimalînde «Khayrâbâd» adıyla vücuda getirdiği büyük ark sistemlerinde (bugün «Tüye Tartar») müteaddit köy ve kasabalar vücuda getirilmiş[3]-), İslâm âleminin büyük şehirlerinin (Bağdad, Mısır, Şiraz, Sultaniye gibi) adlarını taşıyan bu kasabalara Türk unsuru yerleştirilmişti. Temür, türk hars ve sanatını himaye etti. Kendisi arapça bilmezdi. Bu yüzden arap müellifi İbn Arabşah kendisini «ümmî» yani okuryazarsız adam diye adlandırmıştır. Onun devrinde türkçe, uygur harfleriyle yazılmıştır. Batı ülkelerinin coğrafyasına ait Dimişk'ta kendi isteğiyle yazılan bir mâru- zayı, kendisi bizzat istifade etmek için, derhal «moğolca» (yani uygur harfleriyle türkçe) ya çevrilmişti[91] [92]). Türklere ve ordusuna olan bütün buyrukları uygur harfleriyle türkçe yazılırdı. Vekayii, seferleri uygur

---

[91]) Bunu bildiren bir vakıfname nüshası Kâbil Şehir kütüphanesinde bulunan anonim vesikalar mecmuası *Fasl ül-Khitâb'da* bulunmaktadır, ki mühim yerleri tarafımdan istinsah edilmiştir.

[92]) Buna dair bir kayıt Ibn Khaldûn'un nüshası Ayasofya Kütüphanesinde No. 3200 de bulunan Seyahatnâmesinde (varak 80) bulunmaktadır; Temürü. arap- Ibn Arabşah'ın sözüne inanarak okuryazarsız addetmek tamamiyle yanlıştır.

bakhşıları tarafından tesbit edilir, sonra mollalar tarafından farsçaya nakledilirdi. Temür farsçayı güzel bildiği gibi, farsça şiirleri de yerinde kullanmasını bilmiştir M). Onun en yakın beğleri oğulları ve torunları arasında türkçe ve farsça şiirler yazan edib, şair ve bilginler çok oldu. «Çağatay Edebiyatı» adıyla tanınmış olan edebiyat da umumen Temürün dayandığı türk uruklarının umumî adı olan «Çağatay» a mensuptur. Bugün Türkistandaki türk sanat eserlerinin en muhteşem ve en güzelleri Temür ve Temür Oğullan çağına aittir. Çingiz eski türk devlet ananelerini diriltmişti. Temür, bu devlet ananelerini zamanının asrî İslâm medeniyetiyle aşılıyarak bir türk medeniyeti vücuda getirmeğe çalıştı. Türkleri medenî hayata alıştırdı. Türkistanın zamanımıza kadarki bütün şairleri ancak Temür ve Temürlüler devrinin şairlerini taklit etmişler, Tüıkistanda bugüne kadar yaşıyan en mühim medenî eserler gibi Avrupa kütüphane ve müzelerinin en güzel ve en kıymettar sanat eserleri, minyatürler de Temür ve oğullan zamanına aittir.

özbekler

Temür ve oğulları tarafından yaşatılan siyasî ve medenî hayatın parlaklığı ve büyüklüğü Deşt-i Kıpçakta yaşıyan ananeci Çingizlileri Mâverâünnehir tarafına celbetti. Bunlara tâbi uruklar yavaş yavaş Temür ve oğullan hizmetine giriyor ve Mâverâünnehirde, Zerefşan ve Âmu Derya kıyılarında, Ferganede ve Sır Derya havzasında yerleşiyorlardı. Temür oğullarının tuttuğu medenileştirmek işi hanlar yani Çingiz oğulları için de bir ülkü oldu. Nihayet Sır Derya kıyılarında ve Kazak bozkırlarında fırsat bekliyen Özbek sultanları, uygun şartları ve zamanını bulup, on altıncı asrın başında (1500 yılı) Zerefşan havzalarını ele geçirdiler. Bütün bozkır urukları Mâverâünnehre,. eski Baktriyaya, Tokharistana, Khorezme doldu. Milâdî 1 000 yıllarında Türklerin, Mâverâünnehre yayılmasıyla baş- lıyan bu devir, Temürlülerle birinci özbeklerin bu ülkeleri tamamen tiirkleştirmeleri ve bozkırlardaki en kalabalık siyasî göçebe unsurları [93] [94] [95] [96] [97]

---

[93]) Merağalı türk şair ve musiki üstadı Abdülkadir ül-Meragî'nin, Temüre bir türkçe şiir spyliyerek gazabını kestiği hakkmdaki hikâye, Muhammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-i Azerbeycan,* Tahran tab'ı, s. 260-261; Temürün bu şaire karşı Şeyh Ebu-Sa'id Ebü-'l-Khayr'in şiirlerinden JUl mıs raını tam yerinde kullandığı hakkımda Alişir Nevâyî, *Mecnlis iin-Nefâ'is*'inde bahset miştir, bk. *Journ. Asiatique, 5,* XVII, 1861, s. 287.

[97]) Temürün -arkadaşı ve büyük kumandanlarından Emir Seyfeddin Nü- küz'ün şiirlerinden bir parça, keza Uluğbek'in emirlerinden Arslan Hoca Tarkhanm bir şiiri *Hîbet ül-Haqâiq*'ta Necip Asim bey tarafından neşredilmiştir.

medenî hayata bağlıyarak ve ozamanın medeniyetine kat'î surette iltihak ederek temelli bir türk-islâm medeniyeti yaratmalarıyla tamam olmuştu. Özbekler «Şaybak Han» m, yine eski Türk fatihleri gibi İran, Siyistan ve Hindistan taraflarına fütuhatla yürümesine kat*iyen razı olmadılar. Zaten eski tarihî eserletde ve eski İran rivayetlerinde [98 99 100 101 102 103]) Horasanda eski Türk sınırı olarak gösterilen «Allahu Ekber» — «Merz-i Turan» (şimdi Meşhed ile Sirakhs arasında «Mezdûrân») dağlarına kadar uzanan bütün ülkeler Türklerle dolmuş, tacik şehirleri yerine türk şehirleri vücuda gelmişti. Türk hükümeti Batı Türkistanda da yalnız «Göçebe Türk» lere değil, aym zamanda «Şehirli Türk» lere dayanır olmuştu.

Türkistan Tarihinde İktisadî Âmiller

Türkistan İktisadî Tarihinde Esası Amiller

Orta Asya tarihine ait incelemelerde bulunan bilginler, buradaki inkişafları, yalnız göçebe kavim- lerin otlak (mer*â) mücadeleleri ve oymak hayatı şartlarıyla izah ederler. Bu fikrin yanlış olduğunu ilk defa olarak tarihçi müsteşrik Barthold. 189.6 ."da. Çingiz devletinin teşekkülü meselesini izah ederken [37]), franşızca olarak Pariste ve rusça olarak da Petresburgda türk tarihine ait aynı eski bakışları belirterek yazılan iki mühim eseri tenkit ederken[38]) anlatmıştır. Ona göre Türk kavimi erinin tarihi de medenî Avrupa milletlerinin tarihi gibi mûdil İçtimaî ve İktisadî şartlar altında inkişaf etmştir. Filhakika Türkistan tarihinin devirlere bölünmesi, ülkenin İktisadî hayatındaki inkılâplara tamamiyle uygun gelmektedir. Irmaklar üzerinde inkişaf eden «ziraat» medeniyeti ile Uzakdoğu-Önasya yolları üzerinde «ticaret» in inkişafı bu ülkede nöbetleşe olmuştur. Ülkenin en büyük bölümünü teşkil eden bozkırlar, çöller ve dağlarda «göçebe usulünde hayvan besleme» elbette bütün çağlarda kendi yoluyla devam etmiştir. Bu göçebe usulünde hayvan besleme tarzı, kendisinde zaman zaman görülen buhranlar

---

98 Bu rivayetler Balamî ve El-Bîrûnî'nin eserlerinde ve Firdevsî'nin «Şâh-nâme»sinde anlatılmıştır; bk. Z e k i V e l i d î , ***Bîrûnîs Picture of the loorld,*** **s . 41 .**

a7) ***Zapiski Vostoçn. otdelniya. Russk. Archaeol.*** **Obş, X, 105-119.**

»S) Bk. B.a r t h o 1 d'un ayılı mecmua, c. XI, s. 355 te ; A r i s t o v'un ese rinde ve ***Jurnal Ministerstva Narodn. Prosve§çeniya,*** **1896, No. 6, s. 366-384 te L e o n C a h u n ' u n mâruf eserine yazdığı tenkitleri.**

neticesinde bozkırlarda muhtelif siyasî teşkilâtların vücuda gelmesine, büyük devletlerin kurulmasına yahut yıkılmasına, parçalanmasına âmil olmuştur. Bunun için Türkistan tarihinde bu üç kültür (yani ziraat, ticaret ve göçebe usulünde hayvan besleme) den birisinin, diğerlerinin gelişmesine ve yahut gerilemesine sebep olduğunu ve bunların nöbetleşmelerini öğrenmek Türkistanın İktisadî, siyasî ve medeni tarihiyle meşgul olmak demektir. Yazık ki bu üç kültürün nöbetleşme devreleri, umumen Türkistanın iktisadı hayatının tarihi, hiç Öğrenilmemiştir. Türkistan İktisadî hayatındaki en mühim vak'alar hakkında, biz ancak is- titradî kayıtlara tesadüf ediyoruz. İktisadî hayat hangi istikamette gelişirse, yine dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi, Türkistanda da ahali arasında şu veya bu sınıfın kuvvet almasına sebep olmuştur. Hatla diğer memleketlerde olduğu gibi, burada da aristokrasiye karşı isyanları ve bazan, memleketin şu veya bu ülkesinde idarenin avam tabakaları mümessillerinin eline geçtiğini de görüyoruz. Bunlar hakkında ancak istitradî kayıtlardan başka bir bilgiye malik değiliz. Muhtelif çağlara ait vesikalarda fiyatların değişmesine âit tesadüf olunan malûmat ve sikkelerin kimyevî tahlilinde elde edilen neticeler, fıkıh kitaplarındaki kayıtlar ve vakıf vesikaları bizim için elbette mühim mehazlar teşkil eder. Türkistan tarihinde mühim olan diğer bir âmil daha olmuştur ki o da, ırmakların mecralarını değiştirmesidir. Bu âmiller Türkistanda, ekinciliği sulama kültürüne tâbi olan bütün başka ülkelere göre daha fazla hâkim olmuştur. Amu Derya ile Sır Derya mecralarının tarihte tesbit olunan değişmelerinin memleketin İktisadî hayatındaki rolü çok ehemmiyetli olmuştur. Türkistanda ticaretin ve şehir hayatının gelişmesine veya sönmesine ise Uzakdoğu ile önasya ve Doğu Avrupa arasındaki ticaretin karadan cenup denizlerine ve yahut denizlerden karaya nöbetleşe geçmesi âmil olmuştur. Hattâ Doğu Moğol Devletinin merkezi Pekine göçürülerek İran Moğollarıyla Hindistan üzerinden deniz ticaret yolunun kurulması da, aşağıda görüleceği üzere. Türkistan ticaretine tesir etmiştir. Keza Türkistanın ova ve bozkırları arasındaki çarpışmalar, göçebe tarzı hayvan beslemede, açlık ve «cut» devirleri gelmesinde veya ırmakların mecralarındaki değişikliklerden doğan fevkalâde vakıalar, komşu ülkelere de (İran, ve Çine, hattâ bazan Avru- paya) tesir etmiştir.

Eski Ticaret Yolları

Türkistanda Göktürk ve sonra Arap hâkimiyeti ta- karrür edene kadar, doğu ile batı arasındaki ipek ticaret yolu Nişabur, Herat, Balkh, Kümidh (Kara-Tegin), Alay, Kaşgar, Khoten, Sancu üzerinden geçmiştir. Bununla beraber Hunîar, Göktürkler ve Moğollar zamanında Kırımdan, Edil ve

Yayık ırmaklarının aşağı **mecraları üzerinden Cungaryaya ve oradan Cine** geçen **bir «bozkır-çöl ticaret yolu» vardı. Milâdî altıncı asrın son** varışında **Cenubî Türkistanm Göktürk Devletine, sekizinci asırda ise Halifeliğe yani Arap-İslâm Memleketine dahil olması neticesinde Merv, Bukhara, Semerkand, Khocend, Oş, Kaşgar, Koçu, Komul (yahut Yar- kend, Khoten), Şancu, Suçjav, Kançjav ticaret yolları, bununla beraber Taşkent-Talas-Çu-Barsgan-Koçu-Komul , yahut Çu-İle-Beşbalık Komul yollan inkişaf etmiştir. 1 2.nci asırda Şimalî Çin «Kidan» (Liao =: Ka- rakhıtay) sülâlesinin Yedisuya gelerek yerleşmesi, Khorezmde Urgenç** şehri **merkez olmak üzere Khorezmşahlar Devletinin kuruluşu ve niha- vet bütün bunların bir Moğol Devleti idaresi altında birleştirilmesi ve** .Moğol **Devleti merkezinin de Karakurumda bulunması, evvelki ticaret voluna müvazi olarak yeni ve daha kuvvetli bir yolun kurulmasına sebep olmuştur. Bu yol İrandan Khorezme ve oradan Sır Derya ırmağı üzerindeki «Otrar» a, sonra «Çu», «İle» havzasına, oradan Doğu Ti- vanşandaki «Beş Balık» a ve oradan da Komul, Suçjav, Kançjav yoluyla** Çine **ve yahut doğrudan doğruya şimal-doğu istikametinde Kara- kuruma gidiyordu. Bu yol üzerindeki ticaretin daha geniş ölçüde geliş**mesine **Amu Derya ve Sır Derya ırmaklarının mecralarında o vakit hâsıl** olan **inkılâp da sebebiyet vermiştir.**

Kil Amu Deryanın. Türkistanı Araplar fethettiği za- mu CC„ manda da şimdiki «Özboy» yatağı üzerinden ak- rasmın egışmesı . 0uuğu anlaşılıyor. Fakat özboy un cereyanı arap coğrafyacılarının dediği gibi, Hazar Denizine galiba ancak bazı vakit erişebilmiş, çok zaman bu cereyan eski şelâle yeri olan bugünkü «Kurtış» adlı yerin biraz batısında olduğu anlaşılan «Qal *at üs-Sîn» (Moğol çağında «Rebât-i Tamgaç») de kesilmiştir. El-Bîrûnî'nin beyanına göre, şimdiki «özboy» ozaman «Mazdabasti», «Sarı Kamış» çukuru ise «Khız Tmgızı» (yani «Kız Denizi») tesmiye olunmuş ve Maz- dabastinin üzerinde « As » yahut « Alan » denilen İran ve « Becenek » (— Peçenek) denilen türk kavmi yaşamıştır. Memleketi Araplar aldığı zamanlarda Amu Derya bu mecrasını değiştirmiş ve evvelce de bir kolu ile akmakta olduğu «Aral» gölüne bütün suyunu boşaltmağa başlamıştır. Özboya artık su gelmeyip buraları kuruduktan sonra, ahalisi olan As ve Peçenekler, birbiri arkasında Edil munsaplarına, Khazar memleketine gitmişlerdir [;i0]). Moğollar, Khorezmin payitahtı olan Ürgençı fethedince, 1221 yılında Amu Derya, mecrasını tekrar değiştirdi. Özboy üzerinden aktı. Bundan böyle bu yatak tamamen canlandı. Hazar

p[!]) Bu mesele için bk. *İslâm AnsiklopedisVnin* türkçesi «Allan» maddesi.]

Denizi kıyılarından, Azerbaycanın Kür ırmağından ve «cDeşt-i Qıpçaq»ın Edil ırmağından gelen kayıklar mallarını doğrudan doğruya eski «Qal- ‘at üs-Sîn»in yanındaki «Kiirledi» şelâlesine kadar götürüyor ve oradan diğer kayıklara aktarılan mallar doğru Khorezm payitahtına gidiyordu. Yine bu zamanda Sır

Derya ırmağı (ve belki daha doğrusu bu ırmağın mühim bir bölümü) da şimdiki «Ak Mescid» in biraz yukarısında başlıyan ve bugün tamamile kuru bulunan «Yeni Derya» mecrasından akıp Aral Gölünü sağ tarafta bırakarak Amu Deryaya geliyor ve suları Özboy üzerinden Hazar Denizine kadar geçiriyordu./4^). Bu arada Khorezm payitahtı olan «Ürgenç» le Sır Derya kıyısındaki Otrar doğrudan doğruya su yoluyla birleşmiş oluyordu. Bu durum 15 73 yılı hududunda Amu Derya mecrasının şimdiki şeklini almasına kadar devam etti [104 105 106]). 15 73 yılı hududunda Amu Deryanın mecrası değiştikten sonra, Özboy üzerindeki ticaret yolu ortadan kalkmış oldu. Ürgenç ve Otrar üzerinden Özboy ve Yeni Derya ticaret yolu mevcut olduğu zaman Talaş, Çu ve İle ırmakları üzerinde şehir hayatı fevkalâde bir surette inkişaf etmişti. Milâdî 7-9.uncu asırlarda Çin kaynakları, milâdî 10.uncu asırda arap coğrafyacıları Talaş ve Çu havzalarında birçok şehir ve kasabaların adlarını zikrediyorlar. Moğol hâkimiyetinin başlangıcında ve Çağatay Han ve oğullan zamanında bu şehirler daha çok büyüdü. Cemâl ül-Qarşî adlı bilgin bu şehirlerde keza aşağı Sır Deryanın Cend ve Barçmlığ Kent gibi şehirlerinde kendi zamanında ya- şıyan birçok âlimlerin adlarını sayar ve ilimdeki kemalâtından bahseder. İstanbul kütüphanelerinde mevcud yazma eserler arasında da bu asırlarda, yani Moğol devrinde Sır Derya taraflarında yazılan bir çok dinî ve edebî eserleri, yahut eskiden yazılıp ta bu zaman buradaki şehirlerde istinsah edilen eserlerin nüshaları bulunuyor, ki yalnız ilim değil, ayni zamanda dikkatin şah eseridirler; fakat maalesef daha tetkik mevzuu olmamışlardır. Herhalde ihya edilerek Amu Derya bir daha Hazar Denizine akıtılacak olursa ve Çu nehrinin kumlar arasında kaybolup giden aşağı kısımlarf İska ve iskân için kullanılacak olursa Kho- lezm, aşağı Sır Derya, Özboy, aşağı Talaş ve Çu müstakbel Türkista- nın da bel kemiği şeklini alacak '-), Kühne Ürgenç, Akmescid ve Tok

[104]) Bu hususta daha açık malûmat Hafız Abru coğrafyasında bulunmaktadır (bk. *Al-Muzajjariya,* Petersburg, 1897, s. 7). 1571 de ölen Musliheddin-i Lârî de Sır Deryanın bazan Hazar Denizine, bazan da Arala döküldüğünü zikreder (bk. Ali Kuşçu'ya şerhi, Üsküdarda Selim Ağa kütüphanesi, N. 733, vr. 309a).

[4 1) Bk. türkçe *İslâm Ansdklöpedisi,* «Amu Derya» maddesi.]

[106]) Bu meseleler için bk. Z e k i V e l i d î , *Türkistan İktisadiyatında Yerli*

mak (.eski Balasagun) bu memleketin İktisadî, İdarî ve de İlmî merkezleri olacaklardır -ve herhangi bir ecnebi, bilhassa acem medenî sultasından azade türk millî kültür merkezleri*olacaklardır.

Moğollar Çağında İranla Hind ve Çin Arasında Deniz Yolu ve Herat

«rÇu» ve «İle» havzalarında şehir hayatı daha 1 3. üncü asrın ikinci yarısında büyük bir sekteye uğruyor. Zikri geçen Cemal Qarşî buradaki şehir hayatının artık alçalma devrine girdiğine şahit oluyor. Bu noktalarda şehir hayatının inkıtaa uğramasını sadece göçebelerin istilâsı ile izah etmek yanlıştır. Bunun asıl sebebi, yukarıda (s. 60-61) anlattığımız gibi, Moğölistanda ve öge- day- Ulusunda hasıl olan nüfus fazlalığının cenuba doğru kaymak ihtiyacında kalması olmuştur. Çu ve İle havzalarında Kfcydu Hanın zamanında 1266 senesinde toplanan kurultayın karariyle resmî şeklini alan bu şehirleri ortadan kaldırma hâdisesi neticesinde

yoluyla Çinden Uzakdoğu mahsullerini, ustalarını, hattâ Buda dini eserlerini ve rahiplerini getiriyorlardı.- Daha 14.üncü asrın ikinci dörttebi- rinde arap seyyahı İlmi Battûta da Altın Orda*dan Ürgenç yoluyla Hindistana ve oradan Çine gitmişti. Her halde ö vakit Altın Orda ile Hindistan arasında kuvvetli bir ticaret yolu teessüs etmeğe yüz tutmuştu. 1 6.ncı asır başlarına kadar bu yol ehemmiyetini muhafaza etti. Herat- la Edil havzasındaki Kazan Hanlığı arasındaki medenî münasebetlere ait malûmatı biz, Hindistanda Babur Mirzanın ve Kandıhar taraflarında yaşıyan Fahri Sultan Muhammedin eserlerinden öğreniyoruz[107*]). I6.ncı asırda Hind Moğol İmparatorluğu ile rus çarlar* arasında medenî

bırakılan bu şehirler, 19-uncu asrın ilk yarısında Khokand hanları zamanına kadar ihya edilmedi. Burada göçebe hayat sağlam kaldı. Bu da «Khanbalık» (Pekin) ile Hindistan arasında 13.üncü asır sonunda kurulan deniz ticaret yolunun inkişafıyla ilgili olsa gerektir.

Kubılay Kaanm umum Moğol Kağanlığının merkezini Pekine gö- çürüp, 1 2 7 9 da Sung sülâlesi elinde olan bütün Cenubî Çinin, 1 2 8 2 de Hindiçinî ve Birmanya (o vakit «Miam») nm ve nihayet 1 2 8 6 da «Sonda» adlarının Doğu Moğol devletine eklenmesi, Hindistana biti- ş:k îlhanlılar Devletiyle Doğu Moğ;ol Devleti arasında deniz münasebetleri kurulmasına sebep oldu. Horasanda bulunan llhanlı ArgUn Han ve islâmiyeti. kabul etmeden önce Gazan Han, Bülücistan ve Hürmüz

---

107) Müverrih Khondm'rT Tıha neşrolunmıyan *Khulâsat ül-Akhbâr* adlı, eserinde Herat nüfusunun iki m ı y o n a vardığına dair mübalâğalı bir malûmat verilmiştir.

r e ***Rus Noktainazarları,*** **Yeni Türkistan, 1927, N. 4, s. 15-21.**

[4:i]**) Bk. Z e k i V e l i d î ,** ***Türkistan ve Edil Havzasının Medenî Münasebetleri Tarihinden.*** **«Yeni Türkistan», 1927, N. 2-3; s. 27-28.**

münasebet tesisi tecrübeleri de,Altın Orda ile Hindistan limanları arasında eskiden kurulmuş olan münasebetlerin devamını teşkil etse gerektir.

14.üncü asrın başlarında tamamen takarrür etmiş olan bu Altın Orda - Hind münasebeti ve Ilhanlılar Devletiyle Uzakdoğuda Kaan Memleketi arasındaki münasebet neticesinde Moğol Devletinin başlangıcında tamamen yıkılmış olan «Herat» şehri, bütün Ortaasyanm İktisadî ve medenî merkezi şeklini aldı. 15.inci asrın sonlarına doğru bu şehrin nüfusu, ozamanın nakil vasıtalarına göre hiç mümkün görülmi- yecek bir surette, büyümüştü ,r>). Urgenç şehri de jbni Battûta geçtiği zaman, bu seyyahın tâbiriyle «Türk şehirlerinin en büyüğü» idi. Halbuki ozaman Ürgençin doğusunda Semerkandla «Khanbalık» (Pekin) arasındaki ticaret yolunda işliyen Mâverâünnehir tacirlerinden birisinin Mısıra gelerek, meşhur coğrafya eserinin müellifi Şihâb ed-Dîn ibn Fadl allah el-'Umarîye verdiği malûmattan, bu yolun, Şimalî Türkistandan geçen kısmının şu yakın zamanda tamamen terkedilmiş olduğunu öğreniyoruz. Bu kayıtlarda «Çu» ırmağı havzasındaki şehirler hakkında deniliyor ki: «Buralarda şimdi ancak iyi' kötü muhafaza olunmuş harabelerden başka bir şey yoktur. Uzaktan güzel, mamur bir köy ve civarında yemyeşil tarlalar görürsünüz. Fakat ahali bulmak niyetiyle bu köye gidince buradaki yüksek binaları tamamen boş bulursunuz. Vilâyetin bütün ahalisi hayvan besliyen göçebedirler, bunların hiç biri ziraatle iştigal etmiyor 4Ü).

iki asır sonra buralarım ziyaret etmiş olan Türkistan müverrihi Kaşgarlı Haydar, Mirza Doğlat, Çu havzasındaki şehirler ve oralardaki bilginler hakkında Cemâl ül-Qarşînin malûmatını naklederken, Dunu garip buluyor, belki de tamamen yalan çıkarıyor. Çünkü kendi zamanında oralarda bazı kârgir binaların harabesinden başka şehir falan bulunmuyordu 108 45 109 110). İranla Çin arasında deniz yolu kurulduğu zaman

---

108) Bk. *İqd ül-Cuman Bartoldu,* Taşkent, 1927, s. 27.

4G) Bk. îbn Fadl Allah el-'Umerî, *Mesâîik ül-Absâr,* III, Ayasofva, 3415, vr. 51b: W11**

S 0* d

UıUiıij u." i», \—o ı ı^. 4*' ^ııS y ı « İ Ü J İ

i-ll A.JİJAV» 5JI' ; kş. yine yukarıda s. 60.

110) W; B a r t h o l d , *İstoriya Semireçya,* s. 63; *The Tarikh-i Rnshidi of' İîaidar Dughlat,* ed. by, N. E 1 i a S and E. D e n i s o n R o s s , London 1895, s. 364.

(1305), İran İlhanlılarıyla Uzakdoğu Moğolları kendi aralarında muş terek bir anayasa kabulü hakkında müzakerelerde bulunuyorlardı. Hattâ buna ait kaanın devletler ara münasebatma ilgili vesikası demek olan bir «Tüngâl yarlıg» mı getirmişlerdi[111 112]). Türkistanm medenî ve İktisadî terakkileri evvelce batıdan doğuya geçen kervan yollarına bağlı olduğu halde, aynı terakkiler 14.üncü asrın başlarından başlıyarak daha ziyade şimalden cenuba giden yollar üzerine kurulmuş bulunuyordu [4ii]). Fakat bununla beraber KLaşgar ve Almalık üzerinden geçen Çin- îran ticaret yolları da hâlâ işliyordu. Hattâ Ibn Battûta'nm Kerbelâlı arkadaşı Alî b. Mansûr adında bir tüccar, Khorezmden Çine giderken, Almalık yolunun Hind yoluna göre daha kârlı olduğunu anlatmış ve İbn Battûtadan ayrılarak o yolu takip etmişti.

3

Türkistanda Alçalış Devrinin Başlaması ve Onun Hakikî Âmilleri

Türkistan Hayatındaki Buhranın Başlangıcı

İktisadî âmillerin medenî hayata olan tesiri diğer komşu memleketlere göre Türkistanda daha açık bir şekilde görünüyor; ve bu bilhassa 1 6.ncı asırda başlıyan ikinci devirde daha açık görülmüştür. 16.ncı asrın ilk yarısında Türkistan tarihinde misli görülmiyen bir İktisadî ve medenî buhran başladı. Horasanı da ele geçirmiş olan Özbekler ve Mâverâün- nehir fikir adamları 1528 de Horasanda «Khusrev Cürd Câm» da Sa- fevî Şah T ahmasb ile olan savaşta ve biraz sonra Hindistan Baburlu- lariyle yapılan savaşlarda, komşularının kendilerine üstünlüklerini hissettiler. Türkistandaki İlmî ve edebî hareketler hakkında 16.ncı asrın ortasında ve nihayetinde eserler yazan «Mahmud Vâsıfî» ve «Nakîb Haşan Khoça» bu tereddinin ilim ve edebiyat sahasındaki tezahürle- rini saymışlardır. Vâsıfî'ye göre Horasan ve Türkistanm şevketi, He- ratın şiî Şafevîler tarafından işgaline kadar devam eder. Ömrünü Taşkent ve Semerkand Özoek sultanları yanında geçiren bu zat, küçüklüğünde Heratta Hüseyin Baykara, Câmî ve Âlişîr Nevâyî muhitini görmüş ve o güzel, ince, medenî muhitin nasıl dağıldığını bizzat müşa-

---

[4H]) D'Ohsson, *Histoire des Mongols,* IV, 475. «Tüngâl yarlıg* hakkında bk. Barthold, *Persidtkaya nadpis* na *stenakh aniskoy megeti,* 1911, s. 31.

[4i)]) Moğol devrinde Hind Denizi ticaretinin ehemmiyeti meselesi için bk. *T'oung-Pao,* 1911, s. 483-484.

hede etmiştir. Vâsıfî hakikî dönüm noktasının tarihini bile tayin etmek istiyor. Ozaman Safevîlerin Horasan valisi Lâle Şamlu, yeni şartlarla uyuşamıyan kimselerden beş yüz kadarına 1 5 1 2 yılının ilkbaharında Heratı terketmeğe müsaade etmişti. Baykara zamanının seçkin kimse- leri 12 nisanda kervanlara binerek Amu Derya kıyısına yakın «Akça» taraflarına geldiler. Bu göç kafilesinde meşhur müverrih Khondmır ile birçok şâirler, edibler, musikişinaslar ve fakihlerden Mevlânâ Şem- -seddîn-i Kuhistânî bulunuyordu. Mezkûr noktadan bunların bir kısmı Kâbil tarafına Baburlulara, diğer kısmı da, müellif de dahil olduğu halde Karşı (Nesef) yolu ile Semerkanda özbeklere gittiler. O günden sonra Herat medeniyetinin bu seçme kuvvetleri birbirlerini göremediler [113]).

Nihayet 19.uncu asırda Türkistan istiklâlinin kaybolmasıyla neticelenen bu tereddinin sebepleri olarak, İslâm dininin terakkiye engel olması ve Türklerin istidatsızlığı gibi şeylerden bahsetmek, ancak pa- paslara yakışan bir iştir. Bu büyük ve şümullü inkılâbın hakikî âmili, hiç şüphe yok ki ozamana kadar «Yedi İklim»de hâkim olan ve doğudan batıya Türkistan üzerinden geçen «kara ticaret yolları» nın kendi mevkilerini, Hindistan ve Çin hududundan açılan Cenubî Asya - Afrika - Avrupa deniz yoluna ve Sibirya . Arkhangelsk tarafından açılan Şi^ malî Akdeniz ticaret yoluna, Amerika kıt'asmın Avrupalılar tarafından keşfinden sonra gelişen Okyanus deniz ticaret yollarına terketmeleri gibi umumî ve şümullü hâdiselerdir.

16.ncı asırda Türkistan iktisadiyatının uğradığı bıi felâket, Portekiz, sonra Holandalı ve Ingilizlerin silâhlı kuvvetlere dayanan ticaret kumpanyalarının cenuptan, Hindistan tarafından, ve aynı suretle şimalden, Arkhangelsk - Sibirya tarafından zuhurunun neticesidir. Şimalî Avrupada silâhlı deniz tüccar sınıfı (Hansa tüccarları) daha 14.üncü asırda kuvvetlenmiş ve hattâ Akdeniz milletleriyle kolayca rekabet •edebilecek bir hale gelmişti. Araplar ve umumen kıyıları pek meskûn olmıyan Asya kıt'asmın müslüman milletleri denizciliğe yabancı idiler. Türkler ise bunu şövalyeliğe aykırı biliyorlardı. Moğollar çağında Hind ile Çin arasında deniz münasebetleri dirilmiş idiyse de, buna Moğolların bizzat iştirak ettiklerine ait malûmat yoktur. Yalnız llhanlılardan Argun Hanın Iranlı bir heyetşinas olan Kutbeddîn-i Şîrâzî vasıtası ile Akdeniz, Karadeniz ve kıyılarının pilânlarmı aldırdığı tarihlerde kay- dohınduğu gibi, bu incelemelerin neticeleri de bu bilginin, nüshaları

---

[113]) Zeyneddin Mahmud Vâsıf!, ***BedâyV iil-Vaqâyi',*** **Petresburg Asya Müzesi** nüshası, N. 586 ca, vr. 5 b-13b.

tize yetişen eserlerinde münderiç bulunmaktadır[51]). Türkler on birinci asırdan başlıyarak Hazar Denizinin bütün kıyılarına hâkim olduklan halde, burada pek faal bir rol oynıyan ticaret kayıkçılığı ile beraber bir türk denizciliği kurulamamıştır. Moğollar çağında Altın Ordaya gelen Mısır elçilerinin ve İbn Battûta'mn malûmatına göre, Edil ırmağında kayıkçılık edenler Kep Ruslardı. Karadeniz ve «Levant» ticaretine yerli müslüman tacirler de iştirak etmişlerse de, en mühim rolü Cenevizlilerle Venedikliler oynamışlardır. Müslüman milletler denizin öte tarafındaki ülkelere yaptıkları seferelrde ekseriya yabancı kayıkçılardan istifade etmişlerdir. Arapların 71 1 deki İspanya (Endülüs) seferi de böyledir.. Araplar deniz kıyılarına malik oldukları halde payitahtlarını sahilden- uzak yerlerde kurdular [5-]). Hindistan İslamların eline geçtiği halde, Dicle ve Fırat ırmaklarıyla Sind ırmağı arasında deniz yoluyla işliyen deniz ticareti, kara ticaretine göre zayıf olmuştur. Halbuki bu yoldan harb işlerinde de istifade ediliyordu (meselâ milâdî 720 yılında Â1.-İ Mühelleb'iin Kirman ve Bülücistana kaçışında öyle olmuştur). Mısırlı türk âlimi Beylik el-Qıbçaqî'nin 1 2 4 2 tarihinde Akdeniz bahriyelileri tarafından İskenderiye ile Tarablus arasındaki seferlerde istimal olunduğunu haber verdiği mıknatıslı su puslası, Moğollar zamanında kuvvetlenen Hind - Çin deniz ticaret gemilerinde 1 3.üncü asrın sonlarına doğru geniş mikyasta kullanılmıştır [,>3]).

Arapların, sonradan bilhassa. 15.inci asırda Umman ve Şap Denizlerinde gemiciliği cidden ilerletmeğe başladıkları ve bu hususta bazı ' terakkiler elde ettikleri malûm ise de [54]), bu teşkilât, Avrupalıların sağ- [114]

114[51]) Kutbeddin Şirazî'nin tetkikatı ye mesaisini Argun Hana takdim ederek makbuliyete geçtiği hakkında bk. Reşîdeddin, Topkapı nüshası, N. 1518, vr. 266a; ■ Kutbeddin bu mesaisi için Kastamonuyu merkez edinerek onun emîri Muzaffe- riddin Alpyiirek'in himayesinde çalışmış, mesaisinin neticeleri *İkhtiyârât-i Mu— zajjeriye* nam eserinde bahis mevzuu olmuştur; bu eserin bu fasılları tarafımdan neşre hazırlanmıştır.

ö-) Bk. H. Y a n s k y, *Das Meer in Geschichte des Islams,* in *Beitriige zur historischen Geographie des Orients,* ed. von H. M i k , Wien, 1929, s. 46.

[5:4]) İslâm âleminde, Hind ve Çin denizlerinde pusla istimali tarihi için bk. J. K l a p r o t h , *Lettre â M. Humboldt sur Vinvention de la Bousole,* Paris, 1834, is. 57; ve *The Encyclopaedie Britannica,* VI, 1926, s. 807 «compos» maddesi. Beylik el-Qıpçaqî ifadeleri onun *Kenz üt-Ticâr* nam eserinde bulunmaktadır, ki nüshaları Köprülü Kütüphanesi, N. 949; Topkapı, N. 3340 bulunmaktadır.

'"-[1]) Bu zamanın arap denizcilerinden Ummanda Gulfarlı Ahmed ibn Mâcid (bk. *Enzyclopaedie des İslam,* IV, 389-396) ile Süleymân ül-Mehrî (aynı eser, IV,„ 572-579) nin bizim Şeydi Ali Reise de kaynak olan Hind deniz yollarına ait eserleri malûmdur.

Buinlardan Ahmed ibn Mâcid 1498 de Vâsco de Gama'ya, Doğu Afrikada Malindî'den cenbuî Hindistanda «Kalikut» a gelmekte kılavuzluk etmiştir.

lam denizciliğine dayanabilecek mahiyette değildi.

Ümit Burnundan Hindistana yol açan Portekizliler Cenubî Hind «Vis Kırallığı» nı kurdular ve birinci vis kıral Fransisco d'Almeide ve halefi Alfonso d*Albuquerque birçok kıyı bölgelerini aldılar. Nihayet 1508 de arap gemicileriyle harbederek sonradan İran İktisadî hayatında mühim rol oynıyan «Hürmüz» ü ele geçirdiler. Bunlar bir asır kadar zaman kendi başlarına kaldılarsa da gittikçe kuvvetlendiler. 1602 de Holandalıların «Doğu Hind Kumpanyası» ve 1612 de de «İngiliz - Hind Kumpanyası» kuruldu. Portekizliler 1613 yılma kadar «Gua» ile «Hürmüz» ün her ikisine hâkim idiler. Böylelikle Hindistan ve Iran deniz ticareti Avrupalılara münhasır kaldı. Hindistan ticareti Portekizlilerin inhisarı altında iken, İngilizlerle Holandalılar Hindistana şimalden yol.bulmak teşebbüsünde bulundular. 1553 yılında «İngiliz Ticaret Kumpanyası» na mensup heyet yani Sibirya ırmakları üzerinden Çine yol ariyan «Chensİer» heyeti ile 1558 yılında Şimal Buz Denizinden Hazar Denizi - Bukhara vasıtası ile Hindistana yol ariyan «Jankinson» aynı, maksatla Şimalî Asyaya ve Orta Asyaya seferler yaptılar. Bunlardan İngiliz «AVillıam Merik» Sibiryanın en uzak köşelerine kadar geçip «Obi» havzası vasıtasıyla Çine İngiliz tüccarlarını göndermeğe muvaffak oldu. İngiliz sermayedarları şimalde daha ziyade rus tüccarlarını kullanmayı faydalı buluyorlardı. İngiliz ticaretine vasıtacılık eden rus «Stroganov» tüccar ailesi, daha 1517 yılında Sibirya ve Şimal ka- vimlerinden topladıkları ham eşyayı «Arkhangelsk» vasıtasıyla İngi- 1 izi ere veriyordu. Sonradan bütün Batı Sibiryayı elde eden bu aile bilfiil Moskova'dan' çok Londraya tabiydi. Bunların dış ticaret için Mos- kovadan aldıkları ilk imtiyaznameler, rus çarı Dördüncü İvan tarafından 1552, 155, 1560 yıllarında İngilizlerle ticaret hukukunu tasdik ederek verilen fermanlardır. Bu fermanlara göre, bu Ural - Rus «tüccarlar padişahı», kendi basma askerler bulundurabiliyordu. Stroganov- Jar 1517 de daha o vakit müstakil olan «Kazan Hanlığı» nm şimalinde «Qama» havzasında şehir ve kaleler yaptılar. Moskova Rusları daha i 6.ncı asrm ilk yarısında yine Avrupa emtiasının Mangıt - Nogay, As- farkhan, Kazan hududunda, bilhassa İngiliz çuhası ve silâh müstesna olmak üzere, demir mamulâtı satmak yolundaki faaliyetine vasıtacılık işini görerek, oralarının bütün ham eşyasını, derilerini kendisine çekerek iktisaden kendisine tâbi etmeği bilmişti. Nihayet Müthiş İvan ora- hırını siyaseten de tâbi edebildi. Şimaldeki Stroganovlar ise kendi ticaret kervanlarını korumak için o güne kadar Doğu Asyada kullaml- mıyan barutlu silâhlarla silâhlandırdığı «Rus Kozak» kuvvetiyle, şimalin ufak beğliklerini ve garbi «Sibirya Hanlığı» m yendikten sonra, oral a r a ticaret merkezleri sıfatıyla 1556 da «Perm» ve 1586 da «Tobolsk» şehrini kurdular. Rusya tarafından resmen işgali 1552 yılında tamam olan Kazanın, yani eski Bulgarin, tüccarlarıyla buradaki «Tacik» tesmiye olunan Ortaasya tacirleri, galiba bu hanlığın resmen müstakil olduğu devirde bile,

Avrupa emtiasının tesiri altına düşmüşlerdi. Bu şehri ve vilâyetini idare eden Altın Orda tatar aristokrasisi ve askeri Kurundakilerle bir olup, aynı uruklara mensup idiler (Şirin, Barın, Argın, Kıpçak, Mamuk handan sonra Barın yerine Mangıt) ; bunlar şehrin (yani Kazanın) müdafaasına pek çok gayret sarfettilerse de, ülkenin verli tüccar unsuru galiba artık Arkhangelsk ve Nijni-Novgorodun İktisadî nüfuzunda idi. Bu tüccarların Ruslarla sıkı münasebetlerinden istifade ederek, Kazan hanları, Moskova ile olan siyasî işlerini ekseriya bunların vasıtasıyla görüyorlardı. Hanlığın işgalinden sonra Ruslar buralardaki tatar askerî zümrelerini toptan öldürüp Türk ve İslâm medenî eserlerini yıkıp yağma etmek hususlarında fazla gayret gösterdiler. Fakat yerli Kazanlılarm ticaret işleri mutazarrır olmadı. Belki az müddet sonra daha geniş bir ölçüde devam etti. Şehrin işgalinden altı yıl sonra Kazan tüccarlarından Burnaşev adında birinin Moskova tarafından Çine elçi olarak gönderildiğini, bundan sonra da Kazan tüccarlarını Mangıt ve Başkurt Ellerinde ve Sibiryada rus ticareti vasıta- cılığmda rolleri gittikçe artmış olarak görüyoruz. I 7.nci asrın başına doğru rus tüccarları Sibiryanın ve şimalî Türkistanın her yerine el uzattılar. 1 6 1 8 yılında iîk rus, Sibirya yolu ile Pekine vardı. 1 6 2 0 de Ruslar Yenisey havzasında yerleştiler. Tüfekle silâhlanmış olan bu ticaret ajanları hiçbir yerde ciddî bir mukabele görmediler. Yalnız Ruslar 1 6 2 2 d e kendileri gibi silâhlı olan ilk Asya kavmine, Batı Moğol (Oyrat)lara rastladılar. Bunlar bu jjilâhı, Avrupalı ve bilhassa Holandalı demz tacir îerinden satın almakta olan Çin ve Hindistan tüccarlarından alan «Mâve. ıâünnehir» vasıtalarıyla elde etmiş olsa gerektir. 1 5 0 0 hududunda Çine seyahat eden osmanlı müellifi Ali E k b e *t* K h a t a y î, Kaîmuk ülkesi, onların ordusu ve saire hakkında güzel malûmat bırakmıştır; ona göre, Kalmuklar ancak yay, ok ile müsellâh olup, kendilerinde eslihai na- riye namına hiç bir âlet bulunmuyordu. Ali Ekbere göre, Kalmuklarda atlarını nallatmak için bile demir bulunmuyormuş. Demek bunlara Avrupa silâhı ancak Ali Ekberin seyahatinden sonra gelmiştir.

Avrupa deniz ticaretinin ve emtiasının, Ortaasyanm cenup böl-

gesindeki rolü daha kuvvetliydi. 1 4 9 8 yılında Portekizlilerin «Gang» deltasınsT^elmelerinden, 1 6 7 0 yılında İngiHzlerin «Bombay» ve 1 7 0 0 de Gang deltasında «Kalkiite» de yerleşip Batı ve Doğu «Fakturya» ic.rını kurarak Hindistana tamamen malik ve hâkim olmağa başlamalarına kadar geçen iki asır içinde, bu emtia istilâsının Ortaasyamn hem ikti- s idî ve hem siyasî - İçtimaî hayatında tesiri tamam takarrür etmişti.

Avrupalılar buralara mensucat, demir eşya ve ekseriya kaçakçılık tarzıyla silâh, tüfek satıyorlar ve bununla bütün serveti kendi ellerine geçiriyorlardı. Hürmü^de oturan Portekizlilerin İranlılara sattıkları silâh, top ve tüfek elbette kendi ellerin- silâhlardan aşağı nevi idi. Bununla beraber bu silâhlarla silâhlan- mıŞ °lar* S**fevî Türkmen ordusu ok ve yayla silâhlı olan Türkistan - Özbek ordusuna üstündü. Bu âletin üstünlüğü, daha Akkoyunlular hâ-

Avrupa Deniz Ticaretinin Ortaasya İktisadî Hayalına Tesiri

kimiyeti çağında bilinmiş ve Firenk tipi top hattâ tüfeklerin Mardinli hz-Zâhir Mecdeddin İsa ile Halep meliki Çikemin, Karayülük Osman ile 1 4 0 6 yılında vaki olan muharebelerinde, keza 1 4 2 1 de bun- ların Arnidi muhasara ettiklerinde kullanıldığı kaydedilmiştir .•”*)• Bu silâhlar her halde Emir Çikem tarafından tedarik edilmişti. Sonradan ou ateşli silâhlar aynı zamanda «Rûm» yani Anadolu vasıtasıyla «ustayı Rûmî» yani Anadolulu türk topçularıyla birlikte İrana ye Hindisin Türkistana geçti. 1 5 2 8 eylülünde Horasanda 40,000 askeri olan Şah Tahmasb, 300,000 askeri olan Özbek Übeydullah Hana ancak «Rûm düsturu top ve altı bin tüfek» yardımıyla galip gelmişti. Bu vakıayı kaydeden Hind sultanı Babur Mirza r>;) Safevîlerin galebesini topların oklara ve «yedeciliğe» galebesi suretinde tasvir etmişti. Fakat hakikatte bu galebe Safevî ordusunu Avrupa silâhlarıyla silâh- Iandıran Portekizlilerim muzafferiydi demekti. Çünkü Özbekler de *o* zaman tüfeksiz değildiler. Bu vakıadan daha önce Özbek hanı Şavbak Hanın Semerkand ve sonra KKorezmi kuşatmasında tüfekçilerin birinci Tafta bulunduğu, mezkûr hanın kendi zamanında yapılan minyatürlerde gösterilmiştir * ') . Bunlar bu tüfekleri Rusya ve Sibiryadan ve yahut Kırım yoluyla Türkiyeden getirtmiş olacaklar. Umumiyetle Safevîler, Hindistanda Babur ve sonra Özbekler yanlarında «topçî-yi Rûmî»,

Haşan Rûmlu, *Ahsen üt-Tevârîkh,* Nuruosmaniye Kütüphanesi, N. 3417, vı'- 7b; Amid’in muhasarasında toplar kullanılmış olduğu da Maqı*izî’de mezkûrdur. r,<:) *Baburnâme,* Kazan basımı, 449-450 ed. B e v e r i d g e vr. 347a.

■'•) Böyle minyatürler *Şeybânînâme-i Muhammed Salih'in* V a m b e r y basımının mukaddemesinde bulunuyor.

«ustâ-yi Rûmî» 1er bulunduruyorlardı. Bunlar silâh da döküyorlardı. Bukharada Abdullah Han zamanında yaşıyan «üstâdh-i Rûmî» nin «kara buğra kazanları», ölümünden sonra halefi olan Mırek topçu başına kalmıştı[58]). Fakat bunlar ancak kaba toplar dökmüşler, diğer silâhlar, tüfek falan hep dışardan gelmiştir. Ve bunların Türkiyeden ziyade, Hind Okyanusu yoluyla Portekiz ve Holandalılardan geldiği anlaşılıyor. Safevîler ve Raburlular Avrupalılarmkinden biraz daha fena1 ve daha eski olan tüfekleri yüksek fiatlârla, ekseriya kaçakçılardan • satın alıyorlar, ve kendi silâhlarının en eski ve fenaları da tüccarlar tarafından daha pahalıca Türkistan Özbeklerine satılıyordu. Sibiryaya gelen Ruslar da, silâh satmak şöyle dursun, itaatlerine aldiKİarı uruklarda silâh yapılmasını durdurmak için eski yerli demircilikleri bile menediyorlardı. Bununla beraber haris tüccarlar, hükümetin menetmesine rağmen,- kaçakçılığa devam ediyorlardı. Mâveraünnehir hanları silâhları, Rus- lardan i ziyade, Hindistan ve Kandahar yoluyla cenuptan getirdiklerinden, bu hususta Iran ve Hind müslüman hükümdarlarına göre aşağı iseler de, kendilerinin şimalinde olan. Kazak sultanlarına üstün idiler. İran ve Hindistan yoluyla tüfek, top, silâh elde etmek Mâverâünnehir Özbekleri için İran ve Hindlilere göre daha pahalıya çıkıyor ve memleketin İktisadî durumuna o nisbette kötü tesirler yapıyordu. Balkh Özbek beğlerinin bu hususta Baburluîarla mektuplaşmaları olmuştu, öz- bekler tüfek karşılığı olarak Hindistan tüccarlarına at vermişlerdir.

Avrupa kumaşları Orta Asyada daha 15.inci asrın ikinci yarısında rağbet bulmağa başlamıştı. Hattâ İstanbuldan Herata gelen kumaşlar bile «Fireng dîbâsı» idi. Alişîr Nevâyî, Fatih Sultan Mehmed tarafından Herata gönderilen Firenk kumaşlarından ibaret hediyelerden bahsederken, bu kumaşlar vasıtasıyla Firenklerin İslâm Âlemini yağma etmeğe başladıklarını şâirane bir surette anlatmıştır [50]). [115]

Hindistana gelen Avrupa mensucatı (qumâş-i Firengî) Ortaasyada lâ.ncıasrın ilk yarısında umumun rağbetini kazanmıştı. Babur Mirzanın 1 5 2 5 yılında Hindistanda kazandığı «Panipat» ve «Mavar» zaferleri, daha ziyade^

---

[115]) Hâfız Tanış, *'Abdullalınâme,* Kabil Şehir Kütüphanesi nüshası üzerinden tarafımdan yapılan türkçe tercümesi, vr. 325a.

[5i]) Nevâyî, *Muqattant:*

15-*'-*'?" ff.J*

Heratta bir «Firenk taifesi» bulunup bunun 1494 te buradan Kerman tarikiyle geri döndüğü hakkında bir kayıt vardır (bk. Khondmir, *Hdbib üs-Siyer,* III.., 255); Alişir Nevâyî zamanında Heratta «Çin usulü ressamlık» ile beraber «Firenk usulü ressamlık» ta bulunduğu, bu zatın bir kay dinden (*Mahbûb ül-Quîûb,* s. 119) anlaşılmaktadır. İtalyan seyyahı Di Varthima 1504 te İranda bulunurken «Horasan payitahtı olan Eri», yani «Heri» şehrinde bulunmuş olduğunu zikretmiştir

«MeHrhed-i Rûmî», «Mustafâ-i Rûmî» gibi «ustâ-yi Rûmî» lerin idaresi altında teşkil ettiği topçu kuvvetinin neticesi idi. Bu fütuhat sırasında Babur, «Panipat» ve «Dehli» de sayısı olmıyan «dîbâc-i Ffrencî» ve «atlas-i Khatâyî» iğtinam etti. Özbek hanı Übey- dullah Han bu . vakıadan bir yıl önce (1524) Horasanda «Meşhed» i fethettiğinde, yine pek çok «aqmişe-i Efrenciyye» iğtinam etmişti [ti0]). Türkistana Hindistan ve Kâbil' yoluyla gelen emtiaya Balkh merkez ise, «Meşhid» de galiba Siyistan yoluyla gelen emtianın iskelesi idi. Bu ticarette demir mamulatı yalnız silâha münhasır kalmıyordu. Rusya Vasıtasıyla olan demir ticaretine ait kayıtlar vardır. «Marigıt-Nogay». mir- zaları demir çivi, kazan, araba tekerleği demiri gibi şeyleri, daha As- tarhkan şehri Tatar hanları elinde iken bizzat Moskova çarından istiyorlardı [ül]). «Balkh» ozaman Türkistanmın cenup kısmı için gûya hind ve efrenc emtiasının «taksim merkezi» olmuştu. Türkistanın şimal bölümleri, Kazak Bozkırı ise, Sibiryada kurulan rus ticaret merkezlerine, Perm, Tümen ve Tobolsk’a bağlıydı. Cenup ve şimalden çeleri bu Avrupa emtiası henüz Türkistanı kendisine esir edecek mahiyette değilse •deTTfâlîilî, malî ve iktisadi muvazeneyi felce uğratabilmişti. Çünkü bu yüzden Türkistandan uzak doğu ve uzak batı ticareti tamamiyle kesilmiş, Türkistan ancak mahallî ihtiyaçlar için yerli ziraat varidatı ile geçinmek mecburiyetinde kalmıştı. Halbuki Moğollar ve Temürlüler çağındaki mutantan ve zengin hayattan sonra Mâverâünnehir ve Horasanın hâkim aristokrasisi, yalnız silâh ve askerî mühimmatta komşularına üstün olmak arzusuyla değil, elbise ve ev eşyası hususunda da lükse ^düşmüşlerdi. Savaşçılık an’aneleri yaşıyordu. Fakat küçük bir harp şimdi gayet büyük malî buhranı mucip oluyordu. Ortaasyadaki iktisadı tereddinin safhalarım öğrenmek için elbette Portekiz, Holanda ve İn-

(The İtinerary of Ludovico di Vartkema of Bologna from 1502 - 1508, ed. by P e n z e r , London, 1928, s. 40, 43-44; seyahatnamenin naşiri, s. XLVII bu «Eri» yi Şiraz yanındaki «Herati Khâre» olarak kabul etmiştir). Herhalde Firenklerin Horasanı ziyaretleri daha Vaşko de Gama keşiflerinden önceki zamanlarda da nâdir olmakla beraber vâki olmuştur; o. zamanlarda Herattan Kerman yoluyla memleketlerine dönen Firenkle,r, Mısır-Hind deniz ticaretini idare eden arap ticaret gemileriyle Basra körfezine kadaT gelen, şahıslar, belki de Venedikliler olmuştur.

*î°) Hafız Tanış, **Abdıllahnâme*, vr. 197a.

J1) *Prodoljeniyç Tirevnerossiyıskpy Bihliothûki,* XI. 236.

giliz deniz ticaret heyetleri ve kumpanyaları arşivlerini, Hind mehazlarını tetkik etmek icap eder. Bizde ise muhtelif Türkistan şehirlerinde, bilhassa Balkhta, Arnu Derya ve Zerefşan havzalarında pek bol bulunan vakıf vesikaları pek mühimdir. Semerkand, Bukhara ve Balkhın Şıbanlılar devrine ait vakıf vesikaları, bize, Türkistanda mahallî para buhranının devirlerini ve arazi kıymetindeki değişiklikleri gösteriyorlar. Bunlardan on altıncı asrın daha ilk yarısında Balkh gibi ziraati mahallî ihtiyaçlardan ziyade galiba ihracat için tahsis edilen bölgelerde arazi ve emlâk varidatının gittikçe azaldığı, ticaret merkezi olan

şehirlerin boşaldığı, ticaret kervan yollarındaki büyük ribatların terkedildiği, bu gibi yerlerdeki emlâkin ekseriya satılamadığı, vakıfları şehirlerdeki dükkânlardan ibaret olan bazı medreselerin (Semerkand ve Bukhara- da) varidatının gittikçe eksildiği görülmektedir u").

Avrupa emtiasının istilâsı neticesi olarak Ortaasyanm siyasî hayatı tamamen değişti. On altıncı asırdan önce de İran ve Hind kıyılarında deniz ticareti limanları bulunuyorduysa da, bunlar kara ticaretine tesir edebilecek mahiyette değildi. Diğer taraftan ozaman meselâ' Ortaasya-

•'-) Buna dair malûmatı muhtevi olan Bukhara ve Semerkand medreselerinin vakıfnameleri yukarıda haşiye 32 de mezkûr *Fasl al-Khitâb'da* toplu bulunuyor. Vakıfların diğer toplu yeri Semerkand vilâyeti idaresinde saklı bulunuyor, ki Via t kin tarafından tanzim edilmiştir. Bu vesikalardan bir de Semer- kandda Şibânî (Şaybak) Han medresesinin vakıfnameleri mevzuumuz için mühimdir ki nüshası Petresburgda Asya Müzesi yazmaları arasında c 574 ag de mahfuzdur. Bukhara, Balkh ve Herat, Sirakhs ve Meşhed gibi merkezlerin evkaf vesikaları çok zengin olduğu halde, daha hiç tetkik edilmemiştir. Babur Oğulları zamanında Hindistan-Türkistan münasebatını öğrenmek için istifade edilecek başlıca menbaları burada bilmünasebe zikredelim: *Ekber Nâme; Tüzük-Cihangiri;* .Vlutemed Khan, *îqbâlnâ?ne-i Cihangiri;* Abdiilhemid Lâhûrî, *Pddişâhndme* (Şah çıhanbn tarihi); Khâfî Khan, *Muntakhab iil-Lubâb;* Nizâmeddîn Ahmed b. Muh. Muqîm el-Hcrevî, *Tabaqât-i Ekberî;* Muhammed Sâqî Muste 'îd Khan, *Meâthir 'Âlemgiri;* Münşi Muhammed Kâzim b. Muhammed Emîn, *'Âlemgîr Nâme;* Şah- r.uvâz Khan Samsam üd-Devle, *Meâthir ül-Ümerd;* Muhammed Salih Lâhûrı, *'Amal-i Salih (=Şdhicihdn Nâme);* Diyaeddin Barânî, *Tdrikh-i Firuzşdhî;* Şems-ı Sirâc-i 'Afif, *Tdrikh-i Firuzşâhi;* bütün bu eserler' *Bibliotheca İndica* serisinde çıkmıştır. Bir de 'Ali Muhammed Khan, *Mir'dt-i Ahmedî ve Tdrikh-i Mübarek- şâh'ı* vardır, ki *Gaekward>s Oriental Series'de* intişar etmiştir. Bu eserlerde Hindistan ve Türkistanm 16-18.inci asırlarda İktisadî münasebatı tarihine ait de mühim malûmat münderiç bulunmaktadır. Babur Oğulları zamanında yazılan büyük tarihî eserlerin bir çoğu hâlâ neşredilmemiş bulunmaktadır.

ya şimal tarafından yani Sibiryadan tesir edebilecek İktisadî bir kuvvetin zuhur edebileceği hayale bile gelemezdi. Avrupa deniz ticaret emtiası arasında bilhassa harp âletlerinin bulunması ve diğer taraftan bu ticaretin yeni keşfedilen Amerika ile ihtilâtın inkişafı ile muvazi gidip, bütün cihan ölçüsünde bir coğrafî görüşün genişliğine dayanması, ba- zan aynı ticaret kumpanyalarının Amerika ile iş yaptıkları gibi, Asya- ya da cenup ve şimalden gelebilmeleri, işlerindeki intizam ve pilânlılık, kara ticaretine pek çabuk tesir etti. .Diğer taraftan Ortaasya yahut onun vasıtasıyla Doğuasya memleketlerinin Avrupaya geçirmek için Balı asyaya göndermekte oldukları emtia, artık Cenubîasya limanlarını elde eden Avrupacıların bizzat kendileri tarafından satın alınıyordu. ,Bu husus, eskiden

______________ Doğudan Batıya giden ticaret yolları yerine Cenuptan Şimale ve Şimalden Cenuba giden ticaret yollarını açtı. Orta ve Batı- asyanm fikrî ve medenî münasebetleri önce Khotan, Kaşgar, Semerkand yahut Balkh ve Herat, Meıv, Nişabur, Rey, . Bağdad ve yahut Musul üzerlerinden geçen ticaret yollarına dayanıyordu. O yollar muat- tal kalınca fikrî, dinî, medenî bağlar kırılmağa başladı ve ayrı bölgelerde ayrı kâbeler ve ayrı mukaddesat vücude gelmeğe başladı. İranda evvelce ancak dağ ahalisinin inandığı şiîlik, ancak bu şartlar içinde kuv- vetleşmiştir. Arap hâkimiyeti ile Selçukıler ve Moğollar zamanında buna imkân yoktu. Diğer taraftan meselâ Türkistanda bu ülkenin bölümleri arasında evvelce taazzuv etmiş olan ticarî münasebetlerin yavaş yavaş kesilmesinden sonra, İktisadî hayat daha ziyade mahallî ekinciliğe münhasır kaldı. Şehir ahalisi köylere dağıldı (biz bu meseleye biraz sonra tekrar geleceğiz). Siyasî bağlara da yer kalmadı. Ufak hanlıklar kurulmağa başladı. Özbeklerin en iktidarlı hükümdarı olan Abdullah Han, bunun önünü almak için, kendi mensup olduğu Şıban sülâlesinin bütün âzalarını (ihtimal Osmanlıların. tesiriyle) öldürüp bitirdi. Küçük ve zayıf oğlundan başka hiç bir kimse bırakmadı. Hattâ bu yüzden sülâle münkariz oldu. Abdullah Han bu ayrılma ve istiklâl temayüllerini ancak sülâle âtalarında görüyordu. Tabiîdir, ki bu tedbirden bir netice çıkmadı. Müverrihler Türkistanda ufak Özbek hanlıkları kurulmasını, umumiyetle, Özbeklerin siyasî birliğin ehemmiyetini anlamıyacak kadar cahil olduklarına atfediyorlar. Halbuki 16.ncı asırda Türkistanda ilim ve fen sukut ettiyse de, Özbeklerin ozaman şehirlerde yerleşmekte olanları arasında okuma yazma, keza şehir hayatının, ziraat ve ticaretin kıymetini idrak etmeleri, tarihte gelip geçen 7 ürk kavimierininkînden eksik değildi. Şehirler şöyle dursun, büyük kasabalarda bile Özbek beğleri, hattâ kadınları mescid ve medreseler yapmak, Vakıflar tayin etmek ve arklar (su cetvelleri) kazdırmakla

kendi adlarını ebedîleştirmeğe çalışıyorlardı. Bunlar, kendi memleketleri, Çin, İran, Hind ve Rusya ticarî münasebetlerinin uğrağında olursa, şehir hayatının ve yerli ticaretin inkişaf edeceğini ve memleket zenginleştikçe hâkim unsurun alacağı varidat ve vergilerin her Kaide âdi kervan baskmcılığmdan daha kârlı olacağını pek güzel biliyorlardı. Oza- man Mâverâünnehir Özbek hanlarıyla Varkenddeki çağatay hanları ara^ sında ticaret kervanlarının selâmeti, ticaretin himayesi yolunda cereyaı eden mektuplaşmalar, bunu açıkça göstermektedir. Anadolu türk rivayetlerinin birçoğunda^bir «Kazak» âşık olarak tasvir edilen «Kör- oğlım bizim gördüğümüz bütün Özbek rivayetlerinde arklar kazdırarak, çölleri ihya eden, memleketler fethederek milletine birçok ganimetler getiren, mescid ve medreseler yapan ve kendisinden yüksek bir hükümdara, hana tâbi olan bir sınır kumandanı asker olarak tasvir edilmektedir. Bu, kahraman kervanları basmıyor, yalnız gümrük alıyor, kervana saldıran hırsızları takip ediyor. Birinci Özbek sultanları, memleketlerinin iktisaden gelişmesi yolunda epey çalıştılar. Fakat cenup ve batıdan gelen istilâ dalgaları neticesinde bu mesai beklenen verimi vermedi. Orta ve Batıasyanın her tarafında hâkim olan türk hükümetlerinin siyasî münasebetleri bile 16. ncı asrın sonuna doğru yavaş yavaş istiklâlini kaybetmeğe başladı. Gua ve Hürmüz'de oturan Portekizlerin, Holandalı ve Ingilizlerin, hattâ ihtimal ki Venediklilerin entrikaları, daha ozaman bile tesirini gösteriyordu. Hindistanda Büyük Moğol imparatoru Ekber, Cenubî Hindistanda Portekizliler ve İngilizlerle haı- beden sahil Müslüman hükümdarlarını, meselâ Gücerat hükümdarını arkadan vurmak ve oralarını fethetmekle ancak Avrupalıların istilâ işlerini kolaylaştırdığının farkında değildi. İmparator Cihangir de Hind denizlerinde hâkimiyetin Firenkler eline geçmesine ve bunun karaya sirayeti hususuna karşı tamamile lâübâlî hareket' etmişti.

Hürmüz'deki Portekizliler (Şah Abbas zamanında bunlara mukabil başlıyan Ingiliz entrikalarına kadar) daima Safevîlere hayırhah olmuşlardır. Mısır, Hind ve Safevî müverrihlerdin beyanından anlaşıldığına göre Safevî Şah İsmail ve Şah Tahrr^rsb bunlarla dostane münasebetlerde bulunmuşlardır[116]). Öu huşu- bilhassa Kanunî Sultan Süleyman zamanında 1535 ve 1553 vakıalarında açıkça görülmüştür. Safevîler bu siyasetlerinde tamamiyle şuurlu hareket etmişlerdir.

---

[116]) «İsmail Sofî»nin yani Şah îsmailin Şam ve İskenderiyedeki Firenk konsoloslarına mektuplar getiren casusları, 1511 yılının şubatında Kölemenler tarafından yakalandı. Peygamber evlâdı olmak iddiasında bulunan bu şeyh, bu mektuplarında Firenk hükümdarlarını, denizde Ve karada Mısır Kölemenlerine ye

16. inci Asrın Siyasî Hayatı

Bu Asırdaki Hanlıklar

Alçalma devri olan on altıncı asırda Mâverâünne- hirde Şıbanlıler'dan Abulkhayır Oğulları, Kho- rezmde yine onlardan Yadigâr Oğulları, Kazakis- ianm şimalbatı bölümünde ve Başkurdüstanda yine onların «Bek-Kun- du» Oğulları (Sibir hanları), Kazakistanm batı bölümünde Balkaştan Edil ırmağına kadar «Mangıt-Nogay» mirzaları, Kazakistanm şimaldo- ğu bölümünde Kazak sultanları, Yedisu'nun dağlık bölümünde Çağa- taylar hükümet sürdüler. Asrın son dörttebirinde Ruslar şimalbatıdan Nogaylarla Şıbanlılardan Bek-Kundu Oğullarını, Kalmuklar ise şimal- doğudan Kazak sultanlarıyla Çağatayları sıkıştırıyorlardı. Bcı hanlıkların hepsinde de memleketi sülâle âzaları arasında bölerek «inçü» usulüyle idare etmek; ve sülâlenin iş başında bulunan kolunda yaşça üstün olanını hanlanmak sistemi hâkimdi. Sülâlenin bilfiil iktidarda bulu- nan nüfuz sahibi âzası bile bu an aneye riayet eder ve yaşı müsaid olmadıkça kendisini «büyük han» ilân etmezdi. Bu gibi hükümdarların zamanında sülâle reislerinin sıksık değişmesi umumî siyasî duruma tesir etmiyordu. Bu asırda Türkistanı böyle bilfiil idare edenler «Abulkha* vır Oğulları» ndan Şaybak Han tM) (1510 a kadar), onun kardaşları

Osmanlılara karşı müttefikaıı hareket etmeğe ve onları ortadan kaldırmaya davet ediyordu (İbn *Ayâs,Bedâyi'üz-Zu1ıûr,* IV. 205). Şah Tahmasbm Hürmüz'deki Poı\- tekizlerden mühimmat aldığı *Târîkh-i ElfVde,* Rus çarından 100 top ve çok tüfek aldığı K a r a m z i n (İstor. *Ross. Gosudarstva,* 1843 tabı, IX, primiç. 249) de kaydedilmiştir.

1i4) Bu hanın ismi safevî ve osıııanlı müelliflerince «Şaybek» (bk. İskender Münşî, *'Âlem Ârâi 'Abbasî,* s. 27, 28: «rU Müneceimbaşı, İli, 184: yazıldığı, bugün Özbeklerce de çoğunca «Şaybek» telâffuz olunduğu halde, Şaybek Hanın divanının Topkapı Sarayındaki ve kendi zamanında yazılan nüsha sında her yerde (bk. meselâ vr. 75a) ve o zamanın Özbek müelliflerinin eserlerinde (bk. meselâ Fefhname'sinde, Zap. *Vost. Otd.* XV, s. 178-179 ve *Zübdet iil-Âthâr,* Nasrullahî, yine orada, s. 189-197 ci .U ve Babur Mirza (bk. ed. B e v e r i d g e, 84-88a) ve Muhammed Sâlih'te ve Jb.1- yazıldığından, doğrusu, «Şah-i bakht» dan muhaffef olmak üzere, «Şaybaq» olduğu tahakkuk etmektedir; yukarıda s. 35 te geçen «şıban» ismi de bu divanda, yani hanın kendi şiirlerinde daima v« tfî şeklinde gelmektedir. Şaybak Han Ebulkhayır Hanın torunu olup,

oğlu Ubeyd, Han Barak(—Nevruz Ahmed) Han (1540-1559), Abdullah Han (1560-1598); Khorezmde Yadigâr Şıbanlılarmdan İlbars, Din Mehmed (ölümü: 155 3), Hacı Mehmed (155 7-1603); Kazak sultanlarından Kasım Han, (1500-1519), Hak-Nazar (1550-1 580),t Şıgay Han Ve Tevkil Han (1580-1599); Bek-Kundu Oğullarından, yare «Tura» vilâyeti Şıbanlılar+ndan, Ibak Han (ölümü: 1494), kardeşi «Mamuk Sultan», Ibakın oğlu «Murtaza» ve onun oğulları Ahmed Ki- rey Sultan ve Küçüm Han (1563-1598); Mangıt-Nogaylardan Edügenin ' torunu «Musa Bek» ile biri diğerini takip eden oğullan Saydak (1540 a kadar), Şeyh Mamay (1540-1548), Yusuf (1548-1555), İsmail (1555-1563) Beğler; îsmailin oğullarından Tin Ahmet (1563- 15 80) ve Urus (1580 den) Beğler, Tin Ahmedin oğlu Urmembet Bek (1390-1601) marufturlar. Bunların hemen hepsi zamanına göre mektep gören, malûmat sahibi, hattâ bir çoğu edebî dilde şiir sÖyliyen kimselerdir. Aralarında farsça şiir söyliyenleri de vardır. Fakat aralarında Kuvvetli siyasî şahsiyetler olarak yalnız Şaybak, Ubeyd, Abdullah. Kasen ve Küçüm Hanlar, Yusuf ve Urus Bekler gösterilebilir.

Ab'ulkhayır ve Yadigâr oğullarının hayatı, Horasan için Safevî- lerle çarpışmakla geçti. Ekseriya sultanlar hiçbir fütuhat falan için değil, yalnız çapul maksadıyla Horasana hücum ederlerdi. Horasan sınırından pek uzakta bulunan sultanlar da yalnız bir kuvvet denemesi için, düğüne gider gibi, Horasana, «Kızılbaş savaşı» na giderlerdi. Taşkent sultanlarından Keldi Mehmed Sultan (1529) ve Barak —Nevruz Ah- med Sultanın seferleri o cümledendir. Osmanîılar tarafından yapılan fışkırtmaların da tesiri olmak üzere, Kızılbaş savaşı, Özbekler için adeta dinî bir renk almıştı. Şaybak (Muhammed Şıbanî) Han, Ubeyd

rec eresi böyledir: Şaybaq, babası: Budaq Sultan, b. Ebulkhayır, b. Devlet Şeyikh, b. İbrahim Oğul. b. Pulat, b. Melik Temür, b. Badaqul. b. Coçı Buqa, b. Şıban, i . Coeı Khan, b. Çingiz Khan. Şaybak Hanın ressam Behzad tarafından yapılan boyalı güzel bir resmi Sakisjan. tarafından neşredilmiştir. (*La miniature Persane*, Paı is. 1929. s. GS). Buraca zikri geçen Baraq Han, Şaybak Hanın amcası Süyünç Khoca Khanın. Abdullah Han da Şaybak Hanın diğer amcası Khoca Muhammed Sultanın torunu İskender Han b. Canıbek Sultanın oğludur. Ubeyd =rUbeydullah Han ise Şaybak Hanın biraderi Mahmud Sultanın oğludur.

'•b Musa Beğ, babası Vaqqas, b. Nureddin, b. Edüge, Edüge'nin diğer oğlu Man- sıır Beğ'den «Mansur Oğlu» mirzaları türemiştir, ki bunlardan Astarkhan hanları nezdinde büyük beğ Temir Beğ ve kardeşi Ten Sofi tarihte ve destanlarda mârufturlar; bk. Muhammed Osmanov, *Nogay Khrestomatiyast*, s. 88 ve *Zapiski Ören— burgsk. Otdela Russk. Geograf. Obş.* III, 261-279.

ve Abdullah Hanlar, batı ve doğu Türklüğünü ayıran, din ve milliyet düşmanlığı esasına dayanan «Şeyh Oğlu» devletini ortadan kaldırmak teşebbüslerinde vazifelerini hakkı ile anlamış idiler. Şah İsmail ve Tah- rnasb, bunları kendilerinin en ciddî ve amansız düşmanı olarak tanıyorlardı. 1510 da Şah İsmail, Merv yanındaki muharebede şehit düşen Şaybak Hanın Jkafatasını kâse yapıp ondan şarap içmekle iktifa etmedi. Bu kafatasını süslü bir kutuya koyarak üzerine arapça bir şiir yazıp, Mısır Sultanı Kansu Gavriye gönderdi. Bununla Mısır efkârını heyecana getirdi. Kansu, bu kafatasını saygıyla Mısırda gömdürmüştü [GG]). Şaybak Hânın Semerkanddaki medresesinde olan mezarı son zamanlarda açıldığında filvaki kafası bulunmamıştır[07]). Übeyd Han ile Abdullah Han da Tahmasb için bu kadar düşmandı.

Şimdiki Turgay ve Ural vilâyetlerinde, Bökey Ordasmda, bazan Sır Derya havzasında yaşıyan Mangıt-Nogay beğ ve mirzaları ve Batı Sibiryada yaşıyan hanları ise, daha çok Edil havzasındaki vekayide ve Khıyvada mühim rol oynuyorlardı. Mangıt-Nogaylar Kafkasya üzerinden Kızılbaş seferleri yaptıkları gibi, Özbeklerin Horasan tarafından yaptıkları Kızılbaş çapullarına da bazan iştirak etmişlerdir. Kazak sultanları ve hattâ Kalmuklar da bu seferlere iştirak ediyorlardı. Bu seferler Orta Türk edebiyatında güzel destanlar vücude gelmesine sebep olmuştur. Meselâ «Adil Sultan» m destanı son zamanlara kadar Kırımla Aral arasında her yerde söylenirdi.

Zikredilen hamlıklar arasında Mâverâünnehir hanlarının ehemmiyeti büyüktü. Bozkır Türkleri gittikçe oralara akıyor ve oradaki hanların hizmetine giriyordu. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Mâverâünne- hirde kuvvetli Temürlüler ve sonra Şıban Oğulları hükümetinin kurul-

r,'!) İbn Ayâs, *Bedâyı nz-Zuhûr,* IV, 219-227. «Özbek KHan» (^U.) diye yazdığı Şaybak Hanın kafa tasına Şah İsmail tarafından yazılan:

beyitlerine Mısırda iki yüzden fazla .şair ve edibin cevap yazdığını zikrederek birçoğunu nakletmektedir. Onlardan biri şudur:

Â—kJ* j (^ â J t > > - l

H a m m e r ' i n İstanbuldaki Venedik elçisinin raporundan alarak haber verdiğine göre, (*Gesçhichte des Osmanischen Reiches,* II, 360, 625). Şah İsmail Şaybak Hanın başını, fakat kafatası olmadığı halde, Istanbula da göndermiş imiş. "

07) *Zapiski Vostoçnago Otdeleniya Russk. Arkheol. Obşç,* XXV, 325.

ması, ve batıda da İstanbulun fethi ve Kırımın kuvvetlenmesi, ta on besinci asrın sonundan başlıyarâk Edil havzasını ve Çoçı Ulusu merkezlerini boşaltmıştı. Bu durum, on altıncı asırda, daha kuvvetle devam etti* Mâverâünnehre giden Özbeklerin eski yerleri olan Sır Derya havzasına ve Amu Derya deltasına daha birçok Özbek, Mangıt ve Nogay urukları gelip yerleşti. Sır Derya havzasında Alçın, Mangıt, Khıtay ye Kıp- çaklar; Khorezmde yeni Mangıt ve Khıtay kütleleri ve bugün Kara- kalpaklarla birlikte yaşıyan «îstek» (Başkurt) oymağı o cümledendir. Edil taraflarında ahalinin azalması, orada eski Altın Orda hukukunu iddia eden hanları tamamen zayıf ve âciz bıraktı ve ırmağın bütün havzasının Ruslar eline geçmesini kolaylaştırdı. Mâverâünnehir hanlarından Übeyd ve Abdullah Hanlar, pek uzun olan hükümet devrelerinde, hakikaten zamanlarına yaraşır şekilde bütün Asya ölçüsünde bir siyaset kullandılar. Her iki hükümdar (bilhassa sonuncusu) Türkistanda şiddetli merkeziyet yerleştirmeğe, Khorezmi, tekmil Sır Derya havzasını (•.İlerinde bulundurmağa, sahra vilâyetlerini tenvire çalıştılar. Bükhara ve Khorezmden müslüman misyonerleri Sibirya taraflarına kadar gönderildi. Hind, Kaşgar, Iran, Rus, Türkiye ile münasebetlerinde filhakika müstakil siyaset kullandılar.

Avrupa İstilâsı Tehlikesinin önüne Geçmek Tecrübeleri

Asya kaıasır.m dâhî hükümdarı olan Temür Beğ Bursaya gönderdiği mektupta Yıldırım Bayazıdla « Kayıkçı 1 ürkmen Oğlu » 'diye alay etmişti [cs]) Galiba Osmanlı sülâlesinin kurucusu olan Osmar) Gazinin Radosa kadar deniz korsanlığına iştirak: hakkındaki rivayetler Temür Beğe de malum olmuştur. Her halde bu «Kayıkçı Türkmen» in oğulları İslâm tarihinde o güne kadar misli gö- riilmiyen bir tarzda deniz şehrini (Istanbulu) payitaht edinip denizciliği devlet için esas müdafaa vasıtası olarak kullanmak yoluna girdiler. Bundan.başka yeni uyanmakta olan Avrupaya da yakın olup orasının dilleriyle ve âdetleriyle de tanışan Osmanlı Türkleri arasında, bilhassa bunların İstanbul vejGelibolu gibi deniz şehirlerinde yaşıyanları arasında; İslâm âleminin başına, gelen Avrupa deniz ticareti beliyesinin derinliğini hakkı ile anlıyan adamlar vardı. Bunlardan birisi, Emîr Mehmed ibn Emîr ^Tus^jTel-S^udî rdjha 1 5 8 6 y ıİı n d a Amerika keşfine sut yazdığı «Tâ- rîkh-i Hind el-Garbî» adlı • eserinde «Svrupahîâr Bahrimuhitin sırrını buldular. Yeni dünya ve Hindistan derbendlerine malik oldular. Bir kısmı Hürmüz adasında yerleşti. İslâm milletleri coğrafya ilminden ha-

[GS]) Şerefeddîn-i Yezdî, *Zafernâme* (Kalküte basımı), II, 259: oV ıs-*' y

hersiz olduklarından bu Avrupa deniz ticareti istilâsının tehlikesini maalesef takdir edemiyorlar. Elbette bunun akıbeti fena olacaktır. Fakat ba'de harâb-i ı-Basra çe faide» demiş ve Türkiye hükümetini Kızıl Denize, Avrupalıların eline geçmeden önce el koymak için gereken tedbirlerin alınmasına davet etmiştir. Ömer Tâlib isminde diğer birisi bu kitabın telifinden altmış yıl sonra, bu Avrupa keşfiyatına ve deniz ticaretine ait yazdığı mülâhazalarında: «Şimdi Avrupalı Portekiz ve İngilizler yer yüzünün her tarafını öğrenip bütün dünyada gemileri işliyor. Dünyanın bütün mühim iskele, derbend ve limanlarını işgal edi- 3'orlar. Evvelce Hind, Sind ve Çin emtiası Süveşye ve. oradan Mısıra gelir ve bütün dünyaya oradan (yani İslamların elinden) yayılırdı. Şimdi o emtia Portekiz, Ingiliz ve Felemenk gemileriyle Firengistana gidiyor ve oradan dünyaya yayılıyor. Kendilerine lâzım olmıyan emtiayı İstanbula ve sair İslâm devletlerine getirip beş misli fiatla satıyorlar. Bu yüzden mâl-i Qârûna malik oluyorlar. Islâm memleketlerinde altın ve gümüş bu 3'üzden azalmıştır. Osmanlı devleti Yemen taraflarının sevahilini ve oradan geçen ticareti ele geçirmeli. Yoksa daha az bir zaman muattal kalırsak Küffâr-ı Fireng Islâm vilâyetlerini alıp zapte- decektir» diyor [ti!)]). Bu da Süveyş kanalının kazılmasını terğib ediyordu. Osmanlı sultanı İkinci Bayazıd ve oğlu Yavuz Sultan Selim Avru- palılarm Hind denizlerindeki hâkimiyetine karşı en cezri tedbirleri al-

[Jî]) Bu mülâhazalar *Tdrîkh-i Hind el-Garbî'nin* Ankara Maarif Kütüphanesinde 10024 numarada bulunan yazma nüshasının 3, 9, 16 ve 19 uncu sayfalarının kenarına yazılmıştır. Merkezi İskenderiye olan Hind baharatı ve Çin emtiası ticaretinin, bu malları bütün Akdeniz sahillerine ve Avrupaya satan Mısır tüccarları için ne kadar büyük servet menbaı olduğunu, İslâm menbalarmdan başka, o zamanın Avrupa kaynaklarından da (bk. meselâ Marko Polo, ed. H. Y u 1 e, third edition, II, London, 1929, s. 390, 438-440) malûmdur. Portekizlilerin Hind ve Malaka sahillerini elde etmeleri neticesinde bu ticaretin ve servetin Afrikayı dolaşarak doğrudan doğruya Avrupaya gitmekte olduğunu, ve bunun âkibetinin İslâm âlemi, bilhassa Mısır ticareti için vahim olacağını osmanlı bahriyelisi Sel- man Reis, 1524 te Mısırı ziyaret eden sadrazam İbrahim Paşaya verdiği raporunda güzelce anlatmış ve bunun önünü almak için lâzım gelen tedbirleri göstererek bir proje takdim etmişti (nüshası Topkapı Sarayında mahfuz olan bu raporu F e v z i K u r d o ğ l u , *Deniz Mecmuası*^ N. 335, 1935, s. 67-73 te neşretmiştir). Daha Sultan Selimin kendisi bile, donanmalarını Hindistan kıyılarına sevkedebilmek için Süveyş kanalını açmak fikrini taşımıştır: bu haberi nakleden *Netâyic ül-Vuqu'âi* müellifi (I. 81) bundan bu büyük türk hükümdarının ne kadar dûrbin ve ahvali- âlemden ne kadar haberdar olduğunu istidlal etmiştir.

mayı düşünmüşler ve buna bilfiil girişmişlerdi[70]). Türkiyenin büyük

") Portekizlilerin istilâ hareketleri karşısında Mısır Kölemen hükümdarı Kansuh el-Gavrî'nin, Hindistanda Gücerat hâkimi Şah Mahmud Baykara'nın ve Diu hâkimi Melik Ayyâzm çıkardıkları feryat, İkinci Bayazıdm kalbinde derin bir akis uyandırmıştı. Kölemenlerin Cidde valisi Emir Hüseyinin idaresinde 1507 de Portekizlilere karşı Hind Denizine gönderilen filo, Gücerat kıyılarında Portekizlileri yaman bir bozguna uğratmıştı. Buna rağmen onlar Gu^'daki

yerlerinden kımıldatılamadıîar ve hattâ 1508 de Hürmüz adasını işgal ettiler: ve 1509 da aynı Emir Hüseyinin Gücerat ve Diu hükümdarlarıyla müttefikan yaptıkları sefer, Diu yakınında uğradıkları bozgunla bitti. Bu hâdisenin İslâm âlemi için büyük tehlike nrzettiğini zamanın mütefekkirleri anlamışlardır. Hind Denizi kıyıları hâdiselerini yazan İslâm müellifleri (*Târîkh-i Ferişte* ve *Mir'ât-ı İskenderî* müellifi <Sikender ibn Mehmed», *Târîkh-i Gücerat* müellifi «Mır Ebû Türâb Velî», *Zafer uL-Vdlih bi-Muzaffer ve Âlih* müellifi «Mehmed ibn 'Ömer ül-Fukhânî», *Bugyât ül-Müsiefîd jî Târîkh-i Zabîd* müellifi «Vecîh el-Dîn el-Dünyâ») 1507 zaferini canlandırarak yazdıkları halde, 1509 bozgununu zikretmiyorlar. Halbuki Portekiz kaynakları bilhassa bu hâdiseyi canlandırmışlardır. Bu hâdiseler karşısında Osman h hükümetinin aldığı durum, ozamanın Mısır tarihlerinden, bilhassa İbn Ayâs'm *BedâyV üz-Zuhûr* kitabından öğrenilebiliyor. İkinci Bayazıd bu işde Kölemenlere yardım etmeye çalıştı. Yalnız bu değil, Hind denizinde Kölemenler tarafından gönderilen bu donanmaların hareketleri Portekiz kaynaklarında " «Türk Denizcilerinin Seferleri» olarak anlatılır (E. D e n i s o n R o s s , *The Portuguese in India and Arabia,* the Journal of the Royal Asiatic Society 1921, p. 549). 1507 de Emîr Hüseyin Hind seferine çıktığı anda ünlü Osmanlı denizcisi Kemal Reis (*Bedâyı üz-Zuhûr,.IV,* 119), Emîr Hüseyinin ve Cenubî Hind hükümdarlarının uğradıklar, bozgunun haberleri Mısıra geldiği vakitlerde Bayazıdm oğlu Şehzade Korkud (ᵣ.. 152-186) Mısırda bulundular. Şehzade Kahirede iken, Hindistandan gelen Şah Mahmud'un elçileri (s. 182) ve 50 kadar Portekiz kadırgasının icra ettiği mezâlim hakkında haberler gelmiş (s. 185), Akdeniz Firenkleri ile İskenderiye yanında savaşlar olmuş O. 163) ve şehzadeyi Antalyaya kadar uğurlıyan ve Kölemen donanma inşaatını idare eden Türk denizcisi Mehmed Beğ, 18 kadırgasıyla birlikle Rados şövalyeleri tarafından telefedilmişti (s. 192). İkinci Sultan Baya- zıd, Kölemenlerin Portekizlilere Karşı hazırlıklarına yardım olmak üzere, 1511 ve 1512 de Süveyşe levazım ve silâh dolu gemiler ve mücehhez silâh deposu (zerd- lıâne) gönderdi. Kansuh bunların parasını vermek istediğinde, Bayazıd, bunların hediye ve ikram olduğunu söyledi (s. 201, 285. Bk. yine s. 196, Bayazıdm sözü: öilıKüsL'Ltsjj, y. l/ı ve s. 303 : ıₙ* \^ J-jt) . 1 5 1 3 te Portekiz i iler Şap Denizinde Kemerân adasını işgal ettiler ve casusları Mekkede yakalandı. Sultan Selim, Kölemenlerin aczini ve Mısırı bizzat işgal etmeden, bu

veziri Sokullu Mehmed Paşa, şimalden Hazar Denizine rus istilâsına karşı 1567 yılında Edil ile Don İrmağını birleştirmek, aynı zamanda Süveyş kanalını da kazdırarak Osmanlı donanmasını Kızıl Denize ve Hind Denizine sevketmek tedbirlerini almıştı. Fakat halefi olan diğer vezirler bu işi devam ettirmediler. Bunlarda, bilâkis, Türklerin kazacağı Süveyş kanalından Avrupalıların ve «Don» kanalından da Rusların daha önce istifade edecekleri kuruntusu hâkim oldu. Yani Sokulluya halef olan kimseler, bu gibi işlerde teşebbüs artık Avrupalıların eline geçmiş olduğu fikrinde idiler ve yahut umumiyetle bu gibi şeyleri düşünememişlerdir. Ordu ve Yeniçeri mensupları uzağı düşünmek istidadından mahrum olduklarından, hükümetin geniş teşebbüslerini akim bırakmışlardı[71]). Türkiyede Fatih zamanında olduğu gibi, Yavuz Suİ- [117] [118]

---

meselenin önüne geçilemiyeceğini gördü (s. 306: * Cr.

ifi*.). Diğer taraftan Safevî'lerle Portekizliler, OsmanlIlara tâbi ülkelerin Hindistan ile ticarî münasebetlerim yaşatacak en kısa yol olan Basra Körfezi'ni de kapatmış olduklarından, bu yolun müdafaası meselesini, Şap Denizi meselesinden ayırmak kabil değildi. Yavuz Sultan Selim, Süveyşte donanma yapmak işinde Kölemenlere yardım etti. Ve denizcilerinden Selman Reisi onların hizmetine verdi.

118 te Süveyşten Hind seferine çıkan ve tayfası Türklerden ibaret olan Kölemen donanmasının kumandanı bu Selmandı. Selman Reis Portekizlileri Şap Denizinden attı ve Kemeranda istihkâmlar yaptı. 1517 de Yavuz Sultan Selim, Mısırı işgal ettiğinde, Selman da sultanın yanma geldi! Selim, Mısırın işgalinden sonra Hind Denizi ve Portekizliler meseleleriyle daha yakından meşgul oldu. Hind Denizinde Türk-Portekiz savaşları hakkında Portekiz kaynaklarının haberleri M. Langworth Dames ve E. Denison Ross tarafından *the Journal of the Royal Asiatic So- ciety*, 1921, s. 1-28, 545-562 ve yıl: 1922, s. 1-18 de hülâsa edilmiştir.

T1) Edil - Don kanalı inşası hususu, bir rivayete göre Astarkhan hanı jrL (galib» jU. yani «Hacıtarkhan khanı») mn Kanunî Sultan Süley-

mana yazdığı bir mektup (Peçevî, I, 270) ile Kefe beği mühendis Kasım Beğin Don-Etil kanalı inşasiyle Hazar Denizine girerek Türkistanı ilhak eylemek hak- kmdaki raporları (Seyyid Mustafa, *Netâic iil-Vuqû'ât,* yeni tabı, I, 99) üzerine düşünülmüş; diğer bir rivayete göre de, bu işîstanbulda bulunan Litvanya elçileriyle Astarkhan beği Yalıgaş'm teklifi üzerine düşünülmüştü (Karamzin, *İstor. Ross. Gosudarstva,* 1843, tabı, IX, 24, 74-77, primiç. 76, 245-250). Kanunî 1563 te bir Astarkhan seferi yapacak olmuştu; Malta seferi meselesi çıkıp bu işten vazgeçti. Oğlu ikinci Selim 1567 de böyle bir seferi kararlaştırmıştı; sonra bu işi ve kaîıalm inşasını 1569 da Kefe beği Kasım Beğe ve Kırım hanı Devlet Gireye bıraktı. O yılın 31 ma- yısında kanalın inşasına başlandı ve ordu sonbaharda Astarkhan kuşatmasına yürüdü

tan Selimden sonra Türkiyenin Kızıl Deniz ve Umman Denizindeki siyaseti coşan bir milletin müstakil, millî teşebbüsü şeklini alamamış; Hindistandan ve Sumatrada Aça. Sultanlığımdan gelen şikâyetlere bir nevi cevap mahiyetinden ileri gidememiştir. Abbasî halifesi Harun Re- şid zamanında da Süveyş kanalı meselesi ortaya atıldıysa da, Yahya ibn Khâlid, bu kanaldan Küffâr istifâde edip Haremeyni rahatsız ederler diye halifeyi korkutup, bu plânı tatbik mevkiine koydurmamıştı [119]). Osmanlı Türkleri deniz üzerinde payitahta; Karadeniz, Akdeniz ve Kızıl Denizde kuvvetli savaş filosuna malik oldukları halde, Süveyş meselesinde Araplardan ileri gidemediler.

(bk. A hm e d R e f i k, *Bahr-i Hazar, Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi,* «OsmanlI Tarih Encümeni Mecmuası», VIII, 1-14). Rüslar bir taraftan prens Sereb- yanoy kumandasında 15.000 kişilik bir ordu göndererek kanal , üzerinde çalışan işçileri dağıtmağa çalıştılar, diğer taraftan Astarkhanın kuşatılmasına karşı tedbirler ^aldılar (bk. H a m m e r, *Geschichte des Osmahischen Reiches,* III, 531). Sâfevî Şah Tahmasp da feryat ederek işe karıştı (K a r a m z i n , IX, primiç. 249).. Osmanlı ve Kırım orduları Ruslara aldırmazdı. Yalnız Yeniçeriler, bu uZak" diyarda kendileri için kârsız görülen bu teşebbüse karşı ters durum alıp Kasım Beğ de kendilerini kandıramadığmdan sefer bırakıldı (bk. Evliya Çelebi, VII, 841-843; VIII, 30-31). Kırım hanı da, bu kanaldan, Türkiyeden çok Rusların^ istifade edeceğini Istanbula yazdı ve kendisinin Osmanlı nüfuz ve genişlemesine • karşı kıskançlığını hissettirdi (Peçevî, I, 468-470; Müneccimbaşı. *Sahâyif.* III,. 522). Seyyid Mehmet Riza, *Esseb' us-Seyyâr,* s. 100-101, diyor, ki «Kanal inşasının terkini Kırım hanının tezviratma hamlederler; halbuki sebebi başkadır: Ber- den Bahri Siyahın büyük gemilerini Tenden geçirmek mümkün olmıyacağını,. bu kanaldan Ruslar istifade edip Karadenize kayıklar çıkarıp Karadeniz sahillerini istilâ edecekleri düşünülüp terkedildi». Üçüncü Murad, Bukhara Özbek hükümdarı Abdullah Hanın ve Küçük Nogaylarm İstanbula elçiler göndererek. Rusları Astarkhandan çıkarmak, gerek Türkiyenin ve gerek Hazar doğusundaki ülkelerin istikbali için zarurî olduğu hakkında ikna teşebbüsleri sayesinde, 1585 sonbaharında bir daha Astarkhan seferine hazırlandı. Bu iş için Kırım hanı İslâm: Gireye. ve Şirin kabilesi başı Ali Beğ'e fermanlar gönderildi (Osmanlı Tarih Encümeni Mecmuası, VÎII, 1213), fakat bu teşebbüs de «ferman» safhasından ileri gidemedi.

[7]-) Nili Şap Denizi ile birleştirmek pilânları; daha Hşutreti Ömer zamanında bile düşünülmüştü, bk. [M u h a m m e d H a.m i d u 11 a h , *Documents sıvr la Doplomatie Musuhnane â Vepoque du Prophetç et des Kalifes Ortodoxes,* Paris, 1935, s. 68]; bk. yine Abulfeda, *Taqvîm,* ed. S c h i e r , s. 85 («Faramâ» maddesi). İslamların bu yoldaki bütün tedbirleri fiiliyata" çıkarılmadan bırakılmıştır. ;

Sünnî Mâverânnehirle Osmanlı devleti arasında Şiî İran devletinin muhalif, ters siyaseti tehlikeli görünüyordu. Yavuz Sultan Selim ve oğlu Kanunî Sultan Süleyman Osmanlı ülkesini Hazar kıyılarına kadar genişletmek için bazı teşebbüslerde bulundular. Fakat Yavuz Sultan Selimden sonra Osmanlı sultanları- o arada Kanunî Sultan Süleyman da- doğuda hedefi belli, devamlı, uzağı gören bir siyaset takip etmemişlerdir [73]). Bununla beraber Kanunîden sonra doğuya karşı ilgilerin [120] [121]

---

73) Babur Mirza Hindistanda Banipat ve Kanunî Sultan Süleyman Maca- ristanda Mohaç zaferlerini, aynı 1526 yılında kazandılar. Bu çok büyük bir işti. 1538 de Hadım Süleyman Paşanın kumandasında Hind kıyılarına donanma gönderirken Kanunî, Osmanlı ordusunun oralarda yerleşeceğini göz önünde tutmuştur. Bunu Kâtib Çelebi ve Sikendeı* ibn Mehmed *(Târîkh-i Ferişte,* Bombay ba- İsımı, II, 372) müttefikan söylerler. Kanunî 1535 te Bağdadı aldıktan sonra Hind Denizine Murad Reis (1550) ve Şeydi Ali Reis (1554) idarelerinde donanmalar göndermişti. Bütün bunlar muvaffakiyetsiz kalmalarına rağmen büyük işlerdi. Kanunî Sultan Süleyman ululuğu ve kuvveti bakımından, ozamanm büyük hükümdarlarından muhalifi Şarlken ile müttefiki Birinci Fransuvaya göre cidden yüksek bir -simadır. Büyük keşifler ve Avrupanm uyanması devrinde yaşıyan Kanunî, bir devlet adamı sıfatıyla Türk milletini şanla temsil etmiştir. Çağdaşı olan Luter gibi, zamanımızdaki tarihçiler dahi kendisinden sena ile bahsederler. Fakat' daha yalcından öğrenilirse, Kanunî, bütün azamet ve ihtişamı ile beraber, ancak büyük Fatih ile Yavuzun muazzam gölgelerinden ibaret olduğu görülür. Uzakları görerek gelecek nesillerin işine yarıyacak bir siyaset takip etmemiş ve görünüşte çok muazzam olan yaptığı işler, daha kendi zamanında bozulmuştur. Bü- yük^Bünd seferini, yerinden ancak dört kişinin yardımıyla kalkabilen şişman ve

121 yaşında bir hadıma (yani Süleyman Paşaya) havale etmiş olmasını, Osmanlı Hind seferlerini inceliyen L o n g w o r t h D a m e s (thc *Journal of the poyal Asîatic Society,* 1920, s. 16-20) Osmanlı devlet idaresinin Kanunî zamanında sakatlığa yol tutmasının alâmetlerinden biri saymaktadır. Karada Mohaç ve denizde Preveze zaferlerinin tesirine kapılarak Avrupa, işlerine karışmış ve Fransa-- nın yükselmesine, Osmanlı kuvvetinin batıda dağılmasına 've doğuda kendi sat- vetinin düşmesine sebep olmuştur. Gerçi İslâm Âlemi ortasında bir «Râfızî» İran devletinin kurulmasına karşı Kanunî de hassasiyet göstermiş ve memleketin sı- mSrını 'doğuya doğru genişletmek yolunda bazı teşebbüslerde bulunmuştur; fakat Rados şövalyelerini Şimalî Afrikada ye Maltada takip eylemeyi, doğu işlerine tercih etmiştir. İngiliz müsteşriki E. Gibb'in dediği gibi, Kanunî Rusyaya karşı ciddî, millî türk; siyaseti takip edeceği yerde, rus millî entrikacılığını Osmanlı sarayında yaşatan, kadını Roksolan'm tesirinde kalmış *(A History of Ottoman Poetry,* London, 1904, III, 5, 6, 75), Rusya ile siyasî ve ticarî münasebetlerini ne-

canlandığı çağlar da olmuştur. Azerbaycan 1314-1533 yılları arasında

dt-nsc Rum ve Ruslardan seçtiği elçileri vasıtasıyla idare etmiştir. 20.000 Türkün ölümüyle biten ve La Valetta'yı umum Avrupa kahramanı yapan uğursuz Malta seferine hazırlanırken 27 Mart 1565 (23 şaban 972) tarihinde Tatar hanlarına onların meselelerinin kendisini ancak pek az ilgilendirdiğini bildiren mektup göndermiş; ve Türk milletinin asırlarca çektiği kapitülâsyonu da ilk önce o vermiştir. Kanuni tarafından güdülen siyasetin uzağı görmeyip pek fazla «realist» ve «gündelik» olduğunu kendisine tâbi olan Sâhib Girey Han görmüş ve Rusyaya karsı en muktedir şahsiyetlerin idaresinde en ciddî askerî tedbirler alınması icap ettiğinin, hiç de takdir edilmediğini candan acınarak, kaydetmiş ve bunun ilerideki teshinin vahim olacağını anlamıştı (Remnı*âl Khoca Tarihi,* Paris nüshası, supnl. JTırc, N. 164, vr. 62b, 75b: «Memleket tedbîri eden kimse yoqtur. Cem'-i dünya cfltib Qârûn gibi mal vığmaqtan gayrı hünerleri yoqdur... 'Âqîbet bu El (=Kırım) düşmana zebûn olub mülk elden çıqar;>). Zamanımızda rus müsteşriklerinden K ı r ı m s k y . eğer lö.ncı asırda Kanunî Süleyman gibi muktedir bir şahsiyet, yr.nm asır süren hükümeti devresinde Akdeniz ve Avrupa işleriyle meşgul olacak yerde. Hazar Denizine donanma çıkararak Kafkasyada kat'î surette yerleşmek riyasetini yürütmüş olaydı, ne Ruslar, ne de îranlılar önasya ve Ortaasya Türklerine rakip çıkabilirlerdi demiştir. Zaten osnıanlı müellifleri arasında dahi buna benzer fikirler söylenmiştir: *Netâic iil-Vuqû'ât*'a göre (I, 112) Süleyman Kanunî iYlacaristanla uğraşacağı yerde şark meselelerine ehemmiyet vermiş olsaydı, Türkistanla birle.şerek İslâm Âleminin en mühim kısımları bir devlet idaresinde birleşmiş olurdu fikri İstanbulda «elsine-i enamda deveran etmiş» imiş; fakat bu eserin müellifi Kanunî zamanında Şarkî Avrupa seferlerine, bol ganimet ve kül- dveth esir getirebilmek noktasından bakılmış olduğunu ilâve etmektedir. Kanu- :nn:n zamanında «günün kazançları» na hakikaten fazla ehemmiyet verilmiş, veznen hop mal toplamışlardır. Gerçi Hadım Süleyman Paşanın 1538 yılında Hind ^efeı -terindeki muvaffakiyetsizliğinin başlıca sebebi Şeher bayinin raporunda *ıBcllcten.* IT, N. 13, levha, IX] Hind müsîüman hükümdarlarının ihaneti ile izah edilmiş ve hakikaten yeniçeriler zengin Hind hükümdarları hizmetine intisap ederek fazla para kazanmak için donanmayı terketmişlerdir; fakat bunda da «hikmeti hükümeti idrâk istidadından mahrum, üstelik zalim ve haris» bir kimse olan Süleyman Paşanın her gittiği yerde yağma ile meşgul olması, Aden'e girer girmez buıasmın meliki İbn Âmiri, malına tama' edip öldürerek mülkünü yağma etmiş olması, Gücerat hükümdarı Mahmudu Portekizlilerle anlaşmaya şevkettiği, yine kendi kaynaklarımızda anlatılmıştır *(Netâic ül-VuqiTât,* I, 90). Kanunînin /.L.manı. istikbali değil, günün debdebe ve ihtişamını düşünenlerin zamanı olmuş- tuı, zaten babası Yavuz Selim bile oğluna, Mısırda iken gösterdiği lüküs düşkünlüğünü beğenmiyerek, üzerindeki elbiseye işaretle «Sülej'man, annen ne giysin» demişti. ~

Osmanlılarla Safevîler arasında elden ele geçip durmuştur. Üçüncü Murad ve halefi zamanında 1378-1611 yılları arasında 34 yıl Osmanlı devleti bütün Kafkasya ve Azerbaycana malik olmuş, yani bu kadar vakit Hazar Denizinde Osmanlı bayrağı dalgalanmıştır. Bu müddet İçinde Türkiye ile Türkistan arasında siyası, münasebet epeyce sıkı olmuştur.

Türkistanda ise iktisadı ve dolayısıyla siyasî tehlikenin bu kadajr uzaklardan ve Hind Denizinden geldiğini anlıyan kimse olup olmadığına ait bir kayda bile tesadüf edilmedi. Bununla beraber rus «kinaz» larının kuvvetlenmesi, daha 16.ncı asır başında Kırımda olduğu gibi, Mâverâunnehirde de hanların

dikkatini çekmişti. Mâ,verâünndhir Şı- banlılarınm büyük kahramanı Şaybak Han, Kazan hanı Mehmed Emin Hanın 1505 yılında Moskova «kniaz» ı ile olan savaşta üstün geldiğini öğrenince, gayet memnun olup onu gazilikle tebrik etmiştir. Bu münasebetle yazdığı bir kıt'a Şaybak Hanın divanında bulunuyor:

İslâm başına tâc-i târik bolsun •■») — **Yarın kün tün Tenri tebârek bolsun**
Urus kâfirini qırmışsm oğlum — **Sana gazılıq mübarek bolsun[75]).**

Şaybak Hanın biraderzadesi ve halefi Übeydullah Han, Hindistan hükümdarı Babur Mirza ile Rüslar arasında ve keza Ruslarla Safevîler arasında siyasî münasebetler tesisi teşebbüslerinin mevcut olduğunu elbette öğrenmiştir; fakat buna karşı tedbir alıp almadığı malûm değildir. Şıban Oğulları Safevîlerin Doğu Türkistan ile münasebet kurmasına da engel oluyorlardı* Şah Abbasm Kaşgara giden elçisi ancak Afganistan ve Pamir yoluyla gidebilmişti. Khorezm hanı Hacı Mehmed Hah (1560-1603) Rusların Astarkhan ve Hazar Denizindeki faaliyetinden, Barak—Nevruz Ahmed ve Abdullah Hanlar ise, Rusların Batı Sibirya- daki Özbek sultanlarına ait memleketin istilâsından cidden kuşkulanmalardı. Abdullah Han Tobıldaki Küçüm Hana maddî ve mânevi müzaherette bulundu. 15 79 yılında Başkurdistanda yaşıyan Mangıt- Nogay mirzası «Urus Mirfa» ya 100,000" «tenke» kadar para yardımında bulundu [70]). On altıncı asır sonunda oralarda Khorezm ve Mâ-

T4) «Tâc-i târik» yani dünyayı terkeden dervişin tacı.

75) Şaybaq Hanın yegâne nüshası Topkapı Sarayında, Üçüncü Ahmed kitapları 3436 numarada bulunan divanından, vr. 211a. Bu parça Mehmet Emin Hanın 1505 te Moskof «kniaz» mı Nijni Novgorod yanında fahiş surette mağlûp etmiş olması dolayısiyle yazılmıştır, bk. Yeui ***Türkistan*ļ 1927, N. 2-3, s. 27; bu muharebeler için de bk. H â d i A t l a s î L** ***Kazan. Khanlığı,*** **Kazan, 1920, s. 104-110.**

7<n P e r e t i a t k o v i c . ***Povoli've,*** **I, 307.**

verâünnehir hükümdarları tarafından şiddetli rus aleyhtarı teşvikat yapıldı. «Ulug Nogay» mirzalarından İsmail Mirza g;ibi, -Rus taraftarları eliyle yerleşen rus nüfuzu, bu asrın sonunda gevşedi, lsmailin halefi ve oğlu Urus Mirza da evvelce rus taraftarı idiyse de» sonra değişti. «Urus Mirza» ve «Bek Mirza» 1ar filhakika Tus muhalifi kesilmişlerdi. Gelen rus elçilerini hapis ve yağma ediyorlar, dövüp tahkir ediyorlar, «Rus kinazı Moskovasım bilsin, Mangıt-Nogaym padişahı biziz, buraya ilişmesin» diye geri gönderiyorlardı. Barak, Hacı Mehmed ve Abdullah, Hanlar, Nogay mirzalarının rus muhalifi olanlarıyla ittifak edip, Kırım ve Jstanbulla muhaberede bulundular. / Hacı Mehmed (Hacim, Acım) Han, Hazar Denizini nasıl olursa olsun Osmanlı eline geçirmeyi teklif e t t i [122] [123] [124]) . Abdullah Han ise, müteaddid defalar cenupta Safevîlere, şimalde Ruslara karşı müttefikan hareket için tekliflerde bulundu. Bir defa kendisi, Kiçi Nogaylarla birlikte gönderdiği elçi heyetiyle Kırım hanı İslâm Girey in Astarkhan üzerine gönderilmesini Tİca etti ve .Öçünr cü Murada yazdığı mektupta «ve illâ el-*iyâzü; billâh düşman fırsat ile yol bulursa intiqama ittifaqları emr-i muqarrerdür» demişti [TS]). Burada Rusların Safevîlerle olan ittifakları kasdolunmuştur. 1 5 8 7 yılı Osmanlı- Safevî muharebesinde Abdullah Han, kendi dediklerini yapmağa muktedir olduğunu göstermişti. Ruslara karşı harekette de Abdullah H®n» Osmanlı ordusu batıdan yürürken kendisinin de bizzat «Kiçi»-ve «Ulu» Mangıt-Nogay mirzalarıyla doğudan Astarkhan üzerine yürüyeceğini '• ,söylüyordu. Ruslara tâbi olan yerlerde isyanlar baş. göstermişti. Üçüncü Murad, Kırımda Sırın Ali Beğe ve İslâm Girey Hana, Astarkhan a hareket etmek emrini de vermişti [70]). Abdullah Han, Edilin doğusundaki bütün ülkeleri, bütün Türkistanı kendi nüfuzuna almıştı. Bundan dolayı Edilin doğu tarafı rus kaynaklarında, Kırım ve Türkiyeye'mukabil' «Edilin Bukhara tarafı» diye adlanır oldu.

Osmanlı sultanlarının hedefi ise, Ruslardan çok Safevîlerdi. Kanunî Sultan Süleyman, Şjban Özbek hanına 300 kadar Yeniçeri ve toplar göndermişti. Maksadı Özbekleri Safevîlere karşı kullanmaktı. Ba- rak=Nevruz Ahmed Han ve Bukhara hanı «Seyid Burhan» ve diğcr- leri^bu askerleri ve silâhlan bölüşüp aldılar ve birbirleriyle olan niü- cadelede kullandılar [125]). Abdullah Han, hükümeti ele geçirmek için diğer sultanlarla yaptığı mücadelede. Barak Sultanın oğlu Taşkent Ha-

---

122) *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* c. VIII. sayı 43, s. 2.

123) *Târîkh-i Selânikî,* 230.

70) *Tarih Encümeni Mecmuası,* VIII. 12.

8u) Şeydi Reis, *Mir'ât-ı Memâlik,* 68.

an «Baba Sultan» m. hizmetinde, bu «Rûmî» 1er en ciddî kuvvet sıfatıyla ordunun «ön qol» unu yani sağ cenahını teşkil ediyorlardı; Abdullah Hanı-yendiler [81]). 1 55 7 de Bukharaya karşı olan seferde Bukhara hanı «Burhan Sultan» m yanında «leşker-i Rûm», hattâ «Rûm leşkerinin merkez kolu» (qalb) zikrediliyor[81']- Gûya Rûmî tüfekçiler iki bine varmakta imiş. Türkistana bu kadar Yeniçeri geldiğini sanmak güçtür. Bunlar, Kanunî Sultan Süleymanın gönderdiği Yeniçerilerin idaresi altında, oldukça, bir nizam altına alınmış ayrı askerî kısımlardan ibaret •olsa gerektir. Bütün bu «tüfekçi Rûmî» 1er sonra Abdullah Hanın eline geçti. Abdullah Han memleket içinde asayiş temini hususunda bunlardan gereğince istifade etti. Safevîlerle de müteaddid harplerde bulundu. Horasan şehirlerini birkaç defa fethetti. Bu seferlerde yardım için Abdullah Hana tekrar Yeniçeriler gönderildi. de özdemiroğlu Osman. Paşa, Üçüncü Muradın emri gereğince Baku'dan deniz yoluyla Türkmenistana Türkiy enin .meşhur/'Riyale Paşa ailesinden birinin idaresinde içi 'toplar ve başka harb âletleriyle yüklü kayıkları Yeniçeri kıt'a- far* ile gönderdi. Abdullah Han bunlara parlak bir karşılama yaptı[83]). Piyale Paşadan «Ebülgazi Han» da ,bahseder. Bu harplerde Abdullah Hanın ordusundaki «Rûmî» 1er topçu, tüfekçi gibi ozaman için asrî olan teknik bölümleri idare ediyorlardı.

Sb II Türkistanm, şimdiki Kazakistan bölümünün orta-
** ■ sında ve şimalbatısmda hâkim olan «Tura "Şıban-lıları (Bek-Konçh oğulları) ndan «lbak Han», mangıt mirzalarından Musa Beğle birleşerek (1480 de) Edil kıyılarındaki son Altın Orda banlarını ezmiş ve bu yüzden ün almıştır.

Bu zat, Rus «kniaz» ma yazdığı mektubundan .anlaşıldığı üzere, Altın Ordadaki yüksek hâkimiyetin, Coçı Han neslinden «Tokay Te-

81) Hafız Tanış, *Abdullahnavıe:* a.'ıiT y vr- 71 a*

82) Yine orada vr. 79a.

8S) Piyale Paşanın Türkistana seferi hakkında bk. İbn Yûsuf el-Va'iz, *-El-Fütûhât el-Murâdiyye,* Atıf Efendi Kütüphanesinde bülıınan 1912 numaralı yegâne nüshası, vr. 229b: <âuu* jı/U i y 4-? ^/ui 4U Ut *b&* *f*

dV 126ıvj*1 ö*; diIU* Jl y/j »Uy,-! o-* d' o^

Jı '/-».ö*fj\ıf** Piyale Paşa Bakü limanından kayıklara yüklediği askerle gidip bu Blngr Knar kalesini almış ve denizin şark sahiline geçmiştir. 231a da bu Osmanlı müellifi memleketi adına •övünerek şöyle diyor:

---

126 cpiaanye narodov Rossiyi, c. II, 1776, s. 62.

8G) Ötemiş- Hacı *Târikh-i Dost Sultan,* vr. 73a: •YJijyykKih l-U-U H. H o w o ı* t h , *History oj the Mongols,* II, 1005: Alibaieva yurtâ.

/L^'b Ö'JP V'A-1 UJUÎ ^ V -ö3; ui

3 ek «İ r'A*1»' Jı k

mür» oğullarının değil, «Şıban» oğulları kolunun hakkı olduğunu iddiaı ediyordu. Umumiyetle Batı Sibirya ve Başkurdistanda kalan Özbek hanları pek an'aneci idiler. «İbak» ın kardeşi «Mamık» ise o vakit, Kırım hanları nüfuzunda olan Kazan'm işlerine de karışmıştı. Bunlardan Murtaza Han ve oğlu «Küçüm», Tura ülkesinin imar ve iskânı yolunda çalıştılar [84]), Tobıl ve İrtiş havzalarında birçok yeni kaleler yapıldı. Bukhara ve Khıyva hanlarının ve bilhassa Abdullah Hanın bunlarla sıkı bağları vardı. Abdullah Han zamanında ticaret merkezleri ve ziraat müstamereleri yolunda çalışmak için Mâverâünnehrin medenî Türk ahalisinden birkaç yüz aile gönderildi; Khıyvadan «seyid» ve «hoca» 1ar getirildi. Bunlardan bilhassa «Şeyh Şerefeddin» (ki bu ad Turalılar lehçesinde «Şerebtin» diye söylenmiştir) pek tanınmıştır. Bugün yine Tobıl civarında yaşıyan bu Mâverâünnehir kolonistleri, oza- man Mâverâünnehrin payitahtı ekseriya «Bukhara» şehri olması dolayısıyla «Bukharalı» (Bukhârî) tesmiye edilmişlerdir [S;']). «Bek Kundu» oğulları dediğimiz bu Özbek sultanları, kendilerine tâbi ülkelerde mühim medenî faaliyette bulunmuşlardır. Tâbileri olan beğlerden «Tây- buğa» oğulları İşim ve Tobıl havzalarında ve daha şimalde «Elif» (ya- yut «Ali Bey») Yurdunda [8G]) kale ve kasabalara malik bulunuyorlardı. Altın Orda bozulup Şıban Oğulları buraya toplandıktan sonra, Özbek- Mangıt urukları şehir, kale ve köyler yaparak yerleştiler. Bu cihetten bıı ülke de kale ve siper mânasına «Tura» adını almıştır. Şehirlerinden payitaht olan «Esker», «Tümen», «İnrek», (yahut lgrek), «Sunak», «Çigi-Tura», (galiba Çigil-Tura), «Biçik-Tura», «Yavlı-Tura», «Sözge- Tura» «Kizıl-Tura», «Çubar-Tura», «Kızım-Tura», «Tarkhan-K^la»; Ak-Edil havzasında «Uba» (şimdi «Ufa»), ve şimdiki «Isterli-Tamak» yanındaki «Tura», kaleleri ve müteaddid «Şart» köyleri, ve ozaman bozkı darda İslâm manastırları işini gören «mesit» (mescit) 1er malûmdur. Başkurdüstanda çok eskiden görülen «Şart» köyleri, aslında Mâ- verâünnehir taraflarından gelen türk, tacik ve Khorezmli tüccarların [127 i]

---

[81]) Yukarıda s. 35-36 da da zikri geçen «Tura Şıbanlıları» nda.n bu Küçüm Hanın nesebi budur: Küçüm, babası Murtaza Han, b. İbrahim (lbaq) Han, b.. Mahınudek Han, b. Hacı Mehmet Han, b. Ali Han, b. Bek ;Qondı, b. Melik Temür, b. Baba Qul, b. Coçı Buqa, b. Şıban, b. Coçı Han, b. Çingiz Han, Kiiçüm'ün ahfadı zamanımıza kadar kendi şecerelerini iyi bilirler.

[8r']) Rızâaddîn ibn Fakhraddîn, *Âthâr*, II, 169; K a p . M i l l e r , *İzobrajenye-*

kolonileri olsa gere'ktir.

Şehir hayatı bu Tura, taraflarında daha Moğollardan önce başlamıştı. Bazı kalelerin yapılışını yerli ahali «Katay» (yani «Karahıtay») tara nisbet ediyorlar. Fakat Özbek hanları zamanında buralara Özbek- IVlangıt urukları yerleşmiştir. O yüzden yerli tarihlerde memleket tarif edilirken «Başkurt tarafında Tura demekle meşhur Mangıt kariyeleri» denilmiştir[128]). Memleketin şimal ve şimaldoğu bölümlerindeki kasabalar, Finler (Ostiyaklar) ile karışık gayrimuharip Türklerle meskûndu.

1581 yılında, rus tüccarlarına tâbi Rus-Kozakları şimalden gelerek, hanların şimdiki Kazakistan bozkırlarında bulundukları bir zamandan istifade ederek, «Esker» şehrini ve civarını işgal ettiler. Küçüm Han, ülkesini geri almak için Ruslarla durmadan çarpıştı. Bir zamanlar muvaffak da olabildi. Fakat işleri tekrar bozuldu. Nihayet ailesini Bu- kharaya göndererek, kendisi 1600 yılındaki ölümüne (yahut şehit olmasına) kadar Zaysan Gölü civarında Kalmuklar ve İşim ırmağı havzasında Mangıt-Nogaylar arasında bulunarak, yine Ruslarla mücadelesine devam etti. Oğulları ise, şihıdiki Kazakistanm şimalbatı bölümlerinde ve Başkurdüstanda (İrtış, İşim, Tobıl, Uy ve Yayık ırmakları arasında) pek güç bir durumda yine haklarını müdafaaya devam ettiler.

Mangıt-Nogaylarm Hayatı

Sır Derya kıyılarından başlayıp Aral Gölünün her tarafına, batıdan Edil ırmağına kadarki yerlere hâkim olan Mangıt-Nogaylar için 16. ncı asır tam mânası ile bir dağılma çağı olmuştur.

Khıyva, Bukhara ve Taşkent Özbek han ve sultanlarıyla nogay mirzaları ve âyanı, ayni türk şeyhlerine («Seyid Ata» ve «Burhaneddin Kılıç» oğullarına) mensup idiler. Şeyhler, Mangıt-Nogaylar ve Kazaklar arasında daha itibarlı ve nüfuzlu idiler. Fakat Mangıt mirzaları arasında medenî temayüller, şıban-özbek hanlarına göre pek zayıftı. Pek koyu göçebe idiLer. «Derme ev» leri de, daimî göçerli ellerin kullandığı, tekerlekli evlerdi. Bu gibi evlerle göçenler ekincilikle kat'iyyen uğraşmıyorlardı. Astarkhan, Sar&ycık civarında az çok ekincilikle meşgul olup, muayyen bir yerde yerleşenleri tekerleksiz yani Kazak, Başkurt ve Özbeklerde bugün gördüğümüz «derme ev» lerde otururlar ve «Kara Oylü» (kısaca «Karöylü»). diye adlanırlardı. Uruklar tam mânasıyla askerî teşkilâta maliktiler. Göçtükleri yerlerde, yalnız «otlak» değil, «tâbiye» cihetlerine .de dikkat ederlerdi. Bunun için Mangıt mirzaları, uruklar üzerinde olan nüfuzları bakımından, kazak hanlarından

---

[128]) *Târîkh-i Dost Sultan,* **vr. 72b.**

daha kuvvetli idiler. «Bek»' (beğ) denilen büyük beğleri Yayık havzasında, «Nuradm» dedikleri veliahd Edil ayaklarında konup göçüyorlardı. Kus düşmanlığı ile tanınmış olan Yusuf Beğ «Yayık»- veL «Cim» (Em- ba) boyunda göçer, hükümet divanı da «Saraycık» şehri ve «Kara- Duvan» kasabası [88]) civarında bulunuyordu* Kardeşi lsmailin rus <<kniaz»ina yazdıklarına göre, Yusuf Beğin siyasî ve iktisadı münasebetleri Bukhara Şıbanlıları ile, olurdu. Türkiye sultanı «Kanunî Süleyman»- ile de münasebeti vardı. Hattâ kendisine oradan «emîr ül-ümerâ» lık lâkabı gönderilmişti [Wi]). Her tarafındaki hanlar ve sultanlar bunun ve biraderlerinin damadlar.ı idiler. Diğer bir kardeşi Şagım (=Şah Meh- med) Mirza, Bukhara işlerine bizzat karışıyordu, Abdullah Hanın Mâve- râünnehir ve Horasan seferlerine iştirak etti. Musa Mirza ve oğulları ve biraderlerinden Şıqmanay (Şeykh Mamay) Mirzanın oğulları (Ka- say ve başkaları) Cenubî Başkurdüstanda «Yayık» m yukarısında ve Turgayda, Şagım ve Abdullah Mirzalar Sır Derya havzasında göçüyorlardı. Bunlara ve oğullarına «Taşkent mirzaları» deniliyordu. Abdullah Mirza, Abdullah Hanın, muhalifi olan Taşkent hanları Barak oğlu Baba Sultanla müttefikti. Ona hizmet veya onu himaye ederdi. Musa ve Yusuf Beğler zamanında Edil ırmağının yalnız doğu tarafı, şimdiki Batı Kazakistan «Nogay Sahrası» yahut «Mangıt Eli» adını taşıyordu. Edilin doğusu «Nogay tarafı», batısı ise «Kırım tarafı» adlanıyordu. 15 49 yılma ait kayda göre ozaman Edilin Kırım tarafında, Nogay mirzalarına tâbi hiçbir uruk -bulunmuyordu. Fakat 17. nci asrın başında Mangıt-Nogaylarm yarısından fazlası Edilin Kırım tarafına geçmiş bulunuyordu. Böyle bir göçün Kırıın Hanlığını ye Türkiyeyi kuvvetlendireceğini düşünen Rusya hükümeti, Nogaylarm Edilin batısına -geçmesini, h'fer. türlü çarelerle menetmeğe çalışıyor, fakat muvaffak olamıyordu.

Bu hareket 16. ncı asYın bütün son yarısında devam etmiştir. Eski «Altın Orda» sahasının gittikçe kuruyup servetinin Rüs eline geçtiği bir sırada, Türkiyenin zengin memleketlerde yaptığı fütuhat işlerine iştirak etmek ve hiç olmazsa Kırımda Rus tesirinden emin yaşamak

s'*) «Qara-Duvan» 1549 yılına ait kayıtlarda (*Prodoljenye Drevnerossiyskoy Bibliotlıeki*, VIII, 193) zikrediliyor. «Duvan», «divan» demekffir. Hanlar zamanında Başkurdüstanda bulunan «Duvan» mevkii, şimdiki Zalataost'un şimalinde bir yerdir. Altın Orda hanları zamanında ülkenin muhtelif taraflarında böyle .Divân yani hükümet merkezleri olmuştur. Sonradan Kuşlar bunlara «Prikaz» demişlerdir.

Si) Aynı eser, VIİI, 175.

fikirleriyle alâkadar olan bu hareket, 155 7 - 1 5 5 8 yıllarında Batı Ka- zakistanda, Edil-Yayık havzasında o güne kadar misli hatırlanmıyan bir kıtlık yüzünden umumî bir şekil aldı. İngiliz Jankenson bu açlık yılında Nogaylarm memleketinden geçmiş ve facialarını bizzat görmüştü. Bozkırın birçok yerlerinde hiç kullanılmıyan «ekmek», Mangıt-Nogay- lar için yegâne azık olmuş, o da ancak Rusyadan gelebilmiştir. Hayvanların kışın kırılmasından (Orta Türklerin tâbiriyle «cut» tan) ileri gelen bu açlık tarif edilirken, Başkurt > ve Mangıt-Nogay şecerelerinde «965 inci yıl (hicrî hesapla) okadar açlık oldu ki, halk ekmek ile ge- çinmek mecburiyetinde kaldı» deniliyor. Bunların içinde bulunan türk seyyahı Evliya Çelebi de «Nogaylar ekmek yerlerse, karınlarına yapışıp ölürler» diye mübalâğalarda bulunuyor. Filhakika Mangıt türkülerinde Rus eline düşen askerin hapishanede ekmek yedirtilerek öldürüldüğü söyleniyor. Fakat Rusya da, o ekmeği pek ucuz vermemiştir. Bunun neticesi olarak Maiîgıt-Nogayların şimalbatı yaylalarında, Edile yakın yerlerde Rusyaya ve Astarkhana bitişik yerlerde göçmekte olan ve evvelce «nuradm» (veliahd) iken, kendi yaylası plan «Buzan» sahasında Ruslarla pek uzlaşmış olan «Alçı İsmail Mirza» gibilerin nü- fuzu arttı. Herkes: ona muhtaç oldu. O da Rus tâbiiyetini kabul etti (1558) .

Mangıtlann Dağılması

Mirzaların İsmail Beğe ve Ruslara düşman olan, Rus istilâsına şahit olup oturmak istemiyen ve aynı zamanda buna karşı ciddi .mukabele .imkânını da görmiyenleri, kendilerine tâbi Elleri alıp bir tarafa göçmek fikrine düştüler. 1558 yılında Alçı İsmail Beğin «orda» smda bulunan rus elçisi Moskovaya gönderdiği raporda, «Nogaylar tamamiyle harap oldular, iflâs ettiler. Başlarını nereye sokacaklarını bilmiyorlar. Bukhara ve yahut Kırımdan hangisine geçeceklerini tayin edemiyorlardı. Fakat son günlerde Kırım tarafını ihtiyar ettiler» diyor [90]). Buna, Rusların Mirzalar arasında yaptığı entrikalar da sebep : olmuştur' İsmail Beğ ve rus düşmanı olan biraderi Mamay Mirza, diğer biraderi Alçağırın oğlu «Urak Mirza» halk tarafından çok seviliyorlardı. İsmail, «Urak Mirza» yı nazam kılarken «Kalyu» ve «Sarı» adlı iki serseri eliyle haince Öl- dürttü. Urak Mirzanın, ozamanın siyasî hayatında pek mühim rol oy- nıyan, anası tarafından bu vak a dolayısıyla söylenilen bir ağıtta, Batı Kazakistanda Nogaylarm basma gelen felâketler de sayılmaktadır. Bu ağıtta kendisine «malay» yani hademe olarak tanıdığı rus kniazının

i)0) *Prodoljenye DrevnerõSsiyskoy Bibliothekki,* XI, 19, 60.

entrikalarına karşı, artık Kırım tarafına göçmekten başka çare kalmadığı söyleniyor:

Aydındım öldi al endi -f- Ural caylap qal endi -f- Musa Beyden tuvgan köp oğul -f barın birdey cıyılıp 4- aydındı Teli Uraq'day bol endi -b aalt qalt basqan qara attı 4- qarangı yerge saqladın qapulıqqa minmege 4- qambalagan avur taga soqtırdiii 4~ qarsılasqan cavga cetmege -b baldagı altın qurç bulat ~b cıltırlı hancaı* caqtırdın 4- on kolına almağa -b çağası altı kirevken -b gafil boldın üstüne kiymege -b evliya aziz sen imes -b ölerinni bilmeğe 4- halıqtan uyat demeğe -b atadan caman tuvgan Qalyu minen Sarı'dan -b castıqsız çatıp ölmeğe *+- arvânadan tuvgan quba ulan -i- atanlar minen tiz- desip -b artqı azuvda susqan kün b ciledey nardan küç qayıp -b cük taylaqqa avgan kün -b Mangışlaq'tan esken quba cel + baylardın kiregesin tutturmay -b talpıp bavın üzgen kün -b buğday semiz at minip burqangan Qaraçun'dan' yılqı aydap 4- Turum. Togay iki köl -b yılqı aydav minen turgan kün -b bitegeli, bozlı Binevtiz -b bekke qonus bolsm dep -b aç tan erten alla'lap -b aydmdımcınl barında -b bizdifi de sizdin de orda qongan kün -b aydındı Uraq ölgen kün -b Onsan Nogay bülgen kün -b qulaga qosnı tartqan kün ~b qumsarıp qumdan asqan kün -j- Musa'dan tuvgan Er Saydaq'tın ~b halqı özine qalgan son + aqılı yoq erlernin -b hayla tapmay sasqan kün -b malayım sıngan bu gevir + ata atanın oğlına + bir kagıddı çaçqan kün -b han ornına[01]) biy bolgan + biy ornına han bolgan -b aydındı erdin aslı azgan 4- son zamanda her tarafqa qaçqan kün 4- men kiregemni kesermin + kesip qulluq etermin -b qarasabamnın etin ciyip 4- aqtıgım gevir bo]masqa 4- Edilden buz carıp ötermin[02]).

Bunun Türkiye türkçesine goçürülmesi şöyledir:

Aydınlı (oğlum) öldü. Artık ne yaparsan yap. (Ey) Ural (dağları)^ Sen de artık (o gürültülü hayattan kurtularak) dinlenip kal. Musa Beyden doğmuş çok oğul (yani mirzalar), hepiniz toplanıp bir adam gibi olsanız dahi aydınlı Deli Urağa denk olabilecek misiniz? (Ey Urak!) sen kalt kalt basıp yürüyen kara atını ansızın yurda hücum eden düşmana karşı giderken binmek için diye karanlık yer-

[01]) Aslında «oğlına» ( ).

J. B e r e z i n , *Turetskaya Khrestomatiya,* II, Kazan 1862, s. 83-84. Marn ay Mirzanın ölümü dolayısıyla anası «Karulen Khatun» un söylediği ağıt da Urag'm ağıtı ruhundadır. Bunları A h m e d B a y t u r s u n v e A l i h a n (Qırbalası> neşretmelerdir («*Coqtav*», Moskova 1916, s. 10-17).

de (yani kimse görmesin diye) saklıyordun. Karşılaşacağın düşmanın arkasından yetişmek için o atı (üzeri) kamba (yani altın veya gümüş kakma) lı ağır nallarla nallatmıştın. Sağ eline almak için de kabzası altın olan çelikten yapılmış ve cıltırlı (yani oymalı yahut meneviçli) hançer (beline) taktırmıştın. Üstüne giymek için de yakası altından yapılmış kirevke (zırh, dir') yaptırmıştın, onu da giyemedin. Evliya ve aziz değildin ki ne zaman öleceğini önderi bilmiş olasın. Kalyu ve Sarı gibi atasından asılsız ve alçak olarak doğan adamlar tarafından başın yastıkta bulunmadığı halde (yani cesedin meydanda bırakılıp gitmek üzere) öldürülmüş olmanın el-âlem nazarında şerefsiz olduğunu bilerek onu önlemiş olasın. Asîl bir. «avrana» [03]) dan doğmuş olan kuba ulan (devenin) [tH]) atan (yani idiş) develerle dövüşerek ve ısırışarak dip azı dişlerinin kırılmış olduğu günlerde yaşıyoruz. Cile(?) gibi (sağlam) nar (yani bir hörgüçlü, kuvvetli) devenin kuvvetten kalarak yükün taylak (yani bir yaşındaki tay) a kalmış olduğu gündür bugün. Mangışlaktan esip gelen kuvvetli rüzgârın zengin adamların (kuvvetli, sağlam derme evlerinin) kiregelerini (yani dallardan mamul iskeletini, üzerine keçe konulan dıva- rım) sarsarak mukavemetten âciz bıraktığı ve (derme evi tutan) bağları kopardığı günlerdir bugün. Buğday semiz (yani kırda değil, evde yemle terbiyelenen) atlara binerek tozu dumana karışan Kara- Çung mevkiinden yılkı (yani at sürüleri) sürdüğümüz o iki göl, Turum ve Togay (,yani bu iki gölün bölgesi) artık yılkı beslemeğe elverişli olmıyan bir hale gelmiştir. Ah aydınlı oğlum! (Sen daha) hayatta iken bütege ve boz (denilen otları) çok olan Binevtiz (otlakları) beğimize konuş olsun diyerek, daha aç karnına şafak söktüğü saatlerde Allah Allah diye koşup gelerek senin de, bizim de ordala- rımız (beğlik derme ev gurupları) konduğu zamanlar (nerede kaldı?). Bugün aydınlı Ürağın öldüğü gündür. On san (yani bir milyon) Nogaym iflâs ettiği gündür. Koşu (göç ağırlığını) kulaya (tekneye, yahut Kula ata?) atafak kum çöllerinde kumlar .üzerinden aştığımız gündür bugün. Akıl ve hünerden mahrum âciz insanlar, Musa Beyden doğmuş olan o erkek Saydak Mirzanın tebaasının idaresi kendi uhdelerine kaldığım görerek buna karşı bir çare ve hile .brç- [129 130]

[1)3]) «Arvana» yahut «argana» iki hörgüçlü ile bir hörgüçlünün tesalübün- den doğan ana (maya) deve, ki erkeğine «nar» derler.

[130]) *js* \\ M. O s m a n e v , *Noyay khrestomatiyası,* Petersburg 1881, s. 61 de: ûi-cöjî.

lamadan şaşıp kaldıkları gündür bugün. Malayım (yani ırgatım) diye sanmağa alıştığım bu gev iv (Rus), baba ve. ecdadı malûm asıl insanlar arasına kâğıt parçaları dağıtarak (entrikalar çevirdiği, birini diğerine tahrik etmeğe muvaffak olduğu), bir zamanda yaşıyoruz. (Bu fesadlar sayesinde) bugün «han» larm yerine «beğ»ler geçmiş, beğ- Jerin işleriyle de hanlar meşgul olmuş, aydınlı erlerin asıl olanları asaletlerini kaybetmiş, nihayet azıp tozup âciz kalıp her tarafa kaçmış, dağılmış oldukları bir zamandayız. (Ben bütün, fedakârlıklara katlanırım). Ben (beğlik-evimin) kir eğelerini (dıvar ağaçlarını) keserek tahrip eder ve hademelik de yaparım. Ben (yağız at derisinden yapılmış kıymetli) kara sabamı (büyük kımız kırbasını) parçalar, onun etini yiyerek[1] geçinip açlık ve sefaletlere katlanırım. Son çocuğum gevir olmasın diye, ben buzları yararak (yani ilkbaharda sular taşıp yollar bozulduğu zaman olsa dahi, su üstündeki buzları yararak) Edil ırmağını (yani bu ırmağın batısına, Kırım tarafına)

1 geçer giderim.

Burada zikredilen isimlerden «Ural» şimdiki Ural .dağları ve - yaylaları; «Qaraçun», «Turum», «Togay» ve . «Binevtiz» şimdiki Ka- zakistanın «Ural» vilâyetinde aynı adlarla mâruf yer isimleri, «Man- gışlaq» yine Mangışlak yarımadasıdır.^ «Malayım sangan bu gevir» mısraı ile rüs kinazmm muhtelif mirzalara aldatma mektupları yazıp yaptığı desiseler anlatılıyor.

Mamaym oğlu «Yakhşı-Saat Mirza» (rus kaynaklarında «Yakşat») ve İrağın oğlu «Kadı Mirza», yine Yusuf Beğin oğulları 1558 - 1559 yılı kışının sonunda kendilerine tâbi Elleri alıp, ağıtta söylendiği gibi, buz üstünden Edil batısına. Şimalî Kafkasya ve Kırım tarafına geçtiler ve «Yakhşı-Saat Mirza» yı beğ (yahut «Ulu beğ») seçtiler. Yusuf ve İsmail beğlerin kardeşleri olan Kuşum ve Şagım Mirzaların evvelce Sır Derya ve Turgay taraflarında konup göçen oğullarından bazıları da, kendi Elle- xini alıp Edil batısına göçtüler. Bunlardan Rusların hakikî düşmanı olan Bilek Bulat Mirza, kendi eli ile beraber Kuban ve Çerkeş hududunda dolaştıktan sonra tekrar doğuya, Şimalî Kazakistana ve «Tümen» taraflarına döndü ve orada Ruslarla harbetti. CenubîKazakistandan Kırım ve Ku- bana, Kubandan Kazakistanın şimaline "bütün el ile beraber göçmek, ozamanın Nogayları için hiç garip görülmemiştir.

Bu mirzalar, Edilin batısına geçtikten-sonra «Kiçi Nogay» adıyla tanındılar. Edilin doğusunda, Kazakistanda kalan mirzalar, İsmail ve oğullarına tâbi eller, «Ulu Nogay» adını aldılar. ^ 1588 yılındaki kayıtlarda Kiçi Nogay (yahut «Kadı Ulusu») reisi'^^«YâkHşı-Saat» Bev İdaresinde 1 00,000 asker.Ulu Nogay ıeisi İsftıail oğlu Urus Bey ve bıraderza- desi Urmembet Beyler idaresinde yine okadar asker olduğu kaydolun-* muştur. Demek açlık zamanında kırıâtodan kajan ahalinin tam yarısı Edilin batısına geçşmş oluyor. Fakatj | jpM 1 5^* yıllarında galiba buyuk göçler dc olmuştur

'«15 89 yılı kayıtİMda Yayık. Cim ve Şamar ırmakları havzalarınla Uru* Bey v^yŞ-kada^îarına tâbi askerlerin ancak 50,000 kadar olduğu *Üylenmiş& Bununla beraber Batı ve Orta Kazakistanda, Batr5|ıbirya Ve BaşklMüstanda Khıvva ve Aral Gölü hududunda yine anoak Mangıt-Nogayfer hâkimdi. Küçüm Han hakkında «Nogay mirzası Tin Ahmedin kızıyla evlenmekle mağrur oldu» deniliyor. Demek Bozkır hanlarınca Mangıtların ehemmiyeti hâlâ bu kadar büyüktü.

Bukhara hanı Şıbanlı Abdullah Han. yukarıda dediğimiz gibi. Türlciye'île münâsebette olup. Kazakistanda Mangıt-Nöğay Elinde faal bir siyaset güttü. İsıriâilin oldukça müstakil siyaset kullanan oğlu «Urus Bey» ve oğulları. Cenubî Başkurdüstanda yaşıyan Şıkmanay (Şeykh Mamay) oğulları* daba Altın Orda hanı «Özbek Han» zamanından- beri, Sır Derya ile «Cim» (Emba) "aralarında konup göçen «Yedi- San» dedikleri «Sol» urukları, bunlara başkanlık eden Şagım ve Abdullah Mirza oğulları Batı Kazakistanda «Cim». «Yayık», Turgay havzalarında kaldılar. Abdûllah Hân, Taşkent hâkimi Baba Sultam yakalayıp öldürdükten sonra (1 5 81 Jllı) mezkûr Nogay mirzaları da,, hutbe ve sikke Abdullah Han adına olmak üzere, J3ukhara hanının yüksek hâkimiyetini kabul ettiler [9r*]K Bu vâk'a Mangıt mirzalarının 1 5 8 1 yılma kadar- Taşkent sultanlarıma. Barak Han ve oğluna tâbi sayıldıklarını, umümiyetle Mâverâünrtehir ve Deşt-i Kıpçağın hepsi yalnız Şıban Oğullarım hakikî hâkim sülâle olarak tanıdıklarını gösteriyor. Mangıt-Nogayların diğer bir mühim uruğu «Altı-Oğuî» dur. Bu uruk daha Moğollardan Önceki zamanda Türklerin mühim uruklarından biri sayılmıştır [ou]). Bunlar Kbıyvaya yakın Amu Derya deltalarında, Man gı t-N ogay 1 ar ıh daha *önçe* buraya ve Ürgence gelen bö-

■ : 4; . * ■ / [131]

lümü elemek olan Karakalpaklarla [,)T]) beraber konup göçüyorlardı. Bunlar 1 6. ncı asır göçlerine iştirak etmeyip Kazakistanda kaldılar. Fakat bunların mirzaları tamamen müstakil hareket ediyorlardı. Edil ve Yayık havzasında «Ulu Nogay» ulusunu teşkil eden «Cim Boyluk (yani «Cim» ırmağı üzerinde göçen) Yedişke-Oğlu,

---

131 Hâfız; Tanış, *AbdullaKnâme,* vr. 296. Şah Mehmet (rus kaynakla rında «Şagim») ve Abdullah (rus kaynaklarında «Abdul») mirzaların hareketleri hakkında, Mâverâünnehir Özbek kaynakları ile rus kaynakları müttefikan ve biri ötekini tamamlıyan malûmat vermektedir.

OC) *Târîkh-i Fakhraddin Mubarekşahı* ed. by E. D eni s on R o s s . Lon- don 1927 p. 47 :de \ ile iki kabile olarak zikredilmiştir. «Alb-Oğul» larm bir bölümü şimdi Çımbar tümeninde yaşıyorlar, ki «Musa Cârullah» onlardandır.

Karakıtay, Burlak, Kıpçak, Min, Khıtay-Kıpçak, Mangıt ve Keleçi ►> uruklarına başkanlık eden mirzalar rus tabii sayılıyorlardı. 15 75 yılında Nogay beği «Tin Ahmet Beğ» tarafından yazılan bir mektup, buralarda rus parasının pek faal rol oynadığını söylüyor. Her yıl rus pazarına pek çok hayvan gelirdi. 15 88 yılında Nogaylardan yalnız Moskova pazarına bir defa 30.000 at gelmişti. Rusya yalnız kendi taraftarı olan mirzaların Elinden gelen tüccarları koruyordu. Alçı İsmail zamanındaki açlıkta olduğu gibi, şimdi de Edil havzasında rus sınırına bitişik yerlerde göçen mirzalar, Tin A.hmet Beğin oğulları Ormembet Mirza ve Membet Mirza oğulları Saydak ve Küçük mirzalar nüfuz kazandı. Bu nüfuz Khıyvaya kadar intişar etti. Küçük Mirza Khıyva şehzadelerinden kendisine damad olan birisini cebren Moskovaya verdi. Bu aralık (1590) Rusyanm tesiriyle Tin Ahmet Mirzanın oğlu Ormembet Mirza «Ulu Nogay Beği» tanıldı. Bununla Mangıt-Noga.y, doğuda «Uruıs Beğ», ortada «Ormembet», batıda «Yakhşı-Saat Beğ» olmak üzere üç müstakil beğliğe ayrılıyordu. Yedisan, Altı-Oğul mirzaları. Batı Sibiryada «Tümen mirzaları» (Bilek Pulat) ve bugün Kiçi-Yüz Kazak uruklarından sayılan «Bayolı» (Bay- Oğlı) uruğuna malik olan «Mamay Mirza Oğulları» ve diğerleri yine müstakildiler. Bununla Mangıt-Nogay 16. ncı asrin sonuna doğru tamamen parçalandı. Rus entrikaları sonunda Ormembet Beğ de kendisine tâbi Pilleri (bütün Nayman ovmakları ve Mangıt yerinde göçen Ağrap, Cayçık, Tuna ve Khıdır-Eli adlı Türkmen boyları)[î>8]) dahi top- Iıyamıyordu. Rudar her tarafı istilâ ediyorlar, o nisbette Mangıt-No- gaylar da içten çürüyorlardı. Ruslar Batı Sibiryada «Tura» vilâyetlerini, Edil havzasında Kazan ve Astarkhanı işgal etmekle kanmayıp, Mangıt-Nogay ve Başkurt Ellerinin içerilerine doğru giriyor ve yerle- [132] [133]

L>7) Karakalpaklarm 1743 yılında naklettikleri rivayete göre, onlar o yıldan 270 yıl önce yani aşağı yukarı 1473 yıllarında Edilin. batısında Khorezm tarafına göçmüşlerdir. Bk. P. R y ç k o v , ***Topografya Orenburg. Guberni,*** **1887, s. 124. Karakavaklardan bir kısmı, kendilerinin Orta Edildeki vatanlarından Temür Beğ tarafından tehcir edilerek gelmiş olduklarına dair rivayet naklederler.**

133) Bk. Hacı Abdülgaffar, ***Umdet üt-Tavârikh,*** **Esad Efendi Kütüphanesi, hi. 2331, vr. 326a; bugün Şimalî Kafkasyada Stavropol vilâyetinde yaşıyan Türk- menler, bu TürkmenWdir.**

ş-yorlardı. 1580 yılında Rusların iyi silâhlı bir güruhu, «Don Kozak» fırkası Altın Ordanm ikinci payitahtı olan «Saraycık» şehrini alıp yağma etti. Mezarlara varıncaya kadar yakıp yıktılar ve **1584** yılında Yayık ırmağı üzerinde bugün «Uralsk» (türkçe «Teke») adıyla tanınmış «Yayitsk» (yani «Yayık») kalesini yaparak, çevresindeki Man- gıt-Nogay ve Başkurtları yağmaya başladılar. Tura hanları zamanında «Ak Edil» havzasında Ufaı kalesi vardı. Rivayetlere göre burasını, Ormembet Beğin oğlu «Kara Kelimbet» Mirza karargâh edinmişti [10°]). **1586** yılında Ruslar bunu işgal ve yeniden tamir edip «Şamar» ırmağı munsabmda rus telâffuzuna göre «Şamara» ismini alan şehri kurdular. 1600 yılında rus köylüleri, evvelki açlıkta Kırım ve Kutana göçen No- gaylardan boş kalan yerleri («LJfa» ile «Şamara» aralarını) işgal etmeğe başladılar. Halbuki bu aralık Rusyada dahilî ihtilâller devam ediyordu. Eski sülâle düşmüştü. Ormembet Beğ ve Kara Kelimbet Mirza bu durumdan istifade ederek, rus muhaceretiyle ciddî mücadelelere giriştiler. Fakat 1601 yılında hem ikinci bir müthiş açlık hüküm sürdü, hem de Ormembet Beğ o aralık.ölüp «Ulu Nogay» m siyasî hayatı karıştı. Aşağı Yayık havzası silâhlı rus Kozakları tarafından işgal edilince Yayık havzasındaki birçok uruklar daha şimale, Başkurdüstana çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Yaylalar darlaştı. Rivayetlere göre kışın Nogaylar hayvanlarını karın kaim yerlerine getirmişler ve orada hayvanlar kırılmıştır. Ortada umum halk tarafından tanınmış bir beğ bulunmuyordu. Mirzalar darlaşan yaylaları -paylaşamadılar. Bir taraftan da Yusuf Beğden evvelki Nogay beği Saydak Beğin torunu ve İslâm Beğin oğlu «Kasay Mirza» ve Tin Ahmet Beğin oğlu «İştirek Mirza», diğer taraftan Urus Mirza ve oğulları, yayla yüzünden Başkurdüs- tanda kavgaya tutuştular. Başkurt rivayetinde bu kargaşalıkların baş kahramanlan olarak «Kara-Kelimbet» ile «Ak-Kelimbet» (rus kaynaklarında Tin Ahmet Beğin oğlu «Aksa-Kelimbet») Mirzalar gösteriliyorlar. Urus Mirzanın kendisi «Uy» ve «Tobıl» ırmakları arasında oturuyordu. Bunun müttefikj, olan «Altı-Oğul» uruğu ve reisleri «Sayım [134] [135]

[90]) Türk «Qazaq» larından ayırmak için Rus «Qazaq» 1 arını «Kozak», «Rus Kozağı» ve yahut «Kazaçi» diye adlandırıyoruz. «Don Kazaçisi» diyerek de «Don» (Ten) ırmağı üzerinde yaşıyan Rus Kozaklarını anlatmak istiyoruz.

100) Rus kaynaklarında hallarmdan tafsil ile bahsedilen Aq-Kelimbet, Qara-Kelimbet ve kardeşleri hakkmdaki Başkurt rivayetleri *Trudy Obşçestva izneenya Ba§kvriyi* t. II, Uf a, 1926, s. 19 da nakledilmiştir. Hacı Abdülgaffar,

[135]***Umdet üt-Tavârîkh,* vr. 326a:** *y*

Mirza» ve «Yan Arslan Mirza», Aral ve Turgay hududundaki yaylalarından kalkarak Başkurdüstanj^ aimaldoğu Bölümünde bulunan «İşet» ve «Miyes» ırmakları arasına gelişlerdi. Bunlarla muhalifleri olan İş- tırek, Kara-Kelimbet ve Kasay Mirzalar (ki Ural Dağının batısında bulunuyorlardı) arasında 1601 yjlı kışında çarpışmalar oldu. Ciddî savaş falan olmadıysa da, bir taraftan açlık (eut), diğer taraftan iç kar— paşalıklarla ahali tamam iflâs etjşj,: Saydak ve Tin vŞ0jwnet oğulları bütün ellerini alıp Kuban ve Kırım hududuna göçtüler. Bunlardan yalnız İş— îirek Mirza, Edilin bir batısına, Sir doğusuna geçerek, Yayıktaki Ruslarla Moskovaya karşı isyanlar tertibi esasında birjçşerek yaşadı. Toprağın, yaylaların Ruslar tarafından işgaline mukı^^le edemeyip kışın karı çok olanV yerlere sıkıştırılmaktan ileri gelen bu ğ<$ç, Mangıt-Nogaym en büyük göçüdür. Ozanjsn perişan olan, kırılan xe^öçen Ulu Nogaya «On San Nogay» 'denir. «San» yüz bin, «ön san»T bir milyon demektir. Hakkında tarihlerde ancak kısa kayıt&r b'ubj$^pı bu vak*aya ait tafsilâtı biz daha ziyade -Nogay, İBâşkurt ve, Kazalfl' halk rivayetlerinde- buluyöruz [136]). Ahalinin bu de^ş^kırılması, tozup-dağılması 1558 yılındaki vakaları unutturmuş ve,©rmembet BeğinöÎümü tarih sayılmıştır. Türk tarihinde en korkunç bir devir ve istikİ3iin kaybedildiği ilkçağ olarak, Orta Tür kİ erin halk ^dilinde

«O n San Nogay bülgende 8 Ormejnbet Bjy, ölgende»

yani «bir milyon nüfuslu Mangıbrî | k>gay iflâe edip Örmembet Beğin de- Öldüğü zaman» diye söylenir. Nrafeıylarda yine Orr^çmbetin halefi olup Şimalî Kafkasyadaki KaBartay4Ş | Osmanİılar içiı^^arbederi «Saydak (yani Seyid Ahmed) Miraca» mahurdur. Ö da, 1l#ası gibi kahraman- şiirlerinde zikredilir. Nogay ve Kazaklar «Ormemı^t»i Musa oğlu Marn ay ve Alçağır oğlu uraq Mirzalarla bir şıraya koyarlar : -

> Ormembettin on qarıstıq OjŞy men 8 Uraqtın Oqşay kübesi Mamaydın Aqsa kübesi
> 8 * Bu da bizniii öydeydi

yani «Ormembetin on karışlık oku, Urağm «Okşay Kübe», Mamayın «Aksa Kübe» adlı zırhları bunlar da bizim evimizde idi, yani ecdad- dan kalan meşhur eserler bizim aiîçde muhafaza OIMBUT» deniliyor[137]).

---

[136]) Bu rivayetlerden tesbit edilenlerinin birçoğu benim kendi elimde bulunmaktadır.

[137]) Örmembet oğlu Saydaq Mirza hakkında bk. *Aktı îstoriçeskiye,* III, 466,. IV, 87, 88. Bu zat ile aynı zamanda Şimalî Kafkasyada Kazı Ulusunda Kazı b. Oraq'm Qan Mirza ve Yan Mirza nam oğulları pek meşhur olmuşlardır, bk. Pa-

Mangıt-Nogay şevketinin sukutu, yurdunu bırakıp göçe katlanması, bu üç kişinin ölümünü takip ediyor. Bununla beraber Nogayların şevketi bundan sonra da halk hâtırasında yaşayıp kalmıştır. Kazaklar, Mâve- râünnehir ve Khorezm ahalisi, umumiyetle şimalbatı ülkeleri Türklerini, hattâ Nogay idaresinde olmıyan, belki Mangıt-Nogay mirzalarının düşmanı olan Toktamış Hanın akrabası elinde Kırım hanları nüfuzunda olan Kazan Türklerini de «Nogay» tesmiye eder olmuşlardır. Man- ferrt-Nogay devleti hanlıklara karşı beğlerin çevirdikleri entrika neticesinde doğmuş bir teşkilât idi. Entrika ile başlayıp entrika ile dağıldı. Bununla beraber bu çağ, halk arasında destanî bir çağ sayılır. Ruslara karşı muhtelif devirlerde yapılan millî mücadeleye ait destanlar Nogay- Iarın «Narık oğlu Çora Batır» ve «Kulunşaq» gibi tarihî kahramanları etrafında toplanmıştır. Çora Batır destanı, şarkıları ve havası Sır Derya kıyılarından Kırıma kadar her yerde söylenir [103]).

Khorezm özbekleri ve Şehirliklerî

O zamanda Khorezm Şıbanlıları da medeniyet" hususunda- Mangıt-Nogay mirzalarından farksız gibiydi. Zaten bu ülke, Özbeklerin Mangıt-Noga- ya pek benziyen urukları (‘Kongrat ve Mangıtlar) elinde ve bilhassa Mangıt nüfuzunda idi. Khorezm bu sırada berbat oldu, yağma edildi. Bununla beraber Khorezm Özbek beğlerinin ve şehir ahalisinin medeniyet hususunda bozkırîı Özbek ve Nogaylara tesiri büyük olmuştur. Türkiye gemicilerinden «Seydî Reis» Khorezme geldiği zaman, burada hanlık etmekte olan «Dost Mehmed Han» türk an'anelerini ve tarihini seven bir zattı. Bunun adına Coçı Ulusu tarihi olarak, yazılan ve zikri yukarıda (s. 41-42 de) geçen Târîkh-i Dost Sultân[104]) da, Khorezm,

miatniki diplomatiçeskikh otnasenyi, t. I, 1887, s. 969. Şimdi burada naklolunan parça Qan Mirza, ile Yan Mirzanın ağıtından alınmıştır, ki Nayman kızı Minsiz Aru tarafından söylenmiştir, bkt M u h a m m e d O s m a n o v , _Nogay Khrestö- vıatyası_, s. 92.

t[103]) Çora Batır destanının kıymeti ve ona ait edebiyat hakkında bk. Orien- _talistische Literaturzeitung_, 1938, N. 2, s. 114-118.]

[KM]) Bu eser vaktiyle _‘Umdet iit-Tevnrîkh_ müellifi Kırımlı Hacı AbdüU gaffar tarafından da kısmen istifade edilmiştir. Bu Khorezm Şıbanîleri yukarıda s. 42 de zikri geçen Garbi Sibirya hanı Mahmudek Khoca b. Qanbay, b. Elik’ten ve s. 107 de zikri geçen Garbî Sibirya hanları Bek Qondı oğullarından Şıbanm torununun oğlu olan Melik Temürden ayrılmaktadırlar. Şöyle, ki Melik Temürün üç oğlu olmuş: Bek Qondı, Elbek ve Pulat. Bu Pul at m oğlu İbrahim oğlundan Bukhara Şıbanları, onun diğer oğlu olan Arabşah’dan Khorezm Şıban hanları türemiştir. Şöyle Arabşah, oğlu: Kaci Töiü oğlu: Temüı* Şeykb, oğlu Yadigâr,

Astarkhan ve Tura ile birhkte bir memleket sayılmıştır. Eserin sahibi olan «Ötemiş Hacı» farsça *tz* ih kitaplarını da okuyabilmiş, fakat Coçı Ulusu tarihini, onlardan değil, halkın ve ihtiyarların rivayetlerinden öğ- rener'ek biraz da tarihî destan şeklini vererek yazmıştır (eser 1550 yıllarında yazılmıştır)[138*]). Müellif 1583 yılında sağdı. Khorezmden geçen elçilerin Khorezm sultanları tarafından hücuma uğramaması için, Buk- hara hükümdarı Abdullah Han bu zata başvurmuştu. Bozkırın zenginlerinden olup vakit vakit şehirlerde yaşıyan bu gibi itibarlı ve yaşlı türk uruk reisleri, bütün Özbek âleminde ozaman hanlardan ve hükümdarlardan daha çok nüfuz sahibi olmuştur. Bunların nüfuzu, Deşt-i Kıpçak ve Khorezmin şehirlerinde transit ticaretinin tamamen düştüğü bu zamanda İktisadî kuvvetin bozkırdaki mahallî davar mahsulâtını komşu ülkelere, bilhassa Rusyaya geçirmekte pek mühim rol oynamağa başlı- yan zengin göçebe aristokrasisi eline geçmesinden ileri gelse gerektir. Khorezmin yerli şehir ahalisi hâkim Özbeklerden ayrı sayılıyordu. Bunlar Rus vekayinâmelerinde Mangıt-Nogaylara takliden « Şart » yahut «Ürgenç tüccar adamları» diye adlandırılmıştır. Ayn. zamanda Astarkhan gibi şehirlerde oturup bozkıra çıkarak, ticaret edenlere de «Şart» denmiştir. Ozaman Yayık havzasında ye: i Türk şehir ve kasaba hayatı henüz mevcuttu. Orada ozaman «Saraycık» tan başka bir de «Qara- duvan» kasabası zikrolunuyor. Bu kasabalarda Urgençliler gibi ga 'ü~ muharip unsurlar oturmuşlardır. Saraycıklı «Ayşer Kul Abız» ticaret maksadıyla «Çeremiş Tatarı» na yani Kazan tarafına [10(î]) geldiğinde, mirzalarla beraber çapula gelmiş zannıyla Ruslar tarafından esir edil- mişti. Tin Ahmet Beğ 1 5 75 yılında bunun salıverilmesini Moskova kinaz ından istediği zaman, «malûmdur ki Saraycık ahalisi savaşçı halk değildir. O Kazan tarafından, savaş için değil, ticaret kasdıyla gitmiştir» diye yazıyor [107]) Umumiyetle Mangıt-Nogay arasındaki şehir ve kasaba ahalisi medeniyet hususunda Khorezm tesirinde kalmıştır. No-

---

oğlu Eminek, oğlu Bucağa Han, onun oğlu burada bahis mevzuu olan Dost Sultan. **Bucağa Hanın birederi olan Agatay Han, müverrih Ebülgazi Hanın büyük ceddidir. ,**

[10:1]) Hafız Tanış, *'Abdullahnâme,* vr. 356a: »LA*

[3(h;]) «Çeremiş» tâbiri çok defa yalnız Çeremişlere değil, Kazan vilâyetinin yerli köylü ahalisi olan Türklere de tamim edilmiş; «Tatar» yahut «Çeremiş Tatarı» ise, ancak Kazanda hâkim unsura ve orduya itlâk olunmuştur. Bk. 1669 da Holandalı J a n s S t r a u s s ' ı n sözleri (*Astarkhnnski Sbornik,* I, 110). ıo7) *Prodoljenye Drevnerossiskoy Bibliotheki,* XI, 214.

gay mirzalarının Ruslara yazdıkları türkçe mektubların günümüze eri- şenlerinin dili, Ötemiş Hacının diliyle tamamen birdir. Daha Yusuf Mirza zamanında beğlerin kâtibleri «bakhşı» tesmiye ediliyorlardı. Bununla beraber Khorezmli kâtiplere «abız» deniliyordu. 16-17. nci asırda Mangıt mirzaları yanındaki kâtiplere hep «abız» denilmiştir [loS]). Burada adı geçen «Ayşer Kul Abız» da onlardandır. Bakhşılar elbette eski Moğol an'anesini taşıyan ve uygurca yazan kâtipler olup, «abız» ların da, İslâm "mümessilleri ve arap yazısıyla yazan kâtiplerden ibaret olduğu anlaşılıyor. Bunun içindir ki Başkurt ve Kazaklar bugün bile eski türk an aneleri mümessillerini « baqsı », Kazan Türklerini, İslâm mümessili ve aynı zamanda tacir mânasıyla «abzı» diye adlandırıyorlar [lül])

Ötemiş Hacı Sarayçık, Astarkhan, Kırım, İstanbul yoluyla Hicaza gidip gelmiştir. Ozaman haccm büyük bir ehemmiyeti vardı. Yukarıda adı geçen Küçük Mirzanın büjrük kardeşi Saydak Mirza, rus kinazı İvan'a 15 75 te yazdığı mektupta, kendi kızkardeşini, Bukhara hanına vermiş olduğunu zikrediyor; Edilden geçip hacca giden hacılara Rus hükümetinin engel olmayıp bilâkis yardım etmesi hususunda ricada bulunuyor. Umumiyetle Şimalî Türkistan hacıları ozaman Mangıt, Kırım ve İstanbul yoluyla gitmişlerdir. Bu hacılar Türkiye lehine propagandada, Türkiyeye Rusya aleyhine ve Astarkhan taraflarında türk hâkimiyetini yeniden kurmak yolunda ciddî teşviklerde bulunmuşlardır [110]a). Aynı zamanda Bukhara hacıları Hindistan yoluyla da hacca gidiyorlardı.

1 6. ncı asır Khorezm hanları arasında umum Türkistan siyasetine tesiri olan mühim şahsiyetler bulunmamıştır.

[Jus]) 1614 te. Khıyva hanı Arab Khandan Ruslara iki «Tacik» gelmiştir, ki birinin adı «Khoca Gul Abız», birinin de «Qarasqul» dur *(Akü istoriçesseiye*, III, 421). Abızlar bazaıi siyasî ve-'askerî işlere karışmışlardır. Astarkhan civarında gücen Ulu Nogay mirzası Urus Mirza mektubunda, Aslamay Abız adında birisinin < Ostiak> yani «Başkurt» lara gidip harbettiğini yazmıştır (*Prodoljenye Drevne - ross. Bibliot*., XI, 225).

[3,):>]) Biz bu kelimenin arapça «hafız» dan gelmiş olduğunu sanıyoruz. Fakat W. T o m a s c h e k *(Die Goten in Taurien*, Wien 1881, s. 24) bunun khazar şivesinde «şaman rahibi» demek olan «abış» tan geldiğini mehaz göstermeden zikreder.

[no]a) Rus kaynakları, bilhassa 1567 yılında hacca giden Bukharalı ve Khıy- valıların Sultan Selim yanında bu yoldaki teşviklerinden ve Ruslardan şikâyetlerinden bahsediyorlar (*Astarkhanski Sbornik,* I. 12).

Tura hanları ve Mangıt mirzalafl daha kuvvetli Kazak Sultan a.. oldukları zaman, Özbeklerin «Kazak sultanları», «Yedisu>> nun <<Çu» ve kısmen «İle» havzasında bulunuyorlardı. M65 yılında ilk Kazak sultanları, Ebu Sa'id Cahıbek ve Gerey sultanlar llüb) Özbek Şıbanlıİardan ayrılıp oraya gelmiş ve Çağatay hanlarına şığın- nıTşîa^ır^Bünîiür on altıncı asrın devammca Çağa tay lıl ar ve Kâlmuk- larla savaş ve barış münasebetlerinde bulundular. Asrın daha ilk yarısında Kazaklar müstakil hanlık dâvasında bulundular. Buna karşı Mâ-' verâünnehir Özbek hanlarıyla Kaşgar Çağatay hanları müttef'ikam mukabele ettiler. Şıbanlılardan Übeyd Han ve sonra Barak, Kaşgar hanı Abdürreşid Hanla «Yedisu» da «İşık Göl» ve «île» taraflarında görüşerek Kazaklardan Hak-Nazar ve Boylaş Hanlara karşı müttefi- [139]

kan tecziye seferleri yaptılar[111]). Her iki hanlık, Coçı ve Çağatay Ulu sundan başka üçüncü bir ulus tanımıyordu. 1544 yılındaki son seferde Kazaklar ellerindeki tuğlarını da kaybederek birkaç zaman için tama-

---

[139]i°b) Kazak hanlarının büyük ceddi olan Ebu Sa'îd Cambek Sultan ile Gerey Sultanın babaları Baraq Han, onuıı babası . Qüyırçıq, onun babası iriş Han (dır, ki Temürün muasırı idi). Bu iris Hanın şeceresi Ebjulgazi Handa yanlış yazılmış, Mercanî (*Müstefad,* I, 122) ve Murad Remzi (Tel/îq, İ, 568) araya bîr de Müneccimbaşı ile Cihan Ârâ-i Gaffârînin yanlış kayıtlarını sokmuşlardır. Bütün diğer hanlar gibi iris Han için de en sağlam menba Moğol hanlarının Reşideddhı idaresinde tertip edilen resmî şecereleri (Şu'b-i *Pencgâne,*. Topkapı Saray nüshası, N. 2937) ve onun Temür Oğulları zamanında ikmal edilen şekli «*Mu'iz ül- Ensâb*» dır (Paris, anc. fond persane, N. 67). Buna göre şecere böyledir: Toqay Temür'ün oğlu Üreng Temür. Bunun oğullarından biri «Açıq», ki Kazak ve As- tarkhan hanlarının ceddi; diğeri «Sarıça», ki Kazan, Kırım hanlarının ve Tokta- mış Hanın ceddidir. «Açıq» in oğlu «Mamıtıq» (aslında J-ÎU I^eşîdeddin'in *Câmiuttavârikh'inde,* ed. B l o c h e t , s. 130 ve. bunun'Hmdet *üt-Tavarîkh'i* Hacı Abdülgaffar,İstanbul tab'ı, s. 60 da naklolunan arabî nüshasına göre:, jL:*: Reşîdeddin'in malûmatı buraya kadar geliyor, bunidan sonrası *Mu'iz ül-Ensâb'* dadır. Ona göre Mamıtıqın >ğlu Temür Khoca Oğlan, onun oğlu Badıq (*Târikh-i Dost Sultan,* vr. 40a: jyj*\ jpl) ,. onun pğlıi iris Hân. O halde Kazak hanlarının doğru şeceresi böyledir: Ebu Sa*îd Cambek Han, babası: Baraq, b. Quyırçıq, b. iris Han, b. Badıq Oğlan, b. Temür Khoca, b. Mamıtıq (Bâkhtiyar), b. Açıq, b. Üreng Temür, b. Toqay Temür, bl Coçı Han, b. Çıngız Han.**

[1.11]) Hak Nazar Han'ın nesebi: Kaq Nazar babası Qâsım Han, b. Ebu Sald Caıubek Han, b. Baraq Han, b. iris Han; zikri geçen Buydaş Han ise. Ebu Sa*îd Cambek Hanın ...Yadık (Cadık) nam oğlunun •. oğludur.'

men dağıtılmış bulundular. Fakat asrın ortasından sonra Mâverâün- nehir Özbek ve batıdan M an git işleri karışınca, bunlar âsi Özbek sultanlarını (Barak Han oğlu Baba Sultan ve arkadaşlarını) koruyarak kuvvet kazandılar. Hak-Nazar ve kardeşi -Şıgay Hanlar Abdullah :Hanla birkaç defa harbettiler. Hak-Nazar Han aynı zamanda Cenubî Başkurdüstanda oturan Nogay mirzaları (Şıkmanay oğullarından «Ak Mirza» ve «Biy Mirza») ile de (1577) harbediyor, Kazak sultanlarının nüfuzunu daha batıya doğru genişletmeğe çalışıyordu [140]). Nihayet doğudan Kalrhuklarm hücum ve taarruzu dolayısıyla ona mukabele edemeyip Şıgay Han (ölümü: 1583) ve oğlu «Tevkil Sultan», sığınacak başka bir sığınak bulamayıp, Abdullah Hanla birleştiler ve âsi Şıbânlilerın tenkiline yardım ettiler. Baba • Sultanı yakalayıp öldürdüler. Babasının ölümünden sonra da Tevkil Han Ferganede Pamir ve Alay taraflarında Abdullah Hanın hizmetinde bulunup, âsi sultanları takip etmekte devam etti. Umumiyetle Türkistanda merkeziyetin en büyük düşmanı olan Kazak hanları, bu sefer Abdullah Hanın idaresi altmtja kuvvetli bir merkeziyetin husule gelmesi için çalıştılar. Taşkent de dahil olduğu halde, Aşağı Sır Derya havzasında yerleşerek Tura hanlarının ve Mangıt mirzalarının işlerinin karışmasından istifade ederek on yedinci asır başında, şimdiki Ak-Mola ve Turgay vilâyetinin cenup bölümlerinde yaşıyan urukları kendi idarelerine geçirmeğe çalıştılar. Kazak sultanları ve onlara tâbi Türkler 1 6. ncı asrın Şıban Öz- b eki eri yanında medeniyetçe pek geri sayılıyorlardı. Kazak sultanları için din ve* medeniyet sahasında yegâne kılavuz, Şıban Özbek sultanları ve onların şeyhleri idi. Khoca Übeydullah Ahrarın menakibinde
Kazak sultanlarından Muhammet Sultanın, Khoca Ahrara mürid oİup,]Een dişini ziyaret e ttTgTlc'ayd edili r k'en, Kâza kİ a r ı n cehalet ve saflığı iİe alay ediliyor. Memlekete dönüp geldiğinde Kazakların «Hocayı nasıl buldun? » (Khocanı netiik taptın) sorgusuna cevaben Muhammet Sul- tanm da «Tanrı diye işittiğiniz şahsın kendisi odur» (Üşol Tenri, kim işitipsin, özi laol» demişmiş [141]). Özbekler Kazaklarla. aFay etmişlerdir/ Halbuki ÇağataylarTda-Özbeklerin cehaletiyle alay ederlerdi. Bu, Ba- 'bur Mirza " ^e d Salihin eserl erind e g ö r ülür. M e d eniyet sahasında olduğu gibi, siyasî sahada da Kazaklar, Şıbanlıları otorite bilmişlerdir. Umumiyetle Türkistanm ozamanki dış siyasetinde daha

---

[140]) «Hak-Nazar Hanın Başkurtlar üzerinde hâkimiyeti için bk. V i l l a ni i r n o v Z e r n o v , *Izsledovanya o Kasvnıovskikh Tsariakh,* II, 336.

[141]) *Maqâmât-î Khoca Ahrâr,* Bayazıd Umumî Kütüphanesi nüshası, N. '3624, vr. 13a.

hiçbir türlü tesirleri olmamıştır. Yalnız Tevkil Sultan Rusya ile bir defa. miinasebet peyda etmişse de, o da çabuk kesilmiştir.

17. **nci** Asrın Son ve 18. **nci Asrın ilk Yarılarındaki Siyasî Vak'alar**

i/, nci asırda Avrupa müstemlekeciliği gerek cenupta Hindistan-[1] da, ve gerekse şimalde Rusya hududundaki istilâ hareketlerinde bir nevi durgunluk devri geçirdi. 1575-1613 yıllar; arasında devam eden, dahilî rus ihtilâlinin neticeleri epey uzun sürdü. Büyük Petroya kadar Ruslar şarkta ciddî fütuhat yapamadılar. Cenupta 1612 yılında «İngiliz - Hint kumpanyası» nm teşekkülünden, 1752 - 1 753 yıllarında Hindistanda Ingilizlerin galebesi ve İngilizler lehine muahede akdi hâdisesi arasında geçen 140 yıl kadar bir zaman, Portekiz, Holandalı, Fransız ve Ingilizlerin Hindistan hududundaki mücadeleleriyle geçti. Avrupa i /. nci asrı, sonraki 1 8. inci asrı hazırlıyan yüz yıl muharebesiyle, medeniyet ve fikir mücadeleleriyle geçirdi. Bu zamanda Türkis- tanın bütün ovalarında Çingiz nesline mensup hanlar hâkimdi. İleride bahsedilecek İktisadî güçlüklerle beraber, Türkistan siyaseten, zamanına göre, oldukça sağlam bir hayat geçirmekte idi. Bütün hayat dahilî büyük bir vakia ile karıştı. O da Kalmukların istilâsıdır, ki Moğolis- tandan zuhur eden bu Moğol kavmi, tekmil 1 7. nci asırda ve 18. inci asrın ilk yarısında Türkistanı baştan başa soydu, yıktı, kesti ve bu ülkenin siyasî, etnografî hususlarda asrımızdaki şeklini almasına sebep oldu. Iranda Nadir Şahın zuhuru ve muvakkat bir zaman için Mâve- raüıınehirle Khorezme istilâ edip, orada halk tarafından tanınmış sü- lâleyi yıkıp' iktidar mevkiine kabile reislerinin getirilmesi, yine Kalmuk ibnelerine zamim oldu.

Mavrerâıınnehirde ŞJkanh Abdullah Han ve oğlu Abdülmümin, sü- **» i » ıт , lâle âzalarını tamamiyle kesip kuruttuklarında, Astarkhan Hanları ^ .**

Özbek beglen, Altın Ordanm evvelce Astark- handa hükümet süren hanları neslinden olmakla «Astarkhanlı sülâlesi» adım alan hanları hanlandılar. Önceleri bunlara yalnız Uratepe, Sagırçı, Semerkand, Bukhara, Şehrisebz, Khorezm tâbi idiyse de, derhal Fer— ganeye ve biraz sonra Şıbanlılarm idare ettikleri bütün ülkelere hâkim oldTar. Aralarından Nedir Muhammed Han [142]) Balkh ve Bukharada *15* yıl (1620-1645), oğlu Abdiilâziz 36,yıl (1645-1680), diğer oğlu Subhankulı Han 23 yıl (1680-1702) kadar uzun zamanlar hükümet sürdüler. Urukları temsil eden «Bek» lerin, «atalık» lann ve bazı sultanların isyanlarıyla mücadeleye rağmen asayişi muhafaza edebildiler. Astarkhanlılardan Nedir Mukammed ve Abdülâziz Hanlar adaletleriyle tanınmıştırlar.

---

142) Astarkhan sülâlesi, Astarkhan şehrinde hükümet süren Kiçik Mulıam-

Subhankulı Han zamanında siyasî hayata karışan, merkezî hükümetin leh ve aleyhine olan hareketlerin başında bulunan uruklar, Balkh civarında Qalmaq, Qatagan, Alçın; Mâverâünnehirde ise Nayman Ki- rayit, Qıpçaq, Min, Yüz, Qongrat, Yabu, Utarçı, Saray, Barın, Mangıt (Nogay), Dürmen, As ve Türk'menler idi. Balkh-Kunduz taraflarında, Katagan emîri «Mahmud Bek Katagan», Sır Derya havzasında Khocend hâkimi «Rahim Beğ Yüz» duruma hâkimdiler. «Subhan-Ku- h» nm oğlu Übeydullah Han zamanında da bu durum değişmedi. Bugün Doğu Bukharada bulunan Katagan uruklarından «Lakay» 1ar ve «Yüz» uruklarından da «Şadı» ve «Marka» 1ar buralarda daha ozaman yerleşip kalmışlardır. Übeydullah zamanında « Rahim Beğ Yüz » ün bütün Ferganeye hükmü geçerdi. Şehirler çevresinde muhtelif Özbek uruklarından müteşekkil halita, Astarkhan ve Sibirya taraflarında Man- gıtların yarı medenî mânasında «Kara-Öyli» (Ruslarda «Yurtosvki») tâbirinin karşılığı olarak «Kurama» tesmiye[1] olunuyordu (bk. yukarıda s. 62). Böyle «Kurama» 1ar Taşkend ,ve Balkh civarında mühim unsur idiler. Urukların eski Altın Orda çağındaki bölünmelerine göre «On» ve «Sol» diye adlanıyorlardı. Şaybak Han ve Abdullah Han za- manlarında Dürmen, Kineges urukları «On Kol» u; Kuşçı, Nayman, Mangıt, Argun, Karlık, Min urukları da «Sol Kol» u teşkil ediyorlardı. Subhan-Kulı Han çağında da aynı bölünüş görülüyor. Bu uruklar 1 708 yılı savaşlarına o teşkilâtları ile iştirak ettiler. Hanların tahta çıkış töreni, saray hayatı Abdullah Han çağma kadar hiç değişmemiş; eski türk-moğol saray an'aneleri usulünde devam etmiştir. Cülus - '«Khan kütermek» Semerkandda'* « Erk » te bulunan « Köktaş » ta yapılırdı. Uruk başkanlarına ve seyidlere «görünüş» töreni yapılır, o mecliste içki, şarap ve acı bal kullanılırdı. Bazan esriklikle uruk başkanları arasın-

med **Han neslinden olup, Nedir Muhammed Hanın şeceresi böyledir:'Nedir Mu- hammed Han, babası Din Muhammed, b. Canıbek Sultan, b. Yarmuhammed, b. Mangışlaq Sultan, b. Çuvaq Sultan, b. Kiçik Muhammed Han, b. Temir Melik Han, b: iris Hân, Bunlardan Yannuhammed Sultan Astarkham idare eden biraderleri ile anlaşamayıp Bukharaya Şıban Oğullarına gelmiştir. Şıban Oğulları nesli kesilince hanlık bunlara geçli.**

da savaşlar bile olurdu (1710 da Saray ve Nayman urukları arasındaki savaşlar böyle görünüş törenindeki esrikliklerden çıkmıştı). Uruklar, arasında «orun» meselesi eskiden halledilmiş sayılır, yeni han yalnız bazı değişiklikler yapabilirdi. Uruklar arasındaki savaşlarda «khan» yalnız hakem olarak kalırdı. Çok defa ona kulak. aşmazlardı. Bilâkis bazan kendisine de bir kötülük ederlerdi. Bununla beraber han hükümeti, bütün millet tarafından kabul edilmiş ve tanınmış bir hükümetti. Sır Derya havzası ve Fergane gibi merkezden uzak yerlerde hanların nüfuzu az olmakla beraber, 18. inci asrın başında bile, sonradan Kho- kand hanlığının kurucusu olan «Abdurrahim Bek Min», Bukharadaki Astarkhanlı hanını hükümdar olarak tanır ve onun «görünüş» lerine. mülâzemet ederdi[143])* Hiçbir devlet teşkilâtına tahammül etmiyen Türkmenler bile ancak han tarafından yarliğ igedren kadıları kadı olarak tanırlar ve toprak anlaşmamazhklarinda; kendilerinin bilfiil tâbi olmadıkları ve yahıit tâbi oldukları hanların<fermahlanni esas edinirlerdi.

Hind, İran (Safevî) ve Türkiye hükümet Astarkhanlılarm münasebeti yerinde idi. «Nur Muhammet Han »la öglu «Abdülaziz»- arasında çekişmeler olup, Osmanlı sultanlarının hakemliğine başvurulmuş ve bundan ötürü Osmanlı sultanları ile Aştarkhânlılâr ve Safevî- İer -arasında mektuplaşmalar olmuştur. Umumiyetle .Safevt İran ‘hükümeti, Mâverâünnehirden gelip İrana sığıhân özbelc Sultanlarını eyi kabul eder ve çok defa Horasan tarafında maHkâne vererek onlardan istifadeye çalışırdı. Birinci Şah Tahmasb ise, bunlardan birinin kızıyla evlenerek «küregen» olmak, memleketinde zaman zaman gevşiyen durumu sağlamlaştırmak için Moğol beğlerihin) bu ananesine başvurmak istemişti, özbeklerin Türkiyeye gelen elçileri de ozaman Rusyaya ve bütün tarihte bildiğimiz zamandanberi Çine gelen Türkistan elçileri gibi, ekseriya bir tüccardan (bazan hacca giden hacılardan) ibaretti. Bunlar zamanının hanından elçilik vesikası alarak geliyordu. Osmanlı müver- rihinin [144]-) tâbiriyle «Birqaç esb-i lâgar-i şikeste-endâm» getirir, karşılığınr da fazla saygı görürdü. Bazati büyük hanın-elçisiyle birlikte, eski Türk- leirde ve Moğollarda olduğu gibi, vilâyetlerin vâlileri de elçi gönderi

---

11») Khokand «Min» beğlerinin başlangıçta hanlara mülâzemeti hakkında Muhammed Vafâ Kermineğî’nin «*Târîkh-i Rahim Khânî*» ve **Tâc üt-Tevcırikh-i Bukhârâ*» (Muhammed Taqî oğlu Muhammed Şerif’in eseri) ve başka eserlerde bulunan malûmatı, 1915 te Türkistan Eski Eserler Cemiyeti «*Protokol*»larının XIX uncu cildinde «lSinci asırda Fergane tarihi» (K *istoriyi Ferpanı vosemnad- tsatgo Stoletiya*) âdıyla neşrettiğim eserde toplanmıştır.

lifi) Râşid Tarihi, V. 368.

yorlardı. Osmanlı sultanı bunlardan yalnız büyük hanın (1722 yılında Ebülfeyz Hanın) elçisini kabul edip, öbürlerini «memlekette padişah ve elçi b;r olmalı» diye kabul etmeyip geri gönderdiği zamanlar oldu [117]) Osmanlı sultanları Türkistanda bir merkez! kuvvet teşkil ettiklerini zannederek, Astarkhanlı hanlarını da, Ruslar ve Safevîlerle yaptıkları savaşlara iştirak ettirmeğe çalışıyorlardı. İkinci Sultan Ahmedin, Subhan-Kulı Hanı Safevîlere karşı harbe davet edip Çağatay şivesinde yazdığı mektubu vardır [145 146]).

Astarkhjml.lann Khorezmde 1 7- as,rda «Yadigâr Ş.ban» Oğul-
Khorezrp Kazak arı es^ls^ hâkimdiler. 1620 den 1687 yılma
»ya sı *■c* * kadar Arab Mehmed Han ve oğulları Isfendiyar ve Kaşgar o
Hayatına Tesiri *~*an ve Ebülgazi Bahadur Han her biri yirmi, yirmi birer yıl, Ebülgazinin oğlu Enüşe yirmi dört yıl hükümet sürdüler. Khorezmdeki özbekler bu asırda eşkıyavari bir hayat geçiriyorlardı. Yaptıkları iş, İrana ve Bukharaya akından ibaretti. Khorezmde yerleşen Özbeklerle, «Özboy» kuruduktan sonra Khorezme göçüp gelen Türkmenler arasında daha ozaman toprak kavgası başlamıştı. Gençliğini İranda geçiren istidatlı Ebülgazi Han (1643-1 663) ve oğlu Enüşe (1663-1687) türk tarihine ait mühim eserler bırakmışlardır. Bununla beraber her ikisi de kervan basar, Bukhara Özbekleri- ıiin ve hanın herhangi bir taraftaki seferde bulunmasından istifade ederek orasını yağma ederlerdi. Bunlar şehirli Bukharalıları kadın gibi görürler, askerlik hususunda onlara kat iyyen ehemmiyet vermezlerdi. Enüşe ve Subhan-Kulı zamanında Deşt-i Kıpçak'tan birçok yeni uruklar geldi. Zerefşan havzasında bulunan Kıpçak ve Kıtaylar o cümledendir. Enüşe Han yeni gelen uruklar ve Şıban oğulları tarafından Khoıezmden göçürülen «Ürgencî» Özbeklerinin yardımıyla Bukhara, Se- merkand ve Şehrisebzi az bir zaman için ele geçirmişti. Enüşenin «si-" pehsâlâr» ı (Bek-Kulı Beğ) Mangıt uruğundan idi. Bu uruk aynı zamanda Subhan-Kulı yanında da mühim rol oynuyordu. ^Fakat Subhan- Kulı Han uruklar arasındaki anlaşmamazlıktan istifade ederek, 1887 de Khorezmi kendi nüfuzu altına aldı ve ülkeyi uruk başkanlarına bölüştürdü. Bu durum, 1702 yılma kadar sürdü.

Kaşg&rda Türk şehyleri «Khocalar» (Apak Khoca), hükümeti Çağatay hanları elinden almak için kavgaya giriştiklerinde, hükümet merkezi Yarkendde bulunan Kaşgar hanı Mehmed Emin Han da aynı

---

[117]) Râşid Tarihi, V. 369.

[146]) Bu mektup, J. B e r e z . i n , *Turetskaya Khrp.stomatiya,* II, 37-40 ta yazılıdır.

yıllarda Subhan-Kulı Hana başvurarak tâbiiyetine kabul etmesini istedi; **Subhan-Kulı adına hutpe okutup sikke bastırdı** [no]). 1693 **yılında** Kazak hanlarından «iris Han» Fergane ile Kaşgar arasında dağlarda yaşıyan Kırgız beğleriyle ve khocalarla (Apak la) ittifak ederek Fer- ganeyi ele geçirmek istedi. Kırgızlar «Endıcan» ı almışlardı. Khocend hâkimi Rahim Beğ Yüz ve Subhan-Kulı*nm askerleri bunları yaman bir bozgunluğa uğrattılar. Fergane tamamen Astarkhanlılara tâbi olup kaldı (orası ufak uruk başkanları ve Ferganenin şimalindeki«Cadık» adlı yerde yaşıyan «khocalar» tarafından idare olunuyordu). Taşkend ve Sır Derya havzasına malik olan Kazak hanları da Subhan-Kulı nın yüksek hâkimiyetini kabul ediyorlardı. Subhan-Kulı'nın Khoc.enddeki umumî valisi «Rahim Beğ Yüz» ün nüfuzu, hanın vak*anüvisi olan Mır Muhammed Emin Bukhârî'nin tâbiriyle «Uluğ Taq ve Kiçi Taqa», yani Orta Kazakistan sırtlarına kadar yürüyordu. 1695 te Doğu Bukharada Hisar tarafındaki isyanları yatıştırmak için « Rahim Beğ Yüz » Deşt-i K:pçaktan pek çok asker getirmiş ve onların yardımlarıyla isyanı başarmıştı. Böylelikle 1 7. nci asrın sonunda Khorezmden Kaşgara, «Uluğ Yaq tan Hindügûşa kadar bütün Türkistan resmen Subhan-Kulı Hana tâbi olarak bir idare altında birleşmiş gibiydi. Elbette bu yalnız bir ısmî tâbiiyetten ibaretti. Subhan-Kulı Hanın pek uzaklarda nüfuz ve hâkimiyeti görülmekle beraber, Bukhara etrafındaki ufak isyanları bastırmaya kule kuvveti yetmiyordu. Bir gün büyük bir imparator, Özbek ,, ;m kaır:
arasındaki ufak geçimsizlikleri bile yatıştıramıyan zayıf bir mmem.> («biv») olarak kalıyordu. Kendisine resmen tâbi sayılan Kayık hanı 'Tevke Han», 1693 yılında Semerkand vilâyetindeki Kıpçak, Khıtay ve Uvgur uruklarıyla olan «barımta» kavgalarını halletmesi için başvurduğunda, Subhan-Kulı Han uruklara sözünü geçiremedi. Tevke i-[an da 5 000 kadar askerle Semerkand vilâyetine girip Subhan-Kulı ya tâbi /erleri yağma edip uruklarla çarpıştı.

Khorezmde «Aral»" halkı (bunlar «Karakalpak» lardan ibaretti \ e (radaki bir takım «Başkurt» 1ar da buna dahildi) Subhan-Kulı ya Lûbi olmayıp, kendilerine Çingiz oğullarından «Kalender Sultan», sonra «Tcbıırçuk Sultan»! han edindiler. Subhan-Kulı Han Badakhşan m îr: aı (/sini Çağataylardan «Emir Yar Beğ» e vermişti. 1693 te o da isyan edip. han. isyanı bastırmakla meşgul oldu. Özbeklerin en kalabalık veri Semerkand havalisi idi. Bundan dolayı burası Bukharalı Mır Mu-

ns») Mır Muhammed Emîn-i Bukhârî, *«Târilch-i Subhan-Qulı Khan»*. **Pa-** ı ı / nüshası, **Suppl. Pers. 1548, vr. 14 ve** *Tdrikh-i Mucjîm Khânî,* **hususî kütüphanemdeki türkçe-si. s. 23.** i

nammed Emin in sözüne göıe, hana en az itaat eden bir yer sayılıyordu. Oğlu Übeydullah zamanında Balkh'taki Katagan beği Mahmud (1707 yılı) isyan etti ve mesele hanın buradaki iç işlere karışmaması şartıyla «hana tâbi olmak» şeklinde barışla halledildi.

İlk Kalmuklar

On yedinci asrın «kahramanı» olan Kalmuklara gelince, bunların Türkistan için tehlike teşkil edeceği daha on beşinci asır ortalarında bile anlaşılmıştı. Çindeki Moğol («Yüan») sülâlesi düştükten sonra, moğol hanlarının bütün Moğolis- tanı bir idare altına toplamak hususundaki denemeleri boşuna çıkmıştı. Çuras, Khoşut, Turgavut, Khobıt urukları Doğu Moğollardan ayrılarak, «Mahmud» adıyla bir Müslüman adı taşıyan hanlarının idaresi altında ayrı bir hanlık kurdular. Ozamanki Kalmuk prensleri arasında «İbrahim Vang», «llyas Vang» gibi müslüman adı taşıyanları bulunmuş, bu da Kalmuklarm İslâm devletleriyle olan komşuluğun tesiri neticesi olsa gerektir; belki bu gibi prenslerin bazıları başlangıçta müslüman da olmuştur. Fakat öteki Moğollar gibi Kalmuklar ve Kalmuklarm hanları tamayile budist idiler[147-0])* Türkistan ahalisi Kalmuk sultanlarına «altan han» demişlerdir. Kalmuklar 1447 yılında Sır Derya havzasında yaşıyan Şıban hanı Ebülkhayır Hana hücum ettiler. Bozkır hanları Konuklarla akrabalığı şeref biliyorlardı. Ebülkhayınn Torunu Şaybak Han bir Kalmuk prensesinden doğmuştu. Şaybak Elan kendi şiirlerinde «Al t an Han» dan bahseder [rJ1]).

Biraz yukarıda adı geçen Kalmuk Mahmud khanın torunu «Esen Han». Çinlilerle muvaffakiyetle harbetmiş ve Herattaki Temürlülerle de dyasî münasebetler tesis etmişti (1459). Onbeşinci asrın son yarısında Doğu Moğolları yeniden kuvvetlenince, Batı Mpğolları (Kalmuklar) onlara tobi olmuşlarsa da, onaltıncı asrın ortasında (1552), yani batıda şimdiki Rus Avrupasmda rus kniazları Altın Orda hanlıklarına istila ettikleri zaman, tekrar müstakil hareket etmeğe başlayıp şimdiki

---

[147] “") «Kalmık» (osmanlıcada «qalmuq.v, kazakçada ve özbekçede «qalmaq») kelimesi-, daha 14.ıincüasır ortasında Canı-Bek Hanın ölümünden sonra çıkan kargaşalıklarda bazı Özbek uruklarının Kaîmıklara gitmeleri dolayısıyla kullanılmıştır. «Din Özbekden qalqdı» dedikleri gibi «özbeklik* İslâm kabul eden Kıpçak- Tatarlara isim olmuş, «kalmık» kelimesi de eski dinde «kalan» • Moğol ve Türklere ve nihayet budist moğol uruklarına ad olmuştur.Buna bakılırsa Kalmıklardaki müslüman adları, oralarda ıslamiyetin yayılmasına pek de delil olamaz. Nasıl ki eski Moğollarda da Müslüman isimli mecusî banlar, sultanlar oluyordu.

[1:M]> Topkapı nüshası, vr. 215b.

«Cungarya» '--) ile «İle» havzalarındaki urukları (Kirey, Nayman ve ^77) evvelce işgal ettikleri yerlerden sıkıştırıp çıkarmağa başlamışlar dı?. Doğu Tür'kistanm çağatay hanları Kalmukların Isık-Göl civarındaki «Uysun» ve «Kırgız» uruklarına taarruzlarını muvaffakiyetle defedebildiler (zaten Kalmukların ciddî taarruzları da o tarafa değildi). Şehirlere ve muntazam askere dayanmıyan Kazak hanları ise muvaffak oİIdıTdıTarrKaTak ham' «Tevkil Han» daha babası Şıgay Hanın [148 149 150]) zamanında (1554) Kalınlıklarla harbediyor, fakat muvaffak olamıyordu. Taskentte Şıban Özbek hanı Barak (Nevruz Ahmed) Hana [1M]) sığınıp yardım istedi. Barak Han ise —Osmanlı seyyahı Seyfi Çelebinin dediğine gere------ «ben ve sen gibi on padişah bir yere toplansa yine Kalmuklara mukabele edemezler. Onlar Yecüc kavmidir» diye cevap verdi[3-5]). Ve nihayet Yedişu Kazakları, yukarıda, söylediğimiz üzere, Şıgay Hah ve oğlu Tevkilin idaresi altında 1598 yılında tamamiyle Sır rİCgvit Kâ^asm7.~ Taşkent,. «Türkistan» (=Yese) ve Sabran sınırına gelip yerleşmeğe mecbur oldular.

KahnukTıanlarınm karargâhı, bu dağınık moğol uruklarına «Oyrat» (yahut «Cungar») adıyla bir devlet şekli veren hanları Batur Khun Tayşı zamanında (1634-1653), İrtiş havzasının yukarı taraflarında bulunuyordu. Sonra gelen Kalmuk hanı Galdan Buşuktu (1671- 1697) Doğu Türkistanda Çinlilerle tutuşarak karargâhını eski Göktürk ve Çağatay hanlarının karargâhı olan İle, Kigen ve Çarın havzalarına, yani Yedisuya göçürdü. Bununla Kalmuklar şimdiki Kazakistanın bu bölümlerine hâkim olup Türkistan için hiç düşünülmiyen tehlikeli ve yıkıcı bir kuvvet şeklini aldılar. Galdan Buşuktu'nun ordusu yüz bine varıyordu.

Kalmukların Kazakistanda Yerleşmesi

Kalmukların bazı urukları ve «tayşı» lan (yani şehzadeleri) daha 1600 yılında Kazakistanın şimal bölümlerini tamamen işgal etmişlerdi. Bunların batıya hareketi tamamiyle bir istila hareketi idi. 1618 yılında Khun Tayşı*nın

---

148 *Cungar* yahut *Cuanrjar,* moğolcada «sol kol» demektir; burada Moğol ordusunun sol kolu bulunduğundan bu ismi almıştır, bk. Grum Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya,* II. 566.

149 Şıgay, babası Yadık, b. Ebu Sa-îd Canıbek.

150 Nevruz Ahmed (diğer ismi Barak) babası: Süyünç Khoca Han, bi Ebulkhayir Han, ki Bukhara Özbek hanlarının ceddidir, bk. yukarıda s. 124.

32r») Bk Paris nüshası, suppl. turç. 1136, vıvTb.

oğlu Khooriuk idaresinde • 50.000 kadar çadır halkı Kalmuk Şimalî Kazakistana, Tobıl ve İşim havzalarına gelip yerleştiler.

Bunların öncüleri 1630-1632 yıllarında kısa bir zaman için Edil kıyılarına kadar ilerlediler. «Khoorluk» un kendisi Tobıl ve Yayık sınırında bulunuyordu. Orta İrtiş, İşim, Tura ve Tobıl taraflarındaki man- grıt ve kazak uruklarını Sır Derya tarafına ve kısmen Başkurdüstana sıkıştırıp çıkardılar. Burada Kalmuklar, Sibiryada rus hâkimiyetine karşı düşmanca bir durum alacak gibi göründüler ve rus idaresi altına girmiş olan «Tara» (=Tura) ve «Tümen» vilâyetlerini yağma ettiler. Bu sırada oturdukları yerlerin şimalbatı ve şimal bölümleri Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Başkurtlarla IVlangıt-Nogaylar ve Tura hanlarının da bu iki kavim arasında dolaşan döküntüleri, Kalmukların ortaya çıkışından siyasî kurtuluş ümidine düştüler. O vakit «Oy» ve «Tobıl» havzalarında oturan mangıt-nogay mirzası «Orus Mirza» ve oğulları Tura sultanlarıyla müttefik olarak Batı Sibiryadaki yeni rus sömürgelerini yağma ederlerdi. Bunlar Kalmukların da kendilerine yardımcı olacağını sandılar.

Ruslara Karsı Amansız Savaşları

Tura Çıbanlarının KçÜçm Hanln ölümünden sonra kendisine halef ve Başkurtların °*an °İul]an> daha 1600 yılında Ruslara karşı Kalınlıklardan yardım istediler ve şimdiki Kaza- klstanm *lmaI ve ?imalbatl ve Başkurdüstanm ce- nupdoğu bölümlerini, İşim, Tobıl ve Yayık başlarım merkez edinerek Ruslarla altmış, yetmiş yıl kadar süren amansız savaşlarını devam ettirdiler. Babaları Küçüm Han, 1598 yılında «Çat» sınırında Ruslarla olan son savaşında askerlerinin bütününü yitirip gayet ihtiyar ve gözlen kör olduğu halde birkaç kişisi ve oğullarıyla yemeksiz, atsız bir halde, bozkırda, ölüler arasında dolaşıyordu. Bu sırada gelip kendisini gören ve Rusyaya itaat teklif eden rus elçisine, «rezil olup ölmek için mi rus esaretini kabul edeceğim? Ben kör ve- sağırım; yoksul ve kimsesizim. Servetimi kaybettiğim için matem tutmuyor, Ruslara esir olanlar için ağlıyorum» demişti. Oğullarına ve torunlarına son nefeslerine kadar istiklâl uğrunda mücadele tavsiyesinde bulundu. «Küçüm Han» m tarihini yazan İngiliz müverrihi Hovvorth, Tura han ve sultanlarının savaşım, Amerika'daki, kızıl derili.yerlilerin müstevlilere karşı olan kin ve intikam mücadelelerine benzetiyor Küçüm Hanın oğullarına mangıt-nogay mirzalarından yalnız Orus Mirza ve arkadaşları yardımda bulundu. Küçüme halef olan büyük oğlu Ali Han 1601-1607 de Kalmaklarla ve 1608 de mangıt-nogay beği Orus Mirza ile müttefikan Tobıl, Tümen ve Ufa kalelerine taarruzda bulundular. Bu mücadelelerde hanın yanında, bakiyesi bugün de Kırımda ya-

R. H o w o r t h , *History of the Möngols,* II, London, 1880, p. 1006.

yamakta olan Şirin uruğunun bu kolu ile bugün Kiçi Vüz Kazaktan ve Baskurttan bir uruk olan «Tabın» uruğu bulunuyordu. Evvelce kendilerine tâbi olan «Ufa Tatarları» (yani Ufa kalesi ve civarındaki «Tu_ raiılaı») maddî ve manevî yardımda bulunuyorlardı. Fakat Orus Mirzanın muhalifi olan Tin Ahmet oğlu İştirek Beg, Ali Hanın pilânlarını bozdu. Neticede Ali Han, Ufadaki Ruslar tarafından esir edildi. Yerine geçen kardeşi «İşim Han», Mangıtlardan çok, Kalmuklara dayandı. Batı Kalmuklarmın hanı Khoorluk ile akraba olarak Rus aleyhine kendisinden istifadeye çalıştı. 1616 da Ufayı yağma etti. İşim Han bugün de Tobıl havzasının çok güzel ormanlık yerleri olan «Aman-Ka- ragay» da oturur, yanıpdaki Tabın uruğuyla bazan (1622 yılı) «Uy» ve «Ufa» (Ak Edil) kıyılarında bulunurdu. Kardeşi «Kanay Sultan» m anası Sır Derya havzasındaki Sabran’dan idi. O da oğlunu Sabranın yaptı için çağırıyordu. Ortalığın Kalmuklarla meşgul olmasına rağmen, Tura hanları Kazakistanm yalnız şimal değil, cenup bölümlerini de ellerinde bulundurmak istiyorlardı. Bu son zamanlarda Bukharada bulunan bir «inşâ» kitabında («Yusuf Münşinin eseri olan «Bedâyi ül- jnşa») «Küçüm Han» ve oğlu «İşim Han», İşimin oğlu «Abılay (yahut Abuiay) Han» ve Abuîayın oğlu «Küçük Han» ın Mâverâünnehir Astarkhanlıiarı ile olan türkçe mektuplaşmaları dercedilmiştir. Burada Astarkhanlı hanlarından «Uvalı (yani Veli) Han» (1605-1611) Kazak hanı İşim Hana «Abuiay Sultan» m Taşkendı alıp çapulculuk yaptığından şikâyet ediyor -[1]-[7]). O vakit iki «İşim» vardı. Biri Sır Deryada Kazak hanı, öteki de Küçüm oğlu «İşim Sultan». Mektup ozaman «han» ünvanını taşıyan Kazak hanı «İşim» e gönderilmiştir. Hücum eden «Abuiay» da, Tura hanı İşim Sultanın oğlu Abuiay olsa gerektir. İşim Sultanın oğlu Abuiay Sultan 1629 da başlayıp doğudan Tomsk, batıdan Ufa arasında mütemadiyen taarruzlarda bulundu, fakat bütün hareketleri birkaç yüz kişilik kuvvetle yapılan çete hareketlerinden, ibaret kaldı. Bir netice vermiyen bu taarruzlar, Rusların elinde olan ellere pek ağır geliyordu. Onları bir taraftan Ruslar zorluyor, diğer taraftan hanlar ne için Ruslara tâbi oldunuz diye yağma ediyorlardı. Bazan bu kısım ahalinin hattâ Küçüm Hana karşı ayaklanıp Ruslara yardım ettikleri zamanlar olmuştur. Fakat Abuiay kendisini her tarafta sevdirmişti. Buna Tomsk civarında Çat Tatarlarının mirzaları «Abak» ve «Tarlap» ile cenubî Başkurt urukları yardım ediyorlardı. 1630 da Abak ve Tarlap Mirzaları öldürüldükten sonra durumu vahimleşti. Karargâhı İsim ırmağı üzerindeki « Koşkaragay » ormanlarında bulu-

***İnkilâb* mecmuası, N. 4, Taşkent 1922, s. 29.**

nurdu. Başkurdiistandaki «Isterli Tamak» şehri yanındaki «Tura» da «Abılay» m ikametgâhı olarak gösteriliyor. Kalmuk «Khoorluk» ,da az çok yardım ediyordu. 1633 te şimalişarkî Başkurdüstanda İşet ırmağı üzerinde «Ali Bek Yurtı» 1-s) nı ve Katay uruğunu istirdada çalıştı. Kalmuklar ise Tara daki Rusları yağma edip köylülerini toptan öldürdüler. Bir kısım Kalmuklar şimdiki Başkurdüstanm Duvan kar.- tonluğuna kadar ilerlemişti. Abılay, Başkurdüstanda Ruslarla mütemadiyen harbetti. Nihayet İ 636 da «Duvan» '-M) tarafındaki Kalınlıklarla ve kardeşi «Tüke» ile müttefikan Ruslara, onları mutlaka Ufadan çıkarmak fikriyle taarruz etti. Fakat yenilerek kendisi ve kardeşi esir edildiler. Halefi olan kardeşi «Devlet-Kiıey» Tura hanlarının sonuncusudur. Bu, Tobolskun doğusundaki « Tarkhan-Kala » ya, kardeşi Abuga bul tan ve Abıîayın oğlu Küçük Sultan ise yine diğer kalelere taarruz ediyorlardı. Kendisi Bukharamn Astarkhanhlarıyla münasebette idi. Kızkardeşi, Bukhara sultanlarından birinin zevcesiydi. Fakat Karmukların fazla sarkıntılığına karşı oradan bir yardım alamadı. Maksadı, «Ufa» ile «îcet Boyu» ve «Tara» nm geri alınması idi. 1646 da Kaî- muklarla beraber Tümen tarafına, 1648 de «Ufa Rusları» na, 1646 da Iset tarafına taaruzîarıyla Ruslara büyük güçlükler çıkardı. Kendisine yene Başkurtıar ve Ufa Turalıları yardımda bulunuyordu. Kendisi To- bıl ırmağı başlarında şimdiki Turgay vilâyetinde bulunuyordu. Fakat Kalmuklara olan ümidin boş olduğunu Tura hanlarından ancak Devlet- Kirey acı bir surette anladı. Batı Kalmuk hanı, 165 5 te Rus hâkimiyetini kabul edip Kazakistanı bırakarak Edilin batısına geçti. 165 7 de Devlet- Kırey, Kalmakların Tobılda kalanlarına taarruz etti. Askerleri Ufa etrafı Başkurtlarıyîa Tara ve Tümenden kaçıp gelen «Turalı» lardan ibaretti. 1659 yılında kardeşleri Abugay ve Küçük Sultanlarla birlikte, yernlaımda bin kiş: kadar kuvvetleri olduğu halde Tümen ve İşet taraflarında Ruslarla harbeden Tura hânları siyasî faaliyetlerinin son devrinde daha ziyade Başkurtların cenupdoğu uruklarına dayandılar. Rus istilâsına uğrıyan Tabın, Barın, Katay urukları bile son dakikaya kadar Kü- çümlerle beraber bulunmuşlardır. Başkurtların Ruslara karşı 1663-1666 yıllarındaki savaşlarında yine Küçümleri görüyoruz 151°). Başkurtlar ozaman Kırım ve J ürkiye ile münasebette bulunup, Nogay ve Kalmuk- iarla da birleşerek bütün şimdiki Cenubî Rusyayı Rusa karşı cephe **şekline sokmağa çalıştılar. 1666 yılında Tura (Küçüm) şehzadelerinden birisinin idaresinde olan Barın ve Katay Başkurtları, Kalmuk reisi• Dayçm Tayşı ile beraber Şimalî Kafkasyaya gelip orada Ruslarla har- bedip «Terek»**

İJS) **Bk. yukarıda: s. 236.**

r-;;> **#Duvan» kelimesi için bk. yukarıda: s. 138.**

J;0) **Başkurtların İşmemet ve Devletberdr kumandaları altındaki bu savaşları hakkında bk.** ***Aktı istoriçeskiya,*** **IV, 335.**

kalesini yağma ettiler. 1667 yılında Şimalî Kafkasya ve Astarkhanda bulunan Evliya Çelebi de bu şehzadelerden bahsediyor. Fakat o, Rusların yalnız «bir şehzade» den bahsettikleri yerde «iki şehzade» gösteriyor. Başkurtlara Nogay ve Kalmuklar gibi « İstek » (Heşdek) diyen bu seyyaha göre, bu şehzadeler, Türkiyeden yeşil bayrak istemişlermiş, Başkurdüstandan Kırıma kadar bütün vilâyetlerde Rusların yok edilmesini, aynı zamanda Kalmuklarla da harbedip onları da ortadan kaldırmayı hedef edinmişlerdi[331]). Evliya Çelebi As-- tarkhandan Don yolu ile Kırıma dönmüş, fakat Yayık havzasını, Kazan ve Alatır taraflarını da gezdiği hakkında yalandan bir seyahatname uydurmuş; «Heşdek» kelimesini, ozaman Ruslara karşı isyan halinde bulunan Rusya tebaası Tatarlara, Astarkhan civarındaki «Kara Öyli. Nogay» (Yurtovskiye Tatarı) lara tâmini etmiştir. Evliya Çelebi Kırım, hududunda ve Don (Ten) ırmağında da Heşdeklerden bahsediyor. Bu. malûmatın hakikaten Başkurtlara ait olduğu başka kaynaklardan da. anlaşılmaktadır[132]). Macar kaynaklarına göre, o yih Macaristandaki Türkiye askerleri arasında Başkurt alayları da olmuş ve bunlar şimdiki «Debresen» şehrini yağma etmişlerdir[133]). Batı Kazakistanda Tura şehzadelerinin idaresi altında başlıyan bir hareketin bir ucunun Türkiye vasıtasıyla Macaristana kadar gidebilmesi dikkate değer. Tura şehzadesi' [152 153]

---

[131]) Evliya Çelebi, *Seyahatname* VII, 835-836. Terek kalesine hücum hakkında VII, 805-809. Bu şehzadenin ismi «Gayıp Sultan» olmuş olsa gerektir; bk. O s m a n e v, *Nogay Khrestomatiyası,* s. 95: Gayıp Sultan bin Er-Küçük (=Küçük Sultan) bin Albız (=Albayır = Ebülkhayır = Abılay Sultan). Burada Gayıp Sultanın büyük kardeşi de zikrediliyor. Abılay oğlu Küçük Sultan ile beraber Huşlar İşim oğlu Abugayı zikrediyorlar (F i s c h e r, *Sibirya Tarihi,* rusça neşri, s. 422-428).

[13L>]) *Risale fi Ahvâl-i Qırım ve Çuhan,* 'Atıf Efendi Kütüphanesi, N. 1886, Ku- ban munsaplarmda «İştek Geçidi» adı geçiyor. Yine Paris Kütüphanesinde bulunan «*Târîkh-i Çırım*» (Suppl. turc 1068) vr. 21b de Şimalî Kafkasya hududundaki uruklar arasında «Etrâk-i Qozaq ve Heşdek» geçmektedir.

[153]) Buna ait bir kaydın Debresin arşivi kâğıtları arasında bulunduğunu Profesör G e o r f y I s t v a n anlatmıştı. İlâve olarak Doktor B â c s y E l* n e p de - pebresene Başkurtların taarruzu hakkında şu kaynağı gösteriyor: S z ü e s I s t v a n, *Szabad Kiralyi Debrecen varoş* törtenelme, c. II; s. 651. Burada Kırım Tatarları, ve Başkurt (Başkir) 1ar ile beraber «Selçuklar» ihtimal Nogay aşireti «Salciyut»- lar zikrolunuyormuş..

(yahut şehzadeleri) Rusların malûmatına göre 1667 yılında kendisine tâbi Başkurtlar ile Çerkeş seferinden dönüp gelen 2000 kadar askeriyle Şimalî Kazakistanda «İşim» ırmağı havzasında «Apar Tavı» hududunda oturmuş ve izinsiz bir tarafa gitmiyeceğine inandırmak için met- buu bulunan Kalmuk reislerinden «Abılay Tayşı» ya «emanet» rehin vermişti [1:1']). Tura şehzadelerinin bundan sonra da siyasî faaliyette bulunduklarına dair malûmata tesadüf edemedik.

Mangıt-Nogaylara gelince, Kalmuklardan en çok Mangıtlar ve 2arar görenler nihayet bunlar oldu. Edilin doğu- Kalmuklar sunc}a bulunan « Ulu Nogay » lara «Ormembet Beğ», kardeşi «Tinmembet» ve 1604 ten sonra da diğer kardeşi «işti- rek Beğ» bek oldular. İştirek, Rusların ozaman devam eden iç ihtilâllerinden istifade edip âsi «Rus-Kozak» reisleriyle müttefik oldu. Ve Atatır hudutlarına hücum edip Rusları tâciz etti. Rus ihtilâlleri yatıştıktan sonra Moskovanın isteğine uymak zorunda kaldı ve birçok Nogay uruklarını alıp Edilin doğusuna geçip, eski görenek üzere, Yayık havzasında oturdu. Fakat bu zat, dediğimiz gibi, «Tura» hanlarına yardım etmedi (Küçüm Hanın oğlu Ali Han Ruslara karşı yardım hususunda başvurarak İştirek Beğe gelmişse de red cevabı almış ve hattâ yağma edilip babasından kalan «Aksa Kübe» nam meşhiır zırhından mahrum kalmış, sefil bir halde dönerek Yayıkta «Can-Söyük» adlı yerden Ak Edil havzasındaki Başkurtlara gelirken Ruslara tesadüf ederek esir edilmişti) [1:13]). Fakat Khıyva, Kırım ve Türkiye ile münasebetini devam ettirdi. 1614 yılında Rusyaya gelen Khıyva tüccarları Yayıkta bulunan İştirek Beğ ile Kara-Kelimbet Mirzanın Karakalpak, Altı-Oğnl Khıyva ve Kazak hanları, Kırım ve Türkiye ile ve âsi Rus Kozakları ile ittifak ettiklerini, ilkbaharda rus şehirlerine (Samara'ya) hücum etmeğe hazırlandığını, Khıyva-Ürgencin «Arap Han» ile daimî münasebette bulunduğunu söylediler. Bu hareket galiba Türkiye tarafından idare olunan bir hareketti. Fakat Rusya ozaman Khıyva hududunda bulunan Yedisan mirzalarından «Abılay Mirza» yı kendi tarafına çevirmekle durumu kurtardı. Bu zat 1615 yılında 15.000 kadar ev halkı ile Klio- vezmden Astarkhan civarına göçüp geldi. Umumiyetle Ürgenç tarafı artık mirzalar için çekici bir ülke şeklini kaybetmişti. Bu aralık doğudan Kalmuklarm gelip çıkması, Nogayların Batı Kazakistan ve Khıyva hududunda Ruslara, Yayık Rus-Kozaklarına karşı bütün faaliyetlerini dürdürdü. Evvelce müttefik görünen Turgavut Kalmukları, 1620 yı- [154]

---

[154]) Bk. *Aktı istoriçeskiya,* IV, 50.

[J3r»]) Ötemiş Haçı, *TCırikh-i Dost Sultan a* ilâveler, vr. .73b.

hncla şimdiki Kazakistanın batısına gelip yerleşince, derhal Mangıt - Nogay mirzalarının iç işlerine karışmağa ve Mangıtlara ait olan vergilen kendileri toplamağa başladılar. Başkurtların evvelce Mafıgıt mirzalarına verdikleri vergilerin kendilerine verilmesini isteyip «Kuralay • ayşı» adında birisini Cenubî Başkurdüstan için vali tayin ettiler. Bu zat Rus tâbiiyetinde bulunmıyan Başkurtlara adalet gösterir, Ufa civarında vc şimalindeki Rusİara tâbi olan Başkurtları yağma ederdi. Başkurtların o güne kadar Tobıl ırmağı sahalarında göçmekte olanlarını Kalmuklar Ural dağlarının batı tarafına göçmeğe mecbur ettiler. Bu işi «Sehgi.il Taysı» adında birisi idare ediyordu. Başkurdüstan hududundaki Mahgıt-Nogay mirzaları daha 1654 yılında Kalmuklarla şiddetli savaşlara tutuştular. Şimdiki Bökey Ordasmdaki mirzalar ise Rusİara karşı Kalmuklardan yardım umuyorlardı.. «Iştirek Beg»in yerine geçen amcazadesi «Kanay Beğ» de, Ruslar tarafından rehine olarak Astâr- khona getirilmişti. O, Kaîmuk reisi «Khoorluk»u 1 632 yılında Astarkhavı üzerine yürümeğe gizlice davet, ediyordu. Bütün heyeti ile Cungaryayı terketmiş olan «Turgavut» Kalmukları artık «Edil» ile «Yayık» arasında -bugün Kazakistanın «Bökey Ordası» denilen bölümünde- yerleşmek çaresini gördüler. «Khoorluk» önce «Cimboyluk» Nogaylarınm reisleri «Âybal» ile «Otsık» ı yenip kendisine tâbi etti. «Yayık»ia «Edil» arasında ve Irgız, Kineli, Şamar ırmakları havzalarında Nogaylardarv vYedisan». Kıtay-Kıpçak, Maylıbas, Keleci urukları ve bir takım Baş- kurtlar yasıyordu. Bunlara ve oradaki Navman uruğuna başkanlı.; erden «linmemet» oğlu «Ycnmemet Mirza» Kanay Beğin «keykubad»! yani A cliahd naibi idi («nuradm, yani birinci velıahd, «Kelmemet Mirza» adında birisiydi). Kanay dan sonra keykubad «Yenmemet», Nogayîarın «büyük mirza»sı (bek) oldu. Halk arasında nüfuzu ve itibarı büyüktü. Ruslar, Kanay Beğden sonra, Mahgıt-Nogaylara büyük «bek» tasdik etmez oldular. «Ycnmemet Mirza» da Ruslarca «nuradmlık» tan sonra ikinci derecede olan «keykubadlık» mansabında sayılıyordu. Nogjıy- İarm bu şekilde Rusta-n tazjdk gören ve ayni zamanda Kaimuk çaput- ı avına dayanamıyan ekseriyeti 1635 yılında keykubad Yenmemet Mirza idaresinde Edilin batısına, Kırım tarafına geçtiler. Bu vaka ise Batı Kazakistanın 16-17. nci asırlarda üçüncü defa boşalması demekti. 1640 yıllarında Nogayîarın bütün ileri gelenlerini, «Iştirek», «Orus», «Or- membet» Mirzaların oğullarının hepsini Şimalî Kafkasya ve Kırım sınırında görüyoruz. Bu vak alarda İ.ştirek Beğin torunu «Çoban Mbzao» (Ur azlı Oğl.) ve «Tenri-Kul Mirza» Kalmuklara karşı ciddî savaşlarıyla ün salmışlardır (destanlarda bu iki kişi «Er Çoban» ve «Er Tar- ^ıl», -«Er Targın» adlarıyla, tanınmıştır) [13W]). **Çoban Mirza son Nogay mirzalarının en akıllı ve dirayet sahibi olanıdır.**

Bu vak'alardan sonra Mangıt-Nogaylar Batı Kazakistan tarihinde ehemmiyetli rol oynamıyorlar. Kalmuklar da bunların arkasından Edilin batısına geçmişlerdir. Kırımda ve Şimal^Kafkasyada hakim olan Tür- •kiyenin de Nogaylara ait devamlı ve muntazam bir siyaseti olmadı. Nogay mirzaları 1 728 yılında yani artık Birinci Petronun Hazar Denizi ve Kafkasya seferinden sonra Edil havzasından tamamile çekilmesine kadar, Türkiye-Kırım, Rusya-Kalmuk ve

Safevî İran arasında başıboş kaldılar. Keykubad Yenmemet Mirza ve kardeşleri 1641 yılında tekrar Kırım tarafından şimdiki Bökey Ordaya geçerek yine Rus tabii oldular. 1648 de yine Edil batısına geçerek Kırım-Türkiye tebaası oldular. 1649 yılında yine dönüp Rusyaya tâbi olarak Edil-Yayık arasında yerleştiler, i 65 I yılında Rusya, Nogayları kendine celbetmek ve Kalmuklara karşı kullanmak fikriyle eski umumî Nogay «bek», «nuradm», «keykubad», «taybuğa» mansaplarmı ve mirzaların Astarkhana geldikleri zamanlarda yapılan karşılama töreni hususlrını eskiden nasıl olmuşsa öylece yeniden diriltmek için ferman çıkarmıştı[155]). Fakat tatbik olunduğu malûm değildir. Edil doğusunda kalan Yedisan ve Altı-oğul (Altavul) mirzaları daha 1 660 yıllarında bile Rusyaya tâbi değildiler. Başkurt ve Kalmuklarla müttefikan Ruslarla harbediyorlardı, Bunlardan Sevinç Mirza 1671 yılında 15.000 ev ile Rusyaya tâbi olup Astarhkana yakın gelmişti. Onu da, Kiçi Nogay mirzaları (Urak oğlu Yamgurçı Mirza) zorla Kırım ve Kuban tarafına göçürdü. 1696 da Ulu Nogaym Edil doğusunda kalanları Cakşat (Yakşı Saat) ve Ağış Mirzalar idaresinde yine Ldilden Kırım tarafına geçtiler. Bunlar «Yedisan» larm büyük bir bölümünü ve «Cimboyluk» uruğunu kendileriyle birlikte götürdülerse de, Kalmuklar, bu urukları yine Edil doğusuna zorla göçürdüler. Bunlar 1723 te yine Kırım tarafına taşındılar. Ertesi yıl Kalmuk ve Ruslar bunları yeniden Edil doğusuna göçürdüler. Her göçte bunlardan binlerce kişi ölüyor ve yağma olunuyordu. Ozaman burada bulunan Yedisanlar

---

[13G]) Destan kahramanı olan «Er Targın» m Iştirek Mirzanın Kalmuk Turta vutlara karşı harbeden oğlu «Tenri-Kul Mirza» olduğu, Nogay ye Kazak rivayetlerinde bu kahramanın «Iştirek oğlu Er Targın» diye adlandırılmasıyla kafiye t kesbediyor (bk. B e r e z i n, *Turetskaya Khrestomatiyo,* II. s. 81: «Iştirek oğlu Er Tenri-Kul değen batır». Yine destanın Alikhan Bökeyhan tarafından neşredilen Marabay Aqm rivayetine ilâvesinde, Moskova 1923, s. 64, Murad Aqınırr sözü: «îsterek Olı Targın»).

[137]) *Pölnoye Sobranye Zakonov*, I, s. 259.

ı 9 000 ev olup, reisleri Biy Mirza oğlu Membet Mirza, Sultan Murat oğlu Burkul Sultan idi. Cimboyluklar 3000 ev olup reisleri Akunbet Mirza idi İBunlar, Kalmuk ve Rusların kıyıcılıklarına dayanamayıp de Maiigıt-Nogay tarihinde sonuncu defa olmak üzere, yine Kırım tarafına, hatta Kırımın da ötesinde «Akkerman» tarafına geçtiler. İşte Kalmakların Edilin doğu ve batısında yaptıkları-felâketlerin bin de bu Mangıt-Nogayları tamamen berbat edip batı Kazakistan!, şım [11] Bökey Orda, Şamara, Orenburg, Ural vilayetlerini tamamen gayrımes- kûn bir hale getirerek, oralarının Rus eline geçip Ruslarla dolduru ma- sına yol açmalarıdır. Bunun neticesinde Kazakların «Kiçı Yuz»u, ı er e göreceğimiz üzere, Rus tâbiiyetini kabule mecbur kaldılar.

Batıya geçen Nogaylarm hayatı artık Kırım ve Kafkasya vekayny- le karışıyor. Ural ve Turgay vilâyeUer»d^eJ4a^^^leA^^Ş: ya ve Sır Derya munsaplarında kalan Mangıt-Nogay urukları (e ı s^n=Yedi-Üru: Tabın, Altı-Oğul,Kıpçak, Çağalbaylı Tana, Çerkeş ve başka uruklar) Kazak hanlarına tâbi q!^rak ^ıSi_Yuz>> Kazak heyeti: ^^rbîTmkımı da Başkurt heyetine dahil .oldular. Diğerleri_<<~~Karakal~~-îpak>> adıyla müstakil' bir gurup haImde_yaşA4iIa-r- Yalnız Özbek heye- TIne~3âhH-^İ5n-T^^hgît-î'îc>gaylar Bukharada hâkim bir duruma geçe- bildiler.

Kazaklar ve Kalmuklar

Mangıtlarm başına gelen bu Kalmuk belası aynı yıllarda Kazakların başına da geldi. Kazak uruklarının çoğu artık Sır Derya havzasında Ulu-Tav, Aral hududunda bulunuyordu. Bunlar bütün 1 7. nci asrı mütemadiyen Kalmuklarla mücadelede geçirdiler. Tevkil Handan sonra kardeşi «Eşim Han» (1600-1640) —ki uzun ve güzel boylu, kahraman, mert adam olduğundan Kazaklar kendisine «Eniskey bpylı Er Esim» derlerdi [r]) — ve oğlu Cihangir Han (1640-1685), Cihangirin oğlu Tevke Han (1685-1718) Kazak ellerini muvaffakiyetle müdafaa etmiş ve göçebe elleri Sır Derya havzasında yerleştirmişler, Mâveraünnehri Kalmukla- Tin yağmasından korumuşlardı. Bundan dolayı Astarkhanlılarla iyi geçiniyorlardı. Yukarıda Astarkhanlılardan Veli Hanın, Kazak hanı Eşim Hana yazdığı mektuptan bahsetmiş ve zikrolunan «Abılay Sultan»m Kücüm oğullarından olması fikrini ileri sürmüştük. Bu halde Sır Deryadaki Kazak hanlarının, Kalmuklarla iş birliği yapan ve Rus sınırı ile Sır Derya arasında dolaşan Tura hanlarına da nüfuzu olduğu anlaşılır. O mektupta Veli Hanla Eşim Han arasında «dostumuza dost, düşmanı-

13») *Tavârîkh-i Khamse-i Şarqî,* s. 247.

miza düşman olmak» hakkında yapılan andlaşmadan bahsediliyor . Veli Hanın halefi .olan Nedir Mehmed Hanın başveziri ve Semeıkand hâkimi «Yalantuş Bek Alçın» Kalmuk hanı «Batur Kuntayşı»nm 1 6 4 3 yılında Taşkend üzerine hücumuna karşı Eşim Khana ve oğlu Cihangir Sultana bizzat 20.000 kadar askerle yardıma koşmuştu 1J0). O savaşta Kalmuklan darmadağın ederek «Yedisu» içlerine kadar kovaladılar. Eşim Hanın torunu olan Tevke Hanın Subhan-Kulı Hanla olan münasebetlerinden yukarıda bahsettik. Ozamanrn Kalmukları için Kun- layşı ne ise, Kazaklar için de «Tevke Han» o idi. Her iki göçebe elin hü- kümdarı, kendi ellerine bir nevi nizam (yasav) tertip edip dağınık oymaklara bir devlet şekli vermeğe çalışmışlardır. Eşim, Cihangir ve Tevke Hanların gayretleri sayesindedir, ki Kalmuklar Sır Derya havzasından pek ilerileyemediler. Bütün kuvvetlerini Mâveraünnehrin sağ ve solundaki zayıf noktalara şevkettiler. Sağdan Khorezm üzerinden -geçerek İranın Astarâbâd vilâyetlerine kadar, soldan Doğu Türkistan üzerinden Tıbete kadar saldırdılar. Badakhşan beğleri kendi aralarındaki iç ânlaşmamazlıkların halli için «İle» havzasındaki" Kalmuk hanının karargâhına geliyorlardı. Mâverâünnehir ise. Kazaklar sayesinde 1 7. nci asırda kargaşalıktan uzak kalabildi.

«Aktabân Fakat asnn sonuna *doğru* Kalmukların saldırış- Şuburundu» la" pek kuvvetlendi. 1 6 8 1 de Kalmuklar, eski asırlarda da Bozkıra karşı siper isi gören «Say- ram» (Isfîcâb)a. hücum ettiler. 1 6 8 3 - 1 6 8 5 te bütün Orta Tiyansan Kırgızlarını ve Ferganeyi istilâ edip. Sayramı da tamamen tahrip e'tti- ler. «Galdan Boşuktu» 1 6 9 6 da doğuda Çin ordularını yenmekle pek gururlânmıştı. Nihayet bunun halefi «Şiven Rabtan» esir İsveç subay. R.e".at'ln yardımıyla asker tanzim edip, ateşli silâhlar kullanmasını da SıbıryadjH Ruslardan jek iyi öğrenerek, Kazaklara üstün oldu. Oza- man Kalmuklar Sır Deryanın aşağı böİüıidirnıdeki sultanlara hücum ediyorlardı. Merkezi «Türkistan» (=Yese.) şehri, olan bu ülke, o za, manlar, «Orta Yuz» değil, «Karakalpak» adıyla tanınıyordu. 1 6 9 7 yılında burada «Tubırçık» (öteki adıyla «Kirev Sultan») adında birisini han olarak görüyoruz "). Biraz sonra bunun oğlu «Gayıp Han» siyasî •sahneye çıktı. Bu, iktidarlı bir handı. Kazan, Tobolsk, Bukhara ve Taşkend aralarındaki ticaret yollarının emniyetini temin edebilmişti

----------------- — \ •

139) *İnkılâb* mecmuası, Taşkent, 1922, N. 22. s. 29.

14°) F i s c h e r, *Sibirskaya Jstoriya,* Petersburg 1774, s. 444 Pamiatniki *Sibirskoy İstoriyi XVIII. vaka.* I; 163 Tob.rcıq, babası Sır- «dak Sultan, babası Eşim Han, babası Sıgay Han b. Yadık, b. Ebül-Sa'îd Canıbek..

C e n u p ve cenup-aoğu Başkurdüstanda da hükmü geçiyordu. 1 709 yıl ı n d a Başkurdüstana (« N o g a y Yolu»na) geldiğinde kendisi ancak 26 yaşında bulunuyordu. Khıyva hanları da buna tabiydi. Aşağı Khorezmi bir vakit kendisi idare etmiş, sonra Kazak Sultanlarından «Üsek Sultanin neslinden «Ebülkhayır» (-Abılay) ve kardeşi «Mamay» sultanlara bırakmıştı. Ebülkhayır ise şimdiki Ural ve Turgay vilâyetlerindeki uruklara hâkimdi; ve Cenubî Başkurdüstanı da kendi Hissesi biliyordu. Bununla beraber ayni kaynaklar, daha 1 7 1 8 yılında, burada Batır Khan ve oğlu Qayıp Khandan bahsediyorlar. 1 7 İ 8 yılında bu Qayıp Khan ve Ebülkhayır Sultana Kalmuk reisi Quntayşı hücum etti. Qayıp Khamn yanında 30.000 kadar asker bulunuyordu. «Engüz» ırmağı üzerinde yapılan savaşta Qayıp ve Ebülkhayır kat î surette yenildiler. Qayıp Khan, yanında ancak iki kişi olduğu halde «Türkistan» (Yese) şehrine dönüp gelebildi[1*-]). Yayık Rus Kazaklan bu sırada Ebülkhayıım ve kardeşi Mamayın ülkelerine, hücum ediyorlardı. Hattâ 17 16 da Ruslara gönderilen şikâyet mektublarında bu Rusların Kho- rezmde Ürgence kadar hücum ettikleri yazılıyor [143]). Qayıp Khan, Rus imparatoru Birinci Petroya elçiler göndererek barış arıyordu. İşte bu arada Kalmuk hanı «Şiven Rabtan»m asıl kuvvetleri, Sır Derya havzasın- da toplanan Kazak sultanlarına yeniden hücum ederek Mâverâünnehrı koruyan zinciri kırdı. 1 7 2 0 yılında Sır Derya havzasındaki şehirleri, 172 3 te de Taşkendi Kazakların elinden aldı. Türkistanın son zaman tarihinde pek mühim olan bu devir, Kazaklarda en ağır bir zaman olarak «Aqtaban şuburundu», «Savran aynalgan», ALqa-Kol sulama» gibi mûciz ve mânalı sözlerle adlandırılmış ve uzun zamanlar için tarih başlangıcı sayılmıştır.

«Yedisu» ve «Arka»daki Kazak urukları mal ve mülklerini, ev barklarını bırakarak aç ve çıplak bir halde Zerefşan havzasına ve- aşağı Khorezme doldular. Mâverâünnehre gelenleri, buranın, Şıban şehzadelerinden. olup Kazak arasında «padişâh-ı Turan» olan «Receb Mehmed Sultan»ın idaresinde idiler. Mâverâünnehri, Astarkhanlılar sülalesinin son hükümdarı olatı Ebülfeyiz Han bin Subhankulu Han idare ediyordu. Rus imparatoru Petro tarafından Ebülfeyiz Hana gönderilmiş olan Raguzalı İtalyan Benevini, Recep Hanın 1 725 martında hattâ Bukhara üzerine yürümekte olduğu haberini işitmişti. Zerefşan havzası [156]
tamamen yağma edildi. Bütün ekim yerleri, aç ve perişan Kazak uruklarının Kalmuklardart. kurtarabildikleri havyaniarma otlak oldu. Senevini, ozaman Bukhara memleketlerinin kıtlık ve yağma yüzünden tamamen iflâs ettiğini, her

[156] *2) Aynı eser. I. 375.

»3) Aynı eser, aynı cild, s. 158: Yese (Türkistan)da yaşamış olan bu Gayıp Hanın mühründe .«Gâyıb Muhammed Bahadur Khan» diye yazılmış imiş (aynı eser. I. 162).

yerde yollarda eşkıya bulunup ahalinin fevkalâde heyecanlı bir zaman geçirmekte olduğunu kaydetmiştir[157]). Bukhara-Merv ve Bukhara-Khıyva araları da aynı durumda bulunuyordu. Semerkand şehri 1723-1730 yılları arasında tamamen boş kaldı. Ebülfeyiz Han ne yapacağını bilemiyordu. Ahali içindeki heyecanın, uruk başkanları tarafından yapılan bir kışkırtma neticesi olduğunu zannederek, 41 6 kişiyi ziyafete çağırdı ve onları, o güne kadar Astarkhan hanları tarihinde misli görülmiyen bir ahmaklıkla, öldürttü. Khıyvada da durum tıpkı Bukharadaki gibi idi. Şıban Yadigâr oğullarının son mümessili olan Şir Gazi Han, 1722 yılında 14 uruktan ibaret olan Kho- rezm Mangıt-Nogaylarının isyanında öldürüldü. Bununla sülâle bitip, nüfuz ve itibarı olmıyan Kiçi Yüz Kazak hanları davet edilir, kovulur! öldürülür, tekrar başka biri dâvet edilir oldu. Şir Gazi Hanın ölüm yılında Kiçi Yüzden Ebülkhayır Hanın [158]) kardeşi Saraygır Hanı, sonra diğer kardeşi Bahadır Hanı, 1727 de üçüncü bir Kiçi Yüz Kazak sultanı Elbars Hanı hanlandılar. Elbars Han iktidarlı bir zat idiyse de, Horasana çapul eden uruklara başlık etmekten başka bir iş yapamıyordu. Bukharadan dönen rus elçisi, hanların değil, «bozkır tüccarlarının pîşvası» olup Rusyaya tâbi olan ve Astarkhanda emlak sahibi bulunan Khıyvalı Subhan Kulı adlı bir tüccarın yardım ve himayesiyle memleketine dönebilmişti. Khıyva hanının dış siyaseti de bu tüccarın elindeydi. O güne kadar daha ziyade Sır Deryanın orta aşağı bölümlerinde yaşıyan Karakalpak oymakları, tamamile Aral gölü cenubuna döküldüler. Amu Derya deltasının sağ kıyısının Karakalpaklara ait olan yerlerinin çoğunu Kazak «Elim Oğlı» uruğu işgal etti. «Cappas» uruğu deltanın batısına .geçti. Aşağı Khorezm tamamen talandı.

Kazakların o güçlüklerle dolu t zamana ait hâtıraları çoktur. Bu çağı, Kazakların m âciz kelime've cümlelerle ifade ettiklerini söylemiştik. Bunlardan «ak taban şubürundu», «yalın ayak taban bozulup beyaz olana kadar halkın kaçması» demektir. «Savran aynalgan» yani «Sır Derya havzasındaki eski «Savran» şehri etrafında (Şamanı âdetine

---

[157]> Benevini'nitı raporları *Zapiski împerator. Russk. Geogr. Obşç.* IX. 1853. de tabedilmiştir.

[158]> Bu eserde zikri çok geçecek olan bu Ebülkhayır Hanın babası Ace. b. înş, b. Ayçuvaq. b. BÜJekey, b. Üsek olup, bu Üsek te Ebü Sa'id Canıbek Hanın oğludur.

göre dua eder gibi) dolaşan ve dönen zaman»; «Alqa-Köl sulama» yani «Sır Derya cenubunda, Mirza Çölü hududunda olan Alka Göl adındaki tuzlu göllerden su içilen zaman» demektir.

Ozamamn göç acılarını hatırlatan şiirlerdeh biri Karakalpak hanları torunlarından Sultan Ahmet Canturın ı u ;) m nakletttiği parçalardır ki aşağıdaki mısralar ondandır:

Mmav zaman qay zaman qısqan zaman Basımızdan baq devlet uç qan zaman Şuburganda izinnen şah buraydı -f Qahtar-dagı qar cavgan qıstan caman.

Yani: bu ne zaman, nasıl zaman, ne sıkıntılı zamandır! Başımızdan devlet kuşunun uçtuğu (yani talihin bizi bıraktığı) bir zamandır. Sürüyüp giderken izinden toz bürüyüp kapatıyor. Öyle ki kışın Kantar (ikincikânun) ayında kar yağan kıştan daha yaman! [159 160 161 162]).

Kazak halkı ancak son Bolşevik devrinde, 1918 yılında çıkan açlığı ve kıtlığı, iiç yüz yıl önce geçen bu «aktaban şuburundu» ya benzetiyor.

Kalmuklarm bozkıra istilâsının faydalı denilecek bir ciheti varsa o da, göçebe ahalinin zaruret dolayısıyla verimli yerlere gelerek ekincilik hayatına geçmek mecburiyetinde kalmalarıdır. Bugün Zerefşan havzasında ve Ferganede bulunan Naymaıi, Calayır, Kıpçak ve Uysun gibi uruklar buralara daha ozaman gelip yerleşmişlerdir. Sonradan yani Kalmuk kargaşalıkları yatıştıktan sonra da bu urukların ancak yarısından azı geriye, «Yedisu» ve «Arka»ya dönebilmiştir. O cümleden «Sadır» uruğunu sayabiliriz, ki bunlardan 12.000 ev şimdi Bukharanm Kermine civarında, yalnız 9.000 evi de eski yurtları olan «Yedisu» da («Lepse» sınırında) bulunuyor. MâveTâün'ne'hirdeki Özbek uruklarının mühim bir bölümü ise Doğu Bukharaya, Çaganyan, Hisar ve Balkh taraflarına geçti. Böylelikle daha önce oralarda yaşıyan ırkdaşlarmı çoğalttılar. Bunlardan göçebe olanlar mecburen ekinciliğe geçtiler, şehir ve köylere yerleştiler. Bu hareketten bozkırlıların daha geniş ölçüde iskânı yolunda istifade etmek için galiba Sır Deryanın ozamanki durumu, aldığı cereyan, ilerde anlatacağımız üzere, elverişli olmamıştır. Bununla beraber 19. uncu asrın başında Mâverâünnehirde ve Khorezmde göze

---

[*4Ü]) Sultan Ahmed b. Cantüre, b. Cihangir, b. Qayıp, b. Batır Han, b. TSr Qayıp Han, b. Tobırcıq (Kirev) Han.

[160]) Bü «Aqtaban Şuburundu» çağı için bk. Muhammed Can Tınış - pay ev, *Materiyalı k istoriyi Kir giz - Kazakskayo Naıröda₃* Taşkent 1925. Aynı müellifin *lqd al-Cuman Bartoldu,* Taşkent 1927 de «Aqtaban Şuburundu» adıyla neşrettiği makalede de bu mesele izah edilmiştir.

çarpan nüfus. kalabalığına bu hareketlerin ve göçlerin elbette mühim tesiri olmuştur.

Başkurtlar ve Kalmuklar

Diğer taraftan Kalmuklarm Batı Sibiryada ve Başkurdüstanda «Tura hanları» nın Ruslarla savaşı devam ettirmelerine, keza bu hanların yenilmesinden sonra

Nögaylarından 4000 kadar askerle iştirak etmişlerdi. Başkurt reislerinden Devlet-Berdi oğlu îşmemet bunlarla birlikte «Ufa»ya taarruz etti[110]). Yirmi yıl sonra 1 6 8 3 vakıalarında Kalmuklardan Ayüke Han ve Da- dubek Başkurdüstanın «Nogay Yolu» kısmında Çurtanlı Kölde 40.000 kadar Kalmuk askeriyle Başkurtlara yardıma geldiler. Ekincilikle meşgul olan Tatarlar, Çuvaş ve Çeremişler bu seferlerden pek mutazarrır oluyor ve Ruslarla birlikte hareket ediyorlar; bunun cezası olarak dâ neticede yeniden yağma ediliyorlardı. Halbuki Cenubî Uraldaki Tatar

Başkurtların siyasî hareketlerine olan siyasî tesirleri ve ehemmiyetleri kaydedilmek icabeder. Rus tehlikesini pek iyi takdir eden Evliya Çelebi, Kaimuklan ziyaret ettikten sonra «Bu qavm-i Qalmakh dakhi olmazsa qavm-i Mosqov kâfiri dakhi cümle dünyayı qabze-i tasarrufa alırdı» demiştir [u*]). Başkurtların mühim bir bölümü Kalmuk- larla eyi geçiniyorlar ve, Evliya Çelebinin de dediği gibi, onlara tâbi bulunuyorlardı. Başkurtlar, Ruslara karşı mücadelelerinde onların hariçle olan meşguliyetlerinden ve muharebelerinden güzel istifade ederlerdi. Kalmuklarm bazı bölümleri de bu hareketlere iltihak ederlerdi. Başkurtların 1 6 6 3 yılındaki isyanına Kalmuklar Yedisan ve Altı-Oğuî lar, bilhassa Ufa Tatarları «Tura» hanları zamanında Başkurtîarla beraber, hanlara yardım ediyorlardı[163]). Birinci Petronun Demirbaş Şarl ile olan savaşları sırasında Başkurtlar Kalmuklarla müttefikan rus vilâyetlerine hücum ettiler. «Şamar» ve «Kama» ırmakları arasındaki bütün rus göçmen kasabaları Kalmuk ve Başkurtlar tarafından yağma edilip yıkıldı. Rusların emir ve tâbiiyetlerine geçmiyen bu Başkurtîarla Kal- mukların müşterek yaylaları, Bökey Orda şimalindeki küçük ve büyük «Irgız» ırmakları arasında bulunuyordu[164]). Burada her iki kavmin mühim bir kısmı beraber konup göçer ve Edilin batı tarafına da geçerek rus kasabalarını yağma v_e tahrip ederlerdi. Şimdiki Saratov (=Sarı Tag) hududundaki rus kasabaları 1 7 1 0 yılında mütemadiyen bu taarruzlara uğradı. Başkurtlar, Kalmuklarm Şimalî Kafkasyaya olan sefer-

---

[118]) Evliya Çelebi, VII. 868.

[14!]) *Aktı istoriçeskiye,* IV, 335. jr,°)

Aynı eser, V, 177.

[164]) P e r e t i a t k o v i ç. *Povolj'ye,* II, 337.

lerine de iştirak etmişlerdi. 1 7 1 0 yılında İstanbula, Kalmuk hanı Ayüke ile Başkurt (İstek) larm elçileri (önce «Mehmed Salih» adında birisi, sonra Pehlivan-Kul adında başka biri) geldi ve Kırgızlarla müttefikan Rusyaya karşı harbettiklerini, Terek kalesinde 40.000 kadar rus askerini tamamile yok ettiklerini söylediler ve yardım istediler[165]).

Khıyvaya Subhan-Kulı Han tarafından vali tayin edilen «Şah Niyaz Eşik Ağa Başı» daha 1 700 yılında Rus imparatoruna tâbiiyet arzetmişti. 1 7 1 9 yılında Astarkhanda bulunan Birinci Petro Hazar Denizinin doğu kıyılarına kaleler yaptırmak ve Khorezmi yavaşça işgal etmek **maksadıyla, hıristiyan olmuş olan «Kabardı mirzası Devlet Girey Bekoviç»in ve kardeşleri Süyünç ve Ak Mirzaların idaresinde 3000 kişilik asker gönderdi. Bu askerlerin yok olmasına Kalmuk Ayüke Hande Başkurtlar sebep olmuştur. Ayüke'nin Khıyva hanı Şir Gazinin yanında bulunan elçisi «Açinsen Qaşuq» ve Ayükeye tâbi «Darcı Sultan» Rusların* asıl maksadının ne olduğunu Khıyva hükümetine, Kongrat ve Nayman beğlerine haber verdiler. Neticede rus askeri tamamen yok** edildi.

Şehzade Şuna Karasakal

Umumiyetle medenî seviye ve cengâverlik bakımından birbirine pek yakın olan Başkurt ve Kalmuklar arasında bir nevi siyasî kardeşlik vardı. Kalmuk hanı «Galdan Çirin» in kardeşi prens «Şuna» olduğunu söyleyip. Başkurtları ve Kazaklardan Kirey-Nayman uruğunu inandıran ve Istanbulda bulunarak islâmiyeti kabul edip İslâm ilimlerini, ihtimal Tür- kiyenin siyasetini öğrenen birisi, sonradan Başkurt isyanlarına kılavuzluk etti. «Karasakal» adını taşıyan bu zat, bir millî destan kahramanı o l a r a k , Altaydan Ural dağlarına kadar her yerde söylenir. Ruslar ve Galdan Çirin bu zatın Şuna olmayıp, yalancı birisi olduğu hakkında pek asabt bir tarzda propaganda yapıyorlardı. Fakat 1 7 4 9 yılında Ka- zakistanda ölümünden sonra da Kazaklar içinde Karasakalm işini devam ettiren kardeşi «Bargay»ı gören bir zat, buna «Karasakalm kaidesi» demiştin Bargay ise Galdan Çirinin kardeşi idi [li>3]). Buna göre Karasakalm hakikaten daha gençliğinde islâmiyeti kabul etmiş bir Kalmuk prensi olması pek muhtemel görülüyor. Karasakal Kalmukça konuşuyordu. Herkes onu «şehzade Şuna» olarak kabul ediyordu. Her halde bu vak'a Başkurtlar ve şimalî Kazaklar arasında Kalmuk hanlarının itibar ve nüfuzunu göstermektedir.

---

3 R â ş i d Tarihi, II, 327.

[3:,%t]) *Soçenenya Çokana. Valikhavova,* **Petresburg 1904, s. 205.'**

Kalmuklardan Sonra Bununla beraber Kalmuklarm getirdikleri siyasî Boş Kalan Yerler- felâketler, bütün bu «iyilik» lerini gölgede bırak- de Ruslar ve Ebül- maktadır. 1673 yılında Kalmuk Hanı Ayiike khayır Hanın Rus Rusyanm yüksek hâkimiyetini kabul etti. Batı Kal- Tâbiiyeti mukları Kazakistandan ve Başkurdüstandan Mangıt-Nogayları Edil batısına sıkıştırıp çıkardı- larsa da, onların yerlerini kendileri doldurdular. Bununla Türkistamn bu batı bölümleri nüfus kesafetince pek müteessir olmamıştı. Bunun neticesinde Başkurdüstanda ve Tura'da Ruslara karşı olan savaş, Kalmuk çağında devam edebilmişti. Fakat Kalmuklar 18. inci asrın ilk d ö r t t e birinde buralarını tamamen boşaltıp, Edilin batısına çıktılar. Bütün buralarını artık rus köylüleri ve Kozakları doldurmağa başladılar. 18. inci asrın ilk yarısı Yayık ırmağı havzasının ve batısının Ruslar tarafından tamamen işgal edildiği devirdir. Bu zaman, Doğu Kazaklarının batıya göçleri zamanı idi. Onlar gelirken buralarda Rus hâkimiye- tinin kat î surette yerleşmek üzere olduğunu görüyorlar ve ona göre tedbir alıyorlardı. 1 7. nci asrın ilk dörttebirinde Kalmuklarm Şimalî Kazakistanı işgal etmeleri, evvelce Semi Palat, Akmola ve Turgay vi- 1 âyetlerinde güzel otlaklarda yaşıyan kazak uruklarının Aral Gölü etrafına, ıssız çöllere sığınmasını gerektirmişse, bir asır sonra Kalmuklarm Sır Derya havzasını işgalleri de, Aral-Sır Derya havzasından Kazakların yalnız Mâverâünnehir ve Khorezme değil, büyük bir bölümünün" tekrar şimalbatıya, Turgay ve Ural vilâyetlerine ve Başkurdüstan hudutlarına dönüp* gelmesine sebep oldu. Buradaki Kazak sultanlan ise, Cenubî Türkistamn medenî hayatından pek uzak yaşıyan ve ahali arasında itibarı olmıyan «Kiçi Yüz» sultanları ailesini teşkil ediyordu. Bunların Aral cenul unda ve Amu Derya deltalarında yaşıyanlarından bazılarının Khorezm tahtına davet edildiğini biraz yukarıda kaydetmiştik. Bunlardan, ismi yukarıda ıhükerreren ge£en, Ebülkhciyır pek kurnaz bir adamdık Kaçıp gelen urukların basma geçerek büyük bir iktidara malik oldu. Devffet fikrini değil, en hücra köşelerdeki boyların uruk entrikacılığı ruhunu taşıyan bu zat, «Üç Yüz Kazak», Karakalpak ve hattâ Khorezm hükümdarlığı dâvasına kalkıştı. Sır Derya havzasına malik olan Tevke Hanın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Pulat Han (1718-1 730), bütüp «Üç Yüz Kazak» sultanlarının resmen reisi sa- ' 1^30 yılında şimdiki Evliya-Âta tarafından kurultay gibi hir Şey toplanıp, Pulat, Hanın- bizzat kendisi tarafından idare olunan «Ulu Yüz»*ün sultanları, oğlu «Ebülmembet» ve «Şıgay Han» m diğer oğlu neslinden gelen ve zamanının kahramanı sayılan «Barak Sul-

tansın '••■>) idaresi altındaki'«Orta Yüz» sultanlar., Ebülkhay.nn idare, sindeki «Kiçi Yüz» sultanları, Anarkay denilen yerde muttefıkan a muklara hücum ederek galib geldiler. F^^lkhay^nj^ he?^' da ölen Pulat Hanın «Üç Yüz» üzerindeki riyasetini Ebulmembet Han- Hânhaklızca dâva etmesiyle birleşik teşkilât bozuldu,. Doğu Kalmuk- lan bundan tekrar istifade ettiler. On yedinci asrın sonunda kaim larm bir bölümü Kazakistan üzerinden geri dönüyorlardı. Bunları yo a Kazaklar hırpaladılar. Mallarım yağma edip, pek çoğunu da öldürdüler. Bunlar Doğu Kalmuklarmın «İle» havzasında oturan Teısı bıven Rabtan'a lTtihak edince bütün işleri^ Kazaklardan öç almak p u. ogu Kabaklarının Kazaklan takibinde bunlar mühim rol oynadılar. 1 yılında Kaîmuklar tarafından takip olunan Orta Yüz hanlarından «^e- meke» fTevke Han» oğlu «Şah Mehmed») T^lik bir bölümü, bunların arkasından da 20.000 evlik kadar ır l>ujmE~yıgînVır^â^ncla" ölrnak üzere Şemeke Hanın kendisi, pek perişan BirhâIHe,TBaskürdüstana^'gelip." girdiler. Doğu Başkurt uruklarının *yay-*İaîannı İşgal ederken Şemeke Han ve ona tâbi eller, Başkurt «Taymas Tarkhan» tarafından sert bir karşıbk görerek geri çekildiler. Başkurt- lar ozaman Ruslarla çarpışıyorlardı. Şemekenin arkasından Kıçı Yuz hanı Ebülkhayır Han da kendisine tâbi birkaç el ile Başkurdustan sınırına gelerek kendisinin veyahut oğlunun han ilân edilmesin, istedi. Zaten Ebülkhayır (ihtisarla: Ab.lay) daha 1717 yılından başlayıp Başkurdüstan idaresine karışmış olan bir kimseydi. Fakat Baş urt ar, bu defa Kalmaklara düşman olan birisini hanlanmaktan çekindiler. Onlar Bukhara, Khıyva ve Karakalpaktaki hanlardan birini ıstemışleT 1.

Nihayet Kalmuk prensi olarak tanıdıkları Şuna=Karasakal' Hanı, han ilân ettiler. Ebülkhayır Khan Başkurtlar, kendisine celbedemediği gibi, Kalmuklara ve kendisine muhalif sultanlara da mukabele edemıyece- ğini ve ayni zamanda Rusların bu yerlere istilâsına Başkurtların tek başına mukavemet edemiyeceklerini anlayınca, Ruslarla haberleşmeğe başladı; ve kendisi için, Başkurt hududunda bir kale yapıp vermeleri şartıyla, tâbiiyetlerini kabul etmek hususunda müzakereye gmştı. Ebul- khayır, kale yapılıp kendisine verildikten sonra, orada oturup Kazak ve Başkurtları idare edeceğini düşünüyordu. Ruslarla müzakeresi samimî değildi. Maksadı, onlara .kale yaptırıp ieabeifciğinde onlardan yardım almak ve uruklar arasında kendi otoritesini yerleştirmekti. Bu. kaleye yerleşip rakip sultanları susturacak, aynı zamanda Kalmukların t taarruzlarına da mukabele edecekti. Bir taraftan Ruslarla müzakere

ır,4) gu hanların şecere ve nesepleri bu fasılda haşiye N. 225 te -zikredilmiştir.

ederken,[1] diğer taraftan Başkurt isyanını takviye ediyordu. Nihayet bu oyun ciddî bir şekil aldı. Rus hizmetinde- olan Tatar mirzalarından Kutlu Mehmed Tefkilev, bazı tüccar ve mollalar EJbülkhayır Hana gidip Rus tâbiiyetini ciddî olarak kabul etmesini teklif ettiler. Nihayet 1 734 yılında Ebülkhayır Han Rus tebaalığını kabul etti. Ruslar da 1 7 3 5 yılında, Başkurtlarla Kazakların tam ortasında, Ebülkhayır Hanın kendisinin gösterdiği yerde, «Or» ırmağının Yayık ırmağına döküldüğü noktada (şimdiki «Orsk» şehri yerinde), ozamankı «Orenburg» şehrini yaptılar. Fakat Ebülkhayır Hana kaleyi vermediler. Başkurtlar, Yayıkta kale yapmanın ne demek olduğunu biliyorlardı*, bu yüzden kaleyi yapmak için giden rus ordusunu geçirmemek için bütün kuvvetleriyle mücadele ettiler. Fakat muvaffak olamadılar. Neticede Ruslar Bozkırda duruma hâkim oldular. O güne kadar Rusyaya bilfiil tâbi olmıyan Üsergen (Qanlı), Bürcen, Yeti-Uruv, Kıpçak ve Yurmatı Baş- kurtları da artık Rus tebaası oldular. Bazı «Orta Yüz» sultanları da biraz sonra Rus tâbiiyetine girmek zaruretini hissettiler. Ebülkhayır ile bu hanlar hatalarını pek çabuk anladılar. Ebülkhayır, bir taraftan Kalmuk hanına kızını vererek ve ona dayanarak kuvvetlenmek istiyordu; diğer taraftan, 1 7 4 1 yılında Ebülkhayır tarafından Petresburga gelen elçiler, Türk elçisini görerek Türkiyenin, Kazakları Rus esaretinden kurtarıp kendi tâbiiyetine kabul etmesi hakkında Ebülkhayır Han adına müracaatta bulundular[155]). Diğer sultanlar, bilhassa «Orta Yüz»ün hani «Barak Han» Ebülkhayırı, Rus tâbiiyetini kabul etmesinden dolayı hain biliyorlar, onunla ve oğullarıyla temastan çekiniyorlardı. Her halde î 8 .inci asır ortasına doğru bütün* Yayık havzası Yukarı Yayık (rusça Verkhni Ural) dan «Uyşük» (rusça Guryev) e kadar Rus Kozak kuvvetleriyle doldurulmuş oldu.

Kalmuk istilâsı, doğudan Çinlilerin müdahalesiyle nihayet buldu. Zaten Kalmuklarm kuvvetlenmesi ve «Tibet»e kadar el uzatabilmeleri, Çindeki durumun karışıklığından ileri geliyordu. Çin hükümeti 1 6 4 4 yılında «Ming» sülâlesinin düşmesiyle neticelenen karışıklıklar ve ihtilâller dolayısıyla uzun zaman batı sınırlarına gereği kadar bakamıyordu, Fakat 18. inci asrın başında imparator «Kan-şi» (1 7 1 3 - 1 7 2 2) memleketinde âsâyişi sağladıktan sonra, yeter derecede kuvvetli bir ordu kurabildi. 1 7 1 4 te Kalmuk hanı Şiven Rabtan Çine taarruzda bulunmuştu. Bu vak'a, imparator «Kan-si»nin Kalmuklara karşı ciddî tedbirler almasına sebep oldu. Tehlikeyi gören [166]

Kalmukluğun Sonu

166 Bunu bildiren vesika Turgay vilâyet arşivindedir. Bk. *PamatruLya Kniga Turgayskoy oblasti* za, 1899, s. 359.

Kalmuklar Cungaryadan ve Yulduz-»Köl yaylalarından «İle» havzalarına, «İle» Kalmukları da bu ırmağın ayaklarına indiler. 1 723 yılındaki «aktaban şuburundu» vak aları Kalmuklarm yalnız taarruzundan doğmamış, aynı zamanda onların Çin tehlikesi önüne geçmeleri yüzünden meydana gelmişti. Bundan sonra Çinliler muntazaman Kaîmuk işlerine karıştılar. Şiven Rabtan'ın halefi olan Galdan Çirin Çinlilerle harbedip 1 739 andlaşmasıyla memleketinin yarısını kaybetti. Kalmuk baş karargâhı ozaman daha İle, Tekes ve Kigen nehirlerinde idi. Yaylalarından kaçan Kazakların büyük bir bölümü bu aralık Kalmuk tâbiiyetini kabul ederek geri dönmüşlerdi. Bunların yardımlarıyla Kalmuk tahtını ele geçiren «Amursana» 1 754 te Çinlilere itaat etti. Kal- muklara tâbi olan bütün eller artık Çin tâbiı oldu. Batı Kalmuklannm reisi Ayüke Han daha önce Cinle münasebet tesis etmişti ve 1714te Edil Kalmuklarma Çin elçisi gelmiş, Ayüke de bu elçiye Çine dostluk ve Ruslara düşmanlıktan bahsetmişti. Amursana Çin hâkimiyetine da- yanamayıp isyan etti; çin memurlarını kesti. Fakat sonra yenilip «Orta yüz» Kazaklarına kaçtı. 1 75 7 de tekrar hükümeti ele almak teşebbüsünde bulunmuştu. Kazak hanı Abılay'm İ1,G) kendisini tutuj^ ÇinlileTe vereceğini öğrenerek Sibirya Ruslarma sığındı. İkinci yıl çin imparatoru 3i-ban-!un, kendi generallerinden «Çjaokhoy» ve «Fu-de» idaresinde Kalmuk isyanlarını bastırmak için çok büyük bir ordu gönderdi. Bunlar da, Türkistanda emsali görülmiyen bir vahşetle, bütün Kalmukları mdiirdüîer. Burada bir milyondan fazla Kalmuk kesildi.

Yayık-Edil-Kuban taraflarındaki Kalmuklarm başına • • aydı felâket geldi. Ayüke'nin halefi olan Seren Donduq bİT taraftan Çmlilero, diğer taraftan Osmanlılara tâbiiyet arzediyordu. Diğer bir kısmı İrana, Nadir Şaha sığınmışlardı. Ruslar tarafından tâyin edilen Donduq Da- şı'nm oğlu Ubaşı zamanında Ruslar Kaîmuk işlerine bizzat karışıp «khan

c. argusı» (divanı) yerine yalandan «halk cargusı» diye kendi tayın ettikleri adamlardan ibaret bir hükümet kurdular. Ubaşı buna tahammül etmeyip, 1771 yılında Edil ırmağını geçerek Uraldan ve Kazak bozkırından Balkaşa ve oradan Cungaryaya dönecek oldu. Edilin batısında ancak 5 00 ev kaldı. Geri kalan bütün Kalmuklar 33.000 çadır (169.000 kişi) oldukları halde tamamen CungaTyaya kaçtılar. Yolda bunları Kazaklar ve kısmen Başkurtlar yağma ettiler. Bunlar Ediiden Çin sınırına

i»») Abılay (^Ebülkhayır) bin Uvalı (=Veli), bin Cihangir, bin Eşim. Ta- vârîkh-i Khamse-i Şarkî, s. 247; bk. yine aşağıda haşiye N. 225. Kiçi Yüz hanı Ebül- khayır bn. Açe gibi bu Abılay bn Uvalı'nın ismi de «ebülkhayır» kelimesinden geliyorsa da, bunlardan İkincisi ancak «Abılay» şeklinde söylenmiştir.

kadar olan mesafeyi sekiz ayda geçtiler. Malları yağma edildi. Çin sınırına 169.000 kişiden ancak 70.000 kadarı sağlıkla gelip, yüz bini yolda öldürüldü, açlıktan kırıldı, esir edilerek satıldı. Çin sınırına varabilenlerini Çin hükümeti eyi karşıladı. Doğu Türkistanda Kara-Şehirde, Uluğ Yuduz ve Kiçik Yulduz yaylalarında, kısmen de Tarbagatayda yerleştirdi. Bugün Yulduz ve "Tekeste yaşayıp 19 İ 6 isyanında Doğu Türkis- tana kaçan Kırgızları yağma eden ve kesen Kalmuklar, yine onlardır.

Kalmuk hareketleri, Türkistan ve Moğolistan tarihinde evvelce misli görülmiyen mânâsız bir hareketti. Bu kadar Kazak, Mangıt-Nogay ve Başkurt kanı döktüler. Kendileri de bu kadar kırıldılar. Profesör Pozdneev, Kalmuk hareketleri doğudan yapılan mühim bir baskı neticesi değildir [1!i7]a), diyorsa da bu fikir doğru değildir. 16.ncı asrın başında 'Cinde ve Moğolistanda seyahat eden Osmanlı müellifi Ali Ekber Kha- tâî nin açık ifadelerinden, Kalmuk hareketlerinin baş sebebinin doğu-ı daki nüfus kesafeti olduğu anlaşılmaktadır [lr,7]b). Bununla beraber oymak halindeki cahil ve güçsüz bir kavmin eski şevketli atalarının büyük fütuhat an'anelerini takip etmek hayali de bunda mühim âmil olmuştur. Bunlar Türkistanda kuvvetli bir hükümetin kurulamamasından istifade ederek, evvelce Moğol, devletine tâbi olan .bütün, ülkeleri tekrar alacaklarını sandılar. Asrın başka bir asır olduğunu, şartların değişmiş bulunduğunu, I 7. nci asrın Rusyada Birinci Petro çağını hazırlamakta olduğunu, tabiîdir ki, düşünemediler. Yalnız 18. inci asırda bunlar kendilerinin Rus kapanına düştüklerini . öğrenebildiler. Umumiyetle Kalmuk vak'aları Birinci Petronun plânlarının tatbik edildiği zamana

[lu7]a) Prof. A. P o z d n e e v ' i n muhtelif eserlerinde bu meseleye temas ederek yazdıkları G r u m G r j i m a y l a , *Zapadnaya Mongoliya* i *U.riank- hayskmi Kray,* II, 1926, s. 631-635 te hülâsa edilmiştir; bu müellif eserinin 631. sahifesinde Kalmuk muhaceretinin sebeplerine dair bütün diğer müellifler tarafından serd edilen mütalâaların bibliyoğr afisini de vermiştir.

[lu7]b) Ali Ekber, *Khatâynâme,* Aşir Efendi Kütüphanesi, N. 6İ0, varak 123: y.i' *oM.*
^-JÎ oiip ^İ«Ü .>-«» ^jU. *J*

Kalmuklarm garbe yürüyüşleri şarktan gelen geniş bir tazyikin neticesi olduğuna dair diğer kayıtlar, Kalmuklarm ve garbı Moğolların tarihini bütün mehazları göstererek hülâsa eden G r u m G r j i m a y 1 o tarafından da s. 635 nakledilmiştir; Moğollar arasında arazi nizaları için yine bk. Y â k i n t h - B i - ç u r i n, *İstoriçeskoye Obozrenye Oyratov*, 1834, s. 61-63.

rastlamış ve 19. uncu asırda Batı Türkistan meselelerinin tamamıyle Rus: lehine halledilerek nihayet bulması yolunu hazırlamıştır.

6

16-17. nci Asırlarda Türkistanın İktisadî Durumu

Amu Derya ve Sır Türkistanın diğer çağlan gibi bu iki asırdaki ikti— Derya Irmaklarının sadî durumu da henüz öğrenilmemiştir. Moğol Aşağı Mecraların- hanları hâkimiyetinin en kuvvetli zamanında 350' da Medenî Hayatın yıl kadar Hazar Denizine dökülen Amu Derya- Mukadderatı Özboy yatağı, 1575 yılı hududunda mecrasını-

değiştirdi. Aşağı yukarı ozamana kadar suyunun , galiba pek mühim .bölümü, şimdiki Yeni Derya*dan akıp, Amu Deryaya koşulan Sır Derya da mecrasını değiştirip, bütün suyu şimdiki yatağından akıp Aral Denizine döküldü. Umumî cihan iktisadı hayatında^ mezkûr iki asırda hâsıl olan değişikliklerin Ortaasya için ehemmiyeti okadar büyüktü, ki o iki ırmak Moğol çağında aldıkları mecralarında, akmakta devam etsey diler, Türkistan eski İktisadî durumunu yine idame ettiremezdi. Bununla beraber Türkistanın iç hayâtında iki ırmağın mecralarındaki değişikliklerin ehemmiyeti de oldukça mühim olmuştur. Her' halde bu hâdise o asrın en büyük musibetlerinden biri sayılmıştır. Os- manlı seyyahı Seyfi Çelebi bu vakıayı, Allahın Khorezmlilere gazebi ve- kahrı olarak göstermektedir [15S]). Özboy yatağında bulunan şehirler, kaleler ve ribatlar Özboy ile beraber kuruldu. Evvelce özboy boyunda: ekincilikle uğraşıp oturan bazı Türkmen ve Kazak uruklarının (Adağ-— şimdi «Aday») biraz sonra Mangışlak-Üstyurt çöllerinde göçebe hayata geçmiş olduklarım ve yahut Khorezm ovasının ekilecek topraklan ve arkları için oranın sekenesi ile ve Özbeklerle mücadele ettiklerini görüyoruz. 1 6. ncı asrın ilk on yılında Babur Mirza ve Şaybak Han ve- kayinamelerinde, Sır Derya ırmağının «Yeni Derya» mecrasıyla Amu* Deryaya akmayıp ve tamamile «Aral»a da dökülmeyip, şimdiki «Ak- mescid»den aşağı havzasının hepsinin sonsuz bir bataklık teşkil edip kaybolduğu tasvir olunur[159]). Yani o yıllarda bu ırmak, bir inkılâp*

[158]) Seyahatnamesinin Paris nüshası, Suppİ. turc. N. 1136, varak 46:

< Ü1l'*5" ö**

Û-^Y*4yi*   Jj*

.^j>»

159) Baburnâme, ed. Be v e r i d g e , vr.2b. ve zikri geçen *Mihmannâme-v. Bukhârâ,* vr. 99 b -100 b.

devri geçiriyordu. Mukabilindeki «Aşnas», «Cend» ve Sır Dçrya mun- sabmdaki «Yenikent» ve «Khuvare» gibi eski şehirlerin artık adı geçmiyor. Şimdiki «Çimken*» ve «Türkistan» müzâfâtmda ise «Arış» havzasında Otrar, Yegenkent (Araplarda: ■ '■), Khalıç, Kara-Asm an, daha aşağıda İkan, Yeni-Kurgan (yahut «Cankurgan»), Yese, Sabran, Karnak, Savarı, Suzak şehir ve kaleleri, karşı yakada Kavgan, Arkuk, Özkent, Akkurgan kaleleri zikrediliyorlar. Temür Beğin zamanında mevcut olan şehirler (Sütkent), Şaybak Hanın Otrar karşısındaki gezintilerini tasvir eden .kaynarda artık zikredilmiyor. Özkent daha î 8. inci asırda Ferganedeki «Baş Özkent»e karşı «Ayak özkent» adıyla zikrediliyor. Buralarda Kazaklar hâkimiyeti zamanında, 1 7. nci asırda Kazak han ve beğlerinin adlarını taşıyan birçok yeni kaleler görülüyor. Fakat ırmağın aşağı bölümü 19. uncu asrın başına kadar muayyen bir mecra alamadığından 1 7. nci asır Kazak bozgunlarında buraya sığman göçebe Türkleri yerleştirmek için istifade edilemedi. Buralarda bulunan Kbülgazi Han eski «Barçmlıg Kent» şehrinin yerinde yalnız «Barçm'nm kök kaşanesi» diye bir mezardan bahsediyor. Özbek hanları memleketin imarı yolunda çok gayret sadettiler. Fakat gerek Amu Derya ve gerek Sır Deryanın aşağı cereyanında bir istikrar husule gelmediğinden, bu çalışmalar Sır Deryanın orta ve yukarı bölümlerine, Zerefşan havzasına ve Doğu Bukharaya münhasır kaldı. Yeni Derya havzasındaki ekili yerlerini bırakarak yine göçebe hayata geçen urukları, oraların eski şenliği ve mamurlugu hakkında efsanevi rivayetler söyliyerek bugüne kadar hatırlıyorlar[100]).

Özbek Hanlarının ?aybak Hanın vakıfnamesinde[101]) bu hükümda- îmar Tedbirleri nn ^ere^?an havzasında şimdiki Ribât-i Melik çölünde ve Sır Derya havzasında Arış ırmağı üzerinde Otrarda yeni arklar açarak, yeni ekim alanları vücude getirdiği söyleniyor (Otrar arkının açılmasına adı olan «Nehr-i Khânî» ^ kelimesi tarih olmuştur = 916). Oğlu Temür Sul.Çan ise Semerkand nahiyesinde «Akça Noga» arkını açtı. Kalan bütün hanlar da bu teşebbüslere uydular. Bilhassa Abdullah Hanın İmarı pek mühimdir. Ker- mine ve Nurata taraflarında boş yatan sahaları suluyarak imar etti. Bu yüzden Mâverâünnehirdeki eski imaret ve arklar Temür Beğ ile Abdullah Hana nısbet edilirler. Filhakika Zerefşan ve Kaska Deryadaki

1C0) *Zapiski Vostoçnago Otdelenya Russk. Arkheoîog. Obşç* XII, 095-0105.

IQ1> Bu vakıfnâme yukarda s. 104 te zikri geçen «Fasl al-Khitâb» kitabında bulunuyor.

mühim köprüler bile Şıbanlılar, bilhassa Abdullah Han tarafından ve Taşkent tarafında Keldi Muhammed Sulltan,* Barak Han ve oğullan tarafından yapılmıştır. Bu gibi yeni sulanan yerlere elbette kendileriyle birlikte gelen Özbek ve Kazak urukları yerleştirilmiştir. 1669 yılında Bukhara ve Khıyvaya gelen rus elçisi Pazukhin, toprak mahsullerinin ancak bu memleketlerin

kendilerine yetecek kadar olup, ziraî ihracatları olmadığını kaydetmiştir 1('-). Şehir hayatına medar olan ticaretin sukutu neticesinde ahalinin yalnız ekincilikle ve hayvan beslemekle geçinmek mecburiyetinde kaldığı bu devirde, yalnız hükümetler % değil, zamanın şeyh ve mutasavvıfları da ekincilik lehine propaganda yapı- vorladı. 1 6. ncı asrın ilk yarısında Mâverâünnehrin büyük şeyhi «Makh- dûm-i Azam» göçebe ahali arasında türkçe «ulus köçe bayır (ba- yıgır), derviş kiçe bayır», şehirli ve köylüler arasında farsça olarak da «hakikî sofuluk pamuk temizlemektir» mealinde vâz ve nasihatte bulunmuştur [167])/ Bu şeyh ziraati çok olan müridine en muhlis müridim derdi. Özbekler çok defa kendilerinden önce boş, ekilmemiş olan yerleri şenelterek oralarda yerleşmişlerdir. Bundan dolayı köylerin ve kasabaların çoğunun adı türkçedir 1(î4a). Doğu Bukharada ozaman vücude getirilen kalelerden Şîrâbâd, Çırakçı, Yekkebağ, Kitab, Yorçı ve Korgan- tepe zikrolunabilir. İskân işleri bazan eski şehir ve. kasabaların harap olmasıyla muvazi gidiyordu. Aynı zamanda .bazı eski kasabaların ahalisinin de askerî bir sınıf olan Özbeklerin yanma gelip yerleştiği görülmüştür. Bukhara ve Balkh şehirleri bu zamanda yerleşen Özbekler sayesinde çok büyüdü ve bu şehirlerin kenarlarında teşekkül eden yeni mahalleleri içerisine almak için eski şehir surlarını genişletmek icabetti. Şöyle, ki Şıbanlı Abdülaziz Han 1544 te Bukharanın yeni mahallelerini ihata eden yeni bir sur yaptırdı. Balkh şehri ise, bu zamanda tarihinin belki en mamur ve nüfusu en kesif olan bir devrini yaşadı. Şıbanlı Ab"

İÖ-J) Boris Pazukhinjjn Khıyv'a ve Bükharaya Subhan Kulı zamanında seyahati hakkındaki **mühim raporu Çarikov tarafmdan neşredilmiştir (N. T c h a- r i k o w, *Un voyâge dans VOüzbckistan en 1671* in *Trudy m. mejdunarodnago S'yezda Oryentalistov,* t. I, s. 595-604).**

Bahâaddîn, <*tCdmi 'ül-Magâmât-i MaJchdûm-i* A zam», Kabil şehir kütüphanesi nüshası, vr. 16a-46a: *c*+~\ V". J-*1 •

ıt>4a) Mollalar koy isimlerini kaydederken çok defa unutulmuş, kullanıl- mıyan eski tatcikçe adlairmı yazmışlar, buna dikkat etmiyen rus bilgini V i a t k i n, Mâverâünnehirde bugün türkçe olan isimler yerine daha 17. nci asırda bile tacikçe isimler kullanıldığım sanmıştır.

dülmümin Han babası Abdullah Hanın hayatında burada «kalgay», yani veliahd olarak yaşadı ve şehri çok imar etti. Şehri, yeniden teşekkül eden mahallerini de içeriye almak üzeTe, yeni bir surla ihata etti; bu sur eskisinin iki misli olup, 20,000 kadem tülünde idi; bunun ihata ettiği şehir «dış şehir», şehrin eski yani Moğollardan önceki devirdeki kısmını, «Erk» ini ve «Kal a-i Hinduan»ı ihata eden eski surunun içinde bulunan kısmı da «iç şehir» Cşehr-i d.erûn) tesmiye olıînur oldu [lü4b]).

Khorezmde, Enüşe Han zamanında Amu Deryanın Kât yanından geçen mecrası kurudu. Buna karşılık han, Yeni Künbed'den Ak Köl'e kadar akan büyük Yarmış arığını açtı. 168 1 de Amu Deryanın Özboy mecrasındaki «Vezir» şehri ahalisi, artık orada su kalmadığından, yerlerini terkedip Khıyva ovâsmâ geldiler. Enüşe, Şâhâbâd ile Çağatay adlı şehirleri yapıp «Vezir» ahalisini oraya yerleştirdi ve her iki şehir yanında arıklar açtı. Şimdiki Yeni Örgene ve Yeni Kât o arıklar üzerinde âbâd edildi. Buradaki Çağatay kalesinin asıl ahalisinin, Temür Beğ tarafından Khorezme getirilmiş Çağâtaylardan ibaret olduğu kaydedilmiştir. Bundan da anlaşılıyor ki, Temür zamanında Khorezmden Mâve- râünnehre göçürülenlerin yerine, Mâverâünnehirden Khorezme diğer Türkleri getiîmek, böylelikle Türk uruklarını birbiriyle karıştırarak memleketi birleştirmek ülküsü takip edilmiştir. Bugün aşağı Khorezmde oturan Karakalpaklar da buraya Temür tarafından tehcir edilerek Edil ırmağı kıyılarından getirilmişlerdir. Şıbanlılar çağında, bilhassa Abdülâziz ve Subhankulı, Enüşe ve Evreng Hanlar zamanında .Zerefşan havzasıyla Khorezm arasında vaki olan ahali değiştirilmesi de böyle bir kaynaşmağı temin etmiştir. Subhankulı Han Khorezmden getirdiği göçmenleri toprağa bağlı olarak yerleştirip, onlara su ve yer temin etmek hususuna pek itina ediyordu.

Umumiyetle 16-17. nci asırlarda ve 18. inci asrın Iç ve Dış Ticaret ilk yarısında Türkistan İktisadî hayatı, ticaret ve

smaat şöyle dursun, haklın biricik geçim vasıtası olan ekincilikte bile, çok defa hükümdarların çalışmalarına rağmen, tedricî alçalma safhaları geçirmekte olduğunu arzetmektedir. Memlekette [168] ticaret tamamile yerli ahali elinde İdi. Hattâ Batı Sibiryada Ruslann Batı Çinle ve Doğu Türkistan'la olan ticareti de Mâverâünnehir ahalisi elinde idi. Çin, Türkistan ve Sibirya ticareti için İrtiş havzasında, Yamış ve Tobıl'da, Rus Avrupası ticareti için

---

[168]b) Bukhara ve Balkh surlarının Şıban hanları zamanında yeniden binası hakkındaki bu mühim malûmat, 1621 hududunda Balkhta telif olunan ve yegâne nüshası Kabil şehir kütüphanesinde N. .86 da bulunan *'Acâyib ül-Büldân* nam eserde, vr. 2 a, 71b de bulunmaktadır. Bu kayıtlar sayesinde Bukhara ve Balkh şehirlerinin en mamur ve ahalisinin en kesif zamanı Moğollaç ve özbeklerden önceki devirler olacağı hakkında ileri sürülen fikirlerin yanlış olduğu da tahakkuk etmiş bulunmaktadır.

Hazar Denizi kıyısında Astar- khanda, o ' zaman umumiyetle «Bukharalı» yahut «Tazik», «Şart» ve yahut «Çağatay tüccarı» diye adlandırılan Mâverâünnehir tüccarlarının kervansarayları vardı.

Bukharadan Tobıl'a kervan kırk günde geliyordu. Astarkhana iki yoldan gidiyordu: Biri karadan Ürgenc, Üstyurtta Şam kalesi, Taş-Keçü, Sarâyçık yolu idi. İkinci yol, deniz yolu olup, Ürgencden Mangışlakta Karagan körfezine, sonra rus gemileriyle denizden Astarkhana gelirdi [1,i5]). Bütün ithalât ve ihracatı kendi ellerinde bulunduran Mâverâün- nehir .ve Khorezm tüccarları, dışarı ülkeler tüccarlarının kendi memleketlerine gelmesini istemiyorlardı. O cihetten kendileri Hindistan ve Rusyaya çok giderler, ama kendi memleketlerine gelen hind ve rus tüccarlar^ baskı altında bulundururlardı. 155 7-1744 yılları arasında Khıyva- dan Rusyaya 33 defa yani her 51/? yılda bir elçi geldigi kayıtlıdır. Rus- lardan ise Khıyvaya gelen pek azdı. 1 7. nci asırda Bukhara ve Khıyva-, dan 12 şer, Rusyadan ise ancak 7 elçi geldiği kayıtlıdır. Abdullah Han yolların emniyetini temin ettiği zaman bu gibi münasebetler epey ilerlemişti. 1593 yılında Bukharalı tüccarlar ozaman Rusyada İngiliz emtia- ■sının iskelesi olan Arkangelsk'de bile görülüyorlar. Moskova, Kazan ve Nijni-Novgorodda, Sibiryada Tobıl ve İrbit: panayırlarında Mâveraün- ııehir tüccarları çök bulunuyordu. Rusyadan bilhassa İngiliz «çuha»şı, rus deri ve köseleleri, «oguT» bıçakları, iğne falan gibi ufak demir eşya ve ağaçtan yapılmış 'tabak, çanak gibi şeylerle kara tilki ve diğer yabanı hayvan derileri, avcı doğanlar, balık dişleri gibi süs eşyası gelirdi. Mâverâünnehrin Rusyaya ihracatı ise epeyce ehemmiyetli idi. Bilhassa mensucat, kendek, zendeni, kıtal, kamka ve edres adlı kumaşlar ve pamuk getirilirdi

Bukharanın doğusunda Khatırcı hududundaki

Kendek (Araplarda yani c-u" İÎ-UJ") köyüne - mensup «Kendekî» kumaşları daha ilk İslâm asırlarında bile pek mâruftu [lü7]). Yine Bukharanın şimalindeki «Zenderie» köyünde yapılan kumaş da öyle idi. Fakat bu son adı taşıyan kumaş, Khıyva, Kazakistan ve BaşkuTdüstan- da daha çok makbuldü. Başkurtlar ve Batı Kazaklar yirminci asır başına

[1G*]>) **Bk.** ***îqd** ül-Cümân Bartoldu,* **s. 34-35.**
Sbomik Kniaza Khilkova, s. 523, 527.
[16]T) **İbn Khurdadbeh, s. 38, 39:** ^

kadar çok defa, Khıyvada yapılan çapanları giyerlerdi. Qn yedinci asrın ilk yarısında İrana gelen Alman elçisi Oleari, Mâverâünnehir ipek lerinin yine eskisi gibi İran yoluyla Avrupaya geçmekte olduğunu söy- Jüyor [108]). Fakat ipeğin Çinde işlenen en mühim kısmı şimdi, Türkistan yolıyla değil, denizden gemilerle Avrupaya gidiyordu. Elbette ti^ caretin en mühim kısmı Hindistanla yapılıyordu. Rusyaya, Astarkhana Bukhara tüccarları yılda ancak bir veya iki defa giderlerdi. Ama Hin- distana Balkh yoluyla her zaman kervan yürürdü.

Ateşli silâhlar, firenk kumaşları ve çay ekseriyetle oradan gelirdi. Kıymetli eşya (1671 yılı kaydında «mücevherat») oradan gelir ve oraya çıkarılırdı. Balkh, «Hindistan ticaretinin aktarma ve dağıtma yeri» idi. Balkhlılar Rusyada da malûm olmuşlar, «Balkhintst» diye adlandırılmışlar ve Astarkhana kadar gelip gitmişlerdir. 1669 yılında Khıyva elçisi Rusyaya daha cok bağlı olan bu memlekette, rus malından çok, hind mahsulâtının makbul olduğunu ve «Örgene» de hind malları için mahzenler bulunduğunu -söylemişti. 1707 de Evrengzib'in ölümüne kadar Türkistan ile Hindistan birbiriyl e sınırdaş devlet olduklarından ve 16-17. nci asırda Hin distanın kuvvetli Moğol (Baburlular) hükümeti Balkh'a kadar olan yolların emniyetini tam ciddiyetle temin ettiğinden, bu iki ülke arasındaki İktisadî münasebetler bozulmadı. Yalnız 1 707 de «Mîr Veys Ghalcâî» nin isyanı ve Afganistanda ayrı bir hükümetin kurulması sırasında durum biraz karıştı. Fakat yine ticarî münasebetler hiçbir suretle kesilmemiştir.

Ticareti İdare Eden Sermaye

Mâverâünnehrin dışarı ile olan bütün bu ticareti, î 6. ncı asırda bile pek az sermaye ile idare olunan ehemmiyetsiz bir ticaretti. İ 55 7 de Hindistan::. şimalden ticaret yolu bulmak ve İngiliz emtiasına pazar aramak maksadıyla Khıyva ve Bukharaya gelmiş ve mühim bir seyahatname yazıp bırakmış olan İngiliz tüccarı Jenkinson, o vakit daha «Sarı Kamış» a dökülen «Özboy» üzerindeki «Vezir» şehrine geldiğinde, İktisadî durumu kötü görmüştür. İngiliz seyyahı bu ülkenin gayet yoksul olduğunu, ticaretinin hiçbir ehemmiyeti haiz olmadığım, her yerde hükümet adamlarının ve ahalinin hediye istiyerek dilenmek ve gümrük almak bahanesiyle ecnebî ticaret kervanlarını yağma etmekten başka işleri olmadığını söylüyor. Jenkinson, Khorezmin payitahtı olan Ürgenc de ancak dört parça kumaş satabilmiştir. Orada bile bozkırla ticaret, para ile olmayıp, mal değiştirme usulünde imiş. Bukharaya gel-

3ÖS) Ayni hususiyeti ozamanın rus kayıtlarından da öğreniyoruz; bk. -*Russkaya İstoriçeskayaBiblioteka*, XV, 17.

ciiğinde burasının Çin ile de hiçbir ehemmiyetli ticareti olmadığını görmüştür. Khorezm ve Bukharanın mühim ithalâtı Iran ve Hindden geliyordu. Fakat Jenkinson, İran ithalâtının da zikre değmiyecek derecede ehemmiyetsiz olduğunu, ahalinin pek yoksul bulunduğunu kaydetmiştir[100]). Kazan Tatar tüccarları daha 18. inci asırda da Rusyanm Türkistan ile ticaretinde vasıtacılık ediyorlardı. Bunlardan 1 750 yılında. Bukhara ve Khıyvaya giden Khayalin, Nazarov ve Şerif Bikmetov adındaki tüccarlar, hiçbir kâr edemeden, kazanmadan geri döndüler. Khıyva-Ürgencde ticaret yalnız cuma günleri olurmuş. Urgencde bunlar hiçbir şey satamamışlardır [170]). Dikkate değer ki, îngilizler Mâverâün- ıเehir şehirli tüccarlarını «Bukhârî» diye adlandırmayıp «Çatağay tüccarları» diye adlandırmışlar; ama bozkırlı Özbek, Mangıt-Nogay ve Kazan tüccarlarına «Tatar tüccarları» demişlerdir. Demek ki İngilizlerle temasta bulunan yerlerde, Özbek zamanında da Mâverâünnehrin eski Kent Türk ve Taciklerini umumiyetle «Çağatay» diye adlandırmak- âdeti olmuştur. Netekim Balkh ve Badakhşan taraflarında da öyle idi.

Bu zamanın en mühim ticaretlerinden biri de esir Esir Ticareti ticareti idi. O da çok defa rus esirlerde olurdu.

Bunu bilhassa Başkurtlar ve Kalmuklar getirirlerdi. Bunlar rus köylerine gider ve ellerine geçirdikleri rusları götürür* ve satarlardı. Edilin doğusunda Ruslar kalabalık ve silâhlı olmadan tarlaya çıkamazlardı. Bir rus esiri ozamanm parasıyla 70 ruble ederdik Rusların Astarkhan ve Tobıldan başlayıp bozkır vilâyetlerini istilâ etmeleri yalnız tüccarlara, Avrupa mallarına pazar bulmak içindi. Rus* hükümetinin yerlilerden aldığı verginin ehemmiyeti, hükümete gelir olmaktan'ziyade, göçebelere tâbiiyet alâmeti olması bakımmdandı. Kal— muk ve Başkurtların «yasaq» dedikleri bu «ayniyyet» (natur) vergilerini getirirken bazan hediyeler de alırlar ve dönerken rus köylerini yağma ederlerdi. ; 1708-170,9 yıllarında Başkurt ve Kalmuklar Edilin doğu ve batısında rus köylülerini yağma edip yüzlerce rusu KHıyvaya getirerek sattılar. Türkmtfnler ve Khıyva özbekleri ise İran esirleriyle ticaret ederlerdi. Onlar rusa göre daha ucuzdu. 17. nci asır sonunda Safevî Devleti zayıfladığı sırada Türkmenlerin Horasan köylerine hücum etmedikleri hafta olmazdı. Bazan Khıyva, Balkh ve Bukhara Özbek hanları ve sultanları bu çapullara başkanlık ederlerdi. Çöl Türk— menleri İrana tâbi Türkmenleri de esir ederlerdi. Nadir Şah küçüklü» [169 170] günde Khıyvada esarette bulunmuştu. Kalmuklar ise çöl Türkmenlerinden Çavdur, İğdır, Suy.nacı uruklarının bazı kısımlarını (1686 yılı) «tülengüt»

---

189) ***Travels*** **t** ***o Russia and Persia by Ânthony Jenkinson,*** **ed. by E. D e 1— mar M o r g a n , London 1886 (Hakluyt Society, series, N. 72).**

170°) ***'îqd ül-Cümân Bartoldu, s.*** **45.**

(yani esir, köle) olarak Astarkhana getirdiler. SafevîleT- den Şah Abbas, Hazar Denizi Ötesi Türkmenlerine karşı, panzehir olarak, Batı Iranın yağmacı Kürt uruğunu ve İran Türkmenlerinin eşkıya güruhlarını Horasan sınırlarına göçürüp yerleştirdi. Bu tedbir ise, memleketin daha ziyade iflâsına sebebiyet vermiştir, Mâverâünnehir ve Khorezmde ekincilik hayatına geçmiş ve yeni geçmekte olan özbekler, İran ve rus esirlerini bilhassa tarlalarda çalıştırırlardı.

«Kazakçılık» yani yağmacılığın en çok revaç bulduğu 17. nci asır için Man-gıt-Nogaylarm şu «Kazak» şiiri karakteristiktir:

Bulgur Bulgur Bulgur Tav + Bulgurup köp cortqanımız mal üşün -f- Böte- geli Arqa boz yusan + Tösek etip köp yatqanımız yal üşün -f- Tenge,- dosqa khor boldıq -f Ata ananın -f- Qarasabası cogınan -f Haramzade atqa tagıldıq -f- Haram etke emirdik -j- Caratqandın bizge bergen malı azman[171]).

Yani: Bulgur, Bulgur Bulgur Dağ! (bunun etrafında) dolanarak çok seğirt- tiğimiz, mal için (dir). Bütege (“bir nevi ot)li «Arka» (bozkırlarının) boz (renkli) yusan (otlarım) döşek edip çok yattığımız, dinlenme için (dir). (Bizimle) denk (olanlar)e, dost (lar)a (karşı) hor olduk. Ata ile ananın (miras bıraktığı bir) karasaba (=deriden kımız kırbası bile) yok olduğundan haramzade adını aldık. Haram etle semirdik. Yaradanm bize verdiği mal az olduğu için...

Bunun kısaca manası, «yağma ve talanın kötü olduğunu biliyoruz, h akat ne yapalım, açız» . demektir. Zaten Özbek, Mangıt-Nogay ve Kazak için çapulculuk ozamanki durumun gerektirdiği geçici bir hastalıktı. Türkmenlerin-millî şairi Makhtum Kulı’ya-nisbet edilen çapul şiirlerinde ise, çapulculuk bir sanattı. Pek az olarak gelen ecnebi ticaret kervanlarından alınacak (gümrüğün elbette bir ehemmiyeti yoktu.

Khıyva gibi yerlerin han, sultan ve hükümetleri bu gümrükle meşgul olmaktan ise, bir bahâneudle;; veyahut.., bahanesiz - kervan yağma etmeği daha kârlı görüyorlardı. Meşhur müverrihimiz Ebülgazi Hanın kendisi bile 1646 yılında rus tüccarlarım soyup, şimdiki hesapla .171 bm liralık mallarını almıştı. Fakat kendi adamları. da misilleme olarak Astarkhanda hapsedildi [172]). Böyle bir münasebetle Astarkhanm rus valisine yazdığı türkçe bir mektubu da vardır [173]).

---

171) M u h a m m e d O s m a n o v , *Nogay Khrestomatiyası,* s . 1 2 . • *
172) Bk: **îqd- ül-Cümân Bartoldu,* Taşkent 1927, s. *41;Aktı îstoriçeskaya...* IV, 50.
,73) B e i e z i n, *Turetskaya Khrestornatiya,* II, 14.

İktisadî Nizamın Bozulması ve Çapul

kâfi i d gü müslümanlar da uğruyor...

gösterilen Osmanlı e
yumuşaklıkla «savga» yani «hediye» diye istiyerek, olmazsa zorla almak işleri vaki oldu. Osmanlı denizcilerinden Seydi Reis'i Bukhara hanı Burhan Sultan'ın gözü önünde Bukhara Özbekleri taladılar ve kendi aralarındaki çarpışmada misafiri kılıçla yaraladılar. Üçüncü Murad tarafından gönderilen Piyale Paşa da Khorezmde yağma edilmişti. Bunun için Abdullah Han, Khorezme bir cezalandırma seferi yaptı[174]. Seydi Reis ahlâk, muaşeret, iktisadî hayat hususlarında Özbek ve Mañgıt arasında fark görmüyor; hepsini de, samimiyetleriyle beraber, nizam ve intizamdan mahrum «Kazak» bir millet olarak vasıflandırıyor. Çağatayca yazdığı bir manzumede Mangıt (Nogay) ve Özbekler hakkında

Tüccarlar, elçiler tâlanırken bu yağmaya yalnız kâfirler değil, müslümanlar da uğruyorlardı. Ebülgazi ile edib ve müverrih olan oğlu Enuşe - nin .Bukhara vilâyetlerini yağma ettikelrini yukarıda söyledik. Mâverâünnebirde o vakit pek saygı lçilerini bile yağma etmek, ellerindeki silâhlarını

Âlemin Mangıtını', özbegini + Haq alarmın yoq eylegey bâkini + Aşı talqan bilen qurut barının + Kişi bir parça tapmas etmeğini + Qımız içip alar aşar at etin + Dağı körmeybiz özge yemeğini -f Qazagı ve qaraqçısı köpdür + Tenrı yoq ete künde bir mininin-) + Kervanını talap ilgaplT») bilegeç + Ulusnın tişisini, erkeğini[177]. /

Yani: Âlemin Mangıtı ile Özbegini ve onların korkusunu Hak yok eylesin. Hepsinin yemeği talkan (darı kavutu) ile kurut (^kurutulmuş yağlı süzme yoğurt) tur. İnsan (onların arasında) bir parça ekmek bulamaz. Onlar kımız içip at eti yerler. Başka bir yemeklerini göremeyiz. Kazağı ve karakçısı (rreşkıyası) çok-, tur. Tanrı (bu Kazaklardan) her gün binini yok etsin. (Bunlar) kervanları yağma edip beylediği (=fethettiği) ulusun dişisini, erkeğini çapar.

Bukharadan Kırıma geçmek için Khorezm-Üstyurt yoluyla Yayık 'havzasında Sarayçık'a gelen Şeydi Reis, bir taraftan Rüş istilâsını, diğer taraftan da Mangıt Asan Mirza oğlu Arslan Mirzanın tebaasının Os- [174] [175]

îîi) « Ut 4U » nm adı Ebülgazi Tarihinin Baron D e s m a i s o n neşrinde, s. 257 de « «U -du » yazıltnıştır.

175 Aslında «eklindedir.

ıı«) Aslında: j<JLî .

[177]) *Mir'ât-i Memâlik,* s. 72.

manii elçisini yağma ettiğini işiterek, geri Khorezme döndü; ve Osmanlı düşmanı olan Safevîler ülkesinden Türkiyeye gitmeği tercih etti. Halbuki bu Arslan Mirza, rus kaynaklarına göre, Rus düşmanı ve Türkiye dostu idi; Ruslarla h^rbediyordu [17S]). Diğer Osmanlı seyyahı Seyfi Çelebi de, Özbeklerin Mâverâünnehir ve Horasana istilâsının tarihinin « :> (Horasandan emniyet kalktı) şek
linde söylediğini kaydediyor [17i>]). Buna göre «Özbeklerde evvelce Çin- .giz yasası nizam olmuş ve Çingiz evlâdının yaşlısı padişah olurdu. Şimdi, kim galip gelirse o padişah oluyor» [176 177 178]).

Ozaman Istanbuldan gelen bir türk kendisini âdeta Paristen As- yaya gelen bir Avrupalı gibi saymıştır. Bukharada Burhan Sultan, Şeydi Reise büyük saygı göstererek Bukharada kalmasını rica ederken, «sana Bukharayı vereyim; kendim Kara-Köl ile iktifa edeceğim» demişti. Şeydi Reis de ona, «Eğer tekmil Mâverâünnehrin hanlığını verseniz yine memleketinizde kalamam» demiştir[179]). Denizci olan bu Osmanlı seyyahi 16. ncı asırda Osmanlı Devletinin ve Osmanlı Türklerinin hayatında pek görülmiyen bir noktayı, Türkistanda bütün ticaretin, İktisadî hayatın ve şehir hayatının yerli Türklerin kendi ellerinde olduğunu takdir edebilmeliydi. Fakat buna ait bir kayıt, bu zatın hatıratında bulunmuyor.

Hanlar ehemmiyetsiz şeyler için komşu devletlerden dilenirlerdi. Khıyva hanı kendi düğünü için, meşhur Abdullah Han ise (1589) saraya gümü8 zarflar yaptırmak için Moskovadan gümüş istediler. Abdullah Hanın istediği gümüş 1000 rubleden ibaretti [lö2]). 1586 da Abdullah Hanın ülkesinde gayet büyük bir para buhranı olmuştu. Moskovadan saray ziyneti bahanesiyle istediği para, zamanımızdaki mânası ile, 'bir nevi ecnebi istikrazı gibi bir şey olsa gerek. Filhakika Abdullah Han çok gayret sarfederek Bukharada altın âyârmı hâkim duruma çı- karabilmişti. Bununla beraber rus çarlarından para istemek, ozaman bütün Kazak ve Kalmuk hanlarında âdet olmuştur. Mangıt-Nogay mirzaları en ufak şeyleri bile Rusyadan isterlerdi. Bazan, yüz yıl önce bir

---

176 *Prodoljenye Drevne Rossiyskoy Biblioteki,* VIII, 221.

[170]) Galiba bu cümleden 'âUİ^İ. *j* kelimesi alınmıştır, ki ebced hesabile 010 oluyor.

[18°]) Paris nüshası, Suppl. turc, N. 1136, vr. 20 a.

179 *Mir'ât-i Memâlik*, 69.

[18-]) *Sbomik Kniâza Khilkova,* 161. V il y a mi H o v Z e r n o v, in *Trudı 'Vostognago Otdelenya İmperat. Russk. Arkheolog. Ob§çestva.* IV, 401.

şehirden aldıkları ikta parasını geri isterlerdi. Elbette bu ancak dilenmek için bir bahane idi. Bunların hepsi ozamamn İktisadî zaruretlerinin görünüşlerinden ibarettir.

Medenî ve İçtimaî Hayat

İlmî Hayatta Durgunluk ve Taklid

Medenî ve İçtimaî hayat, yine İktisadî hayat gibi, tedricî bir tereddi devri safhalarını geçirdi. Fakat bu da hemen husule gelmedi. Bilâkis ilk Özbekler Temürlüler zamanında: Sejnerkand ve Herat ta inkişaf eden sanatı yaşattırmışlardır. Bunlardan bilhassa Ubeyid Hanın Bukharada hükümet süren âlim oğlu Abdülâziz Han, ilim ve sanata himayekârlık göstermekle temayüz etmiştir. Bukharada bugün yaşıyan «Medrese-i Abdülâziz Han», ozamamn sanat akademisi haline getirilmişti. Mümtaz hattatlardan olan Abdülâziz Han burada Alişir'in yetiştirdiği Mîr Ali Hüseynî Meşhedi ve Mahmud Müzehhib ve Mırek Münşi gibi güzide hattat ve ressamları topîıyarak, zamanımızın sanat ve mıı> yatürcülük tarihi miitahassısları tarafından «Bukhara Mektebi» tesmiye edilen[183]) sanat mektebini vücude getirdi [184]). Zaten Özbekler daha 15. inci asırda Altın Orda ve Astarkhan taraflarında bulundukları zamanda, zamanımızın sanat tarihçileri tarafından «Kıpçak sanatı» tesmiye olunan, bir sanat inkişaf etmiş bulunuyordu [18r>]). Bu sanatın mün- tesipleri bilhassa göçebe hayattan aldıkları levhaları bize miras bırakmışlardır, bunlardan bazı güzel parçalar, Topkapı Sarayında N. 1 *12*.0 de bulunan «Yakub Mirza albümü» nde bulunmaktadır[180]). Abdülâziz

183) Bu 'hususta bk. Seyyid Haşan Ata Khocâ-i Bukharî, *Müdhekkir~i Ahbâb*. Berlin nüshası, M s. or. minut. 40, vr. 28 b: ^

.JLÎ-L »jy. ^ 4" *z* — V <T

Vjg Ij ü-*-. vi'j ö -**1

\,*jT* öt-»5'* d_*i*r**

jUt/j *y* •>'> A*** *£»***

JìJ u£* c — >j ^*y*. 3 0^=7 »r*1* *

[184) Bk. B i n y o n a n d W i 1 k i n s o n,, *Persian miniature* Pqiw- *ling*, London, 1933, s. 106-109.]

i8r>) Bk. P h. W. S c h u 1 z, *Die persisch-islamische Miniaturmaîereit.*]I, p. XXX; M a r t e a u e t V e v r e , *Miniatures Persanes*, t. I. p. LHl-LIV.. [18o B k . l v a n S t c H o u k i n e in *Joum. Asiat.* t. 226, 1935, s. 129-132#

Han devrinde bu eski Kıpçak mektebinde, Bukharaya getirilen Herat üstatları sayesinde yeni bir inkişaf devresi başladı ve dediğimiz «Bukha- ra Mektebi» eserleri vücude geldi. Mahmud Müzehhib tarafından Nizamînin «Khamse»sinin Paris millî kütüphanesinde (suppl. pers. N. 985) ki nüshasına yaptığı resimler, bilhassa Selçukî Sultan Sen çere ait bir hikâyeye yaptığı resim, tekmil İslâm sanatinin şaheserlerinden addedilmektedir [184]). Bu Mahmud Müzehhib 'gibi, yine Herattan Alişir Mektebinden gelen Yusuf Naqqâş'ta zamanının en büyük ressamlarından olmuştur [3K<])* Abdülâziz Hanın yaşattığı bu sanat mektebi 16. ncı asrın sonlarına doğru zerafet ve nefaset itibariyle tenezzüle yüz tuttu ise de, daha 1 7. nci asırda Astarkhanîler zamanında bilhassa Balkh ve Bukharada yaşadı. Abdülâziz ve Subhankulı Hanların Bukharadaki «Kütüphane-i Ma*mure»sinde, eski Temürlüler ve Şfbanlılar zamanında olduğu gibi, hattat ve nakkaşlar terbiye edildi. Mevlânâ Hacı Yadigâr Subhnakuh zamanındaki hattatların reisi, Mır Muhammed Emin Bukharî de mezkûr kitaphanesindeki nakkaşların reisi idi. Subhankulının Bukharada Uluğ Bek medresesi karşısında bina ettirdiği büyük medresenin çini kitabelerini ve resimlerini, bu Muhammed Emin Nakkaş vücuda getirdi; bunun Şıban Oğulları ve Astarkhanîler zamanında yaşıyan nakkaşlık ve musiki tarihine dair telifleri de vardır. Mimarlık hususunda da eski an'ane devam ettirildi.

Şıbanlı Abdülmümin Han eski Balkh'm en güzel ve en muhteşem binaları sıfatıyla zamanımıza kadar muhafaza olunan Khoca Ebunasır Pârsâ ve Khoca-i Akâşe (sahabelerden 'Akâşe bn. Muhsin)nin türbelerini ve eski Bailkh «Erk»inin, bugün bile ihtişamını muhafaza eden, dervaze ve «taq»mı yaptırdı. Subhankulı Han ise bu «Tâq-i Ebunasır Pârsâ» nm karşısında gayet müzeyyen bir medrese bina ettirmişti; şimdi haraptır. Bu han aynı zamanda, Bukharadaki medresesinden, başka bu şehirde bir de güzel bir Darüşşifâ vücuda getirmişti. Yalnız hanlar değil, beğler de güzel gqzel eserler vücude getirmişlerdir. Bunlardan

18<) Bk. E. B 1 o c h e t, *Enluminures des 7nanuscrits orîentatuc,* Paris, 1926, s. 101-102.
188) Bk. Vâsifî, *Bedâyf ül-Vaqâyi',* vr. 354a-360b: *y* jj'jjıjy*.
j» *j<* «Tc—n +*-*j\ ii)-f '<»,*** *'3j& jy***
cri[a:'] A* üfc-fc' j* *3 (S§j'w* vb*- O OJ» Ajli*
***J j\y J>'JJ,* .**

18o) Bu malumat 1621 hududunda Balkhta yaşıyan birisi tarafından yazılan ve yegâne nüshası Kâbil şehir kütüphanesinde N. 86 da buİunan 'Acaib *ül-Büldân* nam eserde, vr. 76b de bulunmaktadır.

en mühimmi, Astarkhanî İmamkulı Hanın yukarıda, (s. 167) zikri geçen Beğlerbeğisi Alçın Yalantiiş Beğ'in Semerkand «Rigistan»mda (yani, şehir meydanında) Uluğ Beğ Medresesi karşısında bina ettirdiği ve bu ğün bile bu şehrin en iyi muhafaza olunan eserlerinden olan «Şirdâr» (1 6 18 de tamam olmuş) ve «Tilâkâr» (1 630 da tamam olmuş) medreseleridir.

Şirdârı, zamanının güzide nakkaşı olan Abdülcebbar Nakkaş vücuda getirmiştir. Her iki eser, nebatî resimlerde eski Türkistan an'anesine aykırı şekiller tebarüz ettirmekte ve sanat sahasında eski Temürlüler devrindeki üslûp düzgünlüğünün artık kaybolmuş olduğuna, yani sanatın o zamana nisbeten tam bir tenezzülüne tanıklık etmekte iseler de 17. nci asrın en mühim eserlerini teşkil etmektedirler; ve- Mangıt devri eserlerinden, kıyas kabul etmez derecede, yüksektirler. Özbekler için Temür çağı örnekti. Fakat herkes, her işi Temürlüler çağındaki gibi başarı ile yapmanın artık mümkün olmadığı kanaatinde idi. Sultanlar için Uluğ Bek ve Hüseyin Baykara; şairler için Alişir Nevâî ve; Camı; şeyhler için de Khoca Nakşbend ve Übeydullah Ahrâr, artık erişilmiyecek yıldızlar idiler. Taşkent hükümdarı olan Şıbanlı Barakr (Nevruz Ahmet) Hanın üstadı olan şair Zeyneddin Vâsifî, Herat medenî hayatını, Alişir Nevâî hengâmelerini söylemekle sultanlarının ruhunu okşadığını nakleder. Semerkand hanı Abdüllâtif Han, riyazi ilimlerde kendisini Temürün torunu olan Uluğ Bek'in halefi sayıyordu. Bu yüzden rasadhâneyi yaşattı. Çevresine, zamanının eh seçkin riyaziyat bilginlerini toplamıştı [180]). Şıbanlılar çağı için Abdullah Hanın nakîbül- Eşrafı Türk «Zengi Ata» hocalarından Haşan Khoca'nın ve Astarkhan- lılar çağı için Kadı Bedî-i Semerkandînin ve Mîr Muhammed Emîn-ı Bukhârî'nin «tezkire-i şüarâ» kitapları, 16-17. nci asırda edebî hayat ve musikinin tedricen sukut etmekle beraber hissedilecek bir darbeye uğramadan yaşadığını gösterir. Hattâ ressamlık da 17. nci asrın sonuna kadar yaşamamıştır. Babur Mirza zamanında, Mâverâünnehir ve Horasan, Hindistan için ilim ve medeniyet merkezi sayıldığı halde; As- tarkhanlılar çağında bu TOÎ Hindistana geçmiştir. Hîndistana bitişik olan Balkh şehri, Bukharaya göre, dünyevî ilimlerin ve medeniyetin merkezî sayılıyordu. Oradan gelen hanın yaptığı işler Bukharada bid'at sayılıyordu. Bukhara ve Semerkand ise Khıyva, Taşkent ve Kaşgara göre* çok ileri sayılıyordu. İlim ve medeniyet hayatinin mühim eserlerinden biri Şemseddin Muhammen Quhistânî*nin (ölümü; 1532) fıkıha ait «Mukhtasari Viqâye» kitabına yazdığı şerhtir. Bu eser (Câmi ur-Rumûz) son zamanlara kadar yalnız Türkistanda değil, birçok İslâm memleketlerinde, Hindistan, Türkiye, hattâ Hicazda bile rehber olarak kullanıldı- Osmanlı ansiklopedisti Kâtib Çelebi, bu kitabın müellifini «kurusunu, yasını ayırmadan geceleyin odun toplıyan adam» a benzetiyor. Gerek bu eser ve gerek ozaman fıkıha ve kelâma ait Mâverâünnehirde telif olunan diğer eserler, bu memlekette İslâm dimyatına aid eski mühim eserlerim daha kütüphanelerde bol bol mevcut olmasına ve istifade, edilmesine rağmen, din, fikir ve felsefe sahasında icat fikri kalmadığını ve «içtihad kapısının hakikaten kapanmış olduğunu göstermektedirler.

Bu zaman vücuda geitrilen diğer mühim bir eser de Nedir Muham- med

---

180 Seyyjd Haşan, *Müdhekkir-i Ahbâb,* Berlin nüshası vr. 18a-19a.

Han (161 1-1645) adına Özbek Mahmud ibn Veli tarafından yazılan yedi ciltlik umumî tarih kitabı olan Bahr ül-Esrâr fî menâqib il-Akhyâr dır. Türk tarihi merkez olmak üzere Moğollar çağındaki Reşideddin ve Hafız Abrû nvın eserlerinden sonra üçüncü büyük eser olmak üzere yazılan bu külliyat ise, Özbek hükümdarlarıyla temasta bulunan müverrih ve siyasîler dairesinde intikad fikrinin henüz yaşadığına tanıklık etmektedir [181]).

Devrin medenî ve edebî hayatında en mühim nok- Medeniyetin ve ta Özbek hanlarının idaresi altında medeniyetin Dinin Halklaşmacı pek ziyade «halklaşması», «türkleşmesi» ve yayıl- Ve Türkleşmesi masıdır. Temürlüler ve bilhassa Temür zamanında «İslâm» (İran) ve «türk» medeniyetleri birbirinden ayrı yaşayıp her ikisinin de daha çok aristokrasi arasında geliştiği görülüyordu. Temür, arapça bilmez, farsça, türkçe ve moğolca okurdu. Arapça yazılan yazıları onun «moğolca» ya çevirdiğine dair bir kaydı (yukarıda s. 104) naklederken, bunun «uygur harfleriyle türkçe» demek olacağını söylemiştik. Maamafih onun paralarında moğolca olarak * ke menü» formülü olduğu malûmdur; her halde o türkçe ile bera

---

[181]) Astarkhanlılarm Emir Veli adındaki beğlerinim oğlu olan Mahmud, ederini, 1634 yılında Nedir Muhammed Hanın buyruğu ile kaleme almıştır. İlk cildi coğrafyaya, 2-5. inci ciltleri İslâm ve cihan tarihine, 6. nci cildi Moğol tarihine ve kendisinin seyahat hâtıralarına, 7. nci cildi Temür ve oğulları tarihine tahsis edilmiştir. Dört rükünden ibaret olan 6. nci cildin dördüncüsü, Astarkhan- hlar tarihi Londrada îndia Office kütüphanesinde (N. 575), 1-2-3. üncü rükünleri Taşkentte Cura Bek kütüphanesinde bulunuyordu. Coğrafyaya ait olan ilk cildi tarafımdan 1914 te Bukharada (bk. *Zapiski Vost. Otdeleniya*, XXIII, 225-257) ve- diğer cildleri de 1913 te Khokandda Molla Raci adında bir imamın elinde (bk. ayni mecmua, XXII, 306) yine tarafımdan, bulunmuştur (bu Khokand nüshasının fotoğraf kopyası, Petersburg İlimler Akademisinin Asya Müzesi kütüphanesinde bulunmaktadır).

ber moğolca da okumuştur[182]-). Fakat devlet dili türkçe idi ve edebiyat ancak türkçe inkişaf ettirildi[103]) ; kendi zamanındaki vakayi de türk bakhşıları tarafından türkçe zabıt ve sonra muntazam tarih şeklinde telif ettirmiştir [1î)4]). Bütün bu hususlarda Şıban Özbekleri Temürlüler zamanındaki gibi hareket etmişlerdir. Onların zamanında da moğolca nadiren kullanılmıştır. Bu hususta onlar, Temürü taklid etmiş değiller, Çağatay ve Coçı Uluslarında yaşıyan ananeler, Temürlüler için olduğu gibi Şıban Özbekleri için de düstur olmuştur. Özbekler zamanında uygur harfleri gitgide terkedildi. Edebî Çağatayca da, Şaybak ve Ubeyd Hanlar zamanından başlıyarak, halk diline yaklaştırıldı, sadeleşti. Şıbanlılarm tarihleri de Temürünkü gibi önce uygur bakhşıları tarafından uygur hattıyla yazılıyordu [19r']), sonraları bu eserlerin arap harfleriyle türkçeye çevirilmiş olduğunu görüyoruz. Önce uygur harfleriyle yazılıp, sonra arap harflerine çevrilen bir «târikh-i Khanî» Bukharada zamanımıza kadar kalmıştı ki, 1920 senesinde Bukhara «Erk»i Bolşevikîer tarafından yakıldığında zayi olmuştur. «Tarikh-i Yasa» ismini taşıyan bu eser, emirin memurlarından Mirza lsameddin Karakavuklubeği'nin malı olduğu halde, emir tarafından «Erk»e götürülmüş bulunuyordu[100]). Uygur hurufatı bu zamanda daha, Batı-

---

[182]-) Temür hakkında S a f a d î, *El-Minhâl iis-Sâfi,* «Temür» maddesinde ezcümle şöyle deniliyor: Ç-jUJt ki j V L>»1 *j*
y J1 *y_f*

[19³]) Temürün ve oğullarının Topkapı Sarayında, Hazine kısmı, N. 2152 de bulunan resmî şeceresi de, uygur harfleriyle türkçe ve arap harfleriyle farsça yazılmıştır.

[104]) Temürün hayatında bütün vukuat, onun emrine binaen, türk bakhşı- lar tarafından yazılıp, Hükümdarın kendi huzurunda okunur ve onlar tarafından ever şeklinde telif olunurdu (bk. Şerefeddin Yezdî, *Muqaddime-i Zafer Nâme,* Fatih kütüphanesi, *N** 4425,^vr. 8b: *3* J'j-' Objtj *j* JUi»
ı.^—*-*. ^ ^ *j* »m—j.5 j» *y* i
y *j* Ja£ j »ilt – . -MU L »
bk. yine B 1 o c h e t, *întrodiLction a Vhistoire des Mongols,* s. 81-83), Şerefeddin, Hâfız Abru gibi îranlı tarihçiler kendi eserlerini işte bu bakhşıların «imperatorun nezareti ve nihâi olarak* «tertip ve nant» ettikleri «Tarihk-i Khanî»erden alarak yazarlardı.

[J03]) Bk. A b d u l l a h b n M u h a m m e d N a s r u l l a h i , *ZAibdet ül-Athâr* (*Zapiski Vostoçn. Otdeleniya,* XV, 188): ^^Û£jLr
jVjj» 6*-^. *Jtâij* «i"' .

[10°]) lsameddin Karavulbeği bugün Adanada ikamet etmektedir.

ve Doğu Türkistanda olduğu gibi, Altın Ordada da tamamiyle unutulmuş değildi. Alman âlimi Le Qoq Reşideddin Câmiüttevârikh'inin Doğu Türkistanda uygur harfleriyle yazılmış tercümesinin arap harflerine nakledilen, fakat bir çok yerlerinde uygurcası da satır arasında yazılmış bir halde muhafaza edilmiş olan bir nüshasını getirmiştir (bu yazma -nüsha Berlin Etnografya Müzesinde bulunmaktadır.) Reşideddinin «Şu'b-i Pencgâjıe» nam bir eserinin, hanların isimleri ve fasıl başları ile bazı izahatı uygur harfleriyle moğolca olarak yazılmış olan çok kıymettar bir nüshası, Topkapı Sarayında N. 2937 de bulunmaktadır; ki «Qasım Sultan bn Seyyiid Ahmed Khan al-Gazi»nin has kütüphanesi için yazılmıştır. Bu «Qasım Sultan» 13 32 de vefat eden Astarkhan hanı Kasım (yahut Kasay) dır, ki Kazan hanı Yadigâr*m babasıdır[197]) Kasım Hanın büyük babası olan Ahmet Hanın Fatih Sultan Muham- mede yazdığı mektup ta vardır[193]). Bunlar İstanbul sultanları ile münasebette bulunmuşlardır. Nesih-ta'lik yazısına ve kâğıdına göre Top- kapı Sarayı nüshası 16. ncı asır başlarında Bukharada yazılmıştır; kendisinin gençlik dostu olan Şaybak Han [19i]) bu nüshayı Kasım Hanın kütüphanesi için yazdırarak armağan etmiş; o da bu nüshayı Sultan. Selime yahut Kanuniye hediye olarak göndermiş olacak ~[<)0]). Bundan başka uygurca veya moğolca yazılan türkçe eserlerin yalnız arap harfleriyle yazılan nüshaları bize erişmiştir. Moğolca bilen şehzadelere arap dilini öğretmek için Muqaddemet ül-Edeb kitabına yapılan moğolca izahl&r arap harfleriyle yazılmıştır. Kitabın 1492 de yazılan böyle bir nüshası yakında Bukharada bulunmuştur-['01]). Önce türkçe yazılıp farsçaya tercüme edilen Temür tarihi, Deşt-i Kıpçaqtaki büyük ümeradan «Konrat Ali Beğ»in oğulları için tekrar uygur harfleriyle türkçeye [183 184 185]

[r-)T]) Bk. Vilyaminov-Zernov, *İzsledovanya o kasimovskikh Tsariakh*, **I, 286, 368-69: Qasım bn Seyyid Ahmed bn Ahmed Khan bn Küçük Muhammedi Khan.**

✓

İM) Bk. ***Belleten,*** **1938, sayı, 5-6, s. 247-50.**

[3n!)]) Şaybak Han ile biraderi Mahmud Sultan gençliklerinde kendilerini takip eden Özbek İbak Handan kaçarak Astarkhanda Kasım Han huzuruna gelmiş ve ona iltica etmişlerdi. Bk. M e r c â n î, ***Mnstejad iil-Akhâr,*** **I, 163.**

184 Reşideddinin bu jeseri ve onun Topkapı Sarayı nüshası hakkında *Re- zideddin, hayatı ve eserleri* **adlı daha tabedilmemiş olan eserimde mufassal malûmat verilmiştir.**

185 Bk. Ma'airif ***ve Oqutquçı,*** **Taşkent, 1927, N. 4, s. 38-40; [bu eser şimdi Prof. Poppe tarafından neşredilmiştir].**

tercüme edilmiş sonra, uygurcadân arap harflerine nakledilmiştir -ü-),- Sâde bir türk diliyle dinî eserler bu zamanda çok yazılmış ve onlar~ sayesinde bozkırda İslâmiyet temelli olarak yayılmıştır. Şaybak ve Übey— dullah Hanlar filhakika Türkistan, bilhassa Sır Derya Türkistanı vatanperveri idiler. Şaybak Hanın divanından görülüyor ki, bu zat «Herat»m; yüksek medeniyetinden tat almamış, Bukhara ve Semerkandı Özlemiş-- t^ 203) Halbuki Semerkandda iken oradan daha çok «Türkistan»av («Yese» ye) ruban bağlı olduğunu söylemiştir [204]).

Şaybak Hanın çağdaşlarına göre Çingiz Oğulları Temürlülere göre daha dindar sayılmış, fakat bunların dinleri türk şeyhlerinin şama- ıızmle karışık «zikr-i erre» lerinden ibaret olmuştur. Şaybak Han riyaya dayanan sofuluğu değil, açık dindarlığı, yahut açık pervasızlığı* sevmiştir. Şiirlerinde sofuları da bal şarabı içmeğe çağırıyor. Şaybak: Han şiirlerinde sâdedir; hayattan söyler. Şiirlerinde Moğol, Nayman, Yabu ve başka Özbek urukları, seferleri, savaşları, kardeşleriyle kavgaları, konuşmaları ve düşmanları bahis mevzuu olmuştur. Halefleri gibi Şaybak Han da savaşta içkiyi yasak eder, başka zaman ise durmadan bal ve'kımız içer, sarhoşken namaz kılar, şeriatin müsaade etmediği nikâhlarda moğol âdetine göre yapar itiraz edenlere' «Tanrının takdiri Öyle imiş, ne yapalım»[186]) diye cevap verip geçerdi. Kardeşinin oğlu Übeyd Han da öyledir. Şiiri, Şaybak Hanın şiirlerine göre daha mevzun, fakat yine okadar sâde ve türk tasavvufu ru- . bundadır. Übeyd Han da, Şaybak Han gibi Sır Derya havzasının imarına ehemmiyet verdi. Übeyd Han Sabran şehrini Türkistanda medeni- .yeti nesir için hakikî bir merkez haline sokmuş ve orada Zeyneddhr Vâsıfî'nin beyanına göre, büyüklük ve ihtişamı ile Horasan ve Mâverâ-

---

-0J) Bu eserin yegâne yazma nüshası Topkapı Sarayında, Bağdad KÖşkii, N. 281 de bulunmaktadır, eserin aslı bidayette uygur harfleriyle yazılmış olduğu, uygurcadan arapçaya nakledilen bütün eserlerde görülen imlâ tarzından ve yanlışlıklardan anlaşılmaktadır.

-0;:) Şıbanı Han Divanının Topkapı nüshası, vr. 71a:

^ UJ y tju? j _« <g> 'jT'lc lr i? JUjy '■--Ve*."® O}-*

L'O J) Yine orada, vr. 67a: .

. O ,' i r i - - - - » * < # > d ? ^

Şaybak Hanın oğlu Temür Sultan için yazdığı ve yegâne nüshası Fuad Köprü- lü'nün hususî kütüphanesinde bulunan «*Risâle-i Maatif-i Şibânî*» nam eserinde- de bu han oğluna Türkistan (Yese) ve Khorezm türk şeyhleri Ahmed Yesevî ve- Hekim Ata Baçırgan'ın şiirlerini naklederek vâz ve nasihatte bulunmaktadır.

2or>) j*ia, Yji\ (jn!'!.**. s*' tg> -J.y. lîıy Cry'jl

ünnehirde eşi görülmiyen bir «Medrese-i Khânî» yaptırıp Horasan, He- rat, Tebriz, Bukhara ve Semerkandın en seçkin bilginlerini getirtmişti. Medresenin ayrı bir «daruga»sı yani hükümetçe tayin olunan komiseri vardı. Kendi adına Bukharada 15 35 te medrese yaptıran zengin Şamlı bilgin «Mîr Arab»,' Übeyd ' Han tarafından «Sabran»a baş müderris tayin edilmişti. Orada Hindistandan getirilen ustalar tarafından Tür- kistanda misli görülmiyen ölçüde kehıizler yapılmıştı-00). Fakat sonraki inkılâplarda hepsi harap oldu. Medeniyetin cidden taammümüne misal olarak bu zaman türk Özbek uruk adları taşıyan birçok şairleri (Dost Muhammet Hacı Navman, Nadir Bek Qonrat, Hafız Qonrat ve oğlu Dost Muhammet Mirza Qonrat, Mîr Ali Tarkhan oğlu Mîr Meşhedı ve başkaları) gösterilebilir. Bunların birçokları farsça da şiir söylemiş, fakat türkçeleri daha makbul sayılmıştır. Bazı büyük beğler daha 1 7. nci asırda kat'iyyen farsça bilmemişlerdir. Bukhara ve Semerkandda ya- sayıp da farsça bilmiyen, kendi önünde farsça konuşulmasından hoş- Janmıyan beğler de vardı (Canvefa Biy Nayman, Kanber Ali Biy Kuşçı gibi). Bu gibi adamların himmetiyle tercüme edebiyatı genişlemiştir -°'). Übeyd Han ve halefleri adına birkaç farsça eser türkçeye çevrilmiş ve türkçe yeni tarihî eserler vücude getirilmiştir. Onlardan biri, nüshası British Museumda bulunan resimli «Tavârîkh -i Güzidem ve niishası Semerkandda bulunan «Zubdat ül-Âthâr Nasrullahî» dir. Küçküncü Han, Subhan-Kulı Han, Khorezm Sultan ve başkaları adına yazılmış tıbba, hikemiyata ve diniyata ait türkçe kitaplar da vardır. Bununla beraber Reşıdeddınm «Cami üttevarıkh»i bu zaman yukarıda zikredilen uygur harfli tercümesinden başka bir daha türkçeye t^ciime edilmiştir, ki nüshası Taşkent Umumî Kütüphanesinde bulum vor.

Hanların dış münasebetlerinde, eskisi.gibi uygur harfleriyle türkçe değil, farsça; Türkistan hanları arasında ise, sâde ve tekellüfsüz «Ça~ ğatay-Özbek» türkçesi kullanılmıştır. Sibir Tura, Kazak, Karakalpak, Özbek hanlarından, Nogay mirzalarından kalan hâtıraların dili hep bir

-Mm) Zeyneddîn Muhammed ül-Vasıfî, *Bedâyi' ül-Veqâyi'*, Petersburg Asya Müzesi, N. 568 ca, vr. 105a-rl20a.

-°4) Yegâne nüshası Meşhedde eczacı Gulâmm elinde bulunan *Kelîle Ve Divine* Çağatayca tercümesinin ^ cC' başlangıcında şöyle deniliyor:

o" 9 A-b * * .1j, ö e
? j üPU ^ - 'H-J y- ör-1 1 J>1 rlaV- j v>*Kİ- . j ,
ö.v'î &/\ y.. ^V o- -J.vy. ■ vi 6i* y
û i—1 î . m->5

dildir, sâde türkçedir. Bunların en mühimmi Ötemiş Hacmin yukarıda (s. 41-42-147) zikri geçen eseri «Târîkh-i Dost Sultan» ile Ebülgazı Hanın tarihleridir. Elbette farsça her zaman yüksek medeni dil sayılıyordu. 16. nci asrın son yarısında biz, Khorezmde türkçenin hâkim durumunu muhafaza ettiği halde, Mâveraünnehirde farsçanın türkçeye taarruzu alâmetlerini ve onun da fikrî hayatta tereddi ile muvazi olarak intişar ettiğini göri^oruz.

Çağataylılar çağında Temürün zuhurunu hazırlıyan Fars

Dİlİ ve Horasan Tasavvufu Fikrî ^ Hayatın Tereddisini

sîrasmda bahsettiğimiz iki çarpışan kuv- yani: |) Türk - Moğol devlet ananeleri, Ti/kistanln kendi dinî telâkkileri, 2) İslamiyet Temsil Ediyorlar ^ tasavvllfUı tacik şehirlerinin fikirleri, 16-i 7. nci asırlarda mücadelelerini başka şekilde devam ettirdiler.

1 _Türk devlet ananeleri hâlâ, şeriate değil, yasaya dayanı yordu. Bunun yegâne dinî istinadgâhı Sır Derya ve Khorezmdekı türk sofuluğu îdi. Şamanizm ve eski manihaizm an ailelerinden de bazı şey ler edan bu türk sofuluğuna göre din daha ziyade mücerret maneviyattan ibaretti; hanların yani devletin işine karışmazdı. Bu şeyhlerin kendileri de çok defa sarık sarmazlar, hanlar gibi türk kalpağı giyerlerdi.

2 _Eski Horasan - İran medeniyetinin mümessili olan Bukhara, Baikh ve Semerkand gibi tacik şehirlerinin ahalisiyle bilginleri ise, yasa ve türk sofuluğu yerine, seriati ve dünya işlerine karışan bir tasavvufu ileri sürüyorlardı. Bu tacik tasavvufuna, biz, «Horasan tasavvufu» diyoruz. Bunlara göre İslâmiyet teokratik bir dindi. Kadı, müftü, muh- tesip ve reis bunların devlet makinesini teşkil ediyorlardı. Tasavvuf yoluyla İranda devleti ele aldıkları gibi, Türkistanda da bu yoldan hareket ediyorlardı. Türklerin maneviyat sahasındaki ihmalkarlığından istifade ediyorlardı. Yavaş, duyurmadan, muntazam iş görerek her şeyi kendisine çeviriyordu. Bunun neticesinde evvelce türk tasavvufundan mülhem olarak vücude gelen «Nakşibendîlik», hakikî Horasan sofulu- ou seklini aldı. Sonra da türk sofuluğunu Horasan tasavvufu ile cemet- meee başladı. Ferganedeki türk şeyhlerinden Burhaneddin Kılıç çocukları, i 6. nci asır başında Nakşibendîliğe iltihak etti. Zengi Ataya, Şeyi d Ataya mensup türk şeyhleri de 16-17. nci asırda yavaş yavaş Nakşibendîliğe temessül ettiler.

Çağatavlılar ve Temürlüler çağında olduğu gibi, 16. nci asırda ,f!a tacik medeniyeti mümessilleri arasında hanlarla iş birliği yapacak unsur, dünyevî ilimlerin mümessilleri idi. Eski Moğol banlan gibi, Şı- l.an Özbek hanlarından Übeyd Han ve oğlu Abdülâziz bu nevi ilim

iç; —

mümessillerini, riyaziyecileri, tabibleri ve tasavvuf münkirleri olan açık, sağlam görüşe malık bilginleri korudular. O cümleden Bukharada Mir Arab, Mollazade Molla Osman, Mevlânâ Muhammed Daye Ve Mir Gazanfer zikrediliyorlar. Abdüllâtif ve Barak (Nevruz Ahmet) Hanlar Nakşibendî şeyhlerini bazan bütün milletin önünde açıkça tahkir ve onlarla alay

ederlerdi. Ondan dolayı bir şeyh, Barak hakkında «ol it- dür» demiştir («Barak» av köpeği demektir)-08).Abdüllâtif ve Barak Hanlar eski türk devlet ananelerine pek sadık idiler. Din ile devleti ayrı iki şey bilen türk şeyhleri khocaların dünyevî islere karışmasını kötü görürlerdi. Şeykh Khavand Tahur (=Şeylchantavur) evladından Khoca Tâhir, Taşkent şehri Sevinç Khoca Han tarafından kuşatıldığı zaman kaledarlık etmek istemişti.Türk khocalarmın ileri gelenlerinden biri, bu münasebetle, «bu iş khocaların işi değil» demiştir-00). Fakat Türk şeyhleri Nakşibendiliğe iltihak edince siyasete karışmağa başladılar, ve türk beğlerinin hanlara karşı olan saltanat dâvalarında onlark yardımda bulundular. Mangıt-Nogay mirzalarından Kepek Mirza, Zengi Atalı Padşa Khoca'dan, diğer mirzalar da hanlarla çarpışmada Padşa Kho- canın kardeşi Babacan Khocadan istifade ettiler. Mangıt mirzaları kendilerini türk şeyhi «Baba Tükli Çaçlı» vasıtasıyla peygamber evlâdı gösteren bir şecere de tertip ettirmişlerdi -0). Zengi Ata oğullarından Haşan Khoca daha Abdullah Han zamanında Mangıtların mensup olduğu «Sol Beğleri» sırasında sayılıyordu. 18. inci asrın başında hanların dünyevî hâkimiyetine karşı şehir tacik unsurları ve bilginleri ile turk uruk başkanlan olan beğler, dinî idare usulü-teokratizmin hâmisi sıfatıyla birleştiler. Taşkentte, Fergane ve Kaşgarda nakşibendî şeyhleri'hâkimiyeti doğrudan doğruya kendi ellerine almağa başladılar.
Zamanımızın Bukhara Hanlığında olduğu gibi son Astarkhanlıiar çağında dahi fars dili bir nevi dinî taassubun timsali olmuştur. İslâm

-os) CâmiM *Maqâmât-i Mcıkhdûm-i A*zam,* vr. 121b.
~oîî) Aynı eser, vr. 63a.

-I0) Muhammed Osmanov, *Nogay Khrestomatyas**, s. 48 ve Hacı Abdülgaf- far, *'Umdet İil-Tavârikh,* s. 203-204: Edüge babası: Qutluqaya, b. Qadırqaya, b. İslâm Qaya, b. Qızıçı, b. Terme, b. Baba Tüklas. Bu Baba Tüklas'a (ır.^y tt bk. Nasıreddm Marginanî, *Menâqib-i Mesâyikh-Vt-Türk,* Bayazıt Umumî Kü - bk. Nasireddin Marginanî, *Menâqib-i Meşâyihk İt-Türk,* Bayazıt Umumî Kü^ lüphanesinde Hâlis Efendi kısmı, N. 199, vr. 26a, 156b) «Baba Tüktü Şaştı Aziz»de aenılmektedır ki, Yesevî şeyhlerinden olmuştur. Edilgenin babası Temür tarihlerinde «Baltıçaq» dır, ki Temür melik bn. iris Hanın beğlerbeği imiş, bk. Barthoid «Otets Edigeya» *İzvestiya Tavriçeskago Obşç. isteriyi, arkheol i etnograjiyi.* noV. seria t. I, 1927, s. 1.

dininde âdeta «bid'at» tanılmağa başlıyan türkçe risalelerden ztyade. farsça «Çarkitap» (Çahâr Kitâb) gibi eserlerden öğrenmenin sevapta olduğu daha ozaman söylenmiştir. Umumiyetle fikir hayatında turk dili bir nevi realizmi, sâdelik ve açıklığı; farsça ise anlaşılmaz tasavvuf edebiyatını, tekellüflü müphemliği temsil etmişlerdir. Özbek hanlım dünyayı dinden ayrı idare etmek, dinde sadeliğe; riyazi ilimlere, tıbba, coğrafyaya tarih ve siyasiyata taraftar olmuşlardır. Tacik şehirleriyle bilginleri ve Özbek uruk beğleri, şeriat ve iskolastik hâmıleri kesilmişler ve bu cereyan gittikçe kuvvetlenmiştir.

8

18. inci Asrın Son Yarısıyla 19. nucu Asrın Vekayii

1 8. inci asrın Türkistanında mühim olaylardan biri. Kadir Şah ve Nadir Şahın Cenubî Türkistânı istilâsı; Yj^lyınun Türkmenler neticesinde Batı Türkistandaki eski Çingizli sülalelerinin düşmesi ve uruk başkanlarınıh tagallübün- den ibaret olan ufak beğİiklerin kurulmasıdır. Nadir Şah. şimdiki Türk- menistânın ■ İrana tâbi bölümünde «Muhammedâbâd» (Deregez) yakınında «Şilgân» (=Destcerd) köyünde doğmuş bir türkmendir. I 7.ncı asır başında Horasanda eşkıyalığın son ucuna eriştiği devrin şartlan içinde büyümüş ve eşkıya reisliğinden yükselmişti. 1726-1736 yıllan arasında «Safevî» şahları adına ve sonra 1 1 yıl (1747 de ölümüne kadar) kendisi müstakil imparator olarak İran ve Türkistanda mühim vekayiin başında bulunmuştur. Türkmenistanda eskidenberi yaşayıp gelen yerli uruklar sünnî idiler. Safevîler zamanında İranın siyasî nüfuzunda bulunanları bile şiîlik propagandasına pek kapılmadılar. Daha ziyade sünnî Khorezmin, Khorezm türk şeyhlerinin tesiri altında idiler. Nadir Şah ise, Safevîler zamanında Batı İrandan sünnî Türkmenlerin akınİarıyla mücadele İçin gönderilen uruklara mensuptu. Bunlar kendilerine «Türkmen» demezlerdi. Her uruk (Afşar, Kaçar, Ustaclu. Rumlu) kendisini güya bir millet olarak sayıyordu. Umumiyetle bunlar daha ziyade «İran Türkü» sayılıyorlardı. Nadir Şah ta, ölümüne kadar, Göklen ve Yomut gibi yerli sünnî Türkmen uruklarını kendine tâbi edememişti. Nadir Şahın Batı İrandaki, Azerbaycan ve Hindistan gibi uzak yerlerdeki seferleri sırasında bu Türkmenler Horasana saldırmaktan gen kalmazlardı. Karakum Türkmenlerine Khıyva hanı Elbars, J^mu Deryanm Çarcuy dan yukarı yakalarındaki uruklara Bukhara Öz-'bekjreğleri kılavuzluk ederlerdi. Nadir Sah,Bukhara ve Khıyvay, kendi eline almadıkça Türkmenleri itaat altında bulundurmak kabil olmadığını gordu ve nihayet Hind seferinden sonra bu fikrini tatbik sahasına koydu. Daha bu sefer tamam olmadan o oğlu Riza Kulu Hanı Balkha göndermişti; genç prens burada kalmayıp, babasının müsaadesi olmadan, Amu Deryayı geçti (eylül, 1 737). Astarkhan Özbek hanlarının sonuncusu olan Ebülfayız Han (1 720-1 745) zayıf ve iradesiz bir şah-

siyet olarak tanılıyorsa da, Nadirin istilâ teşebbüsüne karşı uyanık dav- TAfld[187]- Riza Kulu nun Balkha geldiğini duyar duymaz Fergane, Taşkent, Semerkand taraflarındaki Özbek beylerine ve Khorezm hanı İlbars Hana emir ve fermanlar göndererek, memleketin müdafaasına koşmalarını taleb etti; bunlar da hemen bu davete icabet ettiler. Riza Kulu Karşı'yı muhasara etti. Burada şiddetli savaşlar oldu. Ak Yalan kabilesinin beği Adine Beğ, keza Khocend Yüz kabilesinin Beği bu muharebede öldü- Ier. Bbars Han da bir çok Karakalpak ve Kazak toplayıp Bukharaya geldi ve Ebulfayızın şehirde bulunmadığından istifade ederek şehri iş- ^akat RBtdfayız buna aldırmadı. Riza Kulu ile muharebeyi . bütün şiddetiyle devam ettirdi ve Riza Kulu Karşıyı alamadı. Nadir, ordusu burada Özbeklere mağlûp olursa bunun akıbetinin bütün devleti ıçm vahim olacağını düşünerek, oğluna en bayağı tahkir sözleriyle, ben ®alkbln oteslne geçme demedim mi, hemen çekil diye emretti ve F?ü,fay,2a da elçi ve mektup göndererek, oğlunun hareketinden dolayı atıraz edip bu hanı, Çingiz evlâdı sıfatıyla, Türkistan,n hakikî hüküm- -darı olarak tanıdığın, ilân etti. Ebülfayızm bu muvaffakiyetini gören !ik."w..Han da Bukharadan çekilip gitti. Fakat Nadir Şah 1740 senesi mayısında bizzat Türkistan seferine çıktı, Türkmen ve Özbekler tarafından ciddî bir mukabele görmeden ağustosta ÇarcuyV kadar geldi. Ebülfayız ordusunu toplıyamadı. Zaten Nadir, Özbek kabile reisleri arasında gizlice iğva yürütmüştü. Mukabeleden âciz kalan Ebülfayız «muharebeye iktidar, olmadığım, bunun için de Nadiri misafir olarak kabul edeceğini» sâdedilâne yazarak Bukharaya davet etti ="). Filvaki Nadir Bukharada mutantan bir surette kabul edildi, kendi prenslerine Ebulfayızın iki kızın, alarak onlar, Çingiz neslinin «küregen»i yaptı [188]«).

-") Bak: Mır Abdülkerîm-i Bukhâıî'nin *Seyahatnâme'si,* Ch. S c h e f e r .neşri, 44: ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^

C 0\<~fr -Ok yJi' r-A ^ „• ->** U

[188]-) Nadir Şahın, doğrusu oğlu Rıza Kurulunun 1731de Özbeklere karsı olan

Khıyvci Kanı İlbars cesur bir zattı; akıbetini düşünmeden Horasana giderek Kazak ve Türkmenlerle beraber Nadirin vilâyetlerini yağma ve talan ederdi. Fakat Nadir Şahın Khorezme kadar geleceğini düşünmüyordu. Nadir Şah gelince şaşırdı. Khıyvalılar ona olan itimatlarını kaybettiler. Khıyvalılar Nadire karşı, yalnız kendi kuvvetleriyle karşı koya mıyacakl arını düşünerek, Sır Derya deltalarında yaşayan kabileler üzerinde nüfuz sahibi olan ve ismi yukarıda mükerreren geçen Kıci Yüz hanı Ebülkhayır, (Abılay) Hanı çağırdılar. Nadir Şah Khorezmi işgal ve İlbars Hanla onun başvekili olan Konrat İş Mehmed Bek İnaq ı ele geçirerek öldürdü. Kazak ve Karakalpaklardan mürekkep bir ordu ile Khıyvaya gelmiş olan Ebülkhayır, Nadir Şah tarafından davet olunduy- sa da, gitmeğe korktu ve kendisinin daha mühim bir kuvvete dayandığını göstermek için «Rusya ile münasebetiniz nasılsa ona göre iş görürüz» diye mektup yazdı (kendi ibaresi: Aq Padsağa cav bolsayınız bizge de cav, el bolsayınız bizge de el)-™) - Kendisini temsil için de bir taraftan, yanına gelmiş olan rus subayı Gladişeov u ve mühendis Mu- ravin ve onların tercümanı olan Osman Arslanov u; diğer taraftan da (galiba Ruslardan gizlice) bazı Kazak sultanlarını -o cümleden Qayıp Sultanı- Nadir Şahın karargâhına gönderdi. Nadir ise bu Rusları, artık Ebiilkhayırm değil, Rusyanm mümessilleri olarak kabul etti.

«Hanlıklar» Yeline «Beğlikler»

Eski Çingiz sultanları, Ebülfayız ve Ebülkhayır gibi değersiz şahsiyetler tarafından temsil edilmesine rağmen, umumiyetle ahalice hükümdarlık huku kuna malik yegâne sülâle âzaları olarak tanılıyorlardı. Nadir Şah, hanların bu manevî otoritesini kırmak iÇin ....4.^7andık- lan uruk ordularını ellerinden aldı. Bukharadan 20.000, Khıyvadan 4000 kadar Özbek askerini kendi seferlerinde kullanmak düşüncesiyle Horasana götürdü. Ebülfayız Hanı yerinde bıraktı. Khıyvaya yine A=>- tarkhanlılardan Tâhir Hanı tâyin ettiyse de, bunların nüfuzunu sıfıra indirip, hanlara pek itaat etmiyen uruk başkanlarma fazla iltifat gösterdi. Bukharaya kendi ordusundaki İranlı Kaçar ve Afşarlardan garnizon bıraktı. Beş yıl sonra Khıyivaya kendi maiyetinden Ali-Kulu Hanı vali tayin edip gönderdi.

seferi hakkında mufassal malûmat, Nadir Şahın Mervli veziri Muhammed Kazim'in yakınlarda Türkistanda keşf olunan mufassal Nadir Şah tarihi «Kitab-ı Nachrı»de bulunmaktadır, ki nüshası Petersburg Asya Müzesindedir. [Bu eserden de istifade- eden L. L o c'k h a r t (*Nadir Şhah,* London, 1938, s. 165-169, 185-189) Nadirim Türkistana olan her iki seferini bittafsil anlatmıştır.]

Jİ •'•) B e r e z i n, *Turetskaya Chrestomathiya,* I, s. 18.

Bukharada Ebülfayız zamanında en nüfuzlu olan Mangıt beği Hekim Atalık ve onun pek ikbal düşkünü olan oğlu Rahim Bek idi. Nadir Şah, Rahim Beği kendi maiyetindeki Özbek askerleriyle birlikte Horasana götürdü. O da, Nadir Şahın öldüğü yıl (hattâ bir rivayete göre aynı gün) Ebülfayız Hanı öldürüp, idare işlerini kendi eline aldı. Hanlar her yerde tahta çıkma töreni sırasında «han kaldıran keçe»nin dört köşesini tutan dört uruğa dayanırlardı. Mâverâünnehir Özbek hanlarının dayandıkları uruklar ilk önce Kuşçı, Nayman, Böyrek ve Karlık urukları idi. Astarkhanlılar çağında Böyrek ve Karlıkların yerini Mangıt ve Kineges urukları işgal etti. Khıyvada Yadigâr Şıbanlarmm yanında Konrat, Uygur, Nayman, Mangıt (yahut: Kıyat, Uygur, Nayman, Nüküz) urukları muteber oldu. Memleketin bilfiil idaresi bu urukların başkanlarının elinde bulunurdu. Astarkhanlıların son çağında Mangıt, Khıyvada ise Mangıt ve Konrat urukları daha çok muteber oldular. Ebülfayız yanında Mangıt Hekîm Atalık ne ise, Khıyvada ll- bars yanında, sonradan kurulan sülâlenin atası Konrat Seyid Nazar Bek ve oğlu îşmehmed İnak da o idi.

Konratlarin diğer bir bölümü Aşağı Khorezmde, bugün «Kara-kalpakıstan» denilen yerlerde, müstakil «Aral» hükümeti kurarak yaşadılar. Onlar çok defa Kiçi Yüz Kazak hanlarını hanlanıyorlar ve Khıyvaya tâbi olmuyorlardı. Nadir Şah Khorezmden gittikten sonra, Konratlar Ebülkhayırın oğlu Nur Ali Hanı* Kât şehrine getirerek han- landılar (1741). Sonradan Rus tâbiiyetini kabul eden ve Başkurdüs- tanda Ufada ölen bu han, Khorezmde iken Nadir Şahla temas temin elmiş ve 1 742 de Ruslar tarafından teklif olunan biat andını içmemişti -[11]) - Mangıt uruğunun başkanı Artık İnak, Nadir Şaha itaat edip İlbarsm oğlu Ebülmehmed (Ebülgazi) i han ve kendisini başvezir nas- bettirdi (174Ö). O vakit Ali-Kulı Han kumandasında gönderilen İran kuvvetlerini Özbek ve Türkmenler iki yıl sonra Khıyvadan çıkardılar. Artıq İnaq da öldürüldü. ^Mangıt beği Khuraz Bek, Ebülmehmed Hanın yerine «Kiçi Yüz» hanlarının diğer kolundan yukarıda s. 168 mezkur Batır Han oğlu «Cayıp Sultan»ı Nadir Şahtan isteyip hanlandı. Bu Gayıp Sultan (sonra han) pek uzun yaşamıştır (ölümü: 1791) ve macera dolu hayatı gayet enteresandır. Ö ilk önce «Karakalpak hanı» olarak «Türkistan» (Yese) şehrinde oturup bütün Batı Kazakistana, Başkurtların cenupdoğu uruklarına hâkim olan babası Batır Sultandan

^ ^ u n i s, *Firdevs iil-îcjbdl,* İstanbul Üniversite Kütüphanesi nüs hası, s. 151. Ebülkhayır ve Nur Alinin Nadir Şahla temasları meselesi hususunda bak: B a r t h o 1 d, *İstoria Jzv.çenyc Voslokcı,* 1925 basımı, s. 221.

çok siyasî işlere iştirak etmiş ve Başkurdüstan hareketlerinde de rolü görülmüştür. Gayîp Sultan, Nadir Şaha daha Bukharaya geldiğinde iltihak etti. Bir rivayete göre Nadir Şahın Hindistan seferine bile iştirak etmişti. Nadir Şahla beraber Khorezmden Iraka gitti. Khıyva müverrihi Munisin rivayetine göre, Nadir Şahın ekser savaşlarında beraber bulunmuştur [21ii]). «Artık İnak» öldürüldükten sonra Khuraz Bek, Iraka, Nadir Sahm huzuruna giderek Gayıp Sultanı Khorezme han edip göndermesini rica etti. G da kabul edip Gayıp Han «Khorezm şahlık tacıyla serfirâz» oldu. Gayıp, Khıyvada 1 l yıl kadar (1747-1757) hükümet sürdü. Nihayet Mangıt beğleriyle arası açılıp Khuraz Beğı öldürüp Konrat beğlerini tuttu. Fakat pek kuvvetli olan Konratlar, Gayıp Hana çok iltifat göstermez oldular. Gayıp Han da yaşlı babası Batır Hanı **kalan Kazak asker tümenleriyle birlikte Khıyvaya çağırıp, onlarla beraber mallarını alarak geri, bozkıra çekildi. Yerine kardeşi Karabay Sultan han oldu[216]). O vakit bütün iş Konratlardan Mehmed Emin (Metemin) Bek (1770-1971) ve oğlu İvaz İnak (1791-1804) elinde bulunuyordu.**

Khokandda müstakil han hâkimiyeti olmadığından idarenin beğ- ler eline geçmesi mücadelesiz oldu. «Min» kabilesi Fergane ye ancak Şıbanlı Abdullah Han zamanında Tobıl ve Irtiş havzasındaki eski mevzilerini bırakarak gelmişti[217]). 17. nci asırda.Ferganen'in orta bölümünde bu «Min» uruğu en kuvvetli bir kütle idi. Bu kabileye mensup [189 190]

■ beğler son Astarkhanlılar çağında duruma hâkim olmuşlardı. Bukha- ıada Mangıtlarm tagallübünü görünce bunlar da istiklâllerini ilân ettiler. Rus istilâsına kadar Zerefşan havzasını *idare eden Mangıt beğ- Jeri Rahim Bek, Danyal Atalık, Şahmurad, Emir Haydar, Emir Ömer, •Emir Nasrullah ve Emir Muzafferdir. Khıyva emirlerinin mühimleri de Mehmed Emin, İvaz inak, Eltüzer, Mehmed

---

2ir») Gayıp Han, Ebülkhayır Han tarafından Nadir Şahın maiyetine gönderilmiş ve onun tarafından Khıyva hanı tâyin olunarak uzun zaman orada hükümet sürmüştür. Bunları anlatan Kap. P. R i ç k o v (*Dnevniye Znpiski Kap. P. İli çk ov a,* III, 1772, s. 71)a göre Gayıp Hanın babası Batır Han, daha 1771de ozamanm «Kiçi Yüz» hanı Nur Aliye itaat etmeden Turgay vilâyetinde yaşamıştır. Mûnis *(Firdevs* iil-İqbâl, 153) bunun hakkında şöyle demiştir:

. " J *J-° Levsin 1718 ,de Birinci Petro ile siyasî münasebetler tesis eden ve

adı yukarıda (s. 188) geçen Gayıp (öteki adıyla «Er Qayıp») ibn Toburçuk'u bu Batır Hanın babası olarak zikreder. .

-1(i) Bak: , M û n i s, *Firdevs Ül-îqbâl,* s. 153.

190[7]) Khokand hanlarının menşei hakkmdaki bVı rivayet, Nasireddin Merginâ- ^-»înin *Menâqib-i Meşâyikh-it Tiirk* nam eserinde bulunmaktadır. Bayazıt Um. :Küt. Hâlis Ef. N. 199 vr. 326-33a:

JL'JUT j ı>İ£j^ *r5 J J)Skj' •

Rahim (Medreim), Meh- roed Emin (Metemîn), Seyid Mehmed Rahim /beğlerdir, ki hepsi de «han» lâkabını takınmışlardır. Khokandda ise Abdürrahim Bek, Erdene Bek, Narbuta Bek ve hanlık lâkabı almış olan Âlem Han, Ömer Han, Mehmed Ali (Meteli) Han, Melle Han v.e Hudâyâr Handır.

Şimalî Türkistanda hanlık yaşadı. Cenubî Türkis-
Hanlık ile Beğlik tanda da, «hanlık» an'anelerini «beğlik» ile de- Mücadelesi ğiştirmek pek kolay olmadı. Bukhara Mangıt beğ- leri «emîr» ve «emîrülmü'minîn» lâkabını takındılar. Khıyva ve Khokand begleri ise 19. uncu asrın başında «han» lâkabını aldılar. Bukharada Rahim, Danyal Beğler ve Emîr Masuîm, Ebülfayız Hanın çocuklarından; Khıyva ve Aral begleri ise Kazak hanlarından «han» getirerek gösteriş için hanlamyorlardı. Mangıt beğleri Bukharanm kuvvetli bilginlerine ve tacik tüccar sınıfına dayandığından hanlık an aneleriyle oldukça kolay mücadele edebildiler. En güç mücadele, ahalisi tamamiyle ekincilerden ibaret ve çevresi göçebelerle dolu olan Khorezmde oldu. Orada Gayıp Handan sonra 1 8 0 6 yılma kadar elli yıl içinde 12 han tahta çıkarılmış, kovulmuş, yahut öldürülmüştü ■*■). Nihayet ivaz inak ın oğlu Eltüzer Bek kendisini han ilân etmek

-1,s) Bukharada Kailim Bek Mangıt, Ebülfayız Hanın oğlu Abdülmü'min'i, sonra Karakalpak içindeki Şıban hanlarından Temür Sultanın oğlu Übeydullahı banlanmıştı. Danyal Bek ise, kendisi atalık unvanını alarak, Ebülfayız zamanında Kalmuktan kaçıp gelen Kazak hanı (yine Şıban ' oğullarından) Recep Sultanın biraderzadesi Ebülgazi ibn İbrahim Sultanı hanlandı ve kendisine ancak «atalık> unvanını aldı (Mîr İzzetullah, vr 64a). Şahmurad . Mangıt ise bunu ancak hükümetinin başlangıcında han tanıyıp sonra hapsetti ve kendisini emîr ilân etti. Ebül- gazıyı Kabil hükümdarı Temür Şahın müdahalesiyle tahliye etmişti. Şahmuradm oğlu Haydar zamanında bu «han» ömrünü alelade bir şahıs olarak gurbette ve sefalette geçirdi. Khıyvada Gayıp Handan sonra kardeşi Karabay (öteki adı Abdullah 4 yıl, Yadigâr Şıban Oğullarından son han olan Şirgazi Han neslinden Te- mür Gazi 7 yıl, sonra Kazak hanlarından «Tevke» 2%. yıl, sonra Gayıpm oğlu Şahgazı (1767), Temür Gazinin oğlu Üçüncü Ebülgazi, Orta Yüz Kazak sultanı Barak Hanın oğlu. Nur Ali (1768), Gayıp Hanın oğlu Cihangir, Nur Alinin oğlu *Bulekey, Adıl Sultan ibn Ebülkhayırın oğlu Akhtım Sultan (1770-1777), Gayıp istedi. Fakat an aneye sadık olan Uygur beğleri buna katiyyen razı olmadılar. Khorezmdeki Başkurtlar da 'bu zaman olaylarında Uygurlarla birlikte ve onların müttefiki olarak zikrolunuyorlar-[lü]). Eltüzer'in oğlu Mehmed Rahim, muhalif Uygur beğlerini yok edip bu * uruğun çoğu Bukharaya kaçtıktan sonra, kendisini han ilân edebildi. Bununla beraber yine Kazak hanlarından Gayıp Han oğlu Şirgazi ve oğlu Cangaziyi han tanıyorlardı. Han zamanındaki törene riayet yüzünden yine güya dört uruğa dayanıyorlardı. Khıyva Konrat beği «Muhammed Rahim Han»m dayandığı dört uruk şunlardı: 1) Şart, 2) Özbek, 3) Acem, 4) Türkmen. Bukharada ise, eskiden hiç itibarı olmıyan l) Miin, 2) Arlat, 3) Barın, 4) Bataş urukları «emaretin dört payesi» ilân edilmişti. Muhammed Rahim Konrat'ın mabeyincisi müslüman olmuş bir' rustu. Son Bukhara emîrlerininki ise Iranlılardı.

Türkîerde yerleşen «karadan (yani avamdan) khan olmaz» akidesine karşı, daha çok, eskiden tecrübe edilen moğol «küregen»lik yani damadlık usulüyle hanlarla münasebeti muhafaza etmek ve o da kâfi gelmediği takdirde, dinî ve kudsî şekillere dayanmak fikriyle pey- jgumber nesilleriyle sıhrî münasebetlere girmek esasları kullanıldı. Buk- lıaranın mangıt hükümdarı «Rahim Bek», Ebülfayız Hanın kızı Şem- sımâh Ayım ile evlenmişti--0). Rahim Beğin ölümünden sonra bununla

Hanın üçüncü oğlu Ebülfayız (1772-1776), Karakalpak hanlarından Yadigâr, İlbavs oğlu Seferin oğlu Pulat Gazi, Karabay (Abdullahm) oğlu Dördüncü Ebülgazi (1791- 1802), Yadigârın oğlu Beşinci Ebülgazi (1803-1806) hanlık tahtında bulundular. Dördüncü Ebülgazi zamanında 1793 yılında Khıyvada bulunan alman B 1 anken n a g e 1 ve ruslardan Y a k o v v e P e t r o v adındaki kimseler, bu memlekette hanlarla beğlerin münasebetini pek güzel tasvir etmişlerdir; ki onuncu asırda Edil havzasındaki Khazar hakan ve beğleri arasındaki münasebetlere pek benziyor. Bu zamanın Khıyva hanları arasında pazara geldiğinde yakalanıp han ilân edilenleri de oldu (Tevlce Han). Sonu öldürülmekten ve yahut rezil bir surette kovulmaktan ibaret olan bu hanlığı, birçokları, istemedikleri halde, kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Hanların işi ancak yılda üç defa ahaliye parlak' surette görünüş yapmak, bazan düğüne gitmek, idam cezalarını tasdik etmek, kalan bütün ömrünü şehir dışındaki sarayların birinde mahpus bir halde geçirmekten ibaretti. Aralarında, fazilet sahibi planlar da vardı. Meselâ Dördüncü Ebülgazi şâirdi, «Beyzâ» mahlesıyle güzel şiirler yazardı.

-lu) M û n i s, *Firdevs ill-İqbâl,* s. 596: JL.J

--0) Mır İzzetullah, 48 b.

E m î r Masum evlenmiş ve Emir Haydar da bu kadından doğmuştur. Bund an dolayı Emîr Haydar, han neslinden olmuştu. Diğer taraftan seyidlerin kızlarını zorla alıp peygamber evlâdı olmuşlardı. Emîr Haydarın mühründe «nesl-i Çingiz, âl-i peygamber, Mısr-câh» yazılmıştı. Khıyva «hanı» Eltüzer Konrat da zorla bir seyidin kızını aldı. Oğlu Muhammed Rahim Kazak hanlarından Şirgazi Hanın kızıyla evlenip yine hem «seyid», hem de «küregen» oldu. Khokand «han»ları ise kendilerini Temür, Babur neslinden diye gösterirler ve yine seyid kızlarıyla evlenip «seyid» lâkabını kullanırlardı. Elbette bu hileler, kendilerini ahaliye hükümdar tanıtmak için kâfi gelmiyordu. Özbek ve Türk- menler, durmaksızın isyan halinde idiler. 1767-1770 yıllarında Kho- rezme Yomut Türkmenleri tagallüb ederek bu ülkeyi baştan başa tahrip etmişlerdi. Konrat beğleri ise kendi Konratlarını bile itaat altına alamayıp bazan esirlerden teşkil ettikleri kuvvetlere dayanıyorlardı. Bukharadaki Mangıtlarda da durum aynı idi. Bunlar, Nadir Şahtan kalan ve sonra kendileri tarafından Mervden getirilen İranlı asker, memur ve göçmenlere, Bukharapm şehir Taciklerine dayanıyorlardı. Se- merkand tamamen harap bir halde idi. Semerkandla Khokand ve Taşkent arasındaki vilâyetler yine müstakil beğlikler elinde idi. Bunlar durmadan ‘birbiriyle çarpışıyorlardı.

Beğliklerin Gittikçe Küçülmesi

Memleketin, gittikçe küçülen derebeğliklerine bölünmesi, hiç şüphesiz, yalnız Nadir Şah vak’ası gibi dışardan gelen siyasî kuvvetlerin tesiri neti

cesi değildi. Esas sebep ise, Türkistanm içinde evvelce taazzuv etmiş olan İktisadî bağların kesilmesi idi. Vilâyetlerin ve urukların istiklâlini temin eden bu idi. Memlekette ticaret gibi mer- kezleştirici âmilin tamamiyle sukutu, ahalinin ancak ekincilik ve hayvan beslemekle yaşaması, ülkenin bölümleri arasında evvelce de pek kuvvetli olmıyan rriânevî ve dinî bağların hiçbir suretle tesir edememesine sebep oluyordu.. Mâverâünnehrin şehir ahalisinin de pek çoğu Kalmuk, Kazak ve Türkmen beliyesi neticesinde ancak ekincilikle yaşıyor, hattâ köylere dağılıyordu. Özbek beğlerinin Semerkand ve Balkh gibi orta asır merkezlerini, köylere dağılmış olan ahaliyi zorla yerlerine döndürmek suretiyle, diriltmek teşebbüsleri memlekette ancak hoşnutsuzluk doğuruyordu.

Amu Derya deltasındaki Konratlar, Khıyva Konratlarından müstakil idiler. Buradaki Konrat ve Karakalpaklar, daha son Şıban hanları zamanında yarı müstakil «Aral» hükümetini kurmuşlardı. Bu hal, 1814 yılına kadar sürdü. Mangıt-Nogay «Altı-Oğul» (Altavul)lar çok defa bu «Aral»larla birlikte iş görürlerdi. Aralarında Başkurtların bir takımı

yaşadığından olmalı ki, Ural Başkurtları daima bu Aral-Karakalpak,.. Altıoğullarla müttefik 'bulunuyorlardı. U*ahda da, Aralda da eller «tÖ- be»lere bölünmüştü. Uruk başkanlarınA da «Kaska» deniliyprdu. «Âral»lıların başkanı olan Özbek «Töre Sofi», Muhammed Rahim Han ile daima harbediyordu. İhtiyarlığında kör oldu. Akranından «Mindi Kaska», Khıyva hanının tezviratiyle, kafasını kesip Khıyvaya teslim etmişti. Bununla da «Aral», Khıyvaya tamamile iltihak etmedi. «Mindi Kaska», sonra oğlu «Kutlu Murad» 1858 yıllarına kadar «Aral» havalisini müstakil olarak idare ettiler. «Töre Sofı»nm torunu. /«Muhammed Fena», yine müstakil idi. O da ancak mezkûr yılda Khıy- va hanı tarafından öldürülüp, memleketi tamamen Khıyvaya ilhak. edildi.

Bukharanm hükümdarı Mangıt Rahim Bek, istiklal dâvasında olan Şehrisebz Kineges beğlerini İranlıların kuvvetiyle kendisine tâbi edebil- diyse de, 1751 de Danyal Atalık zamanında yine ayrıldılar. Sonra. Sahmurad burasını tekrar fethetti. Sonra «Kineges»lerin Khoca-Kulı Bek adlı emirleri tekrar ayrıldı. Şehrisebz den birkaç kilometre uzaklıkta olan ‚«Kitab»da Taraklı uruğu beğleri yine müstakil idiler. 1813- yılında İngiliz-Hind hükümeti tarafından Türkistanı öğrenmek için gönderilen Hindli Müslüman bilgin Mır İzzetullah, Kaşgardân Khokanda* ve oradan Bukharaya gelip, memleketi epeyce öğrenerek, geri .Hindis.- tana döndükten sonra verdiği raporda, memleketin siyasî durumunu/ şu şekilde anlatıyordu:

| — — Derebeğlerinin büyüğü Bukhara emıri Haydardır. Aşağı y.u-- karı 100.000 kadar asker toplıyabiliyor. Semerkand ve Miyankâl buna tabidir. 2 ---------------------- Khokand hanı Ömer Han. 3 -— Ûratepe hâkimi Mah- ınud Han. 4 — Şehrisebz hâkimi Niyaz Ali Bek, ki «velîni metî» lâ-* kabını almıştır. 5 — Hisar hâkimi Seyid Bek. 6, 7 — Kabadyanda Murad Ali ve Dost Muhammed Beğler. .8 „;—. Kurgantepe kethüdası Allah- yar Bek. 9 — Amu Derya ayağında Khıyva hanı Muhammed Rallim/ Han. ' 10 — Balkh hâkimi Mîr Kılıç Ali Atalık Katâgan. 1 1 ■ And- huyda Rahmetullah Han Afşarm halefi «Yulduz Han». 12 — Kunduzda Halmurad Bek. 13 — Şaburganda lrec Han. 14 — Meymene Türk- menjerinde Rahim Bek. 15. — Badakhşanda, payitahtı Feyzabad olmak üzere, Mîr Muhammed Şah, ki kendilerini İskender neslinden!* sayıyorlar. 16 — Yine Şugnan da da ayrı, müstakil bir hakim vardır.

Bozkırlı Kazak, Karakalpak ve Kırgızlar başsız kavimlerdir. Ta* nılan serdarları yoktur. Kazaklar arasında «töre» ler varsa da, itibarsız: âciz adamlardır.

Bukhara emîrinin yüksek hâkimiyetini tanıyanlara gelince şunlardır: Semerkandda Devlet Kuşbeği, Kara-Kölde Kabil Biy (başvezir- Hekim Bekin kardeşi), Bukharanm cenubunda, Amu Deryanın sağ ve sol kıyısındaki Türkmenlerin reisi Niyaz Bek Atak (ki Emir Haydar yanındaki «desterkhancı Saîd Bek»in babasıdır), Bukhara şimalindeki Pençşenbih’de kumluk yerlerde padişahın kızkardeşinin oğlu «Töre Khoca», Kelif’te padişahın amcası oğlu «Rahim Kul Bek», Duzakh (Cızak) ta başvezir Hekim Bekin kardeşi A'bdürresul

Bek, Karşıda İbadullah Bek, Kette-Kurgan'da Nazar Bek, Akça'da Padişah Khoca, Nu- rata da Kel Muhammed Bek Afgan, Çarcuyda İsmetullah Bek, Khatırcı ve Ziyaeddin'de Niyaz Bek Tacik, Zindânî'de Sa'îd Bek[221]).

Bunlardan Bukhara emîrinin azçok emniyet edebildikleri elbette kendi oğulları, amcasının ve kızkardeşinin oğulları, Tacik ve Khoca- İardan tayin olunan hâkimlerdir. Hekim Beğin kardeşleri, yahut Türk- men «Sa ıd Bek Desterkhancı»nın babası ve Devlet Kuşbeği gibi yerli uruklara dayanan hâkimler, padişaha darıldıkları zaman yine «müstakil» olabiliyorlardı.

Hazar Denizi Ötesi Türkmenlerinin siyasî durumu-

Devlet Mefhumu, nu 1862-1863 yıllarında, onların arasında bulu- Türkmen ve nan Macar Vambery .tavsif etmiştir. Vambery *yi Kazaklar hayrette bırakan hususiyet ise, Türkmenler arasın

da «ne emretmek, ne de itaat etmek arzusunu gösteren hiçbir şahsın bulunmaması» olmuştur. Türkmenler şöyle diyorlardı: «Biz Türkmenler başsız milletiz. Reis bulundurmak istemiyoruz. Biz hepimiz müsaviyiz. Bizim her ferdimiz padişah» [222]). Devlet teşki- lâtma malik c«Oğuz»ların mukabili olarak «Türkmen» toplulukları, tarihte de -buna benzer bir zihniyet taşımışlardır [223]). Bütün başka göçebelerde azçok bir idare şekli olursa da Türkmenlerin bazı kabilelerince bunun izi ve gölgesi bile yoktu. -Aralarındaki «aksakallarına, ancak büyüklük taslayıp emir falan etmediği zaman, saygı gösterirlerdi. Yal-

1) ^ 1r İ z z e t u l l a h , ***Ahvâl-i Bukhârâ,*** **Paris nüshası, vr. 48a-54a.**

222) H. V a m b e r y , ***Voyages d'un faux derviche,*** **Paris 1873, p. 273. Aynı müellifin:** ***Das Türkenvolk,*** **Leipzig 1885, s. 410-411.**

223) İlk isiâm râvîlerinden Vahâb ibn Munabbih'in «el-Trcumânîn» yani -

«El-Turkmanm» hakkındaki rivayetinde, onlara soruluyor: *j*
îurt-V^ÎV. .Onlar cevap veriyorlar:^!. **^** ı>, j ^ LU? ^JJ.
biiSiti **U..J** U1 ^1. JJİ1I ,oU). ^Ul J-liIl jA, ,
r*VJ A ***. Zeitschrift j. Asseriologie,*** **t. VII. s. 107.**

nız çapul zamanı için muvakkat bir reisleri olurdu. O da «âmir» değil, umumî menfaate bakan «müdür»dü.

Rus geldikten sonra, ağır vergiler veren Kazak ve Kırgız urukları, Khıyvadaki Özbek ve Türkmenler, ancak vergi vermemek şartıyla Kanlara «tâbi» oluyorlardı. Khıyva ve Khokand Kanları ve onlara tâbi bazı Kırgız-Kazak sultanları, Sır Derya havzasında kuvvetli bir idare yerleştirmek için çok çalıştılar. Batı Kazak Kanlarından Şirgazi, Ah- med ve Sadık Sultanlar «zekât ve öşür vermeden el, el olmaz» diye propagandada bulunurlar, fakat ahaliyi vergiye alıştıramazlardı.

Sır Derya Kazaklarının Khokand hanına tâbi Kazak sultanına olan şikâyetleri meşhurdur:

Aldıyaı* taqsır hkanımız d- mınaki sizge canımız d- özihiz qosqan zeketçi d- bizdin ilde Cüzbay bar -f- Cüzbavdm cürügen çerinde + cılav minen uybay bar -f- çene munıh coldası bar Qaratamır Dadan bar -p iyerip cürügen sorunda -f~ qırq otızday adam bar d- Şunmurun değen moldası bar -f- Tölegen değen corgası bar d~ atına cimdi saluga -f altı innen qılgan dorbası bar keli tü- büm dep aladı -f- kiyev sinim dep aladı + utur zeket dep aladı 4- qoşaq zeket dep aladı Arqadan kelgen köp Nayman d~ an-tan bolup qaladı J24)-

Yani: Allahyar taksir hanımız, işte size canımız! Kendi gönderdiğiniz ze- kâtçı (tahsildar) olarak bizim elde Cüzbay var. (Fakat) Cüzbavm yürüdüğü yerde ağlama ile feryat var. Yine bunun yoldaşı olarak Karatamır uruğundan «Dadan» var. Gezip yürüdüğü zaman ardında otuz kırk kişi de maiyeti var. (Yanında) Şunmurun adında bir mollası var. Tölegen adında yorga atı var. Atma yem vermek için altı enden yapılmış torbası var. «Keli Tübüm» diye (bîr veıgi) alıyoı. «Kiyev Sinim» diye (daha diğer bir vergi) alıyor. «Utur Zekât» (yani fitre zekât) diye (daha bir vergi) alıyor. «Koşak zekât» diye (daha bir vergi) alıyor. «Arka» dan (yani Kazakistanın orta bozkırlarından) gelen Nayman (Kazaklan) şaş*P donakalıyor/

Türkistana istilâ tehlikesi, yalnız malına pazar arı- Çinlilerîn Faaliyeti "yan Avrupalılardan değil, yayılmak istiyen kom- ve Abılay Han susu Çinliler tarafından da geliyordu. Türkistanda- ki mevkilerini milâdî sekizinci asrın ortasında Araplara ve yerli Türklere bırakan Çinliler, aradan bin yıl geçtikten sonra buralarda yine faal bir siyaset takibine başladılar; ' ortasında Kalmukları tenkil edip kırdıktan sonra, geri gitmediler. Doğu Türkistan ve. Cungaryada* yerleşmeğe. Batı 1 ürkistanda da nüfuz temin

~4) *Zapiski Orenburgskago Oîdeleniya R'issk. Geograf. Obşçestva* t. III s. 269.

etmeğe başladılar. Çmliler geldiğinde, Kaşgarda Kalmukların vasalı olarak Hükümet süren «khoca»lar Badakhşana kaçtılar. General Çjav- kHuy, bunları kovalayıp Badakhşana kadar geldi. Kaşgar khocalannın sağ kalanları Bukhara ve Khokand'a sığındılar. Ve orada, Doğu Tur- kistanı Çin elinden kurtarmak yolunda teşvikatta bulunacaklarını sanarak, Pamir ve Tiyanşandaki Kırgızları ve Fergane beğlerini kendi nüfuzları altına almağa çalıştılar. Khokand hükümdarlarından Erdene v^ar^uta Beİler Çin tâbiiyetini kabul etmek mecburiyetinde kaldılar. Çinlilerin böyle ilerlemekte olduğunu görünce, Batı Türkistan dere- beğleri kendi aralarında ittifak etmek teşebbüsünde bulundular. Kabil, Bukhara, Khıyva, Khokand, Balkh, Hisar ve Pamir beğHkleri arasında bu yolda müzakereler oldu. Afgan hükümdarı Ahmed Şah Dürrânî I 773 yılında bu ittifakın başında bulunuyordu. Bir kısım Afgaı> askerini, hâkim «Fazıl Bek Yüz»ün dâveti üzerine «Khocend»e göndermişti. Bu haber Kaşgara yetişti. Yardımın Kaşgara geleceğine inanan Kaşgarlılar 1765 yılında «Üç Turfan»da isyan ettiler. Bu isyan, pek vahşice bastırıldı; binlerce ahali Fergane ve Taşkende göçtü. Çinlilerin Batı Türkistanda daha çok ilerliyemiyecekleri anlaşılınca, dere- beğler tekrar aralarındaki mücadele ve entrikalara devam ettiler.

Çinlilerin böyle batıya ilerlemesi, diğer taraftan Kalmuklar ve Ruslarla mücadele halinde bulunan Ulu Yüz ve Orta Yüz Kazak sultanlarını ruhlandırdı. Kiçi Yüz hanı olan Ebülkhayırı öldürdüğünü yukarıda (s. 174-175) söylediğimiz Barak Han müteassıp istiklâlci idi. «Rus» ismini nefretle karşılardı. Barak Han. Karakalpaklılara ve bir vakit Başkurtlara hanlık eden müstakbel Khıyva hanı Gayıp Han ile beraber 1750 yıllı da Ruslara karşı taarruzlarda bulunacaktı. Uruklar hazırlanmışlardı. Barak, Başkurtlarda bir defa isyan eden «Karasakal Şuna Batır»ı da himaye edip, beraber hareket edeceklerdi. Fakat Barak Sır Derya havzasında kendi malikânesi olan «Iqan» ve «Otrar» kalelerinde bulunurken, yerli khocalardan birinin evindeki ziyafette iki oğluyla birlikte zehirletilerek-'öldürüldü (1749). Kendisine tâbjolan ellerin idaresi, çağdaşımız Alikhanm büyük babasT olan Bükey Hanın eline geçti. Barak hanın, Kalmuklar tarafından zehirletildiği rivayet °^unur- .Batı ve Doğu Türkistanda, Fergane ve Badakhşanda khocalar, hakikaten KahnukÎarın elinde oyuncak olmuşlardı. Eğer Çinliler do- ğudan gelip ^aîmukları^ortadan kaldırmış olmasaydılar, Kazaklann tekmil «Üç Yüzü»de Rus himayesine girmek mecburiyetinde kalacak-' Î5Iİ[1]' Çinlilerin çıkışı, «Orta Yüz» e Rus istilâsını biraz geciktirdi. Kal- nıuk istilâsı zamanında kaybedileni de tekrar elde etmek imkânları görüldü. Orta Yüz Kazak hanları Ebülmenbet (1730-1771) ve onun ölü-

münden sonra han olan Abılay Han (17? 1-1 781), ki Uvalı Hanım oğludur[225]), Sır Derya havzasında ve Mâyerâünnehirde dolaşan uruk-' ların büyük bir kısmını Yedisu taraflarına getirip, • eski yerlerine yerleştirdiler ve kendileri de Çin tâbiiyetini kabul edip (1760 yılı) Çin imparatorundan çince unvanlar aldılar. 1762 yılında Çin elçisi Abılayın yanında bulunuyordu. Bundan «Kiçi Yüz» hanı Ebülkhaj'irm oğlu Nur Alı* de istifade fikrine düşüp Pekin* e elçi heyeti gönderdi. Abılay Han 1730' vak'âsmdanberi elli yıl kadar, bir müddet, Sır Derya havzasında ve~ önün şimalindeki Kazakların himayesi ve idare işlerinin düzeltilmesi yo-, lunda çalışmış ve halkı tarafından pek sevilmiş bir zattı. Çinlilerle de iyi münasebet tesis edip, tebaasına nisbî bir asayiş temin edebildiğinden, çok sayılırdı. Hayatına ait birçok hikâyeler, destanlar vardır.

Ölümü sırasında, zamanının meşhur halk şâiri, yâni «uzam», olan «Bukhar* Cırav»ın söylediği şu şiir, Abılay'm hizmetlerini ve halkın ona olan sevgisini»- tamamile ifade eder:

Qaygısız uyqu uyuqtatqan Hanım ay + Qayrusız cılqı baqqızgan Hanım ay -f- Qalınsız qatın quçturgan Hanım ay + Üç Cüzden üç kişini qurban qılsam Sonda qalar Kipken qayran camii ay.

Yani: (Tebaasını) geceleri endişesiz uyutmasını bilen hanım! Düşman tarafından çapula uğrayıp hayvanları düşman elinden geri. almak zaruretini vermiyen-'

«Kiçi Yüz» hanları s. 150 de zikri geçen Ebu Sa'îd Cambek Hânın» tisek nam oğlundan (bk. yukarıda s. 169), «Orta Yüz hanları» ise bu Cambek Hanın Yadık nam oğlundan (bk. yine s. 167) türemişlerdir. Bu Yadık'm oğlu olan Şıgay Han (öl. 1583)m üç oğlu meşhurdur: Tevkil (bk. yukarıda s. 151), lşim; (öl. 1640) ve Undan. İşim'in iki oğlu meşhurdur: Cangir Hân ve Sızdiq Sultan.. Sızdıq Sultanın oğlu'Kire v (diğer ismiyle Quyurçıq) Sultan, onun oğlu Er Gayip,. cnun oğlu Batır Han, onun oğlu da bizde (s. 168, . 202): zikredilen Gayıp Hândır. Bunun oğlu da Cihangir, onun oğlu Cantüre, onun oğlu Sultan Ahmet Cantürin*- dir. (bk. yukarıda s. 170) Sızdıq Sultanın biraderi olan Cangir Hânın iki oğlu maruf hükümdarlardır: Uvalı (Veli) ve Tevke. Uvalı'nın oğlu burada bahis mevzuu olan Abılay Han. Tevkenin oğlu Pulat Han (öl. 1730); onun oğlu da, yine- "burada bahis mezvuu olan Ebülmembet Handır. Şıgay Hanın oğlu olduğuıiu söylediğimiz Undan Sultanın iki oğlu maruftur: Türsün Sultan ve Khudabende öul- tan; Tursun'un oğlu burada bahis mevzuu olan Baraq Khândır, ki Bükey Hânların ceddidir. Khudabendenin oğlu Küçük Töre, onun oğlu Adil Töre. Bunlar da Doğu Kazakistan hanlarıdır. Kazak hanlarının şecereleri için bk. Kur.b a n a l £' K h a 1 i d i, *Tevârihk-i Khamse-i Şarqî,* s. 434-463, ve *Pamiatnaya Kniga* Semi-- *palatinskoy Oblasti,* za 1902, s. 50-51.

hanım! (Tebaasına) mehersiz (başlıksız) kadın kucturan hanım. Üç Yüz Kabaktan birer adam kurban, edersem senin aziz canın gövdende kalabilecek midir aceba!

Abılayın ölümünden sonra oğullarından Übeydullah ve Kasım, Rus tâbiiyetini kabul etmeden mücadele fikrini takip ettiler. Diğer oğlu «Veli» (Kazakların söyleyişinde «Uvalı») ise, Çinlilerin iç işlerinin karışık olup Batı Türkistan ve Kazak ahalisini himaye etmek iktidarına malik olmadıklarını anlayınca, Rus tâbiiyetini ihtiyar etti. '

Avrupa Müstemlekeciliğinin Yeni Taarruzları

18.inci asrın ortasına doğru cenupta, Hindistanda Fransızları da mağlûp etmekle kendi başlarına kalan Ingilizler ile şimalde Ruslar, ciddî istilâ hareketlerine başladılar. Her iki tarafta yeni yerlerin işgali, evvelce işgal edilen yerlerdeki kıyamlarla muvazi gidiyordu'. Merkezî Hindistanm işgali zamanında Bengalliler isyan ederek 1756 da Kalküteyi aldılar. Şimalde Ruslar Kazakistan sahralarını işgal ederken, Başkurt isyanları devam ediyordu. Hindistandaki isyana Babuı Mirza evlâdı da iştirak etti. Ve 1764 yılı İlkteşrininin 25 inde «Baksar muharebesi» nde Şah Âlem ve Bengal nuvabı Mir Kasım mağlûp olduktan sonra, Ingilizler Hindigûşa kadar geldiler, Afganlılarla çarpıştılar. Kunduz ve Balkhtaki küçük Özbek beğliklerini şaşırttılar. O zaman Balkhta yazılan bir eserin müellifi, eski İslâm eserlerinde bulunan «Dünya harap olurken Tukharistan ve Çaganyana Hin d istilâ eder» cümlesini hatırlamıştır[1]). Ruslar ise bu asrın birinci yarısında Kazakistan ve Başkur- düstan hududunda kale ve şehirler, ticaret merkezleri kurmakla uğraştılar. j 7 16 yılı Irtış havzasında Omsk, 1718 de Semipalatinsk, 1734 te Yayık nehrinde Orsk, 1742 de Orenburg, 1752 de Peterpaul (türkçesi Kızılcar) şehirlerini kurdular. Rusların ticarî ve siyasî ajanları her 3-ere gidiyorlardı. 1824 yılma kadar Ruslar, kendilerine tâbi olan garbî Kazakistan (Kiçi Yüz)de de hanların dahilî muhtariyetine razı oldular, dokunmadılar. Avrupa hâdiseleriyle meşgul olan Birinci Aleksandr hayatının son yıllarında ve halefi imparator Birinci Nikola bütün hükümeti boyunca işgal siyasetini cidden şiddetle takip ettiler. 1839 yılı tekrar Khıyvaya bir sefer yapıldı. Kazakistanın şark kısımları tamamen işgal edildi. 1824 te Karkaralı, 1832 de Âkmola, 1845 te Turgay ve Irgız, 1847 de Türkistanm en doğusunda ve Çin hududunda Kapal ve Ay ögüz (Sergiyopol) ve Sır Derya havzasında Rayım kaleleri yapıldı. 1839 da Afganlılarla çarpışarak Kâbil ve Kandaharı işgal ettikten sonra Ingilizlerin hudutları da, doğrudan doğruya Türkistana temas etti. Bu suretle, Türkistanm medenî ülkesi olan Mâverâünnehir iki Avrupai: devlete komşu oldu.

Bu vaziyet 19.uncu asırda Türkist.anda Hindistan, ve Rusya ile ticarî münasebatın pek ciddî surette Yeni İktisadî Miina- inkişafına sebep oldu. Daha Mir İzzetullah geidigi ş<dbetlerin Khıyva, zaman Ruslarla sıkı temasta bulunan Taşkent tüc- Bukhara ve Kho- carlarından bir ailenin, aynı zamanda hem Kaş- kanda Tesirleri garda, hem de Bukharada ticaret kervansarayları vardı. Daha lö.inci asır sonunda Sibiryada Kızıl- car f Peteıpauî), Troysk ve Orenburg («Minovnıy Dvor» ve «Kargalı») da şubelere malik olan Taşkentli ve Bukharalı tüccarlar vardı. Khıy- vahlar daha ziyade Astarkhanda ve Orenburgda bulunuyorlardı. Bunlar elbette Avrupa kapitaline vasıta olan Rus kapitalinin vasıtaları idiler. Bunun neticesinde Mâverâünnehirden Kaşgara geçen , yol üzerindeki Ferc/ane şehirleri ve Taşkent ehemmiyet kesbetmiye ve memleketin akmamı arasında evvelce mevcut İktisadî rabıtaları ihya edecek silsileler aklini almıya başladı; memleketin ufak derebeğliklere inkisamıyla m.'ı*-:anele fikri doğdu; Avrupa medeniyet ve sanayiinin faikiyeti ve ondur, hiç olmazsa bazı kısımlarının öğrenilmesi lüzumu düşünülmiye 'hektardı. Türkistanın altı muasır hükümdarı, Khıyvada Mehmed Ra-)>İTı Han (1806-1825), Allah Kulı, Bukharada Haydar (1800-1826), N:*arul!ah (1827-1860), Khokandda Ömer Han (1809-1822), ve Meh- me.ı Ali (1822-1842), hepsi az çok teceddüt taraftarı idiler. Khıyva emirlerinden Mehmed Rahim Han hakikaten teceddüt taraftarı idi. Sararını Avrupa usulünde tanzim edip, yukarıda dediğimiz gibi, bir rus mabeyinci tâyin etmişti. Khıyva Hanının huzuruna hem hanın daveti ve hem kendi isteğiyle gelmiş olan Kiçi Yüz kazak sultanı Sirgazi Han, evvelce Rus Kametlerinde bulunup uzun müddet Petersburgta Yeka- Lenrva hizmetir de yaşamış, asrı malûmat sahibi bir adamdı. Rusların f ena fikirlerine en tamamen haberdardı. Memlekete döndükten sonra, 18 18 yılında, »-vvelce Khorezmde han olan babası Gayıp Han dan kalına Elim ve Dört Kara uruklarını alıp Khıyvaya geçti. Oğlu Cangazi de malûmat sahil i idi. Mehmed Rahim Han, galiba bu gibi zevatın tesi- riyledir, ki memleketinde mühim İslâhat yaptı. Khıyvada para darbı işini yoluna koydu. Memleketin mâliyesini İslah etti. Umumiyetle Khıy- vav bütün Tü kistanda selim fikrin hâkim olduğu yegâne ülke idi. Burada insan beslediği akidesi için takip edilmezdi. Mehmed Rahim ve halefleri zamanında Khorezmin siyasî ve İçtimaî hayatına ait yazılan muntazam tı rihî eserler buna şahittir. Khıyvanm son hanı olan Seyit iVTehmed Rahim ise bir litografya açmıştı. Rus istilâsından sonra (1877 yjlı) İstanbu dan buraya gelen, menşe' itibariyle Türkistanlı olan seyyah Mehmed Emin Beğ bu matbaayı bir müddet idare etti.

Bukhara emirleri ise, şehirlerde ticaret işlerinde mühim hisselere malik idiler. Bu sebepten Özbek uruklarına değil, şehirli Taciklere, Fer- ganedeki Mıh beğleri yani Khokand hanları da tarihçilerimizin «Sar- tiyye» tesmiye ettikleri Kent Türklerine ve «Tacik» lere istinat ediyor- îar; bilhassa şehirli ulemanın keyfine bakıyorlardı; Maamafih aralarından bazıları (meselâ Melle Han) Özbek, Kıpça k ve Kırgızlara dayan- ddar. Khokand hanları Ferganenin şimaldoğu kısmında hükümeti «Ca- Khocalar» elinden almış olduklarından bidayetinde khocalam ve meşayihe muhalif tavır almışlardı. Kendisini birinci defa han ilân

eden Emir Alîm meşayih ve sofuları hiç sevmezdi. Mır Abdülkerim Bukhari bunun hakkında- su hikayeyi naklediyor: Bir gün emir havuz üzerine arkan (urgan) çektirip, şeyhlerden birini çağırmış ve «Siz müritlerinizi kıyamette Sırat üzerinden, geçirecekmişsiniz. Gel bakayım, sen evvelâ şu urgan üzerinden o tarafa geç!» demiş. Şeyh her ne kadar hadislerle hanı iknaa çalışmış ise de muvaffak olamamış, urgan üzerine çıkmış ve havuza düşerek boğulup ölmüştür. Alîm Hanın halefi ise meşayihe pek muhlis olup diğerleri, bilhassa Khudayar Han, her işte şeyhlere müracaat etmiştir. Bukhar ı cı.-.illeri ise dîn i mansıp ve unvanlar alarak ha.ıîâ bazan «müderrislik» ve tarikatlara intisap ederek ulemâya ve medrese devâirine yaıanmıya çalışıyorlardı. Yarım asır evvel, hükümdarlık haklarım sağlamlaştırmak için Çingiz Oğullarının kızları ile evlenip «Küri- gen» (damadı) olmağa ziyadesiyle ehemmiyet veren bu emirler, on dokuzuncu asrın ortalarına doğru ulemâ ve şeyhlerin nüfuzunun yükselmesi neticesinde «seyid»liğe daha çok ehemmiyet verir oldular. Şehirli 3 acik ve ulemâya yaranmak için Mangıtlar bütün muameleyi farh.İye çevirip hattâ Türk ahaliye bile fars dilinde emirnâmeler gönderir olmuşladır ki, böyle bir hâdise Samanlılardan sonraki hiçbir türk sülâlesi çağında görülmemiştir [191]). Bukharadaki türk ulemâsı bu asnda türk atasözlerine' farisî şerhler yazmışlardır. Khıyva ve Khokandda ise türkçe edebiyat inkişaf ettûJ9.uncu asırda Khıyva ve Khokandda türk- çe yazılan edebî ve tarihî eserler 16-18.inci asırlara göre pek çok ve mühimdi. Khokand hanı Ömer ve Khıyva hanı Mehmed Rahimin kendileri de şâir idiler. İstanbul ile de edebî ve İlmî mübadelelerde bulundular (Istanbulda Yıldız kütüphanesindeki Çağatay edebiyatının mühim külliyatı Ömer Han tarafından, diğer bir nüsha da Khıyva ham tarafından gönderilmiştir). Khıyva ve Khokandda Türkistan mimarî

---

[191]) Gariptir, ki Bukhara emirleri ruslara ve avrupalılara verdikleri yazıları ekseriya türkçe olarak yazmışlardır; bk. meselâ Henri Moser, *A Trcvers VAsie Centrale,* Paris, 1885, s. 177.

medeniyeti yaşıyordu. Khıyvada Mehmed Eminin minaresi ve binaları, yine Rahim Kul İnakm Hezaresp'te bina ettiği saray, bu zaman için pek muhteşem binalardır. Bunlarda çinicilik kültürü, bu kadar hercü- jjıerç ve fitnelere rağmen, yaşayabilmiştir. Fergane hanlarında da böyle, binalar yapıldı. O cümleden biri Khudayar Hanın Khokanddaki savayıdır. Fakat bu bina, eski Temürlü eserlerine ancak muvaffakiyetsiz bir nazire teşkil eder.

Beğliklerin İmar ve İskân Tedbirleri

19.uncu asırsa Batı Turkistanın her üç beğliğinde ahali pek çabuk çoğalmıya başladı. Yeni şehirler kuruldu. Zerefşan havzasında Semerkand şehri 1 722-1752 yılları arasında tamamen harabe Joıde idi, tarihî âbideler teşkil eden binaların içinde, .hayvan sürüleri güneşten gizlenirdi. Şahmurad zamanında bu şehir, müteaddit kasaba ve köylerden ahalinin nakliyle zor iskân, edildi ve imar olundu. Yepyeni bir şehir olarak «Katte Korgan» şehri bina edildi. Khorezmde ise Temürlüler ve Şıban Oğulları zamanında bina edilen ve türkçe adlar taşdyan şehir' ve kaleler harabe halinde idi. Bunların yanında Konrat emirleri yine türkçe adlarla yeni şehir ve kasabalar vücuda getirdiler. Khiyva şehri bile 1760 yıllarında tamamen harap olup, bazan 15-20 ev yaşadığı halde, 19 uncu asırda 50-60 bin nüfusa malik idi. Fer- g.ınede Khokand ve Nemengân evvelce birer küçük köy idiler. Mın bejleri zamanında Rus istilâsından evvel Khokand da 1 ı 3000 nüfuslu bu bir şehir olmuştu. Taşkent şehri daha 16. ncı asır sonunda nisbeten küçük bir şehir iken, 19.uncu asır başlangıcında 100.000 nüfusa, Rus- lac geldiğinde 150.000 nüfusa malik büyük bir şehir oldu. Taşkendin bacı şimalinde Çimkend (Çümük Kend), batısında Ak Mesçit şehirleri, ve Y edisuda müteaddit kale ve şehirler bina olundu. 18.inci asrın ikinci yansıyla 19.uncu asırda Doğu Türkistandan, Khocalar isyanı münase-: heceyle Çin mezaliminden kaçarak gelen muhacirler,. Ferganenin daha keşi i bir mikyasta iskânına yol açmışlardır. ı 765 yılı Üç Turfan isya- nu-.da ve 1826 isyanında on binlerce ahali, 1830 da 70.000,. 1842 de
60.0 kadar, 185 7 de 15.000 kadar Kaşgar Türkü Fergane ve Taşkent taraflarına geçip yerleşti. ı 707 yılında Çinliler kendileri, 12.500 hane kadar Kaşgarlı «Tarançı» (yani ziraatçi)yi İle havzasına göçürmüşlerdir. Çu havzası 1 6.ncı asır başlangıcmdanberi tamam sahra halinde iken Khokand emirleri burasını iskân edip müteaddit kale ve kasabalar vü- etide getirdiler. Ferganede Narın nehri sahilinde Kurtka ve. daha üç kasaba, Taşkent hududunda Evliya Ata, Aksu, Kara Baltı, Pişpek, Tokmak gibi şehir ve kasabalar kuruldu. Almatı şehri, Ruslar geleceği zaman kurulmuş ve Topçu adlı birisi «Dadkhoh», yani kaymakam tâ-

yin edilmişti.
. Daha f.zl. n,a,,(f,tij,.t | a „p, | „ i,- i-ka „ irv.,„d p ^
f 'VTM!? ^ d*^a-d.n „ı„ ufak kol].TM.
/e ırmaklara münhasır iken, Khokand hanları f -u* J u-
v«"»" — h*
Narından buyuk arıklar ç.kararak on binlerce, hattâ yüz binlerce yer- lerı ırva ve ıska ettiler. Khorezmde de Konrar .. , .. y
• arıklar vücuda getirdiler. Mehmed Rahim, Allah Kuh

I21:\ve iti ~i h M.h„d r* ^ «■.

raunnehır ve Khorezm ümerasının bu medenî teokk" İ v L ı ı - Kazaklara da tesir ediyor; ve oralarda, nehirlerden l7 7
İska usulüyle ziraat kültürü intişar ediyordu. ** aIarak

AvW Î eIbette Türkistanı" iki tarafın, kuşatan
^JcaT Vietlenyle b!'lanan tİCarî münasebetlerin vücuda getirdiği • hatmda"1"1376", " *T,* ^
^-tanda Moğ!l fütu-
İn Ay >0nrû " Para bu,U"mazdl- O^man. İran ve Hindistana ge- len Avrupa altın parası tesiriyle Bukharada daha ı A ,
.Hm para basılmağa başladı. Daha o zaman hesap ^
İti İ u rÎ"' T degİ?tİren Para- bu suretle istikrar peyda do a R Turkıstana altın sikke usulü girmesinin. Avrupaya gelip
dolan Brezilya altınları dalgalarından ibaret olabilen........................§ 'P
muhakkaktır ki. paranın aldığ, nisbî intizam bilh ' I'" " T" ?" tan metrük kalan bir vilâyette 72* *J T* ^ f' Çok' <<t,carî sermaye» nin temerküzüne sebep oldu Fers 1 meSI"e'
Türkistamn İktisadî hayatındaki hâkim durumu bı 7 *VuT j* banları, zamanında vücuda gelmişti. İskân isleri • bütün ü b ^^7 -çebe Türkleri ekinciliğe ve medenî hayata^ 7
Münbit ve mahsuldar yerlerde yas.van ve göceb k Anıyordu.
Kazak ve hattâ Türkmen uruk,7 1 8-1 9mLu ^ırlaTda 7TM adildiler. lrlarda tamamen ıskan

Memleketi Bir İdare j^mleketm bölümleri arasında vaktiyle tamamen Altında Toplama kaybedilen iktisadı bağların tekrar kuvvet almağa - Tecrübeleri başlaması, elbette bütün medenî Türkistamn bir

likler arasında üçünde^^ - beğ-
.ebep olacaktı. Zaten ,9.uncu asırdaki iç s^ar'Tfıff '
lann hepsi de birbirlerinin ülkesini fethedip.' bütün \ elinde birleştirmek fikrini besliyordu. Khıvva - * • 7L ^T ^7 • Jse, kendisinin mühürüne türkçe olarak «MehmedJ^ah* * J *R*h'm*

dinde ınakbuliyete geçtikleri takdirde Ömer ve Haydar kendisine tâbi: olurlar) ibaresini kazdırmıştı. Buradaki Ömer, Fergane beği Ömer Han, Haydar da Bukhara emıri Haydardır. Mehmed Rahim, Sır Deryadan Astarâbâd ve Mürghâb'a kadar bütün ülkeleri zaptetmeğe çalıştı. Çin- gizlilerden ismi mükerreren geçen Gayıp Hanın oğlu Şirgazi ve onun oğlu-» Cangazi sultanlar Khıyvaya iltihakları neticesinde, Sır Derya' cenubundaki elleri itaatleri altına alabildiler. 1820 yılında Gayıp Hanın Rus- tebaası olan oğlu Arungazi'yi perişan etti; Nurum Sultan adındaki oğlunu da eie 'geçirip öldürdü. Diğer taraftan Bukhara fethi fikriyle bu ülkenin şimal bölümlerine (Ucduvân'a) hücum edip ahalisini Khıyvaya göçürüp alıp gitti. Ferganede Ömer Hanın tamaı da Bukhara ve Khıy- vadakinin aynı idi. Zamanın şâirlerinden biri onun adına şöyle bir şiir söyleyip ün almıştır:

yani: «Haydar (yani Hazreti Ali) den önce Ömer hilâfet ettiğinden:
Bukhara emîri Haydar bana (yani Khokand emıri Ömere) tâbi olmalıdır».

Hanların her biri ordularını asri silâhlar ile pusatlandırmağa gayret ettiler. Emir Nasrullah Hindistandan İngiliz hapishanesinden kaçan İranîı (Tebrizli) Abdüssamed idaresinde «Ingiliz» usulünde asker düzdü. Buna mukabil Khıyva ve Khokand hanlarının asrî teşkilâtında. «Rus» tesiri görülüyordu; bununla beraber Ferganeli Ömer ve Khıy-' vah Mehmed Rahim hanlar «Türkiye»den de ustalar ve muallimler getirttiler. Rahim Hanın nezdindeki Türkiyeli topçu ve heyetşinasları. 1819 yılından başlayıp mühim işler gördüler. Umumiyetle bu üç ülke beğleri kendi memleketlerinde barut imali, demir ve bakır izabesi hususlarına ehemmiyet verdiler.

Beğler içinde bütün Türkistanı kendi elinde birleştirmek yolunda muvaffakiyetle çalışmak için lâzım olan şartlara en ziyade malik olanı Bukhara Mangıt ümerası idi; ve zaten bunlar epiyce çalıştılar. Emir Haydar ve Şah Murat daha ziyade cenupbatı ve cenup hudutlarına ehemmiyet verdiler. Şah Murat Merv'i işgal etti. Emir Haydar, göçebe Özbek oymaklarından korktuğu için, şehirli Türk ve Taciklere dayanmakta pek ileri gitti. Neticede 1821-1825 yıllarında Zerefşan havzasında Miyankâl, Khıtay ve Kıpçak urukları isyan ettiler [227]). Bm

[--7) Çok geniş bir ölçüde devam eden bu isyanlar hakkında **P.P.**İvanov- **cBukhara** Hanlığında Kıtay, Kapçakların isyanı» adıyla ayrı **bir etüt neşretmiştirr** (*Trudy înstituta Vostokovedeniya* XXVIII»].

yüzden memleiketi toplamak yolundaki düşüncelerini kuvveden fiile çıkaramadı. Bundan sonra «Fütuhat» a en çok ehemmiyet veren Emir Nasrullah olmuştur. Bunu, 1840 yılında ziyaret eden rus müsteşriki Khanikov, «Türkistanda feodaliteyi kaldırmak için çalışan zat» olarak tasvir etmiştir. Rusların o zamanki ciddî, siyasî, ve edebî mecmuası o- lan «Moskvitianin» 1842 de Emîr Nasrullahm Balkh, Herat, Khıyva, Taşkent ve Yarkendi fethetmek azminde olduğunu; eğer bu pilânı tatbik edebilirse Ortaasyanm büyük bir hükümdarın elinde birleşeceğini, İngilizlerin bu emire İran veliahdı Abbas Mirzanın vasıtasiyle Abdüssa- met adında bir İranlı topçu gönderdiklerini ve Emîr Nasrullahm Rus- îara da,

İngilizlere de kafa tutmıya başladığını endişe ile yazmıştı [228]). Bu kadar pilânlar taşıyan Nasrullahm yanında daimî has askeri ancak 500 kadardı. Bunun da pek azı Özbek olup, 200 kadarı İranlı şiîlerden ve 100 kadarı da esirlerden ibaretti. Fakat Emir Nasrullah aşiret reisleri arasındaki rekabetten ve Bukhara gibi o zaman için medenî ve İktisadî bir merkezin sahibi olmaktan istifadeye çalışıyordu. Abdüssamet idaresinde tertip olunan bu 200 kadar İranlı askerle derebeğliklerini itaate getirebildi. Bu vakıa bütün bu emirlerin o zaman ne derecede az bir kuvvetle iş görebildiklerini, siyasî hayatın umumiyetle ahaliyi alâkadar etmediğini gÖstermiye kâfidir. Emîr Nasrullah da uzun seferler için, «Qıl Quyruq» adiyle binlerce ahaliyi arkasından koşturuyordu. Fakat asıl kuvveti bu 200 nefer İranlı idi. Emîr Nasrullah Khokandlılarla çok defa harbetti. İhtiyarlığında sakalına ak düştüğünde «Quqan qartayıttı» 3'ani «Beni Khokand derdi ihtiyarlattı» dediği meşhurdur. Sınır şehri olan Uratepe için müteaddit harplerden sonra 1842 yılı Khokandı işgal etti. Khokand emiri Mehmed Ali'yi katledip oraya kendi adamlarından birisini vâli tâyin edip, Fergane ile Bukharayı muvakkat bir zaman için birleştirebilmişti. Khıyvayı almak için de' 1845 yılında Pitnek'e kadar gitti, fakat sulh akdiyle geri döndü. Oğlu Emîr Muzaffer 1863 fe bütün Ferganeyi işgal ettk Khokand han (yani emir)larının bazılarının bu vilâyetteki şehirli Kent Türkü (Şart) ve Taciklere dayandığı, diğerlerinin de köylü özbeklere, bilhassa Kıpçak ve Kırgızlara dayandığını yukarıda zikretmiştik. Bunlar arasında bitmez tükenmez niza* hâkimdi. Emîr Muzaffer Khokandı işgal ettiğinde, Kentli ve Tacik tarafını tuttu. Kıpçak ve Kırgızları Kaşgar hududuna kadar takip etti. Fakat Kıpçak- Jarı tenkil edemedi. İki yıl sonra tekrar geldi. Ferganenin cengâver Öz- beklerini silâhtan tecrit maksadıyla bu memleketteki, top ve tüfekleri Bukharaya götürdü. Ve Fergane ulemâsından Kıpçak ve Kırgızlara ta-

--[s]) *Moskvitianin*, 1842, N. 2 (şubat), s. 625-626.

raftarlık edip, kendisine muhalif olanları da Bukharaya şevketti. İstediğini Khokandda «han» tâyin edebildiyse de, Özbek ahaliyi elde edemedi. Zaten daha babası Emir Nasrullah 1842 yılındaki seferinde bile, bu Kıpçak ve Kırgızlara hiçbir türlü nüfuz ibra edememişti. Zaten askerlik hünerlerinden mahrum olan Kent Türkü ile Taciklerin savaşçı Özbek ve Kırgızlara kafa tutmaları manasızdı. «Târîkh-i Şâhrûkhî» müellifi Khokandlı Niyaz Mehmed, bu faciaları pek şairane anlatmıştır. Bukhara emirleri Özbek, Kıpçak ve Kırgızlara karşı vaziyet aldıklarından «fütuhat» lan her yerde neticesiz kaldı. Onlar bir şehri bir gün alırlarsa, ertesi günü Özbekler tekrar işgal ederlerdi. Emir Muzaffer Taşkent, Türkistan (Yese)yi kendi memlektine ilhak etmişti. Emîr Muzaffer 1865 te tekrar ilhak edip İskender Beğ adında birisini vali tâyin etmişti. Fer- gane Mın emirleri bu vilâyetin tamamen zaptını daha 1 8.inci asırda tamamlamışlardı. 1810 da Taşkendi işgal etmişler ve Sır Deryada Ak Mescit*ten daha aşağı yerler de kendi ellerinde idi. Fakat bu hudut bilhassa Taşkent, Bukhara ve Khokand yerli khocalannm nüfuzu altında sallanıp durmuştu. Khokand emirlerinin ^edisuda nüfuzları, aşağı Sır Deryaya nazaran, daha kuvvetli idi. Bunlar 1860 yılma kadar Yedi- suda İle havzalarına kadar ilerlemişlerdi. Daha Ömer Han zamanında Kaşgarda nüfuz sahibi oldu; Mehmed Ali Han bizzat Kaşgara gidip Gülbakh*tan Çinlileri tardetti. Son zaman Khokand beğlerinden Yakub Beğ de, Khokand hanları tarafından gönderilerek bu memleketi kendi idaresi altına alabildi. 1867 yılında Khokand emiri Khudayar Han, Bukhara emiri Emîr Muzaffere tâbi, Doğu Türkistan umumî vâlisi Ya^ kub Beğ de Khudayar Hana tâbi olmak itibariyle Khoten in şarkındaki Cin hududundan Amu Deryaya kadar bütün ülkeler resmen Emîr Muzaffere tâbi addedilebilirdi. 1 868 yılında Merv'deki Toktamış ve öte- miş Türkmenleriyle Khıyva hanı da Emîr Muzaffere askerle yardımda

bulunuyorlardı.

Yem iktisadı Mu- pıasebetlerm Doğur- Tacıkleşmesı

Fakat en kolay şeraite malik bulunan ve merkezî vilayetleri işgal eden Mangıt ümerası, tSukharanm çurumuş medeniyeti tesirine girmiş, zamanının ta- biriyle, «tâcikves» adamlardı. Bunun için ufak en- B eğler m trikalardan başka bir iş yapamadılar. Emîr Nas- ı ıllah fevkalâde mağrur, asabî, hasta ve mütelevvin, zâlim, şehvet için her şeyi feda eden bir zattı. (Bunun zamanında Bukharada bulunan Kazanlı âlim Şahabeddin Mercânî ve Macar Vambery bu emîrin ahlâkını bütün tafsilâtiyle tavsif etmişlerdir). 19.uncu asrın başlangıcın- danberi memleketini idare eden Ayaz Bek ve Hekîm Bek gibi mühim şahsiyetleri öldürerek, Özbekleri, hattâ kendi kabilesini bile kendisin-

den kaçırdı. Afganistandan iltica edip gelen Dost Mehmed Hanı.maiyetindeki oğluna tecavüz ederek tahkir etti; bu han, sonra fırsat bulup memleketini istirdat ettiğinde, Bukhara emîri pek fena vaziyette kaldı.

Buna ilâve olarak bütün bu emirler, hanlar, İngiliz ve Ruslarla olan ticarette mühim hisselere malik olmıya başladılar; ona göre rus malına gümrüğü 'T 2,5 kadar tenzil ettiler. Köylü Özbek ve el sanatkârları buna, elbette, katiyen razı olmuyorlardı. Ticaret işlerinin inhisarında son Khokand hanı pek ileri gitmişti. Şehir tüccar ve ulemâsıyla menfaatleri bir olduğundan, mensup oldukları Özbek köylüsüne asla iltifat etmez oldular. Pek ehemmiyetsiz olan ihracata nisbeten, ithalâtın kıyas kabul etmez derecede fazlâ olması ve pek anarşik bir tarzda devamı, asrın ortalarına doğru faydası umumî olacağı ümit edilen ticaretin gitgide ancak şehirliler için faydalı olup, köylünün tamamen aleyhine olduğu anlaşılmaya başlamıştı. Neticede şehir Türkü ile köylü Özbek ve Kırgız arasında, evvelce de mevcut olan münaferet, gittikçe alevlendi. Hariçten ecnebi istilâsının tehdidi üzerine, böyle bir vaziyet, ahalide bedbinliği çoğaltıyordu. Ahali ülema arasında yabancı istilâsına karşı maddî bir çare bulmak imkânsızlığı hakkında bir akîde yerleşmişti. Evliyaların yardımına inanmak pesimizmin en kötü şeklini gös- teriyordu. İktisadî inkişaf hükümdarların şahsî istibdadının ahaliden in- ciradını mucip olduğundan ülkede fikir hürriyeti kabil olmuyordu. Ayrı ayrı mütefekkirlerin hanlara söz dinletmek tecrübeleri akim kalmıştır. Hindistanlı Mîr İzzetullah-daha ozaman bunu görmüş, Emîr Haydarın -siyasî meselelerde olduğu gibi, diğer hususlarda da kimsenin fikrine bakmadığını ve az bir şüphe ile adamlarını öldürdüğünü söylemiştir[192 193'0]).

---

di JJİ* lj L.-^Vr4' C>'-ı Joj diU £ l_;* ıj\£-

o-l ₑÇ> Ojl.% jL-J «tfjTVl 0-1- /\> jVfjU-J jA.*. j-ul

bj* Jü» lUl <*»:> ■C-.'V jü-J o?^

Emîr Nasrullah zamanında bu durum daha kötü idi. Ozaman Rusya tebaası olan Türkler (Kazanîılar, Başkurt ve Kazak-Kırgızlar) arasında rus mekteplerinde okuyan münevverler şöyle dursun, medreselerde tahsil görenler arasında bile, bir fikir hayatı vardı. Kazanlılardan ;Abdünnâsır Qursâvî, 1808 yılında Bukharaya geldiğinde, basit bîr şer'î -mesele hakkında bazı hür fikirler ileri sürdüğünden tekfir edilerek Emîr Haydar tarafından ölüme mahkûm edilmiş, yalnız Bukharadaki Türkmen şeyhi Niyaz Quh'nın himayesiyle yakasını kurtarabilmiştir. 1818 de Bukharaya gelen diğer bir molla Şehâbeddin Mercânî, medreselerde değil, kütüphanelerde çalışmakla ün kazanmış ve memlekete döndükten sonra, Mâverâünnehirde medenî hayatın pek aşağı derecede- olduğunu tarifle «İ'lâm ebnâ i-d-Dahr bi ahvâl-i Mâverâi-n-Nehr» yani. «Zamanımızın çocuklarına Mâverâünnehrin durumu hakkında malûmat» adı ile arapça bir risale yazmıştır. Yine Emîr Nasrullah zamanında buraya gelen iki genç Başkurt mollası, Nizâmeddin el-Quruçî ve Arif iis-Sayrânî, 1849 da Bukharadan yazdıkları mektupta, buraya gelip hayal sukutuna uğradıklarından bahsetmişler ve Islâm âleminde eşki medeniyetin eserlerini bulmak maksadıyla artık Horasana ve oradan Iraka gitmeğe karar vermişlerdir. Bu iki kişi her veıde bilhassa riyazî ilimler tahsiline çalışmışlar ve saîâhivetli öğretmenler bulamadıklarından, yine meyus olmuşlardır""[194]). Rus harbiye mektebini bitirdikten sonraı Khokand hanlarına tâbi yerlerde ve Kasgarda seyahat eden münevver Kazak sultanı Çokan Velikhan ise, bu ülkelerdeki fikir hayatının donukluğundan, artık tam Avrupalı bir kimse olarak bahsetmiştir.

2:{0) Bu satırları yazan müellifin komşu köyüne mensup olan 'Arif Sayrânî mektubunda şöyle diyor: 1: *ö'S*:** E'-* Jr. *fa*
. *j-c* v> *y S* j. ouiJu d' «>->'.>
û'fa" J d *JL?* L-ı L. jl*y. Lij
Vt. ö'YJı *J* JU .)' ^U» d ol'Jı J!J BU mektup Rızâaddin ibn. Fahreddinirrt *Atlıâr* nam eserinde, C. II, s. 280 münderiç bulunmaktadır.

Mâverâünnehirde Fikir Hayatı ve Mır İzzetullah

Hindistanlı Mır İzzetullah da asrı ilimlerde Bukha— ralılara nisbeten çok yüksek malûmata malik olmuştur. Eserlerinde memleketin coğrafî, etnografı, İktisadî ve tarihî hayatına ait mühim malûmat dercetmiştir. Fergane ve Semerkandda kendisinden riyazî ilimler tahsil', etmek istiyen zevata tesadüf etmiştir. Umumen ozaman Hindistanın

ilim hususunda Mâverâünnehre faikiyeti itiraf olunuyordu. Mâveraün— nehirde az çok fikir sahibi olan zevat ozaman bilhassa Semerkandda-. bulunuyordu. Burada Mîr İzzetullah Kadı Abdülhay a rastlamış ve siyasî meseleler üzerinde konuşmuştur. Ozaman Napolyon Moskovayr işgal edip geri Avrupaya dönmüştü. General Gardanne İranda, Feth Ali Şah yanında bulunuyordu ve Ortaasyada İngiliz hilâfına teşvikat' vapıyrordu. Kazan Türkleri (Mîr İzzetullah bunları Bukharalılarm tâbiriyle «Nogay» tesmiye ediyor), Rus ticaretine tavassut ediyor lardı. Bukharada bunların kendilerine mahsus « Saray-i Nogay » larr vardı. Napolyon meselesinde bunlar Semerkand kadısı ile temasta bulunurlar ve muharebede Fransızlarla Türkiyenin müttefik olup Rusya elindeki İslâmları tahlis edeceklери hakkında ümitlerini söylerlermiş.

Mîr İzzetullah ise, kendisi İngiliz tarafını iltizam ederek söylediğini yazıyor. Fransızın Türkistan yoluyla Hindistana geçeceği ve İngiliz müstemlekesini elinden alacağı bekleniyormuş. Kadı Abdülhay Fransız askerlerinin Astarkhandan, Mangışlak-Khıyva yoluyla Bukharaya geleceklerini bile söylemiştir. Bütün bu vakalar Türkistanda Fransız mı, İngiliz mi veya Rus mu iyidir? Harp etmeli mi, etmemeli mi? fikrini doğurmuştu. Buna ait hür fikirleri Kadı Abdülhay söylemiştir. Bunun oğlu Ebû Sait de hür fikir sahibi siyasî bir zat idi. Kazanlı âlim Şehâbeddin Mercanı de tarihî eserlerini yazarken onun kütüphanesinden istifade etmiştir. Mercâni bütün Mâverâünnenhirde ancak bu zattan sitayişle bahseylemiştir -[u]). Kadı Ebû Sâid'in oğlu kadı Ebû Tahir ise, fârisî metni ve rusça tercümesi matbu Semerkand tarihinin müellifidir. Kadı Abdülhay Semerkandın gayet zengin bir aristokrasi ailesine mensuptu. Bunlar bir emîri düşürüp yerine diğerinin geçmesine müessir olacak de- Tecede nüfuz sahibi idiler. Mîr İzzetullah siyasî meselelerde Bukharanın büyükleri ve baş veziriyle konuşmuş; bu zatın sözüne bakılırsa, siyasî meselelerde buralarda daha vazıh kanaatlar mevcut değilmiş. Rustan ziyade İngilizden ve 1808 yılı general Elphinston'un Kabile gelmesinden, umumen İngilizleTİn Afganistandaki rollerinden kuşkulandıkları görülüyor. Balkh hâkimi Kılıç Ali Beğ İngiliz taraftarı idi. Bukharada Ingilizleri daha ziyade hiyleci bir kavim, Rusları ise sâde bir millet gibi telâkki ettikleri görülüyor. Mîr İzzetullah Türkistanm istikbali hakkında pek bedbin bulunuyor. Onun fikrince Türkistan, o zaman hariçten olacak taarruzlara mukabele edemiyecekti, «çünkü burada kuvvetli merkezî bir hükümet yok. Yuz yıldan ziyade bir zamandan beri yabancı milletlerle müsademelerde bulunmuyor. Büyük muharebeler görmeyip, yalnız mahallî mahiyette çapulculuk ile meşgul olduklarından askerliği bilmiyorlar, savaşçılığı unutmuşlar. Silâhları eski usul olup işe yaramaz, diğer taraftan topları da yoktu. Bukharanın iç kalesinde bulunan eski usul topları taş pajçaları gibi yatıyorlar»[232]). Memleket zahiren asayiş kesbedip zenginleşmekte olduğu halde, içinden çürümekte olduğu görülen İktisadî inkişafın memleket lehine olmadığını mahallî mütefekkirler de anlamışlardır. Bukharah müverrih Mehmed Yakubun sözüne göre, Emîr Haydar zamanında Bukhara memleketinin vâridatı,

231) *Mercanı mecmuası*, Kazan 1915, s. 34-47.
232) C.İ-IT -v.*I ^ C-iVj <CJT
jb nM, cbb,* j(\ c.-l .nb ^c* jV ;.f.
J'•vjr.jt *fjU?*

emîr Haydarın babası Şah Murad zamanına nisbeten iki defa fazla idij. Fakat, mesarif varidata uymak şöyle dursun, belki varidattan iki ve küsur misli fazla çıkıyordu. Bunu Mır İzzetullah da söylüyor. Bu, yalnız* Bukharada değil, Hindistanda da böyle idi. Bukhara başveziri Hekime Bek, Mır İzzetullahtan

soruyor: «Ben işidiyorum ki Hindistanda yerli tüccarları çok sıkıştırıyorlar, vergi bahanesiyle tüccarların emlakini müsadere ediyorlar, Hindistanm ticaretinde İngilizlerden başka hiç kimseye istifadeye mahal bırakmıyorlar, öyle mi?» 233). Mîr izzetullah buna;: cevap vererek diyor ki: «Bu doğru değildir, bilâkis İngilizlerden önce' Hindistanda korku ve tehlike çoktu. Bir vilâyet diğeriyle ihtilât edemezdi. Şimdi herkes istediği yere gidebilir ve ticaret yapabilir. Ticaret buhranı hükümetten değil, emvalin çokluğu, binaenaleyh ticaretten faydanın az gelmesi sebebindendir. Nasıl ki evvelce de Kâbil ve Bukhara- ticareti pâyidar idi. Şimdi Bukhara emîri yollarda emniyeti tamamen temin ettiği halde, eski ticaretin yüzde biri kalmamıştır. Elbette bunun' da sebebi hükümet değildir»-34). Asıl sebebin «mal çokluğu ve kar azlığı» ndan ibaret olduğunda ve o zaman ecnebi emtiasının, ithalâtın- istilâsına karşı bir iş yapmak kabil olmadığında galiba her iki taraf müttefik kalmışlardır. • '

Merkezî Asyanm her tarafından (Kazak sahrasm- Mîr Abdülkerîm Ve da, Kıyva, Kaşgar, Iran ve Afganistanda) ve Hekîm Han Töre'nîn Rusyada seyahat ettikten sonra, Emîr Haydar Fikirleri tarafından Istanbula Bukhara elçisi kâtibi olarak:

gönderilen Mirza Abdülkerîm kendi, memleketi hakkında güzel bir eser bırakmıştır. Bu eser* 1876 da Fransız müsteşriki Mr. Schefer tarafından Mısırda basılmıştır. Elçilik heyeti İstanbula, Rusya yoluyla gelmişti. Mirza Abdülkerim her iki memleketin ahvâline cidden vâkıf idi. Bu zat eserinde, Rusyânm Türkistanı her tarafından- ihata ettiğinden, ecnebi malı ve siyasî entirikalarm her yere girdiğinden bahsediyor. Bu zata göre, Mâverâünnehre Rusun istilâ etmesine, tabiî kum* çölleri mâni olmazsa, başka çare yoktur. Bukharada Macar Vamberymin gördüğü adamlar da kendisine böyle demişlerdi. Esbak Fergane veziri Seyyid Mehmed Hekîm Han da memleketin vaziyeti 195 hakkında düşüncelerini yazmıştır. Bu zat Khokand hanı AlîmHana ana tarafından kardeş olup, siyasî entirikalar neticesinde memleketini terk- etmiş, Rusya, Türkiye, Iran, Hicaz ve Afganistanda bulunmuştu. Mâve- râünnehre döndükten sonra, Fergane tarihine ait bir eser yazarak 1843 yılı Bukharanın «Kitap» şehrinde ikmal etmiştir. Avrupa teknik ve sanayiinin faikiyetine tamamen kani olan bu zat, yine bedbin kalmıştır. Bu zamanda Mâveraünnehri ziyaret eden Avrupalıların fikirlerini söylentiye zaruret yoktur. Maksad yerli mütefekkirlerin kendi vatanları hakkındaki düşüncelerini beyan etmektir. Bu ise filhakika her yerde bedbinane. idi. Hariçten gelen mal çoğaldıkça, Mîr İzzetulîahın dediği gibi, yerliler için menfaat azalıyor; ticaret, mütaassıp ulemâya dayanan hükümdarlarla, hükümet

---

195 A ly J u? 'Sj' -y*- v*3 •
^<3^ -»-V J- (*Ahvâl-i Sefer-i Bukhârâ*, vr. 61a).
•234) jLîi-t J\b. 3 3 .*= 11* J**")
t-ily.- ■ J' ^ c** C.İÎ w-}—J ^,.1.
0-v. tc* Jjl— OA—İ «v> ,Le- c— l ©a-i- o -) * • * ' OjC.J^IU- C-M* •
.j « _ i —-yj c — . J C . A « J ^ I V U . .

erkânı inhisarında oldukça, siyasî hayatta ve fikir hayatında istibdat bir nevi çılgınlık şeklini alıyordu.

9

İ s t i l â

Afganistandaki karışıklıklara rağmen 18. inci Ingiliz ve Rus Nü- asır sonunda ve 19. uncu asır başında Bukharanın İFuzu Arasında Ter Hindistanla münasebeti epeyce sıkı idi. 1820 yıl- vazün ve Hekîm larmda da Bukhara kendi siyasî hayatında, İn- Kuşbeği gilizlerle Ruslar arasında salıncak oyununa baş

lıyor gibiydi. 1820 de Emîr Haydarın yanında aynı zamanda müsteşrik Khanikof ile birlikte Rus heyeti ve Stoddart, Conolly adlarında Ingiliz murahhasları bulunuyordu. Rüsyadan Buk- haraya tahsile gelen Kazan Türklerı* arasında, tahsilini «Hindistan ilmiyle» ikmal için Kabile gidenleri bulunuyordu. Temür Şah zamanında sarayın başhekimi Abdüşşâfî Hanın yanında tıb tahsil eden Kazanlı Seyfeddin Şengârî 1791 de babasına yazdığı mektupta, Bukhara ile Hind arasında seyahat pek kolay, yalnız Bulgar (Kazan) ile Bukhara arasında ticaret kervanlarına iıişılrnezse sejmhat müşkil olduğunu yazıyor[2]";'). Diğer birisinin mektubunda Kabil ve Herat ahalisinde, Bukharada olduğu gibi, karanlık ve cahilane bir gurur olmadığı söyleniyor. Mır İzzetullah, Hindistandan Bukharaya ihraç olunan mallar[196]

196 ^ jl/b^ JiK-.lr Uli t c-1 Jİ tr ^ o[1]-t I» -j' " Rızâeddin ibn Fakhreddin, *Âth.âr.* . Orenburg, 1903, I, 215.

içinde ckütübü fıqh»ı da ayrıca zikrediyor. Elbette bunlar ozamaıı Hindistanda basılan eserjer olmuştur. Yalnız zikrettiğimiz o bir Ka- zanlı değil, Bukharalılar da tıb ilmi ve riyaziyat gibi şeylere, HindE- tanda öğrenilebilecek ilimler nazarıyla bakmışlardır. Mîr İzzetullah ise Hindistan tüccarlarının Bukharaya çok ihtilâtını, Bukharada Hind parasının râiç olduğunu ve bu paranın ve tüccarların istilâsına karşı tedbir alındığını, tüccarlara gayrimenkul mal ve ev satın almak yasak olduğunu, Rusyadan da ticaret kervanları yılda bir defa 5-6 bin deve olarak geldiğini kaydetmiştir.

Rusların biraz daha cenubdoğuya doğru ilerleyip Ortaasyada ticaretleri geliştiği sırada yaşıyan Emîr Nasrullah hükümetinin ilk yansında İngiliz - Hind ve Rusun her ikisine müsavi müstakil bir siyaset kullanıyordu. Bütün iş, babasının da veziri olan Hekim Kuşbeği- nin elinde idi. 1832 de İngiliz murahhası Alexander Burns geldigi zaman, Bukharalılar, Hindlileri sınaat ve ticaret babında kendilerinden daha ileri tanırlardı. Hindliler ise, İngilizlere meftundu. Umumiyetle ozaman İngilizlere pek büyük saygı gösteriyordu. Burns un Bukharada konuk olduğu bir zengin Özbek, konuğunun cebindeki haritayı görerek, çabucak gizlemesini telâşla tavsiye etmiştir. Bu zat ve diğeı bir çokları, lüzumu varsa, İngilize istediği kadar ödünç para verecek olmuşlardır. İngilizlere olan samimiyette Kâbil, Balkh tüccarlarıyla Bukharalılar arasında fark görülmüyordu. Hekim Kuşbegu Btırns ile pek samimî olup, kaç defa ayrı ayrı sohbetler etti. Burns'tan hediye oıarak bir pusla aldı; İngiliz elifbesini öğrendi. İngiliz sanayiine ve terakkiyatına olan hayretini söylemekten çekinmedi. Burns u pek bıi- vük saygı ile Meşhed'e kadar kendi adamlarıyla uğurlayıp, emniyetin, temin için büyük dikkat gösterdi. İngilizlerle ticaret işlerini ilerletmek için, Bukharada bir «İngiliz Ticaret Elçiliği» kurmayı teklif etti. Ozaman altmış yasında olup 25 yıl başvezirlik eden akıllı, yurtsever ve müdebbir Hekîm Beğ, Bukhara için iyi ve müstakil bir siyaset takip ediyordu. Kendisi ve kaynatası Ayaz Topçubaşı, Rusya ve Hindistan- la olan ticareti, güya, kendi inhisarlar* altına almış bulunuyorlardı. Çok zengindiler.

Emîr Nasrullahın Rus Tarafını Tutması

BurnS gittikten beş yıl sonra (1837) Emîr Nas- rullah, Hekîm Kuşbegiyi hapsedip, nihayet Ayaz Topçubaşı ile ikisini öldürdü (1 840). Emîrin mak- şadı, ahaİiye nüfuzu pek fazla glan bu Özbek uruk reisi yerine ücretle Hizmet eden birisini tayin et* mekti. «Kuşbeği»lik mansabmı kaldırıp, Hekîm Beğin yerine Tebrizli Abdüssamedi, mütevazi bir lâkapla «nâib» tâyin etti. Rahmanberdı

•adında bir Türkmeni Abdiissamede nâib tâyin etti. Maksat, idareyi tamamen merkezleştirmek idi. Hekîm Kuşbeği ile Ayaz Topçubaşınm öldürülmesinde başlıca maksat, dış ticareti bunların elinden almaktı. Ozaman Emîr Nasrullah, ticaretinde daha çok menfaat gördüğü, Rus tarafına temayül gösterdi. Afganistanda 1 800 yıllarında başlayıp 1880 yıllarına (Abdurrahman Hanın tahta çıkışına) kadar seksen yıl süren kargaşalıklar (bilhassa 1835 yıllarında), Bukharanın Hindistanla olan ııcarî münasebetlerini bozdu. Buna karşılık Ruslar 19. uncu asrın ilk dörttebirinde Kazak sahrasında bilhassa Orta Yüzde Gaib Han oğlu Arungazı ve Kiçi Yüzde Ayçuvak oğlu

Şirgazi Hanlar idaresinde, bir nevi yol emniyeti ve uruklar içinde sükûnet vücude getirerek, Bukhara ve Khıyva ile ticareti sür atle inkişaf ettirebildiler. Bu ticaretten, Kazak sultanları ve nakliyatçılarına da mühim bir hisse çıkarmakla, onları da kervanların himayesile alâkadar edebildiler. Biz 19. uncu asrın ıık yarısında Semi Pal at, Kızılcar, İrbit, Troyski, Orenburg, Astark han gibi sahra ticaret merkezlerinin pazar ve panayırlarında, sahra vilâyetleri ve hanlıklarıyla Rus ticaretinin nasıl bir çabuklukla inkişaf ettiğini gösteren ve Rus şartlarına göre oldukça muntazam olan istatistik malûmatına malikiz. Halbuki bu ticaret, rus şehirlerine gelip alınmakla bu istatistik defterlerine kaydedilen mallara münhasır kalmıyordu. Ruslar kendileri de bizzat Bııkhara, Taşkent, ve Khıyva gibi yerlere mal getiriyorlardı. Yalnız Bukharaya 182 7 yılında 1.800.000 rus rublesi, 1838 de 2.5 13.000 ruble, 1840 ta 3.283.000 ruble değerinde mal getirtilmiştir. Yalnız bu üç rakkam, ticaretin nasıl bas döndürücü bir hızla geliştiğini gösterebilir. Rus müverrihleri Orta Yüz Kazak hanı Arungaziyi, Emîr Nasrullah ile pek dostane münasebette bulunduğu halde, Ruslara sadakat babında da fazla mübalağa eden, aynı zamanda Kazaklar tarafından pek sevilen bir zat olarak tarif ediyorlar. Bu zat aynı zamanda Emîr Nasrullahın düşmanı olan Khıyvaya da düşmandı. Arungazinin kendisine düşman olan kardeşleri ve Kicı Yüz hanları ise Khıyva ile 'dostane münasebette bulunuyorlardı. Bütün bu gibi münasebetleri yaratan amil, ozamanın rus ticaret sermayesi olmuştur. Bukharada Hekîm Kuşbeği ve Ayaz Topçubaşınm öldürülmesi Bukhara istiklâlinin gömülmesi demekti. Rus istatistik bilgini Meyer. j-.mır Nasrullahı «Ortaasyada rus mallarının en mühim pazarının müdürü» diye tarif ediyor. Hakikaten, Hekîm Kuşbeği’nin hapsinden .sonra, Emîr Nasrullahın artık rus sermayesi mümessili olduğunda şüphe yoktu. Diğer taraftan Emîr Nasrullahın Rus tarafını tutmasına Tebriz!i Abdüssamedin tesiri olduğu da zannolunur. Yukarıda adı geçen bu

1 5

zattan bahseden yerli müverrihler onu, güya Avrupada seyahat' edip, Avrupa dillerine vâkıf olmuş bir kimse gibi gösteriyorlarsa da,. Vambery, bunu ahlâksız, lûtî, mâceraperest ve hakjkî Avrupa düşmanı olarak gösteriyor. Ona göre, bu zat yalnız İranda öğrendiği birkaç fransızca kumanda kelimelerini biliyormuş ~:i7). Khacv.ikov'a göre, Ab- düssamed, aslen İran askerlerinden olup bir öldürme dolayısiyla Hin- distana kaçıp, orada Ingilizİere sığınan bir Iran prensine hizmet eden, sonra parasına tanıah ederek onu öldürüp hapse atılan, oradan da kaçıp Kâbile gelerek kendisini Dost Muhammed Hana tanıtan, nihayet orada hanın oğluyla arası açıldığından 1835 te Bukharaya kaçan bir maceracı idi. Diğer bazı Ruslar bu Abdüssamedi yalnız maceracı değil, aynı zamanda kendileri için tehlikeli bir şahsiyet olarak tanımışlardır. O zamanki Rusyanın en mühini fikir ve siyaset mecmuası olan «Moskvitianin» 1843 senesinde Bukhara ve Khıyva meselelerine ait şu satırları yazar: «Khıyvada şimdi Rahim Han hükümdar oldu, Bukhara emirinin (Nasrullahın) pilânı Bukhara, Khocend, Taşkent, Türkistan, Khıyva, Şehrisebz, Balkh, 'reyzâbâd ve Yarkend (yani Doğu Türkistan) ülkelerini birleştirmektir. Buna muvaffak olursa, o, Kâbil, Herat, Kandahar ve Pişaver ülkelerini de ele geçirmek fikrindedir. Eğer bu zat bu pilânlarını tahakkuk ettirmeğe muvaffak olursa, Orta- asyada büyük bir devlet kurmuş olurdu. O uzağı gören ve işgüzar bir hükümdardır. O, İran veliahdi Abbas Mirzanın tavassutu ile Ingiliz- İ rden topçu istedi, onlar da bir İranlıyı (yani Abdüssamedi), topçuluğu öğreterek. Bukharaya gönderdiler. Şimdi Nasrullah, İngilizden korkmadığını göstermek için geçen 1842 senesi İlkteşrininde iki in- gilizi casus telâkki ederek öldürdü. Biz Ruslar, Khıyva hanı Rahim Hanın yanında da, buna benzer «müşavir»ler zuhur etmeden önce, burada kendi nüfuzumuzun teessüsü uğrunda çalışmalı ve burada bir ':earet mümessilliği tesis etmeliyiz» -:iS). Her halde Abdii.ssamed, Rusdan ziyade, Ingiliz düşmanı olmuştur. Onun Ingilizler tarafından gönderilmiş olması, ancak Rusların evhamından ibaret olmuştur. Hind hapishanesinde sürüklenmiş olduğundan îngilizler.e karşı bir kin, bir in— 197 198

-:i,:) Mercanı, *Miistefo.d ül-Akhhâr,* I, 195; Akhund Q u r b a n a 1 i 198 âl i dî, *Tavârikh-i Khamse-i Şarkî,* s. 25.

-•*0 H, Vambery. *Gcschiclıte Bokhara's,* II; 145,. 265. Emîr Nasrullah ve Abdüssameddin siyasetleri hakkında ozaman Bukharada bulunmuş olan Dr. W o i f ve Buruş vesairenin ifadeleri H o w o r t h, *History of tlıe Mongols,* II, 780,. 809 da hülâsa edilmiştir.

-:ıs) *Moskvitianin.* 1842, N. 2 (şubat nüshası), s. 625-626. ,

tikam duygusu beslemiş olmcisı muhtemeldir, ki bu zat, behemhal Bukhara emîrini Rustan ziyade İngiliz tehlikesinden çekindirmişur. im filizlerin Hindistanın yerlilerine, bilhassa kumpanya zamanında, fevkalâde kaba muameleleri Ortaasyada meşhur olmuştu. Buna mukabil kendileri yarı yarıya Asyalı olan Ruslar, her yerde Asyalılarla As- yalı gibi muamele yapabileceklerini gösteriyorlardı. Emir Nasrullaha. Khıyva ve Khokand hanlarına yazdıkları mektuplarda, eıçi muamelelerinde Ruslar Asyalı tavru alıyorlardı. Orenburg umumî valisi ve şark: sahra vilâyetleri başkumandanı Pirovski, Emîr Nasrullaha yazdığı mektuba şöyle başlıyordu: «Hikmet ve şeriatın büyük hâmîsi cenâb-ı âlî, kişver-küşâ, emîr-i âzam, khaqân-ı muazzam, ilmü kemâlin menbaı, nizâm-ü şöhretin merkezi, dünyada em'nü selâmetin muhafızı âlâhazrer Emîr Nasrullah Han Hazretleri, Allah sizi tahtü tacınızda ebediyen mu**hafaza** etsin, size hakikî hürmet ve ubûdiyyet..Ingilizler ise mektuplaşmalarında tamamen bunun aksini takip ediyorlar, yalnız «cenâb-ı âlî, emîr-i Bukhârâ» diye hitap ediyorlardı. Ingilizler bilhassa 1839- »841 yıllarında Afganistanda yerlilere pek kaba muamelelerde bulundular. Emîr Nasrullah Khokand ve Khıyvayı silâh kuvvetiyle fethederek ülkeyi birleştirmek teşebbüslerinde bulunurken Ingilizlerin Khokand ilanlarıyla muhaberede bulunduklarını duydu ve bundan Ingilizİerin, i ürkistanm Bukhara emîıi idaresinde kuvvetli bir devlet şeklinde birleşmesine mâni olacaklarını istihraç etti. O yıl kendi yanında bulunan. İngiliz murahhasları Studdart ve Conolly ile aynı zamanda Bukhara da Rus elçi heyeti de bulunuyordu. Emir her iki tarafla pazarlık ediyordu. Fakat İngilizlerin Khokandîılarla muhabere etmelerinden şüphelenerek, murahhaslarını hapsetti ve nihayet onları Bukharada öldürdü - ;,)) ■ Ab- düssamedin tesiriyle Emîr - Nasrullah Bukharaya gelen diğer AvrupalIları da yakalıyarak Öldürür oldu. Yalnız Ruslara dokunmazdı. Ruslar da zahiren mahpus Avrupalıları himaye, etmekle beraber, el altından bunların öldürülmesine işaret ederlerdi. 1 84 I yılında Ingilizler, Afganistanda korkunç bir bozguna uğradılar. 1842 kânunusanisinde general Elph.inston'ım kumandasındaki 1 8,000 kişilik kuvvetlerini Kâbil ile Cc- îâlâbâd arasında kaybettiler. Bu vak'alar olmıyaydı, Ingiliz nüfuzu Bukhara sınırına kadar yayılıp, Hindistan'da inkişaf etmeğe başlıyan demiryolu hatları 1865 yıllarına kadar Bukharanın cenup hudutlarına, Herata veyahut Amu Derya kıyılarına artık gelmiş olacaktı. Ozaman Rusya ile Ingilizler arasında bitaraf bölge demek olan bufer devlet Af-

-v*:)) Bk: F. H. S k r i n e and D e n i s o n R o s s. *The Heart of Asia,* **Lon— don 1899,** s. **2İ7-218.**

. c | „/,i! belki Arm. Derya ile Sır Derya arasında teşekkül et-
:222du. Beik, de bu suretle teşekkül eden bir Mâverâünnehır hu-
-n k-ndi durumundan ve coğrafî mevkiinin de asrı Avrupa

ini bilhassa nnina
an istifade ■ etmiş
c: v ine, tarafı
Rus

bilhassa münakalât işleri hususunda tatbike pek elvenşl. olması İde etmiş olurdu. Bu olmadı. Ingiliz nüfuzu veya «tereddüt, ı galip geldi. R

Rusların İstilâsı, Muzaffer ve Khudayâr

185 0 yıllarında, artık Mâverâünnehrın ergeç Kus istilâsına uğrıyacak bir ülke olduğunu, herkes söylüyordu. 1858 de Bukharaya gelen Rus elçisi İgnatiyefin bütün taleblerini emîr kabul etti. Rus tüccarlarına gümrük vergilerini azalttı. mu er ru„ gemilerinin yürümesine, Bukharada Rus ticaret elçiliği bu- ...v.-ra-ma müsaade etti. Türkistan seyahatinden döndükten so"ra ; 2c. de Vamberyye bu vâkıay. söylediler, yani bir emrivaki Ur-

Msmcia bulunduklarını dnicuu.aı. — ~ \ 1A71-1872 vı- iddirler Avrupa meseleleriyle meşgul bulunuyorlardı. 1871 ö / / y İ;nda.- Aiman-Fransız savaş, sonunda İngiltere bilhassa «Alabama» sinden dolay, Amerikalılarla uğraştı. Ortaasya meseleleriyle me, !ul olamadı. Ruslar Khıyva ve Khokanddan pamuk almağa Wam.ş- H .1, Yerliler için kâri, olan bu ticaret her yıl inkişaf ediyordu 1863
■ 1 Ymerikadaki ic savaşlar neticesinde, Rusya oradan pamuk a .mnoa An,e,İkada . pamuğunu eMe etmek fikn intişar
W. 1.Uu„duU„n„ =„1..1,1>, Ru. MU. f™: rı1"

T'd-kistanı istilâ ederetv uıcum* K .... , , . . ,
22 f5atıda Orenburgdan ve doğuda Sibiryadan iki kol ile baş ıy^n ; kederi
yılında Taşkendin, 1868 yılında İrcar ve Yan, Korgan
zaferinden sonra Semerkandın. 1873 yılında Khokandın işgal, ile ta-

mam ^Bütün bu vakıalarda en haysiyetsiz rolü, Bukbara emîri Mang.t Muzaffer oynamıştır. 1866 yılmda Bukhara emîri 40.000 kadar as er e S Deryam cenubunda «İrcar» denilen yerde, istem,yerek yaptığı bir T 3000 kişilik Rus kuvvetine bir iki saatten fazla dayanamayıp, bu- tttt ttt ve t2lar.ni (20 toptan ,0 kadarım) Wak,p U^- -"uın-r mânevi kuvvetinin nasıl olacağı şundan tahmin olunabilir k. esas 2 2 ceza için askere alınan suçlu ve sabıkalılardan ibaretti. Kalan aha- r .rtzel fıkralara bölünmüştü. Buna nezaret eden yoktu. Suvau '
3 . ı* ■ pV: kabul edip Osman adını alan bir
,te„ni" ku~."d.n. ■ kum„d,,,, yi„. bir k„ç>k

er, IVlUSfunicmua.ı "---------- - v . ,.w

lu"ru bilen bir adam çıkmıyacağına inanmıştı. Topçuluk talimim d.ger t • 8ü rus neferine havale etmişti. O da, «ısça kumandaya alıştırmak Üı' kelimesinin ancak son parçası olan «jay»ı öğretebil-

k.« o™».,

fikriyle, «zaria jav»

c'iğim alay ederek söylüyordu. Piyade askerine, bir Türk boca kumanda ediyordu. En iyi piyade asker olan Şehrİsebzliler kendisine «tâbi» değil, yalnız «müttefik» olduklarından, emniyet etmiyordu. Ruslarla muharebe •cin AfganlIlardan 2.000 kişilik bir ordu kiralamıştı. Bunların reisi İskender adındaki Afgan şehzadesiydi. Bu da ihanet edip, Ruslar tarafına geçti Emîr bu halde İ 868 de Semerkandı müdafaa edecekti. Zamanının müverrihi sair Mîr

İ. -e -b «u * J-j LL» İL.» /,% JO

LT 1 jt.» LS- ÖV:>-U SİA S

,jU. ■-. 3 3K fi.j ^ C-'"‘ Sı

» j ^ < S

j, çf

-Azîm Sâmî bu askeri şöyle tasvir etmiştir:

Yani: Ordu (güzelliğiyle) ilkbahardaki güllerden toplanmış gibi idiyse de, basları öne eğilmiş olmak bakımından goncaya benziyorlardı. Bazdan beline hançer bağlamıştı; fakat söğüt ağaç, gibi titriyorlardı. Kimisi yayına okunu koymuştu; fakat bu, elif harfi üzerindeki uzatma işareti gibi sadece bir nakıştan ibaretti. Kimisi çeliğe bürünmüştü, ama aynadaki akis gibi, kalb ve ruhtan mahrumdu. Bazıları kızıllar giyinmiş- lerdileıdi ama, yüzleri düşman korkusu dolayısıyla sapsarı olmuştu. Bunlardan birisi hodbinlikten kılıcını çekse, bu kılıç onun kendi yüzünü ve burnunu kesiyordu -’-10) . ■

Emîr, Semerkand kapısına gelen Rus ordusuna karşı çıkmak iste- mediğinden, ulemâ tarafından tekfir ve halk tarafından azledilmekte olduğunu görüp, mezbahaya getirilen koyunun rızasıyla çıkıo. bir defa görünüp kaçtı. Bunun terbiyesiyle yetişmiş olan Khudayâr Han da, daha ziyade ticaret isleriyle meşguldü. Khudayâr Hanın gevşekliğinden dolay. onun Ruslarla münasebetinden şüphelenen ahali, bilhassa Kıpçak- 'ar Abdurrahman Aftabacı idaresinde isyan ettikte, doğu tarafında Kas- garı idare eden Yakub Beğe gidip sığınmadı ye yahut Alay-Pamire, Afganistan» gitmedi. Doğrudan doğruya Taşkende gelerek, Ruslara iltica etti Ruslar da onu Orenburga sürdüler (sonra oradan kaçarak İran yolu ile Hicaza gidip, epeyce dolaştıktan sonra, Afganistanda Herat şehrine gelerek Kerrukh'ta öldü) 199')- Umumiyetle bu iki hükümdarın maiyeti;

---

i.„,) Sadreddin Aynî, TAriklı-i Emîrdn-i *Mangitiye,* Taşkent, 1923, s. 46.

->4i) Bu hükümdarm son hayatı, tarafımdan 1914 te neşrolunan «*Khudayâr Hanın Son* Günleri» adlı ayrı bir risalede mufassal olarak anlatılmıştır. Khçkand hanlarının tarihi için H. H o w o r t h, *History of the Mongols,* II, 816-845 artık

Taşkent, Bukhara ve Khokandın tüccar sınıfı, mücadeleden bir netice beklemiyordu. .
Türkistan tarihinde, dışardan gelen müstevli kuv- Vatanm Müdafaası- vet ve yahut bozkır boyları tarafından medenî Alimkul, Sadık ve ülkelerin işgali, her vakit, kolaylıkla yapılmıştır.

Abdülmelik Bütün ülkenin yabancı istilâsına karşı ciddî millî müdafaası, ancak bozkırla ova ve göçebelerle şehirlilerin idaresini birleştirebilen şahsiyetler tarafından yapılabilmiştir. Umumiyetle Türkistanda ciddî, siyasî ve askerî teşkilât, ancak göçebelerden çıkıp medenileşen ve göçebelere dayanıp medenîleri, kalelere dayanıp göçebeleri elde edebilen' hükümetlerin teşkilâtı olmuştur. Rus istilâsı zamanında da, bu hal pek açık görüldü. Bukhara emîri 40.000 kişilik kuvvetiyle, Rusun 3000 kişilik kuvvetine karşı, birkaç saat, karşı koyamadığı halde; göçebeler arasındaki Ak Mescid kalesi, içinde yalnız 3000 kadar Özbek ve Kazak askeri olduğu halde, general Rerovsky'nin muntazam muhasarasına üç ^hâfta mukabele etti. Khokandın başkumandanı olan Kıpçak Alimkul ve askerleri Çim- kent, Türkistan (Yese) ve Taşkendin müdafaasında büyük fedakârlıklar gösterdi. 1864 yılı ilkteşrininin 3 ünde, General Çerniayevin Taşkendi muhasarası, muvaffakiyetle reddedildi. Çerniayev, bir çok telefat vererek, geri döndü. Bunu görerek ruhlanan Alimkul, «Türkistan»! (yerli müverrihin tabiriyle «Hazreti Sultan Ahnied Yesevî»yi) istirdat tecrübelerinde bulundu. Fakat .1865 mayısında Ruşlar bütün kuvvetleriyle Taşkent muhasarasına geldiklerinde, Alimkul, fazla cesaret göstererek (9 mayıs) topları bizzat kendisi idare ettiği zaman, maktul düştü. Bütün Khokandlıların ümidi Alimkulda olup, memleketin diktatörü o olduğundan, şehadeti halkın ve askerin mânevî kuvvetini tamamen kırdı; Taşkendin ve belki bütün Sır Deryanın Rus eline geçmesine sebep oldu. Nasıl ki 12 yıl sonra Kaşgar Hâkimi Ya- kub..Beğin. ölümü de, öyle netice vermişti. Khokandda da Kıpçak ümerasından Abdürrahman Aftabacı, Pulat Beği Abdullah Beğ ye Batır Töre, memleketin müdafaasında ellerinden gelen gayret ve cesareti gösterdiler. Bukharaya yardım için Khıyvadan bir kısım asker gön-

eskimiştir. En iyi eser V. Nalivkin, ***Kratkaya istoriya Kokandskago Khanstva,*** **Kazan, 1886 (fransızcası** ***Publications de l'Ecloe des langes örientales vivantes, 3.*** **series, IV de neşredilmiştir) dır. Bu devrin tarihine ait yerli müelliflerin türkçe ve farsça olarak yazmış oldukları çok zengin eserlerden bugüne kadar ancak Molla Niyaz Muhammed Attar Khokandı'nin** ***Târikh-i ŞâhrukhVsî*** **1885 te Kazanda' intişar etmiştir.**

îdermişti. Teke Türkmenlerinden Toktamış ve Ötemiş kabilelerinden yardım gelmişti.

Kazak sultanlarından meşhur Kinesarının oğulları Khokand tabii -olup, Karatav'da «Türkistan» şehri civarında konup göçerlerdi. Bunlardan Sadık Sultanın göstereceği kahramanlıklar, dillerde destan •olmuştur. Bu zat, kendi

etrafına topladığı Kazak fedaileriyle beraber, Alimkula yardım ediyordu. Alimkulun ölümünden sonra da Taşkend; müdafaa etti. Bukhara askerlerinin İrcar ve Semerkant müdafaası sırasında Sadık Töre, Sır Derya havzasında' Rusların arkasına taarruz ediyordu. Zire Bulak müdafaasında Emir Muzafferin firarından sonra, yine Khıyyaîılar ve Türkmenlerle beraber, Ruslara karşı harbetti. Emir Muzaffer, Rusların her hangi taleplerine razı olacağını bildirdiğinde, Karşı hâkimi olan veliaht Abdülmelik Han, babasına karsı ■ isyan etti. Mangıt emirine düşman olan Kineges kabilesi beğleri Sehri- sebz «hâkimi, (yani mutasarrıfı) A.cımavh oymağından Hekim Bek ve oğlu,Baba Bek, Kitab «hâkimi» Taraklı oymağından Cüre Bek Dâdkhâh, Rusîar Semerkanda geldiğinde, emîri tepelemek için fırsattan istifade fikrinde oldularsa da, Semerkandı Ruslar işgal ettikten sonra, kendi başlarına Ruslara karşı muharebeye başladılar. İşgal edilen Semerkandı istirdat fikriyle muhasara ettiler. Semerkand vilâyeti Khıtay ve Kıpçak kabileleri, Çilek civarında Abdülgaffar nam reisleri idaresinde 25.000 kadar asker teşkil ederek, yine Rusların yollarını .kesmişlerdi. Bunların bir kısmı dâ Kineges beğlerinin Semerkandı muhasarasına yardım etti (2-7 hajziran 1 868). Semerkand ahalisi de200 muhasara edenlere muavenette fedakârlık gösterdlier. Sultan Sadık ise, bu sırada Kette Korgan da Rusların bütün mühimmatını ele geçirdi Kermine ve Bukhara askerleri Sultan Sadık tarafına geçmişti. Bu sırada emîrin ordusunda Sadık tarafına temayül pek bariz idi. Bütün Bukhara işlerini kendi eline almasını teklif eltiler. Fakat Sadık ikbalperest bir zat değildi. Bukhara zimamdarının tabiatını mütelevvin ve kararsız bildiğinden ve mürailiklerini de iyi tanıdığından, bu teklifi reddetti. Bukhara ' emîri Muzaffer Ruslarla birleşmiş olmasa idi, Abdülmelik Töre, Cüre Bek, Baba Bek, Abdülgaffar ve Sadık Sultanlar haziran ortasında Rusları tamamen yok edecekler ve, mister Schuler'in dediği gibi, Ruslardan Sibiryaya belki bir nefer bile dönemiyecekti. Emîr Muzaffer ve rus generali Abramov birleşerek, Abdülmelik Töre, Baba Bek, Cüre Bek ve Sadıkm harekatını tenkil edebildiler. Abdülmelik 400 adamıyla 22 ilkkânunda, Sadık 60 adamıyla 10 sonkânunda (yıl 1869) Khıyvaya geldiler. Afgan şehzadesi Abdürrahman Han da ora- ja gelmişti. Yirmi gün kalıp Bukharaya gitti. Bu mültecilere Konrat

---

200 avvcır Khiyva tarikh ve seyahatnamesi ünvaniyle 1875 te bazı ilâvelerle beraber basılmıştır.

-ı:;) Türkistan istilâ seferlerinin mufassal tarihi, haritalariyle beraber dört r-üd olarak M. A. Terent'yev tarafından telif ve neşredilmiştir (M. A. Terent'yev, *İsteri ua. zavoyevanya Sredneu Aziyi,* 19061. Bu seferlerde Rus ordusiyle beraber bulunan Amerikalı muharrir Skayler de kendi müşahedatmı iki büyük cildde- neşret mistir (E. S c h u y 1 e r, *Turhestan,* î—II, London, 1877 ceman 876 sahife); bu eser sonra türkçeye tercüme edilerek İstanbulda *Mvsa.vver Türkistan, tarih,* ve *seyahatnamesi* ünvaniyle 1877 de basılmıya başlanmış ve İngilizcesinin yalnızlık cildinden 255 inci sahifesine kadar gelmiştir.

-Rehmed Rahim fevkalâde hörmet gösterdi. Sadık Töre Khıyva müdafaasında bulundu. Khıyva, ,1873 te general Kaufmann'm idaresinde gönderilen rus ordusûTârafından işgal edildi, ve **MehmedfRahim** Han pa3rtahtmı kaybettiği gün, Rus çarının âli hâkimiyetini kabul ederek, Ruslarla bir muahede imzaladı. Khıyvalılar, Rusîara karşı gereği gibi ciddi mukabelede bulundular-'.Rusların işgalinden ve **sulhun** akdinden •jonra, Sadık Töre, Türkmenistana, oradan da Afganistan ve Pamir yoluyla Kaşgara gidip, \ akub Beğin ölümünden sonra da orasının müdafaasında büyük fedakârlıklar gösterdi. Ab d ül m elik Töre ile C-üre-Bek Dâdkhâh m amca zadelerinden Azim Bek de Kaşgara, **Yakub** Be- ge gelmişlerdiyse de nihayet, orasını terkederek Hindistan yoluyla İs- r an bu! a gelip, orada ikamet ettiler (Semerkand müdafaasında hiyanet eden Afgan prensi İskender Han da, Moskova-Londra yoluyla' **187 7** yılında İstanbula gelmişti. Abdülmelik, sonra Hindistana gidip, 1909 ynıncia orada Peşaver civarında öldii~',:;). Nur Ata civarındaki Öz- nekierden «Nazar Nayman» adında bir kahraman, Sadık Sultanın dostu idi. Bunlar ve Abdülmelik Töre hakkında Özbek ve Kazaklarda destanlar ve şiirler vardır. Bu destan ve şiirler, Rus hâkimiyeti devrinde 201 •

-'4-') Khıyva hanlığının Kongratlar devri Hov/orth, *History of the Mon*— ;;oR. II, 876-977 de ve N. V e s e 1 o v s k i'nin bu hanlığın tarihine tahsis edilen- eser: *Orerk istorıko-gcograficeskikh svedenyi o Khivinskom Khanstve,* Petersburg, 1877 cıe epeyi tafsilâtla yazılmışsa da bunlar başlıca rus menbalarma dayanmış- tardır. Bu hanlığın tarihine dair yerli müellifler tarafından vücuda getirilen ve nüshaları Petersburg ve Berlin kütüphanelerinde bulunan büyük eserlerin daha hiçbirisi neşrcdilmeıniştir. Rusların Khıyva seferleri tarihi G r o d e k o v, *Khivinski ı'okhnd, 1873 go goda* ünvaniyle 1SS3 te neşredilmiştir. Bundan maada bu seferler esnasında rus ordusunda bulunan «New-York Herald» gazetesi muhabiri Mac- G a han da *Compagning on the Cxus and the Fail of the Kh'ıv*a, London 1874 nam eserini neşrelmiştir, ki daha o zaman türkçeye tercüme edilerek İstanbulda *Mu-*

gizlice okunurdu -^).

Umumiyetle Sır Derya ve Fergane Kazak Ozbekleri gibi, Şehri- sebz, Karşı, Zerefşan (Khıtay Kıpçak) Ozbekleri de, eğer feodalite şeraitinden kurtulup, asrı silâhlarla mücehhez olup tâlim görmüş olsalar, memleketlerinden Ruslara bir karış yer bile vermiyeceklerini ve vatan uğrunda her fedakârlığa hazır olduklarını açık olarak göstermişlerdir. Hele Türkmenlerin Türkistanı müdafaa uğrunda gösterdikleri fedakârl1k, o zamanın Ortaşarkmda dillerde destan olmuştur.

Türkmenistana İstilâ

Türkmenler, Khıyvada Konrat beğleıi temelli surette yerleştikten sonra, oralarına pek ilişemedi1er. Filhakika bunlar hiç kimseye tâbi değildiler. Aralarında yalnız «Teke» Türkmenlerı hükümet fikrine azçok temayül gösteriyorlardı ve lüzumu görüldüğü zaman her tarafa tebaalık arzederlerdi. Bukharalılar Merv'i işgal ettiklerinde. Teke Türkmenleri (1822 yılı) kendi istekleriyle Khıyvaya tâbiiyet arzettiler. Khıyva hanları (yani beğleri) da, burada Osmanlı tarihlerince malûm eski Mâhân'm yerinde, şimdiki «Yeni Merv» şehrini yaptılar (1824) . Salur ve Sarık urukları ise Bukharaya tâbiiyet arzedip. onun adına ı 84 3te Yeni Merv'i işgal ettiler. O zam an Tekeler kendilerini hem İrana, hem Khıyvaya tâbi sayarlardı. 1833 te Türkmen beği Koşut Han, Sirahsta Khıyva konrat beği Mehmed Emin Hanı esir edip, kafasını keserek Kaçarlara göndermişti. 1860 yılında aynı zat, Kaçarlarla harpte aldığı ganimetlerden bir kısmını Khıyva hanına gönderdi. Tekeler ilkin Akhal'da idiler. 1839 da Merv civarında yerleştiler. Bütün bu uruklar İran vilâyetlerine akın yaparlardı. Fakat ziraate ve iskâna da azçok meyil göstermeğe başlamışlardı. Medenî hayata geçmek, arazi taksimatı, kadı ve hâkimler (yani mutasarrıflar) tâyini hususlarında bunlar, bilfiil tâbi olmadıkları hanlara bakarlardı. Hangi han olursa olsun zararı yoktu. Sarık uruğu Merv'de, Salurlar Yolutan'da Bukhara emîri Sah Murad . tarafından yerleştirildiler. 1819 yılında Mangışlak Türkmenleri Khıyvaya, Kızıîsu Yomutları da güya Kaçarlara tâhidiler. Türkmenler kendi aralarında hiçbir zaman rahat yaşamamışlardır. Savaşta zarar gören uruk, herhangi bir devletin himayesine başvuruyordu. Bu vaziyette, tebaalığa kabul etmeleri hakkında Ruslaira başvurdukları da olmuştu (1744). Fakat Ruslar ozaman buna ehemmiyet vermemiş-

-[11]) Bu destanlar, tarafımdan 1914 te Şarkî Bukharada toplanmıştı, neşrine muvaffak olamadım. Abdülmelik Hanın harekâtı hakkında bk. bir de Sad- ıeddin Ayni, s. 49-65.

İerdi. Ozaman Türkmenler içinde en kuvvetlisi, 100.000 çadırdan iba- let olan «Telce» kabilesi idi. Bunlar zikredilen 1859 senesinden sonra Köpet Dağ*m uzunluğu 300, genişliği 10-30 kilometre olan münbit «Akhjal Teke» (yahiıt «Etek») adlı şimal eteklerinde Tican ırmağı sahilinde, uzunluğu ve genişliği 60 kilometre olan Murghâb havzasında, en çoğu ekincilikle meşgul olarak oturuyorlardı. Fakat hepsinin ekinciliğe geçmesi için su yetişmiyordu. Bunun içindir ki, bir bölümü hayvan beslemekle geçiniyordu. Türkmenlerin oldukça medeniyet tesirine kapılmış ve esas yiğit kitlesini teşkil eden Tekeler, çöldeki ve Hazar
Denizi kıyısındaki diğer Türkmen uruklarını -------- Yom'ut, Göklen, Çav- dır, Er-Sarı ve Sarık gibi urukları — tazyik ediyorlardı. Rusların Hazar Denizinin doğu sahillerini işgal ve orada kaleler -yapmak tecrübeleri daha Birinci Petro zamanında başlamıştı. Bu fikri bilfiil tatbik mevkiine koymak, Türkistana istilâ hareketlerinin bir kısmını teşkil etti. 1869 da Hazar Denizindeki rus filosu, Amu Deryanın eskiden Hazar Denizine döküldüğü yere yakın «Kızılsu» adlı yerde, bugün bu kelimenin rusçası demek olan «Krosnovodosk» adını taşıyan kaleyi yapmağa başladılar. Doğudan rus orduları Bukhara ve Khıyva sınırında Amu Derya kıyısına geldiği zaman, Kızılsu'dan çöl üzerinden Khıyvaya yürüyecek olmuştu. Ferganeyi ve sonra Türkmenistanı işgal edip, sonradan Fergane valisi olan gçneral Skoblev, «staps-kapitan» deresinde bir subay sıfatıyla bu «Kızılsu» fırkasında bulunuyordu. Rusların Khıyvaya hareketine engel olmak fikriyle, bir sabah, 600 kadar Türkmen-Teke atlısı yıldırım hızıyla Rus karargâhına saldırdı. Ruslar, silâhlarına sarılmağa bile vakit bulamadılar. Teke atlıları Rustan bir çoğunu kestiler. Çadırından çıkmış olan Skoblevin boynuna da bir Türkmen kemend (kurük) attı. Rus neferleri yetişip zorla kurtarabildiler.

1876 da general Lomakın idaresinde bulunan Rus kuvvetleri, «Kızıl Arvat»a kadar ilerlemişti. Tekeler şiddetli hücumlarıyla Rusları durdurdular. Sonunda Ruslar Kızılsu'ya ricat etmeğe mecbur oldular. 1878 de Türk-Rus savaşı ve Berlin kongresi sonunda, İngilizlere karşı Afganistan sınırına geçmek maksadı ile, general Lazarov ve Lo- makin kumandasındaki Rus ordusu, Etrek üzerinden Akhal Teke'ye yürüdü. Bunlar iki ayda bütün Türkmenistanı işgal edip, Mâverâünnehri de Rusyaya ekliyeceklerini sanıyorlardı. Tekelerin her oymağının ayrı bir başkana vardı. Rus tehlikesi karşısında kalınca aralarından Nurverdi Han'ı serdar seçmişlerdi. Gök Tepede Dengif Tepe kalesinF taTkim ederek, otada müdafaa etmeğe karar verdiler. .Rus ordusu: 10 bölük, 14 müfreze süvari, 16 top ve birçok fen kınalarından ibaretti. 28 ağus- .tosta Dengil Tepe yanında Ruslarla amansız bir savaş oldu. Türkmen- ler yarım saatte, Rus askerinin üçte birini kestiler. Ruslar tamamiyle -beyrbat ve darmadağın oldular. Fakat Rusların bu bozgunundan Türk- .inenlerin tam haberi yoktu. Gece hücum edecek olurlarsa bütün rus ordusundan bir nefer bile kalmıyacâktı. Fakat savaşı idare eden Berdi

Murad Han yaralandığından, Türkmenler gece harbi yapamadılar. Ruslar da, bütün yaralılarını ve eşyalarını bırakarak, tan yeri ağarmamdan kaçtılar. Türkmenler bunları kovaladılar. Kadınlar bile Rusları kesiyorlardı. İleri kaçan Ruslar, geri kalan Rusları düşman sanıp ateş ediyorlardı. Silâhlarını ve taşıtlarını yolda bırakan bu ordunun kalanı Kaf- .kasyaya gönderildi. Bu zaferden sonra Türkmenler, fevkalâde ruhlan- dılar. Bütün Ortaasyada Türkmenlerin bu zaferi meşhur oldu. Kendileri de bu zaferle fazla mağrur oldular. Yomutlar, Rus tebaalığmdan »çıkarak Yayık (Ural) - Cim (Emba) kıyılarına kadar ilerleyip, Rui. tâbiiyetinde bulunan Kazak-Kırgızları yağma ederlerdi. Tekeler de Irana hücum ediyorlardı.

e/ Savaşları

Orta Türkistanı yeni istilâ eden Rusların prestij- Gök Tep leri içiiı bu Dengil Tepe bozgunluğunu pek tehli- keli idi. Türkmenistan ele geçirilmezse, öteki ül kelerin de kaybedileceği muhakkaktı. Ruslar, Türkmenistaria taarruz için üç yıl hazırlandılar. Bir defa Türkmen ipin den yakasını güçlükle kurtaran Skoblev, bu sefer general ve cephe kumandanı olarak 1880 mayısında Çekişler'e geldi. Rus ordusunun en seçme askerlerinden 11.000 kişilik bir kuvvet hazırlandı. Skoblevin plânına göre, Çekişlerden 300, Kızılsu'dan 270 kilometre mesafede bulunan Bamı mevkii, Rus karargâhı olacaktı. Buraya altı ay zarfında bir milyon «pud» dan fazla azık ve diğer mühimmat getirildi. Ricat ' ihtimaline göre, Çekişler ile Bamı arasında bir çok kale ve istihkâmlar yapılıp, azık ve mühimmatla dolduruldu. Asker de yerleştirildi. Aynı zamanda Kızılsu'dan demiryolu inşasına başlandı. Sonradan Türkistan umumî vâlisi olan general Grodikov kurmay başkam idi. llkkânur başlarında Khıyva tarafından çöl yoluyla 900 kadar neferle, sonradan Türkmenistan vâlisi olan general Kuropatkin Bamı'da bulunan Skob- lev'e iltihak etti. Skoblev 7.000 den fazla askerle Dengil Tepe'den ;1 2 kilometre batıda olan Eğen Batır Kala'yı işgal edip karargâh edindi.

Türkmenlerde de hazırlık vardı. Nurverdi Han'ın ölümünden sonra, Tıkma' Serdar Tek el ere başkumandan oldu. Bu, 13 yaşında iken aîamanlığa başlıyan, bir defa Iran esaretine düşüp yakasını kurtaran 'bir kahramandı. Dengil Tepe istihkâmı etrafında evvelce vücude ge-

imlen kale tamamen tahkim edildi. 4 kilometre murabbaında, 4 metre yükseklik ve kalınlığında duvar ve hendekle çevrilmişti. İçinde ancak i bakır top ve 2 eski «zemberek» topu ve 30.000 asker vardı. Fakat bu askerin ancak 5.000 i tüfekli olup, bunların da çoğu eski usulde ıdı. Bunlar bu durumda iken bile Ruslar yine çok korkuyorlardı. Askerle- ımi. Türkmenlerle savaşa mahsus talimatla meşgul ettiler. Nihayet ku satmaya başladılar. Dengil Tepe'nin dışındaki bir korgança (küçük is- tihkâm) yı kuşatıp almak istiyen general Terseviçin fırkasını, «korgança »nm muhafızı «Kül Batır» darmadağın etti. General de öldü. Ruslar ancak topla iş görürler; Türkmenler ise, geceleyin hücum ederler ve yalın ayak, eteklerini bellerine sokup kollarını sıvıyarak kılıçla saldı- rırlardı; tüfeklerini kullanmazlardı. 14-15 yaşındaki çocuklar İse «ala man» fırkaları teşkil ederler, Ruslardan silâh ve mühimmat koparırlardı. 28 sonkânunda Tıkma Serdarın kendi idaresindeki 4.000 kişilik kuvvetiyle Ruslara taarruzu, gayet muvaffakiyetli oldu. General Kuropat- kin idaresinde bulunan sağ cenah askerinden Apşerun alayı perişan ve- berbat oldu. Türkmenler bu alayın 4. üncü bölüğünün bayrağını 8 topla birlikte ele geçirdiler; başkumandan Skoblevin karargâhına kadar ilerlediler ve bir çok mühimmat ve ganimet aldılaT. Türkn^ dört beş büyük taarruzda bulunup, her birinde mühimmat aldıjarsa da ke nd ile ri d e çok" kişi kaybettiler. j&8jiar,_ topla jkajgg yıkmaktan—jr_ netice elde edemediler. Çünkü Türkmenler yıkılan kaleyi derhal tamir eciiyodardn Ruslar için yegâne çare, yeraltı,jâğımı. usulg jle k^'eyı or-_ tadan kaldırmaktı. 12 sonkânun 1881 de Ruslar kaleyi birkaç yerinden açmıya muvaffak oldular; ve Kuropatkin, Kozelkov ve AzerbaycanlI Haydarov kumandasındaki fırkalar, her taraftan kaleye girdiler. _ ykrier son zaman Türkistan tarihinde misli görülmiyen bir kahramanlıkla kalenin her bir adımını müdafaa ettiler. Nihay^Tıl^^ Makhtum Kulı Han, Murad Han ve Merv kumapdanı Kaçar, Tıcan havzasına çekildiler. Mart ayında Ruslar Aşkabad ^ ıŞg^Ç e^>P- hükümet merkezi tâyin •'ettiler. Tdçrna Serdar da Ruslara dehalet itti. 1884 başında, Mervliler itaat ettiler. İngilizler ve Afgan hükümdar, Ab- dürrahman" Han. Rusların daha çok ilerlemesinden korkmuşlardı. İnsizler, Türkmenlerin bilhassa Mervlilerin arasında teşvikatta bulunu- vodardı. Silâh falanla değilse de. para ile yardımlar, olmuştur. 1883 tc Abdürrahman Hanın fırkalar, Gavseddin Han kumandasında, Ruslara itaat eden Pencdeh'i işgal ettiler. Bu Afgan askerine İngiliz subaylar. da refakat ediyorlardı. Türkmenistan vâlisi general Kamarov. Kuşka ( ) ırmağı üzerinde Afganlıları yendi (15 mart).. 5.0.00. kadar Afganlı ölü, 8 top ve iki bayrak Ruslar eline geçti. Abdürrahman Han, Rus gelirse savaşa engel olur diye, Heratm dışındaki Temürlülere ait tarihî abidelerin duvarlarını yıktırmıştı. Fakat Ruslar Herata kadar gelmediler. 1878 de Rus ve İngilizler, hududu, Heratm 120 kilometre şimalinde olan Kuşka kalesi yanından geçirmek üzere, meseleyi hallettiler -4

İstilâ doğudan da geliyordu. 1863 te Batı Çin Çinliler ve Gulca Müslümanları Döngenler isyanı dolayısıyla Çin

esaretinden kurtulan Doğu Türkistanda, her şehrin hâkimi müstakil olmuştu. Sır Derya havzasında Ruslarla çarpışıp, Ak Mescid i kaybeden kumandan Piskentli Yakub Beğ, Khokand hükümeti tarafından az bir kuvvetle Kaşgara gönderilmişti. Akıllı ve tedbirli olan bu zat, bütün memleketi kendi elinde birleştirdi. On bir yıl (1867-1877) bu memleketi güzelce idare etti. Ingiliz-Hind hükümetiyle dost olup, onlar vasıtasıyla Türkiye ile münasebete girdi ve subaylar getirtip asrî, muntazam ordu teşkil etti. Gulca hududu ise. Döngenler elinden Tarançılar eline geçmişti. Memleketlerini Rusun almasına razı olmıyan Kırgızlar, Gulca etrafına toplanmıya başladılar. Rus hizmetinde bulunan Türk-Kazak subaylarından Taza Bek Gul- calılarla münasebete girdi ve kendisine tâbi olan kabilesini alıp oraya göçtü. Gulcayı işgal etmeği çoktan istiyen Ruslar için bu, iyi bir bahane teşkil etti.

1871 mayısında, Gulcayı işgal için asker şevkettiler. Gulca Sultanı olan Tarançı Ebülalâ K'hudaykul Oğlı (ve kardeşi Şemseddin) ciddî surette mukabele gösterdiler. Hattâ Türkiye ile münasebata girdi; fakat muvaffak olamadılar. Gulca Ruslar tarafından işgal edildi. «Sultan »ise Almatıya götürülüp, orada yerleştirildi ve ömrünün sonuna kadar kendisine Rusyadan tahsisat verildi. Ebül'alâ, iyi fikirli bir zattı. Bunun bir fotografisi, Istaribulda Yıldız kütüphanesinde bulunuyor. Kendisinden sonra oğlu Kebir Bek de, Rusyadan tahsisat alarak, Almatıda yaşadı. Şarkta Döngen^isyanlarını bastırabilen Çinliler 1877 de Yakub Beğle harbettiler. Yakub Beğin ölümü dolayısıyla Doğu Türkistam kolayca işgal edip, Gulca hududuna î adar geldiler. 1881 de, Gulca da cahil olduğu halde, şimdiki İle ırmağının yukarı kısımları Ruslar tara- [202] [203]
fından Çinlilere verildi 1895 yılı Pamir hududunda Rus ve Ingılizler arasında hudut çarpışmaları olup, orası da Rüslar eline -geçti. Bununla, Rus - İngiliz arasındaki hudutlar tamamiyle tâyin edilmiş oldu. Arada Afganistan, bitaraf mıntıka olarak bırakıldı.

i

-Ar,) Rusların. .Türkmenistan seferleri tarihi G r o d e k o v tarafından *Voyna v Türkmeniyi* unvaniyle dört cild olarak 1883-4 te neşredilmiş; A. S e . in e n o v *Oçerki iz istoriyi prisoydenenycı vol'noy Türkmeniyi.* 1909 ve

203 k r i n e, *The Heart oj Asta,* s. 262-303 tarafından güzelce hülâsa edilmiştir.

•-MU) Gulca hâdiseleri R a d l o f f, *Aus Sibirien.* II, 286-4İ6 da hülâsa- edilmiştir.

IV

Müstemleke Olan Türkistanda Siyasî Hayat

1

Yeni Rejim, Yeni Medeniyet ve Türkler

Rus idaresinin evvelki devirleri, Ruslar için yerli- Rus İstilâsının leri öğrenmek, bu Asya ülkelerinde kendi idare Yeni Şekli usullerini yerleştirmek; yerli Türkler için de, «Bu yeni rejim, yeni tertibat ve dünyayı istilâ etmekte olan bu yeni medeniyet acaba ne imiş?» diyerek bir murakabede bulunmak ve öğrenmek devrini teşkil etmiştir. Ruslar daha Avrupa medeniyetine yabancı iken, işgal ettikleri ülkelere, Kazan ve Astarkha-ııa ve garbı Başkurdüstana, «Asyalı hıristiyan millet» olarak geliyorlar, din yoluyla cebri temsil siyasetini kullanıyorlardı. Devlet idare usulleri de, daha Moğollardan öğrendikleri usul idi. Kazakistan, şarkî Başkurdüstan, Kırım ve Kafkasyaya ise Ruslar, yepyeni bir millet olarak geldiler. Kumandanları, mütahassıslarm ekseriyeti ecnebi, bilhassa Almanlar idi. Ve bütün seferleri, aynı zamanda ilmi tetkikatla (Miller, Fischer, Gmelin, Lepechin, Pallas, Tatişçev, Ryçkov, Fed- çenko, Mokşiyev, Muşkitov, Kaulbars, Radloff) muvazi gidiyordu. Daha Başkurtların mukabelelerine rağmen, Yayık havzasının işgalinde şehirler, tamamen Avrupa usulünde yapılıyor ve tanzim ediliyordu. Si< yasetleri eski Ruslarınki gibi âdi zorbalık değil, rusluk esasında Avru-palılaşmış nazik bir siyasetti. Bunlar her yerde kul azat edici, güya «müslümanlara has bir san at» olan esir ticaretini mahvedici olarak göründüler. Her yerde muahedelere, birinci madde olarak, o yazılıyordu ve her yerde kendileriyle ticaret yapıp zenginleşmekte olan yerli tüccarların menfaatlarını himaye ediyorlardı. Çrdularmda iaşe işini müslüman Türklere, bilhassa Kazanlı Türklere havale ediyorlardı. İs-

î.ilâ edecekleri yerlerde, İslâmiyet namından Rus tâbiiyetine davet eden propagandacı «molla»lar kadrosu bulunuyordu. Bukhara ile 1863 yılında akdettikleri muahede, güya bir «dostluk muahedesi» idi. Bukha- Ta hanına kaybettiği yerlerin mukabilinde kompensasyon olarak güya Rus mülkü imiş gibi Hisar tarafları verildi.

1735-1865 yılları arasında Rus idaresi merkezi Orenburgda olup, valiler de şunlardı: Kirillov, Uursov, Neployev, Davidov, Putiatin, Ba~ ron İgelström, Bötling, Valentinov, Bachmetov, Valkonski, Essen, Sukhtelin, Abruçev, Perovski, Katenin, Bezak, Kryianovski. Merkez Taşkent olduktan sonra, 1865 ten inkılâba kadar, umumî vâliler şunlardı: Çerniayev, Romanovski (1865-1867), Kaufmann (1867-1882) tekrar Çerniayev (1882-1884), Rosenbactı (1884-1889), Baron Vre- vski (1889-1898), Dukhovski (1898-1900), Sarı Sakal İvanov (1901-1904), Subbotiç (1904-16906), Mişçenko (1908-1909), Samsunov (İ 909-1914), Kurapatkin (1 9 1 4 - 1 9 1 7) . Bunlardan pek meşhur Nep- ıoyev (1 74 1 - 1 7 5 8) , Kryjanovski (1 8 6 4 - 1 8 8 1) , Kaufmann, Dukhovski, daha ziyade Rusyanın azamet ve mehabetini temsil ediyorlar, ihtişam -ve tantanaya pek ehemmiyet veriyorlardı. Dukhovskinin geçtiği yerlerde. ahalinin rükû ve secde etmesi lâzımdı. Diğerleri ise -meselâ Oren- burgta imparatoriçe ikinci Katerinanın valisi olan Baron Egelström, Taşkentte Çerniayev, Sarı Sakal İvanov ve Kurapatkin* lâzım gelen yerde kendilerini ihtişama riayet etmekle beraber, biraz da şarklı gösterip, yere oturup, yerli 1 ürklerin meclis ve . ziyafetlerine gelip, kımız içip, at eti (kazı) yiyip, ahaliye ihtilât edip, böylece yeni tab alarmı cidden öğrenmiye ve avlamıya ehemmiyet veriyorlardı. Umumiyetle Rus- lar, istilâlarının bu yeni devirlerinde, yerli ahalinin iç idare ve hayat tarzlarını defaten değiştirmek yoluna girmediler. Başkurtlar daha ziyade asker idiler. Hattâ daha Rus tâbiiyetini kabul etmedikleri devirlerde bile, gidip Sibirya hududundaki rus tüccarlarına, ücretle askerlik ve muhafızlık ederlerdi. Orenburg şehrini kurup, Urallarm cenubuna malik olduktan sonra, Rusfar bütün Başkurtları ilkin gönüllü, sonra mecburî asker sıfatiyle elde etmek siyasetini güttüler. Kendilerine yarı muhtar idare verdiler. Sonra bunu değiştirdiler. Kazaklar, Türkmenler ve Öz- b'eklere tatbik edilen siyaset te böyle elâstikî oldu.

Rusların, 18. inci asrın birinci yarısında şarkî Başkurtlar ve Kazaklar hakkında kullandıkları siyasetleriyle, ileride istilâ işinde takip edecekleri hattı hareket taayyün etmiş bulunuyordu: Göçebe kavmiıı bir kısmı tarafından kabul edilen tâbiiyeti, diğer kısmına hâkim olmak için sebep gösteriyorlardı. Yahut göçebe bir kavmin geçmiş asırlarda herhangi bir reisinin, bir zaruret dolayısiyla muvakkat bir zaman için
Rusyaya itaat etmiş olmasını,- daha sonraki devirlere teşmil etmek, istilâ için bir bahane oluyordu. Başkurtların batı bölümü 16. ncı asrın ikinci yarısında Rus tâbiiyetini kabul etmişlerse de, bunların sayısı daha 1 6 2 9 yılında ancak 888 haneden ibaretti. Umum Başkurtların, muayyen bir tarihte toptan Rus tâbiiyetini kabul etmeleri vâki olmamıştır. Şimdiki Samara-Çilebi demiryolu hattının cenubundaki kabileler, met- buları olan Tura ve Kalmuk hanları ve Nogay mirzaları ile araları açıldığı zaman, bazı beğler, vakit vakit (meselâ 1649 yılında dört Yur- matı kabilesinin dört beği) Rusjara müracaat edip bazan vergi vermiş, bazıları gönüllü olarak daha 1 7.nci asırda Rusların Kırım ve İsveç harplerine iştirak etmiş iseler de; 18.inci asrın birinci yarısında batı Kazak hanları Rus tâbiiyetini kabul edinciye kadar,

bilfiil Rus, tâbii olmamışlardır. Eski Altın Orda zamanındaki usule riayeten, Rus devrinde de devam ettirilen ve 1 7 3 3 - 1 7 5 5 yıllarından itibaren çok verilen «tarkhan» lık rütbesine ait « yarlık » yani fermanlarda Ruslar, bazı Başkurt beğlerinin babası yahut büyük baba (Kıpçaklardan Munayt- pas oğlu, Tamyanlardan Kenikey oğlu nam tarkhanlar hakkında «ceddi cedd»lerinin gönüllü olarak yaptıkları askerî hizmetleri, bu ailelerin eskiden çarın sadık tabaaları olduklarını göstermek için, mahsus zikretmişlerdir. (Mın, Karatabın, Tamyan kabilelerinden ilk defa tarkhan- lık alanlar, ancak 1 6 8 1 de kaydediliyorlar).Bununla beraber Rusların Kazan vâîiliği kalem dairesi ve Orenburg vâliliği doğu Başkurdüstanda oturan Üsergen, Bürcen, Tamyan ve Kıpçaklarm rüesasımn, daha 1 5 5 4 yılında Moskovaya gidip Yayık'ın batısındaki tekmil Başkurdüstanı Rusyaya tâbi ettikleri hakkında bir sahte vesika dağıtmışlardır. Bunun gibi, batı Kazak hanı Ebulkhayırm, hattâ 1 6.ncı asır sonunda Tevkil Hanın, 1 7 3 9 da Taşkent hanı Colbars'ın ve Abılay oğullarından bazısının Rus tâbiiyetini kabul etmelerini umum Kazaklara tamim için bahane etmişlerdir. Khıyva hanlarından Şah-Niyaz'm 1 700 yılında, Kızılsu'daki Yo- mutlarm, 1 7 1 4 yılında Rusyaya itaat arzetmiş olmalarını, Türkmenler arasında hanlık eden Kiçi^îiz hanı Pir Ali'nin babası Nur Ali ve büyük babası Ebulkhayırm Rus tabaası olduğunu yeni istilâlara bahane göster- rniye çalışmışlardır. Batı Başkurtlar, Rus çariçesinin 9 haziran 1 7 3 7 Başkurdüstanda tarihli fermaniyle lâğvetmesine kadar «Hacı Mes-

Rus İdaresi cidi» adlı yerde *) toplanmakta olan umumî «Yiyin» (kurultay)m hükmüne tâbi bulunuyorlardı.

l) Yormatı kantonluğunda, mensup olduğum köyün 15 kilometre cenubunda bugün Hacı Avulı denilen bu mevki ve toplanma noktası olan «Kan Tübesi> (Han Tepesi) cenup Başkurdüstanm en güzel yerlerindedir. **] 6**

Bu müessesenin lağvından 1 798 yılma» kadar Başkurtlar, „kabile reis«- leri vasıtasıyla Orenburgda bulunan rus umumî valisine tabi bulundu-- lar. Batı Sibiryadaki eski Mangıt veyahut, «Tümen» mirzalarının bu* zamana kadar yaşayıp gelen bazı bakiyesi galiba doğu* Başkurtlarma başkanlık dâvasında bulunuyorlardı. Şimdiki Argayaş ve kısmen Tam-- yan-Katay kantonlarındaki Başkûrtlara hâkim bulunan ve eskiden No- gay mirzalarına ve Küçümlülere sadık olan Karatabm uruğu ile bazı Mişer ve Tipter (Nogay) nahiyeleri üzerinde Davuş Mirza ve oglü Çüyinçal Mirza adlı mirzaların oğullarının, bir nevi yüksek otoriteye ma-~ İlk olduğunu görüyoruz.Çüylnçal'ın neslinden Müslim adında birisinin' (Müslim ibn Ali, ibn Elmuhammed, ibn Çüyinçal Mirza, ibn Davuş) Argayaşta Müslim köyünü, bunun 1 794te ölen oğlu Abdüllahm da Tam·; yan-Katay'da Akhun köyünü kurdukları malûmdur. Abdullah Karatabm Taymas Tarkhanın, oğlu Yal tır Tarkhana ve Uçalı Tipter Beği Sagmbay Sultanay oğluna tâbi ellere imam tâyin »ettiğine dair menşurlar vermiş; Pugaçov. ve Salavat isyanlarında Rus tarafını tutup rütbeler almıştır.

Son 17-18.inci asırların hanları zamanında da «tarkhanlık»,' Kazak, Başkurt ve Karakalpaklar arasında eski ehemmiyetini muhafaza etmiş olması dolayısıyla, Ruslar kendilerine celbetmek maksadıyla, Kazak ve Başkurt uruk başkanlarına bol bol tarkhanlık rütbesi veriyorlardı. Fakat tarkhanlık menşurlarının, batı Kazak hanları Rusyaya tâbi olup, Orsk şehri de yapıldıktan sonra verilenlerinde, bu rütbenin «eskisi gibi vergi ve angaryalardan muaf etmediği» çabucak ilân edilmiştir. Kazaklardan tarkhanlık rütbesi verilenlerden marufları şimdiki Bermcanovlarm büyük babaları Argın Canıbek Batır ve Sırım Batırdır. Başkurtların iç idaresi, eskiden olduğu gibi, Karakalpak ve Nogaylarîa müşterek'olan şeklini («yurt» ve «tübe» taksimatiyle) muhafaza 'etti. Bir de eski hanlar zamanında askerlere verilen iktâ'lar da, çarlar tarafından tasdik olundu; keza ayrı kabilelerin eskiden konup göçtükleri arazi, yayla ve kışla yerleri de, eskiden olduğu gibi muhafaza edilerek çarjarca tasdik olundu.

1 754 te Ruslar Başkurtlardan asker almak hususunda ferman çıkardılar. ^ 1 798 den başlıyarak, ta 2 haziran 1864 kanunu neşrolunana kadar Başkurtların, eski hanlar zamanında ^taşıdıkları millî kıyafet- lerile süvari askeri vermeleri mecburî olup, memleket 12 «ulus» a, Ka- terina zamanında kullanmıya başlanan tâbirle «kantonluğa» bölündü. Bu kantonluklarıh hepsi Orenburgda bina olunan «Kervan Saray» da. bulunan «Başkurt-Mişer Askerî ldaresi»ne tabi oldular. 1 864 yılma ka- <îar Başkurtlar, Rusyanın dahiliye nezaretine değil, hariciyle nezaretine tâbi tutuldular. Sonra, bazı dolambaçlı yollarla dolaşıp gelerek, rus köylüleriyle bir esasta idare edilmek usulünü tatbik ettiler. Bununla beraber son inkılâp zamanına kadar Başkurtların idaresi, bilhassa toprak meseleleri hakkında ayrı kanun, umum Rusya kanununun dokuzuncu cildinde «Bpşkurtlara ait nizamlar» (poloiinye) bulunuyordu.

Kazaklar ilk önce Ruslar tarafından tâyin ve tas- Batı .Kazaklarının dik edilen sultanlar, yani Çingiz torunlarının ida- . idaresiresinde, bırakıldılar. Bu da **1868** yılına kadar de vam etti. Batı Kiçi Yüz Kazaklarında Abulkhayır ve Gayıp Hanların oğulları hükümet sürdü. Abulkhayırm yerine oğlu Nuralı geçmişti (î**749-1 785**) . Bir vakit Khıyvada da hanlık eden bu zatın, ozamanki Başkurt kıyamlarında (Salavat vak'asında) da parmağı olduysa da, son gününde Ruslara tamamen baş eğip Orenburgda.

bulundu ve Ufada öldü (Mezarı «Eski Ufa»dadır). Nuralıdan sonra kardeşi Erali (1791-1794), Orta Yüzün batı bölümünde ise, yukarda mezkûr Batır Sultan oğlu Gayıp Han v.e oğlu Abulgazi hanlık ettiler.. Ozaman bozkırda Rus nüfuzu daha yerleşmemişti. Hanlar Cungar Ks.I- muklarıyla, Çin, Afgan, Bukhara, Khıyva ve Khokandla münasebette bulunuyorlar, Rusyanın dahilî isyanlarından istifadeye kalkışıyorlardı. Gayet âciz nâçiz bir şahsiyet olan Nuraîi, bütün Batı Türkistan hükümdarlığı dâvasında bulunuyordu. Oğlu Eraliyi Khıyvaya, öteki oğlu Ayçuvakı Bukharaya han nasbetmeğe çalışmıştı. Türk-Rus savaşları sırasında Türkiye padişahı, Bukhara emîri vasıtası ile, Kazak sultanlarına tesir yapmağa çalışmıştı Ruslar, sultanları itaat altında bulundurmak için eski rehin usulüne, başvuruyorlardı. Nuralinin Karatay adındaki oğlu Khıyva yolundaki Bayolı (Bay Oğlı) uruğunu, başka bir oğlu (Pireli) ‘1 ürkmenleri idare ediyorlardı. Eraliden sonra 1824 yılma kadar bir taraftan Nuralinin oğlu İşim (1 795-1 79 7), kardeşi Ayçuvak (1797-1 805), Ayçuvakm Cantüre (1805-1809) ve Şirgazi (1 809-1 8 1 8) adlı o ğ u l ları, Gayıp Hanın torunu Arungazi (1 8 1 9-1 82 1), sonra tekrar Şirgazi, Orenburg umumî vâliliğine tâbi Kazakların umumî hanı olarak tanın dil ar. Bunların el içinde hiçbir nüfuzları yoktu. Orenburgdaki Rusların yanından uzağa gidemezlerdi. Karatay Sultan, 1818 yılma kadar Ruslara itaat etmedi; boyuna Rus hududunu yağma et i, Ayçuvak oğlu Cantüre Sultanı da öldürdü. Argın uruğu Khudaymendi oğlu Cuma Sul- tan'ı, Kıpçak uruğu Gayıp’m torunu Cantüre’yi Cappas uruğu Mehd.' Sultan’ı han tanıyorlardı. Fakat nüfuz, bunların değil, oymak reisi enirin elinde idji. Sultanlardan nüfuz sahibi olanlar Bukhara yolunca Arungazi, Khıyva yolunda Karatay idi. Bunlar kendi ülkelerinden gecen ticaret kervanlarını himaye edebiliyorlardı Nuralinin başka bir oğlu

. :ey Sultan 1 8 0 1 de, ekseriyeti Bayolı uruğundan ibaret olan 10.000 kadar ahaliyi, Rusya hükümetinin müsaadesiyle, Yayık ırmagı- •îi■ i çatısına, sonradan kendi adıyla Bükey **Ulusu** denilen bozkıra göçü- **rap,** yeni bir hanlık kurdu. 1 8 1 5 te ölümünden sonra 1 8 2 4 yılına kaçlar ilk kardeşi Şıgay, sonra Bükeyin oğlu Cihangir hanlık ettiler.

182 4 te Kazaklarda «umumî hanlık» kaldırılıp Batı Kazakistan, üç sultan-pravitel»lige") taksim edildi. Garbı Kazakistamn batı bölüm ü n e Nurali oğlu Karatav, orta bölümüne Erali oğlu Temür, doğu bö- i'Yönüne Khudaymendi oğlu Coçi Sultanlar «sult rn-pravitel» tâyin edil- r: - r. Bundan sr nra batı bölümünde, Karatayın 1 8 2 6 da ölümünden s jc'.ra, Nuralinin Crman adlı oğlunun oğlu Şıgalı (1 8 3 0 da mâzul) ; Ay- çuvak oğlu Baymemet (ölümü 1 8 4 7) ; Ayçuvakm Tevke adlı oğlunun cğ.u iVlembeteli (1 8 6 7 de Arkanjele sürüldü) ; Nuralinin Saydalı adlı oğ unun torunu Ilmembet (Küntüre oğlu 1 8 6 8 başından sultanlığın kaldır dışına kadar) ; orta bölümde, Temür Sultanın 1825 te azlinden son- ı Abulkhayırın kardeşi Bahadırın torunu Membeteli (Turdu oğlu. 1828 de maktul); Nuralinin Membeteli adlı oğlunun oğlu Mehdi (1 8 2 * ? soruna kadar); Nuralinin oğlu Yusuf Sultan (1 8 4 1 de mâzul); Ayçu- \ .cin t o r u n 1 Arslan (Cantüre oğlu, 1 8 5 5 te maktul), yukarda adı geçen Baymembet Sultanın oğlu Membet Can (1 8 6 9 başından sultanlığın lâğ v ı n a kadar); doğu bölümünde, 1 8 3 0 da Cuma Sultanının azlinden sonra, Cayıp Hanın torunu Cantüre (1 8 3 5 e kadar); Abılay neslinden Bantıgirey oğlu Şutay Sultan (î C 41 de mâzul); Cantürenin oğlu Ahır? e: Sultan (1 8 5 1 d e ö l d ü) ; bunun kardeşi Membet Sultan (1 8 6 9 b a b a d a n sultanlığın kaldırılışına kadar) «sultan,-pravitei»lik vazifesinde buiundulaı.

Kazakistanı Rus esaretine düçar etmeleri, Abulkhayıra olduğu gibi ev âdına karşı evvelce taraftar olan oymakların bile güvenini kırmıştı.

Rusa **tâbi** olmayıp **Sır Derya havzalarına göçüp gitmeği istiyen oymaklara** Aüûlknayır **Han şu mealde "«felsefeler söylemişti:**

Könı egen Alaşım -f qonusunnan ayrılıp -f- devletinnin cütama + Aq Patsaga bagmıp -f- betindi töse cuparga -f- tırnaqtap cıygan malındı -f-qasıqtap suvday vjii'^ınıa.

Yani: İnıenen Alasım (yani Kazaklar)! Yaylalarından ayrılarak mal dev- İAÜÜ kaybetme. Ak Padişahın (yani Çarın) tâbiiyetini kabul ederek yüzünü misk ■ie yıka. Tırnakla topladığın servetini su gibi kaşıkla harcama.

-) «Sultan pravitel» «işleri idare eden sultan» demek olup, valilik mânası n Ilade ediyordu. Burada rusça «pravitel» tâbiri, istiklâli ifade eden «han» tâbiri e karşılık olarak ortaya atılmıştır.

Bu ümitlerin baştan aşağı yalan çıktığı, Abulkhayır ve oğlu Nrı.ro- İmin komşu devletler arasında salıncak oyununa dayanan göçebe imparatorluk plânlarının, sırf şahsî ihtirasları yüzünden uydurdukları hülyalardan ibaret olduğu artık tamamiyle tahakkuk etmişti. Umumiyetle Batı Kazak sultanları ve Abulkhayır Han çocukları halk için hayırsız olmuşlar ve çoğu halk tarafından sevilmemiştir. Zikrolunan sultanlardım Tevke oğlu Membet, suiistimalleri yüzünden sürülmüş; Yusuf Su i i an sarhoşluk, Cuma Sultan da kıyıcılık ve sarhoşluk yüzünden azlolunm•üştür. Abulkhayırm oğlu Cantüreyi kardeşleri, Turdı Ali oğlu Membet Sultanı Cagalbayr. uruğu, Cantüre oğlu Arslan Sultanı halk kahramanı İşet Batın öldürmüşlerdir. Aralarında zikredilmeğe değenler Nurali oğlu Karatay, İşim Sultanın torunu Ali Sultan oğlu Kaybeli (Qayıp AH), Bükey oğlu Cihangir Hanlardır[3]).

Cihangir

İlerde de söyliyeceğimiz **Cihangir Han,**' zamanına Bükey Oğlu göre münevverdi. Bükey Ordanın Narın Kurr. ve Kiçi Üzen mevkilerinde Kazakları köy hayatrna alıştırdı. Kendisi Caskus adlı Şerçle bir sara}' yap brıp, akranı da kendisine imtisal etmekle, burası sonradan «Han Or- dası» adıyla bir kasaba oldu. Mescit ve medreseler yapıldı. «Yeni Kazan» adlı yere her taraftan Müslüman tüccarlar getirtip, ticaretin inkişafına çalıştı.

Ölümü (11 ağustos 1845) dolayısıyla Kazak halk şairlerinden Baytuk lıanı şöyle övmüştür:

Atadan asıp tuvgan Cangir Khan ~**f Ergi** tübün bolcagan **-4-** atanın **alm^ı n** cemsmap (alıp) + altırinan saray saldırgan-f- carlı nıeıı baydı ten körgen -es»? giz ben köpti tengiren -f- cetirnderge cim bergcn -f cisir üçün cer bölgen.

Yani: Daha doğarken bütün akranından mümtaz olarak doğan Cihangir rl-m, ecdadının derin mâzisini anlayıp kavrayabilmiş, babasının malik olmadığı yer t- Jarı ele geçirmiş," altından saraylar yaptırmış, yoksulla zengini denk görmüş, yalnız ile çoğa aynı hukuku bahşetmiş, yetimlere yemek vermiş, dul kadınlara yer bölmüş (yani arazi taksimatı yaparak dul kadınlara bile hisse çıkarmış).

Kendisinden sonra, hanliğm yaşayamıyacağını hisseden halk şairi:

Baytaqdın seni bolar mı? -f Adıl Khanıın ölgen son -f Alalı cılqr. ;jtı qoy -f- *Aqdıgan böri kirmes pi -\- îyesi uyuqtap catqon son.

Yani: Âdil Cihangirin ölümünden sonra Kazak halkının itibarı olabilir oj Sahibi **uyuduktan sonra çoktan fırsat bekliyen kurt (yani Rus) güzelim** al? nt **yılkısı ve bereketli koyun sürülerine saldırmaz mı? demiştir.**

:i) Garbı Kazak hanları tarihine ait malûmat L. M ey er ***Kirgızskay<ı lU:p Orenburgskago V edomostva,*** **Petersburg, 1865 te hülâsa edilmiştir.**

Hakikaten Cihangir Handan sonra oğlu Sahibkirey, 1849 da ölümüne kadar «han» unvanım fcakmdıysa da, resmen hanlık ilga edilmişti. İdare, iki âzası rus olan beş kişilik bir heyete havale edildi. Bununla beraber, Cihangir Hanın ölümünden sonra söylenen mersiyelere ve maarif sahasındaki hizmetlerine rağmen, idare hususunda kendisini halka sevdiremedi. Bükey Ordada babasına verilmiş olan topraktan
400.0 desatine kadarını kendisine hususî mülk edip, oradaki Kazakları da, rus usulünde köle (Kripostnoy) yerinde kullanmak istedi. Ahaliye şeriat ve zakon (rus kanunu) namına müteaddit Vergiler tarhecjip, bunları kendi şahsî hesabına sarfetti. Ahali Bükey Odasında UraC Kozaklarının mezaliminden kaçıp, Yayık ırmağının doğu**luna geçmek** istiyordu. Cihangir Han ise, bilakis Yayık doğusundaki ekeri de kendi idaresine celbetmeğe çalıştı. Ve n^bayet 1829 da, İşini Sultanının yukarıda adı geçen torunu Kaybeli Sultan ve 1836 yılında Tâyman oğlu îsetey Batır idaresinde, ahali kendisine karşı ayaklandı. 1638 de ancak Rus eliyle tenkil edilen bu isyan esnasında, Cihangir Han Örenburg valisi Perovskf nin yanma sığınıp yakasını kurtardı. Gereç bu hareketlilerde de anlatılacağı üzere, Cihangir Handan daha çok, Rus mezalimine karşı idi; fakat han bu

Başlangıçta çok yumuşaklık gösteren Rusların siyaseti, gittikçe hainane bir şekil alıyordu. Bunu aniıyan ahali, artık her yerde Abulkhayır oğullarına yüklenmeğe, 14-13.inci asırlarda Coçı ve Çağatay uluslarında olduğu * gibi, «bey»ler ve «batır»lar etrafına toplanmağa başladı [4]) «Bey» kabile eşra fı, «batır»lar muharebelerde yararlık göstererek hanlar ve halk nezdin- cie mevki kazananlardır. Ekseriya bu batırlar (Nurali Han zamanında STrîmBatır, Arslan ’Cantüre; ve Cihangir Hanlar zamanında İşet Batır ve îsetey Batır) bir taraftan halk içindeki .demokratizm cereyanının, diğer taraftan yabancı istilâsı aleyhtarlığının başında bulunuyorlardı; Faka.: Ruslar, bir taraftan bu hareketleri yalnız hanlar le 'hine müteveccih bir halk hareketi şekline sokmağa, diğer taraftan «batır» veya «bey»e karşı başka bir «batır» veyahut «bey»i ortaya çıkararak, hareketlerin demokratik şeklini de çürütmeğe çalıştılar. Bu cihetten 134 yıl süren bu devir, memleketin Rus entrikaları dolayısıyla düştüğü muh-.

vak’alarda ahaliyi değil, Rus- i&rc temsil etti.

cSultan»iara Karşı «Batır»
lar, Uruğa Karşı Uruk
Siyaseti

') Kazaklarda sınıflar, «bey»,? «batır», «tarkhan» vesaire arasındaki münasebet meselesi için bk. A. Ç u l o ş n i k o v , *K istotiyi jeodalmkh otnosenyi v* Ka- *zay-stane v. 17.-18. v.v.* in *Bulletin de VAcademie de Russie,* 1936, p. 497-524.

• telif fitne Ve kargaşalıklarla dolu bulunuyor. Hanlığı tamamen ortadan ...kaldırmak fikriyle Ruslar bu mansabı çok defa istidatsız ve ahlâksız olanına veriyor, anaiiyı yağmaya sevkediyor; sonra onu azledip güya kendi «adalet»lerini ahaliye gösterijmr; bir uruğu başka uruğa saldır- tıyorlardı. Ç ^ n b u r g v â l i s i Niployev, Kazaklara para dağıtıp ve bazı •mollalar vasıtası ile sahte mektuplar gönderip, Kazaklar arasında bulunan Başkurt mültecilerini kestirdi. Aynı zamanda Orta .Yüzde Argınlarla Kıpçaklarm arasını bozdu. Bunun neticesinde Kıpçak ve Cagal- baylı urukları, Doğu Başkurdüstana göçtüler. Fakat Başkurtlardan mu- Fabele görerek geri döndüler. Bu gibi, provokasyonlarla Ruslar, Baş- kurtlarla .Kazakların arasını açıp, birine diğerinin malını bastırıp kendi- .lerı hakem kesildiler. Bu zamanıara ait olup, halk arasında yasıyan destanlar ve şiirleıde bir taraftan Rus entrikalarından şikâyet edilmekte; diğer taraftan 18.inci .asrın ortalarında ve son yarısında devam eden bu çapuvullar sırasında da, Batı Kazakları ve. Doğu Başkurtları arasında eski şövalye ananelerinin kuvvetle yaşadığı anlaşılmaktadır. 1 7 5 0 .yılında Kazaklardan Kıpçak, Başkurtlardan Tamyan urukları arasında vâki olan bir «barımta (hayvan sürülerini rehine olarak kaçırmak için yapılan çapuvul)da müşaere ile devam eden savaş esnasında maktul -düşen meşhur Kıpçak Akça Batır, kendisini öldüren Tamyan Karas Kaska tarafından saygı ile gömülüyor ve üzerine kahramanın şerefine (şimdiki «Navruz» köyü yakınında) bir türbe ve kurgan yapılıyor.

Bu münasebetle Karas Kaşka'nm söylediği şu parça, çok dikkate değer:

Köp tartış' zamanında körgenhifı hen -f- Dunyala köp batırdı hürgenhin ben + Başqurttufı mergenderin tenge almay + Tarpandap Altı Alasqa yürgenhin hen . d- Havıttı yırta atqan er ikenhin -}- Batırdın aşıp tuvgan biri ikenhin -f *Iİ)* hütıp ödhıne., ten tabaalmay + Sıdamay yüreğine yür ikenhin -f Munan hon henen batır örmeth ködhim -- Urındı maqtanhanda aytqan hödhin -f- Ot yürek arıstanday Aqsa Batır -f Q<»yayım terbiyelep heni ödhim -f Taş minen qorgan etip qadhdhım or m + Atıdır ismin minen yatqan omiî -f- Bir hadaq baş üthüne qadap qoydım ,-p- Tehir,der batır otken bidhdhen burun -f.

Yanı: Hayatında çok savaşlar görmüşsün. Bir çok bahadırları ülkelerinden surmuşsun sen. Başkurt silahşorlarını kendine denk görmiyerek «Altı Alaska (yanı butun Kırgız. Kazak elleri arasında) mağrur dolaşmışsın, sen. Sen okuyla zırhı delerek atan bir kahramansın. Sen, bir kahramandan akranına faik olarak doğan bir er idin. Kahramanları geride bırakarak doğmuş birisi idin. Sen kenemle boy ölçüşecek birisini bulamadan ve kabına sığamayıp, el arasında yürürmüşsün. Sen öldükten; sonra, artık senin gibi bir kahramanı gözlerim görmiyecek. Hakikaten ne kadar övünerek söz söylemişsen yerinde imiş. Yüreği ateş, arslan ç!o Akça Batır! Seni artık ben kendim terbiyeliyerek gömeceğim. Mezarın üstüne taftan, kurgan yapıp çevresine hendek kazdım. Burası artık senin isminle adlana- eaktır. Başının üstüne bir ok diktim. Bunu görenler, burada eskiden bir bahadır o’muşmuş desinler*’).

Ruslar bu geçimsizlikleri alevlendirmek için bütün çarelere başvururlar; kendileri de şu veya bu uruğun elbisesini giyerek geceleyin hücum ederlerdi. Bu vak’alar, Yayık havzasında oturan birçok ellerin kısa ve yahut uzun bir zaman için Batı Başkurdüstana («Ak Edil» ve Dini nehirleri boylarına) göçmesini ve bir çok hasarları mucip olmuştur. Bu asrın sonuna doğru, Bukhara ve Taşkentlilerin Kazaklar arasında İslâm propagandasında bulunmalarını ve bunun

Rus hâkimiyeti için c i d d î bir tehlike teşkil ettiğini anlıyan imparatoriçe ikinci Katerina, kendisinden önce müslümanlarm dinî duygularına tecavüz edilmiş, de, şimdi onu anlayıp düzeltiyor ve İslâm dinini himayesine alıyormuş gibi bir tavır takınarak, Başkurtlarla Kazakların temas ettiği bölgelerde (Pe- tropavl =r Kızılcar, Troyski, Verkhnıural ve Orenburgda) 1 7 7 2 - 1 7 7 3 yıllarında camiler, Ufa şehrinde de şer'iye mahkemesi yaptırdı ve Kazaklar arasında bu müesseseye tâbi ve kendi hükümeti nazarında emniyetli mollalar sınıfı vücude getirdi. Bu mollalar Rusyada din hürriyeti olduğunu söyliyerek, ahaliyi Rusyaya itaate davet ediyorlardı. Ruslar, müslümanlarm idare işlerini kendilerine verir gibi görünmek maksadıyla, 1 804 te mahallî müslüman işlerini idare etmek için, tanassur etmiş general Zenbulatov idaresinde Kazaklardan Elimoîı, Bayolı, Yetiru; Başkurtlardan Şuan Kıpçak uruğu reisi, Başkurt ve Mişer ordularının «starşina»ları yani «bey»leri ve bir de Kargalı tüccarı olmak üzere bir hudut mahkemesi tesis ettiler. 1 8 2 3 yılında hanlığın lağvı dolayısıyla Şirgazi Han reis, iki sultan, Kargalı ve Orenburgdan üç imam olmak üzere, diğer bir İdarî komisyon kurulduysa da bunların hepsi göz boyamadan ibaretti. Kazaklar içinde âsayiş temin edilemedi. 1 8 2 0 yılında Kazaklar yine Başkurdüstana hicret edip 4., 6. ve 9.uncu kantonluklar- da yerleştiler. Han ve sultan-pravitellerin zaten hiçbir nüfuz ve iktidarları yoktu. Yanlarında bir kısım rus müfrezeleri bulunuyor idiyse dev, kendi hükümlerini infaz için bunlardan istifade edemezlerdi. Aralarından en muteber olan Cihangir Han bile, ceza işlerine karışmayıp, yalnız mülkî işlere bakar ve ancak 30 rus rublesi değerindeki işlere karışabilirdi

•'') Bk. *Raşaurt Aymağı..* I Ufa 1925. s. 84.

İdaresinde Doğu Kazaklan Rus

1832 de AyagÖz (Sergiyopol)u ve 1848 de Kapalı bina edip, Ala Kol tarafına ilerliyene kadar, Rusların, Doğu Kazakistanda nüfuzu Balkaş-Ayagöz-Semi hattının batısına, Argın uruğuna, Kirey ve Naymanın bir kısmına münhasır kalıyordu. 1781 de Abılay Han, Kökçe Tav civarındaki yaylasında ölünce,' urukların çoğu yukarıda (s. 173) ad^geçen meşhur Barak Sultanın oğlu Bükey Han'a tâbi oldu. Bunun karargâhı çok defa Çmgız Dağının cenup yamaçlarında Tokravın ırmağı üzerinde bulunurdu. Bükey Han, daha 1748 yılında, babası Barağ'm hayatında Çançar ve Kara-Çor urukları Sırderyadan Kark aralı hududuna göçüp kona geldiğinde, mezkûr urukların reisi olan «Kaz davıstı Kazı Bek» (—Kaz Sesli Gazi Beğ) ve Nurali Beyler tarafından getirilerek 14 yaşında kanlanılmış ve Abılaym sağlığında bile bu hudutta nüfuzu büyük olmuştur. Abılay Han öldükten sonra Argın uruğunun batı bölümlerini ve bir takım Kıpçakları, Kökçe Tav merkez; olmak üzere, Abılaym oğlu Uvalı (=z Veli) idare etti. Bu han başlangıçta babasının âdeti üzere Çinlilerle münâsebeti idame ettirdiyse de, Bükey Hanın gittikçe büyüyen nüfuzu karşısında kendisini ahaliye sev- diremeyıp, Çinlilerden de bir yardım elde edemiyerek 1 788 de Rus- yaya tâbi oldu. Ve Ruslara dayanarak Bükey Hana tâbi uruklara [204]) talip olunca, Bükey de." 18.16 yılında Rusyaya tâbi olup, malikânesini çara tasdik ettirdi. Maamafih Veli ve biraderleri Çingiz ve Tiz Sultan-, lar, daha 1794 yılında Çine arzı tâbiiyet ediyorlardı. Abılaym otuz kadar sayılan oğullarının çoğu, Khokand hanlığına bitişik Ulu Yüz ka~ . hileleri başında bulunuyordu.

Bükey Hanın (1819) ve Veli Hanın (103 yaşında, 1824 te) vefatlarından sonra Ruslar hanlığı lâğvedip, şimdiki «Uyezd» (tümen) mukabilinde «Prikuz»lar tesis ve bunları da han zamanındaki usule mutabık «Divan» tesmiye ettiler. Her «Divan» da da üç yıl müddetle hanlardan yahut «kara»lardan (yani «tabaa»dan) bir «Ağa Sultan» intihap ettirir oldular. Bükey hjandan sonra oğlu Çingiz, sonra 1844 e kadar Çingizin oğlu Tursun (Camantay), sonra 1836 ya kadar Bükey Hanın diğer oğlu Tevke'nin oğlu Koşbek, sonra karadan Tobuklu kabilesinden Öskenbay oğlu Konanbay Mirza, sonra 1838 e kadar Tursun (Camantay)m diğer oğlu Tölek Töre, sonra 1861 e kadar tekrar Koşbek, Turşunun daha 'bir diğer oğlu Sarcan, nihayet Abılay neslinelen Calkınbay 7'öre [205]) (1869 a kadar) . ağasultanlık ettiler. Velinin

---

k) Moym, Altay, Törtovul; Cancar, Bayböri, Küçük-Calun, Bala-Çurm,-Kerki, Kırgız, Tobuklı, Taraklı, Kofirat, Karpık.

[205]) Calqunbay, atası Biralı, atası Tuqı, atası Abılay.

[s]) Rüstem Töre, Abılaym kardeşi. «Baqı» mn oğlu yahut .torunudur (Qur- banaîi Khâlidî,

yerine oğlu Çingiz Sultan, diğer divanlarda Akmulada karalardan Kıpçak İbray, Bayan-Avul da Çurman oğlu Musa uzun zaman ağa sultanlık vazifesinde bulundular. -

Khokanda tâbi «ile» havzasıyla, Rus nüfuzu altındaki «Irtış» nehri arasındaki mıntakada, daha birçok sultanlar vardı. Bunların bir kısmı Rusa, diğeri Çine, üçüncü bir takımı da Khokanda meylederek geçiniyorlardı. Çıngız Tav etrafındaki Nayman kabilesinin ekseriyetine, şimdiki Ustkamin ve Zaysan tümenlerinde, Ebülmembet oğlu Ebülfayız Hanın evlâdı hâkim idi. Ebülfayızm (1783 te) ölümünden sonra ahali Ba- rak'ın oğlu Khankhonca'yı hanlanıp, o da kendisini Çin hükümetinden tasdik ettirmişti. Bu vakit Ala Göl-Aya Göz arasında Ebülfayızm oğlu Bobı Töre, bunun garbında biraderzadesi Şart Töre (Coçi Töre oğlı), Cungar Alatav'mda Ebülfayızm torunu Bek Sultan (Agaday Sultanın oğlı) hükümet sürdüler. Daha cenupta Ulu Yüz'de, Ala Göl ve İle aralarında «Yedi Su» da, Abılâ$_3$'*m oğulları hükümet sürdü. Bunlara mücavir olarak Sultan Membet oğlu Çançar Sultan bulunuyordu. Rus ta- baalığmı kabul edip «mayor» rütbesine nail olan bu zat ve nezdindeki Molla Taşbulat Bekbulatov, Abılaym mezkûr oğullarını Rusya tâbiiyetini kabule dâvet ediyordu. Tobıl Tatarlarından asker kaçağı olan bu Taşbulat Molla, resmen Rusya hariciye nezaretinin memuru olup «vilâyet ser kâtibi» ■(«guberenski sekretâr») derecesinde idi. Kendisi şair ve musikişinastı. Bu itibarla teşvikatı neticesiz kalmıyordu. Nihayet 1822 de Abıİa$_3$'in mezkûr oğulları Rus tâbiiyetini kabul ettiler. Yalnız To- buklı kabilesini idare eden Kasım ve île ile Çu ırmakları arasındaki Uysun kabilesine riyaset eden Rüstem Töre [s]) müstakil kaldılar. Ebülfayız oğullarından ise ilk olarak Şart Töre 1824 te Rus tâbiiyetini kabul etmiştir.

Ruslar cenuba doğru ilerledikçe, elde ettikleri yerlerde, başlangıçta «divan» teşkiliyle «aga sultan» tayin ederlerdi. Sultanlar ve uruklar arasındaki kavgalardan istifade ederek 1826 da Karkaralı kalesini ya- p?p, buraya Abılay oğullarının muhalifi olan Tursun (Camantay)u, 1833 te Ayagöz kalesini yaparak, buna da Bobı Töre'nin muhalifi olan bi- laderzadesi Şart Töre'yi; 1854 te «Almatı» köyünü bir kale haline sokunca buraya Abılay'm evvelce Karatal ve Kök Su'da yaşıyan oğlu

---

Tevârikh-i Khamse-i Şarqî, 474). K o n ş i n ' e göre Rüstem Sultan Ebülfayızm-oğludur (*Zapiski Semipalat. podotdela geogr, obşc.* I. 105).

Sök Töre yi ağa sultan olarak tâyin ettiler. Nayman uruğunun merkezi elemek olan Aya Göz [!]) de Şart Töre'den sonra Undan Sultan neslinden Cabay [206']), sonra yukarda adı geçen Ağaday oğlu Bek Sultan, sonra onun amcazadesi Bolan Sultan (Çaday oğlu), sonra Bobı Töre'nin torunu Batır Barak Sultan (Sultabay oğlu), sonra diğer torunu Adil- han (Camantay oğlu), sonra Barağın kardeşi Selihan, sonra karalardan Kaldıbay, ağa sultan olup; Kaldıbay'ın çağında 1 8 6 9 yılında, Kazakların bu nevi muhtariyetleri lâğvedildi.

Ebülfayız Hanın diğer oğulları Kökedey, ... Semen, Cabağı töreler ve Barak neslinden bazıları, meselâ Sıbankul,Töre [1 1]) , Kirey ve Kızay uruklarıyla birlikte Çin tabii olarak kaldılar. Çögeçek, Gulca, Kubdu da ve sonra bir kısımları Urumçı (eski Beş-Balık) tararlarında konup göçtüler [3 -]) .
Adı gecen sultanlardan Bobı Töre, yüz yıl yaşa- Doğu Kazak Sultan- yıp 1 8 4 8 de ölmüştür (mezarı Aya Göz'ün cenu- larının Ünlüleri bunda Karakul'dadır). Gayet fasih sözlü (çeçen) olup sözle fazla iştigal ederek, idare işlerini ihmal ettiği maruftur.

Şairlerden biri bunun hakkında şöyle demiştir:

Bobekemden törelik iş ketpegen -f Cigenine Bayus'day el cetpegen f-

Qarasözge çıbıladan esken cel dey + Aldman toqtılı qoy dav bitpegen.

Yani: «Bobeke (yani «Bobı Sultan Eke»miz)den törelik (yani hanlık, sultanlık) hiç gitmemiştir. (Doymak için) yediğine Bavus (uruğu) gibi (büyük) el yetmemiştir. Şiir ve fesahatte o kıble tarafından esen yel gibi (ustadır); bu yüzden onun önünde bir yaşındaki koyun dâvası bile hiç bitmemiştir.

Bükey Han ile Barak Batır (yahut «Er Barak») ise, halk içinde nüfuz ve itibarları ile meşhurdurlar. Barak Batır, Naymanîardan Sad- rınıtay oymağının Rus tâbiiyetini istemeyip Khokand hududuna geçerken, Rüstem Töre'nin idare ettiği Uysun uruğu tarafından 1834 te

---

t») «Aya Köz», Temür selernâmelerinde «Ay Ögüz» tesmiye edilmektedir.

J0) Cabay; atası Sanqay, atası Adiltöre, atası Köçek, atası Undan, atası

Sıgay- ■ - *

it) Sıbaııqul, atası Cankhoca, atası Baraq.

i-) Doğu Kazak hanları tarihine ait malûmat, K r a s o v s k i , *Obla'st si~ birskikh Kirgizov*, Petersburg, 1868 de güzel hülâsa edilmiştir. A k h u n d Q u r- b a n a l i nin *Tavârikh-i Khamse-i Şarcps*inde de çok kıymettar ve orijinal ınalû •mat toplanmıştır. Bizim mesrudatımızın çoğu, kendi toplamalarımıza dayanmakladır. ■

Cu havzasında yağma edilmesi dölayısile, Naymanları toplayıp İle havzasında öc alması ve Çine sığınan Kirey uruğu eşkıyasını 1 860 ta tenkil etmesiyle ün almıştır. Hanlığının ancak iki yılı Rusya tarafından tasdilç edilmiştir. Aygıryal Dağı yamacında Küb ırmağı üzerindeki karargâhında* 1 8 6 3 yılında 50 yaşında iken ölmüştür (mezarı Semi Palat yanında Acısu'dadır). Barak son zaman Çingizlilerinin en değerlilerindendir. Tarihî ve millî destanları iyi bilir ve bilenleri de korurdu. Savaş işlerinde usta ve tedbirli bir zattı. Bunu yazan müverrih, «Barak, başka bir uygun zamanda geleydi hârikalar yaratacaktı» diyor [1,(]).

Ölümünden sonra, yanındaki ünlü Kazak halk şairi Argun Canaq Akın, onun için şöyle demiştir:

Çubarırn, argınagım, ker maralım -f- Öz zanımca polkandik candıralım i r künden baş buîgan min san qulga -f- Balası Sultakemniıî Er Barağını -f-

Yani: -yÇubar (at)ım,. asıl argamak (at)un, keri renkteki maralım. Kendi usulümüze göre bir «p'olkovnik» ve «generaldim. Daha çocukluğundanberi bıı- j^.- ve sanlar (yani yüzbinlerle sayılan) tebaayı idare etmiş Sultakem (Sultanay Ekeni un oğlu olan benim Er Barağım-*

Yanındaki Türk Kazak halk müverrihlerinden Dulat Şecere adlı birisi maruf olmuştur. İlerde Kine Sarı vak'asında zikredilecek olan Rüs- -em Töre de, zamanının tanınmış simalarından biridir. Fevkalâde cen- o-âver olduğundan «kan içer Rüstem» demişlerdir.

Veli oğlu Çingiz ve Bükey Han oğullarından Tursun (Camantay) Abılav ın diğer oğullarından çok korktuklarından (bilhassa ilerde bahsedeceğimiz Kine Sarı isyanı zamanında) Ruslara yakın bulunmuşlar; Rus şehirlerine, memur ve aristokrasisine ihtiîât edip, Batı Sibirya vali- Eğinde itibaT ve nüfuz kazanmışlardır.

Ruslar, 12 iikteşrin 1 8 6 8 kanunu ile, Batı Kazakistanda «ak sü- vekv> yani asilzadeleri (Çingiz torunlarını) idare işlerinden el çektirip, Doğu Kazakistanda «ağa sultanlık» müesşeseşini ilga ederek, .güya «bütün halkın seçime iştirak ^ettiği demokratik halk hâkimiyeti» adına «biy»]~r tâyin etmek usulüne geçtiler. Bu «biy»ler «kara» (yahut «kara sü~ vek») yani «plebe» tesmiye edilmekle beraber, yine aşiret reisleri idi— ler. Fark, bunların Çingiz torunlarından olmamaları idi.

Doğuda «ağa sultanlık» kaldırıldıktan sonra da Ruslar, Kazak suî— ,an ve beğlerinden bazılarını «üyeznuy naçalniki» yani tümen kayma- kamları nezdinde ..müşavir (sovetink) ve muavin adıyla bulunduruyor- lardı. Evvelce Karkaraîfda ağa sultan olan Kunanbay Mirza bu se-

ı :■■) Akhund Qurbanal ir *Tavârikh-i Khamse-i Şarqî*. s. 377.

fer Aya Göz «üyez naçalniği»ne muavin tâyin edilmişti, ki Kazaklardan çıkan büyük şair Abay'ın babasıdır. 1 8 8 3 te bu muavinlik lağvedilip, hâlis rus idare

usulüne geçtiler. Nihayet 22 haziran 1886 kanunu ile idarede kabile tertibatı tamamen ortadan kaldırılıp, ülke, yalnız coğrafî esasta «volos»lara [207]) bölündü ve volos reislerine de rusça «volosnoy» (yahut türk telâffuzuna göre «bolıs») denilir oldu.

Rusların millî Kazak idaresinden halis rus idare usulüne geçmelerindeki bu tedricî usul, ozaman ahaliye çok fena tesir etmiş; Rusların hiçbir söze, andlaşmaya falan riayet eder adamlardan olmadığı, tabiatlarının hainliği halk şairleri ağzında söylenmiştir. Karkaramda son ağa sultan olan Caîkunbay Töre, «bize, sultanlık babamız Abılaydan gelmiştir, Rusun verdiği artık Rusun oldu» demiştir.

Aya Gözde rus valisi Niukhalov, ahaliyi toplayıp ağa sultanlığın lağvını ilân ederken, «siz, bugüne kadar sultanların elinde esirdiniz; şimdi tamamile hür oldunuz» dediğinde, Kaldıbay Batır ona: «Orustar sender neme aytıp tursındar, özderin aqça alayın dep qılgan qılıqta- rın» yani «Siz Ruslar ne yalancı herifsiniz! Maksadınız, ahaliyi yağma etmektir» demiştir. Bu münasebetle general Mokşeyev'in «Türkistan Seyahatnamesi»nde 1847 yılı Sır Derya seferi sırasında, Rus ordusunda bulunan bir Başkurt küçük zabitinin ağzından naklettiği cümleleri hatırlatmak münasip olur. Bu zabit, Rusların, Başkurdüstanda olduğu gibi, Kazakistan ve Khıyvada da tatbik edecekleri siyaset hakkında: «Ne için çar Khıyvayı işgal edip hanı yakalamıyor? İsterse bunu yapabilir. Nedir bu han? Bu hiçtir. Çar onu yakalayıp Napolyon Bonapartın oturduğu adaya göndermek iktidarına maliktir. Khıyva meselesini şöyle çabucak halletse olmaz mıydı? Hayır olmaz. Çünkü Rus hilekâr ve mek- kardır. O, bizim Başkrut ve Kazak gibi değildir. O, her işini gizli ve yavaş yapar. Kazaklar da bozkırda kendi başlarına geziniyorlardı. Hiç kimseyi hükümdar tanımıyorlardı. Rus ona kırmızı kaftan verdi. Kazak da buna çok memnun oldu. Kaftanı verdikten sonra, Rus, onu kendi iste- fe'He göre sevketmege başladı. Rus onu, şimdi yalnız arabanın yanından yedek getiriyor. Fakat biraz sonra arabanın kendisine koşacaktır. Sonra, da kamçılamağa başlıyacaktır. Biz Başkurtlara da böyle yaptı. Simdi tamam esir olduk. Khıyvayı da öyle yapmak istiyor» demiştir. Rusların eskiden âdeti şöyle olmuştur: Bir memur, polis müdürü falan gelir, köylülerin ruhuna uygun bir kâğıt okur ve pnu imza ettirirdi. Halbuki kâ-

---

[207]> «Volost» kelimesi «ulus» kelimesinin eski Edil Bulgarlarının şivesinden rusçaya geçmiş bir şeklidir. Bılgarcada «ulug» sözü «vulug», «on» da «von» telâffuz edilmiştir.

•

5ltta bambaşka bir şey, yani köylülerin aleyhine yazılmış bır_şey bulu- urdu Bunu çok denemiş olan ahali, hükümetin teklif ettiği kagı;t " d a n çekinirdi. Hatta kağıtta yazılanlar! kendi güvendikler. Emsine «kutsalar dahi çekinirlerdi. Bu, yalnız hükümetle olan muamelede e- *t* bütün Ruslarla, Rus tüccarları, alpağutları (yani boyarları) ve başkalarıyla olan muamele evrakında, andlaşma, toprak ve mülk kadastro kâğıtlarında da böyle olurdu. Rusların bu tabiatını, Kazaklar son za manada öğrenebildiler ve «Rustan dostun olursa belinde baltan olsum,

diyC Ağaluhanlığın kaldırılmasından sonra, bir taraftan 21 ılkteşrın ,868 tarihiyle «sahra vilâyetleri idaresine ait kanunlar» neşredilip şimalî Kazakistan, merkezî Omsk şehri olmak üzere, 4 sahra vilayetine tksim edilip; Kazak «biy»lerine. yalnız Kazakların kendi aralarındaki ihtilâfları halletmek hukuku bırakıldı. Yedisu ve Sır Derya Kazakları ise Cenubî Türkistan idaresine ait 12 haziran 1886 kanununa göre idare

Rus İdarecinde Mâverâünnehir Hanlıkları

edilir oldular. Mâverâünnehre geldikten sonra Ruslar, Bukhara, Khıyva ve Khokandı Kanlık olarak bıraktılar. 185 5 yılında Çernayev ve Krijanovski Taşkendi de «Rusya ile dost müstakil Islâm devleti» ilân etmek istemişlerdiyse de ahali Rusların yalanlarına inam, mamıslm 1868 de Khokand ile olan andlaşma da, güya müsavat esasında idi. Andlaşmada «Rus tüccarları Khokandda, Khokand tüccarları Rusyada aynı hukuka malik olurlar» deniliyordu. Khudâyârm il-ticasından sonra/yerine geçen oğlu Nâsıreddin, evvelce Rusyada bulunmuş, biraz da rusça öğrenmiş, Avrupa tarzı hayat termiş bir zattı. Rus jdaresinde 8 yıl devam eden hanlığı, a

Piskentli Molla İshak (Pulat Han)m isyanı dolayısıyla general Kauf- nıannm Petresburgdan gönderdiği bir emirle (7 şubat) lağvedildi. Ruslar, Kaşgar beyi Yakub Beğle de 1872 de aynı Khokandla olan şartlar esasında bir andlaşma yapmışlardı. 1877 de Yakub Beğ, Kaş- garı kendisi ve oğulları idaresinde bırakmaları şartı ile, Ruslara tabı, olacağım söylemişti. Çinin müdahalesi ′ ve Yakubun fucceten olumu neticesinde, Kaşgar, Uzak Doğuya eklendi. 1878 de Rus elinde yalnız Bukhara ve K'hıyva hanlıkları kaldı.

Rus İdaresi Altında Bukhara

Bukhara emîri Muzaffer, 1868 haziranında Zıre Bulak savaşında memleketi artık tamamen kaybetmiş bulunujmrdu. Hacca gitmek için Ruslardan müsaade istemişti. Fakat general Kaufmann ve Rüs"îngiliz Rus hâriciyesi, münasebetini fazla gerginleştirmemek fikr

riyle ve aynı zamanda Ortaasya İslâmjarınm dinî merkezi saydan bu ülkeyi bilfiil ilhak ederek memleketi vakitsiz olarak fazla genişletmeği, ozamankı Rus kuvveti için uygun görmeyip; Bukhara merkez olmak üzere, hanlığın enkazını emîre verdiler. Ruslar (general Roma- novsky), Bukhara emîrini hakikaten «Müslüman ruhanîlerinin reisi» sayıyorlar ve Bukharaya tecavüz, İslamların dinî duygularına tecavüz olacağını ^zannediyorlardı. Zahiren emirle yalnız dostluk andlasması yaptılar. Emir hariçle münasebetlerinde devam ediyordu. Taskentteki umumî valiyle konuşmayıp. yalnız Petresburgla 'iş görmek istiyordu !8 6 9 yılında «nîr, oğlu Abdülfettâh', Petresburga gönderip, umumi valinin müdahalesinden şikayet etmiş ve kendisinin, güya ancak Türkiye sultanının tavsiyesi dolayısıyla, Rusya ile «dostluk andlasması» yapmış olduğunu bildirmişti. Aynı zamanda Abdülhay adında birisini Istanbula elçi olarak göndermişti. Rusya hükümeti emîri hariçle münasebetten derhal menetti. Bununla beraber hanl.ğ,, resmen umumî
' '/ahye d?gI ; R,U,S har;C,yeslne tâbJ, göstermek üzere Kagıjn istasyonunda bir sıyası ajanhk tesis etti. Umumî vali Kaılfmann, Bukhara emîrini «kendisinin en sadık ve itaatli memurlarından» sayıyordise de, resmen ancak Petresburga tabilik şekli, hanlığın son gününe kadar muhafaza edildi.
T ?eh"sebz^e A^mayl> Hekîm Beğin oğlu Baba Bek, «Kitab» da Taraklı Cure Bek Doğu Bukharada Şîrâbâd vilâyetinde Kongrat ve ^aray uruklarma dayanarak Astâne K.,I Künsük. Külâb ve Belcuvanda Sar, Khan Atalık, Hisarda Uluğ Bek Bukhara emîrini tanımıyorlardı. Rus.ar, ahalinin protestolarına rağmen, bunları Emir Muzaffere tabi
V M , ^ebepjenLEmîr Muzaffer Ruslaıa pek minnettar ve sadık ol- du. Memleketinde bir isyan çıksa, derhal Ruslara başvurur oldu Emî- Muzaffer Avrupa tertibatın, öğrenmeğe pek muhalif' değildi. Ahm»d Makhdum (yahut «Ahmed Gele Mühendis Danış») adında bir münec-
Rmi 7 K , 7aVki7efa 0 8 8 2 de VeHahd Abdülahadle birlikte) Rusyada bulundu Kendi seyahatinden ve Bukharada ıslahat lüzumun-
dan babsed'P. «Navadır ul-Vaqâyi» adında bir eser yazdı. Ülemâ fek-
zrtiElir T71drkrmad'Kendisinden sonra **Abd«ia.**
• • j-î 88İ' ? °1 VC Abdulabad,n *oğlu* **'Alîm (1911-1920) hükümet sürdüler. Bunlar Rusyaya sadakatte, Emîr Muzafferi geçtiler. Bu sebep- ten ır k. Ruslar Em,r Abdulahade 1889 yılında 2000 tane eski usul**
düPhT t U f e g I ', 9 (7 te de bİrkaç iane eski ««1 top bile verdiler. Ab- dulahad çarın Rus Kazaçi (Kozak) askerine kaydedilmiş, kendisine «General Ad^otımt» rütbesi verilmişti. Kmm-Yalta tenezzühgâhlarmda sarayı vardı. & ' ua

Emîrin **erkânından «Kuşbegi» çok defa Bukharanın şiî Iranlıiarın-** dan oluyordu. **Çünkü emir, kendi Ozbeklerine güvenmiyordu. Rus çağında** da Ozbekîer, **bu Mangıt emirlerini sevmiyorlardı. Bunu 1913-1914** yıllarında Batı **ve Doğu Bukharada bizzat öğrendim. Hattâ beğlerden** Guzarda **Mustafa Bek**

Qavçm, «bizim memleketimiz Mangıt tagallü- bünden dolayı Rusların eline düştü» diye söylüyordu. Ahalinin fikirlerini bilhassa Abdülahad iyi biliyordu; kendi hâkimiyetinin de, ancak Rus yardımıyla yaşıyacağma inanmıştı.

Fakat demiryollar geçtikten sonra Ruslar emîri sıkıştırmağa başladılar. Demiryol hattı üzerinde Rus kasabaları kurmak (1885), gümrük işlerini ve Bukhara-Afgan sınırının mıb Hazasını Rus eline almak (1894) isteğinde bulundular. Başvezir Âstâne Kul Kuşbeginin mukabelesine rağmen, Kağan, Çarcuy, Kerki şehirleri Rusların siyasî ve askerî merkezleri haline getirildi. Gümrük işini ve hudut muhafazasını da ellerine aldılar. Bu münasebetle Bukharada Hind emtiasının değeri % 30 dan, Ç 5 o ye yükseldi. Hind malları, artık Kafkasya, Batum tarafından gelir oldu. 1901 yılında Ruslar, Bukharanın para basmak hukukunu lâğvetmek istediler. Burada da Âstâne Kul, «sikkenin ilgası, emaretin ilgasına müsavidir» diye mükabele gösterdi. Nihayet Ruslar, Buk- hara «tenke» sinin 15 «kopeka» dan, 10 kopekaya indirilmesini ve Rus Devlet Bankası vasıtası ile iş görülmesini talebettiler. Emîr de, 25 milyon tenke'den fazla basmamak ve onu da Rus devlet Bankasında bulundurmak şartıyla sikke basmağa devam etmek hukukunu muhafaza edebildi. Kendisi, Ruslarla fazla temastan çekinerek, Kermînede oturdu. Sonradan Kermîne ile Taşköprük arasında Kharâbâd adında bir saray yaptırıp, orada münferid bir halde yaşadı.

Emîr Abdülahad, gayet hasis tabiatlı bir adam idiyse de, tecrübeli. işgüzar, muktesit ve fikir sahibi kişi idi. Zamane adamlarına ve gazetecilere, ehemmiyet verirdi. Kendisinin şairlik iddiası vardı. Beğlc- Tİnden, sonradan Hisar hâkimi olan Evliya Kulı Bek (mahlesi «Hüseynî») de şairdi. Bir divan da bastırmıştı. Emîrin ve nedimlerinin bazı şiirlerini, onun elinde görmüştüm. Bu Evliya Kulının oğlu Ishak (Ser-i Asya beği) gazeteleri takip ediyordu. Bukharada 1907-1908 yılında başiıyan mektep ıslahatı işlerinde de, emîr kendisi, Âstâne Kul Kuşbe- ği ve Kadı Kelân Be^lreddin göz yumuyorlardı. Haremeynde tekkeler yaptırdı. Hicaz yoluna ve Petresburg camiine bir çok paralar verdi. Doğu Bukharada emîrin naibi olan Özbek Âstâne Kul Kuşbeginin hareketleri, Rusları daha ziyade kuşkulandırıyordu. Bu zat, Istanbulla münasebette bulunuyordu, hediyeler gönderiyordu. Şimdi Türkiyede siyasî mülteci sıfatıyla yaşıyan ve ismi yukarıda (s. 192) geçen, esbak

.Kabil elçi muavini Hacı İsâmeddin karaulbeğini göndererek, Sultan-ahmetteki tekkeyi genişlettirdi. Tarablus savaşı sırasında para gönderdi. Nihayet Ruslar, Bukharanın başına bir belâ çıkardılar. 23 kânunusani 1 9 1 0 da Bukharada Sünnî-Şiî kavgası çıkarıldı. Şiî olan başve- *zir* Iranlı Âstâne Kul tardedildi. Kadı Kelân Bedreddin ölmüştü. Ulemânın en müteassıplarından Damulla Baka Khan, kadı kelân (yani adliye nazırı) tâyin edildi. Bedreddinin, taassupta herkesi geçen cahil oğlu Burhaneddin polis müdürü (reis) idi. O güne kadar Şehrisebz hâkimi yani mutasarrifi olan Nasrullah bey (Sünnî) Kuşbegi (yani başvekil) tâyin edildi. Ruslar bir çok işlere el koydular. Eski Bukhara şehrinin işlerine karışmak için, bir rus polis müdürü (pristov) tâyin edildi. Emîr, kendi hükümetinin son günleri gelmekte olduğunu biliyordu. Evvelce müptelâ olduğu hastalığı arttı ve 7 kânunusani 1 9 1 1 de öldü.

Abdülahad, hükümetinin başlangıcında biraderlerini hapis ve tar--detmişti. Bunlardan biri olan Sıddık Han mahpustu. Bu zat tarihle iştigal ediyordu. Yazdığı bir eser de vardır. Yalnız diğer biraderi Ekrem Han Töre Guzar*da Bek (yani vâli) olarak kaldı. Bir medrese yaptırmış, oraya ve sarayına tarih ve edebiyata ait birçok yâzma eserler toplamıştı. 1 9 1 4 te, benden, Khanikov#un seyahatnamesini bulup vermemi ve oğullarına ulûm-u dünyeviyye (coğrafya ve riyaziyat) öğretmek için muallimlik etmemi istemişti. Fakat sonraları, nedense, yeniliğe karşı çok asabilik gösterdi. Abdülahadin ölümünden sonra bunları geçerek emîr olan Emîr Alîm ise, rusça tahsiline rağmen, idaresiz ve gayet korkak bir şahıstı. Ruslar Bukharayı, kasden ortaçağdaki şeklinde muhafaza ediyorlar ve kendiliğinden çürütmek istiyorlardı. Ulemânın yolu da bu idi. Bundan dolayı, emîr istese bile, hiçbir ıslahata kalkışamazdı. Ne- tekim cülus gününde güya vergileri ıslah, bütçe ve memurlara maaş mıeselesini ileri sürdüyse de, bastırıp neşretmekten çekindi. İmam Kulı Mangıt adında fasit, ve müteassıp birisi nedimi idi. Bununla beraber emîr de sefahate daldı. Ahaliye karşı cebir ve zulüm, babası zamanındaki dereceyi geçti; dayanılmaz bir hale geldi. Hanlığın o surette yaşaması, Türkistan için hakikaten bir leke idi. Emîr, büyük bir emlâk sahibi, ortaçağvari feodal ve aynı zamanda en müteassıp ülemanm ve iıticiaın istinadgâhı idi. Pamuk fabrikaları kendi elinde olup, rençber ahali bütün mahsulâtını ucuz fiatle Ona vermeğe mecbur bulunuyordu. Bukharanın İktisadî hayatında, tarihte olduğu gibi bugün dahi, çok mühim yer tutan mahsullarından «Karakol» (Astarkhan) derisi [lr'], ta-

[jr]9 Bukhara yanındaki «Karakol» tümeni ve havalisinde çok elde edildiğinden «karakol» ismini alan bu deriler, onuncu asırda «Türkistan ve Khorezm»

mamen onun elinde idi. Her yıl Moskovaya 15.000.000 rublelik karakol gönderiyordu. Memleket gittikçe çürüyor, bitiyordu. 1909 yılında, Bukharadaki rus memurlarından Laggfet, «Bukhara İngiliz idaresinde bulunmuş olsaydı, çoktan medenî bir memleket haline gelmiş olurdu diye' yazmıştı. Hakikaten böyle idi. Emîrin hükümetini kendiliğinden çürütüp, ahaliyi bilâvasıta Rus idaresini kabule icbar edebilmek için, koca bir memleketi tamamen berbat ediyorlardı. Hanlık ise 1915 yılına kalmadan bitirilecekti. Rusların kararı bu idi. Yalnız cihan savaşı hanlığın ömrünü biraz uzattı-. Emîr Alîm 21 nisan 1917 (28 cemâziyelâhır 1335) tarihinde bazı ıslahat hakkında ferman çı- kardıysa da, ikinci gün gençler tarafından yapılan nümayişte ahrar ezildi. Yaralılardan biri (Molla Nezrullâh) öldü. Emîrin Kuşbegisi Nas- rullah Bek de, oldukça fikir sahibi ve teceddütperver bir adamdı. 1914 yılında, Bukharada ülemâ ve ümerâdan birçok kimselerin kütüphanelerini görüp, istifade etmeme cidden yardım ettiyse de; emîrin Bıık- hara dahilindeki sarayında («Erk» te) bulunan eski kütüpaneyi göstermesini rica ettiğimde, emîrden müsaade alamadığını söyleyip, itizarla baştan savmıştı. Nihayet kütüphane de Bolşevikler tarafından yakıldı. Kadı Kelân Burhaneddin, ülemâ arasında irsî bir padişah gibi idi (büyükbabası «Sadreddin Külâba» Emîr Muzafferin, babası «Bea- reddin» Emîr Abdülahadin kadı kelânları idiler). Fevkalâde müteas- sıp idi. 22 nisan vakasından sonra Nasrullah azledilip yerine müteas- şıplardan Nizâmeddin Urgencî kuşbeği tâyin olundu. Bununla Rusya- daki inkılâp devrinde* Bukharada, eskisinden daha fena mürteci bir hükümet teşekkül etmiş oldu. 2-16 mart 1918 de Boîşeviklerin Ko- îisov adlı reislerinin Bukharaya yaptığı muvaffakıyetsiz bir sefer neticesinde, memleketin her tarafında münevverler kesildi. Nihayet 2 eylül 1920 de Bolşevik Ruslar Bukhârayı işgal ettiler. Emîr, önce Doğu*

taraflarında yetiştirilen koy unların derisi sıfatıyla mâruf olmuştur. Samanı emîri İbrahim bn Alptegin'in ifadelerine atfen İbn Havqal'in verdiği malûmata göre, o zaman Khorasanda kırmızı karakol iki dinara kadar, siyahları «bir çok dinar» kıymetinde satılmış, beyaz karaköl'de ekâbirin eğer örtüleri olarak kullanılmış, bunlar da pahalı olmuştur (bk. îbn Havqal, 106-107,' yeni tabı,' 162). 17-19. asırlarda bu karaköllcı* bilhassa Astarkhan yoluyla Rüsyaya ve oradan Avrupaya kül- liyetli miktarda ihraç edilir oldu: bu yüzden bunları Rusya tarikiyle elde eden memleketlerin bir çoğunda bu deriler, Astarkhan şehri ismiyle (Türkiyede hattâ bu şehrin isminin rusça telâffuzu ile: «astragan» ismiyle) mâruf oldu. Doğu Ana- doluda ve Azerbaycanda halk arasında pek makbul olan ve hikâyelerde de söylenen meşhur «Bukhara papağı (kalpağı)» da bu karakol derisinden yapılırdı.

Bukharaya, 21 şubat 1921 de de oradan Afganistana kaçtı Böylelikle sülâlenin hâkimiyeti de sona erdi. Ruslar, işgallerinin başlangıcında, .-?.z bir müddet için, yerli gençleri hükümete getirdilerse de, sonradan ıa- mamen kendi ellerine alıp, şimdi de bu hanlığı Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Tacikistan

cumhuriyetleri arasında bölüştürdü:-'. Hanlığın mesahası 178.750 kilometre murabbaı, nüfusu 2 p? " 5 rai!- yon sayılıyordu. 1925 istatistikinde bütün nüfusun 2.029.5 12 kişi olduğu gösterilmektedir. Bu istatistik, isyan devrinde toplanan malûmata göre yapıldığından inanılamaz ve eksiktir.

Khıyva Hanlığı ise, Bukharanm aksine olarak c'a- Rusya idaresi ha işgal devrinde bile, Rusya hariciye nezaretine Altınca Khıyva değil, doğrudan doğruya Türkistanm mahallî Rus Hanlığı idaresine tâbi tutulmuştu. Hattâ Taşkeııd valisine de, Sır Derya vilâyetinin bir kaymakamlığı olan ve merkezi «Törtkül» 1r') de bulunan «Rus Amu Derya Şubesi» kaymakamlığı vasıtasıyla tâbi edilmişti. Halbuki Bukhara emîrine verdikleri gibi, Ruslaş Khıyva hanına da yüksek rütbeler vermişlerdi. (Khıyva hanına rusça «Ego Svetlost» diye hitap olunurdu). Bunlar da, Bukhara emirleri gibi, zaman zaman tazimat arzetmek veya nümayiş için Pet- resburga gidip gelen rus memurlarından ibarettiler. Bu hanlar uzun ZE:~ man yaşadılar: Rus işgalinden önce cülus eden Mehmed Rahim Plan çok hükümet sürdü. Son asırlarda çok zayıf ve ahalisi az olmasına rağmen, Khıyvada eski Khorezm liberalizmi ananeleri yaşadı. Khıyva hanları, Rusya devrinde de, Bukharaya nisbetle terakkiperver oldular. Mehmed Rahim Hanın başveziri olan Mehmed Niyaz Divanbegi, em men Türkistanm en zengin ve akıllı adamlarından sayılıyordu. Bu zat, hakikî mânasıyla mütefekkir ve asrın ' ihtiyaçlarını anlamış bir zattı. Hanlığın işgali yılında tedavi için Petresburga gidip, orada öldü. Bur.un ve Mehmed Rahim Planın yakın akrabasından birisi İbrahim Hoca Pli (ölümü: 1890). Bu İbrahim oğlu Islâm Hoca da, bütün Türkistan n en ileri gelen terakkiperver şahsiyeti idi. Yukarda söylediğimiz veçhile Khıyvada taşbasma (litografya), daha Ruslardan önce kurulmuştu. Bunu, ikinci Mehmed Rahim Han kurmuştu. Mehmed Rahim Han, Pus çağında hükümet süren Türkistan hanlarının en değerlisi, akıllısı ve münevveri idi. Kendisi şairdi. «Feyrûz» mahlesiyle yazdığı şiirler bir divan teşkil etmektedir. Zamanında eski üslûp türk edebiyatı terviç edildi. Akranından 30 kadar şairin eserleri, başhekimi Ahmed Tabib tam —

1<!) «Törtkül» murabba demektir. «Tört Köl» yani '«Dört. Göl» ile knrıştn ıl- ınasm.

f m u a n toplanıp neşredilmişti. 1 8 6 4 ağustosunda 20 yaşında iken tahta rokan Mehmed Rahim Han, 4 7 yıl hükümet sürüp, 2 eylül 1 9 1 0 da öldü. Yerine geçen oğlu İsfendiyar Han ve veziri İslâm Hoca, rusça bilir. :us ve müsKiman matbuatını takip ederler, müsteşrikler ve ilim ehilleriyle temasta bulunurlardı. «Usûl-ü Cedide» mektepleri açıp Tatar münevverlerinden öğretmenler getirtmişlerdi. Onlardan ikisi Muharrem Feyzi ve Muhtar Bekirdir. İsfendiyar nihayet, kıskançlıkla ve yahut Rus ûeidcim ile İslâm Hocayı öldürttü. Beyaz Rus kuvvetlerine dayanarak Tirhmenlerle mücadeleye başlayıp, kendi işini harap etti. 1 9 1 6 isyanla a sı rasın _ ı rus generali Galkin'e karşı Türkmenleri teşkil edebilen Y ı.T.ut reisi Mehmed Kurban Serdar Cüneyd Han, 1 9 1 7 inkılâbı günlerinde hana karşı, Khıyva gençleriyle iş birliği yaptı. İsfendiyar Han K Y y v a y a meşrutiyet hakkı vermişti. Biraz sonra general Kuropatkine başvurarak meclisi dağıtmak istedi. General Kuropatkin de, albay Zayt- se v kumandasında bir kuvvet göndererek, meclisi dağıttı. Han Cüneyd, genç Khıyvalılarla birleşerek bu albayı ----------o zamanki rus ordusundaki bozgunluktan istifade ederek ----- Khıyvadan çıkarabildi ve oğlu İşim m e r i- İsfendiyar Hanı öldürüp (1 9 1 8), yine hanın amcası Seyid Ab- <£ Ylan'ı hanlandı. Bu da, derviş huylu, sofu, hükümete liyakatsiz birisi o • Han Güneydin elinde oyuncak oldu.

Han Cüneyd de gençleri kendisinden kaçırdı. Maiyetinde Ozbek- k ven yalnız Tazı Mahrem bulunuyordu. Türkmenlerin kendi aralarm- c ı :1a Han Cüneyde muhalif fırkalar kuvvet alıp Kuş Mehmed Han ve C-zâm Ali etrafında birleştiler. Genç Khıyvalılar da onlarla birleşti- Yr. Bolşevikler bunlardan kendi lehlerine istifade ettiler. O vakit Rus- ku :arafmdan Taşkentten gönderilen Türk zabiti Kâzım Beğin ve Türkmen münevverlerinden Kul Mehmed in Han Cüneydi Bolşeviklerle ba- ı.ştcrmak tecrübeleri olduysa da, akim kaldı. 1 9 1 9 kânunuevvelinde Har. Cüneyd, Amu Deryayı geçerek Törtkül de bulunan Ruslara taar- r.*iz* etti. Fakat genç Fthıyvalılara dayanan Ruslar 25 Kânunuevvelde KYyvaya hücum edip payitahtı işgal ettiler. Han Cüneyd, ileride bahsedeceğimiz basmacılık rolünü yapmak üzere, 1 9 2 0 kânunusanisinde Knrakum çöllerine çekildi. Ruslar, gençlerden Yeni Urgenç te, C u m a Nivaz Suitanmurad oğlu reis olmak üzere, Koşum Han ve Gulâm Alilerden ibaret bir hükümet teşkil etmişlerdi. 1 şubatta bunlar, Seyid Abdullah Hanı da tahttan vazgeçmeğe icbar edip, kendisini Mpskovaya gönderdiler. Bu son Khıyva hanı orada hapishanede açlıktan öldü. Biniz sonra gençler hükümeti de ortadan kaldırılıp eski Khorezm-Khıyvri. Hanlığı; Kazakistan, Karakalpakistan, Türkmenistan Cumhuriyetleri ara- s m i a bölüştürüldü. Khıyva Hanlığının mesahası 5 9 . 2 5 0 verst murab-

baı, nüfusu da yarım milyon sayılıyordu. 1925 te yapılan nüfus sayımında ahalinin biraz fazla, 840.844 kişi olduğu anlaşılmıştır.
Cenubî Türkistanm, Bukhara ve Khıyvadan bas-
Yeni İdare lakinesi k&v öt®ki bölümlerine Ruslar, başlangıçta ■ ören- ve Vergiler kurg'a tâbi olmak üzere «Türkistan Vilâyetim şeklini, sonra Fergane, Semerkand, Sır Derya ve sonradan Yedisu ve Zakaspi (Mâverâ-i Bahr-i Khazar) vilâyetlerinden ibaret ayrı bir Türkistan Umumî Valiliği şeklini verdiler, idare makinelerini ve vçrgi sistemlerini yavaş yavaş rus] aştır- dılar. Buralarının eski hanlar zamanındaki memurlarının çoğu, askerler, hocalar ve seyidler gibi, eski zamanda vergiden muaf tutulan ruhanîler sınıfı bu sırada açıkta kaldılar. Ruslar şehirlere yakın bulunan Türkmen ve Kırgız-Kazakları başlangıçta polislik işine celbetmişlercliy- se de sonra bunu da durdurdular. Yalnız Khokand hanı Khudâysrm oğulları, Şehrisebz hâkimi Cüre Bek'in evlâdı ve Khokand hanı tarafından 1869 da Petresburga gidip gelen elçi «Mirza Hakîm»in oğulları (Umidoflar) Rus mansıplarına terfi ettirilip askerliğe de celbedil- diler. Şehir ve nahiye idaresinde binbaşı, yüzbaşı, kurbâşı, mîr-i şeb gibi mansıplar ve şeraitle hükmeden kadılıklar, muhtelif vakitlerde geçirdikleri değişikliklerle beraber, yaşayıp kaldılar. Vergi sistemini de çabuk değiştirmediler. Hanlar zamanında üç türlü vergi almıyordu. Bunlar da «kharac», tariab» ve «zekât» vergileri idi. Bunları eski usulde yerli «serkâr» ve «emlâkdar» Iar vasıtasıyla topluyorlardı. Taşkendde bir «serkar» ve ona tabi olarak 24 «mîrab» [1]() bulunuyordu. Vergi toplanmasına «minbaşı» ve «tuvaçı» Iar nezaret ede^rdi. 1869 yılında bu usul değiştirilip, serkâr ve emlâkdarlıklar lâğvetmen. «Mîrâb» ki yalnız su ve sulama işlerine bakar oldular. Bunların metbuu olan yüksek su memurları «arık aksakal» ve «tugançı» 1ar muhafaza edildi (Taşkend tümeninde 35 arık aksakal, 3 tugançı ve 59 mîrâb vardı). Vergiler Arıktaki «çmin» ve ^«illikbaşı» Iar tarafından toplanır oldu. 1886 yılında umumiyetle eski vergi sistemleri değiştirildi.
Ve onda bir mikdarındci «devlet arazi vergisi» alınıp bütün idaresi «kazıunnaya palata» denilen defterdarlığa tâbi tutuldu. Evvelce [208]

[208]) «Mîrâb» su taksimatını idare eden memur, yahut köyağası. Eskiden buna türkçe olarak «tudhun» deniliyordu (bk. Mahmud Kaşgarî, *Divân*, I, 335, 311. 128). Türkler tarafından vaktiyle Doğu Avrupaya, Çine ve İrana kadar götürülen (bk. *İbn Fadlân*, 106) bu ıstılahın yerine faı:sı olan «mîr-âb» tâbirinin yerleşmesi, İslâm devrinde Tacik tesirini gösteren geniş İktisadî ve İçtimaî ıstılahlardan bilidir.

memurların zeametleri «mülk», ahalinin hususî yerleri «emlâk» tesmiye edilirdi. «Mülk» 1er vergiden muaftı. 1881 kanunu ile «mülk» lex de «emlâk» ile bir sayılıp her ikisinden de vergi alındı. Umumiyetle Türkistanda büyük mülk sahipleri yoktu. Yalnız Khıyva haninin baş- veziri Mehmed Niyaz Bay in 1200 hektar kadar topağı vardı, elinden *ahmp* orada şimdiki «Törkül» şehri yapıldı ve kendisine yalnız 50 hektar yer bırakıldı. Türkistanda gayet zengin vakıf yerleri ve mülkler vardı. Ruslar bunları da yavaş yavaş hükümet eline geçirmek yoluna girdiler. Bunlara da birden el koymadılar. Zekât vergisi yerine «tanığa» usulü (rusça: «promıslovoy rtalog») tatbik ettiler. Başlangıçta ahali bu kapalı vergiden habersizdi. Yavaş yaVaş o da kendisini hissettirmeğe başladı. Açık vergi de yavaşça arttırıldı. Eski Moğol ve Özbek hanları zamanında göçebelerden alınan vergi (kobçur) 100 baş hayvandan 1 baV (% 1) idiyse de, sonradan Bukhara ve Khokand hanları bunu bazan zekât adıyla % 2 1/2 a çıkarıyorlardı. Ruslar bunu, 1 822 kanunu ile, sahrada ancak yüzde bir olarak alır çldular. Bununla Ruslar sahra ahalisini kendilerine celbediyorlardı. Türkistanm lamamyiie işgalinden sonra Ruslar (1868 yılında) bunu değiştirip, çadır basma 3 ruble, 1886 dan sonra 4 ruble tâyin etiler. Bundan dolayı Ruslar, Türkistan halk şiirlerinde, kötü niyetlerini her zaman gizli tutup yavaş yavaş meydana çıkaran namerd insanlar olarak tasvir edilmişlerdir.

Yeni Avrupa Miiesseseleri Demîry olları

Türkistanda Rusların yerleştirdikleri tertibatın en mühim cihetleri; Avrupa usulünde nakliyat, de- miryolları, eski şehirler yânında yeni usul ticaret ve kolonileri, telgraf ve posta, maliye teşkilâtı, ban- ka ve posta havalesi, âsayiş temini için asrî kanun ve yeni usul şehir hayatı ve şehir idare usulleridir. Cenubî Türkistanm Rus idaresi altındaki elli yıllık hayatını dikkâtle öğrenen müsteşrik ve sosyalist Nalifikin [209]) yerli Türkİerin yeni usuller*. nasıl öğrendiklerini «Yerlilerin Evvelki ve Şim iiki Hali» adlı ese- *.o.ı.de pek güzel anlatmıştır. Türkistanlılar Rusların «posta» sı ile gönderilen paranın adres sahibine böyle ehemmiyetsiz bir ücret mukabilinde götürülüp' verileceğine, telgrafın «hikmet» lerine önce pek inanmamışlar ve kendilerince bunu tecrübe etmişlerdir. Bununila beraber Türkistanlılar asrî tekniği,' meselâ Fransız müstemlekelerindeki ahaliye

---

'ıs) . V a m b e r y'nin verdiği malûmata göre *{Westlichen Kültüreinj,üsse* im *Or.tçr,.'* Berlin, 1906, s. 50) aslen Kırgız-Kazaklardanmış; ben bu zatı şahsen iyi tamyordumsa da menşeine ait böyle bir söz işitmedim.

misbetle, daha çabuk öğrenmişlerdir. Kervan yolları derhal itibardan düşmüş, ahali şose yolları yapılmasını istemiş, asrî arabalar hemen kullanılmağa başlanmıştır. Bazı yerlerde (meselâ Çarcuy şimalindeki Dilv nev'de) sulama işleri için, çığır, yerine, lokomotif işletilmeğe başlanmış; pamuk temizleme fabrikaları ve diğer fabrikalar asrî usulde kurulmuştur. Ferganede Eşeke ahalisi (1908 yılında) İsa Evliya arığının .başını betonla tuğladan asrî bend (ecluse) yapıp, kapılarını da demirden yaptılar. Bu son nevi işlere hiçbir Rus mühendisi karışmış de .ğildir, ahali kendisi yapmıştır. Şurası da dikkate değer ki, Dihnev'de çığırı lokomotifle değiştiren zatı kendim de bizzat bilirim ki fikrî sahada en mürteci müteassıp adamlardandı.

Demiryol hatları evvelce 1 898 yılma kadar Mâverâyi Kafkas vâ-liiumumî (rusça: namestnik) liğine tâbi olan «Türkmenistan» (Zakas- .pi) vilâyetinde 1880 yılında Kranovodsk (Kızılsu, Çağadam) dan /başlamış, altı yıl sonra Amu Derya"kıyısına, 1898 de Taşkende varmış- tır. Taşkent-Orenburg hattı 1900-1905 yıllarında bitirilmiş; Taşkendin -demiryolu hattı üzerinden Krasnovodsk' ve Orenburgdan olan mesafelerin her ikisi yakınlama olarak 1750 kilometre kadardır. 1910 yılma kadar bütün Türkistanda 3338 kilometre uzunluğunda demiryolu h a t ı . vardı. Sonra daha arttı. Merv-Kuşka, Khokand-Namangan-Endican hattı, Bukhara-Karşı-Termiz, Karşı-Şehrisebz, sonra da Termiz-Düsen beh, Arıs-Almatı hatları ikmal edildi. «Türkistan-Sibirya» denilen son hat Semi Palat yanında Sibirya hattına eklenmek üzeredir. 1926 da Türkistanm demiryol hatları 4900 kilometreye varmıştır[19]).

Rus hâkimiyeti devrinde şehir hayatı. evvelçe„şö-_
Şehir Hayatının nük olduğu iki bölgede, aşağı Sır Derya havzasın İnkişafı
. da ve Kazakistandâ yeniden canlandı. Kazakij
tandaki şehir hayatına. Kazaklar başlangıçta pek iştirak etmeyip, Ruslarla birlikte Kazan Türkleri yerleşerek Müslüman mahalleleri kuruyorlardı. Orenburg, Orsk, Troysk ve Semi Palat gibi •şehirler bu cümledendir. Buralarda Kazaklar şehrin dışında «rnüba deLe pazarları» (rusça: minovniy dvor») etrafında toplamıyorlardı. Lâkin bunlar temelli bir surette yerleşerek mübadele pazarları etra fmda bir kasaba vücude getirmiyorlardı. İktidarlı olanları rus şehirlerinde yerleşiyorlardı. Yalnız Semi Palatın karsı tarafında, İrtiş irma- gmın soljcıyısında Tatar ve Kazaklarbirle^p b i r v e r K ş ^ h i V vücude "ge- •tirdiler. Son inkılâp devrinde buna «ÂIaş» adı' verİTÎ]^^ [210]
zakistana payitaht yapıldı. Temir-Uyıl, Karkaralı, Turgay, Irgız gibi, bozkır

---

[210]) *NaroclnoyeKhoziaystvo Sredney Aziyi.* 1926. N. 6-7. s. 90 [Bu kitap yasıldıktan sonra demiryol hatları çoğalmıştır.]

içindeki şehirlerde Kazakfcılt cidden şehirli olarak yerleştiler. Sır Derya ve Yedisuda şehir hayâlinin, daha Khokand hanları zama- nında, canlanmağa yüz tuttuğunu 'ikanda gördük. Bu iş rus devrinde tekâmül etti. Bu devirde Kazalı v 1867), Âlmatı (1-654)% Khraftul (1869), Carkend (1882), Kapal (1847), Lepse (1855), Ayagöi: (1847), Yeni Mergilân kuruldu. Bütün bu şehirlerde yine başlangıçta Tatar ve Kent Türkleri ve Ruslar yerleşti. Ruslar eski şehirler yanında Avrupa usulünde yeni rus kısımları kurarak yerleşiyorlardı. Bununla beraber eski şehirler de büyüdü ve kısmen asrileşti. Taşkend ve Khokand, hanlar zamanında da bütün Ortaasyanın nüfusça en büyük şehirleri idiler (Her ikisinde yüz binden çok nüfus vardı). Rus devrinde yine o şekil ve ehemmiyetlerini muhafaza ettiler. 1910 yılında Taşkentte ahali 201.191 kişi olup, bunun 54.000 i Rus; Khokandda
113.0 olup, 5220 si Rustu. 1897 ve 1911 yılları arasında Khokand şehri /< 40, Endican /< 58, Semerkand '/ 64, Taşkend f/o 74 bü yümüştür. 189 7 yılında Cenubî Türkistan valiliğine tâbi beş vilâyette şehir ahalisi 730.000 kadarken, 1911 yılında 1.05 3.000 e çıkmıştır kı evvelce bütün nüfusun % 1 3 ünü teşkil eden Türkistan şehir ahalisi, bununla bütün memleket nüfusunun */< 19 unu teşkil etmiş oluyor. Türkistan şehir ahalisi arasında Ruslar 189 7 yılında 96.000_iken, 1911 de 1 78.000 e çıkmıştı. Bununla beraber yerli İslâm şehir ahalisi 980.000 kadar yekûn ediyordu. Semerkand vilâyetinde 1908 yılında şehir ahalisi 164.8 44 kişi olup, bundan gayrimüslimler yalnız 13.734 nüfus, 1911 yılında NemeUgânda 77.239 müslim, 125 7 gayrimüslim, Endicanda 76.543 müslim, 3700 gayrimüslim bulunuyordu. Ferganenin ortasında en güzel yerde yapılan Yeni Margilân (rusça Skoblev) | şehri Fergane valisi ve hükümet müesseseleri bulunan bir şehir, Almatı ise Rusların dinî merkezi («Yiparkhia» merkezi) olup, her iki şehirde-de rus nüfusu fazla idi. Ruslar zamanında yapılan Carkent te ise 25.000 ahaliden yal- mzTÖOÖ i Rustu. Amu Deryadaki «Törtkübcle öyle idi. Türkmenistan- da Rusların yaptığı «Kızılsu» (Krasnovodsk)da 7000 kadar nüfusun yansı müslüman, yarısı gayrimüslim idi. Aşkabâdda ise 35.000 kadar olan ahalinin ancak 9.000 kadarı Rustu. Ruslar demiryolu istasyonlarını yerli türk şehirlerinden 5-1 2 kilometre uzakta ve rus şehirleri yanına yapmışlar; bununla yerli şehirleri öldürmek istemişlerse de, muvaffak olamamışlardır. Ticaret yine hep eski şehirlerde bulundu. Rus şehirlerinde ise eğlence keyif yerleri, oteller, tiyatro, okul ve hükümet mües- seseleri bulunuyordu. Umumiyetle asrî cemiyet hayatı rus kısmında idi. Seçim ile asrî şehir idaresi usulü, Yedisu şehirlerine, 1879 yılından başlıyarak, idhal edildiyse de müslümanlar işe celbedilmediler. Şehir idaresi usulünün Cenubî Tüdcistana tatbiki caiz görülmedi. Yalnız 1877 yılında Taşkent şehrine bu usul tatbik edilip, bu hukuk ile Ruslar fay- dalanıyordu. Yerli şehir ozaman nüfusça rus kısmının on misli kadar büyük

olduğu halde, ona yalnız üçte 'bir âza seçme hakkı verildi. Varidat, yalnız rus kısmına sarfedildi. Âza olarak yalnız rusça bilenler seçiliyordu. İdare heyetinin altı âzasının ikisi, 1904 ten sonra birisi müsîü- manlardan oldu; o da, Khoca Padşa Khocayev idi. Başlangıçta meclis azalan 24 müslüman olup, bunlardan ikisi Tatarlardandı. Şehir idare usulünü sonradan Khokand ve Semerkanda da tatbik etmek tecrübeleri yapıldı. j

Rus devrinde Cenubî Türkistanın idaresi askeri Yeni Medeniyetle idi. Vilâyet, şehir, tümen (uyezd), sancak (rusça: Temasa Gelen İlk uçastok) müdürleri hep subaylardan ibaretti. Öm- Türkler ründe eline tüfek almamış olan siviller bile, hü

kümet hizmetine girerken, askerî üniforma giyerlerdi. Fakat askerlik Ruslara münhasırdı. Türklerden yalnız Tatar ve Başkurtlar askerdi. Kazaklar, 1834 yılından sonra askerliğe alınmaz* oldular. Kırgız ve Özbekler ise hiçbir vakit askerliğe alınmadılar. Bunlar mülkî idareye de celbedilmediler. Ruslarla asri devlet idaresinde ıs birliği yalnız Taşkent şehir idaresine az bir surette iştirakten, bazı hükümet müesseselerind'e, bankalarda ve büyük rus ticaret müessese— Icrinde tercümanlıktan ibaret kaldı. Bununla beraber Kafkasya v e K ı - Başkurt, Kazak ve Özbeklerde de, Ruslar yerli ciıistokrasi^i kendi muhitlerine ceİbederek, ahaliye, onlar vasıtasıyla tesir emteîT siyasetini tâkip ettiler. Bilhassa Başkurt isyanlarının tenki- İmi, Kırımın ilhakını müteakip Rusya Islâmlarmı Türkiye ve Mâverâ- iinnehir taraflarından gelecek propagandalardan korumak düşüncesiyle, imparatoriçe İkinci Katerinanın yerlilerle «uzlaşmak» yoluna girmesinden sonra, müslümanlar arasında bir nevi «münevver aristokrasi» yetişmeğe başladı. Başkurtlarda bu gibi kimseler daha ziyade ordu subaylarından ibaretti. Birkaç doktor da yetişti. Kazak sultanlarından ve aristokrasisinden yeni maarife lâyıkı ile ehemmiyet verenler Bükey Ordada Cihangir Khan, Orta Yü.zde Sultan Ahmed Cântürin (1641-185 1) ve Abılay oğullarından Veli Hanın çocukları ve bazı «bey» ler oldu. Cihangir Han, idare işlerindeki hırsına rağmen, asrT maarif meselesinde cidden yararlık gösterdi. Kendisi, Astarkhan valisi' An dr evslcy'nin yanında terbiye görmüştü. Türkçe ve rusça okur yazardı. Farsça ve arapça da bilirdi. Zevcesi Orenburg müftüsü Muham- med Can Müftü*nün kızı (Fatma) olup; o da, rusçadan başka almanca-
ve fransızca bilirdi. Musikiye aşina idi. Kendi oğullarını ve Kazak ileri gelenlerinden bazılarının çocuklarını K^zaiı ve Astarkhan rus liselerine yerleştirmek istedi. Fakat muvaffak olamayıp, 1841 yılında kendi ordasmda ilk defa türkçe ve rusça asri bir mektep açtı. Oğul^ 'arıyla birlikte sekiz kazak çocuğunu Orenburg «Nepl oy ev Askerî (kadet) Mektebi» ne verdi. ,

Cihangir Han tarih ve halk edebiyatıyla da alâkadar oluyordu. Müsteşriklerle temasta bulundu. Kazan Darülfünununun fahrî âzası idi. Buraya iki defa değerli şark eserleri hediye etti. Bunlardan «Târîkh-i "Güzîde» ve

«Habîb üs-Siyer» ile sonradan Gotwald tarafından neşredilip âlemce meşhur olan «Tarıkh Sini Müluk il-Ard, li-Hamza^i Is~ fahânî» kayde değer[211]). Profesör Kâzım Beğ 1844 te İslâm fıkıh eserlerinden «Mykhtasar al-Viqâye»yi bunun parası ve emriyle neşretmiş ve başlangıcında hana medhiyye yazmıştır. Cihangir Hânın ferman ve menşurları, eski Kazak hanlarmınki gibi^ açık Çağatayca yazılırdı. Oğullarından Sahip Girey, Ahmed ve Übeydullah, Petresburg- da Paj harbiye okulunu bitirdiler. Ahmed Sultan'a çar, «Kniaz Çin- giz» hususî lâkabını; ve Kazaklar arasında sonradan Übeş Han adıyla tanınmış olan Übeydullaha da general rütbesini vermişti. Bunlar hacca gidip, İstanbulu da ziyaret ettiler. Petresburgda ve sonraları bazan Kazanda yaşadılar. Şamara vilâyetinde de mülkleri vardı. Ahmed Sultan gayet zeki, muasır ilimlere vâkıf ve dirayet sahibi idi. 1873 ydmda mister Schuyler ve Mac Gahan, Türkistana giderken Saratov*- dan Şamara vilâyetindeki çiftliğine gitmekte olan Ahmed Sultana yol- daş oldular. Schuyler kendisiyle fransızca konuşan sultanın «medenî ve münevver bir kimse olup, yolda giderken boş vaktini fransızca roman okumakla geçirdiğini ve iyi müslüman olup, o aralık hacdan dönüp, gelmiş olduğunu» zikretmiş; ve Ortaasyanm kapısına gelirken^ As- yanın büyük fâtihi Çingizin çocuklarından birisiyle n kendisinin, tesa- düfünü uğur saymıştır. Ahmed Sultan,. Bükey Orda Sultanları arasında en münevver bir zat olarak tanınmıştır. Fakat 1913 yılında Pet" resburgda Rusya Müslümanlarının ikinci umum kongresi sırasında, çar yanında tavassutta bulunması rica olunduğunda, i-rüşvet istemiş olduğunu da Reşid Kâzi rivayet etti. Bu aile âzasından bizzat görüp sohbetinde^ istifade ettiğim zat Şahın Girey Sultandır. Türk tarih ve edebiyatına, halk destanlarına çok ehemmiyet verir ve bunları güzel bilirdi. 1911 yılında «Kazakistan» adıyla bir gazete, halk edebiyatına

[211]) t. G o t t w a 1 d, *Opisanye arabskikh rukapisey Kazanskago Universiteta,* Kazan 1854. s. V.

*ve destanlara ait bir iki eser («Şay,r» adlı eser ve saire) neşretti.

Ebülkhayırm torunlarından ciddî asrî terbiye görenler Karatay, Seyid Ali, Temir Sultanların oğullarıdır. Karatayın torunlarından Bakht Can, Ural vilâyetinin maruf cemaat hâdimlerindendi. 1907 yılında ikinci Dumaya âza olmuştu.

Gayıp Han oğulları da asrî maarife cidden ehemmiyet verdiler. .Adı geçen Şir Gazi Sultanın, imparatoriçe Katerina }ranında bulunup, -Avrupa mahfilleriyle tanıştıktan ve* general mayor rütbesini aldıktan sonra memlekete dönüp, rus hizmetini bırakarak Khıyvaya gitmiş olduğunu, yukarıda zikretmiştik. Gayıp Hanın, rusça «kollejesky assissor» rütbesini alan oğlu Cihangir, daha 1791 yılında oğlu Şm Sultanı tâlim için Orenburg vâîisi Baron İgelström'a göndermişti. Torunu Sultan tAhmed Cantürin, hususî surette rusça öğrenmiş ve rus münevverleri vasıtası ile elde ettiği mühim eserleri okumuş, bilgili bir zattı. Kendisini «orda»smda ziyaret etmiş olanlar, o cümleden Nibolsen övmektedirler.
Oğlu Seyid Han (Seyid Türe Cantürin)ı, kardeşi Mahmud ve amcazadesi Ömer Sultanları, Ebülkhayır evlâdından Elmembet (Elmuham- med) ve Tilev Sultan Seydalin'i, Orenburg Harbiyesine ye sonra da Kazaklarda rus maarifini yaymak yolunda çok çalışan Kazak milliyet- perveri İbrahim Altınsarmı^ Orenburg rus muallim mektebine verip terbiye etti. ..

Orenburg valisi Perovsky kendi nezdinde Grigoriev ve Veliami- d?. ? nov Zernov, Demaizon llminsky gibi müsteşrikleri bulundurdu (muah- . - - -
haren meşhur bir.müsteşrik gördüğümüz profesör Grigoriev 1851-186! yıllarında Örenburgda hudut komisyonu reis^ sonra Orenburg Kırgız- farının' vâlisi oldu. Ortaasyada^ rus emperyalist siyasetinin ideolojisini İlmî esasa koymuş ve rus müsteşrikliğine de muayyen siyasî .yol gös- termiş olan budur). Kazak aristokrasisini rus medeniyetiyle tanıştırmak yolunda bunların mühim rolleri olmuştur. Orenburg Harbiye Mektebinde rusça ile birlikte fransızca ve epey farsça öğretilirdi. Mektebi bitirdikten sqnra Seyid Han Cantürin'le Tilev Seydalin, Örenburgda 1868 de kurulan coğrafya cemiyetine âza olup, Kazak tarih ve etnografyasına ait malumat (Seyid Han ve Tilev 1870 te «Kazak halk edebiyatı örnekleri», Tilev Seydalin 1871 de «Kazak örf kanunu» ve «Turgayda sulama usulüyle ekincilik tarihine ait materyeller», yine Seyid Han 1883 yılında «Kazaklarda at terbiyesi») neşrettiler. Seyid Han önce orduda hizmet etmiş, Bükey Orda hanı Cihangir Hanın kızı Hadice ile evlendikten sonra, Ufa vilâyetinde elde ettiği malikânede hayatını geçirmişti. Malikânesindeki sarayının cephesine hanlar usulünde han arması (ta- nrak damga) tersim edilmişti. Oldukça zenginbir kütüphane kurmuştu.

915 te oğlu Selim Girey Sultanın elinde bulunan ve bizzat tetkik etmiş olduğum bu kütüphanede bilhassa Kazak ve Başkurtların hayvan bes îeme ve toprak

meselelerine, etnografyalarına ve türk tarihine ait mühim neşriyat bulunmakta idi.

Elmuhammed Seydalin ise, önce orduda subay ve sonra 1867- 1869 yıllarında sultan pravitel olup, 1898 de ölmüştür. 1868-1895 yılları arasında yerli Türklerden Orenburg ilmi cemiyetlerinde aza olup, neşriyatına iştirak edenler şunlardır:

Mır Salih Bekçürin, Sultan Seyid Han Cantürin, Sultan Tilev Seydalin, Doktor Süleyman Baştürşm, Yar Muhammed Kulumbayev, M. Kuvatov, M. Bayışev.

Abılay Han oğullarından Veli Han ve Barak oğlu Bükey Han, yukarıda (s. 249) zikrettiğimiz üzere, Batı Sibirya umumî valisiyle sıkı münasebette bulundular. Bu münasebetle oğullarından bazıları eyi tahsil gördüler ve pek istidatlı olduklarından Rusların en yüksek muhitinde itibar kazandılar. Çokan, Sultan Gazi ve Bükey Han oğullarından Çgg* daşımız olan Alikhan, o cümledendir. İleride bahsedeceğimiz Çokan Veli Khan, Âbılayın torunu Çingiz Sultan'ın oğludur. 1853 te Omsk harbiye mektebini bitirip Doğu Türkistanda ilmi ve siyasî memuriyetlerde bulunarak, rotmisterlik rütbesinde olduğu halde, 1865 te 35 yaşında ölmüştür (kabri Yedisuda Altın îmerdedir). Miralay Sultan Gazi Velikhan ise, Veli Hanın diğer oğlu Pulat Sultanın oğlu olup, 185 3 ..e Omsk harbiyesine girip bitirerek tâyin edildiği Türkistandaki askerî memuriyeti şüpheyi mucip olduğundan, Tobolska gönderildi ve sonra Pet resburga celbedilerek çarın hassa alayında hizmet etti. Rusların yüksek muhitinde bulunup, geniş malûmat kazanmış ve büyük itibara malik olmuştu. Türkistan hududunda, Rus-Çin hudutlarındaki Bazı mûdil meselelerin halli birkaç defa kendisine havale edildi. Abılay Hanın diğer oğlu Sök Töre'dir. Bunu İngiliz seyyahı Witlam Atkinson ziyaret etmiş ve kendisinden, o zaman doğu Kırgız-Kazakları arasında en nüfuzlu bir şahsiyet sıfatıyla Joahsetmiştir[21]). Sok Sultan daha 1819 yılında, Petresburga gidip gelmiş, oğlu Çocı Töre ve torunu dilmaç Işmeh- med Töre Abılaykhapov tahsil görmüş, münevver adamlardı. Zikrolu- nan Âdil Töre (Abday oğlu)nin oğlu Nuralı Töre, Bobı Töre nin oğlu Camantay Sultan ile birlikte Çine gidip, Pekinde imparatorun yanında Kazakları temsil etmiş, saygı görmüş ve Çin mansıbı almıştır. Sonra Rus

-i) ThomWit1am Atkinson, *Orientaî and Western Sibiria and Chinese-Tartary,* London, 1858. Bu eserde Sök Sultan, Yamantuq Sultan, Bu- înnya Sultan, Ali Sultan ve ailelerinin resimleri bulunmaktadır.

hizmetinde bulundu. Oğlu Tezek Sultan rus hizmetinde albay rütbesinde idi (1873 yıllarına kadar sağdı). Sök ve Tezek Sultanların torunları da rus okullarında tahsil görmüşlerdir. Rusların Cenubî Türkistanı işgal seferlerine iştirak edenlerden Kazaklardan Çokan Velikhan, Abılay- khanov, Kulçanov,

Başkurtlardan Khaydar Sırtlanov, albay Kü- çükov, albay Akimbetov, Kovatov, Yusuf Karamişev, Süyergulov ve Ebubekir Divayev; Tatarlardan Sahip Girey Yenikeyev (sonra general olmuştur), dilmaç ve memur sıfatr ile de Tatarlardan Şahmerdan İb- rahimov, Mîr Salih Bekçurin; Kazaklardan Niyazov, Kütibarov ve Yusuf Kazbekev gibiler maruftur. Çokan ve Gazi Velikhanovlar bu sefere yalnız Evliya Ataya kadar iştirak ettiler. Orada Ruslara darılıp geri çe- kildiler. Kalanları muhtelif memuriyetlerde burundular. Aralarında İlmî hizmetleri geçenler de vardır. Kadet mektebinde türkçe ve farsça muallimi olan Bekçurî i Schuyler de görüp konuşmuştur--). Bunun hakkında îlminsky, Rus «Sinad»ı reisi Pobedonostsev'e müftülük meselesi dolayısile yazdığı mektuplarda «nüfuzlu, muteber adamdır, Rusların işine gelmez» diye bahsetmektedir. Mîr Salihrn «Ahmed Ye- sevî mezarı» (1866), «Türkistan fütuhatı» (1871) adıyla Mâverâün- nehrin coğrafyasından, «Şehrisebzin tarihi» (1870) adlarıyla makaleleri ve neşriyatı vardır. Rusların Afgan elçilik heyetine de iştirak etmiştir. Mjras oğlu Şahmerdan İbrahimov, General Kaufmann'ın çok itimât ettiği bir zattı. Çokan Velikhanın dostu idi. «Kazak halkı edebiyatı» «(1868), «Kazak makalları» (1870), «Mollalar hakkında» (1871), «Kırgızların hayatı» (1871), «Kırgızlarda mahkeme» (1878) adlı eserleri vardır. Resmî «Türkistanskiya Vedomsti» gazetesinin türkçe kısmını idare etmiş, türkçe ve rusça Türkistan Devlet Yıllığım neşret- mıştir. 1891 de Rusya tarafından Ciddeye konsolos tâyin edilmiş, hac merasimini ifa .edip, Mekkeden Ciddeye dönerken vebadan ölmüştür. Ölümüne ait tafsilâtı yine Taşkentten (1895 yılında) memuriyetle Ciddeye gönderilmiş olan Ş. İşayev neşretmiştir. Rus müşterik misyonerlerinden îlminsky'nin yukarıda adı geçen Pobedonostsev'e 1885 yılında yazdığı mektupta Ş. İbrahimov a ait sözleri dikkate değer: «Faal, işgüzar bir diplomattır. Güzel terbiye görmüş, hakikî medenî, cesur, fasih

S c h u y l e r , I, 14, bundan «dostum» diye bahseder. Bekçurini İngiliz zabiti Yüzbaşı F. Barnaby 1875 kışında Khıyvaya seyahati sırasında Orenburgda zıyaı et etmiştir. «Bekçurin bu ingilizi, üzerinde Türkistan çapanı ve başında Türk fesi olduğu halde kabul etmiştir. O, Schuyler, Mac Gahavn ve. Barnabv'ye Tatarlardan kılavuz ve dilmaç bulup vererek yardım etmiştir (F. B a r n a b y , *A. Gide to Khiva,* London 1876, p. 89-93, 98, 100, 112).

ve ciddî adamdır. Türkistanda büyük memuriyetlerde bulundu. Tec- rübeli' ve akıllıdır. Bütün dünya müşlümanlarınm bilhassa Kazakların,;. Ortaasyanın ve Hindistanın ahvalini avucunun içi gibi bilir. Rusya siyaseti için tehlikeli bir adamdır»[212]). Albay Akimbetov farsçayı bilirdi. Zcrefşan yukarısındaki Yagnub Tariklerinin dilini tetkik edip 1881 yılında makale neşretmiş; bu makale Macar alimi Uyfalvy tarafından: fransızcaya çevrilip Pariste (Revue Linguistique 1882, 15) neşredil miştir. 1900 yılında alman bilginleri «İran Lisaniyatı Küllıyatı»nı neşrederken Pamir dilleri kısmını yazan profesör G e i g e r «bizim Yagr nub dilleri hakkındaki malûmatımız Akimbetov un neşrettiği risaleye - münhasır kalmaktadır» demiştir. Oğlu ve kızları tahsil görmüş iseler de babalarının, çoktan hazır olan mermer mezar taşını, 1914 yılına- kadar yerine koymamışlardı. Şahsan tanıdığım General Kulcanov da zikredilecek bir hususiyet görmedim. Eser olarak Kulcanov un Semer-, kand vilâyetinde Pencikent Sancağı hakkında yazdığı makaleyi biliyorum ki,) 887 de Semerkand istatistik komitesi «Sbornik»inde çıkmıştır! Yüzbaşı Süyergulov, general «Kurapatkin»in Doğu Türkistana' olan seferine iştirak edip, coğrafî ve topoğrafî malûmat toplamıştır. ____________ __ _ İleride bahsedeceğimiz Ebubeksr Divayev ise, Türkistan Türklerinin et- £.k>*khV ıtoğrafyasma ait müteaddit eserler neşretmiştir. 1915 te, İlmî hizmetle- £ (rinin 25 yılı dolması dolayısıyla neşredilen makalelerini sayıp ve ter- ^ÜmeSaİini-beyan ederek «Turmuş» gazetesinde bir makale neşretmişim. Makalelerinin birçoğu mösyö Castagne tarafında fransızcaya terane edilmiştir. Ebübekir Divayev henüz sağdır. Yusuf Kazbekev ise. «Zengi Atanın tavsifi» (1875), «Şark kaynaklarına göre Mâverâün- nehir ve Asya şehirlerinin marşrutu» (1879), «Ferganenin eski adı» (1882) gibi mühim makaleler neşretmiş; eyi farsça bildiği gibi, Türkistan tarihine ait epeyce mühim yazma eserler de toplamıştı. Bunların bir kısmını Barthold, bir kısmını da ben, Rus Arkeoloji Cemiyeti mecmualarında tavsif ettik. Ölümüne kadar Yeni* Mergilân da yaşadı.

Bunlardan başka Türkistan rufe matbuatında yerli Türklerden Sultan Nevreskin («Hokand Tarihi» müellifi), Şîr Ali Lapin («Özbek Dili Sarfı» 1895, «Semerkandda Şah Zinde kitabeleri» 1906 müellifi), Cet- pisbayev («Korkut Ata» adlı makalenin müellifi), iştirak etmişlerdir.

Zikre şayan olanlardan biri de, yukarıda, 1868 yılında Orenburg Coğrafya Cemiyetinin âzası sıfatıyla zikredilen Doktor Süleyman Ba- turşindir. Tatarlardan olan bu zat, Orenburgda Turgay Oblast idaresi müşaviri idi. 1869 da Kazak sergerdelerinden İşet Batın'Ruslara itaate

212 *Pisma İlminskago k Pobedonostsovu,* Kazan, 1885. .s. 176.

davet için gönderildiğinde, Tatar mollalarından «Kurman» adlı birisimi11 Rugya aleyhin e söz söylediği zımnında hükümete şikâyeti neticesin- ae azil ve Arkhangel de «Önega»ya nefyedilmişti; beş yıl sonra affedilip Taşkende geldi ve orada yaşadı. Şehremaneti idaresinde âza ve şehir tabibi oldu. Barthold, Baturşini, yerli ahali arasında asrı medeniyetin neşri yolunda çok çalışan değerli bir zat olarak zikretmektedir.' Aynı zat Taşkent Özbeklerinin bir nevi «Karagöz» tiyatrosunda Doktor Baturşinin de temsil edildiğini söylemektedir [213]) ki, bu da, onun ahali arasında iyi tanınmış olduğunu gösterir. Ben de bu zatın her yerde yerliler tarafından hayırla yadedildiğini gördüm.

Sçhuyler^ Türkistandaki Tatar münevverlerinden ikj kişiyi zikretmektedir: Alîm Hacı Yunusev ve Molla Hayrullah. Alîm Hacı, Penze Mişerlerınden olup, gençliğinde ebeveyni tarafından Moskovaya gönderilerek orada, beş yılda (galiba ziraat mektebinde) tahsilini bitirmiş, sonra hacca g;idip oradan da (Ruslar gelmeden yirmi yıl önce) Hindistan ve Kâbil yoluyla Türkistana gelmiş ve Taşkent yanında asrî usulde ziraat ile meşgul olmuş bir zattı. Avrupa usulünde bina vücude getirmiş ve bir sabun fabrikası yaptırmıştı. İpek işlemek için makineler getirtip, daha Ruflar gelmeden önce kendi mamulatı ile Petresburg sergisine iştirak etmiş, İlmî çalışmalara da iştirak ederek, Petresburg ve Moskova İlmî cemiyetlerine âza olmuştur. Kendisi, başına fes ve üzerine yerli elbise giyer ve münzevî yaşar idiyse de, Ruslar geldiğinde (onlara, hizmeti dokunmuş olacak ki) jrsî olarak Rusya zadegan sim- fma Jcaydedildi. Fakat yine kendisi gibi Rusya zadegan sınıfına kay- dedilert Seyid Azîmbay ile sonradan araları açılıp, Yedisuda «Lepse» şehrine sürülmüştür. Molla ^ İse, Kazanlı olup, Kazanda müs-. *İTMan V1,TUS tahsili .... görmüştü. Alîm Hacmin yeğeni olması dolayısıy la Taşkende gelip yerleşmişti. Ruslara tercümanlık eder, ticaret yapar, fars ve arap edebiyatlarını mütalea eder, Türkistan rus gazetesine hikâyeler (Binbirgece hikâyeleri) tercüme ettirip bastırır, dârülfünunda tahsil edemediğine çok teessüf eder, boş vakitlerini Kur’an okumak ve dini kitaplar mütalea etmekle geçirirdi. Semerkand şehrinde mister ^ dilmaçlık edip, «Yılan Otı»daki UIug Bek ve ^k^ubah Han kitabelerini okuyup tercüme etmiştir. ~~ ~

Bunlardan başka Tatar tercümanlardan Aydarov ve ilkin, memleketi öğrenmek meselesinde rus bilginleriyle azçok iş birliği yapmışlardır.

---

[213]> Bar t;h o 1 d, *Istoriya Kulturnoy Jizni Turkestana.* Taşkent 1927. s. 174

Mâverâünnehrin Özbek hanedan, aristokrasi ve ümerasından rus cemiyetine iltihak ederek kendisini gösteren az oldu. Emîr Muzafferin yeğeni Seyid Abdullah, Taşkentte yaşayıp Tuşça öğrenmişti. Kendisini Î872 yılında Taşkentte İngiliz Schuyler görüp konuşmuşsa da, eyi bir intiba bırakmamıştır. Khıyva hanı Mehmed Rahim in kardeşi Atacan, Rus ordusuna intisap ederek, Kafkasyada ve Petresburgda çarın hassa. ?lavmda hizmet etti. Bukhara hanı Abdülahadm oğlu Emir Alîm de Petresburgda Paj harbiye mektebinde tahsilde bulundu. Lâkin bunlar, veni medeniyeti benimsiyemediler. Umumiyetle, Çokan Velikhanovun dediği gibi, Türkistanın ve Edil sahasının medenî Türkleri, Ruslarla temas edip, mekteplerinde okuyup, yeni medeniyeti öğrenmekte, başlangıçta meselâ göçebe Kazak, Türkmen ve Başkurtlar kadar muvaffakiyet gösteremiyorlardı; cidden tesiri altında kaldıkları İslâm medeni- veti yeni Avrupa fikrî sistemlerini kabule engel oluyordu. O sebepten Kent Türklerinden ve Tatarlardan rus mekteplerinde tahsil edip me- muriyete girenler bile, memuriyet dışında, İslâm elbisesini giyer ve memuriyetlerine ancak bir dünya zarureti diye bakarlardı. Aralarında mektebin verdiği ihtisas dairesinde çalışmayıp, molla yahut müftü olmak için çalışanlar ve yahut da, Çokan'ın dediği gibi, kendi tüccarlarına alelade hademe olup çalışmayı ihtiyar edenler de olmuştur. Kenttürk ve Taciklerde de böyle oldu. Tatarlarda olduğu gibi, bunlarda da, ilk devirde Avrupa mektebi, fikrî sahayı lâyıkı veçhile genişletmedi. Öğrenilen medeniyetin ekseriya zahirî cihetlerine ehemmiyet verdiler, hattâ hazan ruhan mütaassıp kaldılar. Aynı zamanda bazıları sefahate daldılar Bukhara şehzadesi Seyid Abdullah da sefahate daldı. Halbuki kendisi müteassıp bir müslümandı. Atacan, ordudaki hizmetini terkedip Mekkeye, hacca gitti. Döndükten sonra Khıyvada öldü. Emîr Alîmde de Avrupa mektebi tesiri hiç görülmedi. Bundan başka Khudâyâr Hanın Kitab hâkimi Cüre Beğin oğulları tahsil gördüler. Khudâyâr Hanın oğullarından İbni Yemin Bek, bir aralık Taşkette rus resmî gazetesinin tiirkçe kısmına muharrirlik de etti. Bir de Orenburgd^ yaşıyan Bukha- icdı tüccar Mır Bedelin oğlu Rus harbiyesinde tahsil edip, Rus memuriyetlerinde bulundu ve general TÜtbesini aldı. Emekli olduktan sonra, Semerkandda yaşadı. Fakat ilim sahasında zikre değer hiçbir mesaisi görülmedi.

Kent Türklerinden Ruslarla sıkı münasebette* bulunanlar, daha ziyade tüccar sınıfına mensuptu. Ülema ailelerinden de hulûsla rus ağu- suna-atılanlar oldu.. Bunların gözü, medeniyette değil, para ve mansıptn idi Taşkent tüccarlarının mühim.kısmı zaten Rus taraftarı idiler. Bun- lardan Seyid Azîmbay, hanlar zarnânmda da Ruslarla ihtilat ediyordu;

Nijni Novgorod panayırına gidip geliyordu. Taşkent işgal edildiği yj[kendisi, Troysk şehrinde idi. Ruslara çok dalkavukluk etti, yararlık gösterdi. Tatarlardan Alîm Haçı Yunusev gibi bu Seyid Azîmbay dahi, hizmeti mukabilinde Rus zadçgân sınıfına kaydedildi. Kendisini iyi bilen Schujder, Seyid Azîjnbaym, Taşkent eşrafından İşan Khoca'mn kızını, rus kuvvetine dayanarak zorla almak istediğini, böyle bir vahşetin Amerika vahşilerinde bile görülmediğini halka olan zulmünü, rüşvet yiyiciliğini ve Ruslara şikâyetle Alîm Hacıyı sürdürdüğünü söylemektedir. Bununla beraber Seyid Azîm Rus maarifine ve dünyevî ilimlere ehemmiyet verdi. Taşkentteki «lşanqul» medresesini ıslah edip, riyazi ilimler, coğrafya ve^sanayi tedrisatını tavsiye etmişti. Kendi oğullarına rusça okuttu. Bunlardan Seyid Ganî, ilk rus mektebini, kendi evinde açtı. Seyid Kerimbay ve damadı Ârif Hoca rus taraftarı sayılıyorlardı. Arif Hoca bir matbaa da açmıştı. Rus ticaretinden zenginleşen bu kısım tüccarlar gitgide çoğalıp, Cenubî Türkistanda «para aristokrasisi» sınıfını teşkil etti.

Ruslar başlangıçta, tam bir şeriat hâmisi kesilmişlerdi. Hattâ, Çernayev, Khokand hanları zamanında alman gayrişer'î vergiyi kaldırmıştı.

Bu general 1865 yılı haziranında türkçe neşrettiği emirnâmesinde, şeriate riayet etmiyen müslümanları cezalandıracağını ilân etmişti. Hanlar zamanında Taşkendin kadı kelam Nar Khoca, sonra oğlu Hekîm Khoca idi. Bu Hekim Khoca, Çernayev tarafından aynı vazifeye tâyin edildi. Kardeşi Ay Khoca da şeyhülislâm oldu. Semerkand kadısı Ke- maleddin de Ruslarla sıkı münasebete girdi. Sonradan General Kauf- mann ülemâyı ve umumiyetle hiçbir dinin ruhanîsini sevmediği halde, selefinin siyasetine sadık kaldı. Kadı kelânlık ve şeyhülislâmlığı lâğvetmekle beraber, bunun zamanında rus ticaretinden zengin olan verli «para aristokrasisi» ile bu «ülemâ aristokrasisi», «yerli eşraf» zümresini teşkil ettiler. Hekîm Khoca'nın oğlu Muhiddin Kadı ve ikinci oğlu Mahmud Han rusça öğrendiler. Mahmud Han gymnazyumda tahsil etti; sonra kadı oldu. Rus ortaokulunu bitirip, bütün ömrünce Rus aristokrasisi arasında düşüp kalktığı halde, yine müteassıp müslüman kalanlardan biri budur. Gymnazyumda tahsil ettiği halde, dünyanın yuvarlak olduğunu söyliyenîeri tekfir edermiş. Sonradan siyaset sahasında koyu muhafazakâr ve yenilik düşmanı oldu. Semerkand kadısı Kema- iejyin °âu^arı rusça tahsil ettiler. GuJca kadı kelâm da ahalîyi rusça tahsile teşvik etti. Yine ülemâ zümresinden olan Çimkentli Settar Khan

Abdülgaffarev Ufal, general Sahip Girey Yenikeyev'den rusça tahsil edip, Cimkentte İlk defa türkçe-rusça tedrisat yapan bir mektep aç ı. Avrupa elbisesi giydi. Ruslarla düşüp kalktı. O/ (Mehmedkulov, general Cürebek ve Kırgız Niyazov ile birlikte) 1876 da Petresburg müsteşrikler kongresine gidip geldi. Fakat o da, öteki Hekim Khoca oğullan gibi, kendi aslına, mollalığına döndü. Öğretmenlikten ve Avrupa
elbisesinden de vazgeçti. Kadı olup, sarık sardı.

Böyle olduğu halde o, ortodoks misyonerlerinin Kazanda neş rettikleri İslâm düşman, «Pravoslavmy ' Sojbesedriik» mecmuasında (1895, eylül nüshasında) müslüman sofularım terzil ederek b.rma- kale neşretti. Bunlardan biri de ismi yukarıda geçen Ş. Işayev ıdı. •,. İsayev, tam mânasiyle bir Rus adami idi. Kadı Abdürreşıd İbrahim m. ifadesine göre Işayev, eyi rusça da bilmezmiş; 1895 te Rusya hükümeti tarafından Mekkeye gönderildiğinde, yanma Lıvkm adlı bir rusu vermiştiler. Fakat bu rus, «Müslümanların dinî merasiminde casusluk, etmeyi vicdanım kabul etmez» diye, bu işten vaz geçerek Hındıstana gitmiştir. Işayev avdetinden sonra «Müslümanların hac merasimi» un- vaniyle yazdığı hâtıralarını Ostroumov'un «Tuzemnaya Gazeta» smda - türkce, ve «Sr.eneasyatski Vestnik» ' mecmuasında 'da rusça olarak neş- retmistir. İsayev hacdan geldikten sonra rus askerî üniforması giyiniş ve Ostroumov'un yanında çalışmıştır. Ruslarla temas edip rusça öğrenen ve Avrupa muhitine girmiş olanların birisi de, Taşkentlı A»m Kadı idi. Ömrünün sonuna kadar rus misyonerleri Ostroumov'un yamada, onun gazetesinin muharriri s.fatiyle çalıştı. Rus istilâsının 50. ncı senei devriyesini tes'id eylemek maksadiyle Rusları överek ve kendi milletini, bilhassa Kazak-Kırgızları, Kine Sarı ve diğer kahramanları zemmederek bir «Türkistan Tarihi» yazdı. Yine W gibi ulemâ ve hocalar smfından yetişenlerden biri de Bukharal. Haydar Khoca Mırbe- delev'dir ki, aslen Kazalılardandır. Çar zamanında Bukharadakı rus siyasî mümessilliğinde çalıştı. Bugün firarî olup, Emîr Alîm hizmetinde Hindislanda yaşamaktadır. Yerli ahali ile Ruslar arasında vasıtalık eden bu «eşraf», ahaliyi soydu. Taşkent şehir idaresine hep Seyıd Azım- bay ve Hekîm Khoca oğulları seçiliyordu. 1906 yılında Rus Devlet, Dumasına Petresburga Seyid Ganî gönderildi. Seyid Azîmbay (ve Is- hak Bay) yerli ahalinin islerine bakacak olan «mahkeme»lere el atmıştı. Seyid Azîm'baym oğullarından biri sonradan, bütün Rusya Müslümanlarının hac seferlerine ait işleri kendi inhisarına almak yolunda, Rusya hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulunduysa da, millî matbuat, bu teşebbüsü, bir dolandırıcılıktan ibaret olarak gösterdiğinden muvaffak olamadı. Sonra pamuk ticaretinin ihkişafında, bu kısım ulema

ve tüccar «eşraf», büyük menfaatler gördüler. Bunlar Rusya şehirlerine, hattâ bazan Avrupaya kadar gider, dünyay. görür ve asrı maarifin luzumu hakkında propaganda yaparlar. Fakat asrî maarif Rusların ka- ba temsil siyasetine ve aynı zamanda yalnız müstevlilerin ve «esrab.n menfaatlerine hizmet edecek olduğundan, ahaliyi kendisine çekemi- yordu. Kirg.zlar içinde de durum böyle idi. Orada da yeni medeniyet ve-yem tertibatla maarife, Ruslar geldiği vakit onlara yararlık gösteren «manap»lar vasıta oldu. Bunlardan biri Sar. Bağış uruğunun reisi Cantay Bat,r ve oğlu Şabdan Batar idi; Khokand hükümetine karsı general Skablev e yardım edip, mansap ve kendi uruklarının toprağında 500 hektar (desatma) yeri «çarın hediyesi» olarak almışlardı. Bunlar Tok mak'ta otururlar, kendilerine tâbi uruklar, istedikti gibi soyarlardı. Martın Hartman m Istanbulda gördüğü bir Türkistanlı (Aksu'lu Â-if) «Şabdan Batır, halkından yağma ettiği mal. vererek cömertlik gösterir- fakat oğlu, babamın bütün mal, haramdır diyip tabağından yemek ye' mez» demiştir. Şabdan da maarife ehemmiyet verdi. Kendi oğulların- ç an başka diğer bazı Kırgız gençlerini de rus mekteplerine göndermişti Rus muhitiyle temasta bulunup rütbe ve mansaplara nail olanla- arasında Schuyler sevimli ve müstait bir sıma olarak, yalnız sâbık «Ki- tab» habmi Cüre Bek i göstermekte; Bukhara emîrinin «limon suyu» Khokand hanının «kand suyu» (şeker suyu) diye Taşkendin rus seh- rmden şampanya getirterek saraylarında rus içkileri kullandıklar, ha'lde

•TVnek'n 2aman> hattâ rus generallerinin ziyafetlerinde bile' içki kullanmadığını söylemektedir. Schuylere göre Cüre Bek «Orta As, ' muslumanlarmdan bazıları gibi Rusyalılarla bir. yolda, müslümanlarla başka yolda muamelede bulunmak denaatini kabul etmiyen, kibar, akıl- ı. ve Rusya, Turk,stana bir han tâyin etmek isterse, bu ise yegâne salâ-

"db V2atţ l1' 1909 y,Imda katIİne kadar Özbekler içinde en ak,I1- tedbırh ıtıberh taassuptan uzak bir zat sayıldı. Bir konuşma sırasında

müsteşrik Barthold şöyle demişti: «Ruslar. Avrupa medeniyetini ,ne- den, bir unsur olmak dolayısıyla, Şartların göçebe Kazak-Kırgızlara nis- betle daha çabuk kabul edeceklerini zannetmişlerdi. Halbuki tecrübe- mn bunun aksini gösterdiğini daha 1896 yıllarında kaydettiler» Cüre Bek de bu hususta istisna teşkil etmez. Bu zat, Özbeklerin İslâm v~ İran medeniyet, tesirine pek kap,İm,yan. Kazaklar gibi uruk hayat, se- çıren kısmından («Kıneges» uruğunun «Tobuqlı» oymağından) c,k-

r.m TuIk'Stan,n eskl medeniyetinin hâmili olan şehir Türklerind bilhassa Taciklerde hastalık şeklini alan taassup, çürümüş eski islâm- Iran medeniyetiyle gurur duymak, «Uruğlu Özbekler»de görülmemek tcdır. Cüre Bek de öyle idi. Oğullarına askerî terbiye verdi KendfT

Türkistana ait Rus matbuatını takip etmekten başka, türk tarihine, türk ve fars edebiyatlarına ait değerli eserlef topladı; 'Reşîdeddîn'in, isimleri uygurca yazılan bir nüshası ve Mahmud ibn Velı'nin Astarkhanlı-lar zamanında telif ettiği «Bahr .al-Esrâr fi Menâqib il-Akhyâr» adlı büyük tarihî eserin bazı cildlerinin yegâne nüshası bunun elinde idi'^). Geniş yürekli, müsamahalı bir adam olup, ziyaretine gelen kimselere ve müsteşriklere kitaplarından istifadeye samimiyetle müsaade etti. Ruslarla olan konuşmalarında da, Ruslar ve Rusya hakkında kendisinin hakikî fikirlerini gizlememiştir. Kendisinin kütüphanesinden istifade edip fihristini yazan müsteşrik Barthol'da «Rusyanm Türkistandaki idaresi Moğolların idaresine benziyor. Yerli ahali içinden fena adamları elde edip, yine yerli ahaliye karşı kullanıyorlar» demiştir.

2

İktisadî Durum

Türkistanda Rus İktisadî Siyasetinin Esasî Umdeleri

Eğer Ruslar Türkistanda, Hindistandaki İngilizler gibi yalnız kendi mahsulleri için pazar bulmak ve kendi fabrikaları için ucuz veya bedava ham madde istihsalini temin etmek yolunu takip etmiş, yan] Tiirkistana yalnız müstemleke nazarıyla bakmış olsaydılar, Türkistan ahalisi bu esarete epeyce bir zaman tahammül edebilirdi. Din namına, eski an aneler namına şikâyetlere rağmen bütün ahali, Katta ulemâ bile yeni medeniyete, yeni hayat usulüne, «bir zaruret», kaderin yeni bir cilvesi diye bakıyorlardı. Yeni nakliyat, muhaberat, veni kanunlar, pamuk piyasası ahalinin merakını uyandırmıştı. Bilhassa Türkmenistan ve sahra vilâyetleri yerli ahalisi de dahil olduğu halde, şehir hayatının inkişafı pek mühim bir vak'a idi. Ruslar gelinceye kadar emin hayat temiır'edemiyen ve mühim bölümü yağmacılıkla geçinen Türkmen vilâyeti ahalisi, medenî hayata geçti. 1896 yılında bu vilâyetin yıllık vâridatı 300.000 rubleye vardı. 1908 de 10.300 desa- lina olan ekim sahası, 1913 te 41.500 desatina [2fi]) ya çıktı. İstilâ tarzında olsa bile memleket Moğollar ve Temür devrinden sonra ilk 'defa olarak bir umumî hükümete tâbi olmuş bulundu. Yeni nakliyat usulünün kuruluşundan, her şeyden önce, şehir hayatı istifade etti. 1897

Zapiski Vostonçago Otdeleniya. R. A. O. XV s. 232. [on]) ^Desatina» hektardan biraz fazladır (1,092 hektar).

1907 yılları arasında Cenubî Türkistanm beş vilâyetinde şehir ahalisi ‘ o 80 arttı. Memleket «feodalizm»den «ticaret, sanayi ve finans sermayedarlıkları» devrine atlıyordu. Rusların «Maliye ve Smaat Muhbiri» mecmuasının (1912, sayı 23) verdiği malûmata göre, 191 2 yılında Cenubî Türkistanm 5 vilâyetinde 12.000 işçi ile 387 fabrika işliyor ve bunların yıllık varidatı 78.500.000 rubleye varıyordu. 1913 yılında ise işçinin sayısı 2 1.000 e vardı. Aynı zamanda beş cenup vilâyetinde umumî ticaret muamelesi 320.000.000 rubleye varıp, bunun
140.0. 000 u ihracat, 180.000.000 u ithalâttan ibaretti.

Bununla beraber en çok ticaret yapan Ferganenin ihracatı (70 milyon) ithalâtından (50 milyon) fazla idi. Memlekette şeker pancarı ekimi, şarapçılık, süt mahsulatı, bal arısı besleme önceleri, zayıftı. Patates ancak Taşkent civarındaki Tatarlarda kullanılıyordu. Köy igeli- ginin -[7]) bu nevileri sonradan memleketin her tarafına yayılıp inkişaf etti. Rus devrinde inkişaf eden ticarette Türkistanm halis ihracatı demek olan meyve ve yün de mühim mevki işgal ediyordu. Fakat en mühim rol oynıyan mal, pamuktu. 1909 yılında Cenubî Türkistanı hükümet adına teftiş eden senatör Graf Palen «Türkistan İktisadiyatının tasvifine ait mevad» adıyla, smaat müesseselerinin mümessilleri olan Zaorskaya ve Aleksandrov 1915 yılında «Türkistan Ülkesinin Sınaat Müesseseleri» adıyla mühim eserler neşrettiler. Bunlara göre Rus devrinde Türkistan ticaretinde ufak tüccarlar azalıp, büyük yerli sermayedarlar çoğalmakta bulunuyordu. Bu cihet, bilhassa Fergane vilâyetinde beş altı dereceye taksim edilen tüccarların hükümetten aldıkları «ruhsatiye tezkereleri» istatistiğinde görülmektedir. Pamukçuluğun inkişafı dolayısıyla Ferganede yerli bir zengin («bay»), yerli, ekinciler («dihkan») ile Moskova ve Lodza fabrikacıları arasında faal bir vasıta oldu. Evvelce 10-15 bin rublelik sermayeye malik olan bir «bay» büyük zengin sayılıyordu. Halbuki 1903 yıllarına doğru artık milyonerler vardı. En aşağı yarım milyon sermayeye malik olanlar «meşhur bir bay» sayılır olclu. 1873 te Schuyler geldiğinde Taşkentte

-') Avrupa dillerindeki *MVirtschaft, menage, economie, houss-keeping, cconomy* (rusça *khoziaistvo)* tâbirleri yerinde biz burada *iğelik; economie rurale*T *Landwirtschajt* (rusça *selskoe khoziaistvo)* tâbirleri yerinde de *köy iğeliği* tâbirini kullanıyoiTuz; Bizim «igelik» kelimesi yerine Özbekler «ruzghar» (farsça «rüzgar» dan) Kazan Türkleri «avul kün kürşi», Kazaklar «çarva» tâbirini kullanıyorlar. Aslı, farsça «çihârpâ» (= dört ayaklı hayvan)dan gelen bu kelimeyi biz burada ancak «hayvan besleme» (almanca *Viehzucht;* rusça *skotovodstvo*) yerinde kullanıyoruz.

.** lito, *-k
«s-*»*»**- H« w» Wnj>.-» X„ T«~» ** —
ve Mâveraunnehırde Şere i Rakıcan Bay, Mir Kâmil Bay,

,w,,,y,,.au (.• aı»w»'".ᶜrBt BK^^« v. -»»)•
Ahmed Bek Hacı, Salıhcan Bay Beçe, n bu kadar kazan-
Amp, „ i * * * » - ö l ç ü l e b i l i r .
diktan sonra, o fabrikacıların S kurtarıp kazanç yoluna gi-
Ruslar, sarfettikleri sermayeleri derhal kurtarıp, Ka S r
rıyorlardı. Hükümet sermayesiyle inşa olunan emuyo an" oldu. Cenubî Türkistanda
1'9110 yılma *££££ ^upH hükû- tmın birincisi, yanı «Ortaasya at^ı»rubleye) mal öl-
meline 79.000.000 rubleye (her kilometresi . ^)9 (J9 yıhnda
muş ve piyasayı gayet çabuk kendi dme al . ^
3.0. 000 yolcu. 163.000
pud -) yuk taşım ' 89g lmdan
, • j,,, 1 1 0 0 0 0 0 ruble safi kazanç temin etmiştir. y
ıı, uçu! .ç.u -i-*»»«w
ikinci yol (Teşkent yolu) i» W» «•£ Ccrf.u

-nble

iZ2?£SrjEi2Z;^r-.R—

tu y.ll.r, k.d.r Türki.Uud. d, demiryolUr. W»»» »l«* •"»'*

zanmakla 19 14 IV lö cınan . zarfmda ne derece istifade
1890-1914 yılları arasında geçen 25 yıl
ittikleri yalnız rus istatistikleriyle ifade edilemez Onların en çok . fade ettikleri
«betler, belki de bu istatistiklere kaydedilmiyor. Bu ^ cihetlerin Ruslar için en
mühimi de Türkıstamn, Rusya an ᵃS ᵃ vanın hiçbir tarafıyla demiryollarıyla
bağlanmayı? bu ülkenin ham eş yasından münhasıran kendileri istifade eylemeleri
ve dışarıdan ma . gç demediğinden, kendi mahsullerini istedikleri fiatla
satabilmeleridir. Son ^rda Türkistan pamuğu, iç Rusya ve Lehistan dokuma
fabrikalarının ihtiyacın, temin edip, ^m"J^P^^*Ö^d^T605.:828

CL iz 'Urî

.elde edilirdi. 1908 de ise' Türkistandan V&-500.00Ç . 2 *
14.0. 000 pud, 1 9 1 6 da 24.000.000 pud pamuk elde edilebildi. Bun [214]

---

214 «Pud> 16,380 kilogramdır.

dan başka Rusyamn Türkistan ve Kazakistan şuurlar, vasttas.yla Çin Afganrstan ve Iranla haricî ticareti epey yekûn teşkil ediyordu fC

rubleîik^r64 yJlnda mezkûr üç memleketten getirilen ,21.000.000 rublelik ham eşyaya mukabil 16.000.000 ruble kadar kendi fabrika rnamulatm, demir ve başka eşya veriyor ve bundan da kârlı ç.kıyort

lar t Care' g,ttl^e terakki ve inkişaf ediyordu. Müstemlekecilikte Rus-

- ^ tarafları lslak edilir (1 9 1 1 yılında Graf Palen ve sonra di-

jerlen bunun ,slah yollarını göstermişlerdi) ve suiistimallere de bir İ- ' venJırse. memleketin inkişafı, müstemleke şeraitinde olsa bile yme yeri, ahah ıçm faydalı olmaktan hali kalmazdı'. Fakat Ruslar Tür'

ndtmüS^ "T92? ^ mÜStemIeke —

yasî vTcU- K ur" '" gÖrÜldÜğÜ gİbİ' ahalinin bütün si-

yerli ahal yTyavİ iktisaden tamamen ezip,

yavaş yavaş <<RU ? ^ ^ Ö,keyİ •>»* Onundan da

İhla daha U u T,yapmak yOİUna gİrdİ- Bundan dolayı yeri"

Rİ'JîK"''n<f* R"l'''n ika-d! bu „cm. —«—M*. ÇÜuM n.a.'1'riTtud ' f" Çok l-

«s*

^esası ittihaz etti; ve Türkistan da . ı • aZanyeyj» ^evIet siyasetinin rikalarmda T' u f? yUnUn MoSkoVa

Ve Lodza doka ma fab-

29> Y a d r i n t Stbtr *kak Koloniya,* Petersbur İ892, s. 708İ

temlekelere dağıtmak, rus zadegan ve alpağut :i0) sınıfım mutazarrır edeceği hakkmdaki düşüncelerin yerine, sonradan (1891 yılında) ziraat meydanının genişletilmesi, rus ticaret sermayesi için daha kârlı olacağına dair fikirlerin yerleşmesi, büyük amil olmuştur.

Cenubî Türkistanda Amerika pamuğu, baş don- **Pamuk Ekiminin** dürücü bir şekilde inkişaf **etti. 1884** te ancak **300 Getirdiği Esaret** desatina ekilen bu pamuk, iki yıl sonra **I 2.000,** dört yıl sonra da **(1890** da) **59.000** desatınaya çıktı. Bunun da esas merkezi Fergane idi. Fergane zaten hanlıklar çağında dahi Mâverâünnehrin İktisadî merkezi idi. Rus devrinde ise, Türkistanm İktisadî hayatında tamamiyle hâkim bir vazıyet aldı. os- kova ve Lodza fabrikacıları pamuğu başlangıçta yerli türk komisyon cular. vasıtasıyla alıyorlardı. Fakat az sonra pamuk **toplamak** için, pamuk bölgelerine, kendilerinin mümessillerini göndermeğe aş a ı iar. 1911 yılında bu komisyoncular hep Rus, Ermeni ve Yahuçhler- den ibaretti. Eski mahallî komisyoncular artık ikinci derecede ır ro ovmuyorlardı. Memlekette köylünün mukadderatı artık çar hükümetinin ,:uyezd» (tümen), «uçastok» (sancak)ları idare eden **»bjtlen-** nin elinden bilfiil bu fabrika mümessillerinin eline geçmege başladı

Türkistanda pamuk, sulama ve kanal açma usulu ile yetiştirilmektedir. Pamuk tarlasının işi çoktur. Birkaç hektar eken bir. arle, bunun isini yalnız başına beceremez. Ferganede bir desatina buğdaya 36 gün,' bir desatina pamuğa 140 gün emek sarf etmek ıcab ediyor. DiSer taraftan pamuk ekiminin inkişafı dolayısıyla su sarfiyat, da co Saldı Su sarfiyatının çoğalması yüzünden Ferganede tarlalara su günde ancak birkaç defa verilmeğe başlandı. Bu kısa zamanda sudan istifade etmek için her aile, ücretle işçi tutmağa mecburdu. Hatta *u* 2 desatina pamuk ekenler bile işçi bulundurmak mecburiyetin vorlardı. Bununla pamuk ekimi çok pahalıya, meşe a - ır esa ma muk 19 11 yılında Ferganede 173-196 rubleye mal oluyordu Bunun irin kredi almak lâzım geliyor. Umumiyetle pamuk ekim, « re ı>>sız olamaz. Bu krediler de köylüye büyük faizle verilmektedir. Kred j fabrikacılar yerli komisyonculara % 12 hesabına komisyoncular köylülere C 40, hattâ % 60 hesabıyla veriyorlardı. 190 y Fergane ahalisi pamuk fabrikalarına bir buçuk milyon ruble borçlu

V-rupa dillerinde *proprietaire, landholder, Gutesbesitzer;* **rusçada - mefhumunu** biz. türkeede **(meselâ Göktürkçede) kullan,**İm,ş **olup bu- K .m Türklerinde** şeklinde söylenen «« **kelimesiyle ifade**

>

-cıı. Graf Palen teftişleri sırasında Ferganede 6.416 igelikten 2703 yanı % 42 sinin herbiri ortalama olarak 175 ruble borçlu olduğu ba de, pamuk ekilen bölgelerde igeliğin % 65 kadarının beherinin ortalama^5 ruble borçlu olduğu görülmüştür. Umumiyetle Fergane vilayetinde toprağın ancak % 20 kadar, yerli ahalinin kendi serma- > esiyle ekilip, kalanı hep Avrupai,larm kredisiyle ekiliyordu. Halbuki mezkur yılda pamuk Ferganedeki ziraatin % 29 unu teşkil ediyordu. _ emek bunun da % 80 i ecnebi parasıyla ekilmiştir. Pamuk, Ferga- nedek, umumî varidatın % 42 sini teşkil ediyordu. Fabrikalardaki isçilerin /<■ 60 ı bununla meşguldü. 1917 yılma kadar Fergane ahali- sının Rusya fabrikacılarına olan borçları, tasavvur olunamıyacak bir surette arttı. Bu krediler Rus sermayedarlarının ve onflara tavassut eden yeri, komisyoncu tüccarların nüfuzunu arttırdı. Ahalinin mukad- aeratı artık onların eline geçti.

Pamuk ekimi memlekette hububat ekimini azalttı. Buğday, artık iç Rusyadan getirilir oldu. Rusların istediği de bu idi. Türkistan 'valnız pamuk ekmekle meşgul olup, hububat, Rusyadan satın almalı idi Rusyadan buğday ve arpa ithalatı, 1892 den 1907 ye kadar % 80? arttı. Ruslar pamuğu ucuz almak maksadıyla ekmeği pahalandırdık O msbeue Turktaka umumiyetle gıda maddeleri ve mahrukat fiati yükseldi. 1885-1903 yılları arasında Rus hesabıyla bir «çetvert» »D buğday Ferganenin Mergilân tümeninde 6,60 rubleden, 1 1 rubleye, pirinç 4,69 dan 21,40 rubleye, bir pud koyun eti 1,76 dan 3,41 rubleye, bir sajin (takriben iki metreden biraz fazla yükseklikte s.ra- lanan) odun 3,46 dan 6,65 rubleye çıktı, Demek Ferganede hayat pahalılığı 2-3 kere artmıştı: Halbuki aynı zamanda gündelik is ücreti 36 kopekten ancak. 70 köpeğe çıkabildi. Yani ancak bire bir artmıştır. Kuşlar Türkistan pamuğunu, cihan pamuk borsasındaldnden ucuz al- mak ıçın yerlileri cihan borsasma yanaştırmaz, Türkistan pamuğunun mesela Almanyaya ihracını imkânsız bir vaziyete koyar ve istedikleri gıb, fıat tayın eder idilerse de, 1914-1918 cihan savaşma kadar Tür- kıstanda istihsal edilen Amerikan pamuğunun pudu 18 rubleye çıkmıştı. Fakat harp olup yollar kapandıktan sonra, Ruslar pamuğa istedikleri fıatı koydular. Rusya Müslümanlarının 1917 Moskova kongresinde Taşkent dava vekili Ubeydullah Khocayev «Rus parasının kıymeti düşmek dolayısıyla paıruk şimdi 20 liradan elbette fazla olmalıydı. Haİ- bukı Ruslar 7-10 liraya alıyorlar» diye şikâyette bulundu [S2]). Ruslar

;n) Çetvert = 2,097 hektolitredir.

•'<-) Bk. «*Bütün Rusya Müslümanlarının 1917* nci *yıl 1-11 may Meskende*

mühim çare olarak, yine m

;«"*• foTc^t '"^t;diii ıam,,,. ^
„ö.,1„a, ° ^,1Wn .u«a» *,"'"k"aıL«mi« .M» ■>>""' %Z' m .^P. r'*v„„ek ,am.»iy'. >" Sr.
b.»'=™* bit. b»d,..
„eVi ziraate su v Müslüman aza

vaktiyle flk de. . Rusya ile kıya* kaDU , ., di. Bunu da bin ya
kredinin kıymeti. *S ruble kazanma ^ mura bahac. idi.
Bu»d. b**" '"tora.. B.r.d. P.»« tlcate tinae d. »**
■ıan dolan ile V^ ^k pamuktan başka, b 8 yük sek faat la sat
B« köylünün ^«*çe
edilirdi- Yazın. P y ve arp a ıhtıka . toplanrna s,na sebep olu
roak f * * ? gSröndtiyee de. halatta
yoksullaşıp serVe^ mleket zenginleşiyor g>bl '

.erinde» K«b.^^ Khok.ni *Ur*
K«~ T'p; . mi>«:?8,alry S *M *«« ~ m"yy'

başka binanın veremiyor, g» « gs lelik le birkaç yılda bı
i5İ„ k,.di «1 t»y*',î" ıri; •!■" T
borç veren °nU" ut ona tavassut eden *y* _ Türkistan şeraitinde bu fabrikacının veJ yor j u.
Bu ye™ ^ç^küburada ziraat sulama usulu n is topraklar ««** isletemiyordu-
CuTMt ^ anca k menfas ı olan toprag» kendlS'b topra k, bilhassa pamu h l
Veriyor. Demek araz,
ile olduğundan. t°P islend iği zaman mah isçisiy le beraber

"■•'""t Sinde bi=a büyüt ***«

[gtt n *s'yez^* bahsind e bahis mevzuu olacaktır.
21*. ueride 1905 sene mkı!

iniyor. Bu halde «kredi» usulü ile birkaç yüz, hattâ birkaç bin hektar toprak elde edebilen bir zengin bu toprağı kendisi ücretli işçi toplayıp bizzat işletemiyordu. O toprağın eski sahibi olan köylüye ve yahut başka bir köylüye ortaklığa veriyordu. Bu gibi ortaklar, eskiden mahsulün dörtte pirini almak âdet olduğundan «çâyrîkâr» (yani «cihar- yek kâr») tesmiye edilmiştir. «Çâyrîkâr» olmayıp, kendi başına çalışan köylü de borcu nisbetinde rehin vererek toprağını azaltıyordu. Evvelce ücretli işçi ile işlettiği zaman biraz fazla toprağa malik olanlar ancak kendileri çalışıyorlardı. Onun rehin altına alman toprağı borç veren vasıtasıyla diğer «çâyrîkâr»lara veriliyordu. Demek büyük bir .zenginin elinde toplanan arazi, ufak «igelik»îere bölünüyordu. Zikredilen nahiyelerde 1915 yılında bir igeliğin toprağı ancak 1-12 tanap (hektarın dörtte biri) kadardı. Bu, hiç şüphesiz, pamuk ekimine de rsarfe dil dikten sonra, bir ailenin doymasına yetmiyordu. İdare edeıııi- yenler toprağını tamamen terkederek başkalarına ücretli işçi ve proleter oluyor ve bunların sayısı gittikçe artıyor, o nisbette iş ücreti ucuz- luyordu [S4]). İşte Cenubî Türkistan köylüsü bu tarzda Moskova dokuma fabrikalarının tamamiyle esiri oluyordu. Rus fabrikacılarına yerlilerin yaptığı delâlet de kapitalizm nizamlarına göre gitgide temerküz edip» bu mutavassıt delâletçilerin ancak birkaçı diğerleri hesabına zenginleşmekle sayıları azalıyordu. Bütün tümendeki servet ancak birkaç kişinin elinde toplanıyordu (bunlardan Endicanda Mîr Kâmil Bay pek rmaruftu). Pamuk ekinciliği bu suretle yerli Türkistanlılarda sınıf farkları, vücude getirdi. 1906 yıllarında Fergane ve Sır Derya vilâyetlerindeki yerli köylünün ayrıldığı sınıflar şu suretle gösterilebilir:

1 -- Zengin köylü: 10 desatinadan fazla toprak, 4-6 öküz, 3-4 at, 6-8 sığır, 3-4 ücretli işçiye malik olup, yılda î 00 pua buğday ve «okadar da pamuk ekebilenler.

2 — Orta halli köylü: 6 desatina toprak, 1-3 öküz, 2 ata malik olup, yılda 20-30 pud pamuk, 60 pud buğday eken ve hayatî ihtiyaçlarından kapatamadığı açıklığı şehirlerde işliyerek kapatanlar.

3 — Yoksul köylü: Kendi yeri yetişmeyip; başkalarına çâyrîkârlık edenler. 2,5 desatina toprağı, 1-2 öküzü olup, yılda 20-30 pud buğ- ‘day, 10 pud pamuk ekenler.

4 -— Hiçbir şeye malik olmıyanlar.

Ruslar çağında Cenubî Türkistanm köylü İktisadî hayatı şu dört sınıftan birincisinin gittikçe azalıp' zengin, fakat Âvrupalı fabrikacılara [215]

---

[215]) Bk. *Melkiy Kredit v Turkestane*. Taşkent. 1915. 8. 111-112. ve *Revoliut- siyonmy Vostok* 1928. N 3.

etmek, ikinci ve üçüncü sınıfların gittikçe iflas edip, ^ ^

it; s?sS “rl^

zsztsz r^r:r,;;î -

d,rarak, piyasaya hâkim olması da hep bu felâketlerm muh^lennı te.^ kil eder. Moskovadan mensucatın ithali baş dondurucu ır ız a _
di. 1907 de 2.087.076 pud Moskova mensucatı getirilmişi.
rakı yıllarda gittikçe arttı.

Rusyan.n Türkistandaki . İktisadî siyasetinde

Türkistan Tarlalarına en tehlikeli nokta, bu ülkenin SU Yalnız Pamuk Ek- isini, ancak Rusyadan rus göçmenlen gönder
meTeki Tehlikeler mek imkân.arıy.a bağlayıp

ihtiyaçlarını mevcut sulanmış bölgelerden ının etmek; Türkistandan gıdalı hububat, büsbütün ^arıp W Z Avrupasından getirtmek ve böylelikle Türkistan abalısını Rusya
;a tamamen esir halinde bırakmak hakkmdakı kararları ıdr Rusya ya tamame 7 7 000 000 pud pamuk işlen
mensucat fabrikalarında harpten önce 22.OUU.UUU P H Tür_

genişletilmesini Beklemeğe İM™ '‘" Kr vo « y ",
Ldâ Türkistanda tetkik seyahati yapan Rusya z.raatnazınKrıvoşey , C son fikre temayül gösterdi. Bununla beraber Knvoşeym «bu ıktı sadî siyasetle Türkistanın Rusyaya tamamen bağlanmış o apagmı»

aÇlkÇ — • kendi hububatıyla

|) Ruslar, Türkistan pamuğunun fiatını, Amerrka P *
müstaki- bir surette tâyin etmek istedilerse de. cihan savaşından (1 9 1 , 9 , 8 i önce muvaffak olamadılar. Bilâkis Ameşikada pamuk mahsulu 2 az olduğu yıllar, Türkistan pamuğu pahalı. Amenkada mahsulün-

Çok ?ld1SU,yiIW Türkistan pamuğu ucuz oluyordu. Bu ise av
Î9ot JZ T köylÜ'ekinci hayatma çok kötü bir tesir y^' 1909 yılında Amerıkada pamuk mahsulü fena olduğundan TürU d"'
pamuğunun pudu 12* rubleden 17 ruble .70 kopeka kada art t, p"" nu gören köylü, I 9 I 0 yıl.nda her şeyi bırakıp pamuk ekti J3u~
yi Amerika pamuğu emsalsiz şekilde çok oldu. Bunun sonunda |Q,? yılında Türkistan pamuğu 8-1 rubleye kadar indi. Elde yiyecek bul madıgından, onu da yüksek değerle Rusyadan. (Şimalî^^afkasyad ^ satın almakla binlerce köylü iflâs etti. * athasyadan)

^2) ikinci hadise, 1917-1918 yılının kırgınıdır. Hububat h, sunda Türkistan, böylece Rusyaya bağlı bırakmak, Rusyada açl.k v ihtilal olup, yo lar kesildiği zaman milyonlarca ahalinin açlıktan k T masma sebep olacaktı. Netekim 1917-1918 yıllarında böyle oldu mÂ yılında Rusya hükümeti. Türkistan tarlalarını yalnız pamuğa ha^ 6 mek hususunda fazla gayret gösterdi. Halbuki 19 I 7 yılında Rusva^' kılabı olunca, İç Rusyadan hububat getirilemedi Bu v M * m~ gibi, 1917 yılında Türkistanın kendisinde büyük bir kurakhk ^dd^T^ lann azlığından Aral Gölü bile bu vıl İM P - oldu («»- «Türkistan Merkezî Müslüman Şûrası» nm âTdTak Ta'kentteV1 lunuyordum. Rusyadan az çok gelen hububatın taksimi MüÎ"'
manlardan ve Ruslardan mürekkep bir komisyon teşkil itmek " çalıştık. Orduya dayanan Taşkent rus hükümeti, yerlileri kaderin k fme bırakıp, yalnız Rusları doyurmağa ehemmiyet verdi Önceleri^' sanıyetperverlıkten bahseden «S. D.» (Sosyal Demokrat) ve JT

lğ.r ^dT T"601" f,rkaIa" gİbİ rUS -kılâpçılarınm sahtekt-
T 1 k defa orada ^rdük. Bundan dolayı, yine o günlerde S sme mUsap etmiş olduğum «S. R.» fırkasından, hemen orada iktll' c.ay. uzun bı;- beyanname ile anlatarak protesto edip kaydım, W

,TM8SdenedTnda Bo]?eVİk İhtİlâlİ oluP- yollar kesildiğinden S'açhk
1918 de de devam etti. Sonunda Cenubî Türkistanın bes vilâyeUhd IeliklIriIn |92| adyeT khaH k!nIdl (bUna aİt istatistik malûmatı Bol! çeskaya Jizn =
®. Ta?kenlte .bast,rd,klarl «Turkestanskaya Ekonomi- ıeşredildi), "
^ Hayat,>> adh resmî külliyatında

Yerli Ahali İM l Asrî TMâ"ası ^ medenî seviyesi yerlilerden pek tH v j.f.SI_
az yuksek olan, ekim ve sulama işlerinde ise yer-
mar ur. ilerden çok aşağı bulunan Ruslar, burada kendi , , , , , , , ,
hakimiyetlerini medenî otoriteden ziyade kala-
hetlen T T Î T ^ T** kanaatindedir Bu i
ese a ngı ız ve Fransızların hilâfına olarak, müstemlekelerin-

de en ehemmiyetsiz, hattâ en pis işleri .e kendileri yaparlar. Whzle , **müstemlekelerinde,** aşağı **teknik** hizmetlerde **ve askerlıkteyerhlen u** ianarak, kendileri, ancak devlet makinelerinin başında demiryollarının büyük memuriyetlerinde, ordu kumandanlıklarında bulunurlar. ^ Ruslar ise, bilâkis kendileri kondüktör, kendileri çöpçü ve supruntucu,
kendileri ve ancak kendileri asker, kendileri polis, katıp Je kapıcıdır Korktuğu sey, yerlilerin demiryolu, memurluğunu, askerlimi ve^telgrab islerini öğrenmesidir. Sanayi işlerinde yerlileri ancak fabrikalarda kara iiçi olarak kullanılırlar. Fabrikaların da çoğu, pamuk- tem.zhyen ve- yağ çıkaran fabrikalardan ibarettir. Bunların ustabaşıları. makinistleri de hep Ruslardandır. Bunlara, İç Rusyay-, göre, çöktüksek aylık ve rilir. Maksat da, İç Rusyadan bu gibi teknisyen unsurları celbetmek- tir Bunların idaresi altında işliyen yerliler ise, İç Rusya işçilerine göre, çok az ücretle çalıştırılıyorlardı. 1908-1910 yıllarında gündelik ış ücreti on yedi yasından büyük olanlara 80 kopek, gençlere^ ^O. kadm- lara 70 **kopek** olup, umumiyetle işçinin yıllığı 1 3 7-1 77 ruble i. a buki İç Rusyada ozamanki en az ücret yılda 206-224 ruble ıdı. Bu malûmat, nakleden Georgi Safarov, Türkistan, fabrikalarında yüksek maaşla çalışan rus işçisini (bunlar bütün işçinin. % .
,US
aristokrasi İsçisi», yerli Türk işçisini ise (bunlar % 77,2 dır) «esirler» diye adlandırıyor.
w .. , v
Göçetme siyasetine gelince, o, doğu müstemleke-

Göçetme Siyaseti lerinde rus siyasetinin esasi umdesini teşkil etmektedir. Zaten daha 16. ncı asırdan başlıyarak bütün rus istilâları, rus tüccarlarıyla beraber giden rus Kozağı ve rus çiftçisinin (mujiğinin) göçetmesi şeklinde başlıyor. Ozamanki^ g°Çet~ meler, çok defa-Moskova hükümetinin haiberi olmadan ve hatta bazan bu hükümetin isteği hilâfına oluyor, ve hükümet artık bilfiil işgal e ı- len bu yerlerde el koymaikla iktifa ediyordu. Bu keyfiyeti hız. yirminci asırdaki rus göçlerinde de görüyoruz. Başkurt ve Kazak bozkırlarına, gelip işgal ediveren bu silâhlı «gönüllü göçmenler» (samovoltstı). yirminci asrın. daha ilk on yılında, bilhassa 31 ağustos 19.07 de imzalanan İngiliz - Rus anlaşması sonunda Iranın Gürgân, Aştarâbâd, Mazen-
deran vilâyetlerini işgale başladılar. Rudarrn müstemleke edebiyatında «Yeni Portakal Memleketi» diye adlandırdıkları ve işgali henüz resmî bir şekil almıyan bu memleket. Cihan Savaşı ilân edildiği zaman, bilfiil rus göçmenleri eline geçmiş bulunuyordu. 1917 ihtilâli olmasaydı bugün burası tamamiyle bir rus ülkesi olacaktı. Almanları tak- lid ederek «Müstemleke Meseleleri = Voprosi Kolonizatsiyi» adıyla neşrettikleri dergilerinde Ruslar, Astarâbâda gelen göçmenlerin çoğunun,.

evvelce Sibiryaya, oradan Kazakistana, oradan da Cenubî Türkistan*, nihayet oradan da bu Astarâbâda taşınmış olan gönüllülerden ibare: olduğunu yazarlardı. Bu göçmen Rusların şiarı Home homint Supus demek olduğundan, kendilerine fazla mukavemet göstermiyen ülkeie: arıyorlardı. Aynı dergi «sıtma yuvası olmasına rağmen Astarâbâd vilâyetine Rus göçmenlerinin bu kadar tehalükle dolması, Rus milletinin Asyanın ıstımarında ne büyük rol oynıyacağmı göstermektedir» di- yordu. Halbuki Rusların böyle göçleri, Avrupa mânası ile, müstemleke cıhk siyasetinden haberleri olmadığı zaman bile, mevcut olduğunu yukarıda gördük. Hattâ islâmiyetin başlangıcında Araplar, Khazarlavla savaştıkları zaman, şimdiki Terek vilâyeti sınırında bir takım Rusların bulunduğu Bal amî'nin Taberî tercümesinde vardır [3!S]). Milâdî onuncu asırda bir kısım Ruslar; Azerbaycanda, Khazar memleketinde, Etil (Hazaran) de yerleşmek tecrübelerinde bulundular. Rusların bu yayılma ıstıdadlar.n.n İslâm milletlerini daha pek eski zamanlarda bile endişeye düşürdüğü Muhammed 'Avfî^), Nizamî Gencevî[3']) gibilerin eserlerinde de görülüyor. Ruslar bu yayılmalarında, ancak tesadüf ettikleri ka- vimlerin şiddetli darbelerinden sonra, geri dönmüşlerdir.

Muasır Rusya hükümeti, asrî mânası ile göçettirme meselesine, Jöırmcı Petrodan sonra emperyalistlik maksadıyla ve bir de Hlhassa geçen 19. uncu asrın üçüncü dörttebirinde Rusların büyük «alpağut» (pomeşçık) sınıfı elinde esir olan çiftçiler (krestiyanlar)in toprak iarese esim halledip, zadegânı güç durumdan çıkarmak maksadıyla ehemmiyet vermiştir. Göçettirme, ancak bu devirden sonra resmî devlet siyaseti oldu. Rus çiftçi zadegan, İç Rusyada toprak meselesi üzerinde

[3o]) Bk. Z e k i V e l i d i, *İbn Fadlân*, s. 253.
[3b]) Bk. *Zapiski Vostoçnago Otdelenya RAO*, XX, 266- ı- 1 , ,
' ' ,/Ut' <i,v' ** ^

[37]> Şair Nizamî Gencevî de İskendere Kafkasyamn Abhaz kıralı Duval tarafından Rus tehlikesi hakkında verilen malûmat şeklinde kendi zamanındı endi- şelerın, izhar etmiştir; ona göre cemili Kafkasya ve Azerbaycan ülkelerini yağma eden bu Ruslar bir gün tekmil Horasan, elde etmek fikrini taşımaktadırlar (bk
£'t™™: SÛ1311 t3bl 1316> " 42°'21' EVİiya Çdebİ de ^ahatname'sindc VIZ. 535 Rus tehlikesine işaret ederek şu satırları yazmıştır: «Bu Icüffar öyle bir
' k\S9er Tatarm *pulundan kurtulup refah, hâl ile devletine* /üçümle
Te Zr'-Tr Tr7 bU meUlne' ^ deVUt mukabele *demeyip cümle Kazağa ve Lehe rsUla.edrp Tuna yaUlarma* çıkacak olursa bir dürtü Devleti Âl-i Osmana *rahat* vermeyip *maazallah belki* Kırıma *dahi istilâ eder.*

çıkan kargaşalıkların ancak rus köylüsünün göçettirilmesiyle halledileceğine kanaat hâsıl etmişlerdi. Bununla beraber on dokuzuncu asrın sonuna (1891 yıllarına) kadar olan göçler ehemmiyetsiz idi. Hattâ bir aralık çar hükümeti. İç Rusyadaki rus alpağutlarını zarara sokmamak emeliyle. Başkurdüstana ve Kazakistana olan göçü durdurmuştu bile. Başkurdüstandan sabık Orenburg vilâyetiyle Kazakistanın şimali bölümlerinin, meselâ Akmola vilâyetinin rus göçmenleriyle bilfiil iskânı, 1891 yılından sonra olmuştur. Akmola vilâyetinde 1866 da i 50, 1879 da 3.170 rus ailesi vardı. Sonra 1890 yılına kadar her yıl. binden üc bine kadar Rus geliyordu. 1890 yılında ise, bir defada i 3.8 7*9 aile, 1895 te 22.000, 1896 da 36.000 Rus ailesi göçmen ola- mk geldi. O yıl, hepsi 99.000 nüfustan ibaret olan Ruslar, 1897 de 'n 3.000 kişiye, 1898 de 122.000 kişiye, 1899 da 134.000 kişiye, 1900 da 160.000 kişiye erişip; nihayet 1917 yılında bu Akmola vilâyetindeki Rusların sayısı, yerli Kırgız-Kazakların (442.000 kadar)

sayısını geçti; Kırgız-Kazaklar % 36, Ruslar '/t 39 oldu. Yedisu vilâyetinde ,847-1867 yılları arasında Ruslar ancak 14 köyden ibaret olup, 15.000 nüfustular. 1882 yılına'kadar bu say. ancak 30.000 e çıkabildi. 1890 yılından sonra Rus hükümeti muntazam Bir surette göçtürme siyasetini takibe başladıktan sonra, Rusların sayısı birdenbire yükseldi. 1895 yılında 95.000, 1910 yılında 188.000 olup, 1920 de ise 268.000 e çıktı. Türkistanın diğer vilâyetlerinde de bu usul üzere Ruslar yerleştiler. Sâbık Türkistan Umumî Valiliğine tâbi, vilâyetlerde 1897 yılında, Yahudiler sayılmamak üzere, Ruslar ve Avrupalılar 233.000 (% 4,3) idi. 1911 de 456.000 e (</< 7) çıktı [38]. Şimdi ise caba fazladır. Rus göçmenleri evvelce «Rus Kozakları» sınıfından ibaret olup, bilhassa sınırlarda, Başkurdüstaıda Kazakistan arasında Yayık İrmağı kıyısında; Cenubî Türkistanın istilâsından sonra da Yedisu vilâyetinin, Altaydan Işık Göle kadar uzanan Çin sınırı noktala- -,nda vani, askerî sevkülceyş noktalarında yerleşiyorlardı. Askerî ol- m.yan göçmenler ise.^ncak ülkenin İktisadî bayatında mühim olan en münbit ve en merkez yerlerinde, Kazakistanın İşim, Tura ve Irtış ırmakları havzalarında, Kökçe Tav ve Burabay denen çok münbit bölgelerde- ile, Cu ve Talaş havzalarında; Türkmenistanın cenubunda Fran sınırındaki dağlar arasında bulunan küçük ırmaklar üzerinde yerleşiyorlardı. Sır Derya ırmağının da demiryolu geçen yerlerinin cenubunda Mirza Çöl (rusça; Galodnaya Step) denilen bozkırlarda yen.

38) Fr. Machatschek, *Landskunde von Russisch Turkestan*, 1922, s. 138.

yapılan arıklar üzerinde yerleştirilen Ruslardan başka, rus kolonistleri evvelce yerli ahaliyle bilhassa Kazak, K.rgız vₑ Türkmenlerle dolu olan yerlerde ıskan edildiler. Rus baskısına mâruz kalan bu Kazaklar İse, ekincilik hayatına geçmekte idiler; yazın yaylaya çıkmakla beraber, kışın kerpiçten yapılmış evlerde (kışlak = qWlarda) ' oturu- yorfardı. Ihnumiyetle Ruslar, kengeri bir yeri imar edip yerleşmediler. Mesela Aşağı Sır Deryada Kazak ve Karakalpak çiftçilerinin tarlalarını, Çimkent, Evliya Âta, Pişpek' tümenlerinde evvelce «Yatak» Kazaklarla [39]) meskûn ve onların eliyle işlenen mamur sahaları gasbe- derek yerleştiler. Temür zamanındaki Aşbara yerine Çaldav.r, eski Araplarca da malûm olan ve Khokand zamanında imar edilen Merki yerme 1885 yılında «Rus Merki'si» yapıldı. Evliya Ata tümenindeki «pasıulka»ların «) biri olan Ozilovo, eski Türk hakanlarının karargâhlarından birisinin yerindedir. Rusların sulama hususundaki yegane ciddi tedbirleri, Mırza^ Çölde, Taşkentte sürgünde bulunan grandük Ni- bola Konstantinoviç in kazdırdığı arıklar oldu. Bu grandük, 1883-1885 te Çırçık'tan İskender Arığını çıkardı. 4.140 desatine yer su'hyan bu arık üzerinde Troytski adındaki rus kasabası yapıldı. 1891 yılında, İç Rus- ya^a hüküm süren açlık neticesinde, göç daha çoğaldı ve bu'göçmen- lerden Çıışık ve Ahengeran havzalarında bazı rus köyleri vücude getirildi. O cümleden eski Benâkit (Şahrukhiyye) yanında yapılan Sinarski pasıulkasıdır. Semerkandın şimalinde Sultan Sancarın Karakhıtaylarla savaşında tanınmış olan Katvanda, Rostofsov pasiulkası yapıldı. Bunların hepsi, evvelce asırlardanberi imar edilip gelen yerlerdir. Türk- menistanda eski Merv harabeleri yanında vaktiyle Selçukluların yaptığı Sultanbend angı i)e sulanan yerlerde, 6 ağustos 1887 fermanı ile çar adına «malikâne-i şahane» tesisine başlandı. Burası, Barthold'ün tâyi- nıpe göre evvelce Abbaslılardan Me'mun Halifenin malikânesi idi[216 217 218]). Türkmenistanda rus göçmenleri yerleştirmek, Rus İstilâsından dört yıl sonra (1889 da) başlanıp, Türkmenlerin en eski medenî kasabaları olan Durun (şimdiki ismiyle. Bahardin) yanında, «Mikhailovski» denilen paşiulka kuruldı^. Bunlar 1909 yılına kadar 29 pasiulka oldu. Bunlardan Tıcanda, Sırakhs'ın cenupdoğuşundaki «Kristovi» pasiulkası,

st.) «Yatak», Kazak-Kırgız şivesince «cataq»: göç taşıyacak hayvanları olmadığından, göç edemeyip kışlak'ta kalan göçebelere denir, ki ziraatle de meşgul olurlar. Mahmud Kaşgarî'de III, 111 bu kelime şeklinde yazılmıştır. ,

[41]) Bk. B a r t h o i d, *Istoriya oroşenya Turkestana,* Petersburg, 1914, s 50; yine onun *Utoriya Kulturnoy* Jizni *Turkestane,* s. 154.

[217]) «Pasulka» rusça «Posiulka»dan tarif ile rus köylerine itlâk olunur.

iaratov vilâyetinden «flcn **de V8r'**
cûndur (bu gibi Almanlar Çımkent ve L *J* f Aleksiyevski, Poltavs-
r>. M **U*. a,.**
dV Bunlardan bibisi, Kuşka yan _» **, i kesif (kilometre mu**

civarında sulanan y^de *hal'^ *f* **""da 208 kişi) olduğu halde,**

rabbama 247 kişi; Belç.kadaıse 189^^^ .^ ^ b8lgderinde- rus **göçmenlerinin** çoğu u J^ar & **.**
, Bunlar küçük ırmak ve keh-
yerleştirilmişlerdir. Çoğu * * * foklarından aşağı taraflarında-
ıizîerin başında oturup, «W " Vıarap olmasına sebep olmuşlar ve

da nefret ve

düşmanlı! ^

Göçmelerin Yerlestirihnesi **len gemılırken y« *ve kendileri de çöl-**
zaptolunur, ev en ışg» ^ . |.jjegasbolunan yer-
. ? ' **lete kovulurdu. Baran Webl£**

ler Ruslar tarafından tamamen eki mez, s"'^ Yedisu Vilâyeti-
aldığ, mahsule t
nin Kapal tümeninde 15-00® toprak verildiği halde, bu mık-
için yüz desatmadan 22. desatina ekilebilmiş ve evvelce
tardan 1856 yılma kadaT ancak kadarını almak
Kazak-Kırgızlarm aldıkları mahsulaUn' ^ri. yedi Türk-
kabil olmuştur. Bu müstevli Ruslar jg 1 ^ Oluyorlardı.
l.re, K.z.k-K„8rf... W. "1 büylditu iı8.l "'«■»
1911 yılına kadar Cenubi -diyordu. Bunların hepsi,
toprak, bir buçuk milyon desatıne teşkil *V* yolu ;le alınmıştır,
yerli Türk çiftçilerinin ekili yerlerim ısg 1 ^ 3Q 000 kadar nüfus)'
Ancak 1910 yılmda Yed.suda 51 *Q toprak vahşicesine
Kazak **ve** Kırgızm evi *y*\ 219 'p\ kovulup sahraya atılmışlar; tarla
gasbolunmuş ve kendileri yerlerin en • k dar aileden ibaret
?ve otlakları her aileye 40 desatmadan vahşetlerin
rus göçmenlerine venlm.şU^Bu ^h kendileri de itiraf
«tüyler ürpertici» ır şe _ Pispek tümeninde yerli aha-
.diyorU.*')- «Yedisu, H.lbuki R-
«r 35,5 **ssrsK** * 3 8 **kt-**

~~" **42)** ***pereselengeskoye Delo v Turkestane.*** **Otçet Senatpra Gra**
ıoiO. s. 149, 164.

---

219 1871, s. 248 de neşretmiştir.

Ekim İşlerinde Türkistanlılar Ruslardan Bir Şey Öğrenebildiler mi?

deki göçler için yapılıyordu; yakut bir toprak aç gözlülüğü neticesi idi- Zamanımızda Türkistana Rusya yolu ile gelen herkes, ilk bakışta buradaki ekimin çok iptidaî olduğuna zahip olur. Sulama usulünü asla hilmiyen Ruslar ve Avrupai Rusî Türkleri Türkistanda demir sapan yerine, ağaçtan yapılan «amaç», bel küreği, kazma kürek (ketmen) kullanılmasını iptidaîlik zannederler. Burada binlerce yıldanberi mükemmel bir. suretini bulan intensif ziraat usulünün kıymetini takdir edemez. Türkistana ilk gelen Rusların nazarı da böyle idi. Güya Türkistanlıların «cehalet» dolayısı ile ehemmiyet veremedikleri «baharı» ziraât usulünü ileri sürmüşler («baharı», Tanrının iyiliğine, yağmura kalmış ekim usulüdür), az yerden çok mahsul değil, çok mahsul altnak: için daha kolaylıkla çok yer ekmek lüzumunu «anlatmağa» çalışmışlardır. Sabık Fergane valisi Nalifkin, buna dair bir çok latifeler anlatır ve Rus istilâsının, Türkistanda intensif ekim usulünün sukutuna sebep olduğunu itiraf ederdi. Hakikaten bu böyledir. Rusların istilâsından önce, buralarda, hattâ Başkurdüstanda bile sulama usulüyle ziraat olmuştur (mensup olduğum köyün cenubunda Selevük ırmağı havzasında birçok eski arık izleri vardır, bunları bizzat gezip gÖrmüşümdür). Turgay vilâyeti Kırgız-Kazaklarında sulama usulüyle ekim, an'anevî bir kültüre bağlı olarak yaşamıştır. Kazakların ilk münevverlerinden yukarıda (s. 267) zikri geçen Tilev Seydalin, Kıpçaklardan Seyid-Kuî adında birisinin, (1770-1830) Turgay ve Ülkeyek ırmaklarının kolları üzerinde sulama usulüyle ziraat yaptığını, Khokanddan tohum getirttiğini, Turgay-Kabırga ırmağı üzerinde (Turgaydan 50 kilometre yukarıda) Karakuğa kalesini yapıp, ziraatte sulama usulü tatbik ettiğini; yine Teke ırmağı munsabında Sarıkun adlı yeTİerde ve Navruzurn ormanları sînırmda Navruzum-Karasu boyunda Caksıbay, Sankıbay adlı göller yanında böyle ziraat olduğunu zikretmektedir[43]). Kazaklar sulama için kullanılan «çığır»m Alı^Çmar adında bir koruyucu ruhu olduğuna inanıp bu ruh şerefine kurbanlar kesip bayram ederler.

Bu hususta şöyle bir şiir de söylemişler:

- Çığırdın çın atası Alı-Çmar 4- Çınarga sıyınbasan çığır sınar

Alige Çınar minen köp sıyınsah -f çaçanda Teiiri üngarıp könil tmar [220 I,]

[43]) Tilev Seydalin (doğrusu: Tilev Muhammed Seyidali oğlu) bu malûmatı *Zapiski Orenburgskago Otdelenya JRfussk. Geograjiçeskago Obşçestv.r*

Yani: Çığırın hakikî babası Ali-Çmardır. Eğer bu Çınara sığmnuyacak (yani ona dua edip kurban kesmiyecek)olursan çığır kırılır. Alı Çınara çok sığınırsan, Tanrı işinde muvaffak eder ve rahat kılar [221])

Orski yanında Or ırmağı üzerinde 18. inci , asırda arklarla (yani sulama usulü ile) ziraat yapılıyordu. Ural vilâyetinde Cim ve Sakız ırmakları eskiden tamamiyle sulama için sarf olunuyordu^ (Cim'de bugün de biraz vardır. Bunu 1920 de bizzat gördüm). Doğu Kazakistan'da Üstkamingorski'nin 29 kilometre cenubunda Kalmukların Ablay- Kent kasabası olmuş, burada Kalmuklar Taşkent ve Kaşgar Türklerinden tarançılar getirtip 17-18. inci asırlarda sulama usulünde ziraatle iş- tıgal etmişlerdir[222 223]). 16. ncı asırda Küçük Han, Bukhara tarafından köylüleri getirerek, To.bxl havzasında sulama usulü ile ekinciliği yaymıştır. Akmoia vilâyetinde Nura kıyısında Cıvan Tübe adlı yerlerde birçok arklar çıkarılıp, ziraatle iştigal edilmiştir. Rus geldikten sonra bütün bu sulama sistemleri ve an'aneleri ortadan kalkmıştır. Bunun zararım daha 7889 yılında Y. Schmidt yazmıştır[40]). Ruslar gelmeden önce Cenubî Al tayda ve Abakan Tatarlarında bile, sulama usulü ile Türkistan tar- mndl ekim olmuştur. Meselâ Altayda Quray tümeninde Çuy oymağı toprağında, Ursula ve Qayarlıq havzalarında [224]) ve Minuse vilâyetinde birçok yerlerde sulama ile ekincilik olmuştur. Bugün bile arık izleri vardır. Kuznetsov'un tâyinine göre, Abakan havzasındaki arıkların bazıları bronz devrine aittir. Asqıs ve Qamşı boyundaki Sagay Türkleri ele, Rus gelmeden önce sulama usulü ile ekim yapmışlardır. Fakat Rus geldikten sonra, bu arklar bozulmuştur [225]) . L e v ş ı n e göre Kazakların ziraat: hususunda öğretmenleri, Sır havzasındaki Karakalpaklar ve T a s k e n 11 i 1 e r d e n ibaretti. Sibirya sınırına Ruslar gelip dolduğunda, o civardaki göçebe Kazaklar cenuba çekilmek mecburiyetinde kalmış-

---

221 Bu parça, Ş u n a n o ğ l u E l c a n , Qazaq Cer *Tari qı Meselesi.* 1926. s. 3 e güre alındı.

ür») Bk. S e d e 1 n i k o v, *Kirgizski Kary* (= *Rossiya* ızd. D e v rey i n,a XVIII) Petresburg 1902, s. 414.

223 S e d e 1 n i k o v, aynı eser, s. 361.

,T) *Rossiya* izdanye D e v r e i n'a, XXI, *Zapadnaya Sibir* s. 529.

4 8) K u z n e t s o v , *Drevniye Mogili Minusinskago Okruga,* Tomsk, 1889, s 22-23.

lardır. Bunun neticesinde Sır havzasındaki ziraat harap oldu [40]) 1860 yılında 80 yaşında ölen Cankhoca Batıra ait rivayetlerden anlaşıldığına göre Sır Derya (doğrusu onun sol kolu olan Yeni Derya) havzasında Karakalpak köy ve kasabaları, daha 18. inci asrın sonunda bile çoktu. Şimalden, Ruslardan kaçıp Sır Derya havzasına gelerek, oradaki Ka- rakalpakları Khorezme kaçıran oymakların çapullarına iştirak ettiği zaman Cankhoca, 18 yaşında idi. Demek bu vak'a 1 789 yılında olmuşt u r [50]) . Bununla beraber 185 7 - 1 8 6 0 yılları arasında bile, Akmescid merkez olmak üzere, Aşağı Sır Derya havzasında 8.000 ev kadar Kazağın. her yıl 24.000 desatina kadar ekin ektikleri, o yıllarda oralarını idare edip, Kazak ekinciliğine dair malûmat toplıyan Asmolowsky ile muavini Yusuf Mayor tarafından tesbit edilmiştir. Bu iki kişi, bundan başka, idare ettikleri Sır Derya vilâyeti Kazaklarının kullandıkları sapanın, pek iptidaî ve sâde olmakla beraber, çevirdiği toprağın altında rutubetin uzun zaman muhafazasına sebebiyet verdiğini, bundan dolayı Kazak sapanıyla sürülen toprağın, Rus sapanıyla sürülen toprağa göre, daha çok mahsul verdiğini kaydetmektedir. 1 8 6 5 te Başkurt ordusunun ilgasından sonra, Başkurdüstandaki köyünde yaşayıp ölen Yusuf Mayor, Sır havzasından Türkistan Medeniyetini bile kendisiyle birlikte getirmişti. Çocukları arasında Türkistan usulünde bahçecilik ve imaret an'aneleri yaşıyordu [51]).

4!>) L e v 5 i n, *Opisanye Kirgiz-Kayaatskikh* Od i *Stepey*, III, 199, 244, 288

30) *İzvestiya Obşçestva Arklıeologiyi Kazan*, XII, 245-249.

,1) Yukarıda «Yeni medeniyetle temasa gelen ilk Türkler» babında zikri geçen Yusuf Mayor (Vayskovoy Starşina Yıısıı/ *Karamişev)*, müellifin komşu köyü olan Makar köyünden neşet etmiş olduğundan, hayatı, müellifçe malûmdur. Bu zat, Kazaklarda ziraat ve Başkurtlarda at terbiyesi meselesine dair rapor ve makaleler yazmış olup; bunlardan bazılarında «Orenburga tâbi Kazaklar* *(Ktrgizskaya step Orenburgskago Vedomstva.* Petersburg 1865) isimli mühim eserin müellifi erkânı harp miralayı L. *Meyer* istifade etmiştir (s. 103). Yusuf Mayor faziletli ve cesur bir kimse olup, Başkurdüstanda ve ordusunda çok sevilmiştir. Başkurtların Yusuf Mayor şerefine bağladıkları bir musiki bestesi bugün de pek meşhur olup, bazan memuriyet yeri olan Akmesçide nisbefle «Akmesçit köyü» adıyla da tesmiye edilir. Yusuf Mayorun akraba ve evlâdı, aramızda, münevver adamlar sayılırdı. Bunlardan eski kanton muavini Ömer Hacı, Türkistan usulünde bahçeçilik eder ve güzel elma yetiştirirdi. Hepsinin evleri Türkistan usulünde sıva ile yapılmıştı. Yusufun çocukları, son Başkurt millî harekâtında da mühim hizmetler .göstermişlerdir.

Ruslar Abılay Hanın, Rusyadan balıkçılık ve ekincilik öğretmek için on kadar Rus gönderilmesini istediğini yazıyorlar [M]). Bu söz ekim hakkında varit değildir. Abılay Han Türkistan usulü ekimi pek güzel biliyordu. Göçebe Kırgızları askerliğe çağırır, çiftçi Kazak ve Karakal- pakları ekinciliğe sevkederdi. Oğlu Âdil Sultanın idaresi altında Kara- ,kalpakları Talaş havzasına getirerek çiftçilik yaptırdı. Kine Sarı yanında da bu ise devam edildi. Abılay Hanın Ruslardan çiftçilik öğrenmeye ihtiyacı yoktu. Ruslardan balıkçılık ustaları, sorması elbette varittir[03]). Rus muhacirlerinden Türkistanlıların öğrendikleri faydalı bir şey varsa, o da «tırpan» (rusça «koşa») ile ot biçmektir. Fakat bu da Sibirya Tümen Tatarlarında ve Başkurtlarda «çalgı», bazı Kazaklarda «bel orak» isimleriyle pek eskîdenberi bilinen bir âletta Lehli M a s a 1 s k y, Ruslardan önce Türkistanda yulafın tanınmadığını ve binaenaleyh bunun Ruslar tarafından getirildiğini ileri sürmektedir. Fakat B a r t h o 1 d bu kelimenin bugün doğu , türkçesinde kullanılan adı»olan «sulı» kelimesinden, bu nevi hububatın Türkistanda daha önce de mevcut olduğunu istidlal etmektedir[226 227 228]). Türkistanın sulama işleri,' hiç olmazsa Kbokand hanları zamanında olduğu gibi, bir şekilde bile •devam ettirilemediğini birçok defalar söylemiştir.

. Ruslar, Türkistanlılara ziraat medeniyetinde örnek olmak fikriyle. Mirza çölünde ve Murgabda geniş çiftlikler vücude getirmişlerdi. Her ikisinde de iflâs ettiler. Mirza Çölü hakkında B a r t h o 1 d, burada talihte ekincilik olmadığını söyliyerek daha başlangıçta bedbin bulundu. O, ekincilikte Türkistanlıların tecrübelerine bakmak, meselâ Khorez- min karşı tarafında evvelce Gâvkhore adında arklar bulunup, şimdi kurumuş olan geniş sahaların ihyasına ehemmiyet vermek lüzumunu söylüyordu. Rus ziraat mühendisleri bu sözlere kulak asmadılar. Çünkü kendi bilgilerinin, her halde «Sart»Iarınkinden ve memleketi «Şart» kaynaklarından öğrenen müverrihlerinkinden daha yüksek olduğu kanaatinde idiler. Bu kanaat üzerine milyonlar sarfedildi. Buralarda yalnız Ruslar yerleştirildi. Hattâ Ruslar, Sır Derya ile Zerefşan (Cızak) arasını bitişik bir bahçe haline döndüreceklerini düşünüyorlardı. Fakat sulanan yerlerin cenup bölümleri, birkaç yıl sonra yavaş yavaş çoraklığa döndü. Sarfolunan emeklerin çoğu heder oldu. 1 9 2 2 eylülünde

---

226 K e m e n g e r o ğ l u Tarihi, Moskova, 1924. s. 20.
227 Ayni eser. S. 36.

228 Mirza çölü hakkında bk. B a r t h o 1 d * in Zap. Vost. *Otdel.* XXIH, •413-419: Murğab hakkında yine o, ayni mecmua, XX, 087 v e B a r t h o l d , *İstonya KultıiThoy Jizni Turkestano.* s. 159.

arıkların aşağı tarafından geçtiğimde, evvelce ekilmiş olan akkavak ağaçlarının kurumuş olduğunu bize gösteren yerli bir Kazak, bu münasebetle kendi duygularını, sevincini gösteriyordu. Mirza Çölünde ekim sahasının genişletilmesine Ruslar bugün de ehemmiyet veriyorlarsa da, eski hayaller şimdi kalmamıştır. Sulanan sahanın köprüye yakın şimal bölümleri yaşamaktadır ki, buralarını (Bukhara ve Khıyva arıklarını) Grandük ^Nikola Konstantinoviç yaptırmıştı. Bu zat, bütün sulama işlerinde Avrupa usulünü ve mühendislerini bir tarafa bırakıp, yalnız yerli Türkistan usulü ve ustalarının yardımıyla yapardı. Mur- gab'daki Rus «imparator malikânesi» de, sözde yerlilere numune olacaktı. Orası tam mânasıyla asrî usulde fen kaidelerine göre yapılmıştı. Burada büyük bir «su mahzeni» inşa edilmişti; ve bütün Türkistana numune olacaktı. Fakat malikânedeki .tedbirlerin muvaffakıyetsiz kalmasının yerli ahalinin sulama kültüründeki tecrübelerinin ihmal edilmesinden ileri geldiği anlaşılmıştır: su mahzeninin dibine çamur çökmemesini ve İska, işinin bataklıklar ve sıtma yuvaları vücude getirmemesini temin ıçm lâzım gelen tedbirler alınmamış; bununla beraber, bendin binası için kullanılan tuğlalar da, eskiden-kullanılan ve asırlarca dayanan tuğlalara nisbeten çok gevşek çıkmıştır[229 230]). Ruslar. daha 1 8 8 3 yılında general Çernâyev'in emriyle Aşağı Sır Deryada Yeni Derya'yı ihya etmek işine başlamışlardı. Fakat bu tedbir de, Akmesçidin karşısında 30.000 desatina kadar, evvelce ziraate kullanılan yerlerin tama- mıyle su altında kalmasıyla tamamlandı; ve burada, ziraatin inkişafına değil,, inhitatına sebep oldu . Grandük Nikola Konstantinoviç te, 1 8 9 0 yılında Khorezmde Khanbend ve Ta şb öğüt bendi erini açıp, San Kamış hufresini ihya etmek istedi. Âdi vesaitle yapılması hiç kabil ol- mıyan bu işe teşebbüs, elbette bilenler için gülünç ve köylüler için bir belâ idi; mevcut arık sistemlerini bozmaktan başka bir neticesi olmadı [231]).

Hulasa Ruslar, memleketin sulama işlerinin inkişafı yolunda hiç hır ciddi tedbir alamadılar. Buna, lâzım gelen tahsisatı ayıramamaları da manı oluyordu; Sır Derya havzasında kendi muhaceret ve iskân maksatları için yapılması icabeden yeni İska sahaları için istenilen bes on milyonluk bir paraya ait bütçe, hükümetle Devlet Dumas. arasında senelerce sürüklenirken harp çıktı ve geri kaldı.

"") B a ' t h o 1 d, *Istoriya Kulturkoy Jizni Turkestana.* 154-155.

B«) Rus tehcir merkezinin neşriyatından olan *Aziatskaya Russiya,* II. 248.

231) B a r t h o 1 d, ayni eser, s. 153.

Muhaceret siyaseti ve ileride bahsedilecek «yut- Ruslann Bakırda ma» siyaseti taayyün edinceye kada^ Rusların Ekinciliği Yayma Bozkırlarda ziraati neşir hakkında aldıkları ted- Siyaseti birler daima karışık kalmıştır. Bir gün ziraat pro

pagandası yapılır, diğer bir vakit bunun aleyhine bir siyaset kullanılırdı. Orenburg valisi Graf Perrovski (1833-1842. 1851-185 7), batı Kazak ve Başkurtların oturak hayata, ziraata geçmesini şiddetle menetti. Hattâ ekilen tarlalar, bile Wdurdm Buna halef olan vâli Kalenin (1857-1860) ise. ziraati teşvik ediyordu. Baz. Başkurt kantonlarında ziraati cebrî bir surette ogretm.ye çpl.ştı ve nihayet «Başkurtların tenbel olduğu» kanaatına vararak bu ışı terket- ti. Sibirya valisine tâbi olan doğu Kazakistanda da vaziyet bu şekilde idi. 19. uncu asrın başlangıcında Ruslar, Kazakistanda ziraat aya tının inkişafının, bu ülkenin sükûnetine sebep olacağı fikrinde idiler. Ziraat hayatına geçenlere yardım için, az olsa bile, bir mı tar ta sı sat tâyin edilmişti. İrtiş havzasında Kökbakt. adlı yerde güzel ziraat «ahaları açan sultanlardan (yani Çingiz nesli törelerden) Dusan Han- baba oğluna Ruslar, 1833 yılında mükâfat bile verdiler. Bu sırada Kazaklar ziraati istemiyorlardı. Çünkü arazi çok ve «çarva» hayatı) kârlı olduğundan, ahali, eskiden ısınmış olduğu aşiret hayajmdan ayrılmak istemiyordu. 1829 yılında Petersburga gelen doğu Sibirya Kırgız mümessilleri ziraat babında cebrî bir usul tâkip edilmemesin, lica ettiler. Bunun başka bir sebebi de vardı. Rusların ziraata teşvik siyaseti samimî değildi. 1882 yıl. Sibirya Kazak-K.rgızlarına ait kanun (polojeniye)da ve müteakip emirlerde ziraata geçen Kazakları Rus köylüleri ile karıştırmak, aşiretlerinden alıkoymak, rusluga temsil etmek fikirleri geçmişti. Hattâ mezkûr «polojeniye»nın maddesinde- «Kırgız Kazaklar müslüman olmaktan ziyade, «^misidirler O sebepten bunların çoğunu h.ristiyanlığa geçirmek mümkün go rülmektedir» denilmekte idi[5]»). Halbuki eserini o zaman yazan bir müellif; Kazakların örf kanununa göre, hiristiyan.gr kabul eden bir Kazağın, bütün mallarının müsadere edilmekte olduğunu yanı Kazaklım islâmiyete bu kadar mukayyet olup, h.ristiyanl.ktan bu derece çekindiklerini kaydetmektedir*»). Bu halde Kazakistanda ziraat, bir rağbet saikıyla ve yahut zenginleşmek arzusuyla değil, ancak fevka zaruret yüzünden intişar eddbiliyordu. Doğu Kazakistanda [232] [233]

cÇarva» tâbiri için bk. yukarıda s. 277.

ÜS)

233 L e v ş i n . İÜ. 286. L e v ş i n.

IH. 174.

zıraatin yayılmasına ait mufassal malûmat veren Zavalısm (1867) «V ve Konşin (1899) «*) gibi zatlar. Kazaklarda ziraata rağbetten ziyade •saik olan zaruretlerden bahsetmektedirler. 1822 kanunu ile idare taksimatı «uruk,lata göre değil, coğrafî «voltlara göre yapılır olduktan ye nihayet başkanlık «sultanlarsa yani Çingiz evlâdına değil, bir- bırıyle rekabet eden uruk başkanlarına verildikten sonra, gittikçe gelişen rus ticareti bozkırda zenginle yoksulun arasını ayırdı. Bozkır zengin eri gittikçe şiştiği halde, aşağı tabaka sefalete sürükleniyor ve umumi |ıesapla halkın servetini teşkil eden davar eksiliyordu. Semi.

?a7nnnVnnyet1«o2 1884 y',mda 3-000-000 «lan hayvan, 1888 de 2.700 000 e 1893 te 2.500.000 e indi. Bükey Ordas.nda nüfus ba-

în234 235 loao^1,11^ 5'8 t3ne dü?en hayvan- 1840 ta 1 1 , 3 e, 1850 de

r , 3' e 6,6 ya, 1896 da 4 e düştü. Ekincilik ise artıyordu.

pfk .. °nU" art"as' da hayvanların eksilmesinin yerini tutmuyordu. Lkmcıhge geçmek, «krestiyanhğa» yani rus köylüsü şartlarına geçmek o ugundan, buna en son zaruret gününde başvuruyorlardı. Konsin u münasebetle çok dikkate değer misaller getirmektedir. Semi Paİat vilayetinde Arcalı nahiyesindeki Kazaklardan 49 ev, kendi urukla- rmdakı zenginlerin tagallübüne tahammül edemedikleri .için, «kres- t.yan»l.ga talip olmuşlardı. Zengin urukdaşlar. bunlara, «krestiyan»
J tan « msüyan»Iığa geçirileceklerim haber vermişlerse de, zavallılar Şikıc. tereddüt ve ıztıraplardan sonra, rus köylerinin yan.basmda kres- tıyan olup kalmışlardır. Ayn, zamanda göç edemiyen eski'«yatak»lar da bazan krestiyanhğa tâlip oluyorlardı, (Karkaral, ve Bel-Ağac'ta).

Kazaklar evvelce Başkurtlarla aynı şartlar altında rus tabii olmuşlardı ve askere de almıyorlardı. 1 8 3 4 te Kine Sar. isyan, dolayısıyla Rusya hükümeti, ekincilikle meşgul olan Kazaklar, askerlikten muaf dan etti [3]). 1 8 6 8 yıl, nizamının 246. ncı maddesinde vergi hususlarında rus krestiyanı şartlar, ile ekinciliğe geçenlerin askerlikten Ven o^ Verglden mUaf tutHİacaS' kaydedilmişti. Fakat bundan ev- U l - Î 4 5 - lncı maddede- ekincilikle meşgul olm, yan Kazakların da askerhkten muaf tutuiduğu ilân edildiğinden, öteki madde, bir teşvik egıl, bilakis Kazakları ekincilikten alıkoymağa saik olan bir madde oldu, Çunku o madde ile ekinciliğe geçenler, göçebe «Kazak vergisi»

. • • *rrrl* f V 3 1 , 5 1 *SihirskaVa Kirgizskaya Step. (Opisanye Zapadnoy SI- btn.* III). Moskova 1867.

°2) K o n ş ı n, *Sbornik stafey po Semipalatinskoy oblasti.* 1899.
235) K e m e n g e r 6 ğ 1 u, Tarihi, s. 24.

* -ᵁˢ f Ïf glySSî ^
.. .. BÜtÜn eta. 5-al ve Baskurtlarda ^ W
mnlarda ^^Bajurt"ve Kazaklar
. va„ meskûn kavım ^ .Jetle 0 \»^' ^ 1 ve her **şeye**
»dilmesi lâzım **gelen** usu ere yüklere, açlığa, s°®^ art larına göre.
bay van besleme işmae butnn^^ ve **^.^Umda** teşvik
katlanabilirler. Ekine» r • t ehberle»n id göçmeni az

— 296. • —

Üirse, halk» derhal ■ «tslâmgul» ■* ■*]Tbilhassa asıl-

ın „,!» .M» L»a. w* k5^"La, ~

rum·„l»ma. f“‚b r^Ive UbiKy** 'T »i*» !">*»•
,sır başlangıcında en e & d .6nce ki y^arda e^ Kazak istanda.
zakların. 1914-1918 savaşın ,duklaI mı gördük. Doğu ^ Afganistan
komşu Rnslan b»^ ge^>?ve ^^g^yoruz. Buharın
İrdş havzasında. Ak ed içinde ^ ^“^bislerin mesaisi ne
smınndaki Cddı Ko yetişen yerh muuşeb ve ağır
hepsi, ahahmn e a linin İktisadî hayatına geçebilmesi
ticesidir. Buralardaki a haya ttan ekincilik ^ ^ RusUnn iktisadı
buhranlar geçırmeden. g olara k yaşatabılm • falarından
veyhaut bu iki şekil bayat» m-menlerinin istilâsmdan em ^ ^ neTed e
müdahalesinden Ve, R^s vâ u ve mutasarrıflar» mu^ ^ toTÇ lu olmak
ileri gelmişt«- Nere ^ Çeliği». F» göçm A ve düzeltilmesi
Kazak ve »avurtların«W^usadî gebresi v
yüzünden raKnedar bölümünde
■-* 3» ZZJ&SL
toprak verimli^Bn hattın^ B ükeyWıanım K«at ^ «), mezkûr
temayül gösterim a a it neşrettiği .*£e 33 kesatına gelir
tas» “a" !f£S‘d. **-*•“ «=-
k618.»» y » * t a a ' , , 20.4 p » a v '
ve bu 3.3 desatına ortalama

—–— --------- -- , = n mezkûr eser, s. 30 **vm-** Kaste l y **anski,** Form,
64) K o n ş ı n, , 0 v , in A- K **589-590***
' . . e sovremevnykh Gosua

nulbundaki Kazaklarda ise, «iğelik» basma ancak 0,2 desatina gelir ve mahsulâtı da ancak 168,6 pud olurdu. Aktübe tümeninde ahalinin % 94 ü ekincilikle meşgul olup, her iğeliğe 5,8 desatina gelir. Kostanay •tümeninde ahalinin % 77 si ekincilikle meşgul olup, iğelik -basma 2,8 desatina gelir. Ustkaminde % 69 iğeliğe 1>9 desatina, Akmola tümeninde % 61,5 ve 1,44 desatina, Semi Palat tümeninde % 40 ve 0,75 desatina, Karkaralıda % 11,7 ve 0,1 desatina... Böyle gider de ekincilik halkın kendi isteğine bırakılırsa, bütün Şimalî Kazakistan az bir zaman içinde Kazak-Türk ekim sahasına tahavvül edebilirdi. Cenubî Türkistanda da göçebe ahali kendiliğinden ekinciliğe geçiyordu. 1877 de Cenubî Türkistan vilâyetlerinin Rus göçmenleri istilâsına uğ- ramıyan bölgelerinde, Ferganede göçebeler, ahalinin % 44 ünü teşkil ettiği halde, 1914-1918 savaşından önce bu nisbet, Masalski'nin tahminine göre, belki % 30 a inmiş bulunuyordu. Aynı Ferganede Fn- dican tümeninde evvelce göçebe sayılan «Navket», Margilân tümenin- 'de «Nayman» nahiyeleri, 1908 de artık köylü olmuşlardı. Fakat Rus- lar, Türklerin ekincilikte tabiî yollarla ilerlemesine meydân bırakmadılar.

Çüıikü Rusların maksadı, Türkistanı ahali bakı- Göçebe Türklere mmdanda ruslaştırmak olduğundan, göçebe Türk- 'KarşıTedricî İmha lerin kendi topraklarında yerleşip medenî hayata

Siyaseti geçmeleri, onların işine * gelmiyordu. Ruslardan Grigori Safarov, Bolşevik müstemleke siyasetinin, çarlığmkihden farklı olacağını haber vererek, çar zamanındaki kötülüklerden bahisle, Türkistanlılara biraz da yanaşabilmek maksadıyla, yazdığı eserde, göçebe Türklerin oturaklaşması meselesiîe çarlığın münasebeti hakkında: «Rus müstemleke siyaseti Kırgız-Kazaklarm göçebelikten medenî hayata geçmelerinin yolunu kapadı. Onları kelimenin tam mânası ile bozkıra, çöle attı. Hattâ (Yahudilere olduğu •gibi) Kırgız-Kazaklara da bu çölleri, bir nevi «sınırlandırılmış bölge» .şekline soktu (ki oradan çıkamıyacaklar) ye Kırgız-Kazaklarm yağma edilmesini ve imhasını Rus göçmenleri için faydalı bir hayat kaynağı etti» demektedir [G6]).

Verimsiz yerlere kovulan ve ekincilik yerine, ancak çölde hayvan beslemekle geçinmek mecburiyetinde kalan Kazak, Başkurt, Türkmen, Kırgız çarvaları, gittikçe yoksullaşmakta idi. Kazaklar evvelce biraz ekincilikle beraber hayvan da beslerlerdi. Topraklarını göçmen Rus- [236]

---

[236]) G. S a f o r o v. *Koîomalnaya Revoliutsia, Opyt Turkestana,* Taşkent :1922, s. 46.

irr işgal edip yerleştikten sonra, bunların yaylalarıyla kışlaları arasın daki' geçit kesilmiş oldu. O bölgelerden istifade şöyle _ dmsun ora^ lardan yalnız geçip gidebilmek için bile Rus g°Çmenl«rlne £ m ek mecburiyeti hasıl oldu. Verimsiz yerlerde ekincilikten kaı miveceği tabiîdir. Meselâ 1914 yılında Yedisuda bir ailenin yıllık va
ridatı, Kırgızlarda 469 ruble, Kançılarda ^95 7 ruble Döng^erde
850 ruble, en verimli yerlerde oturtulan Ruslarda ise r"
Kırgız, bütçesindeki bu eksikliği hayvan beslemekle kapatmak istese bile onun da yolu kapanmakta idi. Halbuki 1860
Kırgızlar, arasında bulunan Radloff. bunlarda toprağın. Kazaklara çok ciddî bir surette ve dikkatle işlenmekte olduğunu söylemiş tir'-). Tarançilarda ise bir desatma yerden, Ruslar gibi 1 ru ^
ğil, 75-76 ruble varidat alınmakta idi. Çünkü zıraatlerı, ıntensı zı raât idi. Ruslar ise toprağı gayet sathî (yalnız 7-8 santim erin ıgm e sürerler, kat'iyyen gübre kullanmazlardı. Bundan dolayı *ilk* yıl 1 700 pud mahsul veren yer. sonraki yıllarda ancak 30- pu ma su veriyordu. Bundan ötürü Ruslar da yeni yeni yerler işgal etmek mec-

bUny^fmakvlTaÎnlt'aşıp taşmakta olan Rus göçmenleri karşısında. Cenubî Uraldaki Başkurtlarla Yedisu Kırgız ve Kazakları aynı durumda bulunuyorlardı. Kiçi Başkurdüstanın «) *R™ genleriyle* » çok meskûn olan bat, bölümünde, ahalisi yalnız Başkurtlardan ibaret olan Yurmat, nahiyesiyle ona bitişik olan Nikolski adındaki Rus amen na biyesinin 1912 yılına ait «köy iğelik» istatistiklerinde, acayip rakkam lar verilmiştir. Başkurt ve Ruslarda aileler yoksul, orta ve zengin o a rak üçe ayrılıyor: . . ı_

Yoksul: Hiç ekili yeri olmıyan yahut hır desatma ekebılen, mıvan yahut bir tane olan.

Orta: M0 desatina yer eken ve 2 atı olan.

7engin: 10 desatlnad&n çok ekip, 5 ten çok at. olan ailelerdir O nahiyelerde, Başkurtlarla Ruslar arasında bu uç turlu ıgelıkler.n nisbeti şoyledir:

		Yoksul	Orta	Zengin
Başkurt	:	% 74	% 20	% 6
Rus		% 3	% 25	% 72 ^

Çu ırmağının aşağı bölümündeki

Yine aynı 1911-1912 yılında, 237 238

€7) W. R a d o 1 f f, *Aus Sibirien,* I, 120.

238 «Kiçi Başkurdüstan» tâbiri bu ülkenin Ak Edil ve Kara Edil nehirlerinin doğu taraflarını ifade eder.

dön Kırgız-Kazak nahiyesiyle oradaki rus nahiyeleri arasmda, asağ,
u arı aynı o çu ile bir karşılaştırma yapılmış ve şu nisbetler elde edil- mistir: c

	Yoksul	Orta	Zengin
Kırgınlarda :	% ,68	% 19	% ,3
P.K T u " :	% 29	% 25	% 46

k -it i6 bU' a"adak' ayJrlllğln keskin Şeklidir. Yoksa Başkurt ve ^rgız ulkejenmn Rus göçmenleriyle nisbeten az meskûn olan yerlerin- , yukarıda söylediğimiz gibi, iktisaden azçok yüksek ve kuvvetli na-
her gün —k—. **£ S-
ve„ bGJÎebe Turk'erİ, bÖyIe yaVa? yava? a«a" »»« sefalete sürükli-
resin "*ATT'* i" 3 yaJat,!m,?t'- 1 8 2 2 ve 1868 yılları «Bozkır Idş- resme Art Kanunlarım, Kazakların ekinciliğe geçmesini güçleştiren
»e Ah Kanul" *i rt* 'bÎ3etmİ?tİk- <<TürkİStan Vilâyetinin îdmesi- teskil *it'* T" u-3 j b v glbl maddeler rus siyasetinin esas umdelerini ederek " 1 bllhas3a Kazakistanda köy ve kasabalar teşkil
ede ek yerleşmelerinin ekincilik hayatının ve millî medeniyetin geİis-
esme sebep olacağı muhakkak olan Kazan Türklerinin, Türkistanda
16PnncVe Td t"31t,8ahİbİ OIam,yaCağl' Türkista" İdaresi Kanunun
haki maddeS,yIe1 ***** Başkurtların toprak üzerindeki mülk
LlSrak d "M * *rl* değiştirilip araziyi,
tibmına t u "t?3 k6SİIen ara2İyİ' Satmağa mecb- etmek ,£
.. I - 3 avvu ettl' Kırgız-Kazaklarda ise umumiyetle ârazi «kres-
dfk dT '8TeJÎ- f a2ak" OİUP kalan'ara daİmî mülk olarak tas- ^ka! 'mly0rdu- klmse
toprağın bir gün elinden alının,-
ViIâTtl .T'" ?lam!y0rdu- Nihayet 1 8 9 1 ydmda neşrolunan «Bozkır g ayetlen Idaresme Ait Kanunların 119 ve 1 2 0 . . nci maddeleriyle butun Kazakistan toprağı Rusyanm devlet mülkü ilân edilip; Kazak- Kırgızlar. bu yerlerde geçici bir zaman için yas,yan bir konuk olarak tanındılar. Rusya hükümeti. Cenubî ve Şimalî Türkistamn her vilâye- tmde ve_ tümenlerinde göç idareleri kurmağa başlad.ğ, zaman. KaL- kıstanm butun tümenlerinde, Kazaklarm İktisadî hayat,n, inceleyip, „e a ar toprak Jcoparmak mümkün olacağın, tâyin için 1899 da * * C.r b * ? a
Ve, ,9O5-1907 de K u z n e t * o v adi, bilginlerin idaresi alt,nda büyük heyetler-gönderdi. Bunlar bütün tümenlerin mufassal tavsifler,m, mükemmel haritalar ilâvesiyle neşrettiler. Bu iki heyetin her tümen (üyez): hakkında -ikişer cilt, göçmen r.us -hayatın, incel,yerek neşrethklan daha ayrı ciltleri vardır. Umumiyetle bu hevetle- »n çalışmaları, mükemmel eserlerdir. İçinde iktisadiyattan başka, et-

nografya ve halkiyata ak malûmat ta çoktur. Burada, bütün Kazafc- Kırgız kabileleri ve şûbeleri sayılmıştır. Cenubî Türkistan vilâyetlerinde- (Rumiansov ve diğerleri idaresinde) yapılan tetkikler daha ince idu Yedisunun bütün tümenleri ve hattâ Tarançılar için ayrı ciltleri vardır. Rusların, istilâlarından sonra, buralarının iktisadiyatına , dair meydana koyabildikleri ciddî İlmî neşriyat olarak yalnız bunları gösterebiliriz. •.«Kırgızların Ekineİlik ve Toprak Meselelerine Ait Materyaller» *>• umumî adını ve «Şart Toprak Meselelerine Ait Materyaller[239]), «Ta- rançı Toprak Meselelerine Ait Materyaller» [240]), «Göçmen İğeliğine Ait Materyaller» [241]) adlarını taşıyan b*. eserleri seksen cildi geçmektedir ve mükemmel .haritaları vardır; ki bunlar, Şimalî ve Cenubî Türkistanv İktisadî, tarihî, etnografî ve coğrafî bakımdan öğrenmek istiyenler için, daima müracaat edilecek eserlerdir. Hele İ£-rk uruk adlarını öğrenmek, için bunlar, başlıca kaynaklardır. Fakat bu kadar «bilgince» yazılan: bu eserler, baştan başa cellât, katil felsefeleri ve sahtekarlıklarla doludur. Her cildin baş tarafında, o cildin mevzuu olan bölgeye Kırgızların ne zaman geldiklerine (!) ait bir anket «bulunuyor. Bununla, her bölgenin Kırgız ahalisinin asıl buralı olmadığı, o bölgenin Kırgızlar tarafından ancak yakın bir zamanda «istilâ olunduğu» (1) isbat edilmiş* oluyor. Bunlar, güya, her bölgenin toprağı ve tabiî zenginliğine göre burada yaşılan göçebe Kırgız ailesinin ne kadar davar beşlemekle ya- sıyabileceğim ve ona *en az ne kadar toprak lazım olduğunu tayin ediyorlarmış.

Ş ç e r b i n a*mn incelemelerine göre, meselâ Kökçe Tav tümeninde bir Kazak^-Kırgız ailesine 5 at, 5 sığır, 20 koyuıı; Kostanay ye Aktübe tümenlerinde daha az sayıda hayvan yetişiyormuş. Bu hayvanları bozkırda beslemek için bir göçebe iğeliğe, 163 hektardan 605 hektara kadar yer olursa, «göçebe hayat tarzını muhafaza etmek mümkün oluyor» muş. Bü heyet 106.000 Kazak iğeliğine 1895 milyon hektar «arazi» (doğrusu «çöl») bırakmak kâfi geleceğini; ve ona göre de, Kazakis— tanda Rus göçmeni yerleştirmek için 19,6 milyon «fazla arazi» (doğrusu «müribit yerler») kopartabileceğini, «tâyin» etti. K ü z n e t z o v heyeti ise, yine aynı tümenlerde incelemeler yaparak, 'bir Kazak ailesinin daha az hayvanla, meselâ 3 at, 2 sığır, 12 koyunla geçinebilece-

---

öü) *Materiyaly po Kvçgizskomu Zemlepolzovaniu.*

7°) *Materiyaly po Zemlepolzevaniu Sartov.*

[240]) *Materiyaly po Zemlepolzovaniu Tarançintzev.*

72) *Materiyaly* po *Zemlepolzovaniu. Peresilenzev-Knrestiyan.* **Bu eserlerin* mühim bir kısmı Helsinki, Varşova ve Riga kütüphanelerinde de bulunmaktadır-**

ğini, bundan dolayı «göçebe iğeliğin devam ettirilmesi» için lâzım ge— len yaylanın 34,5 ve 381,5 hektara kadar indirilebileceğini «İlmî esas*' Iara göre tâyin» etmiş oldu. Neticede 1915 yılına kadar bozkır vilâyetlerinde 14.00Ö.000 hektar toprak gasbedilip, 2.0Ö0.0Ö0 Rus yerleştirildi. Şimalde Sibirya demiryolu hattına müvazi olan münfeit bölgelerde, 19. uncu asrın son yarısında ekincilik hayatına geçerek yerleşmiş:» bulunan Kazakların bir takımı geriye, cenuba, çöllere atıldı. Gitmeyip Omsk, Pavlodar, Petropavl, Kökçe Tav gibi Ruslarla meskûn tümenlerde kalan kısımları ise, Rus çokluğu arasında sıkışıp kaldılar, Son muhaceret ekspedisyonunun neşriyatından bazı ciltlerinin intişarı münasebetiyle Taşkentte çıkan «Srednaya Asia» dergisinde, Ruslardan «Svil-* ling»Jn 1911 yılında yazdığı tenkidinde, Kırgız ve Kazaklar hakkında tatbik edilen siyaseti;, Yahudinin, eşeğini az yemeğe alıştırmak için tatbik ettiği usûle benzetmiş ve: «Yahudi, eşeğine evvelce vermekte olduğu yemi her gün, yavaş yavaş azaltmak usulüyle hayvancağızı hiç yemeden yaşamağa alıştırmağa karar vermiş; fakat eşek, artık hiç yemeden yaşamağa alışmış olduğu zaman birdenbire ölüvermiş imiş. Mademki Kazakların elindeki toprağı zaptedecek, kendilerini çöllere atıp açlıktan öldüreceksiniz, payı (porsiyonu) azaltmak için bu tarzda «bilgince» incelemelere ne lüzum var».

Verimli ve otlu yayla ve otlaklara alışan hayvanlar, kötü yerlerde- yaşıyamıyor, her yıl payı eksiltilen, her yıl zayıflıyan bozkır ahalisinin, artık hastalıklara mukavemeti kalmıyor; çocukları zayıf doğuyor ve ölüyor veyahut doğum büsbütün azalıyor; ahalî sefalet içinde çırpmıyor, sonbahar yaklaşınca rus köylerine iş aramağa çıkıyor; birkaç kilo- un veya patates için bir yıllık, sonra iki yıllık, sonra daha çok yıllık hayatını Rusa satıyor; neticede ilelebed aç ve sefil kalıyordu [242]). Baş- kurtlarla Yedisu Kırgız-Kazakları arasında doğrudan doğruya Rusların hizmetine girenlerle beraber kendi köyünde, kendi toprak ve iğe* ligine bir rus ailesini alıp, ona amelelik tedenler gittikçe çoğalıyordu* _ Başkurtların düştüğü bu sefaleti, gayet acı bir dille, yine Ruslardan .
Remiuzev, «Yabani Başkurdüstanm Hayatı» ·4) adı ile ilk defa 1887 yılında (daha sonra ikinci basımı da yapılmıştır) neşrettiği eserde an la t tığı gibi, yine Ruslardan Y a d r i n t z e v 1891, 1892 yıllarında «Müstemleke Olarak Sibirya» -) ve «Yerli Sibirya Ahalisinin Bugünkü Durumu»[243] [244]) adlarıyla neşrettiği eserlerde, Kazakların durumundan bahsedip, Ruslar içinde insaniyet fikirleri uyandırmağa çalışmışlar, gürüjtu yapmışlar, lâkin bütün bu teşebbüsler akim kalmıştır. Ozamanki Rus em peryalizminin hakikî mümessilleri arasında Doğu Ruşyadakı

---

[242]) Kazakıstanda arazi meselesi hakkında toplu malûmat, Muhaceret îda- ıesi memurlarından V. A. T r e s v i a t s k i , tarafından tertip olunan *Materyali po zemelnomu voprosu v Azyatskoy Rossiyi,* vıp. I: *Stepnoy Kray,* Petresburg, 191T de bulunur., Kazak münevverlerinden Şunan oğlu Elcan, *Qazaq çeri meselesinin Tartqt* unvaniyle 1926 da Kızıl Orda (Akmescit)da neşrettiği büyük eserinde bu meselenin tekmil tarihini ve felâketleri de bir bir savarak, fasih bir kazak şivesiyle anlatmıştır.

T4) *Oçerki 'dikoy Bçtşkiriyı.*

7î») *Sibir Kak Koloniya.*

244 *Polojenye tnorodtsev Sibiri.*

(Sibirya, Başkurdüstan ve Kazakistandaki) «Gayrırus» (İnorodoitş) unsuların er- geç mahvolup bitmesi ve kalanlarının da rusluğa temessül edecek olmalının tabiî bir kanun olduğu, Doğu Rusyadaki «Gayr ir uslar» meselesinin, Amerikadaki Kızıl Derililerin mukadderatıyla bir olacağı, temsil gayesi takip etmiyen bir maarif siyasetinin imkânsızlığı ve manasızlığı» hafta «inorodoitş» meselelerinin başmütehassısı sayılan M i r o p e e v e ^öre, «gayriinsanî» olduğu iddia edilmiş, bu cihetten Gayrıruslarm her lürlü yol ile yokedilmesinin ve temsilinin mübah olduğu ileri sürülmüş tür. R e m i u z o v, Y a d r i n t z e v ve P o t a n bn, buna karşı isyan etmişlerdi. Bununla beraber bu zevat da Sibirya ve Türkistanı Rus müstemlekesi biliyorlar ve öyle kalacağına da inanıyorlardı. Hattâ Yadrintzev rus müstemlekelerinin Çin Şeddine kadar genişliyeçeğine inam- rmştır. Rusların Cenulbî_ Türkistanı işgalleri sırasında, Avrugaj^â^ umumiyesine TbüT is t iTâJ arı medenî bir vazife, güzel gaye takip eden bir teşebbüs olarak gösterip eserler yazan meşhur rus gazetecisi ve coğraf- ^Çle^yaK kurmay subayı V e n i u k o v idi. Bu zatın Ortarusya meselelerine ait rusça ve fransızca birkaç eseri ve risalesi vardır. Birçok makaleleri Fransız Coğrafya Cemiyeti, Ticaret Cemiyeti dergilerinde de neşrolunmuştur. Bunlar, Türkistan gençliği ve münevverlen içm okunacak şeylerdir.

Y a d r i n t z e v ve P o t a n i n, rus emperyalizmini terviç ve müstemlekeciliği genişletmekte yalnız V e n i u k o v'uh yoluyla gidiyorlardı. Bununla beraber bu iki kişi ye Cenubî Turkıstanda N a 1 i v k i n «müstemlekelerdeki Gayrırus milletler de yaşamak hakkını haizdirler. Onlar, yok edilmemelidir; onlarda medeniyete istidat yok değildir» dedikleri için tuşça okuyabilen 'TBık müneyyerleri-onları severlerdi. Ben şahsen, Botaninle mektuplaşmağı şeref «ayardıpı. Tatlı dilliydi. Babacan adamdı. Yadrintzev de öyle imiş. Bunun içindir :kı,

Sozun kısası, Rusların barbar, vahşî tabiatleri hâkim oldu. Göçebeler amansız bir şekilde kırıldı. Muhaceret idarelerine mensup «bilginler», herhangi bir tümende Kır.gız-Kazağm hayatını tetkik ederse, bu bölgenin, evvelce Kazaklara ait olmadığını «Kazakların kendilerinden toplanan» anketle isbata çalıştıkları gibi, diğer ciddî bilginler ve müsteşrikler (F r. v o n S e h w a r z, W. G r i g o r i y e v A. A. S e m ı U n o v ve başkaları) de umumiyetle Türkistanın hiçbir zaman Türk merrıleketi olmayıp güya Rusların mensup oldukları Aryanîler unsurunun ülkesi olduğu hakkmdaki nazariyeleri (,bk. yukarıda s. 5 7, 86- 91) bu Rus müstemleke memurlarının siyasetlerini «ilmen esaslandır- mak» uğrunda çalıştılar.

305

*alis emperyalist fikirler ileri sürdüğü halde, Yadrintzev in son kitabı (yanı «Yerli Sibirya Ahalisinin Bugünkü Durumu») hükümetçe zararlı sayılarak menedildi. Bunlara ilâve olarak Potanın ve Yadrintzev, Sibir- yanın muhtariyeti taraftarı idiler.

Bir zaman Türkler Aryanîleri imha ve temsil etmişdilerse de şimdi de Aryanılar (Ruslar) Türkleri temsil edeceklerini alenen yazdı- lar 7^). 1907 yılı martında Rusya ziraat departmeni (umum müdürlüğü) nin baş müdürü meşhur Kriukov «Rusya ziraat baş idaresi» meclisinde, «Kazak-Kırgızlar Çingiz ve Temürlerin turunlarıdır, bunlar imha edilmelidir», demişti. Ayni yıl Devlet Pumasının en nüfuzlu milliyetçi azas! ,<<J[k4noiL J^larkov» (Markov Vtoroy), muhaceret komisyİonunun ^İlkkânundaki. .ce*se3*nd e' ayni sözleri şu şekilde tekrar ederek, «Ka- zak-Kırkızlar Çingiz ve Temürün^tomn&ıdır ^ Amerika Kızılderililerine ne gibi muamele yapılmışsa, biz de Kazak-Kır gizi ara öyle muamelede bulunmalıyız» demiştir[245 246]). Rusya hükümetinin resmî daireleri siyasetinin esasını teşkil eden bu fikre, Rus matbualmdl^ verirken» Kazak-Kırgızİarın müneırver^^ r^Heylchanoğîu '.^k^an, oza7nanki rus muhitinde Çingiz ve Temürü müdafaanın kabil olmadığını bilerek, «Çingiz ve Temürün eski günahları için bugünkü Kırgızların müteselsel kefalete bulunacaklarını iddia etmek, haklı olmaz», demekle iktifa etmişti[247]). 1916 yılında Yedisudaki Kırgız is- yanında Pışpek tümeni Kırgızlarına başkanlık eden Ayükeoğlu Ka-

---

7 7) Ezvümle ismi yukarıda, s. 58 de geçen Pier K o u z n i e t s o v ' u n esen ve L a g ı f e t ' i n «Rus himayesinde Bukhara» ve «Bukhara hudutlarında» r.am eserlerinde söylenen sözleri zikredebiliriz.

246) *«Tovarişç»* gazetesi, 6.12.1907.

<9) K a s t e l ı a n s k y , *Formı natsiyonalnago dvejenja v sovremennikh gosu-* •*darstvakh,* Petersburg, 1910, s. 590.

naat adlı altmış yaşındaki serkerde, sonradan Rusların eline geçip muhakeme edilirken, Rusların istîsal siyasetini açıkça tavsif ederek demiştir ki: «Siz Ruslar, bizim milleti diri diri mezara atıyorsunuz, sız, bizim elimizden toprağımız, ve malımız, aldınız. Dünyaida başımız, vuracak bir yer de bırakmıyorsunuz, madamki bizi öldüreceksiniz, biz de. kımıldamadan can veremeyiz» ">)• Ayüke, az sonra hapishanede başını duvara vurmak suretiyle intihaır etmiştir.

. 3 .

isyanlar ve Başkaldırmalar

Yahut «Savaş»

Petro 1. riin kurduğu yeni «Rus emperyalizmini «Göç[1]» ozaman Başkurtlar. daha 16, ncı-asırda yaşıyan Babsag Biy adlı bir beğlerinin sözüyle «Urus qala salır; yerindi, malındı, qanındı, alır, qurutur» ■ şeklinde izah etmişler ve buna karşı ancak silâhla mukabele edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. 1734 yılında Yayık havzasında Orenburg ve diğer kaleleri yapmak için ' Petresburgdangönderilen Kirillov a Başkurtlar Ufa'ya gönderdikleri üç kişilik heyet vasıtası ile, sonradan Ignatiyalv tarafından neşredilen, şu sözleri yazıp gönderdiler: «Rus padışâhı~bizim muhtariyetimizi tanimiş, kendi ülkemizi kendi âdet ve nizamlarımızla kendi bildiğimiz gibi idare etmemizi ve buraya bir tek Rus gönderilmiyeceğini kabul etmişti. Babalarımız bu şartlarla rus tâbiiyetini kabul etmişlerdi... Fakat bu vaidlere siz Ruslar derhal ihanet ettiniz. Yerlerimizi zaptederek kale ve istihkâmlar yapıp,, Rus yerleştirmeğe başladınız. Ufa, Şamar, Bürü (rusçası: Birsk) Tabın (Ta- binsk) istihkâmlarıyla kjanmayıp, şimdi Kazaklarla iki aramızda Or ırmağı kıyısında kale yapmak ve hiçbir rus ayağı basmıyan yere Rus doldurmak istiyorsunuz. Biz, bizim hakkımızda Petresburgda neler düşünüldüğünü biliyoruz. Artık bize kendi haklarımızı yalnız silâhla müdafaadan başka yol yoktur. Siz ahdinizi bozdunuz. Biz de son neferimize kadar harbedeceğiz». Malûmdur ki amansız savaşlardan sonra Ruslar 1735 ağustosunda Or ırmağı mansabına geldiler ve resmî hesaplarına göre, ceza olarak Başkurt köylerinden 396 köyü yaktılar. 9.488 Başkurtu öldürüp, 3.101 ini kürek, cezasına mahkûm ve 6.309

S») Ayiikenin cevabı kazaçka «*Cana Mektep*», mecmuası. İ926, N. 9-10, s. 32 de basılmıştır. ,

kadın ile çocuğu da esir ettiler. 17.134 baş hayvan Ruslar tarafından yağma ve müsadere edildi. Ellerine geçen başkanları kazıklar üzerine oturtup işkence ederek

idam ettiler. Rusların böyle muamelelerine sa- h;d olmamak ve- bu işkencelerine maruz kalmamak için, birçok Başkurtlar intihar ettiler. Bütün bu vahşice tedbirlere rağmen bu isyan, azçok aralıklarla, 1757 yılma kadar devam etti. Ruslar, Yayık ırmağı ^.rİndeki kaIeIeri ate? ve kan içinde yaktılar.' Bazı kaleler yapılır" yapjîmaz Başkurtlar tarafından yakılır, Ruslar tarafından yine yapı- Iırdı*•*)'. 1738 yılında Orta Yüzün meşhur hanları Ebüİmembet ve
Abılay, Rus valisi Kinaz Urusov (bu zat hıristiyan olmuş Nogay mir- zalarındandı ve 1 6. ncı asırda Orenburg civarını merkez edinerek No- gay-Marigıt istiklâlini müdafaa eden, Türkiye ve Bukhara ilk müna* sebette bulunan Urus Mirza neslindendi) ile Orenburg yanında görüştükleri zaman Yayık havzasında ele geçen mücahid Başkurtlardan 55. kişiyi Kazak sultanlarının âdeta gözleri önünde astı. 120 kişinin kafasını, 301 kışının de kulak ve burunlarını kesti. Kazaklar ozaman Kalmuklarla meşgul idiler. AJ^ayHanın kendisi de, Orenburg vali- fIyle görüştükten sonra Kalmuklara esir düşmüş, ancakTT743 yılında" ^îL^T^^^bilmişti **). 1752 Başkurt başkaldırmalarında yine Baş- Icurt sınırında (To.bıl'da Erqaragay ormanlarında) bulundu s:i). Fakat Kalmuklarla rrieşguî olduğundan, Başkurtların davetine icabet edeme- Başkurtlara yardım ve muvaffak • olamazlarsa — . vadetti-, ^azakİarr Başkürtlatm davetiyle sınır-"

J^Jial eleIine mütemadiyen hücum ettiler ve birleşik hareket et- Başkurt vak alarmı görüp bilen Kazaklar da Rusların, artık • karargâhı^bul^a^ Kökçe Java kadar gelip ^

vahşeti göstereceklerini biliyorlardı. Dövüşmek mecburiyetinde dalacağını gören Abılaym yanındaki şâir Bukhar Cırav' m »«), hana, şimal Bozkırlarının müdafaasıyla uğraşmayıp doğrudan doğruya Bukharaya, 248 249

-te!Ici Afgan smmndaki «elde» ağaç, bol olan «Baysan» vilâyeti tarah- na geçip gitmeği tavsiye ettiği rivayet edilmektedir.

AbUayd.fr pasında + Bukhar C.rav c.riayd. + Cıdaganda ne ^ + Sodan cırlaydı + Musulman bolsaü ketiniz + S.rdaryanın savını + Koldenen g.spa dep cilaya, r 1 R.ysun cetiniz+ Kisısı cuzge . cn stis;z+ ü5 cıl maldı tuv saçt.ap + Gideli tsaysun -r

VöVrp TıV -¹- Kapır qala saldı oylac')* .. ... Q--

---

81) Bu muharebelere ait tafsilât için bk. M ü n i r H a d i , *Başkurt Tarihi* Orenburg 1910; F i l o n e s k o , *İstoriya Başkiriyi*, Ufa 1912.

8") A* D o h r o s m y s ı o v, *Turgayskaya Oblast, İstoriçeski Oçurk. iver* 1902, s. 46.

8;() Yine orada, s. 111.

249o Yine orada, s. 114.

»••) J. V i t e v s k i y, *Nepleuyev i Orenburgski Kray*, Kasan, 1897 s. 851. -y- »<') «Cırav» diye hikmetli sözler söyliyen ve sözleri halk arasında yaşayıp kalan halk şâirlerine denir; M. Kaşgarî, III, 27: *Ytragxh* musikişinas ve muganni.'

Yani: «Abılav Hanın huzurunda şâir Bukhar Cırav-şar ı soyuyor.
„e diyor ?_ Hanım, savaca diye J- Mademki Müslumansınız, ohalde ^ ^ sakhyarak (nakil
tLanrrola^rm.rve'TkLrarnZdoğusundaki) Gideli Baykan ülkesinit varı-

büzülüyor. Şimdi siz çoluk çocuğun gamı ıçm kalkar taraflarlnl
Bu Gâvurun kuvveti büyüktür. Kendi oz yurdun olan Kökçe
alamaz deme. Bilâkis onların orada şehir kuracaklarını "§un'i hu_

Umumiyetle Kusa karşı mukabeleden bir netice bek, duduna geçmek fikrinde olan baz. şâirlerin soz'en_' ^ Qay g.8 S)ya da Rus tutmuştur. O cümleden ^
larm İrtış 'Irmağını boylıyarak ilerlemesi dolayısıyla Nog y

;T":S "İT™";1:" » + <— -*-
J' " Tw„ e.. « W + <*»*» » + «""*■
• en ' On San Nogay bölünüp + Arındı alar Ons kep»).
ıS,P YaıTl lu, Irtış Irmağını boylıyarak ilerHyor.Süz dinler adamsan yaşamak için yeni bir konuş (= konacak yurt) ara. «Celmaya» (suratlı hecin) evey

M) Semipalat'ta çıkan kazakça «Tan» dergisi 1925, N. 4- ^
diğer «er,lan Akhund Qurb*n Ali Khalidî, Taudriklı- KHamse-ı Ş q,
1910, s. 260-261. A Ata» dieer destanlarda
•'> hm «*»' ,Q*yg7 7** 0~~e.
göre e. N.g»
Kopoy *Khrestomatyası*, s. 99. Diğer y burada ki parça da bu Or-
çoğdaşı imiş (Bak: ToodrikHi KHomse-ı Şarpi, ,
membet Bek ** Ormemhet
^ — da -Tan Nogay» iflâs etmiş, o da şimdiki Kazakistan, bırakarak göç etmiştir. Fakat Bukhara tarafına değil, Kırım tarafına göçmüştür.

89) «Tan» dergisi, 1925 No. 4.

zzzzz zzzrîz*™ """ «*• >-

ZZZZTZZt'Z
A°g]y*~ ederse Rus ^ ■• — ve haysiyetini yağma eder,
&uTdTS" ?**:**• «*• bir 5iir nisbet edilmektedir:
suimandıfi " Îa "'Î
v . • 4 y p + Atl caqsı Daryadan an ötelik»<>)

hlzh yr ty" " • Gel_ gldehm_ KuvvetlÍ ve şehbaz ataS, develeri terleterek
ZTZZTZZ2 "*■— ~ - —

mpm-y***

M« car^s; lrZ"4" tv1* îr**-

<1820 d.) Rualar Şimal! K«,lciJ„, Ab^„ " d® Sf Td*

K»„ Sultanlar Satma oauliiaü. KaraUa™ Kökça Tav ,lbi "

bafladılar. Burna,. rfiTOnS? . "<Kk

de», "milli adil* di 'ibüȷdi,a„UtrÎ',d^*n ""d- "7" ■n"î**

ff Camabi £££ T^ltl.,^*^"

«er^K-t m Tq Tu t'ryaday Sa" Arqa'mfi or'a*»nda aralday kö-

Hr»

^fÜŞTÎÛ:

s .f

Abllay Hanm 105 yi1 W" •»« Uvah (yani «Veli») Han.n

90) Kemenger Oğlı Tarihi, s. 14.

redilmiştir. *C^iya*

") Ma3*an °IeWerİ' Taskent 1923> - M6 ve «Sana» dergisi N„. 1(s. 102_

.824 te ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Ubeydullah. Kazak yerinde, bilhassa hanm yj^ajy_olanJt^^
sebbüsünde~buîunan rus hükümetinin isteklerini, «iyafet»e daveUm dostluklarını, gönderdiği albaylık rütbesini ve degerh hediyelerin reddederek, Çinle münasebet kurdu ») ve Ruslara taarruza başladı. Abılaym, Tobıqtı uruğunu idare eden oğlu Kasım Sultan ise. a a önce Ruslardan tamamiyle dönerek, yüzünü Türkistana çevirmişti. -Sibirya umumî vâlisinin 1822 yılında bunu «izah»â davet yolundaki teşebbüsleri boşuna çıktı. Ubeydullah Han yardım istiyerek Çın sini-ıına geldi ve Kökçe Tav. Ulu- Tav hududundaki kendisine tabı ellen Kasım Sultana ve onun oğulları Kine Sarı ve Navruzbaya terkettı. Bu aralık Ruslar 1824 yılında Grigoroşyldjkum^^
asker göndererek, Kökçe Tav kalesini yapmağa başladılar. Daha Veı Han sağken genç Kine Sarı babasıyla birlikte Ruslara mukabelede bulunuyordu.

Yani: «Abılay Handan doğmuş olan Uvalı (==Veli) Han! Senin söylediğin sözler

Kine Sarinin Ruslara karşı savaş ilân etmesine, güya, Orta Yuz •<len şâirlerin-birinin kendisini heyecanlandıran şu şiirinin sebep olduğu rivayet olunur: Abılaydan tuvgan Uvalı + Aytqan sözin duvalı

Adra galgır Kökçe Tav . • Orıstın salgan duvanı
Abılaydan tuvgan Qasımım Qasımdan tuvgan asılım Kese
Üze çavıp olca almay çavıp kent almay rasıdın ?

Asılım neden

dualı (yani mübarek) dır. Rusun yapmış olduğu bu Kökçe Tav duvan (yani hükümet konağı, kale) isterse sahipşiz kalsın. Abılaydan doğmuş olan Kasım Sultan! Kasımdan doğmuş olan sen asil sultan (yani Kine Sarı)! Düşmanı parçalayıp ganimetler almadan, onu kesip çarparak kent (yani köy ve şehirlerim) fethetmeden neden böyle yaşıp yani hakirünnefs olup oturur oldum.

Çin hükümeti, evvelce Ebülmembet neslinden Altın Sarı Sultanı "*) umum Kazak hanı olarak tasdik etmek istediyse de, sonra Übeydullaha temayül ettiğinden, o, tantanalı bir surette han ilan olundu. Fakat Bayan Avulda vaki olan savaşta yenilerek 90 kadar beğleriyle birlikte Ruslar tarafından esir alındı. Kasım, Kine Sarı ve Navrüzbay Sultanlar kendilerine tâbi Altay, Toqa, Kirey, Uvaq uruk- [250 251]

---

250 A ı e k t r o v, *Ukazatel Literatury o Kırgtzakh.* s. 157.

251 Altın Sarı, babası Toğum Han, banası Bulat Han, babası Ebülmembet Han (bk. yukarıda sayfa: 173).

farından 40.000 aile kadar el ile Çu havzasına göçüp Khokand hükümetiyle anlaştılar. Kine Sarı orta Sır Derya havzasında Qarnaq'ta ver- leştı': Biraz sonra Kasım Sultanın kendisi de geldi. Fakat Khokand hükümetinin Taşkent beğlerbeği, Kine Sarı tarafından elçi olarak gönderilen Sarıcan ve Esengeldi Sultanları Evliya Atada hâince öldürdü.

Kine Sarının kendisi de Karnak'ta yakalanarak Taşkende getirildi. Orada mahpus kaldı. Navruzbay ve diğerleri uruklarını alıp Ulu Tav'a çekildiler. Bir yıl sonra Kine Sarı, Khokand hanı Mehmed Aliye mü- racaatle yakasını kurtarıp. Kara Tav'ın şimalinde bulunan Suzak'a geldi. Orada bulunan Khokand beğlerini ve askerlerini intikam fikriyle kesip, elde ettiği silâhla, 183 7 yılında Turgay ırmağına gelerek «chokand ve Taşkentte öldürülen («Şart kesken») . sultanların yoğ .törenini yapmak bahanesiyle, Orta ve Kiçi Yüz uruklarını toplayıp kendisini han ilân etti[95]). Oradan Orenburg civarına gelip A'bılay Hanın müsavat şartları üzerine Ruslarla andlaşmayı yenilemek istediyse de, muvaffak olamayıp, Ruslara Karşı mukaddes cihadına burada başladı “).

Kaybalı ve. İşet Batır İsyanları

Ayni zamanda Rusların Orenburg civarında ve Yayık kıyısında toprak işgalinde gösterdikleri şiddet ve sultanlardan en kötülerini elde edip, haince plânlarını onların adına yürütmek gibi siyasetleri- kaJ;.!' halktaki heyecan kuvvetlendi. Burada bu hareketin başına da Kıçı Yuzun yukarda, s. 169 da adı geçen hanı, Ebülkhayır evlâdından Bayoglu ve Aday uruklarına dayanan Kaybalı Sultan[97]) geçip Yayık havzasındaki diğer uruklar da ona iltihak ettiler. Kaybalı, bas- langıçta hareketini Bükey Ordas.ndaki Cihangir Hana karşı başlad'ı.

u, kendisini Ruslara karşı meşru göstermek için yapılan bir tedbirden ibaretti. Bunun isyan, 1818, 1827, 1829 yıllarında vâki oldu. Kay- halı ^tıms falandm „zak, halis bir ülkücü olup, kendisi han olmak fikrinde degıld,. Khıyva hanı Birinci Mehmed Rahim'le münasebette bulunuyor ve Bat, Kazakistan Kazakların, Khıyva hâkimiyeti altına alıp, Kusya elinden kurtarmak fikrini taşıyordu"). 1829 yılında güya kendisine tavassut eden eski dostu Rus generali Borodin tarafından esir edi-

342 0J) D o b r o S m ı S ı o V> Turgayskaya oblast. *Istoriçeski oçerk.* Tver, 1902,

") S m i r n o v , *Sultam Kinesan i Sadık.* Taşkent, 1889, s. 8.

•") Babası Ali Sultan, babası Eşim Sultan, babası Nuralı Sultan. Sultanın asıl ad, Qayıb'd,„. Babasının adıyla birleştirilerek Qaybal, diye tanınmıştır.

•') R ı a z a n o v , *Vosstange Isataya Taymanova.* Kızıl orda. 1.927, s. 7.

lip, Orenburgda mahpus kaldıysa da; 1832 de esrarlı bir tarzda hapisten kurtulup, Aday uruğunun başkanı Süyün Kara Batır la birleşti"), ve Khıyva himayesine girdi. 1836 da Bükey Ordada Beriş uruğunun başkanları Tayman oğlu İsetay Batır ve Ötemiş oğlu Muhambet Batır isyan ettiler. Muhambet, türkçe Ve rusça okur yazar, fasih sözlü, muktedir, propagandacı ve münevver bir

.adamdı. Daha evvelce Çekli (Çekti) uruğunun başkanı Kötibar oğlu îset Batır ile Orenburga yakın İlek kasabasını yapmak için yerleri işgal edilen Tabın uruğunun başkanı Ti- lençi oğlu Colaman Batır isyan etmişlerdi. Bunlara karşı Letenant Gu- sev kumandasında gönderilen Rus alayı tamamen esir edilip, Khıyvaya gönderildi (1836). Khıyvacja o vakit 2000 kadar rus esiri vardı. Man- kışiaktaki Buzacı Kazakları Hazar Denizinde korsanlık ediyorlardı. Hazar Denizinin şimal kıyısında bütün nüfuz İsetey ve İşet Batırlarm eline geçti. îset de ozamanın en ünlü kahramanlarındandır.

Kendisi hakkında; gayet sade, barış zamanında evinde ev işleriyle meşgul olup savaşta ise, pek üstün yiğitlikler gösterdiğini ifade ederek:

Üyge kelse qurt qaynatır İşetin 1
Cavga barsa at oynatır İşetin[100]).

Yani: «Senin İşetin eve geldiği zaman barışta) kurut peyniri kaynatır (=: yani kadın ve çocuk işiyle uğraşır). Fakat düşmanın karşısına varırsa at oynatırı) denilmiştir.

Sultanların Rus taraftarı olanları Rusîara sığındılar. Cihangir Hanla Ayçuvak oğlu Bayimbet Sultan Ruslar lehine çok çalıştılar. Neticede 1838 başlangıcında İsetay Batır, bütün kuvvetini toplıyarak Yayık doğusuna geçti ve Barsuk'ta Çekli uruğuna gelip ozaman artık Khıyva tabiî olan Aday uruğunu idare eden Kaybalı Sultana iltihak etti. Colaman Batır ise elini alıp, Kine Sarı ile birleşmek üzere, Turgay tarafına gitti [101]).

1837-1840 yıllarında ıbütün Kazakistan ayağa Kine San kalkmış bulunuyordu. Kine Sarı Sultan, artık mer kezı bir şahsiyet olmuştu. Khıyva hükümeti bu isyan hareketleriyle cidden ilgileniyordu. Kine Sarının dayandığı yer*

9) Yine orada, s. 101.

[100]) Bu beyit, Araplardan şâir Abû îshaq İbrahim ibn Osman al-Gazzî'nii» Türkleri öeverek söylediği kasideden şu parçayı hatırlatır: *j \j~y~o* c-O --A' o-*

• tyY Ijhy *j* »yY '>..•* *K'rS*

(Bak: Cüveynî, *Cihânkü§a,* cilt I, s. 63. Qazvînî'nin haşiyesi.

[101]) Ki a z a n o v, 8 4.

Sır Derya şimalindeki Teli Köl, Karatav, . Suzak, Karnak ve Çu havzası; esas kuvvetleri de Argın, Kıpçak ve Nayman urukları idi. Sonra. Cağalbaylılar, Aral Gölü civarındaki Çümekey, Şunkara, Çekli urukları da onunla birleşti. 1638 de Sibirya ve Orenburgdan gönderilen; mühim Rus kuvvetleriyle çarpıştı. Savaşta yaralandiysa da Sibirya fırkasının mühim kısmını yendi ve Turgay kıyısında bütün urukları top- iıyarak mutantan meclisler yaptı. Bu aralık batı sınırında yine Çingiz oğullarından yukarıda da zikri geçen Kaybali Sultan, İsetay, İşet ve Colaman Batırlar, 3.000 kişilik bir kuvvetle Yayık havzasındaki Rus kasabalarını yağma ediyorlardı. Kaybali da kendisini Batı Kazakların hanı olarak ilan etmişti[10-']). Albay Mansurov idaresinde 1838 ağustosunda Orsk (Yaman Kala)dan gönderilen rus kuvveti, Irgız ırmağında Kaybali Sultanı yendiyse de, Kazaklardan yağma ettiği hayvan sürülerinden başka birşey elde edemedi[252 253]).

Bürcen Başkurt işanlarından Moldaqay Abdullah Hazret, Kine Sa- r> isyanının gelişmesinin Başkurtlarda akisler uyandırdığını, han yaklaşırsa alınacak durum hakkında gizli konuşmalar vâki olduğunu hikâye ederdi. Ruslar da, Başkurtları bu karışmaktan alakoymak için, Başkurt ordusuna ve Başkurtlara karşı her türlü cemilelerde bulunmuşlardı. Orenburg valisi General Perovski ve Başkurt alaylarının kumandanr General Mayor Sialkovski tâmamile Başkurtların hâmisi kesilmişlerdi. Bütün isyanlara ruh veren merkez Khıyva olduğu için, Rusya, Perovski ve Sialkovski idaresinde olmak üzere, 1839-1840 kışında Üst-Yurt üzerinden Khıyvaya gayet mühim bir kuvvet gönderdi. Bu ordu, Khıyva- yı silip süpürecekti. Fakat ordu ve ordunun taşıtı olan develer Çoçqa Köl ve Cim ' aralarında soğuktan kırıldı. Başkurtlara kumanda eden Sialkovski, Leh milliyetperveri ve Rus düşmanı idi. 1831 deki Leh isyanını teşkil eden rus ordusuna mensup nefer ve subayları görürse, tahkir eder ve döverdi. Buna karşı Başkurtları çok severdi (bundan dolayı olmalı ki Başkurtlar da Sialkovski adına tahsis edilen bir raks bestesi vardır)[254]). Bu Khıyva seferinin iflâsına sebep olan da o idi. General Perovski yi de galiba, kasden yanlış yola sevketmişti [255]).

Bu seferlerde Rüslar, çok zarar görmekte idiler. Kırılan deve ve koyun, kaybedilen azık ve saire hep Kazaklardan toplanmıştı. 1839 da isyan, Kazakistanın her tarafına yayılmıştı. Karkarlı sınırındaki Tobıktı, Semiz Nayman. Bay Cegit urukları Çin sınırına. Malay uruğu da Çu havzasına çekildiler. Barak Han oğullarından Kudaymende Sultan Kar- karalıda ""'), Sıybankul Sultan [,07]) Ayagözde isyan ettiler. Ruslar çok „ÜÇ bir duruma

---

[252]) R i a ı a n o v , 94.
[253]) D o b r o s m i s l o v , *Turgay*, s. 315.
[254]) Bk. H y b a k o v *Musıka i pesni Musuîman Povolj'ya i Urala* 1897, s. 128.
[100]> D o b r o s m i s l o v , *Turgay*, s. 324.

düşmüşlerdi. Bozkırdaki bütün nüfuzların, tamamiyle kaybetmişlerdi. Fakat 1840 yılında Kazakistanda gayet büyük bir hayvan kırgın, (cut) oldu Kine Sar. ile birleşmek üzere Çu-Balkaş
sınırına göçüp gelen oymakların hayvanlarına Badbak çölünün otu yetişmedi. Yitik çök büyük oldu. Ruslar da bundan istifade edip. Kine Sarıyı cidden takibe koyuldular. Her türlü tezviratla Alaça ve Cappas uruklarını sultana karşı ayaklandırabildiler. Çekli, Çumekey ve Tort kara urukları ise hayvan kırgınından dolayı büsbütün açlıkta kaldılar. Kine Sarı, Khokand hükümetine başvurup, babası Kasım Sultanı gönderdi. Taşkent beğlerbeği, Kasım Sultanı (Ahmed Yeseyî mezarın, ziyaret ederken «Türkistan» şehrinde) yakalatıp öldürttü. 1840 1841 kışında Kine Sarının durumu çok güç oldu. Kendisi Sır ile Teli Köl ara snida bulunurdu. Ruslar onu hile ile elde etmeğe çalıştı, itaate davet ediyorlardı. Orenburg sınırında Rus tabii olan Ayçuvak oğlu Baymem- bet Sultan, Cörte Biy adında birisini Kine Sarıya elçi olarak göndermiş ve yazdığı mektupta «büyük boynuzlu koç koyun kalabalığına baş olmakla arslanı yenebilir mi? İsyanın sonu iyi olmaz» demişti. Kine Sarı Tunu okuduktan sonra, Cörte Biye: «Kapanı kurmasını bilmeyen tenasül âletini kapana kaptırır derler. Sizin sultan diye tanıdığınız bu âciz herife kendisinin esir olduğu kâfi gelmeyip, şimdiki güç durumumdan istifade ederek beni de kapana düşürmek istiyor. Geniş bozkırlarımızda yahut savaşta ölmek esaretten daha iyi değil midir» diyerek Baymem- bet Sultanın mektubunu parçalayıp attığı meşhurdur. Bununla beraber ihtiyatı elden kaçırmıyarak Ruslarla bir mütareke yaptı. Bu barış teklifi dolayısıyla yazdığı mektupta Kine Sarı, 1820-1840 yıllar, arasında Rusların kendisine karşı yaptıkları 15 kadar seferi sayıp, bunlara ait tafsilâtı vermektedir[109]). Kine Sarı bu zamanlar ilk geçirmekte olduğu ız- [256] [257]

Mor,) Kudaymende, babası Sultangazi, babası Bükey Han, babası Barak ilandır.

107) Şıyban Kul yine Barak oğullarından olup babası, Barağın oğlu Khan-khoca-dır, ki Çin tâbiri olup imparatordan «vang» lâkabı almış olduğumu yukarıda zikretmşitik.

•108) Bu cut hakkında Konşin'in hususî bir makalesi vardır. *Zapishi Semi-257palatınshago Podotdela Russh. Geogr. Obşç.* t. II.

-loö) Dobrosmıslov, 346.

tırap ve felâketleri göz önünde tutarak, az bir vakit için rus cephesini açık bırakıp, Khıyvaya gitti. Orada hanın yanında saygı gördü [llu]). Oradan, yanında birkaç yüz yiğit olduğu halde, Moğaçar dağları sınırına geldi. Baganalı, Argın, Tama, Baybaktı, Çekli ve Çümekey uruk- jarı kendisiyle birleşti. 10.000 kadar asker toplayıp Başkurdüstan sınırındaki Orsk kalesine kadar gelip 10 haziranda, general Lebedev kumandasındaki rus ordusuyla savaştı. Ruslar umumî vali General Ob- ruçev kumandasında tekrar asker gönderip. Kine Sarıyı tamamen ezmek çarelerini gördüler. Kme Sarı ozaman askerini tanzim etmekle meşgul oluyordu. Orsk kalesinde bulunan milliyetçi Tatarlardan Burnayevlar vasıtasıyla askerine azık satın aldı "'). Ruslar, Kine Sarı ve kardeşlerine Orenburg civarında malikâneler verip, barış yapmak istediler. Çi- lebi tarafındaki Rus köylüleri ve Kazaçileri isyan halinde bulunduğundan, Rus hükümetinin siyasî durumu oldukça nazikti. Fakat Kine Sarı, Rusların vaidlerine aldanmadı. Uyıl'da Rus taraftarı olan sultanlardan Arslan Canturinin nüfuzunda bulunan Sarı Çekli oymağı ile uğraştı. Öbruçev bundan "istifade ederek, büyük bir ordu şevketti. Bu ordu İle Kine Sarının savaşı Turgay kıyısında oldu. Kine Sarı bü savaşta iki kardeşini kaybederek Sır Derya havzasına, Akmescide çekildi. Sonra karargahını tekrar Ulu tav'da Cılançık ırmağı kıyısına göçürerek, Kıpçak uruğundan kendisine ihanet' edenleri tepelemekle meşgul oldu[112]). Khokandlılar babasını öldürmüş idiyseler de, onlardan öç almakla uğ- raşmadı. Yalnlz' Cekli Cankhoca Batırın da yardımıyla Suzak'ı kuşatıp ele geçirdi. Sonra boyuna Rus sınırına hücum etti. 1844 yilmda 5.000 askerle tekrar Ural'ın Uy nehrindeki Troysk kalesine kadar gelip, Ye- katrininsk kalesini yağma etti. Kardeşleri Balı, Küçek, Musa ve bilhassa Navruzbay bu vak'alarda yararlık göstererek, ün saldılar. Kazakistânm her tarafından gayretli yiğitler tekrar bunların çevresine toplandı. Bu- khara ve Khıyva hükümetleriyle iyi münasebet temin edip, Ruslar için tehlikeli bir düşman şeklinde büyüdü ""). Bukhara emîrinden biraz top ve tüfek de geldi. 1845 de general Obruçev, Çappas ve Çekli uruklarının Aral Gölü civarında yaş.yanlarmı elde edebildi. Irg.z havzasında Irgız istihkâmını ve Kine Sarının kışlık karargâhı olan Ulu Tav'a da kuvvetli bir ordu sevkederek diğer bir istihkatn yaptı. Kine Sarının mü- [258] [259]

[31 °]) Yine orada 345.

[31 ']) Yine orada 357.

[259]-) Dobrosmıslov, 359. [31:(])

Yine orada, 362.

teaddit taarruzları akim kaldı. Bu iki kale, Orenburg Kazaklar, ile Kine Sarı arasında bir engel oldu. Kardeşi Seyilkhanı, 1846 da ren urg nırına gönderdiyse de, o taraflardaki urukları tekrar harekete getiremedi. Rus, çoğalmıştı. ,

rv -

Nihayet 1846 yılında 20.000 kadar ev ile birlikte Doğu Kazakıs tana geçerek Çu havzasında oturdu. Oradaki ve İle havzasındaki lama, Dolat. Konrat, Uysun. Abdan, Suvan ve Calayır uruklar, katıldı. Abılay Hanın bu uruklara başkanlık eden oğulları (Alı ve u Sultanlar ve Rüstem Töre) itaat edip hepsi Kine Sarıyı umum, han tanıdılar. Üç-Almalı kendisine yayla olarak kararlaştırıldı Gulca valısr vâsıtasıyla Çin hükümetiyle temasa girdi. Yalnız Yedisu Kırgız (ara- kırgız) urukları, bir taraftan Kine Sarının yükselmesini ıstemıyen l^ıo- kandlılarm ve diğer taraftan da baz, Kazanlı tüccarlar (mesela Fey- zullah Seyfullin ve Alîm Yakubov'lar) vasıtasıyla Rusların teşvıkatma kapılarak Kine Sarının büyük babası Abılay Han ile olan -hesaplarını hatırladılar ve itaat etmediler. Aynı zamanda şâir de olan uruk başkanlar,m toplayıp: «Birleşmezsek, ovalarda Khokandlılardan. Bozkırlarda Ruslardan dayak yiyeceğimizi bilmelisiniz» diye şoy e nr söylev verdi:

Qol körinbes çan boldı
qaragaçtay köp Qazaq
oyda Qoqan qırda Ons
kimnen tayaq ciygendey
biznin Qazaq balası

4. Alatavdın arası
4_ zavımen boldm qaraçı
4- akim boldı qalası
4- bir avızga qarasa
4_ aldırıp cürgen duspanga

ozdözinifi alası[1M])

Yani: «(Ordumuz okadar çok ki, karlı) Alatav'm arası (yürüyen bu ordudan kopan) toz ile görünmez ölmüştür. (Dağlardaki) kara ağaç ormanlar, kadar çok olan Kazakoğlu! Kendi ihtiyarınla yabancıya tebaa oldun. Ovalarda Khokand- ı,ıar, bozkırlarda da Ruslar şehirlerde oturarak duruma hâkim olmuşlardır. Bizim Kazak oğulları bir rehberin sözüne bakmış olaydı, kimden dayak yerdi Duş mana kazandıran biricik sebep, onun kendi arasının ala(=birliksiz) oluşudur*.

Fakat kırgızlara sözle tesir edemedi. Asker sevketmeğe mecbur oldu. Kine Sar, bu seferlerinde. Khıyva hükümetiyle müttefik olarak ve onun en ciddî yardımlarıyla hareket etti. Yanındaki kalabalık or-

1 , 4) Tilev Seydalin rivayeti. *Zapiski, Orenburgskago Otdela Ruşşk. Geogr.* Obşç. 1870, s. 334 de; Nisembay Aq,n:n rivayeti B a s ı g a r a o ğ ıı, Kınosnrt *Nav rttzbay,* Moskova, 1923, s. 22 de.

•dunun on bin kişisi Khıyvadan getirdiği askerdi. Bunlardan yedi Khıyvalı top ve tüfek ustası' olup, yine sefere iştirak etmişler. Kine Sarı bu seferin uzun sürmesini mümkün görerek, Çu havzasına 500 kadar «Çatak» Kazağı ordu ihtiyacını karşılamak için ekimle meşgul olmağa memur etmişti. Kardeşi Seyilkhanı, Orenburg taraflarındaki Kazaklara gönderdi. Kendisi eski hanlar gibi «Çu-İle Alatavı» merkez edinecekti[260]). Hülâsa her cihetten hazırladığı mükemmeldi Kırgızlara karşı seferinde de muvaffak olmuştu. Lâkin Dolat uruğuna başkanlık eden akrabasından Rüstem Törenin Kile ve ihanetiyle Kırgızların Can- tay ve Urman adlı «manap» lan tekrar kuvvet topladılar ve 1847 yazında, Çu havzasında, şimdiki Tokmak (eski «Balasagun») şehrinin dört kilometre batısında Keklik Senger adlı tepede Kır gizi ar tarafından kuşatılıp, üç gün savaştan sonra kendisi ve kardeşi Navruzbay ele geçirilerek öldürüldüler. Çocukları Karatava, Türkistan (Yese) a gelip Khokand tâbii oldular. Aralarından Sadık Törenin Rusyaya karşı Kho- kand ve Bukhara savaş meydanlarındaki rollerini yukarıda . (s. 231) söyledik. Kine Sarının ölümünde ancak beş yaşında kalan başka bir oğlu Ahmet Töre, Rus hükümeti devrinde rusça tahsil edip memuriyetlerde bulundu (1867-1887 yıllan arasında Çimkent Tümeni mutasarrıfının muavini öldü. 1888 de Ölmüştür). Babasının hayatını türkçe •olarak yazmıştı. Bu eser E. Smirnov tarafından rüsçaya tercüme edilip neşrolundu [261 262]). Murad Remzi Çimkent'te bununla birkaç defa gö- rüştüğünü, kitapsever olduğunu, Çar Üçüncü Aleksandrm cülûs törenine iştirak için Petresburga giderken Kazanda görüşüp kendisinden (yani Murad Efendiden) bazı dersleri aldığını[137]) zikretmektedir. Rus tâbiiyetine giren Kazaklar arasında Kine Sarı, on dokuzuncu asrın ilk yarısında bir devir yaşattı. Bütün Kazaklar kendisini millî bir kah- taman diye bilir ve ölümünden sonra yanındaki meşhur şâir Nisembay

---

[260]) Kemengeroğlı Tarihi, Moskova 1924, s. 31-34.

116) E, S m i r n o v, *Sultanı Kinesarı* i *Sadık,* Taşkent 1889; bu eserde Kine Sarının ahvali güzel anlatılmıştır. Kine Sarının mücadelesini mufassalan anlatan ay ti eser de . vardır: N. S e r e d*-a, *Bunt Kirgizskago Sultana Kine San* Kosimovla in *VestM Yevrapı.* 1870 N. 8. s. 541 - 573, N. 9. s. 50-86, 1871, N. 8. S. 655-690. Yine D o b r o s m ı s l o v v. *Turgaysk.* obl. s. 341-375 de bir çok yeni malûmat bulunuyor.

[262]) *Telfîq*, II, 527: ^ jUii

Aqm tarafından söylenen şiirler Kine Sarıya ait manzum destanının.*. sonunda bulunur.

Burada ezcümle şöyle denilmektedir.

Togamı küçtü er edi +
ıqbalı cürgen er edi +
ablaylatıp at qoyıp d-
köp sargaytıp kelmestey +
Tulpardan saylap at minip +
cem ornına bal berip +
basqın qalın cav cetse +
Kinekemdi qaldırıp +
Canın qayda cay tabaı* +
könliiî qayda cay tabar +
qoldın korki bulama +
Culduzdun körki bolama +
Qaraçıda ne küy bar +
Kine Sarı, Navruzbay 4-
Khalq iyesi khaıdardı +
çekirtkege talangan 4*
Cabalaqtan seskengen +
Khandarınan ayrılgan +
Qayran esil khandardı +
Kine Khannın tuşunda +
cavdı casqap capırıp • +
abılaylap at qöyıp +
khanımızdan ayrılıp +
körüngennen qorgalap +
özimiz çapqan Suztaq'ta +
Kine Sarı kitken son +
Navruzbay Torö kitken son +
Bulbulday sayrap cür edik +
azganımiz emespi +
Artında qalqan cçtim el +
akhırır.da alevmet .+

kiyimdi bala tuvdırgan altındı qılıç buvdırgan duspandı körse quvdırgan Kine Khan sağan ne boldı? dorbadan cemin cegizgen qısırdın sütin emizgen alıp da çıgar degizgen Kt)K Borul sağan ne boldı? çatanda Cabbar bolmasa? körüvge devlet bolmasa? davıl kerney bolmasa? içinde bir ay bolmasa? aybarlı qanı bolmasa? qol basında bolmasa: qalay etsem men barmı? qırgavılda cön barmı? calgız qazda ün barmı? qaraça üyde sın barmı? endi bir körer kün barmı? qart buuraday caradıq, cavgan qarday buradıq, düspannıri âldın öradıq, çil bogmday taradıq, kişi avzıııa qaradıq,
Şarttan aqıl suradıq,
. iyesiz qaldı tagımız, bastan taydı bağımız, baylandı tilmen cağımız, qqyçıdan sındı-lau sağımız? kelispedi-au sanımız, osmday boldı qalımız[lıs])

ııs) Nisembay **Aqın,** ***Kine Sarı Navruzbay,*** **Basıgara** oğlu **neşri Moskova 1923,** s. **67.**

Bu Türkiye türkçesiyle şöyledir : «O, sanki giyimli olarak doğmuş gibi iri; gövdeli, güçlü bir erdi. Açık olan ikbali, beline kılınç bağlamıştı. Savaşlarda düş-' manı görürse «Abılay» uranını salarak düşmanı kaçıran ve kovalıyan birisiydi. Bizi çok özleterek sarartıyorsun. Kine Han! Sana ne oldu?

Tulpar (=vahşi atlar) arasından seçerek ata binen (Kine Han) atının yemini torbadan yedirmişti (yani atını otlatmağa göndermeyip evinde elde terbiye etmişti). Bazan atma yem yerine bal vermiş ve kısır kısrağın sütünü emzirmiştir. Kalın düşman bastığında o bizi kurtarabilir dedirten sen «Kök Borul» (Kine Sarının sevgili atı) Kine Ekeni bırakmışsın. Sana ne oldu?

Kalbinde Cebbar Allahın yadı olmazsa, senin ruhun nasıl dinlenir? Görüp haz duymak için bir devlet olmazsa gönlün nerede avunur? Davul, keruey *(=z* musiki) olmazsa askerin ne güzelliği olur? İçinde bir ay olmazsa yıldızların ne güzelliği olur? Azametli, yavuz bir hanı olmazsa tebaanın hayatında ne gibi bir âhenk olabilir? Kine Sarı ile Navruzbay ordunun başında bulunmazsa (o ordudan ne çıkar?).

Halkın sahibi olan hanları tarifte ne kadar mübalâğa edersem edeyim, yine «men» (ayıp) sayılmaz. Çekirge tarafından talan edilmiş kırgavul *(=:* süğ- İün) kuşundan ne çıkar? Yapalak (puhu) kuşundan korkmuş olan tek kazın ne gibi ikbali olabilir? Bunun gibi, hanlarından ayrılmış olan tebaanın ne gibi şeref ve haysiyeti olabilir? (Hatıraları) kalblerimizi okşayan o asil hanları bir. daha görebileceğimiz günler acaba gelir mi?

Kine Hanın zamanında (seferlerin güçlüklerine dayana dayana) yaşlı buğra (= erkek deve) gibi idman ettik (gövdelerimiz sertleşti). Düşmanı görünce onu basıp ezmek için kar fırtınası gibi çullamrdık. «Abılay» diye uran salıp, rusu gibi her tarafa dağıldık, perişan olduk; gözümüze görünen korkuluktan korkarak, başkalarının sözüne bakar olduk; vaktiyle çaptığımız Suzak kasabasındaki «Sart»lardan akıl soracak hale düştük.

Kine Sarı gittikten sonra, tahtımız sahipsiz kaldı. Navruzbay Töre gittikten sonra, talihimiz başımızdan gitti. Bülbül gibi ötüp yürürdük, şimdi (Rus esaretinde) dillerimiz ve çenelerimiz bağlanmış bir haldedir. Tam bir iflâs, daha tıe olabilir, ki millî şerefimiz bir koyçı (yani. Kırgız manapı) elinde berbat oldu. (Han öldükten sonra) yetim^ kalan el! görsene hesabımız tutmadı. Sonunda ey millet halimiz bu oldu».

ilk önce, Kine Sarı, yalnız Kazak millî kahramanı sayılırdı. Şimdi :se, bütün Türkistanm millî kahramanı oldu. Karatavda ve Çu boyun- 5İ!L^Âne SarI> büyük babası Abılay m çağında olduğu gibi, Kazak usulüne göre devlet makinesi de kurmuştan -Khıyvali ustalara tüfek yaptırıyordu. Talaş ve Çu havzalarında 500 kadar evi, ordunun yiyeceğini sağlamak için,; ekime memur etmişti. Kazakistanda ciddî bir büküme-

l„i„ sayısını, yi.M.ıin m,l„„n, ıı Mıluldü*.. an-
di yanında eski hanlar gibi muntazam vak an»»»ler 0lsalard.,
1 asılıyor Çu havzasının Kırgızları Rus teşvıkatına k P ’ ■
Kt: S.l, Yadisad. **!« bir büküme. bu™., va Orenburg
sınırından Türkıstana hareketlerini epey

mu? olabilirdi. ^ Kine s Ruslara yenilip, Yedisuya çe-

Kine Sandan Sonra
Gölü şimalînde y.ş.y.n büyüt Çekli ışn*»»» batı bolnm» *"k"
Si. İse, Bal,™. KtoZe
İdaresinde olup, Ruslara itaat: e^me ^ Khıyvaya tâbi olmak
tâbi sayardı. Cankhoca ise ne o an a, ^ ^ Sarının taraftan
istemez, ancak Kazakistanm istiklalim ıster 1 kelldîßînc yardıma gel- idi ; ona kızını vermişti ve
Suzak kuşatmasında *tenM V* misti[119]). 1 8 4 6 da açlıktan dolayı Kine Sarının ışı Can khoca Rus-
ledikçe, bir 'taraftan Khtyvahlar tarafından Cankho^ ^
laTİa anlaştı ve , 8 4 7 - 1 8 5 1 yıllan arasında, S.r^Dery ^ w
ların kuvvetlenmesine yardım etti. a ettiklerini, hakikî
kaç Kazak zengininin menfaatim ve ra Kazakları yerle-
îLd- be. eidden = .««■“ ^“nl. Kbıy-
rinden sıkıştırarak çıkarmak yoluna gır tekrar Rusyaya karşı
va ve Bukhara ile münasebete gmşıp, 1»3 1 de ^ ^ _ ma„a. isyan etti. Gayet zepgin olan g-khoca
1 880 y.-
nnı Sır Deryanın cAıubuna. Kuvan Uery) Sultan taraf.n-
İmda, Ru» hizzneh"de b’Jc^"12«)ar durmaksızın Ruslarla çarpıştı. Hak-

may^tUtrinf iLl ve kasabaların yapılması içm de

zzzz.z:rzî.b,-Tdr..n ds»
Kazakları angarıya işlerinde kullanmalarının, Cankhocayane kadar ağır geldiği zikredilmektedir:

Keşegi Irayımdı saldırganda 4* bil Ons Musulmanga or qazdırgan -}- ol orın lar qazdırmay ken qazdırgan -j- eğinin ala cazda ektirmegen + söyttiyeüp pu- qaranı' köp cazgırgan 4- Arqadan Orıs kelse Irayım dep 4- aldman Caken şıqtı (jiraym dep 4- cerimd’ alıp orın dağı qazdırgan son 4" cav bolmay ne gılganday turaym dep 4" Can Qoca qalmadı Sır qonıstı '4- oğlına bu Qazaqtın köp bolıstı[263]).

---

[263]) N. V e s e l o v s k i , *Kirgizski rnzskaz o russkikh zavoyevanydkh v Turkestanskom Kraye,* Petersburg 1903, s. 118.

Yani: «Dün (yani geçende) bu Rus, Rayım kalesini yaptırırken oradaki Müslümanlara dar değil, geniş bir hendek kazdırmıştıı*. Yerli Kazaklara ekinlerini ilkbaharda, daha karlar eriyip bitmediği zaman ekmeğe müsaade etmemiş olduğundan yoksul ahaliyi çok belâlara uğratmıştır. Rus, Arkadan (yani Kazakistan ortasında Ulu tav tarafından) Rayim nerede, diye gelmekte işe «Cake'n» (~ Can Qoca eke'n)de onları kırıp süpüreyim diye önlerinden çıkmıştır. Yerli halkın toprağını alıp onlarla üzerine kale istihkâmlarını bile yaptırmakta -olduğunu gördükten sonra, Can Qoca «ben ona (Rusa) karşı taarruza geçmeden nasıl rahat oturabilirim» dedi ve elinde kalmayıp Sır (Derya) ırmağına kondu ve Kazak oğullarını himaye ederek çok uğraştı.»

Iset Batır, Cankhocadan sonra da isyanı devam ettirdi. Sonradan Rusyanın İstanbul elçisi ve dahiliye nazın olan graf Ignatiyev, 1851 de elçilikle Khıyvaya geçerken, Üstyurtta İşet Batırı görüp bir çok vait ve hediyelerle Rusyaya itaate çağırdıysa da, başaramadı. İşet, bilâkis Cankhocanm isyanı zamanında Rus tarafında çalışan ve yanında Rus muhafız taburu bulunduran «sultan-pTavitel» Arslan Cantürin [264]) i, *)* 855 te İlekbaşı lsembay iadlı yerde öldürdü ve Perovski'nin Albay Kuznetski idaresinde gönderdiği tenkil kuvvetlerinden kendisini muvaffakiyetle koruyabildi. Rus ordusu heyetinde gönderilen Başkurt alayındaki bazı Bş^kurt subaylarıyla gizlice anlaşıp, Barsuk Bukha- nına ıçekildi[265]). Sonra Üstyurtta Asmantay-Matay gölleri etrafında yaşayıp, Rusların taarruzlarım püskürttü. Ruslarla olan savaşların bi- ıinde, Cankhocanm arkadaşlarından Er Nazar ve Biket adlı hatırlar, Ruslara tutsak düştüler. Cetiruğ, Elim ve Şuman urukları, Ruslara itaat ettiler. Bundan çok müteessir olan Cankhoca, kendi şiirlerinde, ne ka-

---

[264]) Bu zat. Ebülkhayır Hanın torunu Cantüre bn Ayçuvak'ın oğludur, ki yukarıda s. 243 Batı Kazakistan sultanları meyanmda ismi geçmiştir.

[12s]) D o b r o s m i s l o v , *Turgay,* s. 412.

dar muvaffakıy etsiz olsa bile, kendisi ve İşet daha sag iken, Rusların zavallı Kazaklara büsbütün musallat olamıyacağını söylemektedir 124) :

Kazak Bozkırının idaresi hakkında. 21 ilkteşrin 1868 kanunu («Stat»)nun ilân edilmesi dolayısıyla, JJral vilâyetinde tekrar isyan hareketleri haşladı. Ozaman Khıyva hükümdarı olan genç Mehmed Rahim Han, kendi memleketinin başına gelmekte olan tehlikeyi görüp, Kazakistan meselesine çok ilgi gösterdi. İstiklâl taraftarı olan Kazaklar, Khıyvaya dayanarak, Rus taraftarı olanlara karşı tehditte bulunuyorlardı. 1868 yılında Qazalı*da rus tümen (üyez) mutasarrıfına muavin olan Kâtiboğlu Biketey'e, Kazakların bir şâiri, «Beş Kala (yani Khıyva) dan asker ve kalpağı sorguçlu sultan gelirse, sana ne yapacağımızı biliriz. Ozaman sultanın elinde yük çekmektense, şimdiden ölüm şerbetini içmek senin için daha iyidir» demiştir 12ü).

İşet, daima Khıyva ile münasebette bulundu. Güçlüğe uğrayınca Khıyvaya geçerdi. Kendisine dair söylenen destanlarda Arka nın, T*ur~

r-') Arqada qaldı eşim İşet değen + Er Nazar ketip idi Beket değen -f Sorı bar mandaymda sorlı Qazaq -f- köresin eli kagat pişet değen + Qoymaydı men ölgen son mmav Orıs -f köresin on öyg' ondıq iseptegen Qısımman bil Orıstın astım Buqar -f- barında cer şıqqannm su alganday + aldınıda qay tuvgan bar quvangaday ?

Yani: «İşet adındaki arkadaşım *Arka**da kalmıştır. Gerçe Er Nazarla Bıket gitmişlerdir. Talihsiz Kazağın alın yazısı o olacak ki, daha üzerinde «piçet» (yani Rusların mührü) olan kâğıtlar göreceksiniz. Bu iRus, ben öldükten sonra da bizim milleti rahat bırakmıyacaktır. Göreceksiniz, ev başına bir onluk (on ruble) vergi kesecektir. Bu Rusun kıyıcılığına ve baskısına dayanamadan Bukhara tarafına geçtim. Dünyanın bütün karasını su • (tufan) basmış gibi bir haldeyiz. Önümde de teselli verecek ne gibi bir *tuvgan {*= tuğyanı durduracak sed) var?».

i--"») Beketay sındı çın Orıs -f qılıp cürsün caman is -f- Avragı ursuıi atandın -}- Bes Qaladan qol şıqsa f qarqar'alı qan şıqsa -f öz basına tüser k ü ş - h mun içkençe kiyrendi iç.

Yani: «Beketaya benziyen hakikî bir Russun sen! Yaptıkların hep kötü işlerdir. Seni, atalarının ruhları vursun! «Beş Kala»dan Khorezmden) ordu çıkar ve tacı sorguçlu han gelirse, başına ne gibi belâlar geleceğini bilmelisin. Ozaman bizim elimizde bun (=kedeı\ sıkıntı «bunalmak» masdarı bundandır) içeceğine şimdiden zehir iç de geber».

[Khorezmi «Beş Kala» yani «Beş Şehir» diye adlandırmak, bu ülkenin bir zamanlar başlıca beş büyük şehirden ibaret olduğu eski zamanlardan kalma bir gelenek olduğu şüphesizdir. Bu ada, eski Özbek vak'anüvislerinde de Taşlanmaktadır.]

gay, Yayık, Or ırmakları boylarının güzel ve zengin yaylalarını Rus işgali sonunda bırakmağa mecbur olup, Aral Gölünün doğu ye batısındaki ıssız çöllerde geçirmeğe mecbur kalan Kazaklara hayatın ne kadar ümitsiz göründüğünü, Aral Gölünün batı kıyısındaki Kübü dağı üzerinden, Aral cenubundaki Konrat. sınırında görünen Küîmekir dağının, insana nasıl acı

bir tesir bıraktığı, Amu Derya deltasında kamışlar arasında yoksullukla geçinen zavallı Karakalpak ve Özbeklerin çadırlarının, arık ve küçük at (tubur) larmın ilerisi için ne derecede . kötü fikirler verdiği, Arkada zengin efeler tabakası münkariz olup, kaygısız yaşayan ellerin çırçıplak kalacağı tasvir edilmektedir rj0) Böy le bir istikbal beklediği halde, yine Ruslara itaat eden Elim uruğu, Konrattan (yani Khıyva tarafından) yardımcı asker geldiği takdirde Ruslara karşı isyana iltihak etmeğe çağırılıyor. Çünkü onu, Ruslar yine Arkadaki zengin yaylalardan atacaklar, vilâyetlere sığmıyan altı koldan ibaret bu büyük uruğu, Sır boyundaki bir avuç yere sıkıştıracaklardır1-7).

1~r>) Közüme cavday körünür + Qaraqalpaq men Özbektin 4- qatarîap tikken şadırı -f albıs künde caldamas -f otuz künde kündemes -J- carimin ealgız lobin -f- Mında turup adam mal baqsa -f- mal baqqan minen ne gılır -f car- qırap bir kün caz şıqsa -f- Külmegirdin Kökşını -j- Kübü Tavdan körünür 4- körüıise könlim bölünür + kökiireğim eğilir -f közümnün casıı tögülüı* 4- qabır- gam qattı sögiilür -f Arqa’dan şıqqan seri sal -f qolunan keter tüye mal 4- avzman keter caya cal.

Yani : «Karakalpak ile Özbek fukarasının sıralıyarak kurdukları çadırlarını, yoksul köylünün altmış günde bir defa istirahat etmiyen, otuz günde bir oela günlük istirahatını görmiyen tek beygirini göz önüne getirirsem, bunlar tenim üzerime hücum eden düşman gibi dehşet veriyorlar (yani istikbalim böyle karanlık görünüyor). Böyle ıssız bir yerde insanın, hayvan beslemesinden ne çıkar? İlkbaharda açık havada güneş aydın olarak çıktığında Külmegiı* dağıma Kökşın denilen (ıssıs sırtları) Kübü dağından görünür. Bunu gördüğümde kalbim parçalanır, göğsüm sıkılır, gözlerimden yaş dökülür, arka kemiklerim sökülür gibi oluyor. Arka’dan çıkan zengin şövalyeler (efeler, dadaşlar) tabakasının elinden malı, devesi ve ağzından yağlı, yele giderek münkariz olur.»

[Seri Kazaklarda şövalye,dadaş, efe, güzel giyinen aristokrat demektir. *Sal* da zarif, biraz garip elbiseler giyerek gezen, musiki ve şiirden anlıyan, şakacı, bilhassa kızlar arasında dolaşmasını bilen adamlara denir ki, bunlar hep, milletin refahlı zamanlarında bulunmuştur. *Caya* atın sırtı, *cal^* yele dernektir ki burada, at etinin en değerli ve tatlı yerleri anlamına gelir.]

l-T) Qonrattan qol sıqsa -f tartmbay kümek berinder -f akhır qalar bu

Filhakika Sır Derya boyunda evvelce Rus tabiiyetini kabul eden uruklardan 10.000 ev 1868 yılı sonunda ,Rustan ayrılıp, Khıyvaya tâbi oldular. Şimdiki Ural vilâyetindeki Kazaklardan Çekli (r=Çektı, uruğu da. İşetin oğlu Nazar. Tabın uruğu Canbek adlı beğ idaresinde IChıyvadan yardım alarak Ruslara karşı isyan ettiler. Khıyvâ hanı Ku- iek adi. bir başbuğun idaresi altında 6.000 kadar asker gönderdi. O dar Ural vilâyetinde Çoçqa Köl civarına kadar gelip, Kazaklara yardımda bulundu. Bunlar İlek ve Orenburg üzerine yürüyeceklerdi.

7.0 ev kadar Kazak zikri geçen sultan pravitel Arslan Cantunn ın Rus ordusunda «yasavul» rütbesinde zabit olan oğlu Han Alı Sultanın idaresinde Khıyva tarafına geçmişlerdi. Fakat Ruslar gidenlerin topraklarını derhal işgal edecek olduklarından, bu oymaklar geri dönmeğe mecbur oldular. İhtiyar İşet, bu defaki vak'alarda ihtiyatlı davrandı Orenburg valisi Krejanosvki, 1869 yılında, işetin yanına Orenburg vilâyetinde pek itibarlı olan Doktor Süleyman Baturşın. «») gönderdi Batursın da, onu isyana iştirakten alıkoyabildi. 1869 yılının haziran ve temmuz aylarına doğru Ural vilâyetindeki başkaldırma gittikçe genişlemeğe yüz tuttu. İsyana saik olanlar: Dus oğlu Ilkhas, Molla. Âlimcan, Candevlet ve Busurman adındaki kimselerdi, işetin og u a, zar da onlarla aynı düşüncede idi. Ural valisi general Verevkin bu hareketleri yatıştırmak için, Khobdo, Kiyile, Şili, Aç. Uyıl ırmaklar, üzerinde ve Uyıl ırmağı kıyılarında yaşıyan oymaklarla epey meşgu^ oldu Fakat albay Rukin kumandası altında gönderdiği rus tenkil küveti Aday uruğu tarafından yok edilip, kumandan Rukinin kendisi de öldürülmekle bu tedbirler de boşa gitti. Nihayet. Orenburg umumî valisi .general Krejanovski, Kazaklar arasında sözü geçen Tatar uleması ve Kazak sultanlar, vasıtasıyla tesire çalıştı. Sterlibaştan Harras Işan. Sultan Muhammedcan Baymehmedov, rotmister A. Seydalm ve diğerle™, isyanda olan uruklara gönderip, öğüt verdirdi. Fakat 1870 yılının mart-mayıs aylarında da isyan yatışmamış». Arslan Cantunmrt oğlu Han Ali (Kanal. ?ahut Kanay) Sultan bunlara iltihak edip, ken-

çoms -f **bil qonıstan ketken son + Sır boyına cetken son + Arqa*ga sıymas altı** Elim + Ons'**tan qısım körgen son + alaqanday cerge sıyarsm.**

Yani: «Kofiratlardan ordu çıkarsa çekinmeden yardım ediniz. Çünkü bu .konuş» yani yurtlar, bir gün bırakılmak gerekecektir. Bu (konuşlardan ayrılarak Sır boyuna vardıktan sonra, bütün Arka'ya (Kazakistanm orta sırt vilâyetlerine) ı.ığışamıyan kalabalık altı oymakl. Elim'ler, Rustan baskı gördükten sonra, art* avuç içi kadar bir yerde barınmak mecburiyetinde kalacaklardır.»

128) Yukarıda s. 270-71 **bu doktor Baturşinin zikri geçmiştir.**

dişine tab, kıyamcılarla birlikte Khıyvaya sığındı. Hakkında rivayet olunan destanda, bu sultanın, kendisini Kbıyvaya kadar takip eden Ruslara teslim ettiği söylenmektedir[120]). Her halde 1873 yılma kadar Rusya, Ural ve Turgay vilâyeti ve Aday Kazaklarını tamamiyle kendi nufuzuna alamamıştı. Yalnız, o yıllarda Khıyva Hanlığı işgal edilmekle buralarda kendi hâkimiyetini temin edebildi.

. Bütün bu isyanlar zamanında müslüman tüccar-
u syanlarda Müs- larm ve Orenburgda açılan Müslüman Ser'î Mah~ lüman Tüccarların, kemesinin Rus lehine olan teşebbüsleri, dikkate «Dukhovnoy Sob- değer. 1820-1840 yıllar, arasında bütün ahali bu ranya» ve Mollala- isyana taraftardı. Rusya hükümeti 1838 de, halk nn Pravitel ve içinde çok defa .muhafızsız dolaşari İsetay Batırın

Dilmaçların Rolü başına 500, sonra 1 000 rus rublesi mükâfat adadı ise de, buna aldıran olmadı [13]»).' Halbuki Ka- zanl, ve Taşkentli müslüman tüccarlar, bilhassa Kazakistanın doğu bö- umunde bazan propaganda için Rus hükümetinden para almakla be-

[120]) Arıştandın olı Qanaİı + alşaq tuvgan er edi + qadam basıp is qılsa -4- eurt paydası dey edi + alşay.p atqa mingen son + cavga barsa cav sındı + asıl tuvgan Qanekeii + qa!ay cürse qıbılaq + nıingeni altın taq bolgan 4- Baqt. aşqan erlerge + bir Teiirige caq bolgan + aqıh man curttu oraltıp +- Bes Qala'ga bas bolgan + Azbergen, işet, Canıbek + tamam erler quvattı + qayratına mas bolgan + burungular cav bolıp + acaldan aq qas bolgan 4- Khıyıvanı şabam. dep + attangan esker Onstan + buyruq qılgan Aq Patsa + Oanalını atuvga + coldas alıp Er Qanaş + eskerdin ş.qtı aldınan + ölgenin sultan khoş kördi + qorqtı değen namıstan.

Yani: «Arslan Sultanın oğlu Qanalı Sultan, talihli olarak doğmuş bir erdi. Her bastığı adımı yurt faydası için basmıştır, öne bükülerek ata bindiği zaman düşmana saldırdıysa, düşman, sındırdı; halk içindeki bir kavgaya karışt.ysa o kavgayı yatıştırdı. Asıl olarak doğan Kaneke (— Kanalı Sultan Eke)n ne tarafa yürürse, o taraf kıble oluyor, nereye çıksa orası padişahlık tahtı oluyordu. O, ancak talihi yar olan nadir adamlara ve Tanrının kendisine yar olmuştu O hali ile yurdu kuşatmış ve Beş *Kala'ya* (Khorezme) baş olmuştu. İşet ile Canı Bek gibi kuvvetli, muktedir erler bunun gayret ve şehametine hayran olmuşlardı. Eski atalarımızın ve ezeldenberi düşman olan Ruq, Khıyvayı yağma edecek olup ordusuyla atlanmış, Ak Padişah (=çar) da Kapalı Sultanı yakalayıp idam etmeyi emretmişti. Er Kanaş (= Kanal. Sultan) yoldaşların, yanma alarak Kus ordusuna karşı çıktı. «Korktu» demesinler diye arlanarak ölmeyi tercih etti. (A ı t ı n s a r i p, *Khrestomatiya,* s. 104-113; Dobrosmislov, 460-469).

[130]) R i a z a n o v, *Vosstanye Isataya,* s. 79.

^■=“«sss£2£

porlarda, hükümetten yuz ır • , y Kazak arasında böyle kendi cebimden harcad.m diye(y“makt^^ J^1^^en Ta-. ticaretle yahut imametle meşgul ? ªpV*a . d lerdi Çala Kazaklar- -266 kr^nt Türk (-Sart)üne «Çala Kazak» derıeraı. v

isi) Bu âdet, ticaret işlerini şerefsiz bir san'at sayan ve tüccarı kendi evine gelmeğe mecbur etmekle mağrur olan eski bozkır aristokrasisinden kalmıştır Başkurtlarda da ayni âdet vardı; pazara gitse bile limon, iğne, iplik gibi ufak tefek şeyleri «Tatardan alırız» yani eve gelecek tüccardan alırız, diye pazardan satın almazlardı.

1:*2) Akhund Qurbanali, s. 390-391.

T "in Akhund Q«r.banali. Doğu Kazaklar, tarihine ait yazdığı eser- îe b :ü ccarlar hakkında şöyle diyor: «Kazak halk. şehir vefarbalardan uzak bulunduklarından Ifaan

ie„ Tatar tüccarlardan alıyorlardı. Kend. adetlerince em
'■dip almaktansa. «ba.m. P»» "^'d, i,\"
pn ucuz şeyleri bile yüksek Hatlarla borca veriyorlardı. İş, ko
^ oln^an. Bit *yi* -» **-.
edilecek kuzu 40, 30 hattâ 20 köpeğe alınırdı. Buna *n e s y*

dt,;" KU. *•*. r*rî.r?^aSs

faiz lölarak ona bir kuzu daha eklenmesi mecbur, rd.. Yann dogac
kuzuyu öbür y.l koyun olarak vermek sart.y a verilen ^
k u z u iki yıl sonra doğacak kuzuyu üçüncü y.l koyun olarak tesl.
ı. u z u, mı y diye adlandırılırdı,
etmek şartıyla verilen borç ise y e ş i l K U Z U o y
Tabiidir ki bunlar daha ucuzdu. ... . • *J*
Maksat, yalnız kazanmak ve zenginleşmek o dugundan. şenatçe
bu muamelenin haram olduğuna bakmazlardı. Kazaklar da. pahalı bu sekline bir şey'diyemezlerdi. Ödemeğe mecburdular. Çunku h - kûmet. tüccarların tarafın, tutuyordu. Bu usulle tüccarlar pek çok k zandılar. Çok mal toplıyabildiler. Fakat Rus İstilâsından Kazakıstanda Rus şehir Ve kasabalar, yapıldıktan ve Kazaklar muamelelenm vasıtasız olarak bu Rus şehirlerinde görmeğe başladıktan sonra, eski Tatar tüccarlarının isleri bozuldu»). Her halde Rusya hükümet, musluman tüc carlarını. kendi istilâ hareketlerde alakadar etmek ıçm bunlara çok uy .tun şartlar vücude getirmişti. Bu nevi tüccarlardan Rus ^brne çal.şan Fardan Semipalat'ta Feyzullah Seyfüllin ve kardeş. Şemseddm Seyfullı- T,;n adları tarihe geçmiştir. Bunların raporların. Semıpalat ta neşreden

Konşin Feyzullah Bay Seyfüllin hakkında «Omsk valisinin en sa- d,k ajanı jd.. Çok hizmetleri dokundu. Buna ait hususî eser yazdım» demektedir. ^

FeyzuHah Bay Karakırgızlar arasında, Rusya tâbiiyetini kabul etmek yolunda teşviklerde bulunup, 1824 yılında Kırgız uruk başkanlar,nı Semi tirdi. 182, de kendisini ve ,827 d£ kardes.

şeddin, Rus hükümet, tarafından Kasgara gönderilerek, Ingili'zlere karşı tertibat .İd,ar. FeyzuHah Bay, Yarkende gelen İngiliz segahla! rmın postasını, «hükümetimize karşı fena fikirleri yok mudur?» diye çaldırdığın, kendisi yazmış ve mektuplar, Omska getirip vermiştir Sonradan Petresburgda bulunmuş ve kendisine bu hizmetleri mukâbi- e «tarhanhk» rutbes, verilmesini rica etmiş ise de, galiba kabul 7ubninmi?tJr;- <?Scm,Palat Maceraperestleri» adıyla tarihlerini yazan

■e^kir^ ~r

FeyzuHab Bay ve kardeşinden ibaret değildi -)• vtZÎ£ 2^

dilenlerden gemiden Mehmed Rahim Ubevdnllîn ^ U AT-'

A3f> i? i . . ydullın ve Haşan Alıyev

182 7 1830 y,Harında ciddî faaliyetlerde bulundular. Ruslar Semi

ms ve Peterpavle gelen her tüccardan malumat alıyorlardı Semi'de ba' Khö

" t?CCarIa^an Mîr'AÜm Niyazov ve Mirza Khoca Balar. M Gerek Tatar Ve

^rek Khokand tüccar

lar,, Maveraunnehırle Rusya arasında ticareti güçleştirmesi pek m"

V. I:opçı»nın da adı crecmektedir R, 1 1_ Kte karde?r

£53

cegit ve Oırcı II '' - i -1 \ y&gOZ Ve Çügeçek sınırındaki Bay-

w. ! 7 ' id"' «"]* R" TM">

' "d"" Çm Sıybankıil (y.ni i,,*b.

Pamiatnaya

— -- «W o^TTTZ~ ftr*s~

hankuiu v), baz: tedbirsiz hareketleriyle kendisine epey muhalif ka~
z an mastıysa da, müttefiki olan Karkaralı sultanı, yine Çingiz oğullarından Kudaymendi (yani «Khudâbende») ile ikisi, Ruslara karşı aldıkları durum ile, Doğu Kazakistanın kahramanı kesilmişlerdi [13 J]). Kudaymendi, Ruslar tarafından esir edilerek Omsk'a götürülmüş idiyse de, esrarlı bir şekilde hapishaneden kaçıp, Irtış ırmağını yüzerek geçmiş, ve binlerce kilometre uzakta bulunan Kine Sarı ya gelip iltihak etmişti. Kine Sarının işi bozulduktan sonra tekrar Karkaralıya döndüğü zaman, ansızın Ruslar tarafından esir edilince intihar etmiştir. Zamanının emsal siz bir kahramanı olmuştur. Sıybankul da, Rusların böyle amansız bir diismam idi. Bunun meselesi, Ruslarla Çinlilerin arasını gerginleştiriyordu. 1839 başında Çügeçek'in batısında Uyran adlı yerde, Rus kevvetine yenilip Çine sığındığında Çügeçek «ambu»su, yanı mutasarrıfı, tarafından reddedildi. Birkaç yoldaşıyla birlikte Rus-Çin sınırı bölgesinde dolaşırken, önce dost görünen «Şart Tüccar» tarafından ziyafete davet edilerek, daha Önce alınmış olan tertibat üzerine Rus askerî kuvvetleri kumandanına haince teslim' edildi (29 temmuz .Î839). Yakalanırken Sıybankulun, Avçı îşey Oğluna:

Ev Şart cazannı tartarsın d- qorcununnı moynuna aıtaısm
Son bokunsan men Ecen Khanga barır Onstan öcümni alır edim

Yani: «Ev Sartî Sen cezanı çekersin ve heğbeni boynuna atarak bu elden ayrılmak mecburiyetinde kalırsın. Senin bu ihanetin olmasaydı, ben Ecen Hana (yani Cin hükümdarına) gider, onun yardımıyla Rustan öcümü alırdım.?

dediğini Akhund Kurbanali (s. 471) nakletmektedir. Avcının bu ihaneti, bütün Ayagöz-Çügeçek sınırındaki Baycegit. Qırçı ve Murun uruklarının izzetinefsine dokundu. «Şart Tüccar»ı öldürecek oldular. O da kendi evine biraz Rus askeri getirerek canını korumağa çalıştıysa da, sonunda bir gün öleceğini bilip, Rus'larla birlikte kaçtı. Evi barkı Kazaklar tarafından yağma ve -1:alan edildi.

Kine Sarı vak'asında Kırgızları ve Ulu Yüz sultanlarından Rüstem Sultanı Rus lehine çalışmağa sevkedenlerden birisi de, Alim Yakubov adında bir tüccardı. Bu adam, Kine Sarının ölümünden sonra da Kırgız Cantay Manap ile Sibirya umumî valisi arasındaki muhaberelerde vasıta olmuştur. Kine Sarı, bu nevi tüccarları eline geçirirse salıvermezdi. **Kar-** karalıda yaşıyan Tümen Tatar tüccarı Feyzullah Abdükeyev in **kervan**ım--') Ruslarla mücadelesi için bk. ***Pamiatuaya Knijka Semireçinskoy ob-*** *ınsûnu 1905*. Vernıy, 1905. s. 6-8.

larırıı yağma ettirmişti. Ruslara dayanıp ticaret bahanesiyle Kazakları yağma eden tüccarlardan Semi de Abdullah Bay Fayzullin, Peterpavel Bukhara!ılarından Begeş Bektavulov, Karkaralıda Başkurt tüccar Kha- lıdov zikredilmektedir. Karkaralı tümenine tâbi Kazakların şikâyeti neticesinde, Ruslar bu tüccarları, 1840 yılında Kazakistan dışına sürmüştür [13G]).

Ulemâya gelince, bunlar arasında da Orenburg Şer'î Mahkemesinin (Dukhovnoye Sobranye) açılıp Rusya hükümetinin iltifatını ve kendilerine maaş bağlandığım görünce, değiştiler. Bununla ilk Başkurt isyanlarında rehberlik eden

Batırşa Molla ve Butçuyoğlu İbrahim [137]) gibi hakiki hamiyetli ulemânın güzel hatıralarını lekelediler.

Burada bunların, sultanlar yanında yahut Kazak arasında kurulan ıus kalelerindeki müslüman mahallerinde imamlık edenleri bahis mevzuudur. Ahali arasında «hazret» lâkabı ile anılıp, dinî rehber tanılan bunlar gibilerin arasında, Rusya hükümetine en âdı memurluk edenlerin bulunduğu, rus sınırındaki şehirlerin .arşivlerinde saklanan vesikalardan anlaşılıyor. O cümleden, yukarıda adı geçen ve rus hâriciyesi memuru olan Taşbulat Molla Bekbulatov ve Semiden Nâsır Molla Ayse- keyev, doğu Kazakistanda Abıiay ve Barak Han oğulları arasındaki faaliyetleri; Aday Kazakları arasında imamlık eden Batırhan Şahmerda- n°v ve Şamayev adlı mollaların, Çekli (Çekti) Uruğu arasında Kurmanay Mollanın batı Kazakistandaki. faaliyetleri dikkate değer. Nâsır Hazret, Kazak sultanlarının ve Çinlilerin sırlarını öğrenmek için, küçük bir tüccar sıfatıyla dolaşıyordu. Bu gibi «hazretlerin Kaybah, İsetay ve Kine Sarı .isyanları sırasında rus valilerine ve rus generallerine gönderdikleri raporların bazıları, kısmen neşredilmiş ve yahut neşredilmek üzeredir. Kine Sarı vak'asında rus kaynağında adı tasrih edilmeyip «Sergeyopol mollası» yani «Ayagöz imamı» adıyla kaydedilen birisi, çok çalışmıştır (bu şahısların adını tesbit edemedim). Bu mollalar, yanlarında çar adına «ukaz» denilen bir ferman bulundururlar ve rus idari teşkilâtından habersiz bulunan Kazaklar arasında bir memur kesilirler ve bütün hareketlerinde rus kuvvetine dayanırlardı. Akhund Kurbanalı Khâlıdî bunlar hakkında diyor ki: «Doğu Kazakistanda Dıikhavnoy Sobranyaya tâbi olup akrocnay akhund', 'oblastinoy ak- hund\ muhtesip' ve 'ukaznay molla'lar tâyin edildi. Her 'bolıs, (nahiye) de bir nogay molla oldu. Bu .mollalar hükümet posta atlarıyla gezerler, zencirli saatları boyunlarına asıp, rus nizamı üzere müslüman aha- [267] [268]

,r:,i) Kemengeroğlı, Tarihi, s. 26.
268⁵') V e t e v s k i, *Nepliuyev i Orenburgski kray,* s. 851.

linin doğum, nikah ve boşanma gibi işlerini metrika (nüfus) defterine kaydeder, iki tarafın rızasıyla da hakem /olurlardı. Bir adam ölünce ukaznay imam' yahut onun naibi olmazsa, çenaze namazı kılmamadı- ğmdan, bir kaç gün sıcakta yatıp çürürdü. 'UkaZı olmıyanlar, baslarının rus mahkemelerinden kurtulamıyacağını bildiklerinden, cenaze namazı kıldıramazlardı. Hattâ birisi, babası hasta iken ölürse, şahadetsız ölmesin ve cenaze namazı kılınsın diye 'ukaz mollayı getirirken, molla. «Ben gelinciye kadar baban ölmüş bulunursa iyi, yoksa bu sıcak havada beni taciz .ettiğinin cezasını çekeseksin» demiş. Mollanın cezasından korkan zavallı Kazak ta: «Babam imansız ölürse olsun, ama Tanrı senin belânı göstermesin», diye mollayı evine geri göndermek mecburiyetinde kalmış diye söylenmektedir.» Akhund Kurbanalinin söylediğine göre (s. 166-167) sonunda Kazak şâir (akın)leri ve kadınlan,

«Ukaz molla» larm tard ve def edilmesini istiyerek ahaliyi teşvik etmişlerdir. Mollalar Kazakların âdât ve «Zan» (kanun-i örfî)larma karşı, rus kanununa dayanarak, şeriatı tatbik etmiye çalışırlar; «miras» meselesinde ve dul kadınları, ölü kocalarının erkek kardeş yahut akrabasıyla zorla evlendirmek (ki buna «cisir» diyorlar) gibi meselelerde Kazaklara zorla şeriatı tatbik etmeleri, «aş» (yani «yuğ») merasimlerini ve Tatarlarda bulunmıyan. diğer eski Türk şamanî âdetlerini zorlat ortadan kaldırmıya çalışmaları, ahalinin nefretini mucip oluyordu.J Malûmdur ki Kazaklarda, Türk örf kanunu, şeriatten daha muteberdir; ve Kazak «biy»leri, o zamanlarda, kendilerini «kadı»lardan daha yüksek ve daha şerefli bilirlerdi. Bu ise, Çingizliler, Çağataylılar ve Temürlüler zamanında, şeriatçi Taciklere karşı, «yasa»yı tatbik eden ve «yasa»yı şeriattan üstün tutan Türk ve Moğol «yarguçı»larmın gururlarının devam eden anane ve hâtıraları idi. Kazanlı ve Kent Türk mollan :bu gurur ve an'aneyi kırmak yolunda çalıştılar. Aynı zamanda bu mollalar, yukarıda zikredilen tüccarlar sınıfı ile her hususta suç ortağı idiler. Akhund Kurbanali (s. 391-392), kendi üstadı olan Molla Abdülceb- bar'm ağzından .garip bir hikâye naklediyor. Serveti rus kâğıt paralarından ibaret olan bir müslümana, zekâtın vacip olup olmiyacağı hakkında münakaşa eden, bu meseleye dair Kazan ve Istanbuldan fetva istiyen bu mollalar, yukarıda mezkûr haram ticaret (nesye kuzu, kızıl kuzu, yeşil kuzu muamelesi) hakkında, rüşvet jnukabilinde,, Bukhara- dan fetva getirtirlermiş. Ozamanm münevverlerinden Kazak sultanı Çokan Velikhan ve Kazanlı Şahmerdan İbrahimov, Kazak bozkırlarında Tatar ye Kent Türk mollalarının fâaliyetine karşı, rus basınında, şiddetli makaleler neşrettiler [269]). Bununla beraber Rus taraftarı olan

---

.138) *Yejigodnik. Materiyaly ellin Statistiki Turkestanskago Kraya,* III, 353.

sultanlar da kıyamların tenkili yolunda ellerinden geldiği kadar çalıştılar. Bilhassa Elmehmed Sultan, Bükey Ordada Cihangir Han, Arslan Cantürin, Çıngız Bükeykhanev ile yanlarında bulundurdukları tercümanların da Rusya lehine çok /hizmetleri dokunmuştur. Rus tebaası olan her sultanın yanında, bir de tercüman bulunuyordu. Bunlardan Nayman sultanları yanında bulunan Velişah Nogay ve İsmail Nogay, bir de Sük Sultan Abılaykhanov yanında Rusların «14. üncü derece mümeyyizlik» mansabını haiz olarak Kurbanali Molla Kurbanbakiyev ve Müsaid Müminov, ün almıştılar [1,(!)]). Akhund Kurbanali Khalidînin de (s. 385), «Müsaid Ağa ibn Abdülmümin Otarî» diye bahsetmekte olduğu bu zatın, Sibirya Rus valisine yazdığı raporların bazıları neşrolunmuştur. Kine Sarı, İşet, İsetay, Kaybalı ve Kanalı gibi millî rehber lerin kurtuluş için olan bu mücadeleleri sırasında, onların aleyhine Ruslar için uğraşan bu nevi tüccar, molla, pravitel ve dilmaçların oynadıkları rolü nefretle anan millî şair Magcan şöyle demiştir:

Ataçtın aldın qara tuman capqan -f mmav Ons obır ol içip catqan -\~ Zaman azgan çağında adam azbaq -f köp erler cav men birge elin çapqan [1] <°).

Yani: «Alacın, yani «Alaç» uranı altında toplanan göçebe Türk kavim- lennin önünü siyah sis-duman kapamıştır, yanımızdaki düşman Hus **ise,** insanın kanını içip yatan bir obır (vampir)dır. Zaman bozulursa, insanlar da bu kadar bozulurmuş, ki birçok erler düşmanla birleşerek kendi elini yağma etmiştir.»

Rusya hükümeti Başkurt, Tipter, Mişer ve Tatarlardan teşkil ettiği askerlerini de Kazak bozkırının yatıştırılması yolunda azçok kullandı. Fakat sultan ve tercümanların hareketleri, ahalice hiyanet sayıldığından ve müslüman askerlerin de zorla sevkedildiği malum olduğundan, ahalinin fikirlerine Rusların beklediği tesiri yapamıyordu. Ka- kozkjrmda [rus] hâkimiyetini yerleştirmekte en müessir kuvvet, tüc- car ye mollalar sınıfı olmuştur. Buharın da hükümete dayanıp, ahaliye karşı mütegallibe kesilen kısmından çok, temiz ve halk arasında itibar olanları, [sa]bada en müessir bir unsur teşkil etmiş- :İ£îSİ[ır]- Çokan Velıkhanov ve Şahmerdan İbrahimov gibi münevverie-

.. [mu]^ ab el el er i n e mâruz kalan bu muteber mollalar da, ile- 5[a]Ç[tlmaı ve] fikrî hayat» kısmında bahsedeceğimiz üzere, Kazak aha^inb a[rtl]k kendilerini «Rusyalı İslam».............bilip, Ak Padişahın sadık **tebaası olup, onun himayesi altında ticaret, ziraat ve iba- [270]**

---

270) *Parmiatnaya Kniga Semipcılatinskoy* Obl. IV, 117, V S6. *Magcan Cumabaydın Ölenderi,* s. 149.

cetle meşgul olmağa davet etmişler ve isyan hareketlerini, Kur anda, zikredilen .sülülemr»e itaatsizlik olarak göstermişlerdir.

İsan»ın Kıyam,

Rus istilâsından sonra geçen yirmi beş yılda of «Dükçi dukça sükûnetini muhafaza eden Ozbejdstanda Fergane galisi, 1898 de birdenbire harekete «eldi. Bu hareket, Dükçı Işanın isyanıdır. Uaha ,878 de And,canda Yetim Han, 1882 ,de Andıcan ve Mergilânda Derviş Han ve 1893 te Khokand civar,nda Şakır Can adi, kimselerin hareketleri vâki olmuştu. 1892 ve bir kolera (veba) sırasında^ Uş- kentte ufak tefek kargaşalıklar görüldüyse de, bunlardan umum, asayiş,n manzaras, pek değişmedi. 1898 de Dükçi Işanın başkaldırması, bütün Fergane ahalisinin başkaldırması demekti.

u aŞ ʼ

And,canın batısında pamuk ekim, için, ,belki bütün Türkistan ölçüsünde. en mühim merkez sayılan. Eseke istasyonu civarında çıktı, fakat dayandığı en mühim nokta, Narın (Sır Derya) ırrnagı boyunun dağ arasındaki bölümünde Rus göçmenlerinin fazla taarruzlarına ma tu; kalan Ketmcn Tepe ve Kögart Kırgızlar, idi. Demek k, bandırma, Rusların pamuk siyasetiyle :göç siyasetlerine karşı çıkmıştı. ve 189 8 yıllarında Özbekistanda pamuk ekimi buhranları oldu. Ame- „;ka pamuğunun bas döndürücü bir şekilde revaç, ve değennın birkaç kat yükselmesi neticesinde, her köylü pamuk ekimine ehemmiyet verese de 1892-1 89 7 yıllarında Amerika pamuğu piyasasındaki deliklikler neticesinde rus fabrikacılar, Türkistan pamuk pazarında ko- 7üʼ oyunlar oynayıp pamuk sahaların, iflasa sürüklediler. Bundan dolay, 1 8 9 2 de Semerkandda 18.300, Ferganede 89.000 de®atl"a ® 1 | en pamuk, 1893-1894 te Semerkandda 9.500, Ferganede 8 desatineye indi. Ferganede 1896 da 129.000 desatine ekilen pamuk,

ı8<)8 de 106.000 desatineye indi. Pamuk merkezindeki zayıf köylüler arasında müthiş iflaslar baş gösterdi. Şakir Canın ve Dukçı Işanın isyanları, iste o buhran yıllarına raslamaktadır. Ayn, zamanda. Kuşların Narın havzasında "Kırgızların yayla ve tarlalarını yağma etmekte gösterdikleri edepsizlikler de her haddi aşmıştı. , .

Asıl ad, .Mehmed Ali Khalfe olan Dükçi İşan. 5 2 yasında bır kö'dü sey'İh idi. Aslında Mergilânm Şehidân köyünden olup, Bukhara, Sehrisebz ve Semerkand (Kerukh)da tahsil ettikten sonra. Andıcan- A,ki Min Tepe kövüne imam olmuş, Odesa-İstanbul yoluyla haccedip, ki yıl Hicazda kalarak Hindistan yoluyla -dönüşünde b.r yıl kadar Ka-urirde kalmış ve 1 8 7 1 yılında dönüp gelmiştir. Babası Molla İsmail ve kendisi ipçi ustası idi. Ekincilikle uğraşırdı. İlmi azdı. Fakat fevkalâde temizliği ve takvası ile ahalinin sevgisini kazanmıştı. Yol

culara bedava su içirmek için evini bir tepe üzerinde yapmış, kendi sırtında oraya su çıkarıp susıyanlara su vermiş, ağaçlar ekmiş, ekincilik yapmış, o güne kadar boş ve ıssız kalan bir tepeyi pıamur etmişti. Mansap ve rütbe ehilleriyle hiç münasebeti olmamış, hep köylüler, yoksullar jile düşüp kalkmış; hakkında bir ç*ok menkıbe söylenmiş, bilhassa dağdaki Kırgızlar, kendisine mürid olmuş; eski Yesevî tarımda cehri zikir, semâ ve rakıslar da yaptığından, hakikî Türk avam sofuları bunun çevresine toplanmış; kendisini mazlûm ve ezilmiş ahaliye sevdirmiştir. 1896 yılında on binlerce müridi vardı. Rus göçmenlerinden en çok zarar gören Ketmen Tepe ve Kögart nahiyelerinin Kırgızları ve Eseke civarındaki bütün Ozbekler kendisine mürid idiler. Bundan dolayı Rus hükümeti de endişeye düşmüştü. 1896 yılında, o iki nahiyenin Kırgız ululları, Şabdan Batır, Gil Biy Minbaşı adlı başbuğlarıyla birlikte Işana başvurup Rus göçmenlerini kesmek ve Rusyaya karşı ayaklanmak için izin dilediler. Şeyh, Ferganenin şehir ahalisini de celbetmek zaruretini söyliyerek, meseleyi ertesi yıla bıraktı. Kendisinin Türkiyeye karşı olan sevgisi büyüktü. 250 kadar genci kendi yanında terbiye ediyor ve onları Türkiyeye tahsile göndermeğe çalışıyordu. Istanbulda uzun müddet yaşıyan Andıcanlı Mîr Sadık oğlu Abdülcelilin de, siyasî .meselelerde, şeyhe tesiri vardı. 1897 yılında Kögart Kırgızları bir ziyafet dolayısıyla toplanıp, başkaldırma kararını verdiler. Şeyhi de davet ederek bütün jıahiye reislerinin imzalarını alıp, ikinci yıl başkaldırmağa söz verdiler. Şeyh köyüne döndükten sonra,, Ferganenin her tarafındaki ileri gelenlere mektublar gönderdi. Hanekahı (tekkesi) bir propaganda merkezi oldu. Rus hâkimiyetinden istifade eden tüccar ve zenginler sınıfı, şeyhi, bu teşebbüsünden alıkoymağa çalışıyor; köylü Özbek ve. Kırgızlar ise, şeyhi, başkaldırmağa zorluyorlardı. isyan, 1898 haziranının başında yapılacaktı* Uç yıldanberi hazırlanan isyanı herkes biliyor, yalnız Rus bilmiyordu. Nihayet hükümet memurlarından Oş tümeni polis müdürü Ka- rabek Hasanov ve Eseke bplgesinin polis müdürü (rusça: pristof) İbrahim Çanişov, müslüman olmaları dolayısıyla, isyan hazırlığını haber alıp hükümete bildirdiler. Rus kıyıcılığına hiçbir türlü tahammül ede- miyen Kögart Kırgızları da, iki üç gün önce ayaklandılar. Nihayet 30 mayısta bıçak, kürek ve dirgenlerle silâhlanmış olan köylüler şehre gelip, kendisini zorla evinden çıkararak ak keçe üzerinde «han kaldırdılar». 2.000 kadar köylüye başkanlık eden şeyh, Andıcan şehrinin kıyısında bulunan rus kışlasına taarruz etti. 21 rus askerini kesti. Fakat kendisi, ileri gelenlerinden bir çoğunu kaybederek, ric'at etti. Ruslar da hazırdılar, Sevkıilceyş noktalarını derhal işgal edip, asker gönderdiler. Şeyhin pilânı üzere Oşta Bekmurad oğlu Ömer Bek. Dadkhâh, Merginanda İçkim nahiyesinde Nurmet °«lu Be !r ve n* vet Han, Esekede Khoca Haşan, Nemenganda Şadır Bek işan, dağlarda Kırgız baskanları hep birden ayaklanacaVlardı. Her tarafa beyannameler dağıtılmıştı. Fakat İşan. Ferganenin şe ur ahalisine güvenerek aldandı. Teşkilâtsızlık ve Rusların uyanık bulunması dolayısıyla isi bozuldu. Kögart dağlarında dolaşırken, birkaç akranıyla birlikte tutsak edileli. İsyan dolayısıyla muhakeme edilenler 336 Kırgız *l* Özbek Kent Türkü ve Kıpçak, 1 7 Kaşgarlı, 5 Tacik idi. 38 kişi idama.
38 kişi de kürek cezasına mahkûm edildiler. Köylerde, rus asken tarafından öldürülenlerin hesabı yoktu. Ahaliden tazminat alındı, lşanın dayandığı Min

Tepe ve Khokend köyleri büsbütün yok edıhp yerme Rus göçmenleri yerleştirildi.

Andıcanın eskiden yetişen münevverlerinden biri de Atabek Kadı idi. Vaktiyle İstanbula gelmesi dolayısıyla kendisinden, «Malûmat» dergisi de. bahsetmiştir. Khokand tarihine ait basılmamış bir esen vardır. Bunun Dükçi İşan vekayiini bizzat görüp bilen münevver oğlu Fazıl Bek, bu asana ait kendi hâtıralarını neşretmiş ve isyandan önceki zamana ait mektuplaşmalar, da nakletmiştir »»■)• Bunların birinde şöyle, denilmektedir: «Şehir Özbeklerge tar bolgan dek taglar ilatyaga tar

boldı. /Belki tamam Türkistan Müslümanlarga tar boldı.» İmparafor Nikolanın 13 haziranda «ı'syan başkalarına örnek olacak bir tarzda cezalandırılsın» buyruğunu alıp, .idamdan önce Andıcana gelen Türkistan umumî valisi general Dukhovski, Dükçi İşan, bizzat sorguya çekti. İsan, bütün işkencelere erkekçe dayanıp rus kıyıcılığı ve Rus hükümetine'nefreti hususunda mertçe beyanatta bulundu. Ortaasyanın göçebe Türkleri Özbek, Kazak ve Başkurtlar arasında hükümetle temasta bulunan, yahut onun tarafından nasbedilen, «kadı» lar, «ükaznoy mol-alardan (yani «ülemâ-i rusûm»dan) başka bir de halk içinde haliç olup yaşıyan, pnun âhını dinliyen ve onu avutmağa çalışan, çok defa okuyup yazması da olmıyan köylü «demoktar, işan»lar, bulunur. Bunlar. aşiret teşkilâtını muhafaza eden Türkler arasında kabile yahut onların şubelerinin «pir»leri sayılırlar; bu halde şahıslar değil kabile «mü- rid» ^oluyor. Kine Sarı'nm yanında da bunlardan Rahman İzler adındaki işan vardı. Dükçi İşan da, bu gibi işan (şeyh)lardan biridir. Bu işanların eski pirlerinden olan «Hekim Khoca Bakırgan» kendi zamanındaki Bukhara ve Khorzem aristokrasi Ulemâsını teşkil eden «sadır»: [271]

---

271 i) Atabek, oğlı Fazılbek, *Dükçi İşan* Vâqıâsi, Taşkent, 1927.

]ara ve zamanının müstebid .hükümdarlarına karşı muhalefet fikirlerini' telkin ediyordu:

«Nefs»im aytır «sadr» yanında olturuben + Türlük türlük nimetlerni kel- türüben + Yiyip içip tün kıın qarın tolturuben + Yastıq üzre tekye qılıp yatayın der. + «Huh»um aytır tüni küni qatlanuben + Haq Mevlâm rızasını tile- nüben + «Qul Süleyman* ’ışq atığa atlanuben + Uzaq keçmiş erenierge yete- yin der. («Olturuben- = «oturarak», «atığa = «atma»).

Daha kıyamdan bir yıl önce, 25 (1 2) mayıs 1897 de kendisini., sorguya çekmeğe gelen rus memurunun, «size zenginler mi, yoksa yoksullar mı daha yakındır? Hangisine taraftarsınız?» diye sorduğu suale, Dukçı İşan: «Ben bir yoksulum. Elbette yoksullara taraftarım. Zenginlerde ümidimiz ve onlara dayancımız yoktur. Biz duacı bir biçareyiz. Soy soya çeker. Herkesin kendi soyunu dost tutacağı tabiî- dir» diyç cevap vermiştir[1]-*-).

İsyan zorla bastırılırken, bunun sebepleri incelenmedi ve ahaliyi memnun edecek hiçbir tedbir alınma*. Yukarıda pamuk meselesine ait yazdığımız kısımda izah ettiğimiz .üzere, servetin; gittikçe sayısı- azalan bir zümrenin elinde toplanıp çokluğun yoksullaşması hız aldı.

O nisbette pamuk sahalarındaki ahali arasında eşkıyalık ve cinayet çoğaldı. Fergane vilâyet hesaplarına göre, bu vilâyette daha 1901 yılında asayiş tam idi. İki milyona yakın ahaK arasında yılda ancak 26- baskındık ve 26 yağma olmuştu. 1904 te 74 baskın ve talan, 1905 te 163, ahalinin fabrikacılara borcunun en çok arttığı 1909 da 460, hatta 1 9 1 0 yılında bütün Rusyadaki cinayetten iki defa fazla vâki oldu. 1 9 1 1 de, bu cinayetlerin artık âdî cinayet olmayıp, ihtilâl ve hürriyet hareketi olduğu kaydedilmektedir *«). Bu suretie cinayetlerin çoğalması dolayısıyla Taşkentte neşrolunan resmî hükümet gazetesi «Jurkestanskıya Vedomosti» 22 kânunusani 1906 tarihli nüshasında şöyle bir yaz, yazıyor: «Ferganede cinayet gittikçe çoğalıyor. Sebebi, ahalmın yoksulluğu, bunun sebebi de, toprak azlığıdır. Hanlar çağında toprak buhran, olursa, yeni arklar vücude getirmekle mesele hallo- lunurdd. Maatteessüf itiraf etmeliyiz ki Rus ordusu Ferganeyi işgal ettikten sonra sun î sulama işleri sekteye uğramıştır. Endican isyan,n- na ışana şeyhe müridler değil, İktisadî buhran sonunda aç ve çıplak kalan ahalinin iltihak etmiş olduğunu unutmıyalım». [272] [273]

---

2 ⁱ-) ' Fazılbek, s. 23, 57'.
273-’) B a r t h o 1 *d*, ***Istoriya Kultarkoy Jizni Turkestana,*** **s.** 209.

1916 İsyanı Son rus inkılâbından sekiz ay önce başlıyan son büyük isyan, 1916 yılında bütün Türkıstanda yapılan «merdikâr isyanı» dır ki, bu, Cihan Sava?.- nın gidişinde de mühmı tesiri olan bir olaydır. Hap ragme^ Rusya hükümeti Türkistan bozkırlarında topmk gas^e **men yerleştirmek siyasetim^lullduğu' hakk.ndaki kanun daha** yeri ve suyu Rusyamn devlet mulku p v , , Türk-

-r jrsr*

satınalma kuvvetinin aa.lma.ma ,ağman, pamuk '
vılı umumiyetle Tmki.t.nJ, pamuğun m sok
:Ktiva„ lan için Cenubî ve Şimalî Türkistandan at. keçe ve et alınıyor clu Asker olarak savaşa iştirak etmediklerinden dolayı, goru memış sek'lde vağma ediliyorlardı"[4]). Malûmdur _ki Türkistanlı ar .^ş or du/aalınmıyorlardı. Câhil ^aüThunu büyük bir ^z^ hakikatte onları askere almaktan korkan hükümet de ke Y büvük bir lütufkârlık olarak gösteriyordu. Umum, valiler , T söyledikleri nutuklarda, bunu hatırlatmayı vazife bnırler .....^ Kuropatkin'in Türkmenistan valiliği zamanın a, ur mene Hat-
— **taburu kutu,mu„u. Kavak,**a, **^kf ^ t™ «ti.™**
>â «sultan» ve «biy» ogullarmm sınırlardaki aske y hazine hesabına kabul edilmeleri, 1822 yılındaki «Sıb. ya Kazakla . **ait nızamname»nm /4b.** ncı **maaaes y** ° Af. n r ı **maddesiyle** kanunlaştırılmış ıd , idaresine **tik TL Sat, i,yan,** **va**
edildi. Sun,.dan bav, Kavak miinmma.Ut, R» K~>|'-J
Başkurt usulü askerliğe talip olmuşlar, hatta Sibirya **sınır Rus** Ala,, **buuu** ciddî olarak ittcmi.lat.a *. ;
Kurakları .m*. «Kaklar »aka, .taU~. ■
tl.rlar ve isyan ederler» diye hükümete **»uda** verip **redde**tt.rm.şlerd r J- mArVıırî askerliği, bütün Türkistanda tat-
Rus Hükümeti eğer isteseydi, mecbur, askeri,g , .. Sa .
1, k edebilirdi. **Fakat bunu yapmak istemiyordu. 19** --- .
vasi çıkınca. Türkistan ve Kafkasyada birkaç **ıiulyon** ahalmın bu ^av ş,. **seyirci** olarak kalması, Rusları çok kuşkulandırmağa *h^u* lige alınmıyorlarsa, bunun karşılığı olarak yerli ahaliden bır nev, tavız

---

(**«Cana Mektep» 192ü.**
M4) Bu talan ve tavacı şnrle tevsıt eeten parça rvt n_ıo da intişar etmiştir.

seklinde fazlaca maddî yardım, daha doğrusu «mecburî teberrû»lar koparmağa çalıştılar. Rusyamn her tarafında olduğu gibi, savaş/ kolay para kazanmak, ispekülâsyıon ve suiistimal yollarını açtı. Çarın Türkis~ tanda ve «Petresburgdaki en büyük memurları «ileri gelen» yerliler, Bukhara ve Khıyva hanlarından, pek çok rüşvet ve «hediye»ler aldılar. Amu Derya şubesi müdürü albay Gulasovski, bir zaman Türkistan umumî valisi olan General Galkin, harbiye nazırı Sukhomlinov, Rusya kurmayının Asya şubesi müdürü general Seel ve onun muavini general Abdülâziz Devletsin, çok miktarda rüşvet aldılar (Khıyva hanı 1 9 1 4 te Sukhomlinovun karısına 40.000 ruble, general Galkine 3.000, general Seele 200.000, Sukhomnilova 20.000 ruble verdiği gibi, Gulasovski de hanın başveziri Metvefa '(= Mehmed Vefa) dan bir defa 200.0, bir defa da 90.000 ruble hediye almıştır [145]). Türkistan umu- mî valisi general Kuropatkin, savaş ihtiyaçları için ahaliden 2.400.000 ruble «hediye» ve 20.000.000 ruble «savaş ihtiyaçları vergisi» toplamıştı. Bu parçaların, çoğu generallerin cebinde kalıyordu. Parayı top- lıyan yerli <<minbaşı»lar (yani nahiye müdürleri), tümen ve vilâyet memurları, hülâsa herkes yiyordu. Ahali fevkalâde bir şekilde yağma ediliyordu. Böyle olduğu halde, çar, 25 temmuz 19 1 6 da Türkistan yerli ahalisinin cephede tranşı işlerinde kullanılması için seferberlik ilân etti. 19 dan 43 yaşma kadar olan bütün yerliler «merdikâr» yani «işçi» olarak cepheye çağrılır oldu. Böyle olmasa da sabrı tükenmiş olan ahali, buna karşı ayaklandı.

Kazakistandâ «Kazak» gazetesi çevresine toplanan münevverlerin ahaliyi itaate davet etmeleri, rus idare merkezlerinden uzakta bulunan Kazak ve Kırgızlara tesir edemedi. «Arkamdaki Kıpçak, Argın ve Nay- man urukları isyan ettiler. Kıpçaklar Uzun Kıpçak kolundan Abdül- gaffar adında birisini başkan (han), Amangeldi ve Kiyki Batır adm- dakileri serdar' (kumandan) ; Argin uruğu Osman adında birisini başkan (han), Kasım adında birisini kumandan seçtiler. 18 nahiyeden ibaret Nayman uruğuna Haşan isminde birisi başkan (han), Aıhmet İşan, Çingilbay ve Arslan Bek hükümet âzaları olmak üzere ayrı bir hükümet kuruldu.

Eskiden bu uruklar arasında sürüp gitmekte olan uruk düşmanlıkları unutuldu. Görünüşte üç hanlık kurulmuş olmakla^ beraber, bu hanlıkların siyasetleri birdi. Uruk içindeki demirci ustalar ve diğer sanatkârlar gönüllü olarak tüfek tamiri ve ordunun teknik işleri için çalışmak üzere toplandılar. Ruslarla ciddî şekilde çarpışanlar, Kıpçaklardı. Ab- [274]

[274,r'] Feodorov, *Novıy Vostok,* t. X-XI, s. 86-87.

dülgaffar çok yararlıklar gösterdi. Kıpçak ve Argınlara başkanlık edip,. Turgay şehri üzerine yaptığı saldırışta muvaffak olamadıysa da, bu şehirden 180 kilometre uzakta bulunan Baybakar adlı yerde yerleşti. Öteki urukların Ruslardan hoşnud olmıyan unsurları onun, çevresine: toplandı. Ruslarla pek çok çarpıştı. Kıpçak ve Naymanlarda hükümet teşkilâtı eski hanlar usulünde idiyse de, ondan farklı idi. Abdülgaffarm yanında güya bir «şura» şeklinde uruk ileri gelenlerinden on kişi bu-, lunuyordu. Vergi ve adliye işleri de yoluna konmuştu. Kıpçak ve Nay- manlar muvaffak olamazlarsa Afganistana, İrana yahut Cungaryaya geçmek kararını vermişlerdi[110]). Argın uruğu yıl sonunda Ruslarla anlaşma yoluna girdiyse de, teşkilâtını tatil etmedi. Şimalî Türkistanda siyasî durum şu şekilde iken, 1917 şubatı inkılâbı oldu. Fakat savaşa, devam fikrinde bulunan Kerenski hükümetiyle bunlar anlaşamadılar. Kıpçaklar ve başkanları Abdülgaffar, kazak münevverlerinin değil, az çok muhafazakâr olan unsurların tesirinde bulunuyorlardı [275]). İnkılâptan ; sonra Turgay vilâyetine komiser tâyin edilen Bükeyhan oğlu Ali Khana da pek bakmadılar. Kızıl ve Ak Rus dövüşmesi sırasında, Kıp- çakların Amangeldi taraftarları, Taşkent Bolşevikleri elinde bulunan Orenburg-Taşkent hattına daha yakın olmaları dolayısıyla, biraz da Bolşevik tarafına temayül gösterdiler. Kıpçakların Abdülgaffar taraftarları ve aralarından Berimcan oğulları, Bâytursun oğlu . Ahmet ve- Dolat oğlu Mîr Çakıp gibi münevverler çıkan Argın uruğu, yeni kurulan «Alaş^ Orda» millî hükümetine tâbi olarak, Sibirya hükümeti ye Baş- kurtlarla iş birliği yaptılar. Naymanlarm başkanlarından Aktaz Ahmet ilân «Kazak» gazetesinin ilk nâşiri Urazay oğlu Mustafa'nın babası oliıp münevvef bir şeyhti. Haşan Han ve Arslan Bek, Semi'deki Alaş Orda hükümetinin sözünden dışarı çıkmadılar. Kızıllar tarafını tutan Amangeldi bir savaşta «Alaş Orda» askerleri eline geçip öldürüldü. Son de-' virde Abdülga/far da, Bolşeviklere temayül'gösterdiyse de, Sovyet mü- messilleri (Cangeldin) tarafından öldürüldü, ölümünden sonra tertip edilen halk destanında, Abdülgaffar, asrın millî kahramanı ve belki bütün Orta Yüz'ün sultanı olarak anlatılmakta ve eski âdet üzere «sa- hipkıran» lâkabını aldığı zikrolunmaktadır:

---

nc) M i n d I ,i n , *Kirgizı i Revoliutsia,* in *Novıy Vostok,* t. v 1924, s. 225-229.

Z[147]) Çingiz nesli hakikî hanların evlâdı «münevver zündre» sıfatiyle bu kıyam hareketinden kenarda kaldıklarından «karadan (yani avamdan) han» seç— ıı?ek, ötekilere karşı bir «halk hareketi» telâkki olunmuştur.

Bir biz emes Orta Cüz +
arıştan tuvgan sultanım +
sultanimdi surasan +
Argın, Qıpçaq içinde +
Şalqar Köldin içinde +
zalalı coq adamga +
Arıştan tuvgan sultanım +
tir ligi bolsa ol caqtın +39
ustap berip kapırga +
Orta Cüzdin işinde +
cavga curtm bermeske +
Danqın şıqqan alamga
qamal buzup bagadur +
qarangı tuman celdetip +
on sekiz ben ,otuz bir +
tavdı uşurgan qaharın +
Curtın, qorqıp, bermedi '+
qarsı turgan kapır'ga +
zahar şaşqan avzınan +
altpıs mindey eskermen -f
azarnatın Alaş'tın +
Orta Cüz'difi işinde +
qonravlı buyra nar idi +
kapır'ga tim aq tar idi +
kök pen uçsa tor idi 4-
Arıştan tuvgan sultanım +
ortadan oyıp col saldın +
Musulmandın uranı +
cav körmese cabıgıp +
sarbaz cıynap tüzettin +
Arıştan tuvgan sultanım +
Min Cı^ı'nın tavınday +
köktemdegi cavınday +
Orta Cüz'dün balası +
ertendi keşti zarlaymız

ortağa qoyıp qan cplgan duspannm
künin tar qılgan aqılı tolıq ken idi
adamnan asqan kim idi el sıyarlıq
keme'ydi ; aspan çerden ken idi. altı
bolıs Qıpçaqtm Musulmandın
balasın cılatpaspm debidi. ubalı
senğir bel idi körmege misal bel idi.
memleket qalqm üstadın qanşama
esker bastadın çarlığı keldi patsanın
keregi bolmay basqanın qoymday
körüp saspadın. qorqqanga azap
bermedi qılmadı isin basqanm
Nekalaydan qaşpadın qalası idi
şapqanın basındı qorup tuspadm.
osınsa qol cetkisiz mummdarga köl
darya el işinde buzuqqa cer men
qaşsa or idi. adeti minen qalıqtın
«saqıpqıran» atandın çubar ala tuv
aldın eskerdi körsen quvandın
maydandı qan man boyadın, uranda
boldın urasan köpke paydan köp idi
şayıt bolıp azizim turganı bar mı
nalımay
közdin cası canbırday[1<ıy])

Yani: »Yalnız biz (yani Kıpçaklar) değil,
bütün Orta Yüz - Kazaklarımı* han olarak
tâyin ettiği, sen, arslan olarak doğmuş
sultanım, düşmanın dünyası- [276]

[276]) Ahmet Bâytursun ve Qırbalası, *Coqtav*, Moskova 1912. s. 133-154.

m dar kıldın. Benim sultanımın (faziletlerinden) sorarsan o, aklı tam [110]), akim cevnerini taşıyan birisiydi. (Yoksa) Argın ve Kıpçak urukları arasmda (aklı ile) öteki insanları geride bırakmış olan kim vardı? O (=: Abdülgaffar) dalgalı Çalkar Göl'ün ortasında bütün elimizi içine alan bir gemi gibi idi. Millete zararı olmıyan insanlara gökten ve yerden daha genişti. Arslan doğan sultanım, altı ulustan ibaret olan Kıpçak yaşıyacaksa ben müslümanların evlâdım kâfire tutup vererex ağlatmam demişti. O, Orta Yüz'ün içerisinde, üstünde kalesi olan bir tepe idi. Memleketini düşmana vermemek hususunda o, örnek olacak bir dağ beli idi. ünün dünyaya yayılmıştı. Memleket halkını elinde idare ettin. Kuşatan düşman saflarını yararak bu kadar orduya rehberlik edip, alıp çıkan kahraman sen idin. Karanlık ve duman neşrederek padişahtan bir ferman geldi.

O. ancak 18 ve 31 yaşları arasındaki Kazakları hizmete çağırıyordu, başka bir isteği yoktu. (Kus çarının) dağları yıkan kahrını, sen, fırtına sanarak şaşırmadın. (Benim sultanım) korkaklık göstererek yurdunu düşmana vermedi. (Halk içinden) korkanlara da ceza vermedi. Başka bütün işlerini bırakarak kendisini ancak jcâfire karşı koymağa hasretti. (Sen sultnım)! Ağzından zehir saçmakta dan (çar) Nikolay dan kaçmadın. Bilâkis altmış bin kadar ordu ile onun şehir-lerine saldırdın. Aiaş (yani bütün Kazakların) vatandaşlık hakkını jmüdafaa ederken başını korumakla uğraşmadın, Orta Yüz'ün içinde bu kadar (rus) kolorduları kendisine yetişemiyecek çanrakllı buğra nar deve, denizler kaynayıp taşarsa üzerine su çıkarmıyan bir yar idi. O müminlere karşı göl ve derya gibi geniş tabiatlı, kâfirlere karşı ise tamamile dar (geçilmez) bir geçit idi. El içindeki bozuklar için ise o, bunlar gökten uçacak olurlarsa bir tor (=: kuş ağı), yerden kaçacak olurlarsa bir hendek gibi idi. Benim arslan doğan sultanım! Sen milletin örf ve âdetlerini (an'anelerini) bilerek ona göre . ortadan geniş bir yol oyarak (kazarak) açtın. «Sahibkıran» lâkabını aldın. Müslümanlara senin bu adın uran (savaş parolası) oldu. «Çubar ala» (yani kır donlu ala renginde) bayrak kaldırdın. Karşında düşman görmediğin zaman zayıflıyor, fakat düşman or-dularını gördüğün anda seviniyordun. Sen ordular toplayıp tanzim ettin ve meydanı kan ile boyadın. Arslan doğan sultanım sen uran olmak bakımından «Mifi Cılkı» dağı kadar ulu idim" Kalabalık el, ulus için faydalı olmak bakımından ilkbaharın bereketli yağmurları gibi idin. Bu aziz (sultanım) gtehit olduktan sonra, Orta Yüz Kazak oğulları gamsız olarak oturabilir mi? Sabah akşam durmadan ağlıyoruz, gözlerimizin yaşı, yağmur gibi akıp duruyor»;

Bu destanda Abdülgaffarın yaşattığı hayatı özlemek, bilhassa kocaman Rusyaya karşı, birkaç uruğa dayanarak başkaldırmasını, düşman görmediği ve savaş olmadığı zaman sıkıntı çekip, düşman gördüğü za-

Hi)) «Ken> farsça «kân» dan, maden kuyusu.

man sevindiğini ehemmiyetle kaydetmek, Kazaklarda savaşçılığın daha çok canlı olduğunu gösteren örneklerden biridir.

Yedisu Kırgızlarma gelince, bunlardan Çu boyu civar dağlarındaki on nahiye, Ayüke oğlu Kanaat idaresinde, Karakul tümenindeki uruklar da Sarı Bağış'tan Cantay oğlu Şabdan Batırın oğulları Muhiddin ve Hüsameddin idaresinde ayaklandılar. Burada adı geçen Şabdan, Tür- kistamn istiklâli uğrunda çalışan Kine Sarıyı öldüren, rus istilâ seferlerinde general Çernayev'e ve sonra Skoblev'e Kırgız milis askeri teşkil ederek yardım eden meşhur Cantay Batırın oğludur[277]). Elli yıl sonra Cantayın torunları, rus esaretinin ne olduğunu anlayıp, isyan ettiler. 9' ağustos tarihinde Kırgızların eline 170 kadar tüfek ve 40.000 kadar fişek geçti. Her tarafta telgraf hatlarını kestiler. Pişpek, Tokmak, Karakul (=z:Prjivalski) şehirlerini kuşattıktan sonra işgal edip, birçok rus göçmenini kestiler ve kasabalarını yakıp yıktılar. Kapai'dan Çin sınırındaki Gulca'ya kaçan bazı Türkiyeli subaylar (Hacı Sami, Adil Hikmet, Bursalı İbrahim, Silistireli Hüseyin Beyler) ikinciteşrinde Şabdan Batır oğulları idaresindeki Kırgızlarla birleşmiş idilerse de, o sırada, Kırgızların işi artık bozulmak üzere idi. İki ay içinde sert çarpışmalar oldu. Nihayet general Kuropatkin in pek çok olarak sevkettiği rus kuvvetlerine dayanamıyarak 39 nahiye (volos)den 100.000 çadırdan çok Kırgız ailesi Çin sınırına sığınmağa mecbur kaldılar. Hacı Sami ve arkadaşları da Khotene geldiler. Kırgızların Çine gidemiyenleriıiden Rus- lara yakın bulunan nahiyelerdekileri >çoluk çocuk, erkek kadın hep birden kesilmişlerdir [278]). Çine sığınanları da Çinliler ve Kalmuklar tarafından yağma edilerek, rus sınırına sıkıştırılmışlardır. Altmış yaşlarında (bulunan Kanaat Batır, Rusların eline geçti ve yukarıda (s. 306)da söylediğimiz gibi, işkencelere dayanamıyarak, hapisanede başını duvara vurup intihar etti.

Özbekistanda isyan hareketleri, pek intizamsız bir şekilde gelişti. Seferberlik hakkmdaki ferman (eski hesapla) 25 haziranda çıktıysa da, ahaliye bildirilmesi birdenbire olmadı. Bundan dolayı hareketler her yerde köylülerin bilfiil çağırılmağa başladığı günlerde zuhur etti. Kette Korgan tümeninde 3, 1 ÖT 19, 21 temmuz günlerinde, Semerkand tümeninde 5 temmuzda, Khocendin Acdahar köyünde 18 temmuzda, Ferganede Khokand tümeninde 10 temmuzda, Margilân tümeninde

---

ır>0) Bk. yukarıda s. 275.

3M) Âdil Öikmet Beyin Doğu Türkistana ait hâtıraları «A s yad a Beş T ü r k » adıyla 1923 de Istanbulda *Cumhuriyet* gazetesinde neşredilmiştir; bk. *Yeni Türkistan,* 1928. N. 14-15. s. 17-20.

il, 13, 13, 1 7 temmuz günlerinde, Endican tümeninde 9, 12, 13 tem- muzda Taşkentte heyecan olup, çarpışma sırasında 6 kişi öldü, 20-30 kişi yaralandı. 22 temmuzda Taşkente tâbi Kancagalı, Khanabad ve Akkorgan nahiyelerinde, 3 ağustosta Akmescid tümeninde Maslak nahiyesinde hükümet mümessilleri dövüldü ve öldürüldü. Fakat isyanın kuvvetli yeri, Özbeklerin daha oymak hayatını unutmadıkları Cızakh •ümeninde ve Amu Derya şubesinde Çımbayda oldu. Cızakh yöreleri ahalisi ilk önce 1 3 , 1 5 temmuzda ayaklanıp, Koytaş dağları arasındaki Bağdan nahiyesinde toplanmağa başladılar. Taşkent tümeninin cenup bölümündeki köylerin ahalisi de oraya kaçmağa başladı. 1 3 - 1 8 temmuzda Cızakh yöresindeki köylüler tüfek, tabanca,[1] balta, bıçak ve küreklerle silâhlanıp, birkaç yerden demiryol hattını bozdular ve telgraf tellerini kestiler. Rusların tümen ‘(üyez) hâkimini, polis müdürünü ve diğer memurlarını öldürdüler. Cüveçi Abdülcebbar oğlu Abdurrahman Khoca,başkan seçildi. 3 ağustosta albay Afanasiyev kumandasında 13 tabur asker 6 top gelip, sonra burada yaptığı kıyıcılıklarla ün salmış olan general İvanov-Rynov gelerek 8-9 ağustosta Sengzâr Irmağı kı- yılarında kıyamcıları takip etti.

Amu Derya şubesinde de isyan kuvvetli ölüp, Çımbaym polis müdürü (pıistov) öldürüldü. Rusya hükümeti bunun için Çımbaylılara ve kamışlar arasında dünyadan habersiz, hattâ o polis müdürünün öldürüldüğünü de bilmeden yaşıyan Karakalpak köylülerine* katliâm yaptı. Bununla beraber, buraları, rus ihtilâline kadar sükûnet bulmadı. İsyan eden Türkmenler, Karakalpak sınırına geçerek bunları yağma, kadın ve kızlarım tutsak ederler, ortalığı yakıp yıkarlardı. Diğer taraftan «Törtkül»
(rusçası: Petro-Aleksandrovsk) deki Ruslar da yağma ederlerdi. Buna çare olarak Karakalpaklar, bir nevi muvakkat hükümet kurarak, bir han (yerli tâbiri?: «qan makhdum») seçtiler. Bu ülkeyi Rusyanm istilâsından daha önce, Aral Gölünün cenup kıyısına, Rusyada takibe uğ- nyan bir kısım muhafazakâr ortodoks mezhebine mensup Ural Kaza- çj Rusları, Khıyva hanına sığınarak gelip yerleşmişlerdi. Khıyvajılar bunlara «Babay» derler. Bunlar da kendilerine ayrıca «Uralski Hükümeti» kurmuşlardı. Türkistanda Bolşevik hükümeti kurulduktan sonra, onu kabul etmek istemediler. Bir ,defa 380 ve ikinci defa 150 Bolşevi- ğin silâhlarını alıp öldürdüler. Böylelikle bu taraflara âdeta hâkim oldular. Karakalpaklar ise, Aday uruğundan silâh satın alıp, bir nevi ordu kurmak üzere idiler. Fakat Bolşevikler Aral üzerinden gelip, Ural Ka- zaçilerini sıkıştırarak itaate mecbur edince. Karakalpaklar da 1 9 1 9 yılı sonunda Çarcuy tarafından gelen Bolşeviklere itaat ettiler. Bolşevikler de «qan makhdum»u Karakalpak İnkılâp Komitesi başkanı diye tanı- ■dılar ve sonra onu da atıp kendi Rus hükümetlerini kurdular[15]-).

1 9 1 6 isyanı sırasında Türkistanda, Rus köylüleri ve askerleri de epeyce zarar gördüler. Yedisu, Semerkand ve Fergane vilâyetlerinde kesilen Rusların sayısı 3.806 ya varmaktadır. Bu sayı 1 8 6 5 - 1 8 7 3 yıllarında Türkistan istilâsı

sırasındaki rus ölülerinden (3.376 kişi) fazla idi [11,a]). Bu vilâyetlerdeki isyanın bastırılması için 14 tabur piyade, 33 tabur süvari, 42 top, 69 ağır makineli tüfek kullanıldı. Yerli ahalinin kırılması, daha ziyade Yedisu Vilâyetinde Pişpek, Karakul tümenlerinde, Semerkand Vilâyetinde Cızakhda olmuştur. Bu son tümende rus kuvvetini albay (sonra general) İvanov-Rynov idare etti. 15.000 kişilik rus Kazaçi kuvvetiyle, yerli ahaliyi, yirmi • gün boyuna soydu, kesti. Ayaklanma ve karşılık katliâm 33 gün sürdü. Yerli ahaliden vekil sıfatı ile gelenler de asılıyorlardı. Cızakhm ileri gelenlerinden Ma'ruf oğlu Nureddin Hacı, Ruzî Mehmed oğlu İsmail, münevverlerden Abdullah oğlu Kari Ziya bu asılanlar arasındadır. Birçok yerlerde cezalandırma işi 1916 kışında da devam etti.

Türkmenistanda ahali 1-2 ilkteşrinde Sirakhs kalesine hücum ettiler. Bundan başka yerlerde de ufak tefek hücumlar oldu. İsyanı bas**tırmak işi general Madridov a havale edilmişti. Bu general, 15.000** as**kerle Astarâbâd sınırında Yomut uruğunu tâkip etti. Bütün mal ve davarlarını gasbetti.**

1916 sonunda kış günü cepheden gönderilen Yedisudaki Rus göçmenlerinden toplanan askerler, silâhsız Kırgızları, Tasladıkları yerde eğlence yerine öldürüyorlardı. İsyan cezası olarak Yedisu vilâyetinin Almatı tümeninde 35.000 meskûn medenî Kazağın yeri ve mülkü gas- b^dildi...., Pişpek, Karakul (= Prjivalsk),' Yarken d tümenlerinde 2.510.366 desatine yer, Rus göçmenleri faydasına müsadere edildi. 37.355 ev Kazak ve Kırgız çöllere ve dağlara sürüldü. Buna ilâve olarak Pişpek muzafatmdan 2.402 eve, yine yer ve emlâkinden tamamen mahrum edilerek çöllere sürülmek kararı verildi. Rus nefer ve subayları Kırgız, Türkmen ve Özbeklerin bütün ev tezyinatını, bizzat kendileri için yağma ediyorlardı. General Madridov, daha 1917 kânunusanisinin 9-13 ünde bile Karabayır Dağda, Türkmenlerle mücadele ediyordu. Türkmenlere karşı tecziye, harp dolayısıyla, Rusların Doğu İranı, Horasanı işgal hareketleriyle müvazi gidiyordu. İsyan, Türkmenleri yağma için bir sebep olmuştur. İnkılâp sonunda hapsedilen general Madri- dovun evinde Türkmen kadınlarının boyunlarından aldığı gümüş süs [279 280]

---

li>2) *Qxzxl ıQazaqıstan*, 1927. N. 5, *p*. 89.
280 u r a r R ı s k u 1 o v, yine orada, s. 72.

eşyaları 1 7 pud kadar olup, altmıştan fazla en iyi Türkmen halıları bulundu. Diğer rus zabit ve memurlarının «ganimet»leri de bununla ölçülebilir. Kıyam bahanesiyle Ruslar, birçok verimli yerlerdeki yerli ahaliyi tamamen yok edecekti. Ancak 1 9 1 7 martındaki inkılâp, bunları kurtardı. Binlerce adam hapiste bulunuyordu. Bunlardan çoğu ölüm cezasına mahkûm edilmişti. İnkılâba kadar ancak 347 kişi hakkında bu hüküm yerine getirilmişti. Kalanları inkılâp dolayısıyla kurtuldular. Elbette bunlar, yalnız muhakeme edilenlerdi. Yoksa rus askeri ve Ku- ropatkin tarafından «Kırgızı nerede bulursa öldürmek için» silâhlandırılan Yedisu rus köylüleri tarafından öldürülenlerin sayısı, pek büyüktür. Sabık Khokand hükümeti reisi tarihçi mühendis Mehmed Can Tı- nışbay oğlu ve Turar Rıskul oğlu İ 9İ6 isyanına ait malûmat toplamış ve neşretmişlerdir [154]). Mehmed Can ve ruslardan Şkapski 1 9 1 7 yılında Kerenski hükümeti tarafından Yedisuda zarar gören Kırgızlar meselesini incelemeğe memur edilmişlerdi. Bunların 1 9 1 7 ağustosuna kadar topladıkları malûmata göre, Çine kaçıp sonra geri dönenlerden
83.0 kadar Kırgız öldürülmüştü. Bu hesabı Ali Merdan Beğ Topçı— başı da, o yılın ağustosunda Moskovada Kerenski'nin idaresinde top-, lanan «Omum Rusya Devlet Müşaveresi»nde, Rusya Müslümanları adına, okuduğu demeçte zikredip geçmişti [15r']).

Bu isyan sırasında münevverler ahaliyle birleşmedi. Kazak mü- nevverlerinden Bükeyhan oğlu Alikhan zümresi, isyanın mânasızlığmı$_r$ bilâkis[1] yurttaşlık adına rus savaş safında çalışmak lüzumunu ve münevverlerin de cepheye gönderilen Kazaklara «belediyeler birliği» (zems- [281 282] kogorodskoy soyuz) ile müttefikan yardım etmesi zaruretini ileri sürüyorlardı. Ozaman bir kısım ulemâ ile iş birliği yapan Karatay oğlu Bakht Can Sultan gibiler ise, mecburî hizmete çağırılmak hakkmdaki fermanın kaldırılmasını istiyorlardı. Ozaman Petresburgda «Devlet Duması» nın Müslüman Fraksiyonu

---

[ır>1]) **1916 senesi isyanı hakkında İngiliz İntellijan Servisi tarafından neş rolunan** *A. Manuel or the Turanians and Panturanism* **(cempiled by the Geo- graphical Section of the Naval İntellegence Division. Naval Staff Admirality,. Oxford, 1918) s. 234-289 da epey malûmat verilmiştir. Avrupada, bu isyan hakkında neşrolunan yegâne eser budur; fakat o da, Rus hükümetinin «Yedisu Vilâyeti Resmî Ceridesinden (***Semireçinskiya Oblastnıya Vedomosti,* **1916, N. 200- 215) alınmış olduğundan, çok tarafgiranedir. [bu kitap basıldıktan sonra J. Benzi ng Di e W***'elt des îslans.* **XIX. 1937. s. 116-137 de 1916 sene isyanı tarihini mu**fassal **olarak yazdı]. Benim burada hülâsa ettiklerimin bir kısmı Turar Rıskulov.** *Şark Kurtuluş Tarihinden 1916 sene isyanları,* **in** *Novıy Vostok* **VI. 1925. s. 267—** 270; *İnqılab* **mecmuası, 1922. N. 2 (Yedisu) N. 4. (Türkmenistan); Alimcan oğlu,**

282 sene Cızakh isyanları **in** *Maarif ve Medeniyet Mecmuası,* **1923. Bukhara.** Sonkânun **nüshası gibi makalelerden alınmış olup; çoğu bizzat kendi tarafımdan: toplanmış malûmattır.**

[ır,r'] **) Bk. «*İl*» gazetesi, Moskova, 1917, N. 53.**

«Bürosu»nda Ufa vilâyetinin mümessili olarak bulunduğumdan, her iki zümre münevverlerinin münakaşalarına kştdrak ettiğimde, millî gayemiz bakımından ahalinin bu şerefsiz trans hizmetleri yerine, doğrudan doğruya askere alınmasını, türkçe ve rusça okuyup yazanların küçük zabit yapılmasını ileri sürerdim. Alikhan* trans hizmetine alınanların artık o işte kalmalarını istedi ve bu «mer- dikâr»lara nezaret işine birçok münevverleri celbedebildi. Doğrudan doğruya asjcerî hizmete . tâbi tutulan Kazan Türk münevverleri de, tatarca «laşman» dedikleri bu trans hizmetlerine nezaret işine karışıp, kendi askerî hizmetlerini hafifletmek gayesini güdüyorlar ve Alikhan zümresine rakip bulunuyorlardı. Tranş hizmetlerinin Özbek ve Kazak köylüsünün gözünü açmağa epeyce yardımı olmuştur. Bu vazifede bu - lunanlar 1917 inkılâbı zamanında epey yararlık göstermişlerdir. Se- merkandda müslüman işçi teşkilâtı ve esnaf cemiyeti vücude getiren- Şemseddin adında birisi ve Fergane Basmacı hareketlerini idare eden bazıları (meselâ Kör Şirmet) vatanına sağ olarak dönüp gelen «merdi— kâr»lardandır. ~

4

Rusya inkılâbı ve Türkistan Türkleri.

1905 İnkilâbı

Petction, Kongreler, Rusyada Parlamento Hayatı ve Turkler.

İktisadî baskılara karsı isyanla karşılık gösteren- 1 urkı^tanlılar, siyası ve dini baskılara karşı Rusya hükümetine mümessiller ve ıstıd a (petetıon) lar göndererek bu hükümete tesir etmeğe ve Rusya- nın haricî teşkilâtından ve iç inkılâplarından istifade edip, sulh yoluyla* kendi haklarını geri almağa çalışmışlardır. Bu son hareketlerdeki mu- vaffakiye-tle^, Türkistan Türkleri arasında yukarıda zikredilen iki zümre, yani:

1) Rus muhitinde yetişen «münevverler ve zenginler» le;
2) Rustan ancak zarar gören ve her vakit isyan eden «ahali» den . başka bir de:

3) «Ha'lk içinden yetişen münevverler» zümresinin yetişmesi, halkın yeni şartlara uygun medenî seviyesinin yükselmesiyle ilgili olmuştur..

Daha Sivastopol mağlûbiyeti neticesinde Çar İkinci Aleksandrı köylüler lehine bazı ıslahata sevikeden halk hareketleri zamanında bile, ozamanın münevver Türklerinden Velihan oğlu Çokan, çağdaş rus liberalleriyle ve müsteşrik Saviiyev gibi sosyalistliğe mütemayil kimselerle temasa girerek, Kazakların hukukunu, dahilî muhtariyetlerini, bilhassa mahkeme işlerindeki muhtariyetlerini müdafaa yolunda bazı teşebbüslerde bulunmuş ve hükümete bir maruza vermişti. Rusların, Japon savasını kaybetmeleri sonunda çıkan 1 9 0 5 inkılâbı zamanında ise doğu Türk- leri arasında asrın parlamentoculuğu, sulh ve müsâlemet yoluyla mücadele usullerini bilen adamlar, muntazam siyasî fıkralar teşkil edecek derecede değilse bile, artık çoğalmıştı. Rus okullarında okuyanların çoğalmasından başka demiryolları açılıp yolculuğun kolaylaşması, İstanbul ve Türkiye ile temas 1SB), «Tercüman» gâetesi, İstanbul, Mısır ye Suriyede tahsil 'gören Kazanlılarm açtıkları asrı okullarda ta-HsV, siyasî fikirlerin gelişmesine sebep olmuştur. Daha 1902 de, Rus kinciliğin d an bahsile ahaliyi heyecanlandıran bir beyanname hektografta basılıp Ka- zakistanda-intişar etmiş, bundan dolay! ;bazı kimseler tevkif edilip sürülmüştü. Kökçe Tav'da ünlü ve nüfuzlu bilgin, Molla Palas oğlu Nav- ru'z'bay (diğer ismiyle Navan Hazret) talebeleriyle birlikte sürüldü. Bu adam Bukharada okumuş ve çağdaş kimselerle kaynaşıp fikri açılmış birisiydi. Japon savaşı sırasında Rusyanın ancak yenilmesini istemekte «türkçe münevver»lerle «rusça münevver»ler ahaliyle fikir bakımından birleşmiş bulunuyordu. Rusça münevverler daha çok Rus siyasî fırkalarıyla temasta bulunuyorlardı. Ancak inkılâp dakikasında bunlar bir- biriyle görüştüler. 1 9 0 5 haziranında Karkaralı tümeninin Kuyandı panayırında 14.500 Kazak toplanmıştı. Burada bulunan münevverler ve ileri gelenler medlis kurup mümessiller intihap ettiler ve Rusya hükümetine toprak, mülk, din hürriyeti ve medeniyet meselelerine ait bir petetion (istida) gönderdiler. Kongreye iştirak eden Âlikhan, ozamajı Kazaklar arasında «türkçü» ve «garpçı» olarak iki zümre bulunduğunu, bu iki zümrenin birbiriyle mücadele ettiğini, «türkçü» lerin daha çok din meseleleriyle meşgul olup mollaları vergiden muaf tutmak, Oren-

ır,G) «Omsk» ta bozkır vilâyetleri umumî valisinin kalem dairesinden yalnız 1905 yılında 500 Kazak hac pasaportu almıştı. Bk: A. K a s t e l i a n s k i For- *mıy national'nago dvejeniya v sovremennıkh gosudarstvakh,* (Petersburg 1910) mda Alihan Bükeyhan'm «Kazak-Kırgızlarda İnkılâp Hareketleri» adlı makalesi, s. 591.

burg müftülüğüne iltihak etmek istediğini ileri sürdüklerini ve bu türk- çüler çokluk oldukları için bu isteğin birinci madde olarak yazıldığını .kaydetmektedir. Kazak-Kırgızların oymakları daima, birbiriyle mücadelede bulunduklarından inkılâbın verdiği seçim haklarından istifade edile- miyeceğinden korkuluyordu. Fakat o meselede Kazaklar kendilerinin erginliklerini gösterebildiler. Ural Vilâyetinden Karatay oğlu Bakhtcan sultan (rusça yüksek tahsilli hukukçu), Kaimin oğlu Alpısbay (yüksek tahsilli), Semi'den Bükeykhan oğlu Alikhan (yüksek tahsilli, orman mühendisi ve muharrir), Nar Akın oğlu Temir Ali (rusça ilk tahsilli), Turgay Vilâyetinden Birimcan oğlu Ahmet (yüksek tahsilli, hukukçu ve sulh hâkimi), Akmola Vilâyetinden Kuşçıgul oğlu Şahmerdan (Kho- çalardan ve rusça bilir) seçilmişlerdi. Semi Vilâyeti mebusları Peters- burga gelinceye kadar İkinci Devlet Duması dağıtılmış bulundu. Bununla beraber Alikhan, Dumanın liberal ve sosyalist âzaları tarafından neşrolunan meşhur «Viburg hitapnamesi»ni imza edip takibata uğramıştı.

Cenup Türkistanda Müslümanlar, başlangıçta inkılâp hareketlerine bilfiil iştirak etmemişlerdi. 1905 yılının ilk yarısında^ vukua gelen heyecan, yalnız demiryollarının Rus işçileri ve asker arasına münhasır kaldı. Taşkent Müslümanlarından bazıları 10-15 martta Sebzâr Dehesinde Hakim Khoca Akhunkhocayev ve Kökçe Dehesinde Sultan Khoca Sa- dıkkhocayev'in evlerinde toplanıp bir petetion şekli kabul edip, umumî valiye verdiler. 26 nisanda Mehmed Osman Numan-Khocayev'in evindeki toplantıya, polis müdürü gelip kendilerini hapisle tehdit ettiğinden, Taşkentliler epey zaman toplantılardan sakındılar. Sonra 16 ikiıı- citeşrin ve 15,22,29 ilkkânun tarihlerinde Taşkent polis müdürünün müsaadesiyle toplantılar oldu. Burada kadılar, mollalar ve «biy»îer ve diğer burjuva illeri gelenleri toplanmıştı. General Curabek ve büj'ük tüccarlardan Arifkhoca ve Azizkhoca da bulundu. Burada Kazanlıların tesiriyle bilhassa din meseleleri ileri sürüldü ve Cenup Türkistanın Rus- yaya tâbi 'olmasından önce Imparatoriçe Katerinanın dahilî Rusya Müslümanlarının dinî idaresi hakkındaki fermanın Türkistana da tamimi istendi. Yine Türkistan idaresine ait kanunun Tatarlara Türkistanda gay- rimenkul emlâk e'l'de edilmesini men'eden 64 üncü maddesinin kaldırılması isteniyordu. Talepnameye göre Taşkentte kurulması düşünülen «Müslüman Dinî idaresi» ne Rus valisi ve daha dört molla âza olacaktı. Taşkendin eski yerli şehir kısmında, yeni şehir idaresinden ayrı, bir belediye idaresi kurulması, şer'î kadıların hukukunun genişletilmesi, vakıfların medreselere geri verilmesi gibi yalnız ülemâyı ve kadıları, belediye âzası olmak istiyenleri ilgilendiren meselelere ait kararlar kabul

edıid;. Öteki şehirlerde de bu gibi **toplantılar** oldu. **Hattâ Türkistanıı*.** en karanlık köşesi olan Amu Derya **şubesinde, Çımbay şehrinde gizli** toplantılar olup, Ali oğlu **Bekten adında birisinin evinde araştırma** yapılarak, iiirkçe gazeteler **müsadere edildi. Bundan başka bir de Tür**kistanlılardan Nijni Novgorod **panayırında bulunan bazılaarı 15(r=:28)** ağustos 1905 teki Birinci **Umumî Rusya Müslüman Kongresine, diğer** bazıları da 13-2 **3** kânunusani **1906 da Petersburgda toplanan İkinci ve** Nijni Novgorodda 1 6-20 **ağustasta tapîanan Üçüncü Rusya Müslüman**ları Kongresine iştirak **ettiler. Onlardan Özbek Emincan İlhamcanov ve** Kazaklardan wŞahmerdan **Molla Kuşçıguîev'in adı kongrenin basılı za-**bıtlarında kayıtlıdır. Yukarıda **zikri geçen Navan Hazretin adamların**dan olan Şahmerdan Molla, Müslüman **ittifakı proğramına, Kazak top**raklarının göçmenler için **zaptediîmekten korunması ve mahkemelerde** örf ve âdet esasında ,değil, şeriatle **hükmedilmesi lüzumuna dair iki mad**de dercettirmek isteğinde bulundu. **Başkurtlardan Şah Haydar Mirza** Sırtianov, «Başkurtların **toprak meselesi de Kazaklarınki gibidir» diye** o isteğe iştirak etti. Bu **meseleyi de programa bir madde olarak sok**tular.

1906 kânunusanisinde **Kazalıda toplantılar olup, şu maddeler ka-**rarlaştırıldı:

1) **Din hürriyeti;**
2) Kazakların toprağa malik **olma hakları;**
3) Damga **usulüne tâbi olmadan göl ve ırmaklardan balık avlama.** hakkı;
4) **Otlaklara ait tahdidatın kaldırılması;**
5) **Aile işlerine nezaret etmek için kadılar tâyini.**

Karar verilen bu **meseleler için, Petersİburga graf Witte'ye bir mü**messiller **heyeti gönderildi. Vekiller içinde meşhur Işan Kazanbek oğlu** Uran da vardı. **Aynı ayda Evliya-Atada Karakırgız başkanları da top**lanıp, şu hakları **istemeğe karar verdiler;**

i) Din hürriyeti ve dinî idare 'kurulması;
2) Rus göçünü durdurmak ve Kırgız'lara toprak temin etmek;
3) Ruslarla hukukta müsavilik ve takrhri sükûn kanununun kaldırılması;
4) Devlet Dumasına mebus seçme hakkı;
5) Tatarlara Türkistanda toprak almak hakkının verilmesi.

istenen bu haklar için graf **Witte'ye vekiller gönderildi. Ozaman** Carkentte Başkurtlardan T emir Alî oğju **(Temirgalin) adında bir ihtilâlci, Tarançılarla .bir olarak kendi evinde 14-13 nisanda gizli bir kongre yaptı. Biraz sonra bu kongre tekrar toplandı. Carkent'te bulunan bazı Tatarlar, kongrenin sonundan korkarak, hükümete haber verdiler. Temir Ali oğlu ve Tarançılardan arkadaşı Sakı oğlu (Sakıyov) tevkif olunup sibiryaya**

sürüldüler [283]). Sonra İkinci Duma seçimleri olup, Se- merkanddan Abdülcelil oğlu Taşbulat (tüccar), Khokanddan Mehmed- can oğlu Salihcan (Avrupayı görmüş tüccar), Türkmenistandan Nur- berdi Han oğlu Makhdumkulı Han, Sır Derya Vilâyeti Kazaklarından Allahbergen oğlu VeliyuLlah (tüccar), Taşkentten Abdülvâhid Kari (molla) gönderildi. Ferganenin iki milyon Müslümanmdan bir, ancak on bin kadar olan buradaki Ruslardan da bir vekil gönderilmişti. Vekillerden Taşbulat, rusça az bildiği halde, Dumada toprak meselesi üzerinde söylev verdi. Salihcan Bay ise çok zengindi. Dumanın «Müslüman Fraksiyası»na maddî yardımlarda bulundu. Makhdumkulı Han, Türkmenistanm müstakil çağındaki hanlarından ve yukarıda zikri ge- çen Nunberdi Hanın oğludur. Rusça bilmediği halde, albaylık rütbesi verilmişti.

Bu inkılâpta Müslümanları her yerde ancak şehir burjuva sınıfı, mollalar ve tahsil gören aristokrasi temsil ettiğinden, Müslümanların siyasî istekleri pek muhafazakârane oldu. Rusça bilen münevverlerin ileri gidenleri «Rus Meşrutiyetçi Demokrat» (=Kadet) fırkasına mensup yahut ona mütemayil idîler. Evvelce sosyal-Demokrat fırkasına mensup ve yahut ona mütemayil olan Bükeykhan oğlu Alik'han da bu inkılâp devrinde «Kadet» fırkasına intisap etmiş, hattâ bu fıkranın merkez komitesi âzalığma bile geçmişti.

Edil boyunda Tatar bilgini Musa Cârullah tarafından şeriate uydurulan Kadet proğramı, Kazaklarda, manzum «kırk farz» şeklini almıştı. Sosyalist akidelerini taşıyanlar seçim sırasında, «çar için dua etmekten başka bir şey bilmiyen yerli, cahil mütegallibenin yerine, Rus inkılâpçılarına» rey vermenin daha^doğru olacağı gibi, bir bakımdan cidden haklı olan, iddialarla ortaya atıldıklarından hiç makbule geçmediler. Tapîanan kongrelerde de intizam olmuyordu. Bununla beraber bu kongrelerin pek samimî muhitte devam ettiğini Alikhan, mezkûr inkılâp yılları hâdiselerine ait neşrettiği makalesinde yazmıştır. Kazakların kongresi eski şövalyelerde olduğu gibi at üzerinde, açık havada oluyordu. Bozkırdaki bir kongrede hazır bulunanlar yere oturmayıp ayakta ka- lıyorlarmış; semiz bir kisrak, kongre için kürsü işini görmüş imiş. Söy-

---

ır>7) Bk. E. F e o d o r o v . «1905 inkılâbı ve Türkistanm yerlileri». *Novıy 'Vostok* X-XI. 36.

]ev vermek istiyenler kısrağa binerlermiş. Bunu oda Alıkhan yazıyor. Bu inkılâp dolayısıyla bozkırın şairleri de harekete geldi. Sıyası ve iktisadı dilekler, Kalk şâirleri ağzından bozkırın bir başından öteki başına kadar bütün halk içinde şiirle söyleniyordu. Bu gibi şâirlerden Kupeyoglu Meşhur Yusuf'un siyasî şiirleri çok tanınmıştır:

Ezcümle:

Bu sözüm Altı Alaşqa tanış bolsın + azmat er rrien diyse namıs bolsın Khudayım nüsret
berse düşman uiiay + küydügü tüne' dağı qamıs bolsın Aruvaqtı şaqıratm çerler kelse +
tilektes cüyrükter de cabıs bolsın
Qol küç ben el bilegen hakimderge + muridunun öter imes söylep nâzı
Alaş bob bastı'gossaq coq bolmaspız + oiz bolıp tursaq'dagı köptin azı.

Yani: «Bü sözlerim bütün Altı Alaç uruklarına (yani bütün Orta Asya- göçebe Türklerine) malum olsun. Vatandaşlık hakkım düşüneli herkesin izzeti nefis ve hamiyetini ilgilendirsin. Tanrı düşmana kolay galebe ve nusret verirse, bu düşman kümesteki kamış gibi yansın. Atalarımızın ruhlarını yardıma çağıracak (kafi mücadele) günleri gelirse, bize hayrıhah olan koşucular da yanımızda olsun. Ordu ve devlet kudreti ile elimizi idare edip, duran (Rus) valilerine, mazlum halkın zarı, sözle tesir edecek değildir. Fakat biz «Alaç» olarak (yani hepimiz aynı millî parola altında toplanarak) başlarımızı birleştirirsek, mahvolmıya- cağız. (Rus ahalisine göre) çok az olsak, bile...» .

Bu gibi şâirler 1906 yılının siyasî hareketlerine bir ahenk, bir millî münderice veriyorlardı. Ura! Vilâyetindeki Kazaikların hareketi, ozaman biraz da pantürkizm fikrine mütemayil olan ve eski Bükey Orda Çın- gizlilerinden Karatayoğlu Bakhtcan Sultanın (bu sultan tatarca «Fıkır» gazetesinin 2.nci sayısına mühim bir makale dercetmişti) ve baytar doktor Sıddıkov un tesiri altında bulundu. Doğu kazaklarında ise, Alıkhan müessir idi. O da. Kazakistan meselesini, yalnız İktisadî meselelere hasretmek, siyasî dilekleri rus demokratlarıyla birlikte halletmek fikrinde idi. 1905-1906 inkılâbına Müslümanların iştiraki, Avrupâda Doğu iş- lerivlT~ugraşanİarm dikkutînT'^tİ. 'Bûngan mülhem olarak birçok kimseler, Rusya Türklerinin bugününe ve yarınına dair mütalâalarda Kulundular [158]). Bununla beraber bu mütalâalar daha çök Edil ve Kafkas. [284 285] sahasındaki İslamların hayatına münhasır kalıyor, Türkistandan pekaz- bahsedîliyordu. Türkistanlılar Dumada bir faaliyet

ıns) Meselâ: Chatelier, *Les Musulmans Russes* (*Revue du Monde Musuhnan,* I, 1906, p. 146 -168) ; Vambery, *Consiitutional Tariars* (*Tne Ninet- eenth Century,* 1906); yine o: Die *Kulturbestrebungen der Tataren* (*Deutsche Rıundschau,* 132, 1907); Alisov, *Musulmanski vopros v* Rossiıyi (*Russkaya* Misi,.
285 vn).

gösteremediler. Yukarıda zikrettiğimiz Abdülceîil oğlu Taşlbulatm söylevi, Türkistan mebuslarının yegâne eseri olarak kaldı. 3 haziran 1907 kanunu ile Türkistanlılar^ seçim hukukundan mahrum edildiler. Müstemİeke ahalisi siva- setle uğraşmak imkânlarından mahrum edildikten sonra, millî hareketler durdu. Halk pasif idi, kendi hoşnutsuzluğunu açıkça gösteremiyordu. Yalnız, Ural Kazakları Üçüncü Dumanın «Müslüman Fraksiyası»na hususî surette Karatayoğlu Bakhtcan Sultanı gönderdiler. Bu zat Kazakların toprak meselelerine ait bir kanun lâyihası hazırlayıp mezkûr Fraksiya ya verdi. Seçim hakkına malik olan Tatar ve Başkurt meb'usları, çok boş adamlardı. Aralarından yalnız Şahbal Ağa toprak meselesine ait güzel bir nutuk iradetti. İlerigelenlerinden Sadri Maksudî ve İsa Mirza Yenikeyev için millî mesele, yalnız mollalar, din ve iptidaî mektep meselesinden ibaretti. Sadri Maksudî, bu meselelerin müzakeresinde baz. güzel nutuklar söylediyse de, diğer nutuklarında millî kültürü, iptidaî m!ktC^meSeIeS! °^ara^ gösterdi ve' Rus vatandaşlığı hislerini izharda mübalağa etti 1 •'•')• Türkistan ve Kazakistan j£İn millî mesele ise, din ve ^ktep_^^gL^maktan...................ziyade, İktisadî mesele, ellerden alınmakta olan arazı_mesele sı^ müslümaniarm binlerce senedenberi yaşatıp geldikleri İska sistemlerini Rus muhacirleri lehine gasbetmefc, devletleştirmek ıstıyen Rus hükümetinin tedbirlerine karşı mücadele meselesi idi. Halbuki Rusların Kadet fırkasına dahil olan Sadri Maksudî bu meselelerde tamam.yle bu fırkanın yolunu tuttu, hâttâ İska sistemlerinin Rus eline alınması meselesinde Türkistanlıların aleyhine rey verdi[160]). İsa Mirza

K'") Sadri Beyin cyi bir nulku 1909 da maarif meselesine ait olmuştur, fbk. meselâ *Stenografiçeski Otçet Tretey Gos.* Dumı, t. II, s. 2375-76); diğeri de rus meb'usu Alekseev'a cevabıdır (bk. *Türk Yurdu,* XIII, 3610). Diğer nutuklarında bu meb'us «Rus dili Rusya İslâmları için ilim ve medeniyet dili olduğunu, mamafih ilk mekteplerde müslümaniarm mahallî anadillerinde tedrisat yapılması zaruri olduğunu» tebarüz ettirmiş *(Stenografiçeski Otçet Vtoroy Gos. Dumı* II s 553), ve Rusya İslâmları namından «Biz de sizin gibi Rus vatandaşlığı hissiyle' meşbuyuz ve Rusya devletinin istikbalinin bekçisiyiz» demişti (Osten, *Otçet Tretey Dumı,* II, s. 2648).

1«o) Türkistan sularının devletleştirmek meselesinde Sadri Beyin Rus hükümeti lehine rey vermesi dolay,siyle, 60 Türkistanlının imzasiyle bir protesto mektubu «Tavuş» gazetesi, 1906, N. ı de intişar etmişti (bk. Al i m e a n İ b r a h i m , *Tatarlar arasında revoliutçiya hareketleri,* s. 209; F. Us al, *Dumada Müs- mman Dejmtatları, s.* 213) .
i

'/enikeyev ise, naçizliğin mücessem bir timsali idi; din ve maarif meseleleri haricinde hiçbir kelime söylemedi. İlk iki Duma devrinde, şimal ve sark Türkleri tarafından Petersburgda yapılan yegâne ciddî ve hürmetle zikre şayan cesur bir hareket, «otonomi» hareketi oTlmuştur. Bu hareket, Duma âzalarından Ufalı Seyit Gerey Sultan Cantürin (bu zat Kazak sultanları neslindendir 1<J1), avukat Aliaskar Sırtlanov (Başkurt- lardan 10J)) ve mebus olmadığı halde Dumanın müslüman azalan üzerinde büyük tesiri olan Kadı Abdurreşid İbrahim (Tara Buharlısından)-.£idare edilmiştin Millî istekleri meydana koymak yolunda Rusların ve Rus hükümetinin hatırlarını saymağa hiç de lüzum görmiyen bu üç ₂at muhtariyet (otonomi) taraftarı mil[1] "derle (Finlandiyalılar, Lehler ve Ukraynalılarîa) işbirliği yapmak fikrinde idiler. Şimal ve şark Türk- lednüThînî ve siyasî hayatında parlak bir rol oynıyan Reşid Kadı, muhtariyet meselelerine ait «Avtonomiya» ismiyle türkçe 'bir risale de neş- retti- «Ülfet» adıyla neşrettiği gazete, Türkistanda çok okundu. Hattâ Amu Derya şubesinde Çımbayda Bektan Ağada ve Törtküldeki polis araştırmaları sırasında, Reşid Kadının gazetesi zararlı basın olarak müsadere edilmişti[103]).

Türkistanda fabrika hayatının; bilhassa pamuk te- Türkistanda Rus mizleme fabrikalarının inkişafı neticesinde işçi sı- Sosyalistleri ve nıfı çoğaldıysa da, daha burjuva sınıfları bile, si- Müslünıanlar yasî teşkilâta malık olmıyan yerli Türklerin işçi sınıfı tabiidir ki hiçbir teşkilâta malik değildi. Böyle teşkilât, yalnız Ruslarda vardı. 15-18 ilkteşrin 1905 te demiryo! isçileri arasında, 15-16 ikinciteşrinde Taşkent garnizonunda, 16 haziran 1906 da Aşkabad garnizonunda ve Kuşkada olan karışıklıklar, işçi teşkilâtının ve sosyalistlerin işi idi. Yerli Türkler bu vukuata seyirci olarak kaldılar. Hattâ Rus Hükümeti, rus işçileri grev ilân ettiği takdirde, yerlileri ku İlarrmak fikrinde idi. Fakat rus amele teşkilâtı da henüz pek zayıftı. Sosyal-Demokratların 1906 İstokholm kongresine, Taşkent işçile- rinden Zu'barov, Semerkanddan Marozov ve Kızılarvattan Buzanski, Ferganeden Khvostovski iştirak ettiler. En büyük merkez olan Taşken- üin vekili, ancak 500 işçiyi temsil edebilmişti. 1906 sonkânunda Taşıdı) Bu zat yukarıda s. 238-39 da zikri geçen Seyıtkhan Cantürinin oğludur.

ıtî₂) Bu da yukarıda s. 269 da zikri geçen Haydar Mirza Sırtlanov'un oğludur.

ınri) Bk. E. teodorov, «1905 İnkılâbı ve Türkistanm yerlileri», *Novıy -Vostok*, ,X-XI; 28.

k e n t t e güıcü Caparidze'nin idaresinde birinci Türkistan sosyal-demokrat kongresi toplandı. Kongrenin kararları arasında yerli ahali içinde işlemek hakkında da bir karar vardıysa da, tatbik edilmedi. Sosyalistlerle azçok temasta bulunan birisi de Tatarlardan İsmail Âbidî idi. Bunun vâsıtasıyla yerlilerle temasa giren sosyalistler müsteşrik Viatkin ve Na- l i v k i n idi. İsmail A'bidî bunlarla birlikte «Terakki» adında bir gazete çıkardı. Ancak yirmi sayı çıktıktan sonra hükümet tarafından kapatılan bu gazete, ilerleme ve yenileşme fikirlerinden /bahsetti, yerli işçileri teşkil meseleleriyle uğraştı.

Rusya hükümeti, sosyalistleri ve ihtilâlcileri, daha çok Sibiryaya sürüyordu. Türkistanda bunlar az bulunuyordu. Eğer kuvvetli ihtilâlciler gelmiş olaydı, Türkistanlılara tesiri olabilirdi. Kazaklar arasında sürgünde bulunan Mikhailis'in kazak şâiri Abay ile teması neticesinde, Kazaklar içinde bazı liberal felsefî fikirler, Abaym türkçe şiirleri vâsıtasıyla yayılmıştı. [Türkistanda yerlilerle azçok temasta bulunan ihtilâlc i l e r , «es-er» (y a n i : sosyalist - revolüsyöner) fırkasına mensuptu. Bunlar ise, rus köylüsünün menfaatini gözeten, aynı zamanda milliyetçi bir fırka olduğundan, Türkistanda kolonizasyon ve müstemlekecilik babında çar hükümetinden fazla çalıştılar. («Halkçı sosyalist» Şkapski ile «es- v - r » terden Roma, Yaguışev, Mikhailov adındakiler, rus muhaceret ve iskân idaresinin memurları idiler. Bunlar, 1 9 0 5 yılında hükümetin ru₃ göçmenlerini yerleştirmek için Kazak-Kırgızlar arasında toprak tetkika- tında bulunan fırkalardan birini («Şkapski Fırkası») teşkil ettiler. Bunl a r , Rusya hükümeti tarafından Türkistanda toprağın Kazak-Kırgızlar- c'an alınıp, Rus Kozakları eline verilmesine muhaliftiler. Çünkü Kozak- İar o toprağı, ancak eski sahipleri olan Kırgız-Kazaklara kiraya vermekle iktifa ediyorlar, kendi mülklerine diğer «Mujik» rus göçmenlerini yerleştirmiyorlardı. Şkapski fırkası ise, çok sayıda köylü-mujik göçmen getirmeğe çalıştı. Hattâ kendi fırkası için (Kazak-Kırgızlardan korktuğundan) hükümetten silâh ve mühimmat istedi. Sonradan Kerenski zamanında, Cenubî Türkistanlın Tdaresine memur edilen heyetin âzası olan Şkapski, bilgili bir adamdı. Amu Derya şubesinde yerlilerin toprak meselelerine, oradaki eski ekincilik âdetlerine ve.Yedisuda toprak meselesine ait- pek mühim eser ve bazı makaleler neşretmişti. «Roma» ise, Almatı es-erlerinin başkanı idi. Yaguşev, es-erlerin Maksimalist yani müfritler zümresine dahildi. Bunların yerlilerden toprak gasıbı babında gösterdikleri taşkınlığa, umumî vâli Tevaşev bile mukabele gösterdi. Çarın vâlileri ve fabrikacılar, daha ziyade âsayiş ve pamuk ekiminin miişkilâtsız gelişmesi cihetine ehemmiyet veriyorlar; ziraat nezareti mümessilleri ve rus köylülerini temsil eden es-erler ise, rus göçmenleri yer-

leştirmek hususuna ehemmiyet veriyorlardı. Türkistana göçmen göndermek, Rusya içindeki çiftlik sahipleri-alpagutları kurtarmak için biricik çare olduğunu bildikleri halde, bu es-erlerin bilhassa göçe ehemmiyet vermeleri, ıus emperyalizm taassubundan ve rus köylülerine yaranmak istemelerinden ileri geliyordu. Umumî vali general Tevaşevin 1905 sonteşrininde ölümünden sonra,, yerine gelen general Subbotiç ise, Şkapski grupunu dağıttı ve es-erleri tevkif etti.

Böyle iken yine es-erler, hazan Türkistan yerli köylüleri arasında da inkılâp propagandası yapmaktan geri kalmıyorlardı. 24 temmuz 1905 te Yaguşev, Evliya-Atada topladığı rus köylü toplantısına, yerli türk köylülerini de çağırmıştı. 1912-1913 yıllarından başlayıp Türkistan Türkleri arasında siyâsî hareketler başlamağa, teşkilâtlar vücude gelmeğe yüz tuttuğu zaman yerli Türklerle sıkı siyasî münasebeti, diğer sosyalistlere göre, es-erl.er kurabildiler.

Yeıli Türklerde Siyasî Teşkilât

İnkılâp hareketleri yatıştırıldıktan sonra, y.erli

rini idare edecek olan biri varsa onun da,, yalnız «sen» olduğu, halbuki Ural Vilâyetinde ekime elverişli toprağın 1906-1909 yıllarında göç fırkaları tarafından tamamen işgal edilmekte olduğu, bu durumu görüp eve oturmak kadar büyük günah olmıyacagı,... gibi şeylerden bahsolun- maktadır. Bununla beraber 1913 yılında (2 şubatta) Orenburgda Bü- keykhanoglu Alikhan, Baytursunoğlu Ahmet, Dolatoğlu Mir Caqıp ta-

Türklere siyasî teşkilât işleriyle uğraşmak güçleşti. 1 9 î 0 yılında Ural Vilâyetindeki kazak münevverlerinden Sertenoğlunun evinde yapılan araştırma sırasında polisin eline geçen ve yakında neşredilen mühim bir mektupta, Kazakistanda siyasî teşkilâtın olmadığı, kazak münevverlerinin birbiriyle birleşeme- Gİği, birbirini çekemediği, hepsi hükümet müesseselerinde, memur olduklarından dolayı -bir işe teşebbüs edemedikleri^ umumî teşkilât işie-

lafmdan «Kazak» gazetesinin neşrine başlaması dolayısıyla rus okullarında tahsilde bulunan kazak münevverleri tarafından «Omsk»ta teşkilâta benziyen zümreler teşekkül etmeğe yüz tutmuştu.

"*T* Özbekistanda da böyle hareketler o!du.f2 ilkkânun 1910 da Bukharada müderris Hacı Râfi, Mirza Abdülvâhid, Hâmidkhoca Mihrî, Ahmed Can Makhdum, Osman Khoca Mükemmeleddin Makhdum gizli bir \ «Terbiye-i Etfâl» cemiyeti kurdular. Bu cemiyet İstanbulda bir şube \ açarak, 1911 yılında 15, 1912 yılında da 30 talebe gönderebildi. Bu \ ?ube «Bukhâradla Ta'mîm-i Ma'ârif Cemiyeti» adıyla resmî bir cemiyet ıj şeklini aldı. 1910 yılında İran yoluyla İstanbula gelen şâir Fıtrat ile *t* Mukîmeddin ve Rusya yoluyla gelen Osman Khoca, Gulcalı Abdülâziz, | Sadık Âşuroğlu, bu cemiyetin kurucuları idiler. Fıtrat, İstanbulda farsça

«Münazara» ve «Seyyah-; Hindi» adlı tenkidi ve hicvi eserlerini bas- tirdi. Bu eserlerden birincisi, Taşkentte hükümet gazetesinde türkçeye, İkincisi Semerkandda rıısçaya çevrilerek neşredildi. Taşkentte rusça tah- . sil edip, hususî avukatlık yapan ilk münevver cemaat hadimi Ubeydul- ; lah Khoca ve evvelce de gazeteler neşreden muallim ve imam Münev- ; v^.r Kari ve Semerkandda müftü Mahmud Khoca Beh'bûdî, Khokandda muallim Âşur Ali Zahirî ve tüccardan Âbid Can Mahmudoğlu, Türkistan millî hareketine muayyen bir şekil vermeğe başladılar.j1 9 1 3 yı-" lında Semerkandda Mahmud Behbûdî ve Şakir Mukhtârî, 19 1 3 yıh seyyahatim dolayısıyla Ferganede ben ve bazı arkadaşlarım, Türkistan- d a k i millî hareketleri bir gizli siyasî cemiyetin idaresi altına almağa çalıştık. F akat tecrübesizlik .ve yazıların hükümet eline geçmesinden doğan fazla korku, program ve nizamnamelerin muayyen bir surette tes- bitine engel oldu. Bununla beraber, 1 9 1 4 yılında Khokandda bir dergi kurmak dolayısıyla yapılan mektuplaşmalarda tesbit olunan şu üç madde, ozaman bazı Ferganeli yoldaşlarımız için program ve neşriyatta esasi umde işini görmüştür:

1 — Sibirya demiryolları hattıyla Afganistan ve Iran sınırı arasında yaşıyan bütün yerli ahalinin, hukuk ve vergilerde Ruslarla mü - savatı;

2 — Göçebe Müslümanlar yerleştirilmeden ve oturak Müslüman- lara toprak verilmeden önce, Rus göçüne yol verilmemesi;

3 -- Asrî maarifin yayılması.

Birinci maddeye ait olmak üzere, Bukhara ve Khıyva Hanlıklarının ve şeriat mahkemelerinin kaldırılması zarureti hakkında, tarafımdan, tatarca «İl» gazetesinde neşrolunan «Türkistan Mektupları» n d a ; Türkistanlıların seçim hakları ve Türkistanda «zemstva» (belediye ve mahallî idare) meselesi hakkında diğer arkadaşlar tarafından «Sedâ-yi Türkistan» ve «Vaqit» gazetelerinde yazılan makaleleri zikredebiliriz. Bazı fikir arkadaşlarımız «Es-Er»lerle müzakerelerde bulundular. Bunlara anlatılması en güç olan mesele de, Rus göçü meselesi idi. Taşkentli Ubeydullah Khoca, sosyalist olmadığı halde, Es-Erlerle temasta bulunuyordu.

Kerenski’nin yakın dostlarından olan Es-Er Vadim Çaykin tarafından 1 9 1 3 yılında Endicanda rusça «Golos Turkestana», Taşkentte arkadaşı Ubeydullah Khoca. tarafından türkçe «Sedâ-yi Türkistan» gazeteleri neşrolundu ve onlarla iş birliği yapmak üzere Khokandda «Gayret» Kütüphanesi kurularak, yerli türk ve rus inkılâpçıları (Kerenski gurupu) arasında iş birliğine başlandı. Kerenski, Türkistanda büyüyen

tür rustur. Babası, ı aşkent rus okulları müfettişi idi. Bundan dolayı Ke- venski, Türkistan meseleleriyle ilgileniyordu. 1914 yılında «Golos Tuı- aeslana» gazetesi, pamuk meselesinde yerlilerin şikâyetlerini toplamağa haşladı. 19 16 vak aları dolayısıyla Kerenski de «Duma»da sualler sordu. Razı Fs-Frler, Taşkent basınında («Turkestanski Kur’yer»de) yerli ahali lehine makaleler neşrettiler. Bu ■’gibi hususlar, Türkistan Müslümanları arasında Ls-Frîerin popüler olmasına sebep oldu.

1917 İnkılâbı

İlk cihan savaşının (1914-19 18) başlaması T ür- kistancîa yeni ümitler doğurdu. Savaş ilân edil- dik-ten üç dört gün sonra Bukharada, Kazanlı ve BukKaralı öğretmenlerin hususî bir toplantılarında bulunurken, herkesin derin ümitlere dalmış olduğunu gördüğüm, ihiçbir zaman hatırımdan çıkmaz. Bir Tatar öğretmeni (Kemal Nogay), Türkiyenin elbette Almanya tarafına katılacağını söylüyor ve belki bunların bir gün Bukharaya kadar geleceklerine dair kehanette bulunuyordu. Umumiyetle cihan savaşı, Türkista- mn her tarafında sıyası faaliyet doğurdu. Fakat gizli toplanmalar, ciddi siyası teşkilât şeklini alamadı. Bundan dolayıdır ki 1916 isyanında münevverler, kendilerini gereğince gösteremediler, ve, 1917 inkılâbına hazırlıksız girdiler. Asrı terbiye görmüş adamları nisbeten çok bulunan Kazakistandcp münevverler, vilâyet ve tümen idare müesseselerine girdiler. Cenubî Fiirkistanda ise', bütün iş, başlangıçta Rusların elinde bulundu. Gençler miiteassıp ulemânın iş başına geçmesinden ve vakitsiz ı işkal d ırmadan korkuyorlardı. «Duma»da Müslüman Fraksiyonundaki Büro» da Taşkenlli Başkurt hukukşinas İslâm Şa’hiahmedov ve onun bugün dışarıda bulunan arkadaşı [Mustafa Çokayev] Türkistanda eski çarın umumi valisi Kuropatkin’in yerinde kalmasının daha faydalı olacağı, bunun gibi popüler bir şahsiyet Türkistandan ayrılırsa, memleke- *lın* her tarafında kargcişalık ve isyanların baş göstereceği fikrini şiddetle ileri sürüyorlardı.

31 mart - 3 nisanda Taşkentte Türkistan rus ve türk inkılâp komitelerinin umumî kongresi, 4-8 nisanda «Türkistan Müslümanlarının birinci kongresi», yine nisanda Orenburgda Ali Khan’ın idaresinde «bi- r nci Kazak kongresi» yapıldı. Taşkentteki kongrede bu şehirin eski belediye başkanı Maîletski (şimdi Taşkentte «Prof. Malletski») ve Kadetler («Kadet» demek, «k» ve «d» harflerinin rusça söylenişidir ki, «Kons- tıtüsyonalist Demokrat» kelimelerinin ilk .harfleridir) seçim ve belediye .daresi meselelerinde Hindistandaki İngiliz müstemlekelerinde tatbik edilen usulleri tatbike çalışıyor, rıis şehrinin belediye idaresini yerli şehir belediyesinden ayrı teşkil etmek, Rus hâkimiyetini yerli Müslüma- mn nüfus çokluğundan korumak için de demokratizm esasını değiştir-

mek yolunda uğraşıyorlardı. Meselenin bu şekilde halledilmesini «yerli şehirlerin muhtariyeti» diye göstererek müslüman' vekillerini kandırmışlar, hattâ bazı münevverlere Çokayev, Taşbuîatbek Narbutabekov, Pa« şabek Pulatkhanov, Şahiahmedov) kabul ettirmeğe muvaffak olmuşlardı. Fakat diğer bir celsede bu projenin, Hindistanda belediyeleri İngiliz akalliyetîeri elinde bulundurmayı temin maksadıyla tertip olunan kanunların kopyesi olduğunu, madde bemadde göstererek açığa vurduk, müslümanları tam olarak Malletski ve kadetler müthiş bir heyecan gösterdiler; bu sayede müslüman mebusların fikirleri projenin aleyhine döndü. Bunu gören «Es-Er»ler muhalifleri olan «Kadet» ve < sosval-demokrat»lar aleyhine bizi kazanmak fikriyle bizim dâvamızı kolladılar ve umumî intihap kanunu müslümanîara bütün belediye ve /ernstvo'larda ekseriyet kazandırıyorsa, bundan hiç de korkmadıklarını ve beraber çalışacaklarını ilân ettiler. Buna göre müstakbel Türkistan «Ülke Meclisi» (parlâmenti) de bu esasta toplanacaktı. Türkistan müs- 1 limanlarının Es-Er'lerle birlikte sağ cenah Ruslara indirdikleri ilk darbe ıbıı oldu. Sosyal demokratlar bir umumî «Ülke Meclisi» kurduktan ve orada karşılaşacakları yerli ekseriyetinden son derece korktukları için, kadetîerin öteki marifetlerini benimsediler ve bizim münevverlerimizden kendilerine yakın olanları vâsıtasıyla araya sokulmak istediler; lukat proje reddedildi. Türkistan Müslüman kongresinde^ise, münevverlerin bir takımı (bilhassa Çokayev ve Şahiahmedov) Kazanlıîarm (O- ıcııburgda çıkan «Vakit» gazetesi muharriri Kebir Bekirin ve o günlerde hükümet komisyonu âzası olarak Taşkende gelen Sadri Maksudî'nin) tesiriyle idare usulü meselesinde federasyona muhalif oldular; Münevver Kari ve bazı arkadaşları da tereddüt gösterdiler; fakat Mahjnud- khoca Behbûdî ile ben, otonomi ve fedjerasyon hususunda ısrar ederek müstakil kaldık, ve bütün bu muhalefet ve tereddütler karşısında kongre, hazır bulunanların tezahürat şeklini alan büyük şevkiyle geçti (kongrenin programını-tedvin,' oıju «Tıırkestanski Videmsti» gazetesinde yayınlamak, idare usulü ve teşkilât meselelerinde kongrenin maruzacısı sıfatıyla federasyon, muhtariyet ve millî gayelerimizi ilk olarak izah etmek şerefi bana düşmüş ve en güzel nutku da Mahmudkhoca Behbûdî i ra d etmişti). Keza Kazanlı münevverlerin (bilhassa Sadri Mak- sudînin) kongreyi, yalnız din ve maarif meselelerine hasretmek tecrübeleri de reddolunup, erzak, pamuk ve idare teşkilâtı meseleleri etraflıca müzakere edilip, kararlar verildi ve ahalinin bu inkılâba sanıldığı kadar hazırlıksız olmayıp rusça tahsil gören münevverlerin birçoğunu (meselâ Çokayoğlu ile Şahiahmedovu) geride bile bırakacağı tahakkuk <* t ti. Daha bir ay önce, Kuropatkinin iş başında kalmasını ısrarla istiyen

TU
MUç

bu kısım münevverler, general kovulduğu halde, aıhalinin akil, başında olduğunu görerek şaşırdılar.

1-11 mayısta, Moskovada «Umumî Rusya Müslüman Kongresi» dâvet edildi. «Müslüman Fraksiyası» nezdindeki «Büro» tarafından da bu kongreye hazırlık komisyonu teşkil edilmişti. Bunun başkanı olan v ■ osetin müslümanlarmdan Ahmed Salikhov, Kazanlı Ayaz İshakı, Şakir Muhammedyarov ve arkadaşları federasyon ve otonomi aleyhtarı olduklarından Ibu fikri ileri sürecekleri anlaşılan Kafkasya ve Türkistan İslâm'larının bu kongrede tam olarak temsil edilmelerine mâni olmak ve kendilerince «daha müterakki» tanınan vilâyetlerin (bilhassa iç Rusya- dan) gelecek islâmların (kendi taraflarında, yani federasyon aleyhtarı olacakları zanmyla) kalabalık olarak-gelmelerini temin etmeye çalıştılar. Buna karşı federasyon taraf darları Rusya Müslümanlarının bütün vilâyetlerine ve bütün' Türk uruklarına, sayılarıyla uygun yer verilmesini ıtalep ettiler. O cümleden ıben, bütün vilâyetlerdeki Müslümanların sayısuıa ait istatistik malûmatını da, «Büro»ya arzettim. Buna göre, kongreye 400 âza çağırılacaksa, bundan ancak 35 kadarı İç Rusya Türk- leri, yani Kazanlılar olup, kalanları Kafkasya ve Türkistan, Kırım ve sair vilâyetlerden gelmesi icabediyordu. Halbuki, «Büro» yanındaki hazırlık komisyonuna iştirak eden zevatın ekseriyeti Kazanlı idi.

14 martta Petersburg Cemiyeti Hayriyesi binasında vâki olan toplantıda, Ahmed Salikhov ve Ayaz İshakî, bu içtimada bulunan Kazanlı ekseriyete dayanarak, kendi fikirlerini geçirdiler; bu vaziyet karşısında Türkistandan ve Kazak ve Başkurtlardan bunların sayılarıyla mütenasip mümessil gönderilmesini mahallinden temin eylemek maksadıyla Orenburga gelerek, oradaki bazı Başkurt ve Kazak münevverleriyle görüştüm ve oradan da Taşkende geldim (24 mart). Taşkentte 4-8 nisanda toplanan ve yukarıda zikri geçen «Türkistan Müslümanlarının birinci kongresi», bu meseleye cidden ehemmiyet verdi. Türkistandan da, Kazakistandan da kâfi miktarda mümessil gönderildi. Bu Moskova kongresinde Kazanlı murahhasların çoğu, Salikhov ve Ayaz İshakînin istedikleri gibi, Rusyanıri «yekpare cumhuriyet» (üniter republik) idare usulünün yerleştirilmesi fikrini büyük ibir asabiyetle geçirmeğe çalıştı- larsa da, muvaffak .olamadılar; akalliyet olan diğer bir kısımları ise, «toprakçı», yani territoryal otonomi fikrine iltihak ettiler. Kongrede, Taşkentli Ubeydullah Khocayev, Kazaklardan avukat Dostmuhamme- doğlu Cihanşah, Uraz Hacı ve bu kitabın müellifi, Azerbaycanlılar (Ali Merdan Topçubaşı, Resuîzade Emin Beğ) ve Kırımlılar (Cafer Seydah- med) ile beraber federasyon lehine nutuklar verdiler. Azerbaycanlılar, Türkistanlılar, Kırımlılar, Başkurtlar ye Kazanlı «toprakçı»ların istekleri üzere federasyon esasları 271 e karşı, 446 reyle karar altına alındı. Kongrede seçilen «Umumî Rusya Müslüman Merkez Şûrası»na (uzun rusça adının kısaltıîrnasıyla «Ikomus») Türkistandan Ubeydullah Khoca, Ahmet Zeki Velidî, Togusoğlu

Külbay, Caynaqoğîu İbrahim (Aîmatı), Abdülhâlikoğlu Kokanbay (Semerkand), Rahmanberdi-Oğlu Molla Ke- maleddin (Khokand), Orınbayoğlu Molla Sultan; Kazakistandan Kuş- çıguloğlu Kuıbanali (Akmola), Urazbayoğlu Kulmehmet (Semi), Dost- muhammedoğlu Cihanşah (Uraî), Tanaçoğlu Veîitkhan (Bükey), Dos- can kızı Akkağız (Turgay) seçildiler. Bu sonki münevver Türkistan kızı, aynı zamanda gazete yazıcısı olup bu kongrede idare heyeti içinde bu- Iunup, Cihanşah ve Uraz Hacı bununla övünüp geçtiler. Kongredeki Başkurt vekilleri Başkurdüstanm toprak meselesine ait maruza verdiler. Türkistanlılar ve Kazaklarla birlikte Başkurdüstanm da muhtariyetli olmasını karar altına alıp; Orenburgda . kongre toplamak ve neşriyatta bulunmak için, Ahmet Zeki Velidî, Said Miras ve Aîlahberdı Caferden ibaret bir komisyon seçtiler. Bununla, tarihte olduğu gibi, bu inkılâp çağında da Başkurtlar kendilerinin mukadderatını Türkistan istiklâl hareketleriyle başlamış oldular[104]). Kongreye giden vekillerin dönüşün- cien sonra, Orenburgda «Başkurt Merkez Şûrası». Taşkentte «Müslü- nıan Deputatlarmm Merkez Şûrası» teşkil edilip, muhtariyet gayelerini propaganda için, Orenburgda «Başkurt», Taşkentte «Kingeş» gazeteleri kuruldu ve mili! şûralarla vilâyetlerdeki şubelerinin, tarafımdan tertip edilen program ve nizamnameleri neşredildi. Bununla millî_ siyasî teşkilât her iki ülkede aynı şekilde kurulmuş oldu. Taşkentteki «Şûra »nm reisi Mustafa Çokayev, temmuz sonuna kadar serkâtibi Ve dahilî teşkilât işleri şubesi müdürü, mezkûr tarihten sonra aynı zaman- ela Orenburgdaki Başkurdüstan Şûrasının sekreteri ve teşkilât işleri müdürü Ahmet Zeki Velidî idi. Kazakların siyasî merkezi de Orenburgda idi; teşkilât hususunda Taşkentte «Kingeş» gazetesinde neşrolunan nizamname, Orenburgdaki Başkurt ve Kazak teşkilâtı için de esas oldu. Yani Türkistan, Kazak ve Başkurt si'^asî merkezleri aynı gaye uğrunda çalışmak üzere, aynı şekilde kurulmuş oldu, Bunları tek bir resmî merkeze tâbi etmek için yegâne mâni de, Rusların «pan-turkizm» ithamlarından sakınmak mecburiyeti idi.

Orenburgda 21-26 temmuzda, Başkurt ve Kazak umumî kongreleri oldu. Kazakların birtakımı muhtariyet meselelerinde tereddüt gösteriyorlar idiyse de, bu kongrede mu-htariyetçiler (Dostmuhammedoğul lan Cihansan, Halil ve arkadaşları) galip geldi.

Aynı .günlerde Kazanda Kazan Türklerinin kongresi kurulup, orada Rusyanm birliği esasında, «İç. Rusya ve Sibirya **Müslümanları»nm** bir harsı ve dinî idaresinin teşkiline karar verildi. «Kurultay» (çıkaranlar: Fuad Toktar, Abdullah Battal [Taymas], Cemal Velidî) ve «İrik» (çıkaranlar: Aiimcan İbrahim ve Fatih Seyfi) gazeteleri etrafında toplanan «toprakçılar», yani harsı ve dinî idare ile kanmayıp, Kazan Türk- nn **"hiçbirine iltihak etmeden beklemek» siyasetini tavsiye etmiştir. Bu Edil - Ural- eılar. hazan Avrupai i müsteşrikleri bile yanlışlığa sevkediyorlar. Meselâ G, von M e n d e , bu nevi Kazanlîlardan aldığı «şifahî malûmat» a (Aussprache) dayanarak, sayıları elli kadar olan Başkurt murahhaslarının, Moskova Kongresinde toplanan Rusya İslâmları tarafından protesto edilerek, bu kongreyi terketmiş olduklarını kaydetmiştir (D** *er National e*

Kamp/ *der Russlandtiirken,* Berlin 1936, .s 135). Halbuki Başkurtların bu kongreyi terkeylemeleri, yahut protesto edilmiş olmaları şöyle dursun, bunlar, AzerbaycanlI, Türkistanlı, Kazak ve Kırmı murahhasları ile birlikte otonomi kararını vermekle, tarihî vazifelerini yaptıklarını, mezkûr kongrenin matbu zabıt ceridelerinde musarrahtır (bk. *Protokollar,* s. 154, 159, 198. 214. 248, 250. 412. Resulzade Emin'in, benim, Übeydullah Khocanm, Cihanşa Dostmuhammedin söylevleri),]

lerinin yaşadığı toprağın siyasî ve İktisadî muhtariyetini elde etmek ülküsünü güden gurup, fikrini geçiremedi[10']).

Orenburgda toplanan Kazak ve Başkurt kongreleri, görünüşte iki ayrı kongre olmakla beraber hakikatte ve mâna bakımından birdi. Za- len iki kongrenin aynı günde toplanması, Kazak ve Başkurt önderlerinin müşterek kararı üzerine yapılmıştı. Her iki kongrenin kararları da müşterek oldu. Başkurt kongresinin idare usulü meselesine ait kararı şu oldu: «Başkurtların geleceği, doğu ve cenupdoğu taraflarındaki yalpak j (y a n i geniş) Türk uruklarına koşulup siyasî ve topraklı muhtariyet al- J malarına bağlıdır» [1,5G]). Kazanlıların, Başkurtları, Tatarlann^ bir kolu telâkki etmeğe alışmış olan zümreleri ise, bunların idare usulü meselesinde kendi fikirlerini kabul etmeyip «Başkurtların doğu ve cenupdoğu taraflarındaki geniş Türk uruklarına koşulma» larmı asla kabul etmek istemediler. Başkurt kongresinde Kazan kongresi adına gelen Burhan Şeref, idare usulüne ait kararnameyi bozdurmağa çalıştıysa da, Başkurt kongresi kararında sabit kaldı ve yalnız bununla kalmayıp, millî asker teşkiline ve eski Rus «üyez»Jerini türkçe «tiibek»Iere ayırıp, idare mü- esseselerini o esasta kurmağa karar verdi. Bu teşkilâta «zemstvo» hukuku vermek ve Başkurt emlâkini geri almak meseleleri hakkında Kerenski hükümetiyle müzakerede bulunmak üzere, üç âzadan mürekkep bir heyet gönderdi (Ahmet Zeki Velidî, lldirkhan Mutin ye Osman Ku- vatov).

Eylülde İkinci Başkurt Kongresi ve bir hafta sonra Taşkentte İkinci Uirkistan Kongresi toplandı. Umumî Rusya «Müessisler Meclisi» (Uçrı-diftlroye Söbranye) seçimlerine hazırlık kararları verildi ve seçilecek mebuslar tesbit edildi.

Çjzaman siyasî fırkalar meselesi meydana çıktı. Türkistan ve Kazan münevverleri arasında siyasî fırka meselesi, ogüne kadar yalnız rus siyasî fırkalarından birine katılıp bir müslüman fraksiyonu teşkil etmek şeklinde düşünülürdü. Kazaklardan Alikhan, daha «kadet» fırkasında bulunuyordu. Fakat seçim zamanları gelince, Alikhan, rus fırkasından çıktı; «Alaş Orda» adıyla millî ibir fırka kurdu. Ben sahsen, toprak meselesinde sosyalizasyon fikrinde olduğumdan, «Es-Er» fırkasıyla işbir-l ligi yapmağa mütemayil bulunuyordum. Yıllardanberi Taşkentte yaşı-i yan ve millî meselelerde bizim gayelerimize uygun fikirler taşıyan yakın [1 286]

Bo\ş **er**

i **!<ıVc; Kongre. —**

1

M i M Tı 1 ***nr[*** **c~ i ' ^ 3' j 1 > rv\-şw -**

---

[286]) Bu kongredeki mücadele için bk. A. B a t t a l (Taymas), *Kazan Türk-* feri, İstanbul 1925, s. 226-227.

[3(5G]) Başkurt kongresinin bu kararı, kongre kararnamelerinde basılmış ve rnuahharen «*Başkurt Aymağı*» mecmuasında da d, Ufa, 1925, s. 3) neşredilmiştir.

dostum müsteşrik L.A. Zimiriin delâletile bu fıkraya girmek f.krt e bun- larm Tasken tteki toplantılarına iştirak bile etmiştim; daha azalık alda- | tını vermemiş ve azalık kâğıdı almamıştım, vekayi. Es-Erlerın rus şove- j nizmini göste'rdi; ben de, o fırkaya girmekten vazgeçtim ve baz^rka^ daslarımla b.erdber bir

'

'FTfeTbu 'isi de sonuna erdiremedik. Umumî millî platformda kalmayı ı-errik ettik' ZateS Basİcurdüstanda fırkalara mahal yoktu. Millet. Jçşk. menin tam mânasıyİT^trfT^gajdi.

"Millî Şûra» adı altında" çalışılmakla iktifa edildi. Umumiyetle u seçim samanların d a KMarvelSrş¥ılrt"ıiunrmae8»e8eleri. sınıf menfaatlerini değil, millî gayeleri ileri sürdüler. /Özbeklerde evvelce «Turan Neşr-ı Maarif Cemiyeti» vardı. Sonra bunlar (Nizam Kboca) bunu önceleri biraz sosyal demokratlaştırmışlardı; fakat sonra AzerbaycanlI Efendi- zade Mehmed Eminin tesiriyle «Türk FederaK»t»jbAMtt^t£î!^liSL. ve muayyen programlarını neşrettiler. Program, Azerbaycan «Müsavat.» fırkası programının biraz sosyalistleştirilen şeklini arzediyordu. ve sonra «Türkili» adında gazeteler de neşrettiler. Seçimlerde ise, ayrı fırka' olarak meydana çıkmadılar. Kazakistanda Toguşoğlu^ Külbay,, Elcanoğlu Şahmerdan ve arkadaşları «Üç Cüz» adıyla «PantijdcıŞt-sos- valist» bir -fırka 'kurup, «Âlaş Orda»ya Jcarş^e$imler^Jeen4ı.namzet^... İI^TT;';;'^çAblarga_dr^^â'ffak olmadılar. Milliyetçi münevverle zümreri'eyl.ülâe"â^^^^ he virde,'millî merkez grupu şeklini almış bulundular. Taşkentte «Müslüman deputadan*^M^M„.Şûs^, Kaza- _ kistanda Ahfcnın riyaset ettiğil^k'Millî Şûrası ve Başkurt Merkez Şûrası etrafında toplandılar. Taşkent şûrasında özbekler, daha ziyade Münevver Kari etrafında, toplandılar. «Vakit» gazetesinin muharrirlerinden nisan kongresinde otonominin en şiddetli aleyhtarı olarak ortaya anlan Kazardı Kebir Bekir, Taşkentte kalarakJ^Mj^jg^j-^-J^-V- nomi tarafını iltizam ederek, Millî Şûranın fikrini neşreden «Ulug Türkistan» gazetesini idare etti. Kazanlı Abdulfah Battal da, bir aralık oraya ÎSwS^erkez Şûra yanında çalıştı. Mustafa Çokayey ve Kazak münevverlerinden Sultanbek Khocanov, Taşkentte «Birlik Tuvı» gazetesini tesis ederek, aynı istikamette çalıştılar. Milleti ayırmağa çalışan iki zümre vardTTbiri mönarşîstlerle kadetler, ki ulema ile bileşiyorlardı. Bu ulema ve onlara bakan köhneperest zenginler ancak «çar ve şeriat» istiyorlardı; diğeri, sol sosyal demokratlar ve bolşeviklerdi, ki ulemanın kadetler ile işbirliği tehlikesine ve aynı zamanda Yedisuda Kırgızlara karsı Rus krestiyan (muhacir)larını kollayan «Es-Er»lere işaret ederek, sol düşünen müslüman münevverlerini bolşevizm tarafına çekiyorlardı. Dinî Vnüesseseler vâsıtasıyla avama hâkim olan ulema ve kadılar, ha-

IAq r< -f> <a

kikaten büyük bir tehlike teşkil ediyorlardı. Bunlar, «Cemiyetd Ulema» ismiyle bir siyasî fırka şeklinde teşekkül de etmişlerdi; monarşist ve Tcadeîler, kendilerine yardım ediyodardı. Taşkent belediye intihabında milliyetperver münevver Türkler, ancak 1 î âza kazandığı halde, ulema zümresi 65 âza kazanmıştı; ve bunlar da çar zamanının vali muavini olan monarşist Lıkoşin'i belediye reisi olarak intihap edeceklerdi. Bunu gören Taşkent amele ve asker şûrası zimamdarları, bazı sol düşünen Türk münevverlerini elde etmeğe çalıştılar. Gençler namzedi sıfatıyla geçenler- den biri de bendim. 1 1 eylül meclisi pek gürültülü oldu. Q gün, çok dindar sanılan ulema ve kadılar, en müteassıp rus milliyetçileri ve pa- paslar ile; Türk münevverleri ise rus sosyalistleri ile bir safta bulunarak mücadele ettiler. Müslüman ulemasına dayanan kadetler, meclise hâkim oldular; karşı taraf da meclisi terketti. Bu, ilerideki seçimler için büyük bir tehlike teşkil ediyordu. Bundan, bolşeviklerin istifadesine mahal bırakmamak lâzımdı. Ulemanın yanında, ihtiyar Siraîi Lapin'den başka, münevver yoktu; asrı teşkilât işlerini beceremiyeceklerdi. Geniş mikyasta intihap propagandalarını da yapamıyorîardı; hakikaten, " «Mües- sisler Meclisi» seçimini ulema kazanamadı. Bununla ulemanın nüfuzu, daha ziyade Taşkent gibi şehirlere münhasır kaldığı, yerli köylünün ise, hayatî meseleleri ulema kafasıyla düşünmediği; devlet meselesine gelince, dünyadan haberdar münevver Türklere rey vereceği anlaşıldı. Kazakistan ve Başkurdüstanda bu müessisler meclisi intihabında, ancak «Alaş Orda»nm ve «Başkurt Merkez Şûrası»nın namzetleri geçti. Bu suretle inkılâbın 8 - 1 0 ayı, demokrat idare usulünde de genç münevver milliyetçiler zümresine mukabele edebilecek diğer bir kuvvetin bulunmadığı ve ulemanın, artık ülke mikyasında bir tehlike teşkil etmiye- ceği, tamamiyle ulema, ve şeyhlerin nüfuzu altında bulunduğu zannolu- ıian Özbek, Kent Türkü ve Tacik köylüsünün de,, kelimenin tam mânasıyla, realist olduğu tahakkuk etmiş oldu.

Ortada ciddî düşman olarak ibolşevikîer ve boîşevizanlar kaldı, bunlar daA kuvvetleniyorlar ve kendilerini müslüman münevverinin dostu gösterdiklerindejı, bu münevverlerin mühim bir kısmını iğfal edebiliyorlardı, Es-Er'lerin. gittikçe rus milliyetçisi kesilmeleri, ötekilere yardım ediyordu. Kerenski hükümetinin Türkistan Mümessilliği âzaîarın- dan Şkapski ile Tınışbayoğlu Muhammetcan, Yedisuda rus köylülerinin Kazak-Kırğızlara karşı tecavüzlerini önlemek için gönderilmişlerdi. Burada rus köylüleri vaziyete hâkim olup, Kırgızların arazi ve mallarım gasbediyorlardı; açlık hükümferma idi; Kırgızîar, hiçbir para mukabilinde ıus köylüsünden ekmek alamıyordu, hem de kendi topraklarından çıkarılıyorlardı. Rus köylüsünün tecavüzlerine mukabele eden Kırgızîar,

•:numune ceza» verilmek üzere öldürüldüler; Grigorovka kasabasında Kuşlar, beş Kırgız; keçelere sararak ateşe yaktılar; Koltsova kasabalında dokuz Kırgız bu şekilde öldürüldü. Es-Er olan Şkapski, bıı meselelerde arkadaş- bulunan kazak Tmsşbay.oğluna bakmadı, rus köylüsü tarafım tuttu ve arazinin Ru-slar lebine tahliye edilmesini istedi. Rusîar sadece isyan çıkartmak ve bunu vesile edinerek Kırgızların tekmil arazi c mallarını ele geçirmek istiyorlardı[107]). Bu tecavüzler ve intihabatta rus köylüsünü kazanır;.ak isteyen Es-Erîerin köylü ile olan bu mümaşatı, hep devam etti. Sollar ve bolşevikler bundan istifade çittiler, «işte size dost görünen h.s-Erler ne yapıyorlar» dediler. Türk gençlerinden bir kTsmı, i 8 ciğustosda Taşkentte Nizam Klhocanın idaresinde nümayişler yaptılar, rus «Amele ve Asker Şûraları» ile teşriki mesai bu sayede i-ittikçe inkişaf etti. Bu vaziyette Özbekistan her nevi siyasî şantajlara sahne olabilecekti; yalnız Kazakistan ile Başkurdüstanda millî merkez- vaziyete, hâkim idiler.

(Vluhtartyet İlanı ve tVıılh Hükümetlerin

Rusya merkezinde idare boîsevıkîerm eline geç-. miye başlayınca, her milletin kendi ısını kendisi görmesi zamanının da geidıgı anlaşıldı. İnkılap hareketleri, parîemantarizmi geriye bıraktı. Rusya merkezlerinde idare bolşeviklere geçtiği zaman, Ukrayna kendi istiklâ- î i n i ilân etmiş bulunuyordu. Orenburgda ise, 26 ilkteşrinden 18 sonkâ- ntına kadar Rus Kozakları hâkim vaziyetteydi. Orenîburg, Ural ve Don Kozakları; Tiirkistanı, Kazak v(; Başkurtîarı antîbolşevik bloka cel'betm e ğ e çalışıyorlardı. Rusların hiçbir tarafta ciddî kuvveti yoktu. Bu va- ziyetten bilistifade, I 7 sonteşrinde Başkurdüstan Merkez Şûrajı, Baş- kurdüstar.m muhtariyetİi bir ülke olduğunu ilân edip, millî hükümeti kurdu; ve ordu teşkiline başladı, Hükümet merkezi Orenburgda eski başkurt millî imareti olan «Kervansaray»da idi; Ordu teşkilât merkezi de Baymak kâsabasındaydı. tlkkânunun 1-6 sında Orenburgda Üçüncü Başkurt Kurultayı, yine ilkkânunun 5-13 ünde ve yine Orenburgda Üçüncü Kazak Umumî Kurultayı toplandılar. Her iki kongre de, pek kalabalık ve canlı idi. Alikhan rus kadet fırkasıyla olan alâkasını kestiğini, milletin huzurunda, açıkça ilân etti. Kazakistanın muhtariyetinin ilânına ve Semi Palat şehrinde hükümet teşkiline karar verildi ve evvelce millî fırkaya olduğu gibi hükümete de, «Alaş Orda», diye ad kondu. Bu ad abında Aîikhan ın önderliğiyle kazak millî fırkası, hakikî siyasî fırka sıfatıyla teşekkül etti. Ozbekistanda da, o güne kadar karışık kalan münevverlerin fikri ka-t'iyet kazandı. Khokandda toplanan Üçüncü Türkis-

Jş ^ a «r ct Is-ıcı yi Mc-

Ir.;) ;Y *asa Geze ta*, 20.6.1817 ~ G. S a f a r o v , *Koioniyalnaya Revolutsia*, s. 57.

H

Lan Kongresi, 28 sonteşrinde (yani Başkurdüstandan 1 1 gün şonra ve Kazakistandan 15 gün evvel) Türkistanın muhtariyetini ilân etti. Hükümet âzaları şunlardı: Hükümet reisi ve dahiliye nazırı Kazaklardan Tınışbayoğlu Muhammetcan [1,İS]), dahiliye muavini Kazaklardan Ura» zayoğlu Abdürrahman, harbiye ve milisler nazırı Taşkentli avukat U- beydullah Khoca, hariciye nazırı Kazaklardan Çokayoğlu Mustafa, maliye nazırı Başkurtlardan İslâm Şahiahmedoğlu, iaşe nazırı Khokandlî Mahmutoğlu Abidcan, nafia nazırı Taşkentli Mir Âdil, ziraat nazırı A.zerbaycanlı ziraat mühendisi Yorgiliağaoğlu Hidayet Beğ, millî azlıklar nazırı Türkistan Yahudilerinin mümessili olmak üzere Avusturyalı[ıcn]) Salamon Hersfeld, maarif nazırı Nemengânlı Nâsır Han. 1 9 1 8 yılının sonkânununun ikisinde Mehmetcan Tınışbay, hükümet reisliğinden istifa etliğinden, yerine Çokayoğlu Mustafa riyaset etmiştir. 2 7 - 2 9 ilkteş- rınde toplanan ve Türkistanlı müslüman sosyalistleri tarafından idare olunan «Ülke müslüman asker, amele ve çiftçiler şurası» da (reisleri, her ikisi de Kazaklardan olmak üzere, İsfendiyaroğlu Sançar ve Kho- canoğlu Sultambek) millî hükümete iltihak etti. Hükümet merkezi, muvakkaten Kıhokand oldu. Taşkentte bolşevikler hâkimdi. Diğer mınta- kalarda da millî hükümetin hükmü tanılmak üzere idi.

Bolşevik İstilâsı

Fakat bolşevizmin bütün Rusyada hâkim duruma geçmesi ve 18 sonkânunda [17<]) Orenburgun bol- SoU e.--/ i -Ci^ı’n
şevikler tarafından işgali, kurulmak üzere bulunan millî hükümetlerin cfurumünu kötüleştirdi. Cenubî Fürkistanda ise, ozaman Kafkasya cephesinden kendi başlarına vatanlarına dönmekte olan Rus Kozak askeri, kime itaat edeceğini 'bilmiyor ve başiboş dolaşıyordu. Silâhlarının birçoğunu Azerbaycanda bırakmış olan bu askerler, Semerkand çevresinde toplanmış bulunuyorlardı. Ellerinde 2 5 . 0 0 0 kadar tüfek vardı. Kho- kand hükümeti, Ubeydullah Khocayı Semerkanda göndererek, bunları kendi tarafına çevirmeğe çalışıyordu. Çünkü onlar, bolşevizm aleyhtarı idiler. Fakat Taşkentten gejen bolşevik başkanları Uspenski, Tabulin ve Kolisov bunları, panislâmizmle korkurtttular. Onlar da silâhlarını Kho- kand hükümetine değil, bolşeviklere teslim edip dağıldılar (28 sonkâ- •ıun). Khokand hükümetinin on zayıf noktası, muntazam ordusu olma- [287 288]

[ıGS]) Bu hâdiseler, ozaman Türkiyeye de inikas etmiş, «Türk Yurdu» XIV 200 de Türkistan cumhuriyetlerinin ismi, yanlış olarak, *Tinisbasev* şeklinde yazılmıştır.

[J,;î]) .Mustafa Çokayoğlu’nun ifadesi. Yeni *Türkistan,* 1927f N. t, s. 10.

[288o]) G e n s b e r g , «Ferganede Basmacılık Tarihi», *Nomy Vostok,* X-XI, 175’e göre 21 sonkânunda.

ması, silâh ve mühimmattan mahrum bulunması olmuştur; onun biricik a ay a n a ğ ı ^ p o l i s r eisliğ i n e tâyin olunan KİhokandİbasmaçılarıbaşkanıKalde* rus aı^ele te?kilâtl ile de münasebeitni devam ettiren «Ülke «müslüman asker, amele ve çiftçiler şûrası» ise, Kazanlı zabit Çanişovu, polis reisi tanıyordu. Bu zat muntazam polis teşkiline başlamıştı, fakat geç oldu ve ıtımad kazanamadı. Khokanddaki' rus Sovyet başkanı Babuşkm «orda» *(yamjç* kale) da bulunuyordu. Yanında anca'k 45' rus askeri vardı. Hükümet u H ar ı si 1 âSsızl an d ırm ağa çalıştı (29-30 sonkânun gecesi). Çanişov, ordayı iki gün kuşattı. Ötede beride demiryol battı bozuldu. Fakat biraz sonra Khokanddaki Ermeniler ve Macarlar bullara katıldı ve Osipov kumandasında Skoblev (Yeni Margilan) dan felen bolşevikler, 31 son* kânunda Khokand kapıları önüne gelip yetiştiler. Bu hâdiselerin içinde bulunan bir macar esiri, bana Budapeşltede, «Müslümanlar Khokand kalesindeki 45 neferden ibaret bolşevik garnizonunu kuşatırken, kale ile deriıiryol istasyonunu birleştiren telefon ve telgraf hattını kesemediler. O da kesilmiş olsaydı garnizon dehalet edecekti» diye hikâye ediyordu. Çokayoğlu Mustafa da, «Khokand krepostını (yani kalesini) 40-50 saîdat qolından ala'almadıq ve Ermenilemin olarga koşuluvma mâni' bola'almadık», diye itiraf etmektedir. Hükümetin diğer bir za'fı da, malî işlerde Khokand sermayedarlarının keyfine tâbi kalması olmuştur. Maliye nezaretinin idaresi, resmen nazır olan hasta avukat Islâm Sahiahmedovun elinde değil, onun muavini olan Heinrich Siegel adında Avüsturyalı bir yahudinin elinde idi. Evvelce «Khokand Ticaret Odasın başkanı olan bu zat, hükümette âzalık hakkına malik olup [171]),çok nüfuz sahibi olmuştu. Fakat bu şahıs, malî işlerde baltalama hareketlerinden başka bir iş yapmamıştır. Hükümet âzaları, bilhassa münevverler, bankada bulunan paraların müsaderesine cesaret edemediğinden, te- berrü ile geçinmek mecburiyetinde kaldı. Teberrü işinde de, yerli tüccarlardan Seyid Nasır Mîr Çelil*den başkaları pek kımıldamadılar. Khokand hükümetinin üçüncü büyük za'fı da, tekarrür etmiş bir fikri ve programı bulunmaması olmuştur. Rus okullarında tahsil gören münevverlerin Jbjb^ bu hükümete .millî muhtariyet gayesinden daha çok, bolşevikliğe razı olmamak ve Kerenski Hükümetine sadakat göstermek esa-

[171]) Burada Khokand Hükümeti âzalarma ait verilen malûmat, 1924 te Berimde Mustafa Çokayoğlu tarafından verilen ifadelere dayanmaktadır. Sonradan Çokayoğlu, bana karşı cephe aldığında, Henrich Siegerin «hükümet âzası hakkına malik» olduğuna ait malûmatı, kendi eliyle yazıp vermiş olduğunu unutarak, yalanladı (Yaş *Türkistan*, N. 25, 1929, s. 10). Khokand hükümetine ait yazıda Henrich Siegel'e ait Çokayoğlunun kendi eliyle yazılan satırlar şudur:

1, (İ

sında iştirak etmişlerdi. Çokayoğlu Mustafa, neşrettiği hatıratında hükû met âzalığına seçildiği gün bile, ■ muhtariyet ilânı fikrine taraftar olmadığını; Kerenski hükümetinin düşmesinden sonra da, bu hükümetin mümessili sıfatıyla çalıştığını, fakat hiçbir kimseye dert anlatamadığını söylemektedir [1T]-).Halbuki rus okulunda tahsil etmiyen Khokandîı Kemal Kadı, Âbidcaıı ve Mîr Âdil hiçbir rusun araya sokulmaması, Rusların ülkeden kovulması ve hanlık ilânı fikrini ileri sürüyorlardı. 3 *]* sonkâ* nunda bolşevikler artık şehri topa tutmağa başladılar. 5 şubatta Rusların durumu çok nazik bir safhaya girmişti. Derken, Perfilyev kumandasında Taşkentten yeni bolşevik kuvvetleri gelip yetişti. Milis başkanı Çanişov, bolşeviklere teslim oldu ve idam edildi. Hükümet âzaları da- gılıp, her tarafa kaçtılar. Birkaçı tevkif edildi. Yiğitçe karşılık gösteren yalnız basmacı İrgeş oldu, Bolşevikler 6/7 şubat gecesinde[173]), şehri tamamen yağma edip, bir bölümünü de gazyagı döküp ateş vererek yaktılar. Burada bilhassa Ermeni'ler, bolşeviklere yardım ettiler. Bununla oeraber hükümet azalarından bazıları, milli ordu ve milise dayanarak, Ruslara karşı mücadeleyi devam ettirmek istediler ve münevverler kendilerine yardım etmiş olsaydılar, belki muvaffak da olacaklardı. Nafia vekili Mîr Âdil' Mîrahmedoğlu, Abdülkadir Kuşbegiyev ve Dedebayov, Yeni Mergılân (Skoblev) şehrinde hâkimiyeti bilfiil ele almışlar ve bu radaki rus belediyesiyle anlaşarak, oradaki Rusları silâh terketmege kandırmışlardı. Bunlar 20 şubatta (eski hesapla 7 şubat) bu belediye idaresiyle, bu mealde bir andlaşma yaparak türkçe ve rusça olmak üzere [289]

---

[289]~) Bk: *Yeni Türkistan*, 1927, N. 7, s. 9.

[17s]) [1918] y[lh 28] sonkânunda Rusyada Gregoryen takvimi kabul edilip, hesaplarda 13 gün fark olduğundan, Khokand hükümeti hâdiselerine ait kayıtlar epey karışıktır. Çünkü hâdiseleri tesbit edenler, **ay günlerinin eski veya yeni hesapla olduğunu kaydetmiyorlar. Ben burada, G. Safarov, *Kolonialnaya Ravoliut- sta,* Taşkent 1921, s. 71-74, 78-80 deki kayıtları aldım. Bunlar her halde eski hesaptır. Gensberg (*Novıy Vostok,* X-XI, s. 183 ve devamı) ise, Çanişovun «orda» yı kuşatmasını 12 şubat ve Khokand Bolşeviklerine dışardan yardım gelmesini 18 şubatta gösteriyor. Demek ki, bu zat yeni hesabı almıştır. Biz bu kitapta Rusya Türklerinin 1918 senesinden önceki' hayatı ve hâdiselerin, o güne kadar Rusyada kullanılmış olan Julyan takvimine göre kaydetmişindir.**

nt - ntiier. 2 3 şubatta **Türkistan tam muhtariyetli olarak ilân _______ ojundu. Veui Mergilânda her müslüman «Türkistan muhtariyeti mübarek bolsun»** diye kutluiadılar. **Buradaki alman ve avusturyalı esirleri serbest bıraktılar. Rusların** bir **kısmı müsiümanlara sığındı. Bir kısmı, çoluk çocuğunu** alarak şehrin **kalesine kapandılar. Bunlar 1000 kadar rus olup, çok bit**kin bir **haldeydiler[171]) • Ferganeliler 3 martta Rusların Türkistanı tah- İive edecekleri, Afganistan hükümetinin kendilerine büyük yardım** gönderdiği **hakkında şayialar çıkarmışlardı. Fakat bu büyük sevinç, an-** e a k bir gün **devam edebildi. 24 şubatta Osipov, Taşkentten çok askerle ** Khokanda ve **Skobleve gelerek yerli türk kuvvetlerini nihaî olarak da- /** ğıttı. Bundan sonra **d iirkistanın Sır** Derya, **Fergane ve S em erkan d vi-/**j **iâyer.lerinde aralıksız olarak Rus Sovy^erb.usulü hâkim oldu.**

Örenburgun işgali **sırasında yerini terketmiyen Başkurdüstan hü-** kümetinin âzaları **(o cümleden ben) bolşeviklerle anlaşmak istedilerse , de,** muvaffak **olamayıp,** 3 **şubatta rus bolşevikleri tarafından tevkif edil-** (iiler. **Baymak kasabasında kurulmakta olan baskurt millî asl^ri de, Baş**kurt muhtariyeti **hareketini millî hiyanet zanneden Orenburg «Müslüman** (Tatar) **Harbî İnkılâp Komitası» âzalarının desiseleriyle kapana** düşürüldü. **Başkanları Edilbayoğlu Abdullah, Magazoğlu Abdullah ve** başkaları, hiyle **ile Rusların**

m e c l i s i n e d â v e t e d i l i p

zakistan **Flükûmeti zaten -teşekkül edememişti. Azalanndan Alikhan ve** Baytursunoğlu **Ahmet, Mır Çakıp ve diğerleri, Örenburgun bolşevikler** tarafından işgali **arifesinde kaçıp Semi Palat şehrine geldiler. Ahmet ve** Mir **Çakıp, Çökeçeğe geçerek Çin Hükümetiyle temasa girip, kendile**rine yardım **istiyecek oldular; fakat Cin telgrafları işlemediğinden bir** cevap **alamayarak geri döndüler.**

Başkurdüstan hükümet âzaları (o cümleden ben), 2 nisanda (yeni hesapla) Orenburga Kazaçiler ve Başkurtlar tarafından yapılan bir baskın sırasında hapishaneden kaçmağa muvaffak oldular. Ufada zli bir toplantıdan sonra Ahmet Zeki Velidî ve Karamışoğlu

.V'-P

, haince öldürüldü. Ka [290]

290 Hâdiseleri, Başkurdüstan ve Alas Orda

ilan

[J 7 t) 0u olayların ortasında bulunan Avusturyalı harp esiri F r i t z W i 1 1 t o'r t , günü gününe hâtıralarını yazmış ve yurduna dönüp geldikten sonra, bu hâtıraları kitap halinde neşretmiştir (*Turkestanisches Tagebuch,* Wien 1930). Bu zâtin anlattığına göre, Ruslar ozaman okadar korkmuşlar, ki yüzlerce aile bu harp esirlerinin mahpus bulundukları yerlere gelerek sığınmak ve onların himayesinde drenlere binerek Türkistanı terketmek için hazırlanmışlardı (Bk: s. 142, .144). Bu zat (s. 141) Khokand millî hükümetini « Muvakkat Şart Hükümeti » fprovisorisehe sartisclıe Regierung) diye adlandırmaktadır].

Emir, Bürcen ve i amyan uluslarında,. gizlice siyasî ve askerî teşkilât işleriyle meşgul oldular. Karagay Kıpçak ulusunda karargâh Ahmet köyü idi. Buradan proklamasyon neşrediliyordu. Gizli teşkilâtların verdiği karara göre, Kustanay şehrinde kongre toplanacaktı. Yardım dilemek için japonyaya'vekil olarak bir adam (Talha Resulov) gönderiliyordu. Bunu uğurlamak için Sibirya demiryolu hattında Çömlek istasyonu civa- . rina geldiğimizde (22 mayıs 1 9 1 8) yeni bir hâdise zuhur etti. O da, Çek-Slovak askerlerinin Sovyetlere karşı isyanı idi. Çek-Slovak isyanına Başkurtlar tamamen hazırlanmış bulunuyorlardı. Başkurt teşkilâtı Çiİebi şehrinde hemen bir hükümet kurdu. Millî hükümetin ilân ettiği seferberlik, muhtariyet muhaliflerini hayrette bırakacak bir surette muvaffakiyetle geçti. İlân edilen yılların delikanlıları istisnasız geldiler.

1 inci, 2 nci piyade okçu ve I inci süvari baskurt alayları kuruldu. İki ay sonra hükümet Orenburga taşındı. Türkistan , bükûmet âzalarm- dan Ubeydullah Khoca ve arkadaşları^ Mır Muhsin, şâiı Abdüihamid Süleyman (Çulpan), Bukharalı Abdüihamid Ârifoğlu o zaman Başkuı- düstanda çalıştılar. ·-ÇV ÜT

_

_

Bu aralık Semi Palatta Alaş Oıda Plükûmeti kuruldu. Sabık Türkistan hükümet başkanı Tınışbayoğlu Muhammetcan da Alaş Orda'ya geldi ve dahiliye nazırı oldu. Alâş Orda hükümet âzaları şu kimselerden mürekkepti: Hükümet başkanı Bükeykhanoğlu Alikhaıı, muavini: Ab basoğlu Khalil, adliye nazırı: Berimcanoğlu Ahmet, dahiliye nazırı: I ınışbayoğlu Muhammetacn, harbiye nazırı: Ermekoğlu Alimkhan; diğer nazırlar: Sersenoğlu Biy Ahmet, Dostmemetoğiu Khalil, Dostme- ıııetoğlu Cihanşa. Bunlardan Dostmemetoğulları Uıal Vilâyetinde bulunup burasını, Alaş Ordanın batı bölümü diye adlandırıyorlardı[291]'. Aüze kadar Başkurdüstan Hükümeti, askerî teşkilâtını epeyce ilerletti. Aynı zamanda Alaş Orda da, millî ordu kurmak yolunda çalıştı. Başkurdüstan gibi Alaş Orda askerî teşkilâtının merkezi de, Orenburgda bulunuyordu. Alaş Orda, Örenburgdan başka, Turgay ve Kustanay şehirlerinde ve Semi de kazak millî alayları kurmağa muvaffak olmuştu

Gerek Âlaş Orda ve gerek Başkurdüstan Hükümetleri, polis teşkilâtını da ilerletmişlerdi. Ak ve Kızıl Rusların savaşından cidden istifade etmek yolunda çalışıyorlardı. Başkurt ve Kazak Hükümetleri, askerî YTjktisadî idarelerin ve hükümetin merkezi Orenburg olmak üzere, tamamen orada

291 1917-1918 senelerinde Kazakistanda olup biten hâdiseler hakkında başlımı Berimçanoğlıt Azimbek'in yazılarından istifade ediyorum.

birleştirilmesi yolunda müzakerede bulundular. Sonrası gibi o zaman dahi Özbekistan, Kazakistan ve Başkudüstan arasında ih-

tilâflı hiç bir mesele bulunmadı. Dış siyasette hareket hattı ve iç işlerimizde işbirliği meseleleri de Başkurdüstar^ vekili şair Magazoğlu Seyit- kirey'in iştirakiyle, Alaş'Orda da (Semi Palat = Ceti Tam'da), î 8-2 I temmuzda inikad eden içtimalarda halledilmiş ve 1 2 madde olarak tes- bit edilmişti. Sonra Oıenburgda Başkurt ve Kazak âzalarının muhtelif konuşmaları oldu, nihayet bu iki hükümet azalan Samarada (29 Ağustos - 3 Eylül) toplanarak Orenburgda «Kazak-Başkurt askerî mınta- kası» (voyennıy okrug) kurmak kararını kabul ederek bunu «Şamara hükümeti» denilen Rusya Müessesan Meclisi hükümetine kabul ettirdiler ve orada hazır bulunan Khokand hükümeti azalan ile birlikte «Şarkî Rusya muhtar müslüman ülkeleri birliği» (federasyonu) plânın kabul ettiler. Elimde ancak s. 371 de mündeıec haritası hatıra olarak kalan bu plâna göre, bu birliğin satıh mesahası 4.010.139 km^. olup ahalisi (1911 ve 191 7 hesaplarına göre) 12.833.129 u, yani %82 si Müslüman olmak üzere ! 5.673.680 kişiden ibaret olacaktı. Hareketimize yanaşmıyan Kazanlılara da Başkurdüstanın bu federasyona dahil olacak olan «Kiçi Başkurdüstan» kısmından kalan büyük kısmı ile birlikte her hangi bir isim altında bir muhtar ülke teşkil eylemeleri ve iç Rusya vilâyetlerinde dağınık yaşıyan Tatar ve Mişerlerin Küçük Baş- kurdüstana ve Batı Kazakistana (Yayık havzasına) hicret etmelerini tergip eylemeleri 8 Eylülde Ufada toplanacak olan «Rusya Devlet Şûrası» sırasında * oraya gelecek Kazanlılara teklif etmek kararlaştırıldı. Bükeykhanoğlu Alikhan, 1 mısbayoğlu Mehmet can ve ben bu <<Devlet Şurası» na iştirak etmek maksadiyle Samaradan Ufaya geldiğimizde o sırada Ufada bulunan Akçoıaoğlu Yusuf Beğe giderek, devlet teşkili hakkmdaki plânlarımızı anlattık ve bizim dış işlerimizi idare etmeği teklif ettik. Fakat o da bu işlerin daha nereye varacağı belli olmadığını, ve HilâlirAhmer işleri hususunda Istanbula hesap vermek için gideceğini söyliyerek teklifimizi reddetti. «Osmaniye» medresesinde ve «Si- bir» otelinde konuştuğumuz Kazan mümessilleri (Ayaz İshakî, Fuad Toktar, Ekrem Beglov ve diğerleri) de bizipı muhtariyet plânlarımıza yanaşmadılar, bilâkis ordularımızı, Sibirya Hükümeti nezdinde kuracaklarını umdukları «Asya şubesi» ne tâbi kılmamızı istediler. 18 haziranda Aşkabad, Menşevıklerin eline geçmekle, Azerbaycanla Türkistan arasında münasebet yolları açıldı. Türkistan Müslümanlarım Türkiye Hükümeti yanında temsil etmek üzere Taşkentli Sadreddin Khan, Nureddin Beğ, Seyit Nâsır Mîr Çelil, Türkrnenistandan Emîr Hacı Berdiyev ve Kızılsulu Mehmet Kulmehmedoğlu Azerbaycan yoluyla hareket ettiler. Türkistanm eski Kazak münevverlerinden Şiral; Lapın da İstanbul yoluyla Almaıyaya geçti. Bu zat, Türkistan tahtına Türki-

1918-1920 senelerinde tanzim edilen «Türkistan federasyonu» nun projesi[177]).

[17T]) Kazan Türklerinin ekseriyeti, Rus inkılâbının ilk dört senesinde teri- toryal otonomi («topraklı muhtariyet») hareketine muhalif olduğundan, bizim otonomi porjelerimize iştirak etmediler. Diğer taraftan bu projelerde müslüman-türk nüfusunun % 70 ve nihayet 60 olması esas tutulmuştu. Tataristanm şarkı ve Baş- kurdüstan'ın Samaıa-Çeliabı hattının şimal ve garbindeki kısımlarında Rus nüfusunun % nisbeti ise, pek fazla idi. 1926 yılı hesabmca ahalisinin % 90-99 u gayrı türk olan aşağı Volganm Saratov (Türk: 136.000), Stalingrad (Türk ahalisi: 20.000) ve Astarkhan (Türk ahalisi: 103.000) vilâyetleri ile Volga-Alman Cumhuriyeti (Türk ahalisi: 3.000) müstesna olduğu halde, tamamiyle Edilin şarkında bulunan Şamar (106.000 Çuvaş dahil olduğu halde Türk ahalisi: 225.000; Türkten gayri:
2145.0, yani ahalinin % 91i), Orenburg (Türk: 75.000; Türk olmıyan: 690.000, yani ahalinin % 93 ü) vilâyetlerinde, Şamara-Çeliabı hattının garp ve şimalindeki Rus ekseriyetli tümenler dahil olduğu halde, şimdiki Sovyet Başkurdüstanmda (85.000 Çuvaş ; dahil olmak üzere Türk: 1.386.000; Türk olmıyan: 1.443.000, yani ahalinin % 52 si), Tataristan (127.000 Çuvaş dahil olmak üzere 1.389.000 Türk;

yeden bir prens getirmek fikrinde idi [292'S]).. Netekim Türkiye d e Ziy* Gökaip ta «Yeni Mecmua» da o mealde bir makale neşretmişti [1<J]). Şiraii Lapın, ı iiıkistanlılar adına İmparator Wilheim ve Mareşal Hin- denburg'a bir muhtıra da verdi. Fakat vukuat pek çabuk değişti. Aşka- bad Hükümeti, ozaman Meşhede gelen İngiİiz kumandanlığı nüfuzuna girdi. Lylüı başında general Malisson Zakaspi (Hcizar Denizi Ötesi) işlerine el koydu. Türk kerevetlerinin Cenubî PCafkasyadaki faaliyetlerine ve Bakuya hareket ettiklerine dair malûmat yoktu. Bilâkis, o vakit Ukraynayı işgal altında bulunduran Almanların içerden işlerinin karış- mağa başladığına dair haberler geliyordu. Batı Alaş Orda ve Başkur- düstan Hükümetleri Azerbaıycan - Türk ve Aşkabad - Menşevik Hükümetleriyle temas etmeğe karar verdiler. Semerkaıdda Mahmud IChoca Behbûdı ve arkadaşlarının, Aşkabad Hükûmeti ve Ingilizlerle_ temasa girmek fikrine geldikleri işitildi. Ozaman maksat, her şeyden önce, Tür- kîsTanda hüküm süren korkunç açlığa karşı bir çare bulmak için, E.cbl Havzasından zahire gönderilmesine engel olan Taşkent boişeviklerini ortadan kaldırmak; Sibirya ve Zakaspi şartlarına uygun demokratik milli hükümet kurmaktı. Milletlerarası siyasî durumun acayip bir su- r..ti ■ karıştığı zamandı.
Taşkent komünistlerinin duıumu pek nazikti. Eğer Doğu Rusya Türk müstemlekeleri, Özbek 'Kazak. Başkurt v.e Türkmenler, Türkistanm içinde ve dışında iş gören ve ozanranın milletlerarası durumundan haberi olan bir umumî siyasî teşkilata malik olsalardı, manen ve ruhan bir oldukları halde, coğrafya şartları dolayısiyle ayrı kalan kuvvetleri ahenkli bir surette hareket ettirmek mümkün olabilir ve Türkistanm geleceği için büyük
isler yapılırdı. Başkurdüstan Hükümetinin, sayısı az, fakat muntazam askerî

---

292 2;J5 iil'O gayri ıürk. yar.i bunlar ahalinin '1 37 si) ve Çuvaşistan (22.000 Tatar sun n!-..iliği: halde 680.000 Tiir.k; 215.000 gayri türk, yani ahalinin ancak % 24ü) ■s anla.ti yellerinde cern'an: 3.784.000 Türk. 5.098.000 gayri türk unsur bulunuyor, ki V, 40 a mukabil % 60 gayri tiırk demektir. Hıristiyan Çuvaşlaı* dahil olmadığı •takdirde, Türkün sayısı 2.075Î000 e iner ve Türk olmayanların sayısı da 5.483.000 kalıp. Türkün ? üzde nisbeti daha azalmış olur. Bu hesap, dediğimiz gibi 1926 yılı nüfus tahririne güredir. Bu vilâyetlerde Türk nüfusu bu kadar zayıf olduğundan, Kazan Türklerinin istedikleri medenî ve dinî muhtariyetin buraları için belki hakikaten münasip olacağına bizce de itiraz olunmuyordu. Biz, Rus ekseriyeti arasında ukalliyct olarak yaşıyan tekmil Avrupairusî Türklerinin Küçük Başkurdüs- uma ve Batı Kazakistanına, Türkistana ve Azerbaycana hicret ettirilmesi fikrini heri sürüyorduk.

Ye[1]-i *Türkistan*, 1927, N. *7,* s. 10.

[17]H *Yeni Mecmua,* 1918, N. 38.

[J*o]) Türkçesi: göğün altında (insan adıyla) dolaşan bunlar kuyruksuz ve yu- J arsız öküz ve eşeklerdir. Eşekçi ölüp gitti; (fakat) bunlar eşekliklerinden ve (dünyadan) habersiz olduklarından hâlâ yükün altında bulunuyorlar.

kuvveti, Türkistan yolunda Aktübe cephesinde hazırdı; ve Taşkent bolşevikleriyle dövüşüyordu. Zakaspi ve Khıyvada Türkmen kuv- vetleri, Ferganede Mehmet Emin Beğin basmacı kuvveti vardı. Bu- khara emîrinin amcası Seyid Ekrem Töre Şehrisebz (Keş) de mühim askerî kuvvet toplamıştı. Semerkand vilâyetindeki Özbek ve Tacikler- den de askerlik ruhunu muhafaza edenler (Açıl Beğ, Behram Beğ ve arkadaşları idaresinde) ona katılmışlardı. Fakat bütün bu durum, bir kaç uygunsuz şartla bozuldu. Önce general Dutov ve ben, Bukhara emî- rine mümessiller göndererek, Aral Gölünün şimalindeki ülkeleri elinde hitan Taşkent bolşevikîerini ortadan kaldırmak için, ozaman tamamen acık ve muhafazasız bulunan Kızılkum üzerinden Kazalı*ya 5000 kadar asker göndererek Semerkand tarafından demiryolunun kesilmesini teklif ettik. Emîr, kuşbegi vasıtasıyla «kendisinin Taşkent bolşevikleriyle barış yapmış olduğunu ve onların kendi ülkesine saldırmıyacaklarmı» «öyliyerek cevap verdi. Ozaman Irandan Horasan ve Bukhara yoluyla Orenburga gelen Rus konsolosu Minorski de, Bukharanm Taşkent bol- şeviklerine karşı bir harekette bulunamıyacağını anlattı. Halbuki emîr, Kızılkurrç yoluyla iki alay asker gÖnderseydi, Taşkent bolşeviklerinin Aktübe cephesinden çekilecekleri ve Taşkentte de dayanamıyacakları muhakkaktı. Emîr, Rusya aleyhine olabilecek herhangi bir hareketten çekiniyordu. Onca,. Petersburg ve Moskovada kim oturuyorsa, «Rusya Hükümeti» oydu. Hülâsa emîr ve Seyid Ekrem Töre, ozaman artık öl- müş olan Rusun gölgesinden korktular; ben de dostlarımdan birine emî- rin cevabını teessüfle anlatırken şu mısraları yazmıştım :

jl—51 % fi ^ s J' jb3 j'j, ^
JV vi.jJ yy i90)

bilâkis, «Karşı'ya gelerek kendilerine telkinatta bulunan Mahmud Kho- c-cv Behbûdî'yi ve arkadaşlarını, «Cediddir» diye, vahşicesine kestiler (25 nıart J9d9). Diğer taraftan Orenburgda da şöyle eseîlî bir olay oldu: Ozaman Orenburgda diktatörlük tecrübelerinde bulunan general Dutov ve maiyeti ortadan kaldırılarak, Başkurdüstandan ben, Ka- zakistandan Seyid Azim Kıdırbayev, Kazaçilerden Ataman Kârgin olmak üzere, üç kişilik umumî bir hükümet kurmak ve başkumandanlığa albay Makhin'i tâyin etmek yolunda bir tertibat alınmıştı (6 sonteşrin 1918). Böyle bir teşkilât yapılırsa, yıl sonunda Aktübe cepheşınden hareketle, Taşkentte yuva kuran bolşevikleri kaldırmak ve Taşkentte Başkurt ve Kazpk ordusunu yerleştirmek. Fergane ve Sepıerkand kuvvetlerini birleştirmek mümkün olacaktı. Turgay vilSyeBnde „Alaş Orda tarafından eyi silahlı bir Kazak alayı teşkil edilmişti. Argın^ Kıpçak- ların yukarıda zikri geçen reisleri Abdülgaffar da. bolşeviklere karşı tahrik edilmekte idi. Rus demokrat fırkaları ve « Müessisler Meclis. » âzaları Orenburgda Dutov aleyhine olan bu teşebbüsü kolluyorlardı. Ura! Kazaçileri de, yeni Orenburg

demokrat hükümetine iltihak edeceklerdi. Fakat Orenburgdaki tertibat, bir İslâm subayının aptallığı ve başka birinin hıyanetiyle bozuldu. General Dutov, mukabil tertibat
cildi, .

Diğer taraftan Türkistandaki tertibat da bir neticeye erişemedi. Ezcümle 19 18 yılı sonteşrin ve ilkkânun aylarında Taşkent demiryolları 'memurları, Sovyetlere karşı cephe alıyorlardı. Taşkent bolşevikle- rinin harp komiseri olan çar subayı Osipov, bunlarla ve sol Es - Erlerle temasta idi. Orenburgda Dutov ile biz de, bunlarla teması temin etmek uğurunda çok çalıştık. Fakat 18-19 sonkânun 1 9 1 9 da Osipov, şehrin iç kalesini ve bolşevik alaylarından birini ele geçirerek, isyan etti. Butun Sovyet düşmanları ile temas temini için uğraştı. Taşkent ahalisi arasından bildikleri vasıtasıyla yerli Türkleri bu isyan hareketine iştirak ettirmek, iç kaledeki zengin silâh deposunu onlara dağıtmak istedi. Fakat Taşkentliler buna icabet etmediler. Bunda en mühim sebep, Müslüman münevverlerinin Sovyet tarafını tutmaları idi. Rus Kozaklarının ve Osipov gibilerin zaferini, «inkilâbm sonu» telâkki eyliyen bu münevverler, bilhassa Kazanlılardan nüfuzlu bir zümre, bizim Rus Kozak- ■larıyla anlaşarak hareket etmemizi her yerde lekelemeğe çalışıyorlardı. Halbuki Aktübede cephe tutan bizlere, yalnız Başkurt ve Kazak kuvvetleriyle her iki Rus zümresine, yani Taşkent bolşevikl erine ve Ural r Orenburg Kazaçilerine karsı koymak kabil değildi. Taşkeritlileri, basmacılara ve' Taşkentteki Sovyet muhalifi zümrelere yardım etmek işine çağırmamız, neticesiz kaldı. Taşkentte bulunan AzerbaycanlI Efen- dizade Mehmed Emin ve Türkiyeli subaylardan Kâzım, Ziya ve Haydar Beğler, Türkistanda Beyaz Rus hâkimiyeti yerleşmesine karşı fevkalâde hassas davrandılar. Macar ve Avusturya esirleri de, kâmilen bolşevik tarafında bulundular. Bolşevikler, Taşkent şehirinin türk bölümünün idaresini Kemal Khoca adında bir yerli münevverin eliyle yapıyorladı. Halbuki Osipov, isyânında, hemen ulemâ zümresine dayanmak istediğini ihsas etti. Her halde Bukhara ve Taşkend gibi merkezlerin bu hâdiselerde faaliyet gösteremediğinden Sırderya ve Zerefşan

havasında Sovyet rejimi yaşamakta devam etti. Bununla beraber o zaman Orenburg coğrafi durumu dolayısiyle, mühim bir rol oynadı*»!'
Biz. bir taraftan Astarkhan yanındaki Bükey-OrQâsı^erkezi olan Hail~ Ordası nda bulundurduğumuz adamlarımız vasıtasıyla Ukrayıada Almanların, aynı zamanda Kafkasyanın duıumundan; Omsk Hükümeti yanında bulundurduğumuz mümessiller vasıtasıyla da Çek-Slovaklarm. I?..5!^t«fİklerin' keza Turgaydaki Alaş Orda askerî teşkilâtı vasıtasıyla Batı 1 urkıstandaki durumlardan haberdar olabiliyorduk. Azerbaycan- dan haber almak için. Guı'yev (Üyşiik) e de adam göndermiştik.

Aşkabadda oturan Ingilizleıin bir müfrezesi, bir aralık 1 iazat Denizinde Fort Alekandıovsk a gelmişti. Sibiryada demokrat ıus hâ kimiyeti yaşıyabilse. müttefiklerle anlaşarak bazı işler yapılabileceği umuluyordu. Alman cephesi bozulup. Türkiye de mütarekeye mecbur kaldığı zaman, müttefiklerin Rusya müstemlekelerindeki müslüman asken teşkilâtına karşı 1918 yazında gösterdikleri güvensizliğin kalmı- yacağı sanılıyordu. Muhtar ülkeler sıfatiyle Rusya federasyonu içinde kalmak fikrinde samimî olduğumuza Es-Er liderleri ile Çekoslovak rehberleri inanıyorlardı. Omsk'daki müttefik mümessillerini İnandır

181.> Hıııiı. zamanımızın büyük. Ka/nk diıstandaki milli savaş pimlerini kıitlulıyarak hitaben çok güzel anlatmıştır: <*HU'İ* Mbgcın Cıımabay da, ün.şkHr-ya/.dığı parçalarında '.Ural- da£ma

Uzun Uı-al Kiin men Tün çek arası Argı çayı	Bir cağı Kiin. bir cağı Tün balası Bergi cogı
kük közdi fin uyası Ural clay ata melcen	Tiiriikiün Sar Dalası Qasıyattı atanıfi
çerlerine Avzı töktii çet ekler iye bolıp	görlcrine Kör.setip tıır qısımdı erlerine.
Atamız bizdi esirgen Hayran Ura![1] Qos-ılıp	IVIoynın bur tunguçuna. bermen ural.'
batır Tiirük balaları!	Taptatpa, colın kesip tizgingc ura!.

Yani: Uzun Ural Dağı! Sen Doğu ile Batı arasında aydınlığın oğullarıyla (^Türklerle) karanlığı,, oğulları (sınır oldurun Rıısiaı-) arasında da sınır teşkil ediyorsun. Senin i,te yanın gök gözlü cinlerin yuvası olduğu gibi, ber, yanın da Türkün Sarı Dalası tbozkırları) dır. Ural gibi, atalarımızın mekan tuttuğu ülkeye, âlâlarımızın hu aziz kabirlerine ağzım yün basmış yabancılar sanıp olmuşlardır. Oradaki erlere kıyıcılık yapmaktadırlar. Bizi teı-biyeleyip büyü ten babamız sen azametli Ural! Boynunu ağabeyine çevir. Türkün bütün kahra man oğulları! Burasını düşmana çiğnetmeyiniz. Düşmanın yolunu kesiniz lahnızm dizginlerine sarılarak buran.., müdâfaa ediniz (Magcan Cumabay dori, Taşkent 1928, s. 1B1 -1H4>

• e
at'
Üten-

mak hususunda da Alikhan Bükeykhan uğraştı. Zikri geçen Semer- kandli M ah mu d Khoca Behbudi, Kâzim Beyin dediğine göre doğrudan doğruya İngilizlerle anlaşmak azminde idi. Biz de o zaman «Rusya Müessesan Meclisi» âzaları tarafından Avrupaya gönderilen heyet içinde Türkistan, Kazakistan ve Başkurdüstan tarafından, Baku yoluyla Çokayoğlu Mustafa'yı gönderdik.

Fakat vaziyet gecikmeden Sovyetler lehine değişti. Emellerimize müsait olan hakikî demokrat «Meclisi Müessesan» (Şamara) hükümeti sukut edip âzalarının Avrupaya gitmesi ile Volga, Ural ve Sibirya taraflarında mahkûm milletlerin ve demokrasinin düşmanı olan generaller diktatörlüğü başladı. Bizim millî hükümetlerimiz için, Taşkent komünistleri ile çarpışmakta artık mâna kalmadı. Amiral Kolçak, gerek Başkurt ve gerek Kazak (Alaş Orda) Hükümetlerinin ve onların kurdukları millî orduların kaldırılmasına teşebbüs etti. Omsk'taki İngiliz Amerikan mümessilleri de, bize verilmesi vâdedilen silâh ve mühimmatı almak için giden subaylarımıza «bordrolarınızla Vladivostok a gitmelisiniz, müsaade ancak oradan verilebilecektir» diye cevap verdiler. Omsk'ta Amiral Kolçağın subaylariyle Orenburga gelen İngiliz subaylarının, general Dulova, Başkurt ordusunun hemen dağıtılması yolunda tekliflerde bulundukları öğrenildi. Dutov, tabiî, bu teklifi tatbik etmekten âcizdi. Aynı zamanda Taşkende gelmiş olan Hindli Mevlevi Bereketullah ve refiki olan Türkiyeli subay Kâzım Bey, bize haber göndererek «Afganistan İngilizlerle savaş halindedir. Afganların Sovyetlerle anlaşarak buradan silâh almaları zarurîdir. Sovyetlerle barış yapın Orenburg - Moskova yolu açılsın» diye, teklifte bulundular. Başkurt ordusunun bazı alayları, daha ilkteşrinde cephanesiz kalmıştı. Sontesrin sonlarında Kazakistan - Alaş Orda ve Başkurdüstan Hükümetleri, birlikte Sovyet Hükümetiyle anlaşma yoluna girdiler. Alaş Orda tarafından Baymak'ta bulunan Başkurdüstan Hükümetine Berim- canoğlu Azimbek, ve Başkurdüstan tarafından da. Alaş Ordaya İlyas- oğlu Abdullah kanton ve hükümetin serkâtibi (sonra Bukhara harbiye nazırı) Abdülhamid Ârifov gönderildi ve Sovyetlerle anlaşma işi kararlaştırıldı. 16 şubat 1 9 1 9 da Sovyetlerle mütareke olup, Başkurdüstan mümessilleri Kulayov, Ahmet Zeki Velidî, llyas Alkin, Mollacan Khalikov; Alaş Ordadan da Baytursunoğlu Ahmet ve Karaldin Mos- kovaya geldiler. Turgaydaki Mîr Çakıp ve Azimbek idarelerindeki Kazak millî kuvvetleri ile bolşevikler arasında bazı anlaşmamazlıklar olduysa da, kolaylıkla halledildi. Semi'deki Alaş Orda Hükümeti de,

sonradan bolşevikîere teslim oldu. Bükey ______Orda Kazakları, çoktan sovyetleşmişlerdi. Han Ordasında bolşevik ihtilâl komitası, daha 2 son; kânun 1 9 1 8 de Generalov ve Seyit Kirey Nuraİikhanovun idaresinde kurulmuştu. O yılın martında oraya, bütün Kazakistanın harbiye komiseri vazifesiyle aslen Turgay kazağı olan Mehmed Yar Tungaçıu Moskovadan geldi.

Buradaki komünistler tarafından takip olunan kazak münevverlerini (Çumbaloğlu, Niyazoğlu Mecit, Bekaiiyev, Canbu- latoğlu Sahipkiray, Bekmehmedoğlu Şefkat) ceibederek hükümet ve 1000 kişilik birinci Kazak süvari alayını teşkil etmişti. Talofka ise, Kızıl ve Beyaz Ruslar eline altı defa geçti ve çok adaın kesildi. Burada Kızıllara muhalif fırkanın başkanı Karabayoğlu Mehmet Rahim ve ' '.azan Darülfününu talebesinden Canbulatoğlu Sahipkirey idiler. Buda Sovyet idaresi, ancak 1 920 ilkbaharında yerleşti. Tungaçm ve arkadaşları, Kazak kızıl ordusu teşkilâtıyla meşgul oldular. Kızıl Ruslar ise, Tungaçmı çekemediler. Nihayet o da, müsaade alıp askeriyle bir- iirkte Orenburga taşındı.

Başkurdüstan ve Kazakistan Hükümetleri Orenburgda bulunup, İktisadî ve harbî idareleri birleştirmek hakkında teşebbüslerde bulundular. Bu iş, Kazakistanla Başkurdüstan idaresinin bilfiil birleştirilmesi demek olacaktı. Bundan maksadımız güney Türkistanla birleşmek olduğunu Sovyet zimamdarları biliyorlardı. JT919 sonteşrin ayında «.Halk iktisadiyatı Şûrası» reisi Rıkov namına, yazılan bir muhtıra ile 1918 de Samarada kabul olunan «Cenubuşarkî Müslüman muhtar ülkeleri Birliği» projesi «müslüman» kelimesi silinerek «Cenubuşarkî muhtar ülkeler Birliği» projesi ismi altında sunuldu. Bunda mesele «millî» den çok «iktisadi» bakımından mütalâa edilmişti. Bu plâna göre Orenburg şehri' Batı Kazakistan ile Kiçi Baskurdüstanm müşterek idare merkezi olacaklar, İktisadî idareleri birleştirilecek, bu ülkeye Orenburg vilâyetinin Rus Kazakları ile meskûn olan 68.000 km², yer. Başkurdüstandan Samara-Çilebi hattının güneyindeki kısmı (ceman 81.0 km², yer, 936,070 i, yani .. % 76 sı Müslüman-Türk olan 1.230.059 nüfus) girecekti.^ Başkıırdüstanın kalan büyük kısmının Ka- zanlılarla birlikte nüfusunun yarısı gayrimüslim bir republik teşkil eyle • meşini teklif ediyorduk. İşe bilhassa iktisatçı gözüyle bakan ve bize karşı ınüsbet fikir taşıyan Rıkov bu plânları kabul ettiyse de diğer Sovyet ricali yanaşmadı ve panislâvnizın, panturanizm plânı diye düşmanca karşıladılar. Ayni senenin Kânunuevvel sonunda Moskovada Kremimde Kalinin'in idaresinde iki toplantı oldu. Bu içtimalara Başkurdüs- tandan Ahmet Zeki Velidi, Fethuîk&dir Süleyman (şimdiki Abdülkadir İnan) ve Abdürreşit Bekbay; Kazakistandan Ahmet Baytursun, öz- bekistandan Aralbayoğlu Utarbay, Ibrahimoğlu Hüseyin iştirak ettiler. Fakat Ruslar küçük Başkurdüstanm dahi Kazakistan, ve özbekistanla

birleşmesine muarız olup onu Kazana tâbi kılmak istiyen Kazanlı ko münistleıi (Seyitaliyev, Bıırundukov ve Şamil Osmanov ları), davet olunmadıkları halde içtimaa sokup kendileriyle beraber rey verdirip bu isi bozdular. «Bire, verirdik iste kavdaşlarınız istemiyor» diyen Rusların maksadı araya adavet sokmaktı. Neticede .Kazakistan Hükümetini** Orenburgda ve Başkurdiistan Hükümetinin de İsterlitamak'ta bulunmasına karar verildi.

Daha 1918 yılında, bol.şeviklerle anlaşarak iş yapan yeni bir tip I cemaat hadimleri yetişmekte idi. Onlardan biri, yukarıda adı geçen *j* TÎA Tungaçın. diğeri de Çiıtıkent. Kazaklarından Turar Rıskulov idi. Bu son zat, daha 1918 açlığı zamanında, ahaliye yardım hususunda bolşevik- lerle iş birliği yaparak kendisini tanıtmıştı. Başkurtlardan Haris Yuma- < gulov da bunlardandı. Birisi de. Kazaklardan Cangeldin di. Bu adanı, evvelce hıristiyanhğı kabul edip idama mahkûm iken affedilmiş ve nihayet bolşeviklere katılmış birisiydi. Moskova Sovyet Hükümeti, bu j gibi kimseleri elde edip, daha 19 ! 8 yılında Aîaş Orda hâkim bulundu-j ğu zaman bile, Kazaklar arasında propaganda -yapabilmişti. Ezcümle Cangeldin. Aday uruğundan Tevbe Niyaz*ı elde etmiş ve onun yardımıyla I urgay hududuna kadaı geçip gelebilmişti. Rusya komünist fır kası, bu gibi kimselere, yerli sol sosyalistleri ve komünistliğe mütemayil unsurları toplayıp, ayrı Türkistan ve Kazakistan «komünist büroları» kurmağa'müsaade etmişti. Başkurt Hükümeti ve Alaş Orda, Sovyetlerle barıştıktan sonra Tungaçm, Cangeldin, Haris Yumagulov vt- Rıskulov gibilere mühim vazifeler verildi.

5

Bolşevikler Çağında Siyasî Hayat ve Onların Sömürge Siyaseti

Türkistanın bütün son asırlardaki tarihinde Örneği Sefalet ve Kırgın görülmiyen büyük siyasî hareket, 1916-1926 yıllarında sekiz yıl devam eden basmacı isyanı ha- reketleridir./Bu isyanı yapanlar, Rusyanm Ker tarafında tatbik edilen ve herkese malûm umumî «bolşevik İktisadî siyasetinden .ziyade, «bol- şevik sömürge siyaseti» ne minnettardır. Bolşevikler bugün rus köylerinde sosyalizm tatbik ederken, bunu zengin ve orta halli olan köylüleri sefalete düşürerek «kolkhoz» (yani köy komünası) sistemlerini cebrî bir surette yerleştirmek usuliyle icra ediyorlarsa; bunu Türkistanda da yapıyorlar. E^u. Rusyanm her yerinde köylülerin muntazam ve gayri

muntazam surette isyan ve protesto ede ede tahammül ettiği umumî bir belâdır. Fakat boîşeviklerin sömürge olarak Türkistanda tatbik ettikleri siyaset, tamamen aj'rı bir şeydir. Boîşeviklerin umumî «İktisadî siyaseti» yüzünden Türkistanda da ahali, her şeyden mahrum kaldı. İktisadî hayat iflâs etti. Şehir hayatı değil de, yalnız köylü hayatından ban-
se d e rsek, 1914 yıl iv la 1 *1925* yıl ı arasındaki fark şöyledir

Cumhuriyetler		Yıllar	Sulanan yerler	Sulanmlyan yerler	Saha
			(İOCO do sat in a)	(1000 desatina)	(^000 de a t i n -)
Özbekistan		1914	1685,0	529,1	2214,1
	•	1925	1285,4	328,6	1614,0
Tacikistan	\	1914		193,4	257,9
	t	1925	164,5 ■ 64,1	76,7	180,8
Kırgızistan	\	1914	444,8	109,7	554,5
	i	1925	238,7	93,9	332,6
Cem'an	\	1914	2194,3	832,2	3026,5
	'	1925	1628,4	509,2	2138 ,0

Hayvana gelince : 1915 yılında 483.000 at, 1.247.000 sığır, 1.740.000 koyun vardı. 1925 yılında ise, at % 52, sığır % 6 1, koyun yİ 40 kalmıştı. Boîşeviklerin kendileri tarafından neşrolunan diğer istatistik malûmatına göre, meselâ 1926 yılında umumî Rusya İktisadî idaresi tarafından neşredilen hesaplarda 1924, 1925 yıllarına ait rakkam- lar, bu gösterdiğimiz rakkamîardan daha eksiktir. Her halde daha 1909 yılında (Masalski ve Machatschek'in hesaplarına göre) Cenubî Türkis- tanm bütün beş vilâyetinde ve iki hanlığında sulanan yer 4.600.000 , baharî 2.200.000 ve hepsi birden 6.800.000 desatina olduğu halde, bolşevikler 1920 yılma kadar bunu, yarısından daha aşağıya indirmişlerdi. 1917-1918 yılları ihtilâlinde Rus Avrupasmda durumun karışıklığı Türkistana hububat getiren demiryollarının kesilmesi dolayısıyla, Cenubî Türkistanda pamuk ekimiyle meşgul olan yerli ahaliden iki milyondan fazla nüfusun kırıldığını yukarıda söylemiştik. Sonradan demiı-3'olu işleri yoluna konulduğu zamanda da hububat gönderilemedi. Bilâkis, Türkistanın kendisini beslemeğe yetmiyen hububatını paylaşmak üzere aç rus göçmenleri gönderildi ve buhran gittikçe şiddetlendi.

Evvelce ekime sarfolıman ark suları, 1919-1922 yıllarında pek çok sahalarda boşuna aktı. Bunun sonunda da bataklıklar ortaya çıktı. Zaten aç olup, bulaşıcı hastalıklara karşı dayanma kuvvetini kaybeden

.ıhali arasında sıtma ve diğer hastalıklar yayılarak, ölüm korkunç bir şekil aldı. Misâl için meselâ Fergane vilâyetinin en zengin tümenlerinden Nemengan tümenini alalım: Burada Rus göçmeni hiç yoktu. Yerli ahali î 9 ! 4 yılında 303.709 kişiydi. 1920 hesabında 230.880 kişi, 1922 de ise 190.673 kişi sayılmıştı. Demek ki 1917 kıtlığında 73.100, 192î de ise 40.905 kişi, ki hepsi birden 113.305 kişi yani bütün halkın %37 vî, ölmüştür. Bu tümende çift hayvanı 191 4 yılında 86.866 baş olduğu halde, 1920 de 31.5 74, 1921 başlarında ise 26.177 başa inmiştir. Erkim ise 1914 yılında 134.365 desatina olup, 1920 de 71.765 deşatina i 922 de ise 60.000 desatinaya inmiştir. 1918-1920 yıllarında bolşevik- lerin Bukhara Hanlığı ile mücadelesi de, Aşağı Zerefşan havzasında ahalinin kırılmasına sebep oldu. Bolşevilder, emîri taciz maksadıyla, Zerefşan suyunu Bukharaya vermiyorlardı. Bolşeviklere tâbi olan Semer- kand vilâyetinde boşuna akıp, sıtma sahaları vücude geldiği halde, Bukharaya tâbi tümenlerde birçok nahiyeler kurudu. Khayrâbâd, Karakol, Kharguş tümenlerinde hiç kimsenin hesap altına almadığı köyler bile kurudu. 1920-1922 yıllarında Zerefşan havzasının bütün tümenlerinde bulunarak bu durumu bizzat öğrendim.

Halbuki 1917-1918 yılı açlığı, Bukhara Hanlığının başka nokta- larında da nüfusça gayet büyük zayiata sebep olmuştu. Şehrisebz, Karşı ve Guzar Beğliklerinde, evvelce 1914 yılında ziyaret etmiş olduğum bazı köyleri, 1921-1922 yıllarında harabe halinde gördüm. Karşı İle Kasan arasındaki Toq-Mangıt elinde nüfus yarı yarıya eksilmişti. 1917 yılında Rusya «Müessisler Meclisi» ne yapılan seçimden biraz önce, bir sayım yapılmıştı. Bu sayıma göre, Cenubî Türkistanın beş vilâyetinde 8.084.700 nüfus bulunuyordu. 1922 yılında Taşkentte neşrolunan resmî Sovyet istatistik mecmuasında [182]) bu beş vilâyette bütün nüfus 3.029.5 14 kişi; 1924 yılında yine Taşkentte neşredilen resmî istatistik yıllığında [,8;1]) ise, beş vilâyette bütün nüfu3 5.664.454 kişi olarak gösterilmiştir. Her halde iki buçuk milyon eksiklik var. O yıllarda Kaza- kistanda ekim sahası % 50,5 (1.700.000' hektar), hayvan ise % 43,9 azaldı. Bu arada at sayısından [r/], 43.5 : 3iğırdan :se % 45,7 kadarı eksilmiştir. Kazakistanın eski dört vilâyetinde nüfus 1916 yılında 4.118.450 kişi idi. Bu yıl ile 1920 yılı arasında bu vilâyetlerde nüfus, kişidir. Vaşcenin'in verdiği malumata göre, yüzde 1,3 eksilmişti. 17 ilk- bânun 1926 hesabına göre yeni Kazakistanın nüfusu 6.491.700 kişidir. Bu hesaptan eski «Türkistan Umumî Valiliği» nden eklenen Sır Derya,

------------------ j

[,s]-) *Sredne - asiatski ekonomiçeski ikn.yon,* 1922.

[1s:]<) *Stalistiçeski Yejegodnik Turkestanslcoy Respubliki,* t. I, za 1917-1923 g.

Yedisu, Karakalpak vilâyetlerinin nüfusu olan 2.356.900 kişi çıkarılırsa, geriye 4.1 34.800 kişi kalmaktadır. Halbuki yeni Kazakıstana eklenen Bükey Orda, Mangışlak, doğuda Bukhtarma tümenleri vardır. O yıllarda Kazcikistana pek çok Rus göçmeni de geldi. O halde 1926 yılına Kadar nüfus çok eksilmiş oluyor. Vasçenin'in naklettiği Sovyet istatistiğine göre, 1921-1922 açlığında Kazakistanda nüfus zayiatı 700.000 kişidir. O arada Kustanay vilâyetinde bütün iyeliğin % 26,2 si kırılmıştır[1'"]). Burada kırılan ahali, hep Kazaklardı. Bundan başka Rus Hükümetinin ve bilhassa Boîşeviklerin, yerli ahalinin sıhhatine hiç ehemmiyet vermemeleri, hattâ bazan kasdî olarak ihmal etmeleri yüzünden de ölüm çoğalıyor.

Aşağı Khorezmdeki Özbek ve Karakalpaklarla Yedisu dağ Kırgız- İarı arasında ise, evvelce de bulaşıcı hastalıklar, bilhassa firengi hastalığı çoğalmıştı. 1926-1,92 7 yıllarında o dolaylarda tetkikatta bulunan doktorların haberine göre, bu iki kavinin istikbali tehlikeli bir sahaya girmiş oldu. Bunu Profesör Barthold da, İstanbulda verdiği konferanslarında zikredip geçti [lsr']). Yerli ahalinin böyle kırıldığını söylerken, bolşe- Bolşeviklerin Top- vik önderleri her vakit «büyük inkilâpların bü- rak ve Göç Siyaseti yük kurbanlarla husule geldiği tabiîdir» şeklim de müstehzi ifadelerde bulunuyorlar ve ahali kırılmasının önünü almak babında hiçbir tedbir almıyorlardı[180]). Halbuki i ürkistana Rus göçmeni göndermek meselesi, bolşevikler çağında henüz Rusya sömürgeceiik tarihinde misli görülmiyen bir hızla ilerledi. _

Yukarıda zikrolunduğu üzere, bolşevikler sosyalist olmaları dolayısıyla, vazifeleri olan yer ıslahatı meselesini kendilerinin yerli ahaliye bir cemileleri şeklinde gösterip, bunu ancak 1925 yılı sonunda halletmeğe başladılar. Bu ıslahata ihtiyaç fevkalâde idi. Türkistanda toprak meselesi nesillerdenberi karışmış bir halde idi. Özbekistanda pamuk e- kimi dolayısıyla ahalinin topraksız kalıp, toprak mülkünün karıştığını yazmıştık. Kazakistanda ise yerlilerin asla toprağı yoktu. 1891 kanununun 119 ve 120. ci maddeleriyle toprak, yerlilerin elinden alınmıştı. Türkmenistanda da durum karışıktı. Burada toprak meselesi» Rus gelmeden önce, urukların kuvvetine veya kuvvetsizliğine göre halledilmişti. Kuvvetli uruklar, suyun (ırmağın veya kanalın) yukarı taraflarına [293]

---

[293]) V. Vos ç i n i n , *SSSR po Ray o nam. Kazakistan,* Moskova 1929, s. 11-12.

[185]) B a r t h o l d , *Ortaasya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* İstanbul 1927, s. 220

1 su) Bu nevi sözleri bizzat Stalin'in ağzından kaç defa işitmişimdir.

yerleşmiş olup her gün sudan istedikleri gibi faydalanırlar, hattâ 10 desa- tiııaya kadar yer ekerlerdi (meselâ: Tahtapazarda öyle idi); halbuki Merv civarında ortalama olarak ancak 3 desatina ekim yapılabilir, suyu da ancak 16 günde iki saat ve bazı yerlerde 20 günde bir saat alınabilirdi. İstifade hakkına göre toprak, « e m l â k » (yani her iyeliğin irsî mülkü) ve «sanaşık» (yani her yıl taksim edilen yerler) olmak üzere iki türlü olur. Bu son nevi toprağın taksiminde adalet olsun diye bir adama hakkını muhtelif yerlerden azar azar verirlerdi ki, böylelikle 4-5 desatina toprağı olan bir köylü, birbirinden birkaç kilometre mesafede buiunan müteaddit arklar üzerinde ufak ufak tarla parçalarına malik bulunuyordu. Bu durumda doğru bir iğeîik idaresi kabil olmuyordu. Bununla beraber burada topraksızlar da çoktu. Merv Vilâyetinde toprağı ancak 1-5 desatina olan *iğelik»ier yüzde yetmişti. Hülâsa toprak meselesi çok karışık bir durumda bulunuyordu. Bu meseleyi ancak hükümet halledebilirdi. Halbuki bolşevik hükümetinin 1926 yılında yaptığı topluk ıslâhatı (zemreforma), bu meseleyi halletmek değil, Rus göçmenleri için yerli ahalinin elinden toprak koparmaktan ibaret kaldı. «Islâhat» neticesinde Özbekistanın 4 vilâyetinde 215.134 desatina, Türkmenis- tanda 2.314 desatina toprak koparılıp bir kısmına yeni Rus ve Ermeni göçmenleri yerleştirildi. Kazakistanda ise toprak taksimatı meselesi, daha 17 nisan 1924 te kararlaştırılmıştı. «Cataq» (yani toprağa yerleşmiş) çiftçi ellerde 167.000 iğelik için 1.500.000 hektar, «yarı göçebe» çiftçi ellerde 1.000.000 iğeliğe 230.000.000 hektar toprak pay edilecekti. Uç yıl (1925-1928 yıllan) içinde «cataq» lardan ancak 45.000 iğelik bilfiil, 44.000 iğelik nazarî olarak, « yarı göçebe çiftçiler » de. ancak
515.0 iğelik nazarî olarak toprak aldılar. Fakat bütün bu ıslahatta Sovyet hükümeti, «ıslahattan maksat toprağı, işliyebilene verip ekim alanını genişletmektir» diye talimat verdiğinden; yerli Kazaklar da top- ıağı işIİ3'emiyen, bundan dolayı da ekim alanını genişletemiyen unsur diye tanındığından, onların meselesi ikinci dereceye bırakıldı. «Çok masraflı» olan toprak bölüştürme işi sonraya bırakıldı ve Rus göçmeni yerleştirilmesine daha çok ehemmiyet.verildi. Sözde toprak bölüştürmek için gönderilen rus agranomları ve mühendisleri, Rus göçmenlerini yer- iestirfhek üzere daha ne kadar toprak kopartabileceğine ait bilgi edinmek için vazifelendirildiler. Yerli ahaliyi yerleştirip toprak vermek için Kazak komünistlerinin gösterdikleri mesai ve gayret, şovenizm sayıldı. Merkezî rus siyasetini tatbik sahasına getiren zat, sonradan Zinovyev'in «bozkır vilâyetlerinin firavunu» diye adlandırdığı Yahudi Galaşçukindir ki Leninin en yakın adamlarından biridir. Bu adam. Kazaklar için ayrılan yerlerin bile Rus göçmenleri tarafından gayrikanynî surette gasbe-
edilmesini haklı buldu. Bozkırdaki yerli Türkler için Rus göçmenlerinin serserice

toprak gasbına karşı bir tek çare, millî Kazak ordusunun ve polisinin (nıilitsiya) kurulması olabilirdi. Ona. müsaade edilmek şöyle dursun, bilâkis yalnız Ruslar silâhlandırıldı. Kazaklar silâhsızlandırıl dık- larmdan sonra onlara, güya lûtüf yapar gibi, şu kadar yüz bin desatina toprak ayırdık, dediklerinin de ehemmiyeti sıfıra indi.

Bolşevik'ler i!k önce göç ve yerleştirme işlerini düzene koyarken, eski çarlık çağının «göç ve yerleştirme idareleri»niı canlandırılmasına ihtiyaç duymuyorlardı. Çünkü, *İle* Rusyadaki İktisadî güçlük ve buhrandan dolayı Rus köylüleri ve işçi, kendi istekleriyle Türkistana geliyorlardı. Rus komünistleri de bu yolda teşvikler yapıyorlar, göçmen kafileleri için parasız vagon vc katarlar veriyorlardı.//«Göç» (peresilenye) kelimesi yerine de «boşaltma» (ivakuatsiya) kelimesini kullanıyorlardı. *r* akat, Türkistanı Ruslardan boşaltmak değil, İç Rusyayı boşaltmak mu- rad olunuyordu.|?Mühirn istasyonlarda «besleme noktaları» ve «boşal l> ma idareleri» denilen kurumlar, eski çar «göç noktaları»nın i.şini görmekle göçmenlerin ihtiyaçlarım karşılıyorlardı.

Bolşevik çağının 'başlangıcında göç işleri, yerli ahaliden toprak gasbetmek şeklinde değildi. Bilâkis Sovyet Hükümeti, meselâ Yedisuda 1916dan sonra gasbedilen yerlerden- az bir miktarını da, propaganda maksadıyla, 1921-1922 yıllarında gösterişli bir .şekilde Kazak-Kırgızlara geri vermişti. 1921 haziranında Yedisuda, Corc Safarov idaresinde kırğız kongresi toplandı. Burada hilekâr Safarov, sözde çarın sömürge si- 3*asetini tamamen esasından jnkıyormuş gibi bir durum alarak, Rusların, Türkistan fütuhatı hâtırası olmak üzere Uzun Ağaç'ta diktikleri âbideyi iopla yıktırmış ve birtakım Kırgızlara gasbedilen topraklarını geri vermişti. Halbuki aynı ay içinde, Rusyadan on binlerce aç Rus göçmenleri getiriliyordu. Bolşevik Önderlerinden Piatakov o yıl «Izvestiya» gazetesinde, Iç Rusyada toprak ve göç meselesine dair yazdığı makalede Türkistan'da iki milyon kadar ahalinin kırılmasıyla boşalan yerlere, hattâ onun kendi ibaresiyle «sahipleri kırıldıktan sonra hâli kalmakta olan ev- lere» Iç Rusyadan bir buçuk milyon Rus göçmeni gönderip yerleştirmek ve bu işi bir yılda bitirmek pi.lânlarını yazdı. Bolşeviklerin göç siyaseti, umumiyetle bolşevik siyasetindeki iki yüzlülüğün en fahiş bir şeklini gösterir. Onlar, «çar hükümeti Türkistana kapitalist ve köylü zorba (ruscu «kulak»)lardan ibaret göçmen gönderiyordu; biz ise Türkistanda sma- atı ilerletmek için proleter ve şehirli Rusları gönderiyoruz» diyorlardı. Hakikaten bolşevikler çağındaki göç, başlangıçta çar zamanındaki göçün aksine olarak şehirlere yöneltilmiş, Rus göçmenleri şehirler ve hatla şehirlerin müsliiman mahallelerinde müslüman evlerinin bos odalarını

ışgaı ederek, rus ailelerini yerleştirmek ve oradan, önceden mevcut olan göçmen rus köylerine dağıtmak şeklinde olmuştu. 192 1 yılındaki isyanlar, çok göçmen gönderilmesine ve yerleştirme işinin düzene konmasına engel oldu. İsyanlar bastırıldıktan sonraki yıllarda ise, bolşevikler göç siyasetine, doğrudan

doğruya çar hükümeti usulüyle açıkça ve yahut kapalı bir surette (mesela «toprak ıslahı» bahaneleriyle) toprak zaptede- ıck yerleştirir oldular. Bu meselelerde ellerinde en mühim silâh, suyun hükümet inhisarına alınması olmuştur. Çar hükümetinin yıllarla uğraşıp da ahalinin protestoları karşısında tatbikinde tereddüt gösterdiği «su inhisarı kanunu», bolşevikler tarafından 24 mayıs 1924 dekretiyle «inkılabı» bir şekilde birden tatbik ediliverdi. Bolşevikler Kazakistanda) Kazakların yerleştirilmesi hususunda çarın tahditlerini kaldırmış gibi bir tavır almakla beraber, bütün Rusyada olduğu gibi, Türkistanda, da toprağın devlet mülkü ilân edilmesi ve buna ek olarak suyun inhisar altına alınması, bunlara, göç meselesinde istedikleri gibi hareket yollarını açmıştır. Zaten bu kanunun ilanından daha önce 192 3 yılında eski «Türkistan Umumî Valiliği»ne tâbi beş vilâyette Rusların sayısı 787.133 nüfusa, yani bütün Türkistan nüfusunun Ç 10,2 sine varmıştı. Halbuki 1897 yılında burada Ruslar ancak Ç 3, ve 1917 yılında ise r/< 5 kadardı. De- -rr melç bolşevikler kendi hâkimiyetlerinin ilk beş yılında, çarın 50 yılda i - yerleştirdiği kadar Rus göçmeni getirebildiler."Şimalî Türkistan (Kazakistan) da ise bu göç ve yerleştirme siyaseti, eşi görülmemiş bir şekilde tatbik edildi. Bundan da ilerde bahsedeceğiz [187]).

Bolşeviklerüı Pamuk Siyâseti

Pamuk siyasetinde, yani Türkistanın sulanan yerlerinden hububatı zorla çıkarıp böyle bölgeleri yal- Pamuk niz pamuk ekimine hasretmek babında da bolşevikler, kapitalizm çağım, çar hükümetini çok geride bıraktılar. 1916 yılında 748.000 desatinaya çıkan pamuk sahası, '922 de 77.400 desatinaya inmişti. Yani pamuk ekilen saha on defa eksilmişti[189]). 1925 yılında ise bunu, zorla 499.500 e çıkardılar. Bolşevikler Rusyayı pamuk hususunda Amerikaya muhtaç olmaktan tamamen kurtarmak istiyorlar. Rusya fabrikalarında sarfedilen 598.000 ton pa-

JS7) Bu bölümü yazarken faydalandığımız başlıca kaynaklar şunlardır : <•*Narodnoye Khoziaystva Sredney Aziyi*». «*Khlopkovoye Delo*», «*Vestnik Irrigat-* «*Sovetski Kazakistan*» dergilerinin 1925-1929 yılları nüshaları; «*Statistiçeski Yejegodnik Turkrespubliki*», t. I—II Taşkent 1924. «*Vestnik Zemlegustroystva i Bereselenya*», Moskova 1927-1928, N. 1^7,

188) Bk: N. B. Arkhipov, , *SSSR po rayonam. Sredneaziatskiye Respub- liki,* Moskova 1927, s. 79-80.

muğun ancak 3.68.000 tonu Rusyada istihsal edilip, kalanı dışarıdan getirilmektedir. Buna göre pamuk almak için üç yılda Rusyanm dışarıya çıkarmak mecburiyetinde kaldığı paranın tutarı: 1 925yıhnda 1 33.000.000 ruble; 1926 yılında 117.000.000 ruble; 1927 yılında 1 31,000.000 rtıb- le; hepsi 381.000.000 ruble.

Şimdi, bu paranın da Rusyada kalmasını temin etmek istiyorlar. 1909 yılında sulanan 460.000 desatine olduğu halde, bolşevik çağında «Rus Orta Asyası»nda 1925 yılında ancak 1.831 desatineden ibaret bulunmaktadır. Bunu büyütmek için alman hiçbir ciddî tedbirleri yoktur. Böyle olduğu halde bolşevikler, «beş yıllık pilân»ları mucibince Tür- kistanda pamuk sahasını 1930 da 275.000 hektara, 1932 de 330.000 hektara, 1936 da 942.000 hektara çıkarmak istiyorlar. Demek ki 1936 yılına kadar hububat ekimi, sulanan bölgelerin hepsinden çıkarılacaktır. Bunun için Rusya, Türkistana hububatı İç Rusyadan getirecek ve diğer taraftan «baharı» (kuru) ziraatin çoğaltılmasına çalışacaktı. Halbuki Rusya, hiçbir zaman Türkistana gerektiği kadar hububat vermemiştir. 1928 yılında 688.000 ton hububat istenmiş, fakat ancak 550.000 ton verilebilmiştir. Baharı ziraat ise, Türkistanda en tehlikeli bir ziraattır. Ahalinin mukadderatı buna bağlanamaz.

Yukarda söylediğimiz üzere Rusya, şimdi bütün Türkistanda toprağı ve suyu Rusya Devleti idaresine almış bulunuyor.. Bu durumdan faydalanarak ahaliyi iki maksat için sıkıştırıyor: Biri hububat ekimini tamamen kaldırmak, öteki de köylüleri «kolkhoz»laştırmaktır. Bu iki siyasete mukavemet gösterenler «bay» (zengin, burjuva) sayılıp, her türlü işkencelere maruz kalmakta; hapis, sürgün, idam ve yağma edilmektedir. Eski belâların üstüne «toprak ıslahatı» siyasetinden zarar gören köylüler, şimdi pamuk ekmemek ve yahut «kolkhoz»a girmemek bahanesiyle toprağından mahrum ediliyor. Ellerinden çift hayvanları alman köylülere, traktörler gösteriliyor. Umumî vali Zelenski nin bu yıl [294]) «Pravda» gazetesinde yazdığına göre, şimdi Cenubî Türkistana 4000 kadar traktör getirilmiştir. Bundan da ancak pamuk ekenler ve «kolkhoz» lara girenler istifade edebiliyorlar. Ziraat için zarurî olan at ve öküz ortadan kaldırılıp işin traktöre kalması, Türkistanm yerli zürramın mukadderatını Moskof malı olan traktör, yine onun tarafından temin edilen benzin, yine Ruslardan olan traktör tamir ustalarına, rus makiniste bağlamak demektir. 1930 yılında 300.000 iğelik kokozlaştırılıp, pamuk mahsulâtının % 30 kadarı bunların mesaisiyle istihsal edilecektir. Bolşevikler bu siyasetlerini tatbik için köylüleri sun'î

294 Yani 1928 de.

kandırma ve pro-

vokasyonla birbirine saldırtıyor, yağma ettiriyor ve buna da «sınıf mücâdelesi» adı ve^orlar. Bütün bunlar, sömürge ahalisini tamamen esir edip, hiç kımıldıyamıyacak, ekmek ve suyunu da ancak Moskovanuı müsaadesiyle istihsal edebilecek bir hale koymak demek olduğundan, 7 ürkistanda isyan hârekelterini doğurmak ve büyütmekte âmil olmuştur. Komünist erkânından olup vaktiyle Cenubî Tüıkistanda bolsevik- lerin umumi vâliliği mevkiinde bulunan Corc Safarov, basmacı hareketlerini "doğuran sebepleri şöyle anlatıyor:

«Khokand Muhtariyetini dağıtmak, sınaî ve ticarî hususta en yüksek mevkii işgal eden ve burjuvalaşmış^zenginleşmiş olan Fergane vilâyetinde esersiz geçemedi. 1918 yılının açlığı bu vilâyet ahalisinden %30 unu öldürdü. * Buna rağmen Fergane pamukçuluk hayatında başlıyan buhran, bı? vilâyette ;^ek kalabalık bir işsizler ordusu yarattı. 1918 sayımına göre Fergane Vilâyetinde 400.000 kadar işsiz çârikâr vardı («çârikâr». toprağı olmayıp başkalarına, bilhassa pamukçulara, muayyen bir pay almak şartıyla çalışanlara denilir). Bunlar, 1918 den önce hep işle meşguldü. Bundan başka daha bu vilâyette pamuk ekiminin geliştiği sıralarda, pamuk sermayedarları eline geçmiş 300.000 kadar topraksız dihkan - köylü ve 50.000 kadar fabrika işçisi vardı... İşte bu' kadar kalabalık işsizler ordusunu, zenginler ve milliyetçiler, millî muhtariyet şiarını kullanarak, kendi lehlerine âlet edindiler— İşte basmacılık, bir yandan Khokand Muhtariyetinin dağıtılması ve sömürge siyasetinde takip edilen münasebets.zlikler neticesinde alevlenen millî istiklâl mücadelesi sıfatıyla, diğer yandan da Ferganedeki Özbek burjuvasını eski refah ve saadetlerinden, yoksullarla işçileri, merdikâr ve çârikârları gündelik ekmeğinden mahrum eden İktisadî buhranlar esasında büyümüş bir harekettir» M'°). Hakikaten 1913 yılında 2.300.000 sayılan Fergane ahalisi, bolşevik çağında, 1921 yılında 1.500.000 kişiye indi. Bununda 750.000i işsiz ve topraksız amele ve çârikârdı. İktisadî hayat böyle olduktan sonra, bolşevik çağında müslüman Türklerin siyasî ve İçtimaî hayatının nasıl olacağı bundan anlaşılabilir. Bolşeviklerin dinî ve millî sahalardaki görülmemiş kıyıcılıkları da, ateş üzerine yağ dökmek demek oldu.

Ferganede Basmacılık

Türkistandaki başkaldırmalar, 1918 yılında gayrımuntazam bir surette her yerde baş gösterdi. Kazakistanm «Arka» bölümünde, daha 1916 isyanında önderlik eden Kiyki Batır, yine ozaman Khıyvada isyan eden Ciineyd Han, faaliyette idiler. Fakat bu hareketin

ıno) G. Safarov, *Kolonianaya Revoliutsia,* Taşkent 1921, s. 80 ve devamı.

merkezi Fergane oldu. Fergap.edeki kıyamcılara «basmacı» denildiğinden bu ad, her yerdeki kıyamcılara verilir oldu.

«Basmacı», basmak mandarından «baskıncı» ve hücum edici mâ- vı asiyi e önce eşİ-iya çetelerine denilmiş. Çar zamanında bu gibi çeteler, Türkmen is l a n d a, Raşkurdüstan ve Kırımda, istiklâl kaybedilip rus hâkimiyeti yerleşmek, üzere olduğu zaman yaşamıştır. Başkurtlar bunlara Horasan ıstılahı ile «'ayyar» demişlerdir. Kırımda (ve onlardan alınarak Ukraynada) «haydamak» ıstılahları kullanılmış; Başkurtlarda Buranbay, Kırımda Halim, Semeıkandda Namaz gibi kahramanlar meşhur olmuştur. Bunlar, müslümanlara dokunmayıp yalnız Rusları, rus fabrikalarını yagnıa. ederler' ve çok defa aldıkları ganimetleri ahaliye üleştirirlerdi. Ferganc.de bu gibi unsurlar, çar zamanında da ekıük olmamıştır. Pamuk ekiminin gelişmesinden soıya Ferganedeki İktisadî durumun;..fetialaşması dolayısıyla eşkıyalığın ve cinayetlerin çoğaldığını, yukarda söylemiştik. Eski basmacılarda ve Türkiye çetelerinde olduğu gibi, Türkistan Özbek ve Türkmen çetelerinin c:!e manevî önderi «Köroğlu»dur. Bukha- vâ, Semeıkand, Cızakh ve Türkmen basmacıları geceleri toplanarak «Köroğlu» ve diğer destanları okurlar. Zahiren eşkıyalık gibi görünen bu hareket, geniş halk kütlesinin düşüncelerinin ve heyecanının tercümanı (dur. Bu münasebetle Akcuraoğlu Yusuf Bey, Sırpların istiklâl ihtilâllerinde ıoî oynıyan «Hödük»lerin, Yunan istiklâl hareketlerindeki «Kleft» ve «Palikaryaların ela yan milliyetperver ihtilâlci ve yarı eşkıyalardan ibaret olduğunu hatırlatmaktadır ' ' ¹) . !918 yılından sonra kurulan basmacı yığınlarının birçokları ve en nüfuzluları, eski Köroğlu ananesiyle kat'iyen münasebeti olmıyan ağırbaşlı köy ilerigelenleri, bazan tahsilli kimseler oldularsa da, hepsine «basmacı» adı verilmiştir. Bundan dolayı «basmacı» kelimesi, Türkistand.a şimdi «siyasî çete» ve daha doğrusu müstevlilere karşı sömürge ahalisinin isyanını temsil eden «çete»îeı mânasında kullanılır. Özbek ve Kazak basınında şimdi, «Çin basmacıları», «Cezayir basmacıları», «Pîind basmacıları» diye yazılmaktadır.

1917 ihtilâli zamanında basmacılardan Ferganede Merginan civarında **Mehmed Emin** lSekr Khokand civarında **Kiçkine Irgeş** admdaki- leri pek meşhur idiler. O yılın sonunda bunlardan birincisi Khokandda Türkistan Millî Plükû'meti kurulmadan daha önce, Irgeş ise millî hükümetin kuruluşundan sonra hürriyet ve inkılâp yolunda çalışmak niyetiyle Khokand Millî hükümetine dehalet ettiler ve kabul olundular. Mehmed Emin Bek Margilân polis müdürü, Irgeş ise Khokand hükümetinin polis [295] **ve asker başkanı tâyin olundular ve kendilerinin eski silâh arkadaşlarını da maiyetlerine toplamış idiler. Gensberg'in dediği gibi, Khokand Millî Hükümetinin bir tek askerî dayanağı**

---

[295]) Yusuf Bey, bu kitabın III. ve IV. kısımlarını müsvedde halinde okumuş ve kenarına, öteberisine kendi mülâhazalarını yazmıştı.

bunlardan ibaret olup, pek değerli hizmetler göstermişlerdir.

Khokandda bolşevikler ile Ermeni daşnakları hücum edeceği zaman (1918 şubatında) Irgeş, Khokandın İç kalesinde bulunan Rus kuvvetlerinin silahsızlandırılmasını teklif etmiş, fakat hükümet 2 sonkânundan başlıyarak hükümete riyaset eden Çokayoğlu Mustafa ve bazı diğer hükümet âzaîarı tereddüt ederek kabul etmemek hatasında bulunmuşlar vefTaşkentten gelen bolşevikler ve Ermeniler, Millî Hükümeti devirmiş ve şehri tulumbalardan gaz serperek ateşe verip, harap etmişlerdir./Hükümet âzalarmdan bazıları mahbus olup ve bazıları firar ettikten sonra Irgeş kendi başına iş görmüş ve köylere çekilmiştir. Mehmed Emin Bek de Margilândan çekilmiş ve kendisini «emir leşker» ilân etmişti. Kiçkinc Irgeş, Khokand civarında 12 gün. devam eden muharebede şehit oldu. Fergane basmacılarının başkanı Kürşirmet (Şirmehmet) Bekin hâtıra- tmda bu münasebetle, «Irgeş şehit olduktan sonra Ruslar bunun arkadaşlarını bin türlü işkenceler ile öldürdüler, kadınlarıyım memelerini kestiler. Söz almak için çocukların başlarına çivi çaktılar» demektedir[296]). Kjçkine Irgeşin şehadetinden sonra yerine Kâtte Irgeş geçti.

Mehmed Emin Bek ise aslen Mergilân şehrinden olup, ozaman 23 • yaşında idi. Bunlara ozaman Oş şehri ahalisinden çok cengâver olan Khalkhoca [297]) (43 yaşında) ve Endicaftdan Parpi (35 yaşında), Nav- kat civarındaki Kıpçaklardan Kökcar kasabasından Muhiddm Bek (40 yaşında), Nemengândan Aman Pehlivan (50 yaşında), Mergilân tüm' *ı Gerbadda köyünden Kürşirmet (23 yaşında), onun biraderi Nurmehmed Bek (Î8 yaşında), özkend civarındaki Kırgızlardan Canıbek Kadı (50 yaşında), yine Nemengânda Gaşabe köyünden Rahman Kul Bek kıyam hareketine iştirak etmişler ve ahaliden etraflarına asker toplayıp, şehirler hariç olmak üzere, bütün bu tümen ve nahyeleri idare ve aynı zamanda Ruslar ile harb etmeğe başlamışlardır. Şirmehmed Bek kendi hâtıra-
unda Fergane hanları zamanından kalan bir ıstılahla «qorbaşı» [104]) tesmiye olunan bu beğler tarafından teşkil edilen ordunun esas unsuru hakkında dik basmacılar eski merdikâr ve rabotçiklerden H)n) ibaret idi» dernektedir. Gerçi ilk basmacı liderleri Khokand hükümeti hizmetinde bulunmuş ve mezkûr hükümetin dağıtılması üzerine dağa çıkmış zevattan ibaret idiyse de,

---

[296]) Şir Mehmed Bek'in hâtıraları, benim ricama binaen Ferganeli Nezir İsmail Kubağî tarafından çok mufassal olarak yazılmıştır. Bunun yegâne nüshası benim hususî kütüphanemde mahfuzdur.

[297]) Khalkhoca hakkında bir Macar esiri, resmini de ilâve ederek, *Mag- yarsag* gazetesinde 1933 temmuz 9 nüshasında bir hâtıra neşretmiştlr. Bu Macar- iar vatanlarına döndükten sonra da basmacılar hakkında çok aleyhdar neşriyatta bulunmuşlardır.

Khokand hükümetinin rusça tahsil gören münevver âzalarının, kendilerini halk kütlesine tanıtmamış olduğu görülmektedir. Meselâ Şirmehmed Bek, kendi hatıratında Khokand hükümetinden bahsederken, bunun ciddî bir rolünü hatırlamıyor. Yalnız «Fergane Muhtariyet başlığı Taşkendlili Mir Âdil Bay idi» diye geçmektedir. Irgeş ve Mehmed Emin Beklerin şiarları, Fergane basmacılığının tarihini yazan Gensberg'e göre, «Türkistan, Türkistanlılarındır; Türkistandan ecnebi boyunduruğunu defedeceğiz», «fakir ahalinin en son entarisini soyan Rus ile harb» idi. Bunların işleri Fergane vilâyetindeki Rus köylülerine taarruz oldu. 1918 yılı sonteşrininde Khalkhoca 700 kadar asker ile Celâlâbâd yenındaki Blagoveşçensk ve Spask adlı rus kasabalarını bastı. Rusların kadınları bile müsellâh idi. Ellerinde üç top da vardı. 1919 yılı şubat 27 sinde bolşevikler ile birleşerek canlarını kurtardılar, fakat iki ay sonra bolşeviklerin yağmasına maruz kalınca basmacı reisi Mehmed Emin Bek ile anlaşmak ve isyan hareketine iltihak etmek fikrine geldiler. Bunlar Taşkend bolşeviklerinin müsaadesi ile kendilerinden «Krestiyan (yani Rus köylüsü) ordusu» namı ile bir kat'a teşkil etmiş ve 5 mayısta Monstrov namında birisini kendilerine kumandan intihap etmişlerdi. Bu zat ise, bolşevik düşmanı idi. Mehmed Emin Bek ile birleşmek için muhabereye başladı ve 22 ağustosta anlaştı ve birleştiler. Bunlar Fergane vilâyetinde demokrasi idare usulünü yerleştirecek oldular. Safonov kumandasındaki bolşevik kuvvetlerini mağlûp edip, Oş şehrini işgal ettiler. Kaşgar serhaddindeki Irkeştam kalesindeki 215 neferden ibaret Rus garnizonunu silâhsızlandırıp, Pamir garnizonunu kendilerine ilhak ettiler. Endican şehrini işgal tecrübelerinde muvaffak olamadılar. Bir taraftan Bukhara emiri ve Afganistan ile, diğer taraftan Sibiryadaki general Kolçak ve Kaşgardaki İngiliz konsolosu ile münasebet tesis ettiler ve yardım istediler. Fakat Mehmed Emin Bek Beyaz Rus generalini âli kumandan olarak tanımadığından, kendisine va'dolunan yardımı elde edemedi. Mâmafih Monstroy, çarın Kaşgardaki konsolosu Uspenskfden [298] [299] harbe ait bazı yardımlar alabildi. Mehmed Emin Bek. İrgeş <le barışamadı. İrgeş, daha mayıs ayında, silâhını muhafaza etmek şartıyla, bolşe- vikler ile barışmış, mamafih maiyeti ile beraber Khokand yanındaki Baş- kur köyünde murakıp bir vaziyet almıştı. Mehmed Emin Bekin harekâtına mâni olmadı. Mehmed Emin Bek ve Monstrov 24 eylülde, İrkeş- tamda Fergane muteberanından ibaret bir kongre toplayıp «Fergane Muvakkat Hükûmeti»ni teşkil etti. Hükümet, ve: ordu reisi Mehmed Emin Bekin kendisi, siyasîler

---

104) « Qorbaşı» (Radloff. *Worterbuch.* II, 963 «qorbaşı») Khokand Han- hğı zamanında polis müdürü, sancak beği mânasında kullanılıyordu. Safevîler zamanında kullanılan «Qorcıbaşı» tabiri ile bir asıldan gelmektedir.

299) «Rabotçik», rusça «raboçi» yâni «amele» den muharref.

müdürü de Monstrov idî. Mehmed Eminin harb erkânı da Belkin isminde bir Beyaz Rustu. Bunlar Mehmed Eminin ve arkadaşlarının etrafında toplanan askerlerin bir kısmını alay, tabur, ve bölüklere taksim edip, intizam vermeğe, iaşe hususlarını tanzim etmeğe çalıştılar. Az çok muntazam bir «Kırgız alayı» teşkil ettiler. Mehmed Emin Bek «Fergane Muvakkat Hükümeti»ne fazla millî şekil vermemek ve köylü Rusları korkutmamak maksadıyla rus usulünde «uyezd» (“tümen) taksimatını kabul edip, Beyaz Ruslardan «pristov» (polis müdürü) î.ar tâyin etti. Bununla beraber ordusunu, halis müslüman ordusu şeklinde muhafaza etti. Bu sırada sayısı 7000 kişiye baliğ olan Fergane ordusunun ancak bir kısmı, rusça «rota» ve «eskadron» lara taksim edilmiş, ekseriyeti ise eski Khokand usulünce «yüz», «pansad» (500), «korbaşılık»lardan ibaret olup, Mehmed Emimn kendisi de «emir leşker» tesmiye ediliyordu. Ağustos ve eylülde Fergane hareketi, Gensberg m de dediği gibi, «geniş ahali kütlesinin isyanı» şeklini almış idi. Tiirkıs- tanda bolşeviklerin vaziyeti çok müşkül bir devreye girmişti. Fakat eylül nihayetinde iş, basmacıların aleyhine olarak değişti.

Bolşeviklerin « Mülâyemet » Siyaseti Devri.

Moskova daha komünist fırkasının 1919 senesi mart ayında toplanan sekizinci kongresinde, mil- livet ve şark meseleleri hakkında «şarklıları ok- şamak» kararını aldı. Başkurdüstan ve Alaş Orda hükümetleri, bıı sırada artık Sovyetler ile barışmış bulunuyorlardı. Taşkentte teessüs eden Sovyet idaresinin Rus şövmcüe- ıinden teşekkül etmiş bulufıduğu, hükümet âzaları arasında 1914 senesinde Rus patriyotizm efkârını terviç maksadıyla tesis edilen monarşist «Sene 1914 cemiyeti»ne intisap edenlerin de bulunduğu ve bunların Sovyet devrinde yerlilere karşı takip ettikleri siyasetlerindeki edepsizlikler. Moskovaca meçhul değildi. Türkistan Sovyet idaresini ıslah hakkında Moskova «Fırka Merkez Komitesi» (TSK) 12 temmuzda bazı kararlar ittihaz edip, radyo ile Taşkende haber verdi. Burada yerli Türkistanlıların hükümet müesseselerine tenasüp usulüne riayeten celbi, yerli ahaliye hüsnü muamele edilmesi emredilmiş ve merkezden 1 ür- kistan için mahsus bir «Türkistan Fevkalâde Heyeti» («Türkestansaiya

çererezveçayhaya komisiya» d a n) ihtisarla «Türk - komisiya» gönderileceği bildirilmişti. Türkistan rus komünistlerini telâşa düşüren bu «radyo mukarreratı» dolayısile Taşkent hükümet âzalarından Moskovada bulunan birisi (Tabulin) tarafından «bu mukarrerat, Merkez Komitenin kendi tedbiri olmaktan ziyade Zeki Velidi ile ve Hindli Bereketullah- m Lenin e tesir ederek gönderttikleri bir radyo» olduğunu beyan eden bir telgraf da Taşkentte rusça «İzvestiya» ve türkçe «İştirâkiyun» gazetelerinde basıldü

Bu adamın kısmen hakkı da vardı. Temmuzun bidayetinde Moskovaya geldiğimde Lenin, beni Kremline çağırıp, Hindistanlı Mevlevi Bereketullah tarafından Türkistan idaresinin ıslahı hakkında verilen bir projeyi verdi. Okuyup, kendisine izah etmemi ve Türkistan işleri hakkında ne gibi fikirlerim varsa, onları da yazıp kendisine vermemi teklif etti. Mevlevi Bereketullah, projesinde daha ziyade diriî meselelere ve müsadere edilen emvale, emlâke ve vakıflara temas etmişti. İki gün zarfında yazıp verdiğim teklifler şunlardan ibaretti : 1) Türkistan Sovyet hükümetinin bütün müessesatını millî tenasüp usulüne göre teşkil etmek; 2) yerlilere komünistliği mecburî etmeyip, yalnız Sovyet temsil heyetlerine ve kongrelere gönderilecek namzetlerin müslüman amele sınıfı arasından gösterilmesini kâfi görmek ; 3) 1 9 1 6 yılında ve Sovyet devrinde müsadere edilen araziyi iade etmek ; 4) müsadereleri durdurmak ; , 5) Taşkende üç müslüman ve iki rustan ibaret âli «Türkistan komisyonu» göndermek ; 6) Türkistandaki «Kızıl Gvardiya» yi (yani gönüllü, bolşevik askerî kıtalarını) dağıtıp yerine, müslüman kızılordusu göndermek ; 7) yerlilerden kızılordu teşkil etmek ; 8) Türkistan Ruslarından seferberliklerde alınmakta olan neferleri Türkistan ordusuna almayıp, İç Rusyaya sevketmek ; 9) basmacı harekâtını kuvvetle tenkil yerine, Türkistanm hukukunu itiraf ederek, irşat ve propaganda yoluyla yatıştırmak ve işe yarayacakları kızılorduya celbet- mek; 10) yerlileri demiryol, posta ve telgraf işlerine ve mekteplerine celbetmek ; 11) çarların ve general Kaufmann gibilerin namına rekzolunan âbideleri şehir meydanlarından kaldırmak.

«Türk - Komisya» ya da müslümanlardan Turar Rıskulov, Nizamkhocayev ve Mirseyyid SultanaliyeVlerin namzetliği gösterilmişti. Le- nm bu teklifleri beğendi ve 12 temmuz radyosuna, bunların hepsini değilse bile bir kısmını derçetmiş bulunuyordu. Sovyet ricali gerek Kazak ve^ Başkurtların, gerek o zaman Moskovaya gelip arzularını beyan eden diğer Türkistanlıların taleplerine ehemmiyet verir gibi göründüklerinden, Moskova ile Ortaasya arasında oldukça samimî bir münasebet» teessüs etmeğe başlamîştı. Bolşevikler o günlerde Zakaspi vilâyetinde

Kakım vaziyette olan İngilizlerin, ancak Beyaz Rus generallerini müs- 1 iirnanîardan Bukhara emîri gibi ortaçağdan kalma mutaassıp feodalle- ve

mürteci unsurları kullandıklarını, aynı zamanda Afganistan tariki İh Türkistana gelen inkılâpçılar (Bereketullah ve prens Kumar Mahand- »a Pıatap[1'"1])) la bazı İngiliz düşmanı türk zabitlerini (Kâzım Bey) ve Volga Tatar komünistlerinden kendi lehlerine istifade ettiler. **Kâzım** Bey bu valin mart-eylül aylarında Bukhara, Taşkent, Khıyva ve Aşkabâd ıarai larmda, Mevlevi Bereketullah ise Kazan ve Başkurt münevverleri atasında boîşevik lehine büyük teşvikatta bulundular. Bakuda neşrolunan bolşevik gazetesi «Novıy Mir» , Kâzım Beyi, «bugün Sovyetlerin f ürkistandan idare olunan şark siyasetini idare eden zattır» diye tarif ediyordu [r*~]). Bu aralık Afganistanda vaziyet İngiliz aleyhine dönüp, verdi emir Amanullah Han, Sovyet Rusyaya büyük bir heyet yolladı. Moskova komünist fırkası merkezinin yukarıda mezkûr 12 temmuz radyosu da. Afgan heyeti âzaları olan Muhammed Veli Han, Muhammedi d ivm Han, Feyiz Muhammed ve Muhammed Sıddık Hanların ve Tür- d mümessili sıfatı ile Kâzım Bey ve diğerlerinin Taşkentte toplu bulunduğu bir zamanda gelip, güya Türkistanın bütün hukuku Moskova tarafından tanınmış gibi telâkki edilerek, şenlikler yapıldı. Muhammed \ . i; Han da Taşkentte büyük ziyafetler verdi. 1 1 eylülde Beyazların ruu mağlûbiyeti ile. Samara-Orenburgda demiryol hattı açılıp, Moskova -Taşkent münasebatı yoluna girdi. Afgan heyeti Moskovaya gelip, bilhassa Trotski bunlar ile pek tatlı ve görünüşte çok samimî muams- h hude bulundu ve aynı zamanda ilk teşrinde artık Anadolu haberleri '/ani Mustafa Kemal Paşanın hareketlerine ait malûmat ta gelip yetişti. Vekayiin efkârı umumiyeyi Ingiliz aleyhine çeviren mahiyette inkişafı İM'-Ueviklerin lehine propaganda şeklini aldı. I 1 eylülde demiryollar aodııp Rugyadan yeni sovyet askerleri gelmesi ile bolşevıkler 26 eyliil- / «■ Os ve 30 eylülde Celâlâbâdı alıp, oradaki Rus köylülerini de kendi ! -hicrine çevirdiler. Karargâhını Samaradan Taşkende nakleden kızıl c rcîu Türkistan cephesi (Turkfront) başkumandanı Frunze, o zaman cenup cephelerinde Vrangel'e karşı mücadele etmekte olan Başkurt or- onsunun bir kısmını Türkistana celbetmek için çalıştıysa da, Başkurt kumandanlığı, Başkurt ordusunun taksim edilmiyeceğini, tekmil Başkurt ordusunun müstakil fırka sıfatı ile Türkistana celbolunmasmı talep etti. Fakat Trotski ve Ve.tsetis bu orduyu Türkistana göndermeyip, cenup

uru Bunların faaliyeti hakkında bk. W. O. von H e n t i g , *İns Verschlos- Land,* 1928. s. 238.
Novıy Mir, 15/2/1920.

ec.pheş.mde bıraktılar. C) zaman Sovyet aleyhine hiç bir fena fikir beslemiyor, ordumuzu Türkistana izamdan, orada bir millî Türk Sovyet hükümeti teşkilinden ve ona dayanç olmaktan başka bir gaye takip etmiyor idiysek te, Moskova zimamdaranını hiçbir türlü ikna edemedik. İürkistana Başkurt ordusu yerine «Tatar brigadası» gönderildi. Mcs- L'ovadan izam olunan yeni «Türkistan Komisyası» 1 1 sonteşrinde Tas- kende geldi. Eski « 1 ürkistan Sovyet Hükümeti» dağıtıldı. Âzalarından bazik n yerli ahalinin hatırı için nümayişkârâne bir surette Moskovaya sevk (güya n.efi) edildi. Komisyon âzaları İliava, Kuybişev, Novitski, Kudzurak, Buki, ve Galaşçukin den yani hep Ruslardan ibaret oldu. U- rnumıyetle 12 temmuz radyosu ile Taşkende bildirilen talimatın sâdece bir nümayişten ibaret olduğunu gösterdiği gittikçe tevazzuh ediyordu. Zaten Lenin, Sekizinci kongrede Başkurtlar ile anlaştığından bahsederken, bunları, kendisi ile müzakerelerde bulunan Fin burjuva milliyet- (ederinden Svenhufvud ile bir gördüğünü söylemişti ve bıı kelimenin d e -domuz başı» demek olacağına işaret etmişti. Bu kongrede kabııi e n lan programın şark ve müstemlikelere dair kısmının 4. üncü maddesindeki müslemlike milletlerde «ihtiyat» tâbiri de, her şekilde anlar m tefsir edilebilmekte, 3. üncü madde ise, milletler hakkındaki ' kararın muvakkat ve geçici mahiyette (odna iz perikhodnıkh form) olduğuma söylemekte idi. Buna bizim münevverlerden çoğu dikkat etmiyor."-a, eünkii Ruslar pek nazik hareket ediyorlardı. Bu bilhassa komünist r- kasının «müslüman fraksiyan» ve «müslüman biiro» î arını İlga meşe karinde açıkça görüldü. Bu «büro» 1ar komünistleşmekte olan yerli TüT gençliğinin yegâne toplanma yerleri idi. 1919 yıh mayıs 24 te Türkün -an « müslüman komünist büro » larının kongresi Taşkentte toplandı. Burada rol oynayanlar Turar Rıskılov, Sariıılîahklîoca Turrsırnklıoeayev ve Nizamkhocayev 1er idi. *Tiirk - Komisya» geldikten sonra, 1920 şubat 4 te toplanan ikinci kongre ise, bu «büro» 1ar için mezar oldu. Burada Rıskıılov ve Emm efendi zadelerin Türkistan] «Türk Sovyet Cumhuriyeti» tanımak, burada «‘Kızıl Türk milli askeri» teşkil etmek, «haricî işleri de Türkistan hükümetinin kendi eline almak > hakkmdaki teklifleri Rusları kuşkulandırdı. Ruslar, Rıskulov’un enternasyonaîist kesilerek milliyetçilere taarruzda bulunmasına da inanmadılar.

Nihayet Tursunkhocayev, yalnız Müslümanların değil, belki bütün 1 ürkistan Rus ve Müsîümanlarma müşterek olan «Umumî Türkistan Komünist Fırkası JVIerkez Komitesi» («Krayevoy komitet Turkestans- koy Kommunistiçeskoy Partiyi» = ihtisarla « Kravkom ») serkâ - tipliğine davet edip ve kendisine güya «Türkistanın haricî işleri idaresi » ni verip Rıskulov’u « Türkistan İcra Komitesi » (« Turkestaniski

Tsentralnıy İspolnitelnıy Komitet» — ihtisarla «Turtsik») reisi, Nizamkhocayev'i âza edip müslüman bürolarını güya kongrenin kendi kararı ile kapattılar. Hakikatte « Turtsik » ve « Kraykom » ların ehemmiyeti yoktu; bütün iş «Türkfront» (yani «Türkistan Cephesi») kumandanı Frunza'nm ve «Türk - komisya» sının elinde idi. Türkistan hükümetine istinatgah olmak üzere getirildiği söylenen «Tatar brigadası», Frunza tarafından basmacılara karşı mücadeleye, Ferganede efkârı umumiyeyi basmacılık aleyhine çevirmek yolunda istihdam edildi. Tatar brigadası ile beraber Türkistanın milliyetçi münevverleri de, lüzumu olmadan Afganistan ve Türkiye isimlerinden de istifade ederek, propaganda yapmak ve «Sovyetlerin İslâm ve Türk âleminin halâskâıı» olduğunu anlatmak için hep Ferganeye sevkedildi. Ruslar gösteriş için «fırka reisi» ve «hariciye nazırı» olarak tâyin ettikleri Sadullahkhocayı da bu propaganda seferinin başına geçirdiler. Basmacılar arasında kendi yollarının hak olup olmadığı hakında tereddüt hasıl oldu. Daha 1920 17 son kânunda «kristiyan ordusu» kumandanı Monstrov, . Sovyetlere dehalet etti. Mehmed Emin Bek*in yanında Ruslar az kaldı. 31 sonkânunda korbaşılardan Mahkem Hacı ve Ekber Ali 600 silahlı ve 2000 silahsız nefer ile 2 şubatta Parpi korbaşı 3.000 nefer ile Sovyet tarafına geçtiler. 4 şubatta Ruslar mühim kuvvetle Mehmed Emin in karargahına hücum edip, kendisini mağlûp ettiler. Martta Mehmed Emin, Sovyetler ile müzakereye başladı. Mehmed Emin yalnız kendisi için ayrı bir kıt*a istiyordu. O zaman Tatar brigadası yanma Özbek ve Kazaklardan da bir kısım kızıl asker katılarak bu askerin hepsine birden, propaganda maksadı ile, «Türk brigadası» ismi Verilmeğe başlanmıştı. Mehmed Emin Bek kendi askerlerinin şu «brigada» içinde ayrı bir kıt*a teşkil eylemeleri şartı ile 7 martta sulh akdetti ve müsalâha vesikası rusça ve türkçe olarak neşredildi [1!)8]). Müsalâha mucibince, Mehmed Emin Bekin bütün silâhları elinde kaldı. Mart ortasına kadar basmacı fırkalarının çoğu, kızıl orduya iltihak edip, itaat ettiler. Ruslar onlardan ayrı «Birinci Özbek süvari brigadası» teşkil edecek gibi göründüler, ve bütün korbaşılara ve milliyetçi münevverlere öyle vâdettiler.

Korbaşılardan Şirmehmed Bek (r=Kürşirmet) bu meselelerde çok hassaslık gösterdi. Sovyetlere dehalet etmedi ve sene nihayetine doğru Bukhara emîri ve Afganistan ile münasebata girdi ve Ruslar ile mücadelesine devam etti. Bu tarihten itibaren kendisinin «Emir-i leşker-i İslâm» olduğunu ilân etti. Mart - nisan aylarında Fergane basmacılığı

, [li>8]) Mehmed Emin Bek'in akdettiği bu barış vesikasının fotoğrafı, W i 11 f o r d, S. 273, 324'te neşredilmişim] ^

belki en şiddetli buhran devrini geçiriyordu. Sovyetîerin «mülâyemet» siyasetlerine aldanan münevverler iŞirmehmedi de teslim olmağa davet ediyorlardı. Türkistan hükümet âzasından Nizamkhoca'nm, hükümet tarafından vekil olarak gelip, tekliflerde bulunduğuna ait Şirmeh- met Bek'in hâtıraları pek mühimdir. Diyor ki: «Nizamkhoca Skoblev- clen gelip sulh tcj-dif etti. Ben şimdi Türkistan hükümeti oldum, siz de bize verilin, hepimiz bir olalım» dedi. Ben de, «Taşkentteki Rus erkânı harbi ve ordusu da sizin emrinize tâbi midir?» dedim. O da «evet» dedi. Ben, «Türkistandaki Rus ordusu, size tâbi olduğu doğru ise, siz onlara bugünden itibaren bütün Türkistanı terkedip gitmeleri emrini verin, o saat ben de sizin hizmetinize şitap ederim» dedim. Nizamkhoca bir şey diyemedi. Başını eğdi ve mahcup olup geri döndü» [109]).

Şirmehmed Bek bu aralık kendi askerî ve İdarî işlerini tanzimle ve her tarafla münasebet tesis eylemek işleriyle meşgul oldu. 31 mayısta (1337. ramazan 1) biraderi Taş Mehmedi Afganistana elçi olarak gönderdi ve İdarî teşkilâtnı eski Khokand hanları usulünde tanzime başlayıp, Mollacun Kari namında birisini «reis» yani polis müdürü, Ekber khan İşan ı «Şeyhülislam» tâyin edip. Abdüsselâm Kari yi «mirzabaşı» (hükümet başkâtibi), Nezir Çan'ı «maliye müdürü», Molla Hacmiyazi «vak'nnüvis», kendi yanında müşavir heyet olmak üzere de Fergane muteberanmdan 12 kişilik b·r «şûra» tâyin etti. Bunlar ile ekseriya kendi köyünde ve Karatepe köyünde toplanıp görüşüyordu. El içinde de •Tadı», «mınbası» «emin», «ellikbaşı» 1ar nasbetmiş, yine tüfenk ta- miri ve fişenk dökmesi için ustalar toplayıp hocalardan bir ustayı «us- Iabası» tâyin etmişti. Afganistana giden biraderi Taş Mehmed bir sene sonra, maiyetinde Afganlardan Ekber Han Burut nam bir memur bulunduğu halde, avdet etti. Bundan sonra Şirmehmed Bek kendisini Afganistan tebaası addeder oldu.

Yerli Türkler Nasıl Alclayıdîlar

Bolşevik]erin samimiyetsizliği ve « mülâyemet * siyasetlerinin **yalanlığı, ' daha** 1920 senesinin bi- davetinde tahakkuk etmiş, müslüman gençlerini güya «bütiin Türkistan ahalisinin, bütün fırkanın başına geçirmek» tedbirleri, eski «müslüman büro» larının lağvı, «hü- kıımet başına geçirmek» tc yalnız basmacılara karşı propaganda için muvakkat çare olduğu, daha o yılın nisanında tahakkuk etti, Türk komünistlerini hayal sukutuna uğrattı. Millî ordular teşkili meselesi yalan çıktı. Hattâ mevcutlarını bile dağıtmak tecrübelerine başlandı. Bunun gibi Stalın, Başkurt ordusu general Yudeniç'e karşı Petersburgu miida-

[109]) Şirmehmed Bek'in hatıratı, s. 17.

fa:' ettiği halde Başkurdiistandaki Rus köylülerine komünist fırkaları teşkili bahanesi ile silâh dağıttı ve aynı zamanda Başkurt ordusunun ayrı düsen bir fırkası (Murtazin fırkasını) diğrleri ile birleştirmemeğe çalıştı. Başkurt ve Kazak cumhuriyetlerinin İktisadî idarelerini birleştirip her ikisinin karargâhını Orenburgda yapmak, Rus muhacirleri ve arazi meselelerinin esas hatlarını çizmek maksadı ile Moskovada Kremimde Kalinin"in idaresi altında toplanan içtima da, yukarıda zikrettiğimiz veçhile, Rusların entrikaları neticesinde semeresiz kaldı. Isterli- tamak şehrini de komşu Ufa vilâyeti Rusları ile ihtilaflı bir halde bıraktılar. Aynı zamanda Başkurdüstanda muhacir Rusları, alenen yerlilere karşı tehyiç ediyorlardı. Rus dahilî harbinde mutazarrır olan Başkurt-lara yardım için tahsis edilen para («Başkiro-Pomoç») Başkurdüstanda millî hükümetin aleyhine ve Moskova lehine propaganda ve muhalif teşkilât vücuda getirmeğe sarf olunup, İsterlitamak, Başkurdüstan hükümeti ile Moskova mümessilleri (Preobrajenski, Artium, Sjamoylof, Dıidnik) arasında çok ciddî iskandallar oldu. Orenburgda küşat olunmakta olan Başkurt harbiye mektebi kapatıldı.

Kazakıstanda da vaziyet böyle oldu. Gerçi 10 temmuz 1919 «dek- ret» i ile Kazakistan otonomisi tasdik edildi ise de, reis, Piskovski idi. Âzaları biribirine fikir itibariyle zıt ve düşman şahsiyetlerden **olup, bun**lardan biri, kazak memurlardan Mindeşov, milliyetçi şâir muharrir **Ah-** med Baytursün, tanassur etmiş ve vaktiyle papas ve misyoner **olup** milliyetçilerin düşmanı bulunan ve mücahit Abdülgaffarm katili olan Ali Cangeldin (rusça ismi İvan Aleksandroviç Stepanov) ve diğerleri. Daha 19 18 yılı martında Moskovadan gelip bütün Kazakistan namına v<millî kazak kızıl ordusu» teşkili ile meşgul olan **Mehmedyar Tungaçın,** Biikev Orda'da topladığı bin kadar muntazam Kazak askerini Oren- burga nakledip, Kazak Hükümetine dayanak etmek arzusunda bulunuyordu. Diğer taraftan bu Mehmedyar ve arkadaşları Doğu Kazakıstanda «Alaş Orda» namına **ToJjtamışoğlu** idaresi altında teşekkül eden askeri de Bolşevikler ile barıştırarak «Kazak kızıl ordusu» içine almak uğrunda çalışıyorlardı. Sene nihayetine kadar bu plânların hepsi bozuldu. Tungaçin fırkasını demiryolla, Saratov-Samara tariki ile, göndermedi- :cr, Ruslar için o fırkanın dağılması matlûp olduğundan, Uralsk yolundan yani askerlerin evleri bulunan taraflardan gönderip Orenburga **ge**linceye kadar bin neferden kala kala yalnız iki yüzü kalıp, hepsi yolda dağıldı. Toktamışoğlu fırkası Semi Palat ile Zaysan arasında kızıl orduya iltihak için geldiğinde hainane bir surette hücuma maruz kalıp İ oktamışoğlunun kendisi, Ufa mirzalarından Petersburg üniversitesi talebesinden gayyur milliyetperver gençlerden Suîtanbek **Mamlîyev** ve **diğer arkadaşları öldürülüp, «Doğu Alaş Orda» ordusundan hiçbir şey kalmadı. Sene nihayetinde (10 ilk kânun) Sovyet Hükümetine iltihak eden «Ural vilâyeti» nde (diğer tâbirle «Batı Alaş Orda» da) Cihan- şah ve Halil Dostmehmedovlarm teşkil ettikleri askerî fırkalar da böy- İoce dağıtılıp**

Orenburgta yeni teşekkül etmekte olan «Kazakistan» Hükümetine millî mevcudiyet göstermek imkânları ortadan kaldırıldı “00). Alasoıdacılar da perişan bir halde takip ediliyorlardı. Alikhan Bükey- h^rtov daha firar halinde idi, Mirazim Kıdırbayev ile Muhtar Avezov Semi’den kaçıp 1 9 2 0 senesi martında Başkurdüstaıa geldiler.

Özbekistanda da iş böyle idi. Şubatta hükümet başına geçirilen Tarar Rıskulov ve Sadullakhoca Tursunkhocayev grupuna karşı daha nisan ayında ciddî kumpanya başlandı. Maksat bunları «Turtsik» ve «Kraykom» dan atmak idi. Buna ait tertibat alan «Türk-Komisiya» nm entrikaları hakkında bilâvasıta Lenin’in kendisi ile konuşmak isteyen Rıskulov ve Nızamkhocayev mayıs ayında Moskovaya geldiler. Nisan ve mayıs aylarında herkes artık aldandığını hissetmiş ve şaşalamıştı. Bu vakit Moskovada birçok temaslarda bulunduktan sonra Taşkende dönüp gelen Hindli Mahandra Pratap, Bereketullah ve Kâzım Beyler de kendilerinin kâmilen aldanmış olduklarını sezdiler. Kâzım Beyin Afganistan ve Türkistan seyahati hakkında yazmış olduğu mufassal hâtıra- tında şu cümleler vardır : 1 9 2 0 senesi sonkânun 1 : «Hind prensi Mahandra Pratap, Bereketulah ve Afgan heyeti Moskovadan meyus bir halde dönmüştüler. Artık şimdi ellerimiz ve ayaklarımız bağlı gibi duruyorduk. Ne yapacağımızı bilmiyorduk» . 20 kânunusani : «Türkis- ranın haricî işlerini de Tursunkhocayev’in elinden alıp Rus yahudisi Brovyda’ya verdiler. İhtimal beni (Kâzım Beyi) Afgan casusu ve Bu- khara emîri ile Afganistanın müttefikan Rusya aleyhine hareketini hazırladığımı zannediyorlar. Herhalde bu baziçede biz yandık». Mayıs 1 : «Bereketullah tekrar Taşkende geldi. Her ikimiz bedbindik. Sovyetler tarafından İrana gönderilecek İranlı eşkiya reisi Khodo’nun fırkasını ziyaret (yani onlar arasında propagandada bulunmak) için Bereketullah ile bizi Aşkabada gönderdiler. Makhtum Kuli Hanı ziyaret ettik[300 301]). Bolşevikler beni ve Bereketullahı İran müfrezesinin ihtiyat kısmına ithal etmişler. Bu ne demekti? Biz protesto ettik ve Taşkende avdet ettik. (Taşkendin) Eskişehir (kısmı)nda İslâmbay nam birisinin hanesine in- dik, burada bizi çeka (— gizli polis) bastı. Taharriyat yaptı ve tevkif «-dildiğimizi ilân etti. Hariciye komiseri Gupner bu İşın, kendisinin haberi olmadan-yapıldığını söyledi. Bu vukuat üzerine artık Türkistanda kalmanın manasızlığı anlaşılmış oldu. 20 ağustosta Cemal Pasa Taşkende o eldi-. Bereketuiiah ile beraber kendisini ziyaret ettim ve şarktaki faaliyetimizin safahatını bir bir anlattım ve şimdiki elîm* vaziyetimizi izah ettim. Fakat

---

-°°) *Qizü Qazakıstan,* 1928, N. 8, s. 110-112; *Novıy Vostok,* V. 22,5.

301) Bu zat 1881 de Türkistan müdafaasına iştirak eden başbuğların bir reisi sıfatiyle yukarıda s. 236 da zikredilen Makhtum Kuli handır.

Hindistana karşı bir iş yapamıyacağmı, kendisine hiçbir türlü anlatamadım» -ü“).

Arazi meselesinde Moskova mümessilleri Başkurdüstanda ve Kazakistanda Rus göçmenleri tarafını iltizam edip, onları fırka namına silâhlandırdılar. Bunlar Uta vilâyetinde, yani Sovyetlerin kendi topraklarında, vâki olan isyanlarda Başkurt Hükümetinin parmağı olduğunu ısbata çalıştılar. Bu meseleler üzerinde Moskova mümessilleri Artium ve Pri- obrajenski ile olan ihtilâfın halli için, mart nihayetlerinde Trotski Ufaya o-önderiidi. Ufa vilâyeti isyanları esnasında Başkurdüstanda sükûnet tam ' olduğunu, Moskovadan gelen haberlerin yalan olduğunu bizzat anladı ve Âr:tium ile Priobrajenski'yi kendisi ile beraber Möskovaya götürdü, Başkurt ordusuna yardım edeceğini va'detti. Bunu müteakiben otuz bin tüfenk, iki batarya top, tayyare ve pek çok mühimmat verdi. Fakat Sta- j;n ve Dzerjinkskfler Haltından işlerine devam edip Başkurdüstandaki Rus göçmenlerin! kudurtmakta devam ettiler. Ben ve jlyas Alkin, daha 1919 yılı başında komünist fırkasının yambaşmda «İnkılâpçı Sosyalist Fıkra» ismiyle bir millî scsj'alist fırka teşkil ederek «Üçüncü İnternas- yona!»e girmek uğrunda çalışıyorduk. Fakat «Politbüro» serkâtipleri olan Stalin ve Stasova, böyle bir fırkanın resmileştiril emiyeceğini söylediler. Sralin bana ve Kazaklardan Ahmed Baytursuna hitabederek «komünist olmadığınız halde fırka âzası olmalısınız» diye şaka etmişti. Filhakika biraz sonra bizi fırkaya ithal eder oldular. Bana âzalık biletini henüz vermemişlerdi ve ben daha fırka meclislerine de iştirak etmemiştim. Fakat bizi fırkaya ithal eylemekteki maksatları vâzıh olarak malumdu: Bizi fırka zinciri ile bağlamak ve millî hükümetleri de tamamiyle komünist fırkası eline geçirmek ve bu cumhuriyetleri «çeka» ve «kombed» («komitet Bednotı» yani «fukara komitesi»)ler ile doldurmak, Kazakistan ve Başkurdüstanda tamamiyle Moskova hegemonyasını yerleştirmek, İktisadî idareyi ellerine almak istediler. Stalinin bizzat idare ettiği «Millî İşler Komiserliği» etrafında dolaşan «millî işler mütahassısları» teşkil edilen ve edilecek cumhuriyetleri kabilelere göre kurmak plânları ile meşguldüler.

Kâzım Beyin hatıratı kendi elinde bulunmaktadır. Bundan tarafımdan çıkarılan müntahabat kütüphanemde bulunuyor.

Leninin arkadaşı Arlium'un tasavvuruna göre Başkurdiistan, Ufa vilâyetine ilhak edilmeli ve bu cumhuriyetle Kazakıstanm arasında bir Rus vilâyeti («Orenburgskaya Gubernia») bizzat Moskovaya tâbi bulunmalı idi. Diğerine göre Türkistanda Kazak ve Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen ve 1 acik yekdiğerinden İdarî hususta ayrılmalıdır. Bu yolda yeni bir adım olarak bu yıl (1920) 27 mayısta Kazanda «Tatar Sovyet Cumhuriyeti» ilân olundu. Bunun bir taraftan faydası da vardı. Çünkü bugüne kadar Kazanlılar hep «Rusya İslâmlarmm merkezi ve kalbi olmak» hülyası ile otonomi vs istiklâl

hareketlerine karşı vaziyet alıyorlardı. Şimdi bu cumhuriyetin ilânı sayesinde, kısır olsa dahi, millî cumhuriyet idaresine alışacaklardı. Fakat diğer taraftan bunun gibi birçok cumhuriyetlerin teşekkülüne başlanması «parçala ve hükmet» şiarı tatbik edilmesinin biraz daha genişlemesi demek idi. Biraz sonra Çuvaş vesair cumhuriyetleri ve «muhtar vilâyetleri» kuruldu. Ertesi yıl (14 haziran 1 9 2 2) «cumhuriyet» ismi muhafaza edilmekle beraber, Baskur- düstan bilfiil eski Ufa vilâyetine ilhak edilmiş oldu. Türkistan da «pan- türkizm» tehlikesini ve ona karşı cezrî tedbirlerle mücadele edilmesi zaruretini Moskovada ısrarla iddia ve ispat eden zat, Stalinin yakın dostu aksak gürcü İlyava idi. Neticede bolşevikler pantürkizm aleyhine her yerde tertibat aldılar. Halbuki bu vakit Avrupa [302]) ve Hind-ingiliz ve Hind-müslümanları -[04]) neşriyatında, Sovyetlerin Türkistanda yerlilerin istiklâl hukukunu tamamiyle tanımış ve bolşeviklerin Şarkta şarklıların hukukunu tanımak esasında kuvvet kesbetmekte olduklarını yazmakta idiler. Anadoluda harekâta geçmiş olan Mustafa Kemal Paşa da Erzu- rumdan, «Orenburg hükümeti islâmiyesi reisi» sıfatıyla benim adıma, kardeşlik hisleri izharı ile, bir telgraf göndermişti. Hülâsa, Orta Türk cumhuriyetlerinin ozaman son nefeslerini almakta olduğu Rusya haricinde kat'iyen malûm değildi.

Fırkaya dahil olmamın resmî ciheti daha tamam Gizli Teşkilât olmamış ve fırka bileti almamış olmama rağmen, nisan nihayetinde Lenin ve Stalinin, beni güya bir «müşavere» için Moskovaya fırka adına dâvet eden telgrafları geldi. Beni Moskovada alıkoyacaklarını biliyordum. Gitmemek de mümkün olmuyordu. Başkurdüstanda silâh kaldırmak, ozaman ortalıkta bir Beyaz-Rus kuvveti de olmadığından, yalnız başımıza harbetmek demek olacaktı. Başkurt hükümeti azalan ve Başkurdüstanda bulunan Türkistan ve Ka-

---

2°3) Meselâ ***Der Neue Orient*** mecmuasında.

-°4) Bk. Dr. A b d ü l g a n i , ***A Revue foor political Sîtuation in Central. Asia,*** **Lahor, 1921.**

.■ı.< münevverleri İsterlıtamak ta toplanıp müzakere .ettik ve gizli inkılâp eskil âtı vücuda getirerek, 1 3 - 1 4 adam Türkistana gidip çalışmağa ve bunun tatbikatı ıakkında konuşmak için Türkistan, Kazak ve .Başkurt mümessilleri ile Moskovada toplanmağa karar verdik. Mayıs bidayetinde Moskovaya geldim. Stalin ve Kamenef («Politbüro» yâni Komünist fırkasının kalbi demek olan «siyasî büro») beni çağırıp, epeyce bir zaman beni Başkurt kuvvetleri ile beraber Ukraynadaki cenup cephesinde bulundurmak, sonra Moskovada «milletler şûrası» nda millî cumhuriyetler için yeni konstitüsyon tertip etmek yolunda çıdıştırmak istediklerim, millî cumhuriyetlerin İktisadî ve askerî meselelerde Moskovaya sıkı bir surette bağlanması, Sovyet menfaatları noktasından lâzım olduğunu ;,ov iediler. Bununla beraber Stalin, ikinci defa hususî olarak, bütün bu tertibat m Tro'ski tarafından yapılmakta olduğunu, güya bu zat ve Dzer- jinski şark vilâyetlerinde benim şahsî nüfuzumun artmasını, Sovyetler için tehlikeli addettiklerini söyledi. Hakikatte ise, her şey, kendi tertibatından ibaretti. Birkaç gün sonra Stalin cenup cephesine gitti. Ve beni mlgrafla oraya kendi nezdine «cenup cephesindeki müslüman askerî fırkalarının teşkilât riyasetine» davet etti. Oraya gitmek istemiyordum, çünkü arkadaşlarım Moskovaya gelecekti. Lenin «fırka» adına, Trotski, «Harbî inkılâp Şûrası» adına resmî emirler ile ve nihayet Lenin kurşun kalemle hususî mahiyette yazdığı bir mektupla ve telefonla ısrar ederek teklif ettikten sonra, bir kısım asker ile hareket ettim. Stalin'i, Kırım yakınında Kremençük'te buldum. Akşam üstü bizim vagonları Stalin'in hususî trenine taktılar. Kharkov'a geliyorduk. Gerek Kremençük'te otomobil gezintisinde, gerek trende başbaşa ve çok uzun konuştuk. Bu adam okadar müîâyimdi, f i iç bağrıma giriyordu. Güya, yalnız bizim şark Türk- leri için, küçük milletler için yanıyormuş. Her kabahati, küçük milletleri sevmeyen birisi olarak tarif ettiği Trotski'ye atıyordu. Daha ozaman Trotski'yi sevmezdi. Kendisinin, bir gürcü millî muharririnin oğlu olup, millî terbiye veren muhitte yetişmiş bulunduğunu ve bizi iyi anladığını söyledi. Rusları şovenizm ile itham ederek söğüp saydı. Birkaç gün evvel Lenin'in yaptığı gibi, Stalin de bana, Rusya mikyasında iş yapmamı, ufak bir kavmin idaresi işiyle fazla meşgul olmamamı, bu milletlerin hukuklarını tedricen kazanacaklarını söyledi. Fakat çarın müzeyyen hususî vagonlarından birinin içinde masa başında böyle uzun uzadıya konuşarak bu zatta, hiçbir samimiyet olmadığını, her işte diğerlerini, kendi maksadı için «utilize» eylemek istediğini, • güzel sözlerine rağmen kendisinden, ve Adaha ozaman bile bunun elinde bulunan Rusya Komünist Fırkasından, bir hayır beklemenin akıl işi olmıyacağını öğrendim.

Kharkov'a geldiğimizin ikinci günü rahatsızdım. Erkânı harb daire- **sinde Stalin ile görüşüp Astarkhan vilâyetinde istirahat etmek için müsaade isledim. Reddetti. Fırka adına emretti. «Fırka âzalığma celbedişi- niz, işte yalnız bunun içindi» dedim. Yalanlarını yüzüne vurdum. Cephedeki vaziyet, nazikliğini daha kaybetmemişti. Her şeye tahammül etti. «Hepimiz böyle asabi olduk» dedi. Müsaade vermediyse de trenimize lokomotif verilmesine mâni olmadı, yanımdaki müfreze ile beraber Moskovaya döndüm. Taşkentten ve Kazakıstandan gelmesi beklenen adamlar artık Moskovada bulunuyorlardı. Anlaşıldı ki her tarafta vaziyet bu şekilde imiş. Lenin ve**

Stalin ile konuştuklarımı, kendilerine anlattım. Benim için, Lenin'in dediği gibi, bir müddet Rusya mikyasındaki işlerle meşgul olmak, bir bakımdan çekici idi. O günlerde Moskovaya gelmiş olan Cemal Paşa da böyle tavsiyede bulundu. Baku'da bir «Şark Kongresi» toplamak meselesi de vardı. Bu mesele ilk olarak Cemal Paşa ve arkadaşlarına Başkurdüstan mümessilliğinde verilen ziyafette, tarafımdan ortaya atılmış ve sonra fırka merkezi yanındaki «Müslüman Bürosu »nda müzakere edilip, komünist fırka merkezine teklif edilmişti.

Öğünlerde üzerinde çalışılması icabeden daha diğer mühim meseleler de vardı. Fakat Lenin'in müstemleke meselesine dair bir projesi üzerindeki münakaşa, bizi, artık Moskovayı terkedip yeni bir yola girmeğe şevketti. Kharkov'dan dönüp geldikten sonra, Lenin kendisinin Üçüncü Internasyonalin ikinci kongresi için «milliyet ve müstemleke meselesine ait tezler» inin müsveddesini diğer arkadaşlar ile beraber bana dci göndermiş ve 12 maddelik bu «tez»ler hakkında diyeceklerim varsa, yazıp vermemi talep etmişti. Müzakere ettik. Birçok tashihler yaptık ve daha bir iki madde ilâve ettik. «Küçük burjuva» tâbirinin vazıh bir şekilde tâyinini, müstemlekelerde kapitalizm kaldırıldıktan sonra da, hâkim millet proletarisinin «rehberliği» devam edeceğini anlatan ibarelerinin tâdilini istiyerek, bunları bir müstakil proje şeklinde yazıp verdim. Hiçbir türlü anlamak istemedi. Müstemlekelerde ancak rus proletar mümessillerine itimat ettiğini ve edeceğini, bize de yalnız onların «rehberliğine» karşı göstereceğimiz itaat ve sadakatimizin derecesine göre itimat edileceği, bu itimatsızlığın yalnız bu zamana yani sosyalizmin eski Rusya hududuna münhasır kaldığı zamana has olmayıp, bütün cihanda sosyalist inkılâbı hüsule geldikten sonra dahi şark müstemleke milletlerini av- rupalı (İngiliz, fransız ve ilh.) metropol amelesinin idaresine vermek Lenin'in kendi fikri olduğu, umumiyetle şark memleketlerinde sosyalizmi yerleştirmek yolunda şark milletlerinin amele ve sosyalistlerine itimat etmediği tahakkuk etti. Biz toplandık, müzakere ettik. Gizli teşkilât vücuda getirmek, birkaç adam, o cümleden gayriresmî vaziyete geçerek kendi maksatlarımızı Sovyetlere zorla anlatmağa çalışmak kararını verdik. Ben

de, Stalinin vermediği müsaadeyi fırka kâtiplerinden Krestinski ve Priobra jenski vasıtası ile elde edip, hususî vagonlarımızda muhafız kıta ve yanımda kalem dairesi olduğu halde, iki ay istirahat bahanesi ile 29 haziranda Astark.ıan tarafına hareket ettim. Fakat bir sabah elbise değiştirip yanımızda bulunan avcılık esbabı, yalnız iki nefer asker, bazı siyasî ve tarihî teliflerim, ailem, tüfenk ve tabancalarımız olduğu halde kızıl ordu neferi sıfatı ile trenden inerek, ağlaşan arkadaşlarımızla veda ederek ayrılmıştık. Bir kaç gün sonra Baku da ve bir ay sonra da Aşka- batta bulunduk.

Lenin ve avenesinin «yeni siyaseti» Taşkent tarafında da çabuk tatbik edildi. Biz Moskovadan .ayrıldığımız gün (29 haziran) komünist fırkası merkezi, Rıskulov ile Nizamkhocayev ve arkadaşlarının Türkistan komünist fırka merkezi (Kraykom)nden ve hükümet icra komitesi (Türt- sik)ndeıı uzaklaştırılması kararını verdi. Yeni «Türtsik»e Rahimbayev reis, «Kraykom»da yerlilerden Nezir Türekülov, Atabayef, Sultankhoca Kasımkhocayev, Babacanov, Rahimbayev, Sultanbek Khocanov, Sencer Esfendiyarov'lar âza tâyin edilmişler ve bunlar şimdi «ufak burjuva» addolunan «Rıskulovçular»a karşı «Özbek ye Kazak proleterinin hakikî mümessilleri» ilân olunmuşlardı. Rus «Türk-Komisiya»sının da şekli değiştirilerek Sakolinkov, Safarov, Kaganoviç, Peters'lerden ibaret yeni azalar gönderilmişti. Moskovada alınan kararlara göre, Taşketteri, . Baş* kurdüstan merkezi olan Isterlitmak'tan kaçıp gizlenmesi icabeden zevatın da bir kısmı aynı günde yola çıktılar. Hepimiz Sonteşrinde Khorez- min Köngrat şehrinde toplanacaktık. Fakat vaziyet değişti. Yukarıda adı geçen Baku kongresinin eylülde Baku'da akdine müsaade edilip, o münasebetle biz de gizlice Baku'ya geldik. Burada Mustafa Suphi riyaseti altında bulunan «Türk Komünist Fırkası» nın iç daireleri ve daha diğer bir resmî hükümet dairesi, bize Türkistanm gizli millî teşkilât meselelerini ve kongrede bahis mevzuu olan meseleleri müzakere için merkez oldu. Şüpheden âri olan bu dairelerde müzakerelerimizi yaptık. Kongrede Zinoviyev ve Radekler, şarklılara bir koyun sürüsü nazarı ile bakıp, herkesin arkasından birkaç hafiye tâyin edip tâkip ettiklerinden ve celselerde bağırıp çağırdıklarından bu içtima birçok şarklı Sovyet dostlarının fikirlerini değiştirdi. Kırgız mümessili. Canuzakov »ve arkadaşları bundan dolayı fevkalâde sevindiler, işimiz yolunda idi. Ogüne kadar her işte el ve ayaklarımızı bağlayan Bukhara meselesi de 2 eylülde, halledilip, emir defolup gitti. Khorezmin Kongrat şehri yerine 1921 yılı başında Bukharada toplanacak olduk. Bunun, için de , benim önce Kon- grat'a gitmem ve Khorezm millî hükümeti ile müzakerelerde bulunmam takarrür etti.

Biz, bütün Türkistan, Kazak, Khıyva ve Bukhara inkılâpçı münevverlerini seferber edersek, Sovyetlerin millî siyasetinde bazı tadilât yaptırabileceğimizi, ben ve bazı arkadaşlarım müstesna olmak üzere, hiç olmazsa yeni açılan Bukhara ve Khıyva sahasında Sovyetlerle resmen işbirliği yapmak mümkün olacağını düşünüyorduk. Bu mülâhaza ile ben Baku'dan hareket ederken 12 eylül 1920 tarihiyle Lenin, Stalin, Trotski ve Rıykov adlarına bir. mektup yazdım. Münderecesi şudur: «TSK [205]a) nın bize karşı tatbika başladığı siyasetten öyle anlaşılıyor, ki siz Preob- rajenski, Artium ve arkadaşlarının, yani hakikî millî rus sovinlerinin fikirlerini şark milletlerine ait siyasetinizin esası olarak kabul etmişsiniz. Gerçi yoldaş Trotski Ufada bu meseleleri tetkik ederken, bu zevatın harekâtı provokasyon silsilesinden ibaret olduğunu anlamıştı, şüphesiz, ki o tetkikatının neticesini TSK'ya anlatmıştır, fakat yine o hakikî Rusların sözleri söz oldu. Turkkomisiya'nın başında bulunan Frunze ve Kuy- bışev, bu. müessesenin umumî celsesinde yerli Türkistan komünistlerine karşı altı aydanberi riyakâr bir siyaset takip edilmiş olduğunu, Turtsik- iie işbirliğinin sırf gösterişten ibaret olduğunu ve ancak Rıskulov ve arkadaşları bu müesseseden ayrıldıktan sonra bu siyasetin riyakârâne olduğunu açıkça söylemek imkânı hâsıl olduğunu ve TSK siyasetinin de aynı şekilde aldatma siyaseti olduğunu Rıskulov ve Validov iş başından ayrıldıktan sonra açığa vurulduğunu söylemişlerdir. Aynı Turkkomisiya âzalarından biri ise, daha ileri giderek, yerli Türkistan ahalisinde sınıf farkını sun'î surette alevlendirmek icabettiğini ve milliyetçileri yerli renç- ber sınıfının düşmanı olarak ortaya çıkaracaklarını, Rıskulov ve Validov gruplarının işte böyle bir sınıf düşmanı sıfatıyla ortaya çıkarılarak yerli Oktiabirciler tarafından ezdirileceklerini anlatmıştır. Fakat bilmelisiniz, ki biz bizden proletaryatın sınıf düşmanı yaratılmasına yol vermi- yecegiz. Siz kurbanlar bulursunuz, fakat körükörüne kurbanlığa gidecekler biz değiliz.»

«Bakuda şark kavimleri kongresi, buna iştirak eden bütün Türkistanlılara Sovyet Hükümeti namına yerli ahalinin hukukuna yapılan tecavüzün ancak mahallî rus komünistlerinin işi diye telâkki etmenin tam. manasıyla yanlış olduğunu, bu siyasetin TSK nın kendi siyaseti olduğunu vâzıhan gördüler. Çünkü Komintern başkanları Zinoviyev ve Radek, kendilerini 1 9 1 7-1 8 senelerindeki komiserler gibi gösterdiler ve şark kavimleri mümessillerini de mezkûr senelerdeki krestiyan (köylü) kongrelerine gelen aksi inkılâpçı köylülerin yerine koydular. Mahallerden-hazır- [303]

[303]°öa) «TSK» «Tsentralnıy Komitet» den ihtisar, yani Rus Komünist fırkasının merkez komitesi.

lanıp.gelen raporları okutmağı yalnız bağırıp çağırarak men etmekle kalmayıp, kızıl muhafızların yardımına müracaat ederek men'ettiler, ve ancak kendilerinin Moskovadan hazırlayıp getirdikleri saçma kararnamelerini kabul ettirmek için tazyikler yaptılar. TSK nın güya Şarkta günün en aktüel meselesi arazi meselesi imiş, şarklılar arasında sınıf mücadelesi bu esas üzerinde yaşatılacakmış gibi telâkki ederek bunu, bu kongrede bakılıp bir istikamet verilecek başlıca mesele addetmesi, fırka rehberlerinin Şark meselesindeki vukufsuzluğunun bariz bir misali oldu. Elbette TSK, bu hususta ne derecede yanlış bir yola sapmış olduğunu yakında görecek ve «sınıf mücadelesi»ni ancak terör ile sun i surette yaşatmak yoluna girecektir. Voldaş Lenin in müstemleke meselesine dair tezleri dolayısıyla yazdığımız mülâhazalarımızda açık olarak anlattığımız gibi, Şarkta toprak meselesi esasında tabakalanma (razsloyenye) vücude getirilemez. Mademki Şarkta Avrupalıların kapitalisti ve amelesi hep beraber müstemleke sahibi ve yerli köylünün zengini ve fakiri ötekilerin müşterek köleleridir, o halde burada toprağı işletenle işliyen arasında ne gibi tabakalaşma olabilir? Siz yerliler arasında tabakalaşma husule gelmediğini görünce, bunun için yerli milliyetçileri kabahatli göreceksiniz ve her vakit bunlar arasından bir zümreyi rençberlerin «sınıf düşma- 111» ve diğerlerini de «sol oktoberçi» olarak seçecek ve ötekilerini eze- ceksini.T. Her defasında bu «sol oktoberçi»ler «sınıf düşmanı» safına çıkarılıp ezile ezile yerli ahali arasında münevver sınıf bitip, ancak okur yazarsız, yalnız eşeği ile öküzünü ve belküreğini bilen yerli köylüye kalıncaya kadar bu iş devam edecektir. Eğer TSK daima biri diğerini teakup e ilecek olan bu «oktiabirler» siyaseti tatbikinin yanlışlığını kabuı ederse, bir daha tecrübe etsin, milliyetçi diye damgaladığı yerli komünist ve inkılâpçı münevverlere, Türkistan mikyasında değilse bile, hiç olmazsa şimdi emirin firarından sonra açılan Sovyet Bukhara sahasında, burasının imar ve temdini yolunda çalışmak imkânını bahşetsin».

Bu mektûp, benim bu şehirden ayrıldığımın ertesi günü Bakudaki on birinci kızıl kolordu kumandanlığına verildi. Biz Bakudan Hazar Denizi ve çöl yoluyla Khorezmdeki Kongrat şehrine doğru hareket ettik. «Çeka» tarafından mahsus gönderilen hafiyeler her tarafta, iskele ve istasyonlarda beni ve arkadaşlarımı arıyorlardı ise de, biz Bakudan bir istasyon arasını araba ile gidip trene bindik ve Petrovsk a gelip oradan vapurla Volga deltasına, oradan da yelken gemisi ile Guryev(=Üy- siik)e, at ve deve üzerinde de Ural vilâyeti, Üst-yurt tarikiyle Khıyva- mn Kongırat şehrine önce va'dettiğimiz vakitte geldik. Arkadaşlarımız bizi şehrin kapısı önünde istikbal ettiler. Şehir Han Cüneyid in arkadaş- larından Baba-Bek tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. Buradan Çim-

bay da ve nihayet epeyce bir vakit Khorezm merkezi .Khıyva'da kaldıktan ve orada teşkilât işlerimizi ikmal ettikten sonra, tekrar atlarımıza binerek 3 I sonkânunda Bukharaya vâsıl olduk. Bütün arkadaşlar orada toplanmış bulunuyordu. Daha haziranda Moskovada ve Başkurdüstan* dan Türkistanın her tarafına malûmat toplamak ve hakikî vaziyeti öğrenmek için gönderdiğim arkadaşlarım ve zabitler de bu zamana kadar Bukharaya gelip yetiştiler.

Bukharada emir rejimi ne kadar menfur idiyse de Bukhara «Halk bu rejimin, Ruslar tarafından er geç yapılacağı Cumhuriyeti» mukarrer olan kaldırılması işine ora Türklerinin

silâhlı olarak iştiraki hiç de matlûp değildi. 1920 yılı başında Turkfront başkanı Frunze'nin teklifi üzerine Moskovada Rusya Komünist Fırkası serkatiplerinden Stasova, beni Politbüro*ya davet ederek, birkaç zevatla beraber Bukhara meselesini müzakere etmemizi, keza-Başkurt ordusunu da oraya sevketmenin imkânlarını düşünmemizi teklif etti. Bu mecliste ben emir hükümetinin düşürülmesini müteakip tam bir milli hükümet ve millî ordu kurulacaksa gitmeye hazır olduğumuzu, aksi takdirde emirin düşürülmesi işini, Frurizenin kendisinin oradaki kuvvetleri ile pek âlâ yapabileceğini beyan etmiştim.

Bukharanm asırlardanberi yaşayıp gelen eski bir Türk devletinin bakiyesinin er geç Ruslar tarafından ortadan kaldırılması işine Türkİerin silâhlı olarak iştirak etmeleri matlûp olmadığını öğünlerde Moskovada bulunan Afgan hariciye nazırı Mehmed Velikhanm' yanında iken Bukha- rah Mirza Muhıddine ve oğlu Mirza Abdülkadire de söyledim. Fakat onlar, emire karşı olan bu seferi, bir mukaddes cihat gibi telâkki ediyorlardı ve eylül ayında emaret clüşürülürken. bunlar, yani genç Bukharalı- lar, gûya bir millî vazife yapıyormuş gibi, bu hareketlere iştirak ettiler, ve Ruslar da adetâ bu genç Bukharalılara yardım için geliyorlarmış iddiasında bulundular. «Emaret»in yerine geçecek olan «millî hükumet»in geçici mahiyette olacağı ve bu işte gençlerin Ruslara ancak bir âlet oldukları hatırlarına gelmiyordu. Ruslar şehri yağma maksadıyla Bukharada büyük tahribat yaptılar. 27 medresenin asırlardanberi toplanan ve geçen asırda emir Nasrullahın emriyle «Erk»e (yani hükümet konağı) aiıkonan binlerce cildi havi kütüphaneleri (bk. yukarıda s. 258) bu Erke karşı lüzumsuz yere yapılan bombardımanda yakıldı. Vakıadan ancak birkaç gün sonra şehri ve Erki ziyaret eden Prof. Barthold yanmış kütüphanelerin kâğıtları üzerinde yazılarnv henüz okunmakta, fakat elle dokunulduğu zaman ezilip kül olup gitmekte olduğunu, büyük eseflerle

beyan etmiştir [205]b). Genç Bukhara!,lara ilk vehlede baz. teşkilât imkan- lan verildiğinden memnun idiler. B« hükûmtfe- hemen kûmeti» ismi verilmedi, bir «Halk Cumhuriyet., tesnuye metin teşekkülü 14 eylülde tamam oldu ve gostenş ıçm mustak.ll.k m biyeti muhafaza edilerek eskisi gibi Rusyanm bir «siyası mümessilliği» yasatıldı ve Bukbara paras. da eskisi gibi darbolunmakta devam e ; miiıe rağmen tamamiyl e Sovyetler sisteminde teşkil edilen bu hükümet «Bukhara

komünist (Halk) f,rkas.,na tâbi idi, o da merkez. Kağanda bulunan Rusya siyasî mümessilliğine (Liubimov a ve Kmri. H^ «). tâbi idi. Hükümete ismi yukarıda geçen Mıїza Abdulkadır (Hukum sûras. reisi). Feyzullah Khoca (İcra komitesi reisi). Hasım Şaık (han- ciye vekili). Kari Yoldaş (maarif). Mukhtarcan (iktisat). Nasır Hekim (maliye). Kar. Abdulvabid (sıhhiye). Abdulhamid Arif (dahiliye ve- kili). Osman Khoca (Şarkî Bukhara muhtar vekili, biraz sonra Şura re- isi) gibi genç Bukharalılarm başlıca rehberleri dahil bulunuyordu. Taş- kentten de Münevver Karî, Sa'dullah Khoca, Abdulkadir Kuşbegıyev ve Semerkandden Ekâbir Şabmansurov gibi milliyetperver münevverler gelerek hükümet yahut parti işlerine'celbedilmişlerdö 5 ılkteşrınde «Bukhara rençberlerinin ilk umumî kongresi» emirin Sıtaremahı Hassa sarayında toplandı, 2000 kadar âzadan ibaret olan bu içtima bir nümayiş mahiyetinde idi. Kararnameler Sovyet mümessili Liubimov ve He- kimovlâr tarafından tertip edilmişti. Tekmil Bukhara hanlığında emırcı- lere kars. mücadelede rus ordusu ve onların idaresinde baz. Szbek ve tatar kıllılar, hareket halinde idiler; asıl Bukhara Halk Hükümetinin or- duşu ve ordu' teşkili için harbiye nezareti yoktu. Yalnız polis tesisatı vardı ve bu iş millî hükümetini elinde idi. Yeni hükümet Moskovaya olduğu gibi Baküya ve Kabile de mümessiller gönderdi. ■

Zerefşan Havzasında Faaliyet

Baku «Şark Kongresi» içtima, gibi Bukhara Emirliğiı.ıi yıkarken bolşeviklerin burada kısa bir zaman için olsa bile millî unsurlardan istifade etmek mecburiyetinde bulunmaları ve bir millî hükümet teşkil eylemeleri, Türkistan milliyetçileri için iyi bir fırsat oldu. Baku kongresindeki mukarrerat üzerine her yerde herkes artık gizli millî teşkilâta doğru gitmiş, gizli millî teşkilât yapmak zaruretini anlıyanlar her vilâyetten Bukhara ve Semerkand hududuna gelmiş, fakat günün çok. mütenevvi olan meseleleri hakkında fikirler tebel-

205b) Bk. Barth ol d, ***Otçet o komandirovke v Turkestan,*** in ***Bulletin.de VAcademie des Sciences: de Russie,*** 1921, **s.** 188 vııı; 27 kütüphaneden her biıi- pin kitap, ve cild adedi için bk. Fıtrat, ***Seyyah***-i Hindi, 1910.

lur etmemiş olduğu gibi, konsperatif bir hayatta bunların tanzimi de müşkül idi. Müteaddit mudil meseleler bir kavuş halinde bir araya toplanmıştı, basmacı meselesi ise tamamiyle bu gizli i teşkilâta yüklenmek üzere idi. Kırgızlardan Türekul Canuzakov ve özbeklerden Sultanbek ve bazı Başkurtlar basmacılara iltihak etmiş olduklarından, basmacı meselesinin radika] bir surette tanzimi hiç de: geriye bırakılamıyacak bir devreye girmiş'bulunuyordu. Bir kongre akdi hazırlığı vardı, fakat kongrenin sırası değildi. Hariçle temas meseleleri vardı. Bir çok münevverler, [o cümleden Münevver Kari], Cemiyeti akvamdan bir şeyler umuyorlardı. O aralık Gulcadan Kazanlı münevverlerden Ârif Kerimi gelmiş, oradaki Japon mümessilleri ile temas lüzumu görülmüş, Bukhara emiri takip ediliyor, fakat arkasından «emırci», «biraz emirci», «emirden gayrimemnun» basmacılar ortaya çıkıyordu.

Cemal Paşa Türkistan meselelerini Kabilden idare etmek istiyor Ve basmacılarla temasa giriyor Moskovadan Enver Paşa bolşevikler lehine «ıslâm ıttihad»ı propagandası yapıyordu. Bunun da tesiri vardı. Ortada bir de bize mütemayil görünen ve aramıza girmeğe çalışan bazı unsurlar ve bazı gayrimüslim milletler, yerli yahu diler ve Batı Türkistanda çalışan Kaşgar Türklerinin ortaya attığı Ikitürkastan meseleleri vardı. Bir de bolşeviklerle mücadele halinde olan Rus fırkalarıyla münasebeti tâyin etmek zarureti vardı. Bukharada ve Khıyvakda hükümet,- fikıYdaşımız milliyetçilerin eline geçmekle ve bunların idare usulü, muvakkaten olsa bile, «komünistlik» ten biraz farklı olmak üzere «halkçılık» diye ifade olunduğundan, bunların İktisadî, İçtimaî meselelere nazarların, formöle etmek zarureti Vardı:/!) Kadîmler, 2) cedidler, 3) sosyalistler diye üç takıma ayrılan Türkistan yerli siyasî zümresi,/emirin ortadan kaybolma- . s.yla ancak «cedidler» ve «sosyalistler» elinde temerküz etmekte idiyse de, bunlar arasındaki fikirler keşmekeş içinde idi. Spnkânunun ilk haf- tasında program meseleleri müzakere edildi. Bu meselelerle daha ziyade Türkistan «şûra-i islâmc.lar.» ile «Bukhara cedidilerinden baz. zevat

hal^\ SOS^I!zm de dahiliye (sonra harbiye) naz.rı Abdulhamıd Ar.fov ile benim tarafımdan temsil ediliyordu. Hazır bir program olmadığından, umumî mecliste müzaıkere esnasında 1919 da Başkurdüstanda 1920 haziranında Moskovad.a. sonra Baku kongresi esnasında Tureku] Canuzakov ile beraber işlemen 27 maddelik «millî sosyalist fırka» program, okundu. Hazır olanlardan pek az, bunu ka-

-) 19 maddelik bir program projesi teklif etti. Burada kadınların
Abdüîir^I^^ SnCC ^^ Mirza

• „ l-a d ıh izini da yaşatmak, dine ihtimam.
pepelerine dokunmamak, Ş<=T!*- ' , * vardı'07), ki bunlar diğer taraf

icin makbul değildi. Her ,k. takımın bırlcştıg
!) Gizli cemiyetin zarureti; Bukharada millî hükümet
2) Emiri sonuna kadar tepelemek ve c
makinesi kurmak; r nf harbiye komiserlikleri ku-
3) Merkezî harbiye nezareti ve » rarak. millî
kızıl orlu teşkiline başlamak;
4) Asri maarifin zaruri olduğu; münevverleri tek bir fı*k«V
gibi şeylerdi. Neticede Bukharada toplanan-^«umumî platforma,y. çerçevesine sokmak imkanı o.ma
10m tahakkuk etti. Başkurt-
tâyin edip, bir «ittifak» vucuda „5re fırka programları
lar (İldirkhan) ittifaka girme* ıçm t V ^bi. Taşkentteki Kazak
tesbit edilmesi zarurî «.Huşundan feuml mektup ve adam gün-
münevverleri ve milliyetçi komünist w ^ mlarınl tertip etmek yal-
dererek, talebettıler.. Bu «f"ka ^amelî mücadele hayatında ise «ıt-
nız kanaatlerin tesbıtı demek o .ug , . f ka programlarını og-
lifak». maddelerinin kâfi geleceği ve ^-^^Lfımdan söylendi, ve renmekten hiçbir zarar mutasavver
o afj «terakkiperverler» (kebirleşme yolu
açılmış oldu. Netice e «gurup») 208) sıfatıyla kendi
didler), diğer tarafı «sosyalist tu essı^yan^ ^ ^ beklemeden arada
görüşlerine göre program tes ı ml vücuda getirmeğe karar
birletilen noktaları tâyin ile *vc JT* 1 birlik platforması ka-
VC 29 sonkânond, Mffl, Avamî

miyetlerinin ittifakı» ısmı verrld. k dda_ 1922 yılı eylu-
„„„ meselesi 1921 d». " .fûldc mitakete .UiBp •»»
>* «■<*- ^ ".^ ».«ttkll »>"'' v. Türkistan,»

1) Cemiyetin gayesi Turkıs.amn , i n.
mukadderatını Türkistanlıların ken 1 kratik cumhuriyettir.
71 Müstakil Türkistanın idare usulu demo

------- m, ileri sürenlerin elebaşılarından biri, mu-
[*») Garıptir ki şu program, ilen sure olmuştur. Bu zat,
«M,»™, Sovyet,.», — **- "■» B"W
sunta bolşevıkler tavafından «dam adı m'1' senesinde toplanan sol sosyalist-
m, .Tiad., be»™ R..'.''* 'f4 h„, olarak
leı kongresinde vesd®n, -s™»d. >«*•
straktion» diye tercüme edilmiştir.

3) istiklâl kesbi ancak millî ordu teşkili ile mümkündür, millî hükümet ancak millî orduya istinat eder;

4) Türkistanın istiklâli, İktisadî istiklâl sayesinde mümkündür. Türkistan iktisadiyatının umumî hatlarını tâyin etmek, sanaat ve ziraatin hangi kısımlarına daha ziyade ehemmiyet vermek lâzımgeldiğini tesbit eylemek, yapılacak demiryolları ile umumî mngistral arık (kanal)larm istikametlerini tâyin etmek gibi meselelerin Türkistanlıların kendi ellerinde olması;

5) Asrî maarif ile profesyonel maarifin terakki ettirilmesi ve Avrupa medeniyeti ile, ayrıca rus medeniyeti yolu ile değil, doğrudan doğruya tanışmağa çalışmak;

6) Milliyet meselesi ile memleketin tabiî servetinden istifade meselelerinin nüfus adedi tenasübü usulüne göre halledilmesi;

7) Din işlerinde tam hürriyet, devlet işleri ile din işlerinin karıştırılmaması.

Teşkilâtın programı sonradan da eski şeklinde kaldı, yalnız elâstikî bir tâbir olan «azadlık» yerine daha vazıh olan «istiklâl» kelimesi konuldu [304]) ve «Cemiyet»in ismi «Türkistan Millî Birliği» (ihtisarla: «Tmb») şeklinde değiştirildi.

Mart içinde artık Khıyva gençlerinden ve Kazak «Sosyalistler Alaşordacılarından birçok zevat gelmişti. Bunlar, Tüdesi» elbette bu komitelerin heyeti mecmuasını veya merkez komitelerini değil, vaktiyle o teşkilâtlara dahil olan grupları temsil ediyorlardı. Bunların gelmesi ile teşkilât işlerini daha muayyen bir şekle sokmak zarureti görüldü. Alaşorda'nın arazi ve rmeîe programı sosyal demokratlara yakın ise de, kendisi sosyalist fırka değildi. Buna mensup âzaların birçoğu, teşkilâtlarım Özbek terakkiperverleri ile birleştirmek yoluna da girmediler. Çünkü, din ve medeniyet meselelerine bakıştan farklı idi. Neticede Kazaklar Aîaşorda'cılar yalnız ittifaka («Cemiyet»^) girmekle iktifa ettiler. Fakat fikren Ârifova yakın olan nüfuzlu Khıyva mümessili, keza fikren marksist olup dincilikle ilgileri olmıyan ve yalnız millî intereseler bakımından Cemiyetimize iltihak etmek İ3tiyen bazı zevat, kendilerinin dinci ve islâmcı terakkiperver «burjuva»larla ve cedidlerle aynı fırka müntesibi sayılamıyacakla-

nnı ileri sürdükleri gibi, Özbek terakkiperverlerinden bazıları dahi bu nevi «millî marksist» lerle aynı teşkilât adamı görünmek istemiyorlardı. Bu halde

---

[304]) İleride anlatacağımız veçhile, programın Bukharada teksir edilen nüshalarında, bir taraftan Huşları vakitsiz kuşkulandırmamak, diğer taraftan istiklâle inanmıyan, fakat bizimle işbirliği yapmaları matlûp olan bazı münevver mil- lettaşlarımızı kaçırmamak için «istiklâl» kelimesi yerine sadece «azadlık», yahut ^otonomi» kelimesi kullanılıyordu.

ben ve arkadaşlarım, Cemiyeti, ancak bir «ittifak platforması» sıfatıyla muhafaza etmek, birbirine zıt zümreleri «sosyalistler tüdesi» ve «terakkiperverler tüdesi» diye iki zümrede toplamanın çaresine baktık. Müzakere neticesinde nisanda «sosyalistler tüdesi» nin programı, 27 maddeden 9 maddeye ihtisar edilerek, sosyalizm taraftarlarının hepsine kabul edilecek bir şekle konuldu. Buna Bukharalı ve Khıyvalı sosyalistlerden maada Alaşordacılardan merhum Dinşe ve arkadaşları da dahil oldular. Kabul edilen 9 maddenin hülâsası şudur:

1) İktisadî sahada yer ve suyun, yeraltı servetlerinin millileştirilmesi, köy hayatının kollektivize edilmesi, büyük kanallar inşasının sosyalizmin tatbiki için esas saha şekline çevrilmesi, tüdeniıi esas gayelerini teşkil eder.

2) Industrisi inkişaf eden medenî memleketlerde, maruf amele müesseselerini, Türkistanın yerli amele teşkilatına pilanlı olarak tatbik etmek, Türkistanın rençber dihkanmı, amele telâkki etmek.

3) Türkistanın müstemlekecilerin elinden kurtularak kendi kendini idare eylemesi, bu ülkede tabakalaşma imkânının ve rençber sınıfın kendi hukuku için mücadele edecek seviyeye yükselebilmesinin ilk ve esas şartıdır.

4) Hür Türkistanda idare usulü rençber sınıfın ve teceddüt taraftarlarının engelsiz faaliyetlerini temin eden demokrat cumhuriyet olacaktır. Türkistanın parlamentosu, zemstvo ve şehir idareleri, umumî ve gizli seçim usulüyle açılır.

5) Memleketin idaresi ve burada sosyalizm tatbikinin temini, millî ordu teşkili ile kabil olur.

6) Türkistanda milliyet ve akalliyet meselesi, millî tenasüp esasında halledilir.

7) Maarif, yerli halkın memleket idaresini bizzat idare etmelerini, tekmil asrî devlet müesseselerini, asrî nakil vasıtalarını, demiryolu, posta ve telgrafı, ziraat ve sanayi müesseselerini hemen kendi eline almasını, temin edecek ve kültür sahasında yabancıların tesirinden kurtulacak ve kuvvetli yerli millî kültüre malik olacak bir şekilde konulmalı; hizmet mektebi, profesyonel mektepleri açmak ve umumî talimin tatbiki maarifin esasî umdelerinden olur.

8) Din işleri, dünya ve devlet işlerinden tamamen tecrit edilir.

9) Türkistan sosyalistler tüdesi, ancak mazlûm sınıflar gibi, mah-

kûm milletlerin hukuku için de mücadele prensibini kendisine esas um de edinen bir internasyonale girebilir»[210]).

210) Sonradan .Erk Fırkası» ismini alan bu * Sosyalist Tüde», bu .9 maddelik programı daha şümullü bir şekle sokmuş .ve bunun 9 ilkkânun 1926 da kabul edilen soıı şekli nazariyata ait mufassal bir mukaddime ile birlikte rusça olarak neşredilmiştir. Program maddelerinin mufassal şekli budur:

1) İktisadî sahada tatbik edilmesi icap eden çareler: a) yeı% su ve orman tamamen halkındır ve meeeanen istifade edilir: b) mâden istihsalâtı tamamen millileştirilerek, müstakil Türkistan hükümetinin elinde olur. Ağır endüstrinin diğer kısımlarının devlet eline geçirilmesi ise, memleketin İktisadî ahvalinin çabuk düzelmesi, amele hayatının ıslahı için hususî ellere nisbeten daha faydalı olması ile mukayyet tutulur: e) halk iğe!iğinde kollekfif usulü ileri sürülür. Bununla beraber Türkistanda suğarrna işleri ve «haşer»- (imece) usulü, ırmak ve arıklar sisteminin muhafaza ve idaresi gibi köylü dihkan kütlelerinin müşterek çalışmalarını talep eden hususiyetlerin ahaliye istikbalde İktisadî ve İçtimaî, halatın muhtelif cihetlerini sosyalizmin ideali olan kollektivizm esaslarında ve umum milletin or tak çalışmaları ile inkişaf ettirmeğe alıştırmak, bugüne kadar dağınık kalıp, yalnız bir arık, ırmak veya aşiret çerçevesinde yeıleşebilen Türkistan köylülerini, ee miyet hayatına, İçtimaî imâr işlerine daha ameli bir surette alıştırmak için en muvafık sahalar olduğu nazarı itibara alınır. Asri usullerde yeni büyük arıklar kazmak ve bütün nehir sistemlerini tanzim edecek büyük bentler inşa etmek. Türkistan dağlarında bütün ülkenin iktisadi hayatını idare edecek *hidro-elektrik> istasyonları vücuda getirmek ve bunların idaresi, kollektivizmi ve .müşterek millî mesaiyi müstakbel Türkistan* iktisadı hayatının ve sanayiinin esası yapacaktır, ç) Köy iğeliğinin endüstrali.zasyonuna çalışmak, sulama ve gübreleme usulüyle- yapılan ziraatın Türkistanın her taralında ihyasına vc inkişafına c-hemmiyet veı mek, Rus istilâsı devrinde Türkistanın bilhassa şimal kısımlarında intişar eden ekspansif (yani sulama ve gübrelemeye riayet edilmiyeıı «bahârî») ziraat usulü nün, intensif ziraate karsı aldığı faarruzî vaziyetini değiştirmek, d) Yeni büyük magistiral kanallar kazdırmak ve nehir havzalarında }'eni açılan sulama sahalarına her şeyden evvel çöldeki ahaliyi, yani ister eskiden göçebe olan, isterse nehirleri idare edemiyeı-ek çöle çekilip «çarva» hayatı ile çöllerde geçinmekte olan ahaliyi iskân etmek, e) Rusların' muhaceret yollarını kesmek, iktisadi hususta Türkistanlılar ile aynı seviyede olan ırkdaş kavimleri ve Asya kavimlerini iskân **etmek yolu ile ahalinin kesafetini arttırmak, f) Vergilerin, yalnız parlamentodan geçirilen bir varidatla mütenasip olması, g) Kooperatifin bütün envaını terviç etmek ve devlet sermayesi ile halk istikrazı (kredi) bankaları açmak, h) Yeni asri şehir imarına ehemmiyet vermek. Asyanın ortaçağ ve aynı zamanda sıhhi olmıyan eski şehir usulünün, yerli ahali arasında eski hayat tarzlarının yaşamasına sebep**

«Sosyalist tüdesi», 1924 yılı sonunda Berlinde toplanan «beynelmilel sol sosyalistler kongresi» nde, tarafımdan okunan mâruzada olduğunu gözönünde tutarak şehrin «yerli-* ve «avrupai» ye inkısamını sona erdirmek ve bunun için eski şehrin yeniden asrı usulde muntazam ve daimî pilânlı bil* surette imarını temin eden pîlânlaı* tertip etmek, eski şehirlerin sulama sistemini ve arıklarını, kanalizasyon yollarını, münakalât yollarını büyük imaretlerin, park, büyük caddelerin ancak şu yeni pıîânlar üzerine yapılmasını, Türkistanın bütün şehir ve kasabalarında mecburî etmek.

2) Amele meselesini halletmek yolunda görülecek çareler: a) Mevcut beynelmilel amele ve sanatkârlar teşkilâtını, esnaf cennetleri (profsoyuz), amele kasaları, sulh kamiraları, hayat sigortası ve hizmet muhafazası gibi miiesseseleri, Tür- kistanda da tam hukuklu ve rençbeı* sınıfının hukukunu lâyıkınca müdafaa edebilecek müesseseler sıfatı ile vücuda getirmek, o mıiesseselerde yerli ameleyi asri profesyonel ittifakları usulleriyle iş görmeğe, Türkistanın her yerinde kendi kendilerini idare etmeğe kati surette alıştırmak: bunun için hususî mektepler ve kurslar açmak, b) Devlet ve hükıımet idaresinde bulunan fabrika ve imalâthanelerdeki amele hayatını, devlet idaresinde bulunmıyaıı müesseseler için nümune olacak tarza sokmak.

3) Türkistanın iktisaden inkişaf ve yükselmesi, ancak bu ülkenin kendi mukadderatına kendisi malik olması ile mümkün oluyor. Binaenaleyh «Erk» fırkası, Türkistanın tam istiklâlinin elde edilmesi, ülkenin, Örtaasyadaki coğrafî, tabiî ve İktisadî vaziyeti ile mütenasip kuvvetli ve mühim bir uzuv sıfatı ile beynelmilel sahaya girmesi yolunda uğraşacaktır.

4) Dıştan emperyalistlerin ve içten feodalite ve ruhânilerin elinden azad i lan Türkistanın idare usulü, «demokratik cumhuriyet» olur. İdare kuvvetinin bütün kaynağı: vasıtasız ve erkekle kadın müsavi -olarak gizli seçim usulüyle seçilen parlamentodur. Vilâyet ve tümen idare «kengeş» leri (Zemstvo) ve şehir idareleri yine bu esasa gQre vücuda getirilir. Türkistanda halk hâkimiyeti, Avrupacın burjuva demokrat ananelerini geçirmiş olmadığından, yerli kapitalistlerin ve burjuvanın tazyik ve demagojisine mâruz kalacağı hatırda tutulmalı ve ona karşı tedbirler alınmalıdır. Türkistanda demokrasi, halkın aşağı ve ezilmiş tabakaları içinden hür ve serbest mücadelelerde yeni kuvvetlerin çıkmasını temin edecek mahiyette olmalıdır.

5) «Erk- fırkası, Türkistanın^ istiklâlini ve mahallî halk hâkimiyetini her nevi resmi sulh yollarıyla vücuda getirmeğe çalışacaktır. Bununla beraber, idareyi

le almak ve aldıktan sonra muhafaza edebilmek,, ancak milli ordu teşkil etmekle kabil olacağından, fırka, Türkistanda askerliğin mecburî olmasını ve umum ahaliye askerlik öğretmek usulünü ileri sürüyor. Aynı zamanda fırka, ecnebi istilâsı

an olunduğu veçhile, demokratizme muhalif olan

teyı , intihap hukukundan mahrum etmek fikrinde ve buj-jj Ve ^e°dali- tehlikesi karşısında demokratizmi rençberlerin ve bütün inU.f/‚n tesallürj ; •

---- ‚lap5. kUVVet.

şartlarında da askerliği yahut kumandayı yalnız müstevlilere

mü*Jha

yerli askeri Türkistan dışına çıkarmak, onları müstevli ordul^^ 4 asir kılmak parçalara taksim ederek idare

etmek yolundaki gizli ve açı]t teş ufak

bütün mücadelelere müzaheret edecektir. usiere re kar5

6) Türkistanda milliyet ve ekalliyet meseleleri, devlet içjUrc

İTİ ti hap usulü ile iştirak etmek; memleketin mekteplerinden v© ^^îokrat

esseselerinden, milli servetinden, toprak ve sudan, İçtimaî j§ UülUmî nıü-

n-ınr*nr?PÎf» fpHVıirİPrinrİPn VîPV tavmin ' nrlprlıvlp mİİfpnflKİn cı. — . Ve iset^ı:ı_ı

mücadele tedbirlerinden, her kavmin. adediyle mütenasip suret t, Ve istifade ^sizlikle

usulü ile.halledilir. Bununla beraber fırka, millet ve kabile teşkj^ ~v*AaUe .etmesi haricî

emperyalistlerin desiselerine âlet olan feodalizm ve aşiret - ker zaınan

güreşir ve Türkistanda ahalinin ekseriyetini teşkil eden ırka ile cidden

men:ısım ı

ayrı harsları da henüz teşekkül etmeyen etnik zümrelerin hepgj^ v oiup, ayrı Türkistan medeniyeti

vücuda getirmek ve onu kuvvetlendirmek ortek, umumi yol undaki tedbirlere yardım eder. Ayrı ayrı

kabilelerin örf ve âdeti ettirmek

heplere müstenit hukuk'yerine, asrı kanunu medenî ve asri v , , a* ^inî mez talike-

me) ithali ile aşiret ari anatini ve müsavatsızlığını ortadan kald^.

7) Türkistanda maarif, başlıca Türkistah ahalisine maddî v ^ SekeP olur.

larda çabuk terakki yollarını göstermek, halk hâkimiyetini ^ Mânevi saha- maliye, sanayi ve teknik

sahalarına, demiryolu, telgraf işlerine Ve^eıldirmek,

kistimin istiklâlinden sonra dr bu ülkede sadece ahali sıfatı jje ^^matı, Tiir- olan sabık müstevlilerin

elinde monopol olmaktan kurtararak dalacak

çiı-mek, sınıf imtiyazlarını temelinden ve kalblerden silmek, yenj ııı elfoç ge- sisi medeniyeti vücuda

getirmek maksatlarına müteveccih olmalıda ^emokra-

"**uır. j».

ebi usullerinin tatbiki, umum! meccani iptidaî tâlim. TürkktBv., . 2met mekanları A

en mütemeddin milletlerinin medeniyeti ile vâsıtasız tam.tmak Avrüpanm

^ :u . * ^ ..

sahasındaki esas isteklerindendir. Maarifin devlet bütçesi ile temin * Canın °luna

maarif lan kadro-

sundan istifade eylemek, memleketteki bütün milletlerin ve sınıfi j.

lerîyle mütenasip surette olmalıdır. Ahalinin diğerlerine nisbeten ge .* 11^lls adet-

larının tahsile rağbetsizliği ve itinasızlığı, bunların hisselerinin kalan kısını-

çalışkan vo kurnaz olan kısımlarının ihtiyarına, eline geçmesin^ **.»**■ *"•**•'

ve bu husus te'min edilmelidir. Bununla beraber Erk fırkası, ^ Verhiemeli

tertip ve taksimatında köylü ve^rençbeı* sınıflarının ve bazı milletj- bütçesinin

ların maarif meselesinde, bugüne kadar fazla ihmal edilmiş oldm,ı Ve tabaka- ,' UK*arim .

tutarak, bunların evvelce kaybettiklerinin telâfi edilmesine ayrıCa , te02önünde

** chenim •

8; Din meselelerinde vicdanın tam hürriyeti, dinin herkesin vevir.

ması, dinin düny? ve devlet işlerine karıştırılmaması gibi esasla ^süsî jşj

‚ub* «h,.,,.

lerin birliğini te'min etmek azminde olmakla beraber, fırka dık- tatörlüğününe muhalifti. Programın son şeklinde tam demokrasi umdeleri ileri sürülmekte ve 4 üncü maddesinde anlatıldığı veçhile demokrasiyi korumak için «kapitalistler ve burjuvanın tazyik ve demagojisi olduğu takdirde,, tedbirler (demek, demokrasi düşmanı olan ulema ve feodalite gibileri intihap hukukundan mahrum etmek gibi tedbirler) alınması» ancak fevkalâde bir zaruret zamanında caiz görülmektedir. Bununla beraber, «sosyalistler tüdesi» nin, beynelmilel mikyasta olduğu gibi, şark milletleri arasında da hakikî anlaşmanın şovenlikten en çok emin olan sosyalist unsurları ile yapılacağı kanaatinde olduğu d*, mezkur mâruzada zikredilmiştir. Fırka programının nazarî kısmında Türkistanda amele sınıfının siyasî faaliyeti, anların mensup olacağı sosyalist. fırka teşkilâtının amele sınıfına mahsus kapalı teşkilât şeklinde kalmayıp, ülkede ekseriyet olan köylü dihk&n ile amelenin teşriki mesaisini temin eder bir şekilde olduğu zaman inkişaf edebileceği söylen inekte. Erk fırkasının da öyle «amele ve dikhan» fırkası olduğu ileri sürülmektedir.

Programın bu mufassal seklinin mukaddemesinde sosyalizmin Türkistanda terbiyevî, ehemmiyetinden, amele ve köylüyü »şarkın karanlık fikirlerinden çıkarıp, cihan iktisadı ve içtimai hayatının gidişi ile ala- k ad arlığa sevkedeceğinden de bahsedilmektedir. Sosyalistler tüdesi 1921 yılında bazı menşevikler ve Es-Erler tarafından vâki olan ittifak tekliflerine İcabet etmedi, bu münasebetle o yılın eylül ayında neşrettiği bir tamimde: «Avrupanm ortodoksal sosyalist amele teşkilatı kendilerini kapalı amele mücsseseleri şekline soktuklarından,"Şarktaki sosyalist teşkilâtlarına da bövle bir kapalı yolu takip etmek teklifinde bu Ilınacakları .malûmdur; halbuki Şarkta böyle bir yol, herhangi ciddî siyasî faaliyetten çekinmek, ve fırkayı yalnız Avrupa amelesi kaygısında bir* gösteriş haline sokmak demek olduğundan tatbikî kabil olmıyacak- tır. Binaenaleyh A-vrupa sosyalist internasyonallerinde bu hakikati anlayan unsurların galebesi saatine kadar, o internasyonalleve girmiyece* [305] [306]

---

dir. Hükümet ise. din meselelerine ancak dini âyinlerin âmme âsayişini haleldar etmemesi, dinî propagandanın da siyasi maksatlara hizmet etmiyecek, emperyalistlere ve dahildeki terakki ve halk hâkimiyeti düşmanları lehine âlet plmıyacak mahiyette olması gibi, cihetlere bakar.

306 Erk fırkası ancak milliyet esasını tanıyan mazlum sınıfların ve mahkum milletlerin iş birliğini samimî bir surette temin edecek olan enternasyonale girebilecektir. * .

giz» demiştir. 1924 yılı sonunda Berlinde içtima edip «beynelmilel. bü- 20»
teşkil eden sol sosyalist fırkaların yolu, Türkistanlı sosyalistler tüdesi mensuplarına daha uygun geliyordu.

Özbek terakkiperverleri, Bukhara « cedid » leri «Cedit - terakkıper- meselesiyle son yıllarda Feyzullah Khoca, Feodo- verler Tüdesi» rov, Rıskulov ve Türkistanski namında birkaç zat meşgul olup, bazı makale ve risaleler neşretmiş- İerdir. Feyzullah bir yerde, Bukhara cedidlerinin istekleri daha 1918 yılı başında program şeklinde takarrür ettiğini yazmakta ise de, diğer bir yerde bunlar hakkında, «cedidler siyasî fırka değil, yalnız siyasî meseleler ile alâkadar plan garpçı küçük burjuva zümrelerinden ibaretti » demiştir[307]). Bu son mütalâa daha doğrudur. Biz Bukhara ve Semer- kandda iken bunların elinde «Ruşenî Beyin rüyası», Baku İttihat ve Terakki Cemiyeti» nin matbu programı^ ideoloji âsarı olmak üzere bir taraftan «Türk Vurdu ve Veni Mecmua», Ziya Gökalp'ın eserleri,^tacik münevverlerinden Mirza Abdülkadir Muhiddinov ve Ekâbir Şahman- surov gibilerin elinde Umumî Harp yıllarında Berlinde çıkan «Kâve» mecmuasının nüshaları, ve «Savânih-i Abdurrahman Khan», «Seyyahat-nâme-i İbrahim Bek» gibi eserler bulunuyordu. Enver Paşanın Berlinde tabettirdiği varakalar, «Livâ-i İslâm» ve başka risaleleri cedidlerin fikirlerine daha uygun gelmekte idi.

1921 yılı temmuzunda Türkistana gelen Büyük Millet Meclisi âzası Suysallı İsmail Suphi Bey, bazı cedid liderlerinin arzularına uygun o- İarak 30 temmuz tarihi ile «siyası ve İçtimaî ilmihal» yazıp vermişti. .7 kısımdan ibaret olan bu ilmihalin ilk kısmı «siyaset, kaideleri» 10 madde, ikinci kısmı «askerlik kaideleri» 7 madd,e, üçüncü «maarif kaideleri» 1 1 madde, dördüncü «sıhhat ve riyazet kaideleri» 1 3 madde, beşinci «iktisat kaideleri» .11 madde, altıncı «din ve ahlâk kaideleri» 17 madde, yedinci umumî kaideler 3 madde, ceman 72 maddeden ibaretti. Bu ilmihale program ismi de verilmişse de, hakikatte irşat ruhunda yazılan bir ilmihalden ibaretti. Siyasî kişim da istiklâl ve müstevlileri kovmak, hainleri öldürmek maddeleri vardı. 8. inci maddede deniliyor, ki «Müslümanların uleması, mollaları, ahundları, hürriyet ve istiklâl mücadelesinde en önde bulunurlar, bu vazifesini yapmıyan ve müslüman halkının gözlerini kapalı tutmakta devam eden ulema dine ve millete karşı haindirler, katilleri gerektir». Askerlik kısmında da deniliyor, ki: «silâh, müslümanm namusudur. Her müslümanm tüfek ve tabancası olmak farzdır. Bunun en az 100 tane fişengi olmalıdır. Tü-

---

[21J]) *Istorih Marksistj* s. 123.

fenk ve tabanca tedarik edemeyenler kılıç ve büyük bıçak tedarik ederler. Gizli cemiyetler mitralyoz ve bomba tedarik etmelidir. Zekât palası, silâh tedarikine sarfedilmelidir». Maarif babında tâli ve âli maariften, tarih, coğrafya, riyaziyat, resim, musiki ve lisanların tâliminin zaruretinden, maarif aleyhinde bulunan mutaassıpların müslümanlığm haini telâkki edileceğinden, üçüncü kısımda spor ve hıfzıssıhhadan, ik- lisadî kısımda ise israftan sakınmak, ecnebi malı almamak, fukaraya yardım etmek, ziraat ve ticaret müesseselerini asri usulde yapmak gibi şeylerden bahsedilmektedir. Dine gelince «en mükemmel din İslâmdır. Bütün müslümanlar kardeştir. Müslümanların fena âdetleri terkedip, temiz ve medenî eğlencelere, tiyatro, musiki ve spora alışması zarurîdir» denilmektedir. Son kısımda ise her yıl bir kongre akti ileri sürülmektedir. Bu ilmihal gerçi program olarak kabul edilmedi ise de, nüshaları teksir edilerek cedidler arasında yayılmıştır.

Cedidlerin liderlerinden bir zat, «sosyalist tüdesi» azalan hakkında «kendi sosyalistliklerini Lenin ve Bukharin'lere anlatamıyan zavallılar» diye lâtife ediyordıysa da bazan kendilerini de sosyalistliğe pek yakın göstermeğe çalışıyorlardı. Bilhassa İçtimaî ve İktisadî şahsılarda fikirleri tebellür etmemiş olduğundan, muayyen bir program tertip edemiyorlardı. Halbuki sosyalistler, bilhassa merhum Dinse programması, malûm olmıyanlar ve programsızlarla işbirliği yapmanın hatalı olduğunu söyler ve bir program taslağı vücuda getirmelerini ciddî olarak teklif ediyorlardı. Ben ve Arifov, bu vaziyet karşısında terakkiperverlerin, programının işlenmesine çalıştık ve dinî mevzuları tayyederek, sosyalistler ile olan fikir farklarını sosyalizmi kabul etmemek cihetlerine münhasır bırakmak, bilhassa İktisadî meselelere ait fikir farklarını tebarüz ettirmeleri teklifinde bulunduk. Maksat, müşterek bir «Birlik» (cemiyet) e dahil olan zümreler arasındaki görüş farklarını, bu Birliğe zarar ver- miyecek bir şekle sokmak idi. Ve biz, buıida muvaffak olduk.

Terakkiperver (cedid) zümresinin o zaman Mirza Abdülkadir tarafından teklif olunan 19 'maddelik program taslağını esas edinerek ye diğer projeleri de karşılaştırarak tarafımdan tasnif edilen şekli şudur:

« 1) Millî harsa malik müstakil millet olarak yaşamak, hayatın esasıdır, Bu, bütün milletlerin idealidir. Bizim maksadımız, Türkistanın müstakil ve hükümetin de millî olmasıdır. Milliyet, dil, din, an'anat, edebiyat ve adat birliğine istinat eder.

2) Hür Türkistanda devletin şekil ve idaresi cumhuriyet olup, hâkimiyet menbaı demokrasi usullerine muvafık olarak seçilen «millet meclisi», vilâyet ve şehirlerde «el meclisleri» ve «şehir meclisleri» dir.

3) Merkezî hükümet azalan, millet meclisinin tasvibi ile cumhur

reisi tarafından, vilâyetlerde hükümet mümessilleri (valiler) ise, merkezi hükümet tarafından tâyin, vilâyet ve şehir idare müesseseleri de kendi meclisleri tarafından seçilir. Millet meclisi, cumhurreisi ve vilâyet meclislerinin intihap usullerine, adet ve müddetlerine ait tafsilât, müstakil Türkistanm birinci «kurultay» ı tarafından tâyin olunur.

4) Türkistanda Türk olmayan millî ekalliyetler de medenî muhtariyet hukukundan istifade ederler. Türk unsuruna mensup kabileler eskisi gibi kuvvetli Türkistan medeniyetini vücuda getirmek uğurunda mütesanit bir surette çalışmalıdırlar.

5) Türkistan millî hükümeti, Türkistan millî askerine istinat eder. Askerlik mecburîdir.

6) Dahilî âsayişi muhafaza için vilâyet idareleri, yerli polis (mi- iıs) teşkil ederler ve bu teşkilât, memleketin umumî müdafaayı milliye idaresine de merbut olur.

7) Memlekette vicdan hürriyeti tam olur. Dinî âyinlerin.hür su- ıette icrası devlet himayesi ile temin edilir. Memlekette ecnebi misyonerliklere müsaade edilmez.

8) Matbuat ve neşriyat hürriyeti ve hürriyeti şahsiye devletin esasi kanunu ile temin edilir.

9) Memleketin esas vergisi, kazançla mütenasip olur. Mirastan da o nisbette vergi alınır. Türkistan'da eski zamanlardan kalan ortaçağ vergileri lâğvedilir.

10) Toprak meselesinde esas, su ve toprağın ve yerin altında ve üstündeki mâdenlerin ve ormanların devlet mülkü olmasıdır. Toprak dihkanlara hususî mülk olarak verilir.

1 1) Hususî şahıslar yekdiğerleri ile su ve toprak mübayaası yapamazlar, bütün toprak ve su muamelesi devlet eli ile icra olunur. Toprağın temellük hukuku mahallî şartlara göre kanunen tâyin edilir.

12) Türkistanm azadlığı, ancak İktisadî istiklâl mahiyetinde o- îabilir. Bunun için de Türkistanm diğer komşu devletler ile İktisadî münasebetinin asrî bir şekilde ihya olunmasına ve inkişafına çalışılır.

13) Türkistanda toprak meselesinin esası, sudur. Buna binaen bütün kuvvet sulama ile ümranı genişletmeğe sarfedilir. Su idaresi işini ayrıca bir ehemmiyetle tanzim etmeğe teşebbüs edilir.

14) Türkistanda, bilhassa Kazak, Kırgız ve Türkmen ellerinde en mühim mesele, göçebe kavimlerin medenî hayata geçmesidir. Bu mesele büyük nehirler üzerinde yeni sulama sahaları açmakla temin e- dilir.Türkistana,Türk ırkından olan kavimlerden ve müslümanlardan başka, muhabir getirilmez. Göçebelilerde göçebe usulünde hayvan yetiştirme, medenî usulle yetiştirmeğe tebdil edilip inkişaf ettirilir.

15) Türkistanda işçi meselesinin halli, millî sanayiin inkişaf ettirilmesine merbuttur. Amelelerin çalışma şartları, iş saati, küçüklerin ve kadınların hizmetlerini muhafaza ve sigorta ve başka meseleler ise, avrupalılar gibi müterakki milletlerdeki usuller ile tanzim edilir.

.16) Adliye meselesinde müstakil ve herkese müsavi adalet, bütün ülke ahalisi için mezhep ve din farklarına bakmadan, asrı kanunların kabul .ve tatbiki ile temin olunur.

17) Maarif hususunda umumî meccani iptidaî tâlimin tatbikine çalışılır. Memleketin kendi tebaaları, devletin menfaatine aykırı olmamak şartı ile hususî mektepler tesis etmekte hiçbir mâni görmezler.

18) Türkistanda bilhassa profesyonel mekteplerin tâmimine, Avrupaya talebe göndermeğe ehemmiyet verilir.

.19) Kadîm bir medeniyetin ocağı olan Türkisjtanda asırlardan • beri teraküm edip gelen medeniyet eserlerinin . muhafazasına ve bunların da yerli hars ve medeniyetin yükselmesine hizmet edecek bir şekle sokulmasına çalışır. »

Zümre müntesiplerinden bazıları, iptidaî mektep tedris usulünden kalan «cedid» kelimesinin zümre, yahut fırka ismi olarak kabul ediJemi- yeceğini ileri sürdüler ve ona «Radikalistler tüdesi» ismini vermek teklifinde bulundular. Sosyalizm aleyhtarı olmak itibariyle bu zümreye yakın bulunan Mustafa Çokayev de 1926 da, bu zümre yaşarsa ona «Türkistan Radikal Fırkası» ismini vermeği düşünmüştü. Fakat Rus ve Türkistan Sovyet edebiyatında «cedid» ismi kullanılıyor, biz de bunun için bu zümreyi «Cedid - Terakkiperverler tüdesi» diye tesmiye ettik. Benim, Ârifoy ve marhum Dinşenin Bukharada iken yapabildiğimiz müs- bet işlerin başlıcası, muhtelif siyasî ve İçtimaî fikir cereyanlarını durdurup, onları iki esas zümre etrafında ve sonra da «umumî ittihad plat- forması» dediğimiz «Millî Birlik» etrafında toplıyabilmemiz olmuştur. Türkistan Cumhuriyetinde başlangıçta, Bukhara ve Khıyva Cumhuriyetlerinin istiklâli ve diğer ülkelerin muhtariyeti müdafâa ediliyordu. Bütün Türkistan için istiklâl şiarını Türkistan siyasî zümreleri vç «Millî Birlik» daha 18 ilkteşrin 1922 de Taşkent içtimalannda kabul etmiş ise de, Rusları vakitsiz kuşkulandırmamak için ilâve olunan «zahirde limaslahatin otomoni talebini ileri sürmek» kaydı herkesi memnun etmiştir. Hür siyasî hayat yalnız gayri resmî hayata münhasır kaldığından* gerek «cedid» ve gerek «sosyalist» tüdleler kendi ilmihal ve programlarını hayata tatbik edip mücadele edemediler. İktisadî mesdelerdeki fikir farkları, yalnız kâğıt üzerinde kalıyordu* Bir sosyalist veyahut komünistin Türkistan Millî Birliğine intisap ederken cedidlerin programını

kabul etmek esasında değil, bir sosyalist programını taşıdığı halde girmiş olması daha ziyade bir vicdan meselesi idi. Yoksa millî mücadele sahasındaki faaliyet ve t^şvikatta, her yerde yedi maddelik «Cemiyet» programı kâfi geliyordu, ve bizim maksadımız da, buna nail olmaktı.

Cemiyet ve Basmacılık

Gizli cemiyetin teşekkülüne kadar Bukhara Emirligi daha meydanda iken, Türkistan münevverleri, basmacılar ile münasebette bulunmuyorlardı. Basmacı fırkaları daha ziyade eski fikirli ulema ve Özbek burjuvasının mutaassıp kısmına dayanıyordu. 1917 yılında Rusya Müessisler Meclisi intihabatı esnasında münevverlerinin listesi N. 4 olmak ve buna karşı ulema tarafından şiddetli teşvikatta bulunmak dolayısiyle basmacı zümreleri de münevverleri «dördüncü» tesmiye eder olmuşlardı ve gençlerin ekseriyeti 1918-1919 yıllarında Sovyet taraftarı olduklarından, onlara itimat etmezlerdi. Fakat 1920 yılında zikrettiğimiz veçhile tüık münevverlerinin Sovyetlere karşı besledikleri ümitler kırılmış olup, gizli teşkilât yoluna girdikleri zaman vaziyet değişti. Herhangi bir hareketlerinden kendi lehine istifade etmesi muhakkak olmakla gençlerin el ve ayaklarını bağlayan Bukhara Emareti ortadan kalktı. Ve aynı zamanda ulemanın basmacılara olan nüfuz ve tesirleri de eksilmeğe başladı. «Cemiyet» te tereddütsüz Semerkand, Khıyva ve Ferganedeki basmacılar ile münasebet tesis etti. Maksat, bu harekâta hakikî millî ruh ve asrı intizam vermek, cemiyetin fikrine, asrı teceddüt ve terakki taraftarı adamların idaresinde askerî kıtalar vücuda getirmek ve mevcut kıtaları, mümkün oldukça, münevver adamların eline geçirmek idi. Bunun için basmacılara, münevverlerden müşavir - ler ve bazı zabit enstroktörler gönderildi. Bukhara emîri ve maiyeti, yukarıda anlattığımız veçhile, son gününe kadar bolşeviklere «Rusya» nazarı ile bakıp, kendisni loyal tutmağa çalıştı. Emîr kendisine iltica eden Osipov’un fırkasını Şehrsebz’de silâhsızlandırmış, daha şu 1920 yılı başında Ferganeden Şirmehmed Bek ve arkadaşları emîre mektup ve elçiler gönderip, müttehit bir cephe teklif ettiklerinde, başvezir olan Nizameddin Kuşbegi «bizim Ruslar ile dostluğumuzdan haberdar değil misiniz ? » diye mektuplarını alenen parça parça edip ayak altına almış ve emîrin emri ile bunların elçilerini yedi ay kadar bir müddet hapsedip, ancak Afganistanm. müdahalesi ile hapisten çıkarmıştı. Bunu Şirmehmed Bek kendi hâtıratmda çok acınarak ve emîr hükümetinin fevkalâde cehalet ve gafleti eseri olarak zikretmektedir[308]). O sebepten basmacıların bir kısmı emîr hükümetinin sukutuna fazla müteessir olmadı. Hattâ Sovyetlerle barışan basmacı rüesasından Melikem Hacı ve 1 oycı Korbaşı adlı kimseler kendi yiğitleri ile beraber, bolşeviklerin Bukharayı istilâ

---

[308]) iŞirmehmed Bek’in hâtıraları, s. 21.

harekâtına iştirâk etmişlerdi. Fakat akabinde bolşevik- leri terkedip tekrar Fergane basmacılarına iltihak etmişlerdiyse de Şir- mehmed Bek tarafından öldürüldüler. Ferganede Şirmehmed ve Rah- rnankul, kendileri de münevverler ve Cemiyet ile münasebet tesisisine talip olmuşlardı ve o vasıta ile Şirmehmed Bek Bakudaki şark kavim- leri kongresine de kendisinin sovyet müessesatında çalışan adamlarından ikisini göndermişti.

Gerek bunların ve gerek Türkistan nümayendelerinin Şarkta ittihaz edecekleri bolşevik siyaseti hakkında aldıkları intibaa ait çok şayanı clikkat b:r rivayet ortaya yayılmıştı. Bunu Şirmehmed şöyle naklediyor: « Bolşevikler Türkistaııdaki on dört buçuk milyon müslümanı tamamen öldürüp bitirmek, yalnız iki milyonunu ruslarm atlarına bakmak için muhafaza etmek fikrinde imişler; Bakudan alıp getirdikleri malûmat şu idi». Yine Şirmehmed Bek diyor ki: «Baku kongresinde müslümanlar maslahat kılmışlar ve bize silâhlarımızı asla lerketmemek, cidden mücadele etmek tavsiyesinde bulunmuşlar, oradan Canuzakoğlu Türekul ve Başkurdüstc ndan bir büyük muteber adam ve Fndicanlı Sultanbek nazdime geldih r. Hemme müslüman ittifak olduk ve ruhlandık». Baku kongresi sonunda basmacı harekâtı alevlendi.

1920 yılı eylülünde isyan harekâtı 1919 yılı eylülündeki duru mundan daha kuvvetli olmuştu. Evvelce basmacıların mektuplarını yırtıp atan emir, şarkî Bukharaya firarından sonra, Fergane korbaşılarma elçiler ve mektuplarla hediyeler göndererek müracaatta bulundu. Şirmehmed Bek, kardeşi Ruz Mehmedin kumandasında 500 kadar asker göndermişti. Sonra kendisi gidip Düşenbe’de emirle görüştü. Bu münasebetle Şirmehmed Bek hâtıratında diyor ki: «Emîr bizi huzuruna kabul ederken Bukhara merasimine riayet etmemizi bilvasıta talep etti ise de, biz askeriz, askerce selâm verip görüşürüz. Başka merasim falan kabul etmem dedim ve öyle yaptık». Ferganeîiler Baysun hududunda Ruslarla harbettiler. Fakat emîrin martta Afganistana firarından sonra Şirmehmed Bek, bütün kuvvetlerini alıp Ferganeye döndü. İlkbaharda basmacı grupları fevkalâde kuvvet kesbetmişti. «Cemiyet» in mümessilleri Tü- rekul- ve Suhanbek rehberliği ile bir kongrede aktedip istiklâl talebine ait 14 maddelik bir kararname kabul ettiler. Nisan ve mayıs aylarında Şirmehmed Bek, Khokandla Endican arasındaki demiryollarını tama - men ortadan kaldırdı. Pamuk fabrikalarını yaktı. Bu sırada basmacılar Rusların bütün hareketlerini «Cemiyet» âzalan vasıtasiyle önceden biliyorlardı. Gensberg*in dediği gibi, bütün ahali onlar tarafında idi. Fakat bu yılın (1920-2 1) kışı çok ağır bir kış oldu. Sovyetler bundan istifade edip hem «şiddet», hem «miilâyemet» siyaseti kullanıp, ilkbaharda bir taraftan sayısı çok fırkalarla basmacıları tâkibeder, diğer taraftan da hüsnü ihtiyarı ile dehalet edenleri orduya ayrı alay olarak kabul eder olmuşlardı. Bununla Canibek Kadıyı (nisanda) kendilerine celbedip, dehalet eden askerini «teritoryal süvari alayı» ilân ettiler. Bunlar basmacılarla harpten imtina ediyorlardıysa da, bolşevikler

kendilerine dokunmadılar.

Ağustos ve eylül aylarını Sovyetler basmacılarla muharebe ile geçirdiler. Başkumandan muavini Zinoviyev ve hükümet âzası Nezir Tü- vekulov Körşirmet (yani Şirmehmed Bek) ile görüştüler. Türekulov hükümette mühim mevkide idiyse de Körşirmet bunu hâtıratında, ancak mezkûr Zinoviyev'in tercümanı (perevodçi) olarak göstermekte, Nezirle değil, Zinoviyev ile olan müzâkerelerini ehemmiyetle zikretmektedir. Bolşeviklere iltihak eden korbaşıları da tekrar isyan edip, cephe gittikçe genişliyordu. Eylülün 12 sinde Sovyetler her taraftan ciddî taarruzlara başladılar. Bu, fevkalâde müşkül bir zaman idi. Ferganede açlık hüküm sürüyordu. Halbuki bolşevikler bu zamanda dahili Rus- yadaki açlıktan kaçıp gelen Rusları kızıl orduya alıp ahaliyi yağma ettirerek ekmek kazanmak yoluna sevkettiklerinden, gönüllü Ruslar çoğaldı. Bunlar askerlikten çıkarsa acından ölecek olduklarından, ciddî harbediyorlardı. Mamafih Mergilân tümeninde Körşirmet, Endican tümeninde İsrail bekler, şiddetli mukabelelerde bulundular. Körşirmet bu aralık yıprandı. Mergilân tümeninin şimalindeki kamışlıklarda gizlenmek mecburiyetinde kaldı. Sıra Muhiddin korbaşıya geldi. O. Körsirmet'in yerini tuttu. Fakat bolşevik teşvikatı ile Özbek ve Kırgızlar arasında kabile nizâla ı başlayıp neticede, Muhiddin de mağlûp olup dağlara çekildi, Bu ara ık münevverlerden Türekul Canuzakov da, bir yerde Sov- y eti erin eline geçerek öldürüldğ. Bu, çok büyük bir ziya' idi. Çünkü buradaki Kırgızlar arasında çok muteber ve cidden münevver bir zat idi. Kırgız destanlarını bilhassa «IVJanas» ı topluyordu [309]). Türekulun arkadaşları olan Abdürrezak ve Endicanh Sultanbek te bu herplerde şehit oldular. Bunlar, benim Türkistan mücadelesi günlerinde gördüğüm mü- nevverler arasında çok parlak, gayyur ve son derecede temiz şahıslardı.

---

309 **Merhum Türekul, bu destanın benim elimde bulunan 24 bin beyti muhtevi eski bir nüshasını da isteyip almıştı. Maalesef bunlar kendisi ile beraber kaybolup gitti (maamafih evindeki evrakı arasında bulunmak ihtimali vardır).**

Bolşevikler İngilizlerin basmacılar arasındaki teşvi- Basmacılık **ve** katından çok bahsederler. Burada o meseleye de

İngilizler **temas etmeliyiz. Diğer müttefikler Sibiryada ve Ingilizler de Türkmenistanda bulundukları zaman İngilizler Taşkent ve Ferganede de faaliyette bulundular. Bunu Mösyö Castagne, basmacılığa ait risalesinde[310 311]), «Rus inkılâbından sonra Türkistan» nam makalesinde ve İ918-1922 yıllarında İngilterenin Kaşgar konsolosu olan kolonel Eterton, Amerikada neşrettiği hatıratında[312]) zikretmektedirler. Eterton'un arkadaşları olan lngiliz-Hind ordusu zabitleri kolonel Baıley ve kaptan Blacker, daha 1918 yılı ağustosunun 18 inde Taşkende vasıl olmuşlar ve Beyazrus teşkilâtları, ile münasebat tesis etmişler, ilk ve sonteşrinde Orenburg da general Dutov un nezdinde ve Taşkentte daha diğer bazı zabitler bulunmuş, fakat bunların bütün tasavvurları Türk ve Alman propagandası ile mücadele olmuştur. Müslümanlarla, yani Başkurt ve Kazak (Alaş Orda) kuvvetleriyle ve basmacılarla münasebeta girmediler, belki s. 376 da anlattığımız gibi, Çekoslo-vakları ve general Kolçak ı müslüman askeri teşkilatına karşı çevirdiler. Daha aynı yılın 1 6mayısmda Taşkentte Sovyet «Türkstik» (yani «Tıirkes- tariski Tsentralniy Komitet Sovetov» Türkistanda sovyetlerin merkezi icra komitesi) meclisinde harbiye komiseri, sonradan Sovyetlere isyan eden Osipov, yerli Türkistan müslümanlarınm kuvvetlenmesi Ruslar için büyük tehlike teşkil ettiğinden bahseden bir komüniste, «müşkül vaziyete düşersek bizf İngilizler kurtaracaktır. Çünkü Türkistanda Rusların mı yahut müslümanların mı hâkim olması meselesiyle İngiltere çok alâkadardır» demişti[313]). Halbuki bu zat İngilizlerle temasta bulunan bir zabitti ve o vakit İngilizlerin siyaseti «Türkistan Beyazruslarm eline geçmeyecekse orasında kızıl Ruslar oturabilirler» demekten ibaretti. O sebepten Mehmed Emin Bek, Kaşgar ve Sibiryaya adamlar gönderip yardım istediyse de, bir netice elde edemedi. Fakat 1919-192.0 yıllarında Türk ve Alman tehlikesi ortadan kalktıktan ve şarkta bolşevik propagandası artık Lloyd Georg'un zannettiği gibi bir hayırsız adaj'a gönderilip öldürülecek köpekler kadar ehemmiyetsiz şeyden ibaret olmadığı anlaşıldıktan sonra, İngilizlerin kıyamçı basmacılarla • münasebatı değişebilirdi. Vakaa Şirmehmed Bek kendi .hatıratında 1921 yılı ortala-** tında Kaşgardaki în-giliz konsolosu hizmetinde bulunan müsiümanlardan Kindli Azam Han'ın kendisine gelip münasebet tesisi teklifinde bulunduğunu ve Şirmehmed

---

310 Joseph Castagne, ***Les Basmatchis*****, Paris,.** 1925, s. 20, 24T25.

311 Le ***Turkestan depuis la Revotution russe,*** **1917-1922 (*****Revue du Monde Musulman*** **vol. 50, Paris, 1922) s. 56-58.**

210) Georg Etherton. ***İn the Heart of, Asiay*** **New York. 1926.**

313 G. Safarov, ***Koloniydlnaya Reyolintsiya,*** **ş. 82,**

Bekte kendi tarafından-Muzafferi ve Abdüsse- lâm Karıyı Kaşgara gönderdiğini, fakat bu seferden bir netice çıkmayıp, mümessillerin Kaşgardan dönerken Çin hükümeti eline geçip az kalsın Bolşevik eline verilecek olduklarını zikretmektedir. Azam Khan, ihtimal bolşeviklerin Moskovadaki Türk zabitlerini ve Halil Paşayı, Narin yolu ıîe Kaşgara göndermek istediklerine ait çıkan şayialar münasebetiyle gönderilmiş olabilir. Kaşgar seferinin bütün tafsilâtını, bugün Hindistan- da yaşıyan Abdüsselâm Karının kendisi bana tafsilâtiyle anlatmıştı. Her halde İngiliz konsolosunun münasebeti, o gelen zatın dediği gibi olmamış ve bunlar 1922 yılı başında Ferganeye dönüp gelmişler. Bunun sebebi de, belki o zaman Enver Paşanın Şarkî Bukharaya gelip İngilizler için bir tehlike teşkil etmesi olabilir. Herhalde bolşeviklerin, basmacılara İngilizler yardım veriyor falan demeleri, yalnız bir uydurmadan ibarettir. Kolonel Eterton hatıratında, kendisinin Urumçu ve Gulca'ya kadar gidip dolaştığını, o zaman Cungarya'da Japon zabitleri de faaliyette olup onların siyaseti İngilizlerinkine aykırı olduğnu ve belki de Alınanlara muvafık siyaset kullandıklarını yazmaktadır. Moğolistanda ve Türkistan hududunda japon siyasetinin bu mahiyeti 1920 yılı sonunda Guî- ca daki Tatar (müteveffa Nuri ve Veli Mehmediyevler) ve Kazak münevverleri tarafından hususî adam ve sonra Ârif Kerimi gönderilerek Bukharada Türkistan Millî Cemiyeti merkezine ve bizzat bana bildirmişti. Ve merkez Cemiyet te kendi tarafından Ârif Kerimiyi Gulca'ya muayyen bir maksatla değilse de, «herhangi bir ihtimale karşı» göndermişti. Fakat bunlar Evliyaata'da çeka tarafından yakalandılar. Ârif Kerimİ- den başka Taşkentli Yusufcan ve Sadreddinkhan hapsedilmişti. Taşkent- te mahkemeleri gürültülü olup mahkûm olduktan sonra bunlar hapishaneden firar edebildiler. Bu vak'ayı da bolşeviklerin, Kaşgardaki İngiliz konsolosu ile münasebet tesisi için yapılan tedbir diye göstermeleri, sırf bir yalandan ibaretti. 1922-1924 yıllarında Kaşgarda İngiliz konsolosluğunu kaptân Skrine ifa etti. Bu zat, 1926 da «Çin Orta Asyası» adı •îe neşrettiği büyük eserinde de görüldüğü gibi, bu memlekette siyasetten ziyade, folklor ve ilimle meşgul olmuştur. Basmacılarla hiçbir nevi münasebeti olmamıştır[218]).

r[18]) **C. P. Skrine.** ***Chines Central Asia.*** **Boston, 1926.**

Khıyva ve Türkmenler

Khıyvada hanlık devrilip gençler hükümeti teşek- kül ettikten sonra 1920 yılı zarfında bu ülkede Taşkent Sovyet hükümetinin mümessilliğini, başta Saduîlah khoca Tursunkhocayev, sonra Tatar mil- iiveîperver komünistlerinden Rıza Şakirev ifa ettiler. Hükümet reisi Peh- iivanniyaz Hacı Yusupov, dahiliye Cumaniyaz Sultanmuradov, maarif Moîlabegcan ve harbiyede kazanîılardan Hasanov idi. Başkumandan Taşkentli genç Mîrşerefov,

yeni teşekkül eden taburun kumandanı kazaklardan Kirgizov idi. Türkmenler, Plan Cüneyd idaresi altındaki hareketlerini ilerletiyorlar, Khıyva hükümeti de Ruslar ile müttefikan onlarla mücadele ile meşguldü. Türkmenler Özbek ve Karakalpakların köylerini tahrip ediyorlardı. İlkteşrinin başında buraya Cemal Paşa atrafmdan Taşkeııtten gönderilen altı türk zabiti (Rıdvan, Hüseyin efendiler ve arkadaşları) piyade, süvari, topçu ve mitralyozcuların herbiri yirmi beşer olmak üzere yüz kişiye mahsus bir harbiye kursu açmışlar (7 sonteşrin). Aynı zamanda tarafımdan gönderilen bazı başkurt zabitleri ve enströk- törleri de yeni ordu teşkilâtında ve ayrı şehirlerin idaresi başında gençler hükümetine yardım ederek çalışmakta idiler. Sonteşrin ve ilk kanun aylarında ben gelip Khorezmin Sovyet ve Türkmen nüfuzundaki vilayetlerinde bulunup, Özbek ve Türkmenlerı barıştırmak yolunda muvaffakiyetle çalıştım. Ruslar ise Türkmen - Özbek münaferetini alevlendirmeyi kendileri için fa>dalı bildiklerinden, bir taraftan ona ve diğer taraftan da Ferganedeki rus kuvvetlerinin sabık kumandanı Safonov u Kho- ıezrne vekil olarak gönderip bütün idare işlerini kendi ellerine almağa çalıştılar, ve 1921 yılı martının 6 smda Pehlivanniyaz hükümetini «Burjuva milliyetçiler hükümeti» di}'e devirip, avamdan Taşhavuzlu Koçka- rov adlı birinin idaresi altında yedi kişilik bir komite teşkili ile Sovyet kurultayı çağırmağa müsaraat ettiler. Eylülde toplanan mezkûr kongrede Ata Mahdum Cumhurreisi, Timurkhoca lbniyeminov (bu zat kadim «Hoca Süleyman Bakırganî» nin ahfâdındandır) nazırlar şûrasına reis, Moîlabegcan cumhurreisi başkâtibi, Mirşerefov harbiye ve Irmetov dahiliye nâzırı olarak tâyin olundular. Bu hükümet Türkmenlerle müsalâha akdetti. Harbiye kursları daima' Rusların sıkı nezareti altında bulundu. Yeni tâyin edilen Rus vekili Byk eylül başında bir defa mektebi kapattı, 3'ıikarıda mezkûr kongre esnasında Khıyvada bulunmaması ve Gazavat şehrine nakledilmesi şartiyle tekrar açtırdı ise de 28 sonteşrinde Ata Mahdum hükümetini «milliyetperver» addedip devirdi, âzalarmı hapsederek harbiye mektebini de kapatıp dağıttı-[19]).

Bütün bu vak'alarda Rusya hükümeti Khıyva gençlerine karsı mii- iâyemet siyaseti kullandığından, türkmen basmacılarının da gençler hükümeti ile anlaşmağa başladığı, Ruslar şiddet gösterdikçe basmacılık kuvvetlendiği görülüyordu. 1920 yılı sonteşrininde ben geldiğim zaman, Khorezmin adeta beşte dördü Han Cüneyd'in elinde idi. Yalnız milliyetperver gençler hükümeti, ülkeyi tekrar ele geçirebiîmişti. 1921 yılı sonunda aynı aylarda Han Cünej'd tekrar kuvvetlendi ve aynı zamanda Türkistan millî cemiyeti ile de münasebet tesis edip, muallimler istedi ve onun çöldeki karargâhına bazı münevverler gelip gittiler. Artık yetmiş yaşını geçmekte olan Han Cüneydde herhalde fazlaca aşiret ruhu hâkim idi. Türkmenistanm diğer kısımlarında Çarcuy ile Kerki ve End- khoy aralarında Mü'min Sufî ve arkadaşları tarafından, Merv-Serakhs hududunda diğerleri tarafından ufak çeteler teşkil edilmişti. O, vakit merkezi Çarcuyda bulunan gizli Türkmen millî komitesi, 1921 yılı zarfında bu çeteleri kendi nüfuzuna almak teşebbüsünde bulundu ve muvaffak ia oldu. Fakat bıı zevatın çoğu, şimdi berhayat olduğundan isimleri zik- rcdilemiyoı*.

Bukharada Basmacılık

Genç Bukharalılar hükümetinin işleri genç Khıyvalılara göre daha mudildi. Burada, Khıyvaya göre münevverler daha çoktu. Demiryolu üzerinde bulunduğundan herkes gelip gidiyordu. Fakat burada Khıyvalılarda bulunmayan kötü bir hususiyet vardı kî, Bu- khara hükümetine, her nevi vesveseli, hasut, dar gönüllü, ufak tabiatlı, kuvvet karşısında zelil ve mutabasbıs kimseler pek müessir olmuşlardı. İnkılâp başlangıcında buraya gelip dolmuş olan Ferganeli ve Taşkentii münevverleri çekemediler. Kazanlı komünistler, ise, Ruslara istinat ederek çalışıyorlardı. Bukharahlarm kendi araları da pek fena idi. Bukha- ranın iki milyonerinin oğlu olup komünistliğe yazılan iki haris genci Fey- zullah Khoca ve Mirza Abdiilkadîr Muhiddinoğlu, post kavgasına başladılar. Ruslar bunların herbifine münferiden herkesten ziyade itimat ettiklerinden, yardım vereceklerinden, binaenaleyh rakibini devirmesi lüzumundan bahsederdi. Bu itibarla hâdise 1910 yılındaki şia ve sünuî nizâma benziyordu. Nihayet kavga 27 eylülde iki tarafın topladığı polis (milis) e ve askerî kuvvetlerin çarpışmasına kadar geldi; o sırada Rusların Fey2ullah tarafını iltizam ettikleri malûm oldu. O güne kadar içinde rus askeri bulunmayan eski Bukhara şehrine bu fırsattan bilistifade rus askeri girdi.. Ruslar kendilerine sadık bir memur olarak Fey-

vak'alarına ait hâtıralarında verilmiştir ki, nüshası benim hususî kütüphanemde bulunmaktadır.

zullahı kazandılar. Mirza Abdülkadir Muhiddinoglu taraftan olan po-, lis müdürü Muhiddin Mahdum, 300 kadar askeri ile basmacılara geçti. Şehrisebz, Düşenbe ve Hisar tarafında biraz dolaştıktan sonra, çetecilik ağırlıklarına tahammül .edemeden,yıl sonunda zelil bir surette Rus- iara teslim oldu.

Cemal Paşanın Bukharada bıraktığı eski türk zabitleri (Arif, iki Osman, Emin, Nafi, Mehmet Beyler) harbiye nazırı Abdülhamid Arifin idaresi altında harbiye kursları açıp, gençleri terbiye ile meşgul olmakta idiler. Polis ise, yine o zabitlerden Rıza ve Halil beylerin elinde idi. Harbiye nazırı Arifin istinat ettiği zabitler Başkurdüstandan gelen tatar ve başkurt zabit ve münevverleri Süyündükov, İbrahim İshakov, Sultanov ve arkadaşları idi. Bunları, Karşı, Şehrisebz, Guzar ve Hisar gibi yerlere göndererek, Bukhara millî Sovyet ordusu teşkili ile meşgul oldu. Fakat Feyzullahm Ruslara yaltaklanması ile bu işler de bozulmak yoluna girdi. Bu aralık ben ve arkadaşlarım Semerkand vilâyetinde teşkilât işleri ile meşgul olduk. Türkistan merkezî komitesi Semerkanda yakın demiryolu istasyonlarından biri yanındaki köyde buliınyordu. Teşkilâtın kararı ile burada Açılbek, Behram bek ve Hemrahkul bekler oldukça muntazam çete teşkilâtı vücuda getirmekle meşgul oldular. Türkiyeli zabitlerden Sabir efendi, Başkurtlardan müteveffa miralay Evhadi tşmurzin ve kaptan İbrahim İshakov, bu işlerle meşgul oldular.

Bukhara emîri Afganistana geçtikten sonra, Şarkî Bukharada Sovyet orduları yerleşti. JELmîr taraftarları artık çetecilik yani*< basmacılığa geçtiler. Bunlardan marufları 1921 yılı haziranında Düşenbede Lakay kabilesinde İbrahim Bek, Kurgan Tepe, Kul ab . Lakay lan arasında To- gay Sarı, Dervaz Taciklerinde Işan Sultan adlı şeyh, Karategin Tacik- îerinde Fuzayl Mahdum, Belcuvan Taciklerinde Devletmend, Karatağ- da Abdurrahman Bek idi. Aralarında akıl ve fikir sahibi olan birisi varsa o da, Devletmend idi. Genç Bukhara hükümeti bunları kendi tarafına meylettirmeğe çalıştı. Hükümetin Şarkî Bukhara muhtar vekili Atakhoca ve yanındaki maarif müdürü Kari Abdullah, Külâblı Damolla Mehmed Rıza ve Başkurdüstandan gelen Mustafa Şahkul (Şakulov) basmacılarla resmen münasebet tesis ettiler. Aslen Kasımlı olan Mustafa Şahkul. Moskova yüksek ticaret mektebinde tahsil etmiş ve inkılâp devrinde Başkurdüstan hükümetinin «yüksek iktisat idaresi». şubesinde çalışmış ve 1920 yılı ortasında diğer arkadaşlarımız ile beraber Bukharaya gelmişti.

Mustafa Şahkul, mezkûr 1921 yılı başından 1923 yiİı eylülüne kadar Şarkî Bukharadaki bütün inkılâp hareketlerine pek samimî ve ciddî surette iştirâk edip, Enver Paşa ve Sami beyleruv nezdinde mü- da olup ge<??n Je' şavir mevkiinde bul unarak Q yıllarda Sarkî Bul**", leme alınan hatı- kayi hakkında en doğru ve cani, bir surette tafs>"e MustBfa 1 «*ua ' lalarını yazmıştı Atakhoca, Kari Abdullah Ve ^ Bek, Togay

tosta Belcuvan yanında Kendikürt köyünde DeV.;^.yyom ve Sarı, Semiz kabilesi reisi Asur Bek, Karluklarm DeVletmend af-

Katagan Mogollarından Abdürrahimler ile Rus müdahale etme-
gan üniforması giymişti. Bunlar «Sarkî Bukharaya * Kur'an huzu- sin; sizinle anlaşırız. gençler
hükûmetini de »««*> Mustafa ise gw >. runda andiçtiler, Atakhoca bunlarla hükümet n3" 314'''
bulundular. Yal- olmak üzere «Cemiyet» namına birçok müsahabeler temastB bulunanız İşan Sultan.
İbrahim Lakay ve Fuzevl Makhdum tasdikten »tın- madılar. Fakat Atakhocanm getirdiği
muahedeyi Lakay reisler,
kaf edince, basmacılar silâha sarlld,lar. Bunlar, cahil ve vahşi
İbrahim Bek ve 75 yaşmda Togay San {şan S*t8 . .. cebinden «ce- ve mutaassıp adamlardı. Togay Sar,
Mustafay- teh österiyordu. Bunla-
d. d» lerden kesip aldığ, adam kulakların, Ç>kar,p. . de idi. Togay Sara «Cemiyet» in ne
olduğunu anlatmak imkân ha»CI hediye eden Musri ile temasta bulunup, kendisine Kiilâb'dan
cephanf

tafayı. bir ğece adamın, gönderip, öldürtmek i]te , beraber Mustafa

Eylülde rus ve genç Bukhara askeri ve onlar 1 etiler. Bu asker Külâbı terkederek Feyzabâda ve **oradan** Düşenbey® * **Düsenbeye kadar Külâbdan Feyzabâda kadar alt, gün. Feyzabâddan ^ v(J çok kur- üç gün her taraftan basmacılarla muhat olarak ate? u#lardan 30 mit- banlar vererek yoluna devam edebildi. Feyzabâdd* ann yolda gu-**
ralyoza malık bin kişilik kuvvet vardı. Mustafa, bu gbsterdiklerinı nahsız Özbek köylülerini kesmekte ne gibi barbar» ^ yüzü yan- hık'ye etmektedir, Düşenbeye yakın Sufiyan köy*1*?* ettikleri herhangi mış bir rus neferi cesedini bulunca bunun İÇ* ' , vik Ruflar, orduda
köylü özbeği kurşuna dizmişlerdi. Bu sırada *holj 5zbeği yakala- bulunan bir komünist rus karısının teşviki ile. *Yed'* n ile müteaddit yıp getirerek ellerini keşmiş ve kendilerini k.hç ve ** buğday saman, yerlerinden ölmeyecek derecede cerahatledikten ^ kad,n hakkın- içerisine koyup diri diri ateşe yakmışlardır. MuS* menfur idi ki, bunu na «bu komünist kadının siması o kadar çirk* VC görülürdü. Pro- gören adam, bütün kadınlardan vazgeçerse P** ta lar, aZ kaldı ki testo ettim. Fakat Bukhara elbisesinde olduğumdan demek-**
beni de öldüreceklerdi. Kumandan araya g*P be"

---

314 ,fuz bulunmaktadır.
****> BU hâtıralar, benim husu§; kütüpbanemdc**

"anistan ve Hindistan hududunda; **kendilerinin en zaruri ihtiyaçları yo**lunda, istihdam **etmeğe** karar **vermişlerdi. Paşanın Türkistanda bırak-** «fc zabitler tamamiyle **murakabe altında idiler. Yalnız, o günlerde bun**lar,,, Sovyet lehine ve İngiliz aleyhine **propaganda yapmaları zaruretine'** o öre kendilerine karş. az çok **mütehammil davranıyorlardı. Cemal Paşa** Türkistan basmacıları ile olan **münasebetini. Millî Cemiyet vasıtası ile** temin edecekti. 1921 yılı başında **nezdindeki zabitlerden Ragıp Bey,** Körşirmet in biraderi **Taşmuhammed Bek, Khalkhoca korbaşmın vekili** Asrüddm Mahdum ve Kari **Kâmil Kabilden resmî surette Taşkende** Cemal Paşa namından basmacılarla **müzakerelerde bulunmak için gel**diler. Bu müzakereJer bolşeviklerin **çok Kilinde olacaktı. Rusların mü-** saadesi ile bunlar Körşirmet (Şir **Mehme ve diğer Fergane korbaşı-** ları (yani basmacı reisleri) **ile** temasta **bulundular. Fakat Ruslaş bunlara** hiç inanmadılar.

Taşkende dönüp geldikten sonra **Ra~ıp Bey ve elyevm Mısırda** bulunan Karî Kâmili, Regina otelinde **tevkir. ettiler. Bunlar da, Körşır-** rnet ve diğer beyler tarafından Cemal **Paşa için yazılıp verilen mektup**ları biran evvel imha etmiş **olduklarından, bu nevi evrak** ellerine **geç**medi. Biraz sonra geri Kabile gönderildiler. **Bu, Cemal Paşa için büyük** bir darbe idi ve kendisinin bolşeviker **nezdinde itibarı olmadığını da** basmacılara gösterdi. Paşanın basmacılara **teklifi tuhaf idi: «Silâhınızı** vermemek, teşkilâtınızı muhafaza etmek **şartiyle sulh ediniz !». Halbuki** bolşevikler evvelce defalarca tecrübe **ettikleri bu usulü artık kat iyen** kabul etmez olmuşlardı. Bu münasebetle **Millî Birlik merkez komitesi** tarafından 25 sonİcânun 1921 de **Kâbîle Cemal Paşaya Bukhara hâri**ciyesi kuryesiyle gönderilen mektubun **bazı kısımlarını nakledeciğim :**

> « maksadımız .... Rusları bizim **metalibimizi kabule mecbur edecek** volları bulmak, gizli teşkilât ve mücahit **teşkilâtına asrı millî siyasî ruh** vermek, aralarına girip çalışarak emîr **taraftarlarım ve mutaassıplarını** ortadan çıkarıp yerine millî Cemiyete **sâdık ve faydalı şahsiyetleri ge**çirmek ve bu teşkilâtı genç münevver **istiklâlcilerin askeri, onların mun**tazam çeteleri şekline sokmaktır. Eğer **Ruslar Türkistan, Kazakistan** ve Başkurdüstanda askerî ve İktisadî **işleri yerli müslümanlara vermeğe** razı olurlar, Bukhara ve Khıyvanın tam **istiklalini kabul ederlerse ken**dileri ile sulh akdedip açığa çıkmağa **hazırız; aksi takdirde Sovyetlere** karşı dahilden ve hariçten taarruzlara **başlanacağı günlerde kat ı surette** ciddî bir askerî ve siyasî kuvvet sıfatı **ile meydana çıkmağa hazırlana**cağız. Türkistanm İver üç (şarkî, **cenubî ve garbî) mmtakasma Taşkendi** her hususta merkez edeceğiz; şimdilik, **Şarkî Bukharada Sovyet esasında** millî hükümet ve resmî asker **teşkiline, komşularımızla samimî müna-**

sebet tesisine ehemmiyet veriyoruz. Sizden ricamız budur.ki, Ortasark- tâki siyasetiniz koca Türkistanın mukadderatını İslâm âleminin halâsı için tertip olunan plânlara kurban etmemek esasında olsun. Türkistana ait her nevi teşebbüslerini, ancak Merkez Komite vasıtasiyle yapmanız ve millî Cemiyeti bir tarafa bırakarak, basmacılarla ve millî cidale iştirak eden diğer zümrelerinizle münasebete girmemeniz, umumî menfaatimiz iktizasıdır. Elyevm Şarkî Bukharada bulunan Bukhara emîrine hiç kimse tarafından bir nevi müzaheret falan olmaması lâzımdır. Buna gösterilecek herhangi bir müzaheret[2--]) Cemiyetimize karşı düşmanca hareket telâkki edilecektir. Bir defa daha hatırlatalım, ki bolşeviklerin müstemlekeleri Avrupa kapitalist devletleri elinden kurtarmak fikrinde samimî kaldıklarını bir dakika için tasavvur ettiğimiz halde bile, Türkistan, kendi mukadderatını kapitalizmle sosyalizmin âkıbeti şimdilik meçhul olan mücadelesi ile bağlayamaz. Türkistana ait siyaset, işte bu esaslara göre tâyin edilmelidir» [22a]).

Bu sözle Cemal Paşaya, Türkistanın siyasî ve askerî kuvvetlerinden istifade ederek, Hindistanı İngiliz esaretinden kurtarmak gibi hayallere Türkistan meselesini karıştıraması kat’î surette talep edilmiş oldu, ki Paşanın hiç te hoşuna gitmedi.Fakat «Cemiyet», tecrübeli siyasî* adamları az olmasına rağmen, tuttuğu istikamette muntazam olarak çalıştı. Müslüman komünistlerinin faal uzuvlarını kendi yolunda çalıştırabildi. Butun bu vilâyetlerde Sovyet kongreleri, komünist fırka içtimaları, her yerde polis (milis) teşkilâtı idare makineleri gizli millî Cemiyetin nüfuzuna; Bukhara, Taşkent, Semerkand ve Khokand’da amele esnaf teşkilâtı da aynı Cemiyetin «sosyalist tüde» sinin âzalan nüfuzuna girdi. Siyasî teşkilâta hiç çalışmamış olup görgü ve tecrübesi olmayan Türkistanlılar için bu, büyük bir muvaffakiyet ve istikbal için umut verici bir isti. Meselâ, Khıyva, Taşkent ve Orenburgda hükümet ve fırka makinelerinde çalışan zevatın çoğu Cemiyete dahil değilse de, tamâmiyle birlik namına çalıştırılıyorlardı ve nasıl çalıştırıldıklarını kendileri de bilmezlerdi. Gizli teşkilâtın böyle bir muvaffakiyeti, meselâ 1917 senesinde hiç tasavvur edilemezdi.

1921 yılı eylülünde Türkistan Millî Birliğinin umumî nizamnamesi de Semerkand içtimalarmda kabul edilip, neşredildi. Buna göre cemi- yetin şubeleri kavmiyet itibariyle değil, ülkenin coğrafî taksimatına göre Bukhara, KH.yva, Şarkî Kazak.stan, Garbî Kazakistan, Özbekistan (ö

“[2]) Burada Afgan hükümeti tarafmdan yapılan müzaheretler kasdedilmiştir.

-’-[3]) Cemal Paşanın Kabildeki maiyeti erkanından birisi vasıtasiyle tekrar elime gelen bu mektubun nüshası, kütüphanemde mahfuzdur.

zamanki ıstılahla «Türkistan»), Başkurdüstan, Türkmenistan gibi mm- taka (okrug) lar ye vilâyetler itibariyle teşkil ediliyordu (madde 4). Nizamnamede her yerdeki şubelerin bütün kabileler, Türk ve Tacikler için müşterek olması lüzumu, gayri Türk unsurlardan Kalmuklar, yerli Yahudi, Iranlı, Âfganlı, Hindli, Ukraynalı ve hattâ Ruslardan bile Türkistan istiklâline cidden taraftar olan bazı

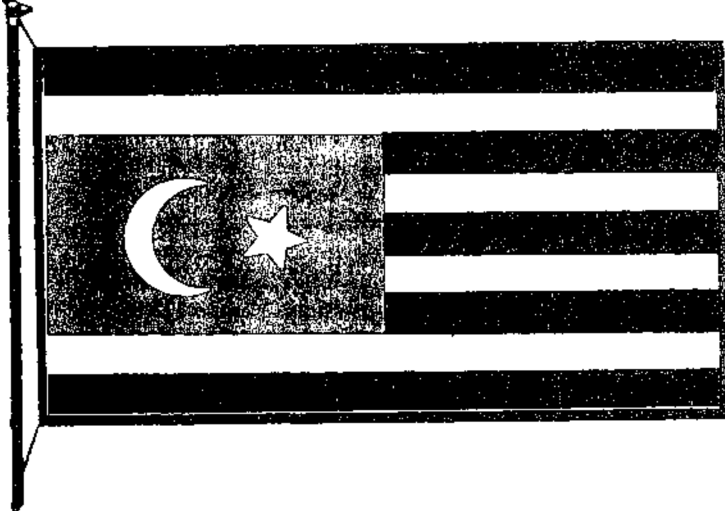
/

şahsiyetlerin ortaya alınabileceği (madde 5), millî birlik merkezi müstakbel Türkistanın parlemen- tosunun yerini tutan bir. müessese olduğu (madde 6), «Birlik»; e dahil olan fırkaların âzalarından ancak Cemiyet gayesi bakımından faydalı ve matlûp görülenlerin «Birlik» in âzalığma kabul edileceği, Türkistanlı âza ve memurları bulunan rus hükümet ve komünist fırka müesseselerin- de cemiyetin gizli fraksiyonları bulunması (madde 9) ve diğerleri kaydedilmişti. Bundan maada, Merkez Komitenin hattı hareketi ve Birliğin şubelerinin nasıl yaşatılacağı ve idare edileceği, mücahitler arasında faaliyet meselelerine ait birçok maddelerden ibaret Özbekçe ve kazakça talimatnameler, çeteciliğe ait nizamnameler neşretnıişti. Millî bayrak meselesi, daha o zaman Semerkand celselerinde müzakere edilip, renkleri kararlaştırılmış ise de, matbuatta ancak yakında ilân edildi[2-1]). Bu bayrakta Türklerin islâmdan evvelki n a r in c î , İslâm devrindeki (meselâ Karahanıler ve Selçukîlerde olan k ı z ı l ; ve Çingiz oğullarının a k renklerinden ibaret olup, narinci kısmında hilâl ve beş kollu yıldız, direğinde eski Göktürklerin kurtbaşı tersim edilmiş oldu. 1921 yılındaki faaliyet çok umut verici idi. Cemiyetin Fergane kolu her korbaşı, yani basmacı reisi, nezdinde bir muallim göndermişti ve onlardan oldukça muntazam malûmat alınıyordu. Fergane ve Semerkand vilâyetindeki her korbaşıdan, Fergane ve Semerkand kumandanlıklarına on * nefer silâhlı asker gönderilmesi istenmişti. Bu son tedbir, Türkistanın her tarafındaki kuvvetleri bir idare altına almak imkânını öğrenmek için yapılan tecrübelerden ve bir umumî askerî manevraya hazırlıktan ibaretti. Böyle bir talimat Kazakıstanın bir kısmında Akmola vilâyetindeki gençliğe de gönderilmiş ve hemen tatbik edilip kendi at ve elbiseleri ile 20 den ^az la genç kazak Taşkende göndermişti. Bunlar «Cemiyet» in buyurduğu her emri ifaya hazır idi. (Bunların birçoğu sonradan geri gönderilip, bir kısmı da Taşkentte mekteplere yerleştirildi). Başkurdüstanda Süleyman Mirzabuîatov ve diğerlerinin idaresi altında zuhur eden kıyam Bukharadan gönderilen emirle yatıştırılmış, Khorezmiri garbında Yomutlarla Aday ve Tabın kazak aşiretleri arasındaki birçok senelerden beri devam edip ge en. niza, CÎemiyetin bir taraftan Orenburg yoluyla Kazaklara ve [315]

---

[315]) *Yeni Türkistan»* 1928, No. 10.

S. 432 ve ait.

TÜRKİSTAN MİLLÎ BAYRAĞI

Türkistan millî istiklâl bayrağı tarihî büyük türk devletlerinin kullandığı üç rengi bir araya getirmek esasında vücuda getirilmiştir:
1) Eski türkçede " al ,, denilen narenci, turunç rengi, ki islâmiyetten önce Türkistan hakanlarının ve Uygurların resmî bayraklarının rengi idi 2) Budist türk rahiblerinin elbise rengi, kadim Kırgızların, Kıpçak- ların ve Oğuzların bayrak rengi olan kırmızı rengi, ki, Oğuzlar herkesten önce müslüman olduklarından, müslüman Türklerin bayrak rengi olmuştur. Temürün bayrağı da bu renkte idi. 3) Çingizin bayrağının rengi olan beyazı ki Altın Orda hanlarının ve İlhanlıların bayrağı da bu renkte idi.

Çingizin beyaz bayrağı gibi Türkistan millî bayrağı da kenarından dar mavi şerid ile çevirilmiştir.

İslâmiyetten önce de türk bayraklarında mühim yer tutan hilâl ve yıldız bilumum müslüman türk devletlerinin ve Temürün bayrağında da tersim edilmişti. Bu da Türkistan millî bayrağının merkezinde yer tutmuştur.

Bayrağın sırığının uçunda, eski Göktürklerde olduğu gibi, kurdbaşı tersim edilmiştir.

diğer taraftan Khıyva ve Merv yoluyla Türkmenlere gönderilen mümessiller vasıtasiyle yatıştırılmıştı. Ferganede rus kızıl ordusundaki kazak taburları, Taşkendin Troysk kışlasında ve Bukharanın Karşı civarında bulunan başkurt taburları, Katta Afgan hududundaki Kuşka kalesindeki müslüman kısımları, Bukharada ve Khıyvada teşkil edilen asker ve milis, o gün basmacılara iltihak emri verilir diye hazır bulunuyorlar, basmacılara esliha ve cephane çıkarıyorlardı. Bütün geniş Türkistanın böyle bir millî nüfuz altına alınması, XVI. ncı asırdanberi henüz görülmemiş bir haldi.

Türkiyeli zabitler (Ferganede ihtiyat zabiti Hüseyin Suphi Bey, mülâzımısani Sabır Ahmed Bey, Sarışın İsmail Hakkı Bey) Taşkent, Bukhara, Khıyva, Kazakistan ve Türkmenistanda bulunan zabitler, Türkistan için her türlü fedakârlığa hazır idiler. Türkiye zabitlerinden Türkistan işlerinde bu kadar müessir rol oynaması da, XVI. inci asırda Kanunî Süleyman ve Şıbanlı Abdullah Han devrindenberi görülmemişti. Aynı zamanda Rusların bolşevik muhalifi olan unsurları ile de Cemiyetin teması vardı. Hattâ bolşeviklerin Türkistan erkânı harbindeki en mühim ve en mutemad adamlarından, bugün hayatta olduğundan ismi zikredilemeyen bir rus Semerkand vilâyetinde benimle ve Ferganede Şirmehmed Bek ile temasta bulunup, en mühim dakikalarda bize malûmat veriyordu. Hattâ Ferganedeki bazı basmacıları da çok müşkil zamanlarında kurtarmıştı. Bu gibi zevat vasıtası ile Türkistanın birkaç mühim mıntakalarjnda Rusların silâh depolarını ve radyo merkezlerini bozmak için bombalar, demiryolu köprülerini berhava etmek için dinamit ve bazı radyo takımı gönderilmişti. Bolşeviklerin haricî vaziyeti karışacağı bir günde, Türkistan Merkez Millî Komitesi Türkistanın her tarafında birden harekete geçerek, hem askeri ele alacak ve hem bir günde köprüler kaldırılacak, telgraflar kesilecek bir vaziyet almıyordu. O yılda her tarafta açlık hüküm sürdüğünden «Cemiyet», açlara yardım işini yapmaya gayret etti. Bu iş için tertip olunan makine (Yedisu, Sibirya ve Bukhara hududunda çalışan açlara yardım heyetleri) aynı zamanda «Cemiyet» namına teşkilât için de güzel bir vasıta oldu. Gerçi Rusyadan getirdikleri aç Rusları bolşevikler kendi ordularında istihdam ediyorlardı ise de, Türkistanın yerli Ruslarını isyana celbetmeği iltizam eden Rus muhitleri de vardı. Her hususta engel olan, müslüman mürtecileri. emîrciler ve o zaman itibarını tamamiyle kaybetmemiş olan ulema idi. Bunların Ferganedeki tesirleri dolayısiyle merkez komitenin tertip ettiği asker manevrasına bazı korbaşılar ehemmiyet vermemişlerdi. Bir iki yıl içinde bunların tamamiyle ıslahına umut vardı. Yıl

sonunda Enver Paşanın Türkistana gelmesi ve ona karşı emîrci mürteci îerin aldığı vazıyet bütün tertibatı altüst etti.
Enver Paşa, maiyetinde Hacı Sami ve yaveri Mu-

Enver Paşa hiddin Beyler olduğu halde, Baku - Aşkabâd yolu ile Bukharaya geldi. Ben ve komite merkezi /Se- merkand civarında bulunuyorduk./Paşa tarafından davetçi geldi. 2 ilk- teşrinde Bukharaya geldim ve ömrümde ilk" defa olarak o akşam Enver Paşa ile görüşüp, kendisinin istediği veçhile Türkistâhm, bilhassa teşkilâtın, vaziyetini tafsilâtiyle izah ettim./Teşkilâtm bilhassa şarkî Bukhara tarafındaki faaliyeti ile alâkadar olduğundan, ö tarafta emırcilik ruhiyatı hâkim olmasından ileri gelen bütün müşkülâtı . ye o güne kadar "'henüz bir iş yapmak imkânı hasıl olmadığını bir bir. anlattım. O da, kendisinin: artık bunlardan haberdar olduğunu, Türkistandaki Bukhara kuvvetlerini teşkilât vasıtasiyle yeknasak bir şekle sokmak;, için uzun vakit lâzım olacağını, bununla uğraşılırsa fırsat kaybedileceğini ve kendisi bizzat Şarkî Bukharaya ve oradan da Ferganeye geçip, .bütün basmacı hareketine başka bir şekil vereceğini, bunun için tertibat aldığını, maiyetinde birkaç zabit olduğu halde avcılık bahanesi ile Bukharadan çıkacağını, at ve diğer vesaitin artık tedarik edilmiş olduğunu söyledi.

Enver Paşanın Bukharaya gelmesi, bilhasa plânları, bizim için bekr îenilmeyen bir işti. Birkaç ay evvel Cemal Paşa ve diğer arkadaşları ile beraber «livâ-yi İslâm» ve diğer varakaları vasıtasıyla islâmların emperyalizme, karşı bolşevikler ile birleşmesi lüzumuna dair propaganda yapan bu zat, bolşeviklere düşman olmakla kalmayıp, onlara karşı taarruz plânları ile gelmiş bulunuyordu. Bu vakıa daha üç ay evvel (ağustçsta) Cemal Paşanın tekrar Rusyaya gelmek fikrinde olduğunu öğrenip, kendileri hakkında bolşeviklerin fikirleri fena olduğunu, gelirse geri Afganistana gidemiyeceğini ve Türkistana da giremiyeceğini beyanla yazdığımız mektuba cevaben müşarünileyh Cemal Paşa, ilkteşnnde mutlaka döneceğini ve bütün Türkistan kumandanlığını Rusların kendisine vereceklerini ve Türkistan meslesi o zaman bolşevikler ile hakikî anlaşma yoluyla başka bir şekil almış olacağını şifreli mektupla yazmıştı. Biz bu garip ve sâde- dilâne fikirleri, Enver ve Cemal paşaları birleştiren fikirler diye biliyorduk. Şimdi ise vaziyet tamamen değişmiş bulunuyordu. Enver Paşanın Bukharaya gelmesinden dört beş gün evvel Cemal Paşa, Afganistan d an gelip Moskovaya geçmiş, Dr. Nizam da Çarcuya kadar gidip kendisini istikbal etmiş, Enver ve Cemal paşalar Bukharada veyahut Taşkentte görüşeceklermiş; Ruslar Cemal Paşaya Bukharada ancak üç saat kalma- ğa müsaade edip, Taşkentte de bırakmayıp kendisinin, güya gayet müstacel meseleler hakkında konuşmak için, NÎoskovaya çağrıldığı bahanesi ile Moskovaya göndermişler. Bütün bunları, Bukharaya geldikten sonra Enver Paşadan işittim. Paşa bolşeviklerin çok alçak insanlar olduğunu ve Sovyet Rusyada bir seneden fazla bulunup, İslâmları,

herhangi bir emperyalizmden evvel kızıl emperyalizmden kurtarmanın zarurî- olduğu fikrine geldiğini söylüyordu. Bu, bizim için bir kazançtı. Fakat Paşanın basmacı içerisine bilhassa Şarkî Bukharaya geçmesi de kat'iyen matlûp değildi. Bu hususu, ilk mecliste iyice anlatmıştım. Bu zaman Türkistanda gizli bulunduğumdan, paşa da, bolşevik ajanları tarafından takip edildiğinden hergün görüşemiyorduk. Basmacılara geçmesine, hepsi 14 kadar mahzur sayarak yazıp kendisine gönderdim, ki bazıları şunlardı: «Rus- yanın haricî müşkülâttan eli boşanmak üzeredir, bütün gayretini Türkistana hasredebilir; teşkilâtımız işin büyüklüğüne nisbeten çok zayıftır. Türkistan bu sene büyük açlık geçiriyor; Fergane, basmacılığı beslemek müşkülâtı yüzünden bir buhran devresine girmiştir. Basmacılar arasına girdikten sonra cephe halinde harbetmeniz icabedecektir. Halbuki Tür- kistanın ovalarında şimdiki vaziyette 5-6 binden fazla bir ordu bulundurmak ve beslemek kabil değil, yalnız çete muharebesi mümkündür. Şarkî Bukhara basmacılarına gelince, Afganistan ve Bukhara emirleri ile anlaşmadan bunlarla bir iş yapmak mümkün değildir; evvelâ, emîr tarafından tanıtılmazsanız, onlar sizi tanımazlar, tamsalar bile belki emîrin entrikalarına mâruz kalırsınız. Bugüne kadar Türkistan harekâtı, basmacılık ve gizli siyasî teşkilât Rusyanm dahilî meselelerinden biri şeklini muhafaza etmektedir. Biz bunlara da lüzum olursa, bolşevik muhalifi olan rus ihtilâlci fırkaları, meselâ es-erler ile de işbirliği yapmağa hazırız. Bir büyük mecburiyet karşısında kaldıkları takdirde metâlibim^zi kabul eder, millî kızıl orduya müstenit millî Türkistan Sovyet hükümeti teşkiline razı o- Iurla^sa, bolşeviklerle de barışabiliriz. Bu mücadeleye siz karıştıktan sonra Türkistan hareketi artık bir panislâmizm hareketi ve Rus milletinin umumî cihan harbindeki büyük düşmanlarından birinin hareketi şeklini alıp, Türkistandaki Rusların millî gayeleri yolunda bolşevikler etrafında birleşmelerine sebep olabilir. Sizin için en muvafık olan, Afganistana geçmek ve Türkistan harekâtına oradan yardım etmektir. Cemal Paşa bir senedenberi Afganistanda bulundu' sizin şimdi anladığınız hakikati ona anlatmağa hiçbir yolla muvaffak olamıyorduk. Afganistanda sâyleriniz elbete çok semereli olacaktır» .

Paşa, bu meseleler hakkında başkaları ile de görüşüyordu. Şimdilik isimleri zikredilmesi câiz olmayan bazı zevat Paşanın basmacılara iltihakını muvafık görmüşler. Kendisini-bu işe herkesten ziyade sürükle- yen de Hacı Sami idi. Bu adam kendisinin î 9 1 6 yılı Yedisu isyanındaki rolünü pek izam ederek söylüyor ve «işte hendeğin türk olduğum halde

koca Kırgızistanı ayağa kaldırdım. Sizin (Enver Paşanın) şöhret ve itibariyle Türkistanda kıyametler koparırız» diyordu. Ben de o saat bunu tashih ederek, «19 16 yılı kıyamı propaganda ile değil, çarın 23 haziran fermanı ile meydana çıkarılmış idi; zatı âlilerinizi ancak isyanın nihayetine doğru Kırgızların Çine geçeceği zaman Karakul kasabası civarında Şabdanbatır oğullarına iltihak ettiğinizi işittik» demiş ve bununla Hacı Sami Beyin sözlerindeki mübalâğalara Paşanın dikkatini celbetmiştim. Hacı Saminin bundan münfail olup, Paşaya da tesir etmiş olduğunu, ikinci mecliste anladım. Paşa bu mecliste bana, «Zeki Bey, yoksa siz benim Türkistanda çalışmamı istemiyor musunuz ? » dedi. Ben de «Maazallah, Türkistanda sizin gibi binlerce adama iş var. Yalnız fikir ve mii- taleamı sorduğunuz vakit bildiğim ve anladığımı söylemek mecburiyetindeyim», dedim. İki gün sonra Paşa Afganistana geçmek fikrine temayül etti. Bu hususta Ruslara müracaat edecek oldu. Müsaade vermezlerse kendisi gidecekti. Ben de, Harbiye'nezaretinden haritalar tedarik ettim ve «Cemiyet» in Çarcuy şubesinden Türkmenleri getirip Paşayı, Burda- lık mevkiinden Amuderyanın Karakum tarafına geçirmek için kayıklar hazırlamalarını ve oradan Sakarkuduk, Endkhoy yoluyla Afganistana geçirmelerini ve oradaki Türkmen basmacılarına tanıtmalarını söyledim.

Birkaç gün sonra (zannederim 2 7 ilkteşrin) Enver Paşa Bukhara- daki Rus mümessili Yurinev ile görüştüğünde Cemal Paşanın Afganistana ne vakit döneceğini sormuş ve «Cemale yol verilmek şöyle dursun, sizin de burada nelerle meşgul olduğunuzu, pek iyi biliyoruz» cevabını almıştır. Bunu Paşa doğrudan doğruya bir tehdit telâkki etmiş, kendisinin ve arkadaşlarının Rusyada muhakkak öldürüleceklerini -------------------------------- pek haklı olarak— düşünmüştür. O güne kadar, basmacılara iltihak ederek savaşa mı girişmek? yoksa Rusyaya karşı fena fikirde olmadığını yalnız bas- macılaı.n vaziyetini yeıkından öğrenmek fikrinde olduğunu Ruslara bildirerek basmacıların içerisine girmek ve Rusları emrivaki karşısında bırakmak ve bir ay sonra tekrar dönüp Rusyaya mı gelmek? yoksa hemen Tiirkisl andan Moskovaya Jönüp Berline refikasının yanma mı gitmek? yahut Afganistana mı geçmek icabettiği hususlarını düşünüp tereddütte kalan ve bildikleri ile maslahat eden Enver Paşa galiba o gün, yani Yu- rinev'le görüştüğü gür , kararını veriyor. Bunun ikinci gürtü akşamı beni çağırıp Şarkî Bukharaya geçeceğini, orada basmacıları ve münevverleri toplıyarak kongre aktedeceğini söyledi ve bana da kendi kararını Khıyva- ya, Kh.zakıstana, Ferganeve ve Terkmenlere mahsus adamlar göndere-, rek < Cemiyet » adına bildirip kongreye vekiller davet etmemi teklif etti. ı ekrar itiraz ettiril ve Afganistana geçmesi en münasip bir yol olduğunu kendisine bir daha hatırlattığımda, münfeil oldu. Enver Paşanın

itirazdan pek hoşlanmadığını anladım. Herhalde fikrinden dönmiyecek- ti. Ertesi akşam birisinin hanesinde beş on adam toplandık. Enver Paşa burada, ihtiyatlı ibarelerle kararını anlattı. Gözlerinden yaş akıyordu. Diğerleri de müteessir oldular. Mamafih ben, Bukharadan ayrılarak Se- merkanda gideceğim akşamı tekrar görüştüğümde «daha birkaç gün var; senin **dediklerini de düşünüyorum, Burdalık yolundaki hazırlığı da bı- rakmıyalım» dedi. Yanında yalnız Haci Sami vardı. Paşa yere serilen bir halı üzerine oturmuştu. Ayağında alman spor potini vardı. Şu saatte mücadeleye atılmak isteyen bir sporcu tesirini veriyordu. Çok samimî fikirlerini söyledi. Kafkasyada general Khalilofun da kendi tertibatına dahil olduğunu, Rusla mücadele için her ne lâzımsa onu yapmak zarurî olduğunu, şimdi kendisinin Türklerin anavatanında hissettiğini, bura Türklerini mücadele sahasına çıkarmak istediğini söyledi.**

Bu zatın büyük bir idealist olduğunu, hattâ hayatla ve vak'alar- la da pek hesaplaşmadığını, Türkistanm coğrafya ve istatistiğine ait Avrupa ve rus neşriyatından haberdar olmadığını o gün öğrendim. Şüphe yok ki bu zat, Türkistanda yapacak işlerini ancak Bukharada bulunduğu 23 gün zarfında kararlaştırdı. Ben 1 ilkteşrinde atıma bindim, E- mîrin Sitâremah-i khassa sarayından çıkarak Zerefşanm şimalinden Uc- duvan üzerinden Semerkanda yollandım. On gün sonra Bukharadan mahsus adamla Enver Paşadan şöyle bir şifahî haber geldi: «Şarkî Bu- kharaya geçmeğe karar^ verdim. Kazanırsak gazi, kazanamazsak şehit olacağız. Türkmenler (yani Burdalık Türkmenleri) artık bizi beklemesinler». Yaveri Muhiddin Bey de Paşanın Bukharadan hareketi esnasında söylediği şu sözlerini nakletmektedir: «Türkistan için mücadele lâzım, zaten mukadder olan ölümden korkarsak, kopek gibi yaşamağı ihtiyar edersek hem geçmişlerimizin, hem de geleceklerimizin lanetlerine müstahak oluruz. Halbuki kurtuluş için ölmeği göze alırsak biz, bizden sonrakilerin hür ve bahtiyar olmasını temin etmiş oluruz». Muhiddin Bey Istanbulda «Vakit» gazetesinde neşrettiği hâtıratmda, Paşanın yola çıkarken, Semerkand merkez olmak üzere, Türkistanda bir Türk devleti kurmak fikrini izhar ettiğini yazıyor[225]). Paşa ve maiyeti, av bahanesiyle, Bukhara şehri dışında hazırladıkları atlara 8 sonteşrin cuma günü binip yola çıkmışlar. Maiyetinde Hacı Sami, ihtiyat mülâzimi Muhiddin, Bukhara polis müdür muavini Halil, Manastırlı Nafi, süvari yüzbaşısı Haşan, daha birkaç Bukharalı ve Ferganeli Özbek milisi ile cem*an 25 kişi bulunuyordu. Halil Beyi Karşi'dan Düşenbeye, o vakit orada harbiye komiserliği ve kumandanlık eden Ali Riza Beyin ve muhtar vekili Osman Khocanm nezdine gönderdi. Kendisi de, evvelce Haşan Beyin o' güne kadar merkez kumandanlığı ettiği Tirmiz-Şirâbâd yoluyla

[225]) *Vakit* gazetesi, 1923 sonteşrin 25.

Kabadyan civarına geldi. Orada evvelce verdiği emir mucibi Şirâbâd milisi reisi Osman Çavuş, 50 kadar milis ile keza Ferganeli 'Sabit Khoca ve Mısırda tahsil edip Afganistan yolu ile dönüp gelen Nemengânlı Mirza MuKiddin ve diğerleri ile gelip Paşaya iltihak etti. Bununla paşanın yanında cem'an 75 kadar nefer oldu. Cildigöl Türkmen ve Özbekleri arasında bulunup, oradan Korgantepe civarında 3000 kadar kuvvete malik basmacı reisi Togay Sarı ile görüştü. Paşa Düşenbenin karşısındaki Lakay uruğu reisi İbrahim Bek'in nezdine yani emirci ve mutaassıpların en müthişi ve başıbozuk olanının nezdine gidiyordu. Gerek-Cildigöldeki Türîcmen ve özbek- ler ve gerek Togay Sarı, Paşaya «İbrahime gitme, şimdilik Belcuvan civarında kal. İbrahim nezdinde eziyet ve cefa çekersiniz» diye tenbin- lerde bulunduklarını, Muhiddin Bey hâtıralarında yazmaktadır [227]). Son- teşrinin 28 inde Paşa, İbrahimin mensup bulunduğu Karamendi köyüne geldi. Fakat İbrahim, Göktaş köyünde bulunuyormuş. Sonra gelmiş, Paşanın, «Enver» olduğuna inanmamış. Bolşevik zannetmişler ve ilkkânun 1 de İbrahim Lakay, Paşanın maiyetine silâhlarını teslim etmek tekli-' finde bulunmuş ve Paşa da bünu maalesef kabul etmiş ve emirciler elinde artık esir olmuştur. İşte bütün felâket burada başlamıştır.

<
Emircilerin
Faaliyeti

Bu sırada Düşenbede Morozov idaresi altında bir-kaç yüz rus askeri, Air.Rıza idaresi altında 600 nefer Özbek askeri bulunuyordu. Ali Rıza Göktaş da esir mevkiinde bulunan Paşa ile münasebet peyda edebilmiş, hattâ kendisi gidip gelmişti. Bunlar ve Osman Khoca 10 ilkkânun akşamı Düşenbedeki rus kumandanlarını bir ziyafete davetle hapsedip, o vakit Hacı Sami de gelip bir kısım rusları silâhtan tecrit edip 16 mitralyöz ve 250 tüfek aldılar. Rusların hastahane binasında bulunan diğer kısımları teslim olmayıp, Harbettiler. Emîrin adamları, La- kaylar onlara yardım ettiler, mahsur kalan Ruslara koyun ve erzak getirdiler. Rus konsolosu kendisi Enver Paşanın da bulunduğu Göktaş mahalline gelip, İbrahim Lakay ile görüştü. Ali Rıza üç gün Ruslarla mücadeleden sonra 12 ilkkânunda Düşenbeyi terketti; giderken her taraftan emirci Lakaylarla muhat bir halde onlar tarafından tâkip edile edile 17 ilkkânunda Hisar yanındaki Leteben köyüne geldi. Askerin bir kısmı Lakaylara teslim oldular ve onlar da Lakaylar tarafından öldürüldüler. Takip eden Lakaylara karşı harb ilân ederse, onlar, Enver Paşayı öldü-

[227]) *Vakit* gazetesi, 1923 sonteşrin 27.

recekler, etmezlerse silâhlarından tecrit edileceklerdi. 14 ilkkânunda Hacı Sami kızıp, Lakaylardan birine tabancası ile ateş etmiş ve yaralamış, o münasebetle Lakaylar da Paşayı az kalsın öldürecek olmuşlardı. Neticede Ali Rıza fırkasının neferleri Lakaylar tarafından yağma edildi. 600 neferden ancak 150 nefer kaldı. Yurçi yanıtıda Seksentepe mevkiinde ellerine geçerlerse Lakaylar tarafından muhakkak öldürülecek olanlardan Ali Rıza, Hacı Sami ve Osman Khoca tek başlarına Karşı'ya, oradan Afganistana, Danyal Beğ ve Abdülresul beyler ve maiyetlerinde bulunan genç Bukharalı Kari Abdullah ise bir kısım askerleri ile Şehri- sebz tarafına savuştular. Kalan asker silâhsızlandırılıp bütün ağırlıkları yağma edilerek, zabitler (Nafi, Halil, Haşan, Faruk Osman beyler ve Mustafa Şahkulı) de baştan ayağa dek soyulup, Paşa nezdine getirildiler. Bu suretle Enver Paşa nezdindeki kuvvet hem de Ali Rızanın «Ce- did» ordusu imha edilmiş oldu. Bu aralık Kâbilden, Emirden Enver Paşaya hürmet edilmesi ve dokunulmaması hakkında mektup geldi ise de, emirin Hanâbâdda oturan maiyeti üzerinde riyaset eden Tagay Bek, İbrahim Lakay*a «Enver, bizim elimizde rehindir, elden kaçırmayın. İş yapmasına yol vermeyin, Sultan Abdülhamidi hal'eden ve ceditliği meydana getiren, odur. Eğer Afganlılar Enveri isterlerse bile yalnız Emîr Alim Hanın Bukharaya gelmesine müsaade ve yardım edildiği zaman Afganistana gönderebiliriz, diye cevap vermelisiniz» mazmununda talimatlar gönderdi. Bu, Kâbile geldikten sonra kendisini pek de serbest hissetmiyen Emir Alimin bizzat kendi talimatı idi. Eğer Enver Paşa Lakaylara gelmeyip, Cildigül tarafından doğru Serasya ve Hisar tarafına yürüyüp, Ali Rızanın oldukça muntazam olan 600 askerini kendi kuvvetine ilhak edip, yedi sekiz yüz kişilik kuvvetle Rusları Düşenbeden daha ilkkânunda tazyik edip çıkarsa, yahut imha edebilseydi adedi az olan Ruslar, Baysun ve Guzarda bile kalamazlardı ve Semerkand-Bu- khara demiryolu hattına kadar bütün Bukhara ülkesi 15-20 günde Rus- lardan temizlenmiş olurdu. Paşa ise öyle yapmayıp hazreti Isa rolüne girerek, emircileri yola getirmek istedi, neticede kendi işi bozuldu.

Dervaz emircilerinin reisi Işan Sultan kendi mii-

Baysun Karşısında ridlerinden 200 kadar neferle beraber Lakaylara yakın Hisar mevkiine gelmişti, Enver Paşa ile görüşmek istedi ve Lakaylarm müsaadesi ile Enver Paşa da 15 sonkânun- da Hisara geldi. Işan Sultan, emirci ise de, başlangıçta Eühver Paşaya karşı hürmet gösterdi ve Paşa da Lakaylara geri dönmedi. Bununla, Paşanın bir buçuk ay süren esareti nihayete ermiş oldu. Fakat elinde hiçbir kuvveti yoktu. 18 sonkânunda Işan Sultan ile beraber Düşenbedeki Rusları muhasaraya geldi. Fakat bu îşanm maiyeti bir koyun sürüsü teşkil

eden 200 Tacikten ibaretti. Mustafa Şahkulı, Işan Sultana refakat eden Dervazlıları şöyle tavsif etmektedir: «Bunlar şeyhin müridlerinden, molla ve mahdumlarından ibarettiler. Halkı aldatıp, yiyip yürümeğe alışmışlar. Tacikte şişman adam az bulunursa da, bunların hepsi şişmandır. Bunları hiçbir nizam ve intizam altına almak kabil değil, harpte hiçbir işe yaramazlar. Ayaklarında büyük ağaç takunya (başmak)lan, altlarında (eğerleri üzerinde) büyük yorgan (körpece)lan, herbirinin eğer- kaşında bir çaydanlığı olur, harb falan olup kaçmağa başlarlarsa bunların hepsi düşüp kalır, ağaç takunyaları ise pek büyük olup, ökçeleri 5 santimden fazladır. Takunyaların burnu çok kalın ve yüksek olduğundan üzengiye sığmaz, o sebepten evvelâ ökçe tarafını üzengiye geçirirler. Bu sebepten at kaçıp takunyaraları düşerse kendileri de takunyaları ile beraber düşüp kalırlar. Yurçıdan Düşenbeye gelen rus müfrezesine tesadüf edip firarlarından son Ilqıtay ahalisi, Tacik başmağı ile bir ay çay ve yemek pişirmiştir. Bu sebepten Lakay, Kongırat ve diğer Özbekler bunlarla daima alay ederler ve hiç adam sırasına koymazlar [J2S]) .

İşte kendi milleti olan Lakay Türklerinin esaretinden kurtulan Enver Paşa, İran unsuru olan bu Taciklere istinat edip 16 sonkânunda Dü- şenbedeki rus garnizonunu muhasaraya başlıyor. Muhasaraya başladığı zaman 200 nefer sayılan bu Taciklerin ancak 13 neferi rus tüfeğine malik olup, kalanları çakmaklı eski usul av tüfekleri ile mücehhez veyahut büsbütün silâhsız idi. Etraftaki türk ve tacik köylerinden birkaç adam daha toplayıp yaptığı ilk hücumda, Ruslardan 50 nefer maktul düşüyor, bundan maada 1 80 tüfek ve iki mitralyöz Enver Paşanın eline geçiyor. 20-22 sonkânun müsademelerinde Ruslar, büyük zayiata maruz kalıp çekiliyorlar. Ben o günlerde Semerkand dağlarında iken, Düşenbeden telsiz ile rus karargâhına gönderilen raporların suretlerini okuyordum. Düşenbedeki Ruslar, Enver Paşaya mukavemet kiabil olmadığını izam ediyor ve kendilerine Düşenbeden çekilmeğe müsaade istiyorlardı. 8 şubat taarruzunda Ruslar 100 nefer zayiat verdiler, bunlardan maada 82 nefer Enver Paşaya iltihak etti. Kalan ruslar toplarını meydanda bırakıp kaçtılar. Fakat o topları kendi karargâhına getirecek nakil vasıtaları Enver Paşa nezdinde bulunamadı. Nihayet Ruslar 1 4 şubatta Düşenbeyi terkettiler. Düşenbeden 45 kilometrede Mirtübe nam yerde Enver Paşa, Rusları takip edip arkalarından yetişti. Orada iken Paşa yaveri Muhid- clin Beyi Afganistana gönderdi. Ben bu aralık Şehrisebz hududunda Tal kışlağa Cebbar Korbaşının yanma geldiğimde, Enver Paşaya kendi ah-

[228]) Mustafa Şahkul'un hâtıraları, s. 24.

valimizi anlatarak haber göndermiştim; o da bana, Halil Beyi yollayıp kendi vaziyetinin iyileşmekte olduğunu haber verdi. 19 şubatta Serasya civarındaki harpte Paşa mecruh oldu. Ganimet çoğalmak üzere, olduğundan Lakaylar da kendi teşkilâtlarının istiklâlini muhafaza ederek, Enver Paşaya iltihak ettiler. Puli Khakiyân köyünü karargâh ittihaz edip, önce hei tarafa dağıttığı zabitlerini de oraya toplayıp hepsine vazifeler verdi. Kendisine «Emir leşker-ı İslâm ve Bukhara» unvanını aldı. Bu sırada bizzat kendisine tâbi olan asker ancak 250 kadardı. Böyle olduğu halde Baysundaki rus kumandanı vasıtasiyle Rusya hariciye komiseri muavini Karakhan, mart ortasında, Enver Paşaya bir mektup göndererek, bu harekâttan vazgeçmesini, tekrar Moskovaya gelmesini teklif ettiğinde, Enver Paşa reddetti ve Ruslarır) Bukhara hududunu terketmelerini talep etti. Kendi hududuna bitişik olan Şarkî Bukharada Enver Paşanın harekâtını, Afganistan hükümeti de elbette büyük bir alâka ile takip ediyordu. Harbiye nazırı Mehmed Nadir Han ve Katgan Badakhşan valisi olan biraderi Şah Veli Han, Enver Paşaya tâbi olan Şarkî Bukhara hududumda murakıp vaziyetinde bulunuyorlardı. (Nadir Han, maiyetinde bulunan Burhaneddin Küşkeki ve diğerleri tarafından sonradan «Ahvâli Qa- tagan u Badakhşân» namı ile neşredilen kıymettar coğrafî malûmatı da ozaman toplatmıştı).

Hacı Sami ve Osman .Khoca Kâbilde bulunup İslâm mücahit gönüllüleri topluyorlar, silâh satın alıp gönderiyorlardı. Afgan hükümeti buna mâni olmuyordu. Nisan içinde Afganistandan Efzaleddin Han adında birisinin idaresinde 300 kadar gönüllü afganlı geldi. Bunlar epey bir miktar tüfek ve iane olarak para da getirdiler. Evvelce Kaşgar ve 1' ergane.de bulunan İsmail Hakkı Bey'i, Paşa, daha Düşenbenin istirdadı günlerinde, Şirmehmed ve diğer beylere mektuplar vererek Ferganeye gönderi lişti. İsmail Elakkı Bey orada da emircilerin ve köhneperestlerin şiddetli propaganda faaliyetini gordüyse de, nisan ortasında Afganlı gönüllülerin geldiği zaman artık; Şirmehmed Bek ve diğerleri de Enver Paşaya «Lî'at» gönderdiler. Şirmehmed Bek, Mehmed Ruzî Korbaşı idaresinde 1 00 kadar asker ve hediyeler gönderdi ve Enver Paşanın emri ile Fergane tren hatlarını bozdu. İsmail Hakkı Ferganeden Maça'ya geçip, oradaki «mir» leri Enver Paşaya itaat ettirdi. Karateginden Fuzayil Mahdum da bin kadar askeri ile Pul-i Khakiyana, Enver Paşanın yanma geldi. Bu zata tâbi olan Karategin Tacikleri ve Alay Kırgızları, evvelce hanlar zamanında da Fergane siyasî hayatına karışmış bir unsur olduklarından, Şarkî Bıikharanın diğer ahalisine nisbeten daha ı açıkgözdüler. Kendilerinde intizam ve inzibat vardı. Fuzayil Mahdum kendi askerine bir nevi üniforma da giydirmişti. Bu sırada Cildiköl Kazak ve Türkmen-
lerinden de 300 kadar asker geldi, mayısta İbrahim Lakaym kendisi de, güya itizarla, Paşanın nezdine geldi. Fakat mukarebel^re iştirak etmeden, geri döndü. Karategin ve Ferganeden Paşaya gelmekte olan yardımlara da mâni olup durdu. Mayısta Enver Paşanın yanında cem*an
7.0 kadar asker toplandı. Bay sunda yalnız 1200 kadar Rus vardı. Orada Bukhara hükümeti tarafından bir vakit Rahmet Refik ve Nasır Mahdum, komiser bulundular. Burada kazanlı komünistlerden Alimcan Akçurin, İslâmiyet namına ve Enver Paşa aleyhine pek faal bir propagandada bulunuyordu. Mayıs nihayetinde Şehrisebzden Cebbar, Dan- yal, Evliya Kul ve Abdülresul beyler 1200

kadar askerle gelip Enver Paşaya iltihak ettiler. *

Paşanın işi gittikçe revaç buluyordu. Ferganelilerden sabık Kho- kand Millî Şûrası reisi Âdil Can ve Türkmenlerden Ffüdaynazar, evvelce. Kaşgarda Vakub Bek nezdinde bulunan 70-80 yaşında ihtiyar. Hacı He- kem, Mogul-Katagan kabilesinin reisi Paşakhanv Belcuvan Kartuklarının reisi Abdülkadir ve Molla Niyaz Paşanın yanında bulunuyorlardı. Biraz sonra AzerbaycanlI Yusuf Ziya (= meşhur ittihadi[r] İslamcı «Ahund Yu-[1] suf Talib Zade»), Bukhara harbiye nazın Abdülhamid Arif ov ve arkadaşları da gelip, Paşanın işi gittikçe ilerlemekte idi. Bçlcuvan Tacikleri reisi Devletmend ile oradaki Lakayların serkeş reisi Togay San arasındaki ihtilâfı da Enver Paşa, Devletmend tarafını iltizam ederek, yüzbaşı Haşan Beyi bunun yanma gönderip 1 1 gün zarfında Lakay Tpgay Sarıyı tamamiyle ezdirdi. Bununla, Paşayı arkadan tehdit eden emirci mutaassıplardan birinin kuvveti dağıtılmış oldu. Togay Sarının kendisi, Lakay İbrahimin yanma kaçtı. Paşa Pul-i Khakiyanda bulunduğu yerden Bay- sundaki Ruşlara taarruz eder, esir ve ganimet alır, özbeklere askerlik öğretir vte Baysunu alıp Garbı Bukhara tarafına sefere hazırlanmakla meşgul bulunuyordu. Fakat bu işler ve bütün plânlar, ileride göreceğimiz veçhile, Ruslardan ziyade, emircilerin entrika ve fesatlariyle bozuldu.

ZerefşjMi vç Kaşka - Derya Havzalarındaki Faalîyet

«Cemiyet» için Enver Paşa hâdisesi, bir emrivaki oldu. Merkez komite, Semerkand yanındaki Kân-i gülde toplanıp, vaziyeti müzakere etti. Bu harekâtı şimdilik Bukhara hududuna münhasır saymak, Tür- kistanm diğer vilâyetleri hakkında açlığı ve Rus- yanm eli boşlıığunu nazarı itibara alıp, evvelki mu- karreratı değiştirmemek ve Cemiyet namından kıyam ilân etmemek, fakat çete teşkilâtına eskisi gibi devam,etmek, Enver Paşaya yardımda bulunmak ve onun toplıyacağı kongreye vekiller göndermekkararlarmıverdi.' Fakat Enver Paşanın teşebbüslerinin her birinde, daha başlangıçta mu- vaffakiyetsizliğe uğraması, fena tesir etti; onun Lakaylara esir olduğunu, **«Cemiyet», kendi azalan vasıtasiyle muntazaman ele geçirmekte olduğu İUS erkânı harp raporlarından olduğu gibi Şarkî. Bukhara hududunda Guzarda bulundurduğu gizli istihbarat merkezi vasıtası ile de, öğrenebildi. 28 sonkânunda biz Guzarda idik. Aynı zamanda Enver Paşa tarafından Khıyvaya gönderilen vekiller de bu şehre geldiler. Khıyvada inkılâp olup, hükümetin düştüğünü ve birçok adamların hapsedilmiş olduğunu haber verdiler. Şubat nihayetinde Enver Paşadan «Cemiyet» e gelen bir mektup da, fena tesir bıraktı. Şifre ile yazılan bu mektupta, «Afganistandan gelen bir habere göre, Ruslar (Bukhara yanındaki) Kâ- gân istasyonu civarında 12 bin kadar asker toplamak teşebbüsünde imişler, bu doğru mu, Ruslar filvaki okadar kuvvet sevkedebilirler mi?» suali verilmişti. Halbuki o günlerde Ruslar, garp cephesinden feragat ettiğinden, 12 bin değil, 40-50 binlik ordu**

gönderebileceği malûmdu. Mart bidayetinde bir mektupla Paşaya bunlatı hatırlatırken Ferganede müthiş açlık hüküm sürdüğünden savaşın müşkül olacağını, binaenaleyh mayısa kadar Rusların da hazırlıklarını tamamlıyacaklarmı, o güne kadar biz ve Paşa bütün tertibatı alıp bir taraftan katî mücadeleye, diğer taraftan da sulh müzakeresine hazırlık görmemiz icap edeceği bildirildi.

Filhakika Cemiyet Bukhara hükümetinin Çarcuy, Şehrisebz, Karşı, Guzar, Kermine taraflarındaki garnizonlarının 1922 yılı 23 martında harbiye nazırı Ârifov ve daha bazıları idaresi altında kıyamcılara iltihak edip, Derbend ve Baysundaki rus garnizonlarına garp tarafından hücum edip ortadan kaldırmak ve Enver Paşaya iltihak etmek, aynı zamanda Nuratada muntazam bir fırka teşkil etmek kararını verdi v$_e$ buna hazırlık gördü. Ben bu kararların mevkii tatbika konulması için, Şehrisebz, Karşı, Kette Korgan, Bukhara, Semerkand, Nurata aralarında durmadan at üzerinde yürüyüp talimat veriyordum. Semerkand vilâyetinin teşkilât işi de muvaffakiyetle ilerledi. 1922 yılı temmuzuna kadar burada teşekkül edip, Ruslarla mücadeleye girişen başlıca fırkalar bunlardı:

1) Açıl Bek fırkası. Açıl Bek Semerkand civarındaki Nayman Öz beklerinin Qûştamgaiı şubesinden olup, bu addaki köydendir. 38 yaşında, gayet cesur ve hüsnüahlâk sahibi, ağır, başlı ve tedbirli bir zattı. Rusların Türkistanda tatbik ettikleri siyaseti rus ve yerli türk gazetelerinden takip ettirir ve diğer her yerden malûmat toplatır, Türkistanın komşu memleketleri vekayiini de tâkip ederdi. Evvelce Behram Bek ile beraber Şehrisebzde Seyyid Ekrem Töre hizmetinde bulunmuş (yk bk. s. 373), 1921 yılı ilkteşrinînde Cemiyetin emri ile çete teşkilâtına başlamıştı. 1922 yılı temmuz-ağustos aylarında askeri, 1300 k^dar neferdi. Bütün Semerkand ve Zerefşan hududunun başkumandanı addedilirdi. Türkistanın eski münevverlerinden, rusça tahsil görmüş* Biıjlenede mual-

İim ve Cemiyetin merkez Komitesi âzası Kari Kâmil, Cemiyetin daimî mümessili ve müşaviri sıfatı ile Açıl Bekin nezdinde bulunuyordu. Yanında bundan başka münevver adamlar da bulunuyordu. Kurnandan- İarmdan biri olan Açıl Toksaba, Semerkand havalisinde Cambay nahiyesinden olup, Karakalpak kabilesine mensuptu. Bu zat yiğitti ve etrafına kendi vilâyetinin münevverlerini toplardı. Lâkin ahlâksızdı. Yine Se- merkand vilâyetindeki Çilek kasabası Özbeklerinden Kette Mahdum ve Küçük Mahdum nam gençler hep Açıl Beğin hizmetinde bulunurlardı.

2) Behram fırkası. Behram, Semerkandın yanındaki Dihnev köyü 'iCiciklerinden olup, türkçe ve rusça okuyup yazacak kadar talim görmüş bir zattı. Bin kadar askeri vardı. Asılları ekseriyetle Türk olan Semerkand Tacikleri gibi işgüzar ve hamiyetli idiyse de, çok haris ve menfaatperest idi. Yanında, Semerkand yanındaki Pest Kışlaktan Hemrah Kul Bek bulunuyordu. Bu zat Semerkandda muallim Şekûrinin usuli cedid mektebinde tahsil görmüş, yiğit bir zattı. Yine Semerkand münevverlerinden Abdulhalim, Kari Mahmud ve AzerbaycanlI ELsad beyler Behra- mın yanında bulunuyordu. Bir de 50 kadar adamiyle birlikte Magyan- Farab Taciklerindcn Halik Kul bulunuyordu.

3) Kara Kul Bek Kette Korgan tümeni Naymanlarından olup, hüs- nüahlâk sahibi, temiz, lâkin pek sadedil bir adamdı. 500 kadar askeri vardı.

Yukarıda s. 214 te anlattığımız gibi, Semerkand 1722-1752 yılları arasında tamamen harabe halinde kaldı. Şehri 1721 de Kazak hanı Receb Han tahrip etti, bundan sonra 18 yıl kadar şehir ahaliden hâli kaldı (bk. Veselovsky, Abu Tahir Khoca'nm *Scıneriye*'sine mükaddimesi, Petersburg, 1904, s. IV-VII): 1740 ta Nadir Ş; hm askerleri geldiğinde, bir kısım ahali şehrin Erk'inde yerleşmişti (bk. *7ap. Vost. Otdel.* 'XXV, 86), fakat sonradan bir daha dağıldı. Mangıt emiri Şah- murad 1752 de şehri yeniden imar ederken vilâyetin muhtelif köy ve kasabalarm- dan ahali celbederek iskân etti. Bu ahalinin çoğu, daha uruk isimlerini muhafaza eden Özbek kabilelerinden ibaretti. Fakat medeniyete, medreselere dayanan Tacik ahali (Oratüpede ve Khocendde olduğu gibi) burada da Türk ahaliyi tacikleştire- bildi. 1841 yılında Kh ani kov burada bulunduğu zaman, «ancak Bukhara şehri abalisimn ekseriyeti Tacik idi, Zerefsan havzasının diğer şehirlerinde onlar ya hiç yol . yahut pekaz bulunuyordu» *(Opisanpe Bukraskago Khanstva,* s. 55); Rus- iar geldiği zaman Semerkand şehrinin ahalisi çoğunca tacikçe konuşuyordu. Şah- muradm yeniden bina ettiği Semerkandin bir asır zarfında tacikleşmesi, Türkistan şehir hayatında faıs kültürünün, medrese ve mollaların ne derecede büyük bir tesire malik olduklarını gösteren bariz bir misaldir.

4) **Akbaş Bek. Semerkand tümeninin Cam kasabası civarındaki Ayrı Tam köyünden, Saray kabilesinden idi. Pek yiğit ve hüsnüahlâk sahibi bir zattı. Fakat Nayman kabilesi reisleri ile barışamadı. Ancak 1 00 kadar askeri vardı.**

5) **Hacı Abdiilkadir. Bu zat Semerkandin Ürgüt kasabası münev- verlerinden olup, bolşevik hükümeti hizmetinde bulunmuş ve 1922 yılı nisanında, arkadaşı muallim Şükrü ile beraber Örgütteki rus garnizonunu soyup silâhlarını kendi yiğitlerine verip basmacılığa iltihak etmişti. Kendisi milliyetperver ve mesleğine sadık bir adam ise de, mütereddit ve mütelevvin**

olduğundan sevilmez ve haksız olarak daima şüphe altında bulunurdu. Eski fars ve türk edebiyatına pek vâkıftı, rusça da bilirdi.

6) **Mamur ve Turab Bekler fırkası. Mamur Niyazi Bek, Cızak tümeninin Cam kasabasından Yoldaşlar ailesinden olup, rusça Semerkand şehir mektebini ikmal etmiş münevver bir gençti. 1916 yılı isyanlarını gözü ile görüp, Ruslara karşı intikam hissi ile dolmuş, inkılâptan sonra sovyet memuriyetlerinde bulunup 192 1 yılında Cızak kaza polis reisi olmuştu. Cemiyet âzası sıfatiyle basmacılara yardım etmiş ve nihayet 1922 yılı mayıs 1 1 inde basmacılara iltihak edip, askerî bir fırka teşkil etti. «Cemiyet»iıı Sosyalistler tüdesi âzasından idi (sonradan Türkiyeye gelip «Yeni Türkistan» mecmuasının neşrine iştirak etti. Demiryolu inşaat memuriyeti irinde bulunup, 1929 yılı sonkânun 28 inde Kütahya - Tavşanlı hattının inşa işlerinde iken, Balat civarında fücceten vefat etmiştir). Turab Bek de, Cızak tümeni «Açı Qışlaq» beğzade (yani kadîm ümera ve beyler nesli) Özbeklerinden olup, rusça orta tahsil görmüş, inkılâp sonunda Semerkand vilâyeti komünist fırka ve çeka teşkilâtında Cemiyetin gizli mümessili sıfatiyle çalışıp, Mamur Bekle beraber basmacılara iltihak etmişti. Bunların Elmuhammet, Açıl ve daha bir çok kumandanları, Hazret Kul, Evliya Kul, Abdülkerim Minbaşı ve Ab- dülrahim Minbaşı. gibi münevver arkadaşları vardı. Cem'an 200 kadar askere maliktiler. Bunlar Bidene, Gudun'dan Uratübe tümenindeki Khaî- butabege kadar bütün yerlerde yani «Türkistan dağ» silsilesinin şimalî yamaçlarında bulunuyorlardı.**

7) **Cızaklı Molla Hemrah Kul fırkası. Molla Hemrah Kul, Cızaklı münevver bir gençti. Herkesten evvel basmacılara iltihak edip, 50 kadar adamı ile Qoytaş dağlarını merkez ittihaz ederek Ruslara taarruzlarda bulundu. Sonradan «Cemiyet»in aldığı tedbirler neticesinde Ingıçkede Qarmış Bolıs oğlu Molla Tagay, Molla Mustaq ve. Molla Toqtamış, Sa- vuqbulaqtan Khızar Bolıs, Fariş Taciği Khudayar Mellebay oğlu ve Molla Dehqan, Okhum Taciklerinden Molla Mehmed Pasaj Yanı Qoirgan* dan Hemrah Minbaşı, Müytenli Molla Cürebek, Aqtepeli Molla Kara**kul, Şorçadan Mehmed Kul İşanlar ile birleşip, Nurata-Cızak arasındaki bütün ülkede hâkim oldular. Molla Hemrah Kul, samimî olmakla beraber, işi. büyüdükçe fazla telâşlı olduğu görüldüğünden* öz ova Özbeğin- den ibaret olan askeri kendisini «tacikveş» addettiğinden idare edemedi - ve yerine sükûnet ve vekar sahibi olan Molla Tagay geçmişti. ■

8) Maça fırkası. Buna ilk günlerde Hamid Bek ve Senzarlı Abdül- mecid nam emsalsiz kahramanlar, bir kısmına da Açıl riyaset etmişdiyse de Hamidin şehit oluşundan sonra Maçalılarm şeyhleri olan Khocendli tacik Seyyid Ahmed Han, Esrar Han nam «mîrîlerinin riyaseti takarrür etti. Bütün Maça, bunların elinde idi. Yusuf Bek ve Nusret Bek adlı kumandanlarının idareleri altında bulunan fırkalar, Enver Paşanın hizmetinde idiler. Esrar Han, muktedir olmakla beraber, idare adamı değildi, mütereddit idi. O sebepten, kendisi rus düşmanı olduğu halde, daima şüpheli addolundu.

9) Birisi de Uratübe tüm eni d eki kahraman Khalbutamn fırkası idi. Bu zat, 500 kadar askere malik olup, harikulade cesur ve hakikî rus düşmanı bir vatanperver idi. Askeri ve ahali kendisini sever , ve en -müşkül anında köylüler kendisine, bin bir güçlüklerle, erzak ve cephane yetiştirirlerdi. Kendisi, mülkî ve askerî iaşe işlerini Molla Mustafa Kul adlı münevver ve akıllı bir zata havale etmişti. Arkadaşlarından biri de Sait Murad adlı kumandandı-[ao]).

Bu zikrolunan fırkaların hepsi doğrudan doğruya «Cemiyet» e tâbi idi. Bir de aşağı Zerefşanda Cemiyete tâbi olmıyan emirci Molla Abdül- kahhar fırkası vardı. Bukhara komünistlerinden, burada zikri şimdilik mümkün olmıyan, birtakımları^ Cemiyet teşkilâtından ayrı çeteler vücuda getirmeğe başlamışlardı. Bur[1] ardan biri de, Bukhara civarında Cebbar Kul adlı birisinin fırkası idi.. Bu zat* müzâkere bahanesi İle, Bukha- reya davet edilip öldürüldüğünde, yerine Ucdiıvan yanında Hıştı köyü Möyten uruğu Özbeklerinden Molla Abdülkahhar ve kardeşi Möyten. Pehlivan Bek bu fırkanın başına geçerek, mart ve nişan aylarında Bukhârayı bile kuşatmışlardı. Abdülkahhar kendisi fena bir adam değildiyse de, Bukhara vilâyetindeki en mutaassıp mollalar ve emirciler bu fırkaya [316] **iltihak etmekle Zerefşan havzasındaki bütün mücadeleyi bozan bunlar oldu. Molla Kahharm yanındaki askeri bazan iki bine çıkmakta idi. Ben ve arkadaşlarım Cemiyetin Merkez Komitesi için karargâh ettiğimiz köyden* ayrıldığımız zamanlarda ekseriya Açıl Bek, Karakul, Molla Hemrah Kul, Mamur fırkalarında bulunurduk. Nisan-temmuz aylarında Zirebu- laq'ın cenubunda, Çilekte, Okhumda, Cızak vilâyetindeki Davul* da, Mu- gal, Osmet adlı yerlerde ve daha başka birçok harplerde bulundum. Ni- san-haziranda bu fırkalar ve ahali çok ruhlu ve nikbindi. Ruslar demiryolu hattının haricine çıkmıyorlardı. Stalinin mayısta Moskovadan gelen yoldaşları İlyava ve Orjanikidze bile, Semerkandin iki kilometre şimalindeki «Uluğ Bek rasathansei» ni ziyaret ederken kuvvetli bir müfrezenin refakatinde çıkabilmişlerdi. Hattâ iyi ihtiyat tedbiri almış olmasa idiler, o vakit civarda pusuda bulunan basmacılar tarafından tepeleneceklerdi. Tek başına hiçbir rus, şehir haricine çıkamazdı.**

Feyzullah Khoca, mart ortalarında Moskovadan İşin Boizulüşu komünist fırkası merkezinden «Enver Paşa ve Ve- lidoğlu gurupu ile ciddî mücadele hakkında birkaç maddeden ibaret gizli bir emirname getirmişti. Stalinin kendisi «Pravda» gazetesinde «Validovşçina» yani «Velidiciler

---

316 Burada zikredilen bu 9 fırka hakkındaki malûmât, buralarda bulunurken bizzat yaptığım notlardan maada, Hemrah Kul Bek ve Mamur Bek'in hâtıralarından alınmıştır. Hemrah Kul ve Mamür Bekler hâtıralarında bu 9 grupa iştirak eden bütün ufak «Korbaşıları» hattâ savaşlarda, temayüz ederek şehit düşen kahraman neferleri bile kaydedebilmişlerdir. Bu hâtıralar benim hususî kütüphanemde mahfuzdur.

hareketi» ismi altında bir makale yazarak, bize karşı milliyetçi gençliği seferber etmek uğrunda çalışmıştı. Bukharada yerleşen kızılordu ştabmın ilk işi, emircileri istihdam oldu. Feyzullah^ emîrin büyük memurlarından ve 1919 yılı mart 25 inde Mahmud Khoca Behbudîyi ve arkadaşlarını öldüren Nureddin Ağalık*ı Karşı vilâyeti idaresine celbetti. Bu adam bir yandan emirci - isyancılarla da temasta olduğundan, bütün işleri pek mahirane bozabildi. Karşı'ya gelir gelmez, harbiye komiseri Abdülhamid Arif'in hazırla-, dığ' Şehrisebz, Guzar ve Karşı garnizonlarının 2 3 mart için tâyin ettiği kıyam hareketinde faydalı olabilecek bazı zevatı alıkoydu. Zaten gevşek olan Bukharalı «Cedid» arkadaşlarımızın mezkûr vilâyetlerdeki askerî teşkilâtla temasta bulunanları «Nureddin Ağalık işimizi duymuş» diye, beyhude yere korkup çekindiler. Qarnep ,ve diğer mıntakalarda askerin geçeceği yerlere haber yetiştiremediler. «Yetiştirdik» dediklerinin doğru olmadığı da, pek esefli vakıalardan sonra tahakkuk etti. Ben kendim Karşı, Şehrisebz, Kette Korgan arasında iki hafta mütemadiyen dolaştımsa da, «Nureddin Ağalık»m şebekelerini kıramadım. Kasanda ve öteki mmtakalârdaki bazı asker, o cümleden Tatar münevver ve zabitle rinden 14 kişi, Kâsanlı Behram Bek, Cüre İşan ve diğerleri çıkıp basmacılara iltihak edebildilerse de, depolardaki tüfek ve cephaneleri kaçıramadılar. Emirin adamlarından Molla Kahharm/Molla Müştak namındaki bir serkerdesi zikri geçen Qarnep kasabasında Heybetullah Süyün-

oük idaresindeki Başkurt ordusu zabitlerine, bir basmacı sıfatı ile yanaşıp, istirahat esnasında silâhlarını alarak 10 nisanda 12 adamını birden katletti.

Haibuki bunlar Karşı, Kette Korgan, Kermine arasında vücudâ getirilecek askerî teşkilâtın esas uzuvları olup, müstakbel muntazam fırkanın nüvesini teşkil ediyorlardı. Herbirine birer vazife tahmil edilmiş bulunuyordu. Nureddin Ağalık m seiiki masiyetleriıiden biri de z^iyaeddin civarından Ali Emm adlı birisi, diğerleri de Nuratanın büyük şeyhi ve bukhara dahilindeki mollalar idi. Bunlar, Enver Paşayı teceddüdün mümessil! bilip, aleyhinde müthiş propaganda yapıyorlardı. Abdülhamid .\nt, Karşıdaki kuvvetleri ile Şarkî Bukbaraya geçecek, Başkurt ordusu zabitlerinden İbrahim İshak, Süyündük beıhayat olduklarından isimlerini zikredemiyeceğimiz bazı zevat, daha 1 92 1 yılında alınan tertibata göre. Nuratada teşkilâtla meşgul olacakla?.dı. Oraya Kazakistandan, Taş- keıitten ve diğer yerlerden Elamiyetli gençler gelecekti. Bukharada Türkiyeli zabitler tarafından terbiye edilen genç harbiydiler de Nurataya gönderilmişlerdi.

Ben ve arkadaşını **Abdülkadir** ve Eyyup, bunlarla buluşmak üzere, Açı! ve Belıram Beklerin fırkasından bize verilen müfreze ile nisanın 2 l inde Nurataya geldikse de, orasını emirciler tarafından işgal edilmiş ve orada resmen Bukhara hükümeti ve gizlice Cemiyet teşkilâtı ile meşgul olan Başkurt ordusu miralayı olan, en yakın silâh arkadaşım İbrahim İshak ile arkadaşlarının ve mezkûr harbiyelilerin hepsinin, emirci Molla Abdüikahhar ve yoldaşları tarafından Kalkanatada öldürülmüş oldukları, büyündük ve arkadaşlarının da Qarnepte haincesine öldürüldükleri nıalûrn oldu ve bütün işler suya düştü. Nasıl rus monarşistleri kendi teşkilâtlarında ancak halis monarşist unsurlar bulunduruyorlarsa, Bukhara emircileri de, kendi teşkilâtlarına «Cedid» unsuru sokmamayı birinci vazife bilirlerdi. Biz Nurataya geldiğimizde Molla Kahharm nezdinde 2000 den fazla asker bulunuyordu. Yaptıkları işlere çok pişman olan bu eşhas, bütün askerlerini saf saf sıralayıp pek muntazam bir surette bizi istikbal ederek selâm aldılar ve böylece cürümlerini örtbas etmek istediler. İşin doğrusunu, Süyündükün arkadaşlarından sağ kalan Aziz oğlu îslâmdan ve Nuratalılardan öğrendik -'n). Yaptıkları cürümleri, artık bu hareketin

-o1) Süyündük ve arkadaşlarının nezdinde bulunan benim evrak ve eserlerim de, bu felâket esnasında Molla Kahharm adamları tarafından imha edilmişti. O cümleden şu basmacı seferlerinde «Özbeklerde Şamanizm», «Kaşkaderya Özbek- ierinin. aşiret hayratı» ve «Semerkand vilâyetinde kitabeler» gibi mevzulara ait topladı ğ m etnografı ve *arihî notlar, hatıratımın bir kısmı ve rus erkân-ı harbiyesinin

iflâs ettiğini resmî meclislerinde yüzlerine karşı söyledim. Hepsi başlarını eğip, önlerine bakarak, birşey demeden dinlediler ve iki gün sonra (9 mayıs) biz de Nuratadan çıkıp, en acı intibalarla Semprkanda geldik.

Türkistan meselesi ne derecede mudil ve Enver Paşa merhumun yapmak istediği gibi, sadece İslâmiyet ve türkçüiük şiarları ile iş görmenin burada ne derecede müşkül olduğunu, burası için tamamiyle başka bir mikyas lâzım olduğunu, Semerkanda geldiğimin ertesi günü Cemiyet adına yaptığım bazı temaslara ait şu hikâye ile izah edeyim.

Kooperatif ve iaşe müesseselerinde çalışan bir kısım Ruslar, «Es- Er»ler ve onların nüfuzunda bulunan bazı zabitler, bizim Cemiyetle temasta bulunup bize cephane tedarik ediyorlardı. Hattâ Türkistanm merkez erkânıharbinde yüksek mevki işgal edenlerinden birinin de, böyle bir münasebette bulunduğunu yukarıda zikretmiştim. Mayıs 10 da bunların mümessili olan bir rus zabiti ile Semerkandin Bâg-ı Bâlâ'sında görüştüm. Bunlar, Enver Paşanın harekâtından cidden korkmuşlardı. Enver Paşanın. Türkistanda muvakkat olarak bulunduğunu yanımdaki arkadaşım söylediyse de, hiçbir suretle ikna edemedi. O gün Taşkentten mahsus gelen fikren itikatlı komünistlerden olduğu halde çalıştığı hükümet müessesesi vasıtası ile millî harekâta cidden mühim yardımda bulunan bir yerli türk münevveri ile, Ab-ı Rahmet kenarında bir bahçede görüştüm. Bunu ve yoldaşlarını Taşkentte ellerine geçen evrakta Enver Paşanın, «Bukhara emirinin vekili, Halife-i Müslîmînin damadı Seyyid Enver» şeklindeki mührü ve Bukhara emiri ile teşriki mesaisine ait haberler korkutmuş bulunuyordu. Ben buna: «Enver Paşa, Bukhara emirine hizmet edecek değildir. Monarşist de değildir. Cemiyette hiç kimsenin bu yoldaki temayüllerine yol vermiyecektir. işte arkadaşlarınıza bunu söy- liyebilirsiniz» dedim.

Aynı gün Enver Paşanın nezdinden **AzerbaycanlI** Yusuf Ziya Bey «şimali garbî cephenin başkumandanı» sıfatı ile gelmiş bulunuyordu. Bu **zat,** hangi muhitte bulunduğunun farkında olmıyan bir maceraperest idi. Yanında Osman Çavuş ve Cildiköl Kazaklarından, şimdi Afganis- landa bulunan, Bürküt Eşikağabaşı ve 15 kadar asker bulunuyordu. Enver Paşa bunları Kazakistana geçmeğe memur etmiş ve isimlerini **vaktiyle benden** veyahut başkasından işitip defterine kaydetmiş olduğu **Kazakistanlı zevata** tevdi etmek **için** birer mektup, hil'at, bazılarına mühür, hattâ kılıç göndermiş bulunuyordu. Biz bunlara kılavuz bulup, biraz

iki verstlik (yani 1:100.00Ü mikyaslı) Bukhara Hanlığı haritasının kendim ve İbrahim. İshak tarafından tashih ve tekmil edilen garbî Bukhara ve Şehrisebz paftaları kayboldu.

da asker vermeli imişiz. Yusuf Ziya Bey kendisi asker olmadığı gibi, ayrı bir cephe açacağını tahayyül ettiği Kazakistanın vaziyetinden de kat'- iyen haberi yoktu. Hattâ elinde en küçük mikyasta bir harita bile bulunmuyordu. Enver Paşaya Cemiyetin «umuru askeriyeye müdahale etmeyip, yalnız propaganda ile meşgul olması matlûp olduğu» hakkında beyanatta bulunup, buna dair şifahî «emir» getirdiğini de söylüyordu. Yal* nız Cemiyet vasıtası ile yola giren .Zerefşan basmacılığını yoldan sapıtacak bir tavır almıştı. Biz de kendisine Khıyvaya, Cüneyd Han nezdine geçmesi kabilse de 15 veyahut 100 süvari maiyetinde Kazakistana geçmesi bilfiil mümkün olmadığını, olduğu takdirde bile isimleri zikrolunan zevata uğrayıp mektup, hil'at, kılıç ve mühür gibi şeyler teslim edildiği takdirde, Kazak âdetlerine göre bunun derhal her tarafta malûm olup, yalnız o adamların değil, bütün onların mensup oldukları aşiretlerin başına felâketler geleceğini, Cemiy.ete karşı iğya ile. uğraşması büyük bir tedbirsizlik olacağını anlatmağa beyhude çalıştık. Taşkentten gelen genç de ikinci günü Yusuf Ziya Beyi Kânigûlde gördü. Yusuf Ziya Bey, bu gencin huzurunda demokratizmden çok bahsettiği halde, Türklerin ancak askerî' bir millet olup, onlar için ancak bir âmiri mutlak lâzım olduğunu, ve böyle bir âmiri mutlak için «seyyid»lik lakabı Ve halife namından hareket etmek çok faydalı olacağını uzun uzadıya söyledi. İstatistik* 1 ere geçerek Batı Türkistaıda 30.000.000, Doğu Türkistanda 25.000.000 Türk bulunduğunu Enver Paşanın ağzından işittiği sözler diye hikâye etti. Kazakistan meselesine dair bu gençle birlikte yaptığımız teklifleri reddetti. Yusuf Ziyanın bu sözleri ve tavrı, Enver Paşa hakkında mezkûr gence bir gün evvel verdiğim teminatı tamamiyle kırmıştı. Bunları İşiten genç, fena halde müteessir oldu. Bundan sonra da Enver Paşadan nektuplar aldık ise de, Yusuf Ziyanın sözlerini resmen teyit* edecek bir haber gelmedi; mamafih Türkistanm rus mekteplerinde tahsil gören gençlerinin ruhiyatını bilmeyen Yusuf Ziya merhumun, bunlar arasında sâde- [1] dilâne partislâmizm teşvikatında bulunması ve Enver Paşayı böyle bir fikir cereyanının baş rehberi olarak göstermesi, hele bizzat istatistik ile meşgul olan bir gence bu ilimden yine Paşa namından malûmatfuruşluk eylemesinin, bu gibi gençler muhitinde menfi intibalar bırakacağı malûmdu, ve öyle de oldu.

Nuratada emîrcilerin yaptıklarını ve yapacaklarını, burada efkârın teşevvüşünü gören bizler, Cemiyetin her tarafta çok müşkül vaziyette kalmakta olduğunu düşünerek, iki gün sonra şehir haricinde Merkez Komitenin meclisini akdetip, bütün vaziyeti etraflıca müzakere ederek bilhassa bazı basmacı gruplarının geçirmekte oldukları buhran karşısında Sovyet hükümeti ile münferiden sulh yapmak teşebbüsünde bulunduk- lan, büyük esefle kaydedilerek, bunun önüne geçmek ve her şeyden ev- vel Cemiyeti ve millî cepheyi inhilâlden muhafaza eylemek kararım verdik, Bizce yegâne çıkar yol, millî orduları tam inhizam ve istisalden kurtararak, basmacı reislerinin çok

müşkül vaziyette olduklarını, Şarkî Bu- kharada toplayıp onları ve Paşayı sağ ye selâmet Afganistana geçirmek, neferlere gelince bunların silâhlarını Afganistana geçecek arkadaşlarına teslim ederek köylerine gidebilmelerini temin etmekti. Bıı maksatla biz, Enver Paşaya, Ruslarla ve o günler Bukharaya gelmekte olan Rus başkumandanı ceneral ÎCamenev ile müzakere yolunu açmak ve kendisinin Afganistana geçmek hakkında teklifler ile bir mektubu, diğer taraftan da Merkez Komite reisi sıfatı ile benim imzamla Moskovaya Sovyet Hükümetine sulh şartlarını beyan ile diğer bir mektubun .mahsus kuryelerle gönderilmesine karar verildi (12 mayıs). Fakat bizim Moskovaya gönderdiğimiz mektup, Taşkentli arkadaşlarımızın hataları yüzünden geç kaldı. Enver Paşa ise, bizim teklifimizi kabul edecek yerde, mayısın 19 unda (ihtimal daha bizim kuryemiz gelmeden evvel) Rusîara, Türkistan, Bu- khara ve Khıyvayı tahliye etmelerini talebedip «Türkistan, Bukhara ve Khıyva millî ordularının başkumandanı» imzası ile bir ültimatom gönderdi.

Bu aralık Paşanın kendi ordugâhında işleri yine Enver Paşanın Bel - emîrciler tarafından bozulmağa başladı. Karate-, cüvana Ric'ati ve ginli Fuzayıl Mahdum azçok açık fikirli adam o- Şehit Olması Iup, emîri tanımazdı. Emîrcilerden İşan Sultan ve

Lakay İbrahim onun düşmanı olup, kendisini «Ce- did» tesmiye ederlerdi. İşan Sultan onu ortadan kaldırıp, vilâyetini kendi eline almak istiyordu. ' Paşa ise bu meselede çok ihmalkâr davranmıştı. Fuzayıl, vilâyetini İşan Sultandan korumak için, Paşanın müsaadesi ile Karategine dönerken yanındaki 1000 kadar askeri İbrahim Lakay tarafından bir hiyle ile dağıtılıp şurada burada silâhsızlandırıp, Fuzayılın kendisi de esir edildi. Yanındaki ihtiyar ve müdebbir müşaviri olan Kaşgarlı Hacı Hekemi, cedid ve Enver taraftarı diye öldürüp, «ulak çaptılar», yani cesedini atlı askerler «oğlak» oyununda kullanılan kesilmiş keçi gibi her tarafa çekerek parçaladılar. Fuzayıla karşı yapılan bu tedbir, Enver Paşanın işini bozmak isteyen Bukhara emîri- nin ve Khanâbaddaki Tagay'm emri ile oldu. Aynı zamanda emîrci Evliya Kul Toksaba, Şehrisebzli Cebbarın askerini bozup, kendisi Paşadan ayrılarak 400 askeri ile Şehrisebze gitti ve Ruslara teslim oldu ve entrikalarla Cebbar Beği katlettirdi. Körşirmetin Enver Paşa maiyetinde bulunan biraderi. Nur Mehmed de, bu vaziyeti görerek 100 kadar askeri ile Ferganeye çekildi. Bütün bu tertibatın, bizzat emîr tarafından yapıldığını Paşa da artık iyice anlamıştı ve 19 haziran tarihi ile Kâbiie emîrin namına yazdığı mektupta da, bunlardan, güya emîrin haberi olmadan yapılan işler gibi, bahsederek şikâyetlerde bulundu.

Emîrciler tarafından tamamen terkedildikten sonra, Enver Paşanın yanında yalnız Danyal Beğin 200 kadar askeri ve Karşılı Behram Bek ve 1 örebay kaldılar. Böyle olduğu halde Paşa Baysun üzerine bir taarruz yaptı. Kendisi, Afganlılar ile beraber, şehrin içerisine kadar gir- di. Fakat şehrin karşı tarafından taarruz eden Özbek fırkası, öğrendiğimize göre bu fırkanın

kumandanı olan Haşan Beyin bir zuhulü yüzünden, mukabele edemeden ricat etti. Haziranın nihayetine doğru Baysuna yeniden iki fırka rus askeri geldi. Bu vaziyet karşısında Paşa «Pıl-i khakiyân» dan Yurçı ya çekildi. Lakay İbrahim, bu müşkül saatte Paşaya yardım etmek şöyle dursun, sanki Rusun müttefiki imiş gibi, Paşanın askerinin at ve nakliyatını yağma ettiriyordu. Fakat Rus gelirken kendileri de bozuldular. Esirleri olan Fuzayıl Mahdum, yalnız bu tırsattan istifade edip kaçabildi. Fakat askeri artık dağılmış bulunuyordu. Busların muntazam taarruzları karşısında Paşa Hisara çekildiğinde Afganlı mücahitler de tamamiyle bozuldular. O vakit Kabilde siyasî nüfuz, Moskova ve Avrupadan yeni dönüp gelmiş olan Mehmed v eli Hanın eline geçmişti. Bu zat, Sovyet dostluğu fikrinde idi. Paşanın nezamde bulunan Afganlıların reisi Afzaleddine mektup yazıp, **bütün** '^Kanlıların Afganistana çekilmesini emretti. Temmuzun 5-6 sında Af- ganhlar gittiler. Belki de Kabilden gelen emir mucibi olarak bunlar, Paşayı da zo la kendileri ile beraber götürmek istedilerse de, Paşa, kat- iyyen reddetti. O, Türkistan toprağından çıkamamağa kat'î surette karar vermişti. Bu vazıyet karşısında Paşa için ric'atten başka çare yoktu, vvihayet ağustos bidayetinde Belcuvana geldi. Lakaylar o zaman ellerine geçen «-Cedid» leri kesmekle meşgul idiler. Ezcümle Khokand Şû- rai Millîsi re.si Aailkhanı ve Türkmen Khudaynazarı da orada kestiler. Düşenbeyi F gal eden rtıs kumandanı, Lakaylar ile bir işi olmadığını, onlarla uğraşmıyacağını, yalnız Enver Paşayı takip ettiğini İbrahim La- kaya haber verdi.

Paşa ağustos bidayetinde Hisardan **Devletmend** Bek'in. idaresinde bulunan Belcuvana çekildi. Bu zat Belcuvan, Külâb Taciklerine, Kar- îuk, Moğöl-Katagan ve Semiz Özbeklerine baş idi. Semiz Özbeklerinin reisi Aşur Bek, Moğol - Kataganlarm reisi İşan Paşa, Danyal Bek **ve** diğerleri hep maiyetinde bulunuyorlardı. Kurban bayramını, **Belcuvan-** dan 7-8 kilometre mesafede «Khuvalen» e giden yol üzerinde **Devlet-** mendin karargâhı olan, Çeken köyünde geçirmek üzere **gelmişti. 4 ağus**tos cuma günü sabahı Paşa, bayram tebrikâtı **ile meşguldü; fakat, Mus-**

lafa Şahkulun dediğine göre, çok düşünceli idi. Daha saat sekizde, rus alayından 300 kadar neferden ibaret bir müfreze köyün garbindeki Âbidere köyü yanındaki tepeye yaklaşmakta olduğuna dair haber alındı. Paşa, diğer askerlerin toplanmasını beklemeden, yanındaki 25 kişiyle koşarak düşman üzerine yürüdü. Tepeye çıkarken, Ruslar da öbür taraftan çıkmış bulundulardı. Üçe taksim olunan Rusların bir kısmını anî bir taarruzla bozdu. Onlar silâhlarını teslim etmeğe başladılar. Celâdetiyle Rusları şaşırtan Enver Paşa, yanında ancak beş kişi bulunduğu halde, yalın kılıç ileriledi. Bu beş kişiden biri Türkiyeli Çerkez Hüseyin Çavuş, diğerleri de Kazanlı Kerim, Kazak îşmurad, Afganlı Sayis, ve Paşaya iltihak etmiş olan rus kozağı Rayev idi. O saatte karargâhtaki askerler de gelip yetişmişlerdi. Meğer ki kaza imiş, yan taraftan işlemeğe başlayan rus mitralyozu, Paşayı kalbinden vurdu. Yardım kuvveti ile yetişen Devletmend Bek te taarruz etti ise de, o da vuruldu. Ruslar mücahitleri biraz takip edip, geri döndüler ve Enver Paşayı öldürdüklerinin farkında değildiler, ikinci günü bunu yerli ahaliden işiterek öğrendiler. Enver Paşanın yerine **Danyal** Bek, Devletmendin yerine oğlu Abdülkadir geçerek, ertesi gün, 1 5-2 o]bin kişilik bir alay ve merasimle Paşa ve Devletmend Bek Çeken*de defnedildiler.

Enver Paşanın Türkistan istiklâli yolunda, Türkistan toprağında şehit düşeceği beklenmemiş olmalı, ki bu büyük ziya' münasebetiyle Belcuvan ci\ arında âdeta kıyamet koptmuşu. Mustafa Şahkul bu münasebetle, «bu kadar kısa bir müddet zarfında bu köye birden 15-20 bin adam toplanabileceğini hiç zannetmezdim. Ahalinin hepsi ağlıyor, bazıları «muyi mübarek» diye Enver Paşanın sakalından kıl alıp kâğıda sarıp ceplerine koyuyorlardı. El ve ayaklarını öpüp ağlayanların hesabı yoktu. Hülâsa bir kıyamet koptu, ki tasviri kabil değildir» demektedir. Danyal, İsmail Hakkı, Nafi, Halil, Haşan ve diğer beyler Karateginde bulunan Fuzayıl Mahdum nezdine geldiler. Ve oradan hepsinin imzası ile 17 ağustos tarihi ile Taşkende bana ve Kabile Hacı'Sa- mıye mektuplar yp~ıp, ciddi tedbirler alınması hakkında teklifte bulundular. Bu mektup bana ancak bir ay sonra vâsıl oldu. Sonra Afga- nistanda Khanâbaddan Hacı Sami ile ve Osmankhoca da kendi mühür ve imzaları ile vaziyete ait meseleler hakkında Cemiyete mektup yazdılar. Bu mektup ta, iki ay sonra gelmişti. Ben, Enver Paşanın şeha- deti haberini 15 ağustosta Taşkende vürudumda rus gazetesinden okudum. Fakat o günlerde hiçbir kimse Enver Paşanın vefatına inanmak istemiyordu. Yalnız kendi Cemiyet adamlarımız tarafından yazılan bu ıesmî haberlerden sonra, kanaat hâsıl olup, her tarafta mersiyeler yazılmağa başlandı.

O cümleden biri farşça:

■>j *»" *£*J*£* t£—i

f?-j *Ş*3-'ıf3 ^r-i* Cr oM*

(Osman Khoca)

Yani: Bizim talihsizliğimizdir, ki onun kalbine kazara bir ok isabet etti. Ben Tanrının büyük olduğuna tanıklık ederim. Onun kurban giden vücudu canım Zilhicce ayının onunda ihlâs yüzünden verdi ve Tanrının gufranına ulaştı.

Daha diğer biri özbekçede:

Feryadım dünyanın barlığın boğsın X Ümidnin en soıgı iplerin üzsün Taşdin sinesige
Gazaptan titreğen yaş bir yiğitnin X oqlar ornaşmış Qara közlerige matemler kirmiş
Taglarda erk üçün yürügen kiyiknin X Deryalar, dârbalar qahridin yıqılmış qalmış Senin son
tolqmlar titretken bir er X canınnı yavların almış Çatalca kenliği, Boğaz
Qurtuluş yuldıizu yoqlıqqa kirmiş X tarlığı Güzel Selâniknin şirin bağları Qanlar
Mermere boyları, Edirne yolu X yıglattı bizni bu khaber Toptulug gulbeler
Qarpat belendliği Tarablus çöli X qoyıııga aldı Qaı*a qanga boyab yerlerge saldı
Şehidler yüzige tamguçi nurlar X Qaraytqah, toldırgan biraq Belcuvan Ah! qandag
Berlin küçeleri yigitniıî birin x ugırsız zamanlar kelgen Qapqara bakhtımga
Tiflis havaları bir nçcat erin x şeytanlar külsün[317])
Tarihnin rengini köp qanlar bilen X
Eıı songı ümidni qanga boyagan X
Feryadım dünyanı boğup öldürsün X

Yani: «Feryadım tekmil cihanı boğsun ve ümitlerin en son ipini koparsın, ki haşin ve seıi; bir kahramanın taştan yapılmış görünen sinesine oklar girmiş. Serbestlik namına dağlarda dolaşan geyiklerin siyah gözleri (bile) matem (ıztı- raplarmı) gösteriyor. Denizleri dalgalandıran bir er, darbeler yemiş yıkılmış kalmış. Kurtuluşun yıldızı yokluk âlemine girip kayboldun, senin son nefesini düş- manların çaldı. Marmara kıyıları. Edirne yolları, Çatalcanm geniş ovası, Boğazın dar sahası, Karpat dağlarının yüksek yerleri, Tırablusun çölü, güzel Şelâniğin bağları, bunlar şehitlerin yüzlerine, damlıyacak birer nurdurlar; fakat bu son haber kanlar ağlattı. Yiğitlerin diğer birisini Berlin caddelerinde dolu (kan) akıntıları kucağına aldı;, diğer bir kurtuluş mücahidini de Tiflis havaları kara kana boyayıp yere serdi. Fakat tarihte kendisini birkaç defa kanla boyamış, doldurmuş olan Belcuvan, şimdi en son ümidini de kana* boyamıştır. Ah, ne kadar uğursuz zamanlarda yaşamaktayız. Feryadım cihanı boğsun, öldürsün, kapkara bahtıma şeytanlar gülsün. (Bu mersiyeyi yazan zat, özbeklerin ileri gelen bir şairidir; bugün hayatta ve Rusya idaresi altındaki bir yerde olduğundan ismi tasrih edilemiyor).

-[32]) *Yeni Türkistan*, **1928, N. 14,**

Enver ve Cemal Pasaların Ortaasyadaki Rolleri

Cemal Paşa, Rus siyasetinin içyüzünü, ancak Afganistandan Rusyaya dönüp geldikten sonra anladı. Maamiafih kendi teşkilatları olan «İslâm İhtilâl Cemiyetleri» nin doktrinlerine -sâdık kaldı.

1922 yılı başında Mehmed Veli Han ve yoldaşları ile beraber Almanya ve Fransada bulundu, o güne kadar Avrupa görmiyen Afganlılar için bu, çok mühim bir hâdise idi. Çünkü, Afgan devleti de muhtelif Avrupa devletleri tarafından tanınmış oldu. İngiliz hükümetinin 7 eylül 1921 de Cemal Paşanın Afganistanda « Sovyet ajanı sıfatı İle » harekâtını, «on milyon kadar altın ruble alarak İngiliz aleyhine teşvikata sarfettiğini » protesto etmesine karşı «New-York Times» gazetesinin Berlin muhabiri vasıtasiyle .mezkûr gazetenin 2 sonkânun nüshasında bir cevap neşretti. Cemal Paşa bu cevabında, kendisinin Kabilde bir hükümet tarafından Ingilizlere karşı tertibatla değil, kendi şahsı hesabına afgan ordusunu tanzim etmek işi ile meşgul olduğunu ve Kâbilde bulunan Ingiliz diplomatı Sir Henri Dobbs ile dostane münasebatta bulunuduğunu yazıyordu. Maksadı, her ne yol ile olsa bile, Adganistanda başladığı işleri devam ettirmek idi[318]). Al- manyada ve Isviçrede bazı arkadaşları ile Mantonda Hüseyin Cahid Beyle görüşüp, en ehemmiyetle takip ettiği gayelerden biri, Hindistanda Ingilizler aleyhine bir ihtilâl hazırlamak olduğunu ve bunda ümitvar- lığını, Enver Paşanın Türkistandaki harekâtı büyük bir hatâ olduğunu, tekrar Afganistana dönüp evvelce başladığı işe devam edeceğini ve En- veri Afganistana. çekeceğini söylemişti. Kendi siyasetinin Envere uymadığını Sovyetlere anlatabileceğine de kani idi. Bazı arkadaşlarının Sov- yetlere inanmamak tavsiyesiyelerine rağmen, mayısın 7 sinde tekrar Moskovaya geldi. Buradan 14 mayıs tarihi ile Hüseyin Cahid Beye-yaz- dıj mektup, sonradan «Tanın» gazetesinde (2 ilkteşrin 1924) neşredildi.

Burada, rus komiseri Karahan ile görüştüğünü ve Enver Paşanın harekâtı dolayısiyle Rusların, artık Hindistan ihtilâline yardım işlerini tâlik etmiş olduklarını yazıyor ve diyor ki: «Enverin bu hatası sebebinden Hindistan ihtilâli yolundaki iki senelik mesaim altüst oldu. Şimdi Ruslarla çalışmak imkânı kalmadı. Artık Rusyayı biîkülliye terkedeceğim. Her halde Afganistana gideceğim. Fakat Tiflise gidip oradan telgraf makinesi başında Mustafa Kemal Paşa ile konuşarak müşterek bir hareket plânı tesbit ederek, Iran tariki ile Afganistana hareket edeceğim. Bunları ve her ne olursa olsun Hindistan ihtilâli fikrinden sarfı nazar

,[233]) *Der* **Neue** *Orient,* **1922, ağustos nüshası.**

edemiyeceğimi, behemehal Afganistana gideceğimi Karahana söyledim. Afganistana gidip Enver ile temasa gelene kadar rus ordusu harekâtını durdurmalarını rica ettimse de, kabul etmedi. Ben memleketim için de, çark memleketleri için de selâmet yolunu Afganistanda buluyorum. Hindistan işleri tehir edilirse Afganistan işlerine ve orada ordu tenkisine ehemmiyet veririm...». Aynı zamanda Cemal Paşa lzvestia gazetesinin 28 haziran nüshasında Enver Paşanın harekâtını, «âlemi islâmm müttehit cephesinde açılan bir rahne» diye tasvir ederek bir makale neşretti. Fakat, Sovyetleri bir türlü inandıramadı. Ruslar, Cemal Paşanın Afganistana geçince, Ruslara karşı Enver Paşa ile birlikte cephe alacağını («Times»e göre Ankara-Bukhara cephelerini birleştireceğini) düşünerek yukarıda adı geçen makalesinin neşrinden üç hafta, sonra Enver Paşanın şehit oluşundan iki hafta önce 2 1 temmuzda Tifüste köşe başından saldırarak kendisini öldürdüler. İşte Türklerin cihan vekayiinde çok mühim rol oynıyan bu iki büyük şahsiyeti Ortaasya Türk ve islâmlarının kurtuluşu uğrunda çalışırken, vaktiyle yardımlarını umdukları bolşevik- lerin eliyle öldürülüp, iki hafta zarfında siyaset sahnesinden çekilmiş oldular.

Her iki zatın Ortaasyadaki rolleri, türlü türlü izah edilmiştir. Enver Paşanın umumî hayatı ve rolü de, kendisinin yoldaşlarının Harbi Umumî ile Anadolu istiklâl mücadelesi zamanında ve sonra da fırka ihtilâfları h engâmındaki rolleri hakkındakı hâtıralar, henüz pek taze olduğundan, bîtaraf bir surette izah edilmemiştir. Enver Paşanın Türkiye- deki hayatın iyice bilmiyorum. Mamafih «Sarıkamış» kitabının müellifi Şerif Beyin ve «Ziya Gökaîp ve Mefkûresi» müellifi Saffet Örfî Beylerin ve diğer birtakım arkadaşlarının Enver Paşa aleyhine yazdıkları şeyleri de okumuş olduğumuz halde, diyebiliriz, ki Enver Paşa, son Türk tarihinin şüphesiz en büyük şahsiyetlerinden biridir. Bu zat, türk ve cihan siyasî hayatındaki mevkiini şüphesiz, ki tesadüfi bir surette veyahut birisinin himayesi ile işgal etmedi. Bence, 1 9 1 4 - 1 9 1 6 yıllarında Çanakkale ve Anafartaları (fSardaneîi) mu'ciz bir muvaffakiyetle müdafaa eden Türklerin başında bulunan zevat, elbette son Türk tarihinin en mühim şahsiyetleridir. Çünkü Türkler, burada gösterdikleri emsalsiz fedakârlık ve şehametle, Cihan Harbine başka bir istikamet verdiler, ve onu netice itibariyle hiç kimseye kazandırmayıp Rusyada ihtilâl çıkmasına ve o yol ile, Türkiye, İran ve Afganistan için yeni bir kurtuluş yolları açılmasına sebep oldular. Türklerin bu rolü, 1 6.ncı asırdanberi görülmi- ven bir aktivite alâmeti idi, ki bundan sonra da- cihan tarihinin inkılâp noktalarında bulunacakları, bununla ispat edilmiştir. Aynı zamanda 1 9 1 6 yılında Tiirkistandaki kıyamlarda Rusyanın ensesinde bir yumruk oî- makla, Çanakkale müdafaasının hedefine hizmet eden, fakat tarihî ehemmiyeti bugüne kadar iyi tâyin edilmiyen hâdiselerden biridir.

Enver Paşa, şecaati, temizliği,* uluvvu himmeti, sabır ve jnetanetÇ ile TürkıştanlıTarı h ay rette bıraktı. Enver Paşa ve maiyetindeki Türk za- bitleri, bilhassa Faruk Efendi, Türkistanlıların nazarında Türk şecaatinin, Türk idealistliğinin mücessem timsali olup kalmışlardır' Enver Paşanın Türkistandaki harekâtı esnasında maiyetinde bulunanlardan birçoğunun hâtıraları elimdedir. Hepsi de bu zatın, şüphesiz temiz ve ekseriya hesap ve muhakeme çerçevesine sığmıyan bir idealist olduğunu söylemektedirler.

Yukarıdaki mesrudatımız, Enver Paşanın muvaffakiyetsizliğinin sebeplerini anlatmak

için kâfi olsa gerektir. Mamafih, bu husustaki yanlış fikirlerden bazıları hakkında birkaç söz söylemek icap eder. Ruslar, tabiidir ki Enver Paşayı, muhayyel bir panislâm devleti kurmak fikriyle meşgul bir avantürist göstermeğe çalışıyorlar. Halbuki 1 9 2 3 yılı sonteş- vîninde Beyrutta bulunduğum zaman okuduğum Suriye arap gazeteleri, umumiyetle en egoist maksatları için islâmiyeti âlet ittihaz eden diğer Türkler gibi, Enver de islâmiyeti Akdeniz ile Çin arasında kurmak hayalinde bulunduğu muhayyel Turan devleti maksadı uğrunda istismar etti», diye yazıyorlardı. Enver Paşanın Türkistandaki hayatını rus men- balarından toplayıp yazan ve kendisi Türkistanda yıllarca yaşayıp orasını iyi bilen mösyö İ. Castagne de, Enver Paşanın şehit oluşunu, panis- lâmizmin iflâsı gibi gösteriyor. Enver Paşanın Türkistanda istinat ettiği yegâne unsur, vaktiyle Istanbulda tahsilde bulunan genç Bukharalılar- dan ibaret olmuş ve onların da halk kütlesi arasında itibarı olmamış, o sebepten basmacılar Enver Paşaya karşı serin davranmışlardı[319]). Bu fikirler elbette yanlıştır. Enver Paşa, genç Bukharalılara istinat etmedi. Genç Bukharalılar şehirlerde yaşayıp tacikleşmiş Türk yahut türkleşmiş Tacik molla ve tüccar evlâdından ibaret olup, düşmana karşı silâhla mücadeleden çok uzak bulunup, yalnız sulh ve müsalemet yolu ile iş görebilen ve herhangi bir hükümetin siyasetinde kendi millî gayeleri için müsait noktalar arayan bir zümre idi. Enver Paşanın kongreye davet ettiğinde Ferganede bozkır Özbeklerinden ve Kazaklardan vekiller gönderildiği hajde, Bukhara münevverlerinden hiçbir vekil gönderilmedi. Se- merkand münevverleri tarafından gönderilen genç bir şâir, benimle ve Türkiyeli zabit Sâbir Efendi ile beraber bir kar tipisi vaktinde Takhtı- Karacadan geçerken ansızın tesadüf ettiğimiz rus müfrezesi ile harbetti- ğimiz sırada ödü patlayıp o akşam uyuyamadı ve hasta oldu. Ertesi sa

---

319 1. C a s t a g n e , Les *Ba&matches,* **Paris 1926, s. 51-52.**

bah gizlice Semerkanda doğru firar etti.

Enver, Pasa Bukharada iken bizzat kendi nezdinde ahd ve peyman eden bazı «cedid»ler, Rustan korkularından cepheye gidip yürekten ağlaya ağlaya rus lehine teşvikatta bulundular. Fakat Paşa tarafırfh • geçmeğe cesaret edenler pekaz oldu (Osman Khoca, Abdülhamid Ârifov ve Kari Abdullah). Geçemeyip intihar edenleri ise hiç görülmedi. Enver Pasa bunu pek iyi biliyordu. Lakay gibi oymakların Enver Paşaya karşı vaziyet almaları, Enver Paşanın Bukhara cedidlerine istinat ettiğinden değil, zaten «cedid» olan Enver Paşanın bunlara «yolu» ile gelmemiş olduğundan, Bukhara emiri ve taraftarları için tehlike teşkil ettiğinden vâki olmuştur. Enver Paşa Türkistandaki bütün harekâtında, bilâkis geniş halk kütlesine ve. münevverlerin de bazı vilâyetlerde' (Fergane, Semerkand, Sır Derya taraflarında) halk kütlesine cidden yakın bulunanlarına istinat etmiştir. Yalnız Rusya değil, İngiltere tarafından da cidden murakabe altında bulunmakla, hiçbir taraftan silâh ve cephane getire- miyen Enver Paşa, halk kütlesi tarafından bundan daha ziyade bir müzaheret göremezdi. Afganistandan gelen 250 tüfek, komşu oymaklarca birkaç bin diye duyulmuş, Semerkand ve Ferganede ise yüz bin tüfek, kaç tane top ve kaç tane fil olarak işidilmiş ve bu da bazan İnğilizlerin Enver Paşaya müzahereti diye telâkki edilmişti. Bu haberleri işiten ahali, silâh almak için Paşanın ve yahut korbaşıların karargâhına koşmuştur. Afganistandan yahut Hindistan hududundan gelen bir adam veya bir mektup bile mübalâğalı şâyialara sebep oluyor, ufacık bir haber büyütülüyordu. Silâhsız, cephanesiz olduğu halde Enver Paşa, Yedisu ve Ak- mola vilâyetlerinin hücra köşelerindeki Kırgız-Kazaklarm gönlünde bile bir ateş yakabilmiştir.

Ben şahsen, Türk tarihinde, «Enver Paşalar devresi» adamlarından addedilemem; «İslâm ittihadı» gibi fikirlerin hayatî kıymeti olmadığına her vakit kani olduğum gibi, diğer birçok hususlarda da fikirlerimiz birbirine uymuyordu. Rus mekteplerindeki tedrisat, türk münevverlerinin millî heyecanını söndürmek gayesini tâkip ediyor, ancak nadir şahsiyetler bunun tesirinden kendilerini koruyabiliyorlardı; rusça tahsil gören münevverler, millî gayelerin tahakkukuna sadece inanamazlar, bunların çoğu vesveselidir; mamafih Türkistanda mevcut siyasî hareket, «İstanbul görmüş hacılar» a dayanarak idare olunamaz. Türkistanda çalışan bir siyasî, bütün objektif şartlarla birlikte bu ülkenin şimal kısımları iki asır, cenup kısımları yarım asırdan façla bir zaman Rus idare usulleri ve medeniyeti tesirinde kaldığını, nazarı itibara almadan iş göremez. Daha Rus gelmeden önce emir Nasrullah zamanında Bukharada bile, «zarya- jay» diye rusça. kumanda verildiğini yukarıda söyleyip* geçmiştik.. Şimdi ise, yerli-Türk ahali, millî mücadeleye, rus mektebinde tahsil eden ve ıııs ordusunda terbiye gören unsurlar, halk kütlesi ile anlaşıp, umumî vaziyetin müsait bîr zamanında onun basma geçebildiği zaman buna ciddî bir iş nazarı ile

bakıyor. «Tekbir» nidası ile ve yahut «uyan Türk» şiarları ile geniş avam kütlesini gayrimüseîlah olduğu halde, yine ayağa kaldırılabilirse de, bunlar, Türkistanm asrî medeniyetle az çok temasta bulunan geniş tabakasını heyecana getirmek için kâfi gelmiyor.

Bu hususlara Enver Paşa, bittabi, ehemmiyet veremedi. Bununla beraber onun hakikî bir inkılâpçı olduğunu da, Türkistan mücadelesinde gözümüzle gördük. Bukharada iken «hazır değiliz» dediğimde, Enver Paşa, bana, «çabuk hazır olacak da değilsiniz» demişti, haklı idi. Rusyanm vaziyeti içten ve dıştan karışacağı gün patlamak üzere kurduğumuz dinamit,, şimdi o gündenberi on yıl geçti [320]) ve görüyoruz, ki patlamıyacakmış. Enver Paşa Türkistan vekayiine iştirak etmemiş olsa idi, yıllardanberi devam- eden Türkistan kıyamı, yavaşça prozaique bir surette yatışacakmış. Enver Paşa bu harekâta yeni bir mâna verdi ve vak'alar gösterdi ki, eğer Bukhara emîri ve köhneperestler mâni olmazsa, Enver Paşa Düşenbedeki kuvvetlerle bile bir darbede Semerkanda gelebilecekmiş; bunu, Enver Paşaya karşı iş gören rus kuvvetlerinin mühim kumandanları bile söylemiştir. Enver Paşa, elbette en büyük idealist idi. Bukharada iken bütün müşkülâtı anladığı halde, hiç görmediği, hattâ hiçbir kitaptan bile öğrenmediği bir ülke ve"muhitte milyonda bir mikyash bayağı bir haritayı ele alarak ata binip Bukharadan Pamire koşması, başka bir suretle izah edilemez. Enver Paşanın Umumî Harpte uğradığı muvaffakiyetsizliklerini bahis mevzuu edenlerle münakaşa etmek fikrinde değilim. Bununla beraber, Enver Paşa, elbette büyük türk inkılâbının ve cihan vekayiinde rol oynıyan Türkün yetiştirdiği büyük bir halk kahramanıdır. Zamanımızın bir türk müverrihi, Çanakkaleyi müdafaa edenlerden Enver Paşayı, Selçukîlerden Haçlılarla vuruşan Kılıç • Arslân ile, Mustafa Kemal Paşayı da Selâhaddin Eyyubî ile mukayese etmektedir. Enver Paşa, elbette Türklerin destanî «Deli Dumrul»! arından biridir. Türkistana geldikleri zaman bunu idare eden ruh ve ideal, Tıirkiyede bilhassa Balkan harbinden sonra yaşatılan «türkçülük» ruhu idü Doğrudan doğruya bir siyasî panislâmizm ve panturanizm muhay- yeleleri değildi.

Enver ve Cemal Paşalar, bizimle konuştuklarında Orta ve Önasvavı birleştiren «Islâm devleti» yahut «büyük Türk devleti» vücuda getirmek fikirlerini, kendileri de bir hayal diye anlatıyorlardı. Onlar Orta ve ön- .4 63'a İslâm ve Türklerinin menfaatleri bir olduğunu ve bu menfaatin vahdetini Ortaasj'alı İslâmlara ve Tiirklere bilfiil anlatmanın, şuurlu insanların borcu olduğuna kani idiler. Enver Paşa Bukharada iken, «Os- manlı lisanı, Tiirkistanda umumî lisan olmıyacaktır ve burası için ayrı edebî çağatay dili yaşatılması lâzımdır ve bunu Rusyaya ve şimdi Tür- kistana geldikten sonra daha ı*\'i anladım» demişti. Enver Paşa bu harekâtından mutlaka bir netice çıkaracağına da tamamiyle kani değildi. Öyle iken, ya «gazilik» yahut «şehitlik» diye işine azimle başladı, işi bozulduğu zaman Afganistan hududunda bulunuyordu, isteseydi bütün maiyetini alarak Afganistana geçebilirdi. Orada da kendisini, ancak hürmet ve izzet bekli}'ordu. Mamafih geçmedi. Hattâ temmuz nihayetinde Efzalüddin Han idaresi altındaki Afganlılar Şarkî Bukharayı terkettik- leri zaman, Enver Paşayı zorla kendileri ile beraber götürmeğe çalıştıklarını ve Paşanın bunu katî surette reddettiğini yukarıda yazdık. O, mutlaka «Türkistan toprağında ölmek» kararını vermişti. Hattâ 4 ağustos (uma sabahında

---

[23r>) Bu eserin 1928 de yazıldığı unutulmasın.]

öylece yalın kılıç Ruslar üzerine atılmağa fazla bir zaruret \ oktu. İki kilometre geri giderek askerini tanzim etseydi, kendisi taarruza geçebilirdi. Enver Paşa Türkistan toprağında ölmekle, bu ül- ’kede ve Türk tarihin(fekîen büyüîT vazifesini yapmıştır. Türklerin Cemal ve Enver Paşalar gibi büyük generalleri Dardaneli iyi müdafaa edip Rus inkılâbının doğmasına yol açmasaydılar, 1 9 2 1 yılında Afganistan ve Türkistana gelemezlerdi. Bunlar, Boğazlarda başladıkları işi, Orta- r.svada devam ettirdiler. Mustafa Kemal Paşa yaşıyarak, Cemal ve En- ver Paşalar ölerek ön ve Ortaasya İslâm ve Türklerinin tarihinde I 6.ncı asırdan itibaren başlıj'an ikinci devrenin (inhitat devrinin) artık kapan- dığını ve üçüncü devrin, istiklâl ve aktivite devrinin başlamış olduğunu gösterdiler.

Zeref şan-Fergane Sahası

Her tarafta mücadele inhilâl devresine girdiği halde, sağlam kalan vilâyet, Zerefşan havzası idi. Burası doğrudan doğruya Cemiyetin idaresinde idi. Buradaki münevver gençlik, basmacı hareketine katılmakta idi. Semerkand ve Ferganede Sovyet idaresinde teşekkül eden polis, Kazak, Özbek kıtaları ve Taşkent yanındaki Troyski kışlasındaki Başkurt taburları da iltihak etmek için yalnız bir emir istiyorlardı. İşin bozulmak üzere olduğu tahakkuk ettiğinden, buna müsaade verilmedi. Mamafih Semerkand polisinin bir kısmı münevverlerden tümen polis reisleri Abdullah Tülebayef ve Abdiişşekûr Hakimbayef’lerin idaresi altında Açıl Beğin fırkasına iltihak etti ve birçok silâh ve mühimmat tc çıkardı. Abdüşşekûr Semerkandli muallim Şekûrinin usuli cedid mektebini ve rusça şehir mektebini ikmal etmiş olan, 23 yaşında bir

gençti. Behram beğe de Semerkand münevverlerinden Abdülhalını, Kari Mahmud ve Azerbeycanlı Esat Efendiler, daha önce iltihak ettiler. Rusların tazyiki kuvvetli idi, ciddî harpler oluyordu. Temmuz ortasında Mamur ve Hamrah Kul Beğler fırkaları ile beraber Sintab ve Fariş tacik kasabalarını, basmacılık harekâtına iltihaka davet için gittiler. Bu I acikler, Hasıl adlı bir eşkiya riyaseti altında olup, Ruslara sadakat gösteriyor ve Kızılkum Kazaklarını yoldan çıkarıyorlardı. Mamur ve Hemrahkul Beğler, bunlar tarafından şiddetli mukabeleye maruz kaldılar. Umumiyetle Bolşevikler kabile ve milletler arasında münaferet doğurmak babında mahirane iş görüyorlardı. Kendi basma Kazak için giden Yusuf Ziya ve arkadaşları da canını zorla kurtarıp, Bökentav hududundan dönüp geldiler. Fakat bu hâdiseler askerin azmini daha kırmamıştı. Bağdan nahiyesinin Guran köyünde toplandık, zengin köylünün evinin duvarına rus istibdadına karşı mücadele hâtıralarımızı yazdık. Buradan Sengzara gelip, « Türkistan » sıra dağlarının eteklerinde Sengzarın güzel yaylalarında, Babur Mirzanın hâtırasında zikri geçen tarihî Yaryaylakta, Açıl Bek ve diğer kurbaşılar, toplanıp âdeta ceşin- îer yapıldı. Caharşenbe ve Davul adlı yerlerde Ruslar basıldı. Ruslar telefat verip, mühimmat bırakarak kaçtılar.

Bağdan ve Sengzar içtimalarmda Zerefşan havzasındaki bütün aktif münevverler gelmişlerdi. Müteveffa Vaslî gibi şairler bu vak'alardan mülhem olarak şiirler yazıp, bana ve Açıl Beğe gönderiyorlardı. Bir kısım askerle Sengzar başlarında ve Kızılmezar yaylalarında birkaç gün dinlendikten sonra, Oratübe ile Maça arasında bulunan Halbuta Bek nezdinde bulunduk. Onun işleri de revaçta idi. Daha karargâhında iken, Ruslarla harp edip, birçoğunu kesti, esir aldı. 4 ağustosta Semerkanda dönüp geldik. 5-10 ağustosta Cambay, Mugal, Usmet civarlarında kurban bayramı geçiren basmacılar üzerine kuvvetli rus fırkaları gönderilerek dehşetli harpler olup, polis müdürü Abdullah Tulebayef ve daha birçok mücahitler şehit oldular. Basmacılar muvaffak olduğu zaman çekilen ve firar eden Ruslara Özbek ahali, hattâ kadınlar bile taş atı - yorlardı.

Fakat Ruslar tekrar dönüp geliyorlar, basmacılara birşey yapama- vınca, köylü ahaliyi kesiyorlardı. Usmet ve Katartal mevkii erin d eki II ağustos muharebelerinden sonra, Zerefşan' havzasındaki mücahede de müşkül bir devreye girmiş oldu. Bu zamanda Garpta Leh cephesinde Rusların elleri boş olduğundan Türkistana çok asker sevkedehildiler. Semerkand ye Oratübe civarına Rusyanın en mühim ve en muntazam addedilen süvari alayları getirilmişti. O gün Açıl Beğin Özbekleri: hakikaten çok celâdet gösterdiler. Birçok Rus ve o cümleden rus alay

komiseri maktul düştü. Fakat muvaffakiyeti büyüterek aldanan Özbek- ler, çok ilerleyip işi bozdular. Akşam üstü Türkistan silsilesinin 3 bin metre irtifalarma çekildik ve orada ayrıldıktan sonra yekdiğerimizi artık hiç göremedik. Buradan biz, önceden alman karara göre, kongre akti için yanımdaki Kazak zabiti ile beraber Kızılkum çölleri yoluyla ..at ü- zerinde Taşkende geldik (13 ağustos). Kurban bayramı günlerindeki bu harplerde Mamur Bek fırkası da yıprandı;, benim arkadaşlarımdan Ev- hadi İşmurzin, Hibbetullah, İslâm, Eyyûb, Vâris ve Süyündük, Mamur ve Turab EJeğlerin maiyetinde kalmışlardı. 15 ağustosta anî bir surette taarruz ederek Ruslar, Evhadiyi esir aldılar. Mücahede her tarafta müş* kül safhaya girmişti. Arkadaşlarımızdan Moskovada bulunanlar: Ruslarla barışmamızı, Türkistandakiler ise barışmayıp mücaKedeyi devam ettirmemizi teklif ediyorlardı. Eylül 20-22 de Taşkentte Türkistan Millî Cemiyetinin, bilhassa Kazakıstanlı âzalarının htirâki ile, kongresi aktedildi. Neticede" ben ve bazı arkadaşlarımın İran ve Afganistan yoluyla Avru- paya gitmemize karar verilip, 22 ilkteşrinde Taşkentten Aşkabâda hareket edildi. Biz Taşkentte iken, -Rusların, muhaceret ve yağma siyasetine karşı Kazakistan heyecan içinde idi. Akmpla, Turgay ve Yedisu taraflarından vekiller gelmişti. Fakat bir iş yapmak artık imkânsız olmuştu. Cızakta Molla Tagay, Semerkandda Behram Bek,. Ruslarla birleştiler. Behram ise tekrar firar edip, Açıl Bek tarafından Öldürüldü.

1923 yılı kışında Zerefşan vilâyetindeki mücahede en ağıı devirlerini geçirdi. Mamafih bütün kış şiddetli mücadeleler devam etti. Biz, martın 22 sinde. İrana, Meşhede geçtik. Bu aralık Hemrahkul Bek arkadaşları ile beraber Semerkand civarında Rüstem kışlakta Rıslar tara- fırdan muhasara edilip, bütün gün mücadele edip, nihayet şehirden 1000 den fazla rus çıkıp, mahsur bulunan istihkâma tulumbalardan gaz serperek ateş vermiş olduklarını öğrendik. Burada münevverlerden Ab- dülhalim, Esat ve Kari Mahmud Beğler şehit olmuş, bazıları evin, damına çıkıp Ruslara karşı nutuk irad ederek, teslim olmadan yanıp ölmüşlerdir. Hemrahkul Bek, birkaç arkadaşı ile Rusların muhasara hattını yarıp geçebilmiştir. 1923 yılı 3 sonkânunda olan bu vak'a, Semerkand münevverlerinin vatan için fedakârane mücadele edebileceğini göstermiştir. Bundan sonra Açıl Bek ve arkadaşları Bukhafalı Abdülkahar ile görüşerek[1], birlikte harekâtta bulunmak fikri ile «Musabazar - Kitap» ara- larında bulunuyorlar. Mayıs başında Vargenzi civarında Ruflar ile mu- vaffakiyetli harpler yapıyor, fakat Enver Paşa vak'asında olduğu gibi, muvaffakiyete aldanıp Rusları tâkibe koşan Açıl Bek, Kitaptan iki kilometre mesafede bulunan Penci köyü yanında yalın kılıç Rusları takip ederken şehit düştü (23 ramazan - 9 mayıs). Açıl Beğin şu nisan, rrka- yıs aylarında Şehrisebz ve Kitap civarında- gösterdiği celâdetler, oradaki halk şairleri için destan mevzuu olmuştur.

Ferganedeki vaziyete, bilhassa vilâyetin ceritıp kısmında hüküm- ferma olan açlık, fena tesir etti. Bu sebepten burada vaziyet daha 1922 yılı başında bozulmağa yüz tutmuştu. Ruslar bundan istifade ederek, Krı- gız ve Özbekler arasında tefrika sokabildiler. Kırgızların reisi Muhiddin Bek, Özbeklerin ise îsrail Bek idi. 1922 yılı sonkânunda Şirmehmed Bek bunları barıştırmağa çalıştıysa da, muvaffak olamadı. Kırgız reisleri Muhiddin Bek ve Canıbek Kadı, Rusiara karşı olan harplerde artık ciddî rol oynamaz oldular. Muhiddin ise Alaya çekildi ve nihayet eylülde bolşeviklerin eline geçerek, bu ayın 23 ünde Endicanda kurşuna dizildi. Evvelce İsmail Hakkı Bey geldiğinde, Enver Paşaya muavenet meselesinde mutaassıp ulemanın tesirinde bulunan Şirmehmed Bek, sonradan fikrini değiştirdi ve Ferganede vaziyeti, müşkülleştiğinde, biraderi Nuri Mehmedi 1 000 kadar asker ile Paşanın yardımına gönderdiyse de, bunlar Karategin' civarına geldiklerinde Paşanın şehit olduğu haberini işittiler. Nemengân civarındaki kurbaşılardan Rahmankulun nezdindeki Türkiyeli zabit Sâbir Bey şehit düştü. Cemiyetin orada bulunan Taşkent şubesinin Rahmankul yanında bulunan reisi Sadrettin Han, Halbuta tarafına geçti. Rahmankul kendisi Ruslar tarafından esir edilip ilkteşrinde idam edildi. Nihayet Kürşirmet te 26 sonteşrinde Afganistana geçmek fikriyle bir miktar askeri ile Alaya ve oradan da Şarkî Bukharaya geçti. Ferganede ancak 2,000 kişilik bir kuvvetle İslâm Bek, Karabay, Kırgız Mehmed Ali, Tacik Mehmed Ömer, Mergilân civarında Ömer Ali kur- basılar iş gördüler. Vilâyette açlık hüküm sürmesi münasebetiyle basmacılar, ahaliyi pamuk ekmekten menediyorlardı; Ömer Ali Kurbaşı pamuk ekenlerden 54 adamı idam etti. 1922-1923 yılında en canlı mücadele, Halbuta Beğin idaresinde Maçada oldu. Turab ve Mamur Beğ- ler Sadreddin Han ve Orenburglu Arif Kerimi ve Başkurt ordusu mensuplarından Ufalı Hibbetulalh ve arkadaşları hep burada idiler. Halbuta Pencekent ve Oratübe taraflarından gelen Rusların taarruzlarını şiddetle reddedip, harikalar gösteriyordu. Fakat nisan 4 te mukabele edemeden, yüksek ve karlı geçitler üzerinden bin zahmetle Karategine indiler.

Enver Paşanın şehid olmasından sonra Ruslar, u- Enver Paşanın Şe- zun bir müddet Lakaylarla meşgul oldular. 25 a- hadetinden Sonra ğustos ve 9-15 eylül harplerinde Hisar yanında Şarkî Bukhara İbrahim Bek, Enver Paşaya karşı müttefiki olan Ruslardan şiddetli darbeler yedi ve 60.0 kadar yi- ğitini kaybetti. Paşanın maiyeti Danyal Bek ile beraber yanlarında 400 asker ve iki mitralyoz olduğu halde, Karategine giderek orada iki ay kadar bir müddet dinlendiler. Bu vakit Alay Kırgızları reisi Nur Meh- nıed Bek ile Karategin Taciklerinin reisi Fuzayıl Mahdumun arası açık idi. Bunun ıslahını Mustafa Şahkula havale ettiler. Nur Mehmedin yeni sistem rus tüfeği ile müsellâh 45 0 kadar askeri vardı. Nur Mehmed ve maiyetindeki 70 yaşında

Mehmed Ömer Dâmüllâ dünya ahvalinden haberdar, gayet nüfuzlu zat idiler. Mehmed Ömer Dâmüllâ, vaktiyle Kaş- gar hükümdarı V akub Beğin nezdinde bulunmuş bir zattı. Nur Mehmedin askeri hep genç Kırgız delikanlılarından ibaret olup, Mustafanm dediğine göre, bunların on neferine Fuzayılm yüz nefer Taciği mukavemet edemezdi. Nur Mehmed, aynı zamanda Ferganeden, Şirmehmet- den de korkuyordu. Her ne ise Mustafa ruzayıl Mahdum ile Nur Mehmed! emusalaha» değilse de «mütareke» ye ikna edebildi (1923 eylül). Enver Paşanın zabitlerinden Faruk efendi Ferganeli Abdülresul Bek ile beraber 150 nefer alıp, Karatağ'da Temür Beğin ve Abdürrahim Minbaşının yanına geldiler. Orada bunlara Semerkand hududundan gelen Osman Çavuş, Yusuf Ziya, ve Abdüşşekur ve arkadaşları iltihak edip, Düşenbedeki Rusların arka tarafında mühim bir kuvvet teşkil ettiler. Karateginde Danyalın yanında 200, Borü Batasın yanında 120, cem an 320 kadar asker vardı. Fuzayıl ın kendi kuvveti 1000 kişiden fazla idi, fakat ciddî bir teşebbüste bulunamayıp yalnız Lakay İbrahim- den intikamını almak fikri ile meşgul oldu.

[Evvelce Diisenbe garnizon kumandanı olup Hacı Sami ve Osman* khoca ile beraber Afganistana geçen Ali Riza Bey Endkhoy ve Kerki- tarafl arındaki Türkmenlerı teşkilatlandırdı ve bunların münevverlerinden Kul Muhammedoğlu Afganistanda çalışıyordu. Bunun hakkında mösyö Castagne, «İstanbul âsarıâtika mektebini ikmal etmiştir. Türk - ıııenleıin nüfuzlu ve münevver adamıdır» diyor. Bundan maada daha sabık Çarcuy hükümeti reisi Molla Nevbet ve Mümin Sofu'lar da buralarda Ruslarla ciddî mücadelelerde bulunuyorlardı. Ali Riza, Kerki civarında üç ay kadar bir zaman muharebelerde bulundu, çok ganimet aldı, cephane ele geçirdi. Hanımı, Kazan ulemasından Abdullah Bubinin kızı, rusça ve türkçe tahsil görmüş Meryem Hanım, at üzerinde bir elinde çocuğu olduğu halde, diğer eli ile atını idare edip daima muharebelerde beraber bulundu ve yaralılara baktı. Türkistan millî mücadelesine bütün varlığı ile iştirak edip ateş içinde dolaşan biricik münevver kadın budur. Bundan başka Ferganede Khalkhocanm kadını, Khorezm- de Han Cüneydin kızı gibi elinde silâh ile muharebe safında erkekten fazla iş gören îedakâr köylü kadınlar da bulunuyordu.

Enver Paşanın şehit oluşundan bir hafta sonra Hacı
Sami Afganistandan (F eyzâbâddan) Hacı Sami ve
Taşkentli Âzem oğlu Kazakbay bir miktar cephane ;ie Şarkî Bukharaya, Dervaza geçtiler. Hacı Sami ile beraber Kabilden gelmiş oian Osman Khoca Feyzâbâdda kaldı. Hacı Sami, Karategin ve Kural ağda bulunan kuvvetleri kendisine çağırıp getirdi ve kendi maksadını, «Türkistan millî mücadelesi, ancak genç milliyetperver münevverler yetişip vatanları için harbe başhyacakları zaman başka bir şekil alabilir, şimdilik bizim işimiz yalnız merhum Paşanın intikamını almak ve yerli ahaliye çeteciliği öğretmektir», şeklinde izah etti. Abdülhamid Arifi, Yusuf Ziya yı ve Mustafa Şahkıl'u Semerkandlı (yukarıda zikri • »< tmn Örgütlü) Hacı Abdülkadirin 30 kadar askeri ile Şugnan (Kho- r u g) a gönderdi. Kendisi mevcut kuvvetleri ile Külâb a gitti ve oradaki işleri yoluna koyduktan sonra Karategine geldi. Şugnana gidenler ise Dervaz tümeni «hâkimi» (yani kaymakamı) ve emir taraftarı olan tacik İşan Sultanın «bunlar Enverin adamlarıdır, ceditlerdir, bunlara erzak vermemeli» diye arkalarında iğva edip Şugnan Taciklerini kudurttuğundan bir iş yapamadan Dervaza İşan Sultanın kendi yanma, sonra oradan da Karategine geldiler. Bu seferlerde Yusuf Ziyaya refakat eden Hacı Abdülkadirin rolü şüpheli görülüp müfsidane bir yol aldığından Hacı Sami tarafından idam edildi (1 3 ilkteşrin). İşan Sultan, Hacı Sa- nıiye karşı Lakay İbrahimin Envere karşı oynadığı rolü oynamak istiyordu. Derken Külâbdaki Ruslar Karategin ile Dervaz aracındaki yolu kesmiş bulundular. Sonkânunun başında (1923) Ferganeyi terketmiş Han Şir Mehmed Bek de bu aralık Karategine geldi ve o gece Kara- teginde bulunmakta olan kardeşi Nur Mehmed Beği askerleri ile birlikte Ferganeye gönderdi. Hacı Saminin arkadaşlarından birisi tarafından yazılan ve nüshası nezdimde bulunan bir raporda Kürşirmedin buradaki faaliyeti pek fena bir surette tasvir edilmektedir: «cahil ve mutaassıp adamdır, ahmaktır, söz dinlemek istidadında ve anlamak iktidarında değildir, bizim aleyhimizde Lakay Togay Sarı, İbrahim ve İşan Sultanlarla temasa girdi. Külâbdaki Ruslar Dervaz yolunu işgal edip ricat yolumuzu kestiklerinde, vaziyeti ıslah için Hacı Sami sonkânunun başında tertibat aldı. Herkese bir vazife verildi, fakat Şir Mehmed kendi kuvveti ile işgal edeceği y îre gitmedi. Emrin hilâfına yer aldı. Hacı Sami, İsmail Hakkıyı gönderip iknaa çalıştı ise de, dinletemedi. Nihayet Danyal ve Faruk Beylerin idaresinde 150 kişilik bir kuvvet gönderip Kürşirmet:. silâhsızlandıracak oldu. O da Lakay Togay Sarının adamlarından birisinin yardımı ile yakasını kurtarıp İşan Sultana iltihak etti. Gerçi İsan Sultanın Hacı Samiye karsı müttefikan mücadele etmek hak-

kındaki teklifini kabul etmediyse de, kendi kuvvetini alıp Afganistana geçecek oldu, biz de kendisini takip edip, 250 kadar askerini çevirip alıkoyabildik» denilmektedir. Diğer hâtıralar da bunu teyit ediyor. Şir Mehmed Bek ise kendi

hatıratında Hacı Samiyi kabahatli göstermekte, bununla beraber Hacı Sami, İbrahim Lakayı silâhsızlandırmak istediğinde bunu yapmamağa ikna ettiğini zikretmekte ve Hacı Sami nezdinde kalan askerini 150 nefer göstermektedir.

İşan Sultan kendisine Dervazdan maada,' muhalifi olan Fuzayıl Mahdumun vilâyeti Karategin de verilmek şartı ile Ruslara .sulh teklif etmiş ve Hacı Samiye karşı Ruslar ile müttefikan hareket edecek olmuştur. Hacı Saminin Afganistandan getirdiği cephane de Dervazda bulunduğundan, onu da ele geçirmek istemiştir. Mustafa Şahkul Işan Sultanı «ahmak, fevkalâde mutaassıp, kadın akıllı bir cahil emirci» diye tarif etmektedir. Nihayet Hacı Sami, Işan Sultanı ve kardeşi (Kür- şirmete göre «Khudaya tevbe qıldım»)ni Gubdereye celbedecek ilkkâ- nun sonunda as?.rak idam etti -[1G]) ve Işan Sultanla kendisi arasında mütereddit buluna., kuvvetleri itaat altına aldı. Bu tedbir Hacı Saminin Enver Paşaya nazaran bam[1] şka, kararları çok kat*î ve sert bir adam olduğunu gösterdi. Ve bir kısım basmacıların hoşuna gitti.

1923 yılı sonkânu.nunda Hacı Sami muntazam çete teşkilâtına ve çeteciliğe başladı. Elacı Sami çeteleri oymaklara göre teşkil edip, bir oymağı diğerinin işine müdahaleden kat'î surette men'edip her birine:

1) leşker başı, 2) erzakçı,. 3) mülkî işlerin idaresi için «emlâktar» yahut «aqsaqal»lar tâyin etti. Bu sâde ve yeknasak teşkilât, basmacıların askerî ve dahilî hayatının az çok intizam bulmasına sebep oldu. Sonra Ruslara müteaddit yerlerde halis çetecilik usulü ile taarruza başladı. Sonkânunda Küîâbda bulunan Rusları muhasara edip, 300 kadar rus müfrezesini aldatıp meydana çıkarıp anî bir surette hücum ederek, 1 5-20 dakikada hepsini kâmilen kesti ve bir çok ganimet, cephane elde etti. Kale dahilindeki garnizon ile uğraşmadı. Yanında 500 kadar askeri bulunuyordu. Buradan gidip Hisarı bastı. İbrahim Lakay, Külâb Lakayla- rmm reisi Togay Sarıya, Hacı Samiye ansızın arkasından hücum emrini vermiştiyse de, cesaret edemedi. Bilâkis Hacı Sami Togay Sarıya Hisarın kuşatılmasını emredip, kendisi İbrahim Lakayın karargâhı olan Köktaş yaylasına ânî bir surette hücum ederek Lakayları bozdu ve kaçmalarına da imkân vermeyip bir derede İbrahim Lakayı çevirip esir etti. Yaya kalan İbrahim, elinden düşürdüğü tabancasını bile yerden [321] kaldıramadı. Bütün mağlûbiyetlerin ve felâketlerin sebebi kendisi olduğunu ve Hacı Sami öldürse haklı olduğunu itiraf edip, öldürmezse, bütün varlığı ile hizmet edeceğini va'detti. Hacı Sami tabancasını elin e almıştı, mutlak vuracak bir vaziyette bulunuyordu. Lâkin, «bunu vurmakla iş düzelmez, belki kendisini kazanırım» diye affetmeği tercih etti. Filhakika İbrahim de bundan soma Hacı Samiye sâdık kaldı. Hacı Saminin şiddet ve kat'iyeti, hakay, Marka ve Barlas gibi Özbekleriıı çok hoşuna gitti.

[321°]) Vakıa *Pravda,* 9.2.3923 te de, bizim hâtıralara mutabık olarak kaydedilmiştir. '

Halbuki akıl satan bazı tacik ıüesası ve Fuzayıl Mahdum bunu bir delilik addediyorlardı. Orada emilin sabık Şarkî Bukhara vâlii umumisi Fvliya Kuli Beğin oğlu Begcan. Hacı Samiye iltihak etmişti. Hacı bu Begcanın Afganistana, Abdülhamid Ârifov'ün ise Çitral yoluyla Hindis- tdna ve oradan da Avrupaya gitmesine müsaade etti. Yusuf Ziya Bey, AzerbaycanlI ve şiî olduğundan Panıir've Şugnanm şiî Tacikleri arasında teşkilât ve propaganda işleri ile meşgul olmağa müsaade aldı. Diğer taraftan bu çc-te muharebesinde Hacı Sami, Enver Paşanın maiyetinden en sâdık ve en kahraman zabitleri ve yerli beyleri de kaybetti. Külâb muharebesinde Osman Çavuş ve Danyal Bey şehit düştüler, Rus Kozağı Ray ev de burada maktul düştü. Külâb beyi Aşur Beğ, Rusların gittikçe şiddetlenen tazyiklerine mukavemet edemeyip Afganistana geçmek üzere iken yakalayıp idam etti.

Mart içinde Hisar seferinden tekrar Külâba avdet ederken Faruk Efendi ■ve Murad Çavuş, bir düşman oku ile şehit düştüler. Bu iki zat, Türk kahramanlığının ve idealistliğinin timsali addediliyorlardı. Hacı Sami, Faruk Efendiyi Osman ve Murad çavuşları Çegende Enver Paşanın > anına defnetti. Rus Kozağı Rayev'i de Lakaylara verip defnettirdi. Enver Paşa bu Rayev'e çok itimat eder, Rayev de Enver Paşayı sever, Rusları, Enver Paşanın idaresi altında Bolşevikler ile harbe davet edip yazılar gönderirdi. Hacı Sami, Moğul Katagan kabilesinin reisi Paşahan ile Mustafa Şahkulu Afgan hudut muhafızlığına tâyin etmiş ve ahalinin Afganistana firarına mâni olacağını tahmin etmişti. Paşahan da burada vefat etti. Bu zat, ömrünü avcılıkla geçirmiş, gayet faal, güzel ve açık fikirli sâde bir Türk olup, Şarkî Bukharada emsalsiz bir kahraman idi. Şü arada Semiz Özbek kabilesinin reisi Abdiirrahim Baybece ve Kon- gırat kabilesinin reisi Heyit Pehlivan da şehit düştüler. Bunlar hep Enver Paşanın en sadık adamları idi. Heyit Pehlivan'm 1500 kadar askeri bulunuyordu. Paşahanın yerine oğlu Nasreddin, Heyit Pehlivanın yerine de kardeşi Hurrem Bek reis tâyin olundular. Bunların vefatı, Şarkî Bu khara basmacılığı için telâfisi kabil olmıyan zayiat oldu.

Maniafih /Hacı Sami yine işinde devam edip, askeri ile beraber

r.ısan içmde Garbı Bukhara, Guzar, Karşı, Küyten, Şirâbad taraflarına c.kmihr yaptı ve burada gerek kendisi ve gerekse Şir Mehmed Bekten kalan Ferganeliler, emsalsiz kahramanlıklar gösterdiler. Bu seferlerde Hacı Sami iie beraber bulunup hâtıralarını yazan Abdüşşekûr Bek, Hacı Samiden sitayişle bahsetmektedir ~:!7) • Ruslar .har yerde o kadar kalabalık oldukları, tayyareleri, telgraf, telefon ve telsizleri, casusları işlediği, atlan ve yedek atları da her vakit hazır olduğu halde, Hacı Sami, nıs garnizonlarını çocuk gibj oynatıyordu. Bununla çeteciliğin nasıl yapılmak icap ettiğini Türkistanlılara gösteımiş oldu. Bu muharebeler sırasında kendisi de ayağından yaralandı. Hacı Saminin yanındaki Ferağ. n «..-Her hakkında Mustafa diyor ki: «Fn iyi asker Şir Mehmetten kala n !' e r g a n e i ıı e r d i. Beş ay içinde bunların yüzde altmış beşi kırıldı. Böyle iken yine kafiyen ruhları düşmedi. Evvelce intizamsız basmacılık şeraitinde yetişen, yağmadan başka iş bilmeyip ahaliyi rahatsız eden bu yiğitler, bu sefer demir elli bir müdebbir reisin (Hacı Sami) elinde ara- ıup bulunamıyacak nadir ve inzibat sever muti asker oldular. Şimdi bubin ahali bunları sever, kahraman addedip bunlarla iftihar ederlerdi. Evvelce yalnız kendi Ferganesi için harbetmek isteyen bu delikanlılar şuu di bütün Türkistan idealini tam olarak benimsediler, bunlar için kergane, Bukhara ve Kazakistan hepsi bir olmuştu».

Kusun gittikçe çoğalması ve Hacı Saminm en sadık arkadaşlarının birbirini müteakip şehit düşmesi, vaziyeti pek güçleştiriyordu. Karatecindeki T uzayı! Mahdumun münasebeti de değişmişti. Belcuvan beyleri de fuzayıl Mahduma bakıyorlardı. Bıınlaıı te dip etmek, ağır bir işti. Karnteginde bulunan sabık Maça fırkasından Halbuta, tekrar Maça ve Oıaiiibeye geçti. Sadreddin Han, Arif Kerimî, Hibetullah ve arkadaştan ise Hacı Samiye gelip iltihak ederek, Afganistana geçmek tavsiyesinde bulundular. Nihayet Hacı Sami bütün bu arkadaşlarını alıp 1923 yılı haziran 3 te Afganistana geçti. Arkadaşlarından Yusuf Ziya Bey, ö haziranda -Kale-i Vanç civarında Penç nehrinin en şiddetli akan yelinden at üzerinde Afganistan tarafına geçmek isterken boğularak öldü. Hacı Saminin Teğ-i Deredeki garnizonunun kumandanı olan Azem Ka- zakbay da Recep Pansad ve bir kısım Ferganeliler ile birlikte Yusuf Ziyanın vefatından sonra Kale-i Vanç hududunda Ruslarla harbederek, bir hafta kaldıktan sonra, Afganistana geçtiler. Heyit Bek Kongıratın oğlu, Cildigöl Türkmenlerinin reisi Molla Ceylev Dadkhoh, Semiz aşi-

Abdüşşekûrun hâtıraları da benim hususî kütüphanemde mahfuz bulunmaktadır.

rcti ile beraber Abdürrahman Dadkhoh Afganistana geçip Hanâbâd civarında Aktepede yerleştiler.

Biz bu sırada Kabilde bulunuyorduk. Khanâbadda bulunan Hacı Sami Bey, pek bedbin mektuplar yazıyordu. Bu münasebetle 5 temmuzda yazdığım bir mektupla 192 1 ilkteşrininde Bukharada kendisinin, lüzumundan fazla nikbin olup, Paşayı yanlış yola şevketmiş olması gibi, şimdi kendi muvaffakiyetsizliği neticesinde gösterdiği bedbinliklerin de haksız olduğunu, yazmıştım. Buna cevaben 19 temmuz tarihi ile bana vc Osman Khocaya j'azdığı mektubunda «bedbin değil, yalnız mecruh ve at üzerinde yürüyemez olduğunu ve Türkiyeye dönüp biraz istirahat ettikten sonra, bir gün tekrar dönüp geleceğini» söylemişti. Fakat Aııadoludaki eski hesapları yüzünden Cumhuriyet Türkiyesine giremedi. Pek yazıklanacak biır suikast tertibatı ile Anadoluya girip, 192 7 yılı 24 ağustosta Çine ile Bozdoğan arasındaki Madran yaylasında jandarmalar ile olan müsademeler esnasında maktul düştü.

Enver Paşa ve arkadaşlarının muvaffakiyetsizliği Son Basmacılık Türkistan basmacılarının ahvali ruhiyesine fena tesir edeceği ve isyan hareketlerinin derhal bitip gideceği hakkındak. düşünceler, doğru çıkmadı. Eğer Rusya her tarafta eii boşanıp kâfi miktarda asker sevketmek imkânını bulmasa idi, Türkistan millî mücah< desinde hiç bir sekte olmıyacak olduğu, vekayi ile tahakkuk etti. 1 9 2 3 yılı haziran l 1 inde bolşevikler Ferganede basmacılıkla cidden mücadele için, Endicanda mahsus bir «inkılâb harbî şûrası» (Rev-Voyen-Sovyet) teşkil etmek mecburiyetinde kaldılar. Kızılordu Karategine ancak temmuzda girebildi ve 1 7 temmuzda Garm'ı işgal etti. Fuzayıl, Khalbuta ve Rahman Dadkhoh'ların kuvvetleri dağıldı. Ağustos 1 5 - 1 9 unda Kızılordu Alay'a geçip Tokhtamet Pansad, Nuvmet Minbaşı fırkalarını dağıtabildiler. Bu sırada bolşevikler ellerine geçen, yahut af va'dine inanıp dehalet eden basmacı öncülerini hep idam ediyorlardı. Başkurdüstan harbiye nazırı muavini olan Evhadi Iş- murzin, Zâmin civarında esir edildikten sonra, Taşkent hapishanesinden Moskovaya nakledilmişti. Esaretinden bir yıl sonra 6 ağustosta Mos- kovada idam edildi-[38]). Aîay'da ele geçen Tokhtamet ve Nurmet Bekler, Semerkandda ele geçen Karakul, Açıl Toksaba ve diğerleri, Ne- meıigân civarında ele geçen Aman Pehlivan (Nemengânda haziranda), yine Ferganelilerden Bayastan, Islâm Kuli, Kazakbay korbaşılar (Kho- kandda, 7 ilkkânun), Ferganenin büyüğü Muhiddin Bek (ağustosta) ele geçirilerek idam edildiler. Khalbuta kendi arkadaşları tarafından

-[3S]) Bu esefli hâdise *Pravda,* ağustos 1923 nüshasında yazılmıştır.

(Mekânımda) öldürüldü. Semerkand vilâyetinde Hemrah Kul Bek, daima Açıl Beğin yanında bulunan kardeşi Devran ve arkadaşları daha 1923-1925 yıllarında Semerkandla Şehrisebz arasında çeteciliklerini devam ettirdiler. Bunlardan «Mirza Pehlivan Min» (Şüllük'te) ve Molla Khalık Kul (Pençkent civarında) muharebede şehit olduktan sonra, Hemrah Kul ve Devran ilkin Şarkî Bukharaya, oradan da Afganistana geçtiler. Şehrisebz ve Semerkand tarafında yine uzun zaman Molla Ab- durrezak ve Gaday Pehlivan çetecilikte devam ettiler.

1.923 yılı mart ve mayısında basmacılık, yeniden alevlendi. 27 martta müslüman kızıl askerlerden bir takımları basmacılara iltihak etti; demiryolu amelesi de ihtilâlcilere yardım etti. 7 nisan ve 9 mayısta Taş- kend-Orenburg hattı kesildi. Bu hareket Bükhara, Semerkand ve Türk- rnenistana yayıldı. Bolşevikler ancak haziranda vaziyete hâkim olabildiler. Yılın başlangıcında Han Cüneyd, Khıyvayı işgal etmişti, bolşevikler ibıı şehri ancak 31 sonkânunda[v]istirdat edebildiler. Han Cüney- din arkadaşlarından İşan Ağaçinin fırkası sabık Khıyva cedidler hükümeti âzalarına istinat ederek, mart başında Hezaresbi kuşattığını «Tur- kestanskaya Pravda» yazdı (14 mart). O hudutta bolşevikler vaziyete ancak mayısta hâkim olabildiler. Basmacıların bu harekâtı, Avrupa matbuatında epey alâka uyandırmıştı-[30]). 1925 16 ilkkânun tarihi ile bana Türkistandan gönderilen mektupta daha şu fırkaların faaliyetinden bahsedilmektedir: Ferganede Quba civarında Ömer A!i Leşkerbaşı (300 kişi ile), Khokandın Altıarıq civarında Karabay Leşkerbaşı (200 kişi), Esfere'de Turdu Bek (200), Özgend'de ve Alayqurda Otuzoğul Kırgız- larından yukarıda mükerreren zikri geçen Canibek Kadı, Belcuvanda Kürşirmetin kardeşi Taş Mehmed (500 kişi ile), Vakhş havzasında Pur- süqda İbrahim Lakay (200 kişi ile), Karatağda Temür Bek (100 kişi ile), Karşı ve Guzarda Hurrem Bek (200 kişi), Karateginde Mahdumca (50 kişi), Khıyvada Han Cüneyd fırkaları.

Han Cüneyd 1924 mayısında Khıyvaya taarruz etmişti, 1927 yılına kadar mücadelesinde devam edip o yılın eylülünde, Kühne-Ürgenç civarında ziraatle meşgul olmak şartı ile, sulh akdetti. Fakat bolşevikle- rin kendisini ele geçirmek istediğini görünce tekrar silâha sarılıp, Ahmed Bek ve Şaltay Batır çeteleri ile birleşerek bütün Karakum Türkmenle- rîni ayağa kaldırdı. Bolşevikler Akhundof idaresi altında harbî inkılâp şûrası teşkil edip, bu hareketin cidden tenkiline çalışarak, Türkmenler- den bir çök günahsız ahaliyi kestiler. Ancak bir yıl sonra 1928 eylülünde Han Cüneyd fazla mukabeleyi faydasız bulup, 600 kadar askeri ile [322]

---

[322]) Bk. *Posledniye Novosti*, 6. 8. 9 mayıs ,1923; *Dni*, 14. 28 mayıs 1923.

Astarâbâd hududuna gelip İrana ilitca etti ve İran hükümetine silâhını teslim etmeyip, 1929 yılında Afganistana geçti. Han Cüneyd, daha 1873 yılında Ruslar Khıyvayı işgal ettiklerinde bile harbetmiş ve hiç bir zaman rus tâbiiyetini kabul etmemiş olan bir Türktü.

Şarkı Bukharanm değerli mücahitlerinden Kongırat Molla Rahman Berdi, Baba Dağlı Taş Mehmed Dadkhoh, Kabadyan Kongıratlarmdan -Üten Bek v.e Karabek'ler ile nihayet 1926 yılı haziranının 21 inde kurban bayramı gününde Rusların taarruzları karşısında Lakav İbrahim Bek A.fganistana iltica ettiler. Enver Paşanın maiyetinden «Pülemitçi (mitralyozcu) Mehmed Ali Toosaba», Şehrisebz civarında kuvvetli bir fırkaya malikti. 17 haziran muharebesinde Rusların eline düştü. 26 haziranda Semerkand Pençkent nahiyesinde Kurban Kprbaşı, kahramanca bir mücadele neticesinde bütün maiyeti ile beraber şehit oldu. Bunun kafasını, bolşevikler, ortaçağların barbarlığiyle Pençkentte günlerce teşhir ettiler. Ruslar Şarkî Bukharaya Şerefeddinof adlı bir Kazanlı komünistin idaresi altında «fevkalâde tribunal» göndererek, bir basmacı için bütün kabilenin mesul olacağını ve katliâm edileceğini ilân ettiler ve bunun tatbikatına da geçtiler. Harb meydanında bir iş yapmadıkları zaman, günahsız köylüleri katliâm etmek, bolşevik âdetidir. Her halde İbrahim Lakaym Afganistana geçmesi, bolşevikler için tarihî bir hâdise oldu. Bu münasebetle «Turk'front», «harbî Okrug»a (mmtakaya) değiştirilip, «cephe»nin bitirildiği ilân edildi. Buna rağmen Ferganede bazı korbaşıların, daha 1928 yılındaki faaliyetleri hakkında gazetelerde haberler okuduk. O cümleden, o yılın haziran 2-4 güllerinde R'͵s;^^n v*~ Sukh civarında Fakir Korbaşı ve Yekketut civarında Ömer Korbns? bol- şevikler ile mücadele ediyorlardı.

Basmacılığın Tarihî Kıymeti,

Basmacı harekâtı, Türkistanda 1918-1923 yıllar; şartlarında aktif hareketlere iltihakı kabil olan bütün kuvvetleri kendisine celbedip, ortaya çıkaran muazzam bir millî harekettir. Bu harekete yalnız 1916 yılı kıyamına iştirak edenler değil, 1 898 yılmda Dükçü Işan kıyamına . iştirak edenler, hattâ Türkistanm istiklâli uğrunda son Khokand hanlarından Pulat Hanın ve Kaşgarda Yakub | Bek mücadelelerine iştirak eden bazı zevat bile iltihak etmişti. / Yakub Bek nezdinde bulunan Hacı Hekem'in ve Mehmed Ömer Dâmüllânm isimlerini ve Han Cüneydin de, Khıyva hanı rus tâbiiyetini kabul ettiğinde buna razı olmayıp, çöle çekilenlerden olduğunu yukarıda zikret- miştik./Basmac! harekâtı denilen bu millî kıyama, Türkistan millî cemi- "f/ yetleri, fırkaları, Başkurdüstan, Bukhara ve Khıyva hükümet azalar], *1/* Kırgız ve Kazak münevverleri, nihayet Türkiyeli zabitler, Enver Pasa'.V'

bazı Afganlılar ve Kaşgarlılar iştirak ettiler ve pek çoğu da bu yolda şehit oldular. 1 6 ncı asırdan sonra Türkistan ve Orta Türk illeri tarihinde, yerli ahalinin bütün sınıflarını,-^hattâ Garp Türklerini bir araya toplayan ve bu kadar yıl süren bir halk^areketi vâki olmamıştır.

Ben şahsen milletimin en müşkül mücadele ve sıkıntılı zamanlarında muharebe saflarında bulunup bütün varlığımla iştirak edebildiğimden vicdanen mutmainim. E,ğer tarihte hiçbir rolüm olmasa idi, yalnız bu harekete, seyirci kalmadan, iştirak etmiş bulunmaklığım benim için kâfi idi. Ben ve arkadaşım Abdülkadir (Fethülkadir) Süleyman, 1923 yılında Herat ile Kabil arasında Kirman ve Akziyaret adlı menziller arasında Hindüguş sırtlarını, yani Türkistan ve Hindistanın taksimi miyah hatlarını geçerken (1 1 haziran), 1920 yılı haziranından o güne kadar üç yıl zarfında geçirdiğimiz *hayatı bir hesap ettik. Burada yalnız mesafe itibariyle Türkistanm her tarafına-[10]) hep at üzerinde ceman 9-12 bin kilometre kadar mesafe yürümüş olduğumuzu gördük. Bu esnada biz, her tarafta halkımızın fevkalâde bir itimadını, samimiyetini, onun geniş kalbini, diyelim ki onun daha yabancı eli dokunmıyan mânevi harimin- de neler varsa hepsini görmüş olduk. Halkımızın ahlâk ve seciyesi hakkında söylenilen ve seyyahlar, bilhassa Ruslar tarafından yazılan şeylerin de çoğunun yalanlığını ve önceleri pasifistlik ve hattâ korkaklık diye tâbir ettikleri hususiyetin ancak düşünen, sabur ' ve fevkalâde mütehammil milletimizin soğukkanlılığı ve yabancı medeniyet karşısında bir nevi hayreti demek olduğunu, bilhassa göçebe ve uruglu Özbek ve Kıı gizi arda eski amirlik, efendilik ruhunun ve hakikî kahramanlığın eskiden olduğu gibi yaşadığını, kendi gözlerimizle gördük. Köyde gizli bulunduğumuz sırada ansızın Rus geldiği zaman Türk analarımız ve gelinlerimiz bizi kendi iç dairelerinde sakladılar (bir defasında, Sengzar havzasında bir köyde bulunduğumuz vakit ansızın rus müfrezesi gelmişti. Firarımızı - teshil için mükemmel bir duvarı bozmaktan çekinmediler ve bizi kaçırdılar). Hâtıralarında sakladıkları ne kadar eski şarkılar, hikâyeler ve destanlar varsa bize söylediler. Keza köylü Özbek içinde dinî fanatizmin kuvvetliliğine dair söylenen sözlerin de, yalnız bir efsaneden ibaret olduğunu gördük. Belki böyle bir tolerans, şarkta hiç bir millette görülmez. Bize hiçbir yerde, hiçbir Özbek, «ne için namaz

-Jt(l) Benim için Astarkhnndan Khıyvaya, Khıyvadân Bukharaya, oradan **Kaşkaderya** taraflarına, Bukharadaır Fergane hududuna, oradan geri Nvıratnyn. **-il,!;. .Maça dağarına, sonra** .tekrar geri Kmlkıiıia **Ve** Tas kemle, Taşkeiıüeıı Aşk- **ubada. oradan Irana ve Hindugosa; Abdülkadir için ise, Bnşkudüslandan** çıkarak bütün Kazakıstana, Arkaya, Taşkent, Nurata ve Semerkand taraflarına.

kılmıyorsun? Oruç tutmuyorsun?» diye bir sual sormadı. Onun için, bizim, samimiyetle halkını seven, bilgi ve hüneri ile ona yardım etmeğe çalışan bir evlâdı olmamız kâfi idi. Daha 1914 yılında bile bir Türkistanlının, vatanı için Rusyaya karşı el kaldırabileceği tasavvur olunmuyordu. Daha T9 16 yılında hâtıra defterime, «Özbek ve Kazakları as- kerliğe alıştırmak için ancak beklenmiyen

büyük hâdiseler (mouvements elementaires) yardım edebilir; yoksa bunları askerliğe başka bir şekilde alıştırmak kabil olmıyacaktır» diye yazmış, «merdkâr isyanı» harekâtına da o nisbette sevinmiştim. 1918-1924 yılı vekayii ise, bizim bütün beklediklerimizin fevkinde büyük hâdiseler oldu. Ahali mücadeleye, askerliğe öyle alıştı ki, o, şimdi bütün vücudu ile her türlü askerliğe tâ- lip olup müstevliler de ona silâh vermekten korkuyorlar. Münevverlerden Kırgız Canuzakov, Cızaklı Özbek münevveri Kari Kâmil, Semer- kandlı 1 acik Kari Mahmud ve arkadaşları, böyle emsalsiz fedakârlıklar göstererek kendilerini ateş üzerine attılar ve şehit oldular. İnkılâptan evvel rus mektebi gören münevverlerin böyle halk hareketlerine atılması tasavvur edilemezdi. Başkurtların, Kazanlıların ve uzaktan gelen Türkiyeli zabitlerin iştiraki, o güne kadar mücadele ederse, ancak kendi nahiyesi için mücadele etmeğe alışan, kendi barındığı yerin haricinde «vatan» bilmeyen basmacılara, «umum Türkistan için müca dele» yollarını açtı. Halk içinde destanlar doğdu, meselâ 1922 yılında, Rusların tâkibatma rağmen, «aman aman» ve:

«Bu tağlarda kim yatqan -f- Asker balalar yatqan
Yan başına taş batıp -f Düşmanına oq atqan»

nakaratlı basmacı şarkıları Taşkent, Semerkand, Khokand gibi şehirlerin caddelerinde bile arabacı, amele ve hattâ mekteplilerin ağzında söylenir oldu [323]).

Elbette bu hareketin zararlı tarafı da olmuştur. Kine Sarı isyanı, Rusların Kapal, Lepsi, Turgay, Irgız gibi istihkâmlar bina edip İle ve Sır Derya havzasına kadar ilerlemesine sebep olduğu gibi, basmacı hareketi de daha 1914 yıllarında bile rus seyyahları tarafından efsanevî ve esrarengiz bir ülke olarak tavsif edilmekte olan Şarkî Bukhara, Pa- mir, Fergane dağları, Maça, Kızılkum ve Karakum gibi mmtakalarm Rusların neferlerine kadar malûm olmasına, rus iskân sahalarının Şarkî Bukhara v.e Afgan hudutlarına kadar ilerletilip orada sevkülceyş ve demiryolu hatlarının inşasının teşriine, Pamir hududunda rus ordusunun

"41) Bu gibi şarkıları epey toplamıştım; yukarıda s. 448 de anlattığım gibi, 1922 yılı nisanında «Qarnep» fazlasında* zayi oldu.

çoğalmasına, sebep öldü. Fakat Ruslar bunları, mücadele olmasaydı bile, yine yapacaklardı. Yine bir fırsat çıkıp, tekrar mücadeleye başlanırsa Ruslar, iskân ettikleri mıntakaları, şüphesiz, tekrar tahliye mecburiyetinde kalacaklardır. Ruslar kendi matbuatlarında bu mücadelelerin ahalinin nüfusça zayiatına sebep olduğunu söyleyip, güya Türkistanlılar için yazıklanıyor gibi görünüyorlardı; buna aldananlarımız da vardır. Fakat umumiyetle çete harblerinde askerin az telefat verdiği malûm* dur. Mücadele eden dişli, tırnaklı yerlere, Ruslar, pek de dokunamadılar, erzakı müsadere edemediler; mukabele göstermeyen yerler ise yavaşça^ azar azar her gün yağma edilip, açlık ve sefalet içinde tedricen mahvoldular. Başkurdüstan ordusu cephelerde bu kadar parlak harbler yaptığı halde, 3-4 yıl zarfında ancak dört ilâ beş yüz kadar telefat verdi. Ben zayiatı, bizzat kendi hususî defterime kaydeder ve askerimizden şehit düşenleri ekseriya ata ve anasına l^izzat taziyede bulunarak haber verirdim. Halbuki 1921 yılında Başkurdüstan, müc'de- îesizce itaat yoluna girdiği günden sonra, erzak ve emval müsaderesine maruz kalarak, yavaşça, on binlerce ve yüz binlerce nüfusunu kaybetti. Mücadele eden Ferganede harb saflarında birkaç bin zayiat oldu ise müdafaada bulunmıyan Kostanay, Aktübe, Kökçetav, Semi Kazaklarında, açlık ve hastalıklar yüzünden yavaş yavaş yüz binlerce nüfus telef olup gitti. Fakat yavaşça, halk tâbiri ile «kendi eceli ile» olan bu zayiat, birden göze çarpmaz. Basmacılık, Türkistanlıların, meselâ daha 1909 yılında yazdıkları gibi «artık tamamiyle ölmüş, çürümüş» bir mil- İet olmadığını tam olarak göstermiş, Türkistanlılar için en iyi bir mektep olmuş ve Türkistan yaşayışında yeni, bir devrin, hayat için bilfiil âhla mücâdele devrinin başlandığını göstermiştir. Şimdi de Türkistan, dünya vekayüne hiçbir zaman seyirci olarak kalmıyacaktır ve kendisine düşen rolü oynıyacaktır. Nihayet basmacılık, Türkistan münev- verlerini, istiklâl için mücadele eden diğer bütün muasır milletlerde olduğu gibi, ecnebi memleketlerde siyasî muhacirler zümresi teşkiline de sevketmiştir.

6

Türkistan Adına Hariçteki Faaliyet

Son Rus inkılâbından, bilhassa istiklâl harekâtından önce Türkistanlılar, hariçte ciddi bir siyasî hareket gösteremediler. Yalnız umumî harb esnasında 1915-1917 yıllarında Türkiyede ve Avrupada Rusya Müslümanlarını temsil edenler arasında, Türkistan yahut umumen Tür- kili (Ortatürk) nümayendeleri de bulunmuştur. 1916 yılı başlangıcında «Rusyanm mazlum milletleri cemiyeti» (Ligue des Allogenes de Russie) vasıtasiyie Vilsona, Kadı Abdurreşit İbrahim, Ağaoğlu Ahmet, Akçu- raoğlu Yusuf ve Hiiseyinzade Ali beylerin imzalariyle verilen dekleras- yonda (ki fransız «Revue du Monde Musulman». Vol. LV1. p. 146- 147 de neşrolunmuştur), «Biz Rusya müslümanları Tatarlar, Başkurt- ıar, Kırgızlar, Şartlar,

Tacikler, Türkmenler, Dağıstan kavimleri, yirmi milyonluk bir kütleyiz» diye başlanarak Türkistan adına da söylenmiştir. Deklarasyon kısa ve vazıh cümlelerle yazılmış, sonunda da «aman! bizi mahvolmaktan kurtarınız» -[1]-) diye alarm çağırılmıştır. Bu deklarasyon mezkûr cemiyete dahil olan «gayri rus» milletlerin şikâyet ve isteklerini muhtevi bir muhtıraya dahildir. Muhtıra, müslümanlardan başka, bir de Gürcü mümessili Misel Tseretelli, Finlerden Baron Durob, Bern'deki Litvanya millî komitesi, Leh, Litonya (Latviya) mümessilleri, İsviçrede bulunan Ukraynalılar grupu ile, ceman yirmi bir kişi tarafından imza edilmiştir.

Bundan başka 1915-1916 yıllarında Türkistan ve diğer Rusya mahkûmu Türk mümessillerinden ibaret bir heyet, iki defa Avrupada bulunup, hükümetler, milletler ve siyasî fırkalar nezdinde bazı teşebbüslerde bulunmuşlardır. 1913 yılı başında Hüseyinzade Ali bey Azerbaycan, Akçuraoğîu Yusuf Kazan, Çelebizade Mehmet Es'at Kırım, Mukîmeddin Beğcan Türkistan mümessili sıfatiyle hepsi bir heyet olarak, Müttefik Devletler nezdinde teşebbüslerde bulunmuşlardır. Heyet I 2 ilkkânunda Budapeşteye geldi. Başvekil Tisza, parlâmento liderlerinden Andrasi ile görüşüp, almanca yazılan bir muhtıra takdim etmişler ve müsteşrik Mesaros'un muavenetiyle «Külûgy Handûgy» mecmuasında, Rus mahkûmu Türklerin dileklerini beyanla, bir makale ve Rus idaresi altındaki yerlerde teşekkül edecek müstakbel türk hükümetlerinin taksimatını gösterir bir harita neşretmişlerdir. Eski Macar hanedanından Sermen Miklos, heyetin şerefine iki ziyafet vermiş, ikinci ziyafette heyeti Macaristanm devlet erleri, zadegânları ve mebusları ile tanıştırmıştır. \

Müteakiben Akçuraoğîu, Macar Millî Akademisi salonunda «Rusya Müslüman Türk Tatarlarının bugünkü vaziyeti ve dilekleri» mevzuunda konferans vermiştir. Sonra bu heyet, Viyanaya giderek Avusturya başvekili Stork* hariciye vekili Forgach, Berline giderek hariciye nazırı Pagu ve muavini Zemmermann'larla, sonra sonkânunda Bulgaris- tana gelerek başvekil Radoslavov, Meclis âzaları, Profesör Şismanov

-[1]-) «Veriez a nötre securs! Sauvez-nouz de la distruction».

ve diğerleriyle görüşüp, her yerde mezkûr almanca muhtırayı takdim ederek Rus mahkûmu kürklerin arzularını beyan eylemişler ve bu devletlerden siyasi müzaherette bulunmalarını rica etmişlerdir. Akçuraoğ- İu yukarıda adı geçen mevzu üzerinde Berlin Prusya Akademisi, Müs- lemiekât Cemiyeti salonlarında, Sofyada Bulgar Akademisinde fran- sızca ve türkçe olarak. konferanslar vermiştir. Heyet, şubat ayında Is- tanbula dönmüştür . Mezkûr muhtıra (Denkschrift) ve Vusuf Beyin konferansı aynı yılda kozanda fransızca, profesör Martin Hartmann tarafından da almanca neşredilmiştir ~ [N]). Muhtırada, heyetin temsil ettiği ülkelere istiklal talep edilmektedir, Akçuraoğlu ise, artık Rusya dahilinde kalan Kazanın mümessili olmak sıfatiyle ancak «medenî muhtariyet» (autonomie culturelle) talebinde bulunmaktadır. Konferansının özü şundan ibarettir: Rusya Türkleri hakkında istatistik malûmat (2 3 milj'on gösteriliyor), ahalinin nüfusça tefzayüdü, İçtimaî

tabakalar, iktisadı vaziyet, mektep ve ıslahatı, edebiyat, medenî sahalarda rusların çıkardığı engeller, Tatarlara Türkistanda yer ve gayrimenkul emlâk is- t'hsalinin men'i, Başkurt ve Kazak arazisinin gasbedilmesi, maarif ve matbuatta sansör, bunlara rağmen Tatarların siyasî mücadeleleri («İtli fakı Müslimîn Fırkası», müslüman kongreleri, Duma'daki faaliyet). Risalede bir de bu gayeleri tahakkuk ettirmek için «Rusya Müslüman kiirk-Tatarlarının hukukunu müdafaa Cemiyeti» ~M >) tesis olunduğu ve bunun adından bir de manifist çıkarıldığı söylenmektedir. Nüfus teza- yüdii kısmında Orenburg «Dukhovnoye Sobranye»sinin 1885 yılından beri mollalar vasıtasiyle topladığı malûmata göre, Tatarların nüfusunun arttığı, yalnız Litva müslümanlarmın nüfusunun temessül sayesinde gittikçe azaldığı beyan edilmiştir.

Mezkûr heyet, aynı yılda ikinci defa daha kalabalık bir nümayende sıfatiyle 2 7-29 haziranda Lozanda 'nikat eden «Milliyetlerin Üçüncü İçtimai» (Tıoisieme Conference des nationalites)na iştirak ediyor. Ka- zanlılar namına Akçuraoğlu Yusuf, Çağatay (Ozbekler) namına Bukha-

-[1:>]) **Bıı malumat bana bizzat Akçuraoğlu tarafından tahrirî olarak veril**miştir.

[!]) **Aktchura-Oglu Yousouff.** *l'Etat actuel el les aspirations des Turco- Talars Musulmans en Russie,* **Lausann 1916 ceman 16 sahife; ve almancası,** *Die (jcıemvartige laçje der Muhammedaneschen Turco-Tataren Russlaıds tınd ihre Bestrcbungen,* **fmahal ve tabı yılı gösterilmemiş) 12 sahifedir. Unvanları bir ise** de, **biraz daha kısa olan almancasına bazı şeyler ilâve edilmiştir.**

-[15]) **«le Comite pour la cîefanse des droits des Turcu-Tatars Musulmans • u Rıssic».**

ra!ı Mukimiddin Beğcan, Kazak-Kırgız namına Ahmetoğlu Safa, Ku- mukim namına Ahmet Saip Kaplanov, Dağıstan namına Seyit Tahir E- fcndi, Çeıkeşler namına Aziz Meker bulunmuşlardır. Bu heyet «Rusya Müslüman Türk-Tatarlarınm Müdafaaİ Hukuk Cemiyeti» namına hareket etmiş, fakat her millet ve il kendi namına ayrı ayrı muhtıralar vermiştir. Oıtatüıkler namına verilen muhtıralar da ayrı ayrı ise de «Ta-rar, Çağatay, Kıgız-Kaysak milliyetleri mümessillerinin muhtıraları» na- ıniyle fransızca 1 8 sahifeîik bir risale şeklinde bir araya toplanarak kongre zamanında Lozaııda tabediimiştir. Ayrı ayrı maruza vermek, bu üç füık ülkesinin iktisadı ve siyasî isteklerini bir çerçeve içerisine almakta görülen müşkülâttan ileri gelmiş olsa gerektir. Umumî gayenin bir olduğu kaydolunmakla beraber ona erişmek yolları muhtıralarda »yrı gösterilmiştir. Akçuraoğlu Yusuf Beyin Kazanlılar (les Tatars de Kazan) namından okuduğu maruza on sahife, kadar olup, biraz tarihi malûmat ilâvesiyle hemen hemen yukarıda zikri geçen risalenin ihtisarından ibarettir. Kazanlılarm millî siyasî şiarları olarak da, şu iki esası ileri sürmektedir: 1) Ruslarla bütün hukukta müsavat- 2) Medenî muhtariyet, yani Tatar milletinin din, lisan, maarif işlerinde hürriyeti

Mukîmeddin Beğcanın «Çağatay milleti mümessilinin muhtırası», yalnız üç sahife (S. 1 l-13)den ibarettir. Buna göre: «Bukhara, Khıyva hanlıkiariyîe, Rııs-Türkisianının beş vilâyeti ahalisi, Çağatay milletini teşkil eder». Fakat Bukhavalı olan mümessil, daha ziyade Bukharayı bahis mevzuu etmiş ve demiştir ki: «Ruslar bu memleketi hiçbir hakları olmadan ve sebepsiz istilâ ettiler. Onlar, bizim memleketimizi ve halkımızı yağma için geldiler. 1866 yılında Sasık Göl (sic!) muahedesiyle Bukharanın dahilî işlerde müstakil kalacağını kabul etmişlerdiyse de, sonra o ahdi bozdular; şimdi emir, bir rus vilâyetinin müdüründen başka bir şey değildir. Yarım asırlık rus hâkimiyetinin Bukharanın İktisadî ve medenî inkişafına bir faydası dokunmamış, bilâkis engel olmuştur. Rus hükümeti kendi casusları vasıtasiyle müslümanlar arasına mezhep ihtilâfları sokuyor. 1909 (sic!)-* yılında vâki olan sünnî ve şiî ihtilâfı, rusîarın tertibatından ibaretti, onlar bu bahane ile hanlığın iç vilâyetlerine rus kıtaları soktular ve sevkiilceyş cihetinden mühim olan noktaları işgal ettiler. Rus hükümeti millî siyasî matbuata müsaade vermiyor. Bukharayı komşu memleketlerle münasebetten men’edıyor, hac seferine

-[40]) Nos revendications: 1—Egalite des droits civils et politiques avec les Itusses orthodoxes de. l’Empire, 2—Liberte et autonomie culturelle, c’est-a-dire l.iberte et autonomie de la langue, de l’enseigment et de la religion de la nationna- lite Tatare.

hile mâni oluyor. Kendisini sivilizatör göstermesine rağmen, Rus, bizim millî sahada tabiî surette terakkimize mânidir. Bundan dolayı biz Bu- lchara ve Khıyvanm tam istiklâlini ve gasbedilen yerlerin iadesini talep ediyoruz»[324]).

Safa Beyin dört sahife (14-18) tutan «Kırgız Kaysak halkı (peuple) mümessilinin muhtırası»nda, 1735 te Ebülkhayır Hanla Ruslar arasında akdolunan muahede esas ittihaz edilmiştir, o zaman esas: 1) Kazak Hanlığının dahilî otonomisi, 2) askerliğin mecburî olmaması, 3) toprağa dokunulmaması, 4) din hürriyeti, olmuş imiş; bu muahedeyi Rus nakzetmiştir. O, evvelâ hanlığı kaldırdı, sonra 1868 yılında kendi İdarî taksimatına tâbi kıldı. Sonra, Kazakları tazyik eden 1868, 1891 yılı «Sahra vilâyetlerinin idaresine ait kanunlar»dan, dini ve iktisadı tazyiklerden bahsedilmekte, bilhassa Kazak topraklarının gasbedderek Rus hükümeti inhisarına alınıp Rus muhacirlerine verilmesi hususunda, umumiyetle toprak meselesine, bu maruzada ehemmiyet verilmiştir. 1910 da Duma'da mebus profesör ' Kapustin'in, Kazakları tamamen temsil için muhaceret siyasetini şiddetlendirmek • lâzımgeleceği hususundaki sözleri naklolunuyor. Rusların, Kazaklara, tıbbî muavenet göstermedikleri, hattâ 1908 yılında Astarkhan Kazakları istedikleri halde, muavenet edilmediği söyleniyor. Kazakların talepleri şunlardır: 1) Kazakistan otonomisi, 2) Toprak-arazi meselesinde Ebülkhayır Han zamanındaki muahedenin esas ittihaz edilmesi, 3) Ruslarla hukukta müsavat ve «Sahra kanunları»nın lağvı, 4) Kazaklardan alman vergilerin, Kırgız-Kazak âmme işlerine, maarifine, sıhhî işlerine sarfedilrnejsi, maarif, âmme işleri, din hususlarında Ruslarla müsavat.

Eğer o zaman Başkurtiardan da bir mümessil olsaydı, Kazak-Kır- gızların bu taleplerine tam olarak iltihak ederdi.

Kongreden sonra Âkçuraoğlu ve Aziz Meker, Zuriche gidip rus sosyalistleriyle v.e Lenin ile görüşerek kendi beyannamelerini vermişler. Lenin, «Sizin istediğiniz hukuk, biz mevkii iktidara geçersek ziyadesiyle temin olunacaktır. Mamafih bu yazılarınızı okuruz, muvafık görürsek gazetelerimizde neşrederiz.» demiştir. Sonra heyet, Almanya tarikiyle İstanbula dönmüştür. O zaman Alman, Fransız ve Macar matbuatı heyetin faaliyetlerinden, muhtıralarından ehemmiyetle bahsetmişler, kongrenin kendi neşriyatında da -'s) Rusya Müslümanlarının metalibi hakkında tafsilât verilmiştir -41')* Lozan heyetinin faaliyeti münasebetiyle Rusya muhitinde epeyce gürültüler olmuş, Duma'da

324) Malgre ses pretentions â une mission civilisatrice, les faits ci-haut enonces demontrent que'la Russie est un obstacle â nötre developpement normal el hational; par consequent nous demendons l'independance complete pour les Khanats de Boukhara et de Khiva, ainsi que la restitution c[es terres usurpees.

müslüman mebusu Kutlukay Mirza Tevkilev de, bu münasebetle izahat vermiştir.

20 mart 1917de Stokoholm'da «Rusya Milletlerinin Dördüncü Kongresi» toplanacak olduğundan, İstanbuldan tekrar bir heyet gönderilmekte idiyse de, Almanyada ihtilâl başlaması dolayısiyle kongre yapılamadan kalmıştır. İnkılâptan, bilhassa Türkiye ordusu Bakuya geldikten sonra, Türkiyeye ve Bakuya tekrar mümessiller gelmeye başlamıştır. Bunlardan ikisi, 1918 yılı martında bir kısım Kazan münevverleri ve zenginler zümresi tarafından gönderilen **Tokumbetoğlu** Osman ve Muzafferoğlu Yusuftur. Bunlar Türkiye yoluyla Almanyaya giderek 7 ağustosta Alman hâriciyesine, Rusya Müslümanlarının ahval ve dileklerine dair mufassal bir muhtıra vermişlerdir. Makinede yazılmış 24 sahifeden ibaret olan bu muhtırada, Türkistan meselesi etraflıca bahis mevzuu edildiğinden, şayanı zikirdir. Muhtırayı yazanlar, o zamanki Kazanlı münevverlerin âdeti veçhile, bütün Rusya Müslümanları namına söylüyorlarsa da, daha ziyade Kazan Türkleri, Kazakistan, Türkistan Türklerin hayatından bahsetmekte ve bunları .« Şimalişark Türkleri » (Nordosttürken) namiyle birleştirmektedirler. Bunların din ve medeniyet hususunda birliğinden, Başkurdüstan, Endican ve 1916 yılı kıyamlarından, 1917 deki Moskova Müslüman Kongresi mukarreratın- dan (federasyon kararı), 1 9 1 8 deki bidayetinde Khokand hâdisesi ve faciasından, Kızıl Rusların mezaliminden, «Parçalanmıyan bir Rusya» şiarına karşı mücadele edildiğinden bahsediliyor. Bolşevikler İslâmları kesiyorlar, bu, ancak alman ve türk ordularının ilerlemesiyle durdurulabilir. Ukrayna, Estonya, Finlandiya, Kafkasya, Türkistan, Rusyadan ayrılmalı, Rusya bu mağdur milletler tarafından ihata edilmiş bulunmalıdır. Şimalişark Türklerinin memleketi zengindir, İktisadî imkânları büyüktür. Türkistanın hayvan mahsulâtı, pamuğu dikkate şayandır. Burada ticaret Tatarların elindedir, (Muhtırada umumiyetle Tatarların rolü çok izam edilmiştir).

Muhtırayı yazanlar Volga (Tatar), Ural (Başkurt), Kırgızistan (Kazakistan), Türkistan hükümetleri federasyonu fikrini ileri sürüyor- [325] [326] lar. Böyle bir devletin teşekkülünün, müttefik devletler için ehemmiyetinden, alman ticaretiyle alman sermayesinin tatbikma geniş imkânlar açılacağından bahsedip, kendilerine yardım istiyorlar. Orta Türklerin istiklâl fikri bu muhtırada ilk defa pek vazıh olarak ortaya atılmıştır: «Etnografı cihetten şimali-şark Türklerî birdir, siyasî ve İktisadî hususlarda gayri kabili taksim bir küldür. Bizim şiarımız, bizi asırlardanberi ezen ve bizim düşmanımız olan Rusyadan tamamiyle ayrılmak, kimseye tâbi olmıyan ve dostunu, düşmanını kendisi ihtiyar edebilen tam müstakil bir devlet tüzümektir» - ,0).

~[4S]) Meselâ *Les Annales des Nationalites,* 1916, No. 9-11 de ve bir de îno- rodetz namı müsteariyle yazan bir muharririn, *La Russie et les peuples allogens* Berne, 1917 adlı külliyatında.

[326]) Bütün bu malûmat, Yusuf Beğin bu teşebbüslere ait yazıp verdiği hatıratından alınmıştır.

Türkiye için Baku yolu açıldıktan sonra, Baku ve Istanbula gelen Türkistanlıların isimlerini (s. 275) yazmıştık. Bunlardan Sadreddinkhan ve ıNureddin Beğ Khudayarkhanov, mütareke hengâmmda Sibiryalı Ab- durreşid Kadı, AzerbaycanlI Hiiseyinzad.e Aİi Beğ, Kazanlı Osman To- kumbet ve Atâullah Bahaeddin, Halim Sab't'lerle beraber İsviçrede bir «Büro» teşkil ederek bir temsil heyeti sıfa,tiyle bulunmak maksadiyle, l alât Paşanın yardımı ile 2 7 ilkteşrinde Istanbuldan hareket etmiştir, i eşkılât islerini yola koymak işinde yardımda bulunmak için de, Türkiye hükümeti tarafından Köprüliizade Mehmet Fuat Bey heyete terfik edilmişti. Heyet Varnaya geldiğinde, Macaristanda ihtilâl zuhurundan haber alarak Odesa-Aimanya tarikiyle yoluna devam etmişse de, Kiye- ve gelip Almanya mümessili Baron Mum a müracaat ettiklerinde, ihtilâlin Almanyada da çıkmış olduğunu ve yolların kapandığını haber alarak sonteşrin nihayetinde Istanbula dönmüştür. Bunu müteakip Türkistan vekilleri de, Istanbuldan Baku tarikiyle, vatanlarına doğru hareket etmişlerdir. Yukarıda zikri geçen Şir Ali Lapin ise, daha ilkteşrin bidayetinde, elince Talât Paşanın bir tavsiye mekutbu olduğu halde, Berime gelebilmiştir.

Prof. Moritz vasıtasiyle Alman hâriciyesinden aldığım malûmata göre, Şir Ali kendisini, «Otonomyah Türkistanın Millî Parlâmento reisi ve Orta Asyada Jlema fırkasının mümessili» olarak tanıtmıştır. O, Türkistanın ve . Afgaıııstaıîın istikbali hakkında Alman hâriciyesine bir muhtıra verip, bazı teşebbüsatta bulunmuş, ilkteşrin nihayetinde vata-

-'1'0) S. **16: Nordöstliche Türken etnographisch die familie einer einzigen Nationâlitat der nordöstlichen Türkv-** cr **darstellen; ferner aufweisen ein einzi- ger uııteilbarcs Ganzes im politischcn und wirtschaftlichen Sinne. Unsere Haupt- aufgabc ist.......... die ençlgültige Absonderung der Mohammedaner aus Russland** a İs ünse **ren jahrhundertelngen Unterjocher und Feinde und die Schaffung eines freien ausserlich (d. h. in der Aussenpolitik) von Niemand abhangigen Staaten zu ervvirken, der seine Gegner und Feinde frei wahlen karnı...** nına dönmek üzere İstanbüia doğru hareket etmişse de, Budapeşteye geldiğinde ihtilâl zuhur etmesi dolayısiyle yollar kapanmakla geriye Berime avdet etmiş ve orada fena surette hasta olup Charlottenburg'da (İnstitut Edel'de) tedaviyle meşgul olıip, 1919 yılı şubatında Kiyev tarikiyle Bakuya ve oradan da Türkistana hareket etmiştir. Verdiği muhtırayı maalesef henüz elde edemedik. Memlekete döndükten sonra Şir Ali, muvazenesini kaybedip, feci bir surette dünyadan ayrılırıış tır. Şir Ali, dindar ve mutaassıp bir zattı. Ulemaya karıştı, rus matbuatında makaleler neşretti. Çar zamanında Kent Türkleri, «Şart» tesmiye edilmeyip «Özbek» tesmiye edilsin diye rus matbuatında makale yazmış ve »usça bir «Özbek sarfı» neşretmiştir (bk. yukarıda s. 2 70, 363).

1918 yılında Şamara, Ufa, Yekaterenburgda faaliyette bulunan «Rusya Müessîsler Meclisi»nin harice gönderilen azalan meyanmda yukarıda (s. 363) te zikri

geçen Çokayoğlu Mustafa ve eskiden Tür- kistanda çalışan Kuşlardan Vadim Çaykin yollandılar. Orenburgdan 7 sonteşrinde hareket ettikten sonra Türkmenistan, Azerbaycan ve Gür- cüstanda bulundular, daha Aşkabâdda iken, «Türkistan Müessisler Meclisini toplama komitesi» namiyle bir teşekkül vücuda getirerek,. bunun adına 21 şubat 1919 da Paristeki «Versay Sulh Kongresi»ne, Rusyada umum memleket tarafından tanınmış bir hükümet mevcut olmadığından, Türkistanda yaşıyan kavimleriıı kendi isteklerini Rusyada demok- ıat federatif cumhuriyeti çerçevesinde hür olarak izhar edebilmeleri temin edilsin» diye bir radyo-telgraf gönderdiler. Gürcüstanın işgalinden sonra Çokayoğlu mezkûr «Rusya Müessisler Meclisi» heyeti âzası sıfa- tıyle Parise gelerek birkaç sene zarfında Rus İmigirant matbuatında (Melinkov ve Kerensky'lerin gazetelerinde) ve bazan fransız ve Leh mecmualarında Türkistandaki bolşevik siyaseti hakkında makaleler neş- ı etmiştir. Mustafanın yazılarında «Orient et Occident» mecmuasında (1923-No. 16, 17) «Türkİ9tanda millî hareket» unvaniyle neşrettiği
mufassal makale ehemmiyetlidir, Münderecesi, Türkistanın Türk ve Müslüman âlemindeki mevkii, Türkistanın Ruslar tarafından işgali, rus müstemleke siyaseti ve neticeleri, 1917 inkılâbı, Türkistanda bolşevik- İer, Türkistanda o onomi hareketi, Sovyet siyasetinin tatbikatı, maarif, iktisadı bozgunluk, açlık. Türkistanın istiklâle doğru hareketi maddelerinden ibarettir. Makalesini yazarken M. Çokayoğlu, Corci Safarofun vaktiyle Türkistan meselesini iyi tenvir eden «Müstemleke inkılâbı - Türkistan tecrüben» adlı eserini görmüş, Kâbilde bulunan Türkistan münevverleri (Abdulhamit Arifov) ile de temasa girip Türkistandaki vaziyeti öğrenmiş bulunuyordu.

Gerek bu makalede ve gerek Varşovada münteşir «Journal de

31

Varsovie» (1924 No. 4, 5)de ve «Dni» gazetesinin 1923 nisan 22 sinde «Bolşeviklerin Türkistanda açlık siyaseti» serlevhalariyle neşrettiği makalelerinde Çokayoğlu, Rus demokrat muhitleriyle teşriki mesaiye ehemmiyet verdiğinden dolayı maksatlarını muhtelif şekilde tefsir edebilecek elâstikî cümlelerle ifade etmiştir. Aşkabâddan Parise gönderilen telgraf namesindeki «Türkistanda yaşıyan milletlerin demokratik Rusya çerçevesindeki istekleri» [327]) cümlesi, bu makalelerde esas olan gayeyi ifade eder. Mamafih «Türkistanda Millî Hareket» makalesinde Riskulov rehberliğinde bulunan Türkistan türk komünistlerinin «Özbek, Kazak, Kırgız, Başkurt ve Tatarları birleştiren bir müstakil Türkistan» talep ettiklerini söylerken, «Türkistanın Millî İstiklâl yoluna girerek uyanan Şarkın siyasî hayatında mühim bir âmil olacağını ve artık hiç kimsenin

---

[327]) ...... la possibilite d'une libre expression de la volonte souveraine des habitants du Turkestai), dans les limites de la Republique democratique federa- tive Russe» (*Orient et Occident*, 1923, N. 17. p. 46).

entirikasma âlet olmıyacağını [328]) da ilâve etmektedir. Keza, Tür- kistandaki kıyam (basmacı) hareketlerini, millî hareket olmaktan ziyade, «Bolşevik siyasetinin tabiî mirası» diye tavsif ettiği halde, bu fikrine de, Türkistanda hâkim olan kanaatlerle telifi kabil bir şekil vermeğe çalışıyor. «Dni» gazetesinin 25 ağustos 1 9 1 3 nüshasında, «Türkistanda isyanlar» serlevhasiyle neşrettiği makalesinde diyor ki: «Türkistanda basmacı (eşkıya) hareketinin kuvvet alması, bolşevik siyasetinin tabiî neticesidir. Bu, sovyet mezalimine karşı aksülâmeldir. İsyan, elbette şer (felâket «zlo»)dır, o, memleketi tahrip eder. Müslümanlarda (Ruslara karşı) adaveti arttırır, fakat bu felâketi ortaya çıkaran rejime karşı mücadele zaruridir» [329]).

---

[328]) Le Turkestan aspire â l'independance nationale et desire devenir lui meme, un facteur independent de la: vie politique de TOrint sorti de son sommeil seculaire. II ne veut plus rester passif et servir, â qui ce soit d'arene aux intrigues el de moyen d'intimidation (aynı mecmuada S. 47).

[253) Bu eserin ilk neşrinden sonra, Çokayoğlu, istiklâl şiarını iltizam ederek, 1929-39 yılları arasında Berlinde «Yaş *Türkistan»* isminde bir mecmua neşretmiş, Şarka ait Avrupa mecmualarında (bk. *The Asiatic Re vie w,* vol. XXIV. 1928, April, vil. XXV, 1929, N. 83; *The Journal of the Royal Asiatic Society,* vol. XVIII, july, 1931, vol. XX, july, 1933) makaleler ve ayrıca risaleler (*Chez les Soviets en Asie Central e,* Paris, 1928) neşrederek Sovyetler devrinde Türkistanın haytamı AvrupalIlara tanıtmak uğrunda çalışmıştır.- Uzun seneler boyunca Tür- kiştanı Avrupada temsil eden Çokayoğlu, 27/12)1941 de Berlinde hastalanarak vefat etmiştir.] " "7 ~ "

1921 de Afganistana geçen Bukhara emir: Alim Han ve maiyeti de, bazı siyasî teşebbüslerde bulundular. Daha ziyade ticaretle meşgul olan emirin Peşaverdeki «Kontora»sı başında bulunan Haydarkhoca Mir Bedelev ve İsmail Toksaba, aynı zamanda mumaileyhin Hindistan- daki siyasî mümessilleri sıfatını da haizdirler. Bukhara tüccarlarından Yusufbay Mukîmbayov da emirin «seyyar» mümessili olup, Milletler Cemiyeti nezdinde bazı teşebbüslerde bulundu. Ezcümle 1917 haziranında Paris'e gelmiş, uzun zaman Türkistanda Çalışan Mösyö Castagne nın yardımiyle eylül bidayetinde Cenevreye gelerek Milletler Cemiyetine emir namından memorandum vermiş ve «Le Journal de Geneve»in 7 eylül nüshasında Bukhara emirinin metalibi hakkında «istilâ altındaki Bukharadan bir ses» unvaniyle bir makale neşrettirmiştir. 1929 senesinde emir Alim Han farsça olarak «Khüznü-lmilel-i (sic!) Bukhara» yani «Bukhara milletlerinin âhı» unvaniyle Pariste bir risale neşredip, onu fransızcaya da tercüme ettirerek tab'ettirdi. Emir mezkûr yılda Afganistandaki kargaşalıklardan istifade etmek maksadiyle Herata gelmişti; burada iken mayıs ayında yine farsça olarak kendi namından Türkistan ve Bukhara ahalisine hitaben bir «Manifest» neşretti, bu da sonra Sovyet gazetelerinde intişar etti. Emir bu risalelerinde kendisini, sabık çarın, sadık tabası gösteriyor ve müslürnanların «büyük biraderleri» olan Beyaz Ruslarla beraber hareket ederek bolşevikleri devireceğini söylemektedir.

Hariçte İslâm klerikal ulemasının da mümessilleri yok değildir. Başkurt muhafazakâr mollalarından Abdulhay Kürbanaliyev, Midyar Şemgulov ve akranı, Japonyada oturmaktadırlar. Bunlar, su kitabın yazıldığı zaman Tokyoda «Japonyada bulunan müslüman vekillerinin kongresi»ni (3-3 ilkteşrin 1928) akdedip, din ve maarif meselelerini müzakere ettiler. Tokyoda litoğrafla tab'olunan mazbatalarında yazıldığına göre, birinci meclise tebrik için japon siyasîlerinden İnokay, To- kumanı, birkaç profesör, Japon-Türk enstitüsü müdürü ve japonya gazete muhabirleri gelmişlerdir. Tebrik eden Japonlar meyanında Macar profesör Pröhle türkçe olarak nutuk. söylemiş ve kendisinin birkaç sene evvel Başkurdüstanda İlmî tetkikatta bulunduğunu hatırlatmıştır.

Burada, duvara, talebelerden Mehmet ve Ahmet Altunbayîarın biri elinde bayrak taşıyan bir kız, diğeri bir süvari türk askerine bir kızın «Türkistana!» diye yol gösterdiğini tersim eden iki levha asılmış bulunuyordu. Mehmet Altunbay, kendi levhasına bakarak Japonyadan Türkistana nasıl gidileceği hakkında bir nutuk İrat etmiştir [330]). Bu levh a ! a r Japonların devlet erlerine takdim edilmiştir (mazbata s. 15). K o n g r e , biı müslüman cemiyeti teşkiline ve matbaa tesisine karar ver- mistir. **Kongreye rehberlik eden zevat (Abdulhay ve Midyar mollalar) maarif meselesinde liberal olmak ve siyaset sahasında ümitlerini Tür- kistana bağlamakla beraber, hariçte Beyaz Rus generalleriyle beraber çalışmaktadırlar.**

L[254]) Bu kitabın neşrinden sonra bu matbaa tesis olunarak, Abdulhey Molla

Tokyo kongresi, Japon imparatoruna arzı ubudiyetle beraber, bir de Kur'an takdim etmiştir.

Ruslara düşman olduğu gibi emirin de düşmanı olan Türkistan ve Bukhara ahrarının derneği «Türkistan Miiiî Birliği» (TMB) daha 1920 den itibaren Kabilde mümessiller bulundurdu. (Osmankhoca ve Hacı İsameddin Karaulbeği).

1923 ten başlayıp artık diğer İslâm devletle- linde. Almanya ve Fransada da mümessillere malik oldu. 1924 yılında Çokayoğlu Mustafa da, Berline gelerek «Türkistan Millî Birliği» cemiyetine intisap etti. Mezkûr senenin 23-24 sonteşrininde Berlinde inikat eden kongrede «TMB nin haricî komitesi» teşekkül edip, 1927 yılı 15-18 şubatta inikat eden ikinci kongre, Pariste Ukrayna ve Kafkasya- hlarla işbirliği yapmak, Milletler Cemiyeti ve devletler nezdiııde teşkilât namından teşebbüslerde ve neşriyatta bulunmak üzere, Çokayoğlu Mustafa ve Bukharalı Ahmet Naim beylerden ibaret heyeti tâyin etti. Ukrayna ve KafkasyalIlar 1926 sonteşrinınden itibaren «Ukrayna ve Kafkasya milletlerinin menfaatlerini müdafaa eden organ» sıfatiyle Pa- : «Promethee» adlı fransızca aylık bir mecmua neşrine başlamışlar- uı. ikmci kongre karariyle «Türkistan Millî Birliği» de buna iltihak etmekle, mezkûr mecmua 192 7 haziran nüshasından (N. 8) itibaren «Promethee, organe de def ense nationale des peuples de Caucase, de L Ukıaine et du Tu kestan» tesmiye olundu. Bu mecmuada Mustafa Ço- kay, bidayette muhtelif müstear isimlerle ve nihayet 1928 yılı mayıs nüshasından itibaren kendi imzasiyle, makaleler neşretti. Beyaz Rus muhitinden ayrılmayı, Rusya ile alâkayı kesmek telâkki eden ve bunu aklına bile getirmek istemiyen Çokay için, kendi imzası ile Promethee'de makale neşretmek, büyük ^bir değişiklikti. Mecmuanın sonteşrin 1928 nüshasında Çokayoğlu, «Türkistanda istiklâl ideolojisi» unvaniyle biı* makale neşrederek kendisinin de istiklâl fikrini kabul etmiş olduğunu iik defa olarak ilân etti. Kendilerinden ayrılmamak için TMB merkezine darılan Muştala, Beyaz Rusların emperyalizmine karşı koymuş oldu, halbuki bundan önce onun için ancak Kızıl Rusların emperyalizmi bahis mevzuu idi. Mustafayı bu adıma sevkeden, Lehliler olmuştur, o

Kurbanalinin idaresinde «Japon Mukhbiri» ismi altında aylık mecmua ve birçok türkçe kitap, risale ve mektep kitapları bastırılıp neşrine başlanmıştır.] da Varşovaya giderek 1929 haziranında Türkistan istiklâl dâvasını izah < ckrck, konferans verdi. Mustafayı kendi akranından ve rus ideoloji- rine sadık kalan «inoredits»lerden saymaya alışmış olan Kerenski, kendi gazetesinde («Dni», 1929, N.41) «artık Çokayev'i de mi kaybettik?» mealinde makale neşretti. Türkistan Millî Birliği (TMB), yukarıda mezkûr_iki^İ_ kemgreden sonra 192 7 haziranında türkçe olarak Istanbulda «Yeni Türkistan» ismiyle aylık siyasî, edebî ve İlmî mecmua neşretti. 1928 sonteşrinine kadar çıkan 16 sayısını Zeki Velidî ve Abdulkadir inan müteakip sayılarını Osman Khoca ve Mecdeddin Ahmet, N. 27 den başlayıp Nasır

ve Mecdeddin idare etmişlerdir 2r,r′).

Bu siyasî teşkilâttan maada, Türkistanlılar, hariçte bazı maarif ve gençlik teşkilâtına da malik bulunuyorlar. 7 sonkânun 192 7 de îstan- bulda basmacı rehberlerinden Mamur Niyazi ve Hemrahkul Beklerin mesaisiyle «Türk Talebe Teâli ve Teavün Cemiyeti» binasında bir içtima akdedilerek, Resulzade Mehmed Emin, Ahmet Zeki Velidî, Osman FChoca, Türk Ocağından İzzet Riza Bey ve Türkistanlı talebelerinden müteaddit zevat nutuklar irad ederek, bir «Türkistanlı Gençler Birliği» tesis edildi331®0). Birliğin 23 maddeden ibaret olan nizamnamesi 28 ey- iûl 192 7 de hükümetçe tasdik edilerek Bâbıâlide Gümüşhane sokağı, M. 5 («Yeni Türkistan» idarehanesinde) resmen küşat edildi. Bundan maada Istanbulda Azerbaycan ilim dostlariyle birlikte 1 9 2 8 de «Türkistan ve Azerbaycanı Öğrenme Derneği» tesis edilip, 32 maddeden ibaret yasası, 2 2/5/1 9 2 8 de hükümetçe tasdik edilmiştir. Reisi Ahmet Zeki Velidî, muavini Dr. Ağaoğlu Mehmet, diğer âzaları Halkalı Ziraat mektebi muallimi Dr. Hacızade Mirza, Kazaklardan Ayıt Mehmet ve .rkiyat Enstitüsünde doçent Caferoğlu Ahmet ve asistan Abdü * kadirdir. Her ay toplanan bu derneğin mesaisi hakkında ilk rapor, Yeni Türkistan, N. 1 3 te neşredilmiştir.

[--> [redacted]ecmua 39 sayı kadar çıkarak eylül 1931 de faaliyetini tatil etmiştir'.] L>30)
Bk.; «Yeni *Ses*» gazetesi, 8/1/1927, N. 311.

V

Müstemleke Olan Türkistanda İçtimaî ve Fikrî Hayat

1

Dil ve Edebiyat

Türkistandaki bugünkü Türk edebî hareketlerini Kabile Edebiyat- öğrenirken, en evvel göze çarpan. cihet, umumi lannın Teşekkülü bir edebî dilin teessüs edemediği, yazı dilinin her gün değişmekte olması umumen milliyet ve milli hars meselelerine, nazarların da, Türkistan için umumî olan bir edebi v» harsî hareketten bahsetmeği imkânsız gibi gösterecek derecede dağınık ve müteşeddit olması keyfiyetidir. Halbuki türk tarihini ve lehçelerini, türk etnoğrafisini, türk İçtimaî hayatını öğrenenler görüyorlar, ki Türklerin dahilî hayat şartlarında bu meselelerin bu kadar müşkül ve girift bir şekil almasını mucip olacak esbap ve âmil yoktur: Mazı jir.'âdât ve ananeler aşağı yukarı bir, müşterek umumî millî destanlar vâr, dil birliği ananesi vardır. ■

On dokuzuncu asrın ortalarına kadar Türkistanın her tarafında Batı ve Doğutürkistanda, Kazak ve Kazan ülkelerinin hepsinde umumî edebî Çağatay dili kullanılıyordu.^Türk hükümetlerinin, hanların, beylerin ve ahalinin iş ve muamele dili de bu idi. /I 8 inci asırda Ebul- membet, Abulkhayır. Abılay ve diğer sultanların mükâtebel.eri mezkûr asırda Türkistanın muhtelif noktalarında yazılan zengin yazma eserler ve muamele evrakı, vakıfnameler ve muhtelif vesikalar bugün, Türkistan, Sibirya, Orenburg ve Petersburg hükümet arşivlerinde ve hususî ellerde bulunuyor. 19 uncu asırda Kaşgarda Khocaların ve Yakub Beğin tarihine ait yazılan eserlerle Khıyvada Munis ve Âgehî gibi müelliflerin ve Kazakistanda Abılay ve Bükey Ordasmda Cihangir Hanın yazılarında kullanılan dil aynı dildir. Selçuklular vç Osmanlılar zama-

nında Aıiadoluda arap harfleriyle inkişaf eden garp edebî türkçesine mukabil garp Türklerinde ve Avrupada «Çağatay dili» ismiyle' maruf olan bu edebî dil. malûmdur, ki Moğol devrinde, Çağatay ve Ccc; .u- luslariyk- İrandaki İİhanlıların irer yerinde, her köşesinde ekseriya uv- ğur harfleriyle yazılarak kullanılan muamele ve divan dilinin M a v e r a - ü »nehir ve Horasan turk şivelerine uymuş, biraz daha İslâm ve İ r a n tesirine düşmüş olan bir nevi tekâmülünden ibarettir. Rus hükümetinin 16.ncı ve hattâ I 7.ncı asırlarcıa şark devletleriyle olan siyasî münasebeti «tatarca» tesmiye olunan bu dilde oluyordu. Çar Boıis Goduıiov namına Ali Calayır tarafından yazılmış olan türk tarihinin dili Mûvera- iinnehir Özbek sultanları namına yazılmış olan eserlerin dilidir. Hattâ varların Kalmuklarla olan mnkâtebeleri de bu dilde olmuştur.

Fakat 18. ve 19.uncu asırlarda Türkistanı Rus istilâ ettikten son- değişiyor.TjfFFhdTdebî diUr^ritdTl^f^^ Umı^ıyetle Türkistanda millî medeniyet ve hars sabasındaki a‘na7şT ı\nCa^ ecne'31 lstl'asl ve müstemleke siyasetinin bir neticesidir. Rus :sth~ lasından daha önce mahallî türk lehçelerinde eskisinden fazla bir deği- :?%.Uk„bâsıl olmadığı h a l c i , - yine edebî ve muameledeki yazı dilinin, de- ğişmeğe yüz tuttuğu inkâr olunamaz./Bunun başlıca sebepleri, memleketin muhtelif bölümleri arasındaki İktisadî rabıtaların daha birkaç asır evvel kesilmiş olması ve. diğer taraftan da Osmanlı tesiri idi. 1 S.inci asır da Türkistanın cenup, şimal ve şarkî kısımları arasmdaki «daiblî tica- ıet>, münasebeti, bu ülkelerin şimalde Sibirya, garpta Astrakhan ve O- renburg gibi rus ticaret merkezleriyle ve cenupta Meşhed Balkh, Peşa- ver gibi Ingiliz emtiası merkezleriyle olan «haricî ticaret» münasebetlerine nısbeten pek zayıftı. Bu husus, aynı zamanda Türkistan dahilindeki medeni bağlılıkların zayıflaşması demekti. Osmanlı tesirine gelince, bu kırımın 1475 te ilhakından ve 16.ncı asrın nihayeHne'doğru Osmpni ordularının Hazar Denizi sahillerine, Derbende kadar ilerlemesinde ve bilhassa Kırımın 1783 te Rusyaya katî olarak ilhakın, mütaak.p hacıların İstanbul tarikiyle seyahatinin çoğalmasından ve İstanbulda matbaacılık ışının inkişafından sonra kuvvet bulmuştur. Daha önce Nesin i Fuzulî Rkendername müellif; Ahmedî gibilerin Ortaasya Türklerinin edebi dilme tesiri görülüyordu. Hatta Şaybak Hanın, Ahmedînin- İsken- dçrnamesmi_ seferlerinde yanında bulundurduğu malumdur -) Cup turkçesinin tesiri yukarda (s. 123) de zikri geçen divanında da vardır.

“D Buna ait kay,t Fndl'Allah Isfahanî’nin, yegâne nüshas, Kurucuna,ıi- yede 3431 numarada bulunan, *Mihmânnâme-i Bukhârâ*’sında varak 131 b âe bulunuyor. *

Aaha 17 16 (1129 h.) yılında Tobılda yazılan bir Ebulgazi «Şecere-i ■;ürk.»>ii nüshasının sonunda Fuzulînin şiirleri ve Tobıllı müstensihin kendi yazılarında da «boldu» yerine «oldu» şekli görünüyor. O vakit Türkistan edebiyatı

artık Ortatürklerin asrı ihtiyaçlarına zamanın doğurduğu meseleler kandırıcı cevap veremediği halde, osmanlıca yazılan İs- tanbulda ve Mısırda basılan eserler, mesela «Tarih-i Hind-i Garbı» ve Kâtip Çelebinin «Cihannüma» sı, İbrahim Hakkının «Ma'rifetnâme» si rağbet kazanmıştır. Mollalar, Vankulinin daha ilk tabından istifade etin iş] erdir.

Bu gibi eserleri okuyup gözü açıldıktan sonra Bukharaya giden A b d u n n a s î r Qursâvı ve Sehabeddin Mercanı gibi tatar ve Arif Sayranî s^ibi başkurt mollaları, yüksek fikirli münevver adamlar sıfatiyle Bukha- rayı tenkide kalkmışlardır (bk. yukarıda s. 220-221). Biraz sonra ormanlı müelliflerinden \' azıcıoğlu Ahmed ve Mehmedin manzum dinî eserleri, Kemal Ümmî ve Rizaî gibilerin edebî tasavvuf şiirleri intişar etmiştir'. Asrı mefkurelerin neşri itibariyle Osmanlı tesiri pek faydan olmuş ise de. edebî dil itibariyle tesiri o kadar miisbet olmamıştır. Os- m a n î ı edebiyatı, oldukça mazbut olan ve uygurcu esasında sesli harr- lerie (saitlerle) yazılan çağatay imlâsı yerine, saitsiz olarak haıekelerle yazan arap usulünü getirmiş ve ogüne kadar kullanılan öztürkçe kelimeler yerine, pek çok yeni arapça ve farsça kelimeler vermiş, eski mûtat çağatay dilinin ve edebiyatının sulta ve nüfuzunu kırmış, fakat kendisi girip yeriesemediği gibi, yeni ve kuvvetli bir edebî dil de vücuda getirememiştir. Daha 1 8.inci asrın sonlarında Kazanda osmanlıca tesiriyle yazılmış eserlere tesadüf olunuyor. Katermanm muasırı muallim Said Khalfin'in 1779 da Petersburgda neşrettiği «Türkçe Gramer » inde, 1778 de Moskovada neşrettiği «Tatar tilî azbukası»nda osmanlı tesiri vardır. 1800 yılında Rusya hükümeti tarafından Kazanda açılan arap h a r f l i «Asya matbaasında 1801 yılında tab'olunan «Şarait-i İmân»a, naşir Âbdulazız Boraşev tarafından yazılan mukaddime osmanlıca tesiriyle yazılmıştır. Ozamanın ciddî ve mühim bir mütefekkiri olan İbrahim Khalfin'in eserleri de osmanlıca tesiriyle yazılmıştır. Osmanlıca- nın Edil havzasında muteber olduğundan olacak, ki Şimali Kafkasya da «Beş Tağ» (Piyatigorsk) da Karas köyünde İskoçyalı misyoner Heyetinin tesis ettiği matbaada, 1802 den başlayıp tabettikleri türkçe hıris- tiyan eserleri de hep osmanlıcadır. Tabiî daha 19.uncu asırda bile çağatay ananesi Edil havzasında osmanlıca tesiri altında yazılan karışık dile nisbeten daha çok kuvvetli, ve fakat kanatları kırılmış bir vaziyette idi. Kırımla Edil arasındaki bozkırlara Ten (Don) vilâyetlerine ve Edil havzasının kendisine bilhassa 18,inci asırda Rus muhacirlerinin iskânı, Ki- rım ve Kafkas Türklerinin Rumeliye muhaceretleri vesair sebepler neticesinde, Kırım ve Istanbulla Edil havzası arasındaki vasıtasız bağlantı kesiliyor, gittikçe kuvvet kesbeden rus medeniyetinin Edil havzasında İslâm ve türk medeniyetiyle muvaffakiyetli mücadelesi, Hazar Denizi- nin garp ve şimalinde Osmanlı tesirini azaltıyordu. Kendi kuvvetini kaybetmiş bulunan Türkistan medeniyeti harabelerinde yayılmakta olan rus medeniyeti de, kendisine ciddî bir mukabele göstermiyecek ve belki de lehine hizmet edecek olan ufak «kabîle edebî dilleri»nin viicude gelmesine zemin hazırlamıştı.

Rus medeniyeti, mahallî «edebî diller»i meydana getirirken, bunu, bazan rus mektebinde tahsil ettiği halde rus milliyetine karşı nefret hissi taşıyan ve rusluğa karşı kendi milliyetine sarılan zevat tarafından şuursuz bir şekilde yaptırılıyordu. Rus mektebinde tahsilden sonra milliyet yoluna giren zevat, eski çağatay edebî ananelerini hiç bilmiyor, yalnız kendi kabîle ve hatta kendi köy ve kasabasının lehçesini biliyor ve o lehçe ile yazıyorlardı. Rus mektebinde tahsil ederken kendi aralarında rusça konuşan Özbek, kazak, tatar, başkurt, türkmen gençleri ekseriya bu kavimler arasındaki etnik rabıtalardan bile lıabersiz bulunuyorlar ve o halde vatanına kabilesine dönerken «kendi milleti» için «millî edebiyat» vücude getirmeğe çalışıyorlardı. Böyle bir «edebî dil», farkta ilk rus üniversitesine malik olan Kazanda göründü. Bazı eserlerini osmanlıca tesiriyle yazan mezkûr Sa'id ve İbrahim Khalfin'ler, aynı zamanda ilk defa «Tatar azbukası» neşrettiler. Sa'id Khalfin'in «Yana Sabag» diye 1802 de basılan eseri, 1J303 te çiçek hastalığı hakkında neşrettiği risalesi, İbrahim Khalfin in 1812-1822 yıllarında bulaşıcı has- tahklar hakkında neşrettiği risaleleri bir taraftan Osmanlı tesiri göstermekle beraber, aynı zamanda tatarca ve bazan koyu tatarcadır. Millî maksatla, fakat tamamiyle. mahallî bir lehçede yazılan eserlerin birisi de, Petersburg imamı Akhund Atâulîah Bayezidov'un 1882 de telif edip ^azanc^a bastırdığı «Dünya ve maişet» adlı eseridir, ki mişer şivesinde pek çok rusça kelimeler karıştırılarak yazılmıştır 2r'8).

Biraz sonra Ruslar, kazak-kırgız, Özbek ve tüıkmdh lehçelerinde

•"58) s- 6: Kirek tırışırga, bilirge, annarga, qaysm- anlamasan kirek ukıtuvçıdan surarga. S. 30: Cir tügerek şar. Onu kagazga tüşürgende iki pluşa- riyaga füşürrler. Sredezimni more'nin azyatski kırıymda finski (yani fenike) hal- qı turgan; anın yavrapiyski qırıyındagı poluostrof alarm birsi Balkanski poluos- trof, ikinçisi îtalyanski poluostrofdır. Sredezimni moreden çıgıp Gibraltarski pro- liftan ütip uçı yuq Okiyariga barıla. S. 46: Magilan 1519 da matrosları bilen barıp ülken okiyanga çıqqan, Magilan bu derigizge Tikhiy okiyan deyu isini birgem

cl, risaleler nesrine başladılar. Meşhur msyoner llmınsk., 1880 yılı nihayetine doğru kendisinden bir sonsöz yazarak kazakça «Er targnı» ikîssasmı neşrediyor /1870 te Ostroumov, Taşkentte Özbekçe (sarüjre zebanide, yani kent-türkçesinde) 48 yıl (yaşıyan . «Türkistan 1 ^
Gezil» ceridesini,/diğer bir müsteşrik 1890 da kazakça «Dala V.layetı Geziti»ni, sonra diğerleri Aşkabâdda türkmence ye farsça «Mecmua-l Mâverây-i Bahr-i Khazar» unvanlı haftalık mecmuayı neşrediyorlar.
Bünlarîn Hepsi, hükümet gazeteleri idi. .
Kabile lehçelerinde edebiyat vücude getirmek yo-
Kazak Edebiyatı îunda çalışan ilk yerli . kjŞE11'-
yalni2 hükümet dairelerinedeğil, rus .misyoner^ leri muhitine de yakın olan adamlardan ibaretti. Kazan-Tatar' edebiyatını vücuda getirip «tatarlık»ı nazarî surette ilerleten zat. Kazan Ortodoks papas mektebinde «Dokhovnaya Seminarya» uzun seneler tatarca muallimi, olup, orada rusça da öğrenmiş olan bir medrese hocası Kay- vumNâstrî (öl. 1902) olmuştur. Bu zat, İslâm edebiyatından ve os- manîı neşriyatından da haberdar idi. ve birçok osmanlıca eserlere tatarca nazire yazdı. Kazakçay. ise onun muasırı olup, yine o muhitten yetisen, lâkin islâmiyetten nisbeten az müteessir ve rusça malûmatı daha mükemmel olan İbrahim Altınsann; Başkurtlardan da ayrı başkurt ede- bî lisanı vücuda getirmeğe çalışıp, sarfını ve elifbasını ya,zan zat tahsili içln papaslara minnettar olan Dr. Kulayev idi. Yukarıda ismi geçen Ib- rahim ÂİtınsannTKipçaElardan Karasüyek şubesinin beyi Balguça Biy in oğlu olup, «Rus-Kazak Muallim Mektebini ikmal ederek 1857 den 1887 yılında Kostanay civarındaki hanesinde vefatına kadar, rusça muallimliği, dilmaçlık (tercümanlık), sulh hâkimi (mirovoy sudya), tü- men kaymakamı (uyezdnıy naçalnik) muavinliği, Turgay tümeni tedrisat müfettişi (enspektör) memuriyetlerinde, bulunmuştur. Daha 1859 yılında meşhur müsteşrik misyoner İlminski ile Orenburgda muarefe peydir etmiş ve onun nüfuzu altında kalmıştır. 1873 yılında Kazaklar için «elifba» ve diğer mektep kitapları tertip etmek üzere bir komisyon leşkîT edilip, Altınsann ve Çolakoğlu Ercan buna dahil olmuşlardı. A1- tınsarın, Rusların emrine göre ,rus harfleriyle kazakça kıraat kitapları (thr es t om a ty a) neşretmiş ve sonra bunları arap harfleriyle de Kazan- da t ab* ettirmiştir. /

Yukarıda (s. 267) de zikri geçen bu Âltmsarm kendisi Kazak milliyetperverleri idi. O, «khrestomatıya» smda Emir *T*enıur (Satemır), Abılay Han. Canıbek Batır, Kıpçak Seyyidqul, ve Abulkhayır Hana ait hikâye ve şiirler, Edüge, Uraqoğîu Albek Mirza, Erden Batır, Qub- la:3 :1ı, Çrlkiyiz, Cambek Han gibi destanlardan alman ^parçalarla dol-

durmuştur. Kendisi bu gibi eserleri çok sevmiş ve toplamıştır. Altınsa- rmın Orenburg Coğrafya Cemiyeti neşriyatında, Kazak etnoğrafisine ait yazıları basılmıştır. O, yaratılışça bir pedagogdur. İkbalperest bir adam olsa idi, hükümetin İdarî memuriyetlerinde çok terakki edebilirdi. Fakat kendisi Kazakların tenvirini gaye edindiğinden, daha ziyade maarifle meşgul oldu ve bundan çok zevk aldı. O, hakikî Kazak ruhlu bir münevver ıdı. Ona göre, Kazaklar, ayrı bir millettir. Resmî muamele yazılarını ilk defa kazakça yazan zat budur; ve kazak münevverlerinin Ruslara en yakın olanlarından birisidir. Diğer müslüman kavimlere nis- betle Rusları daha yakından gördüğüne şüphe yoktur; fakat Kazak halkım sevmiştir. Bunlar için imkânı varsa ve kendisine de zararı dokunmazsa iyilik yapmıya çalışıyordu. Cesaret sahibi değildi, Kazak halkı da kendisini severdi. İlminski muhitine yakın bulunmasına rağmen, İl- minskiye yazdığı mektubunda Kazaklar arasında hıristiyanlık propaV gandasınm zararlı olduğunu samimî olarak anlatmağa çalışmıştır. 1 8 8 9 ^a_îlmınskıye yazdığı mektubunda, Bezsonov adlı rus mualliminden şikayet ederek: «O çıldırdı, Kazak çocuklarına hıristiyanlık öğretiyor. Böyle olursa bizim, medeniyet ve kültür sahasındaki mesaimiz boşa gi- decek, ahali mektepten kaçacaktır» diyor.

Yine «Orenburgski Listok» gazetesinde Kazak Sahrasına rus mu- hacirleri sevk ve iskân edilmesine karşı makale yazmış ve bü meseleye Projeleri dolayısiyle, «Böyle vahşî projeleri görüp işitince İnsan ne yapacağını bilmez, şaşırır ve elleri düşer.» demiştir. Rus kitaplarında Kazakların «vahşeti» yahut «tenbelliği» hakkmdaki sözleri gö- runce çok müteessir olurdu. «Irgız»da «Rus-Kazak Kız Mektebi» açtırdığında, o zaman kızların tahsilini ve umumen rusça talimini haram bi- en Tatarlar, Altınsarını, hain tanıdıklarını söylüyorlardı. Murad Efen- di, Altınsârm ile Qarpıqoğlu Bekmuhammed hakkında,, «bunlar rus taraftarı olduklarından tecenniin edip, başlarını duvara vurarak diğerlerine ibret olacak bîr aşapla vefat ettiler» demektedir [2]=») ; buna rağmen Altınsann, son nefesine kadar mûtekid ve hakikî bir müslüman kaldı ve hattâ İslâmlığı öğretmek işini kazak diline tatbik edenlerin birincisi de Altınsann olmuştur.

d, A ö[1]. jy ^ s ^ . 1 jı.a.i.îiL (^îscûl ! 1
u'j;» 'ı3i. ( ) 'u'j
\j\.-Î JLH U,,aJ

aÂA ZJ.AU.,. AJM I S -

jKİh A-il «UJl J Jv.jzll J! d'>"V Taijig at-akhbâr, II. 530,

O, bu meselede Tatarları taklit ediyordu. 1839 da Molla Abdul- vahid Süleymanov (sonradan Orenburg müftüsü oldu). 1880 de akhund Atâu 11 ah Bayezidov Petersburgda, 1882 de Mehmed Rahim Yunusov (güzel bir mukaddime ile) Kazanda birer «İlmihal» kitabı neşrettiler. Bu •.ilmihal», hıristiyanların «cateohisme» lerine muadildi. Altjnsarın cia, bunları taklıden, 1883 te Kazanda «Kazakça Şeraıtül-İslam. IVlusul- manşılıqtın tutqası»nı tab'ettirdi. Altmsarın bu eserin mukaddimesinde: «Komşumuz olan Tatar Türkleri Kuran ve Hadisin lüzumlu olan emirlerini kendi dillerine çevirerek, halka anlayışlı bir lisanda kitaplar neşrederek, din ilimlerini kendi yurtlarında yaydılar, fakat bizim kazak dilinde böylece bir kişi okurken ve avam da dinlerken anlıyacak bir kitap bugüne kadar mevcut değildir.» -M>) demekte ve Atâullah Akhun cîun kitabının kendisi için nümune olduğunu söylemektedir.

Bundan sonra «Kazak edebî dili» Kazakların hükümet daireleriyle ■■'.lake!sı oimıyan tabakaları arasında kullanılmıya başlanmıştır. Yine İs- İâmiyetin- neşrine ve Kazaklarda ya.şıyan millî türk ananelerinin muhafazasına hizmet ettirilmiştir. Bu yolda Mangışlaklı Ebu Bekir Molla, Tobıida Mevlikey Molla, Qarkaralı hocalarından **Şeyhülîslâmoğlu Yu-** sufbek ve «Meşhur Yusuf Köpeyov»un büyük hizmetleri olmuştur. Bunlardan Yusufbek ise, Kazakların Ahmed Midhatıdır. Ekseriya birkaç viiz, hattâ birkaç bin beyıtlik kitabını bir gecede yahut bir günde yazmıştır. Bu zat, halk edebiyatına ait eserler neşretmiş, bilhassa Hz. Ali, Haşan ve Hüseyin, Kerbelâ, Salsa! Zerkum vesaire gibi şiî efsanelerini, R'is' em-i Des an, Ccmşid, Ferhadü Şirin gibi İran destanlarını kazak- ■•ava çevirerek tab*ettirmiştir. Bu İslâmi-İran eserlerini Yusufbek, tam kazak hayatına uygun bir biçimde yazmıştır. Ali ve Hüseyin onun eserim inde tam mânasiyle göçebe Tiirk-Kazak tipindedirler. Bu cihetten eseri eri. İslâm ananelerinin nesri yolunda büyük hizmet görmüsKir. Bunlardan yalnız küçük bir «Qıssa-i CÂimcüme»nin rus misyonerleri'in vblarca devam eden mesaisini defaten **kırmış** olduğunu Radloff ı e 11 e kaydetmiştir -(n) . Kazak arasında yaşıyan eski türk destan ve **mi**tolojisini, folklorunu, bir taraftan Radloff, Altınsarm, Letsch ve Plato- nov Avrupa âlemine tanıtmışlar ise de diğer taraftan Yusufbek bunları

-'>°) * B İzm en çatar Tatar türki khalıqtar âyet hadithtin muqtaç kerekti ' »t;; mantarın ör. tilinşe köşirip iüsünetin kitaplar şıgarıb din ilmin cürttarına caj'dl. Bıraq biznin Qazaq tilinde eli künge her kim tüsüniib oqub, nimese birev oqışa liiıdagarj qara khalıq tüsünüb otıratın birde kitab coq.»

2Gi) **W. W. Radloff**, *Proben der Völkliteratur der Türkischen Stamme* mukaddime.

(elbette bir miktar Islâm'ı unsura karıştırarak) halkın geniş tabakaları arasında tamim ve halefleri için tesbıt etmiştir.

Yusufbekin kazakçası, Kazak olmıyan Türklerce de anlaşılır, im- lâsı da eski çağatay imlâsından alınmıştır. Bunun neşriyatından «Qızci- bek», «Alpamış», «Ayman Çolpan» da mâruftur. Bu tip halk şairlerinden yine Kustanay tümeninden Kıpçak Nurcan A.qın meşhurdur. «Alaş» ismi altında çıkan şiir mecmuası,

zamanında Kazaklarca pek makbuldü.

Kazak arasında mollalık, eden bazı Tatarlar da, bu edebiyata hizmet etmişlerdir. Bunlardan Şahmerdan Molla mâruftur. Bunların dili çok bozuk bir şivede îdi. Şahmerdan Molla kendisine ait olmıyan eser- l e ı i d e benimsemiştir (o cümleden Altmsarının «Khrestomatiya» sini, «Mektubat» unvaniyle 1 8 9 9 da kendi namına tab'ettirmiş, sonra da bu kitabı Altınsarın'ın kendisi tekrar tashih ederek tabettirmiştir.)

Diğer taraftan kazak edebiyatı, daha ilk teessüsünden başlıyarak avnı zamanda asrı fikirleri de neşrediyor, asrı edebiyat şeklini almıya başlıyor. Edebiyatın bu bölümünün tesisi şerefi, Kunanbayoğîiı Ahay'a aittir. Bu zat, Semipalat tümeninde Çmgıztav'da 1 8 4 5 yılında doğmuş ve 1 9 0 6 da 60 yaşında iken yine orada vefat etmiştir. Argın kabilesinin Tubıqtı şubesinin, yukarıda doğu Kazakların idaresi babında (s. 2 5 2 - 2 5 3) zikri geçen, muteber bir beğinin oğludur.

Gençliğinde müslüman mektebinde arapça ve farsça ve sonra biraz da rusça öğrenmiştir. 35 yaşında iken, rus inkılâpçılarından Michailis, Aba}" ın vatanına menfaya gönderiliyor. Abay ondan rusçasını ilerletip, Puşkin, Lermontov, Nıkrasov, Leon Tolstoy, Turginev, Saltikov-Şçed- ıin, Dostoyevski, gibi rus ediplerinin eserleri, Belinski ve Pisarev gibi- lerin rus edebiyatına ait tenkitlerini, Spenser'in «Tecrübe», L'uis (Ge- oıge Henry Leues)in «Pozitif felsefe», Draper'in «Avrupa'nın fikrî inkişafı» gibi eserlerini ve rus ihtilâlci filozofu Çerneşevski'nin neşriyatını okuyor. Avrupa şâirlerinden bilhassa Lermontov ve onun üstadı Bay-ron, Abayın hoşuna gidiyordu. Abaym eserlerinde farsçadan Sa'dî ve türkçeder Nevayı ve Fuzulî'nin tesiri görülür, Lermontov ve Puşkinden de tercümeleri vardır. Hele Puşkin'in «Eugini Onegin»inin manzun ter- cümesi pek parlak ve makbul olmuştur, bu eserin kahramanı olan Tat- yana nın mektubunu okadar meharetle tercüme etmiştir, ki ümmî halk şâirleri b le bunu her yerde ezberden okumuşlardır. Kendisi dindar fakat mutaassıp olmıyan ağırbaşlı bir filozof idi. Fevkalâde zeki olan A- bay, vezin düzgünlüğü, şiiiryet ve mâna itibariyle pek yüksek olan şiirler bırakmıştır. Göçebe Kazak hayatına ait ince tetkikleri, hicivleri kendi muasırlarından şikâyetleri, lirik şiirleri pek güzeldir. Abay, hem halk şâiri (a q m) , hem de garp ve şark edebiyatına bihakkın âşinâ bir sahra edip ve filozufudur. Umumiyetle hayatta sükûnet ve aile rahatlığı seven ve ilim asıkı olan bu şâirin ifadesi pek selis ve dili de en yüksek felsefeleri Kazakların çobanlarına bile anlatabilecek derecede sadedir. Halk şive- sindeki idiyomlardan. atasözlerinden istifade ederek yazdığı parçaları, göçebe hayat tasvirlerine ait kıtaları eşsiz eserlerdir.

Medenî seviye itibariyle geri olan kazak muhitinde kendisinin asrî düşüncelerini anlatabilmekten âciz kalan şâir, şikâyetlerini «Cartaş» ismiyle maruf olan şu parçasiyle ifade etmiştir :

Cartasqa bardım + künde ayğay saldım, -f- orian da çıqtı caıgırıq.
îsitib önün 4- bilsem deb cönin + köb izdedim qangırıb.

Bayağı cartas bir cartas 4- qanq eter tüktü bayqamas.
Cayavı qaptı (qalıbdı) -f attısı çaptı + ayrılıb sösdi kim oqsın.
İçde dert qalın 4- avızdan calin -f- bı*rq etip közden cas çıqsın.
Küydürgen son çıdatpay •+- qoyama iken cılatpay ?
Mamıqtan tösek + tastay bob (=bolub) kesek + canbasqa batar üyqu coq.
Sıbır bob sözi + mez bob ozi + oylanar eldin sıyqı coq.
Bayağı quvlıq bir aldav + qısılgaiı çerde can caldav.
Atadan altav 4- anadan törtev + calgızdıq körer çerim coq.
Agayın bek köp 4- aytamın iptep + sözümdi ugar elim coq.
Molasınday baqsının 4* calgız qaldım, tap çınım. (1889)

Yani: Kaya taşlara gittim, her gün ay hay! diye bağırdım, ondan da bir yankı geldi, bunu işiterek bu ses nereden geliyormuş diye arayıp sersericesine çok dolaştım, fakat kayataş yine o kayataştır, «qanq!» eder amma sözün mânasını hiç anlamaz.

Yayalar geri kalmış, atlılar ise koşarak ileri gitmişler* onlardan kim başını çevirerek benim sözümü dinleyecek ve derdimi anlıyacak ? İçimde derdim büyük, içimdeki ateşin yalınları ağzıma kadar gelmiş, dolmuş, gözden yaşlar da «burq» ederek akıyor; içimi tahammül edilmez derecede acıtarak yandırdıktan sonra bu dertler, ağlatmadan bırakır mı dersin ?

Pamuktan yapılmış yumuşak yatak, bir taş parçası gibi yanlarıma batıyor, uyuyamıyorum; (etrafımdaki adamların) sözü fısıldanmaktan ibaret, kendileri (gururlarından, cehillerinden) sermest, düşünen adamların itibarı yok, her yerde bakarsın aynı hiyle ve mekiı*, her taraftan (yani Ruslardan) tazyik gördükleri halde kendi aralarında niza (eksik değil).

Aynı babadan doğan altı, aynı anadan doğan dört kardeşiz. Demek ki, kendimi yalnız hissetmenin yeri değil, ağa ve inilerim pek çok, kendilerine sözlerimi de mülayim bir surette anlatmaya çalışıyorum, fakat söz anlar elim ulusum yoktur. Baksı (yani Şaman) m kabri gibi yapyalnız kalmışımdır, işte hakikî vaziyetim budur.

Malûm olduğu üzere baksı ve şamanlar bayağı el mezarlığına değil, yalnız başına ayrı bir yere defnedilir.

Şâirin kazakça gazellerinden biri :

Sen meni netesin, 4- meni tastab, 4- üner bastab, 4- çayına;
Cana aldab, -\- arbab, -|- öz betinmen kitesin.
Nege avvare elesin, 4- qosılıspay, -j-- basılıspay, 4- bayına ?
Cana çattan bay tap, 4- ömür boyı khor etesin. 4-
Et cürek örtendi, 4~ ot bob canıb, 4~ calin çalıb, 4~ içime ;
İt tey khormın, 4- zarmııı, 4- sen üzdin goy bil cilkemdi.
Kim biler ertefidi ? 4~ ölim aytpas, -f- kelse qaytbas, 4- kisige.
Bugüngi kün, 4- bamım, 4- coldas ettin sen bötendi.

Yani : Sen bana ne yapıyorsun ? Beni bırakarak kendi başına bir hüner çıkararak yine aldatıp, kendi bildiğine göre hareket ediyorsun. Beni ne diye avare ediyorsun ? Kocanla birleşmeyip, onunla anlaşmayup, yine bir yeni koca bul, böy- lece hayatını berbad ediyorsun. Bir et parçası olan bu yürek ateşlenerek yandı, içime yalın doldu, köpek gibi har ü zarım, sen böylece benim enseden boynumu kopardın. Yarın kim bilir ? Ölüm (ise ne zaman geleceğini) söylemez ve bir defa gelirse artık geri dönmez. Nasılsa ben bugün varım, fakat sen başkasını kendine yoldaş ettin.

Kazak elinin bozgunluğunu bu dört mısraile pek veciz olarak ifade ediyor: (1892)

El qagmdı 4* mal sabıldı 4* oı*lıq, ötrük göv de göv.
Bayı basbaq 4- biyi sasbaq 4- cvleki asbaq 4- sıpra kuv.

Yani. El temelinden sarsıldı, hayvanlar (başıboş bir tarafa) koğuldu gitti, hırsızlık, yalan aldı yürüdü. Zenginlerin işi fikri yağma ve gasp, biy (hâkim) le- rin işi de şaşkınlık, ahmağın işi de yükselmek, hepsi kurnaz insanlar.

Abay zamanında kendisi için bir muhit vücuda getirmişti. Bu, rus edebiyatına aşık ve rus fikrî ve İçtimaî hayatından haberdar müslüman kazak muhiti idi. Abay'm kardeşi İshakm oğlu Kekitey de bunlardandı. Rus mektebinde tahsil görmemişti, Abay'ın an'anatmı yaşattı. 1915 yılı şubat 10 da vefatı münasebetiyle Alikhan, Keki t ay'a ait hatıratını neşrederken, «1905 yılında Omba (Omsk)ya gelmişti. Bende kaldı. Geceleyin Abay'ın, Puşkin in, Lermontov'un şiirlerini okuyup mestoluyov- duk.» diyor. Bunlardan diğer biri de Abay'm büyük kardeşi Khuday- bırtı'nın oğlu Şahkerim Hac, ;di. Bu zat «Kazak hem khanlar şeceresi» adiyle tarihî bir; eser ve 1912 de «Qalqaman mamır» adlı bir tarihî roman neşretmıştır. Tarihinde, bazı rusça eserlerle beraber halk rivayet- ic'incicn de istifade etmiştir. Romanında ise, 1722 yılında Ortayuz Kazaklarının, yukarıda (s. 167) zikri geçen, «Aqtaban Şuburund.» vaka- lavında. İrtıs havzasından Sırderya havzasına hicret eden Tobıqtı oymağının reisi Qalqaman Batırm «Mamı» adi, kızla olan **macerası** bahis mevzuu edilmiş ve çok güzel yazılmıştır. Bir tarafiyle Abay mektebine mensup olan zevattan biri de, ileride zikredilecek olan, Bukeykhanoğlu Aîikhan ve kardeşleridir.

Yine Abaym muasırlarından Köpeyoğlu Yusuf («Meşhur usu » diyorlar) pek mâruftur. Akmola tümeninin Argın uruğundan olan bu zat, Abay gibi rusça ve müslümanca geniş malûmata malık değilse de, bazı Ruslar ve rusça bilen kazak münevverleriyle ihtılât ederek yem fikirler edinmiştir. Daha 1889 da rusça «Akmoüniskiya vedomosti» gazetesine kazak halk edebiyatından nümuneler verip neşretmiştir. Mezkûr gazete 1894 yılında «Kırgızıskaya Stepr.aya Gezeta» ismini alıp, -Dala Vilâyeti Gazeli» namiyle kazakça ilâvesi de neşrolunmıya başladığında Meşhur Yusuf bunda da kazak edebiyatından, Kazak sahrasındaki Tatar mollaların hayatından makaleler neşretmiştir. Bundan başka Kazak arasındaki Şamanizmi, eski hurafeperestliği , 1905 ten sonra Rus hükümetinin Kazakistandaki siyasetim tenkit ederek yazdığı ve kısmen neşrettiği eserleriyle («Hal-i ahval», «Qazaqdın osı küngü en gem esi», «Tirilikte küp casagandıktan körgen bir temaçemiz») pek : anmmıstır. 3u şâirin siyasî bir şiir parçası da yukarıda (s. 350) naklo-iunmuştu.

Kazak edebiyatına kuvvet veren ve onu gerçekten yaşatan sima- hırdan Baytursun oğlu Ahmed, Dulat oğlu Mir Caq,p (Mir Yakub) ve Bükeykhan oğlu Alikhandır. Turgay vilâyetinin Argın kabilesinden ve Tosun nahiyesinden olan Ahmed (münevver Kazaklar arasında sadece «Aqan»), 1872 yılında doğmuş, 1895 te Orenburgdaki rusça muallim mektebini ikmal ederek, 1909 yılına kadar muhtelif yerlerde muallimlik etmiştir. Yine aynı -vilâyetten, Argınların Madyar şubesinden olan Mir Caqıp işe, 1881 de doğmuş, hem rusça, hem de medrese tahsili görmüştür. Her ikisinin de, Kazak halkını intibaha davet gibi amelî maksatla veyahut eski hayatı tenkitle yazdıkları eserleri ve mektep kitapları vardır. Ahmed, Kazak leh'-"ünin sarfın, yazmış ve imlâsını katî olarak tesbit edebilmiştir. Ahmed: ?ek güzel lirik şiirleri ve rus şâiri Krılov'un masallarının güzel manzum tercemesi vardır. Ahmedin şiirlerinde daha çök pesimist ruh ve düşüngenlik hâkimdir.

Nüshası elimizde mevcut olmayan şiir mecmualarından, yalnız ticaretle meşgul olan mollalar hakkmdaki bir iki beytini hatırlıyabiliyoruz:

« Basında şelle -\- üstünde melle -f- bersen uçmaq -f- bermesen duzaq 4- cîep öğretir khalıqtı Allanın mülkini -(- uçmaqtin kikini -f- arındağa alıp pı ? TTçmnq m olda qolunda -f savda sattıq yolında.

Yani : Başına sarık sarmış, üzerine de yünden sofuların kabasını giyin.. miş, verirseniz cennet, vermezseniz cehennem diyerek halka vâz ediyor. Allahın mülkünü, cennetinin anahtarını kiraya mı almış? Cennet hocanın elinde olduktan sonra tabiî ki ticaret te yolundadır.

Yine bir şiirinden şu cümleyi hatırlıyorum :

Ayran içken kide^nas + minav jurttun türü onmas.

Yani : Geda (fakirler) ayran içerek mest oluyorsa, böyle bir elin hali talih sizlik demektir.

Şiirlerinde daha ziyade ateşin inkılâpçı olan Mir Çakıp, Kazakla- nn istiklâl aşkını terennüm etmiştir. Kazakların millî mukaddesatını Rusların nasıl tahkir ettiklerini acı ibarelerle söylemiş ve Kazakları isyana davet etmiştir:

Ken caylav sar. Arqa qon.s.m.z kitt i. goy orman tugay ağamda
Khurmetti babamızdın zıyaratı + qaldın goy küçesinin arasında
Monçana molam.zdın tasın alıp + ağaçm, mujik, otqa çağasında.

Yanı: Sarı Arkadaki geniş yayla ve konuşlarımız, bütün orman ve tugay snhalariyle beraber bizden ayrıldı (Rus malı oldu); muhterem babalarımızın ziyaretgâh mezarları mis köyleri) küçeleri arasında kaldı; sen de ey mujik! Kus!, bizim mola (mezar) taşlarımızı taşıyıp «monça» (yani hamam) yapmağa sar- fettin, molaların ağaçlarını da odun olarak kullanıyorsun.

Amal barmı gez keldik -t- zamannın minday tarına,
«Alaş» deb «uran» istilse -t- kim burulmas qanına,
Fehimler deb 'aytamın + ferasetin barına.

Yani ; Ne çar- ki, bu kadar dar zamana rastgeldik ; «alaş» diyerek «uran» (umumi millî kıyam nidası) çağrılacak olursa, kanını müdafaa eylemek için kim mutabaat etmez; şuuru olan anlar diye bu sözü söyledim.

^ Rus-Japon muharebesine ait yazdığı bir bilmece (cumbaq)de, Rus mağlûbiyetini tasvir ederek, Japonların galebesini, Şarkın Ruslara karsı ilk muzafferiydi ve müstakbel zaferin mukaddemesi olarak tebcil et mıştı. Eser, rus hükümetinin dikkatini celbetti. Şâir Semipalat şehrinde tevkif olunarak, Omsk vilâyeti mahkemesi (Omski Okruykoy sud) ta- rafından altı ay hapse mahkûm oldu. O vakitler şâirin «Bahtsız Cemal»

adlı romanı da neşrolundu. Bu vakıalardan sonra Mir Gakıp, bütün Kr» zakların umumî millî rehberlerinden biri sayıldı.

Ahmed ve Mir Çakıp, 1913 te Orenburgda «Qazaq» adlı bir ga. zete tesis ettiler. Başındaki arması, alelade bir çadır idi. Bu gazetenin ruhu, o zaman Samarada yaşıyan Biikeykhan oğlu Alikhan idi. Yukarıda birkaç defa zikri geçen bu zat, Çingiz evlâdından olup, 18.inci asırda pek meşhur oîan Kazak hanı Barakm (bk. yukarıda s. 210, 249) torunudur. 1869 yılında doğmuş, medresede tahsil gördükten sonra ıus orta teknik mektebini ve nihayet 1894 te Âli Orman Enstitüsünü ikmal ederek, Tobıl vilâyetinde istatistik memuru, Omskta Orman Mektebi muallimi olmuş ve 1897-1903 yıllarında Rusya Ziraat Nezaretinin Sahra Vilâyetlerinde arazi tetkik heyetlerinde çalışmıştır. 19.05-6 yılı inkılâbı zamanında Omskta «Irtış», «Omiç», «Gols Stepi» adlı rusça gazetelere başmuharrirlik etmiş. Gençliğinde sosyal demokrat mesleğine ve. sonra kadet fırkasına temayül ederek, çar hükümetine karşı inkılâp hareketlerine iştirak etmiştir. Nihayet 1906 yılında hapsedilmişse de, «Birinci Duma»ya intihabı doîaysiyle, hapisten kurtulmuş, fakat Parlâmentonun feshi münasebetiyle yazılan meşhur Viburg hitabnamesini imza ederek tekrar hapsedilmiştir. Sonra 1917ye kadar Samarada Ziraat bankasında hizmet etti.

Alikhanm, mezkur gazetelerden başka, «Sibirskiye Voprosy» mec- muasnda ve diğer muhtelif mecmualarda Kazakistanın arazi meselesine ait neşrettiği mütaaddit makaleleri ve eserleri mâruftur. O cümleden, Semipalat Coğrafya Cemiyeti ve istatistik Komitesi mecmualarnda Şarkî Kazak Hanları hayatına, o vilâyetin asarı atikasma ve şâir Abaya ait neşrettiği makaleleri, pek mühimdir. Evvelce kazakça makaleleri «Dala vilâyeti» gazetesinde basılmıştır. 1913 te Orenburgda Ahmed ve Mir Çakıp ile birlikte «Qazaq» gazetesinin tesisinden sonra kendi ismi ve ekseriya «Kırbalası» namı müsteariyle daima makaleler yazmış, o cümleden «Qublandı» ve «Qalqarnan Mamır» gibi destanların neşri münasebetiyle, Kazak destanlarına ait yazdıkları makaleleriyle, Kazak millî fikrînin nazariyatını, siyasî hukukun, ağlamakla değil, mücadele ile aî; nacağını isbat maksadiyle yazdığı «İki c.oî» gibi makaleleriyle kaz: k siyasî hareketinin istikametini izah etmiştir. Alikhan, evvelemirde Kaznk- laım diğer Türk kavîmleriyle etnik ve.harsı alâkalarına kat'iyen ehemmiyet vermiyor ve göçebe kavinin elini taassubundan uzak olmasından istifade ederek, rus medeniyetine ilhak projesini «kazaklık» esasında tesri etmeğe çalışıyordu. Fevkalâde enerjik, ahlâkan temiz, yüksek ruhlu olan Alikhan, hakikî cemaat hadimi bir münevver olarak tanındı. Fikir ve akidelerinin birçoğunu benimsemeyenler içinde de tam errmi-

yet kazanan bu zat, rus demokrat tabakaları içinde de nüfuz ve itibarı >3k blr kazak millî lideri sayıldı. 1913-1917 yıllar, arasında Ören- rmrgda «Qazaq» gazetesini neşreden Alikhan, Ahmed ve Mir Çakıp, Kazak millî hareketinin «Üç ayaklı tağanı» kesilmişlerdi, Di.'er claşları gibi Alikhan da Kazak millî harekatının içine girmek, onun ih- "'7'; yak„,dan öğrenmek neticesinde Kazakların diğer Türk- ierle harsı ve siyasî bağlarının takviyesi zaruretini anladı ve rus demok rat kadet fırkasiyle alâkasını kesdiğini 1917 yılı sonunda Kazakistan mi l. kongresinde, bütün millet mümessilleri huzurunda İlân etti Bu vakur da o zaman «Alikhan.n tevbesi» demekle mâruf oldu. Alikhan.

• de Samarada memuriyette bulunduğu zaman, türk tarihine ait ııeşı olunan

birinci eserimi kendisine ithaf ederek göndermiştim. Kita- nm, lstanbulda Asuf Akçuraya ne gibi tesir icra etmisse, Aİikhana da aynı tos,r. yapmış olduğunu, gönderdiği şiir dolu güz'el mektubundan

■ X l. i ’ Samar,aya davet etti' beli de oraya gittim ve kendi- -yle yakından tanıştım. Daha ilk meclisimizde Çokan Velikhanın eser-

mekt ÂlJrVT OİmUf ^ ondan Sonra da Çokanın muhitini -öğren- Alikhan bana çok yardım etmiştir. Alikhan, Kazak edebiyatını, anane ve halkiyatını güzel bilir.

• 1913-1917 yıllar, arasında bütün belli başl, Kazak münevverleri- n.n naş,., efkar, olan «Qazaq» gazetesini neşreden ve Merkezî Kaza '

^ y f A d l - ,GaZele’ rus hükümetinin takibine - U n d

Bu münasebetle butun Kazak efkârı umumiyesi heyecana ge ı. azete, vokan Velikhanın fikirlerine uygun olarak Kazakl '

«Şart ve Nogay» (yani Kent Türkü ve Tatar)llnn kovu , ret ve tefekkür tarzlarına ahsmalan ve eski sahra Tü k" ananelerine sadık kaldıklar, takdirde, yeni A * 2 “ “

çabuk benimseyebilecekleri fikrini il»ri sür dü T a d a k a arasında ticaretle meşgul Canların, dinî is tde Ihbe Tk " ',‘n

zanınakta olan Tatar mollalarının birçok “kofuldu" H ^

tüf ete.er.ne n.beten

"hukukta müsavah

' ~ __ ____________________ : _______________ 1 sayısıuı buna ayırmış, Mir

Çakıp, Alikhan, Hayreddin Balgınbay, bu ihtiyar rus liberal demokratına karşı samimî sevgi hislerini izhar ederek makale ve şiirler neşu mislerdi. Bununla beraber gazete Kırım, Azerbaycan ve umum Rusya Müslümanları menafiine çalışan milliyetperver münevverler hakkında da çok hürmetkar bir dil kullanıyordu. 1915 te Kırımlı İsmail Gaspı- rah'nın vefatı dolayısiyle «rahmetti babamız» diye çok takdirkârane makale neşreimiştir. Keza harbi umumî sırasında Boğazlar meselesinde rus neşriycitma ve rus siyasetine karşı pek hassasiyet göstei,yo332 du.

---

332 Bü edebî hayat, Ferganede rus dev- Khokandda Mevlâ'na Muhyî, Mukimî, Zevki, ve Mer- gilânlı Zakir Can Firkat ve eşleri, daha 1890 yılında Khokandda edebî bir muhit yaşattılar. Östroumov, bunlardan şâir Firkat’, kendi gazetesine celbedebildı. Şâir 1890 da Taşkende geldiğinde, umumî vâlj Baron Vrevsky propaganda için istifade maksadiyle şâir Firkati rus aristokrasisinin bir balosuna davet edip, sabaha kadar süren bu meclis

Terbiyesi ve mesleği bakımından «Qazaq» gazetesinin rehberlik ettiği hareketlere yakın bulunan münevverlerden birisi de, Kapaî tümeninin Nayman oymağına mensup Sırtlan oğlu Barlıbek idi. 1891 de Petersburg Üniversitesinin şarkiyat şubesini ikmal etmiş, turk dılbıhğı sahasında, muallimi olan müsteşriklere yardım etmiş bir istidat sahibi idi. Mektebi ikmalinden sonra, Ruslar, kendisine ihtisasına göre iş vermediğinden, Almatı şehir emanetinde kâtiplikle meşgul olmuş, sonradan Yedisu valisi nezdinde bir memuriyete tâyin edilmişti. Barlıbek in büyük.kardeşi Türlüb'ek de vâli nezdinde tercüman idi. **Barlıbek Türlü-** bek diye çift adla mâruf olan bu iki kardeş, şark Kazakları arasında en mâruf simalardandır. Ömürlerini cemaat hizmetine sarfetmişlerdir. Fakat her ikisi de vereme tutularak, Türlübek 1905 te ve Barlıbek 1914 tc vefat etmişlerdir. Barlıbek 1906 yılından sonra memuriyetten çekilerek, ancak cemaat işleriyle meşgul olmuş ve 1911 de Kazak milli meselelerini takip etmek üzere halk tarafından Petersburga gönderilmiş ve hükümetçe takibat ve taharriyata maruz kalmıştır. Kazakça yazılmış bazı eserleri olduğu halde, neşrolunmamıştır. Bunların arkadaşı olan ve Petersburg yol mühendisliği âli mektebini ikmal eden, yukarıda (s. 339) ismi mezkûr, Tınışbay oğlu Mehmed Can ise, «Qazaq» gazetesine bilfiil iştirak etmiştir. Yine bu gazeteye, millî edebiyat ve kültüre ait makaleleriyle iştirak edenler, Marsikoğlu ve Balgınbayoğlu adlı gençler idi. ^

1911-1915 yılları zarfında Troyisk şehrinde diğer bir Kazak münevveri **Mehmed** Can Sıralın tarafından «Ayqab» adında iki haftalık bir mecmua neşrolundu. Bu muharrir, 1876 da vefat eden Kazak halk şairi Siralı (=Şir Ali) Akının oğludur. Babasının marifetiyle rusça tahsil etmiştir. Bu zat «Qazaq» gazetesi naşirlerinden farklı olarak, mollalara ve Tatarlara karşı biraz niülâyim yol tutmuş, panıslamızm fikirlerine mütemayil sayılmıştır. Bu mecmuada Kazak tarihi ve halk edebiyatına ait makaleler yazıldı. Kazak hocalarına farsça asîınca da malûm olan FirdevsFnin «Rüstem ve Suhrab» kıssasını rusçadan kazakçaya nazmen terceme ile neşretti. Yine 1911 de Batı Kazakistanda, Bükey

---

hakkında şiirler yazdırıp kendi gazetesinde neşretti (1890, Nr. 28).

umumîye doğru Kazak millî, İçtimaî, siyasî hareketi. Abayın telkin et. Mği sulh ve selâmet yolundan. Mir Cakıbın telkin ettiği cenkcu inkılâp- çılık yoluna girmiş oldu.

Yeni Özbek Edebiyatı

Özbeklerin Avrupa ve rus medeniyeti tesirinde inkışaf eden yeni edebiyatı, henüz pek gençtir. Bu hususta yine «Türkistan vilâyetinin gazeti»ne, ki

Ordada, İsmi yukarıda (s. 266) mezkûr, Sultan Şahingeray Bükeyev ve kıı nıakov tarafından «Kazakistan» namiyle bir gazete neşrolundu. Bundan başka da Şahingeray Sultan, Bükey Ordada maarifi himaye etti. Oradaki İslamcı TCâzak münevverlerinden Ömer Karası ile beraber Ka. zâlT ve Nogay halk~edebiyatîna ait çok değerli risaleler neşretti. Harbi

«Tuzemni Gazit» de denir, dönüp bakmadan gecem eyiz. Gazetenin ilk muharrirleri (Kazanlı tercümanlardan Şahmerdan Ibrahimov ve H. Çanişov) yalnız resmî haberler ve «Bin-bir Gece» tercemeleriyle iktifa ettilerse de, 1883 ten 191 7 yılma kadar 35 yıl bunun muharriri olan misyoner Mikola Östroumov ise, gazete etrafında kendine göre bir «Sâ,rt edebiyatı muhiti» vücuda getirmeğe çalıştı. Buna müsait olan şerait de yok değildi. 19.uncu asrın ilk yarısmda Kho- (Ömer Han ve Muhammed Rahim Han demirlerinde) ^kl_jAh_Ş2r ^Nevaîyi numune edinen şâirler muhitinin yaşamakta •

Yani: Saat onbire kadar dans ettiler, sonra herkes evine gitti, fakat be- nim akl-u huşum gitmişti, yalnız bunu ne zaman bir daha görmek nasib olur, ıztırab içinde bulunan kalbim ne zaman sükûnet kesbeder diye vakit vakit heyecanlanıyordum. Hülâsa, ey dostlar, o gece sabaha kadar uyuyamadım, şimdi de o günü görmek için aranıp duruyorum.

Bir parçası şöyledir:

Saat onbirga çe bezmettiler ·4
-
Lik mendin kitmiş idi aql *v* huş ·4·
Qayta körmek mümkin olsaydı debân f- El- araz ol kiçe ey ehbablar 4·
Dilde bardur hali hem bu arzu 4-

Sonra el Öz cayıga ʻazm ettiler,
Lahza lahza şauq otı eylerdi cuş Muztarib dil sakin olsaydı deban Tangaça uçti közimdin khâblar.
Kim yine körmek qılurmen cüstücu.

Ostroumov, gazetesinde Rusya ve Avrupaya seyahat eden Özbek- îerin seyahatnamelerini ve Ruslarla temasta bulunan Ozbeklerm ha tercümelerini neşrediyordu. Meselâ. 1887 de Kharkov «Köy iğehgi ser- gisbne iştirak eden Semerkand tüccar. Mirza Bukharin.n Baku Khar- kof, Moskova ve Petersburga seyahati hâtıraları (Turkestan Vilayeti gazetesi, 1888, Nr. 4-7); Taşkent tüccarı Taci Muhâmmed İsa Meh- medoV'ûn 1900 de Baku-İstanbul yoluyla Parise seyahati (1900, Nr. 44-45)* gazetenin muharrirlerinden «Settar Han Abdulgaffarov un (1890) sair Zakİr Can Firkatin (18.91, Nr. 2-23), Khudayar Hanın küçük oğlu tbniyemin Bek m (1893, Nr. 22-28, 32) kendi elleriyle yazılan hal tercümeleri ve bilhassa rus medeniyetiyle temaslarına ait hatıratı, Taşkent tüccarı Arifkhocanm seyahatnamesi (1894, 28) ve «âh...

Bu gibi seyahatnamelerde Ostroumov, elbette rus medeniyetim ovduruyor, hattâ -Avrupa seyahatnamelerini bile rus siyasetine göre tadıl ediyordu. Böyle iken arada yine bazı ehemmiyetli fikirler de geçiyordu. Meselâ şâir Firkatin haltercümesinde Khokandda Ali Şir Nevayı edebi ananesinin ne derecede kuvvetle yaşadığı ve bu muhite yeni medeniyetin nasıl tesir ettiği pek samimî surette izah edilmiştir. Settar Han 1876 ağustosunda Petersburgda inikat eden Beynelmilel Müsteşrikler Kon gresine iştirakinden bahsederken, kongreye riyaset eden müsteşrik Grı- goryev'in nutkundaki şti sözlere dikkat etmiştir: «(Muhtelif milletler
'arasındaki) müfrit ihtiraslar, müthiş hissiyat denizi dalgaları içinde yalnız bir emin melce vardır ki, o da, muhtelif milletlere teşriki mesai imkânını veren ilim sahasıdır». Mirza Bukharin ise, Petersburgda Âsârı atika Cemiyetinin şark şubesi celsesinde Radloffun «Toktamış ve Te- mur Kütlug yarlıkları» mevzuuna dair, sonradan basılan, maruzası okunurken hazır bulunduğunu, kendisi hususî bir ziyafet tertip edip burada müsteşrik N. Visilovski, o zaman Petersburgda bulunan Şeyh Cemaled- din Af ganî, Akhund Atâuîlah Bayazıdm hazır bulunduğunu, ve bundan kendisinin de müstefit olduğunu zikretmektedir. Sonradan yeni Özbek edebiyatının müessislerinden olan zevatın bir çoğu, da, Oştroumovun gazetesine iştirak ettiler. O cümleden muasırımız- olan şâir Fitratin Is- tanbulda farsça neşrettiği «Münazara» adlı risalesi, Haci Mu'in Şükrui- lah tarafından Özbekçeye tercüme ile (1912de) bu gazetede neşrolundu. Mahmud Khoca Behbûdî de, ruşça tahsilin lüzumundan falan bahsederek makaleler yazıyordu. Bunlardan maada Ostroumov, mahallî Türkistan şâirlerinin bazı eserlerini, muhtelif efsaneler, eski şehirlere ait bazı rivayetler (meselâ «Sayram* şehri tarihi») yazdırıp neşrederdi. /Türkmenlerin «Mahtum quli divanı»nı da Ostroumov muhta-

saran neşretti.

Ostroumov ve arkadaşları 35 yıllık çalışmalariyle bir muhit vücuda getirdiyse de, gayet mahdut bir daireye münhasır kaldı. Bu muhitte yetişen yerlilerden Settarhan ile Kadı Alîm'den yukarıda (s. 274) bahset- m:ştik. Bunlardan biri de Nezirhan cğlu YusufhanMirzadır./^Gazeteye müşteri olmak, müslüman memurlar için mecburî idiyse de pek az okunurdu. 1 8 9 0 da 600, 1 8 9 6 da 700 nüsha kadar tabedilmiştir* Ostrou- ?nov gazetesinin dili bozuk bir şivede idi. «Sertiye» tesmiye ettiği bu dili, tatarca ve kazakçadan uzaklaştırmak için kullandığı hususî usulleri vardı. Meselâ makalelerde «keîgen», «toqtay turgan», «tilegen», «büyük», «pek», «güzel», «baîıq», «geçinir», «et satar», gibi kelimeler olursa bunlara tatarca ve kazakçadır diye kızar ve «kilgan». «tokhtay- dürgân», «khohlegân», «kâtte», «cûde», «çiraylîk», «belîğ», «zende- gârçilik qılur», «goştfuruşluq qılur» diye tashih edermiş.. Yabancı kelimelerdeki «o» harfine mukabil arabî yazıda «a» kullanmak (meselâ «vagon», «poezd» yerine «vagan», «fayiz») ahengi Taşkent şehri ahalisinin telâffuzuna göre bozmaktaki mübalâğa daha ziyade Ostroumov gazetesi zamanında takarrür etmiştirJYoksa Khokand, Khıyva edip ve muharrirlerinin eserlerindeki dil, eski Çağatay ananesini ve düzgünlüğünü oldukça muhafaza ediyordu [2(î2]).

Yeni Özbek edebiyatını Ostroumov muhiti sultasından kurtarmağa çalışanlar Taşkentli Münevver Kari, Abdullah Evlâni, Semerkandli müteveffa muharrir Mahmudkhoca Behbûdî, şair Ahmed Vaslî, Behram- bek Devletşahyef, Hacı Mu'în Şükrullah, Khokandda Aşur Ali Zahirî, ve diğerleridir. Şu münevver Özbeklerin hepsi, Kazaklardan farklı' ola- [ter]biyesi görmeyip, ancak_millî muhitte yetişen zevat- Jtr. Aldıkları yeni fikir menbaları, Azerbaycan, Osm?mb, ve Tatar neşriyatı, daha ziyade Gaspıralı İsmail beyin neşriyatı idi. Bunların eserleri

Burada gazetenin dilinden bir numune vermek için birisinin Moskova seyahatin a ait hatıratından şu cümleleri nakledelim :

«Semer (Şamara) şehvide biz bargen fnyizler tokhtâb qalib bizlernin Mes- kevğa kitediirgân fayizdeğe köçub olmağımiz lazım boldi. Badezân ol şehirni ki- ciğaça hayli temaşa qıldiik. ikinci İdin Vnyenm Sabranya bahçeside . oltürgânim- da bir tatar qımızfurusğa rast keldüm. Bol qımızfuruş adamnın ükesi Peterburg yaqınıdağı Kranştat'da vayenni okaznoy imam iken. Bol şehirde mescidyoa ikan Efsus qıldın^ taaccüb qüdım, ki pad;sah-ı azam impiratorımıznm . zamanlarida her kim ozmin dîn ve milletide ber qarar fârigül-bâl keyfe, yeşâ' muhayyer bolgan halde nıçun alanım müsülmân bolub mescidları yoq* ve kem bolsalar hem otuz evlik miisülmânler bâr ikenlcr. ...». («Tüzemni gazit» 1910 yılı, Nr.-78-79).

yeni (savtî) usulü elifba, kıraat, coğrafya, hesap ve tarihi islam gibi, o zamanın Tiirkistanı için yeni olan mevzulara ait iptidaî ders kit pla- riy'e eski mahallî hayatı tenkit için yazılan bazı tiyatro ve hikaye kitaplarından ibaretti. Birinci Özbekçe yeni usul elifbalar, Seyyıd Resul Khocanın 1 9 0 0 yılında Taşkentte tabolunan «Üstazi evvel», Münevver Karinin 1 9 0 1 de tabolunan «Edib-i evvel» adlı eserleridir. Zıkrolunan yeni Özbek edebiyatı hâdimlerinden bazıları eserlerini farsça da yazmışlardır. Semerkandda Behbudî, Seyyıd Âhmed Vaslî, Hacı Mu in, Sad- reddin Ayni, Bukharalı Fitrat o cümledendir. Bunlardan 1 9 2 5 te vefat eden Seyyid Ahmed Vasli azerî türk şivesiyle de yazmış, eski Fuzulî'yi ve yeni Sâbir'i muvaffakiyetle taklit etmiştir. Semerkand ye Bukharada larsça yazan muharrirlerin özbekçesi zayıftır.

Tiyatro işleri, Behbudînin «Peder kûş» adlı eseriyle başlar. Mezkûr eser ilk defa olarak 1 9 1 3 te Taşkentte Kalizey tiyatrosunda sahneye konulmuştur. Daha Hacı Mu'înin «Toy», Ferganeli Hekimzade Ni- yazinin «Açlık Kurbanları», Abdullah Bedrinin «Cuvanmerg» \adlı eserleri meydana çıktı. Şiir ve hikâyelerden ve edebî eserlerden Seyyıd Ahmed Vaslinin «Gencine-i hikmet», «Edeb üçl-din», « Ayn ül-edeb», Behrambek Devletşahyefin «Millî eş ân tercüman» adlı kitapları ve Abdullah Evlâninin halkı intibaha davet eden şiirleri, anmaya değer. Bir

de rusça tahsil eden zevattan Semerkandlı Kokanbay Abdulkhalikovun 1904 te neşrettiği «Çiçek» ve «Arıcılık» gibi pratik mevzulara ait eser lerin tercümeleri tabolundu.

İçtimaî es îrlerden Abdurrauf Fıtratın «Necat» ve « Âüe» adlarında dinî ruhtaki eserleri, «Münazara» ve «Seyyah-i Hindî» hicvî ve tenkidi yazıları. Türkistanda olduğu gibi, Afganistanda da mâruf oldu (farsça yazılan bu son eser rusçaya da tercüme olunmuştur). Kazan Türklerinden de bazıları, Türkistana gidip çok mühim hizmetlerde bulunmuşlar, bazı âsâr ve gazeteler neşretmişlerdir. O cümleden Beketmır oğlu Âhmetcan, Muallim Şakir Muhtarî, Şakir Süleymanî ve muallim Muhtar Bekir ve Kari Abdurrahim Taci, İsmail Âbidof, Gazi Yunus (Gazi Âlim), Nogay Korganlı Tahir mâruftur. Bunlardan Şakir Süleyman! 4 cüz olarak çıkan «İslâm tarihi», vaktiyle Khıyva hanı IsfendiyaT Han huzurunda muallimlik eden Muhtar. Bekir de «Mufassal Türkistan Coğrafyası» adlı eserlerini yazmışlardır. (Bu son eser inkılâptan sonra tabolundu). Abdurrahim Taci (müstear ismi «Tiken»)nin de düzgün Özbekçe güzel şiirleri vardır.

Bu eserlerle beraber 1905 inkılâbından sonra vakitli matbuat ta

ilerledi. Bunlar da «Terakki» (1906-1907) (Taşkent, muharriri İsmail "Abid^v),
«Khurşîd» (1906-1907, Taşkent, muharriri Münevver Kari),

«Şöhret» (1907-1908, Taşkent, muharriri Abdullah Evlâni), «Asıya» (1908, Taşkent, muharriri Ahmetcan Bektemirov), «Bukhara-i şerif» (1912-1913, Bukhara, muharriri Mirza Celâl Yusufzade, naşiri Mirb** delev), «Turan» (1912, Bukhara, muharriri Mirbedelev), «Semerkand» (1914, Semerkand, ^muharriri Mahmudkhoca Behbudî), «Seday-i Fer- gane» (1914-1915, Khokand, naşiri Abidcan Mahmud, muharriri Aşur Ali Zahirî), «Sada-i Türkistan» (1914-1915, Taşkent, muharrirleri Münevver Kari, ve Übeydullah Hoca) gazeteleridir. Bunlardan «Bukhara-i şerîf» farsça, «Semerkand» ise türkçe ve farsça idi.

Yine mecmualardan Mahmudkhoca Behbudînin 1913-1915 yılla- ımda Semerkandda mecmuası; Molla Âbdurrahman Sadık oğlu- tarafından muhafazakâr ulemanın naşiri efkârı sıfatiyle Taşkeptte 1915 te başlayıp neşrolunan «Islâh» mecmuası; Aşur Ali Zahirinin 19 16 yılı sonunda, bu satırları yazanın da yakından l'tİralciyle başladığı aylık «Yurt» mecmuası; Taşken» te Novikov adlı bir Rus tarafından 19 1 5 ten "başlayıp ziraâte ait neşro- lunan aylık «Dihgan» zfcedilmelidir. «Terakki», «Khurşîd», «Şöhret». «AsTya», gazeteleri, hükümet tarafından kapatıldılar. Semerkandda çı- kan «Âyine» mecmuası ve Taşkentte neşrolunan «Sada-i Türkistan» gazetesi, o zamandaki münevverlerin çoğunu kendi etrafında toplamışlardı. Yukarıda da bahis mevzuu olan bu son gazete, Özbeklerden rus mektebi görerek hususî avukatlık yapan Übeydullah Khocayevia iştiraki ile neşrolunuyordu. Übeydullah sosyalist - revolüsy öneri erden arkadaşı Vadim Çaykinle beraber Endicanda bu gazetenin rusçası demek olan «Colos Turkestana.» gazetesini neşrediyorlardı.

Taşkent ve Bukharada bu sırada müslüman matbaaları tesis edildi. faşkent zenginlerinden Gulam Haşan Arifkhanovun tesis ettiği matba- ada litoğraf usuliyle pek çok farsça ve türkçe eski eserler tabolundu. Taşkentte müslüman eserleri tabeden rus matbaalarından Borsov, Bu- /vharada Livnin matbaası da tarih ve edebiyata ait bir çok eserler, Ne- vaînin «Hamse»si, Ahmed Y^sevînin «Divan»ı, «Tarikh-i Selim», «Tuh- fetuzzâ irin», «Qandiyye», «Narşakhî» tarihleri, Ebamüslim rivayetleri, Temurnameler, Şehname tercemesj gibi mütaaddit eserler sarı kâğıda tabolundular.

Harbi umumî esnasmda Türkistan da türk ve İslâm matbuatı pek süratle ilerledi. Taşkentte yeni eserler neşri için «Türkistan» diye~bı7" neşriyat şirketi de tesis edilmişti.

İnkılâba kadar Türkmenler içinde müstakil edebî bir hareket gö- *ilmedi.* Rus hükümetinin neşrettiği «Mecmua-i Mâverâ-i Bahr-i Kha- zar» da, Türkmenlerden hiçbirini kendisine celbedemedi. Tatar ve TUS

matbuatına kalemleriyle iştirak edenler de **azdı.** Sonuncülardan Khan Yomudiski, yine yukarıda (s. 3 70) de ismi mezkûr Mervli Emir Hacı- ınn Petersburg Üniversitesini ikmal eden oğlu Kakacan Berdiyevin bazı ıüs etnoğrafyacılarına (Samoyloviçe) verdiği malûmat matbudur. Khan Yomudiskinin Astarabad Türkmenlerîne dair 1 9 1 1 de Taşkentte neşrettiği makaleleri mühimdir. Kırgız (Kara Kırgız)lar da bu vazıyette idiler. Bunlardan Ufada Kazânlı İslâm ıslahatçılarından Ziyaeddir Kemalinin medresesinde tahsil eden Kırgız talebelerinden İşanali Araba- yev, 1 9 1 1 de ilk olarak kırgızca neşriyata başlayıp, Molla Kılıç adlı bir kırğız sairinin Yedisu zelzelesine ait şiirlerini neşretti.

1 9 1 7 de başlıyan rus inkılâbının her yılı Turkis- 1 9 1 7 İnkılâbından tan için bir devir oldu. O yıl sonunda bolşeyikîeriri Sonraki Neşriyat **hâkimiyeti** yerleşip de, kendi mesleklerine uymıyan vV kendi sansürlerine tâbi olmı^an bütün neşriyatı me'n'edinceye kadar, Özbekistan ve Kazakistanm her tarafında rnuhte- lif siyasî mesleklere, millî hayatın muhtelif meselelerine ait risaleler,

• muhtelif şehirlerde gazeteler neşrolunmaya başladı.^Kazakistanda, Oren- burğda <<Q^

19 17 yılı inkılâbından sonra da devam etti.

Kazak münevverlerinden Alikhan Bükeykhan ye arkadaşlarının fikrine iştirak etmiy eni erden' bir kısmı «Üç Cüz» (Üç Yüz) adında sosyalist fnkâ tesis edip Taşkentte haftalık «Üç Cüz» gazetesini neşrettiler (mü- harriri: müteveffa Köîbay Togusov idi). Kazak milliyetçileri ise, Taş- kentte «Birlik tuvi» (muharrirleri: Khocan oğlu Sultanbek, Çokay oğlu Mustafa, Balgınba'y oğlu Hayreddin), Semipalat'ta^ «Sarı Arka» (mu- hârrirleri: Kazakların en ileri gelen münevverlerinden Abbas oğlu Ha- hîTT'darsık~ǎ§uTtayımcan), Khan Ordası'nda «Uran» (muharriri İstanbul c a'tahsil gören Abdulâziz Musa) gazetelerini tesis ettiler.

Özbekistan d a ise, Taşkentte «Necat» (muharriri: Münevver Kari), «Kineş» (Türkistan müsîüman merkezi şûrasının naşiri efkârı, muharriri: Ahnıed Zeki Velidi), «Turan» (muharriri: Muhammed Emin E- fendizade), «Uluğ Türkistan» (muharriri: Kebir Bekir)* Khokandda «Tirik Söz» (muharriri: Abidcarjı), «El Bayrağı» (muharriri: tarihçi Salı oğlu Bulat), Semerkandda <jHürriyet» (muharrirleri: Merhum E- kabir Şah Mansurzade r;e Abdurraııf Fıtrat) gazeteleri neşrolundu. Her gazete, kendi etrafına bir gurup tbpluyor ve her gün inkılâp kuvvetiyle el içinden zuhur eden yeni kuvvetler o guruplara iltihak ediyorlardı. Gazetelere devam eden bir yahut birkaç yeni şâir ve türlü ihtisasa ait muharrirler meydana geîmiye başladı. Özbeklerde Abdulhamid Süleyman (Çolpan), Kazaklarda Cumbay oğlu Mağcan, Ayamlut oğlu Yu

suf, o vakit bu inkılâp çağında yü :selen millî şâiîlerdırTTBunlarclan Çol-

pari ile Magcan ileride ayrıca bahis mevzuu * olacaktır. 1917 de neşro- İunan muhtelif edebî ve içtimai eserlerde, şiir mecmualarında pek tabiî olarak istisnasız bir neşat ve umut görünüyordu.

Bolşevik devrinde millî edebiyat 1918-1925 y ı î - Bolşevik Devrin- larında pek zayıf düştü. 1925 ten sonraki matbu- deki Edebiyat at ise, tamamiyle hükümet neşriyatına münhasır kaldı. Fakat Sovyet dahilî siyasetindeki inkılâplar neticesinde, bilhassa 1923 yılından sonra milliyetçi gençler ve biraz sonra da ihtiyarlar bile Sovyet çerçevesinde işlemeğe başladılar.T Bugün vakitli tiirk komünist matbuatı çok genişlemiş ve bazı şehirlerde bilhassa teknik itibariyle pek mükemmel bir durumdadır. Türkçe günlük gazeteler muvaffakiyetle idare olunuyor. Matbaaları, mürettipleri, ressamları, fotoğrafları, muhabirleri hep yerli Türktiir. Kazakistandaki gazeteler şunlardır: «Enbek Tuvi» (1919-1920, Orenburg; bu gazete eski «Qazaq» gazetesinin yerine çıktı). Onun devamı olan «Enbekçil Qa- zaq» (1921 den. başlayıp hâlâ [1928] da devam ediyor. İlk önce C- renburgda ve şimdi Kızılordada neşrolunuyor, Kazakistan merkezi hükümet ve fırka naşiri efkârıdır; muharriri Tuğcan oğlu Abbastır). Yine «Kidey Sözi» (Omsk 1920), «Avul Tili» (haftalık, Kızılorda), «Tilşi» (haftada 2, Almalı), «Kidey» (haftalık, Aktübe, 1925 denberi çıkıyor), «Avul» (haftada 2, Kostanay), «Cumusker Ti!i» (Öyşük V-: Gur’yevde çıkar). «Kidey Tili» (haftalık, Astarkhan), «Qazaq Tili» (haftalık, Semi de. 19 19 danberi çıkıyor) gazeteleri ve Taşkentte üniversite talebesi tarafından «Kidey Aynası» mecmuası çıkıyor. Önceleri Taşkentte «Aq Col» gazetesi (muharrirleri: Khocan oğlu Sultanbek, Bermecan oğlu Azimbek), ve ilmî edebî «Sana» mecmuası çıkıyordu; Turkistaıın kabilelere göre cumhuriyetlere taksiminden sonra lâğvedildiler. Şimdi Kızılordada «Qızıl Qazakıstan», «Cana Mekteb», «Ayal Tenkdigi», «Leninşil Cas», Semide «Tan» mecmuaları neşvolunuyor. Bunlardan «Qızıl Qazakıstan» da iktisadiyâta ve «Tan» mecmuasında edebiyat ve halkiyata ait makaleler çok bulunmaktadır. «Tan»m 1925- 1926 yıllarında neşrolunan nüshaları, hakikaten zengindir. «Înbekîi'l Qazaq» gazetesi 192 7 yılı 2 7 sonteşrininde bininci sayının bayramını etti. Bu gazete, 12-13 bin nüsha tabolunuyor. Kazakların bütün mühim kuvveleri, eski kabakçılardan Mir Çakıp da dahil olduğu halde, bu gazetede yazıyorlar. «Qızıl Qazakıstan», komünist fırka merkezinin mec- muasıdır. 192 î den bugüne (1926) kadar 68 nüsha neşrolunmuştur. «Cana Mekteb» ise, maarif komiserliğinin terbiy.evî ve ilmî mecmuası dır. 1925 tenberi 35 cüz neşrolunmuştur. «Ayak Tendiği» kadınlara, «Leninşil Cas» gençlere mahsus mecmualardır. **1928** sonkanuhundan

itibaren bir de «Cana Edebiyyat» adlı aylık büyük bir edebî mecmua neşredilmeğe başladı, ki halk edebiyatı, millî tiyatro ve sanat meselelerine tahsis edilmiştir.

Özbekistanda merkezi komünist gazetesi 1925-1928 yılında «İşti rakiyyûn», sonra «Qızıl Bayraq», «Qızıl Türkistan» ve 1924 sonun* clanberi «Qızıl Özbekistan» adıyla çıkıyor (günlüktür, son zamanda muharriri: Kasım). Diğer şehirlerde, «Fergane» (haftada üç, Khokand- da 192 1 denberi), «Azad Bukhara» (haftada üç, Bukharada 1925 ten- 'oeri), «Zerefşan» (haftada üç Semerkand, 1922 denberi çıkıyor), «Yardım» (Khıyvada 1923 tenberi) gazeteleri neşrolunuyor. Mecmualardan 1925 te Taşkentte «Tan» mecmuası neşrolunuyordu. 1923 ten başlıya- rak «İnkılâb» ve sonra «Bilim Ocağı» ve «Maarif ve Oqutğuçı», yine haftalık «Yer Yüzi» ve kadınlara mahsus «Biznin Yol» mecmuaları neşrolunuyor./Aylık «Maarif ve Oqutğuçı», şimdi 35 kitap kadar çıktı. Kazaklardan farklı olarak özbekler mizahı seviyorlar. Mizah mecmualarından Taşkentte «Muştum», Semerkandda «Meşreb» pek makbuldür. v «Muştum»da, Culkunbay gibi muktedir kalemler de yazıyor. Buradaki hicvi şiirler, ekseriya İstanbuldaki «Kalenderdin şiirleri gibi eski divan vezin ve üslûbunda olduğundan, eski edebiyattan haberdar olanlar tarafından alâka ile okunuyor. Hiciv mecmualarındaki resimler de Sovyet şartlarına göre yeknesak mevzuda ise de, güzel ve manidarları da bulunuyor.

Güzel yazılardan Türkistanm mazi ve haline ait romanların yazıldığı! ı işittik, fakat millî ruhta yazıldıklarından, şimdiki sovyet şartları altır da tabolunamıyorlar. Bolşeviklerin biraz müsamahakâr davrandıkl arı yıllarda tabolunandan biri, muharrir Abdullah Kadirinin üç cüz olaı ık neşrettiği «Otken künler» adlı büyük romanıdır. Münderecesi sad dir: Khokand hanları zamanındaki Taşkent ekâbirinden Yusuf Bekin oğlu Ata Bek, yolsuzluğuna rağmen bir mirzanın (yani kâtibin) kızı clar Kümüş Ayım'Ia, birçok maceralardan sonra, evleniyor. Aynı za- rnaı da ana ve babasının ısrariyle Taşkent beğlerinden Âlim Bansed m kızı Zeyneb'le de evlenmek mecburiyetinde kalıyor. Bu son karısı Kümü.f; Ayımı, doğum esnasında zehirliyor. Ata Bek de Taşkent valisi ta- cik Kanaat Şah ordusunda Ruslara karşı muharebede (12 77 = 1860) şehit lüşüyor. Eserde Taşkendin son tarihi hayatındaki aile faciaları bahis mevzuu olmakla beraber, o zamanki muhtelif Kent Türk ve Özbek zümreleri hayatına ait güzel ve tafsilli tasvirler yardır. Taşkent valileri olan Aziz bek, Nar Mehmed Kuşbegi, Müslürnankul ve Kanaat Şah gibi tarihî şahsiyetler, Şart (Kent Türkü) ve Kıpçak kabile nızaları, umumî ve millî hisle kabile feodalizmi ruhlarının mücadelesi bahis mevzuu edli- mistir. Eserin baş kahramanları umumiyetle vatanperver d iri er. Rus istilâsına karşı koyup ciddî surette dövüşüyorlar. Kabile nizalarında da Yusuf bek ve oğlu Ata bek, vali ve beğler şûrasında umumî millî menfaatleri müdafaa ediyorlarsa da Kohkand hanı Khudayarkhan'm Şart ve Tacik taraftarlığını, Özbek ve Kıpçak aleyhtarlığım

iltizam etmesiyle mesele karışıyor. Ata Bek ve Kümüş Ayımın zamanının edebî mahfillerinde de mevkileri vardır. Meclislerde Çağatay edebiyatı ve Fuzulî'yi okuyorlar. Mektupları çok edebîdir. Ata Bek aynı zamanda musikişinas ve askerdir. O, Akmescidin müdafaasında bulunuyor.

Bu zikrettiklerimizle beraber Kazak ve Özbeklerde İktisadî ve İçtimaî ilimler ile hukuka ve teknik ilimlere ait neşriyat da vardır. Hukukî eserler tabiî ancak Sovyet sistemi esasmdadır. O cümleden özbekçede Berezin in «Ceza Hukuku», Vişnekov'un «Mülkî Hukuk», • Eckstein'in «Mahkeme müstantikleri ve milis için rehber», Dilvi'nin «Cinaî işlemi sorağ toğrusida beyanatları», Vizga'nın «Cinaî mahkemelerde iş yür- güzüş revişleri»^ gibi eserleri neşrolunmuştur. Fırka ve amele esnaf cemiyetleri hayatına, kooperatif meselelerine dair Kazak ile Özbek ve az nisbette Türkmen şivelerinde şimdi epeyce eserler vardır.

Türkmenlerde, dediğimiz gibi, kendilerine ayrı edebiyat vücuda getirmek teşebbüsü ilkin yoktu; Kazan, Taşkent ve Baku matbuatı okunuyordu. Bolşevikler burada «müstakil Türkmen edebiyatı » vücuda getirmek teşebbüsünde bulunuyorlar. 1925 te Aşkabâdda Emir Hacmin ismi yukarıda geçen oğlu Kakacan'm idaresi altında «Türkmenistanv, gazetesinin neşrine başlanmıştı. Dili, azerbaycan ile Özbek türkçesi arasında idi. Sonra idaresini komünistlere verip, dilini «halis türkmence»ye çevvrdiler. Bu gazete, bir de köylülere mahsus «Daykhan» (yani «di- hqan» — köylü) gazetesi, «Toqmaq» namında mizah mecmuası Aşkabâdda, «Ceyhun akhbârı» gazetesi (1923 ten başlıyarak) Kerki'de. neşrolunmaktadır. Üstelik mektep kitapları, komünist siyasî neşriyatı da vardır. Türkmenlerde muharrir "tfe edibler bulunmadığından ve bu dilde edebiyat vücuda getirerek diğer Türklerden ayrı terbiye vermekte rus hükümetince zarurî görüldüğünden,, yakınlarda bizzat Moskö.vanm teşebbüsiyle rq,s muharrirlerinin bilhassa Maksim Gorkinin eserlerini türkmenceye terceme ederek bir «terceme edebiyatı» vücuda getirilmekte olduğunu yazıyorlar [202]a). Burada, İlmî sahada Türkiyede tahsil gören ve yukarıda (s 464) ismi geçen Kulıtıuhammedov çalışmaktadır. Bunun «Nevaı» ve «Makhtum quli»ye^ ait bazı eserleri neşredilmiş olup, Köroğlu destanının neşriyle de meşgul olduğunu işittik. [333]

Kırgız ve Karakalpak lehçesinde de edebiyat vücuda getirilmektedir. 1924te başlayıp Tortkül şehrinde «Erkin Qaraqalpaq» gazetesi nşrolunmaktadır. O yılda muharriri Başkurtlardan Ağaydaroğlu Talha idi. Dili, Özbekçe ile kazakça arasında mutavassıt bir lehçedir.

Türkistanda, türkçe edebiyatla beraber, bir de. farsî-tacik edebiyatı yeniden hayat kesbetmektedir. Türklüğe karşı-taciklik'siyasetinin takviye

---

[333]a) Bk. *Türktsche Post,* 1928. Nr. 2.

edilmesi ve Tacikistamn ayrı bir idareye tâbi kılmmasiyle beraber, tacı*.. edebiyatını genişletmek işine de başlanmıştır. Hürriyetten evvel Bukha- rada farsça «Buklıarâ» ve «Turan» gazeteleriyle Semerkandda münteşir «Âyine» mecmuasında farsça makaleler bulunmuyordu. Hürriyetten sonra millî İran ruhunun mümessili olarak Semerkandda litograf usu- liyle «Meş ala-i İnkilâb» mecmuası neşredildi, (191 7, muharriri: Sey- yıd Rıza Alizade). Fakat bu mecmua o zaman, daha ziyade Türkistan- daki şiî hanlılara ait gibi idi. Şimdi Tacikistamn teşkilinden sonra Se* merkandda «Âvâz-i Tâcikhây-j kembağal»,. Düşembede «Bîdâri-i Tacik» gazeteleri, yine Düşembede «Dâniş u.âmuzgâr» mecmuası neşrolunmaktadır. Âvâz-i Tâcik gazetesinde, Türklere karşı Tacik millî hislerini kabartacak makaleler yazılıyor. Semerkand münevverlerinden Şadreddin Aynî «Tacik edebiyatı tarihî» namiyle mühim bir eser neşretti. Türkistan Taciklerinde millî İran hissinin inkişafı dolayısiyle Tahranda çıkan yarı resmî «İran» gazetesi de, Şadreddin Aynînin bu eserinden sitayişle bahsetti. Taşkentte rus müsteşrikleri ve siyasîleri tarafından «Tacikistan ve ona mücavir İran kavimlerini öğrenme cemiyeti» adiyle bir cemiyet tesis edilerek, akademik V.-Barthold, profesör A. A. Sir nov, Andreyev, Pankov ve diğerleri bu cemiyetin âzalarıdır. Şimdiye kadar bu cemiyet «Tacikistan», «Badakhşan ve Qatağan», «İran» ad'yle mühim eserler neşretmiştir.

Türkistanda maarif sahasındaki faaliyet son za* Maarif inanlarda epeyce ilerlemektedir. Bilhassa, orta tah sil ilerliyor. 1 9 2 7 ders yılında Özbekistandaki orta ihtisas mektepleri ve talebelerinin durumu şöyledir: Muallim mektepleri ve «teknikum»lar 1Ö olup, 2 2 6 4 talebesi vardır, bu talebeden 2 0 3 5 i islâmdır;- «ziraat teknikum»lan 7 olup, 835 talebeden 5 19 u İslâm; «sanat teknikumları» 5 olup, 11 1 1 talebeden 268 kadarı İslâm; «fabrika mektepleri» II olup, 834 talebeden 481 kadarı İslâm; gü?el sanatlar ve musiki mektepleri talebesi 25 1 olup 1 70 kadarı İslâmcbr. Ceman 6.429 talebeden 4.078 kadarı İslâm (yani: Özbek, Kazanlı, Kırgız-Kazak, ve Tacik) olup kalanları Rus ve Yahudidir. Bunların için- de tahsilde bulunan kız talebeler de simdi epeyce, bir yekûn teşkil etmektedir (ceman 785 kız talebe olup, bunlardan 550 khdarı muallim

mekteplerinde ve j 42 ,

Iord•„ ^

k*h»“":^;,r"d'

kıstanda âli mekv ı * ^Urı^Ucîan d nyac^a

ve

Uni„ T„,r„a" ">“>» w M» füniv-f.»;;,»

iiuııucit] dil mekl,»,o'S,İİ:i“,il 144 i^l , - ----- ^ ----- r , < J Z u " " , I

3V

Baku üniversitesind e!de ^hsil de S* ^

İ A o s k 0 * a d

* ' d o

lunmustur. Dâviil C 2 * * ' Alm Unan talebeden ta]ebe , {ize-

üniversitelerinde ^

ler için ay„ bir ^ekteP!e rc!ç . , . ^“k dersler ^ S , e p t t e O * »

sürülmektedir. niVemit e te sisi ^ rUsçad'>-- Bir d e ' . ç 2&) , s t a I *

İlk tahsil İKr- ^kirleri de bu yıl O9 ■ '

vücuda getirilen fe] mni «“«elerden bir girmek 7 yılında SefferL-, ir s»Z|» K,a

müddet-i lenme memn A ^ UZaktlr' 1 9 2 6 ^ ta^i! ^ n- , r dan ,

'da memnuni yeti ÇOCUk r | a n,e , « m a'.n»>.173.746 zikirdO c e u U ^ f (^ s i n.

Rraf V« ist«. lk ukhara ve W . ... A * * * * * * > ° 6 27

I20.' c!akti!o^ f T a ? Urt P U M * --------------------- ,,,; • td.a

usulü defteridi r o° Ve Ayvada ***"

lama memurlar' ®Wch^k«o x K^m^ 72, kooperatı 7 s - K h — ' if kursIar' at ve *»'.

12 0 r Z,ra k ur s nn^

'dhyC kur*1”

75, Khıyva .. . ... SUl'd a Â ı “ StalIstl'k kurslarında

ter ve istati^L. v<; / kursunda | 4 I . ^ „ sulü^

Bundan maad-, .UrsI^riıicîar 6o' kurslannda 60, BU, be buInnUy^ açılan «si ya ko*üni st

p'°- k' «man 805 İslâm

kurslar acıları yetiştirmek yetiştirmek s oi

r bu *>01*

1925 yılında Tati ^'25 te?4^ da Türk atlehe ler . , okum/ T . -ordu)-

yordu. 25 Ö J î?kent Posta v 4 ' °İUP> 462 W ^ vk t ° l e h * k ,lebe

Kazakİ k 6 Tara„c kurslarında 60 tu* ;

1 9 2 6 da RusyI Sl-İ larda tahsil rfl v^a2ak- 3 Kırgn. flj> ^ j^,n # * ? *

lunmustur (Va 1 Mektep v Ü8.etl pek yüksektir. Bu” ta hsil4e 1-m v e terb 1

8*b^Urd e .“"^^erinde 285 talebe t a-

— '

2G :t\

; ' ^ CoU (794 talebe), sanat

gazetesi} 28 ■:ubat 1925,

(1690 talebe), ziraat mektepleri 5 (764 talebe), orman mektebi bir (136 talebe), baytar mektebi bir (240 talebe), orta tıbbiye mektebi bir (120 talebe),, fabrika mektepleri 6 (3025 talebe) olup, bunlarda ceman 704.7 talebe vardır.

Muallimlerin % 10 kadarı kazak, kalanları rustur. Derslerin yüzde doksanı rusça talim ediliyor. Kazakıstanda şimdilik âli mektep yoksa da 2(U)> yakında bir Kazakistan Üniversitesi açmak teşebbüsleri vardır; ve bir iki yıl zarfında açılacaktır. Kazaklarda tahsile rağbet, öteki Türk- lerin hepsinden fazladır. Hattâ tahsil niyetiyle gelerek yer bulamıyan (300 kadar talebe Kızılordada maarif nezaretine hücum ettiğinden polis kuvvetiyle dağıtıldılar. Kazakistanda iptidaî mektep durumu, özbe- kistana göre daha kötü bir vaziyettedir. î 226 da Kazakistanda Kazakların ancak »010, sayısı az olan Rusların se 1913 iptidaî mektebi bilinmiyordu. Sovyet memleketinde, orta mektepler gibi iptid'aî mektepler de, ancak hükümet mektebi olabileceğinden, hususî iptidaî mektepler bulundurulamaz. Aynı suretle 1926 yılında Kazakistanda çocuk evlen ile çocuk bahçeleri Ruslarda 406 olduğu halde, Kazaklarda 58 idi [205]). Hususî kursalrdan Kazakistanda «siyasî sevad» mektepleri 63, hükümet memuriyetlerine hazırlama kursları 6 (426 talebe), kâtipler kursu 1 (120 talebe), marangozluk ve demircilik kursu 6 (175 talebe). Ma
arif sahasındaki bütün bıı ciddî faaliyetlerle beraber, ahalinin okuma\ve yazmasındaki değişme pek azdır. Rusyada halkın % 39 u okuma ve yazma bildiği halde, Ozbekistanda ancak yüzde 8 dir.

Türkistanda üniversite hayatı henüz pek yenidir. Taşkentteki Devlet Üniversitesi ancak inkılâptan sonra tesis edildi. Altı fakültesi vardır;
1. Sovyet iktisadiyat v.e sanayii (İktisadî ve hukukî şubeleri de vardır),
2. Şark fakültesi (etnoğrafya, lisaniyat, talim ve terbiye şubeleri), 3. Köy iğeliği (ziraat) fakültesi, 4. -Riyaziyat fakültesi (kimya, fizikoma- tematik, biyoloji şubeleri), 5. Mühendis ve miliyorasyon fakültesi (bunun miliyorasyon vfe su kuvveti şubeleri), 6. Tıp fakültesi. Bunlarda geçen 1927-28 ders yılında, fakültelerin sırasiyle, 720, 273, 719, 521, 523. 801, ceman 3.557 talebe okuyor. Bunlardan, maalesef, ancak .100 tatar, 66 Özbek, 63 kazak, 7 türkmen, 4 uygur (tarançı) 5 başkurt, yanı umumiyetle 2 72 kadarı yerlidir. Üniversite yanındaki hazırlık mektebinde (Rabfak'ta) ise yerliler çoktur (754 ten 466 sı yerli. Bunlardan Özbek 171, kazak 93, tacik 32, türkmen 30, tarançı 37, tatar 32). Üni- [334] [335] versıtede Rusyanın muktedir profesörleri vardır. Arada yerlilerden de bazı muallimler bulunuyor. Neşriyatı, 1928 yılına kadar 17 cild «Bül- letin» ve 12 kitap (Travaux)dan ibarettir.

Taşkentte Lenin adına olan komünist üniversitesi, yalnız bir propaganda merkezidir. Neşriyatının (Kommunisticeskaya Mysil mecmuası) İlmî kıymeti

---

[204) Bu kitap yazıldığı zarflan vaziyet böyle idi, müteakiben Almatı'da Kazak Üniversitesi ve diğer bazı âli mektepler açıldı.]

335 *Maarif ve Oqutğuci*, 1927, Nr. 10-11.

azdır.

Türkistan medenî hayatında sevindirici olan bir İlmî Cemiyetler, cihet de, ülke ve vilâyet mikyasındaki ilrrıî ve Kütüphane ve Mü- harşî cemiyetlerin, şehirlerde kütüphane ve müze- zeler, Yeni İlmî ve h u r i n , t i y a t r o v e musiki müesseselerinin inkişafıdır.

Medenî Kuvvetler İlmî ve harsî sahada gerek Kazaklar, gerek öz- bekler 1922-1923 yıllarında ciddî bir faaliyet göstermeğe başladılar. O yılda kurulan «Kazak, Krıgız'bilimkamisyası» nda Dostmehmed oğlu Khalil ve Divay oğlu Ebubekir, türk destanını ihya eylemek ve muhtelif fenlere ait deTs kitapları hazırlamakla meşgul oldular. O cümleden bu komisyon ihtiyar türk etnografya âlimi Ebube- kirin elinde toplanan türk destanları metinlerini neşre başlayıp «Edüge», «Qublandı», «Alpamıs», «Biket» ve başka destanları tabettirdi. Moskovada sürgünde bulunan Bükeykhan oğlu Alikhan ve arkadaşları da, bu gibi eserlerin neşrini ilerlettiler. «İrtarğm», «Kine Sarı», «Ersayın», «Min bir makal» gibi eserler neşrolundu.

Taşkent Kazak Bilim Komisyonu münderecat itibariyle çok mühim olan «Sana» mecmuasının neşrine, o yılı yine Taşkentte teşekkül eden «Özbek Bilim Heyeti» de «Bilim Oçağı» namiyle pek mühim bir mecmuanın neşrine başlamışlardı. Özbek ve Kazaklarda mezkûr teşkilât etrafında yeni İlmî kuvvetler toplanmıya başladı.. Özbeklerde Salı oğîıı Bulat ve Fıtrat tarih, edebiyat ve dile ait eserler neşrettiler. Fötrat, Ne- vaînin bazı eserlerini ve Özbekçe sarf ve nahiv neşretti. Menşe itibariyle Astarkhan JVIangıt-Noğaylarından .olan Salı oğlu Bulat (Bekbulat) ise, «Mangıt tarihi», Sadreddin Ayni tacikçe «Tarikh-i emirân-i Mangıt» ve Özbekçe olarak «Rûkhara inkılâbı tarikhi için materyallar» ; halkiyat babında Gulam Zaferi «Eşuleler» (halk mânileri), Şiralı Ruzi «Özbek makalları» (atalarsözü), bir de Ensari, Zarif Beşiri' ve Khudaykul, ta- rançı halk edebiyatı numuneleri («Uygur el edebiyatı») neşrettiler. Bu İlmî ve medenî faaliyet bir iki yıl içinde süratle inkişaf etmeğe başlamıştı. Fakat Ruslar, Taşkentte toplanan Kazak, Özbek ve Türkmen kültür kuvvetlerinin, gittikçe sıkılâşan~işbırliğî şeklini alan bu faaliyetlerini, 1924 te kabileleri ayrı cumhuriyetlere bölüp mevcut kuvvetleri de Se- merkand, Kızılorda (Akmescit), Aşkabâd ve Frunza (Pişpek) gibi merkezlere dağıtınca, bu teşebbüsler de akim kaldı. Mamafih kabile cum

huriyeti maarif komiserlikleri yanında yine akademik merkez yahut «Devlet İlmî şûra»ları ve onlara tâbi olan Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan «Ülke öğrenme komite»leri tesis edilmiştir. O komitelerin de ihtisaslara göre şube ve encümenleri vardır.

Bundan başka Taşkent Üniversitesinde birkaç İlmî cemiyet de vardır. «Tabiiyatçılar Cemiyeti», «Tıp Cemiyeti», «Rusya nebatat cemiyetinin Taşkent şubesi», «Tacikistan ve ona komşu Iran ülkelerini Öğrenme cemiyeti», «İlmî pedagoji Cemiyeti», «Ortaasya (eski Türkistan) coğrafya cemiyeti» de şimdi bu üniversiteye ilhak edilmiştir. Yine Üniversiteye tâbi olan «Çimkent nebatat istasyonu», «Nebatat bahçesi», «Ortaasya Meteoroloji enstitüsü» vardır. Bunlarda çalışanlar ruslar ise de yerlilerden iştirak edenler de gittikçe çoğalıyor. Meselâ coğrafya cemiyeti toplantılarında yerlilerden Hacı Geray, Tınışbay oğlu Mehmedcan (eski Türkistan Cumhurreisi), Tıp Cemiyeti toplantılarında Doktor Umidova, Doktor îsakhanov; Tacikistan cemiyetinin Barthold şerefine neşrettiği ;«'İqd ül-cümân» mecmuasına, eski münevverlerden Tınışbay oğlu Mehmedcan, Dostmehmed oğlu Khalil, Sadık oğlu, Khan Yomuds- ki, Divay oğlu Ebubekir iştirak etmişlerdir. İlmî pedagoji Cemiyeti toplantıları mazbatalarında İshakoV; meteoroloji enstitüsü mesaisinde Bay- dikov gibi zevatın isimleri geçiyor.

Bunlardan başka, Üniversite: fakülteleri nezdindeki talebe İlmî derneklerinde de yerli müslümanlardan yeni zuhur etmekte olan İlmî istidatların maruzaları görülmektedir. Meselâ geçen 1927-28 ders yılında Tıp talebe cemiyeti toplantısında Kutıimov ve Resulov adlı talebelerin maruzaları zikredilmektedir.

Bundan maada, Rusların ayrı cumhuriyet hükümetleri yanında tesis ettikleri «İstatistik idare»Ierinin bültenlerinde, «Ortaasya su idaresi» tarafından neşrolunan «İskamukhbiri» (Vestnik Irrigatsiyi) ve «Ortaasya ve Kazakistan iktisat idareleri» tarafından neşrolunan İlmî iktisat mecmualarında (meselâ « Narödnoe Khozaystovo SVedney » mecmuasında) yine bazı yerli müslüman istidatlarının iştirak ettiği görülmektedir. «Kazakıstanı öğrenme cemiyeti» («Qazakıstandı izertteytun gurğam») nm «hizmet» (Travaux) lerinden şimdiye kadar sekiz cilt neşrolunmuş olup, üçüncü cildi Bay tursun oğlu Ahmedin İlmî ve edebî hizmetlerine tahsis edilmiştir. Yedinci cildinde ise 18. ve 19.uncu asırların ilk yarısında Kazakların isyan hareketleri («Tayman oğlu İsetay») hakkındaki makalelerle, Yedisu âsârı atikasma ait Tınışbay oğlu Mehmedcanın makalelerini ihtiva eder. Türkmenistan «Ülke öğrenme derneği» mecmualarında türkmen münevverlerinden Khaı\ Yomudski (bu zat şimdi- Yo- mudlu Qaraşkhan oğlu, diye imza ediyor) nm makaleleri, Taşkent, «S*- ku» üniversite mecmualarında Rıskuloğlunun 1916 yılındaki isyanlarına ait makaleleri neşrolundu. Özbek ilmî müesseselerinin merkezi olan «Devlet ilmî şûrası» ceman 171 âzadan ibaret olup, 1928 yılı başında teşkil edilen idare azalan şunlardır: Atacan Haşim (reis), Sirpov (reis muavini), prof.. Terleskovski, Arbuzov, İvanov, Mirkuloviç, prof. Titov, prof. Silikhanoviç, Frolov, Şâir Fıtrat, Azizov, Talışkin, Yanı, 12 âzadan ancak üçü yerli Türktür. Bı/ müessesenin: 1. İçtimaî terbiye, 2. Teknik ilimler, 3. Siyasî ilimler, 4. İlmî usul gibi «seksiyon»lan vardır, ki müdürleri hep ruslardır.

Bu «İlmî Merkez»e tâbi olmak üzere Özbekistanın merkezinde ve vilâyet

şehirlerinde ceman 20 kadar İlmî cemiyet çalışıyor. Atacan Ha- simin beyanatına göre, bunlarda özbeklerden 50-60 kadar ilmî kuvveler çalışıyor. Mezkûr ilmî merkezlerin ve cemiyetlerin az çok himayesi ile yerli ilmî istidatlar, müstakil neşriyatta da bulunabiliyorlar. İlmî merkezin Özbek kısmı 1926-1927 yılları zarfında 200 forma kadar «destanlar», 250 forma kadar halk hikâyeleri, 6.000 atasözü, 3.000 kadar da bilmece toplamıştır. Bunlar, tahsisat bulundukça neşredilmek üzere hazırlanan materyallerdir. Bundan başka Tarih Encümeni tarafından Fıtratın «Özbek musikisi tarihi» ve «Divan-ü lûgat-i-t-türk de eski Türk edebiyatı nümuneleri», Molla Bekcanın «Khorezm musikisi tarihi», «Khorezm Özbek makaİları», Salı oğlu Bulatın "'«Ortaasya tarihi» neşrolundu. Daha eski zaman müelliflerinden Abdullah Balkhî, Reşideddin el-Tabîb ve Ebulgazinin eserleri neşredilmek üzeredir[200]).

Kazakistandaki ilim hareketi Taşkentteki «Qazaq bilim komisyo- nu»nun lâğvından ve hükümet merkezinin Kızılordaya naklinden sonra" zayıf düşmüş ve müstakil ilmî neşriyatını ilerletememiştir. Mamafih ora- da da neşriyat hususunda olmazsa bile, «materyal toplama» hususunda ciddî faaliyet olduğunu «Enbekişil Qazaq» gazetesinden vakit vakit öğreniyoruz. Gerek Özbek ve gerek Kazaklarda -son iki yıl zarfındaki ilmî faaliyetin en mühimi olarak, Aşurali Zahirî tarafından neşredilen «rus- ça-özbekçe'lügat», Kemenger oğlu idaresinde sekiz kişilik bir heyetin tertip ettiği «Qazaqça rusça tilmaç» (1925) zikredilmelidir. Bu kazakça lûgatta, rusça kelimelerin mukabili meselâ osmanlıcaya aykırı olarak ekseriya tek bir .kelime, türkçe kelime getirilmiştir ki şayanı dikkattir.

Kütüphanelerden en mühimi, bugün millîleşmekte olan «Taşkent Ümumî Kütüphanesi»dir. Bu kütüphane, Türkistan ve Örtaasyaya ait Avrupa neşriyatının ekserisine maliktir. Şark yazma eserleri kısmı da epeyce zengindir. Fakat Bartholdun yaptığı tetkikata göre, buradaki [336]

eserlerin mühimlerinden bazıları inkılâp zamanında çalınmış veyahut bozulmuştur [2tr]). Semerkand, Fergane, Aşkabâd şehir kütüphaneleri de, memleketin mühim İlmî müesseseleri sayılabilir. Yalnız şark neşriyatını havi olarak Taşkentte «Turan», Semerkandda «Behbudî» kütüphaneleri ve Bukhara ile Khıyva umumî kütüphaneleri, de vardır. Bundan başka muhtelif şehir ve kasabalarda Türklere mahsus 96 kadar küçük kütüphane de bulunmaktadır.

Eskiden çarlık zamanında Semerkand ve Taşkentte tesis edilip şimdi millîleştirilmekte olan âsârıatika müzelerinden başka yakında yine Khokand, Fergane, Khorezm müzeleri teessüs etti. Taşkent, Semerkand ve Bukhara müzeleri mühim eserlere malik olup, binaları da kendilerine münasiptir. Semerkand, Bukhara . ve Khıyvada bir de «Asârı- atika muhafaza komisyonları» vardır. Burada yerli ilim adamları da çalışıyor. Kazakistan merkezi Kızılordada ve Almatı, Semi ve Kırgızistan merkezi Pişpek şehirlerinde de birer kütüphane ve millî müze vardır. Kazakistanda ayrıca 805 kadar küçük kütüphane ve «seyyar kütüphane» ile 494 kadar da okuma odası

336 *Maarif ve Oqutguçı*, 1928. Nr. 11..

gösteriliyor ki, bunlar daha ziyade siyasî komünist terbiyesine tahsis edilen müesseselerdir.

ilim ve medeniyet uğruna gösterilen bu faaliyetlerin, Kazak ve Ozbekieri yahut umumiyetle Orta Türkleri alâkadar eden meselelerin hangileri üzerinde ve ne gibi zevat tarafından yapılmakta olduğunu daha vazıh bir surette anlatmak için, İlmî neşriyatın başlıcalarmın münde- ıecatını gözden geçirmek icap ederdi, ki kitabın hacmini daha fazla büyütmek kabil olmadığından bu işi yapamadık, inkılâptan sonra, çıkan f yeni Özbek neşriyatından «İnqilâb», «Bilim Oçağı», «Maarif ve Oqut»
I ğuç-i», «Maarif ve medeniyet» mecmualarının 1923-1927 yıllarında j neşrolunan ^nüshalarının münderecatından, İstanbulda çıkan «Türkiyat^ \ mecmuası»nın ikinci cildinde (s. 597-621) oldukça tafsilli bahsetmiş- iiîE Burada, yalnız by medenî faaliyetin merkezinde bulunan zevat sı- fatiyle, orada zikri geçen zevatın isimlerini saymakla iktifa edelim. 1926- 192 7 yıllarında dil ıslahı meseleleriyle uğraşanlar: Aşur Ali, Fıtrat, Abdülhamid Çolpan, Gazi Âlim, Kayyum Ramazan, Abdurrahman Sa di, İlbek, Şakir Süleyman, Atacan Haşim, Leningrad Üniversitesinin Edebiyat fakültesini ikmal eden Abdullah Ulvi, Behram, Mehmed Sa*id Ahrari, Khıyvalı Molla Bekcan, Haci Mu*in, Kari Rahim Taci, Devlet Rizayov, Haydar Eşrefî, Şencer Sıddık, Abdussemi, Niyazi; Maarif ve Ogutğuçi mecmuasının yazı heyeti âzalarından Rahim In'âm, Atacan

~07) *Bulletin de VAcadcmie des Sciences de Russie,* Serie VI Bd. XV (1923) p. 188 v. d.

Haşim, Nazar İnayeti, Semerkandlı Maruf Resuli, Şakir Süleyman, Mümin Khoca, Seyyid Ahmed Neziri, Mahmud Subay.

Bolşevik devrinde çıkan Kazak mecmualarının münderecatından bir kısmını, misal için, burada gösterelim: «Sana» mecmuasının 1923 te neşrolunan jlk sayısında rnühendis Tmışbay oğlu Mehmedcan, «Türk ve Moğol tarihinin ana hatları»; doktor Dostmehmed oğlu Khalilin fizyoloji, teknik, heyete ait dört makalesi; Calen oğlu Kerim «Kimya sahasında yenilikler»; Divay oğlu Ebubekir «âsârıatika tetkik usulleri»; M.A. «Kazakistanın nüfusu ve ziraat istatistiği»; sonra s. 49-130 da hep edebiyat ve millî medeniyet meseleleri, folklor ve etnografya malûmatı, genç şâirlerin şiir ve hikâyeleri. Mecmuanın ikinci sayısında: Batyas oğlu «Maarif meseleleri»; Tmışbay oğlu Mehmedcan, «Ediğe destanının tahlili»; Arkalık, «İnsanın biyoloji ve hilkat meseleleri»; Kazakistan İlmî kongresinin mazbatalarından bir kısmı, s. 63-128 yazma eserlere ve halk edebiyatına ait makaleler ve materyaller.

«Qızıl Qazaqıstan»m 1927 ve 1928 de 'neşrolunan cüzlerinde ezcümle şu makaleler bulunmaktadır: İktisadiyattan: Şerif oğlu Sabır «Kazakistanda petrol meseleleri» (cüz 61), «Emba’da petrol istihsalinin yıllık hesabı» (cüz 71), «Emba’da petrol’istihsali» (cüz 74); Kazaklardan yüksek kısım amele yetiştirme meselesi» (cüz 76-78); Ku- lumbat oğlju Uzukbay, «Kazakistan iktisadiyatının beş yıllığı» (cüz 64- 65). «Kazakistanın köy iktisadiyatı» (cüz 66-67); Satıbay oğlu Kanış, «Karagandı ve Spas ocaklarında maden istihsalâtı» (cüz 69-70) ; «Tur-Jan mevkiindeki kurşun ocaklarının hal ve istikbali» (cüz 71); «Kar- sakbay ocaklarından bakır istihsalâtı (cüz 74-75); Sarımolda oğlu Ka- bilbek, «Kazakistan sanayii» (cüz 66-67) ; Toktabay oğlu Kerim, «Kazakistanda göçebeleri yerleştirme meseleleri» (cüz 71). Tarihten: Rıs- qul oğlu Turar, «1916 yılı kıyamı» (cüz 11-14, 15-18); Saat oğlu A- limcan, «Bükey'Ordada 1.917-1918 yılı inkılâbının tarihi» (cüz 61-63) ; Er ali «Kazakistanın inkılâp tarihi» .(76-78); Bekimbet oğlu, «1916 yılı Karakalpak isyanı» (cüz 61) ; Sarıbay oğlu, «Bükeyde inkılâp tarihi» (cüz 71). İçtimaiyat ve terbiye meselelerinden: İsa oğlu Uraz, «Milletler ve kapitalist milletler» (cüz 71); Gayıpnazar oğlu, «Kazakistanda milletler münasebeti (cüz 71); Banne «Şark memleketlerinde _ milliyet meseleleri» (cüz 76-78) ; Hamza, Kazakistanın İçtimaî teşkilât usulleri» (cüz 66-67); Bayazıd, «Akmola vilâyetinde siyasî terbiye meseleleri» cüz 71); Arık kı;zı Naime, «Kazakistanda kadınlan meselesi» (cüz 66- 67). Edebî ve medenî meselelerden: Tokcikit oğlu Şahmerdan, «Millî edebiyat meseleleri» (cüz 59-60) ; «Şair Mağcanın âsârmı tenkit» (cüz 64-65), «Yeni devir ve yeni medeniyet» (cüz 74-75); Elcas «Şair Çol-

panın âsârmı tahlil» (cüz 64-65) ; Membet gelini Medine «Güzel yazı- lar meseTeTeri» (cüz 61) ; Örenbek, «Millî tiyatronun iki yıllık hesabı» (cüz 66-67) ; muhtelif şiirler ve hikâyeler. .

«Cana Mekteb» mecmuası da yine bu kadar zengindir. O cümleden cüz 7-8 de «Kazakistanm tabiî coğrafyası»; Kırbalası, «Karakha- nım, Başkurt hikâyesi»; cüz 9-10 da Cansüer oğlu İlyas «Ural vilâyetinde 1916 yılı merdikâr meselesi» (mezkûr sene vakıalarına ait Böltrik akın ve Alban Asanın hâtıraları) ; Ayüke oğlu Kanaatin 1916 yılı ikin- citeşrin 21 inde mahkeme huzurunda söylediği sözler; cüz 14-15 «Tarihî materyalizm», «Kazakistan ilim encümeni tarafından kabul olunan İlmî ıstılahlar» ; cüz 27 Toktıbay oğlu Kerim, «Kazakıstanda arazi me- seleleri» mühimdir. «Ayal Teridiği» mecmuasında Kazakistanda İçtimaî ve siyasî sahada çalışan Kazak kadınlarının haltercümeleri ve resimleri, şiirler ve hikâyeler şayanı dikkattir. «Cana Edebiyyat» mecmuasının bu yıl neşrolunan nüshalarında Muştambay oğlu' İçirişin «Abay*m şiirlerini tahlil» adlı makalesi., (sayı 7); Kaldıbay oğlunun Kine Sarı zamanına ve meşhur şâir Nurcan Akın'a ait neşrettiği. malûmat (sayı 9); • «Uysun Tülebek'e ait rivayetler» (sayı 11) mühimdir. Kazakların bu büyük fikir mecmuasına kalemiyle iştirak ederi yazıcılar sıfatiyJe şu isimler sayılmaktadır: Baydılda oğlu Abrakman (Ubeydullah oğlu Abdurrahmaı.), Tuğcay.ı oğlu Appas, Culdubay oğlu Moldağalı, Cusup (Yusuf) bek oğlu Gaunza (Hamza), Tokcıgit oğlu Şaymerdan, Sadi- vakas oğljj. İsmail, Se-ypulda (Seyfullah) oğlu Seken, Mukan oğlu Sabit, Mayili oğlu 3ayunbet. (Bay MuhammeÜ), Sızdık (Sıddık) oğlu Cakan, Tokmembet oğlu Aşikar, Cansüger oğlu İlyas, Abdıgadır (Abdülkadir) oğlu Kalmakan, Aymavut oğlu Cusupbek, Turmancan oğlu Ötebay, Mutambay oğlu Îdrîs, Dönentay oğlu Sabit, Şana , oğlu Cumat, Sersem- bay oğlu G§'ken, Bel oğlu örimbek, Nurcan oğlu Samat (Abdüssamed) , Maldıbay ı ğlu Elim, Müsreb oğlu Gabit (Abid), Beken oğlu llcas, Or- manbay oğlu Cumabay, Devletbay oğlu Mecit, Ospan (Osman) oğlu Ömer, Atavulda t At' -.1 ah) oğlu Manşır, Ur ustam (Rüstem) oğlu Zi- yabek, Asyarı oğlu At^rakman, Sarıbay oğlu Şamğalı, Ayıtkoca oğlu Sabir, Kencebaj/ oğlu Beysembay, Canıbek oğlu Canızak, Arıştan oğlu Cusupbek, İs kızı Sara, Kulcan gelini Nazipa (Nazife), Mamıt (Mahmut) gelini Emine, Bala4vbay oğlu Salken, Sekerbay oğlu Bekmugâmbet, Kemenger oğlu Kuşeke, Mamıt oğlu Akımbet (Ak Muhammed), Ak- membet oğlu Canakmet (Can Ahmed), Kongıratbay oğlu Kalçan, Ba- yızaq oğlu İsa. Kazdıklarda yalnız edebiyata hasrolunan bu mecmuaya yazılariyle iştirak ed/en daimî yazıcıların sayısı böylece 45 i geçiyor, halbuki 1917 inkılâbından önce Kazak edebiyatını idare eden ve bugün

yaşıyan zevattan, hiçbirisi bu fihriste girmemiştir.

Orta Türklerde çok intensif olan bu medenî faaliyetin her yer için umumî olan hastalıklı ciheti, başlanan her bir millî medenî teşebbüsün biraz sonra Rusların müdahalesiyle sekteye uğraması yahut şeklini değiştirmek mecburiyetinde kalmasıdır. Meselâ, 1 9 2 3 yılında Taşkentte Özbek ve Kazak bilim ocakları tarafından başlanan ciddî neşriyat, Özbek ve Kazakların kendi ihtiycirma bırakılmış olsaydı, son beş. yıl zarfında çok geniş bir ölçüde ileri gitmiş olurdu. Fakat Ruslar o faaliyeti durdurdular. Diğer bütün mecmualarda da gittikçe millî unsuru tazyik edip ortadan kaldırmak, makaleleri yalnız komünist fırkasına, Sovyet siyasetine hasretmek yolu tutuluyor. Arayere Rus Hükümeti mümessilleri kendi makaleleriyle sokuluyorlar. Meselâ «Kızık Kazakistan» mecmuasının baş makaleleri bazan Kazakistanm rus umumî vâlisi olan Ga- laşçukin, Özbek mecmuasında umumî vâli Zelenski tarafından yazılmıştır. Galaşçukinin mezkûr mecmuanın 6 1 - 6 3 cüzlerindeki baş makalesi, « 1 4 5 milyonluk rus amele ve köylüsünü hiç kimse mağlûp edemez» serlevhasını taşımaktadır. Makale cihan kapitalistlerine, Rusyayı parçalamak isteyenlere, daha doğrusu yerli milliyetçilere karşı kaleme alınmıştır. Bu gibi tehditlere aldırmıyan milliyetperver Özbek ve Kazak komünist müellif ve muharrirleri, mecmuadan yahut memleketten uzaklaştırılıyorlar.

Tiyatro ve musiki işleriyle «qulub» yani «klüp» Tiyatro ve Musiki teşkilâtı bilhassa Özbekistan da p ek muvaffakivet- le ilerliyor, belki tekmil şehirlerde, hattâ bazı büyük kasabalarda bile «heveskâr trupları» vardır. 1 9 2 7 yılı sonunda Özbekistanda 30 kadar trup mevcut idi. Bunların en mühimi Taşkent- teki «Özbek Devlet trupu»dur. Bü trup içerisinde tecrübeli artistler mevcuttur. 192 7 de Moskovada tiyatro sanatı tahsilinde 18 Özbek genci, Baku «Dram stüdyo»sunda 10 Özbek (üçü kız) talebe bulunuyordu. «Merkezi Akademi Trupu», Taşkentte önceleri Ruslar için yapılmış o- lan «Kalizey» (rusça: Kolızey, lâtince: Colyseum) tiyatrosunda oynuyorlar. Avrupada tahsilde bulunan Özbek talebelerinden birinin [Settar- can'ın] 02S) kitabımız için Özbek tiyatrosu meselesine dair yazdığı şu malûmatı dercediyoruz:

Özbek sahne edebiyatının babası, Mahmudkhocra Behbudîdir. O- nun «Pederkûş»i ve «Ötken Künler» romanının müellifi Abdullah Kadiri (Culqun bay)nin «Bakhtsız Küyev» adlı piyesi birçok defa sahne-

[268) Bu çok zeki ve istidatlı genç Türkistâna döndükten sonra bir mil- liyetçi ve garpçı sıf atiyle bolşevikler tarafından idam ediîdi.3

yc konulmuştur. Sahnenin eski kahramanlarından biri «Turan Gençler ■ Cemiyeti» âzasından Nizameddiıı Khoca ve diğeri Bedreddin jdi./İnkılâptan sonra Taşkentte kurulan «Çağatay Gürünki» Özbek tiyatroculuğunun inkişafına çok yardım etmiştir. Bu derneğin müntesiplerinden şâiı Fıtrat «Abu Müslim» (5 perdelik), «Çın Süyüş» (5 perdelik), «Hind İhtilâlcileri» (6 perdelik), «Oğuz Khan» (1 perdelik), «Temür .>ağanası» (1 perdelik) adında büyüklü küçüklü piyes ve dramlar yaz- y cıı. «I Iind İkhtîlâlcileri» ile «Temür Sağanası» sahneye konulurken, göz > yaşlan durmadan akmıştır. Fakat bu eserlerin hepsi, sonradan hükû- met tarafından men'ediimiştir. Sonra Gulam Zaferin Özbek kadınları . hayatından alınıp yazılan «Helime» (4 perdelik) adh operası, «Erik : balaları» adlı eseri, şâir Çolpanın eski Özbek hanları hayatından alınıp i: ya2,lan «Yarq.n ay» (6 perdelik) adlı eseri ve «Melike-i Turandvvt»
; îevcemesi, şâir Uygurun «Türkistan tabibi» (5 perdelik) eseri ve «En- dülüsün son günleri» adlı tercemesi, Gazi Yunusun «Zahhâk» adlı (9 perdelik) eseri sahneden inmez ve mütemadiyen oynanır.

Gazı Yunusun tiyatroya olan hizmeti büyüktür. Onun orijinal ve ı terceme olarak neşredilen diğer eserleri şunlardır: «Cahiller», «llmaıj ; şömıiç», «Hay Şark», «Maarif yolunda», «Khanmn sevgisi», «Sevad- < s:zlık belâsı»«Cehalet kurbanı», «Lokman hekim», «Lina cellâdiğa tud». Gazi Yunus aynı zamanda iyi bir tiyatro tenkitçisidir. Bundan : :onra muharrir Khurşıd ın telifi olan Türkiye türkçesi ile karışık Özbekçe yazılan «Küçük asker», Nevaî'den çevirdiği «Leylâ u mecnun», «Fer- <ad u Şirin» adlı eserleri ehemmiyetlidir.

Özbekıstanda bir de tiyatro ve spor teşkilâtı olan «tüde» (dernek, bm.k)lcr vardı. Bunlardan «Temür». «Turan». «İzci», «Türk Gücü»
; adlimdeler ve şubeleri pek meşhur idiler. Fakat rus hükümeti 1920de :°,U tude,en dağıttı. 1921 de son «Çağatay Gürünki» de dağıtıldı. Buıı- İ „S°nra tİyatr° hareket,eri geriledi. Münevver Kari maarif komiseri i ° ,UfU Zaman' hiikûmet hesabından «Türkistan ülke tiyatro turpu»nu j etm!?. VC Ker ?ehirde- sahneler kurmuştu. Halk, tiyatroya o kadar
I mışmıştı, . 1921 de yalnız Taşkendin eski şehrinde 4-5 sahne mevcut j ulunuyordu- Bunlar her gün halkla dolu oluyordu. Bunlardan biri, kıs- uk ve yazhk «Turan» tiyatrosudur/'K.şhk kısmı çarlık zamanında eski

e'i en Ujü- rus mağazasının binasında bulunuyor; vazlık kıs- mr ıse, Cenga denilen yerde ayr, bir binadır. Bu yazlık tiya'tro binas,. cok para sarfedderek yapılm.şt,. Fakat bolşevik mimarları tarafından y*P.Ian d,ger binalar gibi, bunun da altından su çıktığından yık,İd,.
I , .y,er ' U;'marlar taraflnd«n «Rabat bahçesi», «Gülistan» adiyle ^ bUyUk yaZhk tİyatr° yaP,Idl- B^k ve ehemmiyetli eserler Tasken-

din yeni şehrinde «Şark tiyatrosu» ve «Kalizey» binas.nda sahneye ko- ' «almaktadır. Sanatkârların meşhurlarından birisi. «Türkistan ülke tı- :• yatro Trupu»nun eski rejisörü Uygur (Abdulmennan Mecîdi)dur ki. dram ve komedi rollerini çok iyi ifa eder. Yine Ebrar. Oktem, Kerim. Seyfi Kari, Kudretullah, («Kalizey» tiyatrosunun müdürü) ve Fethul- lah da mâruf artistlerdendir.

Ferganede bir «seyyar trup» tesis edilmişti. Reisi, Ozbeklerin eski ti- yatrocusu muallim Hamza Hekimidir. Onun «Fergane Falcıları» dramı ve «Karasaç» adlı operası meşhurdur. Türkiye ve Azerbaycan türkçe- : sinden özbekçeye göçürülenlerden «Halime» ve «Arşın mal alan», çok oynanmaktadır.//Sahnede kadın rollerini önceleri tatar hanımlar oynu- yorlardı. Bunlardan Masume Hanımın hizmetleri çok olmuştur. O. bilhassa Halime rolünü ifa ettiğinde bir Özbek ruhunu tam bir meharetle gösterebilmektedir. Şive ve ruh itibariyle tamamen özbekleşmiş bir ta- tar Hanımıdır. Şimdi kadın rollerini de. ekseriyetle Özbek kızları ifa etmektedir. Şâir Çolpanın ve Uygurun teşebbüsiyle Moskovada tiyatroculuk sanatını öğrenmek için gönderilen 30 kadar genç erkek ve kadın sanatkârlar, 1927 de tahsillerini ikmal ederek özbekistana dönüp gel- diler ve Semarkandda resmî «Devlet Dram i mpu*nu tesis ettiler. Fa- kat Semerkandde münasip bina olmadığından. Şehir Tiyatrosu nda Ruslarla münavebe ile oynamaktadırlar. Şâir Çolpan bu trup tarafından oynatılmakta'olan eserler üzerinde dil ve üslûp mütehassisi sıfatiyle ça- lışmakta ve eserleri lehçe bakımından işleyip düzelttikten sonra sahneye vermektedir. Bilhassa ecnebi kelimelerden temizlemek ve dili halk ruhuna ve yaşıyan dile yaklaştırmak, bunun vazifesidir. Bunun, Özbek dilinin ıslahı için ehemmiyeti büyüktür. Sahnenin Özbek rejisörü yine Uy- gurdur. Kadın artistlerden Tursunay, Sareay pek meşhurdurlar. Gayet büyük istidat gösteren Tursunay, ahlâksız arkadaşlar, tarafından kıskançlık yüzünden feci bir surette öldürüldü; bu da millet için büyük bir matem oldu. .

Bina hususunda en mükemmel olanı Taşkent tiyatrosudur. Yapısı 6-7 yılda ikmal edilen bu bina, hakikaten muhteşemdir. Semerkandda da böyle bir bina yapılmak üzeredir. Burada bilhassa Baku tiyatro mektebini ikmal eden sanatkâr Azizbek çalışmaktadır. Khıyva ve Bukhara- da ayrıca sahneler vardır. Bukharâ sahnesinde, Azerbaycan^ Akhund- zade rejisörlük etmektedir. Son günlerde pek fazla rağbet gören eser- \ ı ler Çolpanın Özbek tarihinden alarak telif ettiği «Polat» adlı 6 perdelik dram. Fıtratın toprak .ıslahatı günlerini mevzu edinerek yazdığı «Arştan» adlı 3 perdelik eseri ve yine Özbek tarihinden «Ebulfeyz Han» adlı 5 perdelik eseri ve yukarıda zikri geçen «Halime», «Leylâ ve Mec- ıun», «Ferhad u Şirin» dir [Settarcanın sözü burada bitti].

«Kazakistan Merkezi Devlet Tiyatro Trupu», 1926 yılı zarfında 18 artistten ibaret olarak teşekkül etti. Bugüne kadar 17 piyes neşrolunmuştur. Fakat dekorasyonun fakirliğinden şikâyet ediliyor. 1927 yılı zarfında Kızılordada kış mevsiminde 42 defa temsil verilmiştir. Artistlerinden Kuanışbay oğlu Kalpek (ihtiyarlar rolünü güzel temsil eden bir komiktir), Umurzak oğlu Elevbay

(«Balesi» şamanlar ve el hekimleri rollerini güzel oynar), Kocamğul oğlu Serke, Abdullah oğlu Abdulhay, Candarbek oğlu Kurbanbek, Candarbek kızı Zöhre, Camkıya oğlu Ma- labay, mârufturlar. Piyeslerden mârufları değerli Avez oğlu Mukhtarın «Qaragöz», «Engilik kelebek», «Baybise Tuqal» adlı eserleri;* şâir Aymavut oğlu Yusufun «Şir Niyaz», «Qanafiye (Hanefiye) Şarbanu (Şehir Banu)», «Mansapqorlar», «Râbia», «El qurganı», «Silanın qızı», «Taş mihman (Puşkinden)», «Sarak siri (Puşkinden)»; Turgumbay oğlu Cumat'ın «Arqaîıq batır», «Torsıqbay quv»; Osman oğlunun «Zar- lıq» ; Saken'in «Qızıl Şunqarlar»; Mayii oğlu Bayımbet'in «Sansar Mol- da», «El mektebi», «Nikâh qıyar»; Kemenger oğlu Koşeke'nin «Altun saqıne»„ «Paraşıldar» adlı eserleridir. Bu eserlerin hepsi sahneye konulmuştu* [2G0]).

Musiki meselesine gelince, .Türkiye ve İstanbulun tam aksine olarak şark ve garp musikisi mücadelesini burada görmüyoruz. Türkistan- da bu iki musikiye, yekdiğeriyle mücadele eden iki müstakil sanat tarzı nazariyle bakılmıyor. Taşkent musiki teknikumunda 1927 de 170 kadar Türk talebe (Rusların adedi daha fazla) tahsilde bulunuyordu. Bu mektep hem Avrupa musikisini, hem de şark musikisini talim eder. Bundan maada Taşkentte «Şark musikisini himaye Cemiyeti» de teessüs etmiştir ki, bilhassa* yerli havaları toplamakla meşguldür. Türkistanda musiki mütehassısları tarafından esas olarak Avrupa musikisi almıyor, şark musikisine ise, ona ilâve ve onu süsleyen yeni motifler vermeğe lâyık saha, mehaz Ve menba nazariyle bakılıyor. Bununla beraber millî musiki de eski mevkiini muhafaza ediyor. Bu itibarla ruS musikişinasları da orada şark musikisiyle çok alâkadar oluyorlar. «Özbek İlmî Merkezinin nezdinde «Etnograf Bezm Çalgı Tüdesi» vardır. 15 âzadan ibaret olan bu «tüde»nin üyelerinden Abdulkadir Nayi, Muhiddin Kari, meşhur Yusuf Kızık, Ahmedcan Koştey mârufturlar.

Bunlar 1927 de Rus Avrupasmın 24 kadar şehrinde konser verdiler -[™]). Özbeklerin en mâruf mugannisi olan Semerkandlı Haci Ab-

[200]) *Enbekçil Qazaq*,. 8/6/1927.

[2T0]) *Maarif ve Oqutğuçı*, 1926 Nr. 6; 1927 Nr. 5.

dulazize de devlet tarafından, kaydı hayatla, maaş (pensiye) veriliyor. Şehirli Özbek ve tacik havaları, daha ziyade Türkiye havalarına benzi- yor, ki İran tesirindedir. Bunlardan bilhassa «Şeş maqam» namiyle mâruf Dü gâh, Se gâh, Çehâr gâh, Bayat, Şehnâz-i gülyar, Nesrullah hava- lan meşhurdur. Bundan başka İran klâsiklerinden Irak, Hicaz, Uşşak, Neva, havalarını bilenler de vardır. Yerli «küy» (hava)Ierden daha ziyade Nalış, Terennüm, Gül oyun, Qaşqarça, Endicança, Dibaça, Gülbağ- ce, İsbay, Mirza-Devlet şarkıları, keza Terme, Lepe, Yaryar ve daha Temürlüler zamanında söylenen «Hay hay ölen hay ölen» havaları ve şarkıları mâruftur. Özbekistanın birçok şehirlerinde musiki mektepleri vardır. Bukhara Musiki Mektebinin müessisi ve müdürü,' şâir Fıtrattır. Sonra Recçb müdür oldu. Taşkent Musiki Mektebinin müdürü Gulam Zaferidir. Bu zatın

Özbek millî musikisine yaptığı hizmet büyüktür. O- mın çalışmasiyle bütün Özbek mekteplerinde muşikj dersleri programa dahil edildi. Bu mekteplerde millî musiki île beraber Avrupa musikisi de öğretilmekte ise de, rağbet bulamamaktadır.

Taşkent musiki mekteplerinde Toyçı, Seme.4ft.anu iVlusiki Mektebinde eski hafız mugannilerden Hacî Abdulaziz muallimlik etmektedirler. Abdulaziz, Özbek ve Tacik arasında en mahir «dutarcı» dır. Mugannilerden Muhiddin ve Kari Yakubun idaresinde millî seyyar musiki «Bezm-Konsert» dernekleri tesis edilmiştir.: Bunlarda çalışanlardan Yusuf kızı, Abdülkadir Neyçi, Atakhoca Mehmed, Baba Hafız, Tacunisa, Khança Nisa, Kamer. Hanımlar mâruftur. Türkistan * devlet .tiyatrosu nezdindeki daimî musiki «tüde»sinden «Türkistan (Yese)lık Sultan oğ lu» pek büyük istidat göstermektedir. Bu sanatkâr meşhur Muhiddin Karinin eşi sayılıyor. Muhiddin Kari gerçekten de çok mâruf bir mugannidir. Göçebe Özbek oymaklarının musikisi Kazaklarınkine pek yakındır. Bu musiki, keza özbeklerin şamanî «Bakşı» havaları ve şarkıları bugüne kadar, maalesef, zaptedilmemiştir.

Kazak ve Kırgızların musikisi ise, şimalî «Ural-Altay turk musikisi» ile cenubî Türkistan musikisinin her ikisinden de istifade etmiştir. Yani Kazak musikisi, Tiirkmenler kadar değilse bile, «Horasan, Mâve* râünnehir, şehir musikisi tesirinden uzak kalmamıştır. Bununla berabeı kırğız, kazak, karakalpak, ve başkurt musikisi, eski bozkır türk aristokrasisinin orijinal havalarını muhafaza etmiştir. Orta Türk orijinal millî musikisini arıyanlarm, meselâ, şu havaları cidden beğeneceklerini zannederim: «Alçağırdıfi aççı kiivü» (bu Alçağır Mirza manğıt Musa Be- ğm oğlu olup, yukarıda s. 139 zikri geçmiştir.), «Boz aygır», «Aqsaq qulan Coçı Han», «Boz îngen». «Qonur qaz», «Sarı bel» , «Qoş kelin- çek», «lrke atan», «Ters qaqbay», «Azamat Qoca». «Bulan cigit»,

TAbrnbettin Soiq:ldağı», «Boz Turgay», «Qara curga»; Bunlardan son ikisi ve «Aqsaq qulan» ile «Boz ingen» Başkurtlarda da vardır "'j). «Aqsaq quian» havası Çingiz'in oğlu Coçı Hana mensup bir havadır, ki bir parçası Temürlü Uluğ Beğin tarihinde (Târikh-i Arba'-i Ulus) münderiç bulunmaktadır[2']-).

«Boz ingen» havası hakkında, bir müthiş hâdiseyi mütaakıp yavrusuna verecek sütü kesilmiş olan dişi boz devenin karşısında çalınıp, nihayet kendisine süt geldiği; «Qonur qaz» hakkında, çalındığı zaman semalara uçan kazın uçamayıp yere inmek mecburiyetinde kaldığı rivayeti söyleniyor. Kazaklar millî musikiye fevkalâde rağbet gösterirler. Münevverlerin ekserisi «dombra» (tanbure) kullanmasını bilir, şarkıların ve havaların toplanmasına gayret ederler./ «Kazakistan! öğrenme cemiyeti», 1921 açlık yılını Kazak içinde geçiren rus musikişinası Zata- yeviçi çalıştırarak bütün havaları toplatmış ve bu Kayalar, 1925 te O- renburgda «Kırgız (Kazak) halkının 1000 şarkısı» adıyla 402 sahife olarak neşrolunmuştur. Bu işe, bütün kazak münevverleri iştirak ederek musikişinasa yardım etmişlerdir.

Mâruf münevverlerin imlâ ve not ettirdikleri en ehemmiyetli şarkı ve havalar şunlardır: Bayutrsun oğlu Ahmed «Qubakhan», «Qaraköz», «Qarakongır», «Köroğlu» havaları; Qaratay Sultan evlâdından Medet oğlu Kanber: «Aqsaq qulan Coçı Han»; Bükey Han evlâdından Abdullah: «Qaracas», «Seyt.ek», «İki ciren»; Cılkaydar oğlu Mukhtar: «Al- tay», «Navruzba$'-Kine Sarı»; Otegen oğlu Atikey: «Kine Sarı marşı»; Mukaş oğlu Eldad: «Kökçetav»; Abdurrahman oğlu Habibuîîa: «Emir Temir» (Aksak Temir); Orazbav kızı: «Cayıq», «Quşay»; İlen oğlu oğlu Cumas: «Qublandı»; Ispul oğlu Mirza Gazi: «Aq üyrek»; Sey- fullnh oğlu Sadivakas: «Abılaym sevarı marşı»; Mayii oğlu Baymemet: «Sarı Arqa»; Alman oğlu: «Asav qoiigır»; Abdıkhan oğlu İmankan: «Qara corga» ; Aymavut oğlu Yusufbek: «Kelinsek», «Qara turgay»; Bazan oğlu Habibullah: «İdige Mirza»; Kulbav oğlu Medet: «Kebek batır» ; Osman oğlu Ebîş: «Qızcibek»; Samet oğlu Mukhtar: «Közge- men amanati» ; Karaldı oğlu Baykadem: «Aq tas»; İs kızı Sare: «Sulu- cas»; muharrir Sıralı oğlu Mehmedcan: «Qar.a tav»; Ihsanali oğlu Salih: «Qasqa qulan»; Oraz oğlu Hacmurat: «Qarakhan».

Bunlardan başka münevverlerden aslen Kırımlı Bigiş oğlu Abdtır- [337] ıahman ve Cangeldin, akınlardan (yani halk şâirlerinden) Kuştan oğlu Akımkeray, Cumabay oğlu Balmukan iştirak etmişlerdir. Bu işe her milliyetçi münevver gerçekten candan iştirak etmiş, herkes bildiğini yazdırmış ve bulup

---

[337]) Bunlardan ikinci Bürcan ulusunda Ahmer karyesinde Sanrav Kasan adlı ozan çok'iyi çalardı.

Prof. Barthod, *Ortaasya Türk tarihine ait dersler*, s. 140, bu şarkının yalnız Kara Kırgızlarda mevcut olduğunu zannetmiştir.

kaydettirmeğe çalışmıştır. Neticede, Orta Türk millî musikisinin en seçkin havaları zaptedilmiştir. Bunlardan bazıları, artık unutulmakta olan eserler olup, meselâ «Qaraköz» havasını ancak Bay338 tursun oğlu Ahmed bilmiştir. Şarkıların izahında, Bükeykhan oğlu Ali- khan da yardım etmiştir. Münevver Kazakların kendi musikilerini bu kadar aşkla sevdiklerine hayran olan rus musikişinası Zatayoçiç, kitabının başına gayet heyecanla yazılmış bir mukaddime ilâve ederek, eseri, Kazak halkına hediye ettiğini söylemiştir. Gerçekten eseTİn mensur metin kısmı da baştanbaşa bir millî musiki âbidesidir.

Türkmenistanda da böyle bir teşebbüs oldu. 1928 de Türkmenistan hükümet âzasından Atalay oğlu Kaygısız, Berenli oğlu Beşim, Böri oğlu Kümüşali, yukarıda adı geçen Kulmehmed oğlu Abdulhekim, Berdi oğlu Bekki ve Khan Yomudski'lerin gayretiyle rus musikişinası üspenski, yânında Merv Teke Türkmenlerinden saatçi ve musikişinas Nefesali oğlu Mehmed Murad olduğu Kaide, Merv, Takhtabazar, Sirakhsda; Khorezmin Takhta, Pursa, Kühne-ve Yanı Urgenç şehir ve tümenlerinde bulunup, türkmen şarkılarının en mühimlerinden 115 kadarını zapt ve kaydetmiştir. Şerh ve izahatiyle beraber 376 sahife olarak neş/etmiş- lir. Eserin baş tarafında, sark musikisine bihakkın vâkıf olan Biliayev tarafından türkmen musikisinin tarihine ve tahliline ait yüz sahifelik bir mukaddime ilâve edilmiştir.

Türkmenlerin musikisine daha ziyade İslâmî, Horasan, İran ve medenî şehir Türkü musikisi tesir göstermiştir. Meselâ Nr. 13, 14, 23 «E- mir Ali Şir Nevaî»ye, Nr. 37 «Sultan Hüseyin Bay kara» ya nisbet verilen havalardır. Bu esere dercolunan Köroğlu destanına ait muhtelif havalar, bilhassa «Reyhan arab» (N. 97), «Qıratım» (N. 30), «Qırat gel» (N. 76), «Qıratjninen Köredalm» (N. 113); keza hayvanlara hitaben veyahut onların dilinden söylenen «Turna» (N. 34, 70); «Ço- barat» (N. 54), «Turgay» (N. 68, 88), «Tay atım gel» (N. 85) havaları, orijinal millî eserlerdir [339]). Türkmen musikisi, Orta -ve Önasya Türkleri musikisi arasında bir vasıta teşkil etmektedir; millî havaları çalmakta en mühim âlet Başkurtlarda, Altay ve Anadoluda olduğu gibi «düdük» (ney)dir.

Son zamanlarda kazak, Özbek ve türkmen musikilerini öğrenmekle, fonograftan geniş mikyasta istifade edilmektedir.

Bunlara ilâveten Özbekistan ve Kazakistan «Devlet kino» (sinema) heyetleri vardır. Bunlardan şimdilik Özbek hayatından beş piyes, Kazakıstanda da yine o kadarı filme alınmıştır. Fakat maalesef bunlar, yalnız Rusya hükümeti ve Rusya hâkimiyeti lehine propaganda mak- sadiyle tertip edilmiştir. Millî

33815) Bk. Journal Asiatiqııe, 1847, t. IX, s. 52-66.

[273)' Köroğlu havalarından «Kırat gel», «Kırat» ile birkaç türlü «Turna» adlı havanın —ki türküsünde Keşan ve Horasan adları da geçer— Karsta ve Sahatçukurunda (İravan) bugün de söylenmekte olduğunu, Karslı olup, o çevrenin halkiyat ve etnoğrafyasiyle uğraşan bir talebem söylemektedir.]

filmlere Ruslar yol vermemektedirler.

1928 de Özbekistanda ressamlık kursu da açılmıştı, fakat her nedense kapandı. Özbekistanda 1927 yılı sonunda 1 39 kadar «Halk klüpleri» olup, bundan 75 kadarı Özbeklerin ve kalanları Rusların idi. Ayrıca 32 «Kadın klüpleri» vardır. Kazakistanm şehirlerinde Kazaklara mahsus ancak birkaç tane «klüp» vardır.

2

İçtimaî Hayati Din ve Ahlâk

Cemiyet Hayatı

Türkistan şehirlerinde cemiyet hayatı eskiden de iyi inkişaf etmiş bulunuyordu. Bu itibarla Doğu Türkistanda şehir hayatı meselâ Anadolu Türk şehirlerindeki hayata nisbeten daha canlıdır. Daha 1858 yılında Çokan Sultan Doğu Türkistan şehirleri hakkında «Bura ahalisinin en iyi hususiyetlerinden biri cemiyet hayatını cidden inkişaf ettirmiş bulunmalarıdır. Bunlar, ferdî değil, cemiyet hayatını severler, şarap, musiki ve kadın olan geceler tertip edilir. Ziyafeti ev sahibi olan kadın idare eder. Bu gecelerin bir çok merasimi vardır. Burada rakıslar oluyor. Hâkim heğ (yani sancak müdürü) kendisi de raks eder. Bunlarda hususî rakkase kadınlar bulunur» diye yazmıştı [274]). lO.uncu asrın Çin seyyahlarından Vang-yen-te Doğu Türkistanm Uygur şehirlerindeki cemiyet hayatının daha çok canlı olduğunu tavsif etmiştir; orada ekâbir tarafından kadınların da iştirakiyle yemek, musiki ve raks meclisleri tertip edilir, ecnebi elçiler de oraya davet edilirdi. Beşbalık şehri dahilindeki gölde aileler kayıklara binerek çalgı çalıp ve şarkılar söyliyerek tenezzühler yapıyorlardı [275]). [340 *]

• *Şobratıye .Soçenenyi Çokana* V*aliklıanova,* **ş. 417.**

Balı Türkistan şehirlerinde cemiyet hayatı ise, yine canlı olmakla beraber, biraz başkacadır. Kent Türklerinin hayatını yazan Ostouvmov «Sarltar» adlı eserinin 1893, 1896 da neşrolunan ilk basımlarında «Sarılarda bizim bildiğimiz mâna ile cemiyet hayatı yoktur» demişti; 1908 de çıkan üçüncü tabında ise, bunu tashih ederek «Şartların içtimai hayatı ayrı hususiyetlere maliktir» demektedir, ki zaten böyledir. «Ayrı hususiyetleri» yüzünden Türkistan cemiyet hayatı ecnebilerin gözüne, pek çarpmamaktadır. Cemiyet hayatının kaynak yeri pazarlardır. Bütün hayat meseleleri, cihan siyaseti hep orada konuşulur. «Uzun kulak» haberleri oradan dağılır. Hafızlar, «meddahlar», Türkmenlerde «baksı- lar» orada bulunurlar. Pazarın cemiyet hayatı eski ehemmiyetini şimdi de muhafaza etmektedir. Bunlardan başka Kazaklar da «yuğ» («aş»—. «gaza») içtimaları, bütün Türkistanda düğün, sünnet «toy»ları yine cemiyet hayatını yaşatmaktadır. Batı Türkistandaki şehir cemiyet hayatının Doğu Türkistan ve Bozkır cemiyet hayatından farkı, kadının olmaması idi. O sebepten meclislerde kadın yerine erkek çocuk «betçe»ler raksederlerdi. Avrupalı seyyahlar için meraklı mevzu [270a]), millî ordu hayatı ve aile için bir felâket teşkil eden bu erkek sevgisi, vaktiyle Yunanlılar ve İranlılar tarafından getirilmiş olup, bilhassa Tacik karışık olan şehirlerde şayi idi. Türkîer ve bilhassa Moğol hanları zamanında bunlar şiddetle takip olunmuştur-[7<;b]). Çayhanelerde betçe raksı Klıiy- vada yasak olduğu gibi, 1872 yılındaki büyük vebada mollaların ricasına binaen rus, umumî valisi Taşkentte ve diğer şehirlerde umumî yerlerde beçe raksını men'etmişti. Fakat müslümanların ahlâkını düzeltmekle kendi kendilerini muvazzaf göımiyen Ruslar, bir- yıl sonra bu yasağı kaldırdılar -[T7]) ve Avrupalı seyyahlara «bezim» meclislerini göstermekten haz duydular. 1909 da Taşkentte açılan «Türkistan Ziraat Sergisinde» ayrıca bir «Betçe Pavyonu» açarak güzide betçeleri getirerek bütün sergi devammca raksettirdiler ve «beçe şarkılarını» rusça ter-

[27ûa]) Bk. meselâ S c h u y l e r, *Turkestan*, I, 132-139.

[27«b) Yunanlılarda erkek sevgisi hakkında bk. P a u l y - W i s s o w a's *Real-Encyclopiidie,* XI, I, s. 897; İran ve Tibet kavimler inde, Horasan tüccarlarında ve manihaistlerde, lranlı KhoreZmlilerde bu âdet ile bunu yapanların Oğuzlarda ve diğer Türklerde katil cezası ile tecziye edilmiş olduğu hakkında bk. Z. V. T o g a n, *İbn Facilan,* s. 25, 134-135. Türklerde, Eftalitlerde betçebazlık var- diyse de (bk. Tabarî, I, 873) Beladhurî'nin anlattığına göre, onlara da bu âdeti Fars vilâyeti İranlilan getirmişlerdi (Beladhurî, *Futûh,* 403).]

[27 7]) S c h u y l e r, a. e. I, 132-3.

cümeleri ile beraber neşrettiler-*8) . Rus ressamları da, bu âdete ait boyalı resimler vücuda getirerek, yerlileri Kasta insanlar olarak gösteriyorlardı -7,1). Türk münevverleri ve muallimleri millî ruhu aşılıyarak Türk muhitine sokulan bu gibi İran âdetleri ile mücadele ettikleri gibi, betçe oyununu da ortadan kaldırmaktadırlar. Vaktiyle Iran edebiyatı tesiriyle çağatay edebiyatında da erkek sevgisini söyliyen gazel edebiyatı vücuda gelmişti. Bugünün okuyucuları, bu nevi şiirleri kızlar tarafından yiğitlere söylenmiş telâkki ederler; farsçada ve türkçede tezkir, tenis farkı olmaması bunu kolaylaştırıyor. 1 ürkistanm şimal kısımlarında Kazak, Başkurt ve Türkmenlerle göçebe Özbeklerde kadın, hiçbir zaman örtünüp kapanmamıştır. Kapalılık yalnız Kent Türklerinde, Taciklerde ve Tatarlarda hâkim idi. Rusya hâkimiyeti devrinde buralarda da kadın yavaş yavaş cemiyete girmeğe başladı. Nalifk:^ ve zevcesi «Ferganede yerli kadınlar» adıyla 1 886 da neşrettikleri esende, Fergane vilâyetinde kadının «İslâm âdâbına biraz da mugayir bir yolla» cemiyete girmekte ve «betçe»leri tazyik etmekte olduğunu yazmışlardı. Sonradan maarifin intişarı, bilhassa rus mektebi, kadını hayat meydanına çıkardı. Tah- s.ü gören kadınlar gittikçe çoğaldı. Son yıllarda Türkistanlı gençlerin gayretiyle 1923 te başlayıp şehirlerde kadınlar tamamiyle açılmıştır. İlk defa olarak müslüman türk kadınlarının açılması 1 7 ağustos 1923 le olmuştur. Mezkûr günde Taşkentte «Kadınlar klübü»nden beş türk kadını nutuk söyliyerek «perence» (peçe)yi açmışlardır ve bu hâdise Avrupada da ehemmiyetle kaydedilmiştir ’-80). Sonra bu hareket inkılâbı bir şekil alarak, bütün müteassıpların telâşına rağmen, gençliğin gayretiyle köylere kadar yayılmıştır. Özbek gazetelerinde bilhassa komünist fırka azalan ve memurlar, muallimler, kadmlariyle ve hemşireleri ile beraber, mecburî surette içtimaa dâvet edilir, kadınların peçesini açmak istemiyen davetlilerin listesi gazetelerde neşredilir, bu toplantılara gelmemek imkânsız olduğu gibi gelmiyenler memuriyetten azledilirler- di. Böylelikle şimdi kadın, tamamiyle cemiyete girdi. Kadın spor cemiyetleri teşekkül" etti. Şimdi resimli Avrupa gazetelerinde «Frauen - 341 342 Sport in Mittelasien» (Ortaasyada kadın sporları) başlığı ile resimler görülmektedir.

Eski edebiyatta, yalnız perde arkasında parladığı şairane tasvir edilen gözler, şimdi bu spor sayesinde erkeklere de dimdik bakmaktadır. İnkılâp sayesinde kızlar birkaç sene zarfında mektepte ve sporda erkeklerle muvazi yer tutmaktadırlar. Kazak-Kırgızlarda ise kadın açık olmakla beraber, kendisini esir haline koyan «kadınları miras» («cisir») saymak ve «mehir» («qalm») âdetleri vardı, onlar da şimdi ortadan kalktı. Çok kadın almak ise, hususî mülk ve servet ortadan kalktığı için, kendiliğinden kalkmıştır.

Türkistanda» asri cemiyet hayatının intişarında Tatarların da mühim rolü olmuştur. Taşkentte birinci cemiyeti hayriye, 1909 yılında Tatarlar tarafından açılmıştır. Tatar kadınları daha 1908 de ilk defa Kazana geldiğim zaman çarşaflı (çapanlı; ‘idiler. Voskresinski dedikleri

---

27S) Bk. *Kaujmanski' Sbornik,* Moskova, 1910, s. 203-218; orada dans sahnesinden alman resimler de bulunuyor.

342) Bk. meselâ V e r ş ç a g i n tarafından yapılan meşhur resim, S c h u y 1 e r , a. e. s. 132.

-80) Bk. C a s t a g n e , *Russie slave et Russie twfque (Revue du Monde Musulman,* vol. LVI. s. 2 0 5 ; J. R. M o t t , *The Moslim ıoorld of To-Da.y.* London, 1925, s. 224.

caddelere çıkıp «çapan» altından «temaşa» edip dururlardı. Fakat Türkistan şehirlerindeki Kazanlı hanımlar çarşafı «Kazan» şehrindeki hanımlardan daha önce attılar. Türkistanda kadının açılmasında ve sahneye çıkmasında, kız mektebi açılıp türk kadın muallimler sınıfı vücuda gelmesinde Taşkent gibi Tatarı çok olan, şehirlerde ve Bukharada Ka- zanlı türk kadınlarının mühim rolü olmuştur. Buru nla beraber Türkis- tandaki Tatarlardan birçoklarının kadınları ancak şehirli Özbek kadın- lariyle beraber açılmaktadır.

Şehir Kent 1 üık ve Ozb.eklerinde bilhassa «temaşa» hevesi ve mizah temayülü büyüktür. Bu husus, tiyatronun ve komedinin inkişafına sebep olmaktadır. Bu yıl (1928) Taşkentten gelen birisi şöyle anlatıyor: «Tiyatro bizde çok inkişaf ederdi, hükümet mâni oluyor. Millî mevzudaki piyesler memnudur. Yalnız Rusların kendileri tarafından gösterilen mevzular üzerinde ve kendi emirleriyle yazılan ve yahut tercüme edilen eserler sahneye konuluyor. Millî bir eser sahneye vaz*edildiği gün, Kalizey'de bilet elde etmek müşkül oluyor. Sayfiye ve bahçelerden Kalizey'e kadar iki üç saat yayan yürüyerek tiyatroya gelenler oluyor. Böyle gitseydi tiyatronun varidatı bütün masrafı kapamakla kalmayıp, sanatkârlar için de iyi bir varidat getirirdi. Tiyatroda millî eserler filhakika halkın can azığıdır. Halk kendi ruhunu mahirane ve canlı olarak gösteren millî artistleri gerçekten de candan seviyor. Başka bir şeraitte tiyatro vasıtasiyle halka her şeyi anlatmak olurdu. Fakat ne çare ki hükümet bunun inkişafına yol vermiyor. İşi sahte ve menfur propaganda tarafına çeviriyorlar ve ahalinin tiyatro hevesi sönüyor».

Tiyatro, Türkistanda eskidenberi vardı. Buna ait en eski vesikaları Mösyü Lo Coq neşretmek üzeredir. Anadolu Türklerindeki «Karagöz»

tiyatrosu da galiba Türkistandan gelmedir. «Hayal» ve «qoğurcaq» o- yunları, ve yerli akrobatlar («qızıq» ve «dârbâz»lar), «köpkeri» (yahut «kökböri») oyunları eskiden ahalinin eğlencelerini teşkil etmişlerdir. Türkistanda hayal ve qoğurcaq tiyatrosu bu son yıllarda Barthold, Sanı oyl o viç, ve Kamarov tarafından ilk defa bahis mevzuu edilmiştir. Semerkandda ve Khıyvada «çadırlı tiyatro» («çadır-i hayâl» yahut «Lokhtek bâz») artistleri, esbabını iki eşek üzerine atarak, köy köy gezer, yanlarında zurnacı (surnaycı) ve davulcu (daireci)ler olduğu halde 4-5 kişi olarak oyunlarını ahaliye gösterirler (qoğurcaqları perde arkasında parmakla oynatır ve kendileri görünmezler). Bu halk artistleri ve musikişinasları, eski Türkistan sınıf teşkilâtında ayrı bir «lonca» (Corporation) teşkil ederlerdi. Artistlerin piri «Hazreti Cebrail»dir. Kendilerine mahsus «risale»leri olur, ki «Risalei M.shterlik» derler. Kent Türklerinde bir de «meddah»lar olur, göçebe özbeklerde ise şâir ve kâhin «bakşı»lar vardır. Kırgız Kazaklarda yine şaman «bakşı».lar ve «akın»lar, «manasçı» destancılar vardır.

Bolşevikler her şeyi resmî propagandaları yoluna çevirmek yolunu tâkip ettikleri gibi, yerli türk meddah, bakşı, destancı ve manasçılarını da o yolda istihdam etmek isterler. Bunu yapmayıp eski millî ananelere sadık kalanları, Türk milletinin şevketli mâzisini hatırlattıklarından, kendi siyasetleri için muzır bilirler ve mahvına çalışırlarjj/Sovyetlerin Türkistandaki resmî gazetesi olan «Turkestanskaya Pravda» 1924 teki 23. sayısında Kırgızların «Manas» destanına temas ederek diyor ki; «Manas destanı Panturkizm fikrinin intişar ettiği devirde zâhir olmuştur. Diğer taraftan ittihadı İslâm fikirlerinin intişarı sebebiyle bu destana paislâmizm fikirleri de girip yerleşmiştir. Destanın ilk kısmı hâlis millî ruhtadır. Eserin ehemmiyeti yalnız İlmî olabilir, fakat İlmî kıymeti haiz olan bu eserin Türk halkı arasında millî ve dinî hayatı muhafazaya sebebiyet vermesi imkânı vardır. Bu meselede dikkatli olmalıyız».

Destanları yaşatan zevat her yerde eskiden hep fukara züğürt insanlardı. Bolşevik devrindeki açlıkların ilk kurbanları da bunlar oldular. Mamafih Sovyet memleketinde dinî Hayatın geçirdiği buhran, halkı yine o eski millî ananeleri, yaşatanlara doğru sevketmektedir.

Türkistanda din ve dinî müesseseler, eski ehenı- Din miyet ve kuvvetini ilelebet kaybetmiştir. Bunun se bebi ikidir: İnkılâp devrinde halkın başına gelen felâketlerde «molla», «ahun» ve «işan»lann hiçbir faydası olmadı. Bunlar kenarda kaldılar. Ulema ve kadılar eskiden şehir ahalisi olup, tüccar unsuru hesabına yaşadıklarından onların inkırazı ile bütün kıymetlerini kaybettiler. O sebeptendir, ki 1892 yılı isyanında «Mintübe İşanı» bütün Ferganeye rehber olduğu halde, son isyanlarda hiç böyle bir «kudsiyetli» zat hattâ küçük bir kıyamcı fırkanın bile basma geçmedi. Yalnız şarkî Bukharada İşan Sultan adlı birisi ortaya atılmışsa da (bk. yuk. s. 439, 466) fazla ehemmiyeti olmadı, hattâ Hacı Sami kendisini ahırda asıp öldürdüğünde ahali hiçbir türlü teessür falan göstermedi. Demek beş on yıl önce bütün Türkistan için tehlike teşkil eden ulema, kendi kendiliğinden çürümüş, bitmiş oldu. 1922 ağustosu başında bolşevikler Semarkand ulemasını, o cümleden Kadı İsa Hanı, basmacıları

Rusyaya itaate dâvet için propagandacı olarak çıkarmışlardı. Açıl Bek bunları kabul ederek «Şimdi bolşevikleri bir tarafa bırakalım, biz onlara ve onlar namına söyliyenlere bakmıyoruz; yalnız vicdanınızla söyleyiniz, Allah bizim bu hareketimizden razı mı, değil mi? Buna hemen cevap verinizi» diye sorduğundan bu ulema, kadı ve işanlar sükût edip, nihayet «Beğim, sen daha iyi bilirsinI» demişler. Bunu işitir işitmez Açıl Bek son derecede hiddetlenerek: «Siz bu kadar âciz insanlarsınız; Allahın işini de ben biliyorsam, siz, nasıl başka bir zamanda o Allah namına yalnız kendiniz söylüyorsunuz? Şimdi Ruslar namına bizi vaızlamak için gelmeğe nasıl utanmadınız? Sizin hepinizi öldürtürdüm, yalnız ihtiyarsınız, âcizsiniz, zaten kendi kendinize Öleceksiniz, defolu^ nuzl» diyerek kovmuştur. Basmacılar da Açıl Beğin bu sözlerine tahsin etmişlerdir.

Diğer taraftan dinin ve dinî müesseselerin tamamiyle kırılmasına Sovyet dinsizlik propagandası ve Rusya medenî kanun ve nizamlarının istisnasızca her yerde tatbiki da sebep olmuştur. Umumî medenî kanunu tatbik, Türkistan için filhakika mühim bir vâkıa olmuştur. Evvelce medreseleri yaşatan «kadılık» ve «müftülük»ler daha inkılâbın bidayetinde lâğvedildi. Medreselerin varidat menbaı olan vakıflar bidayette millî maarife sarfedildiyse de, sonra tamamen hükümetin eline geçirildi. Fakat Türkistanda basmacılık hâkim olduğundan Sovyet hükümeti bu tedbirlerini çabuk tatbik edemedi. 25 temmuz 1922 de Sovyetler, basmacılara tesir etmek maksadiyle «halk kadıları» ve «halk biyleri» diye eski «şeriat» ve «zan» (yani Türk kanunu örfîsi) mahkemelerini muvakkaten ihya etmişlerdi. Basmacıların maksadı bunları ihya olmadığı, bununla onlara tesir icra etmek kabil olmadığı anlaşılınca, öteki tedbirlerin tatbikatı uzun sürmedi. Basmacılığın 1924 yılında alevlenmesi münasebetiyle bolşevikler yine ulemanın yardımına müracaat ederek mart ayında Bukharada «Ulema Kongresi»ni toplayıp, Abdülaziz Han ve Uluğ Bek Mirza, Cafer Hoca, Abdullah Han, Cuybar medreselerinin ihyasına rızalık gösterip, buna mukabil basmacıları İslâm düş-

mam ilân ve emîre lanet etmeği talep ettiler -[51]). Fakat bu sefer de ulemanın ahaliye bir **paralık** tesiri olmadığı anlaşılınca vaitler ifa edılmeüı. Musa Carullah Efendinin «İslâm Milletlerine» namiyle 1932 senesinde Berimde neşrettirdiği eserinde 16-18 eylvıl 1920 de Ufa da «Rusya s- İâmlarmın dinî Kongresi» akdedildigi zikrediliyor ve orada (S. 41) Tatarlardan maada Başkurt, Kazak ve Türkistan müslümanları da Ufa dinî idaresine «tâbi olur» kaydı varsa da, bu kongreye Özbek, Kazak ve Başkurtların iştirakinden haberimiz olmadı. M. Castagne nm bir makalesinde 12 haziran 1923 te Ufada toplanan «Umumî Rusya Islamları- nm Kongresi» akdedildigi, buna Azerbaycan, Bukhara, Türkistan, Kır- gız-Kazaklar, Başkurt ve Kırımlıların iştirak ettikleri, hilafet meselesinde Mustafa Kemal Paşaya müracaatta bulundukları zıkredılmekte- dir -[s]-). Hakkında her halde mübalâğalı haberler verilen bu kongrelerin Özbek ve Kazaklarda dinî teşkilât vücuda getirmek hususunda bir tesiri olmamış olsa gerektir. 1926 da 7 haziran - 5 temmuzda Mekkede inikat eden kongreye Tatar ulemasiyle beraber Kazakistandan Mehdi Kadı ve Özbeklerden sabık Duma âzası Kan Abdulvahit iştirak ettiler. İngiliz ve Fransız matbuatı bunu ehemmiyetle kaydetti. Achello Sekaly Kongresinin zabıt ceridesini, hesabını bile neşreimiştir-[343]).

Fakat biraz sonra bolşevikler, bu heyeti gönderirken, Mekkede, Hind Müslümanları arasında bolşevizmin neşri maksadını takip ettiklerini yazdılar. Gerek bu gibi seyahatlerin ve gerek hac seferlerinin, Tur- kistanda dinî müesseseleri yaşatmak yolunda hiçbir tesiri görülmedi. **Hac,** fakir **ve** zaruret yüzünden kalkmıştır. Bundan 3-4.yıl öncesine kadar **hac,** muhaceret için bir bahane oluyordu. Bolşevikler bir iki sene, birçok **«hacıxları** evvelâ «Çeka» eleğiyle eledikten sonra propaganda iç n kapalı **rus** vapurlarında Ciddeye götürüp, yine orada artık «hakiki **İslâm»** kesilen **ve** hacılarla beraber «hacceden» Cidde konsolosları (Hık- metullah Bikkeneyev, Molla Ferit Hüsnü, İbrahim Emirkhan, Hakîmov, Nezir Turekulov) nezaretinde hac kıldırıp, aynı kapalı vapurda Ode- saya götürmüşlerdi.. Fakat bu «propaganda haclarından da faydadan ziyade, hariçten «yabancı ideoloji ithalâtı» tehlikesi gibi zarar görüldüğünden terkedildi. Demek inkılâptan sonra din, Rusyada ve Türkistan-_ **da** kendi başına bir âmil 'değil, yalnız hükümetin, şu veya bu siyasetine bazan âlet ittihaz edilmiş ve onunla kendi kıymetini bir defa daha düşürmüştür. Türkiyede «lâik» idarenin tesisi........ de, Türkistan mollaları- £:rLjcanat^arınl kırmak yolunda tesirsiz kalmamıştır. Hulâsa bütün Tür- kıstanda din, bugüne kadar hiçbir ciddî dinî teşkilât vücuda getirememiş ve görülüyor ki artık kuvvetini kaybetmiştir.

Malûmdur, ki Türkistanın bütün havzalarında din, sünnî ve hanefî isîâmiyettir. Yalnız Pamir Şugnan Taciklerinde İsmailîİik vardır. Bunlar, Hmdıstandakı Ağa Hanın müritleridir. Aralarında Nâsır-i Khusrevin bazı kıymetli eserleri (Vech al-dîn) bulunmuş ve eski «batınî»liğe dair kıymettar hâtıralar, âdât ve akideler saklanmıştır. Bir de Abbasîîerdeıı evvelki islâmiyetin kalıntısını teşkil eden «Mervanî» mezhebinin mensupları da cenubî

-8i) *Tıırkistansky Pravda,* **11/3/1942.**

-82) ***Revue** du Monde Musulman,* t. **56, p, 242-4.**

-8°') *j_,c Congres du monde musulman.* **Paris, 1926.**

Pamirde nadiren bulunur. Biraz da «Babîler» vardır, kı apportonizm i itibariyle, Sâsanî İran tüccarlarının dinî olan maniha- izm’i ve Masonluğu hatırlatan bu dinin Aşkabaddaki imamları, Rus in- kılâbı bidayetinde kendi ibadethanelerinde Bahaullahm da komünist ve marksist olduğunu söyleyip durdularsa da, zengin Aşkabad bahaî tacir- 1 eri bununla mallarını kurtaramadılar. Nihayet“babizmin mukadderatı da diğer dinlerin mukadderatının aynı oldu. Bukhara, Semeîkand ve Cızak’ta bir miktar eski muhacir şiî Iranlılar da vardır. Onlar da kendilerini diğer Tacik ve Bukharalılardan ve AzerbaycanlIlardan farklı ı. osterıp, Türkler aleyhine çalışıp durdular. Komünizme dahil olanları, kendilerini Özbek komünistlerinden farklı v_e Ruslara daha yakm olan «Sol komünist^ göstermeğe çalıştılar (bilhassa Bukharada). Bunların hiç birisinden bir netice çıkmadı. Bütün İslâm mezheplerinin maruz kaldığı takibat, onlar için de aynı takibat idi. Netice de bu ufak tefek İslâm mezhep farklarının kıymeti tamamen ortadan kalktı. Memlekette ancak tkâkim Rus>> ve onun boyunduruğu ve «mahkûm yerliler» vardır; işte yalnız bu fark kalmıştır. Mamafih İslâmiyet bu tazyiklerden mutazarrır olmuş ise de, eski teokratizm vasıflarından temizlenerek halis ruhaniyat- tan ibaret olmak itibariyle o yine kalplerde yasıyor. Aynı zamanda bu «ruhanıyat» da gittikçe hurafeleşiyor. İşittiğimize göre Ahmed Yesevî, Hoca Bahaeddin, Hoca AJırar ve Zengi Ata gibi mezarların ziyaretçi’ lerı, eskisinden az değildir. Felsefesini yaşatan ulemayı, medrese ve kadılarını kaybeden İslâmiyet, meselâ ortodoks hıristiyanlıg! gibi komünizmin lâdinliğine karşı apportonistîik yapmak değil [284])$_r$ halk arasında yaşıyan ananelerle gittikçe uzlaşmak yoluna girmiştir. Zaman, bazan Saksılık» (yani saman âyinleri) yapan «halk mollalarının» zamanıdır. 1922 yılı başında «Yekkebağ» civarında Özbek şaman bakşismın ibadetlerinde hazır bulunurken, elele davul çalmakta, hay huy diye bağı- [344]

[344'4)] Hindistanlı Bereketullah ve Şeyh Sa’id, Rusyada iken Kur’anla komünizmi birleştirmek yolunda makaleler yazmışlarsa da, hiçbir tesiri olmamıştır.

np cinleri davet etmekte köy imamının da iştirakini gördüm. Bakşı cezbeye geldi, halbuki daha birkaç yıl önce şaman imamların ve hocaların nezdinde bu âyinleri yapamazdı, yapsa bile kendisine meczubiyet (ekstaz) gelmezdi. Çünkü bakşı o zaman Kur'anın mümessili olan molladan, hocadan çekinirdi. Şimdi ise çekinmiyor. Bolşevizm sukut etse bile Türkistanda İslâmiyet, şu son yıllar zarfında geçirdiği buhran neticesinde şeklini epey değiştirmiş olabilir. Bununla beraber son günlerde Bukharayı görenler islâmiyetin merkezlerinden addedilen bu şehirde dinsizlik, din ile alay etmenin, öteki şehirlerdekinden daha ileri gittiğini söylüyorlar. Zaten bugünkü Rusyadaki Allahsızlardan mutaassıp olanlarının mühim kısmı, önce papaz yahut imam olup, dinsizler cemiyetine intisap edenlerdir. Bukharada eski mukaddesat üzerine yapılan bu alayların, burada dinî ahlâkın eskiden de çok çürük olduğunu tama- miyle açıp göstermeğe, dinin kıymetini düşürmede daha çok iş göreceği zannolunıır.

Burada, Kazaklarda İslâmiyet meselesine de temas etmek icap eder. Kazakların İslâm dinini gûya ancak rus hâkimiyeti devrinde öğrendiklerini zannedenler, komünist dinsizlik, teşvikatmm bunlar arasında pek muvaffak olacağı ihtimalini söylerlerdi. Meselâ 1920 yılında Rus muharrirlerinden Timofi Sedelenikov ve bazı Kazak münevverleri, bunu iddia ediyorlardı. Bu, yanlış çıktı. Radloff daha 1884 te Kazaklarda şamanizmden bahsederken bunun aksini yazmış ve demiştir ki: «Kazaklar göçebe oldukları halde, şamanî Altaylılardan farklı olarak, bakışlarının vüsati, hayatta daha medenî olmaları işlâmiyetten ileri geliyor. Bunlarda elbisenin, ev içinin intizamı, temizlik, aile içinde oldukça muntazam münasebet, biraz daha yüksek ahlâk, tabiî, islâmiyetin neticesidir. Kazakların islâmiyeti kabul edişinin üzerinden birçok asırlar geçmiştir. Onlardaki şamanizm kalıntılarına bakarak bunları güya ancak şimdi müslüman olmakta bulunan bir kavim diye telâkki etmek hatadır. Kazakların islâmiyetinin, diğerlerinin islâmiyetinden az çok farklı elması, yalnız hayat tarzı farkından Teri geliyor»[285]). Bu düşünce tamamen doğrudur. «Edil» ile «Çu nehri» (Bulğarla Balasagun) arasında yaşıyan ve bundan takriben bin yıl önce (349 h. — 960 m.) islâmiyeti kabul eden iki yüz bin çadırlı, yani takriben bir milyon nüfuslu olan Kazakistan Türkleri [28G]) arasından, hiçbir zaman din-âlimliği iddiasında bulunan kimseler çıkmamış ve hiçbir zaman dinî taassup gösterilmemiştir; mamafih o günden zamanımıza kadar herhangi bir başka din namı-

285) **Atts *Sibirieri.* I, 470.**
[28G]) **İbn ül-Athîr, ed. T o r n b e r g , VHI, 396.**

na yapılan teşvikata burada kimse kapılmamış ve hep müslüman kalmışlardır. Bugün de komünist dinsizliği, meselâ Bukharada ve Tataris- tanda görüldüğü kadar orada bıı* tesir icra edememiştir. «Enbekişil Qa- zaq» gazetesi Kazaklar arasında dinsizlik propagandasının muvaffaki- yetsizîiğinden, molla ve hocaların eskisi gibi muvaffakiyetle iş gördüklerinden şikâyet ediyor. 1926 daki Mekke Kongresine giden Kazakistan Kadısı «Mehdi Kadı» da bu meseleye temas ederek, «Mescidleri- miz ve resmî mollalarımız, tahkir edilecek dinî müessesatırmz olmadığından, komünistler için bizim Kazak arasında yapılacak iş yoktur.» demiştir. İşte Türkistan, belki yavaş yavaş bu «Kazakların islâmiyeti» ne doğru gidecektir.

lürkıstanda elbise meselesi, harb ve inkılâp içinde Elbise, Ev **İçi** herkesin bulabildiğini giyinmesiyle kendi kendili- **ve Aile** ğinden halledildi. Avrupa elbisesine nazar zaten

meselâ Türkiyede olduğu gibi, bir kült halinde değildi, artık buna dikkat eden yoktur. Bununla beraber Türkistanda Avrupa elbisesini giyinmek, eskisini taşımayı men'etmek ve Avrupa kıyafetini bir kült haline sokmak şeklinde olmamıştır. Avrupa ve eski Türkistan elbisesi muvazi yaşıyor. Yazın sıcaklarda ve evde giyilmesi pek kolay olan seki millî kıyafetlere münevverler içinde de rağbet vardır. Türkistan şehirlerinde üniversiteyi ikmal eden münevver bir genç, bir gün rus biçimi Avrupa elbisesiyle ve diğer bir gün başında «doppu» ve yahut «selle» (sarık) ve çapanla görünür. Bunda bir garâbet görülmez. Bu hususta Türkistanlılar, Japonlara benziyorlar.

Garbı ve şimalî Kazakistanda elbise ve ev içi tertibatını asrîleştir- mekte Tatarların rolü olmuştur. Kazakların «taqya» yahut (kelepuş, iarsça «kellepuş») ve «mesh» (kazanca çetik yani «iç etik») ve bir nevi «bişmet» (farsça «pişbend») elbisesi ekseriya Kazan usulünde idi [345]). Elbisenin yavaşça «Avrupalılaşması» nm yani yarı avrupalı şekillerin tekamülü yine Tatarlardaki yolla gidiyordu. Ev içi de kısmen öyle idi. Şimdi ise Kazaklar asrı hayat usulünü doğrudan doğruya Ruslardan almaktadırlar. Kazakistanda millî hükümet idare merkezi olan Semi (A- laşorda), Kızılorda, Almalı-[88]) şehirleri binlerce Kazak oğuîl arını cel-

---

[345]) Yahudi işi sanılan bu «Taqya» (kelepuş) kırın bugünkü Türklere eski Khazar Türklerinden geçmiş olması pek muhtemeldir.

İD etmek te ve şehir hayatı süratle inkişaf etmektedir. Bu Kazak şehir ha^ yatı, artık doğrudan doğruya rus ve avrupa Şehir hayatıdır. Yalnız yemek hususunda gerek Özbek ve gerek kazak münevverleri hep kendi millî yemeklerini yemektedirler. Bazı münevverlerin evlerinin bir tarafı tam avrupa usulünde, diğer tarafı da kazak usuliyle yer üzerinde döşenmiştir. Her halde Türkistanda «Avrupa» ve «Şark», meselâ Kazanda ve İstanbulda olduğu gibi, mutavassıt bir şekil bulmak esasından daha çok her ikisi de ayrı kültür şeklini muhafaza etmek esasında birleşmektedir.

Aile hayatında kaydedilmesi lâzım gelen cihet, Ruslarla temas e- denl.er arasında rus kadınları ile evlenmenin çoğalmasıdır. Bu, Türkistan için büyük bir tehlikedir. Malûmdur, ki yekdiğerine müsavi olan medenî milletler (meselâ İngiliz, Alman, Fransız) arasında evlenme medenî rabıtayı kuvvetlendirir; fakat siyaset, irfan ve iktisat itibariyle biri hâkim diğeri mahkûm olan milletler arasında birincisi için temsil ve diğeri için de temessü! prosesini çabuklaştırıyor. Rus karısı, umumiyetle Ruslarda olduğu gibi, mutaassıp, milliyetperver ve sultalıdır. Hem okşayarak, hem de mütemadiyen hakir görerek izzeti nefsine dokunup, zevcini zillete alıştırıyor. Daha doğrusu onu eşek yapıyor. Bolşevikler ise sİ3'asî ve idarî işlere karışan lürk münevverlerinin ailesinde rus karısına, ekseriya hâkim milletin murakıbı nazariyle bakıyorlar. Karısı Rus olan bir Türk komiserine, «internasyonalist» nazariyle bakıldığından, emniyet daha fazla oluyor. O sebepten bazı ımperyalistler, yalnız ikbalperestlik yüzünden türk kaınsını terkederek rus kadınları ile evlenmektedirler. Böyle ailelerde ev liscinı rusça olup evlât da artık rustur. Komünistler ise, ne hıristiyan ve ne de İslâm isimleri vermeyip «Oktobr isimleri», yani Lenin, Staiin, Marks, Engels gibi bolşevik isimleri vermekle «evlâdım ne hıris'tiyan ve ne de İslâm oldu» diye müteselli oluyorlar.

Bu tehlike, millî edebiyatta bilhassa «Muştum», «Meşreb» gibi mizah mecmualarında çok defa bahis mevzuu olmaktadır. Fakat böyle şeylerden bahsetmek «intıernasyonalistlige aykırı» sayıldığından komünist olan muharrirler ihtiyatlı yazıyorlar. Şâir Ilbekin «Maarif ve Oqui- ğuçı» 1926 da 7-8. sayısında bu meseleye ait neşrettiği «Yanı hayat arayan» adlı hikâyesi ve «hayat muamması» unvanlı şiiri dikkate şayandır. Hikâye de Kahhaır khoca nam bir münevverin, önce evlenmiş olduğu Özbek karısını, (cahildir, biraz da medenî olalım diye boşayıp Av-

kezinin ismi :Alma ata.» vazılıyorsa da bu, «Almalık.» kelimesinin Kalmukça karşılığı olan <-Almatu» d an muharref olsa gerektir.

rupa hayat tarzını az çok taklit edebilen diğer bir Özbek kızıyla evlendiği, fakat tam avrupalı olmak icap ettiğinde, bu kadının da muasır cemiyet hayatına yabancı kaldığını düşünerek boşayıp, Olga Vasilyv- na adlı bir rus karisiyle evlendiği tasvir edilmektedir. Şiirinde ise yerli ile evlenmek lüzumu ve Rııs ile evlenmenin zararlı olduğu hakkmdaki münakaşalarla meselenin halledilemediği söylenmektedir:

Yani: Nadandır diyerek çok (Özbek) kadın - kızları kenare âtıldı, bu key

Nâdmı dep taşlandı köp khalın qızlar Toldırdı yaşlernin qoynm «kök közler :> Bayaqış khatun qız böte dek bozlar Nege bular üçün qarşı çare yoq ? Yavropis'den khalın alış, öy tüzüş Kelişmeydir hiç bir yaşga bu yürüş

— El içıe çaldırdı könilsiz izler -j- Bezdirdi yaşlernin könlini «özler»
4* Qaygırıp yığlar ah urub sözler 4- Yüreklerge tâ key atılgusi oq ?
4- Öbzek elin, ailesin dir buzuş
-!- Kerek Özbek khatm qızm qutqarış.

fiyet milletin kalbinde fena izler bıraktı. Gençlerimizin koynünu «gök gözler» (yani mavi gözlü rus kadınları) doldurdu, «öz» lerden (yani Özbek kızlarından) gençlerin gönülleri bezdi. Zavallı kadın ve kızlarımız annesinden ayrılmış deve yavrusu (böte) gibi inliyorlar. Haykırır, ağlar, ah diye bağırarak sözler : Neden bu işe bir çare bulunmuyor ? Yüreklerimize ne zamana kadar böyle oklar yağ- dırılacaktır ? diyor. Avurpalıdan evlenmek, onlardan aile kurmak Özbek Elini ve ailesini bozmak demektir; böyle hareket hiçbir gence yakışmaz, Özbek kadın ve kızlarım korumak lâzımdır.

Mamafih rus kadınlarıyla evlenmek henüz bulaşıcı bir hastalık halini almış değildir. Birkaç yıl öncesine kadar rus mekteplerinde daha z»yade erkekler tahsil edip, kızlar az olduğundan, münevver gençler ekseriya kendi milletinden olan iimmî kızlarla evlenmiyorlardı. Şimdi ise tahsil gören türk kızları çoğalıyor. Münevverler de o nisbette kendi cinslerinden olan kızlarla evlenme meselesinde müşkülât çekmiyorlar.

Rus istilâsı zamanında Türkistanlıların ahlâkını en Ahlâk iyT öğrenenler: macar Vambery, rus seferlerine iş tirak eden Amerikalı Mac Gahan, Schuyîer (Skay- ler) ve alman Radloff olmuştur. Radloffım Kazakların ve Mâverâün* nehir ahalisinin ahlâkı hakkında kendisinin Sibirya hatıratına dercet- hği 28s>) tavsifleri bugün de klâsik ehemmiyeti haizdir. Tabiî, rus istilâsı zamanının bazı hususiyetleri Radloff'u da yanlışlıklara sevketmiştir. O, Zerefşan havzasındaki Özbeklerin «Tacik ve Şart» tesirine fazlaca kapıldıklarını ve cesaretlerini kaybettiklerini söylerken, yanılmışîır. Bunu,

-«") *Aus Sibirien.* I. 504-528, II. 466-477.

son vakıalar göstermiştir,, ki yukarıda (s. 472) izah edildi. Barthold daha bu (1928) yıl intişar eden bir eserinde, önceleri hâkim olan göçebe Türklerin istiklâl fikirlerini ve cengâverliği bugün bile iyi muhafaza ettiğini söylerken -!M))1 daha haklı olmuştur. Radloff, şehirli «Taçik ve Türk»leri «Köylü Özbek, Kırgız ve Karakalpaklar»a mukabil koyuyor. Bu münasebetle onun bu sözleri, bugün de eski ehemmiyetini haizdir: «Kırgız ve Karakalpaklar, zahiri âyinler (ibadetler) hususunda çok riay e t k a r olmalariyle beraber, dinî taassuptan tamamiyle âridirler. Kır- ıızlar rus medeniyetine, şehirlilere nisbeten, daha çabuk iltihak ediyorlar. Bugün Türkistanda iki unsur yekdiğerile mücadelededir: Türk Halk unsuru, İran ve Arabın İslâmiyeti; Tacikler ve Kent Türkleri Islâ- miyetin mümessilleridirler. Türklerin akıl ve fikrine bunlar hâkim olduğu zaman ahalinin hür olarak medenî inkişafına imkân yoktur. Eğer Türk 'Halk unsuru> Avrupa medeniyeti tarafından yardım görürse terakki ancak o zaman mümkün olur. Türkistanm Tacikleri, Avrupay-i Osmanîdeki Rumlara benzer. Her ikisi de hilekâr, kurnaz ve çalışkandır ve paradan başka mukaddesatı yoktur. Zerefşan köylü Özbekleri insanda iyi tesir bırakıyorlar. Çünkü bunlarda şehirlilere aykırı olarak samimiyet vardır. Cismanî hizmet ve meşakkatlerden çekinmezler. Yalnız Taciklerin hile ve kurnazlıklarından çekinirler».

Bu sözleri söyleyen Radloff, Zerefşandaki Özbek!erin avam tabakalarının kendi lisanı olan sade türkçeyi okuyup yazdıklarını, kendi şivelerine bihakkın vâkıf ve sahip olup, fikirlerini avrupalı Fransızların ve Rusların münevver tabakaları gibi vâzıhça söyliyebil diki erini; tacikçe farsî yazanlar ise memurlar, mollalar, umumiyetle avam ahali hesabına yaşıyan unsurlardan ibaret olup, ifade ve* fikirlerinde vüzuh olmadığını sözlerinin tekellüflü, bıktırıcı ve karışık olduğunu da ayrıca kaydetmektedir. Bütün bunlar, bugün de Radloff'un dediği gibidir. Bukhara memleketinde fars dili «emir»in, türk dili de «cedid» ve bolşevikîerin lisanı sayılır. Terakkiperver Tacik tiirkçe, mutaassıp emircj Türk ise ekseriya farsça konuşur, okur ve yazar. Farsça ve tükçenin bu gibi rollerinin daha Şıban Özbekleri zamanında da böyle olduğunu yukarıda (s. 196- 198) yazmıştık. Şimdi Avrupa ve Türkiye kütüphanelerinde mevcut olan ve Türkistanda yazılan eserleri tetkik ederken Sır Derya havzasında, Khorezmde ve Aîtunorda'da, bilhassa Türklerin ve Khorezmlilerin eliyle yazılan eski İslâm eserleri nüshalarının diğer Islâm memleketlerinde, hattâ Horasanın diğer şehirlerinde yazılan nüshalarının, nisbeten

20°) B a r t h o l d , *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestarta,* s. 197.

daha düzgün ve dikkatli yazılmış olduğunu görüyoruz [201]). Doğu Türkistanda «Küça medeniyeti»ne mensup eserlerin -[y]-) gösterdiği gibi, Türkistanın şimal mıntakaİaımda v.e Khorezmde İrandan ziyade, bildiğimiz Avrupa tarzına yakın bir medeniyet yaşamış gibi görünmektedir. Zamanımızda hakikî uruğîu göçebe Tiirklerden tahsilde bulunanlar, Avrupa İlmî metod ve zihniyetini şehirli Türklere nisbeten daha çabuk benimsiyorlar. Zamanımızda Türkistanda uruğlu Türk unsurunun ahlâkının, umumî millî ahlâk telâkki edileceği muhakkaktır. Taciklerdeki «medenîlik» («ku!turtrager»!ik) kalmamıştır. Münevver Tacik bile kendisini «Özbek» göstermeğe çalışıyor. Kent Türklerinin umumî millî isim olarak «Özbek» ismini almalarının bir sebebi de budur.

Kent Türk gençliğinin göçebe Türklerce «Şart ahlâkı» telâkki o- lun.an taassuptan, tabasbus, korkaklık ve hilekârlıktan nefret ettikleri açıkça görülmektedir; bunu bilhassa Seyyid Nasır Mircelil ve Mirşerer oğlu alenen ileri sürerlerdi. Bu temayül böyle inkişaf ederse, Cenubî Türkistanda da ahlâk, Iran kültürü tesirlerinden sıyrılarak Kazaklar ve Koy özbeklerininkine yaklaşacaktır. Bolşeviklerin ahlâkı da Türkistanlılara bilhassa mektep ve fırka yoluyla tesir ediyor. Sovyetler yaşarsa her halde Türkistanda ahlâkın, halkın bazı fena itiyatları ıus ahlâkiyle birleşerek ters bir istikamet alacağını'söyliyebiliriz. Mâverâünnehir ahalisi, Ibn-i Babeh’.e göre, Isiâmiyetin ilk asırlarında da söz arasında ata ve anaya küfür . ederlerdi -[1']). Şehirli ve göçebe Türklerin hepsinde bu. âdet, eskiden olduğu gibi, yaşıyordu. Yalnız münevverler bundan çekiniyorlardı. Şimdi boîşevik devrinde ise bu küfür sözleri, ekseriya rusça olarak, münevverlerin lisanında bazan avamdan daha fazla kullanılmağa başlamıştır.

3

Orta Türklerde Fikir Cereyanları.

Yukarıda bahsettiğimiz kültür hayatı Rus idaresi şartlan çerçevesinde inkişaf etmekte olan likir cereyanlarını arzeder. Bununla muvazi

-[in]) **Bk.** *Zeitschrijt der Deutschen Morgenliindischen Gesellschaft,* **XC, ilâve s. 30* .**

[2İ)2]) **Bk. Y***eni Türkistan*, **1927, N. 7, s. 18-19: «.Şarkî Türkistanda Külahların medeniyeti »i**

J93) **Bk. Ahmed bn. Baben,** *Ra's mâl-i n-Nedîm.* **Nuruosmaniye nüshası. Nr. 3296, vr. 152b.**

olarak bir de çerçevenin haricine çıkan ve daha geniş ve müstakil fikir cereyanları da vakit vakit yüz göstermektedir. Bu son nevi cereyanlar, muasır medeniyetin iki yoldan tesiriyle husule gelmiştir.

1) Kırım ve Kazan vasıtasiyle Islanbuldan ve Mısırdan gelen lesir (İstanbulun Kafkasya tarikiyle tesiri 1888 yılında Kızılsu-Semer- **kand** demiryolu hattının küşadmdan sonra başlamıştır). Bu harekete bidayette umum İslamların intibahı usulünde «içtihadın münkariz olma**dığı' nı** iddia etmek gibi dâvalarla başlanmış, buna yukarıda (s. 488) denildiği gibi Kâtip Çelebi «Cihannüma»sının, «Keşfuzzunun»un, «Tâ- rikh-i Hin d al-Garbî» nin, İbrahim Hakkı «Marifetname»si v.s. matbu eserlerin tesiri olmuştur. Semerkandda Kadı Abu Said, Bukharada Kha- Üfe Niyaz Kulî Türkmen, Mir Abdul-Kerim Bukhârî, Dâmülla Khuday- birdi Baysûnî, Kazanlılardan Qurusavî ve Mercanı, [Feyizkhan oğulları, Sibiryalı Kadı Abdurreşid İbrahim, Başkurtlardan Arif Sayranî ve mıahharen Türkiye, Mısır ve Hiridistanda tahsil edip gelen zevat o e inmedendir Bunların bazılarının fikirlerinden yukarıda (s. 220-223) bahsettik. 1 9.uncu asrın en mühim mütefekkirlerinden olan Şihabeddin Mercanı (1815-1889) Bulgar ve Kazan tarihine ait iki ciltlik eserinde Mâverâünnehrin ve Kazakların tarihine çok yer ayırmıştır ve kendisi «tarih ile uğraşmama ve tarih kitapları okumama' Semerkandli Kadı Ebu Said sebep oldu» demiştir -:!l). Bu zat Rusya İslâmları için her şeyden önce cehalet yüzünden gelen kaba gururdan, taassuptan, fikir durgunluğundan kurtulmak lâzımgeldiğini ileri sürmüş ve mücadele etmiş, fakat Rus esaretinden kurtuluş imkânlarını hiç de tasavvur etmemiştir. Bunun rusça öğrenip nihayet Petersburg üniversitesinde lektörliik eden talebesi Hüseyin Feyizkhanov (1826-1866) litoğraf usulü ile 1864 te neşrettiği bir ıusça türk gramer kitabının sonuna Bukharada bulunan bir arkadaşı tarafından kendisine yazılan, oradaki medenî durgunluktan leessiifle bahseden çok interesan bir mektubunu dercetmiştir. Görülüyor, ki Hüseyin Feyizkhan o zaman Rusîar tarafından işgal edilmekte olan Türkistanm mukadderatı meseleleriyle çok candan alâkadar olmuştur. Bunun yine medreseden sonra rusça tahsil etmiş olan münevver biraderi Abdül ʻaîîâm Feyizkhanov (öl. 1910) «Muharrik ül-Efkâr» ismiyle Rusya islâmlarınm siyasî, bilhassa İktisadî vaziyetlerinden bahsederek 1893 te neşrettiği eserinde Edil Türkleri meseleleri ile Türkistan meselelerini tek bir kül olarak tetkik etmiştir. O, ezcümle diyor: «Kazan, Türkistan, Kazak, Sibirya ve Kafkasyanın yarısı hep bir Türk neslinden olup onların dili bîr türk dilidir. Türk babamızın asıl **vatar.ı**

~!M) *«Mercanı mecmuası».* **Kazan 1915,** s. **49.**

1 ürkistan Zeminin maşrik tarafında Issık Kol'de, elyevm Yedisu deni- ien vilâyette olup kabilelere o yerden münkasim olmuştur. Elyevm Rusya mahkûmu 12 miiyon müs'iüman Türk olup cümlesinin adedi Devleti Aliye-i Osmaniye nüfusunun yarısından fazladır » (s. 2). Ona göre (s.
8) . «İptidaî tahsil meselesi hususunda Kazanlılar Türkistanlılara nis- beten biraz iyi iseler de diğer mütemeddin milletlerden çok geridirler. Ziraat hususunda Çuvaş ve Çeremşıerdcn bile zayıftırlar. Toprağı ol-* miyarı Tatar, Başkurtiline hicret etmelidir (s. 23). Türkistanlı ve Ferga-

neliler ticaret ve . dihkancıîık (ziraat) te, hüner ve sanatta, bahçecilik hususunda pek ileridirler. Tatarlarda ise bahçeciliğe hiç rağbet yoktur (s. 23, 26). Hüner ve sanatta Tatarlar Kazak-Kırgızlardan biraz ileri iseler de Türkistanlılara nisbeten çok geridirler. T atarlar el sanatı mahsullerini hep Ruslardan satın aldıkları halde Türkistanlılar bunları hep kendileri yetiştiriyorlar. Biz asrî İktisadî şeraite, makine hayatına alışmadığımızdan elimizde bulunan sanayi bile bizden Ruslara kaçıyor». «Ticaret işlerimiz iyi idi, fakat Ruslar Türkistanlılarla bilâvasıta ticaret vapmıya başlayınca bu ticaret de elimizden çıkmaya başladı; ithalâtımızla ihracatımız, varidatımızla masarifimiz mütenasip değildir, bizden her sene altı milyon ruble servet Rus eline geçiyor» (s. 36). Orta T ürk- ler meselesini tek bir mesele telâkki eden diğer bir mütefekkir de zikri geçen Kadı Abdürreşid Ibrafümdir. Bu zat Garbî Sibiryada Tara şehrinde eskiden yerleşmiş «Bukharlık»lardan olup 185 7 de doğmuştur. Medrese tahsilini bitirdikten sonra 1880 den başlayıp lstanbulda, Mısırda ve hattâ Amerikadaki arap matbuatında Rusya Türkleri ahvalinden, Rus mezaliminden, misyonerlerden bahsederek makaleler ve ayrı risaleler neşretmiş ve bu eserlerinde kendisinin çok iyi bildiği Kazak - Kırgız ahvalini tebarüz ettirmiştir. 1902-3 yıllarında Petersburgda os- manlıca karışık tatarca olarak «Mir'at» isminde mecmua, 1905-1907 inkılâpları arasında Petersburgda türkçe olarak «Ülfet» ve arapça olarak «Tilmiz» isminde gazeteler ve kazakça olarak «Serke» isminde bir mecmua neşretti. Fikren panislâmcı olan Reşid Kadı yazılarında Türkistan ve onun mukadderatı meseleleriyle en çok meşgul olan bir mütefekkirdir. Bu yoldaki en mühim teşebbüsü Türklerle meskûn ülkelerin otonomisini elde etmek olmuştur, ki yukarıda (s. 352) bahsedildi. Buna benzeyen diğer bir mütefekkir de tarihçi şeyh **Murad Remzî** dir. Kendi rivayetine göre [346]) garbi Başkurdüstan hanlarından Bekçura KhanTn neslinden gelen .Murad Efendi Bukharada tahsil etmiş ve bugün Cun-

346 Nesebi hakkındaki malûmatı bana şahsan not ettirmişti; *Telfiq* c. II, s. 412, 440 da da kendisini Bekçura Khana isal eden şeceresi zikredilmiştir.

yarıya merkezî olan Çögeçekte 2ÎK}) ikamet etmektedir; vaktiyle Mek- kedeki tekkesinde yıllarca şeyhlik etmiş olan bu zat hacılar, Hicazda ve Rusyada neşrettiği eserleri vasıtasıyla siyasî propagandalarda da bulunmuştur. Bu zat yine ajmı istikamette çalışmaktan geri durmıyan Troys- kili şeyhi Zeynullah İşan'ın hesabına **1908** de Orenburgda Bulgar, Kazan, Başkurt, Kazak ve Mâverâünnehir hanları tarihine dair «Talfiq al- Akhbâr» ismiyle iki ciltlik (ceman **1245** sahife) büyük arapça tarih neşretmiştir. Az sonra Çar hükümetince müsadere edilen bu eserde Mu- rad Efendi bütün Türk tarihini koyu millî gurur ile anlatmış; daima «Yecuc u Mecuc» tesmiye ettiği Rusîara karşı derin bir intikam hissi beslediğini alenen söylemiş, millî hayatı ancak millî istiklâl şeklinde telâkki ettiğini (bilhassa, I, **8-9; II, 399-408)** anlatmıştır. O tarihi kendi milletine vatan hamiyeti, İnsanî mürüvvet ruhu, Ruslara karşı nefret hissi aşılamak fikriyle yazdığını söylerken Kazanlılardan bazı zümreler arasında Rus hâkimiyetini gûya âlemin hilkatindenberi gelen bir hâkimiyet gibi telâkki olunmasını şiddetle tenkit ediyor (c. I, s. **9).** O, Rusya tâbii 1 ürklerin Rus hayat şeraitine alışarak Rusların dağıldığı her yere dağılmalarını, Sibiryada İrkutsk, Çita, Kuznetsk; Uzakdoğuda Mançuryada, Harbinde, Blagoveşçinsk. Khabarovsk, Vlâdivostokta, hattâ Sakhalıı ve Kamçatkada, şimalî Sibiryada, Permde, Arkhangelskde, İç Rusyada, Moskova ve Petersburgda hattâ Tver gibi halis rus şehirlerinde, ve Fin- lândiyada müslüman türk mahalleleri teşekkül edip camiler bina olunmuş olmasını «tefarıuk ve teşeitiit» sıfatiyle teessüfle anlatır. Onca Ru- sun tazyikına mukabele edilemediği takdirde tevessül edilecek yegâne çare «Şarka hicrettir» (II, 399). «Türk kavimleri tarihte şecaatleri sayesinde nam kazanmışlar, fakat tedbirsizlik ve siyaset bilmemek yü- jnden cihandaki mevkilerini kaybetmişlerdir. 16.ncı asırda dağınıklık, dahilî fesat? Rus esareti yoluna sevketmiştir; Türkleri zillet, meskenet, teşettüt belâlarından ve inkırazdan ancak bir millî bayrak altında birleşmek (ittihad al-qavmiya va içtima* al-cinsiya) kurtarabilir (II, 153- **159).** Âlim olduğu kadar şâir de olan Murad Efendi **1917** yılında O- renburgda neşrettiği türkçe «Hürriyet Kasidesi»nde eskiden beslediği millî emellerinin artık tahakkuk edeceğine katî inancını izhar ediyor:

Hak Taalâdan inayet bizlere boldı bugün -f- Dest-i imdadın Piyember biz- lere sundı bugün -|- Üçyüz altmış yıldan artık bizleri kan ağlatan + Zalim-i khun- 347 348
khorlarıı ocaqları . söndi bugün Babamıznın yeri Türkistan elinden bizlere !- Bir qarış yer vermiyordu, ihtiyar oldu bugün -f Demenizler şî'î, **sünnî, Şart. Qazaq, Nogay, Mişer + Ehliqible birleşip işler zaman keldi bugün + Biz Gruzin. Ermeni, Latış Khakhollardanda mi + artqa qaldıq? alga atlavnm demi keldi bugün.**

Tahsili, terbiyesi ve fikirleri ile Reşid Kadı ve Murad Remzinin eşi olan Sem erkan d li Mahmud Khoca Behbudînin neşriyatından hiçbirisi elimde bulunmadığından bunlardan birer nümune veremedik] .

[-»«) Bu eser basıldıktan sonra Murad Efendi Çögeçekte 5 İlkteşrin 1935 te 348 yaşında vefat etmiştir. Son defa İstanbulda 1926 da bulunmuştur, bk. «Vakit,> gazetesi, .10/6/1926.]

2) Rus idaresi şeraiti çerçevesinde Ortatürkîer arasında gelişen fikir cereyanlarından ikinci nevi doğrudan doğruya muasır Avrupa mektep ve muhitlerinden gelmektedir. Bunlardan biz burada Çokan Ve- likhan'ın, İsmail Bey Gaspralı'mn [genç kazak şâiri Magcanın, Özbek şâiri Çolpanın] ortaya attıkları fikirlerini anlatacağız ve kendi yazılarımızdan bazı parçaları da bunlara ilâve edeceğiz.

Çokan Velikhan

Yukarıda s. 208 de zikri geçen Çokan, Türkistan Çingızoğlu Çokan Türklüğünün, bilhassa göçebe Türklerin 19.uncu asır şeraitinde Avrupa medeniyetiyle temasa gelirken gösterebileceği dehanın en büyük tecellisidir. Bunun diğer bir eşi, Buryatlardan çıkan «Şarklı Avrupa müsteşriki» Curci Banzarov idi. Her ikisinin iikri o zamanki rus liberalizminin ve Rusyadaki .rus-alman müsteşrikler muhitinin tesiryle gelişmiştir. Hayatları da netice itibariyle birer millî İçtimaî facia olmuştur. Galiba yekdiğerini göremiyen bu iki zatın her ikisi de Avrupa medeniyetinin ateşîri perestişkârı olup, Rusları o medeniyetin hâmili bilmişler, Moğol ve Türklerin tedenni sebeplerini buddizm ve islâmiyetîe ilgili eski medeniyette bulmuşlardır. Moğol ve Türkleri, buddizm ve İslâmiyet tesirinden eski ruhaniler ve feodalitenin elinden kurtarıp rus medeniyeti kucağına atmak yolunda bütün samimiyetleriyle çalışmışlar, fakat hayatlarının son yıllarında Ruslara inanırken aldanmış olduklarını görmüş; hayal inkisarına ve dolayısiyle hastalığa uğramış, daha genç iken bozkırlara çekilerek, Avrupa medenî muhitini kılık kıyafetini tamamen terkedip, Buryat ve Kazak arasında vefat etmişlerdir. Bunların böyle kendi millî hayatlarına dönüp kapanmalarında hayal inkisarından maada, bozkır türk hayatının cazip noktaları da hâkim olmuş olabilir, ki diğer misalleri de görülmüştür [349]).

Rus muhitinde velisen Türkler arasında kendi başına bir âlem olan Rokan ve onun efkârı hakkında biraz daha tafsilât vermek mecburiyetindeyiz. Çokan, mektebini bitirdiği zaman türkçe ve rusçadan başka iarsça, almanca ve fransızca da öğrenmiş ve müsteşriklerin Şarka ait neşnyatiyîe alâkadar olmuş bulunuyordu. 1858-1859 yıllarında daha zl-22 yaşında iken kendi arzusuna binaen Rusya hükümeti tarafından ivasyara gönderildi. Topııyabildği malııamtı, dönüp geldikten sonra, «Cungarya tasvirleri», «Tan-lu. Altışehir ülkesinin vaziyeti» (coğrafî ve tarihî malûmat) unvanlarıyla 1861 de Rus Coğrafya Cemiyeti «Za- p.:ski»lerinde neşretti. Bu makale, o zam-anki ilim âlemi için bir kesif maniyetınde idi. Bundan maada «Russkaya Enziklopediya»ya büyük ».»abası Abıîay klan hakkında makale yaz».»ıstır.

---

349) Kazak ve Başkurt hayatının cazibliği rus muharrirlerinden birçoklarının dikkatin, celbetmiştir. ' F e o c u - o v ' u n *Step Skazalas* - v e K r a ş e n i n - r. ı^x^k o v 'un *Emile* nâm romanları mühimdir. Burada rus terbiyesi alan zekâ ve istidadile medenî cemiyetin dikkatini çeken münevver erkek ve kız Başkurtların vatanlarına döndükten sonra, bütün medeniyetten vazgeçip başkurt hayatına dalarak kayboldukları tasvir edilmiştir. Bozkır Türk medeniyetini tetkik edenler ve ruhiyatçılar için bu husus, mühim bir mevzudur.

«Kazaklarda Şamanizm», «Kazakların silahları», «Kazak mahkeme (yargu)lerinin ıslahı», «Başkurt kahramanı Şunabatır», «Kırgızların Manas destanı»nın tercemeleri ve metni (Köke-taym Yug merasimi), «Ediige destanı»nın tercemeleri ve ' -tni, «Teııri», «Kazak Şaman ilâhları», «Uluyüz Kazaklarının efsane ve rivayetleri», «Kazak şeceresi», «Kazak yaylaları», Kaşgar seyahatinin marşrutu», seyahat raporunun «Doğu Türkistanm ahalisi, ■daresi, sanayii ve ticarî vaziyeti»ne ait kısmı; sadece «yazı N. I» ve «yazı N. 2» unvanları altında yazmış olduğu yazıları ve «hâtıra»laıı müsvedde halinde kalmış ve 1904 te prof. V esilovski idaresinde Rus Coğrafya Cemiyetinin Etnografya Şubesi «Zapiski»lerinin 29.uncu cildi (46-p5 3 1 -t- 2 sahife) olarak tabedilmiştir. Buna Çokanın, Potanın, Jbrahimov ve Yadrintsev gibi çağdaş dostlarının hâtıraları ve Çobanın mektupları da ilâve edilmiştir. Edüge destanının metni, müsteşrik Melyoranski tarafından ayrıca basılmıştır.

Harbiye mektebini ikmalinden sonra ancak yedi sene süren havalında bu kadar muhtelif mevzularda eserler bırakabilmiştir. İki yıl kadar Petersburgda kalarak orasının en mühim muharrirleri ve mütefekkirleriyle dost olmuş *Ve* kendisini Rusyanın yüksek münevver tabakasına sevdirmiştir. (Meşhur muharrir Dostoyevski ve Kristovski ile yakından dost olmuştur). Çokan, ömrünün sonuna kadar samimî kalmış ve Rusları sevdiği zamanlarda dostluğunu, ve nefret ettiği zamanda da nefretini açıkça söylemiştir. Raporuna bakılırsa Çokanm Kaşgara seyahati, Kazak elbisesi giyen bir ıus zabitinin seyahati gibi görülmekte ise de, bunda da gizlilik ʻolmamıştır. Çokanm «Çingiz Sultanın oğlu» rusça tahsil eden bir genç Kazak sultanı sıfatiyle Kaşgarda açıkça gezdiğini bilen ve sonraları Yakub Bek zamanında Kaşgar siyasî hayatına iştirak eden bir zat, daha 1913 te hayatta idi. Çokan, islâmiyetin ve taassubun düşmanı olduğu kadar, şarnanzmin, din meselesinde eski Türklerin gösterdiği müsamahakârlığın hayranı, ve türk millî ananelerinin perestiş- kârı idi. Ona göre, Türkler, tabiata taparlar ve bu en mükemmel bir dindir. «Şamanizm materyalizmin nihaî şeklidir. Buna göre insan öldükten sonra ulûhiycte münkalip oluyor, bu nihaî speritüalizmdir ve bu da çok mükemmel bir fikirdir. Çünkü fizikötesi (metafizik)nin dalâletlerinden âriclir. O, insanların cemiyet şartlarında gelişmesine ve cemiyet kanunlarının olgunlaşmasına geniş imkânlar veriyor. Karlayl (Cariyle) in «ibadet en yüksek hayrettir» dediği, şamanizmde açıkça görülür. Tabiat ve insan, hayat ve ölüm hayretin en esaslı ve büyük mevzuları ve her zaman tatbik edilen sır olmuşlardır. Tabiat ve insan; söyleyiniz tabiat ve insana I bundan daha muciz, bundan daha esrarengiz ne vardır? Dünyayı bilmek, öğrenmek, onun harikulâde kuvvetlerini anlamak, insanın diriliğe ve ölüme münasebeti, işte şamanizmi doğuran bunlardır. Bunun esası kâinatta, tabiatta, ölmüş insanların ruhuna tapmaktır.» (s. 10).

Türk destanları Çokan için bir ilham kaynağıdır. O, «Manas» destanını birinci defa öğrenen ve onun destanlık itibariyle bir «kül» olduğunu ilk defa meydana koyan münevver Türktür (s. 71-74). Manasın «Köketay v.e Boqmurun» kıssasına ait kısmını rusçaya terceme ederken, Çokan, kendisi de şâir kesilmiştir. Burada gösterdiği ifadedeki kudretine, Çokanm bu kıtasını onun «külliyatı»ni neşirden daha önce ilim âlemine bildiren prof. Vasilovski dikkat etmiştir. Çokan, Edüge destanını çok beğenmiş ve onu mükerreren kaleme almış (s. 230) tahlil ve terkip etmiş, tarihî isimleri ve o cümleden Kazak münevverlerinin bir çoğunca ne olduğu

bugün bile meçhul kalan «Satimir»in «Emir Temüı» (Temürlenk) olduğunu, fransız müsteşriki Derbelo (D Herbelot)nuih «Bibloitheque Orientale»inden ve o vasıta ile İbn-i Arabşah dan nakle c- liğî malûmat ile ilk defa olarak tâyin etmiştir (s. 229). Çokana göve «Kazak Sultanlarının, yani ecdadı olan Çingiz evlâdının devletçilik ananeleri İslâm ananelerinden ve şeriattan çok defa yüksektir. Kazakların örfî kanunları yaşatılmalı, Kazakların yargu («sud»-mahkeme, kanunlar ve bilûmum adliye) işlerini ıslah ederken İngiliz yargusu nümune ittihaz edilmelidir. Kazak yargusunun esası, sâdelik ve biyorokratsızlık-

tır» (s. 169-171). Bu yargu, her halde rus kanunundan ve şeriatten yüksek telâkki olunduğu içi-ıdir, ki Çokan, Kazaklar arasında İslâm ananelerini neşredip millî türk ananelerini bitirmeğe çalışan. Bukhara hocalarının, emirlerinin, Kaşgar hocalarının, Gulca sultanı olan kendi tâbiriyle «Merğilan Şartı Seyyid Ahmed»in, Kazan Tatar mollalarının düşmanıdır. O, Kazakların kendi aralarında yaşayıp «Kazaklık» ve «yarım samanlık» ananeleriyle uzlaşmış olan «Kazak hocaları»nı daha yakın ve zararsız görüyor (s. 199). Çokan, vefatından bir yıl önce yazdığı ma- ruzasmda, tanassur eden Kazakları, diğer Kazaklardan ayrı köylerde yerleştirerek ruslaştırılmalarma mâni olmak fikriyle onların müslüman- larla beraber yani din farkına bakmadan milliyet itibariyle Kazak olarak bir köyde yerleştirilmesini talep ediyordu.

O, Türkistanın göçebe Türklerinin, İslâmiyet gibi kuvvetli medeniyete dayanan bir dine intisap edemedikleri halde bile her hangi bir yabancı desise ve entrikalarına kapılmıyacağma ve kaybolmıyacağma, Kazaklarda yaşıyan kültür hissinin kuvvetine inanıyordu. O, Ortodoksluğun arkasında gizlenen siyasî temsil gayelerine ehemmiyet vermiyordu. Ona göre yarı şamanî olan, hayatını eski «Yasa»larla tanzim eden ve mânevi azığını eski millî destanlardan alan göçebe bozkır Türklerinin İslâmiyet ve şamanizmle karışık dini «Bukharalılarm ve Tatarların dini»nden ayrı bir dindir (s. 199). Çokan, Muhammed Peygamberin neslinden gelen «hoca» (seyyid)leri, kendisinin mensup olduğu Çingiz evlâdı «Sultanlar» a muarız ve rakip bir unsur biliyordu. Pek yakın dostu olan Gutkovski gibi Çokan da natüralist-rasyonalist idi. O, Kazak sultanlarından Barak Batırın [350]), Muhammed Peygamberin kim olduğunu bilmediğini hoşlanarak anlatıyordu (s. 199). Ona göre İslâmiyet Iesirinden uzak olan göçebe Türkler tabiî istidat, zekâ ve karakter sahi- M4îrAer (s- 191). Türk destanları yerine İslâm menkibeleri intişar etmesine müsaade edilmemelidir. O, diyor ki: «Ruslar medeniyete Bizans tarikiyle geldikleri gibi, Kazaklar da maalesef müslüman Tatarların yoliyle gitmek mecburiyetindedirler Fakat biz bunu atlatmalıyız. Göçebeler arasında medeniyet neşri hakkında Rusya hükümeti zenciler arasında maarif neşri yolunda Amerika Birleşik Devletlerinin ittihaz ettiği siyaseti takip etmelidir. «Kazanlı mollalar, Bukharalılaı* millî ananeleri bitiriyorlar, Başkurtlar ve Noğay (Mangıt)lar bugüne kadar Kazaklarla barımtaclık (çapulculuk) yaparak cengâverliği muhafaza edip geliyor-

lnrJı. ^mıdı maalesef tatarlaşıyor ve İslâmlaşıyorlar. Bozkırlarda mâruf Başkurt sıbızgıçı (koraycı-neyci) ları eskiden kendisini dinleyen baha* dıhmn taaccüp ve hayr.et nazarlarını uyandırıyor, yahut onların ince hislerini heyecana getirerek şefkat gözyaşlarını akıtıyordu. Şimdi o sı- bızgılar, öyle havaları terennüm edemiyorlar. Şimdi onlarda «Altun Ordu'nun sukutunu yoklama» şarkıları işitilmiyor. Onların hürriyetleri ile beraber heyecanları da artık bitmiştir. Kazaklar da maalesef değişiyor. Karakalpak kabilesi münkariz oluyor. Eski Tatar medeniyeti (ananeleri) artık münkariz olmaktadır, İnnâ li'Llâhi ve innâ ileyh-i râci'un. Maalesef Avrupalılar bugün bile göçebe kavimleri vahşi ordular, kanun ve nizam altına

---

350 Burada elbette 209-210 da zikri geçen Baraq B., Tursun B., Undan b. Şıgay değil, kendi çağdaşı olan ve s. 251-52 de mezkûr Baraq b. , Bubanqul muraddir.

giremiyen barbarlar gibi tasavvur etmektedirler. Halbuki göçebe Kazak, ahlâk itibariyle kendisinin medenî yurttaşlarından daha yüksektir. Zengin edebiyatları vardır. Tatar kavimleri arasında bugün şairlik .tabiatını ve millî edebiyatı en iyi muhafaza edenler de, Kazak-Kırgızlardır. Bedevi Arapların müsteşrik Sinkovskinin eserlerinde tavsif edilen edebî istidatları Kazaklarda görülüyor. Kazak lehçesi, türk lehçelerinin en mükemmelidir (s. 192-193). «Zavallı mutaassıp (fanatik) mollalar Türkiye sultanına, katoliklerin Papaya olan ahmakça nazarlariyle bakıyorlar; halbuki bugünkü Papa Pi, eski Yedinci Ge- org ve Dördüncü lnnosens karşısında ne ise, bugünkü «Halife-i rûy-ı zemin» de, Kanunî Sultan Süleyman ve Sultan Murad karşısında yalnız o mevkii tutabilmektedir» (s. 196). Çokan, türk münevverlerini, rus devlet işleriyle alâkadar etmek istiyor ve diyor ki «Rus tâbii olan tatar aristokrasisi (mirzalar) evvelce Rusyanm devlet işleriyle alâkadar oluyorlardı, şimdi ise tahsil gören tatar münevveri Rustan kaçıyor ve devlet hizmetine intisap etmek yerine, kendi tatar tüccarlarından birine hademe (prikasçik) olup çalışmayı tercih ediyorlar». Çokan türk tarihine ait mütalâalarında, rusça ve türkçe eserlerden maada farsçadaıı «Tezker-i Khocegân» ve «Tezkere-i Satuq Buğra Khan»dan ve Haydar Mirza Doglat'ın telifi olan «Tarikh-i Reşîdî» den; fransızca ve almanca eserlerden de De Duignes, D'Herbelot, Abel Remusat, Klaproth, Ritter, Schott gibilerin eserlerinden istifade etmektedir. O, türk lehçelerinden yakutçayı ve osmanlıcayı da öğrenmişti. Kendisi başıbozuk zabit hayatı geçirmesine, çok içmesine ve kumarbazlığına rağmen, az zamanda bu kadar eser bıakabilmiştir. Yadrinsev'in söylediğine göre Çokan, uzun zaman oturup çalışabilen adam değildi, herşeyi zekâ ile alırdı, böyle iken yine Omskdaki ikametgâhında güzel bir kütüphane vücuda getirmişti. Türk tarihine olan nazarları çok doğru, idi. Kaşgar tarihine ait zikredilen farsça eserleri «Tarikh-i Reşîdî» yi ve «Tezkîre-i Tuğluq Timur Khan»ı ilk defa o getirmiştir ve bir miktar Kaşgar meskûkâtı da

elde etmişti (Bunlar Rus Ulûm Akademisi Bulletinlerinden çıkarılan Meîanges Asiatiques V. de tavsif edilmiştir).

Çokan her iki Türkistanm bir defa Rus idaresi altına alınmasını samimî olarak istiyor ve muasır medeniyete kavuşmanın ancak bu yolla kabil olacağını, kendi Kazakları arasında da söylüyordu. Daha 1865 sonkânun 14 te Batı Sibirya umumî valisi ve dostu Kalpakovski- ye «Türkistan meselelerinde Cinle birleşilmeli, Türkistanda yalancı tüccar olan Bukharalılarm nüfuzuna nihayet vermeli, Çinliler bize (yani Rusvaya) Kaşgarı ve daha üç şehri yermeğe razıdırlar» diye yazmıştı (s. 5 15). O, Türkistanm Rus himayesi altında münevver sultanlar yani Çin giz oğulları tarafından idare edileceğini düşünmüştür. O, Ruslara, «Size yani Rusvaya Fransızlar hücum ederse ben sizinle beraberim, fakat s;z benim milletime taarruz ederseniz kendi milletimle beraber bulunacağım» (s. 31). Yine o, «Rus karisiyle evlenemem, çünkü müs- lüman kalarak Kazak halkına hizmet etmem lâzımdır.» diyordu (s. 33). O amcası Kine Sarı ve Sarcan'ın Rusyaya karşı olan kıyamlarını candan ve alâka ile anlatır, tarihten bir şey söylerken araya kazakça tarihî şiirler, darbı meseller karıştırarak hikâye ederdi. Çanak Aqm gibi meşhur halk şairlerinin şiirlerini ezber bilirdi. Kendisini Kazak Türk aristokra- sisinin, Çingiz neslinin hakikî mümessili bilir ve bir gün «sultan» olmak fikrini beslerdi. Kendisinin sultan olmak arzusu olduğu fakat Çar tarafından kabul edilmediği, yani Çarın buna mümanaat ettiği, onun bir mektubunda başkalarının ağzından hikâye edilmektedir (s. 522).

Sibiryanın yüksek memurları ve diğer siyasîler Çokanı çok sevdikleri halde, siyaset hususunda ona Abılay Hanın daha çok istidatlı halefi, Kine Sarının daha çok tehlikeli biraderzadesi nazariyle bakmışlardır. Çokan da, kendisine hiddet ve cinnet hâkim olduğu zaman şüpheyi mucip olacak bu gibi sözleri ağzından kaçırırdı. Kazaklara karşı gösterilen tazyikten çok canı sıkılırdı. Arkadaşı Potanin'in dediğine göre, Çokan, bir gün Şark Kazaklapna sultan olmak fikrini beslemiştir. Siyasî dairelerde tam itimat göremiyeceğini Çokan daha Omsk Harbiye Mektebinde tahsilde iken görmüş ve acınmıştı. Onu, çok istediği halde, Harbiye Mektebinin tâbiye kısmına sokmadılar ve ona «Sen, Rus değilsin» dediler. Şüphe yok, ki Çingizin bu liyakatli oğluna hayatında ancak ecdadının şevketli günlerini söyîiyen millî tarih ve millî destanlar teselli vermiştir. Ruslara karşı kalbinin çok derin yerlerinde yaşıyan kini, ancak kendisinin de.iştirak ettiği Türkistan istilâ seferleri esnasında patlak verdi. O, Sibiryadan hareket eden rus başkumandanının yaveri idi. Taş- kende yürürken Evliyaatada Ruslar bir Kazak kadınını süngüye kaldırmışlardı. Çokan bu sahneyi görünce «Bu memleket, benim babamın memleketidir, artık tahammül edemem.» diye kızmış ve askerî üniformaları atıp çöle çekilmiştir. Ruslar kendisini Divanı Harbe vermek istemişlerse de zamanın nazik olduğunu düşünerek bırakmışlardır. O da kendi «avul»una yani köyüne, sonra Kapal tarafında kardeşlerinden Tizek Sultanın yanına gelerek onun hemşiresiyle evlenmiş ve verem olarak ölmüştür X 1 865).

Çokan, fevkalâde cesur, »ateşin seciyeli, fikirlerindeki vüzuh ve katiyet ve şâir tabiatiyle Çingizlilerden Kırımlı Buğra Gazigeray Hanı ve Temürlülerden Baysur.kur ve Ababekir Mirzayı hatırlatmaktadır. Onun bazı geçici fikrî dalâletleri de, hakikati, milleti için

necat yollarını kahramanca ararken attığı cesur adımlardan veyahut Şark Kazaklarının sultanı olmak için Rusların itimadını kazanmak fikriyle yaptığı tabiye- lerd.en ibarettir. 19.uncu asrın Islâm ve Türk âleminde kadar geniş, derin, ve o gün tekmil Asyalılar üzerinde hâkim fikir tereddisi tesirinden tamamiyle âzâde düşünüş tarzı ve sistemli fikir ancak eski Önasya- nın çürük medeniyetinin tesirine az maruz kalan Doğu Kazakistan Türk- leri arasında ve Abılay Han ailesi gibi sağlam bir muhitte yeni medeniyetle yani garp medeniyetiyle samimî temas neticesi olarak doğabil- mistir.

Çokan, zamanının Türkistan medenî seviyesine göre değil, bütün Rusya seviyesine göre yetişmiş bir deha eseri idi. Yazık, ki genç iken gitti. O, zamanın sayısı pek az olan türk münevverlerine az tesir icra edebilmiştir. Onun tesirinde bulunanlardan biri de Kazan Türklerinden yukarıda (s. ^69) zikri geçen Şahimerdan İbrahimov olmuştur. O Ço- kanm efkârını lâyıkiyle anlıyacak kabiliyette değildiyse de, İslâm taassubunun düşmanı ve muasır medeniyetin samimî taraftarı olması dola- yisiyle olmalı, ki Çokanm muhlislerinden kesilmiştir. Çokan «Evliya Ata»da rus muhitinden çekilip gittiği zaman, İbrahimov, mezkûr şehre kaymakam tâyin olunan Haydar Mirza Sırtlanov'u, çapan giyerek camiye gidiyor, yerli ahaliyle^dostane münasebet tesis ediyor diye şikâyet ederek işten el çektirtmişti [351"]). İbrahimov her şeyden ziyade gene- t al Kaufmann'm dostluğuna ehemmiyet veriyordu. Mamafih yine Rusların tam itimadını kazanamadı. Ilminski Pobedonossev'e yazdığı mek- tuplarda bu İbrahimovdan, Ortaasyanm ve belki bütün İslâm âleminin ahvaline bihakkın vâkıf, ve Ruslar için tehlikeli siyasî sima, cesur ve faal bir münevver sıfatiyle bahsetmektedir [352]). İbrahimov da Çokana ait hatıratını yazmıştır. Kendisinin ismi Çokanın mektuplarından birisinde geçmektedir (s. 523). îbrahimovdan başka muasırlarından Kazanlı ulemadan tarihçi Mercanı, Kaşgar taraflarının coğrafyasına ait malûmat naklederken «Veükhan oğlu Çokan Suîtan»m risalesinden istifade etmiştir[353]). Bunu da, Çokan Petersburgda bulunduğu ve Asya Müzesinde çaliştığı zaman orada Üniversitede lektör sıfatiyle ^bulunan ve şüp- hesiz^ Çokanla görüşen talebesi Hüseyin Feyizkhanov vasıtasiyle almış olsa gerektir.

Avrupalılar da Çokanın faziletini takdirde J.iç de gecikmemişlerdir. O zaman için keşif mahiyetinde olan Doğu Türkistan seyahatinin neticeleri, Avrupa coğrafya mütehassısları ve müsteşrikleri tarafından daha . Çokanın hayatında takdirle bahis ve istifade edilmiştir.

Ingilizlerden . I.R.MichelI «kaptan Velikhanovun Ortaasya meselelerine ait makaleler ve mütalâaları» nı, Vininkov ve diğer seyyah ve mütefekkirlerin makaleleriyle beraber

---

₂₀î>) Bunu, Abdurreşid Kadı anlattı. Haydar Mirza Semerkandm zaptından sonra orada kaym&kamlık vazifesine tâyin olunmuş, yerli ahali için mektep, has- tahane gibi müesseseler kurmuş ve kendisini ahaliye sevdirmiş, bu da Rusların dikkatini çekmiş olduğundan. Semerkand kaymakamlığından azledilmiştir; bunu Amerikalı S c h u y l e r (*Turkestan*, I, 167) da söylemektedir.

300) tim i n s k i, *Pisma k Pobedonostsevu,* Kazan, 1885, s: 176.

353 Mercanı *Mecmuası,* Kazan, 1915, s. 347.

İngilizceye tercüme edip, 1865 yılında yani daha Çokan vefat etmeden önce The Russian in Central Asia unvaniyle neşretmiştir. Rusların meşhur müsteşriki L*rigoryev*in Şarkî Türkistanm coğrafya ve tarihine ait Ritter'in «Erdkunde» kitabının rusça tercemesine ilâveten yazdığı mühim eserinin son kısımları Çokanın topladığı malûmattan istifade edilerek yazılmıştır [354]).

Çokanın yukarıda (s. 268-269) zikri geçen amcazadesi Sultan Gazi Velıkhan Çokana nisbeten daha ağırbaşlı olmuştur. Kendisiyle yakından tanışan Kadı Abdurreşid İbrahimin anlattığına göre Kazak milliyetperverliği ruhunu son gününe kadar yaşatmış bir general idi. Kendisi kazakça şiir söylemekte mâhir «ölençi» idi. Kadı Abdurreşid generalin ölenlerinden bazı parçalarını hatırlıyor. Petersburgda rus kârisiyle evlenmiş ise de oğlu (İskender)i büyük biraderi YakuVun namına kay-- dettirerek müslüman ve Kazak olarak • terbiye edebilmiştir. Sultan Gazi rus zabiti olduğu halde Sibiryaya (ve Kazakistan a) otonomi talep etmek (oblastniçestovo) hareketine iltihak etmiş ve bunu da asker kuvvetiyle vücuda getirmek teeşbbüsünde bulunmuş, fakat «Ulucüz» kazak türelerinden yukarıda ismi geçen Tizek Sultan Ruslara yaltaklanarak haber verince onlar da Sultan Gaziyi îç Rusyaya sürmüşlerdir. Alektrov

---

354 y. v. G r i g o r y e v , ***Vostoçnıy ili Kitayski Turkestan,*** **II, Petersburg. 1873, s. 354-389, 437, 477, 498.**

bu işde amcası Çingiz Sultanın ve oğlu Çokanın da müdahalesi olduğunu söylemektedir. Sultan Gazi sonra da bu fikrini büsbütün terketme- mişe benziyor. Her halde Petersburgda yaşamak mecburiyetinden sıkılmıştır. 1890 yılında mütenekkiren Petersburgu terkederek Kazakistana gitmiştir. Kantakuzin, tatar mirzalarından Salih Çanişovu Kazakistana göndererek gûya İmparator Aleksandır **III.** kendisiyle görüşmek istediği bahanesile Petersburga getirmiş ve Çar da gûya hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi kendisini huzuruna kabul etmiştir. 1908 senesinde Petersburg yakınında Lesnoy'daki sayfiyesinde yağma maksadiyle yapılan bir baskın esnasında hırsızlar tarafından öldürülmüştür. Yüksek rus askerî aristokrasisi muhitinde mevkii mühim idi. «Novoye Vremia» gibi gazetelerde şark meselelerine dair bazı makaleler neşretmiş, fakat nef- yihe bais olan siyasî fikirleri ve ideali hfckkmda yazma bir eseri kalmamıştır.

öaspralı İsmail Bey

Çokanm Ortatürklerde bir bakımdan naziri olan Kırımlı İsmail Bey Gasprinski de, rus harbiyesinden yetişmiştir. 19.uncu asrın ortasındaki rus liberalizmi, Şçedrin, Turgenev, Çernişevski gibilerin ortaya attığı fikirler, «garpçılık» ve «slavancıîık» mücadelesi, Harbiye mektebinde Rus olmıyanlara gösterilen emniyetsizliki rus askerî muhitinde hâkim cihangirlik efkârı, İsmail Beye de aynı derecede tesir etmiş ve milliyet fikrini uyandırmıştır. Harbiye mektebinin, Türklerdeki fikir inkişafı için daha müsait bir saha olduğu, Çokan Sultan ve İsmail Beyden başka misallerde de görülmüştür. Çokandan ancak altı yaş küçük olup, daha çok yaşayıp fikirlerini sonradan çok inkişaf ettirmeğe muvaffak olan İsmail Bey, Çokanm öldüğü yılda dah^a Moskova Askerî idadisinde bulunuyordu. Ihtilât ettiği meşhur slavyanofil K a t k o v'un muhitinde kendisini yabancı görerek, 1867 yıl nda mektebi terketmiş ve bir arkadaşıyla beraber Türkiyeye gitmek isterken yakalanmıştır. Kurtulduktan sonra o, Bahçesarayda dört beş yıl rusça muallimliği etti; fakat Rusya haricindeki dünyayı da öğrenerek malûmatını ve görüş ufkunu genişletmek duygusunu kalbinde besledi. Nihayet Avrupaya gidip üç yıl (1872-1874) Pariste kaldı. Orada muhtelif Şark milletlerinin mümessilleriyle temasa girdi. Avrupa muhitini etraflıca öğrendi. 1874 te İstanbul'da bulunup tekrar Kırıma döndü ve Rusya İslâmları durumunu etraflıca öğrenmekle meşgul oldu. 1879 da bir gazete çıkarmak teşebbüsünde bulundu. Müsaade alamadı. Rus gazetelerinde makaleler neşredip durdu. Bunlardan bilhassa 1881 yılında «Tâvrida» gazetesinin 43-47 numaralarında ve aynı yılda biraz tadille risale şeklinde neşrettiği «Rusya Müslümanlığı» (Russkoye Musulmanstovo) adlı makaleleri çok mühimdir.

Muhtelif rusça makalelerinde ve «Rusya Müslümanlığında İsmail Bey de, Çokan gibi, Ruslarla samimî konuşmak ve anlaşmak istiyor, ona göre, «Tatar kavimlerinin mukadderatı beş yüz yıl önce Kulikova muharebesi meydanında (Rus lehine) halledilmiştir.» Risalesinin neşri zamanında artık işgal edilmiş olan Ortaasya hanlıkları hududu ile Rusya- nın «tabiî hududu» daha çizilip bitmiş değildir. O zamanın İsmail Mirzasına göre, «Türkmenistanın müstakil yaşaması, ihtimalki Rus siyaseti • :çin lâzımdır. Fakat o gayritabiîdir. Rusya

Türkmenistanı işgal etmelidir. Çünkü Rusya, eski büyük Tatar devletinin vârisidir. O devletin Orta a syadaki hududu bellidir. Rusya Ortaasyadaki Türk Tatar ellerinin hepsine malik olmadan orada hâkimiyeti temelli olamaz. Pek yakında Rusya, geniş İslâm devletlerinden biri olacaktır; bu ise onun büyük hı- ristiyan memleketi olmasına aykırı değildir» (s. 3-4). İsmail Bey, kendi hesabına göre sayısı 10 milyona çıkan Rusya Türk Tatarları namına söz söylüyor. Ona göre «bunların dili, dini ve millî ananeleri birdir, vatanımız (Rusya) da kuvvetli bir unsurdur. Bunlara karşı Rus siyasetinin esas umdesi, «Ben hâkimim, vergi ver, istediğin gibi yaşa» demekten ibaret kalmıştır. Böyle olmamalıdır. Böyle bir hâkimiyet manasızdır. Rus ile Tatar arasında nasıl ve ne gibi bir münasebet teessüs etmelidir? Bunlar tesadüfen görüşmüş yolcular mıdır? Yoksa bizim geniş ve büyük vatanımızın büyük ailesinin bu evlâdı ile hâkim Rus milleti arasında daha yakın kardeşlik münasebetleri kurmak mı ister? Rusyanın Inorodets (Gay- vırus) siyasetinin esas ruhu nedir? Rus hâkimiyetinin kıymetli ciheti, girdiği yerde esaret ruhunu ortadan kaldırmasıdır. Fakat diğer tedbirleri, Müslümanları kendisinden uzaklaştırmaktadır. Cehalet, fikir karan- hğı yerleşiyor, ahali fakirleşiyor. Tehlikeli muhaceretler (yani Türkiyeve muhaceret) başlıyor. JZoğrafî mevkii itibariyle Avrupa ile Asya arasında bulunan Rusya, ilim ile cehil, hareket ile atâlet arasındaki tabiî vasıtadır. Halbuki tatbikatta iş bunun aksine çıkıyor. Rus İslâmları, Rus vatanının entereseleriyle alâkadar olmuyor. Rus kaygu ve sevinci umumî Rusya devlet entereseleri, idealleri ona yabancı kalıyor. O, ortaçağların hayat çerçevesinden başını kaldıramıyor. İstanbul, Kahire, Dimesk, Tunus gibi İslâm merkezleri gözlerini çoktan açmışlarsa da Rusya İslâmları Çar Korkunç İvan, Yermak ve Çobangeray zamanlarının çürümüş, kokmuş havasında yaşıyorlar. Rusya İslâmlarmdan yalnız Litva ve Leh İslâmları diğerlerine nisbeten ileridirler. Bunlar Rusya İslâmla- rınm başında bulunuyorlar. Rusya İslâmları, Rus devrinde maalesef haf.- tâ medeniyet sahasındaki eskiden kazanmış olduklarını bile kaybettiler. Eskiden bunlarda fikir icadı vardı. Onlar Hâfız'm eserlerindeki güzelliği, Sâ'dî'deki insaniyet fikirlerini, İbn-i Sina'nın ulviyetini iyi anlıyorlardı. Medeniyet bugün tozlu kitaplara, mezartaşları arasına sıkışıp kalmaktadır» (s. 8-9).

İsmail Bey kendisinin Avrupa seyahati esnasında gördüğü müstemleke milletleriyle Rusya İslâmlarmı karşılaştırıyor: «Seyahatlerimde gördüm, ki bizim büyük biraderimiz olan Rus milleti kadar hiçbir millet kendi tebaalarına karşı böyle samimî İnsanî muamelede bulunmuyor. O, kendisine tâbi olan kabileleri yabancı bilmiyor. Paris ve Londradaki Cezairli Arap ve Hindlilerin vaziyeti çok müşküldür. îngilizler ve Fran- sızlar kibirli ve mağrurdurlar. Hattâ Avrupa terbiyesinden mahrum olan Osmanlı Türklerinde dahi bu husus açıkça görülmektedir. Ruslar büsbütün başka millettir. Onlar bize biraderleri gibi bakıyorlar. Bu ise Rusların millî haysiyetidir. Rus sâdedir. Kulikova muharebesinin yakında olup geçen 500 yıllık bayramında da bu görülmüştür. Rusların karakteri, onlara müslüman ahaliyi kendileri ile birleştirmek için çok müsaittir. Mamafih onu da unutmak olmaz, ki vaktiyle Rusyada Tatarlar değil de başka bir millet hâkim olsaydı rus milleti mahvolmuş olurdu. Ruslar b^zı diğer Slavlar gibi inkıraz ve temessüle maruz kalmadı Bilakis Tatarlar idaresinde büyük bir devlet kurmak ve yaşatmak fikrini öğrendi. Bu mâna ile biz Tatarlar Rusyaya faydalı olmuşuz.

Buna mukabil Rus milleti de bize simdi Avrupa altuniyle tediye etmelidir. Avrupa maarifi öğretmelidir. O, yalnız vergi toplamamalıdır. Aksi takdirde Rus idaresi Çin idaresinden farksız kalır. Müslümanlara hukukta müsavat verilmesi lâzımdır. Yoksa Rus karakterinin iyiliğine rağmen Miis- lümanlar İç Rusya vilâyetlerinde bile Rusîardan çekinirler. Ekser muharrir ve seyyahlar bu çekingenliği yanlış olarak İslâm Tuhu ve dini ile izaha kalkışıyorlar. Müslümanların Ruslarla münasebeti yalnız resmî bir şekilden ileri gidemediğine, Rus vatanının umumî menafiine karşı lâ- kayd ve hissiz kaldığına acıyorum. Bu münasebet cidden samimî olmalıdır. Müslümanların Ruslarla münasebeti, Rus hâkimiyetinin yalnız bir zaruret olmakla kalmayıp faydalı olduğunu şuurlu surette anlamak esasında olmalıdır. Siz Ruslar maarif yoluyla bizi tenvir etmezseniz, hâkimiyetiniz Çin hâkimiyetinden de aşağı kalır» (s. 9-13). İsmail Bey, Rus münevver tabakasına hitap eden bu eserinde bir bakışta Rusların Gayrirusları temsil etmek, Rusyayı mütecanis millet yapmak siyasetlerine bile gûya hak veriyor gibi oluj'or; fakat o temsilin de «kan temsili» değil, «ahlâk ve medeniyet asimilasyonu» yoluyla meydana getirilmesi icap ettiğini söylüyor. Ona göre, Tatarlar çabuk ruslaşamhzlar. Britan- yada Anglo-saksonların Şimalî Afrikada Araplarla yerli kavîmlerin kar ıışması istisna edilirse, dünyanın hiçbir yerinde bir kavmin diğer birini tamamen temsil ettiği ve yuttuğu vâki olmamıştır. Ruslaştırma taraftarları, Poznanda Lehllerin almanlaşmasını mübalâğalı surette tasvir ediyorlar. Tamamen temsil siyaseti katiyen olmıyacak bir iştir (s. 17-18). Müslümanlar ise bu ruslaştırmaya din esasında kuvvetle karşı koyacaklardır. Bunun misali Litva Islâmlarıdir (s. 25). Rusya İslâmları için de, ne FinlandiyalIların talep ettiği kadar geniş hukuk ve ne de Lehlilere, karşı tatbik edilmekte olan tazyik ister. Onlara yalnız adalet gösetrilrnelidir (s. ^0-2.). Dine ve millî hayata dokunulmadığı zaman Müslümanlar, kimin hâkim olduğu cihetine ehemmiyet vermezler» (s. 22).

«Müslümanları Ruslarla birleştirmekten alıkoyan âmil, Islâmiyetten daha ziyade, cehalettir. Bir taraftan Edil havzasında tanassur eden (Ki- reşin) Tatarlara karşı gösterilen fazla itina, diğer taraftan Başkurt arazisinin yağma edilmesi, bütün müslümanları korkutmuştur (ş. 24). Bununla beraber ben istikbale inanıyorum. Gelecekte Rusya İslâmları diğer İslâm milletlerini geçeceklerdir.» (s. 30). Sonra İsmail Bey doğrudan doğruya Ruslara hitap ederek diyor ki: «Biz istidatlı bir milletiz, bize yalnız medeniyeti kendi dilimizde öğrenmek imkânını verniz. Siz büyük biraderler bize aydınlık veriniz (s. 35). Mektepte rus dili Ukraynalıla- rm bile işine yaramad.ğı halde, Tatarların işine nasıl yarar. Rus dili mektep vasıtasiyle değil, hayat şartlarının değişmesi, demiryollarının ve İktisadî hayatın gelişmesi nisbetinde kendi kendiliğinden intişar eder. Müslümanlar arasında zararlı unsur onların aralarında yetişmeğe baş- byân ve her nevi idealden mahrum kozmopolit züppelerdir. Bunlar ne Islâmlar ve ne de Rusya için faydalı olabileceklerdir (s. 38). Hakikî* Rusya müslümanları arasında hakikî medenî idealist insanlar yetiştirmek için medreseleri, asrî ilimleri Türk dilinde tedris edecek bir şekilde ıslah etmelidir. Birkaç yıldanberi rusça muallimliği ettim, kimseye iyi rusça öğretemedim. Halbuki millî dilde terbiye çok müessirdir. Astar- khan, Kazan, Orenburg, Ufa, Taşkent, Semerkand, Baku, Nukha, Bah- çesaray şehirlerinin her birinde birerden dokuz asrî medrese açılırsa bütün Rusya İslâmları için kâfi gelecektir. Bunların muallimleri rus üni-

versitelerinin şark fakültelerini ikmal etmiş zevattan ibaret olmalıdır (s. 40). ıngilizler Hindistanda Hintlilerin yerli dillerde asrî ruhta terbiyelerini ilerletiyorlar. Rusyada da öyle olmalıdır. Müslümanlar arasında millî matbuatın ve tabaat işinin inkişafına yardım etmeli. Hüküm ve fermanları rusça değil, türkçe neşretmeli. Ruslarla İslâmlar yekdiğeriyle ancak bu yolda anlaşabilir.» İsmail Bey kitabını münevver müülüman- Iara hitapla tamamlıyor.

İsmail Beyin takma isimle «Tavrida» gazetesinde neşrettiği diğer makaleleri de çok şayanı dikkattir. Daha 1 881 yılından başlayıp İsmail Bey, «Tunguç», «Ay», «Yıldız», «Güneş», «Şafak», «Mir'at-i cedid» gibi muhtelif isimlerle matbu yapraklar neşretti. Nihayet matbaa tesis etti. Ve 1863 yılında türkçe ve rusça «Tercüman» (=Pcrevodçik) gazetesinin neşrine başladı. Çokan için olduğu gibi, o zamanın İsmail Mirzası için de yegâne gaye, herhangi yolla, olursa olsun Rusların temsil siyasetine *<c*rşı koymak idi. Her iki zat, Rusya Türklerini ancak rus medeniyetine sarr imiyet esasında kavuşturmak gibi tedbirlerle doğru yola çıkarmak kabil olacağuıa inanmışlardır. Her iki zat için Rusya Türkle-. rini, «Osmanlılar»dan farklı olarak « Tatar kavimleri » ve lisanlarını «Türk lehçeleri» diye tanımışlardır. Çokan, Kazak ve Karakalpaklavı da «Tatar kavimleri» tesmiye ediyor ve bunların tarihini de «Tatar talihi ve asarı» (Starina Tatariskaya) addediyor. Çokan türkçe yazarken eski Çağatayca, yani sultanların dilinde yazmış olduğu, bir kitabının kabı üzerindeki yazısından anlaşılıyor. Ama halk destanlarını , bazı çağatay hususiyetlerini muhafaza etmekle beraber, kazak şivesiyle yazmıştır. Gaspıralı da bidayette daha ziyade Kırım tatarcasiyle yazmıştır. O, faaliyetinin daha başlangıcında dil meselesini ve Rusya Türkleri için yeknesak ve sağlam bir edebî dil vücuda getirmeği düşünmüştür. Umumiyetle İsmail Beyin millî tarih ve lisaniyattaki vukufu, Çokanınki ile öl- çülemiyecek derecede zayıf ise de İçtimaî sahadaki fikirleri daha geniş ve daha pilânlı idi. 1 8 8 1 sonkânununda litoğrafla neşrettiği «Tunguç» adlı varakasında şu cümleleri okuyoruz: «Edebiyatça işlenmemiş ise de lisanımız terbiyâta ve qavâide gelecek lisandır. Millet eseri olup usta- lıksız bir baqışdan, qaba bir baqışdan gayet nâzik Tatar türkülerinden, Noğay çıngarından, Qırgız v.e Türkmen cırav'larından anlaşılır, ki eğer lisanımız usta bulup qaleme alınıp işletilirse şimdikine güre çoq ruşen ve yengil ve qullanışlı olur». «Muradımız ancaq lisanımızı ileriletmek ve lâzımli zakön (yani kanun) ve haberleri beyan edüp medeniyet hüsnü ahlâkça münasebetsiz şeyleri göstermekdir. Devleti Rusiye'nin ahalisi: ceman 8 milyon kadar müslüman vardır [355]). Bunların çoğu Tatar ve cüzî Mongol kabilesindendir. Diyar diyâr lisanlarında fark var ise de bunların has lisanı Tatar Türkidir. Yalıngız bir çaylı Çerkeş kabileleri gayrı lisan qullanırlar».
İsmail Beyin rusça ve türkçe yazıları, Rusya Islâmlarma ve o cümleden Türkistanm bu iki dilde okuyan münevverlerine olan tesiri tarif

---

[355]) **İsmail Bey, o zaman yeni istilâ edilmiş olan Türkistan hariç bırakılan eski bir istatistiği esas edinmiştir.**

çelilmez derecede büyüktür. Bunu kendi tecrübemle de biliyorum. Bizim köyümüz Başkurdüstanm demiryolundan ve şehirden uzak en hücra ve karanlık köşelerinden birinde olduğu halde, babam ve dayım Habîb Neccar ve Şafi Akhund «Tercüman»a, ilk çıktığı günden başlayıp, müşteri olmuşlardır. Kazakıstanda ve Mâverâünnehirde de bu gazeteyi ilk çıkışından başlayıp okuyan zevat vardı. Bunların isimleri Tercümanın arasıra neşrettiği müşteri cetvelinde ilân ediliyordu. 1 9 J 5 yılında Petesr- burg umumî kütüphanesinde Gaspıralının neşriyatını tetkik ettiğim zaman. bunları ayrıca tesbit etmiştim. Bu adamların sayısı az olsa bile, nüfuzları büyüktü. Bilhassa «Rusya Müslümanlığı» kitabının münevverler üzerine olan tesiri büyüktü. Bu kitabın nüshasını ilk defa olarak 1913 yılında Taşkentte Türkistanın istilâ günlerindenberi yaşıyan zabitlerden Ebubekir Ağa Divayev'in kitapları arasında bulup okudum. Bu risaleyi okuduktan sonra Ebubekir Ağa ile konuşurken, İsmail Beyin iki meselede cidden yanılmış olduğunu söylediğimi hatırlıyorum: Ruslar esaret ruhunu bitiremediler, onlar bilâkis yalnız esir ticaretini lâğvettikleri haine yeni bir esaret ruhu getirdiler. Diğer taraftan Rusların bize gûya bir şefkatli büyük birader gibi yanaşarak iç bağrımıza »girmeleri ve bizi yutmak için madalyalarla yaldızlı elbiseler vererek kalplerimizi avlamaları, aldatmaları da bizim istikbalimiz için en tehlikeli noktadır. Müstevlilerin, İngiliz ve Fransızîar gibi mütekebbir ve mağrur olup yerlilere karışmamaları, müstemlekelerin istikbali için daha iyidir. Ebubekir Ağa da, «İşte o zamanın fikri biraz başka idi, diğer taraftan, böyle bir lisan kullanılmazsa bu kitap da sansürden çıkamazdı. O zamanki Rusyanın siyasî tazyik şartlan şimdikinden daha çok ağırdı. En müşkül saatlerimizde bize az çok teselli veren de, ancak bu gibi eserler idi.» diyerek, filarmoniye oturup, hiç tasavvur etmediğim bir tarzda eski başkurt havalarını çaldı. Kendisinin ve hanımının gözlerinden yaşlar akıyordu. O gün, miralay Ebubekir Ağa, muhtelif memuriyetlerde bulunduğu zaman Kazak içinde topladığı destanların metinlerini gösterdi ve «Manas» destanının en mükemmel yazma nüshasını âriyet olarak bana verdi. Birkaç gün devam eden bu samimî konuşmalarımız Ebubekir Ağanın Khıyva caddesindeki evinde oluyordu., Rus muhitinde yetişen ve o muhitte ya- şıyan münevverlerimizin ruhiyatının ne kadar mudil olduğunu, ben, ondan öğrendim. Gaspıralı İsmaiün ve Rusya İslâmları * İçtimaî ve siyasî hayatı hakkında fikirlerini neşreden diğer zevatın (meselâ İskender Mirzanın ve Agaoğlu Ahmedm) eserlerinin Türkistan münevverleri arasında tanınmasına, Ostroumov, Miropeev ve AlektroT gibi misyonerlerin bu eserlere karşı «reddiye» sıfatiyîe kaleme aldıkları eserleri ve makaleleri de sebep olmuştur. İsmail Beyi bu suretle tanıyanların biri de Se- merkand münevverlerinden Abdulhalik oğlu Kokanbay idi. Yalnız türk- çe tahsil görenler arasında İsmail Bey, gazetesi, mektep kitapları, coğrafyası ve «Malûmatı Nafia» ve «Dârürrahat müslümanları» gibi neşri- vatiyle tanınmıştır.

1901 yılında İsmail Bey Türkistanı izyaret etti ve Semerkandde Orenburg tüccarlarından Gani Bay Hüseynof un evinde misafir kaldı. Bu seyahatinde kendisine birçok muhlisler kazandı. Sonra Türkistanfıı fürkçe tahsil gören münevverlerinden bir takımı İsmail Beyi Bahçesa- tayda ziyaret etmiş, bazıları onun «usuli cedid» numune mektebine ve «kurs»larına gelmiştir. İsmaiLJBeyin bilhassa bu pedagoji yoluyla Tür- kistâna olan tesiri, o kadar ehemmiyetlidir, ki ülkedeki teceddüt fikri taraftarları ve münevverlerin teşkil ettiği

mühim siyasî grup (bk. yukarıda s. 4 1 3 - 4 1 8) İsmail Beyin mektebine nisbetle «Cedid» tesmiye edilmiştir. Bu yüzden bu ülkedeki fikir cereyanları tarihini, İsmail Beye temas etmeden yazmak kabil değildir.

İsmail Beyin, her vakit ciddiyetle ileri sürdüğü halde, amel sahada tatbikini göremeden vefat ettiği fikri; gençlerimizi Şark Fakültelerinde müsteşriklik tahsil ettirmek, mektep ve maarif işlerimizin ıslahı işini bunların eliyle yaptırmak olmuştur. Bu fikir, Rusya şeraitinde tatbik olunmadıysa da, hiç olmazsa Türkiyede bugün tatbik olunmalı idi. 19.uncu asrın «İsmail Mirza Gaspiriniski» si ile İsmail Bey ve 20.nci asrın «İsmail Bey »i tamamiyle bir değil- Türk Millî Kültür dir. Bunlardan ayrı ayrı bahsetmek icap **edeT.**

Birliği

İsmail Bey bir eliyle Türkiyeye merbut idi, bu ja- bıta gittikçe kuvvetlendi. O, osmanlıcayı, Tatar lehçeleriyle osmanlıcanm arasında mutavassıt mevkide bulunan Kırım lehçesi esasında işleyip sadeleştirerek bütün Türkler için umumî bir lisan şekline sokmak fikrine doğru ilerledi. Avrupa müsteşriklerinin eserlerde de az çok aşina olan iki Türk, Ahmed Vefik Paşa ve Şıpka kahramanı Süleyman Hüsnü Paşa, İsmail Beyin İstanbula gelip Kırıma geçtiğinden iki yıl sonra (1 8 7 6 da) biri, garp ve şark türkçelerine ait edebiyatı ve lügat kitaplarını tetkik ile bir lügat kitabı (Lehçe-i Osmanî), diğeri de De Guignes, d'Herbelot ve Ebu'l-Gazi'lerden istifade ederek Şark ve Garp Türklerinin müşterek tarihini (Tarihi Âl em »inin 383-543 sahifelerini teşkil eden «Tavâif-i Türk» kısmı) neşrettiler. Süleyman Hüsnü Paşanın İlmî hizmetleri, 1 8 7 5 te Pariste inikat eden Beynelmilel Coğrafya Kongresinin, muhtelif milletlerde coğrafya ve etnografyaya ait İlmî mesaiyi tetkik eden heyetince takdir edilip, Türk dili sarfına dair yazdığı eseri altın madalye ile mükâfatlandırılarak takdir edilmiştir, fstanbulda bu gibi zevat ta? -Tından idare edilen millî fikir cereyanları

ile tanışmak neticesinde olacak, ki İsmail Bey, Türklerin kültür ve dil birliği meselesine kendi gazetesinde fazla ehemmiyet verdi. Sonradan Türkiye, Azerbaycan ve Kazanda bu fikrin çok kuvvetli taraftarları meydana geldi (Necib Asım, Mehmed Emin, Ağaoğlu Ahmed, Akçuraoğlu Yusuf, Hüseyin zade Ali, Köprülü zade Fuad). . .

Bu har elletin tarihi, Leipzig Üniversitesinde türkçe muallimi Ahmed Muhiddin Bey tarafından 1 9 2 2 yılında Leipzigde, neşredilen «Muasır Türk âleminde kültür hareketleri»adlı eserde (almanca), ve Ak* Çuraoğlunun neşrettiği «Türk yılı 1928» salnamesinde izah edilmiş olduğundan, burada sözü uzatmıyacağız. Bu hareket, elbette yalnız medenî fikir hareketi idi. Ağaoğlu Ahmed 1 9 1 1 de «Türk Yurdu» mecmuasının ilk cildinde (s. 195) bunu açıkça izah etmiştir: «Biz İslâmiyet yahut Türk tâbirlerini kullanmakla, şu kelimelerin ifade edebileceği siyasî mânayı katiyen nazarı itibara. almıyoruz. Zira, bütün Müslümanların ve yahut bütün Türklerin ittihat ve ittifak ederek siyasî bir kütle teşkil/edecekleri hülyasına düşenlerden değiliz. Türklük derken, Türk renk ve ruhunda bir medeniyeti nazarı itibara alıyoruz.» Keza mezkûr . mecmuada Köprülü zade Fuad Beyin makaleleri de o ruhtadır. Türkçülük hareketinin elbette büyük bir ehemmiyeti oldu. Bir zamanlar menfur görülen «Türk» ismi, Türk milliyeti mefhumu kudsiyet kesbetti. Tür- kiy.ede olduğu gibi Türkistanda da türk tarihi, türk halk edebiyatı ve umumî türk âdât ve ananeleri sahasında araştırmalara saik oldu. Avrupa âlimlerinin türkiyata ait neşriyatına karşı alâka uyandırdığı gibi, Avrupa türkiyatçı âlimlerinin de Türk dünyasına olan alâkasını hayatileştirdi. Doğu Türkistanda alıpan, fransız, İngiliz ve rus hafriyatı esnasında bulunan Türk medeniyeti âsârmın Selçukluların, Karahanlıîanıı, Moğolların bıraktığı eserlerle mukayesesi, diniyat, etnografya . sahasındaki mukayeseli tetkıkat, daha başlangıçta olmakla-beraber Türk medeniyetinin tarihî birliği meselesini gittikçe aydınlaştırdı. Köprülü zade Fuadm «Türkistanın Ahmed Yeşevîsi» ile «Anadolunun Yunus Em- resi», Türkistanın yarı şamanî şeyhleriyle Anadolunun Barak şeyhleri ve «âşık»larıriın, hep bir mektebin ve bir medeniyetin mümessilleri olduğunu canlı olarak ispat eden eserleri meydana çıktı. Osmaılı hanedanının müverrih ve şâirleri tarafından beslenen Moğol ve Tatar düşmanlığı, eskj kuvvetini kaybetmeğe başladı, önce Garp Türklerinin millî kahramanı sayılan Yıldırım Bayazıdı, umum Türk, millî kahramanı olan Temüre karşı kafa tutan bir bey gibi göstererek romanlar yazan muharrirler zuhur etti (Turhan Tan) . Çingizin ve Temürün, umumî Türk ıriilîî şuurunu ve birliğini gerçekleştiren baş kahramanlar olduğu, Azerbaycan millî edebiyatında bilhassa tebarüz ettirilmektedir. Müslüman turk

kültür hayatının altın devrini yaşatan Nevayı, Hüseyin Baykara ve Fuzulî, Türkistan, Azerbaycan've Anadolu mektep kitaplarına girdi^ Türk i millî birliği fikrimi ileri süren «Türk Yurdu» mecmuasının Türkistanlrj karilerinden biri olan Nuşirvan Yavuş, (kendisinin bana bizzat anlat- I lığına göre), mezkûr mecmuada Şarkî Türkistan medeniyetine dair j yazılan makalelerin tesiriyle (1 9 1 4 - 1 9 1 5) kendi hesabına Türkistana I seyahat edip, Avrupa müsteşriklerinin izini takip etti. Mezkûr mecmua-j ivin eşi olarak Ferganede de «Yurt» mecmuası tesis edildi. Birçok Tür- j kistan gençleri tahsil için îstanbula gittiler.

Medenî türkçülük harekâtına ait olan fikirlerimi 1 8 / 1 2 / 1 9 2 5 te Ankara Türkocağında «Köroğlu destanı» mevzuu üzerine verdiğim konferansta şu şekilde hulâsa etmiştim: «Türk diniyatı sahasında Ahmed Yesevî mektebi, halk edebiyatı sahasında Oğuzhan, Korkııt ve Köroğlu destanları, kadîm Doğu Türkistan, Karakhanî, Selçuk ve Moğol devri sanat ve maddî medeniyet eserleri Türk medeniyetinin müstakbeldeki tetkikat neticesinde bir kül olarak meydana çıkmasına, ehemmiyetinin cihan mikyasında anlaşılmasına rehine olan âbidelerdir. Son zamana kadar Osmanlı sanat tarihçilerinde bir müstakil sanat eseri zannolunan Bursa Yeşilcamiinin Ilhanlılar medeniyetini yaşatan Tebrizli ustaların ve Temür, devri Semerkandmda kemalet kesbeden bir Bursalı nakkaşın eseri olduğu; bunların Tebriz, ve Sultaniyedeki Ilhanlı eserlerinin, Meş- heddeki, Gevherşad, Herattaki Gevherşad, Baykara ve Nevayî cami ve medreselerinin Semerkand, Yese, Ürgenç eserlerinin hepsinin aynı millî türk kültürünün başlıca âbideleri olduğu, millî, İlmî tetkikle de tesbit olunacak mevzulardır. Türklerin bu müşterek medeniyeti, millî şuur sahibi türk bilginlerinin avrupaîı müsteşriklerle Ve sanat tarihi âlimleriyle yanyana çalıştığı gün payidar olacaktır. Bütün Türklere müşterek Türk medeniyeti elbette yalnız zamanımızda yüz gösteren, millî .şuurun doğurduğu bir fikir değildir; o beynelmilel jlim âlemi için, sahası ve hududu gittikçe canlanan bir tetebbü mevzuudur.»

İsmail Beyin Kırım lehçesi esasında umumî bir türk edebî dili vücuda getirmek tecrübesi ise elbette sırf utopie* den ibarettir. Zamanımız- da Türkiyede Türk dili, sesli harfleri tam olarak kullanmak esasında tesbit edilirken, umum Türklerde müşterek hususiyetlerin eski edebî dilde ve Anadolu şivelerinde mevcut olanları bile terkedilerek, yalnız İstanbul şivesi ve onun da Avrupa zevkine yakın olan telâffuz şekilleri esas ittihaz edilmesi[356]), umumî harb bidayetinden bugüne kadar batı ve

---

[356]) İstanbulluların türkçede ahengi, son yıllar zarfında Avrupa ve Levant dillerinin tesiriyle hasıl olan yeni «zevkler» e göre katı olarak değiştirmekte ol-

dukları, bazı miitahassıslarca söyleniyor. Her halde Türkün esas ve müşterek millî malı olan kalın «k» (q) ve «sağır nun» (n) bırakılmakta, «qız», «qış» kelimelerin ortasındaki «I» sesi de biraz daha incelmek temayülünü göstermektedir. Fransızcada «n» kullandıkları halde, Türkçe «oğlunu gördüm», ile «oğlunu, gör-, düm» tâbirlerini, «onun oğlunu gördüm» ve «senin oğlunu gördüm» şekillerinde uzatarak kullanmayı tercih ediyorlar. Diğer Türk kavimlerinin, bilhassa Hazar ötesi lehçelerin bu «q» ve «n» hususunda İstanbul lehçesi lehine fedakârlık edecekleri tasavvur bile edilemez.

cloğu Türkleıj arasında mübadelenin ve medenî münasebetlerin kamilen inkıtaa uğramış bulunması ye Türk dilinin Rusyada son yirmi yıl zarfında geçirmiş ve geçirmekte olduğu buhran devri, Gaspıralınm fikirlerini hayat sahasından uzaklaştırrnıştır; Mamafih edebî dilin farklı olması. Türk kültür birliğini ihya harekâtına mâni olmaz; nasıl, ki bu kültürün kuvvetle yaşadığı zaman bile «Oğuz» (sonradan «Rum») ve «Türk» (sonradan «Çağatay») şiveleri yazıda . kullanılıyordu. Türk kabileleri bu iki edebî dil ananeleri etrafında toplansalar, onun inkişafı neticesinde bir edebî dil vücuda gelebilir; belki iki grup arasında mutavassıt bir yer işgal eden Türkmenlerin müstakbel inkişafları bu hususta müessir olur.

Panislâmizm, Panturanizm ve Pantürkizm.

Bu Türk medenî birliğinden maada, bir de ortaya atılan siyasî birlik cereyanları da Türkistana inikas etmiştir. Onlar da, umum İslamların ittihadı gayesini takip eden «panislâmizm» ; Türk, Moğol, Fin-Uğur kavimlerinin ittifakı mânasiyle «panturanizm»; yalnız Türk unsurunun siyasî ittihadını gaye eden «pantürkizm» hareketlerinden ibarettir. İslâmiyet!*, Avrupanm bazı muzır görülen cereyanlarına karşı siper ittihaz etmek isteyenlerden biri de, Gas- pıralı İsmail Bey olmuştur. Bu zat, gazetesinin neşrine başladıktan bir yıl sonra (1884 te) İstanbuîda «Avrupa Medeniyetine Bir Nazarı Muvazene» adında mühim bir risale neşretti. Eserden anlaşıldığı üzere İsmail Bey, içtimaiyat ve sosyalizm meselelerine dair, Auve, Fourier, Saint Simon, Stuart Mili gibilerin eserlerini, keza rus slavyanafillerinin neşriyatını cidden takip etmiştir. Sosyalizm ve ahlâk meselesinde o slav- yanofillere ve Stuart Mili'e hak vermiştir. Bu risalesinde o, Avrupa İçtimaî ve İktisadî hayatındaki gayritabiîliği kısa ibarelerle, fakat bütün, çıplaklığiyle meydana koymuştur.

Ona göre, «Şarklılar Avrupa demokratizmine de itimat edemezler. Çünkü, en büyük mezalim, en medenî milletlerin parlâmentolarının reyi ile yapılmaktadır. Avrupanm mezarı sosyalizmdir. Sosyalizm efkârı bir gün reddolunur zannolunmasın. Bunu meydana çıkaran şerait, İçtimaî müsavatsızlık meydanda iken o yaşar: o, Hün (müellif bu kelimeyi rus telâffuzuna güre «gun» yazıyor) ve Moğol istilâlarının hepsinden daha fena olur. Avrupa medeniyeti sosyalizm denizinde garkolacaktır. Fakat sosyalistler de sudan kaçarak ateşe giren insanlardır. Sosyalizmin tesis etmek istediği kışla hayatı ve teşebbüsü şahsînin öldürülmesi Av- rupayı fakir ve zaruret ve sefalete siirıikliyecek ve iflâs ettirecektir. İçtimaî müsavatsızlığı: ancak uygun ahlâkî prensiplerin tamim ve neşriyle ortadan kaldırmak mümkündür. İslâmiyet ve onun tesis ettiği zekâ*:, öşür ve tahrimi ribâ en *iyi* yoldur. Onun ahlâkı en iyi ahlâktır. Rus slav- yanofilleri bile Avrupa medeniyetinden çekilmek istiyorlar. Bu halde biz Islâmlar da Avrupa medeniyetini düşünmeden kabul edemeyiz».

İsmail Bey bu risalesinde A.vrupaya mukabil Rusyada müstakil bir

medeniyet tahayyül etmek hususunda tamamiyle rus slavyano filleri te şirinde bulunuyor. Hattâ risale dahi onların tarz ve üslûbunda yazılmıştır. 1881 de neşrettiği risalesinde «Rusiye İslâmlarının tedennisinin sebebi yalnız İslâmiyet değil, belki daha ziyade cehalettir.» dediğinden. İsmail Beyin o zaman Islâmiyete ait fikirlerinin tenkidî mahiyette olduğunu anbyabiliriz. O, ilk zamanlarda tedenni sebepleri arasında cehaletten sonra İslâmiyete 4 de yer veriyordu. Fakat sonradan bir taraftan umumî Türk birliği fikrini ileri sürdüğü gibi, diğer taraftan da gitgide İslamcılığa doğru yürüdü, ve muhafazakârlık 3'oluna düştü.. Hindistan ve Mısır İslâmlariyle Tiirkler arasındaki bağlanışların kuvvetlendirilmesi yoîıında çalıştı. Mamafih onun bu hareketi «siyasî panislâmizm» ile alâkadar olmaktan uzaktı. Burada bilmünasebe panislâmizm ve panturanizm ile pantürkizm hakkında birkaç söz söyliyelim:

«Siyasî panislâmizm», daha ziyade Avrupa imperyalistlerinin vehimlerinden ibarettir ve Türlcistanda hiç bir ciddî taraftar bulamamıştır. «Panturanizm» ise, Avrupada pancermanizm ve panslavizm cereyanları arasında tek basma kalan Macarlar tarafından ileri sürülmüştür^). «Pantürkizm» fikri bidayette Macar Vambrey tarafından 1868-1874 yıllarında ileri sürülmüş olup, İngiltere hükümeti tarafından [357]

---

357 Sonradan Ziya Gökalp Boy »Türle» kelimesini, yalnız Oğuz zümresine tatbikle, Türkiye ve onun haricindeki Türklerin heyeti mecmuasına «Turan* kelimesini kullanmak istemiş ve bu ıstılahları epeyce karışık şekle sokmuştur. Ma- carisianda ise Turan kelimesi hâlâ eskisi gibi doğru- alarak «Ural-Altay kavim- leri» mânasında kullanıyor, ve bu isimde parlamentoda nüfuz sahibi olan bir cemiyet tc yıllardânberi yaşamaktadır.

da Osmanlı imparatorluğunu Ortaasyada Ruslara karşı kendisiyle müttefik bulundurmak maksadiyle bir aralık koltuklanmıştır. Siyasî pântür- kîzm fikri ekseriya tarihî bayatımıza ait hâtıraların tesiri altında ileri sürülüyor. Türklerden daha hiçbir kimse tarafından bu mesele Türklerle meskûn ülkelerin İktisadî vaziyeti, nüfus kesafeti ve milliyetler münasebeti noktalarından istatistik malûmatı toplıyarak öğrenilmiş değildir. Hazar Denizinin cenup sahillerinde Talış, Gilan, Tabaristan, ve Mazen- deranda İran unsuru; bu denizin şimalinde Kuban, Don, Şartsin. As- tarkhan, ve Saratov vilâyetleri de Rus unsurunun kesif olarak yaşamakta, olması[358 359]), Türk siyasî ittihadı fikrine karşı kullanılabilirdi; fakat Tlir- kistanda ve Kazan Tiirkleri arasında Türk siyasî birliği fikrine muarız •çıkanlar (o cümleden Özbek muharriri Fıtrat ve Kazanlılardan Alimcan İbrahim ve Cemaleddin Velidi) Hazar Denizinin cenup ve şimal taraflarındaki nüfus münasebetlerinden haberdar bile değillerdi. Bu zevat, Türk siyasî hattâ kültür birliğini imkân haricinde gösterirken, dâvalarını hiçbiri**CİddÎ** tetkike istinat ettirmiyoılar; bütün söyledikleri, Rus hâkimiyetini artık daimî kalacak bir emrivaki telâkki etmelerine dayanmaktadır. Bu meseleye ait yegâne ciddî tetkikat umumî harp esnasında Ingiliz Erkânı Harbiyesinin mütehassıslar tarafından yaptırdığı tetkikattır. Bu da, bunların, Türk ve Alman orduları 1918 de Kafkasyaya girdiği sırada yani biraz telâşlı zamanda neşrolunan raporlarıdır. Ingiliz Erkânı Harbiyesinin bizzat toplattığı bazı malûmatı ihtiva etmek, keza o zaman İngiliz gazetelerinde çıkan bazı makaleleri göstermek itibariyle mühim ise de verilen istatistik malûmatı çok eski ve başlıca Vambery’nin «Türk Halkı» eserine dayanmaktadır. Bu mütehassısların fikri şudur:

«Tekmil Turan kavimlerinin, Türk, Moğol, Fin, Oğuz kavimlerinin ittihadı mânasiyle panturanizm boş bir lâftan ibarettir. Ne coğrafî ve ne de İçtimaî şartlar buna müsaittir. Türkiye, Kafkasya, Türkistan ve Edil sahalarındaki müslüman Türklerin birleşmesi de dinî, medenî ve coğrafya noktalarından mümkün görülür ise de, millî şuur itibariyle geri kalmış, siyasetten gafil ve zevksiz olduklarından, en faal zümrelerinden olanAna- dolu Türkleri de gittikçe azaldığından bir tehlike teşkil etmez. Fakat bu hareket bugün Kâfkasyada olduğu gibi, Almanların eliyle teşkil edilecek
olursa, keza Türk kavimlerinin beşte birini teşkil eden cesur ve cengâver İran Türkleri kendilerinin Kafkasyadaki kardeşleriyle birleşir ve propaganda

---

358 Bahri Hazarın cenubî sahil mıntakaları sekenesi' hakkında alman B. Dorn ve rus Melgunov vc İngiliz H. L. Rabbino’nun tetkikatı (Leş provinces Caspîennes de la Perse, Paris, 1917; Mazandaran and Astarâbad, London,- 1928.»: bu denizin şimal sahillerinin ve Şimalî Kafkasyanm sekenesi hakkında 1897 ve 1925 senelerine ait Rus nüfus tahriri neşriyatı, ayrı vilâyetlerin istatistik komiteleri ve
«zemstvo» neşriyatı başlıca mercilerdir

sayesinde Osmanlılarla daj sıkı münasebet tesis edebilirlerse, Türklerin böyle bir birliği Hindistanda İngiliz hâkimiyeti için tehlike teşkil edebilir» [360]) .

Türkistanda Türk medenî birliği fikri daha ziyade Türkiyede tahsil j ' edip gelenler tarafından, keza umumî harp esnasında ve inkılâp dev- j rinde Türkistanm muhtelif şehirlerinde mektep muallimliği yapan Türk } zabitleri, AzerbaycanlI v.eyahut Kırımlı Türk muallimleri tarafından j yaşatılmıştı. Rus n ekteplerinde tahsil edenler bu gibi fikirlere tama- men yabancı bulu nuyorlar ve anlamıyorlardı. Yalnız zikri geçen 1 lay- dar Mirza Sırtlanov ailesinden merhum Aliaskar Sırtlanovun kütüphanesinde Leon Cahun’un maruf «Asya Tarihine Medhal » (Introduc- tion â l’Histoire de TAsie) kitabının tam yapılan rusça tercümesi bulunduğunu, ve basılmadan kalan bu eserin kenarlarına okuyucuları tarafından bazı işaretler yapılmış olduğunu gördüm. Sonradan bu tercümenin Çingizlilerden Selim Geray Sultan Canturin tarafından da okunmuş olduğunu ve bu eserin bu zevat arasında millî tarih ve kültür meselelerine dair konuşmalara mevzu teşkil etmiş olduğunu, bu Selim Ğeray Sultandan öğrendim. Bununla merhum Aliaskar ile Selim Ge- ray Sultanın yukarıda (s. 352) görüldüğü gibi Türk illeri için otonomi talep eylemelerinin bir nazarî temeli de olduğu anlaşılmış oldu.

Magcan Cumabay

[Kazak millî şâiri Cumabay oğlu Magcan, 1894 te Balkaş gölü doğusundaki Sasık köl mıntakasmda doğmuş olup, .medrese tahsilinden sonra Ömsk’ta rus muallim mektebini (Uçitelski İnstitut’ü), sonra Sov- yetler devrinde Moskovadaki rus âli «Edebiyat ve sanat Enstitüsü» nü (Literaturno-Khudojestvennıy İnstdtut) Jkmal_etmiştir. İlk şiirleri .1909 da «Qazaq» gazetesinde çıktı; ilk şiir mecmuası «Çolpân» ismiyle 1912 de ve şiirlerinin külliyatı da 1923 te Taşkentte «Magcan Cumabayevtm ölenderi» ismi altında (ceman 264 sahife) intişar etti. Milliyetçi ve turkçu plan bu büyük şâirin ağızlarda dolaşan birçok şiirleri, bu külli» **/ata dahil olmamıştır. Magcan, Goethe, Heinrich Heine, Fit, Ruslardan j ukovski, Miyatlov, oilhassa Lermontov gibilerin şiirlerinden ve arap şâirlerinden (Ebu Firas ve ai-Ma arrî’den) mülhem .olarak şiirler yazmışsa da, bunlar, kendisinin orijinal eserleri yanında pek küçük bir yekun teşkil ediyor. Onun yakından hitap ettiği kütle Edil, Yayık, Sırder- ya, irtış, Yedisu üzerindeki Kazaklar[300]) ve dağdaki Kirgızlarsa da, o, onlara umum Türkün ve Türkistanın derdini anlatıyor ve onların gözü- önünde umum Türkün şanlı ve dağdağalı günlerini canlandırıyor. «Tür-**

[a07]) *A Manuaİ on the Turanians and Pan-Turanism,* compiled by the Geog- raphical Section of the Naval Intellegence Division, Naval Staff and Adıiiirality. Prited by Fredrich Hail, Oxford, 1918 (harita üzerinde tarihi böyle yazılmıştır), s. 222-223. [Bü eseri tertip edenin Sir Denison Ross öldüğünü, sonradan bu zatın kendi ağzından öğrendim.] -

kistan» unvamı manzumesinde o, ezcümle şöyle diyor:

«Türkistan iki dünyanın (dünya ve ahiretin) kapısı, er Türkün beşiğidir. İnsanları Gayrette bırakacak işler Türkistanda zuhur etmiş ve bu ülke Türke Tanrısı tarafından verilen bir hissedir. Türkistana eskiden 1 uran demişler, er Türk burada doğup büyümüştür; Turanın dalgalı mukadderatı (tarihî hayatı) vardır, onun başından çok hayretengiz olaylar geçmiştir. Turanın deniz denilebilecek golleri vardır, bunlardan biri ensiz bucaksız görünen geniş Aral Denizi, diğeri de öbür taraftaki mukaddes Işık Göldür, ki Bozkurttan doğan (ilk) Türk, o gölün bağrında bu dünyayı görmüştür. Oksus, Yaksart yahut Ceyhun ve Seyhun denilen iki büyük nehri Türkler eskiden derya tesmiye etmişler; büyük baban olan Türkün mukaddes mezarını sen bu iki nehrin kıyısında bulacaksın. Turanımın Tıyanşan gibi dağı vardır, ki onunla hiçbir dağ silsilesi boy ölçüşemez; semalara çıkan Hantanrı'ya baktığın zamanlarda da er Türkün bugünkü erksiz esaret halini hatırlarsın. Turanın yeri de, eli de ayrı hususiyetlere maliktir, + Başından fırtınalar gibi geçen hayatı da böyle. Bu Turanı, tam olarak eskiden efsanevî Afrasyab Han idare etmiştir, -j- Turanın yerine denk gelecek bir yer bu cihanda var mı? -f- Milletler arasında Türk gibi yüksek bir millet daha var mı? -4- Aklı keskin, ateşin gayret, cevval hayal sahibi olmak itibariyle. + Turanın erleriyle hangi erler denk gelebilir? -f~ İnsanoğulları arasında Çingiz gibi bir bilgisi çok, derin, fikir sahibi, çelik iradeli bir er daha doğmuş mudur? T Çingiz gibj bir arslanm yalnız ismi bile insanın maneviyatım kuvvetlendirir. + Turanın Toragay gibi beyleri de vardır. + Bu beylerden ateş gibi oynıya oynıya Temir doğmuştur. Yeryüzüne ateş saçan bu Aksak Temir, cihana yıldırım gibi anî bir aydınlık vermiştir.+ Turanı boşuna öğmüyorum, + Turan onsuz da bir çok yabancı ellerce tanınmıştır. + Evinde oturduğu halde semalarla gizli konuşmuş olan+ [361]

---

[361]°8) Edil Cayıo. Sırderva -f belgili curtqa eski suv -f- tattı, demdi tar- maqtı -f özen, irtış, Ceti Suv + Osı bes suv arası -f San Arqa değen cer idi -*- tuvıp Ösken balasın -f aybmdı Er Alaç der idi.

ilim alanının koşucusu olan Ulug Begin arkasından koşan hangi bir âlim ona yerişebilmiştir? + Asıl olan kan Türkün kanıdır. + Ebu Ah lbn Sina da bu kana mensuptur. + Bilgisinin zenginliği onun bu bilgisini sihir telâkki ettirmeğe saik olmuştur. Böyle bir insan bu dünyaya daha gel- mis midir? + Türkün musikisini, Farabînin dokuz telli dombırasını kim küçümseyebilir*? + Bu Türk dombırayı doksan dokuz nevi ses çıka- rarak çalarken kim bundan müteessir olarak anlamamıştır? + Turanda Türk ateş gibi oynamıştır. + Türkten başka kim böyle ateş olarak doğmuştur? + Birçok Türk urukları dünyanın her tarafında kendi paylarını almak üzere dağıldıkları zaman 4- Kazak'a da baba evi miras olarak **kalmış değil midir?»** [309]**).**

Şâirin en çok sevdiği ve öğdüğü millî kahraman, Aksak Temırdır. O, onun ağzından şöyle bir söz naklediyor: «Cihan demlen nedir? + Bir avuç içi kadar bir yer değil midir? + Bir avuçta birçok tanrılar için [362]

---

362 Türkistan iki dünya esigi goy, -f- Türkistan er Türktün beşiği goy, •+• Tamaşa Türkistanday çerde tüvgan, -\- Türktün Tenribergen nesibi goy. + Ertede «Türkistan» dı «Turan» desken, -f Turanda er Türügüm tuvıb ösken; J-

Turannın tagdırı bar tolqımalı, -f Basman köp tamaşa künder geçken. + Tu- rannın teniz derlik kölderi bar, + . çalqığan eği çeksiz teniz Aral; + bir çette

[illegible]

[illegible] kökke asqan Qan Tenrige qaray qaray. + Turannın çeri de cat, eli de oat^ 4- Quyunday bastan geçken künü de cat, + Turandı tügeli men biyleb tur- gan + ertede ertegi qan Afırasyab. + Turanga cer cüzünde cer cetken be? + Türükke adam zatta el cetken be? + Kin aqıl, ottı qayrat, cüyrük khayal, 4- Turannm erlerine er cetken be ? + Tuvmaydı adamzatta Çmgızday er; + <*a-

nışpan, tungıyıq oy, bulat ciğer, + Çmgızday arıstannm qur'atı da + adam- nın cüregine ciğer berer. + Turartnm biyleri bar Turagayday, + sol biyden Temir tuvgan ot bob oynay. + Ot çaçıb cer cüzüne Aqsaq Temir + carq eüp öte çıqqan nacagayday. + Turandı maqtamaymm tüptü tekke, -f onsız aq Turan tanış qalay çetke: + sırlasqan üyde otırıb asban-kök ben -f* bilgiç az cetken cüyrük Uluq Bekke. + Asıl qan qasıyattı Türük qanı + sol qannan İbni Sina Abu Alı; -f moldığı biliminin siyqır derlik + dünyaga mınday adam tuvdı ma ab ?.+ Türüktün kim kemitken müzikesin ? 4- Farabi togız çekti dombırasm + çert- kende toqsan togız ' türlendirib 4* cubanıb kim tıymagan közdin casm?. + Tu" randa Türk oynagan usab otqa, -j- Türükten basqa ot bob can tuvıb pa?. + köp Türük ençi alısıb tarasqanda, + Qazaqda qara çanraq qalgan coq ba?.

yer yoktur. + Semanın tanrısı Tanrı ise, o gürüldemeleriyle kendi semasını idare etsin. + Yeryüzünün tanrısı ise benim. -f- yerime Tanrı karışmasın. + Gök tanrısı olan Tanrının nesli ve sıfatı yoktur. + Yer tanrısı olan Temirin ise nesli Türk ve sıfatı da ateş*tir» [363]).

Şâir Magcan mütareke zamanı Türkiye Türklerine hitaben «alış- dağı bavrıma», yani «uzaktaki kardaşıma» unvaniyle şu sözleri söylemiştir: «Uzaklarda bu kadar azap çekmekte olan kardaşım. + Solmuş beyçeçek (lâle) haline düşmüş olan kardaşım. Her taraftan kendisini muhasara eden kalın düşmanın ortasında göz yaşlarını göl gibi dökmekte olan kardaşım. + Bütün tarihî hayatmca yabancılardan cefa çekmiş olan kardaşım. + Kıyafetiyle de menfur (tüksigen) gevirler. Taş yürekli habis ruhlar + diri diri, derilerini yüzmekle meşguldür. Ya pirim! Altın Al tay bizi dünyaya getiren müşterek anamız değil miydi? Bu dağların yamaçlarında ele avuca girmez taylar gibi serbestçe oynayıp yürümüş değil miydik? + O zaman yüzümüz ay gibi parlıyor değil miydi,? + Biz orada beraber olalı «altın saka (aşık)» ile atışarak (bu eski türk oyununu) oynamamış mıydik ? * + Biz aynı döşek üzerinde yatarken birbirimizle oynaşıp tepişmiş değil miydik? + Altây gibi anamızın ak südünü beraber emerek, onun tadını birlikte tatmış değil miydik? + 0 zaman serin dağ pınarları şarıldayıp kayalar arasından bizim içir, akmıyor muydu? + Uçan kuşlar gibi sür'atli, kopan fırtınalar gibi delice koşan «tulpar» (ehlileştirilmiş yabanî) atlar, bizim için hazır duran birer binek «burak» değil miydiler? + Son Altay çağının altın günlerinde nazlı terbiye görerek pars gibi bir er yetiştin + ve beni bırakarak Ak ve Karadeniz ötesine gidip kaldın -j- ben de kuş yavrusu gibi daha kanatlarım çıkmadan -f- ve uçmağa * gücüm yetmeden çırpındım durdum +, yol istikametini gösterecek bir kişi de ortada yoktu. + Bu halde kahpe düşman beni yerimden atmadan bırakır mıydı? -f- Onun kurşunu genç bağrıma saplandı -f* taze masum kanim su gibi aktı -f ben kanıksayıp, kuvvetim gidip bayıldım -f- o beni karanlık hapishaneye aldı kapadı, -f- Ben burada, o zaman (seninle Altayda beraber bulunduğumuz zaman) gündüzleri gezdiğimiz kırları ve ovaları da, geceleri gördüğümüz nurlu ayı da göremiyorum. + Bizi terbiyeliyen, ipek kundağa sararak büyüten altın anamız Altayı da artık göremiyorum. + Ey pirim! ne oldu? Yoksa biz (yani biz Orta ve önasyadaki Türkler) milletimi

---

[363]) Cihan değen ne nerse ? -f Alaqannin avdanı, -f bir avdanda köp ten- ri -f buluvdm tüptü coq seni. + Tenri köktiii tenrisi, + kükresin kögin biyle- sin; -f cer tenrisi Temir men, -f- cerime Tenri tiymesin. -f Kök' TenrisiTenrinin f tuqumu coq, zatı coq; -f cer tenrisi Temirdin -f **tuqumu** Türk, zatı ot.

zin kaim kütlesinden mi, yolbarıs gibi olan Türkün yağıp duran oklardan dönmiyen yüreğinden mi ayrıldık? + Hakikaten biz harislerden bıkmış korkak kul haline mi geldik? Dünyayı alt üst ederek erki için hamleler yapan Türk + Hakikaten hastalandı ve kuvvetten düştü mü?
-J- Acaba onun yüreğindeki ateşi söndü, + Damarlarında kaynıyan ata kanı kurudu mu?. Kardaşım! Sen o yanda, ben de bu yanda -f kaygıdan kan yutuyoruz. Kul olarak yaşamak bizim şerefimize, haysiyetimize yakışır mı? Gel gidelim Altaya, atamızdan miras kalan altın tahta gidelim!» 364).

Magcan, «Tanrı»ya hitap eden şiirinde ona milletinin mukadderatı dolayısiyle bir çok acı şikâyetlerde bulunuyor, ve «sen. Her millete, hattâ deve güden zavallı Araba bile, yol gösterecek bir peygamber ve bir kitap gönderdiğin halde, bizim Türke böyle bir lutufta bulunmadın, Türk muhtelif milletlerin peygamberlerinin yoluna girdi, muhtelif kitaplara inandı, neticede yolsuz kaldı, sen bize kahretme» diyerek, ondan, Türke bir peygamber vermesini, doğru yol göstermesini istiyor. Mama**fih şâir diğer şiirlerinde kendisine tarihte millî askerî kahramanların gös- termiş oldukları yolu, bir kurtuluş ve yükseliş yolu buluyor. Fakat esir ve zebun halde olan Türk milletine hakikî necatın yeryüzünü tekrar is-' blâedecek °^an yeni bir tufandan, Rusu hâkim, Türkü mahkûm yapan bugünkü şartları temelinden değiştirecek olan büyük ve cihanşümul bir siyasî inkılâptan beklediğini, «Cer cüzün tupan bassa iken» nam şiirinde ateşli ibarelerle anlatıyor. Bu vâki olduğu takdirde şâir Türk milletinden yepyeni bir**

•’3ii) Alışta avır azab çekken bavrım! + Kuvargan bayçeçekdey kepken tavrım! -f Qamagan qalıii cavdın ortasında 4- köl qılıb közdin casın tokken bav- Tim! -f- Aidindi avır qaygı cabqan bavrım! -J- Ömrünçe cafa körgen çattan bav- rım! --f- Tüksigen cüregi tas cavız candar 4~ tiridey terin tohab cat«ar* bavrım! 4- Apırmay! imespi-ydi altın Altay -f anamız bizdi tapqan?. asav tayday + bavrm da cürmeppedik salıp oynaq?. + Cüzümüz imespi-ydi carqm ayday ? -i- Alalı altın saqa atısbappek ? Tebisib bir tösekte catısbabbek ? Altayday anamızdm aq sütünen 4- birge imib, birge demin tatısbappek ? Turmappi-d* bizdin üçün mül- dür bulaq -f- Sıldırab sılıq sılıq navdan qulap? -f- Dayar bop uçqan qusday soq- qan quyun 4- tilesek bir bir tulpar biyine puraq? 4~ Attaydın altm künü erke- letip 4- kelgende colbarıs bob cana er cetib 4" Aqteniz, Qarateniz arcagma 4- bavırım! meni tastab qaldın ketib!. -f- Men qaldım cas balapan, qanat qaqpay, -f- uçam deb umtulsam da damıl tappay -j- cön silter, col körsetir can bolmâdı |- cavız cav qoysmb’ indi meni atpay ? -f- Qorgasm cas cürekke oğı battı 4“ küna- sız taza qanım suvday aqtı, -f qansırap elim qurub esten taydım ■+■ qarangı abaqtıga berik çaptı, -f Körmeymin keçe cürgen qır, saydı da + kündüzgün, tünde kümüs nurlı aydı da, -f ardaqtab, çın cibektey urayg’ urap + öslrgen altm anam Altaydı daj -f Apırmay! ayıldıqba qalm toptan -f çayılıb qaylpaytu- gan cavgan oqtan Türüktün colbarıstay cüreginen 4- çim men qorqaq qul bob cavdan buqqan?. Çarq urup erkk’ umtulgan Türiik canı 4- Çın* men avırdıma bitipi khalı?. 4" Ot sönib cürektegi, quruduma 4- qaynagan tamardagı ata qam? 4* Bavırım! Sen o caqta, men bu caqta 4- qaygıdan ,qan cutamız. 'Bizdin atqa 4- layıqba qul bob turuv?; kel gitelik 4- Altayga, ata miras altm taqqa.

adam yaratacak oluyor[365]).

Şâirin Kırgız-Kazak hayatından alaTak göçebe Türklerin Rus esa- leti altında duçar oldukları felâketi, en sade ve çobanın bile anlıyacağı bir ifade tarzı ile yazdığı bazı parçaları, Kazak şivesinde bazan bir millî alarm gibi, tekmil milleti heyecana getirecek mahiyettedir. Onun bu mealce söylenen Sersenbay adlı şiiri, halkın ahım, millî dertlerini anlatmakta sadelik ve talâkat 'tibariyle bir şaheserdir[366]).

Abdulhamid Süleyman (Çolpan)

Şairlik mahlası «Çolpan» ismiyle daha fazla maruf olan Abdulhamid zengin bir tüccar olan Süleyman ağanın oğludur. 1897 de Endicari- da doğmuş, medrese tahsilinden sonra rıısça öğrenmiş, son zamanlarda Moskovada edebiyat ve sanat enstitü-yahut akademisinde de tahsil etmiştir. 19 13 te yani Çolpan daha 19 yaşında iken evlerinde misafir olduğumuzda, o, türk tarihine dair eserleri okumuş bulunuyordu, sonra «Türk Yurdu» ve saire gibi türkçülük neşriyatını takip etti. 19 17-18 de siyasî işlere karışarak Orenburgda Başkurdüstan hükümeti reisinin sekreterliği vazifesinde bulundu (bk. yukarıda s, 369). O zaman daha şiirlerini bastırmıyordu. Sonra kendisini yalnız edebî faaliyete hasretti ve birden parladı. Mensup olduğu Endican, Babur Mirzanın da dediği gi- Alişir Nevâyî nin edebî dilim en iyi muhafaza eden bir Türk şehri- ^lr; Çolpan, Özbek şiirlerindeki aruz vezni yerine, türkçe hece veznini yerleştirdi, edebi dili güzeli eştirdi. Rus şâirleri ile beraber Türkiyeli ve AzerbaycanlI şâirleri, eskilerden Nevâyî'yif yabancılardan bilhassa Ra-

---

312) Cer cüzün Tupan basseken -f Asqar tavdan asseken -f Tavday tol- qm quturup -f- uvlı kübik çaçseken... Zavlagan ot calgız can -f- cer minezdi coq adam -f- zavlap turgan otımnan caratar iyim cana adam.

366 Ay albardı, albardı + Sersembayda zar bardı + Zardan basqa ne balsın -f Çıqpagan quru can qaldı. -f Bitegeli bargqıttay -f Bileş Belden ayfıl- dım, -f- baldan qalgan sarqttay -J- Kümüs Külden ayrıldım, -f- ay müyüzdü aq qoçqar -f aqtılı qoydı böri aldı -f Çorqıragan canavar -f- çılqılardı, Ur aldı!!

i bendranat Tagor'u kendisine numune etmiş, fakat orijinal şiirleri tercü* me ve nazirelerinden daha mükemmeldir. Yazdığı piyeslerden «Khallil Ferenk», 19 1 7 de, ilk şiir mecmuan T Ya*qın^^ çıktı. Sonra "«Uyganış» (T9 24)r«Buls^İa7» _ (1 924), «Tan Sırlan» (1926) intişar etmiştir. Sonra çıkan piyeslerinden «Çuranın isyanı», <<ÖrtaqTQarşıbayev», Özbek inkılâp hareketi tanKmden alınmıştır. Zikri geçen şiir mecmuaları gibi bu piyesler de millî ruhta yazılmıştır. Müteakiben Çolpan Sovyetlere uyarak kozmopolit ruhta eserler yazmak ve tercümeler yapmakla meşgul olmuş, o cümleden Şeksperin «Hamjet» ini, Götz'ün «Turandot»unu, Gorki'nin «Ana»smı, Tretyakov ve sair rus ediplerinin eserlerini tercüme ederek, neşretmiştir. İdeoloji itibariyle Çol- pan, Magcanın aynı gibidir. Türk millî kültürünün ihyası fikri, bunların "her ikısTliçin edebî faaliyetlerde asıl hedeftir. Bu yüzden her iki şâir, çok takibata maruz kalmışlardır. Biz Magcan için olduğu gibi, Çolpan için de ancak Sovyet nezareti altında basılan eserlerindeki bazı parçalarını nakletmekle iktifa ediyoruz.

Türk ve Rus yerine Magcan, «kün men tün», yani «gündüz» ile «gece» tâbirini kullandığı gibi, Çolpan da «şark ve garp», «mazlum ve zalim», «yoqsul ve zalim» gibi tâbirler kullanır. Şâirin aşağıda naklettiğimiz şürleri, Taşkentte Sovyet sansürü altında çıkmıştır. Bunlarda o, 1920-23 yıllarındaki millî mücadele zamanında yüz gösteren umutlan, mücadele ıztıraplarını ve kendisinin istikbale bakışını aksettirmiştir. O, geleceği, büyük bir milletlerarası savaşı ve ondan doğacak aydınlık olarak tasavvur eder. Yalnız onun bu savaş neticesinde emperyalist Rusya- nm da gürültüye gideceğini söyliyebilmek için dili kısadır. İşte onun «U- luğ yolda» (1920) parçası: «Yolumuzda çöller, nehirler ve denizler vardır + sen tanılamıyacak zayıf izlerden yürüyeceksin + Şu izleri takip ederek ve denizler aşarak -F biz büyük emellere doğru gidiyoruz. 4- Kâlplerimizde gizleyip geldiğimiz büyük millî emeller + yolumuzdaki geniş denizlerden daha ihatalıdır. + Ezilmiş olanlar bu defa eskisinden daha çok dua ediyorlar -{- ve ^ellerini daha sıkı bağlamışlardır. + Hemen kanatlı kuşlar gibi uçalım 4- geniş çölleri, denizleri geçelim ve Şarkı bağlıyan bu esaret iplerini çözelim» 334). 367

1921 ilkbaharındaki hâdiseler ona, büyük ve amansız mücadelenin başı gibi görünüyor: «Bağıran, kükreyen bir ses, -}- kahramanların can alıp veriştikleri cidalin sesidir, -f Bu tahrip edici, devirici kıyam + yakın istikbaldeki büyük savaşların

---

ni4) Yolımızda çöller, suvlar tenizler; 4- basguçisın tanıp bolmaslıç izler. -f Şu izlemi basıp, tenizler keçip, -f büyük emel bilen baramız bizler 4- Yüreklerde saq!ap kelgen emeller + yollardağı tenizlerden ulugraq + Ezilgenler tilek tiler buyolı burungudan tolugraq. + Mehkem qılıb bağlanılgari kemerler.4- Tezirek! qanat! quşlar yanlığ uçaylıq 4- ken çöllerden, tenizlerden keçeylik 4- Şarqnın eski çigelini yiçeylik.

başlangıcıdır. + Delirmiş gibi nereye gideceğini bilmiyen **4*** sağında ve solundakilere çullanan düşmandır. + Yüreğine sığmıyan, yerinde artık durmıyan + ve aşıp taşan da mazlûmu' idare eden imandır. 4* Büyük, şiddetli ve devirici bir savaş! -f- ölüm, dirim savaşı! barışma yok» [368 369]).

Şâir daha Temmuz 1922 de «zalimler» her şeyi elde etseler dahi, milletin vicdan ve fikir erkini ezemiyeceğine inanmıştır: «Ey esirler, ey erimiş + hırpalanmış mazlûm milletler! + Ey. darağaçlan yanma getirilerek sıralanan + bembeyaz kesilen umutsuz «dil»ler! + Ey zayıf biçareler + ellerine kelepçe vurulanlar! 4* ey,'.erk hürriyet için uğraşanlar + siz onlara (düşmanlara) yalvarmayın. Kurtlardan aman dilemek 4″ ahmakların işidir. Hayatta en doğru yol: **4-** her engeli atlıyarak geçmektir. 4- Zulmün önünde ihtimal her 4" şey boyun eğer; 4~ eğer zulüm kemaline erişse 4" belki gök yere iner; **4-** Zalim hayvanlara, insanlara hâkim plmadan kalmaz; + fakat hür vicdanları 4" esir etmek, ele geçirmek imkânsızdır» [31°]).

Çolpan da Magcan gibi Türk halkının içindeki gizli kuvvete inanıyor: «Halk» parçasında (Eylül, 1921, Bukharada yazılmış) o diyor ki: «Halk denizdir, halk dalgalardır, halk .kuvvettir 4″ halk isyandır, halk .ateş yalınıdır, halk intikamdır, -f- Halk harekete gelirse onu durduracak 4 onun isteğini yok edecek hiçbir kuvvet bulunmaz, 4* Haİkm isyanı saltanatı (çarların saltanatını) yok etti, 4* halk istediği için taç ve tahtlar yıkıldı 4" Mademki halk istiyor, o halde bu ülke (Türkistan) azad

---

368 Baqırguçı, ökürgüçi bir tavuş 4* baturlamın can suragan tavşıdır -f* Yıqıtguçı, agdarguçı qozgalış, -f yaqmdagı zqr küreşnin başıdır -f- Tentekler dek karar yerin bialmay + ünge -münge. özni urgan- düşmandır; -f ken yürekde tura almay, sıgalmay + taşıb ketken yoqsüldağı imandır. Ulug, qattıg agdar- guçı bir küreş -|- ya bar bolış, ya yoq bolış... yoq yaraş.

[31C]) tutqunlar... ey ezilgen, + ey cpynalgan yoq|Sul eller; -f ey limıdsiz, ey çızılgan -f dar aldığa.. appaq diller! **4-** Ey biveler, biçareler, • |- ey hâglângan kişenlerge; 4- ey erk üçün evvareler, **4**″ köp yalınman siz önler- ge (onlarga) **4-** Bönlerden aman kütmek **4-** tenteklernin işidir ol; **4**. her ma- 'ıii'ni hatlap (atlap) ötmek **4-** turmuşta en togrü bir yol. **4-** zulm aldında her bir nerse **4-** ihtimal ki boyun iğer; **4-** eğer zulum evege kelse, **4-** kök başı da yerge tiğer. 4″ Hayvanlarga, ınsanlarga **4*** zalim ige bolmay qalmas; 4 fâqât, erkin vicdazılarga **4-** ige bolmaq mümkin imes.

olsun ve -onun başı üzerinde duran gölge, kâbus def olsun. 4- Halk (millet) **bİT** hamle yapar, taşar, o bir daha yerinden oynar + o zaman o ^yokluğu, ve sefaleti ortadan kaldırır + ve kendi yurdunu her şeye do- yürur» [370]). Yine «Odlı suv» (Ateşli su, 1922 mart, Taşkent) parçasında o diyor ki: «Onun (Türk milletinin) bağrında geniş denizlerin dalgaları coşup kabarıyor + onun bağrında asırların korkunç safhalarının •izleri vardır; -f- ağzına yumuşak su biriktirmiş artıma -j- fakat onun arkasında hiç şefkat eseri bilmiyen isyancının sözleri gizlenmiştir. + Mağrur fakat ahmak olan bazı adamlar durup dururken + onu, lânetliyerek ve söverek yadederler-.. + (fakat siz daha bilmiyorsunuz), o, köpürür, o aşar, o taşar + (ve bir gün) nakkareler çalarak sizin mezarlarınız üzerinden aşıp geçe » [371]).

Mağcan ile Çolpan, tek bir milletin dertlerini söyliyen iki büyük •şâirdirler^ aralarındaki fark, ancak bir lehçe farkıdır. Bugün Sovyet şartlarında kozmopolit mevzular üzerinde çalıştırılan bu iki şâirin burada naklettiğimiz paıçaları, **Sovyet** edebiyatında onların «vaktiyle milliyetçilik cereyanına kapıldıkları zamanın mahsulleri» sıfatiyle, şiir mecmualarından çıkarılmış ise de, Rusya haricine çıkmış olan Türklerin ruhuna, daha ziyade bu gibi parçalar uygun gelmektedir].

Müellifin Ortatürk ve Türkistanm İçtimaî, İktisadî ve siyasî hayatına ait yazılarından bazı parçalar

Rus Mahkûmu Türklerin Kavmî Teşekkülü

1917 yılında Moskovada inikat eden «Rusya İslâmları Kongresi» 6 mayıs celsesinde, «Rusiye İs- lâmlarmm kavmî tesekkülâtı ve onun siyasî hayat için ehemmiyeti»^mevzuuna dair okuduğum maru- vzada bu teşekkülün, Rusya Türklerinin siyasî faaliyetleri..jçin ^ de esas .ittihaz edilebileceği ileri sürülm üş tür. Maruzanın hulâsası şudur.

---

370 Khalq tenizdir, khalq tolqmdır, khalq küçdür, -f Khalq isyandır, khalq alavdır, khalq öçdür. 4- Khalq qozgalsa küç yoqtur, kim qozgatsm; -f quvvet yoq kim, khalq isteğin yoq etsin. 4- Khalq isyanı saltanatni yoq qıldı, -f- 4chalq istedi: tac u takhtlar yıqıldı... -f Khalq isteydir:, azad bolsun bu ülke, -f- ketsün' onun başmdagı kölenke. 4- Bir qozgalır, bir köpürer, bir qaynar; + bir ıntılır, bir havlıqar, bir oynar; + yoqlıqnı da açlıqnı da yoq eter, 4- öz yur- tunu her nersege toq eder.

371 Zor teniznin tolqunıdır bagrıda 4- yüz yıllarmn qanıı, qorqunç izi bar 4- Yumşaq suvdan biriktirgen agzıda 4-§efqat bilmes isyanlarının sözi bar f- -Qanday mağrur ahmaqlar kim, tın yerde — yad alurlar om qargab, sökmekden... -j- Köpürür ol, havlıqar ol, taşar ol, 4- göriiiizden nagra tartıp aşar ol.

«Türkler etnik teşekkül itibariyle şarkî, merkezî ve cenubî olarak üçe inkisam ederler[310]). Bunların tarih, lisan, örf ve adat itibariyle farkları, Rus unsurunun Velikorus, Malorus (Ukrayn) ve Beloruslara inki- samına kısmen tevafuk edeT».

«Şark Türkleri» Moğolistan, Şarkî Sibirya ve Çinde yaşıyorlar. U- rankhaylar, Suyut, Sağay ve Altaylılar buna dahil olurlar. Bunların çoğu Şamanîdir. Lehçe itibariyle Orta Türklerden epeyi uzaktırlar. Halk edebiyatlarında Aymergen, Aguylakkhan gibi nim ilâhı kahramanlara ait destanları vardır. Tekmil âdetleri şamanîcedir. Bununla beraber bunların bir kısmı Budda medeniyeti tesirindedİT.

«Orta Türkler» diyerek Coçı ve Çağatay uluslarında yaşıyan Özbek, Kazak-Kırgiz, Kumuk, Kırım, Kazan Tatarları ve Başkurtlar gibi kabileleri tesmiye ediyoruz. Bunların hepsi de islâmdırlar. Bazı kısımlarında müslümanlık şamanîlikle karışıktır. Kırımın Osmanlı tesirinde bulunan cenubî sahili istisna edilirse, lehçeleri morfoloji itibariyle tamamen birdir. Bunların halk edebiyatında Çingiz, Canıbek Han, Te-- mür, Toktamış Han, Edüge, Muradım (Nureddin), Çorabatır, Kulun- çak, Er Targm, UrakıMamay, Adil Sultan gibi tarihî kahramanlara ait destanlar meşhurdur. Bunların şimalî kısımları Rus ve Fin, Ortaasyada- kileri de Iran tesirine kapılmışlarsa da asıl türklük esaslarını, hususen merkezdekiler (Kazak-Kırgızlar ve Şimalî Kafkasya Noğayları) iyi muhafaza etmişlerdir. Bunların eskiden bilhassa Mâverâünnehirde ve Kho- rezmde inkişaf eden yazı edebiyatları, Nevâyî, Khorezmî gibi şâirleri ve yazılmış millî tarihleri vardır. (Ebuîgazî, Tarikh-i Dost Sultan, Tarikh-i Khanî, Zübdetu'l-âsâr, Baburnâme, türkçe Zafernâme-i Yezdî, Târikh-i Reşidi Haydar Mirza ve saire).

«Garp Türkleri» Azerbaycan ve Osmanlı Türkleri ve Türkmen- ierden ibarettir. Bunların asılları Oğuzlardır. Eski Selçukîler, Karako- yunlu, Akkoyunlu, Safavî, Kaçar ve Osmanlı sülâleleri bunlardandır. Halk edebiyatında Oğuz, Korkut ve Köröğlü gibi Orta Türkler arasında da mâruf kahramanlara ait destanları mühim yer tutar. Sultan Veled, [372]
Yunus Emre, Kadı Bürhaneddin Sivasî, Fuzulî gibi eski şâirler de bunlar arasından neşet etmiştir.

Türklerin millî ve medenî meseleleri onların bu nevi etnik teşekküllerini yakından öğrenmek esasında tetkik olunursa yerinde olur. Şimdilik Ortatürkler

---

[372 ü]) Kavmî teşekkül itibariyle Türklerin 1. Garp (yahut Cenubi garbi) Tiiıkleri. 2. «Orta Türk'ler». 3. «Şark Türkleri» gruplarında toplandıqi fikri, tarafından ve Abdullah Battal ile Köprülüzade taraflarından Türk tarih ve lisaniyatına ait neşrolunan eserlerde kabul edilmiştir. Bu tasnife ait ilk makale 1913 yılında Kazanda münteşir «Mektep» mecmuasında tarafımdan neşrolundu. Sonra (1915 te) «Kısa Türk ve Tatar tarihi» kitabımda (s. 1-2) ve Ferganede Kho- kandda münteşir «Yurt» mecmuasında neşrolunan «Millî ve ruhani baylığımız» adlı makalemde yine bu tasnif esas olarak kabul olunmuştur.

arasında **Kazak, Özbek ve Tatar edebiyatları gibi ede- biyatlar varsa da, bunlar bir gün «Orta Türk» olarak birleşeceklerdir.**

FinlandiyalIların şarkî ve garbî kısımları vaktiyle ayn ayrı edebiyat teşkil edip, bir asır yekdiğeriyle mücadele ettikten sonra, milli hususiyetlerini ve ananelerini daha iyi muhafaza eden şarkî kısım lan galip geldiği gibi, Orta Türklerin birleşmeleri de millî ananeleri daha iyi muhafaza eden Kazak, Uruğlu Özbek ve Noğayların dil ve ananelerinin galip ve hâkim bir şekil alması esasında husule gelse gerektir. Bu< birleşme de ya tedricî surette yahut inkılâbı bir şekilde, meselâ bunların hepsine ait millî bir şâirin eserlerinin yapacağı bir katî inkılâpla husule gelebilir. Orta Türklerin medenî vahdetini temin yolunda dillerindeki morfoloji vahdeti ve müştereken söylenen halk edebiyatı Oğuz Han, Çingiz, Edüge, Temür, Toktamış, Çorabatır, Orak Mamay, Âdil Sultan gibi tarihî kahramanların destanları âmil olur ve bu âmiller bütün siyası mânialara üstün gelebilecek derecede mühim bir kuvvettir. Yalnız bunları yegâne bir millî destan olarak birleştirmek icap eder.

Garp Türklerine gelince Azerbaycanda, hattâ Türkmenistanda bile edebî dilin, garp edebî türkçesinin tamimî suretiyle husule geleceği tabiîdir. Bununla beraber Türkmenistandaki Türkmenler Garp Türkleri ile Orta Türkler arasında bir vâsıtadırlar ve iki edebî dilin yekdiğerine yakınlaşması, bu vâsıta ile husule gelebilir.

Şimdi Rusyâda devleti idare usulü sıfatiyle federasyon sistemi tatbik edilirken Şarkî ve Garbî ve Orta Türklerin siyasî teşekkülleri mutlaka tarih ve etrioğrafyaya, ahalinin nüfus kesafeti' tenasübüne ait istatistik hesaplara dîjiyandınlmahdır. Nüfus itibariyle %64 ilâ %96 ya çıkan Azerbaycan ve Türkistan Türkleri muhtariyet alırlar [373]). Ruslar arasında dağınık olan İç Rusya İslâmları tabiî medenî muhtariyetle iktifa ederler ve topraklı muhtariyet alan ülkelere yani Azerbaycan ve Türkistana hicret ederler [374]).

«Türkistan.Meselesi» **Bu unvandaki makale 1924 te Almanyadan Tür-- kistana dönecek olan ülküdaşlarımıza bir düstur olarak kaleme alınmış, sonra «Yeni Türkistan» mecmuasının 1937 haziranında neşrolunan ilk nüshasında ve sonra 7.nci sayısında ve risale şeklinde müstaar isimle tab* ölünüp «Prometee» mecmuasında fransızca ve «İran» gazetelerinde farsça tercemeleri neşredilmiştir[â22]). «Türkistan millî birliği»nin fikirlerini anlatan bu makalede Türkistanın müşkül vaziyeti izah edildikten sonra, bundan kurtul- mak için tevessül edilmesi lâzımgelen çareler ve Türkistanın istikbali için**

---

[320]) **1917 yılında böyle düşünüyorduk; şimdi ise istiklâl şiarı hâkim oldu ve müstakil Türkilinde dahilî siyasî teşkilâtın ve ülkeyi vilâyetlere taksimin etnografyaya göre değil, sırf coğrafî ve İktisadî esaslara dayandırılması icap ettiği ileri sürülüyor.**

374 Bu maruza, Moskova kongresinin Petersbürgda matbu mazbataalnnda s. 154-159 da neşredilmiş ve Berîinde münteşir *Der Neue Orient* mecmuasının 1917

düşünülen fikirler bu suretle hulâsa edilmiştir: «Bütün bu mûdil mesailin münasip bir şekilde halli, Türkistanlılar için bir idealdir. Bugün hastalığın en müşkül noktası Türkistanlılara düştüğü İktisadî esaret ve Rus muhacereti neticesinde bura Türklerinin kendi ülkelerinde nüfusça millî ekalliyet haline döndürülmekte olmala/ı keyfiyetidir. Esaslı bir surette bundan kurtulmak için yegâne çare de Türkistanın Hind, Çin ve İranın mahsuldar yerleriyle, demiryolu hatlariyle bağlanarak icabında oralardan buğday ve sair gıda maddeleri celbedebilecek ve kendi mahsulâtını da aynı vasıtalarla oralara ve o mahreçler vasıtasiyle sair memleketlere serbestçe sevk edilebilecek siyasî bir vaziyete malik olabilmesidir. Türkistanın cenup kısmındaki «Kuşka» demiryolu hattiyle Hindistan hattının müntehasını teşkil eden New Chemen (Nev çimen) istasyonu arasında şimdi ancak 600 kilometre kadar kalan mesafeyi He- rat ve Kandahar üzerinden birleştirilirse, yahut K'uşka-Meşhed-Tahran ve İskenderun demiryolu yapılacak olursa, tabiî Türkistan için esaretten, kıtlık felâketlerinden kurtulmak yollan temin edilmiş olurdu. Bir. de Çiniden Şarkî Türkistana kadar uzatılmak istenen demiryolu da bir gün- Cungaryaya gelerek Yedisu . hattiyle hürleştirilirse Türkistan kendisinin cihan pazarındaki eski mevkiini iade ederdi! Fakat Ruslar, ne Türkista- nın bu gibi yollarla sair memleketlere ittisalini ve ne 'de Rusyadan başka bir yerden zahire celbiyle ihracatı için başka yollar ve mahreçler temin edebilmesini isterler. Onlar, Türkistanın eskisi gibi"cihan ticaretinin mühim bİT **merkezi haline gelmesini, ancak bıi ülkede Ruslar nüfusça, üstünlük ve; ekseryeti temin ettikten ve her türlü yerli «separatizm» tehlikesi bertaraf edildikten sonra arzu edebilirler. Bu halde Türkistanı tehdit**

yılı ağustos nüshasında ve «Türk *Yurdu*» (XIII, 1917, s. 3581) bahis mevzuu olmuştur.

t*-[22]) Sonransan bu makale, Türkistanlı talebelerden ismi yukarıda s. 519 da geçen Settar Can tarafından *Deutsche Kundschvu* mecmuasının 1930 mart nüshasında almanca olarak neşredilmiştir.!

eden iktisadı, harsı, İçtimaî felâketlerden ve esaretten kurtarabilecek, tabiî hukukundan istifade ile âtiyen terakki ve inkişafını temin edebilecek en son çare de, siyası istiklâldir. Türkistan için istiklâl her şeyin başıdır. İstiklâl olmazsa Türkistana ancak hariçten getirilmesi mümkün olan asrı teknik âletlerine transit yol bulunamaz. Çünkü Ruslar Türkistana getirilmesini istemedikleri eşyanın bu ülkenin Ruslardan başka yolla ve onlara rağmen inkişafına sebebiyet verecek vâsıtaların geçirilmesine elbette mâni olurlar. Bu yüzden Türkistan, herhangi bir R.us rejimi idaresinde olursa olsun, istenildiği gibi imar edilemez. Türkistanda bulunan milyonlarca göçebe ahali iskân olunabilmek ve dolayısiyle ziraat^ köy hayatına geçmek için pek çok yeni kanallar açarak İska hususunu temin etmek istiyor. Göçebe Türklerin ziraat hayatına geçebilmesi de ancak Amuderya, Sırderya ve İle ırmaklarının beyhude yere Aral ve Balkaş göllerine ve diğer ırmakların da çöllere akan sularının büyük kanallar açarak İskaya sarf edilmesiyle vücuda gelebilir. Halbuki mezkûr ırmakların, bilhassa aşağı mecralarından istifade edebilmek için büyük asrı barajlar, Mısırdaki Asuan ve Hindistan bentleri gibi büyük bentler ve su hâzineleri yapmak icap ediyor. Irmakların mezkûr kısmında meselâ Khorezmde sed ve bend yapılacak noktalar, dağ ve taştan uzakta bulunduğundan, onların binalarında lâzım olacak taşların celp ve nakilleri için mahsus demiryolları inşasına ihtiyaç görülecektir. Gevrek bu bend ve gerek hatlar için milyonlar ve milyarlar sarfetmek Iâ- zımgelecektir. Bunlara gereken masraflar için müstakil Türkistan dün-^ yanın her tarafındaki büyük medenî memleketlerden sermaye celbede- bilecektir. Fakat Ruslar bunu yapamazlar. Çünkü evvelâ paraları yok-' tur; İkincisi paraları olsa dahi bu gibi tesisatı ve inşaatı ancak oralarda Rus köylüsü ve amelesi getirip yerleştirebilmek imkânları açılmak nis- betinde yapacaktır.

Türkistanın istiklâli nasıl vücuda gelebilir? Bu mesele, her hangi bir millet gibi Türkistanlıların da medenî seviyeleri meselesi ile karış- tırılamaz. Keza istiklâl fikri, Rusyanm kuvvetli ve büyük olduğu bizim* ancak bir kaç milyondan ibaret nüfusumuzun teşkil edeceği akalliyetin nisbetsizliği gibi, kemiyet ve keyfiyete dair hesap ve muamelelerle teşviş edilemez. Elbette Rusya, Türkistan, Azerbaycan, Finlindiya, Estonya, Gürcistan ve sair küçük milletlerin ve Şarktaki yarı müstemleke şeklindeki devletlerin münferiden her birine âdet ve kuvvet itibariyle faiktir. Fakat bu gibi ufak milletlerin ve elyevm müstakil yaşıyan devletlerin hiçbirisi kendi istiklâllerini ileri sürerken mezkûr hususlarda Ruslara fa-' ik olduklarını iddia etmemiştir. Bunlar önce bir taraftan büyük milletler arasındaki rekabetten, İkincisi de diğer taraftan istiklâli muhafaza

etmeK isteyen aiğer milletlerle ittifak ederek büyücek bir kuvvet teşkil etmekle veya edebilmek umuyla yaşıyorlar.

Biz, fırsat bekliyen milletlerdeniz. Millî kuvvetlerimizi şöylece bir gözden geçirirsek, Özbekistan sekenesiyle Kazak, Kırgız, Tatar ve Başkurtların yani «Orta Türk» dediğimiz Türklerin ve Türkmenlerin medenî kuvveti tabiî Afganistandan ve İrandan eksik değildir. Türkistanda kendi milletimizden yetişen mütahassıs ve mütefenninlerin miktarı Orta ve Onasj'a devletlerinden ancak Hindistan ve Türkiyeden eksiktir. Heıe ticaret, sanat ve ziraatte Türkistanlılara Asyalılardan hiçbir kimse tekabeı edemez. Bu hususlarda Avrupalıîara da pek âlâ rekabet edebiliyorlar. Fergane pamuk fabrikacılığmda, Khokand, Mergilan, Endican ve Bukharadaki türk müteşebbislerin tecrübesi Rus hükümetinin Avrupa sermayedarlarını himaye etmediği takdirde Türkistanlıların her zaman vaziyete hâkim olabileceğini göstermektedir. Binlerce yıl zarfında tekâ-. mul eden ırva ve İska babında ve ziraat kültürünün diğer teferruatı hususunda Türkistanlılara, Şarkta ancak Hintli ve Çinliler rekabet edebilirler. Rus çiftçisi hiçbir suretle rekabet edemez. Halbuki iktisat, ticaret Ve ziraat memleketinde devletin de esasıdır. Hülâsa ecnebî tasallut ve istilâsının ortadan kaldırılmasiyle hürriyeti istihsal edildikte bu cihetlerden Türkistanda Türkistanlılara rekabet edecek kimse yoktur. Tabiî asrı maarif hususunda gerideyiz. Fakat tecrübe ile sabittir ki, hareket bizzat iş adamı çıkarıyor.

Türkistan için en büyük ve en mühim iş, bugüne kadar çöllerde kalarak göçebe halinde yaşıyan Türkleri münbit ırmak havzalarına cel- bederek medenî hayata geçirmek, babalarımızın göçebe hayattaki fütuhatı neticesinde Türkistan hududu dışarılarına dağılmış olan müte- şettit kuvvetleri toplayıp Ortaasya ve Uzakşark Türklerinin nazarını, Türkistana * celbedebilmektir. Garp Türkleri için müstakil Türkiye ne ise, şark ve şimal Türkleri için de müstakil Türkistan odur. Tüskistanı, Türklüğü sevenler, bize hayırhah olup dağınık Tatar ya Kırgız veya Türkmen medeniyetleri yerine Türkistanda kurulacak Türk medeniyeti etrafında toplanmak istiyenler elbette birleşeceklerdir. Ve bunların teşkil edecekleri kuvvet müteşettit bir halde kalan ve bugün Rusa hizmet etmekte olan teknik kuvvetlerimizi, mühendis ve agronomlarımızı da millî yola sokabilecektir.

_ Şunu da ehemmiyetle söyliyelim ki Türkistanın millî hareketi hiçbir vakit kendisiyle sınırdaş olan dindaş ve yahut ırkdaş olan devletlere yüklenmek esasında olmıyacaktır. Türkistan kendi başına müstakil bir hayat sahasıdır. Türkistan kendisine sahip olduğu gün kendi buğdayını **yer, kendi namusundan yaptığı mensucatı giyer; fabrikaları için kendi**

mahrukatı, kömürü kâfidir. Demiryolu ve vapurlarını kendi petroliyle yürütür, kendini müdafaa için de kendi barutu ve kendi bakır ve de- mirinden istifade eder. Türkistan için Ortaasyada sulh ve sükûn içinde yaşamak en mühim bir gayedir. O ancak kendisini toplamakla meşgul olur ve kendisi için hayırhahlar bulmıya çalışır ve bununla istikbal yol- larını temin eder.

Türkistan meselesinde bolşeviklerin ve diğer Rusların rolü meselesine gelince, bizim için rus rejiminin hepsi birdir. Bu husus cenubî Tür- kistanm rus idaresinde elli altmış ve şimalî Türkistanın iki yüz yıllık tarihiyle sabittir. Türkistan Çar'a karşı nasıl isyan etmişse, Bolşevikliğe karşı da aynı şekilde isyan etmiştir. Demek Türkistan için Türkistanlılara hiçbir muvafık rus hükümeti mutasavver değildir; şerait birdir. Her azmimizde ellerimizi bağlıyan, terakki ve inkişaf yolunda şeddi rahimiz olan bu mâni artık bertaraf olsun. Bizim bütün ümidimiz bize istikbalde de komşu olacak Rusyada Türkistanın istiklâlini kazanmasına müsait ve müstakil: olduktan sonra Rusların taaddi ve tecavüzlerine mâni olabilecek bir vaziyetin tahaddüsüdür. Rusyada herhangi bir Tejim olursa olsun, istiklâlimizi bilfiil tanıyan Ruslara karşı fena bir düşüncemiz olmı- yacağı tabiîdir. Bizim bugün teveccühümüz evvelâ kendimize, soma.diğer gayrius (inorodits) milletlerin bu uğurdaki mesailerinde muvaffak ve kudretli olmalarmdadır. Biz onlarla birlikteyiz ve müşterek idealimizin tahakkuku yolunda olanlarla birlikte çalışacağız.»

Mezkur «Yeni Türkistan» mecmuasının ö.inci sa- Kesif

Nüfuslu yısında (1928 mart) «Rus muhaceret siyasetinin

Türk Vatanı yeni devresi müvacehesinde Türkistanlıların vazifesi» unvaniyle intişar eden makalenin bir kısmı: «İzvestiya gazetesi milletimize ölüm getiren «Muhaceret kanunları» nı ilân etti.v İlk nevbette Türkistan-Sibirya hattı üzerinde muhacirler için 9-10 milyon hektar yer ayırmağa karar vermişler. Ruslar bu muhaceretin bizim içirt de faydalı olduğunu, anlatmak vazifesini yerli türk komünistlerine yükletiyorlar: Bunlar Hindistan tarafından imperyalist devletlerin (yani İngilterenin) taarruzuna (?) karşı oraları Ruslarla doldurmak Kominternin plânları bakımından ne kadar zarurî olduğunu ciha- nın «ilk sosyalist devleti» tarafından Rusları Türkistana tehcir yoluyla bu ülkenin iktisaden inkişaf ettirilmesinin pek mühim olduğunu Türkistanlıların bütün tabakalarına anlatmalı imişler. Yani Ruslar kendilerinin muhaceret siyasetlerini icra yolundaki propagandalarını bizim münevverlerimizin ve gençlerimizin ağzıyla söyletecekler. Her Rus ailesi için hicret masarifi; olarak 250 ruble para lâzımmış. Bu parayı da vergi sırasında Türkistanlılara yükletecekler. Diğer bir dekret (emirname) :1e

bu muhaceret işlerinin bütün ağırlıklarını da mahallî ziraat komiserliklerine yükletiyorlar: Demek Türkistanlılar kendilerine ölüm getiren ru* muhacirlerinin bir de masraf ve hizmetlerini de üzerlerine almak mecburiyetindedirler.

Bizi bu felâketlerden ancak istiklâl kurtarabilir. Ancak o zaman biz nüfusça tezayüt etmemize mâni olan sefaletten kurtulur ve memleketimizi kendimiz irr\ar etmek imkânını elde edebiliriz. Biz müstakil olsak Ruslar da kendilerinin Şarkî . Avrupa ve Sibiryadaki vatanlarında kalırlar ve geniş arazi aramak yerine entinsif ziraat usulüne geçerler. B u n u n için ise memleket dahilinde çalışan milletdaşlarımızm ileri sür- rnL-lv71 ic?p ^ d en noktalar şunlardır: Rusların muhaceret siyasetini tatbikinden evvel yerli göçebeleri iskân etmeğe bütün vesaitle çalışmak, dahilî Rusyadan başka Rus yerine Tatar, Mişer ve Başkurt Türklerinin tehcir edilmesini talep etmek, Türkistanda yaşıyan lranlı, Afganlı, ve Hintli gibi Asyalı muhacirleri kendilerine toprak vererek iskân eylemek. Semerkând ve Isıkgöl civarında iki Tatar kasabasının tesis edilmesinin Özbek ve Kazak gazetelerinde ehemmiyetle kaydedilmesi mühimdir. Ruslar ise Tatar ve sair Türk kabilelerine karşı nefret hissi telkin etmek ve vatanlarını terkedip Türkistana göçüp gelen Tatarları iskân etmeyJp şehirlere bırakmıya çalışıyorlar.

Türk kavimleri eskiden göçebe cihangir babalarının arkasından cihanın her tarafına dağıldılar. Muhtelif kavimlerin nüfus kesafeti hasıl eylemesine, onların medeniyetçe yükselmesine sebebiyet verdiler. Birkaç yüz bin Türkistanlı Babuı* Mirza ile Hindistana giderek orada temessül etti, ortadan kayboldu. Hun, Avaj devirlerinde Doğu Avrupaya, muhtelif zamanlarda Çine giden milyonlarca Ortaasya Türkü oralarda eriyip kayboldu gitti. Şimdi Türk kavimleri için 1. garpta Anadolu ve A- zerbaycan, 2. şarkta Türkistandan başka vatan yoktur. Balkan, Yunanistan, Şimalî Afrika, Mısır, Hicaz, Suriye ve Mezopotamyaya dağılan Garp Türkleri Türkiyeye toplandıkları gibi, Şark Türkleri de Türkistana toplanmalıdırlar. Yegâne doğru yol budur. Bu fikir, milletin efradı arasında bilhassa gençlikte yerleştirilmelidir. Şöyle ki, Rus Avrupasmda ve Sibiryada yaşıyan her Tatar ailesi efradı, bunu, bir ideal ve millî vazife olarak bilsin. Keza Türkistandaki Özbek, Tacik, Kırgız, Kazak ve Türkmen de onları, kendi hayatı, kendi istikbalini temin için zarurî, millî unsur diye hüsnü kabule hazır bulunsun. Keza Türkistana komşu ülkeler de Afganistan, Iran ve Hindistanda şimdiki bolşevik rejiminin sukutunu mütaakıp, memleketimize hicret etmeleri için teşvikat yapılmalıdır. Böyle olursa, yani, bu fikir millet efradının kafasında yerleşirse, Rusa Tağmen ve kimseden muavenet görmemesine rağmen Türkis-

tana Türk Müslüman muhacir gelir durur. İşte bizim için yegâne doğru yol budur ve bu yol da pratiktir. Rus muhaceretine karşı yapılacak mühim çarelerden biri de, milletimizin tıbbî ve sıhhî cihetlerine ehemmiyet vermektir. Gençlerimiz tıp tahsiline rağbet gösterip, milletin sıhhî vaziyetini ıslaha çalışmalıdırlar. Rusların, bütün tıbbı yardımlarını yalnız rus muhacirleri köylerine tahsis edildiğini görerek ibret almalıdırlar».

Bu unvan altında «Yeni Türkistan»m 1928 nisa-

Türkistanda nında çıkan 9.uncu sayısında Türkistanda asker- Askerlik Meselesi lik meselesine bakıştaki tahavvüller hakkında ezcümle şunlar yazılmıştır:

«Millî askeri yahut askerliği olmadıkça, Türkistan bir devlet oıa maz. Askerlilere Türkistanda her hangi bîr rejim iktidar mevkiinde olursa olsun, o hükümetin umumî askerlik nizamına göre askerî, hizmette bulunmak *y6* seferberliklerine iştirak etmek suretiyle öğrenilebilir. 1916 yılı kıyamında görüldüğü gibi, bizim millet, Rusların Türkistanlılardan asker almamasını, kendilerine «Ak Padişahın büyük bir inayeti» ve belki verdiği imtiyazları gibi telâkki ederlerdi.

Fakat gerek bu 1916 yılında ve geTekse rus inkılâbı zamanında Türkistanm başına gelen belâlara, açlıklara ve Rusların tecavüzüne karşı mukabele eylemek mecburiyetini gördüğü zaman, millet, siâh kullanmak ve askerliği tâm asrı mânasiyle öğrenmek lüzumunu anladı. Eski usulde çete şeklinde teşekkül eden «Basmacı» fırkaları muhtelif mınta- kalarda yerli TürkleTden yetişme ve esir Türk zabitleriyle, çar ordusu zabitlerinden bazılarının idaresi altında asrî fennî harb usulü öğreniyorlardı. Aynı zamanda Rusların resmî askerî fırkalariyle, Rus askerî mekteplerine gönüllü olarak girenler de çoğaldı. 1913-1914 senelerinde Türkistanda seyahat edenler, Türkistanlıları koyun sürüsünü andıran bir kütle, silâh kullanmaz ve kullanmak da istemez diye tavsif etmişlerdi. O zamanlar bir silâh patladığında köylülerin hanelerini terkederek kaçtıkları görülürdü. Fakat şimdi hiç umulmı 'an bir manzara karşısında bulunuyoruz: Silâhtan korkmak şöyle dursun, onu elde etmek istemiyen ve onu sevmiyen bir Türkistanlıya pek nadir olarak belki ancak şehirlerde tesadüf olunur. Yalnız tüfengi elde etmek için rus neferini taşla vurup öldürmek ve rus nöbetçilerine hücum ederek elinden silâhını kapmak ve kullanamıyacağı zaman bu silâhı da yer altında saklamak gibi hâdiseler Türkistanda çok defa tekerrür etmiştir. Ural Kozaklarının atamanı general Tolstov, 1919 yılında Mangışîak üzerinden firar ettiği .zaman bozkır şeraitinde dağınık giden ordusunun mühim bir kısmı ellerindeki :silahlarını almak isteyen Kazak-Kırgızlann Aday kabilesi tarafından birer birer öldürülmüştü. Buna saik olan yegâne âmil de, zamanımızda ancak elinde silâhı bulunan ve askerlikten anlayan Ksargiz-Ka£ak kendi hayat ve haysiyetini müdafaa edebileceği kanaatinin yerleşmesi idi, S9 56 den sonra bolşevik ve menşevikîerin Ruslar için

ilân ettikleri seferberliklere iştirak eden Özbek, Kazak ve Kırgızlar epeyi askerlik öğrendiler» Tiiıkmenistanda menşevik ye İngiliz hâkimiyeti hengâmmda Uraz Serdar, Tican Abbas ve başkalarının idaresi altında muntazam ve gayri muntazam Türkmen fırkaları teşekkül etti. Ruslar, bu askerî fırkaları, muhtelif rus rejimlerine hizmet ettikleri halde millî gaye takip ettiklerin» den şüphelenerek, dağıtmıya çalıştılar. 1923-1927 yılları arasında Özbekistan ve Kazakistanda yerli Türkîere askerliği Öğretmek için bir taraftan yerli komünistlerin genç Özbek ve Kırgızları askerî mekteplere sevk eylemeleri, diğer taraftan da Rusların bu tedbirleri akim bırakmaları birbirini teakup etmiştir. Bilhassa hâlisüddem rus olan Voroşiîov iş başma geçince, Sovyetîer millî askerî kıtaları kat’î tedbirlerle ilga ettiler. 1927 de Kırgız kurultayı, asker almanın mecburiyeti hakkında karar kabul etmişti. Fakat Ruslar onu mevkii tatbika geçirmediler, Yalnız Pişpek gibi rus muhacirleriyle dolu olan tümenlerde pek az miktarda yerli asker aldılar. Ahziasker şubelerine gelen Kırgızların hemen hepsini «hastalık» bahanesijde reddetmişlerdir. Kazakıstanm Kökçetav ve Kostanay tümenlerindeki askerliğe girmek için ahziasker şubelerine gelenlere Rus- lar, «Askerlik etmek için beygirlerinizle birlikte gelmeniz lâzımdır» diye, bunları da geri çevirdiler. Şimdi kızıl ordunun on yıllık yıldönümü münasebetiyle 28 şubatta yapılan bayramda, bütün Türkmenistan, Kazakistan ve Ozbekistanda 1928 sonbaharında başlamak üzere umumî ahziasker kanununun tatbik olunacağı tekrar va'dediliyor. Kazakistanda *jse* bu kanunun daha bu yıl ilkbaharında tatbika geçirileceğini harbî komiser Şligmanov ilân etti. Burada Türkistanm yerli. Türklerini askerliğe cclbetmek işi, Rus hükümeti tarafından bir cemile olarak va’dedilmesî çok şayanı dikkattir. Halkımız cidden asker olmak istiyor. Fakat Ruslar, yerlilere askerlik öğretmek istemiyorlar».

«Yeni Türkistan »m Nr. 4, 1927 nüshasında «Tür- Aşağı Sırderya ve kistan iktisadiyatında yerli ve rus noktai nazarları» Khorezm IVfmtakası- makalesinde aşağı Sırderya ve Khorezmin imarı nm îman Meselesi meselesi hakkında şu fikirler ileri sürülmüştür:

«Şu günlerde Türkistanda göze çarpan en mühim iktisadi teşebbüs, Türkistan-Sbir (Turksib) demiryolu hattının inşasının ciddiyetle devam ettirilmesidir. Eski Otrar (bugünkü Arış), filozof Fârâbînin doğduğu yer, moğol ticaret kervanının kesilmesi dola- yisiyle, Çingiz Han ile Horezmşah Mehmed arasında harbin çıkmasına sebep olan şehir, 1405 kışında Temürün burada vefatı gibi, Türkistanlıların Çini istilâ etmek yolundaki s.on ciddî tedbirlerinin akim kalmasına sebep olan hâdisenin vukua geldiği yer, 1505 te Şaybak Hanın Mâverâünnehri Temürlüler elinden alması seferine mebde olan bu nokta bugün Türkistanı Sibirya ile, istikbalde Çin ile, bağlıyacak demiryolu- nun Şamara - Taşkenfc hattı ile birleştiği kavuşak olmuştur. 1919 senesinde biz Moskova hükümetinden Snrderya havzasiyle onun aşağı mecrasındaki kolları olan Yeniderya, -Kuvanderya ve Deryalık yataklarının İska edilmesini, Ak-Mesçit

(Ferovsk)-Çimbay-Ürgenç hattının inşasını ve'ona Arıs-Semi (=Türkistan-Sibir) hattının devamı şekli yerilmesini talep etmiştik. «Çu» ve «ile» havzalarının İskası da, göçebe ICırgız-Kazak- ların ve saire türk muhacirlerinin iskânı ve pamuk yetiştiren vilâyetlere buğday yetiştirilmesi için zarurîdir. Ak-Meçit. hükümet merkezi olarak kalmalıdır. Ak-Meçitin biraz daha yukarısında «Yepi-Arik» istasyonu civarında Sırderyadan nehrin çentip tarafımdan «Yen^derya» nâmında bugün kurumuş bir kol ayrılıyor. Amuderyanm buğünkfy mansa- bmın şark tarafından ibaret olan «Çimbay» mmtakasına geldikten sonra, bu Yenideryanın bir şubesi Af ab Gölüne, diğeri de Çiıribaya, yani Amuderyaya gider. Sırderya, yahut onun mühim bir kısım 1-4rüncü ve 15 .inci asırlarda bu kol üzerinden akarak Amuderyaya miınsapv olmuştur. 16.ncı asra kadar bu yatağın boyunca şehir ve kasabalar yaşadığı, hattâ türk dilinin en mühim âbidelerinden olan «Rabguzi* kitabının bu yatak üzerinde vâki «Oğuz rabatonda yazıldığı malûmdur. Ak-Meçıtin karşısında Sırderyadan diğer bir kol daha ayralmıştır, ki «lOuvâhdefya^ ismiyle maruftur, bataklık teşkil eden yukarı kısmında su yarsa da, muntazam cereyan yoktur, aşağı kısımları ise kurumuştur. Bugünlerde sekenesi pek az olan bu yatakların yerli yesâit ile İska ve ihyası kabil değildir, kumlu yerlerden akan Sırderyada büyük bentler yâptnak icap ediyor».

«Buralarda tetkikatta bulunan mühendis ve agronom heyetleri, bu yerlerin irva ve ihyasının .peîk kolay, ve ziraate, bilhassa pirinç ve buğday ekimine pek elverişli oitiuğuriu ve pek düz olan bu afarinir. b'atâk- hklarında bile . ısıtma olmadığını - söylüyorlar. Nehrin, sağ ye sol sahillerinde 19 14 te ancak 49.000 Hesatine ziraat sahası vafdı; halbuki müte- hassısların anlattığına göre Âk-Meçıtle Çimbay ve Kazanlı müsellesinde ceman 100.000 km², teşkil eden sahanın tam yarısı, yanb$(^^ Yeniderya, / Kuvandefya* Deryalıkj ve: aşağı Sırderyatarafından ıska *edu* lebilecektif. Bu yapddığı;,tâkdirde, burada Sırderya, Turgay, ve Akmölâ vilâyeti erini nKaiak-Kı^ âhaUsinihbepsi iskân edilebilirdi Ahali, buralarının İska,' edilmesi;^ sayesinde açıla imar, sahalarını bir «afzi mev’ud» gibı bekîemektedir*i* Dahaçarhükümetinin Aleksanefgay-Çarcui

demiryolu hattı plânı vardı. Bu yol yapılırsa, Emba (Cim) petrol saha-, larını, Üstyurd üzerinde Khorezm sahası ile, sonra Çarcuy üzerinden Kuşka hattı vasıtasiyle Hindistanm Quetta hattı ile birleşecektir. Şimdi de «Arış» nehrinin munsabı karşısında, yahut Ak-Meçit (Kızıl-Orda) karşısında, Sırderyanm sol sahilinde Yeniderya boyunca Amuderya mun* şahındaki Çimbay, Khocayli ve Kühne Ürgence varacak bir hat yapılmalıdır. Bu son hat, her şeyden ziyade Yeniderya yatağını ihya ve iskâna, (mühendis RosenkampFm dediği gibi, /^muderyanın aşağı kısmında Koşhane civarında), büyük bir bendin inşasına ve bentler inşası için lâzım gelen taşocakletrı bulunmıyan Khorezmin İska işlerinin tanzimine hizmet eder ve bu ülkeyi Sır derya havzasına en kısa bir yol ile bağlardı».

«Bütün bu hat boyunca pek az bir zamanda Kazak-Kırgızlar iskân olunurdu. Aynı zamanda bu hat sarkan Arıs-Semi (Türkistan-Sibir) hattının Almatı-Gulca-Um rumçı (yahut Çögeçek-Urnrumçl) dan Çin dahiline, garben de Kühne; Ürgençten özboyu boylıyârak Kızıl Arvada, oradan Çekişie;r petrol 7<c.aynaklari üzerinden Hazarın cenubundan Basra körfezine ve Akdeniz, sahiline doğru inşası mutasavver yollara uzanırdı. Bu suretle Khorezm ve Sırderya sahası, Khorezmşahlar ve Moğollar zamanında olduğu gibi, Önafjya ve Uzakdoğu ticaretine merkez olurdu. Bu sayede Özboy yatağının irva ve ihyası ve orada Türkmenlerin yerleştirilmesi de mümkünleşijfdi. Yeniderya boyunca Ak-Meçit-Çimbay de- rrnryolu inşa edilirse, Ak-Meçit, yalnız: aşağı Sırderya taraflarının değil, tekmil aşağı Amuderya taraflarının ve Khorezmin ve tekmil Kazâkısta- nın iktisadiyatına merkep olurdu. Buna ilâve İranla ve ihtimal Akdeniz kıyı ariyle ve aynı zamanda Çinin şimaligarbî kısımlariyle bağlanmış olan Çimbay-Ak-Meçit hattı kadim Khorezmin ve Otrar mıntakasmın eski tarihî mevkilerini, istirdat etmelerine sebep olmakla beraber, Tür- kistanda türk dil ve harsının kat'î bir şekil aümasına da yarar ve bu son sahada Kazak-Kırgızlara pek mühim bir rol! teveccüh ederdi. Malumdur ki, Türkistan srmayiinin müstakbel merkezlerinden biri olacak olan Çekişler ve Neft-Dağ mıntakası, Bajtık Deniizi iskelelerine, Petersbıirg veya Ruga limanlarına nisbetle, Akdeniz kıyılarına, Adana ve İskende- ıuna yarı yarıya daha yakındır. Dünyânın başka kıtaları ile münasebet için, Basra limaıiı ehemmiyeti nisbetinde yakındır. Türkistanın gelecekteki mühim ihracat iskelesi Batum, Adana ve Basr ajursa, tabiîdir ki, Khorezm ve Sırderya havzası, Türkistanın cihan ticaretinde ve belki de garbi Çinin Iran vasıtasiyle olacak%caretin.de dahi en mühim merkez olurdu. e o zaman kadim Uyguristana-Beşb alığa giden hattın lisan ve hars hususlarında tesiri olacaktır. Bıigün Türkıstanda. hâkim olan Ka-
•I • farklıdır. Halbuki Tiyan-
zak ve Özbek lehçeleri, >iri V'^akalpak lehçe», Khorezm
çandaki Kırgızlarla, aşağı Amu e/ya, rnuta vassıt bir mevki işgal
Özbekçe» ve Sırderya havzasındaki k^ ™h^rda Edil lehçeleri- etmektedirler.

Khorezm tûrk lehçesi, pek ço aşağl Sırderya-
ne, diğer taraftan da turkmenceye y^ » /Nasrullahi ve Ötemiş Hacı) da ve
Khorezmde yazılan tur çe es>e 1 ; Mâverâünnehirde ol-
ve 17.nci asırda yazan Ebülgazı Ha.» ^ a3jrda AU.

Meçit-Çımbay Kattı üzerin e • n vazifeyi görecektir. Ak-Meçit-
pakças! ve Khorezm özbekçesı e y demiryo1u inşasının Türki*
Çimbay mmtakasiıııün ıskası ve ura ■ millî hükümeti âza-
f'T'r ! (.»24. N,. 5.2).

«ad.a Si,kb»y Ak«y°»" d".'A<1, C°' k Fakat MM. bu Pİ»1"'-
istaitstik malûmata dayanara ıza e ^ ' işine gelmediğinden, de-
yerli Türklerin gayelerine uygun olup. ■ * Slldeıya ve Amu-
miryolu şebekelerini ve ıska ırva ış en mer Kazakıstamn merkezini

nakletmek

istiyorlaT».

S o nsöz

Biz ‘'•ı **eserdp** Türkistanın biijıassaj 6mcı asırdan sonraki hayatını. ^?ni İüf^.levlLnj^h!i mevzuu ettiğimizden, onun şevketli çâğı bunda, **pek** görülmez. Eski devri biz zmcak~20 sahifede (s. ’8<M06) haİâsa et- uk-). Bu hulasadan ve î 6.nc.ı asırdan sonraki düşme devrinde de de- vam eden medenî faaliyet hakkında yazdı: larımızdan, Türkistanın ne gibi orijinal bir medeniyete malik olduğu görülmüştür. Bununla beraber biz bu eserde, Türkjstanın yavaşça nasıl bir rus ülkesi haline düşmekte.

yakmak yfcin ÖrtatürİÍderin nasıl mücadele ^ttıklermı ve etmekte bulunduklarını anlattık. Şimdi bu ^önsözümüzde de okuyucularımıza: I) Rusİarin bu ülkedeki hâkimiyetimh aldığı ve almakta olduğu şekil **ve** mahiyeti; 2^ Türkistanın deyjetfer **Ve** milletler *\ÎUnıVaZ^re^: ®rtat’jrlclenn hayat mücadelesinde alacaktan mevki;

• *) Ülkenin istikbali meselelerine dair düşündüklerimizi ahlatacağız *).

Rus Müsternleke

yase »Mahiyeti minde, bilhassa Ingiîterede bazı endişeler doğur- ve Hedefi muştu. Fakat geçen asrın sonuna doğru bu fikir , değişti ve Rus yayılması, cihan medenî hayatı ba kamdan «şüphesiz müsbet bir hâdise» olarak telâkki edilir oldu. 1888

[1]) Türiristanm lO.ncı asırdan önceki devirleri .tadhh-^ıimıhnfc -tlMr:..t«r»««m safhaları sıfatiyle bizim «Umumî Türk *Tarihine Methal*» kitabımız^ s. İ-74 ve

Birinci meseleye gelince,' Rusların Ortaasya içerile- tlogru olan ilerlemeleri başlangıçta Garp- âle-

«Türkistan medeniyeti» de «Türk Tarihîne Ait *Tahrirler*», İstanbul, 1928 (taşbas- ması), s. 23-35te bahis mevzuu olmuştur. Bu mevzua ait en toplu eser, Bar- thold’ün *^Ortaasya Türk Tarihine Ait Dersler*» i ile «Türkistan bedenî Hayat. *Tarihi*» **dir (nısça).**

x j^tabın. bu kısmı, 1929 yılının sonbaharında Viyanadn yazılmıştı; ilk tabı’da 127 sahife (s. 577-704) tutan bu kısmını biz, aynı yüda Budapeştede lton- ferans şeklinde okunmak için yazılan ve kısmen basılan *(7.M* **V«1M1** pıP *Gegcn •aıartige Lage der Muhammedaner tiusslandş,* Budapest, 1930), ti^tasar yklüü de gözönünde bulundurarak, hulâsa etmekle ihtifd ettik. Mufassalpeklini Okumak Lstiyenler ilk tab’ına müracaat edebilirler;

de Türkistanı gezen Kürzon (sonradan l_ord Kurzon), rus hâkimiyetinin. her türlü- yerli hanlık idaresiııe tercih edileceğini söyledi. ^jUrfe. vin büvük âlimi Ra-vvlinson tarafından idare olunan İngiliz Coğrafya Cemîveti baştâ olmaküzere, Avrupa İlmî muesseseİeri de. rus coğrafya, arkeoloji, j'eoloji;- fizik cemiyetleriyle, rııs metröloji istasyonlarının ve istatistik kpmitelerinin, Ortaasyaya ait tetkikatını heyecanla takip eder oldu.' 189) de asyaya nizam yerleştirmesini, onu medenileştirmeyi bilen ve onu imar eden Rus milletine»**karşı** hayranlıklar izhar edildi. İngilterenm Schiffeld. Bermengam ve Marfchester fabrikaları, ancak Rusya'yoluyla Ortaasyaya İngiliz emtiası gidecek ve İngiliz kapitali olarak dönecek diye inandılar. İngilterede her şeye ve bütün efkârı pmumiyeye hâkim olan kjjse de. «Örtaâsyada Rus istilâsı,
lârın açılması ^~eme£tim%hırim:. ortaya Atarak, bu kususta rus ^Ortodoks kilisesiyle işbirliği yapmak için plânlar» tertip etti- Ortaasyada demiryolu inşaatı ile muvazi olarak rus köylüsünden külliyetli miktarda tehcir edilmesi've" bu ülkenin Rusya ile Cin arasında taksim edilmiş olması,^medeni Avrupa için «siyasî tehlike» teşkil ettiği na'*ca"
. Rü^arıh bu yeni ülkede Amuderya
vi'l&rderyia 'hâ'idtaları[1] üzerinde geniş: İska sistemleri vücuda getirecek**leri** ~ ve önu bir . cennete■' çevirecekleri önceden haber verildi. Bilhassa İsviçreli "HenH^İ«ST0*697 ÎÜ82T İ89Ö). İngiliz âlimlerinden F. Ş k i i n e ye:--E?' Ö e n i s o n R o Vs (1898) ve Ingilterenin parle- mento. âzasından H e n r y **N** o r m a n n (1903). Ruslar lehine bu yolda çökmeddahlıkyaptırar.

B^gîfcr^İy^tîn-. Rusyadan' b.eklediklierihin- çoğu tahakkuk etmediyse de, Rus • hâldmi^etınîn inüsbet tarafları,' dünyanın her tarafında inkârı kabfl; olmıyan aşikâr bir hakikat ölarak> telâkki olundu. Önce Rus ya^ y^rtVkı'«‹~n- \an^ktfvvetlfc- 'düşmanı olarak birçok eserler neşreden macar_

V'a iiibe r y.'. "bile,r^906 ■ dâ. neşrettiği bir eserinde; rus idaresinin müs^tTt^flanridâhjbâhsedİp, Türkistan Türklerini avunduracak j»öz- lîr yazdı. Ona -göre, 'Volga .Tatarları inkıraza mahkÛmdür, fakat ülke- îerînde^lŞsif olarak {oturap Türkistanlılar için böyle bir tehlike yoktur; çünkü' ülke ' «ötterU/çeyrili olduğundan rus muhaciri çok igeleîHiyecek,

3) ıvarşıl. F. Rat z e 1, ***Völkerkunde. U,*** **393: So lange der Nomadismus eine poUtiscne tiefahı-für Eüropa var. lag es im întejesse aüer sedentaren Madıte,** örn elnzuschraken; **heute teilt sich dıese Aufgabe haüptsöliHch, zwisdıen** Chinâ **und Russland.**

onlar için iklim de müsait olmıyacakmış [4]). Rus devrinin ülkeyi asri tek* nige, demiryoluna kavuşturması, şehir hayatını inkişaf ettirmesi, fikir yeniliklerine saik olması^ ve ülkeyi cihan ticaret sahasına bilfiil eriştirmiş olması gibi müsbet taraflarını biz de yukarıda (s. 262-76) anlattık.

~Burada göze çarpan değişiklik, nüfusun artmasıdır. 19.uncu asrm üçüncü rubunda 8 milyonu geçmiyen nüfus, 20.nci yüzyılın ilk ruhunda 15, milyona çıkmıştır. Kozmopolit insanların bakışma göre, bir ülkenin böyle bir inkişafı, medeniyet için büyük bir kazançtır. Kozmopolitlere göre rus göçmenlerinin çoğalması sayesinde Türkistanda medeniyetin inkişafı temin edilmiştir; ülkede hangi kavmin ve dilin yerine hangisi geliyormuş, bu, onlar için hiç de mühim değildir. Fakat insanların saadeti, ırklardan herhangi birisine temessül etmek ve onun etrafında birleşerek kavmiyetçe yeknesak bir şekil almakla husule gelmez; hele bütün Ortaasya kavimleri ortadan silinip de bunların yerine ancak Rus ile Çinin hakim kalması için, milyonlarca yerli insanın asırlarca ıztırap çekmeleri lazım gelir ki, böyle bir devir, bu ülke tarihinin en karabahtlı safhalarını teşkil ederdi. Çünkü yerli kavimler, Rus ve Çinlinin kuvvet itibariyle faikıyeti, daha bir çok asırlar iglg^
müstakil yaşıyabilmek fikrinden, dî'vT'kültüîl'eri^den''kolay kolay ' vaa> geçmeyeceklerdir.. Rus, Ortatürk iline, mesela Tdindistandaki İngiliz gi* M* üzerinde siyasî ve İktisadî faikiyetini muhafaza

müstemlekedeki serveti isüh3a^ ye_jnsanları istismar etmek fiİc- jiyle, sadece bir efendi millet olarak gdmenngrir; m£
vg J3Urac^a nüfusça dâ ekseriyeti teşkil etmek .sıîre^le'^ldiğr j.Şın İEggjİ köylüsünü, arabacısını, kunduracısını, sokak süpürücüsühü.

«). O, demkyoluamele **ve memurluğunu, şoförlüğü, fabrika ameleliğini, askerliği kendi inhisarı altına almakla beraber. Ortatürkün içine, bağnna girmek ve kendisini onlara müsavi bir kardaş ve arkadaş gibi göstererek sevdirmek, onlarla birlikte duşup kalkmak, onlarla kan karıştırmak yolunu takip ediyor; .endi dil ve edebiyatını, musikisini ve mimarisini de yerlilerin zevkine uyduruyor. Iştejys hâkimiyetinin yerliler için en tehlikeli tarafı da, bu-dun a bırsaygde kendisinin tedricen imhâ ve yutoa siy^erin^'verii- olarak de Miyoir Bu siyaset**

) H. Vambery, *Westhcher Kultureinfluss* im *Osten*, Berlin, 1906, s. 137-138.

») Ingilizlerin Hindistandaki ve Rusların Türkistandaki müstemleke siyasetleri ve onların neticeleri, bu eserin ilk tabında, s. 576^582 etraflıca anlatılmıştır.

nericesindedir ki, birçok vilâyetleri **bugün, nüfus** itibariyle, artık **Rus** ek- seriyeti altında kalmiştiT.

Türkistanda yerleşen Ruslara her nevi imtiyazlaı verilip, bunlar maarif.ve temdin hususunda da hükümetin himayesinde- ^r^ryüzyü~z^nda Kazak ve. Başkurtlara. nisbeten belki on defa ileri gitdûrTEiTyerliler Tsef hükümetin aksi tedbirlerine maruz kalıp, yeni hayatta normal bir şekilde yaslamadıklarından dîdayı, gerilediler.

Önce Türkistanda, eski usulle olsa dahi...........askerlik yaşatılıyordu, şimdi Türkistanlılar, askerlikten muaf tutulmaları yüzünden
gitlikten mahrum olup^ gevse^ Önoedûri Qrtatürkün_orta^ blr
^debî dili varken, Rus onu da yavaşça parçalayıp, mahvetti. Bu sayede b^ü^ü>ïTk^
hüyuk ansiklopedi
lerin. devlet idaresine ait külliyatın, kanunların ve sairenin neşriyle hayatını ebedileştirebilecek bir umumî türk dili yerine, her gun değişen ve hayat istidadını kaybeden, gelecek nesillerce ve komşu kabilelerce hiç de anlaşıîmıyacak olan ehemmiyetsiz oymak lâkırdıları —nîha^et^
mevkiini rusçaya terketmek için ----muvakkat olarak yaşatılıyorlaı. B a r^t-h o l d ' ü n Tarihi», R a d l o f f u n «Aus Si-
birien»i, muasır sanat tarihçilerinin neşriyatı gibi kıymetli tarihî eserlerin mevzuunu teşkil eden iki bin yıllık bu muazzam yerli küli tür, ancak gelecekteki tarih ve arkeolog ar^tırıcılarmın mevzuu olmak üz^ tadan kaİdmla^I^bunun yerine Slavların Bizanstan azma yahut Rusların Avrupadan bozma «euroasia» sanatları yerleştirilecekmiş; acaba bunlardan ötekisini bırakarak berikini kabul etmekle, beşeriyet ne kazanmış olacaktır? Rus boyunduruğu altındaki son iki asırlık hayatında bu ülkenin, sonu gelmiyen ıztırapları, o bitmez tükenmez kıyamları nasıl doğurup beslemiş olduğu, bu kitapta genişçe anlatılmıştır. Rus nu- fusunu yerleştirmek uğruna, Asyanm buradaki asil bir ırkını, cihanşümul d^vlefleTTcurarak insan camialarının dinî ve medenî işlerine karış-mayıp, sırf siyasî ve İktisadî esaslar üzerinde müşterek bir hayat kur- mak usûlünü beşeriyete defalarca göstermiş millet yani Tiirkler
ortadan kaldırılırsa, Ortaasyada seyahat edip Ruslara meddahlık eden o kozmopolik seyahatlar ne kazanacaklardır? Gerçi Çarlık Rusyasınm Ortaasyadaki hâkimiyet kurması, başlangıçta Avrupalılara büyük umutlar vermiş; fakat bu hâkimiyet 20.nci yüzyıla geçtikten sonra kendisinin içyüzünü belirtmeye başlayınca, yalnız bizde değil, birçok bitaraf Av- rupalılarHa dahi (meselâ DT. Le Coq) çok derin endişeler uyandu-mıştır.

Rusyanın bolşeviklik devri ise, medeniyet âlemini, yepyeni bir em- rivâki karşısında bırakmıştır. Rusya, Asyada geniş Ölçüde yayılma si-
yasetini takip eden ve bu yayılıp büyüme hareketlerine karşı duracak olan hiçbir sınır tanımıyan, hırs ve iştihası gittikçe aşıp taşan bir ımper- yalist devlet; Rus milleti de, devletçiliğe en çok bağlı ve ferdi hususî mülke bağlılığı kalmadığından, hükümetin gösterdiği her yere ve her Y
ülkeye taşınıp yerleşmeğe hazır bulunan müteharrik ve cevval bir unsur oluyor, Rus milleti bu müteharriklik ve cevvalliği ayrı bir özenme ile beslemektedir. Rus istilâları, önceleri de hep yem yeni ülkeler işgal etmek ve her elde ettiği yerdeki kavimler! kendisine, bilhassa medeni ve iktisadı şartlara dayanarak eritip temsil etmek ve onların hesabın gittikçe büyümek gayesini takip eder. Bunu Vambery, daha 1 8 7 1 de tes- bit etmiş ve demişti ki: «Rusya sür'atle büyüyor, Büyük Petro zamanında ahalisi ancak 15 milyon idi, Katerînanm cülûs yılında 2 5 . milyon ol-

du, I. Aleksanderin Ölüm yılında 58 milyona çıktı, şimdi (1871 de) ise 77 milyon olmuştur. Bu müthiş nüfus teZayüdü, Rusların tevellüt istidadından daha çok, işgal ettikleri ülkelerdeki ahaliyi çabuk temsil edebilmeleri ile izah edilir. Bundan otuz yıl önce -B o 11 i n g, - K. a^t ren ve Re g u î i ' n i n tetkik seyahatleri yaptıkları sırada Lena havzasında Yakutlar, garbı Uralda Vogul ve Votiaklar, sayı itibariyle şimdikinden beş defa fazla idiler. Az bir zaman sonra ruslaştılar. Rus işgali »İtina girmiş olan Türk kavimleri de şimdi, şu Yakut ve Vogullarm yolunu takip etmektedirler»[375]).

Rus kendi misyonunun milletler halitasından bir yeni coğrafî mil- iet, «Rusya milleti» yaratmak olduğunu, daha geçen asrın ilk yarısında anlamıştı. Aslı arap olan şâir P u ş kin dahi «Exiği Monumentum», yani «heykel dik» unvaniyle yazdığı şürinde, kendisini Rusyada yaşıyan^ kavimler müşterek şâir olarak tanıyacaklarını söylemiş ve «muazzam Rusyanın içinde ötede beride muhtelif dillerde konuşan kâvimlerin hepsi benim adımı dillerinden düşürmiyecekleT, ister mağrur Slav oğlu olsun, ister Fin evlâtları, ister dağlarında başıboş gezen Tönguz, ister bozkırların dostu Kalmuk olsun, hepsi beraber beni yadedeceklerdir» demiştir. Aslı tatar olan, fakat Slav ittihadı fikrinin elebaşılarından kesilen^ muharrir Aksakov'a göre, Başkurt ve Kırgızlar ancak büyük Rus milletinin bozkırlarda yaşıyan Ve henüz nasraniyete kavuşamamış olan ev» îâdntdan ibarettir. Çarlık zamanında Ruslar temsil siyasetlerini daha ziyâde din yoluyla infaz ediyorlardı. Şimdi «Yeni Rus» dediğimiz Bolşevik Ruslar ise, bu siyaseti daha ziyade yeni in d üst ri sahaları açmak, -oralarda ve kollektif iğeliklerde yerlilerle Rusları karışık',olarak yerleştirmek, müşterek çocuk bahçelerinde, müşterek gençlik ve spor Vteşki-
İâtmda, müşterek mektepte, Rus ve Gayrirus için müşterek peygamber tanılan Lenin'in talimatını ortak bir din şekline sokmak, Gayrirusları rus vilâf^erlerineT tehcir etmek yoluyla, daha hiçbir zaman tarihte ve dünyanın hiçbir kıtasında görülmiyen bir hızla kuvveden fiile çıkarıyorlar. Bu yolla milyonlarca «Gayrirus» birkaç yıl içinde eriyerek Rus olup gidiyor. -

Bu çok radikal yolu nihayet marksist sistemlerde bulmuş olan Ru- sun yayılma hareketi, mâniasız ilerleyişine rağmen tamam olmaktan çok uzaktır. Rus yayılması, Doğuavrupada arazi darlığından ileri gelmiyor; o, Sibirya, Ortaasya ve Kafkasyadaki yerli kavimlerin medenî ve ikti- sadî bünyelerinin gevşekliğinden istifade ile onları temsil eyliyerek bir «coğrafî milliyet», yani «Rus milleti» yerine «Rusya milleti» şeklinde mütemadiyen büyümek prosesinin merhaleleri olarak izah edilmelidir. Bu proses, önce temessül eden her «Gayrirus» (inorodets), kendisin^ den sonra iltihak edenleri ruslaştırmak yoluyla bazan ayrı bir hız alıypr. Ruslar kendileri bu prosesi güya karşı durulmaz «tabiî tekâmül» (stikKiy- noye dvijenye) gibi tasvir ederler.

. 0) Vambery, *Russlands Machstellung in Asien*, Leipzig, 1871, s. 88.

Fakat bu hiç de böyle değildin

«Rus seli», esbabı malûm ve durdurulması insanların elinde olan bir prosestir. Bunun esas sebebi, ; Rus siyasî istilâsına maruz kalan ülkelerdeki kavimlerin kültür itibariyle bünyelerindeki gevşekliğidir. Bu yüzden bunlar rusluk tarafından yutuluyor ve onu yuvarlanan bir çığ gibi büyütüyorlar. Önceleri , bu büyüme, hıristiyanlık yoluyla geldiğinden, daha ziyade şimalin gayrimüslim Fin ve şamanı Türk kavimleri hesabına inkişaf etti. Müslüman kavimler ise, büyük bir medeniyete mensup olmaları dolaysiyle, ruslaşmağa karşı koyabildiler. Fakat bu kavimler içinde, bilhassa bu asrın başmdâhberi Avrupalılaşmak maksadiyle terakkiye engeldir diye, İslâm medenî ananeleri zarurî olarak, bazan mübalâğa ile çürütüldü; neticede o, daha çat dev tinin sonlarına doğru kendisinin «başlıca dayanıç» sıfatını ve rıisluğja karşı koyma küvVeüm kaybetti; onun yerini lutıhâk istiyen thüSyet fikri ise, kabile hareketleri şeklinden öteye geçemediğinden, «biricik dayanıç» İmline gelemedi. Derken «Yeni Rusluk» t yani Sovyet Rusya kendisinin- hakikî düşmanı olarak tanıdığı din ile milliyeti ezmek yolunu tuttu. Ukrayna ve Kafkasyadaki «Gayri-rus» hıristiyanlarm mukabelesinin istinatgâhı olan milliyetin; Türk ve İslâm kavimleri için ise din ile mlliyetten her ikisinin de ezilmesi, bu iki unsurun matbuattan, mektep Ve cerniyetten uzaklaştırıl- ması ve sıkıca takip edilmesi yerine, «en asrî doktrin» sayılan komünizmin ikame edilmesi sayesinde eski gevşek vücutları ruslaştırmak işi, önceleri sağlam bir vücut telâkki olunan İslâm tabaa arasında da âldı yürüdü. 1918-1922 yıllarında Türkistanda. Kafkasya ve Ukraynada vâki
kıyam hareketlerinin tenkilinden sonra rus imperyalizmi, «Gayrirus» ka- vimleri kendisi için artık Hiçbir tehlike teşkil etmiyecek. bir hale getirdiğine zahip oldu; önce «müstemleke» telâkki olunan_ Türkistan ile Kafkasya artık «asıl rus vatanı» sayılır oldu ve ruslaştırma yolunda dolambaçlı ^ yolların takibine artık lüzum kalmadığını gördü. Önceleri rus sosyalistlerinin kendileri tarafından daima «müstemleke» (koloniya) yahut «kenar ülkeler» (okraynı Rossiyi) diye anılan bu ülkelerin «Rus vatanı» (rodina) tesmiye edilir olması, Leninin ölümü ve Rusyada işbaşına, «coğrafî milliyet», «şekil (yani dil) farkları ile beraber münderecat (yani ruh ve ideoloji) itibariyle bir ve yekpare olan Sovyet milleti» şiarlarını tahakkuk ettirmek va'diyle gürcü Stalinin gelmesi, rus imperyalizmi tarihinde yeni bir deyir açmış old-,. İhtimal bu «Rusya milleti», bıından böyle diktatörlerini Stalinden sonra da «yeni Rus»luğa geçen «Gayrirus» (inorodets)lardan seçecektir. Müşterek ideoloji, müşterek vatan, Sovyet Rusya mukadderatı adına çalışmak, vatanı müştereken indüstrileştirme ve kolhozlaştırma, ve bu gayeleri de, bu «müşterek» liği sembolleştiren «Gayrirus -rehber»! erin eliyle gerçekleştirmek, işte bugünkü «yeni Rusluk» şiarı budur.

«Yeni Rus» münevveri, Rusyadaki milletlerin sırf coğrafî» bir millet olarak karışmasına engel olan küçük milliyetlere, İslâmiyet ile bu- dizm gibi dinlere olduğu kadar «rus çarlığı» ve «ortodoks hıristiyanlığı» na da candan düşmandır.

Onun ilk plânı, bahaneler ve meselâ sulama işlerinin düzenlenmesini ileri sürerek Amuderyanın cenubî kollarını, Kök- suyu, Balkhâbı, Murgab, Tiçan (Herirud), Etrek ırmaklarının Afganistan ve İran elindeki kısımlarını ve Araş ırmağının da sağ kollarını ele geçirerek Hindikuş sırtına, Horasan ile İran Azerbaycanı içerilerine doğru yürümek ve Doğu Türkistanı işgal etmektir. Bu vaziyette Batı Türkistan ile'Kafkasya, rusluğun sıra bekliyen yeni yayılma hareketlerinin temeli ve merkezi olacaklar ve bunlar, rus yayılma hareketinin birer merhalesi olmak itibariyle, eski Kazan, Astarkhan ve Batı Sibirya (Tura) hanlıklarının vaktiyle gördüğü işi göreceklerdir. ....

Şimdiki yeni rusluğun tuttuğu yol, şöylece biçimlenmektedir: 1) Komünizm ile rus imperyalizmini, biri ötekinin mütemmimi olan iki esas umde sıfatiyle birleştirerek Rusyaya tâbi milletlere ve dünyaya karşı iki yüzlü bir siyaset gütmek; 2) Rus milletinin cihan hâkimiyeti gayesini «mukaddes ideal» şekline sokmak, ve millî gayelerini bu yolla tahakkuk ettirmek uğrunda ölmeğe hazır mutaassıp ve cengâver millet kılmak;
3) Her türlü vasıtayı kullanarak Rus nüfusunu çoğaltmak; 4)* Rusun, Asyanm yeniden işgal edilecek olan yerlerine hemen taşınabilecelk seyyar ve cevval olmasını temin etmek; 5) Yayılma‘ve fütuhatta katiyeti

temin için, idarede âzami merkeziyet ve diktatörlük sistemini mükem-melleştirmektir [376]).

Rusların yeni müstemlekeleri olan Moğolistana ait Sovyet neşriyatı meyanmda «Garbı Moğolistan ve Uriankhay Ülkesi» adlı üç ciltlik eser bu bakımdan fevkalâde ehemmiyeti haiz ve ibretle okunmaya değer. Bunun daha tabına devam edilen üçüncü cildinde (s. 541-43), rus köylülerinin, Çin idaresinde bulunan Yukarı Yeniseydeki Uriankha Türklerini yerlerinden atarak topraklarını zorla işgal etmiş olmalarının haklı bir iş olduğunu isbata çalışılırken şöyle denilmiştir: «Rusyanm tarihi, Slav kavimlerinin tedricen Şarka muhaceret edip, medenî seviyeleri kendilerinden aşağı olan kavimleri temsil etmek safhalarını arzeder. Vaktiyle Finikeliler ile eski Yunanlıların, eski dünyanın her tarafına yayılarak medeniyet neşretmiş olmaları ne derecede tabiî ve meşrû ise, Slavların muhaceretleri ve temsil hareketleri de, o derecede tabiî ve meş- rûdur. Başka türlü düşünmek, dünyanın idare edildiği tabiat kanunlarından birini inkâr etmek demek olacaktır. O kanun da, zayıf olanın kendi yer ve mevkiini, yaratılışta ve mânen daha kuvvetli olana terketmesidir. Uriankhalar münkariz oluyorlar... bu, pek tabiîdir. Hayvanlar için de böyledir, onların da zayıf olanı ölüyor, temsil ediliyor ve yeni gelen kuvvetli unsura karışıp gidiyor. Rusîar... büyük imkânlara malik olan bu ülkeyi, bunu işletmesini ve ondan istifade eylemesini bilmiyen bir kavinin elinden almakta kendilerini haklı gördüler». Lenin'in sağ eli olan Artium da, 1920 martında: «Biz (Ruslar), Başkurt, Kazak ve Özbek çöllerini Amerikaya çevireceğiz, biz olmazsak buralarda demiryolları, Orenburg, Semipalat ve Almatı gibi şehirler olur muydu?» demiş ve bu yerlilerin vaziyetinin Amerika kızılderililerinin vaziyetine benzediğini açıkça söylemekten çekinmemiştir, işte Sovyetler böylece, bugün Avru- palılar tarafından bir ihmalkârlıkla ve bazan çok manasız bir istihza ile karşılanan «beş yıllık plân»larla Asyanm kendi ellerinde olan kısımla- nnı «amerikalılaştırmak» ve yerli 1 err_< KızılderiIilere çevirmek » işini plânlı bir surette ve âzamî bir hızla tahakkuk ettirmek istiyorlar. Istan- biılda oturduğu halde Sovyet imperyaîist siyasetine tapan bir Vrangel ordusu zabiti, Kniaz ve Prof. Trubetskoy başta olmak üzere, rus mütefekkir «euroasist»lerinin son kanaati olarak, Asyada ancak üç büyük kavmin dil ve kültürü yaşıyacağını^söylüyor; bunlar da: Rus, Çin, ve; Hind milletleri imiş; diğer bütün kavimler nihayet bu üç kavimden birisine katılmak ve ona temessül etmek mecburiyetinde kalacakmış; Rus-

ya milleti yılda üç milyon çoğalıyorsa, bunun iki yıllığını İrana, bir yılın: artışını da Afganistâna göndermek, oralarının tam olarak ruslaştınlma- sına kâfi gelecekmiş. Eğer Rusyada yaşıyan milletler ve Ruslar, bolşe- vikierin tasavvur

---

[376]) «Yeni Rusluk»un hususiyetleri, kitabın ilk tabında s. 592-620 de mufassal olarak anlatılmıştır.

ettiği gibi tek bir «Rusya milletine, bir tek «coğrafî milletle münkalip olurlarsa, eğer günün birinde Rus yayılma hareketlerinin merkezleri Kafkasyaya, Türkistana ve Moğolistana intikal eder ve Rus milleti daha geniş mikyasta yayılmaya muvaffak olursa, bu millet, birkaç nesil sonra biraz daha mogollaşmış ve kafkaslaşmış olacak ve rus dili de o nisbette bazı değişikliklere maruz kalmış bulunacaktır.

Rusların muhakkak olan'yeni yayılmalarına karşı mücadele etmek, bu «seli» (ruslarm tâbiriyle «stikheynoyr dvijenye»yi) durdurabilmek için en müessir çare, bugünkü Rusyanınjcenubî kısımlarını teşkil eden Ukraynada, Kafkasya, Türkistan "ve^ Moğclistanda yaşamakta olan ka- vimlerin, yani müstakbel rusîuk namzetlerimin siyasî ve medenî cihetten yükselişini, Rusa temessül etmıyecek, ona yem oltnıyacâk, onun büyü* meşine sebep olmıyacak, üstün hâyat istidadına malık milletler haline gelmeleri temin ^edilmelidir. Bütün Asyalıbhrm riyazi bir hakikat gibi bilmeleri icap eden keyfiyet şudur: Rus yayılması, bataklığa çevrilmeğe müstait, yumuşak Ve düz arazi üzerinde belli bir mecrası almadığından dolayı hep geniş geniş yerleri işgal eden ve onları bataklığa çeviren büyük bir su kuvvetine benzer, ki bu da, kurutma (melyorasyon) inşaatr yapmakla pek âlâ bir mecraya sokulup durdurulabilir; bu sayede bataklık sahasına dönmekte olan arazı de yeniden meydana çıkar. Her halde Rus yayılması, Asyalılarm ve küçük milletlerin gevşeklikleri sayesinde beslenen ve gittikçe bir d-v şeklini alan, daha doğrusu esbabı malûm ve muayyen med ve cezir hareketlerinden ibarettir.

Rus, haddizatında hiç de fena bir insan değildir. Onu, yakın ve. uzak komşuları için müthiş bir kâbus haline sokan, dört asırdânberi ona daima büyüme ve genişleme^imkânınv bâhşedjen imperyalısmidir; Ukrayna, Kafkasya ve Türkistan müstakil millet Ve devlet haline gelir ve Rus yayılmasının yolu kesilirse, o, bunların şimal tarafında zararsız bip komşu da olabilir. Bu keyfiyet taahkkuk etmediği takdirde, kendisinin- yeni yayılmaları için Tiflis, Taşkent ve Urumçı gibi yerleri birer hareket üssü ve <>üyük Eür o azıya devletinin üç pay tahtı* ve ana merkezi edinecek olan «Rusya milleti», Asyalılar için ve Asyada işleri plan bütüh büyük devletlere karşı muhakkak ulu ve müşterek bir tehlike teşkil edecektir.

Türkistamn devletler ve komşu milletler arası Türkistanın Devletler vaziyeti, onun istikbali için müsait olup olmaması ve Komşu Milletler meselesine gelince, bugün bu ülkenin Türk ve Arası Vazıyeti Taeiğinin mukadderatı ile üç İslâm devleti,. Afganistan, İran ve Türkiye, keza Hind Müslümanları ilgilidir. Rusya mahkûmu olan Kafkasyahlar ve Ukraynahlar ise. Türkistanlıların tabiî müttefikidirler.

Afganistan ahalisi ananeler ve .yaşayış itibariyle Türkistanlılara çok yakındır. Zaten Afgan Türkistanmın aha'ıisi Özbek ve Türkmen olup, aralarında az miktarda Tacik ve Afganîı yaşamaktadır; hepsi de Türkistanlılar gibi sünnîdirler. Memlekette hâkim unsur olan Galca i (Khalac-zâ ı) ve Abdal

(eski Yabtal, Heftalit) lar menşe itibariyle lüık telâkki olunmaktadırlar. Afganlılar Türkistan millî mücadelesinde hayırhah oldular ve ona yardım ettiler.

furkistan meselesine Muzaffereddin Şah zamanındaki gözle bakmamakta, bilâkis, kendisi de7~bîT|ün~l^ nm haline düşmiyeyim diy e buülkelerin^ mukadderatına "karşı büyük alâkadarlık^ göstermektedir. Şirndi Bendergiz-Muhammere demiryolu yapılıyor. 1425 km. uzunluğunda olan bu hat. Türkistanı Tahran üze- ıinden aış denizıere bağlıyan biricik kısa yol olacaktır^). Bendergiz ile Türkistan demiryollarının Hazar Denizi şarkındaki istasyonu olan Ba- laişim arasında ancak 280 km. kadar bir Açıklık kalmaktadır. Burası da dümdüz bir arazidir. Bura da bir gün birleştirildiği takdirde, tüccar olan İranlılar Türkistan ile sımsıkı bağlanmış olacakk.rdtr. r ilı <£

Doğutürklerin kan kardaşları olan Türkiye Türklerine gelince, bu- "TT- r rası, her şeyden önce bir millî Türk terbiyesT merkezidir. Millî Türk ^ kültürünün ortak bir çalışma ile elbirliğiyle inkişaf ettirilebilecek tek müstakil merkezi olması bakımından yeni Türkij'e, Türkistanlıların nazarında. eski halifelik Türkiyelinin kat kat fevkinde takdir edilir.

Hindistan Müslümanlanna. gelince, bunlar, da kültür itibariyle Türkistan Türklerine çok yakındırlar. Burada 75 milyon mÜ9İüman vardır. Baburun ve torunlarının memleketi olan bu ülkede, miiâddan ör.^ekî devirlerdenberi birçok türk sülâleleri hükümet sürmüş. ahali içinde, ülkenin kültür hayatında kendi izlerini bırakmışlardır. Bugün burada Süleyman Nedvî Sir Muhammed İkbal, Khudabukhş. Ahmed Sidcük: gibi zevat, yeni bir İslam ilim muhiti yaşatıyorlar. Süleyman Nedvî, Tür- kistanm islâmcı münevverince sevilen ve eserleri çok takdir edilen bir İslam mütefekkiridir. Hindistanm Müslüman ve Hindulan arasında teknik ilimler sahasında mütehassıslar, mühendisler, tıp ve iktisadiyât gibi ilim* ıer sahasında da pek çok kıymetli zevat yetişmiştir. Türkistan müstakbel inkişaflarında bunlardan elbette geniş, mikyasta istifâde edebilecektir. Hindistanm Quette hattının son istasyonu olan Ncwchemen*den Tür- [377]

---

377 Bıı hattın inşası 1938 de tamam olup, mezkûr yılın ağustos 24'finde Rıza >ah tarafından açılmıştır.]

kistan demiryollarının cenuptaki ucu olan Kuşka mevkii arası ancak 600 km. kadar bir mesafedir. Zikri geçen 280 km. gibi bu 600 km. de, Tür- kistanı, İran ve Hindistan gibi başlıca ve yakın komşusu ülkelerden, rus batın için; daima ayırıp duramazlar; cibanın muazzam iktisadı inkişafları bu manialları yıkar. Mezarşerif-Kâbil üzerinden Amuderya sahilini Haybeı* geçidine oto-kamyon servisi ile bağlamak, Afganistan için, günün sıra bekleyen meselelerinden biridir. 1911 de yalnız Türkmenis- tanda 25,000 Hindli ve İranlı vardı. Müstakbellen Türkistanda Rus muhaciri yerine, Hindli muhacirlerin tercih edileceği muhakkaktır.

Hulâsa, Türkistanm Asyalı komşuları ile olan münasebeti, tam normal ve zikri geçen ülkelerin inkişafı yolunda işbirliği imkânları bakımından da çok müsaittir.

Cihanı bilfiil idare eden büyük devletlere ve büyük Asya devlet- lerine gelince, burada ancak jngilterenin ve Çin ile Japonyanm Türkis- tanla olan münasebetleri me onun muhtemel olan inkişaf iımcanları bahis mevzuu olabilir.

Bunlardan Çinin Ortaasyada hâkimiyeti ora Türklerinin istikbali^ bakımından Rus hâkimiyeti kadar tehlikelidir. Bunların millî lideri olan müteveffa Sun-Yatsin'in «vasiyetnamesi», çar Petro'nun efsanevî «va- siyetname» sine benziyor. Kadını, onun rehberlik mevkiini işgal eden talebesi Çang-kay-şek ve kurduğu millî çin fırkası Ğuamintang ^ Sun- Yatsin in plânlarını tahakkuk ettirmek uğrunda çalışıyorlar. Bunlar hep münevver insanlardır, komşuları olan Türk ve Moğol ülkelerinin «imarı» hakkında çok tûliemel eseri fikirler taşıyorlar. Sun-Yatsin ve Çang- kay-şek in arkadaşları, çok asrı kimselerdir, dünyanın vaziyetini çok iyi bilirler, mükemmel propagandacıdırlar. Çoğu Amerika ve İngilterede tahsil gören ve kısmen hıristiyanlığı kabul eden bu adamlar, o memleketlerin efkârını kazanmağa çalışıyorlar ve muvaffak da oluyorlar. Av- rupanm çiniyat ile meşgul olan ulemasını da kendi taraflarına, çekmesini bilirler; dünyanın her tarafında İngiliz, fransız ve almhn dillerinde muhtelif İlmî ve siyasî mecmualar neşrediyorlar ve Çin muhibbi cemiyetler kuruyorlar. Amerika ve İngiltere de, Japonlara karşı koymak^ için bilhassa bunları tutuyor.

Çin, geçen asrın sonralarına kadar kendi şeddinin içerisine kapanıp kalmıştı. Mançuriya, Moğolistan ve Hsin-kiang*da ancak çin memurları ve garnizonları yaşıyordu. Geçen asrın sonuna kadar Mançuryaya ancak iki milyona yakın çin muhaciri yerleştirilebilmişti (onu da. 1886* den başlayıp İngilizlerin Rusya aleyhine olan teşvikleri ve yardımları neticesi olarak yapmışlardı) ; Mançuirya demiryolu yapıldıktan sonra, 1927 yılma kadar 27 yıl zarfında 25 milyon Çinli bu ülkeye göç ettiril- di. Yanı Çinlilerin göç ettirme işleri, Rusunkinden daha hızlı oluyor. Şimdi Sun-Yatsin'in halefleri «Asiastrad» isminde bir şirket tesis ettiler; bunlar, Çinin batıya doğru giden eski «ipek volu»nu asrı oto-kam- yon yolları

şeklinde ihya etmek, bununla muvazi olarak batıya Urumçı- Çögeçke doğru demiryolu hattı inşa etmek, Doğu Türkistana on milyonlarca Çinli göçmen doldurmak azmindedirler. Ort.aasyanm meşhur tetkikçisi Sven Hedin de onlar için çalışıyor ve propaganda yapıyor. Fa- kat bütün bu plânlar, Rusyada olduğu gibi, Çinde de eski imperyalizme tâbi milletleri yutma itiyadına ve şimdiki «millî diktatörlüğe e dayanmaktadır. [Yukarıda Rusya için dediğimiz gibi, Çinde de tâbi ve komşu milletlerin hayat haklarını tanıyan tam bir demokrasi teessüs ederse, Çin milleti Türkistanlılar için asırladanberi kendilerince malûm orijinal bir medeniyetin hâmili olan kıymetli bir komşu olacaktır. Türkistanm tarihi onların dilini öğrenmeden öğrenilemez. Müstakbel Türkistan üni- versitelerinde Çin^dili muhakkak mühim bir yer tutacaktır.] Bence «millî diktatörlük» leı* ancak Rus bolşevik imperyalist diktatörlüğü ba- tıncaya kadar muvakkat bir zaman yaşıyacak, sonra beşeriyet tam demokrasiye kavuşacaktır. Bu husus Çin için de böyledir. Türkistanlıların komşu milletler sıfatiyle Ruslarla ve Çinlilerle samimi komşuluk müna- sebetleri ancak demokrasinin beynelmilel mikyasta teessüsü ile taayyün edecektir^. Şarkta Rusya ile Çinin karşısında mühim ve müessir bir kuvvet teşkil eden üçüncü bir devlet de japonyadır.

Japonyaya gelince, o. Örtaasyadan şimdilik uzak bulunuyoısa da oraya gelmeğe azmetmiş bir devlettir. [Yeter, ki «açıkkapı» meselesin de Amerika ile anlaşsın.] Japonlar> Mançuryada temelli olarak yerles- mek ve Çine Uzakdoğunun şimal taraflarından elçektirmek ve yahut kendisi bu taraflardan^ ve Mançuryadan elçekmek mecburiyetindedir. Bugün Çinin işlerini bilfiil idare eden Çang-kay-şek, Japonya ile kat'î hesap görme zamanının artık gelmiş olduğunu pek iyi biliyor; o, daha 1926 da Amerikalılara dayanaraK, Japonları Mançuryadan atmak için tedbirler aldı. Orada müstakil Çin demiryolu ve limanları siyasetini takibe başladı. Bu vaziyet karşısında Japonların kendi adamı olan general Çansulin bile velinimetlerine karşı şüpheli bir rol oynamağa başlamıştır. Çinliler bugün Mukden-Pekin hattıvu bilfiil ellerinde bulunduruyorlar. Önce yegane liman olan ve Japonların elinde bulunan Dayrenin rakibi sıfatiyle Holandalı mühendislerin eliyle Hulatau «imanını inşa ediyorlar. Mançuryada bulunan Japon mâden '"'^İdarınd^ grev ve sabotaj ile Japonları taciz ediyorlar. Çang-kay-şek 1927 yazın-

t» Bu bahisler ilk basımda s. U47-Ö57 de münderiçtir.

da M'&nçuryaya külliyetli çin ordusu gönderdi. Japonlar da buna karşılık olarak fcönîen Tsingau a asker çıkardılar, ve Tanaka hükümeti, Tokyu'da «Çin..Konferansı» diye bir konferans toplıyarak, Japonyanm Mançuryada olduğu gibi, İç Moğolistanda da hakkı olduğunu ve buraya hiçbir kimsenin karışmasına tahammül etmiyeceğini ilân etti. Bu ise, Çin ile Japonya arasında bir olum dirim mücadelesinin başlaması arifesinde olduğumuzu gösterir. İç Moğolistanm batı hududu Doğu Türkis- tandır; demek Japonya bir gün İç Moğolistanda yerleşecek olursa Doğu Türkistana komşu olacaktır.

Japonya bir gün, bizim meselelerimizle yakından meşgul olursa Türk ve Moğol unsurunun istiklâline ne dereceye kadar ^araftar, daha doğrusu taraftarlığında ne dereceye kadar samimî olabilir? Mançurya - İç Moğolistan - Doğu Türkistan demiryolu hattına malik olursa, burularda hâkimiyetini Japonyadan göçmen göndererek oralarını bizzat ken- di tebaaları ile iskân ederek temin etmek istemez mi? Yahut tarihî şöhretleri sayesinde garp kadar şark ülkelerini de ürkütmekte olan Türk ve Moğol unsurunu bu yol üzerinde iskân etmek ve onları silâhlandırma yerine, Çinli muhacirleri yerleştirmeği tercih etmez mi? Zannımca Japonya, buralarda, kendisinin asıl rakibi olan Çin milletinin göçmenlerini asla yerleştirmez. Kendi Japon göçmenlerini kâfi miktarda gönderip oralarda geniş mikyasta japon müstâmireleri vücuda getirebilir mi? Zannederim buna da muvaffak olamaz. Çünkü, evvelâ Japonlar bir deniz milletidir, Mançuryada bile ziraatte Çin köylüsüne rekabet edemiyor.

Japonların Asyanın karasında yerleşmek niyetinde oldukları gö- rülmüyor; onların hayali Amerika, Avustralya ve Asya arasındaki geniş büyük Okyanus adalarında yalnız askerle ve iktisatça değil, nüfus itibariyle de hâkim olmaktır. Onların Amerika, İngiltere, Fransa ve Helanda elinde olan cenubuşarkî Asya adalarında, Mikronezya ve Male- nezya adalarında yerleşmeleri Amerika ve Avıupada ehemmiyetle ve endişe ile takip olunmaktadır. Halbuki Mançuryada demiryolu hatları- na malik oldukları halde, 1906 danberi ancak 40.000 japon köylüsünü yerleştirebildiler. Japonya., Çin ile Rusya arasındaki ülkelere malik olursa bu ikisinin rakibi olacaktır. Buradaki milyonlarca Türk ve Moğol unsuruna karşılık olarak birkaç milyon japöti göçmenini yerleştirmeyince, Japonyanm buralardaki hâkimiyeti her halde Hindistandaki İngilızle- rinki gibi sırf askerî ve İktisadî olacaktır. Şüphe yok ki Japonlar, Türk ve Moğol milletlerini teslih ederlerse, bir gün bunların kendilerine Or- taasyada hâkimiyet işinde rakip çıkacaklarım düşüneceklerdir, binaenaleyh buna kolay kolay müsaade etmezler. Japonların ülküsü, İç v£ Dış Moğolistanı ele geçirerek Çin'le Rus'un arasına, sokularak kendisinin

Mançuryada hâkimiyetini sağlamaktır. Bu yüzden o buralarda kalabilirse, önümüzdeki yarımasuda çok meşgul olacak ve fikrimce Türk ve Moğolları kendisine düşman yapmak değil, onları kazanmak siyasetini takip edecek, belki buralarda kendisine bağlı «Müstakil» ülkeler vücuda getirmeğe çalışacaktır. Fakat onlar bu yolu tutmak mecburiyetinde kaldıkları takdirde dahi, .Rusların yaptığı gibi, yine Türk ve Moğollan parça parça yaparak kendileri için zararsız bir hale getirmeğe uğraşa- caklardır. Her halde bütün bunlar, hep geleceğin meseleleridir. O güne kadar her iki Türkistanın «tek edebî dil» meselesini ilk iş olarak Kallet- mesi ve b unun tatbik a 1ı yolunda özlü tedbirler alınması icap eder.

Hindistanı ve bilfiil Tibcti idare eden İngiltere ise kendisinin Or- taasva siyasetim, diğer müstemlekelerinde ve cihanda hâkimiyetini temin maksadına matuf umumî siyasetiyle ahenkli olarak yürütmektedir. Bu noktadan onun esas siyaseti, Lord Küvzon'ıın daha 1890 da vazıh °larak anlattığıgibi, HindukCuş Dağlarının şimaline geçmemektir.

Bugün Ingiltere, cenubî Asyada ancak elinde olanını müdafaaya karar vermiş bir memlekettir. Onun Amerikada birçok işleri, Avustralya ve Uzakdoğudaki menfaat mmtakalarını Japonyadan, Afrika ve önas- vadaki müstemleke ve nüfuz mmtakalarını diğer rakiplerinden korumak kaygıdan vardır. O, Ortaasya vakalarına, ancak bunların Hindis- tandaki malikânelerini tehlikeye mâruz bırakıp bırakmaması noktasından bakar, o, ne Hindükusun, ne de Kuenlun'un şimaline inmek fik- rinderir. Bundan dolayıdır ki, 1918 ve 1921 yıllarında Türkistanda bazı zevatın ingiltereye karşı besledikleri ümitler boşa çıkmıştır; bundan sonra dâ öyle olabilir.

Diğer taraftan Ingilterenin diplomasi tarzı, çok yavaş ve ağır olup, zamanımıza uygun da değildir. Geçen asırda bile bu vaziyette^ Rusya istifacle^etti. Adi Suavî Efendi bile o sırada bunıı anlamış ve demişti ki: «Atalık Gazi Kaşgarda bir devleti islâmiye tesis ettikten sonra hariç ile akdi ravâbıtı mütalea eyledi. Etrabna bakıp denizler hükümdarı ve Hindcle kırk milyon muslümana hâkim olan ingiltereye, diğere tercihan, müracaat etti. Ticaret ve ihtilât muahedesi yapmak istedi. Ingilize üç kere sefir gönderip mıahedci ticariye talep eyledi. Ingiliz ise batâet de- recesine varmış vakar politikasiyle bu devleti cedideyi tasdika müsâraat etmedi. Bundan Rusya istifade etti. Ahiren Ingiltere Robcrt Shay/i gön- derip muahede yaptı ise de, geç kalmıştı». Lord Kürzon dahi Ortaas- yada İngiliz ve Rus siyasî hareketlerini mukayese ederek diyor, ki «Ingiliz devlet adamları vakitlerini parlâmentoda lâkırdılarla, fıçılar dolucu mürekkebi savfedeıek İngiliz hâriciyesi yazılarını yazmakla geçirirken, bizim Şarktaki yegâne mühim rakibimiz olan Rusya, işini hiç dur-

durmadan ve tereddütsüz yürütüp gider ve biri diğerini tamamlıyan şu üç işi fasılasızca devam ettirir vc ilerletir: 1) ülkelerin işgali, 2) yerli ahalinin temsili. 3) elde edilen vaziyetin sağlamlaştırılması»^. Zamanımızda ise İngiliz siyaseti, meselâ bolşevik Rusyanınkine göre, çok yavaş ve müteredditçesine olup, eski alışıklıklara dayandığından, muasır hayata uymuyor. Bunlar bolşevizme, meselâ onun Çinde ve diğer bazı Asya ülkelerinde temel kurması ihtimallerine hiç de ehemmiyet vermezler, onlar daha ziyade, umumî cihan harbi ruhiyatı ile yaşarlar. 192,1 — de Halil Paşa ile Hacı Saminin Taşkent üzerinden Kaşgaıa geçmek ih- timallerine dair haberler alınca gözleri dört açıldı ve, Kaşgaıdâki İngiliz^ konsolosu Etherton, yukarıda (s. 422)_zikr^iğimiz gibi, hemen basmiacıİarla müzakereye başladı; fakat basmacılığın en ağır günlerinde bu şehirdeki İngiliz konsolosu (âsârıatikacı Skrine) zamanımızla alâkası ol- mıyan her şeyle meşgul oldu. Hulâsa, İngiltere, Örtaasyadaki kıyam hareketlerinin tenkilinden sonra Rusyanın iki- Türkistanda ve komşu ülkelerinde de kahiri mutlak kesileceğine hiç ehemmiyet vermiyor. Halbuki Cihan Harbinde düşmanı olan Türkiyenin iki zabitinin Doğu Türkistana geçmesi ihtimali karşısında bu kadar hassasiyet gösteriyor. Ingilizler, Sovyetlerin Türkistanı ve Sibiryayı demiryolları ile çevirip sanayileştirmelerine ve Türkistana komşu ülkelerde sevkulceyş bakımından mühim tedbirler almalarına ve silâhlanmalarına, «Rusyanın dahilî işidir» diye tabiî bir iş nazariyle bakarlar; fakat Almanyanm garp mmtakalarıhda silâhtan tecrit edilen vilâyetlerinde bir silâh deposu bulunursa canları boğazlarına^ gelir. Bununla beraber lngilterenin Hindistan vâliiumumı-; liğniin, münevver Türkistanlılardan pek fazla ürkmesi, bunların verine, eski Bukhara emîri gibi bostan korkuluğunu, gûya bir ^kuvvetmiş gibi, tutması da zikredilmeden geçilmemesi icâp eden bir keyfiyettir.

lngilizlerin, Ortaasyada asrı bir- türk-islâm devletini istemedikleri bellidir, fakat bu, onlar için bir prensip, meselesi değildir. Eğer böyle bir devlet, onların istemeyişlerine rağmen teşekkül edecek olursa, onu emrivaki olarak kabul eder, hattâ ondan da kendi lehine istifade etmek istiyebilir. Çünkü İngilizleı tüccar bir millettir, siyasetleri de tüccarın siyasetidir. Her halde lngilterenin Ortaasya siyaseti aktif bir siyaset değil, tarihin seyri icabından ellerine geçen sonsuz serveti, müstemleke-.

9î G. Cırson, Russia .in Cantral Asia, L.ondon, 1890, 3. 310: t am showing that while English statesmen have chatcered in Parli&ncnt, or poured gallons cf jnk över reams of paper in dipl-omatic lutilities at the Foreign Office, Russia, oıır only admitted rival in the East, has goııe cdntinuosly and surey to \vork, • procec ciing by the three successive stages of eonquest, assimilation, and consolidation.

leri, beynelmilel karışık variyetten istifadede maharet göstererek muha**faza etmek siyasetidir. lngilterenin Ortaasyada,** Hindistan **dışında, kuvvetli bir siyaset takip edebileceğini** tasavvur etmek güç ise dahi **!n- gilizîer,**

\

Türkistanlıların kendisiyle pek yakından alâkadar olmalara icap **eden bir millettir. Çünkü bu millet, cenubî ve** Ortaasyada garp mede**niyetinin hakikî mümessilidir. Diğer** taraftan Türkistanlı muhacirler **Hindistanda umumiyetle hüsnükabui gördüler** ve birçok genç Türkis**tanlılar da orada İngiliz mekteplerinde** okuyorlar. Herhalde Ingilizler **Türkistanlılara düşman bir millet • değildir. -**

Daha bir cihet var: Dünyanın milletleri arasında İngilizlerle Plan**sızlar^ nüfus fazlalığına mâlik oîmıyan,** şarktaki müstemlekelerinde ve **nüfuz sahalarında, kendi İngiliz ve Fransız** muhacirlerini iskân **edecek, oraların yerli kavimlerinin istikballerini** herbad edecek milletler olma**dıklarından müstakbel münasebetler bakımından** diğer milletlere tercih **edilebilirler. Keza Japonya da Ortaasyayı** Japon muhacirleriyle iskân **edecek bir millet olmadığından Türkistan** için tehlikesizdir. İngiltere **ve Japonya Orta-ve Uzak Doğuda iki başlıca** âmildirler. Türkistanlılar **için İngiliz ve Urdu dilleri istikbalin dilleridir.** Türkistan için iki milyon **Hind muhacirinden ikiyüz bin Rus muhaciri** daha tehlikelidir. Hindİiier **7 ürkistanlılara binlerce senedenberi malûm** Hind medeniyeti ile muasır **Anglo-Sakson medeniyetini getireceklerdir.** Hindistanda İngiliz hâki**miyeti kalktıktan sonra dahi burada Anglo-Saksön** medeniyeti hâkim **kalacaktır. Çünkü hayatı idare eden asrî müşterek** dilleri odur. Dünya**nın her tarafı, bütün Baluİmuhiti Kebir,** Amerika, Avustralya, Cenubî- **ve Şarkî Çin ve Japonya şimdi umumî lisan** olarak İngilizceyi **kullanı- vorlar. Bugün İngilizce 100 milyon insan kitlesinin ana dili** olmaktan **başka bütün Güney-ve Doğuasyanm medenî** ve İktisadî hayat dilidir. **Dünyanın, istikbali en parTak olan dili budur. Biz** gelecekte Çin, Japon, **Hindİiier ve Avrupalılarla bu dilde anlaşacağız.** Türkistanlılar Urdu di**linin tahsiline de ehemmiyet vermelidirler.** Afganistan şehirlerinde, **hattâ Herat'ta bile, Ingiliz ve Urdu dilleri ilim** ve **muamele dili** olarak **yayılmaktadır. Oralarda- maliye hep Hind mâliyesi, tababet** te Hind ta**babetidir. Tıp kitapları** oıdıcacıır. **Bir gün Termiz** ve **Balkh'ia** Pişaver **arası Parisle Berlin, yahut Pavisle Marsilya arasından daha yakın, doğ rusıı Berlinle Münih yahut Terrnizle Taşkent arası** kadar **mesafe** olup **kalacaktır.**

Rusların son cihanşümul imperyalist plânlarım gerçekleştirmeye **muvaffak olup olmıvacağı taassupla ve bir taraflı** olarak izah edilecek **meselelerden değildir. Bîtaraf muhakeme edilecek olursa bu** meseleye **hem müsbet ve hem menfi cevap verilebilir. Çünkü'her** iki ihtimal kuv-

vetii delillere dayanmaktadır. Diyebiliıiz. ki Ruslar muvaffak olurlar. Çünkü her şeyden önce Rusya dışı dünyada fikir herciimerci hâkimdir.

Sov\ʳet matbuatı, cihan kapitalistlerinin kendileri aleyhine birleş mış olduklarını, Rusyah muhacirlere Cemiyeti Akvam kasasından, Sov- yetier aleyhinde faaliyette bulunmaları için para verildiğini, yazar dururlar. Fakat bunun hiçbir aslı faslı yoktur. Sovyetlere karşı beynelmilel gizli bir anlaşma olmadığı gibi, ayrı devleiterin bile (ihtimal Japonya müstesna) Sovyeiîere karşı muayyen ve gizli siyasetleri yoktur. Fırkalardan yüksek duran bir siyaset, Jiıgilteredc de yoktur. Orada muhafazakâr fırka, Sovyetleri diğeı devletlere karşı kullanmayı düşünür; derken yerine sosyalist amele fırkası gelir; onlar da bütün vücutları ile ba- rışçı (pasifist) olduklarından Rusyaya kaısı aktif bir siyaset takibinin düşmanıdırlar ve seçimlerde de kendilerini doğrudan doğruya Sovyet taraftarı olarak gösteriyorlar. Almanyada iş başında bulunan Sosyal - Demokrat fırkası Sovyetlere karşı dostluk siyaseti güdüyor. Bugün Almanya kurmay reisi ve onun ruhu olan general Schleicher gibiler, Sov- yetlere geniş mikyasta istikrazı tasvip ederek, askerî kimya işlerini ve uçakçıîık indüstrisini ihya etmek yolunda bütün kuvvetleriyle onlara yardım ediyorlar; çünkü, onları kendilerinin (Fıansızlara karşı) müttefiki sayarlar. Bugün Ortaavrupa gerçekten tam bir kaos halindedir. Bunun sonunun ne olacağı da bilinmez. Demokrat idare usulünden faydalanmak, bu idare usulüne inananların hakkı olmalı idi; halbuki bu usıιUi yıkmayı hedef edinen komünist fırkaları parlâmentolarda âza olup, kapitalist âlemini karıştırmak yolundaki işlerini isledikleri gibi yapıyorlar. Matta onlara matbuat hürriyetinden istifade hakkı bile her yerde (yalnız Macaristan müstesna) verilmiştir. Herhalde Avrupada, Rusyaya ve Sovyetlere karsı müstakar bir siyasetin ortada bulunmadığı bir hakikattir. ingilizlerin siyaseti Hindügüş’un şimaline geçmemektir. Onlar bu dağlara bir «Şeddi Ye’cûc» nazariyle bakmağa alışmışlardır. İngiltere burada Rusya bilfiil taarruza geçmedikçe kımıldamaz. Rusya da kendi nüfuzunu Güneyasyaya doğru yayma işini İngiliz milletini birden ayaklandıracak şekilde yürütmez. Belki o tedricen, İktisadî mahiyette tedbirlerle ve yerli kavimleri İngiliz aleyhine tahrik ve saire şekillerde hareket edeceğinden âni bıı* müsademeyi icabettirecek bir dakika gelemez. Sovyetler karşılarına çıkacak diğer devletlerle de ayni şekilde hareket ederek dünyada kendi nüfuzlarını durmadan arttırabilirler. Onların dünyayı oyalama ve uyutma siyasetine karşı dünya uyanık değildir.

Bu böyle olduğu halde, biz daha büyük bir ihtimal ile Rusların bu teşebbüslerinde muvaffak olamıyacaklannı ileri sürebiliriz. Çünkü:

1) Evvelâ bu teşebbüsleri iflâs ettirecek unsur Rus kızıl imperya-

lizminin kendi bünyesinde mündemiçtir. O gayelerine erişmek yolundaki uğarşmalarında fazla eosequerit, mutaassıp vc fırsat düşkünü olduğundan oyalama siyasetine daima sadık kalamaz, ve kendi hırsında yanar.

Rus imperyalizminin, bugün «cihan inkılâbı» şiarını kendisine bir binek edinerek yapmakta olduğu hamleler, artık bu imperyalizmin içyüzünü açmıştır: Rus yayılması, her vasıtadan istifade ederek, bütün Asya üzerinde gerçekleşmek azmindedir. Rus milleti, «durdurulmaz tabiat hâdisesi» (stikheynoye dvijcnye) diye tanıtmak istediği hudutsuz yayılış, bugün hayatı indüstrileştirme yoluyla kaynaşarak «coğrafî milliyet» teşkili isine bilfiil girişmiş olduğundan imperyalizm işinde bir «fenâ fri-'aşk» yoluna da bilfiil sapmış bulunuyor. Sovyet Rusyanın eski çarlık Rusyası sınırlan içinde kalması, hattâ bazı hudut noktalarından az çok çekilmesi, ancak hazırlıklarının tamamlanmasına kadar muvakkat bir haldir; komünizmin bayrağını ele alan «Yeni Rusluk», kendi yürüyüşü için hiçbir hudut tanımıyor, onun için hudut, ancak tedafüi bakımdan mühimdir. «Rusya komünistliğinin rus milliyetini mahvettiği», yahut «komünizmin Rusyacla milliyetçiliğe münkalip olarak iflâe ettiği» tarzında yürütülen mütalâalar yanlıştır; bilâkis «cihan inkılâbı» idesi, Rus imperyalizminin mptemmim bir vasfıdır. Bu hakikati daha pek yakınlarda Avrupanm ve Şarkın siyaset adamlarına anlatmak zordu[378]*;

---

378 Ben bu meseleyi ««Cihan İçtimaî inkılâbı yahut içtimai irtica ihtimalleri karşısında Şark münevverlerine terettüp eden vazifeler» unvaniyle 1922 Haziranında Semerkand şimalindeki Bidene'de yazdığım yazılarda (ki bunların biı kısmı «Yeni Kafkasya» mecmuasında 1926, . 16, 18, 19 «Komünistlerin Şark siya seti» unvanlı makaleler şeklinde intişar etmiştir) ve 15 Nisan 1923 tarihiyle Ak- çuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet ve Soysallıoğlu İsmail Suphi beyler namına Meş- hedden, o aralık açılan şehbenderlik vasitâsiyle gönderdiğim uzun siyasi mektupta mufassalen anlatmışımdır. Hfu- iki yazının nüshaları Akçuraoğlu Yusufun hususi kütüphanesinde ve kendi kütüphanemde mahfuz bulunmaktadır.

Biz bu mektup ve mâruzâtı yazarken meselâ transız siyasi âlimi Dr. A. 1*. Lcgendre'in maruf eserinde (Qwo vadis Eııropa?, Paris, 1920, p. 40-49, 113-137) bol- şevizmi ancak Almanların. İslâm âlemiyle, Step kavimleri, Türk ve Moğollarla birleşmelerini temin edecek bir vasıta ve biıv geçici hareket telâkki ederek yazdıklarının Türk aydınlarından Fransız âşıkı olanların, hattâ Cemal Paşa gibilerin, zihinleri üzerinde ne kadar derin yanlışlıklar yerleştirmekte olduğunu görmüş bulunuyorduk. Bolşeviklεı* gûya ancak «utilize» edileceklerdi. Türkler için komşuları olan RusarijFrar.sızlardan öğrenebileceklerini zannetmek kadar büyük bir gafîe. tasavvur olunamaz.

şimdi bunlar, Rusyayı öğrenen zevatın çoğu tarafından kabul edilmiş bir hakikattir. Rus imperyalizmi bugün komünistlikten ayrılmaz, ondan ayrıldığı takdirde dahi marksistlik esasında inkişaf ettirdiği metoddan (plânlı indiistri yoluyla tâbi mîlletleri temsil; kendi millî siyaseti için dünyadaki İçtimaî rahatsızlıklardan istifade etmek usulünden) ayrılmaz. Fakat bu metod Rusyayı, yalnız onun tarafından ezilip, yutulacak milletlerin değil, Asyada işi olaıv imperyalist devletlerin de bir numaralı düşmanı kılacaktır. Hele milyonlarca insanı angarya usuliyle çalıştu- mak yoluna giren bu «Yeni Rusya», sanayi merkezlerini Kafl-asyaya. Türkistaıia ve Sibiryaya naklettikten sonra. Ön, Orta-ve Cenubîasya ülkelerine kimsenin rekabet edemiyeceği ucuz fiatla emtia çıkarmaya başlarsa, durum büsbütün nazikleşecek*. Böyle bir vaziyet tahaddüs etmesin diye Ruslar, kendiliklerinden «kanaat» yoluna giremez. Çünkü Rus yayılmasının. Rusya sınırlarının içeri tarafında ve dışındaki Asyalı kavimlerİn bünyelerinin gevşekliği sayesinde yaşatıldığı, büyük milletlerce‘anlaşılınca — ki bu muhakkak olacaktır—, Rusyânm, artık gözü açılmış olan komşu şark ülkeleri en cezri tedbirleri alarak hızla kuvvetleneceklerdir. Bu ise «Yeni Rusya» nm, uyuşabileceği bir vaziyet değildir.

2) Ehemmiyetle kaydedilmesi icap eden ikinci bir cihet de. Rusya dışında komünizm propagandası merkezi olan Ortaavrupada ve bugün Rus müttefiki olan Almanyada. Rus imperyalizmine karşı kuvvetli bir aksülâmelin yüz göstermesi, cGpu'ye karşı Gpu» şiarıyla komünizme karşı şahlanan ateşin aktif milletçiliğin kuvvetlenmesidir. Lenin 1919 da Rus Komünist Fırkasının 8.inci kongresinde, İtalyanlar Ruslar kadar santemental ruhlu bir millettir, Avrupaya Sovyet sistemi oradan yayılacaktır demişti; halbuki 28.1.1922 de hâkimiyet faşistlerin eline geçti ve Mussolini komünizmi, bütün dere ve tepelerden şeytan kovar gibi takip etmektedir. Alman millî sosyalist hareketinin rehberi olan Hitler de, kendi hayat ve ideallerini anlatarak yazdığı «Mücadelem» adlı eserinde, Rus meselesini, bolşevik meselesinden hiç ayırt etmiyor, bilâkis bu ikisini bir kül olarak tanıyor. Ona göre, «Alman burjuva Halk (yani Stresemann) Fırkasının Ruslarla ittifakı, bir ağacın kendisini yiyecek ve çürütecek olan kurtu (Mistel) ile anlaşması kabilinden olup, bunun akıbeti Almanyayı batırmak olacaktır. Hakikatte Rusya, Alman- yanın cihanda yegâne ciddî düşmanıdır. Bolşevizmin, cehennemin piçi f Aıısgeburt der Holle) olduğunu alman amelelerine anlatabilmek için., önce bolşeviklerle gaye itibariyle bir olan sosyal-demokratları iş başından atmak lâzımdır: zira, şeytanı cinler kovup çıkaracak diye beklemek boştur».

İşte bu fikir bugün Almanyada, bilhassa Bavyerada gittikçe yayı- Iıyor. Avusturyada komünist ve marksist aleyhtarlığa daha çok hirisli- yanUn namına ileri sürülüyor. Heirmvehr (yani vatan müdafaası) adlı Avusturya faşist fırkası bugünlerde Viyanada en tehlikeli günleri yaşatıyor. 29 eylülde burada yaptıkları inkılâp teşebbüsünde muvaffak olmalılarsa da, reisleri Dr. P fr e m e r'in sesi çok gürdür. Bunlar alman millî-sosyalistlerine

nisbeten daha radikal olup, parlâmentarizmi zorla ortadan kaldırmak ve marksistlere karşı milli diktatörlük idaresi kurmak işini silâhlı bir kuvvet olarak gerçekleştirmek istiyorlar. Ortaavru- pada komünizme karsı millî diktatörlüğün yerleşeceğine bir delil de. bugüne kadar ekseriyeti kendi arkasında bulunduran sosyal-demokrat- lıgm ve mutedil sosyalistliğin, gün geçtikçe tedafüi vaziyete geçmesi ve gitgide millileşmekte olmasıdır. İkinci İnternasyonal çürüyor. Bun» mensup İngiliz Amele Fırkasının rehberi Macdpnald, şu ilkteşrin aymıı: 4.ünde İngiliz hükümeti reisi sıfatiyle Nevv-York'u ziyaret ettiğinde bir nutuk söyledi. O, burada, sosyalist amele fırkası rehberinden daha çok, dindar bir monaışıst, milliyetçi ve muhafazakârlar kadar imperyalist ve anglo-saksoncu olarak söz söyledi. Aynı günlerde vefat eden Almanya hariciye nazırı Stresernannm aynı 4 ilkteşrinde vâki olan defin merasiminde, alman sosyal-demokrat hükümetinin reisi Müller de bir nutuk söyledi. O da, burjuva Stresemaıını alman millî kahramanı gösterdi, ve onun milli zaferden ve «alman kiliselerinin kendisine hürmet çanları çaldığı günü görmeden üful ettiği» ni anlatarak âdeta ağladı.

Bu nutuklarda İkinci İnternasyonalin bu büyük rehberleri, artık internasyonal amele fırkalarının mümessilleri ve rehberleri değil, kırallı yahut kiliseli milletler adına söz söyliyen milliyetçilerdir. Bunlar bü yolla kendi istikballerin: baltalıyorlar ve millî diktatörlüğe yol açıyorlar. Sosyal-demokratlar, burjuva Stresemann için ağlasalar, yerindedir; çünkü onun arkasından kendileri de bir taraftan Üçüncü İnternasyonale, diğer taraftan milliyetçilik cereyanına doğru giderek dağılıyorlar, kararsızlık ları ve yolsuzlukları yüzünden nüfuz ve itibarlarını kaybediyorlar.

Asyadan Japonyada da böyle bir aktif ve askerî milliyet ruhu gittikçe kendini hissettirmeğe başlıyor. Avrupada böyle aktif milliyet fikrinin yayılmağa başladığını görünce bolşevik Ruslar «faşizm tehlikesi» diye feryat etmeğe başlıyorlar. Onların tek ümidi «kapitalistler tezadı» (kapitalistiçeskoye protivoreçye), milliyetçilerin kendi aralarında yekdiğerine karşı tahakküm mücadelesine başhyacaklarına dair imanlarıdır. Fakat çok muhtemeldir, ki aktif milliyetçiler bolşevizm aleyhinde birleşirler.

3) Rus faaliyeti, rakiplerinin müstemlekelerinde ve Asya ülkelerinde en çok İngiliz, Fransız ve Japonya menafiine dokunan bir şekilde tezahür ederse, bu işin müstakil ve yarı müstakil Asya milletlerini çiğnemeğe müncer olması gecikmez. Avrupa ve A.syada Rusya ile smırdaş milletler ruslukta erimeğe mahkum milletlerden mürekkep büyük Rus- yanın yerine, onlardan ayrılmış 50 milyonluk «Velıkorus» milleti ile komşu olmanın faydalı olduğunu bilirler ve bunu dünya devletlerine anlatmağa çalışacaklardır[111]. Yeni ruslık kendisinin imperyalist plânla nnı örten maskesini atıp, onu alenen Rus faşizmi şeklinde açıkça meydana koymak mecburiyetinde kalacaktır. O gün çıplak Rus millî ihtiraslarına karsı yine alenî millî adavet ve cihan mîlletlerinin adaveti kaim olacaktır[1'2]). Şöylece Rus imperyalizmiyle mücadele «aktif milliyetçiler» in işi olmaktan çıkıp, bütün dünya işi şeklini alacaktır.

Avrupada ve Asyada ne olursa olsun, Türkistanm Türkilî Türklerinin Bu kurtuluşuna filân veya falan devlet yardım eder Hayat Mücadelesinde denemez. Faili mutlak, her vakit olduğu gibi, bu Tutacakları Yer gün dahi kuvvettir. Küçük ve zayıfların işi, büyük ve küçük kuvvetlerin mücadelesinde şu veya bu kombinezonlarda yer alabilmek, her an hazır bulunajrak ondan istifade edebilmektir. Acaba Doğutürkleri milletler arasında zuhur etmesi mümkün olan vaziyetlerden istifade edebilirler mi? Yahut edebilecek hale geldiler mi? Ben buna, evet, diye cevap veriyorum ve eğer hazırlıkları tam değilse bile, müsait bir zaman geldiğinde ondan istifade .edebilirler diyorum.

Burada ehemmiyetle kaydedilmek icap eden cihet Ortaasya Türklüğünün kendi bünyesinde husule gelen müsbet gelişmelerdir. Doğu Türklüğünün 19.uncu asrın son yarısına nisbeten dahili tekamülü, Ortaasyanm mukadderatına tesirini muhakkak kılacak kadar büyüktür. Milliyetçi münevverlerimiz, daha pek yakında, Türk ülkelerinin Rus idaresince Avrupa medeniyetine kavuşmasını, Türk milleti için en büyük bir kazanç ve fırsat bilmişlerdir. Babaları ve ağabeyleri Ruslara karşı mücadelede şehit düşen Çingizoğlu Çokan bultan Batı Türkistanm; sonradan Rusya mahkûmu Tiirklerin umumi millî rehberi kesilen Gaspıralı i .mail Bey de Türkmenistanın Rıslar tarafından işgali lehine propaganda yaptılar. Babası Şeyh Şamille beraber Dağıştanm istiklâli uğrunda mücadele ederek şehit düşen Alikhan Avarski, Khıyvanın Ruslar tarafından işgali yolunda candan çalıştı ve kendisi 1862 de rus casusu sı- ,.tiyle Türkrnenler arasında dolaşıp, Rusların bu ülkeyi işgalini kolaj - 'astırdı. O . zaman «Ornburg Mahkemei Seriye» (Dukhovnoye Soh-

12). u bahis ilk basımda s. 62(5-632 dc münderiçtir.
U) Bu bahis le s. 632-638 de bulunuyor.

ranye) sinin müftüleri, «ukazlı» fyani çardan ferman alan) imamlar. Taşkent tüccarları Kazak ve Kırgınları «Ak Padişah» a tâbi etmek için çalıştılar. Şimdi ise vaziyet tamamiyle değişti; 1918-1923 yıllarında Türkistan müslümanlan hiçbir kimse tarafından yardım görmedikleri k^lde, bütün Ortaasyada büyük Rusyaya karşı tek başlarına şu kadar kurban vererek ilk mücadele; devrini yaşattılar. Yukarıda (s. 439, 467) _PaS*$t'anlı Danyal Bek, Türkistanm işgali yolunda Ruslarla çalışmış olduğunu' şimdi söylediğimiz general Alikhan Avarski'nin akra- basından idi; bu adam Ruslarla harb ede ede canını bu ülkenin kurtuluşu yolunda kurban etti. Bu kadar Türkiyeli ve AzerbaycanlI türk zabitleri ve erleri, nihayet Enver Paşa, bu memleketin hürriyet ve istiklâli uğrunda şehit düştüler. Bütün bu hâdiselerden, Ortatürklerin kalbinde yerleşip kalan derin intiba, sonraki yıllarda için için yaşadı ve derinleşti Diğer taraftan ancak başka milletlerin kültürlerine tapan Doğu fürkü, kendi millî kıymetlerini öğrenmek ve ondan kendi millî türk kültürünü yaratmak yoluna girdi. Daha bundan 30-40 yıl önce «millî muharrir» sıfatiyle yeni millî kabile edebiyatları vücuda getirmek işine baş* hyan zevat, istikbal için müstakil bir millî kültür yolu gösteremeden Avrupa ve Rus medeniyeti ağuşuna atılmak için ancak eski millî hayatı tenkit etmek ve onu çürütmekle uğraşırlardı. Onlar bize. Yunan ve Rus destanlarından bahseder, kendi destanlarımıza «tandırbaşı kıssaları», «ekiyet» diyerek alay eder idiler. Eski türk dilinde yazılan eserleri, millî mekteplerden nümayişle dışarı attırdılar. Şimdi ise millet bu türk dilinin eski âbidelerini, türk sanatı, halk edebiyatı eserlerini, «tandır baslarında» söylenip gelen millî destanları öğrenerek, milletin kalbinin hüc- ra köşelerinde dağınık halde yaşayıp gelen bu cevherleri bir arayı toplayıp, onlardan bir küt, bir millî bazine vücuda getirmek, onları millî medeniyetimiz, mânevi servetimiz sıfatiyle cihana tanıtmak yoluna girmiştir. Bununla o, şimdi başkalarının medeniyetleri karşısında «hayranlık», «satın alma» ve «taklit» yolundan ayrılıp «yaratma» yoluna girmiş bulunuyor. O artık *top* da yapar, uçak da.

Bütün belâların, milletin bütün tereddütlerinin, sallanmaların asıl sebebi, kendimizi öğrenemeyiş ve öğrenmek yollarını bilmçyişimizdır. Doğu .Türkleri istiklâllerini,, hürriyetlerini kaybederken, bünyesinde potansiyel kuvveti kalmamış, harcanmış bir vücut teşkil etmiyordu. Bütün vakayii. eski hanların, devlet adamlarının terakki düşmanı olmalariylc izah etmek de yanlış olur. Emir Nasrullah, Hekim Kuşbeği, Abdussamed Bek, Mehmet Rahim Kongırat, Khudayar Han, Avrupanm medenî üstünlüğünü az çok anlamış ve muasır ilmi ve tekniği kendi ülkelerine sokmak zaruretini idrak etmiş zevattılar ve bu yolda biraz çalıştılar

— öâir>

bile^h.Fakat onları, o muasır ilme ve tekniğe kavuşturacak yollar bulunmuyordu. Rus yeldiğinde bu muasır hayat tarzının, ve tekniğin kendisi Türk iline geldi, amma Ortatürkler yine onu benimsemenin yolunu bilmiyorlardı. Her işi bir başlar bir bırakırlardı. Muasır medeniyet .ve tekniği benimsemenin bir yolu bulunduğunun farkında olmamak, bundan doğan

bocalama ve sarsıntılar yeni medeniyet karşısında âciz, ötekine hayranlık., neticede maddî ve cismanî esaretin yanında bir de mânevi esaret, işte Türkistanda Rus hâkimiyeti çağının Umumî Harbe kadar geçen elli yıllık devrinin neticesi bu idi. Bunu o sıralarda müsteşrik Nalivkin de böyle hulâsa etmişti. Türk milleti; daha doğrusu büyük kütleleri, tarihte muhtelif milletlere iltihak etmiş ise, onu zorla hiç kimse bu yola sokmamıştır. O, talihin yürütmeleriyle yanlış yollara girmişse, kendiliğinden girmişti. Zaten tarih boyunca Türk milletini hiç kimse bir din ve mezhebin kabulüne icbar edebilmiş değildir. Türk milletinin bazı kolları muhtelif yabancı milletlerin yoluna intisap etti ve hattâ .kendi milleti aleyhine bile çalıştı; birçok düşman milletlere te- messiil ederek onları büyüttü ve hattâ onları yoktan var etti. O, bunu, başkalarının kafasiyle sevk ve idare olunan hayata ancak intibak etmek yolunu tuttuğundan kendisinin bu husustaki yolsuzluğu yüzünden yaptı; o, kendi cevherlerine kıymet vermedi, onu inkâr bile ederek, ondan Bir kül vücuda getirmenin usulünü bilmedi, bütün milletleri buna erdiren- imkânı elde edemedi. Şimdi ise Türk milleti, bunun acısını tadarak ne derecede yanılmış olduğunu, Önasvada olduğu gibi, Ortaasyada da anla- mış bulunuyor. O, şimdi, bu yüzden uğradığı zararların telâfisi uğrunda çalışmaktadır. Böylece, onun yolunda duran büyük iç engel, kalbimizde yerleşen büyük benlik ve şuur belirirnizin düşmanı bulunmuş, hastalık teşhis edilmiş ve artık bütün bunlar bertaraf ediliyor, demektir. Harici engeller de bertaraf edilirse Türk milleti artık mucizeler yaratır.

Türkistan Türklüğünün dinamik kuvvetinin, materyalizm, kozirno- politizm gibi zayıf milletleri içinden çürüten görüş ve ideler tarafından mahvedilmiş olduğu hakkmdaki düşünceler yersizdir Filhakika zama-

[13) Türkistanda yakınlarda -bulunan bir harita kolleksiyonu, hanlarımızın, daha 18. inci asırda Avrupa ilmi keşfiyatım takdir ederek, ondan istifade eylemek* yoluna girmiş olduklarını göstermektedir, özbeklerin Ulûm Akademisi tarafından elde edilen bu haritalar 12 tane olup, bunlar meyamnda 16. ncı asrın bir lû- tince haritası ile beraber 17. nci asrın sonlarında neşredilen bir Rusya haritası. 18, nici asrın başlarında basılan bir fransızca Asya haritası ve. 1730 da Nürnberg'de basılmış «Rusya imparatorluğu ve Tatarlar ülkesinin haritası» vardır; bk. Pravda, 27.4.941). ‘

nımızın mütefekkirlerinden Graf K e i s e r l i n g, biz Türkİeri de Çinliler kadar materyalist buluyor. Mr., Le C o q, Almanyaya gelen Türkistanlı talebelerin hiçbirisi lisaniyat, tarih, arkeoloji ve felsefe gibi ilimlere maneviyat sahasına yanaşmayıp münhasıran İktisadî ilimler tahsil ettiklerini Kent Türklerinin fazla materyalistliği ile izah ediyor. Mühendis W i 1 1 f o r t «Rus idaresi altında servet toplamış, Rusun sermayesine bağlı Kent Türkîerin, millî istiklâl gibi entuzyazm, idealizm ve fedakârlık (Opferbereitschaft) istiyen işleri devamlı olarak müdafaa edemezlerdi» demiştir. Radloff'un da Tacikler hakkında söylediği (bk. yukarıda s. 538) bu sözler, ancak İran kültürü tesirine fazla maruz kalmış olan şehirli tüccar sınıfı için varittir. Biz yukarıda (s. 522-25) millî musiki mptiflerini toplamakta Özbek ve Kazak münevverlerinin, ve (s.
5 4 3-18, 544) İlmî edebiyata, halk edebiyatına hasredilen bir mecmuayı yaşatmak için çalışan Kazak münevverlerinin listesini dercettik. İlk bakışta fazla bir teferruat gibi görünen bu liste musikişinas, muharrir ve ediplerden başka, mühendisler, siyasîler, hukukçu, tabip ve iktisatçıların bu işe candan iştirak ettiğini göstermek itibariyle mühimdir; bu isimlerin herbiri. Doğu Türklerinin bugün millî kültürü geliştirme işini büyük bir entuzyazmla yaşattığını gösteren birer canlı vesikadır.

Sovyetler Ortaasya Türklüğü içinde on binlerce komünist fcrka âzası toplamıştır. O,, yüz binlerce çocuğu bu ruhta terbiye ediyor, onlara internasyonalizm, kozmopolitik aşılamağa çalışıyor, fakat bütün bu yerli komünistlerin müttefikan bilmedikleri, anlıyamadıkları ve sevmedikleri bir şey varsa, o da kozmopolitiktir. Bunlar komünist ve nn/ark- sistirler, fakat asla kozmopolit değillerdir. Rus komünizmi' hudutsuz, bir imperyalizmin ve müthiş Rus faşizminin tezahüründen ibaret ise, bunu Rus olmıyan herkes, her gün ve her saat görüp, duyuyor. Milletlerin medenî gelişme tarihlerinde hakikî muharrik kuvvet, idealizm ve romantizm olmuşsa, Türkistanlıları toptan heyecana getiren de ancak bu- dur. Bunun en bariz tezahürü, 1918-1923 yıllarında yaşatılan mücahe- de günleri olduğu, bu eserde oldukça tebarüz ettirilmiştir (bk. s. 471
474).

Diğer taraftan menfi düşünen bazı adamlar, Rus mahkûmu olan Türkîerin, bilhassa Türkistanlıların, millî' hareketinin daha pek başlangıçta olduğunu, İngiliz, Alman ve Rus gibi milletlerin, tekmil yeni devir tarihini evirip çeViren kudretli millî şuurları, onların millî medeniyetlerinin azameti karşısında Ortaasyaklarm artık fırsatı kaçırmış olduklarına hükmetmek icap ettiğini, bir gün bir imkân hâsıl olduğu takdirde bile, ' Türkistanlıların bundan istifade edemiyeceklerini söylerler. Fakat Türk milletinin öyle mümtaz kavmî hususiyetleri vardır ki, o,

bunları bir dahi işletmek fırsatına nail olursa, kaybettikleri az bir müddette telâfi edebilir.

Binlerce yıllık tarihimizde kızıl çizgiler olarak uzanıp gelen milli hususiyetlerimizden biri canlılık ve tükenmez aktivite'dir. Eski tarihte. Asyada ve Doğu Avrupada hiçbir beynelmilel büyük hâdise olmamıştır, ki *1* ürk ve Moğol ona derhal karışmış olmasın, 1 ürk hiçbir memleket e **gelmemiştir, ki sonunda oradaki cemiyetin başına geçmiş bulunmasın. Lserini Çingizin zuhurundan biraz önce yazan Iranlı Mübarek -** şah **Guri diyor ki, «akça mukabilinde köleliğe satılıp yürüyen hiçbir kimsenin padişah olduğu insaniyet tarihinde görülmüş değildir; yalnız Türkler beyledir» üî). Bu, gerçekten de böyle olmuştur. Çin, Hind, İran ve Mısıra köle sıfatiyle gelen Türkler az zaman zarfında orasının siyasî hayatında rol oynamıya başlamış, birçok defalar tekmil devletin idaresini elde etmişlerdir. Mevlâna Celâleddin Rurnî diyor ki, «Türkü Öbür yıl esir götürmüşlerdi, şimdi bak (onu satın alan) arap dar ağacında** sallanıyor»1^), **işte 1 ürkün hakikî millî seciyesi budur. Yani her vakit hayatın ortasında, güreş meydanında bulunmak ve her yerde kendi var-, lığını göstermek. Tarihî Türk, hiçbir vakit basıldığı noktada kalmayıp derhal kalkan lâstik gibi, yahut kendisini sıkmak istiyen avucun içine sığmıyan cıva gibi olmuştur.** '

Türkün bütün tarihî seyrinde görülen en bariz ırkî hususiyetlerinden biri de, tarihin bildiği zamandanberi asker olduğu gibi, disiplini sevmesi, hayatın en ağır müşkülâtına-kolaylıkla katlanabilmesi, meşakkatlere uzun zaman tahammül edebilmesi olmuştur. Eski Türkler kendilerinin bu yolda terbiyeleri hususunda fevkalâde ehemmi}[r]et vermişler ve insanı gevşekleştiren lüküsten, kadınlaştıran tatlılardan ve vücudu ağırlaştıran yemeklerden sakınmışlar. Büyükler ve prensler yanlarındaki neferlerden fazla yemek yememiş ve neferle aynı şartlarda yaşıvarak kendilerini mahsus açlığa, susuzluğa, sıcak ve soğuğa alıştır - rnışlardır. Bu millî hususiyetleri unutanları, Türk olsa bile «tacikveş* yani Tacike benzer diye istihkar etmişlerdir, ki KÖrcğlu destanının Özbek rivayetinde Köroğlu ve arkadaşları bunun müsbet, tacik Tölek Batır ise menfi tipi olmak üzere çok canlı olarak tavsif olunmuşlardır Umumiyetle Özbek, Türkmen, Kazak ve Kırgız halk destanlarında, bize, hakikî Türk kahramanı tiplerini ve Türk olmıyan milletlerin kahramanlarının zayıf taraflarını tebarüz ettirmek hususunda çok ehemmiyet verilmektedir. Bunlar, Ortaasya T ürkiinün eski türk şövalyelik rıı- [379] [380]

14) Tarikh-İ Mubarakshah, ed. Denison Ross, London, 1927. p. 36.
380 Divân-i Kebîr, Viyana Saray Kütüphanesi yazması, Mxt 155. vr. 140b.

bunu bu «tandır kıssaları» vasıtasıyle nasıl canlı olarak yaşatmakta oİ- clugunu gösteren vesikalardır. Meşakkatlere ve eziyetle " tahammül edebilmek, bugün bütün medenî milletlerin sun î surette ve spor vasıta - siyle gençliğe aşılamak lüzumunu gördükleri bu tabiat, dediğimiz gibi. Türk milletinin en özlü cibillî hususiyetidir. Türk milleti bu hususiyetini az bir gayretle canlandırabilecektir.

Türkün diğer bir millî vasfı da dünyada olup bitenler karşısında göz açıklığı olmuştur. F.ski Türkierin *l* ung Yabgunun, Çingizin, Temü- rün muvaffakiyetlerinin en büyük sırrı, cihan vaziyetini etraflıca görebilmeleri, ondan tam olarak haberdar olmaları ve her fırsattan istifade edebilmeleri olmuştur. Türk milleti tarihî hayatının şevketli günlerinde cihan siyasî vakıalarını toptan öğrenip kavrıyabilmesi itibariyle zamanımızdaki Ingilizlere benzemiş ve vaziyete intibak edebilmiştir. Bugün dahi Anadolunun öz Türk tabakaları, keza Kazak, Kırgız, Türkmen ve Özbekl er. cihan siyasetine karşı o kadar alâka gösteriyor ve alelade çobana kadar her köylü bu meseleler üzerinde Öyle, bir ciddiyetle düşünebiliyor ki, hayrete şayandır. İran. Tacik, Hind, Rus ve Çin köylüsünde cihan hâdiselerine karşı böyle açık gözle alâkalı olmak hiç de go rülrnez. Büyük harpler çağında Türk milletinin toptan ve birden heye- canlanması. istiklâl aşkı, onun dünyada olup bitenlere karşı candan alâkası ve merakı ile izah edilir. Bu gibi kavmî hususiyetlerini Türk milleti âzami ehemmiyetle gençliğe aşılıyarak yaşatmalıdır.

Türklerin diğer bir hususiyetleri de velûtluk olmuştur ki, bütün bü yük fütuhat ve yayılmalanna, her vakit nüfus fazlalığı takaddüm etmiş ve yeni vatanlar aramaya saik olmuştur[16*]. Bugün dahi Özbek ve Kent Türk kadınının velûtluğu (ananın 20 ye kadar çocuk doğurması; doğurma istidadının farkı ve sel âlete emsalsiz dayanması) Nalivkin gibi tet kikçilerin hayretini mucip olmaktadır. Ortaasya Türkleri bir gün istiklâllerini istirdat edebilirlerse nüfusu çoğaltmak, ve Rus tahakkümü devrindeki kırgınları telâfi etmek, Önlar için büyük bir mesele teşkil etmez. Bütün bunlar, Ortaasyanm cihan siyasî ve İktisadî tarihinde alacağı mevkii ve burada cereyan etmesi muhtemel ve belki de muhakkak olan büyük olayları gözönünde bulundurarak mütalâa edilecek olursa, Orta- türkün milletler arasında bir daha şerefli mevki alacağına inanmak icap eder.

Ortatürkler için müşterek bir ülkü halini alan kültür faaliyetinin, bugün kabilecilik çerçevesinde kalmakta olduğunu görenler, bu kabilelerin fırsat geldiği takdirde bile bir millet teşkil edemeyip kabile mik-

116) Bu mesele benim »Türk Tarihine İYÎelhüU, s. 75-7Ü da izah edilmiştiri.

yasındaki teşebbüslerde ve onların entrikalarında bocalayıp kalacaklarını düşünenler vardır. Gerçekten de biz, Ortatürkler araşınc a hâlâ hâkim olduğundan ve Ruslarca bol bol istifade edildiğinden yukarıda da (s. 66, 377) esefle kaydetmiş olduğumuz bu keyfiyetin yanından göz yumarak geçemeyiz. Burada, son dağınıklık devrinde kökleşmeğe baş- lıyan ve bugün Rusun işine yarıyan bazı itiyatların tesiri mühimdir. Cenubî Türkistan Türklerinin bazı zümreleri, Kazaktan ve Tatardan çok, İranlı Tacik unsuruna ısınmıştır ve «Türkistan» mefhumunu ancak Mâ- verâünnehir, yahut çarlık zamanının «Türkistan vâliiumumîliği» mânasında dar anlamak, ancak eski Mâverâünnehir ahalisini «Türkistanlı» saymak isterler. Bu gibi temayüller, Türkistanı kendi anayurdu, vatan? bilerek oraya atılmak istiyenler üzerinde menfi tesir yapıyor. Diğer taraftan üç milyondan fazla bir yekûn -teşkil eden Kazan Türklerinden de kuvvetli bir zümre, eski Bulgar ve Kazan hanlıklarının hâtırası tesiriyle, Edil havzasında ayrı bir millî merkez vücuda getirmek, Başkurt, Nogay ve Kazak gibi komşu kabileleri buraya bağlamak ve kendi arkalarına - takmak istiyor (bk. yukarıda s. 359, 377).

Rusyanm muhtelif taraflarında dağınık yaşamakta olan Türkler için mahallî mahiyetteki küçük otonom ülkeler teşkilinin derde deva olamıyacağı, Rus kalabalığı arasında kaybolup gitmekten kurtulmanın yegâne çaresi, Türkün kalın yerlerine göç etmek olduğu âşikârdır. Ce.- nubişarkî Başkurdüstandan ve garbî Kazakistandan akan Yayık ırmağı havzasının, İç Rusya Türklerini Ortaasya Türkleri siyasî teşekkülüne bağlıyan bir saha olacağını anlatmak yolunda biz ve Başkurdüstanda çalışan Kazanlılardan İlyas Alkin ve yoldaşları, hayli uğraştık. Ve 1919 da Sovyet hükümetinin Orenburg Rus Kozakları sahasını geniş mikyasta Rus köylüsü ile iskân eylemek ve Başkurt ile Kazak illerini bir Rus «askerî bölgesi» ile ayırmak yolunda tedbirler aldığında, bunu önlemek maksadiyle İç Rusyadaki Tatar ve Mişerleri bu Yayık havzasında iskân etmek istedik; göçü kolaylaştırmak yolunda tedbirler aldık. Bu- guruslan tümenindeki bazı köylüler davetimize icabet ederek, gelip yerleştiler. fakat bu bir umumî hareket şeklini alamadı. Halbuki Tatatlar için, İle havzası ve Urumçı tarafları bile Yayık havzası kadar yakın vatan olarak tanıtılmış ve tanınmış olmalı idi.

[Edebî dil meselesinde de Kent Türkü cenuba. Kazan Türkü şimale ve garbe çekerlerse aradaki beş milyonluk Kazak-Kıtgız üçüncü bir unsur olarak kalacaktır; halbuki Sırderya ve Khorezm taraflarında •vukuu muhtemel olan kaynaşmaların neticesinde Kazak, Uruğlu Özbek .ve Karakalpak şivelerinin, şimdikinden daha yakın bir şekil alacağı aşikârdır. Zaten Ortatürk edebî dilinin de bu zümrelerin birleşmesi esasın

da husule geleceği, en yakın bir imkân sıfatiyle tarafımdan mükerreren ■ ortaya atılmıştır (bk. s. 5 7-66, 5 73, 583). Ortatürk kabilelerinin münevver mümessilleri arasında «fonetik itibariyle eski Çağatay, lügat itibariyle Kazak ve Uruğlu Özbek î> şiveleri esas ittihaz edilmek üzere, her kabile kendi şivesinde yazdığı halde, diğerlerince de anlaşılacağı mükerreren söylenmiş ve bazı plânlar da tertip edilmiştir[381]b Bu, merkezî zümre kuvvetlenirse Kent Türkünün İran unsurundan, Kazan Türkünün de şivelerini Bulgar ve Çuvaş şivelerine bağlıyan hususiyetlerden ayrılarak orta dili kabul etmeleri mümkün olurdu. Zaten millî kıymetler ve destanlar da ancak Kazak ve Uıuğlu Özbek, Kırgız ve Karakaipak zümrelerince iyi muhafaza edilmiş olduğundan, müstakbel Vnillî edebiyatın da bu zümreler etrafında vücuda geleceği, Kent Türkü, Tatar ve Başkurt kabilelerinin onlara iltihak edecekleri (bk. yukarıda, s. 573) kendiliğinden anlaşılır.]

Doğu Tilrkleri kendi mukadderatı meselesini, ihatası gerçekten ağır ve çok geniş sahalarla bağlı, dal budaklı büyük mesele, yalnız siyasî tarafları değil medenî tarafları dahi beynelmilel büyük meselelerle bağlı olduğunu anlamak, Asyada devletler ve milletler arasında mevcut ve gelecekte doğacak vaziyetlerden istifade etmeğe hazır müteşekkil ve mütecanis bir kuvvet olarak ortaya atılmak mecburiyetindedirler. Türkistan meselesi, dahilen Şarkî Rvısyadaki bütün Türklerin ve Müslümanların ortak olduğu bir mesele, haricen de müstakil beynelmilel bir meseledir. O, bu şekilde öğrenilmeli ve böylece ortaya konulmalıdır ve ancak o zaman Doğu Türkü kendi hedefini görüp, ona doğru kat'î ve cesur adımlarla ilerliyebilii*. Ortatürk münevverleri, rusça kadar İngilizceyi de öğrenmek, bu iki dildeki siyasî ve İktisadî neşriyatı hele Çinlilerin, Japonların ve Hindjilerin neşriyatını. Rus neşriyatı derecesindje ihtimamla takip etmek, cihana büyük milletlerin bakışıyla bakmayı öğrenmek mecburiyetindedirler. Siyasî ve İktisadî görüşleı bu şekilde genişlerse, kabile tefrikacılığmdan kalan itiyatlar kendiliğinden kaybolup gider. Türk milleti kendi millî kıymetlerini öğrenerek, başarının rehini olan iç güveni elde ederse, Asya meselelerini, tarihî mukadderatının büyüklüğü, vatanının genişliği ve dağınıklığı, mukaddes vazifenin azameti ile mütenasip olarak Öğrenebilirse, komşu kavimler tarafından olduğu gibi, Rus, Çin, Ingiliz, Japon ve Hind milletleri tarafından dahi mühim siyasî kuvvet olarak telâkki edilebilir.

---

381 Bu müşterek örtatürk edebî dilinin Kazak, Özbek, Kenttürk, Başkurt vc Tatar şivelerinden alınan numuneleri benim bu sene intişar eden «Türlcili haritasına ait izahlar» nam eserimde, s. 23-25 te'verilmiştir].

Bugün Ortaasya 1 iirklüğü, kendisinin binlerce yıl- Türkistarvın
danberi sürüp gelen tarihî hayatının en müşkül ve ^
Geleceği en tehlikeli bir devresine girmiş bulunuyor. Rus- \j|
ların Ortaasyaya doğru büyük ölçüdeki göçleri, (
plân safhasından tatbikatına geçmiştir. Halk jğeliğini münhasıran Rum
ihtiyacına göre indüstrileştirmekle, ilk «beşyıllık plân» la tatbikata geçilmiştir.
Bundan böyle Cenubî Pürkistanda ancak sanaî hububat, pa- j
muk ekilecek. Şimalî Türkistanda ise hükümet elinde bulunan traktörle j
ziraat ve onun tarafından idare olunan kollektif iğelikler inkişaf ettirilecektir.
Köylünün ziraatte kullanıp geldiği hayvanat mahvedildikten sonra, onun
bütün yaşaması, Rus traktörüne ve kolkhoz idaresinin şefkat ve merhametine
bağlı kalıyor. Ruh traktörü, Türkistan köylüsünden ancak Rusun istediği
adamlara ve onun istediği gün ve saatlerde verilebilir vc onu da Rus, millî
hayatı, aile hayatını, millî iğelik hayatını bozmak ve kendi isteğine uygun bir
şekle sokmak şartiyle verecektir. Ülkedeki bütün Tıirkler, müstakil düşünmek
hakkından mahrumdurlar.

Ruslar, bütün arazi vc suyu, onun idaresi işlerini, emsalsiz bir surette
merkezîîeştirilen devlet teşkilâtına bağladı. Ziraat için tarlaya su> vermek,
tarlada sapanı traktörle çekebilmek Rusun temsil, aile ve millî hayatı bozmak
ve mahvetmek siyasetlerine tâbi tutuluyor. Mamafih Türkistanlılar
kendilerini toplıyabilirlerse, Rusun pamuk, demiryolu, traktör, kolkhoz ve
indüstrileştirme siyasetlerinden korkulmaz. Çünkü bir ciönüm saati
gelecektir. O, ya kurtuluşa, yahut Doğu Türklüğün tarihten silinip gitmesi
neticesine götürecektir. 1 ürk, bugün Rusyadaki hayatta çekingen bir vaziyet
alırsa, yahut sabotaj yoluna girerse, zararı görür. Eğer Türkiîi kurtulursa, Rusun
bu ülkedeki icraat*. neticesinde yerleşen her şey, her müessese Doğu
Türklerinin kendi malı olacaktır.

Ortaasyada Rus istilâsı, bolsevik Rus hâkimiyeti devrinde Türkistan
Türklüğü, kültürü ve hayatı için ihdas olunan tehlikeler, hiç beklenilmeyen
bir azamet ve hızla kuvveden fiile çıkıyor. Fakat o azamet ve hız. bir çözülme
gününü de yaklaştırıyor. Rus, Doğu Türkistanı ve şimali garbi Çini işgal
ederse, biz onu huzuru kalple mürakabe edebiliriz, çüm idi bu hareket
sonunda bir patlak doğuracaktır. Ortaasyanm umumî durumundaki biiyiik
değişiklikler gözümüzün önünde husule gelmekte olduğu gibi, daha büyük ve
daha şümullü değişikliklerin arifesinde olduğumuzu gösteren hâdiseleri de
müşahede ediyoruz. Eğer bu eser bundan 1 5 yıl önce, yani umumî Cihan
Harbinin çjktığı yıllarda yazılmış olsaydı, ne Rusyanın mukadderatı, ne de
ona mahkûm olan Türklerin iç inkılâpları ve inkişafları hakkında, burada
tesbit ettiklerimizi bilirdik. O zaman bunları tasavvur etmek bile müşküldü.
Sonsözün

bitiminde diyeceğimiz şudur, ki Rus boyunduruğu alelade bir istilânın mantıkî neticesi gibi telakki olunamaz; bu boyunduruktan ve gözümüz önünde alıp yürüyen temsil tehlikelerinden kurtulmakta Doğu Türklerine yol gösterecek yıldız, köıükörüne adavet ve kin hisleri değil, basiret, takt. diğer bir çok milletlerin hareketiyle muvazi ve âhenktar iş görebilmek olacaktır. Fırsatları kaçırmamak için de Doğu Türkleri ancak millî birliğe sarılmak mecburiyetindedir.

Türkistanın geleceği, elbette cihanın umumî medenî tekâmülü ile muvazi inkişaf edebilmesinde olacaktır. Mesele yalnız bu ahenk ve mu- vaziliğin nasıl husule getirileceğindedir. Dünyada medeniyet ve teknik, başdöndiirücü bir süratle gelişiyor. Alman zeplini Rusya, Jap onva ve Amerikayı dolaştı. Bu muvaffakiyet âdeta bütün cihan mîlletleri için umumî bir bayram oldu. Şu satırlar yazıldığı günlerde biz, lsos Ange- iosda bu zeplinin nasıl karşılandığını, onu Amerikada karşılayan yüz binlerce ahalinin sevinç sadalarını, zeplindeki İngiliz, alman, japon vc saire misafirlerin her birinin kendi dilinde söylediği nutukları, Viyanada oturduğumuz halde radyodan dinledik ve dünyanın bütün milletleri aynı saatte, şüphesiz aynı alâka ve hisle, dinlediler. Dünya bu kadar küçüldü, milletler ve kıtalar arasındaki mesafeler bu kadar kısaltıldı. Okyanusları birkaç günde geçen büyük tayyarelerin şebekeleri, tül ve arz çizgileri gibi dünya yuvarlağını sarıyor ve Büyük Okyanustaki, Avustralya ve Amerika arasındaki gayıimeskûn adalar, bir gün bu deniz uçak hatlarının çok güizel ve mamur istasyonlarına dönecektir. Eski ve Yeni Dünyanın şimalî kısımları arasındaki en kısa yolu da belki Şi- mal Kutbu üzerinden geçecektir. İnsanlar yeni ve mühim tahrip kuvvetleri keşfettikleri gibi, güneşten, denizlerden ve daha nelerden hayale bile gelmiyen yeni hayat enerji kaynakları bulmağa çalışıyorlar. Almalılardan Dr. F o r n t e ı* ve E m i l L u d w i g Nîl'in sulama sahaları genişletilerek Sahrayıkebîırın nasıl ihya edilip, önceleri ancak hikâyelerde okunarak tanınan bu müthiş çöllerin on milyonlarca insanın iskân sahası olacağından, bütün Afrikanm muttasıl bir medenî kül şeklini alacağından bahsediyorlar. Avrupa ile Afrika arasında Cebelüttank boğazı altından bir demiryolu yapılması düşünülüyor. Dünyanın böyle baş- döndürücü terakkiyatı çağında, onun akşamı arasındaki bağlanışın böyle sıklaştığı bir devirde, yeryüzünün en eski medeniyet merkezlerinden olduğu kadar, bugün dâhi bütün Asya ülkelerinin muhtaç olduğu birçok zarurî maddelere malik olup bu kıtanın dört köşesi arasında gerçekleşmesi elzem ticarî rabıta yollarının kavuşak noktası olan Türkis- tanın inkişaf yolları, istilâcı bir milletin egoizmiyle kapalı kalamaz.

Müstemlekeci iki devlet arasındaki anlaşmazlık yüzünden bu ülkenin

Hindistandan, daima ölü kalmak mecburiyetinde bırakılan «bitaraf mıntaka» ile ayrılması, İran ve Çin demiryolları ile birleşmesine engel olunması, elbette gayritabiıdir. Türkistanda kim hâkim olursa olsun, o yine inkişaf edecektir. Hayat durmadan yürüyor ve ülkenin gelişmesi hiçbir türlü durdurulamaz. Türkistan Türkü buna intibak edecek, siyası ve medenî ideallerini ona uyduracak, onu mahkûmiyet ruhu ve anlayı- siyle beslenen kabile itiyatlarına bağlı kalmak belâsından da kurtaracaktır.

Cihan terakkiyatınm alacağı şekil ne olursa olsun, Türkistan bir kara memleketidir. Onun istikbali, kara İktisadî münasebatmın demir- ve hava yollarının, ülkede sulamanın inkişafına bağlıdır. Amerikada tahsil gören ve bugün Türkistanda çalışmakta olan alman mühendisi V. W. Z i n s e rJ i n g'in, geçen yıl Moskovada neşrettiği tetkikatınm neticelerine göre, Amuderya Özboy tarafına akıtılarak saniyede 1 OOmikûp sajin (=977.8 I 3 m³) su verilirse Safıkamış çukuru 9 yılda dolacak ve dünyanın en muazzam bir su mahzeni olacaktır. O halde Aral deltasından 350.000 desatina (= 382.200 hektar) yer, sathı inecek olan Aral Çölü altından 300.000 desatina (*. — 327.6000 hektar) yer meydana çıkacak, Sırderyadan zahmetsizce 400.000 desatina (= 432.860 hektar), Amuderyadan 1.200.000 desat. (=1.310.400 hekt.) yer sulanacak, Özboyun Hazar Denizine akacağı sahada 530*000 desatina (= 5 78.760 hektar) ver açılacaktır. Özboyun, vapurlar işletilebilecek hale getirilmesi için kilometre başına ancak 20.000 ruble sarfet- mek icap ediyor, bu ise demiryolundan 4-5 defa ucuz demektir[13]). Umumiyetle Türkistanda sulama işleri yoluna konulurca, yeniden 20 milyon hektar yer suvarılacak ve yeniden 30-40 milyon ahaliyi besliyebi- lecektir (bk. yukarıda s. 22). Eğer Türkistanda 20 milyon hektar yeni saha sulanacak olursa, şimdi mevcut .12 milyon hektar ziraat sahası pamuk ekimine hasredilir. Kazakıstanm cenubî kısımları pirinç ve kauçuk ziraatine tahsis edilebilirdi ve hububat hususunda Rusyaya veya diğer herhangi bir ziraat memleketine ihtiyacı kalmazdı. Türkistanda beyaz kömür kuvveti 40 milyon beygir kuvvetinde, şimdiye kadar keşfedilen petrol mevcudu ise 45 milyon ton tahmin ediliyor. Bakır, demir, antimon, radyum: «Karamezaı» ve «Karatav» mıntakalarmda kur

şun ve çinko, Fergane ve Tacikistanda demir maden yatakları keşfe- dilmektedir. Hazar Denizinin şimalişarkı tarafları, Türkmenistan ve Khorezm mıntakaları zengin petrol vâdedjjyor. Çin demiryolları İran [382]

---

382 W. W. Ziıserlirıg, Oroşcnye na Amudariye, izdanye Upravlenya Vodnago Khoziaystva Sredney Aziyi, Moskova 1927. s. 553-557. '.

demiryoluyla, Hindistan yolları, Sibirya ve Rusya, demiryolları ile Türkistanda birleşir, oto-kamyon yolları ve tayyare şebekeleri ülkeyi sararsa Türkistanda saklı bulunan bütün bu servetler bu ülkenin genişliği ile mütenasip kudret ve vüs'atle işletilmeğe başlanırsa, Asya ve Avrupa hayatında da yeni bir devir bağlıyacaktır.

Sovyetlerin tahammül edilmez iş angaryalarını, Türkistanlılar Rus- yada eşi görüîmiyen bir gayretle itmam ettiklerinden, Sovyet gazeteleri sitayişle bahsederler. Türkistan ahalisinin, daha istifade edilmeyen potansiyel kuvveti çoktur. Hele muntazam hayvan besleme işine başla- . nırsa, burası, bütün Asya ve Avrupanm et ve yün kaynağı olacaktır. Türkistan Türküne ancak kendi çalışmalarını dünyanın her tarafındaki terakkiyatla muvazi olarak geliştirmek için istiklâlinin husulü, kendi kudretini, inisyatifini istediği gibi tatbik, onu kendisince matlûp bir yolda taksim eylemek imkânını elde etmesi zarurîdir. Kazakların meşhur şâiri K ö p e y o ğ l u Y u s u f , «İrade hususunda diğerlerinin esiri olduğumuz için, kuvvet vc enerjimiz hiç de sarfedilmeden kalıyor» : Tavsalmay kele çatır armanımız Erikti bol mağars son dermanımı*

derken, Doğu Türklerinin umumî derdini fa3İh ve muciz olarak anlatmış oluyor. Asyanm dört köşesinden gelen yolların bu kavuşak noktasında kültürler mübadelesinin eski kudretle yaşatılması için, bu ülkenin yerli ahalisinin dünya milletleri ile istediğrgibi işbirliği yapmak imkânlarım haiz olması gerektir. [Bundan yetmiş yıl önce Çokan Sultan. Tür- kistanm asrı kültüre kavuşması için, bu kültürün buraya cebren sokulmasının zarurî olduğunu şiddetle ileri sürmüştü; şimdi ise böyle mütalâalar artık bir irticaî fikir telâkki olunacaktır. Zamanımızda büyük ülkelerde medeniyeti ancak o ülkelerin umum sekenesinin toplu entuz- yazmı. plânlı iradesi yaratıyor; buna göre Türkistanda muasır kültürün gerek maddî ve gerek mânevi sahalarda zamanın icap ettirdiği vüsat ve kudretle geliştirilmesi için, irade kuvvetinin yerli ahalice tekrar elde edilmesi ilk şarttır].

Viyana, Hernalser-Gürteî, î 1, Tür, 10.
10 İlkteşrin î 929

TÜRKİLİ (TÜRKİSTAN) — BİLİK

MÜ ELİ-İDİN BU SERİDE BUGÜNE KADAR İNTİŞAR EDEN ESERLERİ'

E. 1: Die gegenvvartige Lage der Mohammedaner Russlands. Blldapest. 1930. **Fiatı 25 kuruş.**

X. 2: Bugünkü Türkili (Türkistan) **ve** yakın tarihi. **C. I: Balı ve Kuzey Türkistan Eski harflerle Mısırda 1928-1939. Fiatı 3 dolar. Yeni harflerle 2. basımı (bu eser). Fiatı haritasız £• lira Sû. ka^rüş: büyük harita, ile birlikte 't- lira 50 kırr\rş • Xr. 3:** Onyedi kumaltı şehri, **İsatnbul.** 1934. **Fiatı, 50 kuruş.**

N:. 4: 1929-1940 seneleri arasında Türkistanlı, vaziyeti. İstanbul, 1940. Fiatı 35 kuıuş

X 6: Türkili haritası ve ona ait izahlar. İstanbul. 1943. Fiatı 1 lira 25 kuruş.

BU SERİDEN İNTİŞAR EDECEKLER :

Nr. 2: Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi, C. II: Doğu Türkistan.

N. 5: Türkiline ait bibliografî malûmat.

N. 7: Başkurtların tarihi.

ı\T. 8: Temür ve Temürlüier devrine ait **bazı minyatürler ve onlara ait izahlar.**

N. 9: Resimlerde Türkili (Türkistan). 600 kadar resmi ve izahlarını ihtiva **etmek**tedir. Şimdiye kadar 355 resmin klişesi yapılmıştır.

TARİH ARAŞTIRMALARI

Bu kitabın ilk basımının önsözünde «Tüıkistanı öğreniş yolundaki izlenmeler» **unvanı altında neşrine** başlıyacağımızı **haber verdiğimiz** tarihi tetkikatıı. yayınla**masın;. bu sefer daha şümullü olan** <Tarih araştırmaları» unvanı altında başladık.

BU SERİDEN ŞİMDİYE KADAR İNTİŞAR EDEN :

Savı II : Umumi Türk Tarihine Giriş. Cild 1. En eski zamanlardan 16 ncı asra kadar. İstanbul. 1946. Fiatı: 650 kuruş.

BU SERİDEN NEŞREDİLECEKLER •

Sayı I : Tarih Metodbilgisi.

Sayı II : **Umumi** Türk Tarihine Giriş. Cild **2. 16** ncı asırdan **zamanımıza kadar. Sayı** III ; Türk illerinin tarihî coğrafyası. 3 cild.

Sayı IV; Karahanıılar tarihi.

SüVi V: TUrkistanın 13-15 inci asırlar tarihi (Çagataylar. Tomur ve oğulları), 2 cild

İsimler cetveli

Kısaltmalar î

b. = Babası : bn. = ara- bî
«ibn»
bsm. = Basmaçılardan bş. =
başkan, reis bşk. = Başkurt
çokyerde — lâtinça pcts- sim
karşılığı olarak ismin bir çok
yerde gelip sayılmasını lü-
zum olmadığını gösterir.
dğ = Dağ dğl. = Dağiar
g. = Göl

ksb. = Kasaba k.
— Köy
Kzn. = Kazan Türkü,
Tatarlar
mhr. = Muharrirlerden mlf. =
Müellif mnr. =
Münevverlerden mrz. —
Mirza, emirzade- lerden n„ =
Nehir ngy. = Nogay özb. ==
özbekler qzq. = Kazaklar
qrz. = Kırgızîar

sb. — Subay, zabit slt. =
Ç'ngizoğlu sultanlar
srdğl. = Sıradağlar ş. = Şehir
ter. = Tüccardan tlf. = te'lif-i
(arabı izafe ile, filanın eseri,
telifi)
trkm = Türkmenler ttr.
=Tatar,Kazan Türkü ulm. =
Ulemadan ur. = Uruk, kabile,
yer. =, Mahal, mevzi

Kalın rakamlar ismin asıl bahis mevzuu olduğu sahifeleri gösterir.

A

B

/

c

V

D

E

F

G

H

İ

J

K

N

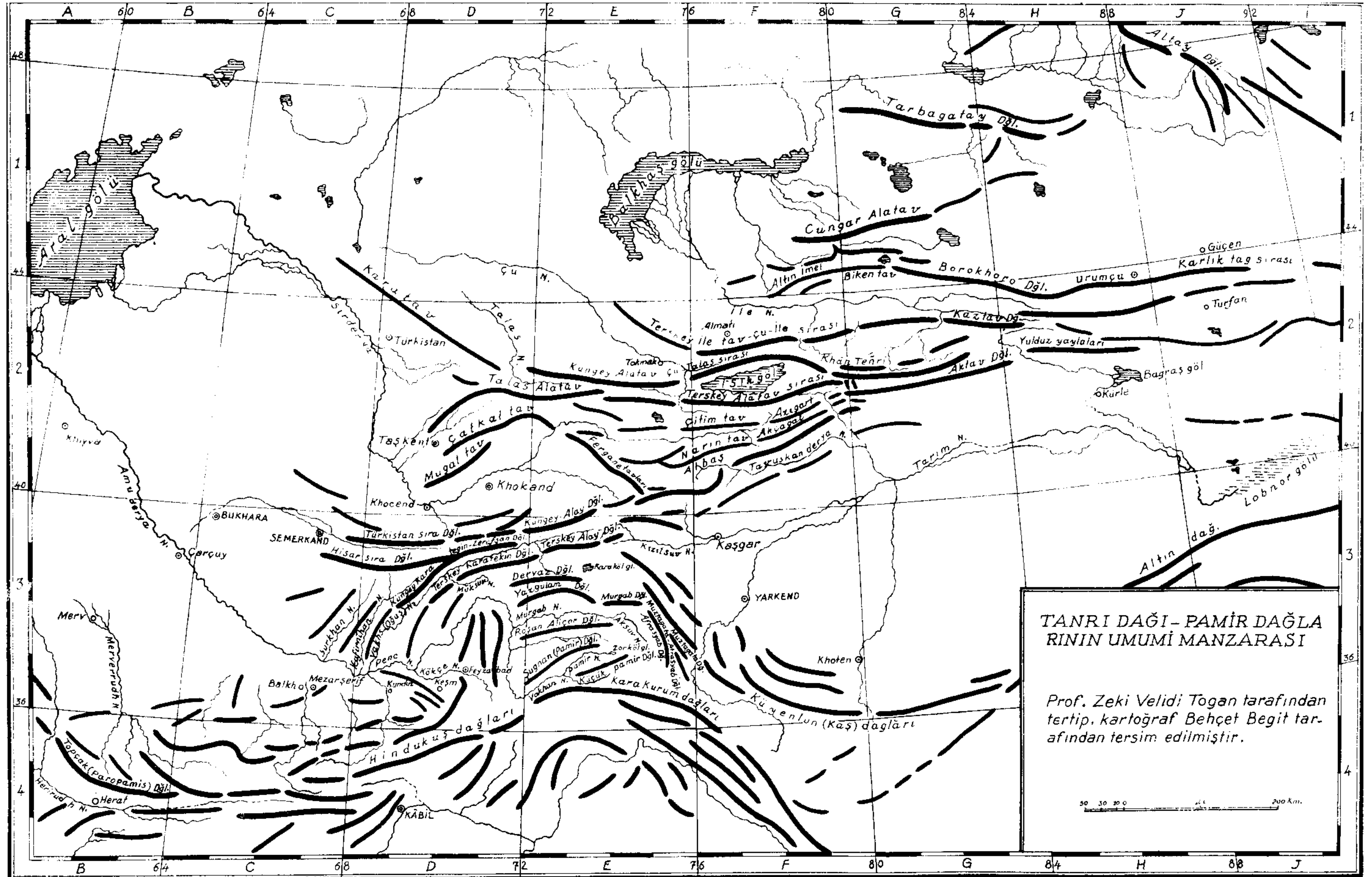
O

S

— V —

— W —

Y —

[35]) Kitaplarda Cüci yazılan bu isim, kazak kırgızlarm ve moğollarm telâffuzunda «coçı» söylenmektedir; bugün Araş boyunda meselâ Karsta da erkek adlarında «Cocu» biçiminde bu ad çok kullanılmaktadır.

: [3]T») Bu şehrin mevkii ve harabeleri hakkında bk. Tntdı *Orenburgskoy Vceno-Arkhivnoy Komvüsİyi,* tj XIX, Örenburg, 1910/ s. 217-229.

S[7]-) D i m a ş q î, *Nukliba,* s. 95.

*[s]) Râşid Tarikh'i, II. 327.

[80]) K e f e l i İ b r a h i m , *Tavâriklı-i Tatarkhan ve Daghistan ve Musqov ve Deşti-Qıpça,q,* Köstence tabı. tarihsiz, s. 30.

[1MI]) 1582 de vefat eden S e y f i Ç e l e b i ' n i n Ortaasyaya seyahatine ait ha-* * liraları, *(Kitâb Tavârikh-i pâdişahân-i vüdyet-i Hindistan ve Khıtay ve Khutan ve Kâşgar ve Qalmaq)* Paris yazma nüshası, suppl. turc. 1136. vr. 10b.
t[nı]) Buna dair kayıtlar İbn *Fadlan,* s. 265 te gösterilmiştir.]

°[2]) A r i s t o v , *Zametki,* s. 416.

Bk* Tabarî' 873> 895i bunların «mecîîs» (Zerdüşt) dinini kabul etmiş oldukları hakkında, bk. İbn Khallikan, Boİak tabı, 1882, I, 12; [bk. yihe B a r t h o l d , *Oçerk istoriyi Turkw,ensk. naroda* («Turkmeniya», I, 1929), s. 12-13]

o-l y,[, JLL /ı

•»* *Ahvâl fi Sejer-i Bukhârâ (Paris* nüshası) Supp. pers. 1346, Varak 64a.

'[164]) Kazanlılardan «Tatar» yahut «Edil-Ural» camiası için çalışanlar. Başkurtların bu camiaya girmeyip, Kazaklar ve Türkistanlılarla beraber çalışmalarına bunların «Türk» camiasından ayrılmamaları şeklinde tavsif ederek Türkiye Türk- ieri efkârını kendi lehlerine kazanmaya çalıştıklarını, Prof. Şemseddin Günaltay anlattı; ve kendisinin, Ankara Tarih Kongresinde beni, Rusyadaki mesaim dola- yısiyle, ihaneti milliye ile itham eylemesi, kendilerini türkçü gösteren «ıınitarist- lerin» Rus inkilâbı senelerinde Türkiye matbuatında da (meselâ «Yeni *Mecmua»* 1918, N. 40-41) aksettirdikleri propagandaya aldanmış olmasından ileri geldiğini; hattâ onları hakikî türkçü zannederek, matbuatta müdafaa ettiğini (bk. *Yeni Mecmua.* 1918, N. 51 deki makaleleri) ve hakikati ancak, benim «Onyedi Kumaltı Şehri» kitabımdan öğrendiğini, birçok arkadaşlarımızın huzurunda teessüf ederek izah etti. Şemseddin Beyin o makalesinde (s. 494) Moskova ve Kazan Müslüman kongrelerinde «Türk milletini parçalama, (yani otonomi) cereyanının ne derecede tehlikeli olduğunu, samimî hitabeleriyle hıizzara telkin etmeğe çalıştıkları halde, hakikati bir türlü anlatamadıkları» ndaıı acınarak bahsettiği ve isimlerini adadığı zevattan Ömer Tbregul_ov, daha 1920 senesinde Harbinde neşrettiği «*Siyasî Meseleler*» nam eserinde (s. 14, 34, 37), «Türk-Tatarlar için istiklâl muzır bir hayaldir, bunlara Rus şta t 'larında akalliyet olarak yaşamağa alışmaktan başka çare yoktur» demiş ve; Türkleri her nevi mücadele istidadından mahrum ve zebun bir millet tanıdığından, «cihanda vaziyet tevazzuh edince mücadiî- zümre ve fırkala-
-[10]) Bu malûmat, Rıdvan Beyin 1920-21 yıllarında Khıyva vç Türkmen

,[288]) «Semi 32İ[a]^.' l[Yedi kö]§[k>>] demektir; Kazakçası «Yedi tam» dır. Kal- muk hanları zamanında yapılan Yedi kule yerinde tesis edildiğinden bu ismi almıştır. Şehrin yanıbaşmda neşet eden Kazak kısmı 1SU8 de' Millî hükümetin merkezi olmak itibariyle «Alaş orda» ismini almıştı. Kazakistanm bugünkü mer-